История на България

ТОМ 8

БЪЛГАРИЯ
1903–1918
КУЛТУРНО
РАЗВИТИЕ
1878–1918

b 3932

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ
ТОМ VIII

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
ГАЛ-ИКО

История на БЪЛГАРИЯ

ТОМ ОСМИ

БЪЛГАРИЯ 1903–1918. КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ 1878–1918

СОФИЯ

Ис-
УН Б БЛИО С'А
И № 365
2000

Томът излиза с любезното съдействие на
МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

© ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ
© ИЗДАТЕЛСТВО ГАЛ-ИКО, СОФИЯ 1999
Одобрено като учебно помагало с Протокол № 8 от 11.09.96 г. на МОН

ИЗДАНИЕТО
Е ПОСВЕТЕНО
НА
90-ГОДИШНИНАТА
ОТ ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕ
НЕЗАВИСИМОСТТА
НА
БЪЛГАРИЯ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ТОМ VIII

НАУЧНИ РЕДАКТОРИ

Георги МАРКОВ, Радослав ПОПОВ, Цветана ТОДОРОВА

АВТОРИ

Михаил АНДРЕЕВ, Воин БОЖИНОВ, Вера БОЙЧЕВА, Еким БОНЧЕВ, Петко БОНЧЕВ, Милко БОРИСОВ, Ботьо БОТЕВ, Александър ВАВРЕК, Маргарита ВАКЛИНОВА, Димо ВЕЛЕВ, Мария ВЕЛЕВА, Туше ВЛАХОВ, Вълчан ВЪЛЧАНОВ, Георги ГЕОРГИЕВ, Иваничка ГЕОРГИЕВА, Ани ГЕРГОВА, Живко ГЪЛЪБОВ, Симеон ДАМЯНОВ, Христо ДАСКАЛОВ, Елена ДИЛОВСКА, Нина ДИМИТРОВА, Георги ДИМОВ, Любомир ДИМОВ, Иван ДИМОВСКИ, Панталей ЗАРЕВ, Тянко ЙОРДАНОВ, Генчо КАМБУРОВ, Максимилиян КИРОВ, Веселин КРЪСТЕВ, Милен КУМАНОВ, Богдан КУРТЕВ, Латьо ЛАТЕВ, Георги МАРКОВ, Симеон МАЧЕВ, Йоно МИТЕВ, Нико НИКОВ, Веска НИКОЛОВА, Любомир ПАНАЙОТОВ, Стоян ПЕНКОВ, Радослав ПОПОВ, Чавдар ПОПОВ, Христо ПЪРВЕВ, Александър РОЖДЕСТВЕНСКИ, Георги САЕВ, Елена СТАТЕЛОВА, Стойко СТОЙКОВ, Росица СТОЯНОВА, Петър ТОДОРОВ, Цветана ТОДОРОВА, Любен ТОНЕВ, Асен ХАДЖИОЛОВ, Христо ХРИСТОВ, Борис ЧОЛПАНОВ, Стоян ЯЧЕВ

Уредник Красимира ТОПАЛЕНКОВА

Редактор на научния апарат и библиографията Веселин ВЪЛЧЕВ
Редактор на показалците Веселин ВЪЛЧЕВ
Главен художник-оформител Владислав ПАСКАЛЕВ

Библиография Дора АЛАДЖЕМОВА, Веселин ВЪЛЧЕВ, Боянка ТОНИНСКА-ДОНЧЕВА
Показалци Дивна ГОЦЕВА, Лилия РАДКОВА
Фотоилюстрации Красимира ТОПАЛЕНКОВА
Художник-оформител на тома Константин ЖЕКОВ

Съдържание

Предговор 13

ДЯЛ I
ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ /1903–1912/ 19

ГЛАВА ПЪРВА

СТОПАНСКО И ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ

1. **Индустриализация и икономически подем** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Цв. Тодорова/ 21
2. **Европейска обвързаност** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Цв. Тодорова/ 38
3. **Финансиране на икономиката** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Цв. Тодорова/ .. 41
4. **Демографско развитие** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Г. Георгиев/ 50

ГЛАВА ВТОРА

СОЦИАЛНА И ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКА СТРУКТУРА

1. **Класова структура. Социални прослойки и групи** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Цв. Тодорова/ 59
2. **Политическа система** / ст. н. с. I ст. д. ист. н. Цв. Тодорова, ст. н. с. В. Николова/ 68

ГЛАВА ТРЕТА

ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ

1. **Управление на Народнолибералната партия /1903–1908/** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Рад. Попов, проф. д. ист. н. С. Дамянов/ 81
2. **Демократическата партия на власт /1908–1911/. Провъзгласяване на независимостта на България** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Г. Марков/.... 97
3. **Управление на Народната и Прогресивнолибералната партия /1991–1912/** /чл. кор. Т. Влахов/ 111

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ПОД ЧУЖДА ВЛАСТ

1. **Македония и Одринска Тракия след Илинденско-Преображенското въстание** /проф. Л. Панайотов/ 117

2. **ВМРО след Илинденско-Преображенското въстание** /проф. Л. Панайотов/ 128
3. **Македония и Одринско след Младотурската революция през 1908 г.** /проф. д. ист. н. В. Божинов/ 141
4. **Положение и борби на българите в Северна Добруджа** /проф. д. ист. н. П. Тодоров/ 154
5. **Българите в Поморавието и Тимошко в началото на XX в.** /ст. н. с. М. Куманов/ 161

Бележки към Дял I 164

ДЯЛ II

БЪЛГАРИЯ В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ И ДО 1915 Г. 171

ГЛАВА ПЪРВА

ПЪРВА БАЛКАНСКА ВОЙНА /1912–1913/

1. **Дипломатическа подготовка на войната** /проф. д. ист. н. Й. Митев/ 173
2. **Военна подготовка на балканските съюзници и на Турция** /доц. Ст. Пенков/ 184
3. **Военните действия на Тракийския и на Западния /Македонския/ оперативен театър** /доц. Ст. Пенков/ 191
4. **Втори етап на войната** /доц. Ст. Пенков/ 203

ГЛАВА ВТОРА

ВТОРА БАЛКАНСКА ВОЙНА /ЮНИ–АВГУСТ 1913/

1. **Причини за войната** /доц. Ст. Пенков, проф. д. ист. н. Й. Митев / .. 212
2. **Развитие на бойните действия. Намеса на Румъния и Турция** /доц. Ст. Пенков, проф. д. ист. н. Й Митев / 216
3. **Национална катастрофа. Последици от войната** /доц. Ст. Пенков, проф. д. ист. н. Й. Митев/ 228

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРИЯ СЛЕД БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ /1913–1915/

1. **Стопанско възстановяване** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Цв. Тодорова/ 231
2. **Управление на коалиционното либерално правителство** /проф. д. ист. н. В. Божинов, чл. кор. Т. Влахов/ 236
3. **Избухване на Световната война. Ориентиране на България към съюз с Централните сили** /ст. н. с. Н. Ников/ 240

Бележки към Дял II 251

ДЯЛ III

БЪЛГАРИЯ В ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1915–1918/ 257

ГЛАВА ПЪРВА

УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ВЪВ ВОЙНАТА /1915–1916/

1. **Намеса във войната** /д-р Г. Камбуров/ 259

2. **Международното и вътрешното положение през 1916 г.** /ст. н. с. Н. Ников/ 268
3. **Военните действия на Македонския фронт, в Добруджа и в Румъния през 1916 г.** /д-р Г. Камбуров/ 274

ГЛАВА ВТОРА

ОТ КРАЯ НА 1916 И ПРЕЗ 1917 Г.

1. **Военнополитическата обстановка към февруари 1917 г.** /ст. н. с. Н. Ников, ст. н. с. Ел. Диловска/ 283
2. **Отражение на Февруарската революция** /ст. н. с. Н. Ников, ст. н. с. Ел. Диловска/ 288
3. **Военните и политическите събития до октомври 1917 г.** /ст. н. с. Н. Ников, ст. н. с. Ел. Диловска/ 292
4. **Революция в Русия, октомври 1917 г. и ходът на войната** /акад. Хр. Христов/ 299

ГЛАВА ТРЕТА

ВОЙНАТА ПРЕЗ 1918 Г. ИЗЛИЗАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ НЕЯ

1. **Вътрешното положение и съюзническите отношения през първата половина на 1918 г.** /акад. Хр. Христов/ 304
2. **Военните действия на Южния фронт** /Б. Чолпанов/ 312
3. **Войнишко въстание, септември 1918 г.** /акад. Хр. Христов/ 320
4. **Излизане от войната** /акад. Хр. Христов/ 325

Бележки към Дял III 328

ДЯЛ IV

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ (1878–1918) 333

ГЛАВА ПЪРВА

ПРОСВЕЩЕНИЕ И ПЕЧАТ

√1. **Образование и педагогика** /проф. д. ист. н. В. Бойчева/ 335
√2. **Българското книжовно дружество/Българската академия на науките** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Цв. Тодорова/ 342
√3. **Педагогическа наука** /проф. д. ист. н. В. Бойчева/ 346
√4. **Журналистика и книгоиздаване** /ст. н. с. I ст. д. ист. н. Ел. Стателова, А. Гергова/ 353

ГЛАВА ВТОРА

ХУМАНИТАРНИ И ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

√1. **Философия и социология** /ст. н. с. I ст. д-р Н. Димитрова, ст. н. с. I ст. д-р Л. Латев/ 364
√2. **Исторически науки** /проф. М. Велева, проф. д. ист. н. И. Георгиева, ст. н. с. М. Ваклинова/ 367
√3. **Езикознание** /проф. д-р Хр. Първев/ 381
√4. **Литературознание** /проф. д. фил. н. Г. Димов/ 387
√5. **Правна наука** /проф. М. Андреев/ 394

ГЛАВА ТРЕТА
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИ И ХИМИЧЕСКИ НАУКИ

1. **Математика** /чл. кор. Ив. Димовски/ 397
2. **Физически науки** /акад. М. Борисов, ст. н. с. д-р А. Ваврек/ 400
3. **Химически науки** /акад. Б. Куртев, ст. н. с. П. Бончев/ 406

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
БИОЛОГИЧЕСКИ НАУКИ

1. **Биология, ботаника и зоология** /проф. д. б. н. В. Вълчанов/ 409
2. **Микробиология и антропология** /чл. кор. Б. Ботев/ 416
3. **Медицина** /акад. Ас. Хаджиолов/ 417
4. **Селскостопански науки**
   /акад. Хр. Даскалов, ст. н. с. Ст. Мачев, Ст. Ячев/ 420

ГЛАВА ПЕТА
НАУКИ ЗА ЗЕМЯТА

1. **Геология** /Е. Бончев/ 424
2. **География** /чл. кор. Ж. Гълъбов, проф. Т. Йорданов/ 426
3. **Геодезия и картография** /проф. инж. Л. Димов/ 430
4. **Океаноложки изследвания в българския сектор на Черно море**
   /акад. Д. Велев, Ал. Рождественски/ 433

ГЛАВА ШЕСТА
ЛИТЕРАТУРА И ИЗКУСТВО

1. **Литература** /акад. П. Зарев/ 434
2. **Театър** /проф. д-р Г. Саев/ 443
3. **Изобразително изкуство** /М. Киров, Ч. Попов/ 452
4. **Музика и музикална култура** /проф. В. Кръстев/ 463
5. **Архитектура** /чл. кор. Л. Тонев, чл. кор. Ст. Стойков/ 470

ГЛАВА СЕДМА
БЛАГОТВОРИТЕЛНОСТ И ДАРИТЕЛСТВО

Благотворителност и дарителство /ст. н. с. д-р В. Николова,
н. с. д-р Р. Стоянова/ 478
Бележки към Дял IV 487

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЧЕСКИ ТАБЛИЦИ 495
ПОКАЗАЛЦИ 501
БИБЛИОГРАФИЯ 527
СЪКРАЩЕНИЯ 549

Предговор

От началото на XX в. България бележи необикновени успехи в икономическото, държавно-политическото и културното си развитие. В течение на петнадесет години страната изминава забележителен път на модернизация и приобщаване към общоевропейското развитие.

В националната икономика протичат ускорени структуропреобразуващи процеси на „догонваща“ модернизация на неотдавна освободилата се от османско владичество, закъсняла в буржоазно-капиталистическото си утвърждаване, страна.

След две десетилетия /последните от XIX в./ количествено натрупване на национални производителни сили и след възприемане като държавна политика на разбирането за взаимообвързана аграрна и промишлена модернизация под държавно покровителство, се разгръща успяваща индустриализация. Въпреки липсата на значителни природни и земни богатства, стопанските дейци модернизират националната икономика с бързи темпове и високи показатели чрез сътрудничество /коопериране/ с европейските стопански структури и прилагайки производствения опит на високоразвитите страни.

Чрез внедряване на модерна техника и производствени технологии се преструктурират някои традиционни и се организират нови и за европейското развитие индустриални клонове, изцяло върху селскостопанското производство, т.е. върху собствена суровинна база. Индустрията и селското стопанство се хармонизират, от което следват редица много важни резултати. Нараства преди всичко производителността и в индустрията, и в аграрния сектор. Развива се националният вътрешен пазар, разширяват се и експортните и импортни възможности на държавата.

През 1914 г. стоките изобщо и главно основните хранителни продукти са по-евтини, отколкото през върховата точка в общия икономически просперитет на страната през 1911–1912 г. Работната надница и доходите в индустрията и в селското стопанство са в постоянно абсолютно увеличение до намесата на страната в Световната война. По законодателен път, в духа на държавния протекционизъм и модерен подход за регулиране на разпределението на доходите, радикално се преобразува данъчната система. Намаляват се данъчните тежести и другите фискални и местни общински такси. Въпреки голямото увеличение на обработваема земя, нарастването на аграрната продуктивност и повишението на пазарните цени на земеделските продукти от началото на XX в., сумата на поземления данък по бюджета 1911 г. остава такава, каквато е била и през 1886 г.

Развива се и се стабилизира финансово-кредитният пазар на страната. Създава се модерно банково-кредитно осигуряване на цялата стопанска дейност. Основават се банкови и кооперативни кредитни сдружения най-вече сред обособяващата се в процеса на индустриализацията средна класа в града и в селото.

Високо развитие, взаимообвързано с разширяващия се вътрешен пазар, бележи външнопазарната функция на икономиката. Чрез многострапни търговско-политически връзки с европейски и извъневропейски страни външната търговия обръща все по-голяма за българските мащаби стокова маса в експорт и импорт.

Индустриализацията продължава неотстъпно своя подем и през военните години (1912–1913 г.), като показателите за модернизацията на процеса остават високи и след избухването на Световната война.

В държавно-политическото си развитие България постига пълна независимост. През септември 1908 г. десетилетните стремежи за отхвърляне на васалността на Княжеството към Османската империя се увенчават с успех. Обявява се независимостта на страната, провъзгласява се Царство България, страната, станала равноправен субект с другите държави, участва суверенно в динамиката на международните отношения.

Окончателно се формира партийно-политическата система в България. Наред със създадените до края на XIX век буржоазни и социалдемократически политически партии и структури, се създават и нови, отговарящи на променилата се в процеса на модернизацията социална структура на българското общество. Ново за страната е създаването на Българския земеделски народен съюз като най-масовата политическа организация, което отговаря на социалното преструктуриране в селото. БЗНС участва много активно в политическия живот и много скоро се превръща в една от основните политически сили в страната. Нараства и ролята на социалдемокрацията, разделена в две партии – Българска работническа социалдемократическа партия (т.с.) и Българска работническа социалдемократическа партия, известна като широки социалисти, а след 1907 г. като БРСДП (обединена). БРСДП (т.с.) е непримирима в следването на революционните принципи на марксизма в отношението към буржоазното държавно управление и социалната политика и по такъв начин силно ограничава обществената си роля в политическия живот на страната. БРСДП (о) развива широка политическа дейност в духа на социалната демокрация и печели влияние както сред работниците, така и при средните прослойки и интелигенцията. Нови политически формации са Радикалдемократическата партия и Младолибералната партия.

В динамиката на протичащото петнадесетилетие укрепва парламентарното държавно управление. Конституционната монархия придобива завършена форма с партийно представителство на народния суверенитет и с демократично излъчвано правителство. Трите власти – законодателна, изпълнителна и съдебна – дефинират отчетливо функциите си съобразно разпоредбите на Конституцията. С приемането на редица модерни закони се повишава ролята на обществото, респективно на политическите партии, в контрола на упражняването на властите. С оглед на управленческите нужди се създават нови министерства и правителството се превръща в действен орган, способен да разрешава сложните и отговорни задачи на изпълнителната власт. Усъвършенстват се връзките на общините с централната държавна власт, стопански и административно се гарантира самоуправлението на местните органи. Като организация и функциониране обществено-политическият и държавен живот следва моделите на напредналите европейски страни и в много отношения се доближава до тяхното равнище. Чрез демократичен избирателен вот, както и чрез участието на дейци от всички социални слоеве в политически и неправителствени организации, България прави успешни крачки към формиране на гражданското си общество. Като институция в рамките на държавно-политическата система Българската екзархия, наред с органите на просвещението, на образованието, науката и културата, заедно с дарителската традиция на заможни българи в тази сфера, играе съществена роля за духовното утвърждаване на българската етническа общност, включително и на българското население, останало извън държавните граници на България.

Постиженията в икономическия и в политическия живот се осъществяват във взаимна обвързаност с дълбоко разгръщане на духовните сили на България. Периодът от Освобождението до края на Първата световна война е период на усъвършенстване на българското образование, на все по-силна изява на гражданското самосъзнание чрез растяща активност на печата и книжовната дейност, на развитие на науките, литературата и изкуствата. Държавата подпомага развитието на културните процеси. Приемат се закони, правилници, програми, създават се културни институти. С държавни и обществени средства се подпомага подготовката на специалисти за нуждите на стопанския живот, на управлението и просветата в европейските университети и висши училища, в лоното на европейската наука и култура. През 1888 г. в София се открива Висшето училище, което в началото на века получава статута на университет и създава високообразовани специалисти. Само за по-малко от три десетилетия след Освобождението в областта на просветата и образованието България достига и надминава много по-рано освободилите се от османска власт нейни балкански съседи.

С преместването на Българското книжовно дружество от Браила в София и прерастването му в Българска академия на науките през 1911 г. и след обособяването на националния университет се създават два центъра за организиране развитието на българската наука. Израстват първите талантливи български учени, които реализират големи постижения в хуманитарните и в естествените науки.

Разцвет постигат художествената литература и изкуствата. След първите поети и писатели, творили преди и след Освобождението, израстват нови творци, които обогатяват и усъвършенстват книжовния български език, разкрепостяват духа на българина и го приобщават към интелектуалния и духовен елит на Европа. След Освобождението в България пристигат талантливи художници, главно чехи, и оставят трайни следи и в областта на изобразителното изкуство. През 1896 г. се основава Рисувалното училище, което прераства в Художествена академия, и талантливи български художници и скулптори създават своите значими произведения.

Големи са постиженията в областта на архитектурата, градоустройството и общественото строителство. Получили образованието си в Западна Европа, българските архитекти, техници и инженери създават великолепни обществени и частни сгради, построяват мостове, железопътни линии, дунавски и черноморски пристанища, съчетавайки духа на европейската архитектура и българските строителни традиции.

Успешно се развива театралното дело, израстват млади актьорски кадри, формират се държавни театрални трупи, поставят се български и класически пиеси. Разгръща се изключителният музикален талант на народа. През 1904 се основава Музикално училище, българската музика се твори като модерно изкуство.

Проблем за българската държава продължава да е националното обединение. Разрешаването му концентрира материалните, моралните и духовните усилия на държавни институции, на политическите партии и обществени структури, на всеки българин. Не се променя постулатът на националнообединителната доктрина – война срещу Турция. На нея се подчиняват тежките материални разходи за въоръжаването на армията и повишаването на боеспособността ѝ за защита независимостта на държавата, а и за пълното ликвидиране на турското владичество на Балканите, респективно върху българска земя.

В политическото мислене, в партийно-политическите среди и в работата на дипломацията запазва валидността си алтернативното решение за национално обединение по еволюционен път чрез превръщането на Македония и Одринско в привилегирована автономна провинция и присъединяването ѝ впоследствие към майката-отечество. В продължение на години българските правителства, на основание на Берлинския договор, работят в това направление пред Великите сили и пред Турция, но безрезултатно.

Противоречивите интереси на Великите сили в Югоизточна Европа, външнополитическите програми на балканските страни и несъгласието на Турция осуетяват осъще-

ствяването на тези искания, а положението на българското население във вилаетите особено се влошава след поражението на Илинденско-Преображенското въстание. Приетата и прилагана от Великите сили след въстанието Мюрцщегска реформена програма има задачата да притъпи революционното движение, а не да превърне Македония в привилегирована провинция. Силно се активизира националистическата пропаганда на отделните балкански държави във все още подвластните на Турция балкански предели. Българските правителства водят борбата против тези пропаганди на дипломатическия фронт, а в Македония и в Беломорска Тракия против тях решително се бори Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

През 1908 г. се обявява Младотурската революция и въпросът за реформирането на европейските вилаети на турската империя отпада. Господстваща става обаче великодържавната османска идеология, засилва се национилният и социалният гнет, и последица от това е надделяване на варианта за разрешаване на българското национално обединение чрез война срещу Турция. Започват Балканските войни.

България участва най-активно в Балканските войни 1912–1913 г., които са кулминацията на десетилетните усилия за национално освобождение и обединение на българския народ. Тя сключва съюзи със Сърбия, Гърция и Черна гора, създава се Балканският съюз, в който с икономическия и военния си потенциал страната играе водещата роля. Освободителна за балканските народи, Първата балканска война /1912 1913/ завършва с пълна победа и Европа я признава безусловно с подписване в Лондон на мирен договор /17 май 1913/. Почти изцяло се ликвидират турските владения в Европа, тъй като границата на България с вековната владетелка на Балканите се установява на линията Мидия–Енос в Източна Тракия.

Но времето е съдбовно за България. След успеха на войната и победния мир в Лондон, след предварително постигнатото балансиране на териториалните претенции между съседите-съюзници в рамките на Балканскиия съюз българското държавно национално обединение изглежда обнадеждаващо, в немалка степен постижимо. Оказава се обаче, че дипломацията на съседите за ревниво придържане към политика на компенсации срещу евентуално уголемяване на България надделява над държавническия резон в региона. А както Русия – въпреки поетото от нея задължение и право на окончателен арбитраж за следвоенното уреждане, – така и останалите Велики сили не предприемат действия за стабилизиране на настъпилата промяна на Балканите

Почти цялата българска армия е съсредоточена и поема върху себе си главния, Тракийския фронт, което осигурява победата, а това позволява на Сърбия и Гърция, след като се справят с по-леки оперативни задачи, да окупират по-голямата част от Македония. Два дни след Лондонския мирен договор, на 19 май 1913 г. те сключват в Солун „отбранителен", а всъщност нападателен съюз срещу България. Целта е да се запазят завзетите територии и дори да се увеличат за сметка на бившия съюзник България. Избухване на война между съюзниците е неизбежно.

На 16 юни 1913 г. при опит на българската армия да изтласка сръбските войски от безспорната зона, започва Втората балканска война: България срещу Сърбия, Гърция и Черна гора. Войната се води при крайно неблагоприятна за България военнополитическа обстановка, с много жертви и от двете страни и без изгледи за успех на българската войска.

Неприключила втората, разразява се Трета балканска война – Румъния и Турция срещу България. На 2 юли 1913 г. Румъния нахлува през Дунава и дори достига близо до София, Турция нарушава Лондонския мирен договор и отново окупира Одринска Тракия. Положението на България става нетърпимо, българската дипломация търси незабавно прекратяване на войната и на 28 юли 1913 г. сключва в Букурещ мирен договор с противниците си Гърция, Румъния и Сърбия, включително Черна гора, а месец и половина по-късно, 16 септември 1913 г. – Цариградски договор с Турция. Усилието да се постигне българското държавно обединение чрез война завършва с неуспех.

Въпреки поражението през 1912–1913 г. държавната външнополитическа стратегия запазва доктрината за военно осъществяване на националното обединение. Това предпоставя влизането на страната в започналата през 1914 г. Първа световна война.

Цар Фердинанд и кабинетът на д-р Васил Радославов, придържайки се първоначално към позицията на неутралитет, решават България да се намеси във войната срещу предлаганите гаранции от воюващите Велики сили – България да получи исканите, етнически принадлежащи ѝ територии в името на държавно-националното си обединение. Без да се постигне единомислие между политическите сили в страната за просъюзната ориентация, през есента на 1915 г. правителството изоставя политиката на неутралитет и присъединява България към Централните сили. Нежеланието на Сърбия, съюзник на Съглашението, да направи каквито и да било териториални отстъпки за България съобразно съюзния договор с нея от Първата балканска война и Лондонския мирен договор улесняват вземането на това решение.

България воюва в продължение на три години. Освободени са Македония и Добруджа, а чрез конвенцията от 1915 г. с Турция се потвърждава българският суверенитет в Беломорска Тракия, утвърден по-рано и с Цариградския договор. Но през втората половина на 1918 г. съотношението на силите на бойните фронтове се променя в полза на Съглашението. През септември 1918 г. съглашенските сили предприемат голямо масирано настъпление на Южния /Солунския/ фронт и пробиват българската отбрана на Добро поле. Пробивът и избухналото непосредствено след него Войнишко въстание край София изваждат България от войната. Сключва се примирие в Солун. Цар Фердинанд абдикира. Съглашенските войски окупират страната. Повторният опит за военно осъществяване на националното обединение завършва с пълен крах.

Неуспехът в световната война засегна не само вждeления стремеж за българското държавно-национално обединение. Беше нанесен тежък удар върху прогресивния ход на започналата модернизация на България. Страната се озовава пред необходимостта от ново напрежение на материалните и духовните си сили за преодоляване на военното поражение и за ново замогване и просперираща развитие.

*

Том осми от Многотомната история на България, във вида в който се появява по научно съдържание и художествено оформление е дело на голям кръг от автори историци и учени от други дисциплини, на трима редактори, уредник и художник оформител. В ръкопис книгата е обсъдена в Научния съвет на Института по история при Българската академия на науките като институтска научноизследователска задача.

Някогашната, утвърдена от Политбюро на ЦК на БКП Главна редакция преди близо тридесет години планира „История на България“ в 14 тома. До 1991 г. тя реализира седем от тях и към средата на 1992 г. престана да работи. На свой ред, започнат отдавна преди около две десетилетия, осмият том излиза сега през 1998 г. без оценъчна роля и окончателно научно редактиране на тази институция. Наложи се обаче значителни части написани от някои автори да бъдат основно преработени от редакторите. Тъй като том седми бе вече публикуван, задължителна за том осми остана условно възприетата 1903 година като хронологическо начало на описания в книгата откъс от историята на страната ни.

Такава, посвещаваме книгата на най-голямото, твърдо отстояно от политическите ръководители на страната ни историческо събитие – провъзгласяване на 22 септември 1908 г. на независимостта на България.

Появата на том осми се дължи не на последно място на Издателство „ГАЛ–ИКО“ в лицето на уважаемата г-жа Татяна Рашкова, която при днешните извънредни условия на криза се осмели да поеме отпечатването му. Нашата най-сърдечна благодарност.

Редакторите

март 1996 – юли 1998 г.

Дял I

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ /1903–1912/

Най-високият български орден
„Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“,
Велик кръст /аверс/ със звезда,
учреден на 18 май 1909 г.
по повод обявяването на
независимостта на България.
Национален военноисторически музей – София

СТОПАНСКО И ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ Стр. 21/59. СОЦИАЛНА И ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКА СТРУКТУРА Стр. 59/81. ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ Стр. 81/117. НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ПОД ЧУЖДА ВЛАСТ Стр. 117/163. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ I Стр. 164/169.

ГЛАВА ПЪРВА

СТОПАНСКО И ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ

1.

Индустриализация и икономически подем

НАРАСТВАНЕ И МОДЕРНИЗАЦИЯ НА ЧАСТНОСОБСТВЕНИЧЕСКИЯ СТОПАНСКИ СЕКТОР. Периодът от началото на XX в. до Балканските войни се характеризирал със стопански подем на страната, изразяващ се в успешна индустриализация и модернизация на икономиката[1]. Извършвало се количествено нарастване на националните производителни сили. Увеличили се броят на промишлените предприятия и вложеният основен капитал, а също и оборотният капитал. Пораснала мощността на двигателната сила, разширила се и се модернизирала производствената техника и технология. Повишила се производителността на труда, формирал се индустриален пролетариат с относително по-висока квалификация и специализация. Обемът на промишлената продукция с печеливша реализация на пазара се увеличил. Темповете на индустриалния растеж били поне 4 пъти по-бързи от развитието на промишлеността през периода от Освобождението до края на XIX в.[2]

Насърчаваните от държавата промишлени предприятия – по-едрите – през 1894 г. възлизали на 72 с вложен основен капитал 10,5 млн. лв. През 1900 г. вече имало 103 предприятия с 19,8 млн. лв., а 4 години по-късно – 166 с повече от 36 млн. лв. вложен основен капитал. Постигнало се силно ускорение. Само за 4 години в експлоатация влезли над два пъти повече новосъздадени индустриални предприятия в сравнение със съществуващите през 90-те години на XIX в. Възходящо, макар и по-умерено, било промишленото развитие през следващите 4 години, за да се стигне до второ високо нарастване през 1909–1912 г. То било два пъти по-голямо от значителното увеличаване на броя на индустриалните предприятия от началото на века до 1904 г. Насърчаваните от държавата промишлени предприятия били 389 с 94,9 млн. лв. вложен основен капитал. Освен посочените съществува и значителен брой по-малки и по-едри модерни индустриални предприятия, които възникнали през разглеждания период или били основани по-рано, но според едни или други критерии на Закона за насърчение на индустрията не спадали към покровителстваните от държавата. Те били 236 с вложен основен капитал над 24 млн. лв.[3]

Ускорено било нарастването на капиталовложенията в места, постройки и машини на насърчаваните индустриални предприятия. През 1912 г., само за една година, били внедрени близо 20% от вложенията, направени до 1910 г. През 1912 г. общо вложеният капитал надвишавал близо пет /4,8/ пъти равнището на 1900 г., а то се отнасяло за 22-годишен инвестиционен период. Целият вложен основен капитал в насърчаваните и в ненасърчаваните предприятия през 1912 г. възлязъл на 119 млн. лв. срещу 25,6 млн. лв. през 1900 г., т.е. нараснал повече от 4,6 пъти. От по-късна индустриална анкета[4] научаваме, че до 1914 г. вложеният основен капитал в насърчаваната индустрия бил 165,05 млн. лв., а в ненасърчаваната – 39,4 млн. лв., т.е. индустриалният капитал, и то само в častта му на основен капитал превишил 200 млн. лв. Вложеният основен капитал, в сравнение с началото на века се увеличил 8 пъти.

Значението на резултатите в това отношение се увеличавало от движението на оборотния капитал. Средно на насърчавано предприятие през 1900 г. се падали 192 000 лв. основен капитал, а с оборотния капитал – 400 000 лв.; през 1911 г. – съответно 264 000 и 550 000 лв.[5] Средно в едно насърчавано предприятие оборотният капитал се увеличил над два пъти. Данните по специалните текущи сметки на Българската народна банка /БНБ/, които в най-голяма степен изразявали практическата дейност на индустриалците, търговците и банкерите, показали, че през 1912 г. за индустрията била осъществена висока мобилизация на паричните средства в страната. Специалните текущи сметки в банката през 1900–1904 г. варирали около 40 млн. лв., а през 1911–1912 г. –

около 320 млн. Общата сума на операциите само на БНБ достигнала през 1912 г. 6,7 млрд. лв. срещу 1,5 млрд. лв. през 1900 г. и около 1,2 млрд. лв. през 1895 г. Сумата на операциите на втората държавна банка – Българската земеделска банка /БЗБ/ – възлязла на 1,098 млрд. лв. през 1912 г. срещу 127 млн. лв. през 1895 г. Огромната маса от тези банкови операции – около 65% – през 1912 г. участвали в производствената дейност на националното стопанство[6]. За частния индустриален сектор отивали около 1,017 млрд. лв.

Нарастването на капиталовложенията показвало преди всичко успешно натрупване на капитали в страната наред с пораснали опит в организаторската работа на промишлениците. Натрупването се извършвало интензивно продължително време от 90-те години на XIX в. нататък и вече било възможно целесъобразно разпределяне и насочване на средствата. Стопанските условия в страната, а в отделни периоди и външната конюнктура, осигурявали за предприемачите висока норма на принадена стойност. Макар и варираща с тенденция към снижение, принадената стойност била достатъчно висока и осигурявала добро възпроизводство и натрупване при закъснялото капиталистическо развитие на България. Като правило от началото на века докъм 1912–1913 г. индустриалните предприятия били печеливши. Особено важно е също, че печалбите в преобладаващата си част се влагали пряко за разширяване и техническо модернизиране на предприятията.

Между 25 „по-главни“ български акционерни индустриални дружества с внесен основен капитал над 100 000 лв. към 1912 г. 15 работели с повече от 1,5–2,5 млн. лв. Всички имали високи печалби, като 17 от тях, между които били милионерските, от 1907 до 1911 г. капитализирали почти изцяло печалбите си. Сумите били насочени предимно за разширяване на производството чрез въвеждане на нови енергийни мощности[7].

Така индустриалното текстилно дружество „Бъдещност“ в Самоков със 190 000 лв. основен капитал реализирало през 1910 и 1911 г. стопанска дейност в рамките на 1,5 млн. лв. с ежегодна чиста печалба 75 000–76 000 лв. Без да раздаде дивиденти, дружеството вложило цялата печалба за технически усъвършенствания и разширяване на производството[8]. Варненското индустриално /мелничарско/ дружество „Сила“ с основен капитал 600 000 лв. в баланса си за 1910–1911 г. по-

Индустриално текстилно дружество „Бъдещност“ в Самоков, фотография, 1912 г. ЦДА – София

Пивоварна фабрика „Македония“ на Сп. Холиолчев и сие в София, фотография, 1912 г. ЦДА – София

Фабрика за брашно на варненското индустриално дружество „Сила“, фотография, 1912 г. ЦДА – София

стигнало печалба 800 000 лв. Само за 6 години след основаването си /1904/, без да раздава дивиденти и като влагало средства главно за техническо разширение и модернизиране, дружеството увеличило стойността на мелницата и мелничните съоръжения в размер на 987 000 лв.[9] Индустриалното акционерно дружество „Розова долина“ в Казанлък предвид сезонния характер на дестилирането на розово масло организирало изработване и боядисване на прежди. При основен капитал 217 000 лв., без да раздава дивиденти, дружеството оборудвало през 1911 г. производството си с машини и материали за 334 000 лв.[10]

При индустриалните дружества, които разпределяли дивиденти, развитието било същото. Анонимното индустриално дружество в Балчик изплатило през 1910–1912 г. 10% чист дивидент. Но при основен капитал 500 000 лв. и при реализиране годишно на 300 000–380 000 лв. бруто печалба за няколко години до 1911 г. били вложени повече от 400 000 лв. за модерно съоръжаване на нова фабрика за макарони като разширение на първоначалното акционерно предприятие – мелница. Мелницата била модернизирана и производството ѝ се увеличило[11]. Акционерното дружество „Постоянство“ в Русе за производство на растителни масла, химически продукти и пр. раздало през 1907–1909 г. дивидент 10%, който се удвоил през 1910 г. Наред с това обаче значителни суми от високите печалби на дружеството били изразходвани за нови машини и усъвършенствани инсталации[12].

В национален мащаб значително било общото нарастване по линия на мощностите. Общата стойност на внесените от Западна Европа машини, чиито качества отговаряли на все по-високото развитие на капиталистическата индустрия, през 1911 г. надхвърлила 13 пъти стойността на машините, внесени в страната през 1900 г. В сравнение с равнището на 1904 г. енергийните мощности през 1912 г. се увеличили повече от 3,5 3,61 пъти. Ускорението било по-високо от това на броя на предприятията 2,34 .

Умножил се индустриалният пролетариат като положителен белег за развитието на производителните сили. В количествено отношение обаче мощностите нараствали с по-бърз темп, отколкото работната сила. В сравнение с 1904 г. броят на работниците в насърчаваната промишленост се увеличил 2,5 пъти – от 6149 на 15 569 души[13].

В развиващата се промишленост[14], без държавните предприятия, през 1912 г. първо място по относително тегло на капиталовложенията се падало на хранителната индустрия. Тя заемала повече от 42%. Това били преди всичко големите мелници в София, Варна, Бургас, с. Река Девня /дн. Девня/, Варненско, Русе, Добрич. През 1911 г. общо хранителната индустрия била представена със 146 насърчавани предприятия с 3060 работници и с годишно производство от 64,9 млн. лв., което представлявало 42% от общия брой на всички насърчавани предприятия и повече от половината от годишната сума на производството им. Пивоварството – втори характерен клон на хранителната индустрия – се представяло през 1911 г. от 17 бирени фабрики, между които модерни били предприятията в София, Шумен, Видин, Лом и

Русе, както и от 7 фабрики за спирт в Мездра, София и пр. Най-големи за българското индустриално равнище в хранителния отрасъл били седемте захарни фабрики. Между тях едни от най-старите в страната били в София и Пловдив, а по-новите, основани през 1912 г., били в Русе, Горна Оряховица и с. Камено, Бургаско.

На второ място, с относително тегло близо 20%, била текстилната индустрия. През 1911 г. тя се представяла от 72 предприятия с 4257 работници и с годишно производство на сума 21,4 млн. лв. Най-развитият ѝ клон били 36 вълненотекстилни предприятия, съсредоточени главно в Габрово, Сливен, София и Карлово. Най-едрите и най-добре обзаведените от тях били в Габрово, където средно на текстилна фабрика се падали 560 000 лв. основен капитал. Имало и няколко по-едри предприятия за памучен текстил /в Ямбол, Варна, Габрово/, а също и за ленено и конопено тъкачество, въжарство /в Габрово/, копринено тъкачество /във Враца/, килимарство /в Панагюрище/, плетачество и трикотажна индустрия /в Габрово/ и пр.

На трето място била добивната индустрия без държавното каменовъглено производство/ – главно медната мина „Плакалница“ при гара Елисейна и първите електродобивни предприятия в Габрово, София и Лом. По-големите капиталовложения в отрасъла били направени в предишните години и през 1909–1912 г. – върха на индустриалния подем – процесът на инвестиране протичал умерено, най-слабо в сравнение с останалите индустрии.

На четвърто място се нареждали керамично-строителната индустрия – главно за производство на тухли, керемиди, глинени тръби, вар, цимент и други строителни материали. През 1911 г. имало 16 предприятия с 1281 работници и 4,7 млн. лв. годишно производство, осъществявано главно от Софийската тухларна фабрика, от фабрика „Труд“ в Русе и фабрика „Изида“ в с. Новоселци /дн. гр. Елин Пелин/, Софийско. В навечерието на Балканската война били основани и първите две циментови фабрики в Плевен и на гара Батановци /дн. Темелково/, Пернишко, както и стъкларската фабрика в с. Гебедже /дн. Белослав/, Варненско. Производствената дейност на тези предприятия се разгърнала след Балканската война.

На пето място била дървопреработвателната индустрия от 19 по-дребни, предимно мебелни фабрики. По-едрите били значително развити за добив и преработване на дървен материал – главно за производство на хартия /фабриките в с. Кочериново и на гара Белово/. Вложенията в отрасъла през 1901–1912 г. обаче бележели сравнително бавен темп, подобен на този в добивната индустрия.

Т. и К. Балабанови, концесионери по експлоатацията на рилските гори, с. Кочериново, Дупнишко, фотография, 1912 г. ЦДА – София

„Гранитоид“ – дружество за бетон, асфалтна индустрия и строежи, фотография, 1912 г. ЦДА – София

С приблизително еднакво относително тегло от около 3,5–4,4 % следвали металната, химическата и кожарската индустрия. Едрите предприятия в металната индустрия били държавни, а тези от частния сектор били по-дребни. На високо техническо равнище обаче се развивала фабриката за земеделски машини и инструменти „Мюлхаупт и &“ в Русе, също няколко железолеярски и железарски предприятия в София, Габрово, други предприятия за производство на мелничарски машини и уреди в с. Дебелец /дн. гр./, В. Търновско, а също и във Варна. Сумата на вложения основен капитал в отрасъла през 1912 г. се реализирала само за 3 години, като достигнала 40% нарастване.

Химическата индустрия се представяла от 27 предприятия, между които най-голям бил броят на фабриките за сапун – 11 през 1911 г. Те давали половината от химическото производство на година. Водещи предприятия в отрасъла били кибритената фабрика на гара Костенец и казанлъшката – за дестилация на розово масло. Седма по вложени основни капитали през 1912 г., химическата индустрия обаче бележи най-висок ръст на развитие. За кратко време след 1909 г. в нея бил вложен нов основен капитал в размер почти 60% от сумата, която достига през 1912 г.

Кожарската индустрия била представена през 1911 г. от 26 предприятия с 469 работници. Отрасълът бил съсредоточен главно в Габрово и София и по-слабо в Шумен и Варна. Подобно на процесите в металната и химическата индустрия, макар и на последно място, при сравнително висок растеж на сумата на годишното производство, кожарството бележи също засилено инвестиране. През краткия период от 1909 до 1912 г. сумата на внесения основен капитал в отрасъла се реализирала ускорено с 40% нарастване.

Българските по-едри предприятия и дружества в сравнение с големите заводи в развитите западни страни били „дребни“. По относително тегло в стопанския живот на България обаче те имали същото значение и роля, каквито имали „гигантите“ в развитите капиталистически страни[15].

ДЪРЖАВЕН СТОПАНСКИ СЕКТОР. Частният промишлен сектор се допълвал от индустриалните предприятия, собственост на държавата. В сравнение с частнособственическите предприятия те били малко и участвали в няколко производствени отрасъла – в добива на каменни въглища, в изработването на някои части и в ремонтното поддържане на железопътния и флотския парк, в производството на патрони и артилерийска муниция. До 1912 г. това били двете каменовъглени мини в Перник и Бобов дол /срещу 4 частни каменовъглени мини/ и 6 държавни предприятия – трите държавни железопътни работилници в София, Русе и Бургас, артилерийският арсенал в София, артилерийската работилница в Шумен и флотската работилница във Варна /срещу 31 частни предприятия в същите сектори/.

Количествените показатели за броя на предприятията били в полза на частния индустриален капитал. Но по производствени резултати и държавният промишлен сектор се развивал стабилно[16]. Годишното производство на двете държавни каменовъглени мини надхвърлило повече от два пъти по стойност производството в съответния частен сектор. Висок растеж бележела държавната метална индустрия – главно железопътните работилници и преди всичко тази в София. През 1912 г. държавата вложила в нея близо два пъти повече капитали от направените през същото време капиталовложения в частната метална индустрия. По двигателна сила държавните железопътни предприятия почти приближили равнището на по-продължително изграждания и по-широк частен сектор в отрасъла.

Годишното производство в държавния сектор, застъпен в мините и металната индустрия, все пак било само ограничена част от общото национално промишлено производство. Делът на държавния сектор в общата стойност на реализираната индустриална продукция в страната през 1911 г. възлизал едва на 6,42%.

Слабо било застъпено участието на държавата в селскостопанското производство. От 90-те години на XIX в. насам държавната собственост на земя – гори и обработваема площ – постоянно и значително намалявала. За 10 години след 1897 г. държавата се освободила от над 2,5 млн. дка, като свела държавните селски имоти под 8% от размера на цялата земя в страната. Държавно земеделско производство било организирано в няколко нисши земеделски училища и в по-модерно устроените земеделски училища в с. Садово /дн. гр./, в Образцов чифлик край Русе и в Земеделското винарско училище в Плевен. Опитна и производствена дейност се водела в 6 конезавода – в с. Божурище край София, в Шумен, Плевен, Пловдив, Стара Загора и Ямбол.

Икономическото участие на държавата се съсредоточавало в сферата на железопътния транспорт и останалите обществени преносни и съобщителни връзки[17]. Много голямо значение за ускореното капиталистическо развитие на страната имало предприетото от държавата още през 90-те години на XIX в. интензивно изграждане на националната железопътна мрежа. От 861 км през 1895 г. железните пътища достигнали през 1912 г. до 1964 км. Строели се с предимство линии със стопанско предназначение и тези, които свързвали страната чрез Дунавския и Черноморския воден басейн със западноевропейския и близкоизточния пазар. До 1912 г. за изграждането на железопътната мрежа били вложени близо 305 млн. лв. Значителни държавни средства

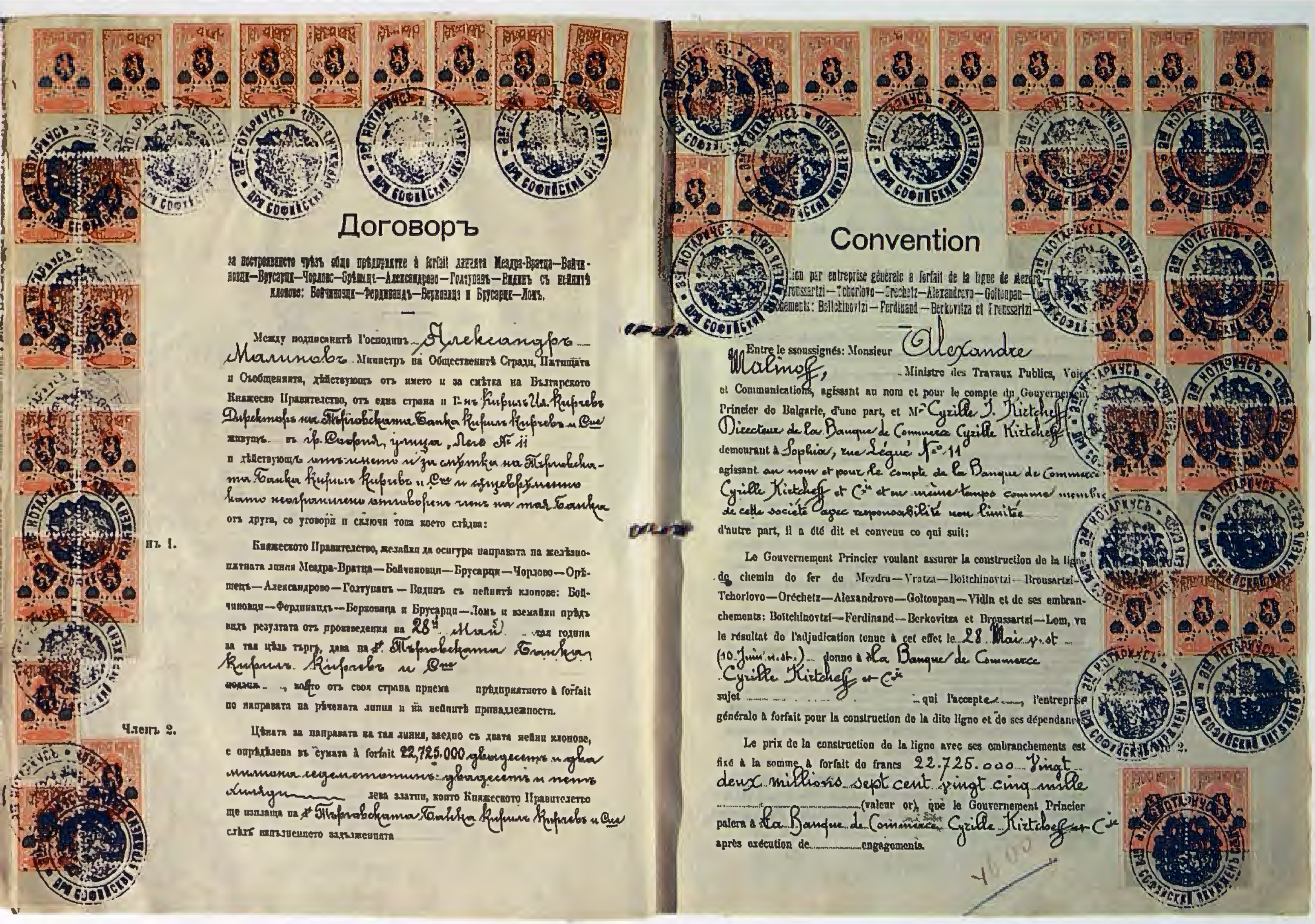

Договоръ

за построяването чрѣзъ общо прѣдприятие à forfait линията Мездра–Враца–Бойчиновци–Брусарци–Чорлово–Орѣшецъ–Александрово–Голтупанъ–Видинъ съ нейнитѣ клонове: Бойчиновци–Фердинандъ–Берковица и Брусарци–Ломъ.

Между подписанитѣ Господинъ Александръ Малиновъ Министръ на Общественитѣ Сгради, Пжтищата и Съобщенията, дѣйствующъ отъ името и за смѣтка на Българското Княжеско Правителство, отъ една страна и Г-нъ Кирилъ Ив. Кирчевъ Директоръ на Търновската Банка Кирилъ Кирчевъ и Сие живущъ въ гр. София, улица „Леге" № 11 и дѣйствующъ отъ името и за смѣтка на Търновската Банка Кирилъ Кирчевъ и Сие и едновременно като неограниченъ отговоренъ членъ на тая Банка отъ друга, се уговори и сключи това което слѣдва:

нъ 1. Княжеското Правителство, желайки да осигури направата на желѣзопжтната линия Мездра–Враца–Бойчиновци–Брусарци–Чорлово–Орѣшецъ–Александрово–Голтупанъ–Видинъ съ нейнитѣ клонове: Бойчиновци–Фердинандъ–Берковица и Брусарци–Ломъ и вземайки прѣдъ видъ резултата отъ произведения на 28 Май тая година за тая цѣль търгъ, дава на Търновската Банка Кирилъ Кирчевъ и Сие, който отъ своя страна приема прѣдприятието à forfait по направата на рѣчената линия и на нейнитѣ принадлежности.

Членъ 2. Цѣната за направата на тая линия, заедно съ двата нейни клонове, е опрѣдѣлена въ сумата à forfait 22,725.000 двадесеть и два милиона седемстотинъ двадесеть и петь хиляди лева златни, които Княжеското Правителство ще изплаща на Търновската Банка Кирилъ Кирчевъ и Сие слѣдъ изпълнението задълженията

Convention

...ion par entreprise générale à forfait de la ligne de Mezdra–...
...Broussartzi–Tchorlovo–Oréchetz–Alexandrovo–Goltoupan–...
...chements: Boïtchinovtzi–Ferdinand–Berkovitza et Broussartzi–...

Entre le soussignés: Monsieur Alexandre Malinoff, Ministre des Travaux Publics, Voies et Communications, agissant au nom et pour le compte du Gouvernement Princier de Bulgarie, d'une part, et Mr Cyrille I. Kirtcheff Directeur de la Banque de Commerce Cyrille Kirtcheff demeurant à Sophia, rue Légué N° 11 agissant au nom et pour le compte de la Banque de Commerce Cyrille Kirtcheff et Cie et en même temps comme membre de cette société avec responsabilité non limitée d'autre part, il a été dit et convenu ce qui suit:

Le Gouvernement Princier voulant assurer la construction de la ligne de chemin de fer de Mezdra–Vratza–Boïtchinovtzi–Brousartzi–Tchorlovo–Oréchetz–Alexandrovo–Goltoupan–Vidin et de ses embranchements: Boïtchinovtzi–Ferdinand–Berkovitza et Broussartzi–Lom, vu le résultat de l'adjudication tenue à cet effet le 28 Mai v. st. (10 Juin n. st.) donne à la Banque de Commerce Cyrille Kirtcheff et Cie sujet ... qui l'accepte l'entreprise générale à forfait pour la construction de la dite ligne et de ses dépendances.

2. Le prix de la construction de la ligne avec ses embranchements est fixé à la somme à forfait de francs 22.725.000 Vingt deux millions sept cent vingt cinq mille (valeur or), que le Gouvernement Princier paiera à la Banque de Commerce Cyrille Kirtcheff et Cie après exécution de ... engagements.

Договор за строеж на железопътната линия Мездра–Видин с отклонения Бойчиновци–Берковица и Брусарци–Лом, 31 май 1908 г. /първа страница/. Национален исторически музей – София

били изразходвани за подвижния парк и за поддържане на линиите.

Държавната организация на Българските железници /БДЖ/ се развила като най-голямото индустриално предприятие в България. Нито едно, и най-едрото частнокапиталистическо заведение, не можело да се мери по капиталовложения, както и по реализиран икономически ефект със стопанската дейност на БДЖ.

Голямо значение за индустриалния подем на страната от началото на XX в. имало и държавното пристанищно строителство. Доизградени били първите големи модерни пристаница на България: на Черно море – Варненското и Бургаското, и Русенското на р. Дунав. Разширени били и останалите по-малки дунавски пристанища на Силистра, Тутракан, Свищов, Никопол, Сомовит, Оряхово, Лом и Видин, както и тези на Черно море – Балчик, Каварна и Созопол.

В 1911 г. през черноморските пристаница се извършил 49% от износа, а през дунавските – 29%, или общо 78% от целия износ на страната.

Икономическият резултат бил внушителен. След петнадесетина години напрегната строителна работа през 1911 г. бюджетният приход от държавния сектор – преимуществено от БДЖ с пристанищата – надхвърлил 35% от основните данъчни постъпления на държавата, върху които се основавал държавният приходен бюджет. Отделно взето, приходът от БДЖ и пристанищата покрил 25% от целия приходен бюджет на България.

Пряката положителна роля на държавния стопански сектор за икономически възход на страната се изразила и в областта на обществени-

те пътни и други комуникации. Заедно с общините държавата усилено изграждала, поддържала и модернизирала шосейните пътища на страната. През 1911 г. дължината на пътната мрежа се увеличила близо 2,5 пъти в сравнение с наличните пътища към началото на 90-те години на XIX в. За строителната работа и за поддържането на пътищата били вложени 139 млн. лв.

Вложени били много средства и усилия за развитието на пощенските и телефонните връзки. Пощенските агентства и т.нар. подвижни писалища /непостоянни служби/ през 1890 г. били само 10 за цялата страна. През 1912 г. била изградена мрежа от 1931 редовни пощенски станции, която обхванала всички градове и градски общини в страната и повече от половината от по-малките селски общини.

За кратък срок към 1912 г. държавата осигурила почти всички населени места с телефонни и телеграфни връзки. Заслужава да се изтъкне, че първите 4 телефонни станции в България били открити през 1903 г.

ТРАНСФОРМАЦИИ В ЗАНАЯТЧИЙСТВОТО. Индустриалното развитие засегнало пряко занаятчийството. И в този сектор настъпили важни изменения[18]. Появили се промишлено жизнеспособни нови клонове в старите занаяти, при което броят на самостоятелните занаятчии намалял, но се увеличил броят на работниците в занаятчийските работилници. Капиталистическите форми на производство проникнали в низините на масовата занаятчийска прослойка. В преобладаващата си част занаятчиите се формирали фактически в сектор на по-дребна индустрия[19].

Процесите протичали ускорено. Броят на занаятчиите собственици през 1900–1910 г. намалял близо 19 пъти повече, отколкото намалявали тези собственици през последните 8 години на XIX в. По отношение на основния процес – увеличението на броя на работниците, които били наети през 1900–1910 г. в иначе намаляващата бройка на едноличните дребнособственически занаятчийски предприятия, нарастването в абсолютни цифри показало навлизането на близо 28 000 нови работници в занаятчийските предприятия /срещу около 4800 нови занаятчийски работници през последните 8 години на XIX в./. Увеличението на занаятчийските работници през 1910 г., съобразно с бройката им през 1900 г., било повече от 1,5 пъти. За 9 години от началото на века до 1910 г. нарастването било близо 6 пъти по-голямо от това за 8 години до края на века.

Значително увеличеният брой на занаятчийските работници към 1910 г. – 61 435 души, почти се изравнил с умалената бройка на самостоятелните занаятчии – 61 599 души[20]. Следователно, като преминавало все по-плътно на капиталистическа основа, занаятчийството бележело известна концентрация на производството. Това се проявило особено в обущарския бранш, където възниквали редица по-едри занаятчийски работилници с по 10–12 работници. Станало възможно по-бързото прерастване на обущарството в модерно фабрично производство. Така възникнала габровската фабрика „Янтра“ – първата машинна обущарска фабрика в страната. Подобен процес се извършил и в железарството, ножарството, в известна степен в дърводелството /мебелното производство/ и пр. На тази основа освен фабрика „Янтра“ възникнала работилницата за производство на железни каси на Ив. Бурджев в Плевен и редица други предприятия.

Количествените и качествените промени в развитието на занаятчийството се допълвали от съществени изменения и в домашната промишленост. Все още практикуваното до началото на 90-те години на XIX в. плетене на гайтан, също както тъкането на шевици по домовете, изработването на кожарски изделия и пр. добили нов видоизменен производствен характер. Богатият трудов опит и умението на хората, както и домашните оръдия на производство се преустройвали в пряко допълваща сфера на индустриалната дейност. Упражняващите надомна работа се превръщали в преки наемници на фабриките. Така около 200 тъкачки от Габрово и от габровските махали и колибите в околията работели както през 90-те години на XIX в., така и още продължително време от началото на XX в. на домашните си станове за едно от най-развитите габровски вълнено-текстилни предприятия – фабрика „Успех“. Фабриката предоставяла преждата и те тъчели по домовете си част от прославените габровски вълнени шаечни платове[21].

Занаятчийските отрасли, които се оказали устойчиви и в които самостоятелните занаятчии запазили производствени позиции на по-модерна промишлена основа, били главно в сферата на кожарството, дърводелството, обущарството, шивачеството /производството на облекло/, железарството. През 1905 г. в тези отрасли процесът на модернизация – на производствено уедряване и въвеждане на известен процент механизация или на повече чираци, калфи или домашни помощници – обхванал 10 000 занаятчии. Организирани били и първите кредитно-производителни занаятчийски кооперации. Създадени били обущарски, железарски, ножарски и коларски кооперации и те били покровителствани от държавата със Закона за насърчение на местната промишленост от 1909 г.

Изпитание на железопътен мост по линията Търново–Трявна–Борущица, фотография, ок. 1911 г. ЦДА – София

Новопостроеното пристанище Варна, фотография, 1906 г. ЦДА – София

Ломското пристанище, фотография, нач. на XX в. ЦДА – София

Старата поща в София, фотография, 1904 г. ЦДА – София

Наред с изтъкнатите занаятчийски предприятия през 1905 г. продължила съществуването и производствената си дейност и многобройната занаятчийска маса мелничари, хлебари, месари, баничари, сладкари, бозаджии. Широки обществени нужди продължили да задоволяват дараците, ръчните бичкиджийници, тухларите и грънчарите, налбантите, ковачите и калайджиите. Необходим оставал трудът на майсторите на седла, хамути и самари, на коли и файтони, на бъчви, на табаци, на кожухарите, обущарите, на едноличните шивачи на дрехи, на юрганджиите, бояджиите, бръснарите, производителите на лоени свещи, часовникарите и пр. Всички тези занаятчии работели самостоятелно, поединично и рядко с един-двама чираци или семейни помощници. Общият брой на самостоятелните занаятчии в най-развитите отрасли – без да изчерпват всички практикувани занаяти в страната – бил близо 55 500. През 1900 г. в същите отрасли упражнявали стопанска дейност към 60 500 занаятчии.

Процесът на модернизация в занаятчийството продължил с бързо темпо и по-нататък и само след нови 5 години – през 1910 г. – общият брой на занаятчийските предприятия от сферата на най-развитите отрасли намалял с близо 5500 за сметка на превръщането им в по-големи занаятчийски работилници или фабрични заведения.

От началото на века, успоредно със стопанския и културния подем на страната, се поощрявали и развивали ред видове от старите и новите художествени занаяти, като тъкане на пъстри черги и губери, ушиване на фино долно бельо и бродерия, възникнали първите модистки къщи. Откривали се ателиета за фирмопис, за изработване на художествени скулптурни и живописни детайли за строителството на сгради и за производство на различни други предмети. Развивали се художествената керамика и стъкларството, литографията, гравьорството и пр. В тази област през 1905 г. се обособили над 2500 майстори занаятчии.

Непреброените в статистиката занаяти – неопределени или главно упражняваните като допълнителна стопанска дейност към главния поминък на дадено лице – според изследванията на икономиста К. Попов възлизали на не по-малко от 7000. Така според същите изследвания общият брой на упражняващите занаятчийство в различните му производствени степени – от по-големите занаятчийски работилници до дребното едноличното производство – бил 75 000[22].

Липсват статистически данни за вложените капитали в занаятчийството. Според частична анкета на К. Попов през 1905 г. основният капитал възлизал на 15–20 млн. лв., а оборотният – на

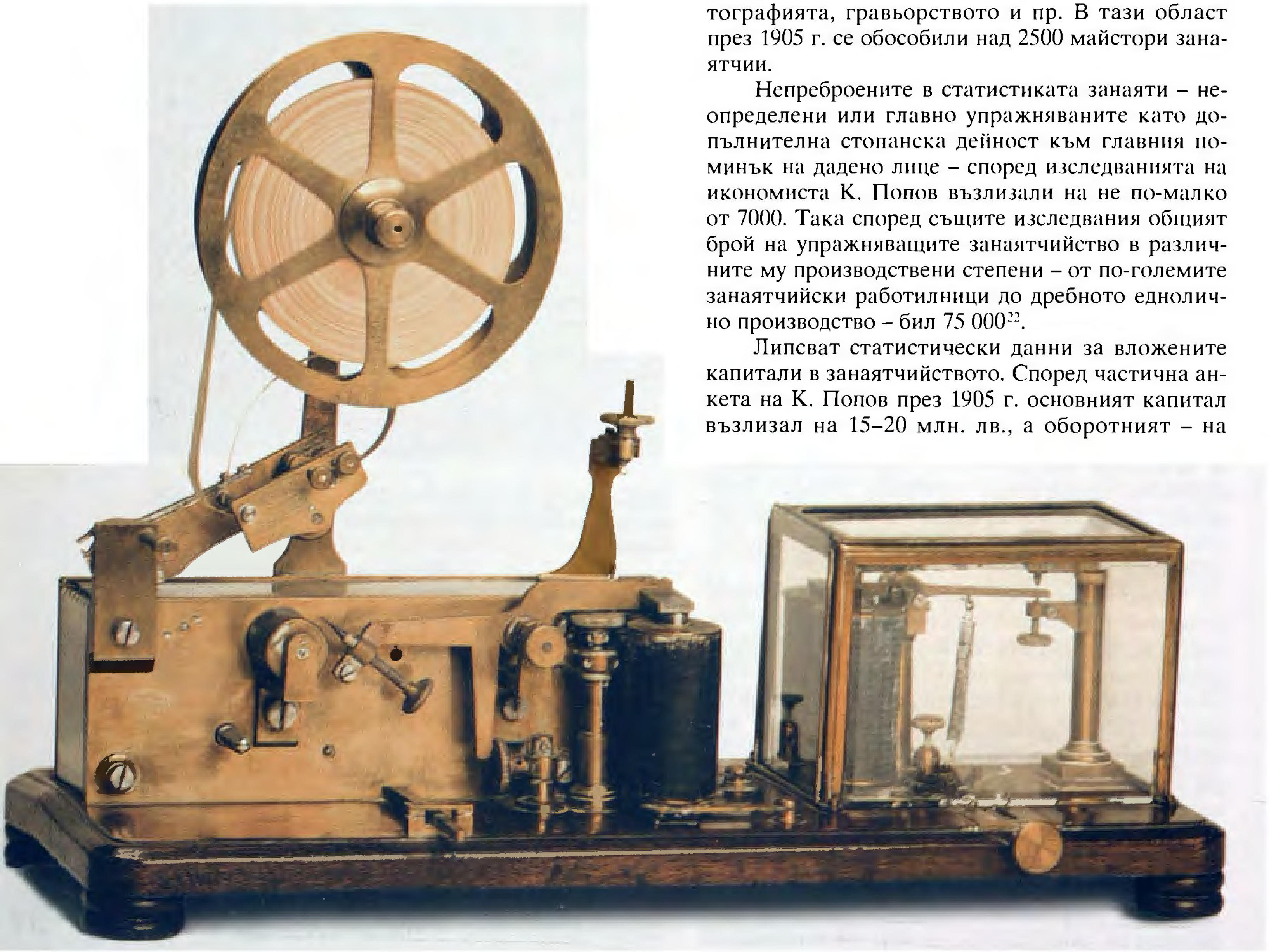

Морзов апарат, използван в българските телеграфо-пощенски станции. СО „Съобщения“ – музейна сбирка

Розобер в с. Крън, Казанлъшко, фотография, нач. на века. Музей на розата – Казанлък

10–15 млн. лв. Стойността на годишното производство през 1911 г. била 200–250 млн. лв.[23]

СЕЛСКО СТОПАНСТВО. Под въздействие на индустриалното развитие в селското стопанство се извършили производствено-структурни преобразувания.

Статистическото преброяване на земеделието през 1908 г., както и общите данни за стопанското развитие на страната показали модернизиране на земеделското производство[24]. Утвърдили се капиталистическите производствени отношения, чийто корен бил заложен в предходните десетилетия. Сега обаче влезли в действие факторите, които издигнали производителността на селското стопанство на значително по-висока степен в сравнение с 80-те и 90-те години на XIX в. Това се извършило главно на основата на количествено нарастване на селскостопанските производствени единици, на размера на средството за производство – земята, както и на работната сила.

Общото увеличение на частните земеделски стопанства към 1908 в сравнение с 1897 г. било 17%. Приблизително толкова била увеличена и обработваемата земя. Това нарастване не ставало вече за сметка на разоряване на селските собственици и производители. Обработваемата земя се увеличавала, като се усвоявали нови площи. Те се предоставяли от държавния поземлен фонд и от пустеещите участъци. Като основна капиталистическа производствена форма, съобразено с мест-

Пазар в Плевен, фотография, 1907 г. ЦДА – София

ните природни условия, се наложило средното землевладение и стопанство. В широките рамки на всички видове притежания това били едноличните стопанства със 75–100 до 300–400 дка обработваема земя. Те били 20% от всички собственици, но стопанисвали 57,23% от обработваемата земя на България.

Увеличил се обемът на частнособственическия и на селскостопанския наемен труд. В абсолютни цифри активното селскостопанско население се увеличило от 1,5 млн. през 1900 г. на 1,8 млн. в края на 1910 г. Общият брой на наемниците, и то без сезонните селскостопански работници, се увеличил близо 3 пъти през периода 1900–1910 г. Средно за страната броят на наемните селскостопански работници нараснал през 1910 г. на 9,7% от цялото активно население в селското стопанство.

Ускорено развиващите се основни индустриални отрасли, предимно като хранителната промишленост, стимулирали разширяването на селскостопанското производство, както и техническото му съоръжаване, а то водело до повишаване на ефективността му.

През 1912 г. предимно в стопанствата на средните селяни се употребявали 17 пъти повече плугове, земеделски машини и инструменти с 23 пъти по-голяма стойност в сравнение с 1890 г. Особено се увеличила техниката след 1905–1906 г. За около 7 години /1906–1912 били внесени близо 3,5 пъти повече машини, плугове и пр., а като стойност близо 4 пъти повече, отколкото бил вносът на техника и стойността ѝ за 16 години /1890–1905/. Добитъкът като работна сила също запазил производственото си значение[25].

Въз основа на засиленото техническо съоръжаване на земеделието все по-голяма част от по-богатите средни и от едрите стопани се насочили към капиталистическите методи на работа вместо преобладаващото през предходните години даване на земите под аренда. В тези стопанства се наемали все повече селскостопански работници, наред с увеличаване количеството на техниката.

Като главни центрове на капиталистическото земеделие към 1912 г. се очертали Балчишка, Добричка, Варненска, Тутраканска, Бургаска, Русенска, Свищовска, Станимашка /Асеновградска/ и някои други околии. Процентът на селскостопанските работници в посочените райони се движел от 14 до 27,8 /в САЩ през 1910 г. средно той бил 24, в Швейцария – 25/. В споменатите райони се концентрирала голяма част от земеделските машини. Във Варненски окръг през 1910 г. били в експлоатация 32,6% от жътварките, близо 35% от сеялките, 19,3% от вършачките. В западната половина на страната във Врачански окръг се съсредоточили 15% от всички оръдия и машини в експлоатация в селското стопанство в страната. Тук се развивало най-модерното капиталистическо стопанство – на братя Харитови. Сред огромната маса от над 933 000 отделни стопански единици в страната това стопанство самò давало 7% от целия износ на основната износна продукция на страната от пшеница, ръж и царевица. Тези резултати били част от икономическия подем на страната преди окончателното завършване на железопътните линии Мездра–Враца–Видин, Бойчиновци–Берковица, Брусарци–Лом. Съседният Видински окръг към 1910–1911 г. се наредил близо до Врачански окръг – с 12,36% от внедрената в страната селскостопанска техника, което било значително агротехническо съоръжаване при положение, че териториално той бил по-малък от Врачански окръг.

Главният икономически резултат от засиленото техническо съоръжаване и развитие на агрокултурата било увеличаването на произведеното селскостопанско богатство. В характерните за нея постоянни колебания на производителността в зависимост от реколтите селскостопанската икономика като цяло разкрила възходяща тенденция на нарастване по обем и по стойност на българското земеделско производство, на скотовъдството и на горското стопанство[26].

През 1911 и 1912 г. страната произвела значително повече продукция от преобладаващите видове култивирани у нас земеделски растения, отколкото в началото на века, вкл. и през особено плодородната 1906 г. Количеството на производството на зърнените храни – пшеница, ръж, царевица, овес и пр. – нараснало общо 1,5 пъти. Произведени били над 840 млн. кг зърно повече, отколкото през 1910 г., като за отделни основни храни като пшеницата нарастването било още по-голямо – близо два пъти, а в абсолютни цифри над 512 млн. кг. Произведени били 229 млн. кг повече царевица, 150 млн. кг повече ръж и т.н.

Много пораснала паричната стойност на производството. В зависимост от международната стопанска конюнктура движението на цените се съпровождало от постоянни колебания, но общата тенденция била благоприятна. През 1911 г. средно цените на българското селскостопанско производство се увеличили с 40% в сравнение с 1910 г. През 1889 г. 100 кг пшеница стрували 11,29 лв., а през 1912 г. се продавали за 18,54 лв., или пазарната цена на пшеницата през изтеклите 22 години се увеличила с повече от 164%. Стойността на царевицата нараснала с повече от 170%, на ечемика и ръжта с 205–213%, на овеса с 220%. Общо стойността на селскостопанското зърнено производство, вкл. смески, елда, лимец, просо, била над 258 млн. лв. по-голяма от стойността на същото производство през 1900 г.

Значително били разширени площите, на които се засаждали маслени и индустриални растения. Само за 6 години /1905–1911/, площта с индустриални култури се увеличила близо два пъти. Произведени били в повече 31 млн. кг маслодайни индустриални семена и растения. Приблизително двойно били разширени насажденията с бобови растения /варива/ и картофи и била произведена в повече продукция над 36 млн. кг. Площите за зеленчуци и бостани се увеличили сравнително малко, значително обаче нараснала произведената продукция. На пазара били изнесени 23 млн. кг повече зеленчуци. От бостаните били продадени дини и пъпеши за 3,2 млн. лв. повече, отколкото през 1906 г.

Животновъдството също показало напредък. Общо взето, в тази стопанска сфера след първоначалния значителен напредък през 80-те и 90-те години на XIX в. капиталистическа България не бележела особено интензивно развитие. Все пак към 1911 г. добитъкът /без конете и биволите/, както и домашните птици се увеличили в сравнение с последното десетилетие на XIX в. През 1892 г. животновъдството давало 17,9% от общия национален доход от селското стопанство, а през 1911 г. – 22,8%. Цените се увеличили както при растениевъдството, така и за животновъдната продукция.

Държавата положила грижи за развитието и на горското стопанство. При Министерството на търговията и земеделието през 1905 г. била организирана съответна служба, която се заела с възстановяване на изсечените площи в страната. Били създадени първите горски разсадници. Добивът от горите – държавно-общински и частни – се оказал през 1911–1912 г. значително по-висок в сравнение с началото на века.

Растящата селскостопанска продукция задоволявала нуждите от суровини на редица индустриални клонове и преди всичко на най-мощно развиващия се отрасъл – хранителната промишленост. На собствена национална селскостопанска база през 1911 г. тя надхвърлила половината /51,7%/ от стойността на цялата индустриална продукция на страната за годината. Същият отрасъл, който традиционно бил застъпен главно от мелничарството, т.е. от производство на висококачествени брашна, развил редица видове хлебопроизводства, сладкарски изделия и пр. Постигнали се изключително високи показатели в производството на захарно цвекло като съвсем нова култура за страната и се създали условия за основаване на модерни захарни фабрики, т.е. на не по-малко важния отрасъл за захарно производство в хранителната индустрия. Поставя се началото на нови индустриални клонове от хранителната промишленост все върху основата на националната селскостопанска продукция, вкл. животновъдството – зеленчукоконсервна и плодоконсервна индустрия, като новост не само за България, а за Европа, също така консервиране на свинско месо /колбаси и други месни консервни видове/, производство на растително масло за хранене и т.н.

Такива процеси се развили и в ред други аграрни сфери – в лозарството и съответно производство на нови български вина, в бубарството и съответно бързо и успешно развитие на българската копринена индустрия, разширили се площите с маслодайна роза и съответно традиционното домашно дестилиране на розова вода и масло се преобразувало в съвременна розохимическа индустрия, увеличили се възможностите на горското стопанство от по-голям дърводобив и съответно интензивно се развила мебелна индустрия, производство на коли и файтони и т.н.

Количественото нарастване на селскостопанското производство водело до разширяване на националния вътрешен пазар и до разгръщането на експортните и на импортните възможности на страната. Особено се увеличил износът на селскостопанска продукция[27] главно на сурови земеделски произведения. В сравнение с 1900 през 1911 г. били изнесени близо 4 пъти повече зърнени храни /пшеница, ръж, овес, ечемик, царевица, просо, ориз и др./. Износът на варива – фасул, леща, бакла, грах, и на картофи се увеличил близо 16 пъти. Почти два пъти по-голям бил износът на плодове и орехи. Били изнесени близо 5 пъти повече зеленчуци, повече от два пъти индустриал-

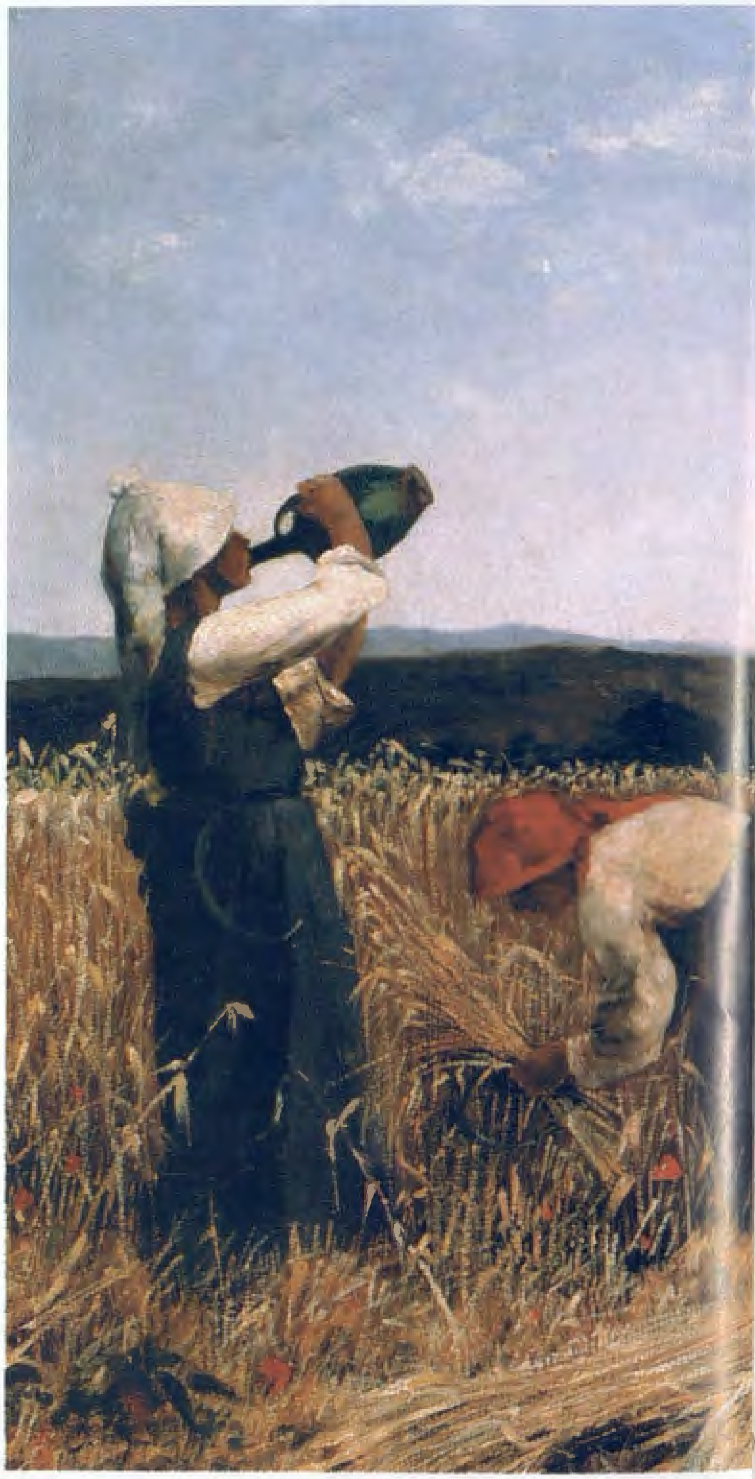

Иван Ангелов. „Жътва“, ок. 1894 г., м. б. Национална художествена галерия – София

ни семена и растения, близо 10 пъти повече тютюневи листа. Теглото на изнесения фураж се увеличило 36 пъти. Растял износът на много търсените на европейския пазар български кашкавал и сиренѐ, а и не по-малко на индустриалната българска продукция на селскостопанска основа – вина, розово масло и розова вода, копринени платове, обработен тютюн и цигари и др. произведения.

В пряка връзка с повишаването на производителността на селскостопанския труд се увеличило паричното натрупване в селото. От началото на века докъм Балканската война било облекчено данъчното бреме на селяните. Основният, поземленият данък през 1911 г. бил намален повече от 3 пъти в сравнение с 1900 г. В сравнение с 1895 г. данъкът върху овцете и козите /беглик/ бил снижен със 70%. Селяните били облекчени и при облагането с пътна повинност. През тези го-

дини постепенно спадал лихвеният процент на банковите кредити в страната[28].

Като резултат от изтъкнатите обстоятелства пораснал доходът на селяните от декар обработваема земя. През 1906–1911 г., въпреки икономическата криза от 1907–1908 г., доходът от земеделието и животновъдството се повишил повече от два пъти. Брутните доходи на селяните за 1901–1911 г. показали ръст 24% средно увеличение от декар земя, докато през 1881–1900 г. съответният показател бил минус 8%. На тази основа нараснали спестяванията на селяните и влагането на повече средства в стопанството.

През разглеждания период и особено в навечерието на Балканската война характерно явление в българското село било организирането на многобройни земеделски спестовно-заемни сдружения. В началото на века се положили основите и бързо се развили кредитните земеделски кооперации от типа на Райфайзеновите каси. През 1900 г. първите членове на касите били 168 души, през 1910 г. те били вече 39 561. Повече от 6–7% от частните земеделски стопанства в страната поставили добри основи на кооперативното движение в селото. От 3 през 1900 г. Райфайзеновите каси станали 721 през 1910 г. Под формата на спестовно-заемни сдружения към 1903–1908 г. били създадени и първите земеделско-скотовъдни кооперации, производително-потребителна млекарска кооперация, 2 кооперации на градинари-овощари, кооперация за вършитба. Чрез сдруженията сред по-имотните селски слоеве се извършвало натрупване на собствени парични средства във формата на модернизиран кредит. Кредитите имали много добро покритие от страна на членовете на сдруженията. Влоговете бързо растели. Растели бързо и сумите на заемите. Характерно било обаче, че не се натрупвали недобори. През 1912 г. сумите на отпуснатите заеми, както и падежните плащания по заварените заеми били покрити 17 пъти със стойността на притежаваните недвижими и движими имоти на членовете спестители.

Много благоприятно се развивал банковият кредит за селото чрез Българската земеделска банка /БЗБ/. Тя в най-висока степен кредитирала земеделските спестовно-заемни сдружения в селата. Кредитна дейност за селото осъществявала в немалка степен и БНБ, а от 1911 г. положителна роля в това отношение започнала да играе и учредената от БНБ и от БЗБ Българска централна кооперативна банка /БЦКБ/. Кредити за селото осигурявали и пощенските спестовни каси, както и бързо множащите се в навечерието на Балканската война популярни банки в страната. Модерният банков кредит изместил лихварския.

В спестовно-кредитните земеделски сдружения влагали парични средства предимно средните по-заможни и по-дребни селяни. По-заможните средни селяни били повече от 51%, а по-дребните – над 35% от всички кооператори. Общата сума на капиталите им, собствени и банкови кредити, към 1912 г. възлязла на 109 558 631 лв. Тази сума надхвърлила вложения основен капитал в целия частен индустриален сектор. Тя била значително по-висока и от цялата сума на поземления данък заедно с беглика, събрани от цялото земеделско население през 1909–1912 г. общо 70,48 млн. лв./.

Наред с банковите вложения и кредитирането чрез спестовно-заемните дружества по-заможните средни и едрите земеделци влагали и заемали големи суми и в частни акционерни дружества и банки, които по този начин поемали дял във финансирането и кредитирането на селското стопанство.

Убедителна била сумата, която трите държавни банки обръщали като функциониращ капитал в селското стопанство през 1912 г. Тя възлязла на 1,841 млрд. лв., срещу 1,017 млрд. лв. за индустриалния сектор.

Значителният напредък на селското стопанство и задълбочаването на процеса на аграрна модернизация до Балканските войни не смогнали все пак да отстранят установилия се до края на XIX в. остър недостиг на техника и на капитали. Не било възможно за сравнително краткото време, през което протичал икономическият подем на страната, напълно да се преодолее преобладаващо екстензивният характер на българското село, формирал се през XIX в.

Въпреки вноса на машини и други селскостопански оръдия на труда дребните селски стокопроизводители и през новия период недостатъчно употребявали модерна техника. Като следствие добивите от селскостопанската дейност въпреки количественото повишаване в редица производствени отрасли били по-ниски от възможните за българските условия и значително по-слаби от тези в развитите европейски страни[29].

Отрицателната страна в икономическото развитие на селското стопанство от началото на XX в. до Балканските войни се изразила в обстоя-

Акционерно индустриално дружество „Изида“ за керамични изделия, гара Новоселци /дн. гара Елин Пелин/, фотография, 1912 г. ЦДА – София

Анонимно дружество за електрическо осветление в София и България, с. Панчарево, фотография, 1912 г. ЦДА – София

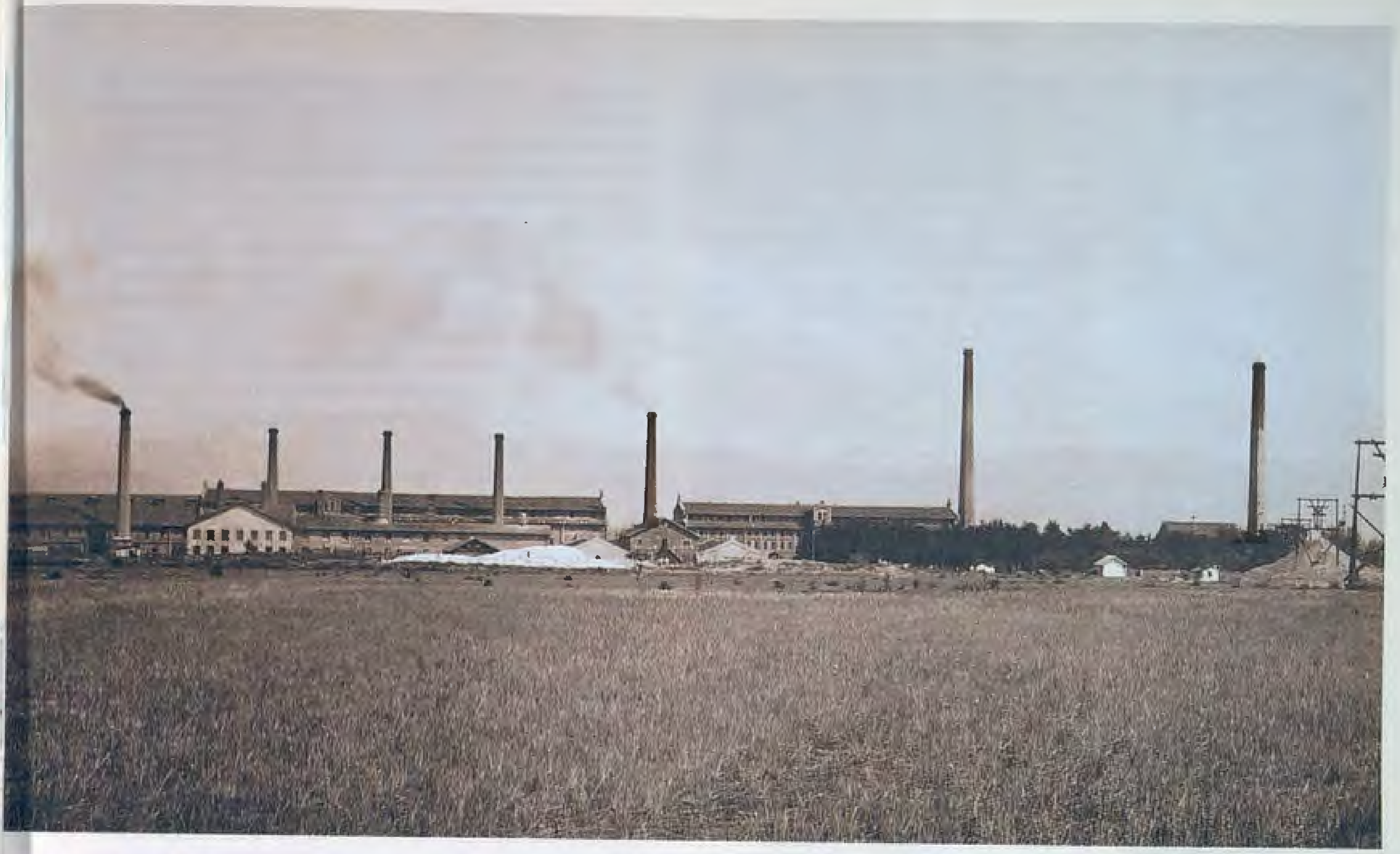

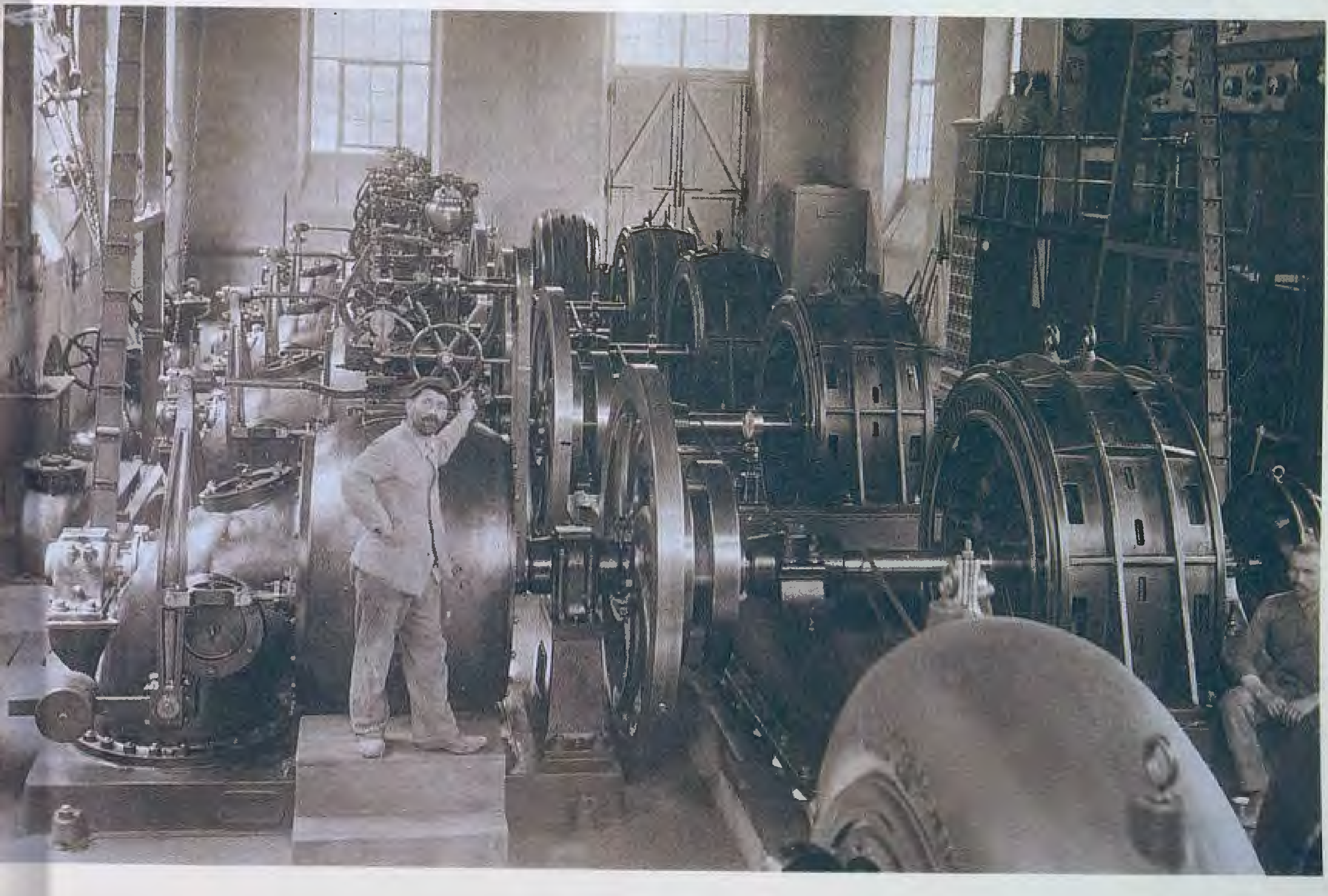

телството, че въпреки голямото спестовно-кредитно оживление в селското стопанство не били направени необходимите капиталовложения за по-нататъшно ускорено развитие, за по-плътно обвързване на селското стопанство с индустриализацията, за по-пълно техническо съоръжаване на селската икономика като цяло. Въпросът опирал до инвестиционната политика на частния капиталистически сектор и преди всичко на държавата. Въпреки подема в техническото съоръжаване, въпреки растежа на селскостопанското производство и паричното обогатяване на някои прослойки сред селяните селската икономика не смогнала да оползотвори стопански в необходимата степен паричните си средства за собственото си модерно развитие.

В тези диспропорции покълнали корени на бъдещи проблеми за стопанското развитие на страната. Засега обаче видими били положителните резултати за селото от общия индустриализиращ процес. Собственическите и производствените структурни промени и засилването на аграрната модернизация чрез разширяване на техническото съоръжаване, колкото и да било то все още недостатъчно, правели възможно взаимнообвързващо и взаимодействащо си функциониране на индустрията и селското стопанство. Извършвала се спойка на индустриално и селско производство, а това било фундаменталната икономическа база и израз на процеса на модернизация и в закъснялото, гонещо европейското равнище, стопанско развитие на България.

2.
Европейска обвързаност

ИНВЕСТИРАНЕ И РОЛЯТА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ЧУЖДЕСТРАНЕН КАПИТАЛ В НАЦИОНАЛНОТО СТОПАНСТВО. В българската икономика през годините на подема особена роля играел европейският капитал. Общо взето, докъм края на XIX в. индустриализацията на България се осъществявала за сметка на местни капитали. След това чуждестранният капитал се включил като съществен фактор в това развитие[30].

По-големите предприятия с чужд капитал се създали главно през 1905–1912 г. В сравнение с българските промишлени предприятия те били малко. До 1912 г. просъществували не повече от 33–35 предприятия, работещи с чужд или смесен капитал. Значението им било по-голямо по отношение на внесените капитали. В сравнение с 1900 г. докъм Балканските войни, несъобразно с малкия брой заведения, вложенията от чужд капитал се увеличили чувствително – 5,5 пъти /от 5,32 на 29,2 млн. лв./. Но и това нарастване не променило общото, относително и абсолютно, не особено значително участие на европейските капитали в страната. Чуждите капиталовложения през 1912 г. съставлявали не повече от 30%.

Съществен бил икономическият ефект, който чуждият капитал упражнил върху индустриализиращия процес в българската икономика. Европейските капиталисти създали най-едрите, най-добре технически обзаведените и производствено-технологически организираните индустриални предприятия в страната, установени преди всичко на базата на по-висока концентрация от капитал в единица предприятие. В мнозинството си тези предприятия били милионерски и като правило били по-високо печеливши от индустриалните предприятия на чисто българския капитал. След 1909 г. нормата на печалбата на предприятията само с български капитал се движела около 15% годишно, а на тези с чужд капитал – над 20–30%. Печалбите и курсовете на акциите на тези предприятия постоянно нараствали, дори в обстановка на силни колебания и несигурност на европейските борси, както било например по време на Мароканската криза, на Итало-турската война и др. Концесионното белгийско предприятие за електрическото осветление на София през 1909–1914 г. имало печалба 21–37% годишно; Пловдивската захарна фабрика 24–29%; смесеното, главно с чужд капитал, Безименно акционерно дружество „Съединени тютюневи фабрики“ в София, с напълно внесен основен капитал 4 млн. лв., през 1910 г. обръщало 5 608 944 лв. и постигнало 25% печалба от внесения капитал и 18% от капитала в обръщение. През 1912 г. със суми от печалбите дружественият капитал бил увеличен на 5 млн. лв.

Създадено като сравнително по-дребно смесено предприятие, но с ръководно участие на представители на чуждия капитал, дружество „Енергия“ в Русе бързо си осигурило голямо капитално натрупване и през 1907 г. се преустроило в акционерно Индустриално железолеярно и машинно дружество. То конкурирало успешно всички други български инициативи в железолеярството и производството на машини. Фабриката на дружеството произвеждала всички машини, нужни за мелнични инсталации, вкл. водни колела в цялостна желязна конструкция и пр. Дружеството организирало и представителна дейност за техническо съоръжаване на най-бързо развиващите се индустриални сектори в българската икономика и за селското стопанство. То доставяло газоженни мотори, локомобили, дараци за вълна, динамомашини, вършачки и т.н., поемало и строежи на комплектни валцови и обикновени мелници на водна сила с турбини, с парни и моторни двигатели. Моторите и турбините се доставяли от европейските фабрики, с които били свързани чужденците съакционери.

Българското акционерно-индустриално керамично дружество „Изида“, също смесено, започнало с 2 млн. лв. основен капитал. След десетгодишна стопанска дейност, вече през 1912 г., то имало голям собствен фабричен комплекс в с. Новоселци /дн. гр. Елин Пелин/ и установило монополна позиция в производството на огнеупорни керамични, каменинови и други строителни материали, фаянсови материали и изделия и пр. От 1907 г. дружеството поддържало най-високия, непостигнат от нито едно друго индустриално предприятие в страната борсов курс на акциите си – 830 срещу 500 лв. номинални. Второто голямо предприятие в същата област – Българско акционерно дружество „Гранитоид“, също смесено, било основано през 1908 г. с 300 000 лв. основен капитал. През 1912 г. дружественият капитал бил вече 2 млн. лв. и с много по-голяма сума на капитала в обръщение. Скоро „Гранитоид“ се наложил с изключително висока производителност.

Участващите в чуждите и смесените предприятия европейски капиталисти внасяли в организацията на българската индустрия модела на високоразвитата европейска индустрия. Така особената роля на европейския капитал в развитието на националната индустрия се проявила не толкова в сферата на количествените показатели, а на производствената организация, в прилагането на високоразвит трудов опит[31].

Българските индустриални предприятия се стремели да се равняват по този опит. Такива били габровските текстилни и кожарски фабрики, както и редица предприятия от хранителната и пивоварната индустрия в различни райони на страната.

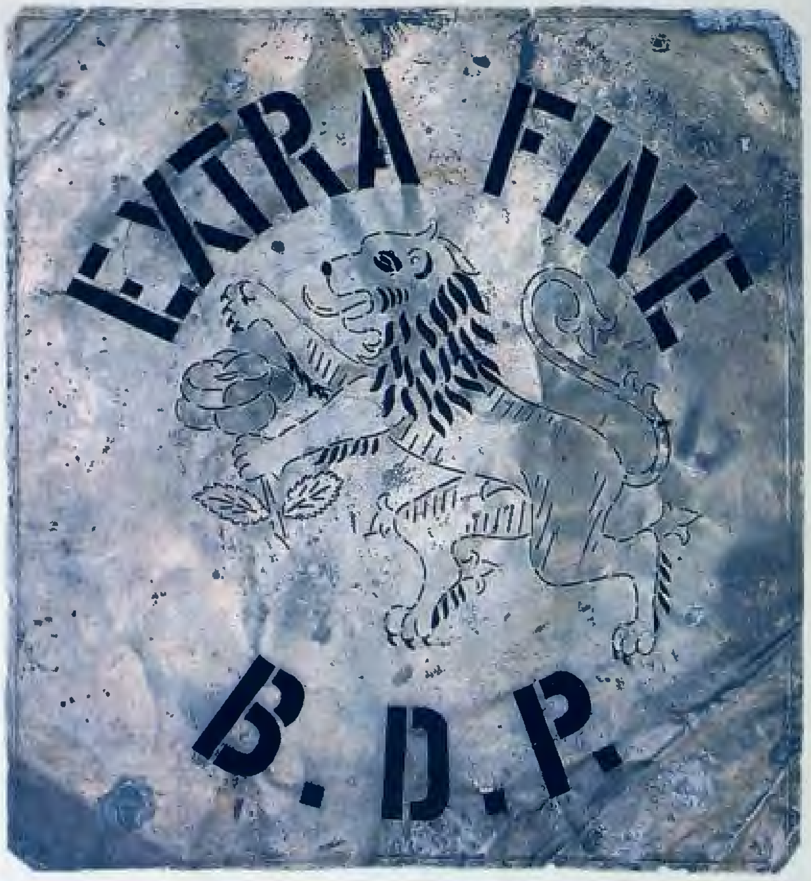

ROYAUME DE BELGIQUE
1905

Шаблон, използван при експортирането на розово масло от братята Ботьо и Димитър Папазови, Казанлък. Музей на розата – Казанлък

Бронзов медал за продукцията на чорапната фабрика „Братя Малееви“ в Търново, получен на световното изложение в Лиеж, Белгия, 1905 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ – В. Търново

Златен медал на Марко Вачков от Сухиндол за производство на пчелен мед от световното изложение в Лондон през 1907 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ – В. Търново

ТЪРГОВИЯ И ВЪНШЕН ПАЗАР. В пряка връзка с индустриалната дейност модерно се развивали и търговските дружества. Най-често индустриалните акционерни дружества били и търговски, или търговските били и индустриални, и банково-кредитни. Поради това от началото на века докъм 1912 г. чисто търговските по цел и дейност дружества ставали все по-малко от индустриалните предприятия. Но и в тази относителност търговският сектор бележел количествено нарастване. Според някои изследвания в сравнение с 1892 през 1910 г. самостоятелните търговци се увеличили с 25,8%. Относително и абсолютно търговските дружества значително увеличили капиталите си в акционерна форма.

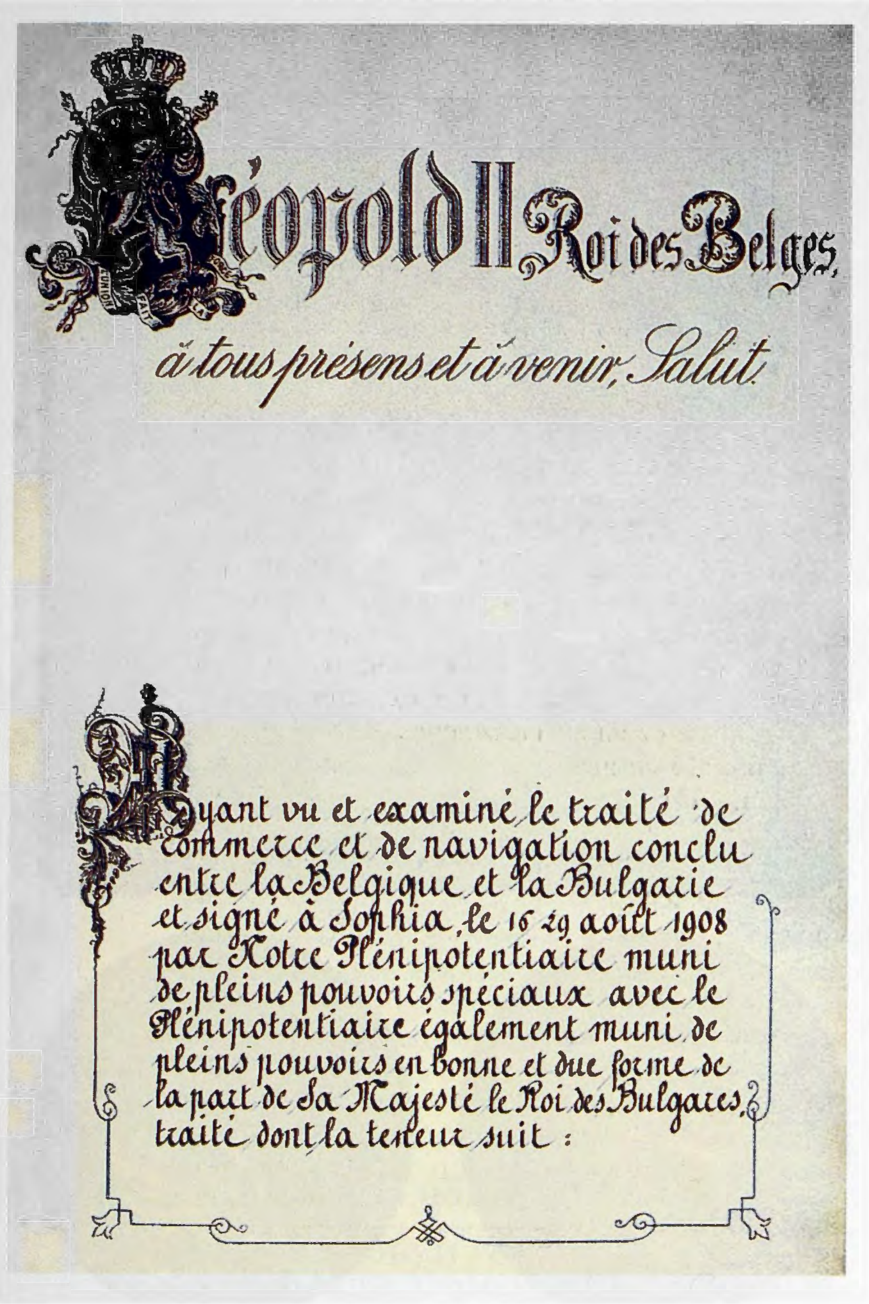

Léopold II Roi des Belges,
à tous présens et à venir, Salut.

Ayant vu et examiné le traité de commerce et de navigation conclu entre la Belgique et la Bulgarie et signé à Sophia, le 16 29 août 1908 par Notre Plénipotentiaire muni de pleins pouvoirs spéciaux avec le Plénipotentiaire également muni de pleins pouvoirs en bonne et due forme de la part de Sa Majesté le Roi des Bulgares, traité dont la teneur suit :

Договор за търговия и мореплаване между България и Белгия, сключен на 16 авг. 1908 г. /първа страница/. ЦДА – София

Известни са 78 „по-главни“ български акционерни дружества. От тях търговските – търговско-индустриалните, търговско-банкерските и търговско-кредитните – били 14. Макар и малко, те били твърде силни за българските условия с пласираните от тях в обръщение дружествени капитали и кредити. Само едно от тях работело с 50 000 лв. основен капитал. Останалите разполагали с много по-значителни капитали – до 1,5 млн. лв. В тези дружества не участвал чужд капитал.

В навечерието на Балканските войни на търговските или търговско-индустриалните и търговско-банкерските дружества се падало осъществяването на огромен стокооборот. Само вътрешната търговия, обслужваща пряко консумативния пазар и стопанския производител, през 1911 отбелязала 3,3 пъти увеличение на функциониращите търговски капитали в сравнение с 1897 г. От 900 млн. лв. те достигнали 3 млрд. лв.[32] През 1909–1912 г. нарастването на средногодишната стойност на вноса за индустрията било почти 3 пъти по-високо от 1896–1905 г.

Най-много търговски капитали с най-бърз темп на растеж били съсредоточени в някои клонове на железарската и кожарската и на първо място в текстилната индустрия. Капиталите били насочени за доставка на техника, на минерални масла и горива и на суровини за преработване от националната индустрия[33].

През 1912 г. търговският капитал осъществил общо доставки за техника и суровини, вкл. железопътни материали и вагони, за 83 282 776 лв., т.е. 39% от целия внос на страната през годината. Но само вносът на по-главните суровини, масла и горива за индустрията възлизал на 61 634 105 лв. или на повече от 29%. Стойността на общия внос била 213 110 269 лв. Това означавало, че внесените суровини, употребени в индустрията през годината, били над 80% от общо употребените суровини, вкл. местните. Стойността на всички употребени суровини била 77 022 730 лв. Такива били показателите и за предходните години, главно след 1905 г. Националната индустрия работела предимно с вносни суровини.

Данните от износа били също показателни в това отношение[34]. През 1912 г. България изнесла суровини или полупреработени вещества за индустриални цели в съвсем незначителен процент от общия износ на страната. Изнесените суровини съставлявали 2,44% от общия износ срещу 29% внос на индустриални суровини от общия внос на страната. Подобно било съотношението и за предходните години: внасяли се суровини за индустрията най-малко 15 пъти повече, отколкото се изнасяли. Изнесените полупреработени вещества за индустриални цели през 1912 г. били на стойност едва 220 650 лв., или 0,13% от общия износ. В същото време в навечерието на Балканските войни България изнасяла собствена индустриална продукция за по-високи стойности, отколкото изнесените собствени суровини. През 1912 г. износът, състоящ се от розово масло, вълнени платове, шаяк, гайтани, килими, възлизал на 13 807 502 лв., над 8,8% от целия износ.

В условията на реализирането на капиталистическата си индустриализация българското стопанство не представлявало еднопосочно обект за извличане на суровини и за приложение на европейска индустриална продукция. Осъществявал се целесъобразен двупосочен стоков обмен.

Европейският внос в България бил от хранителната и питейната, лекарствената индустрия, както и на луксозни стоки, строителни материали, съдове, прибори и пр. за бита и битовото строителство. Преобладаващ бил вносът от текстилната, химическата и железарската индустрия. Но като цяло европейският индустриален внос за широкия потребител в България през 1912 г. бил 63 298 766 лв. А тази сума била близо два пъти по-малка от стойността на националната индустриална продукция /115 086 681 лв./.

Националната индустрия към 1909–1912 г. успявала вече да задоволи в немалка степен собствения си пазар и била в състояние дори да изнася съвременна продукция за широко потребление. Според данните за пазарната реализация на националното годишно индустриално производство и за европейския внос на индустриални стоки за широко потребление през 1912 г. българската индустрия предоставяла на собствения си пазар поне 2/3 от потребителски усвоената от него годишна индустриална продукция[35].

Българската икономика не се оказала в положение и на аграрен придатък. Страна с преобладаващо селски облик, България изнасяла малки количества аграрна продукция. През върховата 1912 г. износът на главното национално земеделско производство – зърнените храни, заедно с варива, плодове и зеленчуци, индустриални растения и фураж /сено и слама/ възлизал на 102 596 747 лв. Износът заемал само 13,27% от годишното производство в стойностно изражение. В килограми той бил твърде малка величина за външния потребител.

Българският селскостопански износ бил разпръснат в сравнително неголеми количества между Белгия, Англия и Австро-Унгария, в малки количества за Германия, Италия и Франция и в съседните Турция и Гърция. Такива били максималните възможности на страната. От 2 672 038 500 кг зърно /от пшеница до елда, вкл. смески, овес, лимец, ечемик/ през 1912 г. били изнесени 617 426 676 кг /по-малко от 1/4/. Това било съвсем скромно количество за Европа. Твърде ограничени били възможностите и на животновъдството. През 1910 г., която била върхова, били изнесени 1 213 697 от общо 13 289 578 живи животни. Това количество било също незначително за европейския пазар. При хранителните произведения от животни /сирене, масло, кашкавал и пр./ България доставила на Европа през 1912 г. продукция едва за 2,4 млн. лв. Срещу тази продукция само внесената риба била за 0,5 млн. лв. Единствено яйцата били изключително добър износен артикул през целия довоенен период.

Европа доставяла селскостопански продукти на селска България[36]. От хранителната индустрия, от която България изнасяла единствено брашно и трици, през 1912 г. били изнесени за 11 085 637 лв. В същото време вносът от европейската хранителна индустрия възлязъл на 5 133 439 лв., т.е. над 46% от основния български износ. При това европейският внос бил далеч по-разнообразен по видове храни. Европейската хранителна индустрия внесла през 1912 г. консерви, конфитюри, бонбони, халва и зехтин за 2 565 495 лв. и общо през 1909–1912 г. за 15 792 259 лв. срещу нулев износ от този вид от България. От българска страна трудно можели да се предложат търговски еквиваленти. Производството на грозде например и на редица други овощни насаждения, които можели да увеличат българския износ, често спадало чувствително. От индустриалните растения се изнасяло малко – почти изключително само рапица и малко анасон и резине. Чувствително спадане имало в производството на розов цвят и розово масло. През 1912 г. износът на индустриални растения и продукти от тях възлязъл едва на 2 234 566 лв. Срещу това Европа внасяла голямо количество растителни масла, химикали за кожарството, бояджийството и текстилната индустрия и лекарства. Повишаващият се ръст на селскостопанското производство и очерталата се вносно-износна скàла означавало разширяване на вътрешния пазар. А това било важен признак за просперираващото развитие на страната.

3.
Финансиране на икономиката

БАНКИ И КРЕДИТ. Висока степен на развитие отбелязал банковокредитният сектор. Банковокредитният капитал се наложил като първостепенен фактор в индустриализацията и цялостното развитие на икономиката.

Към 1910 г. имало 78 по-големи български акционерни дружества /46 от тях банкерски/. За българските условия това били големи банки за чисто банкерски и кредитни операции. Деветнадесет от тях били „милионерски“. Те разполагали с по 1–1,5 до 10 млн. лв. напълно внесен капитал.

Към края на 1912 г. тази банкова група се разраснала до 66 действащи дружества с напълно внесен дружествен капитал в размер на 66 702 708 лв. В сравнение с броя им към 1912 г. в края на същата година банкерските дружества били с 18 повече. За около една година групата на големите банки и кредитни дружества се увеличила с 40%[37].

Облик на банковата група съставяли преди всичко споменатите 19 милионерски дружества. Само техните напълно внесени капитали възлизали на 53 520 000 лв., т.е. над 80%. Чрез тези пари те упражнявали още по-голям капитал в портфейл и пласменти. Останалите от групата, 47, работели с 13 182 708 лв. внесен капитал. Те също имали и по-голям капитал във влогове и текущи кредитни сметки. Средно на дружество в групата се падал над 1 млн. лв. внесен уставен капитал. Такъв висок показател не се наблюдавал в нито един друг частноикономически сектор в страната[38].

Българската търговска банка в Русе, основана през 1894 г., дълги години не успявала да реализира уставните си цели. През 1909 г. обаче тя образувала капитал от 2,8 млн. лв., а до края на 1910 г. той станал 5 млн. лв. От губеща в продължение на много години към 1912 г. Българска търговска банка завоювала челно място. Банковите акции повишили средногодишния си курс за 4 години близо два пъти[39].

По-старото русенско кредитно дружество „Гирдап“, основано през 1882 г., увеличило дружествения си капитал през 1909 г. на 1,5 млн. лв., а през 1910 г. пуснало подписка за нови 5000 акции, които се пласирали моментално, и банковият капитал се повишил на 2 млн. лв. Дружеството се преименувало в Българска кредитна банка „Гирдап“, курсът на акциите се увеличил значително и през 1911 г. при 2 млн. лв. уставен капитал капиталът в обръщение достигнал близо 13 млн. лв.[40]

Най-старото българско кредитно дружество, което водело началото си още преди Освобождението – Плевенската акционерна банка „Напредък“, през 1909 г. увеличила капитала си на 1 млн. лв., а след 3 години го удвоила. Пуснатата подписка била покрита с изключителен успех. През 1911 г. портфейлът и кредитните текущи сметки в баланса на банката надхвърлили 5 млн. лв.[41] Съвсем младите, току-що основани банки също разгръщали активна дейност. Банка „България“ в София, основана през 1911 г., само за 4 месеца, като обслужвала едрите индустриални и търговски среди, с 900 000 лв. собствен капитал реализирала оборот над 7,5 млн. лв. През 1912 г. банката набрала 3 млн. лв. уставен капитал и реализирала още по-голям оборот[42].

През 1911–1912 г. били открити 27 нови банки срещу 37 банкерски дружества, основани за почти 30 години /1881–1910 вкл./. Това развитие се дължало не само на новооснованите банкерско-кредитни заведения. Освен тях част от съществуващите търговски дружества се преобразували в банкерско-кредитни. Това били дружества, които натрупали капитали през разцвета на индустриализацията и за кратко време се домогнали до групата на „по-големите“. Такива били например Варненското търговско акционерно дружество „Трудолюбие“, Търговското дружество в Шумен, акционерното дружество „Бъдещност“ в Добрич, Разградското търговско дружество „Надежда“, акционерно дружество „Енергия“ в Каварна, търговско акционерно дружество „Съединение“ в Балчик, търговско акционерно дружество „Напредък“, също в Балчик, търговско акционерно дружество „Черно море“ в Анхиало /дн. Поморие/, старите варненски търговски дружества „Омония“ и „Ермис“ и пр. Повечето от споменатите дружества поели банкерски операции, което станало определящо, без да прекратяват търговската си дейност.

Други акционерни дружества преустроили посредническата си търговска дейност в банкерско-индустриална. Така постъпило търговското акционерно дружество „Бъдещност“ в Стара Загора с 1,4 млн. лв. напълно внесен основен капитал. Дружеството организирало два отдела: банкерски и производствено-пивоварски. Построено било фабрично предприятие, снабдено с машини с пивоварни принадлежности за над 1 млн. лв. Разгърнала се огромна индустриална дейност. Разчитало се на растящия собствен банков капитал с голям портфейл ипотечни заеми, кредитни текущи сметки и влогове. По същия начин насочило дейността си и търговското акционерно дружество „Решителност“ във Варна. То съчетало банкерско-кредитните операции със собствено производство на бира и спиртни напитки, лимонада и сода. По този път тръгнали и други дружества.

Започнали процеси, съответстващи на икономическите тенденции на времето. Преустройвайки дейността си в банкова, тези дружества пристъпили към свързване и сливане на индустриалния, търговския и банковия капитал за по-ефикасно инвестиране и кредитиране на икономиката. Преобразувани в банки или разширили

Народната банка в София, фотография, 1912 г. Архив на арх. Иван Дуковски – София

Народно осигурително дружество „Балкан“ в София, оцветена пощенска картичка, 1909 г. Исторически музей – Враца

дейността си с банкови операции, те създавали началните форми на монополистическо-финансовия капитал в България.

Към такова развитие се насочвали главно новообразуваните през 1911–1912 г. „милионерски“ банки. Те се свързали с индустриалния и търговския капитал чрез пряко участие в акционерните дружества в проспериращите стопански клонове. Банка „Добруджа“ в Балчик била една от първите, която пристъпила към съединяване на банковия си капитал с индустриалния капитал на Анонимно индустриално дружество „Съединени тютюневи фабрики“ в София, както и с тези на Анонимно индустриално акционерно дружество „Балчик“ с фабрика за макарони и голяма мелница. Около русенската Българска търговска банка през 1912 г. се оформил център на банково-промишлено търговско срастване. То било резултат на по-рано започнал процес за изграждане на дъщерни индустриални, търговски и кредитни предприятия с участието на банката. Центрове на формиране на финансов капитал се създали и около Българската кредитна банка „Гирдап“, около Плевенската акционерна банка „Напредък“, около Софийската банка и т.н.[43]

Характерно за България било създаването на масов банков кредит. Много бързо се увеличили инициативите за мобилизиране на по-дребните капитали в акционерно-спестовни дружества, популярни банки, потребителни и производителни кооперации. През 1910–1911 г. били основани 17 популярни банки, които пропагандирали идеята за създаване и организиране на достъпен кредит за по-дребните търговци, бакали, кръчмари и занаятчии. За кратко време 6 популярни банки – Софийската, Варненската, Старозагорската, Габровската, Тутраканската и Ямболската – набрали собствен банков капитал в размер на 460 800 лв. и поставили в оборот 9 214 866 лв. През 1912 г. популярните банки станали 23 със собствен основен капитал около 2 млн. лв. и с 1 780 900 лв. кредит при Българската централна кооперативна банка.

Освен популярните банки, заедно с потребителните, производителните и търговските кооперации за покупко-продажби през 1911 г. по непълни данни работели общо 458 акционерни дружества за банково организиране на по-дребните капитали. През 1912 г. действали 557 дружества. Те увеличили основния внесен банков капитал в страната с 20 706 116 лв., като упражнявали неколкократно по-големи суми в кредитни и други операции. Така през последните година-две преди Балканската война в рамките на разрастването на банковия сектор се създала организация за кредит и влагане на капитали в по-дребните производителни области на икономиката.

Частният банков сектор като цяло станал надежден източник за финансиране на стопанството. Печалбите в този сектор достигнали достатъчно висок процент и главно – най-голяма сигурност в сравнение с всички останали частни икономически сектори[44]. Към развиващия се банков сектор извънредно голям интерес проявил европейският капитал.

От едно-единствено банковокредитно учреждение през 1901 г. – Търговска банка в София, след положителните резултати от първия етап на икономическия подем от началото на века през 1905 и 1906 г. европейският капитал основал отведнъж 4 големи банки: Българска генерална банка, Кредитна банка, Балканска банка и по-малката Българска лотарийна банка. През 1911–1912 г. в София се появили още по-големи: Търговска и Ипотекарна банка на Балканите, която в началото на 1912 г. вече имала напълно внесен 10 млн. лв. основен капитал, и Франко-българска ипотекарна банка с 20 млн. лв. основен капитал. Двете банки погълнали създадените междувременно през 1910–1911 г. две дъщерни банки на Генералната и на Балканската банка. До „големите“ от 1911–1912 г. в навечерието на войната се появили и още 3 по-малки чужди банки[45].

Българска генерална банка, Кредитна банка, Балканска банка, Търговска и Ипотекарна банка и Франко-българска ипотекарна банка, наричани „5-те големи“, разполагали не само с извънредни за българските условия уставни капитали, а и с финансовата мощ на матерните си обединения в Европа. Това им осигурило силна позиция и в българската икономика.

Според Отделението за финансови проучвания при БНБ целият пласмент /портфейли и текущи дебиторни сметки/ на 38 банки в страната в края на 1911 г. възлизал на 124,62 млн. лв. От тази сума около 64 млн. лв., т.е. повече от половината, се падала на първите 3 от „5-те големи“. Те и трите по-малки дъщерни банки на европейския капитал през 1912 г. имали напълно внесен 32 170 000 лв. основен капитал. Това правело повече от 48% от целия внесен капитал в групата на 66-те. Така по отношение на българските „милионерски“ банки „5-те големи“ заели командни позиции, тъй като притежавали 56,37% от основния капитал на частнособственическите финансиращи звена в икономиката.

Като вербували видни и влиятелни политически личности или акционери от българските дружества и банки за съакционери и членове на упра-

Кредитна банка в София /съвременен вид/

Интериор от Земеделската банка в София, фотография, 1912 г. Архив на арх. Иван Дуковски – София

вителните си съвети, „5-те големи“ много бързо установили пряко участие в почти всички по-големи български частни банкови заведения[46]. Те се свързали с най-просперирещите индустриални заведения, кредитни и застрахователни дружества, вносно-износни търговски предприятия и ги вплели в нишките на европейския финансов капитал. Създадени били и редица дъщерни предприятия. Всичко това засилило зародилите се вече монополистически процеси в икономиката на България.

Според количествените показатели националният банковокредитен сектор, който трябвало да осигури и осигурявал надеждно финансиране на националната икономика, се изградил върху собственото вътрешно развитие на базата на индустриализацията. Заинтересованият европейски монополистически капитал обаче много бързо заел силно влиятелна позиция именно в банковия сектор. От това, макар и не непосредствено, но с близка перспектива, произлезли отрицателни последици за националното икономическо развитие. Значителните печалби, които чуждият капитал реализирал, вместо да бъдат вложени в икономиката, излизали навън.

Във финансирането на икономиката обаче решаващата роля поела държавата. Тя била в състояние и финансирала строителството на железопътната мрежа на страната, на пристанищата, на пътищата, на телеграфите и телефоните. Тя била институцията, която чрез държавните банки движела решаващия механизъм на икономическото развитие и индустриализацията – банковия капитал и кредита.

Капиталите – основни и резервни – на двете държавни банки – Българската народна банка /БНБ/ и Българска земеделска банка /БЗБ/ – нараснали значително. По отношение на 1905 г., само за 5–6 години, капиталите на БНБ се увеличили с 67,8%, или над 1,5 пъти. В сравнение с 1895 г. през 1909 –1912 г. банковият капитал бил уголемен с

89,5%, или приблизително два пъти. Съответно при БЗБ нарастването към 1912 г. било 2,5 пъти.

През 1909–1912 г. чрез съответни операции, влогове и спестовни фондове БНБ осигурявала за икономиката функциониращ капитал около 3,5 млрд. лв. По пътя на заеми и други текущи сметки на свой ред БЗБ осигурявала главно за селото над 1,5 млрд. лв. Съвсем младата Българска централна кооперативна банка /БЦКБ/ осъществила през 1912 г. банковокредитни операции за кооперативни и други стопански организации за над 100 млн. лв. Или общо трите държавни банки осигурили през върховите години на индустриализацията около 5 млрд. лв. функциониращ капитал /собствени средства, разполагаеми чужди средства, пласменти/. Срещу това през 1912 г. частният банков капитал, вкл. ангажиралият се в страната европейски капитал, въвеждал в стопанската дейност 1,5 млрд. лв.

БНБ кредитирала всички производствено-стопански и посреднически сектори на икономиката, отпускала заеми на търговци, индустриалци, банкери, частни кредитни дружества и банки, занаятчии, земеделци, чиновници и дейци със свободни професии. Тежестта на дейността ѝ обаче се съсредоточавала главно в индустриалната сфера.

През 1900–1912 г. БНБ упражнявала повече от 1285 млн. лв. кредити за индустриалния сектор, без обслужващите го свободни професии като адвокати и пр., но включвайки частния банков сектор и търговията[47]. Кредитите само по полици и записи на индустриалци възлизали на близо 203 млн. лв., на банкери, на частни кредитни дружества и банки – на 350 млн. лв., на търговци – на 697 млн. лв. Полиците и записите на занаятчии били близо 36 млн. лв. По отношение на тази сума отпуснатите пряко на земеделските стопани парични средства били под нулев процент – 0,7%, или едва 10 млн. лв. Паричната маса, ориентирана към търговците, а в известна степен и към частните банковокредитни дружества, обслужвала и селската икономика предимно в стоковата реализация на вътрешния и на външния пазар. Това обстоятелство обаче не можело да промени наложилото се съотношение във финансиращата дейност на главната държавна банка предимно в полза на индустрията.

На свой ред БЗБ осигурила през същия период финансови средства на потърсилите кредит у нея за 1 555 931 813 лв. През 1899 г. сумите на заемите /срещу поръчителство, ипотека, залог на земеделска продукция, по специални текущи сметки на земеделски дружества и банки по залог на ценни книжа/ били около 76 млн. лв. През последвалите години до 1912 г. банката упражнявала нови такива кредити за близо 924 млн. лв., което правело повече от 12 пъти, или 1216%. Банката отпуснала 1/3 от тази сума само за 3 години /1909–1912/. При записите, на сума над 630 млн. лв., увеличението през 1912 г. било 10 пъти повече в сравнение с 1901 г. Нарастването се оказало най-голямо пак през трите години преди Балканската война – възлязло на повече от половината, или 503%. В тези суми се включвали и кредити, насочени към earземеделци. Техният процент обаче бил много малък. По пътя на въпросните банкови операции от БЗБ пряко за селското стопанство отивали повече от 1,5 млрд. български лева със златно покритие.

По-значителните финансови средства, упражнявани от БЗБ, трябвало да удовлетворяват стопанските и други нужди на 12 пъти по-голямото активно население в селскостопанския сектор в сравнение с индустриалния. Или селското стопанство се оказало на втора, подчинена позиция в държавната дейност по финансиране на развитието. Това на свой ред неминуемо влияело в същата посока и върху частнокапиталистическите инвестиции.

Наистина част от капиталовложенията в страната отивали за развитието на производства на селскостопанска основа. В тях именно през 1909–1912 г. се извършило най-голямото увеличение на капиталовложенията – от 1,5 почти до 3 пъти. Благодарение на това преработвателната индустрия на земеделско-скотовъдна и друга селскостопанска основа се развивала много добре. От особено значение било обстоятелството, че успоредно с това не се влагали достатъчно капитали пряко за модернизиране и разширяване на самата основа на селското стопанство – земеделието, скотовъдството и пр. Зародили се предпоставки за диспропорция в индустриализацията на националната икономика. Селското стопанство останало на втори план, а това имало изключително значение за бъдещето.

ПРОТЕКЦИОНИЗЪМ. ДИСПРОПОРЦИЯ ВЪВ ФИНАНСИРАНЕТО НА ИКОНОМИКАТА. От средата на 90-те години на XIX в. чрез стопанско-организаторската и направляващата работа на търговско-индустриалните камари, на Съюза на българските индустриалци, на земеделските сдружения и занаятчийските кооперации се провеждала все по-пълно икономическата политика на управляващите кръгове в страната за развитие на националните производителни сили. Разширила се държавната протекционистична политика и с това се утвърдило държавното начало в икономиката.

Облигация от български държавен 4 1/2 % погасяем заем в злато от 1909 г. Исторически музей – Габрово

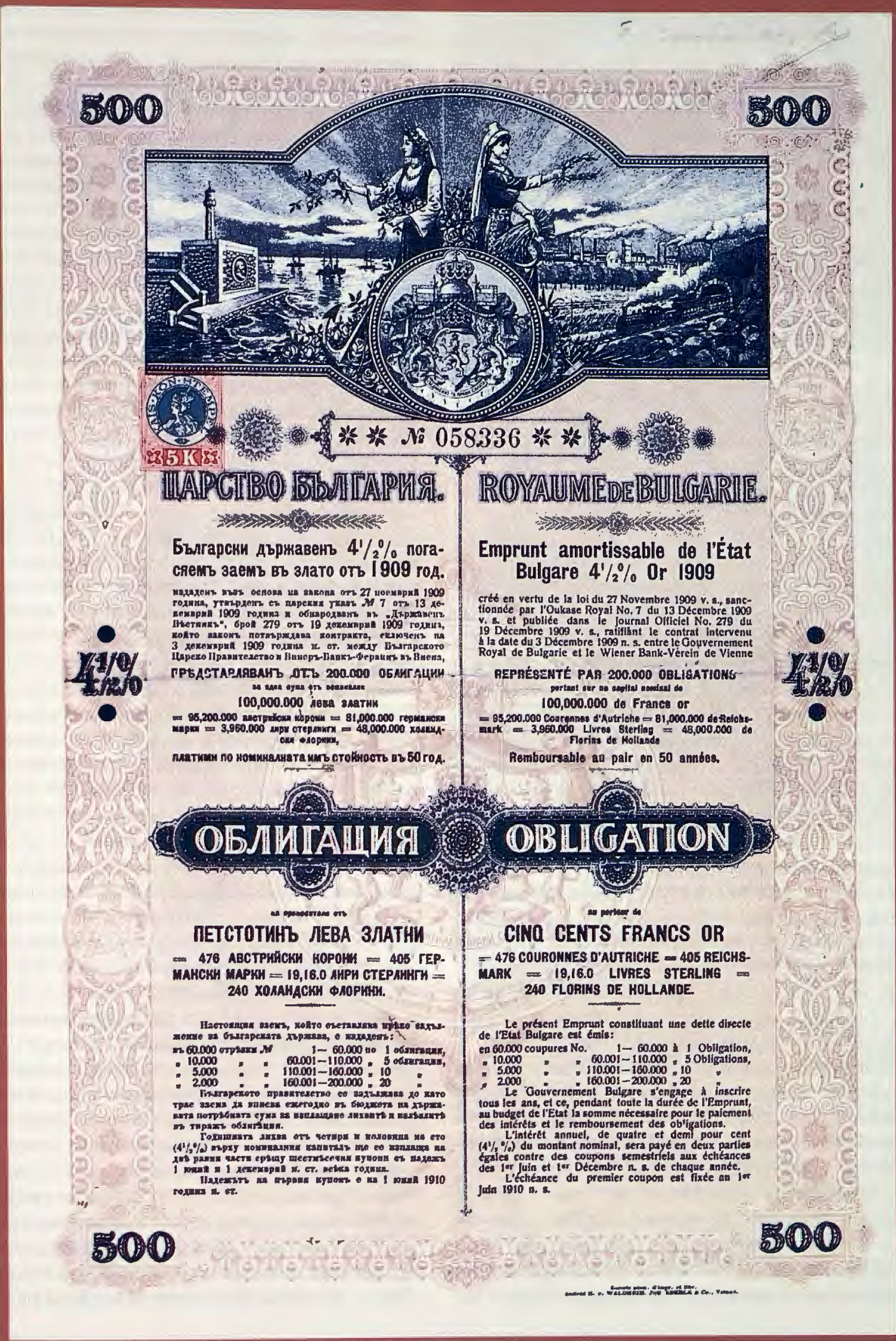

500 500

5 K

№ 058336

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ.

Български държавенъ 4½% погасяемъ заемъ въ злато отъ 1909 год.

издаденъ възъ основа на закона отъ 27 ноемврий 1909 година, утвърденъ съ царския указъ № 7 отъ 13 декемврий 1909 година и обнародванъ въ „Държавенъ Вѣстникъ", брой 279 отъ 19 декемврий 1909 година, който законъ потвърждава контракта, сключенъ на 3 декемврий 1909 година н. ст. между Българското Царско Правителство и Винеръ-Банкъ-Ферайнъ въ Виена,

ПРѢДСТАВЛЯВАНЪ ОТЪ 200.000 ОБЛИГАЦИИ

за една сума отъ номиналенъ

100,000.000 лева златни

= 95,200.000 австрийски корони = 81,000.000 германски марки = 3,960.000 лири стерлинги = 48,000.000 холандски флорини,

платими по номиналната имъ стойность въ 50 год.

4½%

ОБЛИГАЦИЯ

на приносителя отъ

ПЕТСТОТИНЪ ЛЕВА ЗЛАТНИ

= 476 АВСТРИЙСКИ КОРОНИ = 405 ГЕРМАНСКИ МАРКИ = 19,16.0 ЛИРИ СТЕРЛИНГИ = 240 ХОЛАНДСКИ ФЛОРИНИ.

Настоящия заемъ, който съставлява прѣко задължение за българската държава, е издаденъ:

въ 60.000 отрѣзки № 1— 60.000 по 1 облигация,
„ 10.000 „ „ 60.001—110.000 „ 5 облигации,
„ 5.000 „ „ 110.001—160.000 „ 10 „
„ 2.000 „ „ 160.001—200.000 „ 20 „

Българското правителство се задължава до като трае заема да вписва ежегодно въ бюджета на държавата потрѣбната сума за изплащане лихвитѣ и излѣзлитѣ въ тиражъ облигации.

Годишната лихва отъ четири и половина на сто (4½%) върху номиналния капиталъ ще се изплаща на двѣ равни части срѣщу шестмѣсечни купони съ падежъ 1 юний и 1 декемврий н. ст. всѣка година.

Падежътъ на първия купонъ е на 1 юний 1910 година н. ст.

ROYAUME DE BULGARIE.

Emprunt amortissable de l'État Bulgare 4½% Or 1909

créé en vertu de la loi du 27 Novembre 1909 v. s., sanctionnée par l'Oukase Royal No. 7 du 13 Décembre 1909 v. s. et publiée dans le Journal Officiel No. 279 du 19 Décembre 1909 v. s., ratifiant le contrat intervenu à la date du 3 Décembre 1909 n. s. entre le Gouvernement Royal de Bulgarie et le Wiener Bank-Verein de Vienne

REPRÉSENTÉ PAR 200.000 OBLIGATIONS

portant sur un capital nominal de

100,000.000 de Francs or

= 95,200.000 Couronnes d'Autriche = 81,000.000 de Reichsmark = 3,960.000 Livres Sterling = 48,000.000 de Florins de Hollande

Remboursable au pair en 50 années.

4½%

OBLIGATION

au porteur de

CINQ CENTS FRANCS OR

= 476 COURONNES D'AUTRICHE = 405 REICHSMARK = 19,16.0 LIVRES STERLING = 240 FLORINS DE HOLLANDE.

Le présent Emprunt constituant une dette directe de l'Etat Bulgare est émis:

en 60.000 coupures No. 1— 60.000 à 1 Obligation,
„ 10.000 „ „ 60.001—110.000 „ 5 Obligations,
„ 5.000 „ „ 110.001—160.000 „ 10 „
„ 2.000 „ „ 160.001—200.000 „ 20 „

Le Gouvernement Bulgare s'engage à inscrire tous les ans, et ce, pendant toute la durée de l'Emprunt, au budget de l'Etat la somme nécessaire pour le paiement des intérêts et le remboursement des obligations.

L'intérêt annuel, de quatre et demi pour cent (4½%) du montant nominal, sera payé en deux parties égales contre des coupons semestriels aux échéances des 1er Juin et 1er Décembre n. s. de chaque année.

L'échéance du premier coupon est fixée au 1er Juin 1910 n. s.

500 500

През 90-те години и на границата между XIX и XX в. проблемът за развитието на националната икономика се третирал в стопанските научни издания в рамките на противопоставяне на земеделското на индустриалното развитие и обратно с всичките вредни последици от подобен подход за икономиката[48]. Едни от най-образованите буржоазни икономисти и финансисти от началото на века до 1912 г. поели за по-кратко или за по-дълго време стопанските министерства – на финансите и външнотърговските отношения на България. Но и от тази позиция те не успявали стопански рационално да изменят нецелесъобразните механизми на държавната икономическа политика. Показателно било, че новите митнически тарифи от 1904 и 1911 г., които съставяли сърцевината на протекционистичните закони и които, макар и с усилия, влезли в клаузите на търговските договори и споразуменията на България с европейските сили и със съседни страни, били разработени без необходимото внимание за защита и насърчаване на селското стопанство.

Законите от 1905 и 1909 г., а също и постановленията за освобождаване от преки данъци, за чувствителни намаления на превозните тарифи по БДЖ, за привилегировано ползване на общински земи, водна сила, кариери, за правото на дълговременни концесии и предпочитания при държавни търгове и пр. съхранили и разширили възприетите със стария закон принципи на безмитен внос на машини и суровини. Държавното покровителство се разпростряло и върху по-дребното промишлено производство – на занаятчийския сектор. Към Министерството на търговията и земеделието било учредено Централно занаятчийско бюро, което било натоварено като централен орган да направлява занаятчийската политика – за техническото усъвършенстване на занаятите, за културното издигане, специализиране, образование и обучение на упражняващите занаятчийски труд. Поощрявало се занаятчийското кооперативно дело. Предвиждало се държавно покровителство с особено предимство при основаване на кооперации за доставка на сурови материали, за общо ползване на по-малки машини и мотори и пр.[49]

Държавното покровителство не се противопоставяло на земеделието, обаче на практика от държавните облаги не се ползвали пряко ангажираните със селското стопанство, т.е. най-многобройните производители – земеделските стопани. Земеделският производител, както и търговецът – посредник на селската продукция, не можели да превозват стоки с намалени железопътни тарифи. А тъкмо чрез механизмите на въпросните привилегии облагодетелстваните от закона постигали огромни парични печалби[50].

Оставено без приоритетна държавна протекция, без поощрения и подпомагане да се модернизира, селското стопанство не можело да преодолее ниската си ефективност и селските спестявания и натрупвания на капитал вместо в земеделието се преливали в промишлеността и търговията.

Законът от 1909 г. предвиждал да се предоставят общи и специални облаги на земеделски производителни кооперации. Законодателят познавал икономическата организация във високоразвитите страни и се ръководел от идеята за развитие на производителните кооперации в земеделието. Но по силата на едностранната целенасоченост в прилагането на закона и неизбежните последици от това за движението на селските капитали в продължение на цяла година била създадена само една кооперация и само една кооперация получила държавна протекция. Като начало този пункт в закона от 1909 г. свидетелствал, че се мислело и се търсели пътища селото да бъде насочено по-определено към задържане на натрупванията си. Мислело се за държавно насърчение за преминаване към по-модерна капиталистическа организация на селското стопанство и производство. За да се постигне това обаче, се изисквало повече време, каквото тогава не достигало. И за предвоенния период останал валиден отрицателният факт: държавният протекционизъм не следвал програма за модернизиране на селското стопанство в синхрон с индустриалното развитие.

Държавният протекционизъм имал положителен икономически ефект за индустрията. Под режима на закона от 1909 г. бил реализиран най-високият прилив в индустриалния подем през 1909–1912 г. Материално-техническите изисквания за всяко предприятие, което можело да поиска насърчителни привилегии, били повишени с 50%. Към тях като нов момент били включени подробно разработени нормативи за задължителна, на съвременно европейско равнище социална програма за условията на труда, за защита и осигуряване на работниците. Въпреки рязко увеличените и много ангажиращи изисквания само за една година след гласуването на закона /10 март 1909/ искания за общи и главно за специални облаги заявили над 115 индустриални предприятия и повече от половината от тях /67/ ги получили. Само за една година били дадени привилегии на повече предприятия, отколкото през цялото времетраене на предходния закон от 1905 г. Между тези, на които преди 1909 г. било отказано държавно покровителство, фигурирали 29 предприятия, чийто обсег на индустриална дейност не бил визиран в закона. През 1909 г. половината от тях били вече действащи и то като „доста крупни предприятия“ в перспективните отрасли на химията, на строителните материали, на вълненотекстилно-ютената, металната и хранителната индустрия.

Законът от 1909 г. санкционирал в пълна мяра държавното начало в регулирането на икономиката. Държавата поемала функцията да разпорежда количествения растеж и отрасловите темпове на икономическото развитие. На тази основа още през разглеждания период започнали да действат и дори да вземат връх субективните интереси на тези, които трябвало да провеждат в практиката държавната икономическа политика. Много скоро се очертала крайно отрицателната тенденция да се налагат нецелесъобразни ограничения на естественото развитие. Получавало се така, че въпросните 29 предприятия получили привилегии след 10 март 1909 г., но ограничения били наложени произволно върху други, развиващи се важни отрасли на стопанството. Създавало се положение, при което държавата и съответните изпълнителни фактори по различни безпринципни съображения често пречели на начинания и усилия за прогресивно индустриално развитие – в противоречие с духа и текста на закона.

ВОЕННИ РАЗХОДИ. През разглеждания период от началото на XX в. до 1912 г. пред България стояли все още нерешените исторически задачи за националното обединение на народа, за освобождаването на Македония, Одринска Тракия и Добруджа. При наличието на дълбоки противоречия между балканските държави и в балканската политика на великите сили обаче единствено една война за обединението на България имала перспектива, макар осъществяването на крайната цел да изисквало тежка военна кампания.

Икономическият подем давал самочувствие. Държавата се надявала да достави огромните средства за подготовка на войната, като използва максимално стопанския напредък на страната. Значителен дял от държавните бюджети и обществените фондове се планирали за заплащане на военните разходи. За огромните текущи парични нужди и за самото материално въоръжение се разчитало на външните държавни заеми с европейските банки[51]. Задълженията по заемите обаче бързо надхвърлили не толкова бързо реализиращите се капитални натрупвания.

България била натоварена със значителен външен дълг. До 1902 г. той възлизал на близо 250 млн. лв. номинални, срещу окончателна сума за изплащане над 540 млн. лв. златни. След 1902 г. до навечерието на Балканската война дългът нараснал с нови заеми и лихви повече от два пъти. Окончателната сума за изплащане достигнала 1 804 402 215 златни лв.

Част от сградата на казармата в Плевен, фотография, 1907 г. Исторически музей – Плевен

Офицери и войници от погранична стража на южната граница, фотография, ок. 1911 г. /долу вдясно е капитан Никола Андреев, герой от Балканската война/. Музей за нова история – Пловдив

Като се изключи заемът от 82 млн. лв. от 1909 г., който бил предназначен за финансовото уреждане на държавната независимост на страната и за придобиване собствеността на Източните железници на българска територия, заемите от 1902 г. и през следващите 10 години били употребени предимно за военна подготовка и за осигуряване на операциите на държавното съкровище, обременено с тази подготовка.

От общо 6,7 млрд. лв. операции на БНБ през 1912 г. 2,7 млрд. лв. поддържали държавните финанси и главно военните разходи. Функционирането на тези милиарди не било възможно по друг начин освен с допълнително обвързване на съкровището с аванси, като краткосрочни заеми на БНБ по сключените държавни заеми. Помощна роля в това отношение била възложена на Съкровищния резервен фонд. През 1912 г. той получил специален статут на неприкосновен фонд единствено за покриване на погасяванията по държавния дълг и по-специално на военните нужди. За целта към фонда били насочени най-големите приходи на държавата, както и излишъците по бюджетите – каквито ако не съществували, се образували изкуствено по закона за бюджетната отчетност[52]. По този начин, извън общото бюджетно разпределение, огромни суми отишли за изплащане на военните доставки[53].

Малка част от външните заеми в размер на 101 млн. лв. била употребена пряко за производителни цели – в строителството на някои железопътни линии, пътища и пристанища и за придобиване на Източните железници в Южна България и на линията Русе–Варна. За производствени цели били употребени 8%. В стопанството се влели 100 млн. лв. срещу 1 млрд. 800 млн. лв. външен дълг.

Европейските банки въвеждали в заемните операции с България текущи кредитни сметки с предварително задължително разпределение на авоарите за покупки от европейската индустрия на материали за железопътното и пристанищното строителство и главно за доставки на военната индустрия. В резултат на това в България не прииждало злато въпреки големите суми на заемните емисии. Наред с това пласментът на заемните облигации се извършвал предимно в чужбина, което ощетявало капиталистическото натрупване в страната. Изключение правели авансите. Чрез тях периодично се доставяли пари на БНБ, които временно подсилвали нейния капитал. Тези аванси обаче не увеличавали функциониращия капитал в икономиката. Те се употребявали главно за изплащането на вноските пак по държавния дълг. Авансите подпомагали операциите на държавното съкровище, но с чужбина.

Външният държавен дълг бил несъобразно голям в сравнение с производствените и приходните възможности на националната икономика. През 1912 г. стойността на земеделското и индустриалното производство, които съставяли главните източници на националния доход, възлизала на 770 563 757 лв. Близо два пъти повече обаче били главниците и лихвите от външния дълг. Приходният бюджет за 1912 г. бил 170 039 000 лв., а дългът по външните заеми в края на декември 1912 г. бил 1 284 764 673 лв. През септември 1912 г. били гласувани извънредни военни кредити, които увеличили държавния дълг с още над 310 млн. лв.[54] Годишният приходен бюджет бил надхвърлен значително. Това представлявало в глобална сметка съотношението на държавния дълг и финансите на страната. Годишните анюитети /конкретните плащания по заемите/ били съобразени приблизително с приходните възможности на България, но неизбежно те създавали значителен дефицит, който трябвало да се погасява с бъдещи заеми, преговорите за които били вече започнати[55].

Военните разходи и нарасналият поради тях външен дълг се отразили отрицателно на стопанското развитие на страната. Употребени предимно непроизводително за военна подготовка, заемите задълбочили диспропорцията в стопанския организъм на България. Изтичането извън страната на значителни държавни средства обезкървявало индустриализацията и с това намалило възможностите на държавата да предприеме целесъобразна инвестиционна и протекционистична програма за единно модерно развитие на земеделието и индустрията.

4.
Демографско развитие

ДИНАМИКА В БРОЯ НА НАСЕЛЕНИЕТО. Демографските процеси сред българския народ през първите две десетилетия на XX в. се характеризирали със сложност, а в известни случаи и с противоречивост. През довоенния етап по същината си те били продължение на зародилите се и развили се след Освобождението процеси. В тях обаче започнали да се зараждат тенденции, които се развили бурно през годините на войните и довели до значителни промени в много демографски процеси и структури. Към края на второто десетилетие демографската характеристика била така дълбоко изменена, че един от първите ѝ изследователи имал всички основания да стигне до заключението: „Като да стои пред нас нова страна, с ново население, при нови демографски особености.“[56]

Динамиката в нарастване броя на населението в българската държава е разкрита в следната таблица[57]:

Преброявания	31.XII.1880 /май 1880 – Източна Румелия/	31.XII. 1900	31.XII. 1905	31.XII. 1910	31.XII. 1920
Общ брой на населението	2 823 217	3 744 288	4 035 575	4 337 513	4 846 971
Жители на 1 кв. км	29,3	38,9	41,9	45,0	46,6

Данните от преброяванията и ежегодните статистически наблюдения показват, че до навечерието на войните броят на населението продължавал да се увеличава /70 605 души средногодишно нарастване през 1901–1905 г. и 76 526 души през 1906–1910 г./, след това обаче започнал бързо да спада /70 250 души през 1911–1915 г./, за да достигне до 16 347 души през 1916–1920 г.[58]

Едновременно с увеличаване броя на населението нараствала и гъстотата му. Към 1910 г. тя вече се доближавала към средната гъстота на населението в Европа по това време /50 души на 1 кв. км/. Очерталата се още от първите години след Освобождението неравномерност при гъстотата на населението, а оттук и неравномерността при неговото разположение в отделните области на държавата продължила да се задълбочава. Северна България съхранила облика на област, чието население не само нараствало по-бързо от населението на Южна България, но и се отличавало с по-голяма гъстота /през 1910 г. при средна гъстота на населението 45 души на 1 кв. км в държавата тя била 48,6 в Северна и 38,1 в Южна България/. Това било резултат и от различието в интензитета, с който протичали миграционните процеси в двете области още от времето след Освобождението.

Неравномерността в социално-икономическото развитие на отделните региони водела до разместване на населението, а оттук и до появата на съществени неравномерности в гъстотата му. Към края на второто десетилетие вече била достигната ярка поляризация. Едни райони – околиите с центрове Видин, София /градът и околните села/, Габрово, Търново, Русе, Радомир /с Перник/, Пловдив и др. имали гъстота на населението /средно 70–90 души на 1 кв. км/ далеч над средната за страната /46,6 души на 1 кв. км/. При други околии /с центрове Айтос, Анхиало, Бургас, Карнобат, Котел, Пещера, Самоков и др./ средната гъстота на населението варира между 20 и 30 души на 1 кв. км[59]. В повечето случаи това били райони, чиято неблагоприятна орохидрографска среда /заблатявания, безводие, труднодостъпност и т.н./ все още не била променена чрез мелиоративни и други съоръжения, за да станат подходящи за селскостопанска или промишлена дейност. Но не били малко и районите, които поради пропадане на традиционните поминъци изгубвали значението си на икономически средища, а с това и способността да увеличават или поне да задържат своето население. В замяна на тях още към навечерието на войните се очертали с достатъчно ясни измерения новите райони, превръщани и утвърждаващи се като средища на новия социално-икономически живот, а с това и привличащи все по-големи маси от населението.

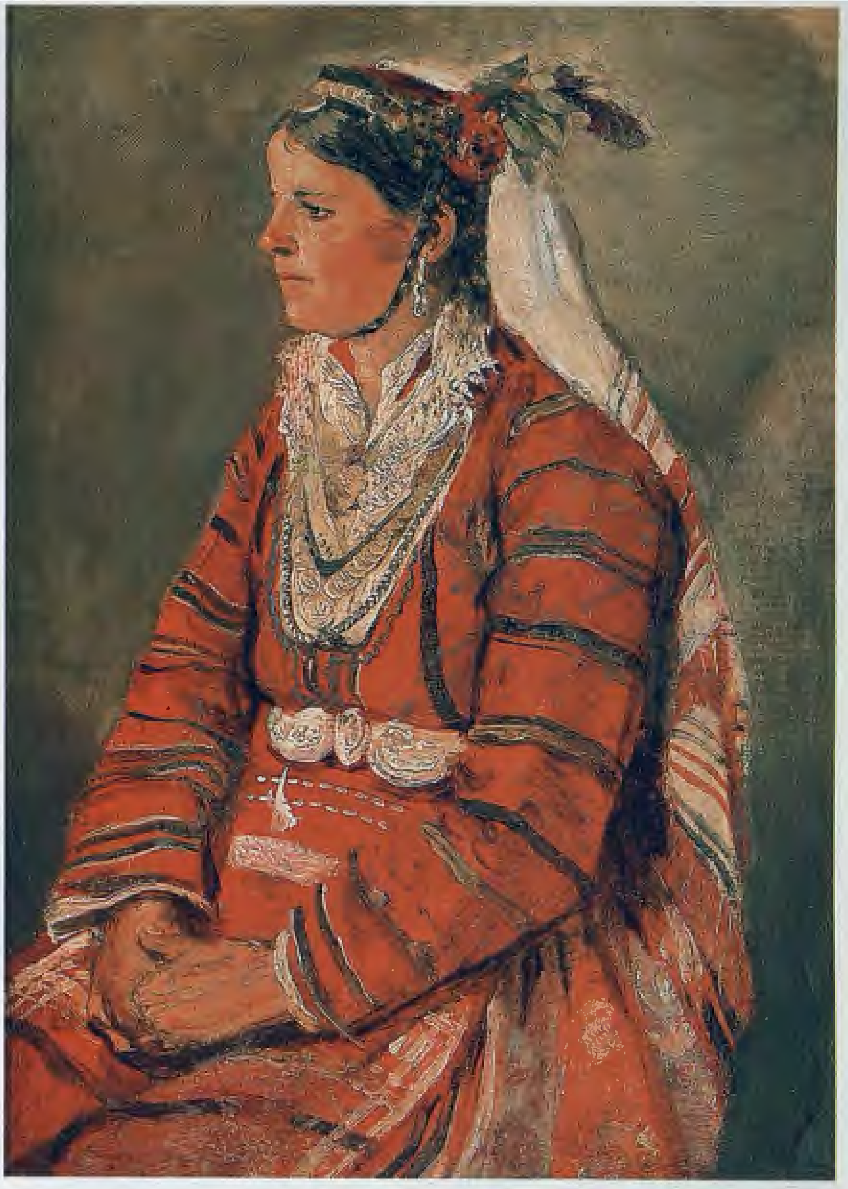

Иван Мърквичка. „Жена от с. Узунджово, Хасковско“, м. б. Национална художествена галерия – София

Игла за коса от Северозападна България, края на XIX в. Етнографски институт с музей при БАН – София

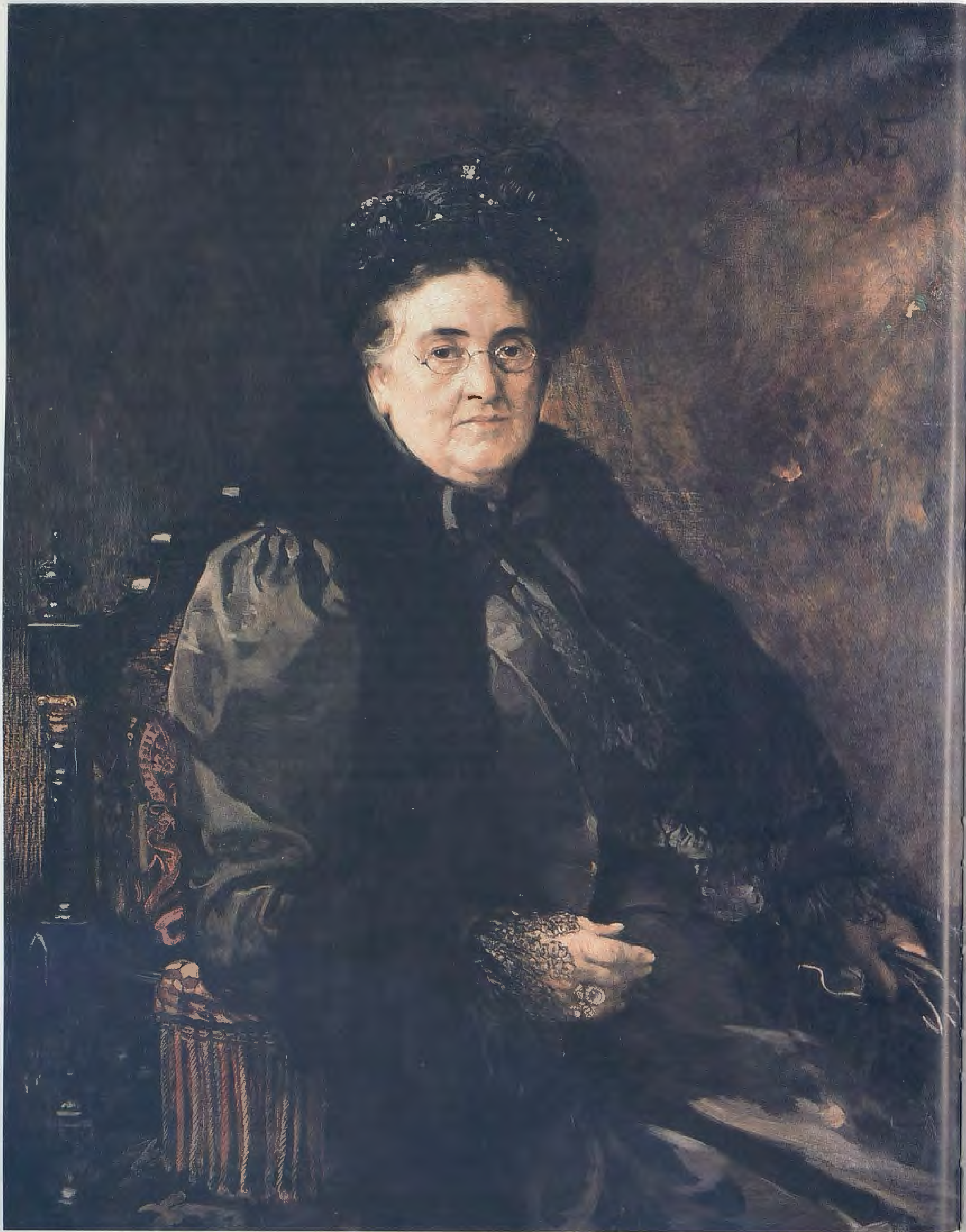
1905

Изявилата се още непосредствено след Освобождението тенденция към засилване на етническата хомогенност на населението на българската държава продължила да се утвърждава и през първите десетилетия на XX в.

Докато през 1880 г. българите броели 1 920 000 души, естествено значителната група на турско население възлизала на 650 000 души, или почти една трета от българите и над 23% от цялото население на държавата. През 1910 г. съответно турското население намаляло до 465 965 души, заемайки 10,07% от населението на страната[60]. Това се дължало преди всичко на бурния естествен прираст на българското население. В същата насока влияело и продължаващото преселване в българската държава на българи, живеещи в неосвободените български земи и принудени по причини от различно естество /икономически, политически гнет и преследвания и др./ да напускат родните си места, за да дирят приют в свободната родина. Обратно, по време и след Руско-турската война 1877–1878 г. значителен брой от турското население в България, първоначално като бежанци, а след това и като изселници, напуснало страната. Наред с това демократическото обществено-политическо развитие, както и социално-икономическият подем и задълбочаването на културно-стопанската модернизация на страната влияели за приобщаване на турското население в българската етническа общност. При преброяванията на населението въпреки твърде високия естествен прираст сред турското население, чието естествено абсолютно пресметнато развитие не само замествало, но и надвишавало броя на изселващите се[61], преброяващите се като турци както по майчин език, така и по вероизповедание бавно и постепенно, но неизменно умалявали броя си[62].

За етническата хомогенност на българското население оказало влияние и присъединяването към българската държава на някои райони от българската етническа територия /Пиринския край, части от Родопската област/ след Балканските войни. Значението на този източник за нарастване на броя и дела на българското население в българската държава било значително намалено след Ньойския договор, когато от нейната територия били откъснати редица райони с чисто или доминиращо българско население.

За разлика от първите десетилетия след Освобождението, през първите две десетилетия на XX в. започнала да се очертава перспективата към застаряване на населението, която се превърнала в тенденция през военните години. Това било резултат както от намаляването на раждаемостта през военните години, така и от съпътстващото го увеличаване на смъртността. Синтезиран показател на този процес била промяната, настъпила в средната възраст на населението в българската държава: докато през 1900 г. тя била 25 години и 7 месеца, след 20 години нараснала на 26 години и 8 месеца[63].

До навечерието на войните ясно била изразена тенденцията към увеличаване броя на женитбите. Например, ако на 1000 жители през 1895–1900 г. се падали 8,3 брака, през 1906–1910 г. те вече били 9,3[64]. Към края на първото десетилетие на XX в. България заела едно от първите места в Европа по обща брачност на населението[65].

Войните прекъснали трайно установилата се тенденция. Намаленията се застъпвали с бурни взривове. Показателни са данните за 1914 и особено за 1919 г., когато били сключени едва ли не толкова бракове, колкото били сключени общо през четирите години на Първата световна война. Това бил един от конкретните изрази на разрушителните последици, които войните имали при създаването на нови семейства, а в по-широк план и върху развитието на българското семейство.

Статистическите наблюдения показват стабилност на традиционната норма на устойчивостта на българското семейство, която не била разколебана от войните[66]. Този извод се потвърждава и от данните за броя на разводите. През 1900 г. техният относителен дял бил 0,15% от сключените бракове, а през 1920 г. спаднал на 0,12%[67]. Максималният брой разводи се падал при възрастовата група на брачните партньори от 25 до 29 години.

Едно от най-важните отражения на войните върху структурата на българското семейство било рязкото увеличаване на броя на вдовиците: от
130 128 155 през 1910 броят им през 1920 г. нараснал
210 на 206 641. Това било нарушение в нормалния живот на немалка част от българските семейства, пряко свързано с войните.

Данните за динамиката на раждаемостта /новородени на 1000 жители/ са следните: 1900 г. – 42,2; 1910 г. - 41,7; 1912 г. - 41,7; 1914 г. - 45,1; 1916 г. -21,3; 1917 г. -17,2; 1918 г. -21,2[68]. Данните за довоенните години показват устойчивост. По коефициент на раждаемост България рязко се отличавала от констатираната в повечето европейски страни тенденция към намаляване на раждаемостта. Обяснението на тази демографска специфика трябва да се търси в редица фактори, сред които на първо място била силата на семейно-битовата традиция, а също и икономическото състояние преди всичко на селските маси.

Продължила да съществува значителна раз-

Иван Мърквичка. „Портрет на Смарайда Салабашева“, 1905 г., м. б. Национална художествена галерия – София

лика в раждаемостта сред градското и селското население[69]. Налице била трайно изявена тенденция[70]. Нейните причини се коренели в специфичните условия, при които живеело, от една страна, градското, а от друга – селското население[71].

Данните за динамиката в смъртността /умирания на 1000 жители/ – един от трите основни демографски процеси – са следните: 1900 г. – 22,6; 1910 г. – 23,2; 1912 г. – 20,7; 1913 г. – 29,0; 1914 г. – 20,7; 1915 г. – 19,9; 1916 г. – 20,8; 1917 г. – 21,2; 1918 г. – 32,0[72]. Наблюдава се силно подчертана неравномерност, особено през военновременните години, тъй като в България не била изработена необходимата специална статистика за войниците, загинали по време на Балканските войни и Първата световна война[73]. Отклоненията за 1913 и в значителна степен за 1918 г.[74] се дължали на практиката военната и гражданската администрация да отразяват в общините броя на убитите войници със закъснения, а често и наведнъж, обикновено през последните години на войните. Цифрите за броя на загиналите останали непълни и неизчерпателни.

Според приблизителни данни от началото на 30-те години броят на загиналите във войните бил 155 049 души, от които 53 825 – в Балканските войни, и 101 224 – в Първата световна война. Приблизително същите общи цифри /156 000 души, от които 88 000 загинали в Първата световна война/ били приети и от тогавашните изследователи демографи[75]. Безспорно тези загуби, независимо от известни различия между данните за тях, оказали влияние за нарастване коефициента на смъртността. В тази насока действал и друг фактор, който макар и да бил общопризнат, и досега остава неразкрит с методите на статистическото наблюдение и оценка: сравнително твърде високата степен на смъртност сред бежанците, които поради злополучния изход от войните били принудени да изоставят родните си места и да търсят убежище в тези части на българската етническа територия, които били включени в границите на българската държава.

Въпреки че през довоенните години България била на второ място сред европейските страни по коефициент на раждаемост, тя имала и печалната слава да бъде на едно от челните места сред тях по коефициент на смъртността /особено за детската смъртност/. Данните за смъртността на населението позволяват детската смъртност да се определи като най-големия бич за демографското развитие на българския народ през довоенните години. Смъртността била особено голяма сред децата до една година и между една и 4 години, съответно 27,6% и 21,6% от общия брой на смъртните случаи за периода 1909–1912 г.[76] Нарастването на коефициента на детската смъртност във възрастовата група до една година се наложило едва ли не като трайно установена тенденция[77].

Съпоставянето на данните за раждаемостта с тези за смъртността позволява да се установи коефициентът на естествения прираст на населението – едва ли не най-важният показател за характеризиране на демографските процеси от сферата на т. нар. движение на населението. Естественият прираст на 1000 души по години бил: 1901–1905 – 18,2; 1912 – 21,0; 1913 – минус 3,3; 1914 – 24,4; 1915 – 20,3; 1916 – 0,5; 1917 – 3,9; 1918 – минус 10,8[78].

През довоенните години България била на първо място по коефициента на естествения прираст на населението сред европейските страни –

Мъжки костюм и дамски рокли от началото на века. Музей за история на София

закономерна последица преди всичко от високия коефициент на раждаемост и относително стабилния коефициент на смъртност. Високият коефициент на естествения прираст обаче бил резултат главно на неговата висота при селското население /почти два пъти по-висок, отколкото при градското/[79]. Данните за динамиката на естествения прираст през военните години, независимо от отбелязаните причини за тяхното колебание, разкриват убедително голямото изменение, което било извършено в този основен демографски процес.

БЕЖАНСКО ДВИЖЕНИЕ. Върху броя, динамиката, а също и върху много други демографски процеси сред българското население в рамките на държавата оказало влияние заселването на бежанците. Съгласно решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. голяма част от българския народ останала в тези райони от българската етническа територия, които не били включени в границите на свободната българска държава. По силата на причини от различно естество, сред които централно място заемало участието в националноосвободителните борби, както и антибългарските действия на чуждестранните власти, в свободните български земи по различно време и по различни поводи се преселили бежански маси, изоставяйки вековните си родни огнища. Едва ли не всяко въстание или вълнение на българите от неосвободените земи се съпровождало с мощни бежански вълни, насочени към свободните български земи.

Райони, от които са дошли бежанските семейства	Абсолютен брой на бежанските семейства, преселили се през годината					
	1912	1913	1914	1915	1916–1917	Всичко
Мала Азия	11	57	1209	1	5	1283
Западна Тракия	157	142	26	9	17	351
Източна Тракия	213	11 749	589	36	73	12 660
Егейска Македония	71	3323	442	146	900	4882
Вардарска Македония	18	163	46	36	175	436
Добруджа	33	202	179	54	494	962
Западни покрайнини	10	11	28	6	86	141
Всичко	513	15 647	2519	286	1750	20 715

Първата голяма бежанска вълна в българската държава от началото на XX в. била свързана с Илинденско-Преображенското въстание. Точна статистика за броя на бежанците не била водена, но броят на потърсилите спасение в българската държава от Македония и Одринско възлизал на около 30 000 души. Твърде чести били случаите, когато и след това идвали бежански маси. Към 1911 г. броят на преселените в българската държава се изчислявал между 143 000 и 172 000 души[80]. При това и до края на довоенния период продължила да съществува установилата се още след Освобождението традиция бежанците от Одринска Тракия да се преселват главно в югоизточните и североизточните райони, а бежанците от Македония – предимно в западните райони на държавата.

Войните внесли значителни промени в разглеждания демографски процес, изразени преди всичко в бурното му активизиране. Така в демографската характеристика на освободените и неосвободените български земи започнали да се изявяват насилствени изменения и демографски размествания, достигнали най-големи размери в първите следвоенни години. Бурни демографски размествания и обезбългаряване на части от българската етническа територия се развили в хода и особено след Втората балканска /Междусъюзническата/ война. По време на войната били съзнателно разрушени цветущи български градове /Кукуш, Дойран, Гевгели, Свиленград/ и съседните им селища, за да бъде прогонено от тях българското население. Известната Карнегиева анкета разкрила с обилен и неоспорим материал явното преследване и изтласкване на българското население от неговите селища в източните и южните райони на българската етническа територия.

Поради бързото и масово пристигане на бежанците в българската държава не било водено своевременно и точно статистическо наблюдение. Единственият най-авторитетен източник за броя на бежанците, заселили се в българската държава за времето от 1912–1918 г., останали декларациите, подадени към 1 май 1928 г. от бежанските семейства при Дирекцията за настаняване на бежанците. В анкетата били включени само бежанците, които имали право да се ползват от т.нар. бежански заем, т.е. които били настанени в селата. Десетките хиляди други бежанци, установили се в градовете и занимаващи се с неселскостопанска дейност, били лишени от тези права и поради това не подавали съответните декларации. Въпреки непълнотата на данните изложените в таблицата резултати са показателни[81]. Те сочат, че 1913 и до известна степен 1914 г. били върхови за бежанското движение през военновременните години, което след тях избухвало отново – този път с още по-голяма сила.

МИГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ. През първото десетилетие на XX в. не само продължила, но и все повече се разширявала т.нар. гурбетчийска миграция от неосвободените български земи към свободната българска държава – демографски процес, който особено се засилил след Освобождението и по същината си представлявал специфична форма на връзките и единството на вътрешния национален пазар[82]. Той се развил главно сред българското население от западните и южните райони на българската етническа територия. Многохилядни трудови маси, оставяйки семействата си по родните места, идвали в свободната държава, за да работят една-две години. Макар за тази миграция да не била водена статистика, многобройни източници от различен характер и произход дават достатъчно основания броят на гурбетчиите към навечерието на войните да бъде оценяван на около 100 000 души.

Този демографски процес бил прекъснат след Втората балканска война. Държавите, установили политическото си господство над споменатите български земи, с насилствени средства затруднявали и силно ограничавали гурбетчийството, което наред с икономическото си значение било и важно средство за поддържане на непосредствени контакти между българския народ от различните райони на неговата етническа територия.

През първото десетилетие на XX в. продължило да се развива и гурбетчийското движение сред българите, живеещи на територията на бъл-

Българи на работа в Америка прокарват път в щата Орегон, фотография, 1914 г. Дирекция „Културно-историческо наследство“ – В. Търново

гарската държава. Това било, от една страна, традиционното сезонно гурбетчийство предимно на градинари, които отивали „на печалба“ главно в Румъния, Австро-Унгария и Русия. В сезонното гурбетчийство участвали главно селски маси от районите на традиционното българско градинарство /Търновско, Еленско, Дряновско, Севлиевско и др./. Този демографски процес имал близо едновековна традиция. Към края на довоенния етап промените, които настъпили в него, се свеждали към насочване на все по-многобройни маси към Русия, но преди всичко към общо увеличаване на броя на гурбетчиите градинари. В навечерието на войните те били между 12 000 и 18 000 души. Те прекарвали в чужбина един или няколко сезона или години, след което се завръщали по родните си места[83].

Много по-значимо по броя си било другото аналогично миграционно движение, което се зародило и развило бързо през първото десетилетие на XX в. и особено през втората му половина – изселването в Америка. Тази миграция започнала към 1904 г., когато според официални данни заминала първата по-компактна група от 308 души. В началото тази разновидност на гурбетчийството протичала в съответствие с традиционния му облик – след известно време гурбетчиите се завръщали по родните си места. Скоро обаче започнала да се очертава, а по-късно и да се налага тенденцията все повече да нараства броят на гурбетчиите, които се установявали на постоянно местоживеене в Америка.

Това било и началото на масовата българска задгранична гурбетчийска емиграция. Броят на заминалите за Америка според данни на Министерството на вътрешните работи към 1907 г. достигнал 19 372 души. Но по всеобщо признание тази цифра била далеч от действителната, тъй като преобладаващата част от гурбетчиите, движена от различни съображения, избягвала да се снабдява с официални паспорти. Броят на изселилите се в Америка към 1907 г. бил около 50 000 души, а през следващите 4 години нараснал с около 30 000 души, за да достигне към края на 1911 г. близо 80 000 души /в т.ч. и българите, емигрирали от неосвободените български земи/[84].

Мобилността на населението била една от главните закономерности в демографското развитие при условията на буржоазно-капиталистическото общество. Като основен показател за нейното измерване останали данните за динамиката в броя на населението, живеещо в селищата, в които било родено /през 1910 г. от 100 жители 18,6 не живеели в родните си селища, при 16,5 през 1892 г./[85].

Единият аспект на вътрешната миграция бил свързан с увеличаване броя на градското население, а в по-широк план и с увеличаване броя на жителите на бързо развиващите се средища /в немалко случаи не само градове/ на новите производителни сили. Вторият аспект бил свързан с неравномерността на вътрешната миграция в регионален план. В рамките на цялата страна населението на Северна и Югозападна България проявявало по-голяма мобилност, докато населението на Южна България се отличавало с по-голяма уседналост. Основната причина за това своеобразие бил фактът, че в Северна България се намирали преди всичко резерви от терени, подходящи за селскостопанска работа, които все още не били изчерпани до степента, характерна за Южна България. В Северна България сравнително най-голяма уседналост имало населението в нейния северозападен /Видинско и Врачанско/ и централен /Плевенско/ район. На другия полюс били райони със сравнително най-висок коефициент на неместно население – Бургас, Варна, Шумен и Русе. Междинно положение по мобилност на населението заемали Търновски, Кюстендилски и Пловдивски район.

В основата си вътрешномиграционните процеси /особено до войните/ продължавали да следват насоките, утвърдили се като традиция още след Освобождението. Основните маси от мигранти от централния дял на Стара планина /Троянско, Еленско, Тревненско и Котленско/ се насочвали преди всичко към Добруджа. Като райони, където се установявали преселниците от най-отдалечените краища, се очертали София, Варна, Русе и до известна степен Шумен.

Непрекъснатото и все по-задълбочаващо се вътрешномиграционо движение, допълнено от въздействието на външната миграция и особено на бежанското движение, било продължение и задълбочаване на очерталите и наложили се от миналите десетилетия тенденции към разместване на населението. Така била формирана етнодемографската структура и характеристика на българската държава, която останала типична за времето след Освобождението и последвалите го десетилетия.

Динамиката в съотношението между градското и селското население била един от важните показатели за тенденциите в развоя на демографските процеси. Независимо от нарастването на абсолютните цифри съотношението между градското и селското население през разглеждания период /1900–1920/, въпреки слабо изразената тенденция към увеличаване на първото и намаляване на второто през довоенните години, останало непроменено и след войните – 19,9:80,1[86].

Посочените цифри отразяват, макар и по косвен път, доминиращия аграрен характер на страната, а оттук и доминиращото положение на селското население в цялостната демографска структура на българската държава. Тези цифри не разкриват обаче промените, които се извършвали в двете демографски групи. Започналият през първите десетилетия след Освобождението и особено засилил се от началото на XX в. процес на разместване на производителните сили довел до превръщането на редица някогашни /или новосъздадени села в центрове на промишлено производство. По същество това бил процес на възникване на нови средища с градски характер, които обаче не променили своя административен статус и продължавали да се отбелязват като села[87].

Данните от преброяванията на населението позволяват градовете да бъдат разпределени в 3 големи групи според динамиката в броя на тяхното население: градове с бурно увеличаване на населението; градове, чието население не проявявало почти никакво нарастване на абсолютния брой; градове, чието население показвало тенденция към по-бързо или по-бавно непрекъснато намаляване. Демографските процеси, които се извършвали сред градското население, по същината си били насочени към неговото разместване, към съсредоточаването му в бързо развиващите се градове, налагащи се като средища на капиталистическото развитие. Едновременно с това градове, които в недалечното минало били едни от средищата на стопанския живот в страната, изгубили вече предишния си облик. Намалявал броят на населението им.

Според данните от преброяването на населението през 1910 г. „средното“ българско село представлявало селище с около 100–150 къщи и население между 500–750 души[88]. Това обаче били средни цифри, които не разкривали противоречивите тенденции и в тази сфера на демографските процеси. Налице била тенденция към нарастване броя на населението на определена група села главно в плодородните райони на Северна България и в Пловдивско. Същевременно протичал процес на намаляване на населението на едва ли не всички махали. Този процес бил най-силно изразен при махалите, разположени по северните склонове на Централна Стара планина.

В началото на XX в. ясно се проявила тенденция към разширяване на малочленното домакинство в демографската структура на населението. Този тип семейство отговарял най-добре на дребнособственическия характер на страната. Не било никак случайно, че многодетните домакинства /тези с повече от 25 членове/ били не само незначителни по броя си, но и били съсредоточени предимно в планинските и полупланинските райони на Югозападна България, типични със сравнително забавено социално-икономическо развитие.

Изводът за утвърждаване на тенденцията към разширяване на относителния дял на малочисленото семейство се потвърждава и от данните за динамиката в броя на членовете на едно домакинство. Тази тенденция, макар и в различни измерения, се изявила както при градското, така и при селското население[89].

Утвърждаването на индивидуалното и сравнително малочисленото семейство като типична форма на българското семейство било продължение на тенденцията, наложила се особено силно още през първите години след Освобождението. Това била дълбока промяна, която развитието на буржоазно-капиталистическото общество внасяло в структурата на българското семейство. Тази промяна била и една от обективните основи за развитието и задълбочаването на нови социални и културно-битови процеси и явления.

ГЛАВА ВТОРА

СОЦИАЛНА И ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКА СТРУКТУРА

1.

Класова структура. Социални прослойки и групи

ДРЕБНИ И ЗАМОЖНИ СОБСТВЕНИЦИ. ЯДРОТО НА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНА КЛАСА. През първото десетилетие на XX в. в България се оформила капиталистическата социално-икономическа система. Към навечерието на Балканските войни в селото и в града преобладавало дребнособственическото население. Най-слабата собственическа група съставяли бедните селяни, които притежавали до 5–10 дка работна земя и множеството от тях се намирало на границата на пролетаризиране. Прослойката на тези дребни собственици възлизала на 140 000 от общо 703 593 частни земеделски стопани и скотовъдци в страната[1]. Те притежавали малко над 640 000 дка земя, т.е. по-малко от 1,5% от цялата частнособственически обработваема площ в страната, възлизаща на 46 069 245 дка[2].

Към своите участъци най-дребните селски собственици наемали допълнително земя за обработване под форма на изполица /аренда/ от общинската и от обществената собственост, както и от по-едрите селяни. Наетите площи били малки парчета земя, които се обработвали от цялото семейство. За по-едро арендаторство на тези собственици не достигали инвентар и други средства. Заедно с децата, старите хора и другите неактивни членове на семействата групата на най-дребните селяни надхвърляла 420 000. Това правело 12,9% от цялото население, свързано със селското стопанство, което общо, активно и неактивно, брояло 3 242 722 души.

За човешката маса в тази прослойка работната земя, собствената и арендуваната, не достигала за издръжка и възпроизводство. Поради това тук се извършвал естествен процес на пролетаризиране. Така че в производствено отношение групата имала слаба роля, но икономическата ѝ функция била от значение. В нейната среда главно се формирала работна сила за наемния труд в индустрията, както и в земеделието, и в животновъдството.

Селските собственици, които имали над 10 до 75 дка, образували междинна прослойка към по-висок социален статус. Или като количество /маса/ те съставяли основната група на първото, долно стъпало на прослоечната структура.

Групата наброявала над 360 000 души, което правело повече от 50% от всички селски собственици. Те притежавали и обработвали над 13,4 млн. дка, или 29% от земята в частна собственост. Икономическата нужда налагала по-дребните селяни и от тази прослойка да обработват допълнителни участъци на изполица, но те, както и групата като цяло, развивали главно стокопроизводителни стопанства. Стопанската дейност се извършвала предимно без или с минимално използване на чужд труд. В нея като цяло напълно участвали работоспособните членове на семейството. Освен това през сезоните на напрегната земеделска работа и за прибиране на реколтата се наемали известен брой временни работници.

С оглед на характера на производството в стопанствата от 50–75 дка употребата на наемен труд се застъпвала в по-висока степен. Собствениците на тези стопанства брояли над 102 000, т.е. 14,5% от всички селски собственици, и притежавали повече от 6,3 млн. дка земя, която се обработвала предимно от самите тях и със семейните помощници. Процентът на наемния труд обаче бил по-висок, така че по същество в целостта си на двойствена междинна социално-икономическа група тя задълбочавала капиталистическия характер на българското село. Селянинът собственик в групата работел сам и експлоатирал и наемен труд.

Доходите от труда в прослойката, главно в по-дребните стопанства и предимно в стопанствата в сферата на зърнопроизводството, сравнително мъчно задоволявали личните потребности на работещите, както и възпроизводството на стопанството. Те намирали обаче по-добри икономически условия в районите с интензивно земеделие, където поначало високата доходност от единица обработваема земя задоволявала самоиздръжката на домакинствата и възпроизводството и селяните смогвали да изнасят продукция на пазара.

Междинната прослойка от дребните селски собственици с над 10 до 50–75 дка заедно с неактивните членове на семействата брояла общо повече от 1,5 млн., което правело 46,8% от цялото население в сферата на земеделието. А заедно с най-дребните стопани въпросната формация включвала към Балканската война над 1,9 млн. души, или 59,8% от селското население в земеделието. Принадлежащите към тази обща социално-икономическа прослойка притежавали и стопанисвали 19,9 млн. дка земя, или над 30% от земята на всички частни собственици.

В навечерието на Балканската война почти нямало безземлени селяни, които да не притежават собствена земя[3]. В отделни случаи такива селяни обработвали на изполица, но почти като свое владение, участъци от т.нар. перекендни земи – земи на собственици другоселци или междусъседни землища. Безземлените обикновено били оземлявани от общините върху площи общинска собственост, продължително време обработвани от тях на изполица.

Към прослойката на дребните собственици и производители принадлежали и дребните самостоятелни занаятчии, притежаващи дюкянчета и работилнички, както и многобройните дребни търговци – бакали, кръчмари, прекупвачи, съдържатели на гостилници, страноприемници и пр. Тези хора съставяли гъста мрежа от производителите и търговците на общия вътрешен пазар в града и в селото, който обслужвал потребителските нужди на най-широките кръгове от населението.

В основната маса на занаятчийско-търговската дребнособственическа прослойка също не се експлоатирал чужд труд или само в минимална степен се наемали чираци, слуги и прислужници. Работна сила били главно самите собственици и трудоспособните членове на семействата. Статистическите данни обаче не разграничавали самостоятелния, неексплоатиращ наемен труд дребен занаятчия и търговец от онези, които използвали работници, слуги и помощници в едни или други форми на трудова експлоатация. Поради това в съответните документи прослойката на дребните собственици и производители в промишлено-търговската сфера се примесвала с дребнобуржоазните среди в занаятчийството и в търговията.

Промишлено-търговската дребнособственическа прослойка обхващала общо 107 085 души занаятчии, кръчмари, бакали, манифактуристи и пр. дребни предприемачи в рамките на много широк кръг промишлени и търговски дейности[4]. Преброяването на населението на 31 декември 1910 г. установило повече от 520 различни професии. Занаятчийската сфера включвала 61 815 души, а осъществяващите масовия търговски обмен били 45 270 души. Заедно с членовете на семействата си тези хора давали облика на прослойката на дребните собственици и производители в града.

В немалка степен обаче посочените 107 хиляди дребни занаятчии и търговци допълвали дребнособственическата прослойка в селото. Освен населението от 3 242 722, което се занимавало със селско стопанство, препитавало се от него и образувало експлоататорските и неексплоататорските селски прослойки, към Балканската война в селата живеели още 493 837 души /само активно население/. Те развивали промишлено-занаятчийска дейност и търговия. Социално-икономически в значителната си част те принадлежали към единната за селото и града междинна формация на дребните собственици и производители, вкл. дребнобуржоазните им съставки.

Занаятчийско-търговската част от прослойката като цяло /активно и неактивно население/ възлизала на повече от 370 000 души. Това правело 33,95% от цялото население, заето в индустрията, занаятите, търговията, банките, мините и т.н.,

Интериор от градска къща от началото на века /възстановка/. Етнографски музей – Русе

което общо наброявало 1 094 790 души.

В ръцете на активното население от тази дребнособственическа и дребнобуржоазна социална формация била значителна част от традиционните и с най-широк пазар и потребление клонове на хранителната и питейната индустрия, производството на облекло и обувки, дърводелството и металната индустрия. Това били клоновете, в развитието на които продължавали да имат преобладаващо място и роля малките работилници и предприятия без вложения на големи капитали. Голям бил броят на фурнаджиите, баничарите, бозаджиите, халваджиите, лимонададжиите, месарите, саламджиите и пр. Мнозина се трудели като дърводелци, сечели и бичели дървен материал, изработвали бъчви, каци и всякакви уреди и предмети за бита от дърво. Други се занимавали с обработване на кожи /щавене, дъбене и боядисване/, с изработване на кожуси и разни видове кожени изделия. Най-голямо било участието на занаятчийската част от прослойката в шивачеството и обущарството, в изработването на метални сечива, в бакърджийството, калайджийството, тенекеджийството, грънчарството и тухларството.

Към Балканската война активното и неактивното население от цялата така очертана социално-икономическа формация в селото и в града възлизало над 2,3 млн. души – половината от населението на страната. То съставило българската средна класа.

БУРЖОАЗНИ[5] ПРОСЛОЙКИ. На основата на икономическия подем разрастващ се след 1900 година, значителна част от по-дребни стопани, преминали от дребнобуржоазната прослойка в средата на замогващите се, образували сравнително най-стабилната в икономическо отношение социална група на заможните средни български селяни[6].

Съобразно условията в страната това били селяните собственици и техните активни семейни помощници, стопанисващи 75–100 до 300–400 дка обработваема земя. Тя възлизала общо на 26 473 млн. дка, или 57,5% от цялата обработваема площ в частна собственост. Тези собственици били малко над 196 000, или 28% от всички частни стопани, а броят на семейните помощници бил много по-голям.

Собствениците на по-малките стопанства /със 75–100 дка земя/ в зависимост от местните природни и производствено-пазарни условия в една или в друга степен клонели към по-дребната селска буржоазия. При по-заможните обаче се съсредоточила голяма част от употребяваната в страната селскостопанска техника. Личният труд на собственика и на семейните членове продължавал да бъде съществен фактор. Това характеризирало преди всичко стопанствата със земя над 100–150 дка. Благодарение на тези икономически условия доходът от стопанската дейност задоволявал в значителна степен нуждите на семействата, осигурявал по-високо възпроизводство на стопанствата, давал излишъци, които съставяли огромната маса селскостопанска продукция на пазара.

Размерите на обработваемата земя, вложеният от семейството труд, както и все по-широкото прилагане на капиталистическите форми на експлоатация на земята създали възможност по-заможният среден селянин да води успешно своето стопанство, без да отдава части от земята си на изполица[7]. Формирала се и друг вид група – тази на предприемачи арендатори, чийто обект станали предимно площи от държавната, също така от обществената поземлена собственост, главно земите, собственост на дружества и организации. Те експлоатирали земята пряко с пазарнотърговска цел. В края на 1910 г. арендаторите търговци били 4713 души, а заедно със семейните помощници – 8275 души.

При заможните средни селски собственици се утвърдили като най-многобройни земевладенията от 100–200 дка. Тези собственици именно формирали същинското ядро на капиталистическото развитие на българското село. Те образували прослойката на средната за българските условия селска буржоазия и били 101 798 души, или със 7000 повече от всички останали заможни средни собственици. В техните стопанства била съсредоточена най-голямата част от селскостопанските работници и от селскостопанската техника.

Земеделците, притежаващи 300–400 дка земя, били върхушечния и най-тънкия слой в прослойката на средната селска буржоазия на границата с едрите земевладелци, съставен от 5710 души, или 0,8% от всички частни собственици. Тази малка група била организатор на едро капиталистическо земевладение главно в зърнопроизводителните райони на страната и в ръцете ѝ се намирали близо 2 млн. дка обработваема земя. Заедно със семейните членове групата брояла към 25 000 души. Семейните членове обаче почти не участвали в производствения процес. Стопанската дейност се осъществявала с наемен труд и главно със селскостопанска техника. Броят на земеделските работници ставал все по-голям.

В навечерието на Балканската война заможните средни селски собственици заедно със семейните членове, вкл. върхушечният слой и арендаторите търговци, били около 980 000 – 30,5% от цялото селско население в страната. Тези хора притежавали повече от половината от частнособственическата обработваема земя /57,56%/.

Значителен брой от средните селяни, собственици на по-малките стопанства в групата, тези със 75–100 дка, се намирали в Софийски и Търновски окръг. В Софийско те били специализирани предимно в производството на фураж, а в Търновско – в овощарството и лозарството. В Кюстендилски окръг броят на средните селяни в абсолютни цифри бил най-малък за страната. По отношение на общия размер на обработваемата земя в окръга обаче в значително застъпеното тук интензивно земеделие – производството на овощия и тютюн – средните селяни, притежаващи 75–100–150 дка земя, имали най-значителен дял, възлизащ на 52,57%.

Като тенденция към 1908–1910 г. средното стопанство с по-големи размери се наложило като преобладаващо предимно в зърнопроизводителните райони. Най-големият брой заможни средни селяни като абсолютно число и особено тези, които експлоатирали 100–200 дка земя, били в Старозагорски и, на второ място, в Бургаски окръг. Най-голямо относително тегло към общия размер на обработваемата земя в окръзите /и то за сметка на стопанствата от 100–300 дка/ имали средните селяни във Видински, Врачански и Русенски окръг. Във Видинско те имали коефициент 60,9%, във Врачанско почти 60% /59,72%/, в Русенско 59,05%. Сравнително най-малко относително тегло имали средните селяни във Варненски окръг – 41,6%.

Едрите земевладелци – едрата селска буржоазия – съобразно с конкретните български условия се обособили на основата на стопанствата от 400 дка обработваема земя нагоре. Стопанисващите 400–500 дка били 2290 души, със стопанства от 500–1000 дка – 2477 души, и от 1000 дка нагоре – 1050 души. Формирала се прослойката на най-едрите земевладелци в България – общо 5817 души, или 0,82% от общия брой на самостоятелните частни стопани в страната. Тази селска буржоазна върхушка притежавала и експлоатирала 5,487 млн. дка, или 11,9% от частнособственическата обработваема земя.

Заедно със семейните членове горният слой на едрата селска буржоазия бил не повече от 30 000 души, или 0,9% от селското население. Семейните членове в тази група, общо взето, не участвали пряко със собствен труд в производствената дейност. Едрите земевладелци използвали почти изключително наемен труд. Към тях се причислявал малък кръг от 95 души чифликчии /заедно със семейните членове общо 558 души/. В чифлишките стопанства се работело също почти само със селскостопански работници.

Териториално едрата селска буржоазна върхушка била съсредоточена главно във Варненски и, на второ място, в Бургаски окръг. Във Варненско повече от 1/3 от стопанствата били с размер 401–1000 дка, близо половината от стопанствата надхвърляли 1000 до 3000 дка и най-голям бил броят на най-едрите стопанства над 3000–5000 дка и нагоре. Във Варненско имало 78 представители на най-едрата българска селска буржоазия срещу 130 във всички останали окръзи на страната. Повече от 2/3 от чифлиците били също във Варненски окръг, в Балчишка и Добричка околия. В Бургаски окръг стопанствата от 401–1000 дка били приблизително два пъти по-малко от тези във Варненски окръг, стопанствата от 1001–3000 дка били 4 пъти по-малко, но най-едрите – от 5000 дка нагоре – отстъпвали на варненските само с 3 стопанства. По-значителен брой стопанства от 5000 дка нагоре се намирали само в Софийски /16/ и в Пловдивски окръг /14/. В останалите окръзи съществували по 1–2 до 3–4 стопанства от този тип, а в Шуменски окръг изобщо нямало такива.

В процеса на индустриализацията на страната се формирала и едрата за българските условия индустриално-търговско-банкерска буржоазия – собствениците основатели, директорите и членовете на ръководните управителни съвети на индустриалните, търговските и банковите, вкл. и на застрахователните акционерни дружества. Това били стопанските дейци, които организирали, финансирали /инвестирали и кредитирали/ и осъществявали модерното капиталистическо развитие на страната. През 1912 г. само водещите собственици на най-значителните за страната капитали и участващите като ръководен слой в тази икономическа сфера били 16 382 индустриалци и 15 326 основатели и акционери на големите банкови и търговски фирми за водене на външната и на вътрешната, главно изкупната, търговия. Тук се включвали собственици на транспортни средства, пряко свързани с воденето на търговията, едри комисионери и експедитори, собственици и организатори на общественото обслужване по линия на големите хотели, ресторанти и пр.[8] Към тях принадлежал кръгът от около 440 собственици основатели и директори на по-големите частни български банки и застрахователни дружества[9]. Заедно със съакционерите основатели кръгът на банкерите достигал 3460 души. Или общо активните членове на прослойката на банкерите, индустриалците и едрите търговци били 35 168 души – 7,99% от активното население в индустрията, търговията и пр., което наброявало 439 800 души. Заедно със семейните членове към 1912 г. индустриално-търговско-банкерската буржоазия

Фамилията на братя Папазови – производители и износители на розово масло, Казанлък, фотография, ок. 1910 г. Музей на розата – Казанлък

Сватба в София, фотография, нач. на XX в. Етнографски институт с музей при БАН – София

възлизала на близо 107 000 души или 9,76% от цялото активно и неактивно население в сферата на индустрията, търговията, банкерството, транспорта и общественото обслужване[10].

Едрата индустриално-търговско-банкерска буржоазия в преобладаващата си част обитавала градовете и със своите предприятия и фирми играела командваща роля в процеса на капиталистическото развитие. В отделни райони ръководените от нея предприятия били разположени предимно в селските околии на градовете, в резултат на което тези околии много бързо се индустриализирали и повече или по-малко се сливали икономически с града. Най-характерен пример в това отношение било Габрово.

Преобладаващата част от едробуржоазната класова прослойка в навечерието на Балканската война се намирала в четирите най-големи града на България – София, Пловдив, Варна и Русе. Тя била най-компактна в столичния град с предградията му. Присъствието на тази прослойка се чувствало и в редица по-малки градове като Габрово, Шумен, Разград, Кюстендил, Пазарджик, Хасково, Панагюрище, Сливен, Ямбол, Казанлък, Добрич, Севлиево, Чирпан, Самоков, Станимака /дн. Асеновград/, Силистра и Дупница. Такава прослойка съществувала, макар и в много по-малка степен по абсолютен брой и по относително тегло в сравнение със столицата, в окръжните центрове Стара Загора, Търново, Плевен, Видин, Враца и Бургас.

Едрите търговски среди се групирали в София и Варна и, на второ място, в Русе и Пловдив. Главно в сферата на експортната търговия Видин и Бургас също били важни средища на едрата търговска буржоазия.

Едрите индустриални кръгове били съсредоточени предимно в Търновски окръг, респ. в Габрово, в София и Русе. Представители на най-едрата индустриална буржоазия имало и във Варненски, Бургаски и Видински окръг.

В София, Русе, Пловдив и Варна се групирала банкерската буржоазия. От общия брой 11 000 банкери и лихвари, 6982 души, или 63%, живеели в компактни групи в тези четири града.

Към Балканската война като цяло буржоазната класа в България с различните ѝ прослойки активно и неактивно население в селото и града надхвърляла 1 млн. /1,117 млн. души/ – близо 26% от цялото население на страната. Само собствениците били 247 000.

ИНТЕЛИГЕНЦИЯ. На основата на професионалното групиране на населението се очертали в различни степени водещите елити на българската интелигенция. Те били разпръснати в различните собственически и социално-икономически формирования, в администрацията, в държавния и общинския управленски апарат.

В сферата на свободните професии на частна практика работели 6806 самостоятелни специалисти: адвокати, архитекти, лекари, зъболекари, аптекари, дейци в областта на книгоиздаването, журналистиката, художествените занаяти, музикалната култура и т.н. Те имали частни кантори, ателиета, бюра, клиники, кабинети, аптеки, издателства, печатници и пр. Тук се прилагал повече или по-малко наемен труд на помощници и общи работници, което определяло буржоазната принадлежност на групата.

Адвокатите били 2230, лекарите, зъболекарите, аптекарите – 1438; архитектите, издателите, журналистите, художниците и пр. – 3138 души. Като социално-икономическа прослойка заедно със семейните членове те били малко повече от 1,5% от цялото активно и неактивно градско население. Обществената значимост на тази социална група обаче била много голяма.

Интелигенцията на частна практика била съсредоточена главно в София. В столичния град били групирани голям брой адвокатски кантори, много от лекарите, зъболекарите и аптекарите, 765 архитекти, издатели, журналисти, художници и др. – почти 25% от общия им брой за страната. Значителни групи от интелигенти се обособили във Варна, Пловдив, Търново и Русе. По-малобройни групи имало във Враца, Шумен и в някои други градове.

С различно имотно състояние и доходи, значителен брой хора с различни професии образували социални групи от управленска и творческа интелигенция, която се насмала на служба както в частнособственическата социално-икономическа сфера, така и в обществения и в държавния апарат. Това били служещите, които работели като ръководно-управленски, технически, културно-просветен, административен и търговски персонал. Те наброявали над 76 000 души.

По същество наемниците с интелектуален труд в частния и в управленския държавен и обществен сектор били не само служещите, но също директорите /несобствениците или менаджерите в частния сектор/, ръководните администратори, чиновниците – инженери, архитекти, агрономи, химици, търговски агенти и представители, счетоводители, касиери, книговодители, надзиратели и пр., църковните служители, учителите в държавните и частните учебни заведения, университетските професори и преподаватели, писателите и учените, медицинският и санитарният персонал в болниците, училищата и войската, служителите в държавните и общинските съдебни органи и в търговско-индустриалните камари, офицерите и различните специалисти във войската, музикантите – композитори и изпълнители, театралните служители – актьори, художници, режисьори и пр. В частния сектор тези хора наброявали 6859, а в държавния и в обществения сектор – 69 152 души[11]. Впечатляващо многобройна била групата на музикантите-изпълнители и певците. Общо взето, тези елити от интелигенция съставяли над 17% от цялото активно население в рамките на градската социално-икономическа структура. Значително малко от тях обслужвали селото.

Семейството на книгоиздателя Христо Г. Данов в Пловдив, фотография. Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

Трупата на Народния театър на турне в Търново, фотография, 5 юли 1912г. Музей при Народния театър – София

Служителите в частния буржоазен делови сектор – директори, ръководни администратори и разни банкови чиновници – получавали, общо взето, по-високи заплати, отколкото служителите в държавните ведомства, с изключение на висшите държавни чиновници в централните учреждения, в армията и в правителствените органи. Последните били 1450 души, вкл. висшия офицерски корпус /304 души/. Този слой заедно с най-високо платените служители в частнособственическия сектор – по материалното си имотно състояние, макар и не по икономическа характеристика – образували група, която била част от градската буржоазна класа. Учителите и университетските професори и преподаватели наброявали 12 984 души. Само учените и като цяло университетското преподавателско тяло, които били висшият елит от българската интелигенция, образували най-малката и не най-добре платена социална група от около 200 души. Университетските професори, доценти и асистенти брояли 68 души в групата.

В органите на управлението преобладаващо мнозинство имали служителите в администрацията на държавните централни ведомства и тези в щатовете на окръжните комисии, градските и селските общини, в търговско-индустриалните камари. В централните ведомства те били 12 595, в местните органи и в камарите – 16 280 души. Отделно в съдебните органи работели 2870, в медицинското обслужване – 2077 души. Военните чинове заедно с целия офицерски корпус /2681 души/ и служителите в полицията брояли 7768 души. Църковните служители били 4100. Най-многобройни били прослойките на служителите в държавния транспорт, в пощите, телеграфите и телефоните /общо 10 524/.

РАБОТНИЧЕСКА КЛАСА. СЕЛСКОСТОПАНСКИ И ИНДУСТРИАЛЕН ПРОЛЕТАРИАТ. До Балканската война в рамките на антагонистичното противоречие между труда и капитала българската работническа класа се наложила като втората основна класа в страната.

В сравнение с началото на века трикратно нараснал селскостопанският пролетариат. Към 1911 г. това били 176 493 наемни работници, непосредствено заети в земеделското стопанство. Заедно с членовете на семействата си възлизали на 291 044 души, почти 9% /8,97%/ от цялото население, свързано със селското стопанство. Постоянните наемни работници в отраслите на земеделието за зърнени храни и интензивни култури, в градинарството, овощарството, лозарството и скотовъдството, в градското стопанство, в пчеларството и т.н. съставлявали селскостопанския пролетариат. Те удовлетворявали нуждите от работна сила главно в стопанствата на средните и едрите поземлени собственици. Трудели се срещу работна надница или като ратаи и слуги срещу годишно заплащане и материална издръжка. Като слуги и ратаи те се наемали главно за обща земеделска работа в чифлиците или за всякаква работа в стопанствата на по-едрите собственици. Значителен бил броят им в сферата на животновъдството. Най-много работници се наемали в зърнопроизводството като най-широко застъпен сектор в българското селско стопанство. Заедно с ратаите и слугите в този сектор те били 132 774 души.

Числено и териториално селскостопанският пролетариат бил разпръснат неравномерно и в сравнително малки компактни групи в различните райони на страната.

Основната част на работническата класа – индустриалният пролетариат – се формирала в сферата на едрата и по-дребната покровителствана и в непокровителстваната частна индустрия, в занаятчийството и в държавния стопански сектор. На тази икономическа основа индустриалният пролетариат като активно население достигнал 126 000 души[12]. Само работниците, наети във фабриките и занаятчийските работилници, се оказали 28,79% от активното население, заето в индустрията и занаятите. Тази основна маса от работническата класа се очертала като най-голяма прослойка в социално-икономическата структура на града.

Броят на наемните работници в останалите стопански отрасли и в държавния сектор, вкл. администрацията, увеличавал още повече количествената тежест на класата в нейната обществено-производствена роля и значимост. В търговията, в банковокредитния сектор и в общественото обслужване били наети 28 600 работници, в частния и в държавния транспорт 12 287 души, в държавната и общинската администрация и пр. обществено-стопански сфери – 47 326 души. Само слугините и слугите наброявали 28 655 души[13].

Работническата класа в промишлено-занаятчийското и индустриалното производство, в транспорта и обслужването възлизала на близо 215 000 души. Това правело почти 49% от цялото активно население, заето в индустрията, занаятите, търговията, банките и обслужването. Заедно с членовете на семействата си към Балканската война наемните работници в частния индустриално-занаятчийски и в държавния сектор били около 358 000 души – 32,70% от числения състав на всички социално-класови прослойки в рамките на индустриалното развитие.

За разлика от всички други социални прослойки и групи мнозинството в работническата класа принадлежало на активните ѝ членове, т.е. на самите работници. Издържаните от работника семейни членове били значително по-малко. Найчесто в работническото семейство и двамата съпрузи били работници. Много работнически деца също отрано ставали наемници.

Към Балканската война все още немалка част от работниците представлявали разнообразна социална смесица, но с тенденция към нарастване броя на същинските пролетарии. През 1910 г. най-малко половината от фабричните работници, специално в едрата покровителствана индустрия, били вече кръгли пролетарии. Това били хора над 20 години, които не притежавали никакви имоти и състояние[14].

Индустриалният пролетариат се формирал главно от дошлите от селата бедни, дребни и полупролетаризирани селяни. Към Балканската война обаче голяма част от работниците – преди всичко в покровителстваната и непокровителстваната едра фабрична индустрия – били родени в работнически семейства. Работниците мъже, родени в градовете в работнически и занаятчийски семейства, надхвърлили 43%, а жените работнички били повече от 46%: във водещите отрасли /металната, текстилната, хранителната и кожарската индустрия/ – 70–80% за мъжете и жените и 85–100% само за жените в хранителната и металната индустрия[15]. През 1910 г. около 32% от всички фабрични работници били от селски произход. Преди да станат работници, те се занимавали със земеделие, а 11% били занаятчии. Най-голям /51,5%/ бил кръгът на тези, които още в младежката си възраст със или без професионално образование постъпвали направо във фабриките.

Съответно на засиления процес на разпространение на индустриализацията в рамките на селото половината от работническата класа във фабриките и занаятчийските работилници, а също и в сферата на търговското обслужване работели извън града[16]. Най-големите фабрики в Габрово, София и редица други центрове на промишлени райони били изградени в предградията и в околиите. Те създавали работнически селища като жилищни и комунални единици. В тях живеели и самите индустриалци собственици и организатори на производството.

РАБОТ. КООПЕРАТИВНА ГОСТИЛНИЦА „СЪГЛАСИЕ"

Първата работническа кооперативна гостилница „Съгласие", основана през 1900 г. в Русе, фотография. Държавен фотоархив – Русе

Кооперативно потребително хлебарско дружество „Вулкан" в Сливен, фотография, 1907 г. Градски исторически музей – Сливен

Висока за българските мащаби била концентрацията на работниците в добивната и строителната индустрия, в индустриалните и занаятчийските предприятия за облекло и обувки, за храни и питиета и в металната индустрия; на второ място, в традиционните промишлени отрасли, които имали най-голямо относително тегло в индустриалната и занаятчийската сфера. Голямото количество наемни работници в добивната индустрия било за сметка на работниците в мините – каменовъглени, медни и пр. Значителна била концентрацията на работниците в производството на различни видове строителни материали – цимент, дялан камък, вар, гипс, тухли, керемиди. Много били дърводелците, дограмаджиите и бояджиите. Фабричният пролетариат, който през 1912 г. включвал 15 569 души[17] в сферата на насърчаваната от държавата индустрия и в държавните индустриални предприятия, достигнал най-високата за страната икономическа концентрация. Общо и по отделни фабрики тези работници били съсредоточени в най-големи групи в текстилната индустрия, а в държавния сектор – в металната индустрия.

Най-голям брой индустриален и занаятчийски пролетариат като абсолютни цифри след 1910 г. имало в София – над 10 500, в Пловдив – 4500, в Русе – 3500, и във Варна над 3200 души. По относително тегло, съответно на активното население в града, най-голям брой фабричен пролетариат имало в Габрово. В други десетина градове /от всичко 80/ по над 1000–2000 работници имало в Сливен /тук те били 2199/ и /в низходящ ред/ в Плевен, Стара Загора, Разград, Добрич, Видин, Пазарджик, Хасково и Шумен.

Основната част от фабричните и занаятчийските работници били в селските райони на градовете. Най-многоброен, неколкократно повече от всяка друга околия /общо 82/, индустриално-занаятчийски пролетариат бил съсредоточен в Габровска околия. Значителен брой индустриално-занаятчийски пролетариат имало в Дряновска околия и по-малки групи, между 2000–3000, в Шуменска, Трънска /главно строителни работници/, Казанлъшка, Станимашка /Асеновградска/, Търновска и Старозагорска околия. Под 2000 работници имало в Плевенска, Пазарджишка, Кюстендилска /респ. в Пернишко/, Добричка, Самоковска, Хасковска, Видинска, Карловска и Горнооряховска околия. В Пещерска, Дупнишка, Бургаска, Севлиевска, Ямболска, Панагюрска и Силистренска околия пролетариатът, предимно занаятчийски работници, наброявал по 1000–1500 души. Споменатите околии и 15 града били най-развитите пролетарски средища в България.

Най-много работници в сферата на търговията се трудели в София, Варна, Пловдив и Русе, където тази работническа прослойка се представяла от групи, включващи малко над 1000 души. В София имало над 300 търговски работници. Групи търговски работници от 300 докъм 800 души имало главно в Черноморския и Дунавския експортен хинтерланд, а в околиите в другите райони – по-малобройни групи.

В такъв вид се очертала социалната класова структура на България в навечерието на Балканската война. Колкото и относителна да е точността на цифрите, те показват, че буржоазната класа в селото и в града, във всичките ѝ прослойки от активно и неактивно население, обхващала 53% от цялото население на България. Другата част включвала работническата класа /15%/ и междинните селски и градски прослойки – дребни собственици производители и служещите наемници от всички стопански и интелектуални сфери, включително администрацията.

От икономическа гледна точка същината и тенденцията на развитието се виждали по-точно в съотношението на буржоазните собственици, организатори на производството, и стопански свързаното с тях активно население. Само типичната част на собствениците, т.е. прослойките на заможните средни селяни /групата от 101 798 души/, на едрата буржоазия в града и селото, вкл. интелигенцията в свободните професии на частна практика, във висшия държавен и обществения управленчески апарат, висшия университетски и научен елит, обхващала около 260 000 души. А работническата класа, респ. непосредствено наетите в производството земеделски работници и индустриалният пролетариат, включвала повече от 390 000 души. Това били черти на капиталистически развиваща се страна, доскоро силно изостанала от процесите и мащабите на европейското развитие.

2.
Политическа система

ВЪРХОВНИ ОРГАНИ НА ВЛАСТТА. В началото на XX в. в обществено-политическия и в социално-икономическия живот на България не настъпили сериозни катаклизми, които да наложат радикални промени в структурата на властта. Утвърдената с Търновската конституция политическа система с конституционен монарх, еднокамарен парламент, изборни органи на властта, наборна армия, с възприемането на класическите буржоазнодемократични принципи и свободи била изградила вече своите институции. Интензивното икономическо развитие на страната през началните 15 години на века въпреки Балканските войни и по своеобразен начин дори през Първата световна война, обобщаването на натрупания опит и потребностите на практиката, общата тенденция към модернизация и приложението на опита на по-развитите европейски страни предизвикали само някои частични промени по посока на нейното развитие и усъвършенстване.

Функционирането на държавния механизъм се осъществявало чрез сложното взаимодействие между конституционните прерогативи и компетенции на парламент – правителство – местно самоуправление – съдебна власт и монарх, а начинът на разпределение и взаимното управленческо уравновесяване на властта, както и контролът върху тях формирали спецификата на българската политическа система.

Народното събрание продължавало да осъществява върховенството на народния суверенитет чрез упражняването на законодателната власт, съчетана с финансови и контролни функции. Създаденият еднокамарен парламент се конструирал по пътя на преки избори, в които участвали като избиратели само мъжете на възраст над 21 години и над 30 – като избираеми. Жените, военнослужещите, лицата с духовно звание и чуждите поданици нямали право да бъдат избиратели и избираеми. Не можели да бъдат избирани и лица, които имали договор с правителството за доставки или държавно предприятие. Избираемите трябвало да бъдат грамотни. Подбудите за предоставените права и за наложените ограничения били добри. Избирателите трябвало да бъдат защитени от административен и духовен натиск, а народните представители трябвало да отстояват само обществени, а не лични интереси. В резултат на тези ограничения с избирателни права се ползвало фактически само 1/4 от населението. В периода 1903–1912 г. законодателно не бил разширен кръгът на избирателите.

Резултатите от проведените през този период избори за XIII обикновено народно събрание /ОНС/ през 1903 г., за XIV ОНС /1908/, XV ОНС /1911/ и за V велико народно събрание /ВНС/ през 1911 г., както и от общинските избори, продължавали да показват сравнително ниска политическа активност[18], характерна и за тогавашната европейска практика. В тях участвали едва половината от записаните в избирателните списъци. Процентът на участвалите в изборите за XIII ОНС бил 41,2%, а за XV ОНС – 47,2%. Известно повишаване на активността има в изборите за V ВНС /54%/. Ако се сравнят тези данни с данните за участието на избирателите в изборите през 90-те години на XIX в., ще се установи, че промените в началото на XX век са в положителна посока. Причините за активизирането на избирателите трябва да се търсят в омекотяването на политическите нрави и в демократизирането на порядките в страната, в по-положителното отношение на избирателите към управляващите Народнолиберална, Демократическа, Прогресивнолиберална и Народна партия, в повишаването на политическата култура. Наред с това след създаването на Българския земеделски народен съюз и в резултат на неговата агитационна дейност настъпва активизиране и на селските маси. Все по-голяма част от тях се включили в изборната надпревара, в резултат на което успели да изберат свои представители дори в райони, в които се е смятало, че буржоазните партии имат свой традиционен периметър на влияние.

С цел по-нататъшно усъвършенстване на избирателната система и премахване на нарушенията при провеждане на изборите били внесени редица промени и допълнения в избирателния закон. При управлението на правителството на Ал. Малинов /1908–1911/ със законите, приети от XIV ОНС, се въвеждали избирателни книжки, изискване за постоянно местожителство и периодично преразглеждане на избирателните списъци от страна на общинските съвети, увеличавал се броят на избирателните секции, всяка партия се задължавала да гласува с бюлетина с определен цвят. Въвеждали се наказания за оказване на натиск върху избирателите от страна на държавните и общинските чиновници[19].

От всички промени най-съществено значение имало възприемането на пропорционалната избирателна система. Постепенно в началото на XX в. идеята за нейното прилагане заляга в програмите на повечето партии. В пропорционалността те виждали начин за разширяване на демократизма в дейността на парламента и в политическия живот на страната. Чрез пропорционалното представяне на съществуващите партии и течения те възнамерявали да засилят ролята им, да премахнат някои обществени недъзи, макар че законодателите не страдали от илюзията, че реформата ще доведе до коренен поврат в политическите нрави.

Възприемането на пропорционалната система станало постепенно. През февруари 1909 г. тя била въведена в изборите за общински и окръжни съвети, а през февруари 1911 г. – в изборите за народни представители в Търновски и Пловдивски окръг[20]. По този начин се правела проверка на нейната ефективност. След продължителна подготовка и проучване опита на няколкото европейски държави, които в този момент прилагали тази система /Швейцария, Белгия, Сърбия/, през януари 1912 г. представителите на Прогресивнолибералната и Народната партия внесли в XV ОНС законопроект. С приетия през март с.г. закон се въвеждала пропорционалната избирателна система при изборите за народни представители и общински съветници[21]. Наред с това се регламентирала задължителността на тайното гласуване, въвеждало се и задължително заверяване на кандидатските листи. Поради скорошното падане на правителството законът не бил прилаган в чист вид, а била използвана смесена система – пропорционална и мажоритарна.

Всички тези промени довели до известно усъвършенстване на избирателния механизъм, макар че редица въпроси като този за избирателните права на жените оставали извън полезрението на законодателите. Впрочем, с изключение на социалдемократите, нито една партия не поставила такова искане. Не била премахната и практиката изборите да се провеждат след сформирането на всяко ново правителство. Последното под благовиден мотив разтуряло действащото до този момент Народно събрание и насрочвало избори за ново. Въпреки забраните на закона с помощта на администрацията и при активната дейност на съмишлениците си, изразена в обещания, внушения, дори натиск и при индиферентността на мнозинството от избирателите, управляващата партия си осигурявала мнозинство в Народното събрание.

Напускайки властта, управлявалата доскоро партия едва успявала да спечели няколко места в парламента. При това там често попадали случайни хора, а не от партийния елит. Така например по време на своето управление Народнолибералната партия имала в XIII ОНС 132 представители, а след напускането на властта през 1908 г., в XIV ОНС –

само един. Подобно било положението и с Демократическата партия, която от 166 депутати в XIV ОНС, като опозиционна в XV ОНС имала едва четири представители. Причината за този спад се криела не толкова в изхабяването и компрометирането на партиите като управляващи, колкото на утвърдилата се практика изборите да се провеждат след като новото правителство поеме властта. По този начин изборите били елиминирани като средство за смяната на една партия от властта с друга. За сметка на това предписанието, с което Конституцията упълномощавала монарха да назначава и уволнява министрите, придобивало реален характер, а това довеждало до нарушаване баланса между законодателната и изпълнителната власт.

Независимо от нарушенията при избора на депутатите осигуреното парламентарно мнозинство на управляващата партия ѝ позволявало да провежда по-успешна законодателна дейност в рамките на нейната политическа идеология, както и съобразно потребностите на страната.

Съществен дял за положителната законотворческа дейност на парламента играел социалният състав на депутатите. Социалната и професионална характеристика на народните представители в XI – XV обикновени народни събрания не съответствала на съразмерно представителство на групите в социалната структура на българското общество. Най-авторитетно присъствие в парламента имали хората със свободни професии. Между тях се откроявали адвокати, адвокатски помощници и прошенописци, които заемали от 32 до 47% от депутатските места[22]. Големият брой на хората със свободни професии в парламента бил естествен и лесно обясним. Това била управленческата интелигенция, която притежавала високо образование, необходимите познания за сложната законодателна дейност, умението да убеждава и да ръководи. Това били и потенциалните кадри за държавни служби на различни управленчески нива. Делът на представителите на деловите кръгове – търговци, фабриканти, занаятчии, бил сравнително голям – между 25 и 30%[23], докато независимо че селското население имало най-голям дял в структурата на българското общество, естествено в Народното събрание то било представено с около 20%[24]. В този си състав Народното събрание се оказало в състояние да отстоява интересите на обществото като цяло.

Важно свидетелство за вътрешното състояние на парламента и характера на неговата дейност било участието на управляващата партия и опозицията в законотворчеството и в парламентарния контрол. В синхрон с общата демократизация на страната, както и с натрупания парламентарен опит, XI ОНС /1901/ приело нов правилник за вътрешния ред, с който се дала възможност на опозицията по-активно да участва в работата на парламента. По-широко било застъпено тайното гласуване при избора на ръководство на събранието. Въведено било и задължително поименно гласуване на закони с особено важен характер[25]. На първата си редовна сесия през есента на 1903 г. XIII ОНС се върнало към правилника на VII ОНС /1893–1894/ и елиминирало някои демократични въведения. Ето защо през ноември 1909 г. XIV ОНС изработило и приело нов правилник, който обогатявал този на XI ОНС[26]. В новия правилник особено внимание било отделено на дисциплината в Народното събрание, на въпроса за неприкосновеността на народните представители и др.

Правилниците за вътрешния ред предвиждали съществуването на няколко комисии – бюджетарна, прошетарна, по една за всяко Министерство и две комисии с по-ограничена сфера на действие – по проверка на изборите и по подготовката на отговора на тронното слово. По принцип ръководството на комисиите било в ръцете на управляващата партия. Правилникът от 1901 г. предвиждал пропорционално представяне на парламентарните групи на различните партии в зависимост от броя на заеманите от тях депутатски места. При липсата на пропорционални избори, когато опозиционните партии били представени от 2–5 депутати, този член нямал реално приложение. Затова в правилника на XIV ОНС съразмерното участие било представено във формата на пожелание.

В политико-правната теория върховенството на парламента се разглежда като важно постижение на буржоазната демокрация. То се изразява в контрола върху правителствената дейност чрез парламентарните форми и средства на интерпелации, питания, анкетни комисии, изказване вот на доверие или недоверие. Ако в края на XIX в. българските парламентаристи сравнително слабо използвали тези свои права, то от началото на XX в. те все по-ефикасно прибягвали до тези форми на контрол. Според изчисленията на проф. С. Баламезов от 33 запитвания /интерпелации/ през трите сесии на V ОНС, те нараснали на 190 запитвания и 168 питания в четирите сесии на XIV ОНС. При това вече отговорите на министрите били изчерпателни. Интерпелациите завършвали с гласуване на предложените резолюции и респективно давали вот на доверие или недоверие на правителството[27].

Израз на отговорността на министрите пред парламента били и анкетните комисии от 1901 и 1908–1910 г. за разследване на управлението на кабинетите на Т. Иванчов – В. Радославов и на Р. Пет-

Гербът на Царство България, 1911 г. /детайл от корицата на Конституцията/. ЦДА – София

ров – Д. Петков. На 16 май 1901 г. видинският народен представител Найчо Цанов внесъл в XI ОНС предложение, подписано от 45 народни представители, за разследване делата на кабинета на Т. Иванчов – В. Радославов. Материалите, събрани от излъчената 12-членна парламентарна комисия, дали основание да бъдат дадени под съд министрите от кабинета. На 30 юни 1903 г. Държавният съд ги признал за виновни и ги осъдил на 8-месечен затвор и лишаване от граждански и политически права. Второто стамболовистко правителство обаче издействало амнистия[28] въз основа на новоприетия т.нар. „Тълкувателен закон" на чл. 2 от Закона за наказанията, които се налагали за престъпления, предвидени в чл. 155 от Конституцията. Тълкувателният закон постановявал, че служебните действия на министрите, които са били разглеждани и одобрени от Народното събрание, не можели съгласно Конституцията да бъдат предмет на углавно и гражданско преследване. Това тълкуване на закона се давало не само за миналите, но и за бъдещите действия на министрите[29].

Веднага след свикването на първата редовна сесия на XIV ОНС Тълкувателният закон бил отменен[30]. Правителството на Демократическата партия и мнозинството в парламента мотивирали действията си с обяснението, че при приемането на този закон Народнолибералната партия се ръководела от партийни съображения и че Обикновеното народно събрание не може да тълкува постановленията на Конституцията и да ги отменя.

Важно място в механизма на върховната власт заемал монархът. То се определяло не само от правомощията, които Конституцията му давала като „върховен представител и глава на държавата“: да назначава и да уволнява министрите, да утвърждава законодателните актове на Народното събрание, да бъде върховен началник на въоръжените сили в мирно и военно време, да бъде представител на страната в контактите ѝ с други държави, от негово име да действат изпълнителната и съдебните власти и т.н.[31] Преди всичко то се определяло от реалното положение, което монархът заемал в системата на властта и изразявало познатото явление, така нар. „личен режим“. Това изразявало преди всичко функционирането на взаимоотношенията монарх – управляващ елит. В историческата литература спецификата на българския личен режим се търси в доминиращата роля на монарха в йерархията на властта при съблюдаване на конституционните разпоредби, дейността на Народното събрание, зачитане на класическите буржоазнодемократически права и свободи на гражданите. Появилите се в хода на политическото развитие на страната деформации били в зависимост от поведението и политиката на партии и обществени дейци, а това от своя страна определяло до каква степен държавният глава ще успее да наложи свои виждания и решения по важни държавни проблеми.

Утвърждаването на „личния режим“ в българската политическа практика било свързано с личностната характеристика на държавния глава и на българските политици, със степента на теоретическата и практическата им подготвеност за парламентарен живот, с липсата на здрави традиции в това направление и на силни партии, със слабата активност и индиферентност на обществото като цяло. Предпоставките за „личния режим“ трябва да се търсят и в убеждението за взаимните изгоди. Управляващите екипи имали широка свобода на действие в областта на вътрешната политика, възможност да прокарват своите виждания в стопанската, политическата и културната област. Монархът имал приоритетна роля във външната политика и военното дело[32]. Това съвсем не изключвало противоречия и различни виждания по отделни въпроси на вътрешната и външната политика, което в крайна сметка водело до правителствени смени.

Реалната власт в областта на външната политика била в ръцете на правителството, парламента и монарха, но в тайните на дипломацията бил посветен един тесен кръг – князът /от 1908 г. царят/, някои министри и дипломати и дори не целият правителствен екип. В много случаи дипломатическите постове се заемали от лица, които не били свързани с управляващата партия. Положително явление било постепенното утвърждаване на дипломати от кариерата, които били високоерудирани държавни чиновници. Законът за устройството на Министерството на външните работи от декември 1907 г. поставял към тях завишени цензови изисквания.

Сключените международни актове – договори, съглашения, конвенции и др. – се внасяли в Народното събрание, за да получат неговата задължителна окончателна санкция, както и ратификацията им. Този начин за третиране на външнополитическите отношения на държавата бил уреден през 1911 г. с член 17 от Конституцията. Този член отговарял на новото суверенно положение на България в международните отношения като независимо царство. С това изменение на чл. 17 правителството се упълномощавало от името на царя да води тайни преговори и да уведомява Народното събрание, „щом интересите на страната допущат това“[33].

Спорът между дейците на българските партии при обсъждането на това положение в V ВНС се водел не около целесъобразността на този текст, а преди всичко относно степента на ангажираност на правителството и царя.

ПРОМЕНИ В СТРУКТУРАТА НА ИЗПЪЛНИТЕЛНАТА ВЛАСТ. Търновската конституция поверила изпълнителната власт на правителството под върховния надзор и ръководство на монарха. Министерският съвет се състоял от всички министри, като министър-председателят се назначавал от монарха. Според Конституцията правителството се състояло от 6 министерства /Министерство на външните работи и изповеданията, Министерство на вътрешните работи, Министерство на народното просвещение, Министерство на финансите, Министерство на правосъдието и Военно министерство/, които през 1893 г. се увеличават на 8 – плюс Министерство на търговията и земеделието и Министерство на обществените сгради, пътищата и съобщенията. Министрите били отговорни пред монарха и пред Народното събрание за действията си.

Интензивното развитие на промишлеността, ускореното строителство на жп линии, пристанища, шосета и обществени сгради, както и цялостният стопански и културен подем наложили да се създадат нови министерства или да се направят известни преобразования в структурата на вече съществуващите. Редица отдели и служби се обединили и се издигнали в ранг на дирекции. С многобройните реорганизации се търсела най-добрата форма за ръководство на различни отрасли. Паралелно с това, в периода 1903–1911 г. били приети множество закони /за устройството на Министерството на външните работи и изповеданията /1907/, за народното образование /1904, 1909/, за устройството на въоръжените сили /1904/, за чиновниците по гражданското ведомство /1903, 1906/, с които се уреждали въпроси от структурата, функциите и щата на тези ведомства и подведомствените им учреждения. За подобряване състоянието на административния апарат бил въведен задължителен ценз и конкурс при назначаване на служба, забранявало се участието на държавните чиновници в действия с политически характер. Всичко това намерило по-нататъшен израз в решенията на V ВНС за преобразуването на съществуващите осем министерства в десет. Традиционните министерства били запазени, като само Военното било преименувано в Министерство на войната и претърпяло незначителни структурни промени. Чрез трансформации, разделяне или обединение на дирекции и отдели били оформени като нови органи Министерство на търговията, промишлеността и труда, Министерство на земеделието и държавните имоти, Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството и Министерство на железниците, пощите и телеграфите. Очевиден бил подчертаният интерес към стопанската сфера. Ако при приемането на Конституцията през 1879 г. било предвидено само едно министерство със стопанско предназначение – това на финансите, а опитът на Държавния съвет през 1882 г. да създаде Министерство на стопанството пропаднал, то през 1911 г. те вече достигнали цифрата пет[34]. Тези промени отговаряли на потребностите на страната и на категоричните изисквания на модернизацията ѝ.

Откриване сесия на Народното събрание в София, фотография. Архив на арх. Иван Дуковски – София

Катедралната църква „Св. Крал“ /„Св. Неделя“/ в София, фотография, 1912 г. Архив на арх. Иван Дуковски – София

Предложеният от XIV ОНС проект за отделяне на здравеопазването от ведомството на Министерството на вътрешните работи и за създаване на Министерство на народното здраве и труда не бил възприет от депутатите на V ВНС. Те отдали предпочитание на стопанските нужди за сметка на социалните. Парламентарното мнозинство на народняци и прогресисти настоявало, че преди да се решават въпросите в социалната сфера, необходимо е държавата да помисли за „добрия поминък“ на своите поданици. Сега само към наименованието на вътрешното министерство било вписано и народното здраве. Всъщност структурата на Управлението за опазване на общественото здраве, намиращо се в рамките на вътрешното министерство, била уредена още през декември 1903 г. с приетия за целта закон[35]. С него умело се съчетавал контролът на централната власт, в лицето на Дирекцията за опазване на общественото здраве, с компетенцията на Върховния медицински съвет и правомощията на местното самоуправление и местните хигиенични съвети. През 1908 г. били внесени допълнения в този закон. С тях се разширили правата на Върховния медицински съвет. Той не само поел ръководството на санитарното дело, но и грижата за кадровия потенциал.

В периода 1903–1911 г. стамболовисти и демократи първи от буржоазните партии поставили въпроса за социалната политика на държавата в нейния

Градско общинско управление с библиотека и театрален салон в Плевен, фотография, 1907 г. ЦДА – София

по-широк обхват. В синхрон с европейското законодателство те приели и първите законови решения /Закон за защита на женския и детски труд; за неделната и празнична почивка; за задължително застраховане на работниците в случай на злополука/. Като продължение на тази политика през 1912 г. към Министерството на промишлеността, търговията и труда се създало Отделение на труда като държавен орган по социалната политика. Направена била важна стъпка в развитието на институциите по приложение на работническото законодателство. Войните попречили на Отделението на труда да осъществи програмата си в социалната сфера.

Министерството на външните работи и изповеданията запазило съгласно закона от 1907 г. своята структура непроменена с три отдела: политически, консулски и вероизповеден. Освен дипломатическите представителства и консулства, службата по печата /преименувана през 1912 г. в БТА/ под неговото ведомство продължили да се намират институтите на различните вероизповедания: Мюфтийството, Главното равинство, Българското католическо духовенство. Особено място тук заемала Българската православна църква като самоуправляема, независима от държавата институция. Начело стоял Синод, който се ръководел от екзарх и четирима заседатели, избрани от епархийските митрополити за четири години.

МЕСТНИ ОРГАНИ НА ВЛАСТТА. Българската конституция предвиждала територията на страната да бъде разделена в административно отношение на окръзи, околии и общини при съблюдаване началата на самоуправление за общините. Според приетия през май 1901 г. нов Закон за административното деление, с цел икономии в държавния бюджет, броят на окръзите бил намален на 12 /Бургаски, Варненски, Видински, Врачански, Кюстендилски, Плевенски, Пловдивски, Русенски, Софийски, Старозагорски, Търновски и Шуменски/. Околиите били 71, а общините 2062, от които 80 градски и 1982 селски. В зависимост от големината и стопанското им значение околиите били класирани в три категории[36]. По Букурещкия мирен договор след Балканските войни към територията на България са включени Неврокопско, Разложко, Петричко, Горноджумайско и Струмишко, както и Западна /Беломорска/ Тракия с излаз на Егейско море от устието на река Марица до устието на река Места. По Цариградския договор между България и Турция от 1913 г. в границите на България са включени Свиленградско, Царевско и Малкотърновско от Одринска Тракия. Новите територии в Македония и Беломорска Тракия са групирани в два окръга – Струмишки, състоящ се от 6 околии, и Гюмюрджински, състоящ се от 10 околии. Начело на административните единици стояли околийски и окръжни управители, пряко подчинени на Министерството на вътрешните работи. Паралелно с това градските и селските общини притежавали самоуправленски функции и компетенции. Така се постигала не само децентрализация в управлението, но и прякото участие на гражданите в обществения живот. Създаването на самоуправителни тела в лицето на общините намерило израз в приетите закони за градските и селските общини, но този въпрос така и не намерил своята пълна и цялостна регламентация.

Начело на общините стоял общински съвет, формиран в резултат от преките избори на жителите на общината. От своя страна общинският съвет избирал между членовете си кмет и негов помощник. В селските общини имало и един секретар-бирник, а в градските – секретар-бирник и контрольор. Мандатът на градските общини бил тригодишен, а на селските – двегодишен. Централната власт не можела да уволнява органите на общината, нито пък да променя изборните резултати. Често обаче при смяна на правителството били разтуряни и някои общински съвети. Спечелването на общинските избори осигурявало не само местната власт, но влияело и върху резултатите от изборите за Народно събрание.

Общинският съвет се отчитал на редовни и извънредни сесии. Общините имали право да формират сами своя бюджет, да се грижат за благоустройството, хигиената и здравеопазването на селищата, да отделят помощи за социално слабите, да поддържат общинските училища. През 1909 г. със специален закон бил въведен референдум /допитване/ до членовете на общината при решаването на общински въпроси, свързани със строеж на обществени сгради, пътища, мостове и изобщо на съоръжения, които не могли да бъдат направени с редовния общински бюджет, а се налагало да се сключват заеми, да се увеличават някои данъци[37].

Икономическото замогване на страната и съществуващата приемственост в работата на много общински съвети се отразили благоприятно на общините, позволили те да разгърнат по-широка дейност. При гаранция от страна на държавата били сключени заеми за изграждане на болнични заведения, училищни сгради, за благоустрояване на селищата. В резултат на това редица градове и села променили своя облик. Съществен показател за дейността на общините била тяхната социална политика. По-големите градове като София, Пловдив, Русе успявали да отделят средно по 7% /Варна 12–16%/ от бюджета си за санитарни нужди. По-малките общини като Дряново, Орхание /дн. Ботевград/, Ихтиман и др. поради своите слаби финансови възможности едва успявали да отделят 1–2% от бюджета си. В тях влизали средствата за поддържане хигиената на града, за градския лекар, помощи за бедни и инвалиди и т.н. Тези средства обаче били съвсем недостатъчни. Форма на социална помощ били раздаваните от общинските съвети в навечерието на големи празници малки суми на семействата на крайно бедните. Отпускани били еднократни помощи за лечение на болни, за студенти и др.

Тенденцията към непрекъсната централизация на държавната власт оказала влияние върху общинското самоуправление. Съществуващите закони, регулиращи състоянието на общините, съдържали множество разпоредби, които улеснявали контрола на централната власт върху цялостната общинска дейност. Процесът на централизация бил подпомогнат от преплитането на самоуправителните функции на общинските управления с техните държавноадминистративни задачи в областта на здравеопазването, учебното дело и особено при събирането на данъците. Контролът на централната власт се проявявал на първо място в комплектуването на общинските съвети. Наистина те се излъчвали по изборен път, но осъществявали пълномощията си едва след утвърждаването им от централната власт в лицето на окръжния управител. Зависимостта се проявявала и в законоположението, че решенията на общинските управи влизали в сила едва когато бъдат одобрени от окръжните управители.

Увеличавал се и финансовият контрол на правителството при съставянето и изпълнението на общинския бюджет. Всяка община съставяла бюджета си по определен от закона начин и той влизал в сила след утвърждаване от по-горната административна власт. Общинските бюджети до 100 000 лв. се утвърждавали от окръжните управители, а над тази сума – от министъра на вътрешните работи. С изменението на Закона за селските и Закона за градските общини бил въведен институтът на секретар-бирниците. Те били държавни чиновници, които се назначавали и уволнявали от окръжните управители, а не от кметовете, при спазване на определени изисквания – за възрастов и образователен ценз, за внасяне на парична гаранция и т.н.[38] Тези мерки трябвало да пресекат разхищенията и преди всичко некомпетентното боравене с общинските бюджети. Въпреки добрите намерения тенденцията към непрекъснато увеличаване на общинските дългове не била пресечена. От 56 215 602 лв. през 1906 г. към 1911 г. дългът на градските общини към Българската народна банка и различни други банки в страната и в чужбина нараснал на 87 039 585 лв. От тях 52 142 000 се падали на град София. През 1911 г. от 80 градски общини 76 имали дълг[39].

В рамките на общината действало и друго изборно самоуправително тяло – училищното настоятелство. Макар че общината се грижела за началното образование, като отпускала средства за началните училища и за строеж на сгради, ръководството на самото учебно дело се осъществявало от училищното настоятелство. В неговата компетенция влизала и грижата за училищния бюджет, за училищните имоти, преподавателския състав и обучението на децата в общината.

СЪДЕБНА ВЛАСТ. Търновската конституция възприела принципа на разделение на властите. Макар и твърде лаконично, само в един член, тя регламентирала, че „съдебната власт във всичката нейна ширина принадлежи на съдебните места и

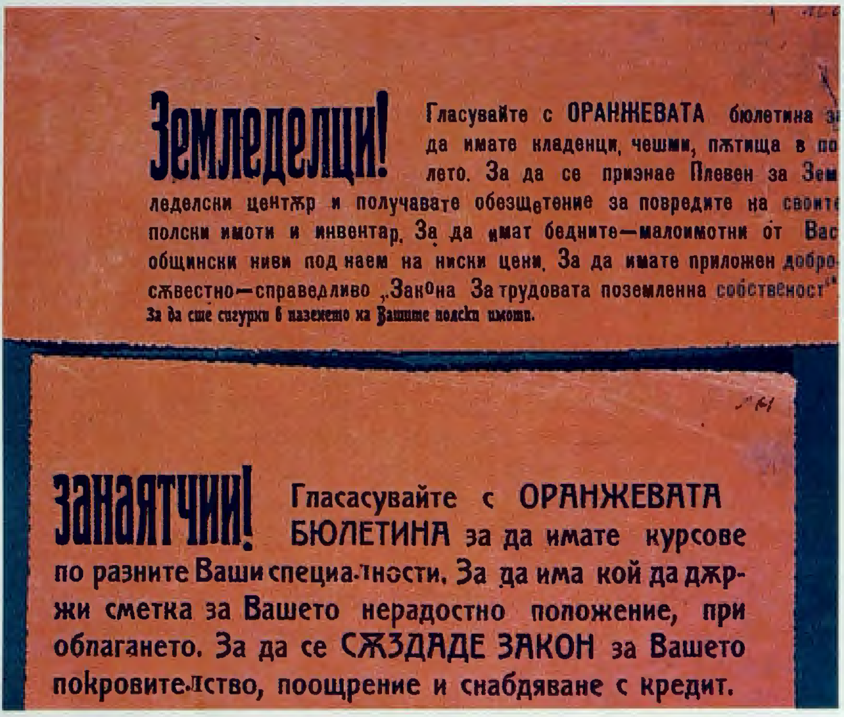

Земледелци! Гласувайте с ОРАНЖЕВАТА бюлетина з
да имате кладенци, чешми, пѫтища в по
лето. За да се признае Плевен за Зем
леделски центѫр и получавате обезщетение за повредите на своит
полски имоти и инвентар. За да имат бедните—малоимотни от Вас
общински ниви под наем на ниски цени. За да имате приложен добро-
сѫвестно—справедливо „Закона За трудовата поземленна собственост“
За да сте сигурни в пазенето на Вашите полски имоти.

Занаятчии! Гласувайте с ОРАНЖЕВАТА БЮЛЕТИНА за да имате курсове по разните Ваши специалности. За да има кой да дѫржи сметка за Вашето нерадостно положение, при облагането. За да се СѪЗДАДЕ ЗАКОН за Вашето покровителство, поощрение и снабдяване с кредит.

Предизборни лозунги на Българския земеделски народен съюз. Архив на Управителния съвет на БЗНС – София

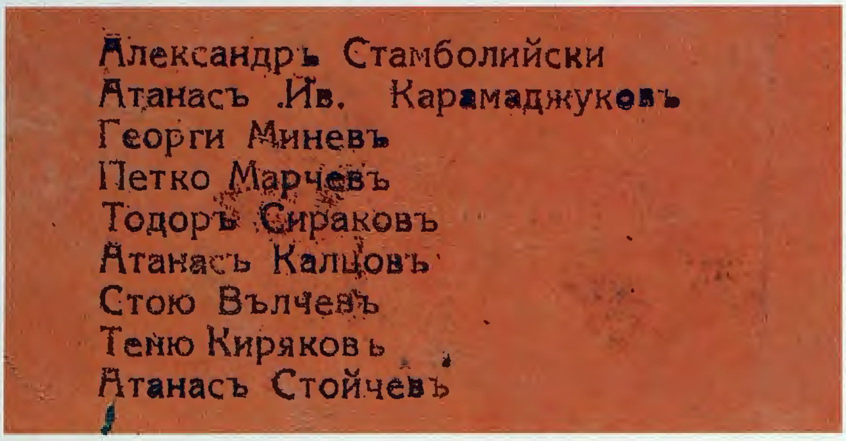

Александръ Стамболийски
Атанасъ Ив. Карамаджуковъ
Георги Миневъ
Петко Марчевъ
Тодоръ Сираковъ
Атанасъ Калцовъ
Стою Вълчевъ
Тенью Киряковъ
Атанасъ Стойчевъ

Изборна бюлетина на БЗНС. Архив на Управителния съвет на БЗНС – София

лица /т.е. на съдилищата и съдиите/, които действат от името на княза“ /чл. 13/. При това князът имал право да смекчава или да отменя наказанията.

Първите закони в съдебната сфера дешифрирали това конституционно разпореждане. Най-голям принос за развитието на българското правосъдие имал Законът за устройството на съдилищата, приет от IX ОНС[40]. Законът утвърждавал принципите на несменяемост, съдийски инспекторат и кандидатски институт. Според него на съдебна длъжност могли да бъдат назначавани само лица, завършили юридически науки с положен държавен изпит и нужния кандидатски стаж. Повишени били изискванията към дисциплината на съдиите. Най-съществен момент бил въведеният принцип на несменяемост. Несменяеми ставали: председателят, председателите на отделения и членовете на Върховния касационен съд; председателят и членовете на апелативните съдилища, които трябва да са прослужили без прекъсване най-малко осем години на съдийска длъжност. Този закон поставил съдебната власт на здрава основа, осигуряваща нейната независимост и бил важен етап в нейната модернизация. Внесените частични промени в закона през март 1907 и февруари 1910 г. не променили неговите основни принципи и достижения.

Съгласно разпорежданията на закона съдебната власт се упражнявала от мировите съдии като най-ниска степен в съдебната система, окръжните съдилища и апелативните съдилища, които били сведени до три в цялата страна – в София, Пловдив и Русе. Върхът на съдебната йерархия заемал Върховният касационен съд със седалище в София. Той се състоял от председател, трима председатели на отделения и 10 членове. В неговата компетенция влизала грижата за тълкуване на Конституцията и за точното приложение на законите, за уеднаквяване на съдебната практика на апелативните и окръжните съдилища. Всъщност той не решавал делата по същество, а се произнасял по отправени касационни жалби[41].

Освен тези общи съдилища действали и няколко специални – духовни, военни и административни. Военното правосъдие се осъществявало във военните съдилища, които били валидни само за военнослужещи, и във военнополевите, които действали във военно положение. Предвид натрупания негативен опит от дейността на военнополевите съдилища в близкото минало през 1911 г. били внесени промени в чл. 72 от Конституцията, а чл. 76 бил отменен[42]. Промяната на чл. 72 предвиждала, че специален закон ще определя кои криминални деяния, извършени от военни лица на действителна служба, ще се съдят от военни съдилища и кои – от общите съдилища. Отмененият чл. 76 предвиждал право на монарха да спре в цялата страна или в отделни нейни райони претърсвания и обиски по къщи, което според чл. 74 на Конституцията можело да стане само според правилата, изложени в законите. По този начин се забранявало създаването на изключителни съдилища и следствени комисии, а действията на военнополевите съдилища се регламентирали строго само за военно време при изрично обявено със закон военно положение.

През 1912 г. бил приет Закон за административното правосъдие[43], с който се обобщавали множество закони в тази област, слагал се ред и единство. Учредявал се Върховен административен съд, който трябвало да осъществява върховен контрол върху съдебните решения в областта на административното правосъдие. Законът отговарял на потребностите на страната в условията на все по-засилваща се централизация на управленческия механизъм и уреждането на споровете между гражданите и административните органи.

ПОЛИТИЧЕСКИ ПАРТИИ. ОБОСОБЯВАНЕ НА НОВИ ФОРМАЦИИ. Партиите се наложили като важен елемент на политическата система. Тяхното съществуване не било пряко фиксирано в Конституцията и в първите закони на страната, но те се утвърдили като важен елемент на механизма на властта и се възприемали като задължително условие за съществуването на конституционно-парламентарния живот. Те участвали активно в уреждането на политическия, стопанския и културния живот на страната, във формирането на общественото мнение. Създадените през 80-те и 90-те години на XIX в. буржоазни партии – Народнолиберална, Либерална, Демократическа, Народна и Прогресивнолиберална, продължили да съществуват и да придобиват облика на модерни партии. Заедно с тях все по-активна роля започнали да играят и социалдемократическата формация – партиен представител на работническата класа, и организацията на широките селски маси – Българският земеделски народен съюз /БЗНС/, образувани в началото и в края на 90-те години на XIX в.

В началото на XX в. причини от политически, социално-икономически и личностен характер довели до организационни промени и възникване на нови формации в някои от тези партии. Още в края на 1899 г. избухнали разногласия в Либералната партия на В. Радославов. Част от либералите начело с Д. Тончев и Сава Иванчов се опитали да образуват самостоятелна групировка. След падането на Т. Иванчов от власт тази групировка била изключена от партийните редове. Даването под съд на министрите радослависти за злоупотреба с държавната власт временно прекратило разцеплението и наложило запазването на партийното единство. През май 1904 г. те се обособили в самостоятелна партия, известна под името младолиберали–тончевисти, започнали да издават свой печатен орган в. „Свободно слово“, публикували и свои програмни начала. Въпреки обособяването си те останали твърде близки по социален състав и идейни виждания до радославистката партия.

В края на 1901 г. започнало разцепление и в редовете на Демократическата партия. Компромисната политика на партийното ръководство по въпроса за външните заеми, за изборните коалиции, търсенето на нови пътища за идване на власт и промяната в отношението към монарха станали причина за отдалечаването на оформилото се ляво радикално крило начело с Т. Влайков, Н. Цанов, Ц. Киров, Й. Фаденхехт и др. Наред с това в началото на XX в. настъпили промени и в социалния състав на Демократическата партия. Постепенно тя се превърнала в партия, отстояваща интересите на средния и отчасти на едрия промишлен и търговски капитал, което засилило поляризацията в нейните редове[44]. Неколкократните опити за предотвратяване на разцеплението се оказали неуспешни, тъй като разногласията по редица принципни,

Посрещането на лидера на Либералната партия д-р В. Радославов в с. Кадършик /дн. с. Стрелци/, Пловдивско, фотография, 2 май 1908 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Предизборна реч на лидера на Народната партия Ив. Ев. Гешов в Кюстендил, фотография, апр. 1908 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

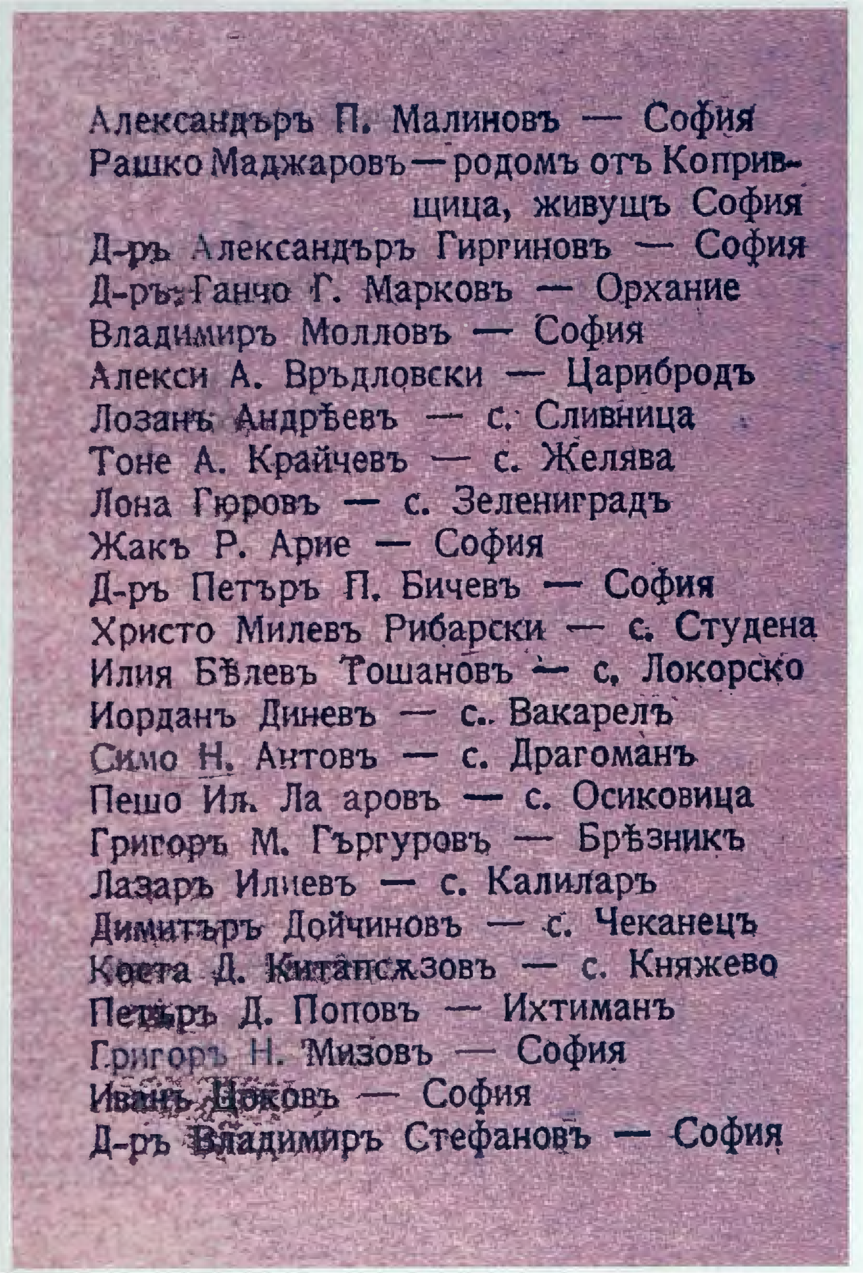

Александъръ П. Малиновъ — София
Рашко Маджаровъ — родомъ отъ Копривщица, живущъ София
Д-ръ Александъръ Гиргиновъ — София
Д-ръ Ганчо Г. Марковъ — Орхание
Владиміръ Молловъ — София
Алекси А. Врълдовски — Царибродъ
Лозанъ Андрѣевъ — с. Сливница
Тоне А. Крайчевъ — с. Желява
Лона Гюровъ — с. Зелениградъ
Жакъ Р. Арие — София
Д-ръ Петъръ П. Бичевъ — София
Христо Милевъ Рибарски — с. Студена
Илия Бѣлевъ Тошановъ — с. Локорско
Иорданъ Диневъ — с. Вакарелъ
Симо Н. Антовъ — с. Драгоманъ
Пешо Ил. Лазаровъ — с. Осиковица
Григоръ М. Гъргуровъ — Брѣзникъ
Лазаръ Илиевъ — с. Калиларъ
Димитъръ Дойчиновъ — с. Чеканецъ
Коста Д. Китапсжзовъ — с. Княжево
Петъръ Д. Поповъ — Ихтиманъ
Григоръ Н. Мизовъ — София
Иванъ Цоковъ — София
Д-ръ Владиміръ Стефановъ — София

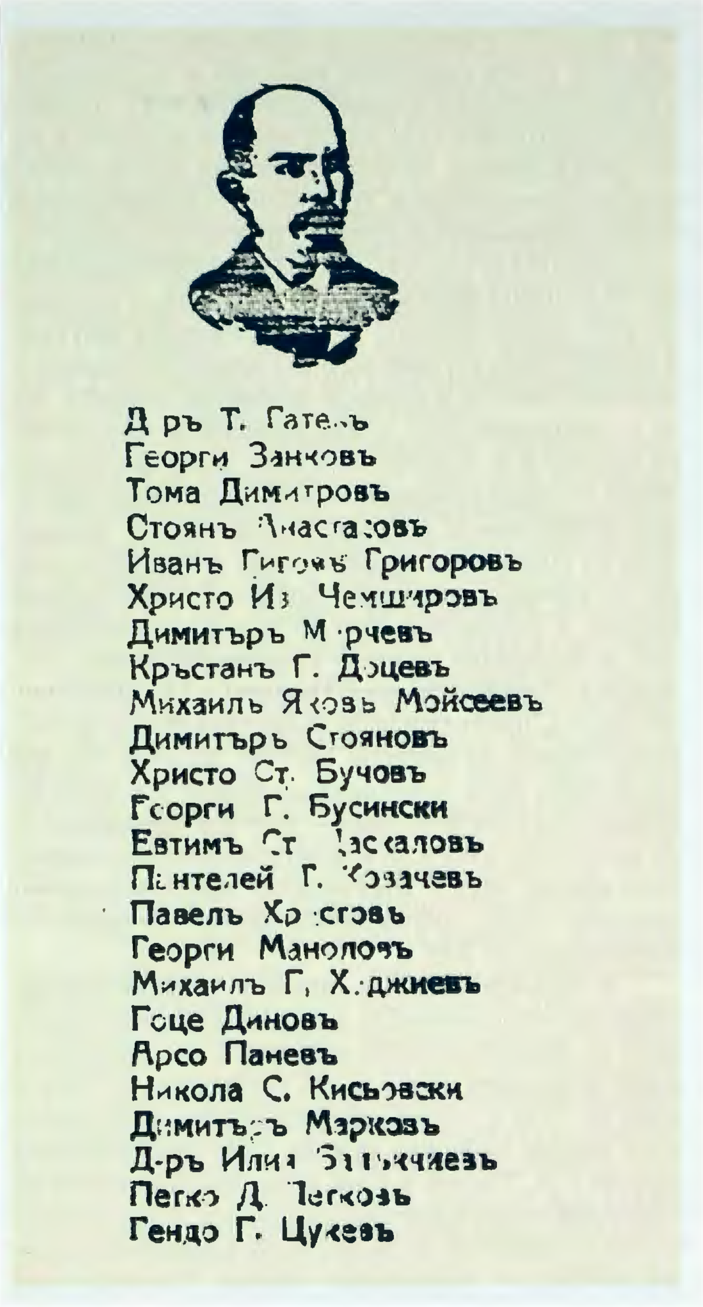

Д-ръ Т. Гатевъ
Георги Занковъ
Тома Димитровъ
Стоянъ Анастасовъ
Иванъ Гиговъ Григоровъ
Христо Ив. Чемшировъ
Димитъръ Марчевъ
Кръстанъ Г. Доцевъ
Михаилъ Яковъ Мойсеевъ
Димитъръ Стояновъ
Христо Ст. Бучовъ
Георги Г. Бусински
Евтимъ Ст. Паскаловъ
Пантелей Г. Ковачевъ
Павелъ Христовъ
Георги Маноловъ
Михаилъ Г. Хаджиевъ
Гоце Диновъ
Арсо Паневъ
Никола С. Кисьовски
Димитъръ Марковъ
Д-ръ Илия [illegible]
Петко Д. Петковъ
Гендо Г. Цукевъ

Изборна бюлетина на Демократическата партия. Архив на Управителния съвет на БЗНС – София

Изборна бюлетина на Народнолибералната партия. Архив на Управителния съвет на БЗНС – София

идейни и тактически въпроси се задълбочили.

Смъртта на П. Каравелов през януари 1903 г. и избирането на Ал. Малинов за партиен лидер прекъснали и последните свързващи нишки. През юли 1905 г. с избирането на Временен централен комитет от Демократическата партия се отделила формация на Радикалдемократическата партия. Ознаменувало се началото на самостоятелно съществуване на либерална партия предимно на част от демократично настроената интелигенция. Още през 1906 г. тя оформила своя партиен облик, като създала свои провинциални организации, провела конгрес /август с.г./, изработила устав и програма[45].

След организационното и политическото стабилизиране на Народнолибералната партия в началото на века и особено след повторното ѝ идване на власт неочаквано през 1907 г. се разгорял конфликт по въпроса за лидерството. Избирането на д-р Н. Генадиев за партиен шеф след убийството на Д. Петков на 26 февруари с.г. станало повод за избухването на вътрешни разногласия и обособяването на група около бившия министър Т. Гатев и председателя на пловдивското окръжно бюро Ив. Андонов. Те се обявили против новия партиен водач, настоявали за организационни промени, за премахване на шефския институт като олицетворение на личния режим в партията. Започналата фракционна борба се отразила тежко на без това отслабените партийни позиции след преминаването ѝ в опозиция. Парламентарната анкета на XIV ОНС за разследване делата на втория стамболовистки кабинет и решението ѝ за даване под съд на стамболовистките министри не само не прекратили, но и задълбочили разногласията. Проведеният през април 1911 г. партиен конгрес отстранил отцепниците, утвърдил шефството на Н. Генадиев, приел нова програма, но не успял да доведе до вътрешно консолидиране на партийните редове. Напротив, разногласията се засилили. Към предпоставките от организационен характер се прибавили противоречията в ръководството по въпроса за външнополитическата ориентация. Това в последна сметка довело до оформянето през 1915 г. на две крила: генадиевисти, които били за преориентация на страната към силите на Антантата, и петковисти – за запазване на традиционната партийна линия на правителството с Централните сили[46].

През първото десетилетие на XX век най-стабилна между буржоазните партии в организационно отношение била Народната партия. След смъртта на д-р К. Стоилов през 1901 г. неин лидер станал Иван Евстр. Гешов. Били положени много усилия за организационното изграждане на партийните структури и за укрепването им, активизирана била устната и печатната пропаганда. В резултат на положените усилия Народната партия се оказала с добре изградени структури, със солиден членски състав и със сплотени парламентарни групи. Когато била в опозиция, партията имала сравнително постоянно число депутати в Народното събрание, претендирала, че е най-силната в страната, и се опитала да играе ролята на обединително звено на буржоазната опозиция по различни вътрешни и външнополитически въпроси. Влиянието ѝ върху общественото мнение в страната се изразило и в инициативата за образуването на опозиционния Патриотичен блок през 1907 г. с цел възстановяване на нарушеното равновесие между монарха и политическите партии. Органът на Народната партия в. „Мир“ бил един от най-авторитетните вестници в България[47].

На власт и в опозиция Народната партия отстоявала външнополитически принципи, които не претърпели сериозни промени. От края на XIX в. постепенно се развивала проруска ориентация, наред с тежненията на партията към Англия и Франция. Тази политическа насоченост била продиктувана от преценката, че в основни линии руската политика на Балканите не противоречи на интересите на България.

Прогресивнолибералната /цанковистката/ партия по численост се нареждала на едно от първите места между буржоазните партии в страната. От юли 1897 г. тя се оглавявала от д-р Стоян Данев, а от януари 1898 г. започнал да излиза и партийният орган в. „България“. Партията получила името си на първия редовен конгрес през декември 1899 г., когато били приети и първата официална програма и уставът ѝ. Постепенно партията активизирала дейността си и укрепила позициите си в политическия живот на страната, тъй като в ръководството ѝ навлезли по-млади хора, необременени с политическото си минало. До 1908 г. партията не променила официалната си програма и устав. Традиционно стабилни остават партийните ѝ организации във Врачанско, Оряховско, Белослатинско, Плевенско, Луковитско и в редица други райони на страната. Прогресивнолибералната партия била най-последователната русофилска политическа сила в България[48].

От Българската работническа социалдемократическа партия след генерално разцепление през 1903 г. по теоретически и идеологически принципи на социалдемокрацията, както и по въпросите на политическата борба, се обособили две социалдемократически марксически партии: т.нар. широки социалисти и т.нар. тесни социалисти. Първите се оформили като реформистка партия от типа на ревизионисткото марксическо направление в международната организация на социалдемокрацията – Втория интернационал. Тесните социалисти се развивали като партия на революционния марксизъм.

Сред членовете на БРСДП /т.с./ се проявило несъгласие с отричането от страна на широките социалисти прилагания принцип в политическата дейност на „непримирима“ класова борба, а и с демократическия централизъм във вътрешнопартийния живот. Г. Бакалов, Н. Харлаков, Р. Аврамов и др. възприемали централизма като „диктатура на Централния комитет“, като „насилие на шепа самовластни интелигенти над пролетариата“[49]. Срещу това те настоявали за „свободно съществуване на различни идейни течения и всичко да се решава от всички и пред всички“[50]. През 1905 г. несъгласните били изключени, като били обявени за анархолиберални интелигенти. Изключените създали Съюз „Пролетарий“, поставяйки за своя цел задачата да работят за обединяването на разцепените социалисти, тъй като само по този начин можело да има в България действително пролетарска социалдемократическа партия[51]. През 1906 г. се изявило и т.нар. прогресистко течение, което също настоявало за обединение с широките социалисти. Прогресистите също били изключени и в края на 1908 г. както те, така и Съюз

„Пролетарий“ се обединили с широките социалисти в единна БРСДП /обединена/ върху основата на наложилия се във Втория интернационал вътрешнопартиен принцип: минимум единомислие – максимум единодействие[52]. Ръководните дейци на Интернационала предприемали неколкократно постъпки да убедят социалистите в България, т.е. двете социалдемократически партии – да се обединят. Тесните социалисти останали непреклонни, за тях БРСДП /о/ не била работническа, а ревизионистическа дребнобуржоазна партия, с която не било възможно обединение.

Като партия на най-широките народни слоеве – трудовите прослойки в широк диапазон на социалните групи от най-дребните до средните сред селското население, се наложил Българският земеделски народен съюз. Той се оформил през периода като най-масовата организация в скàлата на българските политически партии и като особено активна и внушаваща респект демократична партия в държавната политическа система на страната. БЗНС също претърпял вътрешнопартийни сътресения, свързани с борбата за лидерство в партията, както и по въпросите за тактиката в конкретната политическа борба, за компромиси или „крайни“ методи в отношенията на Съюза с буржоазните партии[53]. До Балканската война БЗНС останал единен като организация и партийнополитически представител на селските маси.

В България нямало партии, създадени на етнически или религиозен признак. Националните малцинства на турци, евреи, арменци и гърци участвали на равностойни начала в различните партии, макар че били слабо представени в тях. Причините се криели в относително малкия им дял в етническата структура на българското общество, в по-голямата политическа толерантност на партийните дейци, които ги третирали като част от цялото българско общество.

СОЦИАЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПАРТИИТЕ. За разлика от края на XIX в., през периода 1903–1912 г. политическите партии придобили значително по-стройна организация. Те създали организации и бюра /селски и градски, окръжни и околийски/ в почти всички селища на страната. Общото ръководство продължавало да се осъществява от централните бюра или централни комитети с подчертана лична роля на партийни шефове, но като върховни и фактически ръководни органи се утвърждавали конгресът и висшият партиен съвет. В много от партиите /социалдемократическите, РП, БЗНС, НП, ПЛП/ конгресите не само се свиквали периодично, но загубили външната си показност. Те обсъждали важни въпроси на идеологията, организацията и политиката на партиите. Партийните дейци осъзнавали необходимостта от подобряване организацията и дисциплината, от активизиране на вътрешнопартийния живот. На създаването на силни партии и коалиции те вече гледали като на действено средство за предотвратяване на деформациите в обществената партийнополитическа система. Партийните коалиции се изключвали единствено от БРСДП /т.с/, а в БЗНС въпросът бил дискусионен. Тесните социалисти се ръководели от принципа „класа против класа“, а в Земеделския съюз се култивирала идеята на Ал. Стамболийски за съсловните организации във формите на кооперативно сдружаване, на които се отрежда да поемат ролята на политическите партии.

Наблюдавал се и по-голям стабилитет в партийното членство. Значителен бил процентът на хората, които членували в дадена партия още от самото ѝ създаване. Това се отнасяло особено за социалдемократическите партии и за БЗНС. Разбира се, съществувала и неизбежната категория на партийните ренегати, но тя не променяла оформилия се тип и облика на старите и на новообразуваните партии.

През първото десетилетие на XX в. буржоазните партии запазили в основната им тенденция социалните си характеристики от последните години на XIX в. В българската историческа литература тези характеристики са направени на базата на социалния състав на ръководните ядра на тези партии и на чии интереси служи партийната политика. Трябва да отбележим, че не съществувало пълно съответствие между социален състав, идеология и политическа практика. Социалният състав на всички партии, дори и на БЗНС при известни уговорки, бил твърде пъстър, особено що се отнася до членската маса. Наред с търговци, индустриалци, банкери и едри земевладелци в една и съща буржоазна партия членували и занаятчии, бедни и средни селяни, адвокати, лекари, журналисти, чиновници и др. Считащи се за работнически, двете социалдемократически партии имали за своя социална среда и членски състав далеч не само пролетарските слоеве, но и голям брой по-дребни и по-едри собственици, занаятчии, интелигенти, учители, учени, служещи в държавния и в частния сектор.

Всяка партия носела разнообразието на прослойките и групите, които се съдържали в българското общество. Това влияние било характерно не само за българските партии, но и за много партии в света. Причините трябва да се търсят в стремежа на всяка партия да разшири социалната си база и кръга на избирателите, обуславят се от сложната социална структура на обществото, от политическата култура на масите, от съществуващите традиции, характера на избирателната система, психологически фактори и много други.

Всичко това рефлектирало в идеологията и дейността на партиите. Независимо от факта с кои социални слоеве те били най-тясно свързани, политиката на буржоазните партии като управляващи била насочена към модернизиране на отраслите на икономиката, към развитие на културата, за организиране на отбраната, за подобряването на държавния механизъм. В стопанската област те не само подпомагали промишлеността чрез покровителствени закони, подобряване на съобщенията, но се грижели и за защита на занаятчийството и дребното селско стопанство. Търсели се регулиращи механизми на обективните антагонистични интереси между различните социални групи. Управлявалите партии от всички режими през периода въвели, в духа на модерната европейска социална политика, комплексни закони в защита на интересите на работническата класа и синдикалното движение[54]. Т.е. политиката им не обслужвала само определени прослойки и тесни обществени кръгове, а била съобразена с характера на българската икономика и била в интерес на обществото като цяло.

Основните различия между партиите извън идеологическите доктрини за социалното и държавното управление продължавали да се свеждат до вижданията по въпросите за насоките на българската външна политика и специално до избора на съюзника и тактиката при осъществяване на националното обединение. Международните съглашения, усложняването на балканските взаимоотношения, изострянето на националния въпрос внесли нови нюанси в идеологията и поведението на партиите.

В периода 1903–1912 г. многопартийността станала отличителен белег на политическата система. Тя обаче се изразила само в количественото измерение на това понятие, в наличието на десет партии, а не в създаването на многопартийни кабинети. Партийните съглашения и коалиции съпътствали формирането на всеки нов правителствен екип, както и провеждането на общинските, окръжните или парламентарните избори, но имали краткотраен характер. Те били израз на желанието за спечелване на повече мандати в местното управление или в Народното събрание. Партийните коалиции били израз както на социалната психология, така и на социалната природа на тези партии. В основата на коалициите не лежали принципни споразумения и договаряния за характера на промените, които трябвало да се извършат в областта на вътрешната и външната политика, а опирали до разпределението на властта. Дори партийната коалиция от 1907 г. в т.нар. Патриотичен блок, независимо от изработената обща идейна платформа, не могла да прерасне в многопартиен кабинет. През 1911 г. Народната и Прогресивнолибералната партии успели да се споразумеят и да образуват коалиционен кабинет. Между тях съществувала близост в социалния състав и в идейните позиции, имало натрупан опит от съвместната им дейност до този момент. Но и тази коалиция била минирана от боричканията за повече управленчески придобивки, особено по места.

Причините за слабия интерес на буржоазните партии да създават коалиционни кабинети били много. Наред с личностните противоречия, които не били за пренебрегване, със стремежа на всяка партия да се погрижи за материалното и социалното положение на своите привърженици чрез държавната власт, тук определена роля изиграл и фактът, че не съществувала реална заплаха за буржоазната демокрация от страна на леви или авторитарни партии.

В началото на XX в. в развитието на политическата система на България се очертали някои основни тенденции. От една страна, това бил стремежът към усъвършенстване на нейните основни институти и компоненти. Бил направен опит за издигане ролята на парламента чрез демократизиране начина на неговото формиране, засилване на контролните му функции. Политическите партии заемали своето място като важна съставка на парламентарната демокрация. В същото време се наблюдавала и тенденцията на засилване на изпълнителната власт в лицето на правителството и монарха. Все по-активна ставала намесата на държавната власт в механизма на действие на местното самоуправление.

Въпреки някои свои негативни специфични особености, въпреки отклоненията от класическите европейски модели в началото на XX век буржоазната демокрация в България достигнала своята най-висока точка на развитие.

ГЛАВА ТРЕТА

ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ

1.

Управление на Народнолибералната партия /1903–1908/

ОБРАЗУВАНЕ И ХАРАКТЕР НА ПРАВИТЕЛСТВОТО. ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА. Под претекст за образуване на правителство, способно самò да се заеме с подобряване положението на българското население в Македония и Одринско чрез пряко споразумение с Османската империя и

1

2

3

4

1. Димитър Петков, фотография, 1904 г. ЦДА – София

2. Ген. Рачо Петров, фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

3. Д-р Никола Генадиев, печатно

4. Петър Гудев, фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

въвличане на всички велики сили в реформеното дело, в началото на 1903 г. княз Фердинанд предизвикал правителствена криза. Най-подходяща за осъществяване на тези задачи била Народнолибералната /Стамболовистката/ партия, още повече, че той не криел „неизменните си симпатии“ към нея[1]. И понеже смяната на правителството на Прогресивнолибералната партия начело със Стоян Данев можела да предизвика реакции в чужбина предвид евентуална нова насока на външната политика на България, княз Фердинанд побързал да увери чуждите дипломатически представители в София, че политиката на княжеството няма да се промени[2].

След целенасочено елиминиране на другите партии /главно Народната и Демократическата/ дворецът преминал към формиране на стамболовистко правителство, в което министерски портфейли били дадени и на твърде близки до двореца лица. На 5 май 1903 г. било образувано правителство начело с ген. Рачо Петров. Независимо че в състава на кабинета имало само трима представители на Народнолибералната партия /Димитър Петков – министър на вътрешните работи, Антон Манушев – на финансите, и Никола Генадиев – на правосъдието/, ключовите позиции се намирали или в техни ръце, или в ръцете на близки до двореца лица /Р. Петров – министър-председател и министър на външните работи, Димитър К. Попов – министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията и управляващ Министерството на търговията и земеделието, полк. Михаил Савов – военен министър/. По настояване на княза за министър на народното просвещение бил привлечен проф. Иван Шишманов. Така на практика бил образуван стамболовистки кабинет, в който главни фигури били Д. Петков и Н. Генадиев. По-късно съставът на правителството претърпял редица кадрови промени и в края на управлението, с изключение на министрите на външните работи Димитър Станчов и на войната ген. Данаил Николаев, всички останали министерства се ръководели от видни представители на Народнолибералната партия.

Като политическа представителка на младата промишлена и търговска буржоазия Народнолибералната партия включвала в редиците си главно предприемачи, търговци, индустриалци и други категории представители на българската буржоазия, свързани преди всичко с реализацията на големи държавни обекти – построяването на жп линии и пътища, пристанища, големи обществени сгради и т.н.[3] Тази част от буржоазията била най-тясно свързана с капиталистическото развитие на страната в края на XIX в. и се оформила в основни линии през време на Стамболовия режим /1887–1894/ и управлението на Народната партия /1894–1899/, когато се извършило голямо по мащаби железопътно строителство, сключили се първите външни държавни заеми и страната тръгнала уверено по пътя на капиталистическото развитие.

Обликът на управлението на Народнолибералната партия се определял до голяма степен от вътрешната политика на правителството и динамиката на политическия живот в страната. Много характерна била интензивната законодателна дейност, насочена към централизиране на управлението, което трябвало да позволи на управляващата партия да обхване и контролира всички сфери на държавния живот.

В първите мероприятия на правителството се откроили две тенденции. От една страна, да се сплаши опозицията и да се прекършат всички намерения за борба, а от друга – да се обезсили опозиционната дейност, като се спечелят независими вестници, общественици, партийни групи и т.н. чрез публични изявления за спазване на Конституцията и парламентарния ред в страната. Още от първите си дни обаче, пренебрегвайки направените изявления, правителството се заело да укрепи позициите си чрез непарламентарни средства. Била потвърдена и даже засилена въведената в страната практика – всеки нов кабинет да си осигурява подкрепящ го административен апарат, като чиновническите места в централните ведомства и общинските управления били предоставяни на привърженици на управляващата партия.

Правителството взело бързи и енергични мерки, за да спечели предстоящите парламентарни избори за XIII обикновено народно събрание. Още на 9 май 1903 г. министърът на вътрешните работи Д. Петков поставил пред княза въпроса за назначаването на нови окръжни управители[4]. Лично по указание на Д. Петков през май–юни 1903 г. били уволнени околийските началници в 47 околии, окръжните управители в няколко окръга и над 200 селски кметове[5]. През август–септември 1903 г. били подменени много чиновници от Министерството на финансите и Министерството на правосъдието, от пощите и телеграфите, офицери от армията и т.н. За пръв път в историята на страната масовото уволнение на чиновници засегнало прокуратурата и съдилищата[6].

По внушение на министрите Д. Петков и Н. Генадиев, въпреки протестите на мнозинството от депутатите на неразпуснатото още XII обикновено народно събрание, правителството приело и князът утвърдил законопроект, по силата на който се променяли някои от основните членове на приетия през април 1903 г. от Народното събрание закон, ограничаващ безразборното уволняване на чиновници. Променени били ония членове на закона, които предвиждали, че за уволнение на всеки чиновник трябвало да се произнесе дисциплинарен съвет.

Правителството не се спряло и пред Закона за общините, който ограничавал министъра на вътрешните работи да разтуря по своя преценка общинските съвети. Този закон бил просто заобиколен – на редица места в страната общинските съветници били принудени да си подадат оставката. Само за няколко месеца след поемането на властта правителството си осигурило подкрепата на неколкостотин от най-важните общини в страната, като подменило ръководствата им с привърженици на Народнолибералната партия[7].

За да въздейства психологически върху избирателите в предстоящите избори, кабинетът използвал и изострянето на българско-турските отношения след жестокото потушаване на Илинденско-Преображенското въстание през лятото на 1903 г.[8] Били свикани няколко набора от запаса, като на много места на войсковите подразделения били дадени наставления да се поставят в подчинение на полицейските власти[9]. Големите военни поръчки и слуховете за предстояща война с Турция трябвало да осигурят в изборите гласовете на населението в полза на управляващата партия.

Посредством взетите мерки и най-широкото използване на традиционните способи – насилия над избирателите, фалшификации и т.н., типични примери за което имало във Велико Търново, Стара Загора, Ямбол, Плевен и на други места[10], в парламентарните избори на 19 октомври 1903 г. правителството спечелило голяма изборна победа. От всичко 189 представители в Народното събрание то разполагало със 132 депутатски места[11].

Правителството предприело мерки за ограничаване на по-нататъшната дейност на опозицията. Още на първата сесия на XIII обикновено народно събрание бил приет /22 ноември 1903/ Закон за амнистия на осъдените на 8-месечен затвор бивши министри Димитър Тончев, Васил Радославов и Тодор Иванчов[12]. Това била важна стъпка на правителството за излизане от изолацията и резултатът не закъснял – либералните партии на Радославов и Тончев изобщо отказали да участват по-нататък в дейността на останалите опозиционни буржоазни партии – Народна, Прогресивнолиберална, Демократическа. Под предлог за защита на княжеската особа от нападките на опозиционния печат през януари 1904 г. правителството прокарало Закон за престъпленията, извършени чрез печата против държавния глава и членовете на неговото семейство[13]. Срокът на присъдите се повишавал до 10 години затвор и 10 000 лв. глоба. С това се правели ограничения на печата, което било нарушение на чл. 79 от Търновската конституция[14].

Във вътрешнополитическата си дейност народнолибералното правителство отделило голямо внимание на полицейския апарат. Първата задача в тази насока била прочистването и попълването на полицията с привърженици на управляващата партия. Непосредствено след поемането на властта правителството премахнало Закона за полицейската стража, който предвиждал ценз за полицейските пристави[15]. Неимоверно бързо растял и броят на стражарите, а заедно с това и бюджетът на Министерството на вътрешните работи – от 3,2 млн. лв. през 1903 г. до 4 млн. лв. през 1907 г., като увеличението отивало главно за издръжка на полицията.

Пристъпило се към реорганизиране на полицейския апарат и в общините. На 14 януари 1905 г. Народното събрание приело Закон за полицията в селските общини, с който селската полиция се задължавала при необходимост да бъде в услуга на държавната полиция при изпълнение на нейните задачи[16]. Така селската полиция се оформила като резерв на държавната полиция и имала подчинена роля спрямо нея. След убийството на министър-председателя и вътрешен министър Д. Петков на 26 февруари 1907 г. новият министър-председател и министър на вътрешните работи Петър Гудев внесъл в Народното събрание законопроект за организиране на Обществена безопасност и той бил приет. С това в страната официално започнала да функционира тайна полиция.

Най-характерно за правителствената политика в областта на административното устройство и управление на страната било откритата намеса на държавната власт в дейността на общините. С няколко изменения на Закона за общините било нарушено и без това осакатеното общинско самоуправление, утвърдено с първите закони за общините от 1886 г. Под предлог за осигуряване на естествените функции на общините – културно-просветната и стопанската им самодейност – правителството ги лишило от права с държавноправен характер, като същевременно ги поставило под постоянния финансов контрол на държавата[17].

Същността на общинската политика на народнолибералното правителство била изразена много точно от правителствения орган в. „Нов век“, който писал, че кабинетът целял да даде живот на общинското самоуправление, контролирано от държавата. Това било осъществено чрез новосъздадените длъжности – секретар-бирници със специална подготовка и със задължения да отговарят за редовността на общинските бюджети. Така бил установен държавен контрол над общинските финанси[18].

Законодателството в областта на общинското самоуправление продължило през целия пе-

Никола Петров. „Света София“, 1909 г., м. б. Национална художествена галерия – София

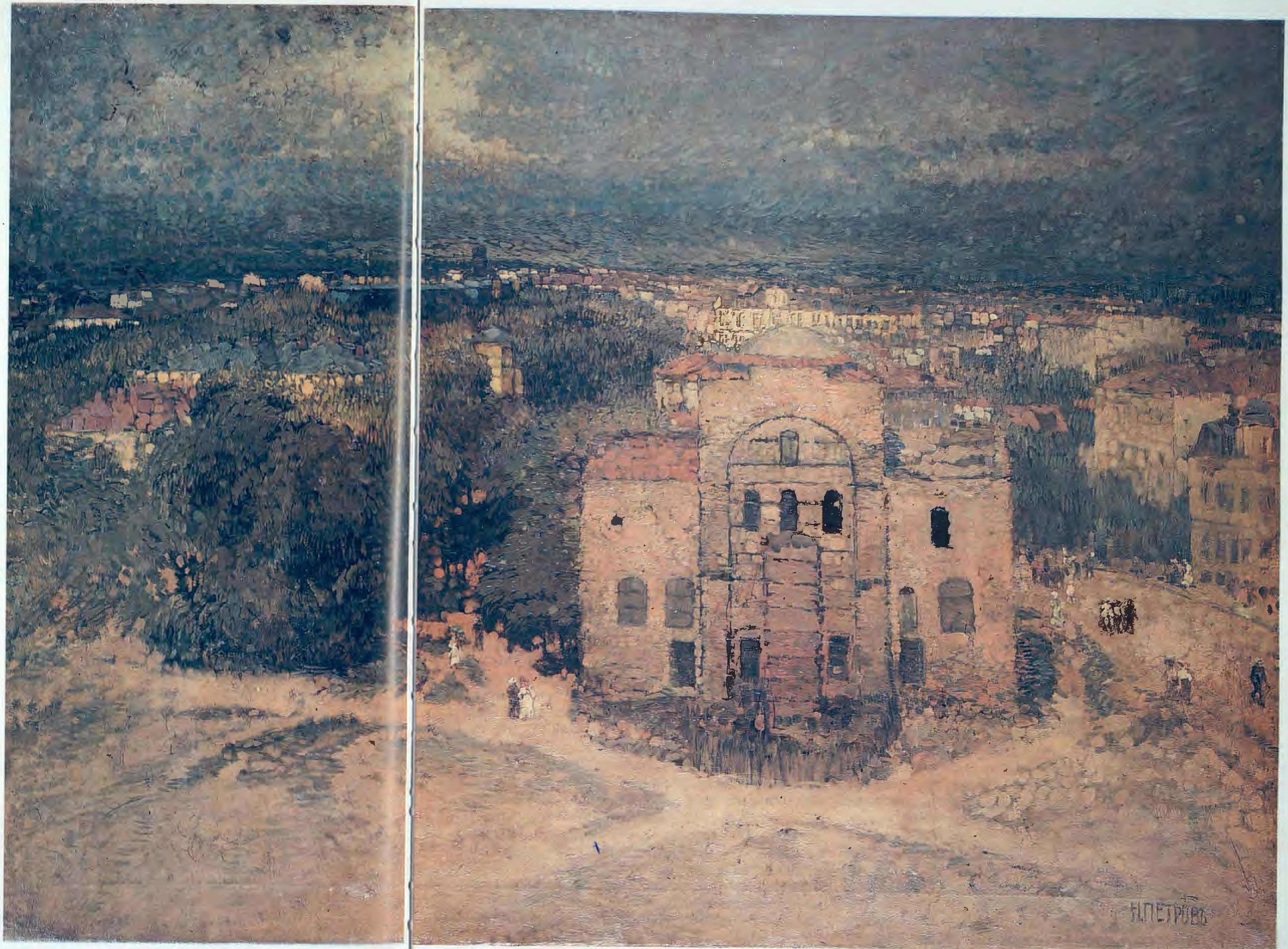
Н.ПЕТРОВЪ

риод на народнолибералното управление. През 1906 г. бил приет Закон за окръжните съвети, който постановявал назначаването на специално подготвено лице вън от състава на окръжния съвет със задача да води финансовата дейност. За да се осъществи още по-ефикасно държавният контрол върху общините, било организирано специално контролно тяло – окръжни проверители. Според „Нов век“ този пункт бил най-важният, тъй като в селските общински бюджети „господствал пълен хаос“[19].

В областта на социалната политика на правителството съществени резултати не били постигнати, независимо че както членовете на кабинета, така и пропагандата на Народнолибералната партия изтъквала мероприятията на правителството в тази насока. Най-голямо внимание било отделяно на здравеопазването и в това отношение правителството положило малко повече грижи от предшествениците си. Те обаче не се изразявали толкова в увеличаване на бюджетните разходи за здравеопазването, колкото в организацията на здравеопазването и поставянето ѝ на по-модерна основа съобразно с развитието на държавата. През декември 1903 г. Народното събрание гласувало Закон за общественото здраве, с който изпълнението на санитарните служби в страната се поверявало на следните учреждения и длъжности: Дирекция за опазване на народното здраве, Върховен медицински съвет, окръжни лекари, околийски лекари, свободно практикуващи лекари, зъболекари, медицински фелдшери, санитарни агенти, акушерки, медицински сестри, окръжни медицински съвети и хигиенни съвети. Организацията на медицинската служба се подчинявала на административното деление. За пръв път в страната бил създаден Върховен ветеринарен съвет и се положили основите на централизираното ветеринарномедицинско обслужване[20]. Това било само част от общото законодателство и стремеж на правителството към пълна централизация на управлението в страната.

Законът за опазване на общественото здраве задължавал всяка община с население над 4000 души да има общински лекар, санитарни агенти /медицински фелдшери/ и акушерки. На практика обаче това не било осъществено, тъй като през 1907 г. в страната имало 644 лекари, 41 зъболекари, 125 акушерки, 242 аптекари, 579 фелдшери и т.н.[21] Повечето от тях практикували частно. На държавна служба били само около 200 души. Малко били увеличени средствата за здравеопазване – от 2 615 888 лв. през 1903 г. на 2 976 158 лв. през 1906 г.[22] Някои от мерките на правителството в областта на здравеопазването били в ущърб на населението – закриването на съществуващите към общинските и окръжните съвети аптеки с нареждане в срок от 2 години да бъдат продадени на частни лица. Ограничено било до минимум и безплатното раздаване на лекарства за бедни.

Малко било направено по въпроса за осигуряването на държавните чиновници. Като крачка напред можело да се смята единствено включването на общинските писари и актьорите в категорията на държавните служители.

Ограничаването на политическите свободи и данъчното бреме създавали предпоставки за постоянни конфликти и недоволство от дейността на правителството. На 3 януари 1907 г. при откриването на Народния театър студентската младеж освиркала княз Фердинанд. Правителството реагирало остро, като някои от студентите били арестувани, а по-голямата част били изпратени в казармите да отбиват военната си служба. Тези действия се посрещнали с възмущение от обществеността в страната. В отговор правителството затворило Университета и уволнило професорите. Така възникнал университетският въпрос, който се превърнал в един от основните проблеми в политическия живот на страната през 1907 г. и изиграл съществена роля за падането на кабинета. Формално въпросът се отнасял за откриването на Университета и връщането на работа на уволнените професори. По същество обаче той засягал политическата система в страната, раздвижил всички обществени слоеве, а имал и международен отзвук.

В отговор на активизирането на борбите на държавните служители правителството предприело редица репресивни мерки. Непосредствено след освиркването на княза били направени изменения в Закона за престъпленията, извършени чрез печата против държавния глава и членовете на неговото семейство[23], разбира се, в реакционен дух. След убийството на министър-председателя Д. Петков бил засилен полицейският терор в страната. През март 1907 г. бил приет и нов Закон за печата, насочен пряко против опозиционната журналистика[24].

През лятото на 1907 г. политическата обстановка в страната се изострила още повече. Правителството открило Университета, но на мястото на уволнените професори назначило нови и това продължавало да вълнува общественото мнение в страната. Преговорите между уволнените професори и новия министър на народното просвещение Никола Апостолов завършили с неуспех[25]. Междувременно правителството изменило коренно просветната си политика. То търсело причините за демонстрациите на студенти, ученици и учители в съдържанието на учебното дело, в „развалата“ на младежта поради увлечението на учители и ученици от „крайни“ учения и теории. Според правителствените среди главна причина за всичко това бил либерализмът на дотогавашния министър на народното просвещение Ив. Шишманов. Ето защо през първата половина на 1907 г. били приети няколко закона в областта на просвещението, и то в реакционен дух – отнела се административната автономия на Университета, забранена била политическата дейност на учителите, променен бил начинът на назначаването им, увеличени били училищните такси и т.н.[26]

Правителството обърнало сериозно внимание на работническото движение и това било напълно обяснимо, като се има предвид количественото нарастване на работническата класа, резултат на ускореното индустриално развитие на страната. За да предотврати участието на работническите сдружения в политическия живот, правителството подготвило и Народното събрание приело Закон за лицата, който забранявал работнически сдружения с политическо съдържание[27]. Същевременно правителството се опитало да притъпи социалнокласовите противоречия в обществото и по примера на напредналите европейски държави пристъпило към модерно законодателство, чиято цел била постигането на класов мир. Официозът „Нов век“ открито писал, че кабинетът прави всичко възможно „да помири противоположните страни на производството и да упъти производителните класи към социално сътрудничество и идеала на солидарността“[28]. Тази политика била подчинена на стремежа да се откъснат работниците от участие в политически и икономически организации. Правело се всичко възможно да се демонстрира, че властите се грижат за работниците и следователно не било нужно те да търсят подобряване на положението си в класовата борба[29].

За първи път в историята на българската държава правителството на Народнолибералната партия пристъпило към работническо законодателство. На 22 януари 1905 г. в Народното събрание бил гласуван първият работнически закон – Закон за защита на женския и детския труд, приет почти без разисквания от всички парламентарни групи[30]. Настояванията и усилията за прилагане на този закон били тясно свързани и със Закона за еснафите, който задължавал занаятчийските работници да членуват в еснафски сдружения заедно със собствениците. Политиката на правителството чрез модерно законодателство да либерализира обществено-политическия живот довела до голяма активност на различните социални групи. През 1906 г. се провели събрания и конференции на женски организации, еснафи, учители, свещеници и др. Следващата пък 1907 г., по думите на министър-председателя П. Гудев, била година на конгресите[31]. „Идеята за солидаризиране на еднаквите елементи расте, писал Увалиев, един от секретарите на княжеската канцелария до княз Фердинанд. Нашата интелигенция, пасивна към пряката политика, става, така да се каже, „обществена“, в нея се пробужда онзи дух, който е така полезен в една конституционна държава, когато е правилно упътен, и тъй пагубен, когато се остави да бъде използван от крайните. Прочее, държавата трябва да побърза да свърже това обществено настроение с известни наредби“[32].

Правителството не закъсняло да вземе такива мерки, които според авторите им трябвало да доведат до укрепване авторитета на властта[33]. В условията на засилваща се активност на всички слоеве на обществото Народното събрание приело редица нови закони, а много от старите били допълнени, чиято цел била ограничаване свободата на гражданите. Още през януари 1907 г., т.е. по време на стачката на железничарите, Народното събрание приело Закон за чиновниците по гражданското ведомство, който ограничавал политическите права на държавните работници и служителите. Целта била да се ограничи влиянието на социалистическите идеи върху тях, както заявил открито в парламента министърът на вътрешните работи Д. Петков. През зимата на 1906–1907 г. Народното събрание приело и други закони с подобно съдържание. Според Закона за изменение и допълнение на Наказателния закон на преследване се подлагали работниците, които убеждавали другарите си да участват в стачки и им разяснявали значението на класовата борба. Същото наказание се предвиждало и за работници, участвали в стачки и демонстрации, както и за всички, които пречели по подобен начин на функционирането на индустрията, занаятите и търговията. На основание на приетите нови закони били уволнени работници и държавни служители за участие в стачки или демонстрации.

Правителството на Народнолибералната партия отделило голямо внимание на икономическото развитие. Стопанската му политика била насочена към капиталистическо развитие и стремежите страната да се освободи от спъващия това развитие капитулационен режим. Със свойствената за партията деловитост кабинетът продължил ония мероприятия на правителствата от края на XIX в., които насърчавали местната индустрия. Тази политика била провеждана последователно през целия период на управление и била улеснявана от редица стари и новообразувани организации – Търговско-индустриална камара, Съюз на българските индустриалци, Съюз на българските търговци и т.н. Тези организации имали значение при определяне насоките на икономическото развитие на страната и поддържали тесни връзки с правителството, като му оказвали подкрепа и не скривали задоволството си от неговата икономическа политика.

Още в първите си програмни документи по въпроса за стопанската политика правителството изтъквало, че е решено да въведе всички нужни улеснения за развитието на индустрията[34]. Намесата на държавата в икономиката съвсем не означавало поощряване единствено на държавната собственост. Финансовият министър Лазар Паяков се изказвал определено за умерена намеса на държавата в икономическите отношения – развитието на държавната и частната собственост трябвало да върви успоредно[35].

Преди всичко правителството предприело мерки за укрепване на държавните финанси. То било улеснено от обстоятелството, че управлението му съвпаднало със стопанския подем в Европа след продължителната икономическа криза и с благоприятните в природно отношение години. По примера на развитите държави кабинетът увеличил косвените данъци, взел мерки за събиране на недоборите и започнал да разпродава държавните имоти. Така бил осигурен 6,11% средногодишен прираст на бюджета за периода 1903–1907 г.[36]

Важно мероприятие в областта на финансовата политика на правителството бил Законът за акцизите и патентовия сбор, гласуван от III редовна сесия на XIII ОНС през зимата на 1905–1906 г. Министърът на финансите Л. Паяков мотивирал закона с необходимостта да се гарантира държавният бюджет от дефицити при слаби и неплодородни години[37]. По този начин, без да увеличава преките данъци, правителството събирало много повече приходи от предшестващите кабинети. То се постарало да разчисти всички недобори, в резултат на което приходът от преките данъци се увеличил с 13%[38].

Правителството отделяло голямо внимание и на индустриалното развитие на страната. Тъй като в края на 1904 г. изтичал гласуваният още по времето на управлението на Народната партия /1894–1899/ Закон за насърчаване на индустрията, непартийните организации на българската буржоазия започнали кампания не само за продължаване срока на закона, но и за неговото разширяване, като предлагали някои допълнения към него – покровителстване и на дребните предприятия, ограничаване на вътрешната конкуренция, включване на нови браншове на индустрията за покровителстване и т.н. Тези искания били взети под внимание и през януари 1905 г. Министерството на търговията и земеделието внесло в Народното събрание законопроект за насърчаване на местната промишленост и търговията. Законопроектът бил подкрепен в общи линии от представителите на всички парламентарни групи и приет. Според него индустриалните предприятия получавали редица облаги и привилегии както при вноса на машини и суровини, които не се произвеждали у нас, така и за освобождаване от редица мита и данъци, намаления при транзит и т.н.[39] Активността на кабинета в областта на индустриалното развитие се изразила в приемането на редица други закони – Закон за борсите, Закон за търговско-индустриалните камари, Закон за професионалното обучение, Закон за публичните разпродажби и т.н., които имали за задача да насърчават търговията и индустрията[40].

По-ограничена е дейността на правителството в областта на селското стопанство. Предприетите мерки били общи и не засягали по същество селскостопанското производство и земеделската структура на страната. Някои от приетите закони – Закон за училищните стопанства, Закон за създаването на земеделски съвети към Министерството на земеделието и търговията като съвещателни органи за усъвършенстване на земеделието[41] и др. не оказали сериозно влияние върху развитието на българското селско стопанство. По-голям ефект имали законите за разработването на мерите и за изменение на Закона за наследството[42]. Те целели създаването на едро земевладение, което да осигури по-модерно стопанисване на земята.

Правителството се опитало да насърчи отделни селскостопански производства чрез подобряване на бубеното семе, подобряване породите на добитъка и др. Увеличен бил броят на професионалните училища и практическите курсове от 7 на 14. През 1905 г. към Министерството на търговията и земеделието била организирана специална служба за борба с ерозията, с което се положило началото на изкуственото залесяване в страната[43]. Всичко това обаче не повлияло съществено върху развитието на селското стопанство. Откритото покровителстване на едрите притежатели на земя и приетите закони в тази насока били критикувани остро от левите политически партии, тъй като били насочени към концентрация на поземлената собственост и водели до обезземляване на дребните собственици.

Едно от най-значителните мероприятия на народнолибералното правителство за насърчаване на индустриалното развитие на страната било приемането на обща митническа тарифа при сключване на търговски договори. За това настоявала главно Софийската търговско-индустриална камара. Общата митническа тарифа на базата на въвеждането на специфично мито била приета на II редовна сесия на XIII обикновено народно събрание в края на 1904 г. По този начин била продължена линията на правителствата от края на XIX в. за определена протекционистична политика. Търговско-промишлените кръгове посрещнали с голямо задоволство приемането на общата митническа тарифа, в която бил утвърден принципът за облагане само със специфично мито, тъй като била издържана в духа на открит и последователен протекционизъм. Новата тарифа предвиждала в редица случаи по-високи от дотогавашните мита и макар че при воденето на търговски преговори често била заобикаляна, средното митническо облагане се повишило значително[44].

Преговорите с великите сили за сключване на нови търговски договори /старите изтичали в края на 1903 г./ на базата на новата митническа тарифа завършили най-напред с Русия. Българските искания получили подкрепата на руското правителство и на 23 февруари 1905 г. бил подписан договор за корабоплаване и търговия между Русия и България[45]. Българските интереси били зачетени напълно, защото още по време на преговорите се възприел принципът на автономната митническа тарифа на базата на германско-руския договор. В политическо отношение българското правителство получило писмено уверение за ненамеса на консулите в съдебните дела за търговия и промишленост и в действията на българската митническа полиция. Според българския дипломатически агент в Петербург Димитър Станчов договорът бил много изгоден за България и щял да послужи като основа за договорите с другите държави[46].

След успеха на преговорите с Русия търговски договори били подписани с Германия, Англия, Франция и Италия, които обаче запазили значителни привилегии за продукцията на своята промишленост, внасяна в България. Независимо от това договорите били оценени положително. Правителството не успяло да сключи търговски договор единствено с Австро-Унгария. Подкрепяно от значителна част от българските търговци и промишленици, то отхвърлило всички искания на Хабсбургската империя, които били в ущърб на икономическото развитие на страната.

В отношенията си със западноевропейските държави България мъчно можела да разчита на равноправно третиране. Много по-благоприятни възможности съществували в отношенията със съседните страни. Преговорите със сръбското правителство завършили с подписването на митнически съюз между двете държави през 1905 г. Като вземали под внимание политическото значение на този съюз, заинтересованите велики сили и преди всичко Австро-Унгария направили всичко възможно да го осуетят[47].

Наред с търговските договори народнолибералното правителство потърсило и други форми за насърчаване на българския експорт. Поради слабостта на българското параходно дружество, което не можело да осигурява с необходимите транспортни плавателни съдове нарастващия български износ по море, правителството подписало договори с германското параходно дружество Deutsche Levant Linie и френското дружество La Compagnie marseillaise de navigation à vapeur fraissiment, които получили субсидии за редовно поддържане на морски линии между българските черноморски пристанища и западноевропейския пазар, като специална премия се давала за всеки тон български стоки, превозени до западноевропейско пристанище[48].

ВЪНШНА ПОЛИТИКА. Управлението на народнолибералното правителство съвпаднало със засилване на националноосвободителното движение на българското население в Македония и Одринска Тракия. Резултат на това движение била пряката намеса на европейските сили за реформиране на македонските вилаети с цел да се подобри положението на потиснатото население и да се възпре революционното движение. Още в началото реформената акция усложнила общата външнополитическа обстановка на Балканите. Това се отразило върху политиката на българските правителства, тъй като усилията им за осъществяване на националното обединение на страната още по-определено се сблъскали със стремежите на великите сили за преобладаващо влияние на Балканите и в Близкия изток и с враждебното отношение на съседните балкански държави, предявяващи претенции към населени с българи територии в Европейска Турция.

Още в опозиция Народнолибералната партия възприела Виенската реформена програма от февруари 1903 г. с голяма въздържаност. Тя напълно споделяла разочарованието и недоволството на обществеността в България[49] от половинчатостта на предлаганите реформи. При това пряката намеса на великите сили в събитията в Европейска Турция била в разрез с принципите на Народнолибералната партия за разрешаване на въпроса за националното обединение без участието на големите европейски държави. Стамболовистите пледирали за подобряване на положението на българското население в Македония и Одринско чрез прилагане на предвидените в Берлинския договор реформи по инициатива на турското правителство, а не на великите сили.

Непосредствено след поемането на властта кабинетът дал да се разбере, че желае да започне преки преговори с Високата порта за подобряване на положението на българите в Македония и Одринска Тракия. Той дори потърсил подкрепата на някои от великите сили /например на Франция/, за да осигури успеха на тези преговори[50]. На практика това означавало стремеж да се поддържат приятелски отношения с Турция, т.е. да се следва политиката на Народнолибералната партия от периода на Стамболовия режим.

За осъществяването на предначертаната външнополитическа линия през втората половина на май 1903 г. в Цариград бил изпратен известният политически деец Григор Начович с мисия да се преодолее обтегнатостта в отношенията между двете страни и да се премахне недоверието между тях[51]. Преговорите в Цариград обаче не довели до положителни резултати. Начович не получил подкрепа от страна на представителите на великите сили и не успял да разсее недоверието на султана и Високата порта спрямо политиката на Княжество България. Революционното движение в Македония и Одринско, достигнало своя връх в Илинденско-Преображенското въстание през лятото на 1903 г., било използвано от турските управляващи кръгове, за да злепоставят пред великите сили политиката на България – единствената според тях причина за размириците. Това засилило недоверието между двете страни.

В края на септември и началото на октомври 1903 г. Русия и Австро-Унгария изработили и предложили на останалите велики сили и Турция нов реформен проект, известен под името Мюрцщегска реформена програма. Новите предложения не гарантирали подобряване на положението на българското население във вилаетите, нито пък предвиждали промени в административното устройство и управление на Европейска Турция. За прилагането на реформите не се осигурявал ефикасен контрол от великите сили; предвидените в програмата цивилни агенти от страна на Русия и Австро-Унгария се назначавали при главния инспектор на Македония /Хюсеин Хилми паша, назначен съгласно Виенската реформена програма/ и имали за задача само да следят за прилагането на реформите и за умиротворяване на населението. Реална власт за контрол нямал и чуждестранният генерал на служба при турското правителство, назначен със задача да съдейства за реорганизирането на жандармерията и полицията.

След потушаването на Илинденско-Преображенското въстание отношенията между България и Турция се изострили до краен предел. Задачата на българското правителство вече не била да се преодолеят подозрението и недоверието между двете страни, а да се избегне опасността от война, за която княжеството не било подготвено нито дипломатически, нито военно. Гр. Начович отново бил изпратен в Цариград с мисия да разсее слуховете за военни приготовления на българското правителство и да убеди султана и Високата порта, че е в интерес на балканските държави и главно на Турция да се подобри положението на българското население в Европейска Турция чрез реформи и по такъв начин да се премахнат причините за намеса на великите сили и за продължаване на революционното движение. Така българското правителство се опитало да заобиколи Мюрцщегската реформена програма от октомври 1903 г., спрямо резултатите от която официозът „Нов век“ още през ноември 1903 г. изразил съмнение[52], и да накара турските управляващи кръгове сами да пристъпят към осъществяване на реформи в Македония. Този ход на правителството не дал положителен резултат. Мюрцщегската реформена програма била приета и от другите велики сили, и от Турция. Ето защо при преговорите на Начович в Цариград през зимата на 1903–1904 г. основните дискутирани въпроси били за амнистия на участниците в революционното движение и за подобряване на положението на българското население в Македония чрез прилагане на приетите вече реформи.

Българското правителство също приело Мюрцщегската реформена програма, но се опитвало успоредно с нейното прилагане да постигне споразумение с Турция, с което да извоюва допълнителни подобрения за българското население в Европейска Турция. След преодоляването на многобройни препятствия и със съдействието на германската дипломация, която се стремяла към отслабване на натиска на великите сили върху Османската империя по въпроса за реформирането на Европейска Турция[53], на 26 март 1904 г. било подписано българско-турско съглашение. По силата на съглашението българското правителство се задължавало да не допуска образуване на революционни комитети и чети на територията на княжеството и внасяне на оръжие в пределите на Османската империя. Високата порта потвърждавала, че ще съдейства за прилагане на Мюрцщегската програма и се задължавала да даде амнистия на политическите затворници и да допусне бежанците да се завърнат по родните си места[54]. В крайна сметка българско-турското съглашение не допринесло с нищо за подобряване на положението на българското население в Македония и Одринско и не премахнало причините за революционното движение.

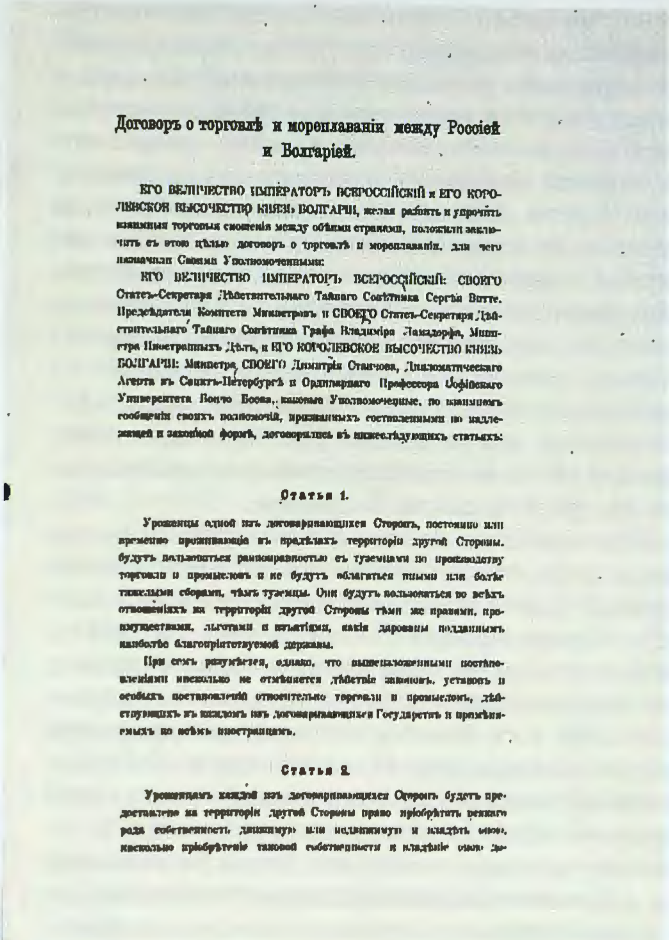

Договоръ о торговлѣ и мореплаваніи между Россіей и Болгаріей.

ЕГО ВЕЛИЧЕСТВО ИМПЕРАТОРЪ ВСЕРОССІЙСКІЙ и ЕГО КОРОЛЕВСКОЕ ВЫСОЧЕСТВО КНЯЗЬ БОЛГАРІИ, желая развить и упрочить взаимныя торговыя сношенія между обѣими странами, положили заключить съ этою цѣлью договоръ о торговлѣ и мореплаваніи, для чего назначили Своими Уполномоченными:

ЕГО ВЕЛИЧЕСТВО ИМПЕРАТОРЪ ВСЕРОССІЙСКІЙ: СВОЕГО Статсъ-Секретаря Дѣйствительнаго Тайнаго Совѣтника Сергѣя Витте, Предсѣдателя Комитета Министровъ и СВОЕГО Статсъ-Секретаря Дѣйствительнаго Тайнаго Совѣтника Графа Владиміра Ламздорфа, Министра Иностранныхъ Дѣлъ, и ЕГО КОРОЛЕВСКОЕ ВЫСОЧЕСТВО КНЯЗЬ БОЛГАРІИ: Министра СВОЕГО Димитрія Станчова, Дипломатическаго Агента въ Санктъ-Петербургѣ и Ординарнаго Профессора Софійскаго Университета Бончо Боева, каковые Уполномоченные, по взаимномъ сообщеніи своихъ полномочій, признанныхъ составленными по надлежащей и законной формѣ, договорились въ нижеслѣдующихъ статьяхъ:

Статья 1.

Уроженцы одной изъ договаривающихся Сторонъ, постоянно или временно проживающіе въ предѣлахъ территоріи другой Стороны, будутъ пользоваться равноправностью съ туземцами по производству торговли и промысловъ и не будутъ облагаться иными или болѣе тяжелыми сборами, чѣмъ туземцы. Они будутъ пользоваться во всѣхъ отношеніяхъ на территоріи другой Стороны тѣми же правами, преимуществами, льготами и изъятіями, какія дарованы подданнымъ наиболѣе благопріятствуемой державы.

При семъ разумѣется, однако, что вышеизложенными постановленіями нисколько не отмѣняется дѣйствіе законовъ, уставовъ и особыхъ постановленій относительно торговли и промысловъ, дѣйствующихъ въ каждомъ изъ договаривающихся Государствъ и примѣняемыхъ ко всѣмъ иностранцамъ.

Статья 2

Уроженцамъ каждой изъ договаривающихся Сторонъ будетъ предоставлено на территоріи другой Стороны право пріобрѣтать всякаго рода собственность, движимую или недвижимую и владѣть ею, насколько пріобрѣтеніе таковой собственности и владѣніе оною до-

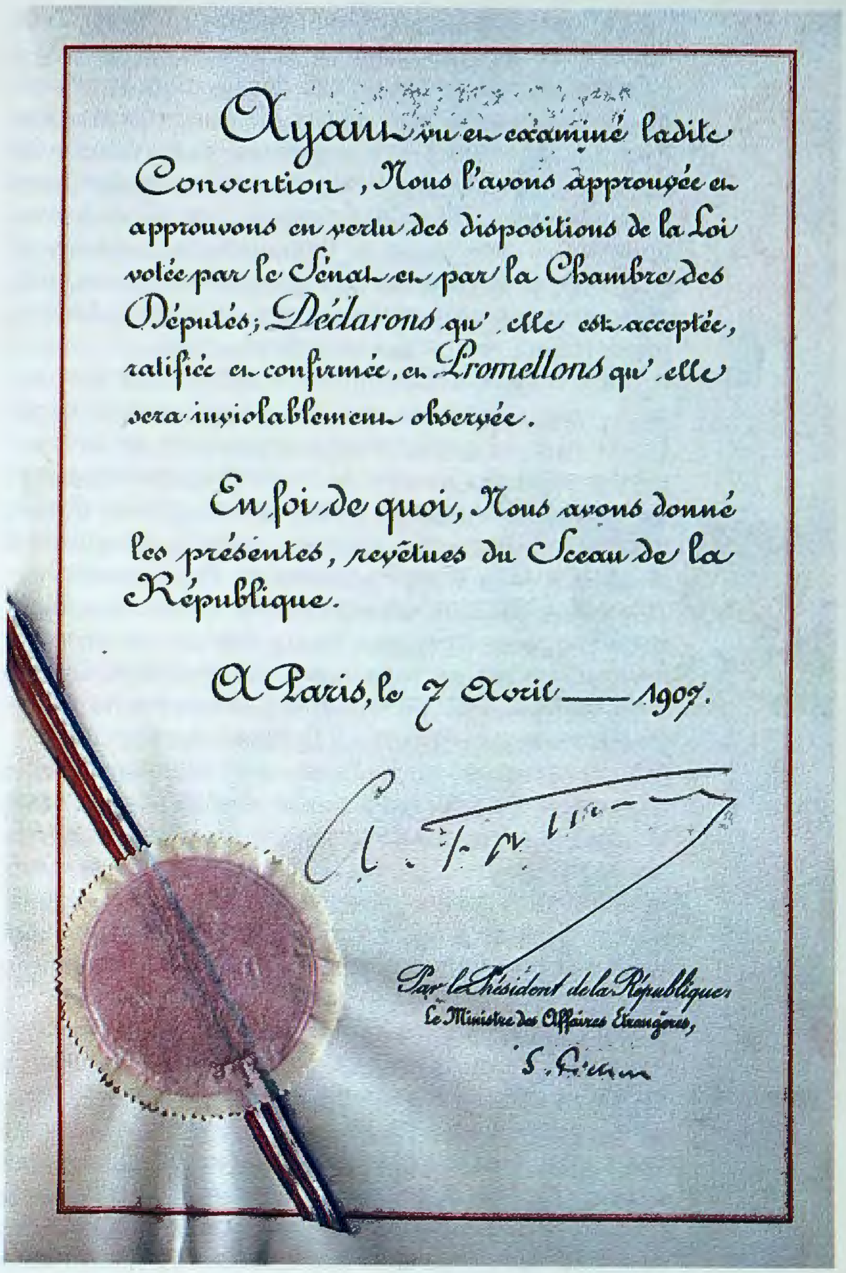

Ayant vu et examiné ladite Convention, Nous l'avons approuvée et approuvons en vertu des dispositions de la Loi votée par le Sénat et par la Chambre des Députés; Déclarons qu'elle est acceptée, ratifiée et confirmée, et Promettons qu'elle sera inviolablement observée.

En foi de quoi, Nous avons donné les présentes, revêtues du Sceau de la République.

A Paris, le 7 Avril 1907.

A. Fallières

Par le Président de la République:
Le Ministre des Affaires Étrangères,
S. Pichon

Договор за търговия и мореплаване между България и Русия, 23 февруари 1905 г. /първа страница/. ЦДА – София

Последната страница от ратифицираната Конвенция между България и Франция за взаимно покровителство на фабричната и търговската марка, подписана на 5 януари 1907 г. /на фр. ез./ ЦДА – София

Намесата на великите сили в реформирането на Македония съвпаднала с откритото ангажиране на Русия в Далечния изток и с началото на Руско-японската война. Народнолибералното правителство публично и официално никога не заело антируска позиция, а чрез официоза „Нов век" и в Народното събрание постоянно изтъквало признателността на българския народ към страната освободителка. Политиката на поддържане на нормални отношения с Русия не била прекъсната и след като започнала Руско-японската война, въпреки че в София чувствали отслабването на руското влияние на Балканите. Международната обстановка налагала правителството да поддържа добри отношения с всички велики сили, вкл. и с Русия, още повече, че тя била една от силите реформаторки[55].

Народнолибералното правителство обаче оценявало реално разположението на силите в Европа след започването на Руско-японската война. За никого не било тайна, че ангажирането на Русия в Далечния изток давало възможност на Австро-Унгария да добие доминиращо влияние на Балканите. Тази перспектива не била благоприятна за нито една от балканските държави. В резултат на породилото се безпокойство започнали преговори между България и Сърбия, България и Черна гора, Сърбия и Черна гора.

България и Сърбия подписали два договора[56], чиято основна цел била предпазването на Балканите от евентуално нарушаване на статуквото и от пряка намеса на заинтересованите велики сили. Преговорите между двете страни и подписаните договори – съюзен /таен/ и дружествен /явен/ – имали и друго значение. Разбирателството между балканските държави служело и като средство за въздействие върху Турция, за да предприеме мерки за запазване на спокойствието в тези райони и за елиминиране намесата на Австро-Унгария в събитията в Европейска Турция.

Запазването на Балканите от всякаква външна намеса бил лозунгът, който издигали правителствата в балканските страни и който единствено можел да ги сближи. Именно на тази цел били подчинени опитите за постигане на споразумение между Гърция и България през 1905 г. за прекратяване на четническото движение в Македония[57]. Докато по въпроса за защитата на Балканите от домогванията на някои от великите сили балканските държави намирали общ език, интересите им били противоположни по въпроса за съдбата на европейските провинции на Турция. Българското правителство твърдо отстоявало идеята за неделимост на Македония, а правителствата на Сърбия и Гърция настоявали за подялбата ѝ на сфери на влияние. По тази причина те поддържали националистическите си чети в Македония. Противоположните интереси обрекли на неуспех всички опити за споразумения между балканските държави през този период.

Независимо от съмненията в ефекта на реформеното дело народнолибералното правителство не можело да се противопостави открито на действията на великите сили. След преодоляването на първоначалната съпротива на Турция чрез натиск на великите сили реформената програма била приета и от пролетта на 1904 г. започнала да се прилага в Македония. Стамболовисткият кабинет много добре разбирал, че реформеното дело се използвало от страните реформаторки, главно от Австро-Унгария, за осъществяване на собствените им интереси на Балканите. Той направил опит да заинтересува със съдбата на българското население в Македония повече европейски държави, така че реформеното дело да се интернационализира и активно участие в него да вземат преди всичко Англия, Франция и Италия. Неслучайно правителството открило дипломатически агентства в Лондон, Рим и Берлин, изпратило там най-способните си дипломати, направило редица промени в дипломатическия корпус на страната. Князът, министри, висши правителствени чиновници и даже шефове на опозиционни партии, например Иван Евстратиев Гешов, многократно посещавали столиците на западноевропейските сили. Упорито се провеждала политика, чиято крайна цел била западните правителства да се противопоставят на намеренията на Австро-Унгария на Балканите.

Стремежът да се осигури подкрепата на западните държави се основавал и на други обстоятелства. В София не минало незабелязано подписването на англо-френското съглашение от 1904 г., първите стъпки на сближение между Англия и Русия и сключването на англо-руското споразумение от 1907 г., с които постепенно се оформяло Тройното съглашение. Измененията в международната обстановка оказвали влияние върху поведението на правителството и то избягвало да се ангажира в тесни отношения с някоя от великите сили, а се опитвало, като използва борбата между тях и като взема под внимание техните интереси, да търси разрешение на стоящите пред княжеството въпроси от икономическо и от външнополитическо естество. Кабинетът поддържал нормални отношения с всички велики сили, сключил два външни заема от френски банки, въоръжавал страната с оръжие от френски, германски, австрийски и руски военни заводи, съобразявал се с големите икономически интереси на Германия на Югоизток, стремял се към приятелски отношения с Русия и през лятото на 1907 г. организирал тържества по случай 30-годишнината от Освободителната руско-турска война с участието на високопоставени гости от Русия и т.н. До края на управлението на стамболовистите отношенията с Русия били добри[58].

Народнолибералното правителство положило много усилия и накрая успяло да убеди Австро-Унгария и Русия да разтълкуват пред правителствата в балканските страни чл. 3 от Мюрцщегската реформена програма, интерпретиран произволно в балканските столици, което водело до разрастването на сръбската и гръцката пропаганда в Македония. От Белград и Атина засилили още повече четническото движение и чрез насилия се опитвали да накарат населението да се представя за сръбско или гръцко с оглед бъдещо прегрупиране на националностите. Новото тълкуване на чл. 3 от Мюрцщегската програма отхвърляло насилственото преминаване на населението от една народностна група към друга, но то никак не променило положението в Македония. Сръбската и гръцката четническа пропаганда в Македония не била прекратена и в резултат отношенията между България и Сърбия и България и Гърция се изострили много. Подписаните между България и Сърбия съглашения изобщо не влезли в сила, както било забравено българско-турското съглашение.

Както в областта на стопанското развитие, така и във външнополитически аспект народнолибералният кабинет се стремял да премахне капитулационния режим и третирането на България като васална държава. Князът даже се опитвал при многобройните си посещения в европейските дворове да разбере отношението на великите сили към евентуални промени в международното положение на България[59]. Намеренията на Фердинанд и на правителството били в съзвучие с настроението на българското население по този въпрос, тъй като то се стремяло към премахване на капитулациите и към осигуряване на още поблагоприятни условия за развитие на страната.

Правителството използвало редица международни конференции, конгреси и др., за да участва в работата им като представител на независима държава и по такъв начин на практика да отхвърля васалитета на страната в международен аспект. С активната подкрепа на Русия и като преодоляло противодействието на някои западни държави – Германия, Австро-Унгария и др., – то успяло да участва самостоятелно на международния земеделски конгрес в Италия през 1905 г.[60], на II международна конференция за мира в Хага през 1907 г.[61] и др. Но трудностите, които били преодолявани, показали, че независимото международно положение на страната можело да се уреди само по пътя на провъзгласяване независимостта на България.

ВЪОРЪЖАВАНЕ И ПРЕУСТРОЙСТВО НА АРМИЯТА. Реконструкцията на армията била непосредствено свързана с курса на народнолибералния кабинет за подготовка на страната за ефикасно разрешаване на националния въпрос с евентуална употреба на военна сила. Изострянето на обстановката на Балканите след събитията през лятото на 1903 г. принудило кабинета на ген. Р. Петров да ускори въоръжаването на армията. Извършена била реконструкция на всички родове войски с цел да се осигури възможност за увеличаване на личния състав. В началото на 1904 г. България разполагала с 24 бойни полка от по 2 дружини в състав от по 779 души. Резервните 12 полка от по една дружина в състав 633 души също били превърнати в бойни полкове. По този начин броят на дивизиите нараснал от 6 на 9[62].

Полевата артилерия била сведена до 9 дивизионни оръдейни скорострелни артилерийски полка, а планинската артилерия – до 3 планински артилерийски полка, като всеки артилерийски полк включвал 2 артилерийски отделения от по 2 четириоръдейни батареи. Крепостната артилерия се състояла от управление на началника на крепостната артилерия и 3 крепостни батальона /Софийски, Видински и Шуменски/[63].

От 1903 до 1907 г. кавалерията била организирана в 3 конни бригади /2 с по 3 конни полка и една с 4/ и един гвардейски конен полк, или общо 11 конни полка. Само 4 от тях имали по 4 ескадрона и един картечен взвод. Останалите били с по 3 ескадрона и без картечни взводове[64].

Увеличен бил и личният състав на инженерните войски, които се състояли от 3 пионерни дружини от по 6 роти, от една понтонна дружина с 4 роти и 1 радиотелеграфно отделение, една железопътна дружина от 4 строителни роти и технически парк.

Преустройството на армията ставало с оглед въвеждането на нова организация, базираща се на армейските корпуси. През 1907 г. били формирани 3 военноинспекционни области, всяка от които включвала по 3 пехотни дивизии и други части. Щабовете на военноинспекционните области във военно време трябвало да образуват щабове на отделни армии[65].

Реорганизацията на армията изисквала спешни доставки на големи количества ново въоръжение. Поради това, че в началото на XX в. българските правителства ориентирали заемната си политика предимно към Франция, която разполагала с най-много „свободни“ капитали за износ, военните доставки били възлагани предимно на свързаните с парижките банки френски оръжейни заводи. През 1904 г. бил подписан договор с „Шнайдер“ за доставка на 81 батареи скорострелни полски оръдия система „Кане“ /по 4 оръдия на батарея/, или всичко 324 оръдия комплект плюс 23 изстрела на оръдие, т.е. към 75 000 снаряда комплект[66]. През 1905 г. „Круп“ и редица други германски и австрийски фирми получили поръчка за доставка на разни други военни материали[67].

През 1906 г. френските оръжейни фирми били отново облагодетелствани с поръчки за доставка на миноносци и брегови оръдия[68]. При сключването на поредния заем през 1907 г. парижките банки наложили на българското правителство да подпише нов договор с „Шнайдер“ за доставяне на 9 батареи планинска артилерия по 6 оръдия и 9 батареи полска артилерия по 4 оръдия /общо 90 оръдия/, както и на грамадно количество снаряди, а така също подводни

Военният клуб в София, фотография, 1912 г. Архив на арх. Иван Дуковски – София

Честване Деня на храбростта 6 май в Сливен, фотография, нач. на века. Градски исторически музей – Сливен

мини, пионерни съоръжения, телефони, телеграфни апарати и пр. Други, по-незначителни доставки били възложени на немски оръжейни заводи[69].

Приблизителните изчисления показват, че от края на XIX в. нататък 38% от редовния държавен бюджет ежегодно били използвани за военни цели. По искане на княза и на Военното министерство Народното събрание често гласувало извънредни бюджетни разходи за нуждите на армията. Около 46% от сключените във Франция заеми през 1904 и 1907 г. също били изразходвани за доставяне на модерно въоръжение[70].

Усиленото въоръжаване на българското княжество предизвикало сериозно безпокойство преди всичко сред турските управляващи кръгове, които преценявали подготовката на българската войска като заплаха за империята. Ето защо те правели всичко възможно да пречат на реализирането на сключените от българското правителство договори за доставка на военни материали. Особено енергични действия предприела Високата порта през 1904 г., когато отношенията между България и Турция били крайно влошени. Във връзка с подписания договор за доставка на артилерийска материална част от „Шнайдер" турското Министерство на външните работи поискало от френското правителство обяснения защо съдейства за въоръжаването на българската армия въпреки изричните разпоредби на Берлинския договор България да държи само въоръжена милиция за поддържане на вътрешния ред. На това от Париж отговорили, че протестът срещу въоръжаването на България цели 25 години след подписването на Берлинския договор будел истинско недоумение. Френското правителство заявило, че не било в състояние да забрани на частни индустриални предприятия да доставят оръжие и военни муниции на когото и да било, „щом като няма война"[71]. Нещо повече, на Турция бил поставен неприятният въпрос, защо не е протестирала по-рано, когато австрийски и германски фирми доставили на България военни материали[72]. Тъй като тогава плувало в германски води, турското правителство предпочело да не подновява протестите си.

В резултат на извършеното преустройство и на интензивното въоръжаване към 1908 г. българската армия разполагала с 9 пехотни дивизии, всяка от които се състояла от по 4 пехотни и един артилерийски полк. Всеки артилерийски полк се състоял от по 3 батареи, а всяка от тях разполагала с по 4 оръдия – почти всички система „Кане", изработени в „Шнайдер" в Крьозо. Армията разполагала още с 3 групи планинска артилерия, състоящи се от по 4 батареи, въоръжени с по 4 оръдия, и с 3 крепостни батальона обсадна артилерия. Кавалерията се състояла от 11 полка, разделени в 3 бригади. Свързочниците били 3 батальона. Флотът се състоял от един крайцер, 7 миноносеца и една канонерка по Дунав. Ефективите на българската армия в мирно време достигали 55 000 души, а наличната техника позволявала във военно време те да се увеличат на 350 000–360 000 души /при мобилизация на всички мъже до 40-годишна възраст/.

Както по материално-техническа наситеност и екипировка, така и по добра физическа и морална подготовка българската армия правела силно впечатление на чуждестранните военни специалисти, които присъствали на периодично провежданите военни маневри в княжеството. Те я намирали за най-силна и боеспособна на Балканите.

ОПОЗИЦИЯТА И НАРОДНОЛИБЕРАЛНОТО ПРАВИТЕЛСТВО. ПАДАНЕ НА КАБИНЕТА. В периода на управлението на Народнолибералната партия борбата срещу правителството се водела както от опозиционните буржоазни и дребнобуржоазни партии, така и от социалдемократическите партии. За БРСДП /т.с./ управлението на Народнолибералната партия не правело изключение от общата система на буржоазните управления в страната и това определяло принципната класова борба на тесните социалисти против режима. За опозиционните буржоазни и дребнобуржоазни партии – Народна, Прогресивнолиберална, Демократическа, Либерална, Младолиберална и Радикалдемократическа – борбата против стамболовистския режим била подчинена на стремежа за власт, за заемане мястото на тогавашното правителство.

Поемането на властта от Народнолибералната партия и главно заслугите на княза за образуването на кабинета за сетен път демонстрирали голямата роля на монарха в политическия живот на страната. За всеки било ясно, че поемането на властта зависело не толкова от силата на партиите и тяхното влияние в страната, а главно от благоволението на двореца.

Критиката на буржоазната опозиция била насочена главно срещу методите на управление на правителството, тъй като икономическите мероприятия на стамболовистите били продиктувани изцяло от интересите на капиталистическото развитие и затова всички буржоазни политически групи, представени в Народното събрание, ги приемали със задоволство. Що се отнасяло до методите на управление, опозицията използвала всеки повод да компрометира правителството, но не толкова в очите на народа, а за да доказва на монарха, че с такава политика кабинетът злепоставял княза, намалявал авторитета му в страната и в чужбина, създавал настроения срещу него. Найчесто бил отправян упрекът, че князът повикал на власт хора без значение в страната, непопулярни, авантюристи[73]. Маниерът на действие от страна на опозицията бил характерен особено за Народната, Прогресивнолибералната и Демократическата партия – и то до такава степен, че будел недоволство сред редица депутати с радикални убеждения като Найчо Цанов, Тодор Влайков и др.[74]

За опозиционните буржоазни водачи всяка ярка и открита критика на военните мероприятия на правителството можела да се таксува не само като израз на страх, но и като национално предателство; затова буржоазната опозиция избягвала да се обвързва с критика срещу военните разходи, опитвала се да се съобразява с настроението на двореца и с характерните особености на времето[75].

Буржоазната опозиция не успяла да се организира като сериозна сила. Многопартийната система все още се оформяла. В периода на стамболовисткото управление се сформирали 2 партии – Радикалдемократическа и Младолиберална. Разногласията между тях и партиите, от които се отделили, отдалечавали още повече стремежа за единство между опозиционните партии. Основните причини обаче били слабата им организационна структура, страхът от ярка изява и спечелване недоволството на княза, безпринципната основа, върху която поставяли опитите си за съглашение и т.н. Затова сътрудничеството между партиите било нетрайно и не водело до някакъв резултат. Протестът на народните представители от XII обикновено народно събрание /съединена опозиция без радославистите/ изобщо не бил взет предвид от двореца. А когато в навечерието на парламентарните избори опозиционните партии направили опит да се коалират, ръководствата само на 4 от тях – Народната, Прогресивнолибералната, Демократическата и Радикалдемократическата – се съгласили да си сътрудничат в изборите. Коалирането обаче било формално, тъй като по места всяка от партиите се коалирала така, че да може да вкара свой кандидат в Народното събрание. Не било рядкост някои от коалираните партии да сътрудничат по места с управляващата Народнолиберална партия[76].

И в Народното събрание, и извън него опозиционните буржоазни партии не успели да намерят общ език в борбата против правителството. Опитите за единодействие, правени винаги по конкретни поводи – протестиране против действията на правителството, провеждане на избори и т.н., не носели никакъв успех. Нямали ефект и опитите на водача на Народната партия Ив. Евстр. Гешов да злепостави кабинета пред известни политически и държавни дейци на Русия, Англия, Франция и Италия[77].

Сред буржоазната опозиция ръководна роля се опитвала да играе Народната партия, която имала най-много депутати в Народното събрание и била в най-добро организационно състояние. Многократните ѝ опити до 1907 г. да обедини опозиционните партии срещу правителството завършвали с неуспех. След освиркването на княза от студентите на 3 януари 1907 г. се създали още по-благоприятни условия за съвместни действия на опозицията против политиката на стамболовисткото правителство. Активизирането на всички обществени прослойки във връзка с приемането на реакционните закони за печата, за просветата, за затварянето на Университета и уволняването на професорите и т.н. били солидни предпоставки за това. Създаденият през 1907 г. комитет за събиране на помощи за уволне-

Участници в железничарската стачка, зимата на 1906–1907 г., фотография. Дирекция „Културно-историческо наследство“ – Варна

ните професори имал значение не толкова в прекия смисъл на задачите си, а в обществено-политически смисъл и представлявал израз на протест срещу действията на режима.

При тези условия през февруари 1907 г. по инициатива на Народната партия[78] бил образуван опозиционният Патриотичен блок с участието на Народната, Прогресивнолибералната, Демократическата и Социалдемократическата партия на широките социалисти. От буржоазните опозиционни партии не се включили само Либералната и Младолибералната партия.

Патриотичният блок бил най-високата степен на обединение на опозиционни партии в историята на България от Освобождението до войните. Независимо от това обаче програмата на блока била тясна и пропагандно формулирана – всяка от партиите признавала за основен принцип на държавата народния суверенитет, който се осъществявал само в правото на народа да избира сам и свободно представителите си[79]. В действителност блокът имал за задача да се бори не против личния режим, а за свалянето на народнолибералното правителство. В това отношение противоречия между партиите в блока нямало и провежданите от тях митинги в София и в цялата страна демонстрирали единството им.

По-сложна за блока се оказала втората задача – какво правителство да се образува след свалянето на стамболовистите. Тук проличали безпринципните и остри противоречия между съставляващите блока партии по въпроса за властта. Коалиционно или еднопартийно правителство трябвало да наследи народнолибералния кабинет – именно в този контекст на причините за обединение в блок на партиите се обяснявало участието на широките социалисти. Коалиционното правителство давало отлична възможност за тяхното участие във властта и примерът на френския социалист Милеран с участието му в кабинета на Валдек–Русо бил ярко доказателство за това. По-слабите организационно и „безперспективни“ по отношение на поемането на властта партии – широки социалисти и радикалдемократи – отстоявали тезата за коалиционно правителство, а Прогресивнолибералната и Демократическата партия, на които бил даден знак т двореца, че могат да наследят стамболовистите, ценявали блока само като средство да се свали кабинетът и след това всяка партия сама да решава да поеме ли властта, ако ѝ се предложи, или не. Народната партия клоняла повече към широките социалисти и радикалдемократите, тъй като изгледите да бъде повикана на власт от княза били нищожни[80]. От дейността на съставящите блока партии личало, че лозунгите за борба против личния режим били чиста пропаганда и че целта им била да участват в управлението.

Съдбата на блока се решила твърде бързо, независимо че в първия момент управляващата партия и приближените на двореца проявили безпокойство и страх от новата обстановка в страната[81]. Много скоро безпокойството било разсеяно, тъй като мерките на двореца за разцепление на опозицията веднага дали резултат. Блокът се разтурил веднага щом князът започнал разговор с някои от водачите на партиите, предлагайки им да бъде създаден кабинет с тяхно участие[82].

Частичните промени в кабинета продължавали, но не успели да спрат кризата в управлението. През май 1907 г. военният министър Михаил Савов бил заменен с Данаил Николаев. Даже и найблизките съветници на княза вече смятали, че правителството трябва да се замени с ново, тъй като в областта на вътрешната политика се компрометирало[83]. Още в периода на дейността на Патриотичния блок изборът на нова управляваща партия – Демократическата – бил направен[84]. Запазването на народнолибералното правителство вече не отговаряло на политическите комбинации на княза. Промените в международната обстановка и на първо място англо-руското сближение от лятото на 1907 г. също оказали голямо влияние за решението на княза да извърши правителствена промяна. Вземането на решение да се образува правителство на Демократическата партия обаче било съпроводено със сондажи между Фердинанд и опозиционните водачи, на които била давана плаха надежда, че могат да бъдат повикани на власт. Такава надежда таили особено водачите на Прогресивнолибералната партия.

Политиката на задържане на развитието на събитията и изчакване на най-удобния за двореца момент за сформиране на правителство „от горе“, характерна за политическото развитие на страната в края на XIX и началото на XX в., още повече изостряла отношенията между отделните буржоазни партии, всяка от които се стремяла към властта. Князът не бързал да оповести решението си относно избора на ново правителство, опитвайки се през май–юни 1907 г. да наложи на Демократическата партия да състави самостоятелно правителство, но с участието на няколко „независими“ министри – министър-председател, министър на външните работи и министър на войната[85]. Тази комбинация не успяла и през декември 1907 г. след нови слухове за преговори за коалиционен кабинет между прогресивнолиберали и демократи изборът окончателно паднал върху Демократическата партия. Новото правителство начело с Александър Малинов било образувано на 16 януари 1908 г.

2.

Демократическата партия на власт /1908–1911/.

Провъзгласяване на независимостта на България

ЗАКОНОДАТЕЛСТВО И РЕФОРМИ. За да се справи с острото недоволство в страната, Демократическата партия пристъпила към възстановяване на накърнената демокрация. Тя разчитала на широката подкрепа на влиятелните кръгове в страната поради придържането си към принципите на парламентарно-конституционния ред, както и заради характера на нейната икономическа програма, изискваща засилен държавен протекционизъм и икономическо-политическа защита срещу проникването на чуждия капитал. С цел да се окаже въздействие върху трудовите хора правителството възприело тактиката на реформизма, конституционния парламентаризъм и „класовия социален мир“.

В такъв дух била правителствената декларация от 21 април 1908 г., а Централното бюро на партията издало предизборно възвание, като и в двата документа се обещавали икономически, финансови и социални реформи, без да се отива „ни вдясно, ни вляво“. Изтъквайки необходимостта от самоуправление, правителството изразило намеренията си да измени Избирателния закон, защото не гарантирал достатъчно тайната и всеобщността на гласоподаването, и чрез пропорционално представяне в окръжните и в градските общински съвети да подготви такова и за Народното събрание. Всички законоположения, противоречащи на Конституцията, трябвало да бъдат отменени, за да се възстанови свободата на печата, събранията и сдруженията. Предвиждало се държавният бюджет да обхваща всички разходи, като само извънредните, покривани със специални заеми, да се уреждат с отделни бюджети. След уравновесяването на бюджета се набелязвало реформиране на данъчната система[86].

За да привлече селското население, мнозинството от избирателите, ръководството на Демократическата партия обявило, че ще се обложат с допълнителен поземлен данък необработваните от собствениците земи, ще се измени Законът за горите с оглед на тяхното по-лесно използване при снабдяването с гориво, ще се отмени Законът за мерите, за да се запазят за общо ползване, ще се улесни отпускането на земеделски кредит, както и на помощи при стихийни бедствия, и др. Специално внимание се обръщало на войската, в чиято организация се предвиждало прилагането на „сгъстените щатове", съчетано със строг контрол върху военните поръчки и всички други видове разходи за постигане на икономии. В просветната политика се набелязвало разширяване курса на основното обучение, възстановяване на училищните настоятелства и автономията на Университета[87].

Не били забравени и чиновниците с определянето на образователен ценз, конкурсни изпити и сигурност на работното място. Вярно на стремежа си да избягва класовите конфликти, правителството решило да създаде бюра за безработни и аптеки за бедни, да осигури по-голям брой лекари по селата, да установи постоянен контрол върху здравословното състояние на работниците и безплатна лекарска помощ на крайно нуждаещите се, да образува помирителни съдилища за уреждане на споровете между работодатели и работници, защита на кооперациите и други общественополезни мерки[88].

Обявената програма спомогнала за извоюването на убедителна победа в парламентарните избори на 25 май 1908 г. Демократическата партия получила значително мнозинство – 166 депутатски места от всичко 203. Първото нещо, което правителството поискало от XIV обикновено народно събрание, било „да гарантира свободата на печатното слово, да уреди автономията на Университета и училищното дело и да измени ненужно стеснителните за данъкоплатците наредби в някои от фискалните закони"[89]. То бързало да докаже, че държи на предизборните си обещания, за разлика от редица негови предшественици.

Добре посрещната стъпка на правителството било решаването на наболелия университетски въпрос. Още на 26 януари 1908 г. княз Фердинанд подписал два указа, и то против волята си. С първия се уволнявали всички назначени от стамболовисткия режим професори, а с втория се възвръщали в Университета всички предишни професори[90]. Последвало възстановяването на разтурения Български учителски съюз и на неговите професионални и политически права[91].

Явление с трайни последици в културния живот на страната било изработването, приемането и прилагането на Закона за народното просвещение, гласуван в Народното събрание на 18 февруари 1909 г. и останал в сила 4 десетилетия. Само за 3 години се увеличил броят на всички видове образователни заведения, на учениците, завършили първоначалните училища, прогимназиите и гимназиите, както и на учителите, преподаващи в тях. В същото време изоставало развитието на професионалното образование. Народното събрание отхвърлило проекта за изграждане на цялостна земеделскообразователна система. Демократическото правителство увеличило значително бюджета на Министерството на народното просвещение, а заедно с това и заплатите на учителите, но останал открит наболелият въпрос за училищните сгради, което не позволило да се осъществи напълно задължителното образование[92].

Правителството на Ал. Малинов внесло законопроект за отменяне „Тълкувателния закон на д-р П. Табурнов". Този закон освобождавал министрите от съдебна отговорност, щом веднъж са се добрали до властта, и така давал възможност за злоупотреби и произволи. Правителството мотивирало законопроекта си с обстоятелството, че министрите били пълномощници на Народното събрание, което им гласувало доверие и одобрявало техните дела, независимо че се назначавали предварително от монарха. Напомняло се, че съгласно Конституцията Народното събрание е в правото си да предава провинилите се министри на държавен съд и че те са отговорни не само пред двореца, но и пред парламентарните изпитателни комисии[93]. В духа на правителствената програма били отменени също законът, накърняващ свободата на печата и събранията, и законът за анархистите, заедно с неговите военнополеви и изключителни съдилища. Въпреки лозунга за демократизъм неизпълнено останало пожеланието „центърът на държавното управление да се пренесе от централната власт в средата на народа". Като правило назначеното от монарха правителство обикновено печелело изборите. Нововъведението стреснало либералните опозиционни водачи, които сметнали, че ако „гласуването става тайно във всяко село", скрито „от очите на властта", последната щяла да премине „в ръцете на самия народ"[94]. Парламентарните избори дотогава се провеждали по мажоритарната система, т.е. печелела онази партия, която получавала най-много гласове в сравнение не с всички останали партии, а с всяка една, взета поотделно.

Успех за финансовата политика на демократическото правителство било преминаването към действителен държавен бюджет, който обхващал всички разходи, съкратени с няколко десетки млн. лв., и изразявал истинското състояние на държавното съкровище. Прокарани били и реформи на данъчната система, които водели към постепенно разширяване на облагането на приходите, отменяне на монопола върху солта и акциза на ракиите, облагане на дохода от вложените в кредитните учреждения капитали, отменяне на пътната повинност като данък на глава от населението и въвеждане на пропорционалното облагане според имотното състояние на данъкоплатците[95].

Законът за местната индустрия ограничил възможностите на спекулантите да търгуват с концесиите и създал по-благоприятни условия за развитието на местните промишлени предприятия. Подобрила се транспортната мрежа, което било от голямо значение за интересите на индустрията, търговията и отбраната на страната. Били завършени железопътните линии Кюстендил–Гюешево, Левски–Свищов, Велико Търново–Дряново–Трявна–Плачковци, Пловдив–Чирпан[96]. Състоянието на обикновените пътища обаче не се подобрило значително.

Военната политика на правителството, провеждана от министъра ген. Д. Николаев, променила някои мероприятия по организацията и превъоръжаването на армията, набелязани от ген. М. Савов. Водени от желанието да се спестят средства за другите, ощетяваните пера на бюджета, демократите въвели „сгъстени щатове“, намалили разходите за скорострелна артилерия и ограничили Военноморския флот и Дунавската флотилия. Министерството на финансите установило контрол върху разходите на Военното министерство, чийто бюджет се намалил от 42 на 38 млн. лв. Мирновременната армия трябвало да се ограничи до 1% от броя на населението[97]. С възстановяването на Висшия военен съвет отново влязъл в сила онзи важен съвещателен орган, без чието меродавно мнение военният министър не можел да внася изменения в организацията, въоръжаването и бойната подготовка на армията. Въпреки предприетите икономии правителството продължило да отделя сериозно внимание и грижи за подготовката на войската.

Реформата в областта на здравеопазването започнала със Закона за опазването на общественото здраве, който отменял аптечната концесионна система и давал възможност да се открият общински аптеки с намалени такси. С друг закон се планирало построяването на 33 болници във всички окръзи и се увеличил медицинският персонал.

Макар и на пръв поглед не толкова важни, общинските закони засягали пряко интересите на населението. Изменението на Закона за градските и селските общини подготвило условия за допълнителни приходи, а създаването на нови общини спестявало пътя на селяните до отдалечените кметства. Разнообразната по съдържание и обхват законодателна дейност се допълвала със законите за подпомагане на занаятите, за лозарството и овощарството, за застраховане от градушки и мор на добитъка, за кооперативните банки с цел поощряване на дребното производство, за мерките и теглилките и др.[98] Така Демократическата партия искала да докаже на своите бивши партньори от Патриотичния блок, че макар и сама на власт, тя изпълнявала поетите програмни задължения на общата платформа, че в някои отношения дори ги надхвърляла.

Не всичко в законодателната дейност вървяло гладко. На 18 май 1909 г. цар Фердинанд и Малинов решили да се учреди най-висшият орден „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“. Царят обаче избързал да обнародва в „Държавен вестник“ рескрипт, поставяйки правителството пред свършен факт. Нарушен бил чл. 59 от Конституцията, гласящ изрично, че „учредяването на ордените става с особен закон“. Опозицията вдигнала голям шум, видяла различие между държавния глава и правителството. Фердинанд трябвало да отстъпи пред настояването на Малинов[99]. На 25 май 1909 г. правителството издало комюнике, с което обезсилило царския рескрипт[100]. Монархът бил принуден да одобри съдържанието на комюникето.

Царската титла увеличила разходите на двореца. Фердинанд поискал значително повишаване на размера на цивилната листа, което не се възприело от правителството под предлог, че при наложените икономии в държавния бюджет Народното събрание няма да се отнесе съчувствено към царската молба[101]. Тогава царят поискал 2 млн. лв. за изплащане на натрупалите се от години дългове, но получил нов отказ. Това била една от личните причини за отстраняването на демократическото правителство от власт[102].

Отменянето на Тълкувателния закон за неподвеждане под съдебна отговорност на министри позволило да бъдат разгледани открито злоупотребите, извършени от правителствата на ген. Р. Петров, Д. Петков и д-р П. Гудев. Фердинанд се обявил против организирането на разобличителен процес.

След извършване на необходимите разследвания в Народното събрание бил внесен обстоен доклад, въз основа на който на 10 декември 1910 г. било предложено да се предадат на съд провинилите се министри, обвинени в корупция главно във връзка с военните доставки. Генералите Р. Петров и М. Савов, както и Н. Генадиев не се признали за виновни и дали подробни показания, опитвайки се да оборят отправените обвинения като плод на политическо отмъщение[103].

Разискванията по доклада на парламентарната изпитателна комисия започнали на 9 февруари 1911 г., в последния ден от заседанията на III редовна сесия на Народното събрание. Малинов се обърнал към царя с предложение да продължи работата на сесията с още няколко дни. В стремежа си да осуети съденето Фердинанд не удовлетворил молбата. Тогава Министерският съвет повторил писмено предложението и успял да изтръгне съгласие. Народното събрание намерило за виновни пред закона бившите министри, гласувало с 2/3 мнозинство за тяхното предаване на Държавен съд и избрало държавен обвинител[104]. Но дните на управлението на Демократическата партия били преброени.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА. ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕ И ПРИЗНАВАНЕ НА НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ. Същността на външнополитическата програма на правителството се свеждала главно до задачата за национално обединение на българския народ. Най-напред се набелязвало премахването на клаузите на Берлинския договор, които ограничавали държавния суверенитет на България. Високо се изказвали желанията за добри и приятелски отношения с всички държави, особено със съседните страни, „при условие, че националните ни права и икономически интереси в нищо няма да бъдат накърнявани“[105].

Още в първите си външнополитически изявления правителството застанало на позицията, че македоно-одринският въпрос „е преди всичко български въпрос“, защото населението, „което системно и безразборно се изтребва, е българско население“. В отговор на изразяваните в Цариград опасения за войнствени намерения на новото българско правителство външният министър Ст. Паприков категорично изтъквал, че България нямало да нарушава мира, но това съвсем не означавало, че нямало да се готви „за всяка евентуалност“. Правителството настоявало за осигуряване на сносен живот на българите в Македония и Одринско[106].

Членовете на кабинета, при който е обявена независимостта на България /отляво надясно/: Андрей Ляпчев, ген. Данаил Николаев, Никола Мушанов, Александър Малинов, д-р Тодор Кръстев, ген. Стефан Паприков, Иван Салабашев, Михаил Такев, фотография, 1908 г. Национален исторически музей – София

SOFIA

Неуспехът на Мюрцщегските реформи довел до обсъждане на нов реформен проект на срещата между руския император Николай II и английския крал Едуард VII в Ревал /дн. Талин/ /9–10 юни 1908/. Проектът бил готов на 9 юли и предвиждал създаването на войскови контингент от 10 000–12 000 души в разположение на главния инспектор Х. Хилми паша, който да действа заедно с жандармерията под наблюдението на офицери европейци[107].

Въпреки скромното си съдържание новият реформен проект ускорил избухването на подготвената от движението „Единение и напредък“ Младотурска революция, целеща да предотврати намесата на великите сили във вътрешните работи на Османската империя. На 10 юли 1908 г. въстаналите гарнизони в Македония обявили възстановяването на конституцията от 1876 г. и принудили султан Абдул Хамид II да признае резултатите от върхушечната революция. Провъзгласеното равноправие между всички поданици на султана открило за поробените народи възможност за борба с мирни средства. Реформената акция на великите сили била прекратена под предлог, че е станала безпредметна.

Българското правителство и княз Фердинанд следели внимателно събитията в Османската империя, но възприели тактика на изчакване[108], въпреки съветите на дипломатическия агент в Цариград да се използват новите обстоятелства в Османската империя и да се скъсат завинаги връзките с Турция чрез провъзгласяване на България за независима държава[109].

Първоначалната въздържаност на българското правителство не означавала отказване от набелязаната програма. На 6 август 1908 г. външният министър ген. Ст. Паприков изразил ясно становището на правителството: „Нашата най-близка цел трябва да бъде независимостта на България и запазването на някои особени права в управлението на Македония, например автономия на общината, автономия на учебното дело и пр. Ако обаче работите в Турция се заплетат, което е твърде възможно, ние ще трябва категорично да се намесим и да наложим едно окончателно решение на македонския въпрос, който все едно съществува и ще съществува в по-остра форма даже и когато Турция наистина би станала конституционна.“[110]

На 25 август министър-председателят Ал. Малинов убеждавал колебаещия се Фердинанд, почиващ в Карпатите, че е настъпил дългоочакваният момент. Изпратената на следващия ден телеграма до ген. Ст. Паприков била твърде красноречива: „Тук одобряват плана ни. Мнението ми е, че трябва да се направят бързи постъпки в Цариград за независимостта.“[111] Препоръчвала се голяма предпазливост, защото всяко отхвърляне на едно от постановленията на Берлинския договор щяло да предизвика гнева на великите сили, особено на тези от Съглашението, които посрещнали положително Младотурската революция.

Като удобен повод за обявяване на независимостта послужило непоканването на Иван Ст. Гешов на тържествената вечеря по случай възшествието на султана на престола на 30 август, тъй като не бил представител на суверенна държава. Тази некоректност към България била извършена по решение на Младотурския комитет[112]. Ген. Паприков наредил на Гешов да напусне Цариград, но преди да вземе решение за действие, правителството поискало от дипломатическите представители в чужбина да докладват как се произнасят великите сили относно характера на инцидента[113].

Докато ръководителят на австро-унгарската дипломация барон Ал. Ерентал одобрил напълно предприетата стъпка, руският външен министър Ал. Изволски посъветвал България да изчака Австро-Унгария, която с анексирането на Босна и Херцеговина първа щяла да наруши Берлинския договор. Дипломатическият агент в Петербург Д. Станчов се отнесъл с недоверие към съвета, но признавал правотата на Изволски, че ако България предприеме някое действие, ще направи най-голяма услуга на Австро-Унгария. Англия, стремяща се да измести германското влияние в Цариград, изказала надежда, че инцидентът ще бъде изгладен без усложнения[114].

Още на 6 август правителството във Виена взело решение да присъедини Босна и Херцеговина, като изтегли войските си от Новопазарския санджак, за да не се подхранвали опасенията на другите велики сили и балканските държави, че Австро-Унгария възнамерявала да се спусне към Солун. На 14 август 1908 г. до Петербург бил изпратен подробен мемоар по този конфликтен въпрос[115]. Като последица от дипломатически комбинации, на 2 септември 1908 г. в замъка Бухлау Ерентал и Изволски се споразумели устно да се допусне евентуална анексия на Босна и Херцеговина срещу обещавано съдействие за осигуряване преминаването на руски бойни кораби през Проливите. Руският външен министър поставил условие постъпката на Австро-Унгария да се узакони на международна конференция. Като възможна последица от анексията той виждал и провъзгласяването на българската независимост, което веднага било възприето от Ерентал[116]. По такъв начин във Виена сполучили да представят

Обявяване независимостта на Княжество България и Източна Румелия на хълма Царевец в Търново, фотография, 22 септ. 1908 г. Дирекция „Културно-историческо наследство" – В. Търново

нещата така, че „зелена улица" за извършването на анексията се давала от Петербург.

Размяната на мнения за момента и начина за обявяване на независимостта била изпреварена от стачката на служителите от Източните железници, започнала на 5 септември и застрашаваща стопанските и военнополитическите интереси на България. Още на следващия ден между Дирекцията на Българските държавни железници и Дружеството на Източните железници била подписана конвенция за временно поемане на обслужването на Източните железници на българска територия, които формално принадлежали на Османската империя, но всъщност били собственост на германски и австрийски капиталисти[117].

Пак на 5 септември ген. Ст. Паприков уведомил княза, че въпросът за независимостта е назрял и че трябвало да се реши със или без споразумение с Високата порта. Той препоръчвал да се изчака една седмица, докато се свикат запасните и се проведе срещата между княза и император Франц Йосиф. Монархът бил помолен да инструктира окончателно Малинов и да го изпрати обратно в София за предприемане на най-решителни действия[118].

На 8 септември Малинов телеграфирал на Паприков, че инцидентът с Гешов бил добър повод да се подеме енергично въпросът за независимостта. Същото мнение той съобщил и на княза, убеден, че великите сили ще признаят свършения факт. Министър-председателят пренебрегнал съветите на Изволски и настоял за незабавни действия. Фердинанд застанал зад правителството. Той насрочил втора среща с Малинов за уточняване начина и деня за провъзгласяване на независимостта след предстоящия разговор с императора на Австро-Унгария[119].

За да бъдат прекратени произволите на Компанията на Източните железници, държаща се като държава в държавата, на 9 септември 1908 г. Източните железници били окончателно заети от българските власти. Така се отнемала възможността на Високата порта чрез направлявани стачки да пречи на отбранителните военни мерки, вземани по границата, и отново се отклонил търговският трафик през Бургас вместо през Дедеагач /дн. Александруполис/. Протестната нота на Портата за връщане на железниците била отхвърлена с уверението, че въпросът ще се уреди с компанията[120]. Вторият инцидент в българско-турските отношения ускорил обявяването на независимостта.

На 10 септември Фердинанд бил приет от Франц Йосиф в Будапеща с почести, каквито бивали оказвани на независим владетел. Ерентал запознал госта с основните точки на споразумението в Бухлау. Той не скрил, че позицията на Австро-Унгария в Босна и Херцеговина също се е усложнила след Младотурската революция и скоро щели да бъдат взети съответните решения[121]. По същество тези думи били поощрение на вече твърдото намерение да се обяви независимостта.

Ерентал поискал от княза да нареди връщането на Източните железници и последният незабавно телеграфирал в такъв дух на Паприков, пред когото дипломатическите агенти на Централните сили вече протестирали, подкрепяйки Високата порта[122]. Малинов обаче се противопоставил и изпратил директива за продължаване на започнатото дело. Министър-председателят заплашил с оставка и наредил на правителството да не изпълнява заповедта на монарха. Фердинанд не повдигнал повече въпроса за връщането на железниците, но отклонил уточняването на датата за провъзгласяване на независимостта[123]. Отговорността се поела от правителството.

За да опипа почвата за пряко споразумение с Високата порта или поне да спечели нужното време, ген. Паприков възложил на Константин Хаджикалчов, известен привърженик на сближението с Османската империя, строго поверителна мисия в Цариград. При дейното посредничество на британския посланик сър Дж. Лоутър от 16 до 21 септември 1908 г. българският пратеник се срещнал 3 пъти с великия везир Кямил паша, който се съгласил на лична среща с княз Фердинанд, за да преговарят относно българската независимост и откупуването на експлоатацията на Източните железници[124]. Събитията обаче изпреварили резултата на дипломатическото разузнаване.

Малинов и Ляпчев се завърнали в София. На 16 септември Министерският съвет съобщил на княза „окончателното си и безвъзвратно решение да задържи линиите /Източните железници – б.а., Г.М./“ и да „провъзгласи княжеството в царство на 21-и, неделя, в Търново“. На следващия ден Фердинанд отговорил, че ще пристигне за тържеството, но пожелал то да бъде отложено за 22 септември[125]. Причината за отсрочването била запазена в тайна.

На 20 септември посланиците на Австро-Унгария в столиците на великите сили връчили на техните държавни глави собственоръчни писма от император Франц Йосиф, подписани преди 4 дни, с които се нотифицирало анексирането на Босна и Херцеговина, определено за 24 септември. Пред българските управляващи кръгове възникнал въпросът кога да обявят независимостта – преди или след горепосочената дата? След поверителен разговор между монарха и министър-председателя на 21 септември в Русе окончателно се решило да не се отлага повече назрялото събитие[126]. Изпреварването придавало по-голяма самостоятелност, отколкото закъсняването във форма на последване „лошия пример“.

Изволски се опитал да предотврати погрешната според него стъпка на българското правителство, като настоял да се изчака анексирането на Босна и Херцеговина и тогава България да поиска независимост, подкрепена на международна конференция от Съглашението, вкл. и по въпроса за Източните железници. В противен случай тя попадала в капана на Виена. Българската дипломация оспорила обвинението за предварително споразумение, защото Австро-Унгария първа нарушила Берлинския договор с нотифицирането на анексията[127]. Отговорностите на великата сила и на малката държава обаче били различни.

Независимостта на България била обявена на 22 септември 1908 г. при тържествена обстановка в Иван-Асеновата черква „Св. четиридесет мъченици“ и на старопрестолния Царевец. Важният държавен акт бил отбелязан с многохилядни митинги по цялата страна[128]. В манифеста се изтъквала надеждата, че този акт ще намери одобрението на великите сили и че охладените отношения с Османската империя ще придобият приятелски характер с премахването на формалната васалност и издигането им на по-високо равнище[129]. Но нито Високата порта, нито „европейският концерт“ се примирили бързо и лесно с поставянето им пред свършен факт.

Българското население в Македония и Одринска Тракия посрещнало вестта за провъзгласяването на независимостта „с всеобщ възторг и радост“. Младотурците били „неприятно изненадани“, но се стараели да избегнат конфликта, „за да не се изложи на гибел делото на възраждането“[130]. Въпреки засегнатия престиж на империята спорният въпрос се очертал да бъде главно от парично естество.

Меродавните кръгове в Лондон очаквали от Кямил паша да смени прогерманската ориентация на Абдул Хамид II с проанглийска и не пожелали да признаят „нарушенията на Берлинския договор, за което е потребно съгласието на силите, подписали договора, и особено на Турция“. Затова провъзгласяването на независимостта се посрещнало студено като ненавременно, а печатът го подложил на най-остра критика[131]. Франция също заела становище, че най-напред силите трябвало да преразгледат съдържанието на Берлинския договор и едва тогава да се постави въпросът за признаването на българската независимост[132]. Най-чувствително се отзовали управляващите среди в Петербург, защото техните съвети за отлагане били много настоятелни. Изволски не спестил острите критики към демократическото правителство – обвинил го в съучастие с Виена и заявил, че Русия ще бъде „адвокат само на българския народ, а не и за българските министри“[133].

Позицията на силите от Тройния съюз също не била обнадеждаваща. От Берлин предупредили, че германското правителство нямало да се занимава с признаване на независимостта, докато не се уреди въпросът с Източните железници. И в Рим първите впечатления били неблагоприятни. Макар че Австро-Унгария уверявала в „приятелско благоразположение спрямо България“, тя го поставяла в зависимост от споразумението с другите велики сили, препоръчвайки да не се действа остро и да се сключи спогодба за обезщетяване на Дружеството на Източните железници, защото тяхното завземане било „грабеж“ [134].

След като независимостта не била призната от великите сили, българското правителство изпратило в Цариград П. Димитров и Ив. Стоянович, за да проучат възможностите за пряко споразумение. В хода на предварителните разговори от 7 до 9 октомври 1908 г. проличало твърдото намерение на Високата порта да отдели уреждането на въпроса за Източните железници от плащането на годишния румелийски данък в размер на 2 951 000 лв. Демократическото правителство обаче отхвърлило откупуването на независимостта. Поради срещнатото упорство разузнавателната мисия приключила с декларацията, че „България в никой случай няма да се съгласи да плаща румелийския трибут“ [135].

За да предотвратят нежеланите усложнения, на 14 октомври силите на Съглашението направили постъпки в София да не се вземат военни мерки и посъветвали да се започнат преговори с Турция. Германия и Италия не закъснели да се присъединят към колективната акция. Демократическото правителство отговорило, че желае запазването на мира и проявило готовност за преговори с Портата по висящите въпроси. Изказвала се и надеждата, че ако се постигне пряко споразумение, великите сили само ще одобрят независимостта на своя конференция.

Преговорите в Цариград започнали на 20 октомври 1908 г., обаче напредвали твърде бавно, като „упорит пазарлък“, защото Портата държала за сума от 650 млн. франка. Това означавало да се плати не само румелийският данък, но и данъкът на бившето княжество, както и да се поеме част от дълговете на Османската империя. Българският делегат Андрей Ляпчев възразил, че за основа трябвало да се вземе реално плащаният румелийски данък. Ген. Паприков съобщил на великите сили, че ако Портата възнамерявала да печели време, за да мобилизира армията си, то и България веднага щяла да прибегне към мобилизация, снемайки отговорността за последиците от възможно военно усложнение [136].

Ръководителите на Дружеството на Източните железници определили общата сума 145 млн. лв. и показали нежеланието си да разискват нейното намаляване [137]. Макар да предпочитало постигането на пряко споразумение без посредници, демократическото правителство не се отказало от добре за-

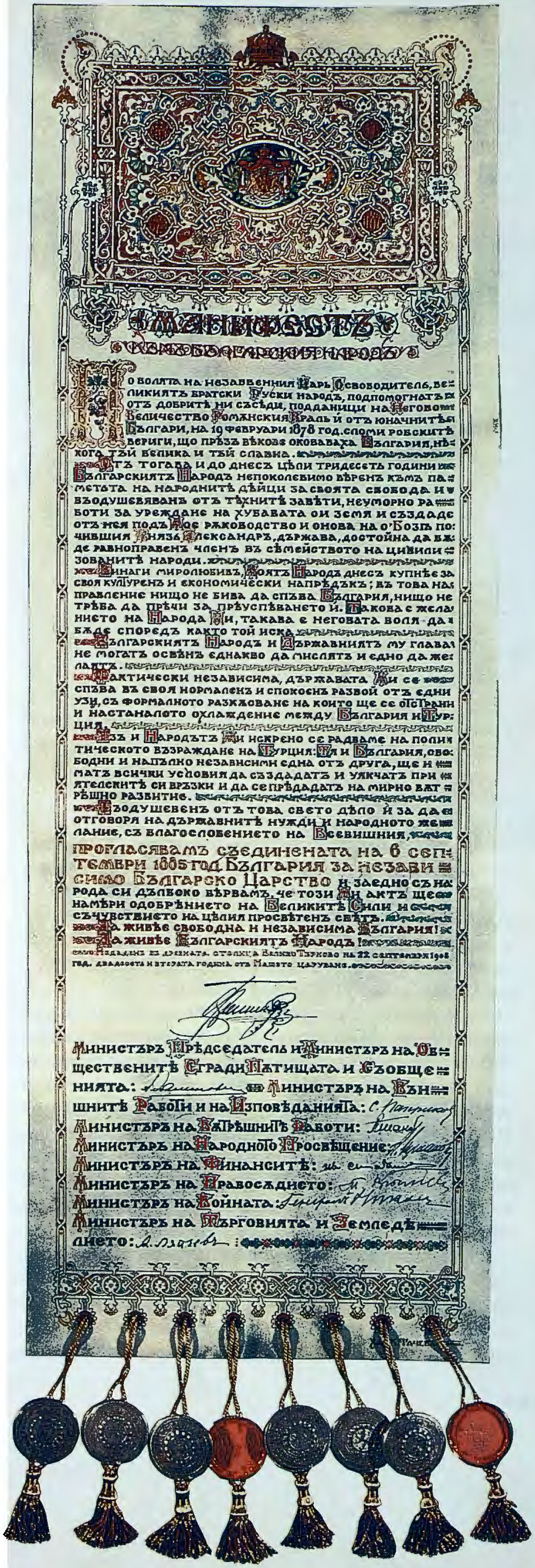

МАНИФЕСТЪ

КЪМЪ БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ

По волята на незабвенния Царь Освободитель, великиятъ братски Руски народъ, подпомогнатъ отъ добритѣ ни съсѣди, подданици на Негово Величество Ромѫнския Краль и отъ юначнитѣ Българи, на 19 февруари 1878 год. сломи робскитѣ вериги, що прѣзъ вѣкове оковаваха България, нѣкога тъй велика и тъй славна.

Отъ тогава и до днесъ цѣли тридесеть години Българскиятъ Народъ непоколебимо вѣренъ къмъ паметата на народнитѣ дѣйци за своята свобода и въодушевяванъ отъ тѣхнитѣ завѣти, неуморно работи за уреждане на хубавата си земя и създаде отъ нея подъ Мое рѫководство и онова на о'Бозѣ почившия Князь Александръ, държава, достойна да бѫде равноправенъ членъ въ сѣмейството на цивилизованитѣ народи.

Винаги миролюбивъ, Моятъ Народъ днесъ копнѣе за своя културенъ и економически напрѣдъкъ; въ това направление нищо не бива да спъва България, нищо не трѣба да прѣчи за прѣуспѣването ѝ. Такова е желанието на Народа Ми, такава е неговата воля - да бѫде споредъ както той иска.

Българскиятъ Народъ и Държавниятъ му глава не могатъ освѣнъ еднакво да мислятъ и едно да желаятъ.

Фактически независима, държавата Ми се спъва въ своя нормаленъ и спокоенъ развой отъ едни узи, съ формалното разкѫсване на които ще се отстрани и настаналото охлаждение между България и Турция.

Азъ и Народътъ Ми искрено се радваме на политическото възраждане на Турция: тя и България, свободни и напълно независими една отъ друга, ще иматъ всички условия да създадатъ и укрѣпятъ приятелскитѣ си връзки и да се прѣдадатъ на мирно вѫтрѣшно развитие.

Въодушевенъ отъ това свето дѣло и за да отговоря на държавнитѣ нужди и народното желание, съ благословението на Всевишния,

прогласявамъ съединената на 6 септемврий 1885 год. България за независимо Българско Царство и заедно съ народа си дълбоко вѣрвамъ, че този Ми актъ ще намѣри одобрението на Великитѣ Сили и съчувствието на цѣлия просвѣтенъ свѣтъ.

Да живѣе свободна и независима България!

Да живѣе Българскиятъ Народъ!

Издаденъ въ древната столица Велико Търново на 22 септемврий 1908 год., двадесета и втората година отъ Нашето царуване.

Министъръ Прѣдседатель и Министъръ на Обществениѣ Сгради Пѫтищата и Съобщенията:
Министъръ на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията: С. Паприковъ
Министъръ на Вѫтрѣшнитѣ Работи:
Министъръ на Народното Просвѣщение:
Министъръ на Финанситѣ:
Министъръ на Правосѫдието:
Министъръ на Войната: Генералъ Николаевъ
Министъръ на Търговията и Земледѣлието: А. Ляпчевъ

Манифест за провъзгласяване независимостта на България, 22 септ. 1908 г. ЦДА – София

щитеното становище, според което Османската империя трябвало да признае независимостта срещу плащането на капитализирания румелийски данък – 130 000 турски лири годишно – и откупуването на железниците върху базата на чистия годишен доход на километър. Не се приемало плащането на данъка на бившето княжество, нито поемането на част от османските дългове. Ръководен станал принципът: „Не е въпрос какво можем да платим, а какво е справедливо да платим.“ [138]

След безплодни усилия да се намери общоприемлива компромисна формула, преговорите в Цариград били прекъснати. Но българското правителство продължавало да изразява готовност да уреди висящите въпроси непосредствено с Високата порта при условие, че тя ще се задължи да не ги повдига повече пред великите сили, нито пък ще иска тяхната намеса, а веднага ще признае независимостта. То обещало да заплати обезщетение не по-голямо от 40 млн. лв. в замяна на румелийския данък и да откупи Източните железници срещу 6489 лв. за километър. Засегнатите „реални материални интереси“ на Портата се изчислявали на 57,5 млн. лв., но ако тя би дала веднага съгласието си пред силите за окончателното признаване на независимостта, сумата се увеличавала до 82–83 млн. златни лв. [139]

Ген. Паприков помолил великите сили да въздействат в Цариград. Външният министър посочил, че протакането влошавало положението. Взетите от Портата военни и търговски мерки против България щели да принудят нейното правителство „да усвои друго поведение, каквото отечествените интереси му продиктуват“. Проявяваното миролюбие не бивало да се взема за слабост, тъй като българският народ „с всички сили и средства ще се застъпи да отстои своята независимост и своите права“ [140]. Откупуването на независимостта се смятало не толкова финансово несправедливо, колкото обидно за националната чест.

Силите от Съглашението продължили да съветват да се възстановят нормалните отношения между София и Цариград, дори и чрез увеличаване на общата сума за обезщетение. Отново преговорите били поставени на чисто парична основа. Но демократическото правителство било непоколебимо в решението си, че повече от 82 млн. златни лв. „България не може да плаща в никой случай“ и ако ѝ се наложи да плати повече, „ще предпочете една война“ [141].

Заплашвайки, че ще задържи Новопазарския санджак, на 3 януари 1909 г. Австро-Унгария успяла да наложи на Османската империя сключването на изгодна спогодба. Високата порта съсредоточила натиска си върху България, като прибавила и териториални искания в Източните Родопи, след като било добре известно твърдото българско становище, че „нито дума не може да става за отстъпване на територия...“ [142]. Поради опасност от сблъсквания по границата българското правителство мобилизирало 8-а пехотна тунджанска дивизия.

На 15 януари 1909 г. ген. Паприков отправил до дипломатическите представители на великите сили в София нота, в която подчертал, че в отговор на българската готовност за споразумение Високата порта протака преговорите, бойкотира българските стоки и параходи, а сега иска и територия. Отново било потърсено съдействие за бързото признаване на независимостта на България, чрез което да се отстранят всички предпоставки, които могат да доведат до нарушаване мира на Балканите. В противен случай българското правителство отказвало да плати и сумата 82 млн. лв. Това становище било изразено и в окръжно до българските дипломатически представители [143].

На 17 януари 1909 г. руското правителство направило крайно изгодно предложение – срещу неизплатената ѝ от Османската империя контрибуция от войната през 1877–1878 г. Русия поемала исканото от Портата обезщетение, а България трябвало да получи от Петербург заем в размер на 82 млн. златни лв. [144] Тази финансова комбинация била подкрепена от Англия и Франция [145].

Българското правителство приело с благодарност предложението и като взело предвид, че руското правителство щяло да доведе докрай делото на признаването на независимостта, без да чака постъпки от другите велики сили, решило да демобилизира 8-а дивизия. То сметнало с основание, че чрез руското предложение признаването на независимостта ставало не въпрос между България и Османската империя, а между великите сили и Османската империя, и настояло формалностите по признаването да приключат до 14 февруари 1909 г. [146]

Един неочакван случай изпреварил официалното признаване. На 8 февруари 1909 г. Фердинанд, приет в Петербург като независим владетел с „царски почести“, присъствал на погребението на великия княз Владимир Александрович. Правителствените кръгове в София направили прибързано извод, че независимостта вече е призната. Този изключително дружелюбен жест бил в пълно противоречие с поведението на Виена, където българският монарх не бил приет от Франц Йосиф и Ерентал, за да не бъдели принудени да произнесат титлата „величество“.

Преговорите между Изволски и Рифаат паша по подробностите за осъществяване на руската

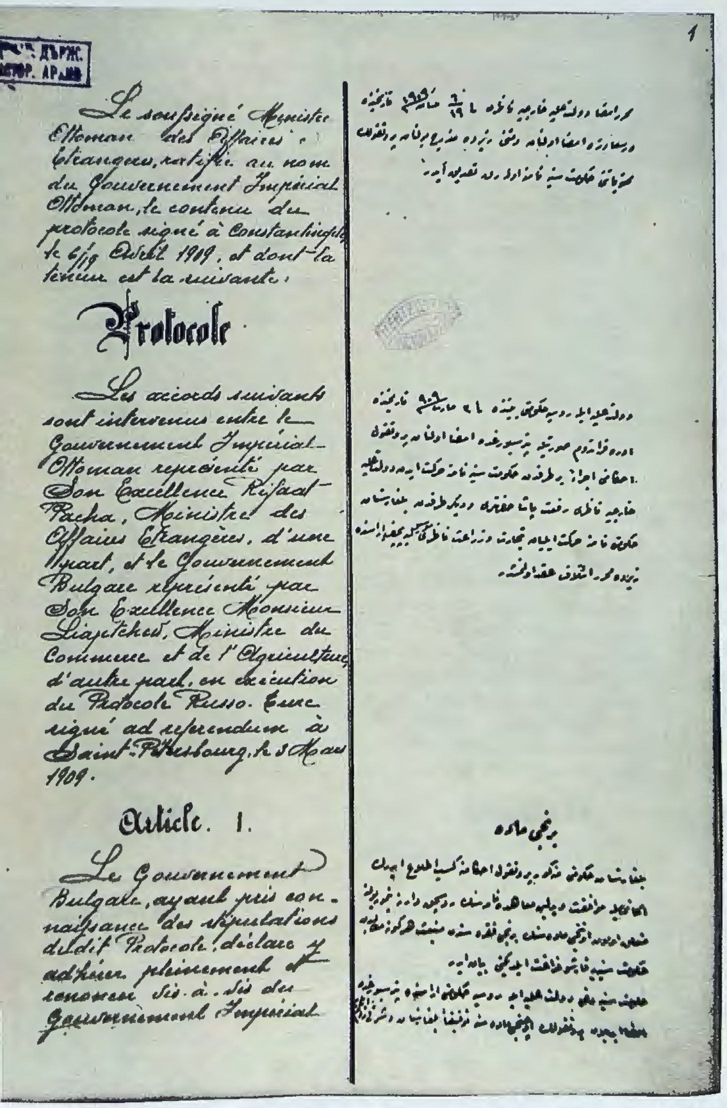

1

Le soussigné Ministre Ottoman des Affaires Etrangères, ratifie au nom du Gouvernement Impérial Ottoman, le contenu du protocole signé à Constantinople le 6/19 Avril 1909, et dont la teneur est la suivante:

Protocole

Les accords suivants sont intervenus entre le Gouvernement Impérial Ottoman représenté par Son Excellence Rifaat Pacha, Ministre des Affaires Etrangères, d'une part, et le Gouvernement Bulgare représenté par Son Excellence Monsieur Liaptcheff, Ministre du Commerce et de l'Agriculture d'autre part, en exécution du Protocole Russo-Turc signé ad referendum à Saint-Pétersbourg, le 3 Mars 1909.

Article. 1.

Le Gouvernement Bulgare, ayant pris connaissance des stipulations du dit Protocole, déclare y adhérer pleinement et renoncer vis-à-vis du Gouvernement Impérial

Турско-български протокол за признаване независимостта на България, 6 апр. 1909 г. /първа страница/. ЦДА – София

Честване на първата годишнина от обявяването на независимостта в Търново, фотография, 22 септ. 1909 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий" – София

финансова комбинация се провели в Петербург. Демократическото правителство поставило условието Турция да направи спрямо България онова, което направила с Австро-Унгария за Босна и Херцеговина, или да извърши фактическото признаване на независимостта, което да се благослови в международноправно отношение от една конференция на великите сили. То решително отхвърлило опита на Портата да отмени чл. 23 от Берлинския договор, защото не вярвало в успеха на младотурския режим, а „българското население в Македония, което има обърнати погледи към България и което твърдо вярва, че Русия се грижи за него, ще бъде съвсем отчаяно, когато ще види, че с отменяването на чл. 23 му се отнема всяка надежда, и ще прибегне към оръжието"[147].

Предварителното споразумение било подписано на 3 март 1909 г. от външните министри на Русия и Османската империя. Руското правителство опростило на Портата 125 млн. златни лв. военно обезщетение, разделени както следва: 40 млн. за румелийския данък, 40 млн. за Източните железници, 2 млн. за железопътната линия Белово–Вакарел, 43 млн. за османските държавни имоти в бившите Княжество България и Източна Румелия. Въпросите за вакъфите и религиозните общини, за пощите и телеграфите, за фаровете и санитарната администрация останали да се уредят в преки преговори[148]. Ген. Паприков възразил срещу плащането на румелийския данък след 22 септември 1908 г. и предложил от тази дата до 3 март 1909 г. лихвата да се плаща върху сумата 40 млн. лв.[149]

За да уредят финансово признаването на независимостта, на 14 март 1909 г. министрите Паприков и Салабашев заминали за Петербург със задачата да изменят сключеното споразумение чрез „зачертаване, а не поправяне чрез декларация“. Три дена по-късно А. Ляпчев отпътувал за Цариград с увереността, че успешен завършек е възможен, ако предложи общата сума 82 млн. лв. да носи лихва от 22 септември 1908 г. Портата обаче смятала постигнатото с Русия споразумение за окончателно. За българското правителство протакането било крайно нежелателно, защото великите сили щели да признаят анексията на Босна и Херцеговина и въпросът за признаване на българската независимост „рискува да не се разреши едновременно с австрийския“[150].

Руското правителство отпуснало 82 млн. златни лв. заем при изгодната лихва 4,75% и със 75-годишен срок на погасяване, но при условие да бъде сключен чрез конвенция направо с него, за да не се разисква в Думата, и да се сключи конвенция за изплащането на румелийския окупационен дълг[151]. Докато преговорите в Петербург се увенчали с успех, на 30 март 1909 г. в Цариград избухнал метеж против младотурското управление. Изволски посъветвал да се изчака съставянето на ново правителство в Цариград. Впечатлението на българския външен министър било, че „Русия, Франция и Англия няма да признаят независимостта без Турция, с която никой не иска да си разваля отношенията“. Ето защо той бил на мнение да се прибегне към мобилизация, ако отговорът на Турция е отрицателен или уклончив. На 2 април 1909 г. Малинов наредил на Ляпчев да си послужи с ултиматум, а ако до 3–4 дни преговорите не бъдат приключени, да напусне Цариград[152].

Високата порта продължила да настоява за арбитраж по частния вакъфски въпрос, като склонила единствено той да бъде включен в протокола с оглед по-късното му уреждане. Ген. Паприков бил упълномощен да премине към натиск. На 3 април 1909 г. той заявил на Изволски, че положението ставало вече нетърпимо и българското правителство можело всяка минута да прибегне до мобилизация. Алтернативата била твърде ограничена: „Или Турция незабавно да даде съгласието си, или, ако тя откаже или даде уклончив отговор, то Русия, Франция и Англия да припознаят независимостта независимо от Турция... Ако трите сили не могат да се решат да признаят независимостта, то България ще мобилизира армията, ще даде на Турция 24 часа срок и ще почне войната веднага... в Македония ще има въстание. Решението е безвъзвратно.“[153]

Непоколебимото предупреждение оказало въздействие. Изволски го съобщил в Лондон и Париж, предлагайки да настоят най-енергично в Цариград за незабавното припознаване, а в случай на отказ или уклончив отговор трите сили да се споразумеят за признаването. Ал. Малинов незабавно осведомил А. Ляпчев и наредил да не допуска никакво отлагане[154].

Портата нямала интерес да проваля напредналите преговори и се съгласила частният вакъфски въпрос да се разгледа от българска административна комисия. Но Рифаат паша настоял независимостта да се признае едва след ратификацията на протокола в парламента. На 6 април 1909 г. Ляпчев запитал посланиците на Русия, Англия и Франция дали техните правителства ще признаят независимостта с подписването на протокола и след като получил положителен отговор, го подписал пред тях заедно с Рифаат паша, който обещал бързо ратифициране[155]. При разпределянето на обезщетението се отделили 40 млн. лв. за откупуване на Източните железници, като българското правителство запазило правото да преговаря с тяхното ръководство. Приложеното споразумение по мюфтийския въпрос уреждало организацията на мюсюлманските общини и вакъфските имоти, гарантирало религиозните, гражданските и политическите права на живеещите в България мюсюлмани. Високата порта заявила, че „припознава новото политическо положение на България“[156].

Същия ден Изволски, Паприков и Салабашев подписали протокол за отпускане на заем с изключителна политическа стойност. На 7 април Изволски поздравил българските делегати с признаването на независимостта и прочел телеграмата на император Николай II до цар Фердинанд, с която пръв приветствал забележителното събитие[157]. Руският външен министър призовал другите велики сили да последват примера на неговата страна.

На 8 април Малинов изпратил до българските дипломатически представители окръжно да се обърнат към държавните глави, към които са акредитирани, с молба да признаят независимостта, като се позоват на руския пример. Англия, Франция и Италия признали независима България на 10 април, а Германия и Австро-Унгария едва на 16 април, и то „само на доверие“ поради неудовлетворените още искания на Източните железници[158]. Централните сили не били доволни, че споразумението се осъществило с посредничеството на Съглашението.

Донесенията на българските консули в Македония и Одринско свидетелствали за предизвика-

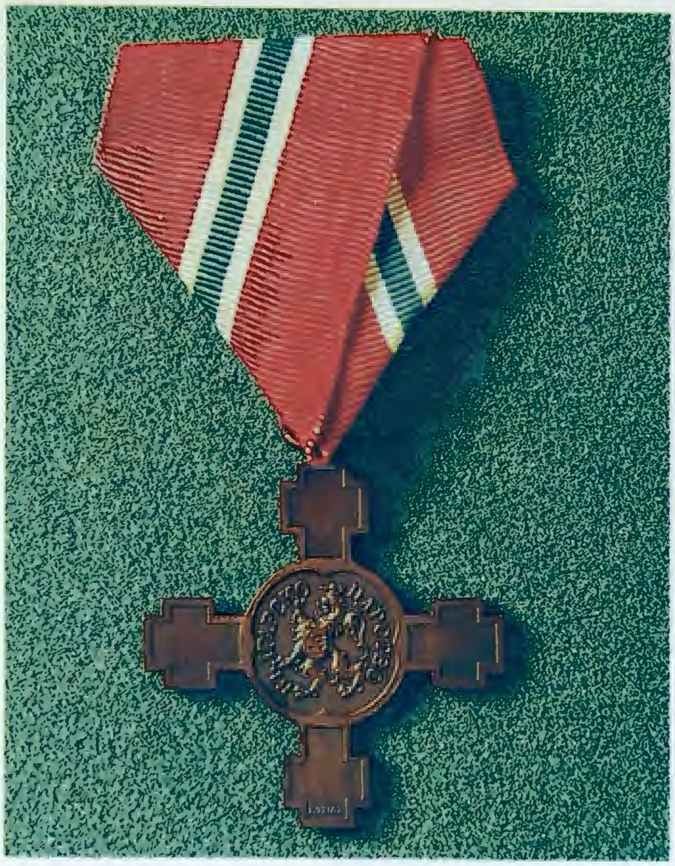

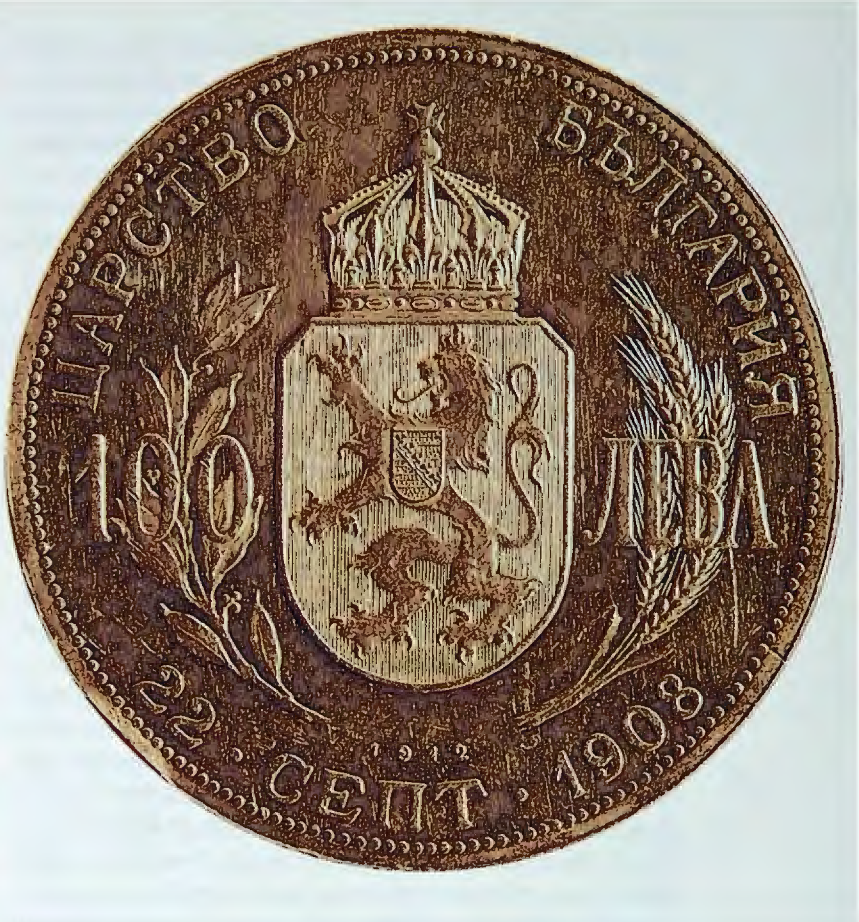

Възпоменателен кръст „За независимостта на България“, 1908 г. /аверс/, учреден през първата половина на 1909 г. Национален военноисторически музей – София

Златна монета от 100 лева, емитирана по повод обявяването независимостта на България, 1912 г. /първа юбилейна/. Музей за история на София

ната от новината сред българското население „възторжена радост и петимна народна гордост поради светлите надежди, които буди“. Независима България трябвало да осъществи пълното национално освобождение и обединение. Поробените българи се поздравявали с „Честито Царство!“[159]. В случая формата на държавно управление имала символично значение.

Отговорните задачи, възложени на А. Ляпчев, не се изчерпали с признаването на независимостта. Той останал в Цариград за преговори с директора на Източните железници У. Грос, който бил недоволен от определените 40 млн. лв. Споровете между Портата и Дружеството на Източните железници за разпределянето на 40-те милиона затруднявали разбирателството. Споразумението между собствениците и използващите Източните железници било подписано на 23 май 1909 г.[160] Всеки от тях получил полагаемото се обезщетение за загубените права.

Но пречките пред прякото споразумение с дружеството не се премахнали поради нарастващите му искания. Чрез свои доверени лица цар Фердинанд съветвал да се прояви щедрост, „тъй като срамота е пред Европа да се циганим за сто хиляди лева“[161]. Споразумението било подписано на 13 юни 1909 г. в София от Ляпчев и Грос. Дружеството получавало брутните доходи на километър, придобити след деня на завземането, като се заплащал наемът и инвентарът, или общата сума възлязла на 2 111 978,55 златни лв. с шестмесечен срок на изплащане[162]. С издаването на издължителния документ, който освобождавал българското правителство от отговорността за заемането на Източните железници, и с изплащането на обезщетението за международната карантинна служба и за фаровете на черноморския бряг, на 28 юли 1909 г. завършило финансовото уреждане на въпросите, породени от провъзгласяването на независимостта[163]. Икономическите и политическите последици от историческото събитие били твърде значителни и дълготрайни.

Тридесет години след Берлинския конгрес България се наредила и в международноправно отношение сред независимите държави. Сега българската външна политика получила възможността да разгърне по-широко и по-представително дейността си. Въпреки стремежа си да бъде „еднакво добре с всички сили“[164], след дългогодишно лавиране между Русия и Австро-Унгария тя започнала постепенно да се приближава към своята освободителка.

Младотурският режим възобновил насилията над българското население, което потвърдило неизбежността на военния сблъсък с Османската империя. Поради това демократическото правителство желаело да се осигури чрез съюз с Русия. Тайните преговори между ген. Паприков и руския пълномощен министър Д. Сементовски-Курило през втората половина на 1909 г. приключили със съставянето на проектодоговор. За да постигне националното си обединение с руска помощ, България трябвало да навлезе в голямата политика не само с оглед на една война срещу Османската империя, а преди всичко против Централните сили и Румъния. Общото командване се поемало от руски главнокомандващ[165].

На 11 февруари 1910 г. цар Фердинанд, Ал. Малинов и ген. Паприков били посрещнати тържествено в Петербург. В последвалите преговори Изволски предложил да се поднови военната конвенция от 1902 г., но Малинов и Паприков отклонили, защото не била придружена от политическа конвенция, в която да личат ясно целите на съюза и очакваните териториални придобивки. Проектът за политическа конвенция, изготвен от ген. Паприков, включвал в бъдещите граници на България Солун и Одрин, които не влизали в Санстефанските очертания, но трябвало да покрият отнетите по силата на Берлинския договор български земи в Поморавието и Добруджа. Император Николай II се съгласил само за Солун, защото Одрин лежал на пътя за Цариград и Проливите. Фердинанд държал в новата военна конвенция да запази главното командване. Преговорите се затегнали и се наложило тяхното продължаване в София чрез Сементовски-Курило[166].

Управляващите кръгове в Петербург се опасявали да сключат „нападателен съюз“, от който Фердинанд би могъл да се възползва само за война против Османската империя, а не и срещу Централните сили. В комюникето се изтъкнали „миролюбивите стремежи на двете държави“, техният интерес „от заякчаването на приятелските отношения с Турция, а също и с другите балкански държави“ и „еднакво твърдото намерение да се употребят всички усилия за запазването на мира и спокойствието на Балканите“[167].

За да опровергае твърденията, че е „опасен приятел“, на 8 март 1910 г. Фердинанд пристигнал в Цариград, придружен от Малинов, Паприков и Ляпчев. Високата порта поставила като предварително условие да не бъде засяган македоно-одринският въпрос, а демократическото правителство заявило, че няма да позволи образуването и прехвърлянето на чети в Европейска Турция, защото желаело чрез добросъседски отношения да се опита да подобри съдбата на българското население извън българската държава[168]. Двете страни набелязали мерки за сключване на търговски договор и на споразумения за поданството, за пограничната линия, за двувластните имоти, за свързването на железопътните линии и за статута на Екзархията. Освен общите икономически интереси се изтъкнало намерението да не се провежда агресивна политика[169]. Но съмненията на управляващите кръгове в София, че „настоящото положение в Европейска Турция се схожда напълно със стария режим“, се оправдали още същата година. Разсеяни били всички илюзии относно обявената от младотурците „нова ера“.

През есента на 1910 г. се провели разговори за основаване на Българско-сръбски комитет, целещ сближение преди всичко на културно-икономическа почва. Без да се намесва пряко в областта на външната политика, комитетът си поставял за задача „да проучва икономическите и културните въпроси, по които споразумението между двете страни би било полезно за последните“[170]. От Петербург обаче настоявали за политическо сближение, на което в София отговаряли, че то било възможно само „когато Сърбия ще усвои едно друго гледище спрямо Македония“[171]. Въпреки предприетите стъпки не се стигнало до разбирателство, защото в Белград не се отказали от намерението да откъснат части от Македония. Правителството на Демократическата партия отхвърлило категорично всякакво политическо сближение върху основата на желаната от съседите подялба на Македония, продължавайки да отстоява принципа на автономията.

През лятото на 1909 г., когато изтекла „медената година“ на младотурските обещания и се подновило преследването на християнските народности в империята, се появили предпоставки за сближение между България и Гърция. Македонският въпрос обаче бил разделителната стена. Докато българската дипломация била готова да се съгласи очертаването на сферите на влияние да се извърши въз основа на говора на населението, в Атина намирали тази основа за неприемлива и предлагали да се вземат „за критерий чувствата на населението“[172]. Гръцкото правителство отказвало да определи официално размера на териториалните си претенции в Македония, обаче било известно, че те стигнали до Солун, Драма, Сяр и Кавала[173].

Поведението на Румъния играело важна роля при развитието на обтегнатите отношения с Османската империя. Румъния била решена с всички сили да предотврати нарушаването на статуквото на полуострова. Тя не криела стремежа си да се разшири в Добруджа и на всяко засилване на България противопоставяла прословутото „балканско равновесие“[174].

Най-сърдечни били връзките с Черна гора, която веднага приветствала провъзгласяването на независимостта, а България поздравила обявяването ѝ за кралство през 1910 г. Намесата на крал Никола /Никита/ в албанското въстаническо движение през 1909–1911 г. се следяло отблизо от българските меродавни среди с оглед на непосредственото му въздействие в Македония.

Една година преди да се образува Балканският съюз и най-големият оптимист трудно би могъл да си представи, че това е възможно. Но сближението с Русия и чрез нея със Съглашението било твърде показателно за предстоящата промяна в балканските взаимоотношения. Фактът, че цар Фердинанд посетил Петербург, Париж и Лондон, за да засвидетелства признателност и благодарност, отминавайки Берлин, Виена и Рим, издавал проявата на неравностойно отношение. Въпросът се свеждал до това – не кои велики сили щели да подкрепят една нападателна война против „обновената“ Османска империя, а кои нямало да ѝ попречат, защото по въпроса за балканския мир „европейският концерт“ бил съзвучен с рядко единодушие.

114

3.

Управление на Народната и Прогресивнолибералната партия /1911–1912/

ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА. ИЗМЕНЕНИЕ НА КОНСТИТУЦИЯТА. С провъзгласяването на независимостта българската държава извоювала правото да сключва международни договори без участието на предишния сюзерен. Промяната в международното положение на страната трябвало да бъде санкционирана от Великото народно събрание и правителството на Ал. Малинов внесло за одобрение в XIV ОНС законопроект за съответно изменение на Конституцията, като същевременно подготвяло свикване на Велико народно събрание. Най-съществена била промяната на чл. 17 от Конституцията. Изработеният от правителството на Малинов проект постановявал, че царят е представител на държавата във всичките ѝ контакти с чуждите държави и със съгласието на правителството той сключвал всички договори и ги съобщавал на Народното събрание, щом интересите и сигурността на държавата допускали това.

В стремежа си да ангажира за изменението на Конституцията и другите партии и като се съобразявал с развитието на международните отношения, Фердинанд поверил властта на гледаните с добри очи от силите на Съглашението русофилски партии – Народната и Прогресивнолибералната. На 13 март 1911 г. той принудил Малинов да подаде оставка на кабинета си и натоварил ръководителя на Народната партия Ив. Евстр. Гешов със съставянето на новия кабинет в коалиция с Прогресивнолибералната партия начело с д-р Стоян Данев. На 16 март бил формиран коалиционният кабинет на Гешов в състав: Александър Людсканов, Теодор Теодоров, Петър Абрашев, ген. Никифор Никифоров, Стефан С. Бобчев, Димитър Христов и Антон Франгя.

Първата задача на новото правителство била да произведе избори за Велико народно събрание, което да се занимае с разглеждането на подготвения от него законопроект за изменение на Конституцията. Във Великото народно събрание били избрани 415 народни представители по мажоритарната система. Буржоазните и дребнобуржоазните политически партии участвали в изборите със самостоятелни листи, но на много места били образувани най-разнообразни коалиции. В събранието влезли главно представители на правителствените партии /Народна и Прогресивнолиберална/ с 81,92% от всички мандати за народни представители и на Земеделския народен съюз. Останалите буржоазни партии имали по няколко представители. Избран бил и един депутат тесен социалист – Власи Власовски. Изборите за Велико народно събрание минали сравнително спокойно, не били извършени сериозни насилия над избирателите, при проверката на изборите не били направени особени оплаквания.

Петото велико народно събрание било открито тържествено на 9 юни 1911 г. в Търново. Още в началото депутатите от левицата повдигнали въпроса за изработването на правилник на събранието, който да гарантира пълна свобода на изказванията, без право на председателя да прекъсва говорещия или да му отнема думата, вкл. когато се изказва и за държавния глава. Докато правителството и мнозинството в събранието смятали, че главната задача на V ВНС била да разглежда законопроекта за изменение на Конституцията, внесен в XIV обикновено народно събрание, левицата била на мнение, че трябвало да бъдат изменени всички членове, които улеснявали своеволията на княза или отваряли вратите за провеждане на личния режим. Най-сетне се наложило мнението на правителството и се взело решение временно да остане в сила правилникът на XIV обикновено народно събрание и да бъде избрана комисия, която да състави нов правилник за работата на Великото народно събрание.

Взело се също решение събранието да се ограничи с разглеждане на законопроекта, внесен в XIV ОНС. След това била избрана комисия за проверка на изборите и били открити дебатите по първо четене на законопроекта. Народният представител от Радикалдемократическата партия Найчо Цанов изтъкнал, че при откриването на Великото народно събрание била допусната груба грешка, като се разрешило на държавния глава да открива най-тържествено събранието и да държи тронно слово. Той, подобно на другите оратори от левицата, между които и Ал. Стамболийски, остро атакувал личния режим и не пропуснал случая да изтъкне, че борци против личния режим по-рано били и представители на управляващите партии, преди всичко министърът на финансите Т. Теодоров, както и видният представител на Народната партия Атанас Буров и мн. др. Като признавало, че кабинетът на Ал. Малинов противозаконно е забавил уреждането на въпроса за независимостта и превръщането на княжеството в царство, правителството все пак смятало, че е дошло времето да се поправят тези нередности и настоявало да се приеме законопроектът, тъй като бил внесен в XIV ОНС. Тези различия между представителите на опозицията и правителствените депутати останали да съществуват.

При второто четене на законопроекта било направено официално предложение за изменение на някои членове на Конституцията. Понятията княжество, княз и т.н. се заменяли с царство, цар и т.н. Около титлата цар се разгорели остри дебати. Депутатите от дребнобуржоазните опозиционни партии намирали, че с титлата цар се увеличават още повече владетелските права на монарха и настоявали да остане титлата княз, а някои от тях смятали дори, че било най-добре държавният глава да бъде президент на републиката. Правителството и мнозинството били на мнение, че титлата не засилвала властта на монарха и че тя била титла на българските владетели от средновековната българска държава.

Член 17, който предизвикал толкова шум, бил предложен в следната редакция: „Царят е представител на държавата във всичките ѝ сношения с другите държави. От негово име правителството преговаря и сключва с другите държави всички договори, които се утвърждават от царя. Тия договори се съобщават от министрите на Народното събрание, щом като интересите и сигурността на страната допущат това. Обаче договорите за мир, търговските, както и всички договори, които налагат разходи на държавата или съдържат изменение на съществуващите закони, или засягат публичните или гражданските права на българските поданици, стават окончателни само след приемането им от Народното събрание. В никой случай тайните постановления на един договор не могат да унищожат явните му постановления.“ [175]

Депутатите от левицата виждали в чл. 17 изключителна власт на монарха, власт, която му давала право да вкарва страната в договори без знанието на Народното събрание и народа. Затова те искали да бъде отхвърлен чл. 17. Правителството и мнозинството не виждали в чл. 17 нищо опасно и твърдели, че без такъв член страната не можела да има истинска външна политика.

Горещи били дебатите и около цивилната листа на царя. В крайна сметка правителството и мнозинството наложили на събранието следното решение: „Народното събрание с особен закон определя на царя и на неговия двор цивилна листа.“ Обширни разисквания предизвикал чл. 72 от Конституцията, който се изменял така: „Един особен закон ще определи кои криминални работи, извършени от военни лица на действителна служба, се съдят от военни съдилища и кои от общите съдилища.“ С изменение на чл. 161 броят на министерствата се определял на 10.

По предложение на министър-председателя Ив. Евстр. Гешов при трето четене законопроектът се гласувал поименно. От 415 народни представители отсъствали 24, а 64 народни представители гласували против приемането на законопроекта. Един се въздържал. Всички останали 326 депутати гласували за приемането на направеното изменение на Конституцията [176].

След като V велико народно събрание приключило работата си, веднага били насрочени избори за XV обикновено народно събрание. В него броят на народните представители бил наполови-

Конституция на Царство България, 1911 г. /първа страница/. ЦДА – София

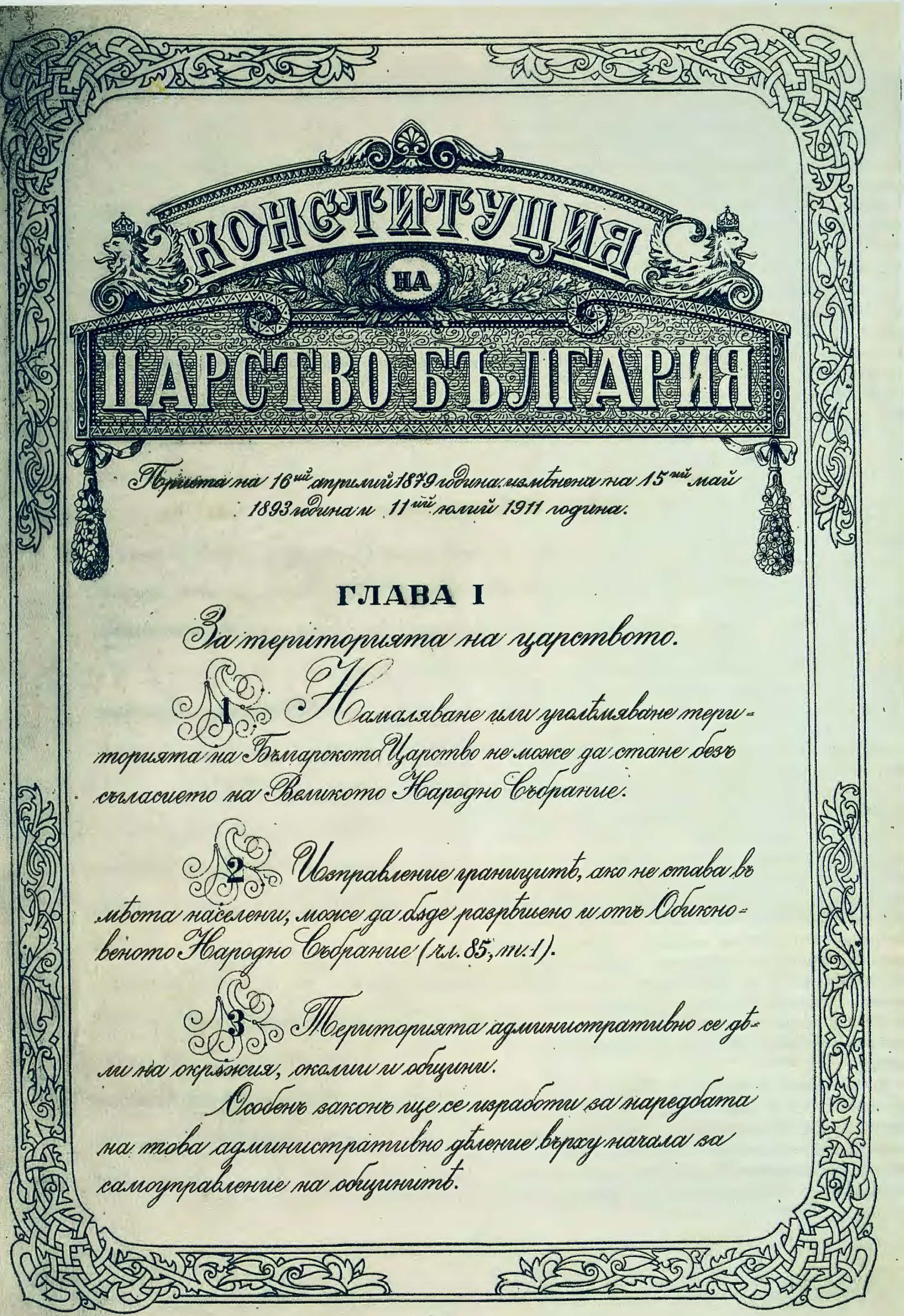

КОНСТИТУЦИЯ
НА
ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

Приета на 16ий априлий 1879 година, измѣнена на 15ий май 1893 година и 11ий юлий 1911 година.

ГЛАВА I
За територията на царството.

1 Намаляване или уголѣмяване територията на Българското Царство не може да стане безъ съгласието на Великото Народно Събрание.

2 Изправление границитѣ, ако не става въ мѣста населени, може да бъде разрѣшено и отъ Обикновеното Народно Събрание (чл. 85, т. 1).

3 Територията административно се дѣли на окръжия, околии и общини.

Особенъ законъ ще се изработи за наредбата на това административно дѣление върху начала за самоуправление на общинитѣ.

на по-малък. Изборите се произвели по мажоритарната система, но в два окръга станали по пропорционалната изборна система. Правителството, изглежда, съзнателно отредило за Търновски и Пловдивски окръг пропорционалната система, за да могат да бъдат избрани и някои от шефовете на опозиционните партии. И наистина в XV обикновено народно събрание били избрани Александър Малинов, Никола Мушанов и Михаил Такев от Демократическата партия; Никола Генадиев, д-р Васил Радославов и Димитър Тончев – шефове на либералните фракции. Във Великото народно събрание измежду всички шефове на опозиционните буржоазни партии бил избран само д-р В. Радославов.

Изборите минали без особени нарушения. В събранието народните представители се изказвали спокойно. В речта си финансовият министър изтъкнал, че положението в страната е добро. При отговора на тронното слово някои депутати, сред които земеделският народен представител Д. Страшимиров, наблягали, че положението на българите в Турция е лошо и обвинили правителството, че не прави нищо за неговото подобряване. Постоянно вземал думата и се опитвал да напада правителството и М. Такев.

Правителството внесло за разглеждане някои важни законопроекти. Внесен бил Законът за борсите към търговско-индустриалните камари, преди всичко във Варна и Бургас. За приемането на този закон особено се застъпвали народните представители търговци.

Министърът на вътрешните работи Ал. Людсканов внесъл важния закон за заменянето на мажоритарната с пропорционална изборна система. В изказването си той изтъкнал несравнимите предимства на пропорционалната система, която давала възможност за по-пълно изразяване на народната воля и позволявала и на по-малките обществени групи да имат свои представители. В речта си Мушанов се опитал да докаже, че и при мажоритарната система народната воля се изразявала правилно, но събранието изцяло подкрепило становището на Людсканов. То разгледало и приело и Закона за върховен административен съд. С този закон гражданите трябвало да бъдат защитени от своеволията на административните власти.

В Народното събрание Д. Страшимиров повдигнал въпроса за клането на българското население от турската власт в Щип. Той запитал какво е направило българското правителство за защита на населението в Македония. Гешов отговорил спокойно, че поискал от българското представителство в Турция подробни сведения за станалото.

Законодателната дейност на XV обикновено народно събрание, общо взето, била положителна.

Двете коалирали се партии се оформили като солидни буржоазни партии. Те покровителствали създадените от техни привърженици банки като Българска търговска банка – Русе, Износно-вносна банка, „Съединени тютюневи фабрики“ и осигурителните дружества „България“ и „Балкан“. Техни привърженици били членове и

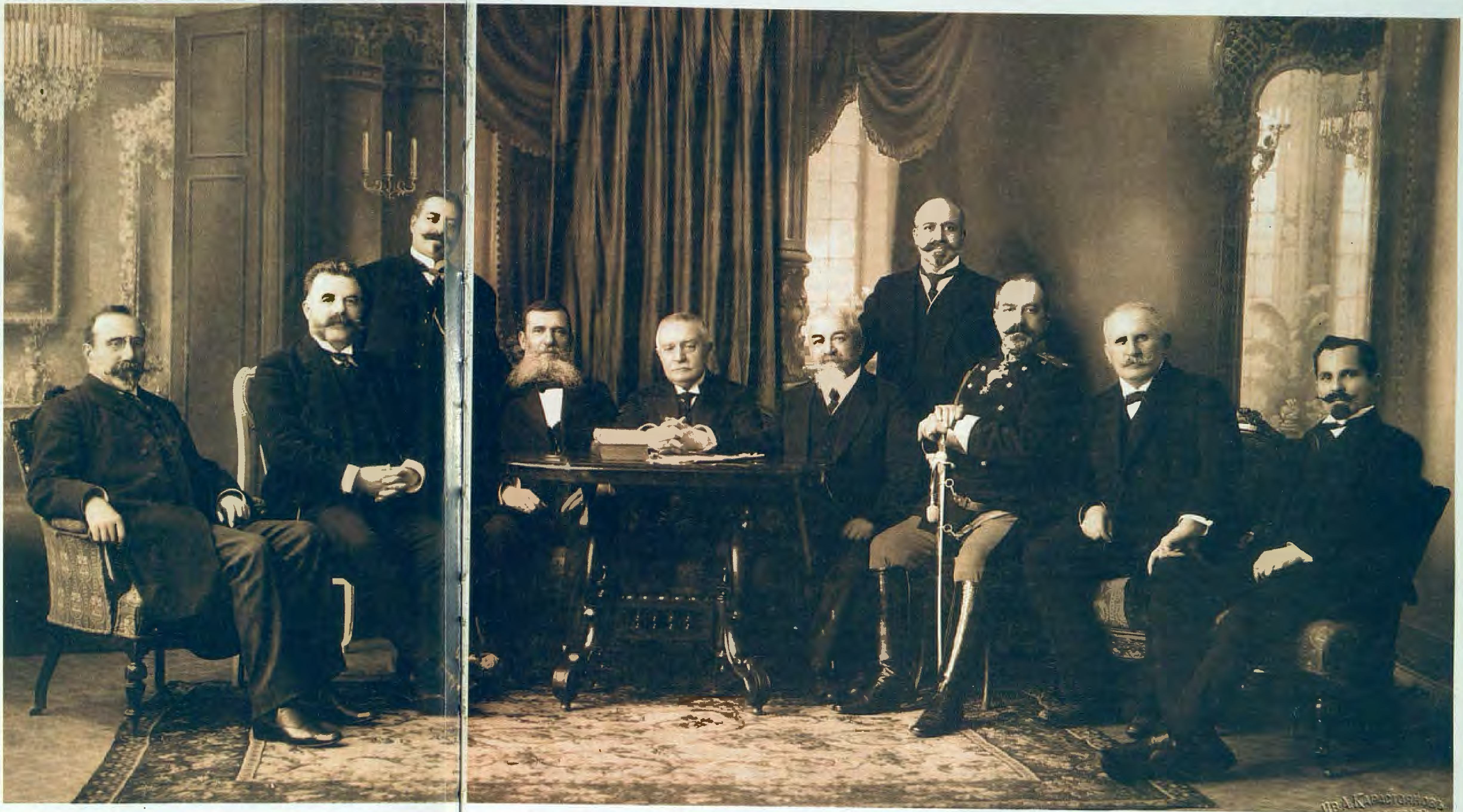

Министрите от кабинета на Ив. Евстр. Гешов /отляво надясно/: Христо Тодоров, Теодор Теодоров, Антон Франгя, Александър Людсканов, Ив. Евстр. Гешов, Стефан Бобчев, Петър Абрашев, ген. Никифор Никифоров, Димитър Яблански и Иван Пеев, фотография, 1912 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

ставителство в Турция подробни сведения за станалото.

Законодателната дейност на XV обикновено народно събрание, общо взето, била положителна.

Двете коалирали се партии се оформили като солидни буржоазни партии. Те покровителствали създадените от техни привърженици банки като Българска търговска банка – Русе, Износно-вносна банка, „Съединени тютюневи фабрики“ и осигурителните дружества „България“ и „Балкан“. Техни привърженици били членове и на създадените от чужди капиталисти банки и акционерни дружества.

Коалиционното правителство естествено гледало да запази интересите на своите привърженици и на буржоазията като цяло. В същото време то се опитвало да води търпима политика към работниците и селяните.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА. Правителството на Народната и Прогресивнолибералната партия се опитвало да поддържа добри отношения със съседните страни, вкл. и с Турция. Сред някои руски дипломати си пробивала път идеята Турция да бъде привлечена към Съглашението и в конфедерация с останалите балкански държави да образува блок, възпиращ австро-германското проникване на Югоизток. Във връзка с тази доброжелателна политика към Турция министър-председа-

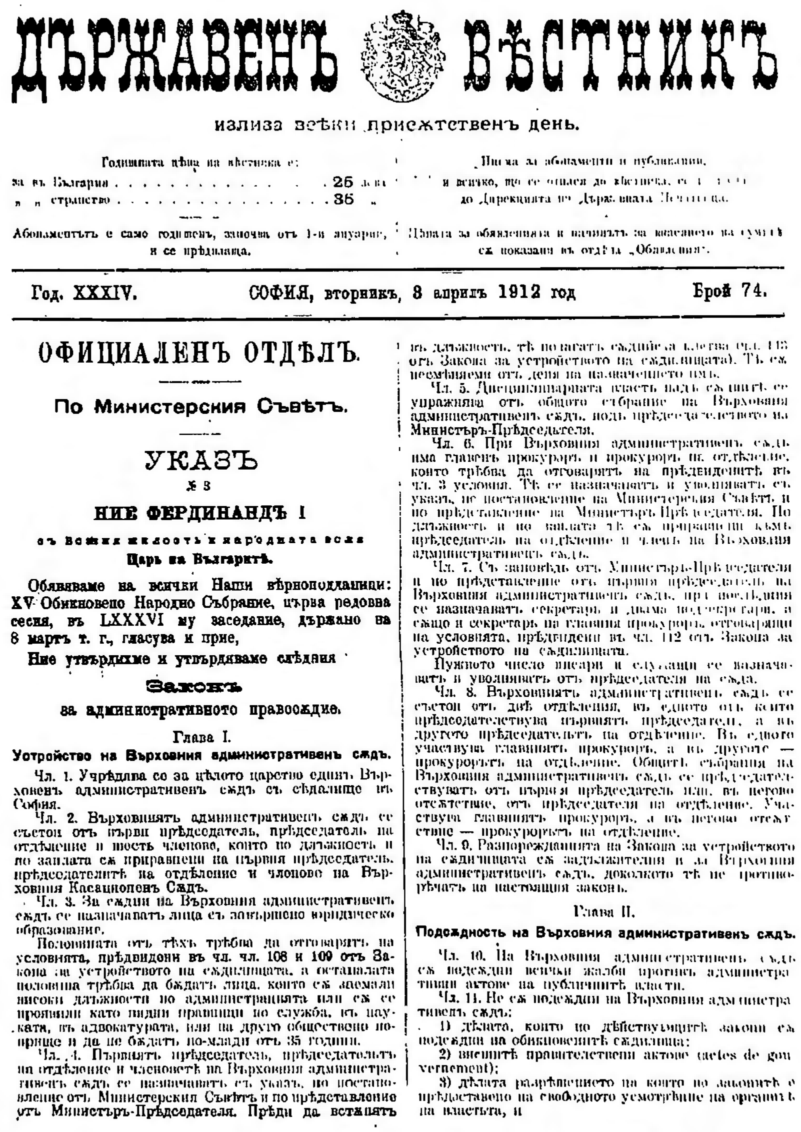

ДЪРЖАВЕНЪ ВѢСТНИКЪ

излиза всѣки присѫтственъ день.

Годишната цѣна на вѣстника е:
за въ България . . . . 25 лева
„ „ странство . . . . 35 „

Абонаментътъ е само годишенъ, започва отъ 1-и януарий, и се прѣдплаща.

Писма за абонаменти и публикации, и всичко, що се отнася до вѣстника, се [illegible] до Дирекцията на Държавната Печатница.

Цѣната за обявленията и начинътъ за внасянето на сумитѣ сѫ показани въ отдѣла „Обявления“.

Год. XXXIV. СОФИЯ, вторникъ, 8 априлъ 1912 год Брой 74.

ОФИЦИАЛЕНЪ ОТДѢЛЪ.

По Министерския Съвѣтъ.

УКАЗЪ
№ 3

НИЕ ФЕРДИНАНДЪ I
съ Божия милость и народната воля
Царь на Българитѣ.

Обявяваме на всички Наши вѣрноподданици: XV Обикновено Народно Събрание, първа редовна сесия, въ LXXXVI му заседание, държано на 8 мартъ т. г., гласува и прие,

Ние утвърдихме и утвърдяваме слѣдния

Законъ
за административното правосѫдие.

Глава I.

Устройство на Върховния административенъ сѫдъ.

Чл. 1. Учрѣдява се за цѣлото царство единъ Върховенъ административенъ сѫдъ съ сѣдалище въ София.

Чл. 2. Върховниятъ административенъ сѫдъ се състои отъ първи прѣдседатель, прѣдседатель на отдѣление и шесть членове, които по длъжность и по заплата сѫ приравнени на първия прѣдседатель, прѣдседателитѣ на отдѣление и членове на Върховния Касационенъ Сѫдъ.

Чл. 3. За сѫдии на Върховния административенъ сѫдъ се назначаватъ лица съ завършено юридическо образование.

Половината отъ тѣхъ трѣбва да отговарятъ на условията, прѣдвидени въ чл. чл. 108 и 109 отъ Закона за устройството на сѫдилищата, а останалата половина трѣбва да бѫдатъ лица, които сѫ заемали високи длъжности по администрацията или сѫ се проявили като видни правници по служба, въ науката, въ адвокатурата, или на друго обществено поприще и да не бѫдатъ по-млади отъ 35 години.

Чл. 4. Първиятъ прѣдседатель, прѣдседательтъ на отдѣление и членоветѣ на Върховния административенъ сѫдъ се назначаватъ съ указъ, по постановление отъ Министерския Съвѣтъ и по прѣдставление отъ Министъръ-Прѣдседателя. Прѣди да встѫпятъ въ длъжность, тѣ полагатъ сѫдийска клетва (чл. 113 отъ Закона за устройството на сѫдилищата). Тѣ сѫ несмѣняеми отъ деня на назначението имъ.

Чл. 5. Дисциплинарната власть надъ сѫдиитѣ се упражнява отъ общото събрание на Върховния административенъ сѫдъ, подъ прѣдседателството на Министъръ-Прѣдседателя.

Чл. 6. При Върховния административенъ сѫдъ има главенъ прокуроръ и прокуроръ на отдѣление, които трѣбва да отговарятъ на прѣдвиденитѣ въ чл. 3 условия. Тѣ се назначаватъ и уволняватъ съ указъ, по постановление на Министерския Съвѣтъ и по прѣдставление на Министъръ-Прѣдседателя. По длъжность и по заплата тѣ сѫ приравнени къмъ прѣдседатель на отдѣление и членъ на Върховния административенъ сѫдъ.

Чл. 7. Съ заповѣдь отъ Министъръ-Прѣдседателя и по прѣдставление отъ първия прѣдседатель на Върховния административенъ сѫдъ, при послѣдния се назначаватъ секретарь и двама подсекретари, а сѫщо и секретарь на главния прокуроръ, отговарящи на условията, прѣдвидени въ чл. 112 отъ Закона за устройството на сѫдилищата.

Нужното число писари и служащи се назначаватъ и уволняватъ отъ прѣдседателя на сѫда.

Чл. 8. Върховниятъ административенъ сѫдъ се състои отъ двѣ отдѣления, въ едното отъ които прѣдседателствува първиятъ прѣдседатель, а въ другото прѣдседательтъ на отдѣление. Въ едното участвува главниятъ прокуроръ, а въ другото — прокурорътъ на отдѣление. Общитѣ събрания на Върховния административенъ сѫдъ се прѣдседателствуватъ отъ първия прѣдседатель или, въ негово отсѫтствие, отъ прѣдседателя на отдѣление. Участвува главниятъ прокуроръ, а въ негово отсѫтствие — прокурорътъ на отдѣление.

Чл. 9. Разпорежданията на Закона за устройството на сѫдилищата сѫ задължителни и за Върховния административенъ сѫдъ, доколкото тѣ не противорѣчатъ на настоящия законъ.

Глава II.

Подсѫдность на Върховния административенъ сѫдъ.

Чл. 10. На Върховния административенъ сѫдъ сѫ подсѫдни всички жалби противъ административни актове на публичнитѣ власти.

Чл. 11. Не сѫ подсѫдни на Върховния административенъ сѫдъ:

1) дѣлата, които по дѣйствуващитѣ закони сѫ подсѫдни на обикновенитѣ сѫдилища;

2) вѫншнитѣ правителствени актове (actes de gouvernement);

3) дѣлата разрѣшението на които по законитѣ е прѣдоставено на свободното усмотрѣние на органитѣ на властьта, и

Закон за Върховния административен съд, обезпечаващ защита на гражданите срещу злоупотребите на администрацията /първа страница/

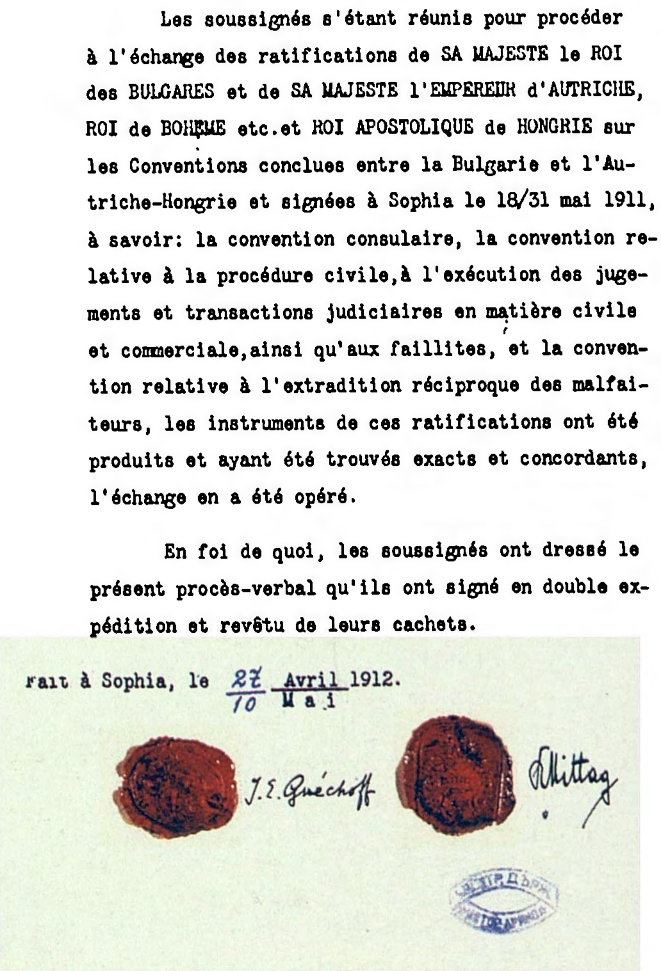

Les soussignés s'étant réunis pour procéder à l'échange des ratifications de SA MAJESTE le ROI des BULGARES et de SA MAJESTE l'EMPEREUR d'AUTRICHE, ROI de BOHEME etc.et ROI APOSTOLIQUE de HONGRIE sur les Conventions conclues entre la Bulgarie et l'Autriche-Hongrie et signées à Sophia le 18/31 mai 1911, à savoir: la convention consulaire, la convention relative à la procédure civile,à l'exécution des jugements et transactions judiciaires en matière civile et commerciale,ainsi qu'aux faillites, et la convention relative à l'extradition réciproque des malfaiteurs, les instruments de ces ratifications ont été produits et ayant été trouvés exacts et concordants, l'échange en a été opéré.

En foi de quoi, les soussignés ont dressé le présent procès-verbal qu'ils ont signé en double expédition et revêtu de leurs cachets.

Fait à Sophia, le 27/10 Avril/Mai 1912.

I. E. Guéchoff

Mittag

Ратификацията на Съдебна конвенция между България и Австро-Унгария по ликвидиране на капитулационния режим, 27 апр. 1912 г. ЦДА – София

телят Ив. Евстр. Гешов отклонил през лятото на 1911 г. предложението на Сърбия, Гърция и Черна гора за съюз и подхванал преговори с новия турски министър на външните работи Асим бей[177]. Последният предлагал да се сключи спогодба между двете страни за построяване на жп линия Гюешево–Куманово и изгоден за България търговски договор. Гешов отговорил, че българското правителство не съчувствало на четническото движение в Македония и че с всички сили щяло да се стреми да запази добросъседските отношения с Турция.

След изборите от 4 септември 1911 г. за XV обикновено народно събрание Гешов заминал на почивка и лечение във Виши, Франция, а цар Фердинанд отпътувал на почивка в Австро-Унгария. На Балканите царяло относително спокойствие, а отношенията между България и Турция били добри. В хармония с миролюбивите намерения на България спрямо Турция правителството отпуснало капитали на някои солунски банки, за да бъдат кредитирани българските селяни в Европейска Турция.

Добросъседските отношения и миролюбивата политика на България към Турция продължили до 16 септември 1911 г., когато Италия обявила война на Турция с цел да заграби Триполитания /Либия/[178]. Тази война събудила патриотични настроения в България и в другите балкански страни. Буржоазните опозиционни партии обвинявали правителството в нерешителност. Органът на Демократическата партия в. „Пряпорец“ писал: „Ако правителството разчисти и свърши с всички въпроси един път за всякога – ще се радваме и ще ръкоплещим... Но ако то свърши с мир на всяка цена, малко е да му извикаме единодушно: долу, махни се!“[179] В друг брой „Пряпорец“ определил като „неокачествимо нехайство“, че нито Гешов, нито цар Фердинанд са се завърнали в страната[180].

Обхваналата буржоазната опозиция военна психоза заразила и някои членове на правителството. „Предполагаемите опасности толкова много бяха завладели нашия министър на финансите и военния министър ген. Никифоров, че по тяхна инициатива се събрахме на няколко пъти за обмисляне какви мерки трябва да се вземат, за да не бъдем изненадани от едно нападение“ – отбелязал в дневника си министър П. Абрашев[181].

Всъщност България не била застрашена от пряка опасност. Т. Теодоров, заместник на Гешов, сам казал това на началника на царската канцелария Страшимир Добрович – царят не било необходимо да се връща, а Министерският съвет щял да телеграфира на министър-председателя да ускори завръщането си[182]. На 17 септември 1911 г. руският посланик в Цариград Н. В. Чариков телеграфирал до руския заместник-министър на външните работи Нератов, че за Русия било „крайно желателно по възможност да поощрят и ускорят взаимното сближение между балканските правителства и народности... Нужно е балканските народи да се споразумеят помежду си, за да нападнат Турция, но не да почнат да се бият едни с други в случай, че настъпи турска катастрофа.“[183] Руският пълномощен министър в София А. А. Неклюдов съобщил на Нератов, че Теодоров му прочел шифрована телеграма на Михаил Сарафов, български пълномощен министър в Цариград, в която се изтъквало, че Чариков съветвал българите да се държат здраво заедно със Сърбия, Черна гора и Гърция, за да запазят Балканския полуостров неприкосновен за балканските народи. Неклюдов си позволил да каже, че съчувства на идеята да се установят и усилят искрени връзки със Сърбия в случай на възможни непредвидени усложнения и чужда намеса[184].

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ПОД ЧУЖДА ВЛАСТ

1.

Македония и Одринска Тракия след Илинденско-Преображенското въстание

ОТЗВУКЪТ НА ВЪСТАНИЕТО. Илинденско-Преображенското въстание получило широк отзвук в Княжество България. Революционните събития в Македония и Одринско отекнали дълбоко сред всички слоеве на народа. Цялата общественост в страната изразила горещо съчувствие към жертвите на султанския деспотизъм и готовност да окаже всестранна помощ на въстаниците.

Ръководните среди в княжеството не можели да не се съобразяват с реално създадената обстановка в Македония и Одринско, но били принудени да приспособяват позициите си с оглед на международното положение. В момента никоя от великите сили или от балканските държави не била склонна да подкрепи българските искания за радикални реформи в Европейска Турция, които биха гарантирали политическа и административна автономия на разбунтувалите се области.

Във външната си политика правителството на Народнолибералната партия начело с Р. Петров се стремяло към разбирателство с Османската империя с цел да подобри положението на българите във вилаетите на Европейска Турция чрез преки преговори с Високата порта. Така двете страни щели да избегнат „унизителните външни вмешателства“ на великите сили[1]. Но тъй като Високата порта била против всякакви реформи и ги смятала за намеса във вътрешните работи на империята, преките преговори между България и Турция предварително били обречени на неуспех[2].

Българското правителство същевременно търсело съдействието на великите сили. На 16 юни 1903 г. то отправило нота до правителствата на Русия, Франция и Австро-Унгария да се застъпят за българското население в Македония и Одринско. В нотата се изтъквало, че са необходими реформи в Европейска Турция, за да се предотврати революционното надигане в тези области и да се успокои атмосферата на полуострова. Насилията на турските власти над българското население във вилаетите създавали нетърпимо положение, а непрекъснатото концентриране на турски войски на българско-турската граница целяло да се предизвика въоръжен конфликт с княжеството[3].

Правителството на Р. Петров официално продължавало да прави изявления за лоялност и коректни отношения към Турция и след като въстанието в Македония и Одринско било избухнало. Фактически обаче властите престанали да преследват дейността на македоно-одринските дейци и не противодействали на създаването на чети на територията на България. Те полагали грижи за пострадалите и за бежанците. Срещу България непрекъснато се отправяли обвинения от страна на Високата порта[4] и се упражнявал натиск от дипломацията на великите сили заради съчувствието и съдействието, което българската страна оказвала на въстаниците. В същото време българското правителство продължавало да търси подкрепа по дипломатически път, за да се ограничат насилията над въстаналото население и да се принуди Османската империя да въведе реформи в разбунтувалите се области[5]. То не получило подкрепа, а било съветвано за умереност. Така на Високата порта фактически била предоставена възможност да потуши въстанието с всички възможни средства в най-кратък срок[6].

Вътрешната македоно-одринска революционна организация /ВМОРО/ взела мерки да запознае българската общественост с развитието на освободителните борби. Специални куриери на организацията осигурявали материали за въстаническите действия. Информацията на ВМОРО се разпространявала чрез нейния задграничен вестник „Автономия“ и чрез специалната безплатна притурка към него, излизаща ежедневно. Използван бил органът на Върховния македоно-одрински комитет /ВМОК/ в. „Реформи“, както и независимите вестници „Вечерна поща“ и „Дневник“. Най-сдържан бил вестникът на управляващата партия „Нов век“, докато другите партийни органи използвали събитията за остра критика на правителствената политика[7].

Обществените течения и организации изразили съчувствие към ВМОРО и ръководеното от нея въстание. „...Вътрешната македоно-одринска революционна организация... е преди всичко и наистина една революционна организация, която се опира на масата вътре в Македония, организира я за самозащита, за самоуправляване и за борба за по-добро бъдеще.“[8] Българските социалдемократи не само изтъквали масовия героизъм на борещия се народ в Македония и Одринско, но изказвали надеждите си, че въпреки опустошенията и тежките загуби освободителната борба ще бъде резултатна[9].

Положително отношение към ВМОРО и ръководеното от нея освободително движение имали БЗНС, БРСДП /ш.с./ и групата на радикалите в Демократическата партия. Те сочели половинчатостта на австро-руската реформена акция като една от причините за въстанието, но предупреждавали срещу предприемането на всякаква авантюра, каквато би представлявал въоръженият конфликт с Турция. Против България щели да застанат и всички останали балкански държави[10].

Към умереност и внимателна политика призовавали и привържениците на Народната партия, Прогресивнолибералната и Демократическата партия. Организирани били митинги в различни градове на страната по инициатива на Задграничното представителство на ВМОРО и на Върховния комитет, както и на други обществени организации. През август и особено през септември цялата страна била залята с вълна от демонстрации и протести. Един от най-внушителните митинги се състоял на 13 август 1903 г. в София. Говорителите се обявили срещу нерешителните действия на правителството, а в резолюцията, приета единодушно, се настоявало да се предостави политическа автономия на Македония и Одринско, като своевременно се назначи християнин генерал-губернатор на двете области[11]. В цялата страна възникнали благотворителни дружества и комитети, които събирали помощи за въстаниците и за бежанците[12].

По указание на Вътрешната организация професорите от Софийския университет Иван Георгов и Любомир Милетич предприели обиколка из Европа. Те посетили Париж, Лондон и Петербург, където настоявали да се въведат реформи във вилаетите на Европейска Турция. В България растял броят на доброволците, готови да се сражават в редовете на въстаниците. ВМОРО обаче не разполагала с необходимите средства и оръжие, а освен това не била извършила предварителна организационна работа в тази насока.

Правителството на Княжество България положило значителни грижи за бежанците от Македония и Одринска Тракия, чийто брой възлизал на

Карта на Битолския въстанически окръг. Опожарявания и опустошения от турската войска и башибозук по време на Илинденско-Преображенското въстание. Съставил Н. Наумов, С., 1903 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Карти и графика

КАРТА НА БИТОЛСКИЯ ВЪЗСТАНИШКИ ОКРѪГЪ. — CARTE DU RAYON RÉVOLUTIONNAIRE DE MONASTIR.

43-67

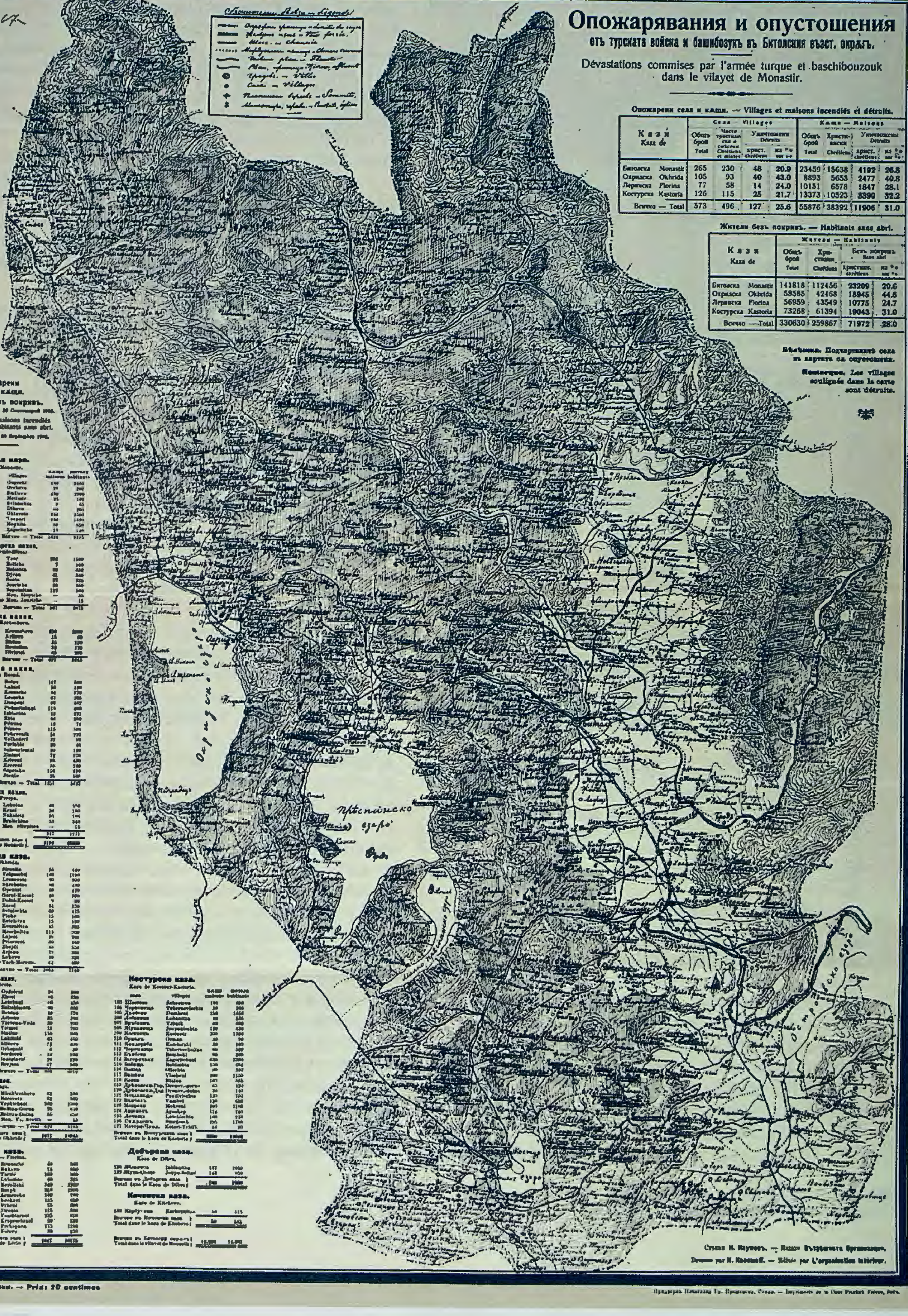
Обяснителни знаци — Légende
Окрѫжна граница — Limite du rayon
Желѣзенъ пѫть — Voie ferrée
Шосе — Chaussée
Междуселски пѫтища — Chemins vicinaux
Голѣма рѣка — Fleuve
Рѣки, притоци — Rivières, affluents
Градове — Villes
Села — Villages
Планински върхове — Sommets
Монастири, църкви — Couvents, églises
Охридско езеро
Преспанско езеро
Островско езеро
Костурско езеро

Опожарявания и опустошения

отъ турската войска и башибозукъ въ Битолския възст. окрѫгъ.

Dévastations commises par l'armée turque et baschibouzouk dans le vilayet de Monastir.

Опожарени села и кѫщи. — Villages et maisons incendiés et détruits.

Кази Kaza de	Села — Villages				Кѫщи — Maisons			
	Общъ брой Total	Чисто християнски или смѣсени Chrétiens et mixtes	Унищожени — Détruits		Общъ брой Total	Християнски Chrétiens	Унищожени — Détruits	
			христ. chrétiens	на % sur %			христ. chrétiens	на % sur %
Битолска Monastir	265	230	48	20.9	23459	15638	4192	26.8
Охридска Okhrida	105	93	40	43.0	8893	5653	2477	40.8
Леринска Florina	77	58	14	24.0	10151	6578	1847	28.1
Костурска Kastoria	126	115	25	21.7	13373	10523	3390	32.2
Всичко — Total	573	496	127	25.6	55876	38392	11906	31.0

Жители безъ покривъ. — Habitants sans abri.

Кази Kaza de	Жители — Habitants			
	Общъ брой Total	Християни Chrétiens	Безъ покривъ — Sans abri	
			Християни, chrétiens	на % sur %
Битолска Monastir	141818	112456	23209	20.6
Охридска Okhrida	58585	42468	18945	44.6
Леринска Florina	56959	43549	10775	24.7
Костурска Kastoria	73268	61394	19043	31.0
Всичко — Total	330630	259867	71972	28.0

Бѣлѣжка. Подчертанитѣ села въ картата са опустошени.

Remarque. Les villages soulignés dans la carte sont détruits.

Опожарени села и кѫщи.
Жители безъ покривъ.

Отъ 20 Юлий до 30 Септемврий 1903.

Villages et maisons incendiés et détruits. Habitants sans abri.

Du 20 Juillet au 30 Septembre 1903.

Битолска каза. Kaza de Monastir.

Демиръ-Хисарска нахия. Nahié de Demir-Hissar.

Крушевска нахия. Nahié de Kroushevo.

Ресенска нахия. Nahié de Resna.

Преспанска нахия. Nahié de Prespa.

Охридска каза. Kaza d'Okhrida.

Дебърска нахия. Nahié de Debreta.

Струшка нахия. Nahié de Strouga.

Леринска каза. Kaza de Lérin-Florina.

Костурска каза. Kaza de Kostour-Kastoria.

Дебърска каза. Kaza de Dibra.

Кичевска каза. Kaza de Kitchevo.

Стъкмилъ Н. Наумовъ. — Издава Вѫтрешната Организация.
Dressée par N. Naoumoff. — Editée par l'organisation intérieure.

Цѣна: 20 стотинки. — Prix: 20 centimes

Придворна Печатница Бр. Прошекъ, София. — Imprimerie de la Cour Frères Prochek, Sofia.

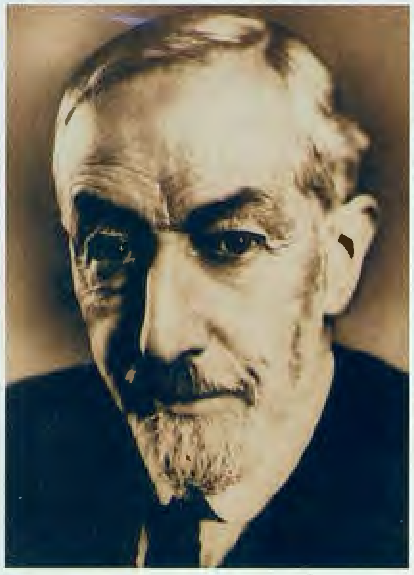

Бежанци от Македония, търсещи подслон в Княжество България, фотография, 1903 г. ЦДА – София

Джеймс Баучер, детайл от фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Ноел Бъкстон, печатно

около 30 000 души[13]. Българските власти ги подпомагали материално и правели постъпки за незабавното им репатриране в родните им места[14]. Изготвени били списъци на бежанците, които били разпръснати в цялата страна; годните за работа били настанени във фабриките; на болните се оказвала медицинска помощ. Ролята на централно тяло в обществената благотворителност изпълнявала Благотворителната комисия. Само през август и септември 1903 г. в комисията постъпили около 150 000 лв., които били раздадени на нуждаещите се[15].

Народното събрание гласувало свръхсметен кредит от 500 000 лв. за подпомагане на бежанците от Македония и Одринско. Част от сумата била предназначена за пострадалите, които останали по родните си места. По-късно била отпусната още една сума от 300 000 лв. Предвидени били и други кредити и помощта, която била отпусната от българската държава, възлязла на 2 300 000 лв. Наред с това правителството сключило заем от Българската земеделска банка, възлизащ на 1 млн. лв., който бил раздаден без лихва за 5 години на завърналите се по родните си места бежанци. Със закон били освободени от мита и такси храните, внасяни от Османската империя и раздавани на пострадалите и на онези бежанци, които вече се били завърнали[16].

Българското правителство водило преговори с Високата порта турските власти също да подпомогнат пострадалото по време на въстанието българско население в Македония и Одринско. То съдействало за получаване на помощи за бежанците от странство. Усилията на българската дипломация били насочени преди всичко към връщане на бежанците в Македония и Одринско с цел да се избегне обезбългаряването на двете области. Въпреки пречките и противодействието от турска страна в тази насока били постигнати успехи главно по отношение на Македония и по-малко по отношение на Одринско[17]. Въоръжената борба на българското население във вилаетите на Европейска Турция получила широк отзвук в чужбина. Пресата давала обширна информация за събитията в разбунтуваните области и за извършените от турските власти насилия. Прогресивната световна общественост изказвала открито симпатиите си към въстаниците. Обратно, официалните среди изразявали сдържаност, като хвърляли обвинения за екцесиите и върху двете страни.

Особено развълнувано било общественото мнение в Русия и в другите славянски страни. Въстанието в Македония и Одринско било посрещнато с нескрито вълнение и симпатии от руската общественост. Наистина в периодичния печат се оправдавала политиката на царското правителство за ненамеса на Русия в събитията на Балканския полуостров, но заедно с това се изнасяли сведения за самоотвержената борба, която водело българското население във вилаетите на Европейска Турция срещу своите поробители. Изтъквал се българският характер на въстанието и се подчертавало, че то е насочено срещу несправедливите решения на Берлинския договор[18].

Широко било отражението на Илинденско-Преображенското въстание върху английското обществено мнение. За формиране на трайни убеждения за българския характер на освободи-

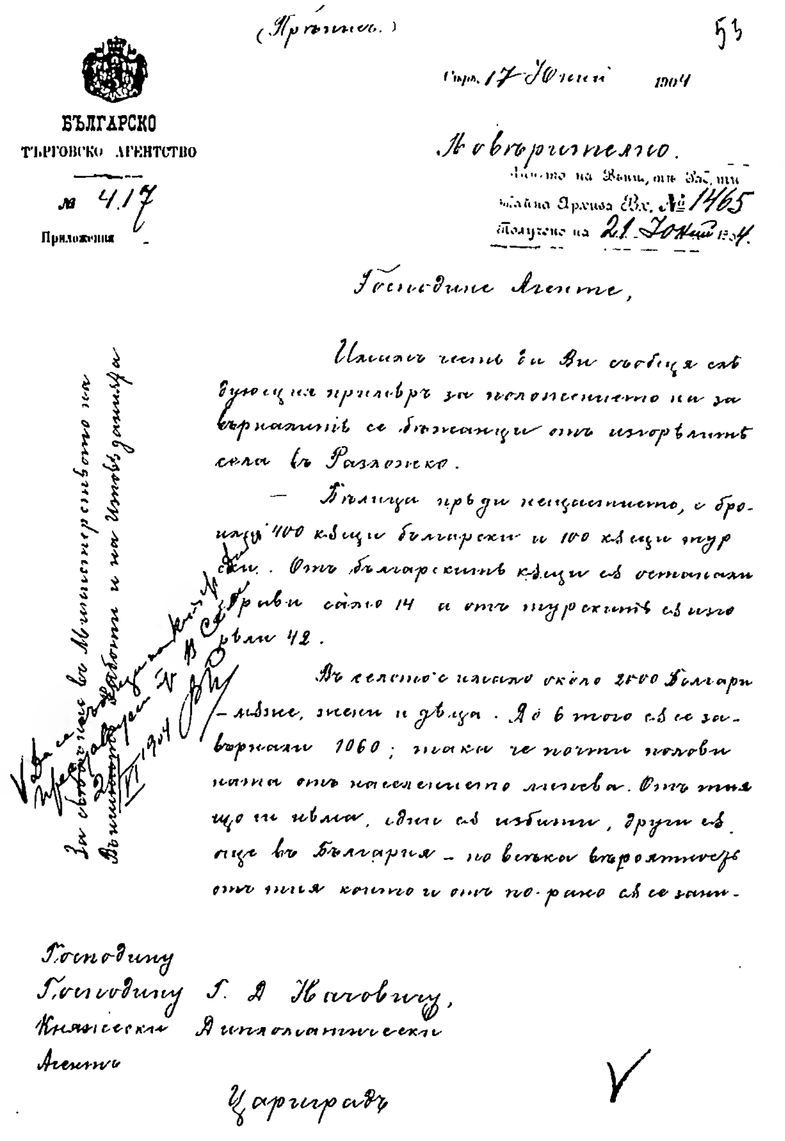

(Прѣпис.)

53

БЪЛГАРСКО
ТЪРГОВСКО АГЕНТСТВО

№ 417

Приложения –

Сяръ, 17 Юний 1904

Поверително.

Министерство на Външ. раб. и изп.
Тайна Архива Вх. № 1465
Получено на 21 Юний 1904

Господине Агенте,

Имамъ честь да Ви съобщя слѣдующия примѣръ за положението на завърналитѣ се бѣжанци отъ изгорѣлитѣ села въ Разложко.

— Бѣлица прѣди нещастието, е броила 400 кѫщи български и 100 кѫщи турски. Отъ българскитѣ кѫщи сѫ останали здрави само 14 и отъ турскитѣ сѫ изгорѣли 42.

Въ селото е имало около 2800 българи – мѫже, жени и дѣца. Отъ тѣхъ сѫ се завърнали 1060; така че почти половината отъ населението липсва. Отъ тия що ги нѣма, едни сѫ избити, други сѫ още въ България – по всѣка вѣроятность отъ тия които и отъ по-рано сѫ се зани-

За свѣдѣние на Министерството на Вѫтрешнитѣ работи и на Изповѣданията

Да се прѣпише [illegible]
21/VI 1904

Господину
Господину Г. Д. Начовичу,
Княжески Дипломатически
Агентъ

Цариградъ

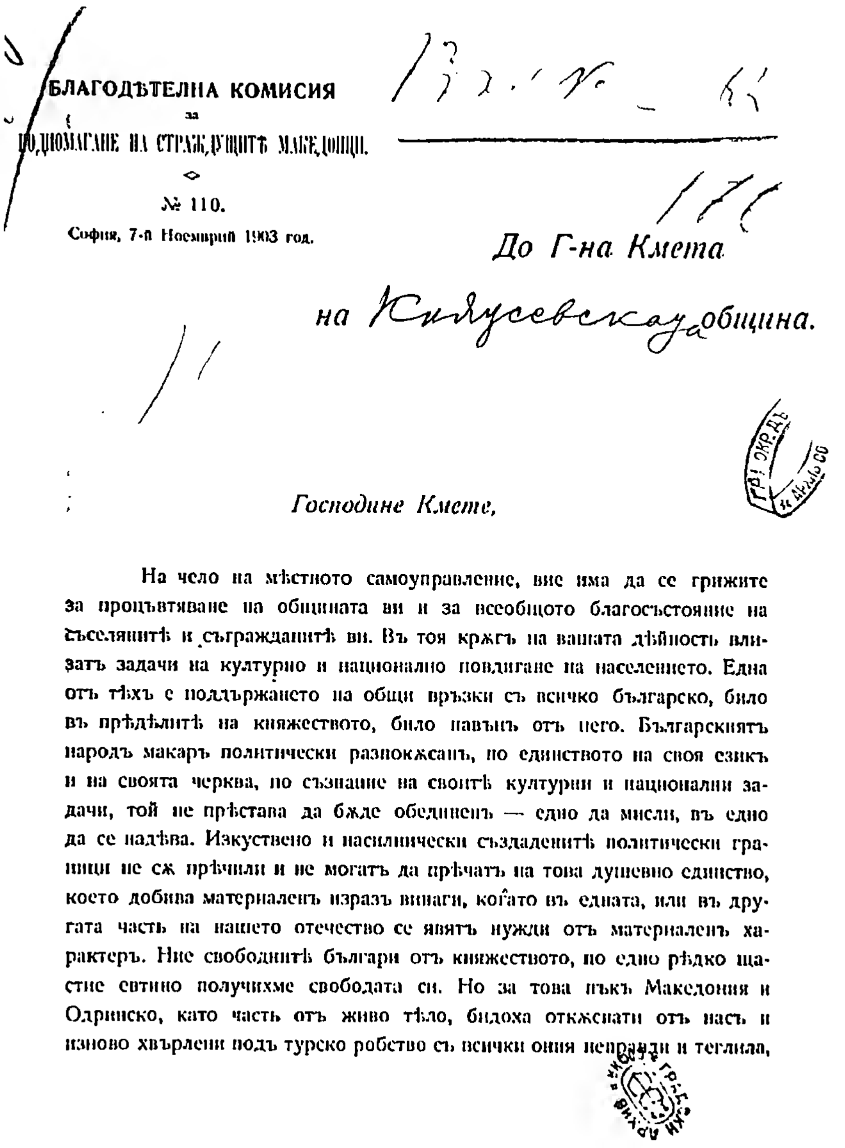

БЛАГОДѢТЕЛНА КОМИСИЯ
за
ПОДПОМАГАНЕ НА СТРАЖДУЩИТѢ МАКЕДОНЦИ.
№ 110.
София, 7-й Ноемврий 1903 год.

До Г-на Кмета
на Княжевската община.

Господине Кмете,

На чело на мѣстното самоуправление, вие има да се грижите за процъвтяване на общината ви и за всеобщото благосъстояние на съселянитѣ и съгражданитѣ ви. Въ тоя кржгъ на вашата дѣйность влизатъ задачи на културно и национално повдигане на населението. Една отъ тѣхъ е поддържането на общи връзки съ всичко българско, било въ прѣдѣлитѣ на княжеството, било навънъ отъ него. Българскиятъ народъ макаръ политически разпокжсанъ, по единството на своя езикъ и на своята черква, по съзнание на своитѣ културни и национални задачи, той не прѣстава да бжде обединенъ — едно да мисли, въ едно да се надѣва. Изкуствено и насилнически създаденитѣ политически граници не сж прѣчили и не могатъ да прѣчатъ на това душевно единство, което добива материаленъ изразъ винаги, когато въ едната, или въ другата часть на нашето отечество се явятъ нужди отъ материаленъ характеръ. Ние свободнитѣ българи отъ княжеството, по едно рѣдко щастие евтино получихме свободата си. Но за това пъкъ Македония и Одринско, като часть отъ живо тѣло, бидоха откжснати отъ насъ и изново хвърлени подъ турско робство съ всички ония неправди и теглила,

Писмо от управляващия Българското търговско агентство в Сяр Г. Стоев до княжеския дипломатически агент в Цариград Г. Начович за положението на завърналите се български бежанци в с. Белица, Разложко, и в селата Балдево и Обидим, Неврокопско. Сяр, 17 юни 1904 г. /първа страница/. ЦДА – София

Писмо от Благодетелната комисия до общините за подпомагане на българите бежанци от Македония и Одринско, 7 ноем. 1903 г., печатно /първа страница/. Софийски градски окръжен държавен архив

телното движение в Македония и Одринско спомагали дописките във вестниците и списанията. Особено положителна била ролята на известния журналист Джеймс Баучер, кореспондент на в. „Таймс“ на Балканите. Редица учени като А. Дж. Ивънс и Х. Брайлсфорд разкривали в своите разработки историческата истина и определено настоявали за политическо решение на македонския въпрос в духа на Санстефанския договор[19].

В началото на април 1903 г. в Лондон бил създаден Балкански комитет, в който взели участие видни обществени дейци, принадлежащи предимно към Либералната партия, която по това време била в опозиция. Начело на комитета застанал проф. Уестлайк, но фактически негов ръководител бил Ноел Бъкстон. Балканският комитет се превърнал в значително обществено-политическа институция, която още от създаването си придобила несъмнен авторитет. Основното му искане било в Македония да се назначи генерал-губернатор християнин, извън опеката на Портата и отговорен само пред великите сили. Това искане напълно съвпадало с лозунгите, които издигнала Вътрешната организация и съставлявало една от целите във външната политика на Княжество България[20]. Комитетът организирал многобройни инициативи в защита на въстаналото население на Македония и Одринско[21].

Въпреки че английската общественост изразила спонтанно симпатиите си към въстанието от 1903 г., британското правителство не подкрепило искането за ревизия на Берлинския договор по териториалните въпроси на полуострова. То продължавало да се придържа към политиката за запазване на съществуващото положение[22].

Подобно било поведението и на френското правителство[23]. Но и във Франция, както и във Великобритания, широката общественост се изказала в защита на пострадалите от репресиите на турските войски. Издигнали своя глас такива светли умове като Жан Жорес, Виктор Берар, Франси дьо Пресансе, Мишел Бреол и мн. др. Почти във всички френски вестници, без разлика на политическа ориентация, се появили остри статии, в които се осъждал режимът на Османската империя. В научни и публицистични трудове, подобно на това, което ставало в Англия, се подчертавал българският национален характер на освободителното движение в Македония и Одринско[24]. Френската общественост призовавала своето правителство да активизира политиката си по македонския въпрос и да съдейства за обособяването на Македония в отделна автономна област под контрола и с гаранцията на великите сили.

В Германия, Австро-Унгария и Италия движението в полза на въстаналото население в Македония и Одринско не придобило такива широки размери. Ръководните среди в тези страни се страхували от евентуални териториални промени на Балканите, защото смятали, че всяка промяна ще засегне в една или друга степен техните интереси. Но и в тези страни демократичната общественост изтъквала българския характер на македоно-одринското освободително движение и изразявала симпатиите си към него[25].

Илинденско-Преображенското въстание раздвижило всички слоеве на обществеността в балканските страни, но отношението към него не било еднакво. Реакцията на демократичните и прогресивните среди била добронамерена и положителна. В същото време шовинистичните кръгове посрещнали крайно враждебно избухването на въстанието. В автономията на Македония те виждали предимство за българската страна и се придържали към политиката на подялба. На ВМОРО гледали като на българска национална организация. Усилията на българското правителство за разширяване на реформите в Македония били посрещнати със съпротива от страна на другите балкански държави.

Открити антибългарски настроения били изразени в Гърция, която манифестирала лоялност в отношенията си с Османската империя. Самото въстание било обявено за антигръцка акция в Македония и Одринско. Прогресивните кръгове в Гърция не одобрявали поведението на своето правителство, но техният глас не бил чут[26].

Лоялност към Османската империя по време на Илинденско-Преображенското въстание проявила и Сърбия, но нейната политика имала двойствен характер. Правителството на кралството не се решавало открито да се обяви срещу въстанието, защото можело да загуби влиянието си сред и без това незначителните по брой сърбомани в Македония. То отделило средства, които били предназначени уж за подпомагане на пострадалите, а всъщност били употребени за засилване на пропагандата в Македония. По всякакъв начин продължавало да се подчертава, че турските власти и въстаниците били в еднаква степен врагове на сръбското население. Въстанието с един замах унищожило всички напъни да се докаже сръбският характер на Македония. Ето защо сръбското правителство отново се обявило против реформите, дори ако бъдели въведени под контрола на великите сили. То не се отклонявало от политиката за разделяне на Македония на сфери на влияние[27].

Макар и с неизяснени позиции по националния въпрос на Балканите, Сръбската социалдемократическа партия била единствената обществена сила в Сърбия, която открито демонстрирала своята солидарност с Илинденско-Преображенското въстание и осъдила аспирациите на сръбската буржоазия към Македония. В резолюцията на свикания от нея митинг на 24 август 1903 г. в Белград се казвало, че автономията на Македония в рамките на Балканска конфедерация е единственият правилен път за решаването на македонския въпрос[28].

В Черна гора правителството подкрепяло политиката на Сърбия и се стараело да подчертае пред Русия и Турция своя неутралитет спрямо въстанието. По тази причина на черногорска територия не били предприети никакви конкретни акции в полза на борещото се срещу чуждия гнет население в Македония и Одринско.

В Румъния пресата отразила широко въстанието и отделила особено внимание на участието на куцовлашкото население в него. Докато румънското правителство застанало на антибългарски позиции и водело политика на лоялност по отношение на Турция, в страната възникнали комитети, които събирали помощи и изпращали доброволци /от македонски власи и българи/ в Македония. Албански патриоти изразили също симпатиите си към въстанието и му оказвали подкрепа, за разлика от мюсюлманските бейове, които взели участие в неговото потушаване. Илинденско-Преображенското въстание намерило дълбоко съчувствие сред националноосвободителните сили на южнославянските области в пределите на Австро-Унгария. За хърватската общественост въстанието имало български национален характер[29].

Отзвукът от въстанието в Македония и Одринско през 1903 г. в чужбина бил толкова силен, че създал истинско движение в негова защита. Широката общественост подкрепила основните искания на Вътрешната организация. Поставен бил на дневен ред въпросът за въвеждане на реформи във въстаналите области. Дипломацията на великите сили не можела вече да стои настрана от събитията, тя трябвало да се намеси. За съжаление обаче съществувала огромна разлика между исканията на въстаниците и стремежа на почти всички пряко или косвено засегнати от реформите страни, които не желаели да се нарушава създаденото от Берлинския договор териториално разпределение на полуострова.

МЮРЦЩЕГСКАТА РЕФОРМЕНА ПРОГРАМА И НЕЙНОТО ПРИЛАГАНЕ. БЪЛГАРСКО-ТУРСКОТО СПОРАЗУМЕНИЕ. Великите сили предоставили на Русия и Австро-Унгария инициативата за въвеждане на реформи във вилаетите на Европейска Турция. Високата порта безуспешно се опитала да отклони външната намеса. След преговори в Мюрцщег, Австро-Унгария, на 1 октомври 1903 г. правителствата на Русия и Австро-Унгария подписали протокол с предложения за реформи, които малко по-късно били връчени на Високата порта.

По дух и същност Мюрцщегската програма се разминавала с основните искания на Вътрешната организация за автономия на Македония и Одринска Тракия начело с генерал-губернатор християнин, намиращ се под протекцията и надзора на великите сили. Ударението в реформената програма се поставяло върху реорганизацията на турската жандармерия и полиция с цел да се задуши националноосвободителното движение. За успокоение на местното население се постановявало турските власти да не използват при потушаването на въстанието башибозук и поделения от запасни войници, а само редовни части. След умиротворяването на страната се предвиждало изменение в териториалното разпределение на административните единици с цел по-правилно да се групират отделните националности. Предвиждало се също реорганизиране на административните и съдебните учреждения и допускане на християни в тях; настоявало се за преразглеждане на политическите престъпления; изисквали се улеснения за завръщане на бежанците, както и материална подкрепа и данъчни облекчения за пострадалите. Изрично се подчертавало, че реформите ще се въведат, щом обстоятелствата позволяват.

Най-съществената слабост на Мюрцщегската програма била, че нейното прилагане се предоставяло на турските власти и не се вземало предвид становището на Вътрешната организация. Българското население във вилаетите на Европейска Турция останало недоволно и продължило борбата си за освобождение от чуждия гнет[30].

Мюрцщегската програма трябвало да се разпростре върху трите вилаета – Солунски, Битолски и Косовски /Скопски/. Одринско изцяло се изключвало от реформената програма. Тъй като намесата на великите сили имала за цел да подобри положението на християните в Македония, от реформената програма били изключени онези санджаци /окръзи/ на Косовския /Скопския/ вилает, в които албанското население съставлявало мнозинство, а също и южните райони на Македония – Халкидическия полуостров и Селфидженския санджак, където преобладавало гръцко население. Жандармерийските офицери, изпратени от великите сили, били разпределени по сектори. Скопският санджак бил поверен на австрийски, Битолският – на италиански, Солунският – на руски, Серският – на френски, и Драмският – на английски офицери. Германски офицери поели ръководството на жандармерийската школа в Солун. По този начин областта, в която трябвало да се приложи реформената програма, била ограничена в ония части на трите вилаета /Скопски, Битолски и Солунски/, които съставлявали същинска Македония и влизали в състава на българската държава съгласно решенията на Санстефанския мирен договор от 1878 г. В така очертаните граници на Македония българите съставлявали мнозинство от цялото население на областта. В тези райони се простирала и революционната дейност на Вътрешната организация[31].

Реформите целели да внесат подобрение в гражданското устройство и да модернизират турската финансова система. Те не срещнали подкрепа от страна на турските власти и резултатите били незначителни. Фактически самият замисъл за преобразования във въстаналите области изключвал какъвто и да е напредък при решаване на македонския въпрос. Наблягало се преди всичко на запазване на съществуващото териториално положение и на ненамеса във вътрешните работи на империята. При прилагане на реформената програма бил даден приоритет на Русия и Австро-Унгария. Твърде скоро Русия била въвлечена във въоръжен конфликт с Япония в Далечния изток и загубила инициатива в работите на Балканския полуостров. Бъдещето на реформите зависело фактически от поведението на Австро-Унгария, която се стремяла да отсрочи разпадането на Османската империя, а когато разпадането станало факт, да постигне изгодно за нея разпределение на турското наследство в Европа[32].

При такава политическа линия на австро-унгарската дипломация представителите на Дунавската монархия проявили пасивност в реформената област. Такова било поведението и на представителите на другите велики сили[33].

В продължение на около 5 години великите сили се занимавали с финансите на вилаетите в духа на Мюрцщегската реформена програма. През този период нито данъчното бреме върху българското население било облекчено, нито били премахнати произволите. Същността на турския режим не се променила. Не дали резултат и усилията да бъде модернизирано турското правосъдие. Включването на християни в органите на съда не било осъществено. Религиозната и народностната дискриминация не били премахнати.

На 27 януари 1908 г. Австро-Унгария се отказала официално от реформеното дело. Това решение на правителството на Дунавската монархия отбелязало и края на австро-руските съглашения по балканските въпроси. Последвало сближаване между Русия и Англия[34].

ЗАСИЛВАНЕ НА ЧУЖДИТЕ ПРОПАГАНДИ. Една от тежките последици на Илинденско-Преображенското въстание било засилването на чуждите пропаганди в Македония и Одринско. Турските власти съдействали за изостряне на отношенията между балканските държави. Македония се превърнала в арена на сблъскавания между различни чети.

Използвайки турските репресии над българското население и отслабването на ВМОРО след въстанието, гръцките консули, духовенството и различните комитети се стремели с всички средства да съкрушат духа на местните български дейци. Правителството в Атина централизирало дейността на различните органи на пропагандата. В Битоля гръцкото консулство поставило основите на нелегална организация, с цел уж да защитава общините на Патриаршията срещу всякакви врагове, т.е. тази организация била насочена срещу комитетите на ВМОРО. На следната година били прехвърлени от Гърция в Македония първите андартски групи. Задачата на тези чети била да унищожават комитетите на ВМОРО и българските общини и да връщат населението под ведомството на Патриаршията. Дейността на гръцката въоръжена пропаганда се разпространила предимно в казите на Костур, Лерин, Битоля, Енидже Вардар, Солун, Воден, Струмица, Сяр, Драма и на

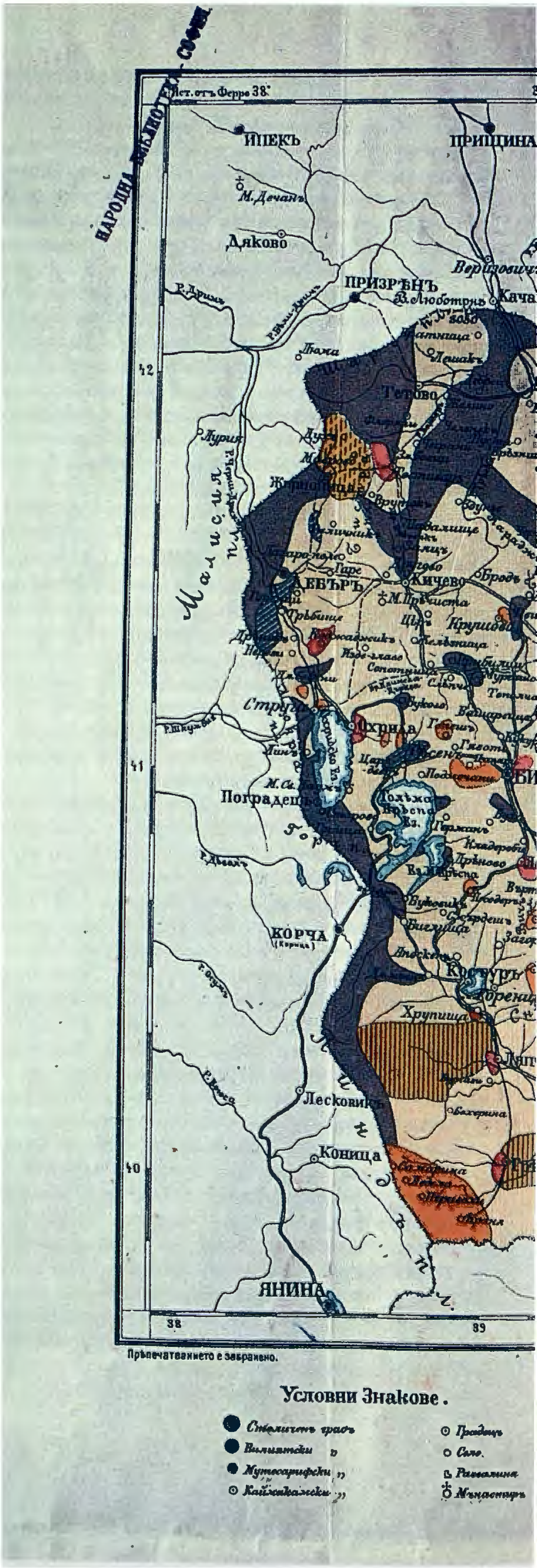
Изт. отъ Ферро 38
ИПЕКЪ
ПРИЩИНА
М. Дечанъ
Дяково
ПРИЗРЕНЪ
Люботрнъ
Тетово
Малисия
ДЕБЪРЪ
Кичево
М. Пречиста
Струга
Охрида
Поградецъ
КОРЧА
(Корча)
Костуръ
Хрупища
Лесковикъ
Коница
ЯНИНА
42
41
40
38
39
Препечатването е забранено.
Условни Знакове.
Столиченъ градъ
Вилаетски „
Мутесарифски „
Каймакамски „
Градецъ
Село
Развалина
Монастиръ

Етнографска карта на Македония. Съставена от Картографска секция при щаба на армията, 1904 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Карти и графика

ЕТНОГРАФИЧЕСКА КАРТА НА МАКЕДОНИЯ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - СОФИЯ

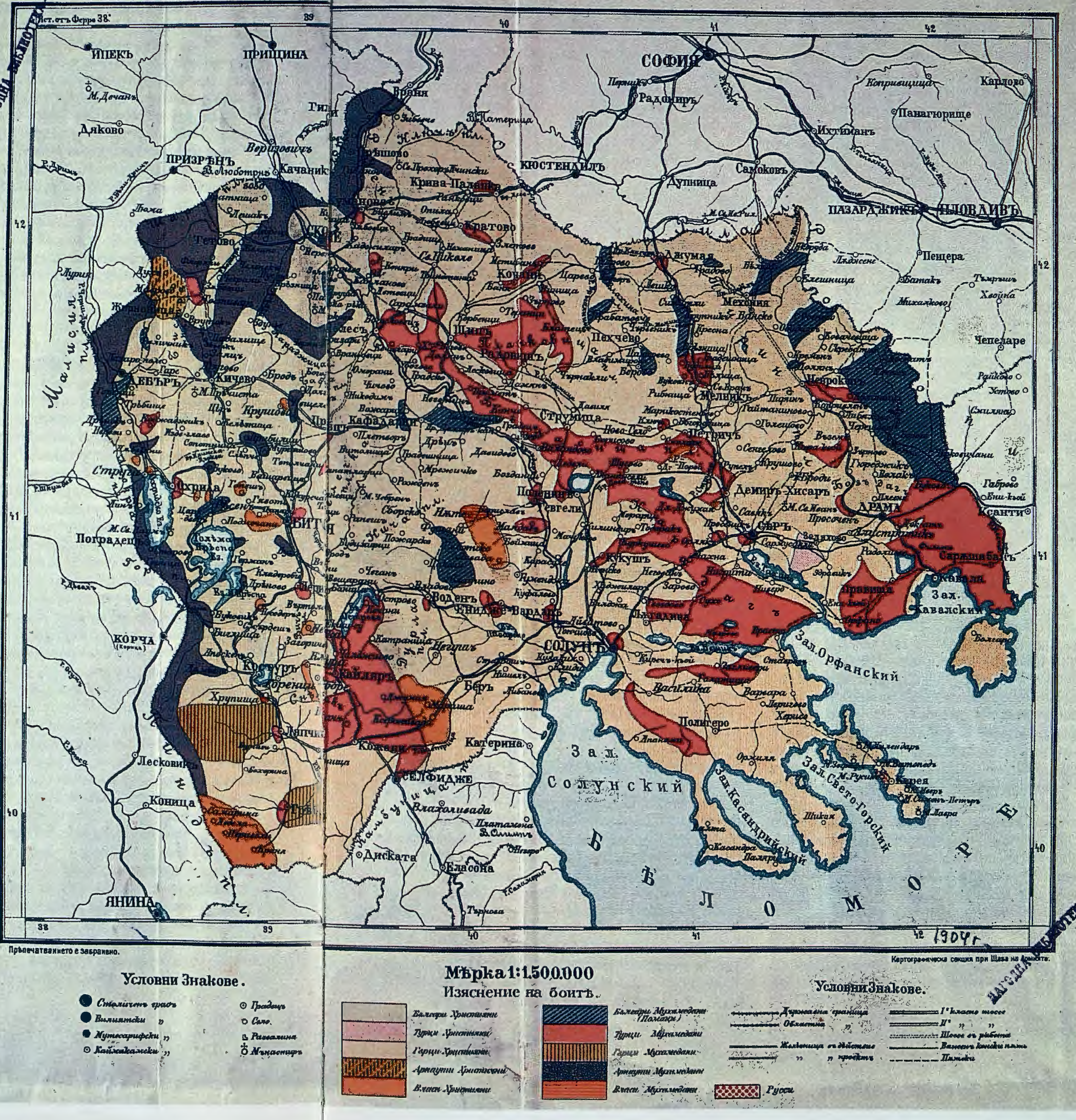
Ист. отъ Ферро 38°
38
39
40
41
42
ИПЕКЪ
ПРИЩИНА
СОФИЯ
Враня
Кюстендилъ
Самоковъ
Дупница
Радомиръ
Копривщица
Карлово
Панагюрище
Ихтиманъ
ПАЗАРДЖИКЪ
ПЛОВДИВЪ
Дяково
Призрѣнъ
Качаникъ
Кратово
Крива-Паланка
Скопие
Тетово
Дебъръ
Кичево
Кочани
Джумая
Мехомия
Неврокопъ
Пещера
Батакъ
Чепеларе
Щипъ
Радовишъ
Струмица
Мелникъ
Петричъ
Демиръ Хисаръ
Сѣръ
Драма
Ксанти
Саръшабанъ
Кавала
Правища
Зал. Кавалский
Охрида
Ресенъ
Битоля
Погрaдецъ
Прилѣпъ
Кафадари
Гевгели
Кукушъ
Воденъ
Енидже Вардаръ
СОЛУНЪ
Лъгадина
Бѣръ
Кайляръ
Костуръ
Корча
Хрупища
Лапчища
Лесковикъ
Коница
Гревена
Катерина
СЕЛФИДЖЕ
Дискатa
Еласона
Търнова
ЯНИНА
Зал. Орфанский
Зал. Солунский
Зал. Касандрийский
Зал. Свето-Горский
Политеро
Касандра
Карея
Бѣло море
Малисия
1904г
Прѣпечатването е забранено.
Картографическа секция при Щаба на Армията.
Мѣрка 1:1.500.000
Изяснение на боитѣ.
Българи Християни
Турци Християни
Гърци Християни
Арнаути Християни
Власи Християни
Българи Мухамедани (Помаци)
Турци Мухамедани
Гърци Мухамедани
Арнаути Мухамедани
Власи Мухамедани
Руси
Условни Знакове.
Столиченъ градъ
Вилаетски „
Мутесарифски „
Каймакамски „
Градецъ
Село
Развалина
Монастиръ
Условни Знакове.
Държавна граница
Областна „
Желѣзница въ дѣйствие
„ „ проектъ
I° класно шосе
II° „ „
Шосе въ работа
Вдигнатъ конски пѫть
Пѫтеки

Халкидическия полуостров, както и в санджаците на Одрин и Лозенград[35].

Андартските чети се комплектували предимно от жители на кралството и се ръководели от офицери от гръцката армия[36]. През 1905 г. от Гърция в Европейска Турция преминали около 2800 души, които взели участие в различните форми на гръцката пропаганда. В същото време броят на андартите възлизал на 800–1000 души. Четите се издържали от гръцките власти. През 1904 г. на тях била отпусната сума от 500 000, а през 1906 г. тази сума възлизала на 600 000 драхми. Средствата се записвали направо във военния бюджет под условни графи[37].

Едно от най-големите злодеяния на андартските чети било опожаряването и изстъпленията в с. Загоричане /дн. Василиас/, Костурско /25 март 1905/. В акцията участвали 200–300 четници. Убити били 72 селяни, а 7 – тежко ранени. В Одринско под покровителството на турските власти гръцките банди ограбвали и избивали местните българи. В особено тежко положение се оказали казите на Гюмюрджина /дн. Комотини/, Дедеагач /дн. Александруполис/ и Ортакьой /дн. Ивайловград/. Тук гръцката експанзия придобила нови форми. Богати гърци започнали да откупуват чифлишки земи и да заселват в тях гръцко или гърцизирано население[38].

Патриаршията използвала обстановката след въстанието, за да си възвърне част от изгубените позиции главно в Южна Македония и в Одринска Тракия. Особена ярост в преследването на българите проявил костурският патриаршески владика. Една от първите негови жертви бил прославеният войвода от Костурско по време на въстанието Лазар Поптрайков[39].

Съпротивата на местното население срещу гръцката пропаганда била организирана и ръководена от ВМОРО. В Македония действали Пандо Кляшев, Митре Влаха, Апостол Петков и др., а в Одринско – Лазар Маджаров, Дико Джелебов и др. Много от ръководните дейци на организацията станали жертва в усилията да се отблъсне гръцката експанзия. Натискът върху българите и извършените насилия не дали очакваните резултати. Гръцката пропаганда не могла да възстанови изгубените си позиции[40].

Поражението на Илинденско-Преображенското въстание било съпроводено със засилване и на сръбската агресия в Македония. Използвайки покровителството на турските власти, сръбската пропаганда увеличила активността си. Изградени били нови църковни общини и били открити сръбски училища в чисто български райони. Отказалите да съдействат за разширяване на сръбското влияние в Македония били преследвани и към тях се прилагали различни форми на икономически бойкот. С добро заплащане сръбската пропаганда сполучила да привлече на своя страна свещеници и учители, завършили български училища, както и някои корумпирани дейци на ВМОРО. Разединението сред българското националноосвободително движение създавало допълнителни благоприятни условия за осъществяване на целите, които си поставила сръбската политика.

След военния преврат през май 1903 г. външната политика на Сърбия постепенно се ориентирала към силите на Съглашението и официално се изказвало становище, че е необходимо сближение с България за защита на интересите и на двете страни. В хода на водените през март 1904 г. преговори обаче Сърбия не се отказала от разделянето на Македония на сфери на влияние и отхвърлила българското искане за задълбочаване на реформите и за автономия на Македония. С тази си позиция сръбската страна фактически правела невъзможно осъществяването на съюз между двете държави[41].

Подобно на гръцките андарти, и сръбските чети воювали срещу въоръжените сили и срещу комитетите на ВМОРО. Още преди въстанието, през 1901 г., била създадена сръбска четническа организация, която изпратила две чети в Македония. Опитът се оказал несполучлив. Четите се присъединили към ВМОРО и войводите и повечето от четниците по-късно взели участие във въстанието. И през следващите 1902 и 1903 г. сръбската пропаганда не достигнала съществени успехи[42].

След разгрома на Илинденско-Преображенското въстание сръбските чети били формирани по административен път. Тяхната дейност се ръководела от правителството чрез главен или горски щаб, а в Македония се направлявала от консулите. В четите влизали сръбски офицери и подофицери, както и доброволци от кралството. Въоръжената сръбска пропаганда се отличавала със строга централизация и дисциплина и действала съобразно с тактиката и целите, които си поставяла дипломацията на кралството. Нейните чети се издържали от сръбската държава, те били добре снабдени с оръжие и разполагали с необходимите парични средства. Всичко това правело борбата срещу тях крайно трудна[43].

Сръбската въоръжена пропаганда имала за база селата от Поречието, Кичевско, населението на които отивало на гурбет в Сърбия и тук сърбоманството било силно. По-късно сръбските чети се настанили в областта Азот, Велешко, и се мъчели да овладеят казите на Велес и Прилеп. Те положили големи усилия да се затвърдят в Скопска Черна гора и планината Козяк и оттук водели упорита борба с ВМОРО в Скопско, Кумановско, Кратовско, Кочанско.

Празничен костюм на млада жена от Костурско, нач. на XX в. Етнографски институт с музей при БАН – София

Женски костюм на българка бежанка от Лозенградско, нач. на XX в. Етнографски институт с музей при БАН – София

В периода след Илинденско-Преображенското въстание Вътрешната организация отдала много повече сили и енергия да преодолее натиска на чуждите пропаганди, отколкото в периода преди въстанието. Дейци на организацията, които принадлежали към лявото течение в освободителното движение, често обвинявали ръководството ѝ, че допуска увлечения и че измества вниманието си от главната цел на революционната борба. Но попаднали в райони, застрашени от чети на сръбската пропаганда, дори и войводите с крайно леви убеждения като Коста Нунков и Христо Чернопеев проявявали голяма активност и безкомпромисност по отношение на сръбската пропаганда. В борбата срещу сърбоманските чети загинали прославените войводи Панчо Константинов и Георги Ацев. Въпреки тежките загуби Вътрешната организация се съвзела и дала сериозен отпор на пропагандата.

Сръбските власти се опитали да използват поражението на въстанието, за да засилят и проявите на македонизма като вариант на своята пропаганда. През 1904 г. излязла брошурата на Кръстьо Мисирков „За македонците работи". Македонско движение обаче не възникнало, а следователно политиката на сръбската буржоазия да откъсне от българската националност част от славянското население на Македония под маската на отделна македонска индивидуалност не отбелязала никакъв напредък[44].

Въпреки всички усилия сръбската пропаганда в Македония не успяла да създаде масово движение в своя полза. Успехите ѝ имали частичен характер и се дължали преди всико на покровителството от страна на турските власти и на липсата на единство в редовете на македоно-одринските революционери. Населението на Македония не прекъснало връзките си с Екзархията, а Вътрешната организация, общо взето, запазила влиянието си. Напрегнатата обстановка във вилаетите на Европейска Турция се дължала на дейността на пропагандите. „... Сърбите – отбелязва Д. Груев – дадоха поводи за създаване на такава ужасна атмосфера; българите в Македония се държат полоялно отколкото гърците и сърбите; може би затова, защото нашите там са болшинство и ний чувстваме солидна нравствена почва под краката си. Българският девиз – политическа свобода – действа твърде обаятелно върху населението.“[45]

Румъния също се възползвала от поражението на въстанието, за да засили пропагандата си в Македония, където имало незначително на брой влашко население. Румънската пропаганда в Македония датирала още от средата на XIX в. В Букурещ бил създаден Комитет за възраждане на румънската народност в Турция. Открити били няколко румънски училища и църкви предимно в Югозападна Македония и започнало разпространението на румънския език сред влашкото население. След въстанието правителството на кралството активизирало дейността си в защита уж на румънските интереси в Македония. Турските власти посрещнали благосклонно румънската пропаганда в европейските вилаети на империята. Нейното появяване засилвало враждата между християнските народности в Македония. Под натиска на Румъния, подкрепена от австро-унгарската дипломация, на 23 май 1905 г. било издадено султанско ираде, с което власите в Македония се признавали за отделна народност, като им се разрешавало да отворят румънски училища и църкви[46].

Румънската пропаганда била насочена срещу българското движение, но тя засегнала преди всичко интересите на Вселенската патриаршия, защото мнозинството от власите по това време се намирали под нейно ведомство и се гърчеели. Опитът да се обособи отделна влашка народност предизвикал изостряне на отношенията между Румъния и Гърция.

С организирането на румънската пропаганда се създали условия в Македония да се появят няколко въоръжени чети на Революционния комитет на влашкия народ[47]. Поради ограничените размери на румънската пропаганда ВМОРО не предприела особени мерки, а правителството на княжеството се стремяло да поддържа добросъседски отношения с Румъния, чиито управляващи кръгове непрекъснато изостряли обстановката, като предявявали и териториални претенции.

След Илинденско-Преображенското въстание във вилаетите на Европейска Турция се активизирали чуждите пропаганди, насочени срещу българското население. Широкият размах на националноосвободителното движение, съпроводен с безспорен успех на българското просветно и църковно дело и на революционната борба в Македония и Одринско, се дължал преди всичко на етническата основа, върху която се развивали освободителните борби. Съотношението между различните народностни групи в двете области било и основната причина за ограничените размери на чуждите пропаганди и за слабото влияние на другите балкански държави. Пропагандите простирали дейността си главно сред българския елемент, и то сред онази част от българите, която все още се намирала под ведомството на Патриаршията. Въпреки терора и насилията и въпреки явната подкрепа на турските власти по отношение на чуждите пропаганди българското население в Македония и Одринско оказало успешна съпротива и запазило доминиращото си положение.

2.

ВМОРО след Илинденско-Преображенското въстание

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И СЪСТОЯНИЕ НА ВЪТРЕШНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ. След поражението на Илинденско-Преображенското въстание ВМОРО изпаднала в дълбока криза. Настъпил тежък период в развитието на организацията. В резултат на повсеместния терор и ужасните изстъпления от страна на турските власти били прекъснати връзките между местните комитети и ръководните органи, загинали много от видните ѝ дейци, мъчнопоправими били загубите на хора и бойни материали.

Към края на 1903 и началото на 1904 г. големи групи от войводи, четници и бежанци от всички краища на Македония и Одринско преминали границите на България. Голяма част от ръководните кадри на Вътрешната революционна организация се събрали в София. Тук се намирали задграничните представители д-р Христо Татарчев и Христо Матов. Дошли Христо Чернопеев, Яне Сандански, Георги Попхристов, Славейко Арсов, Пандо Кляшев, Васил Чакаларов, Деян Димит-

---

Дамян Груев, фотография, 1906 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

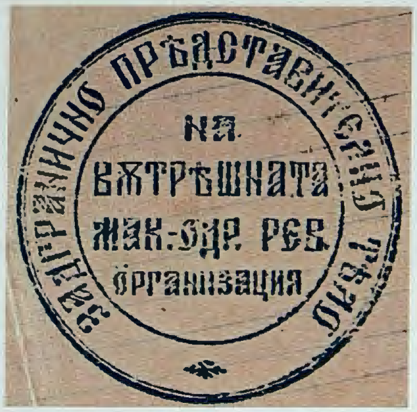

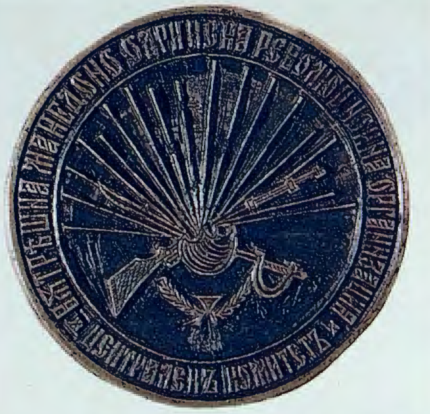

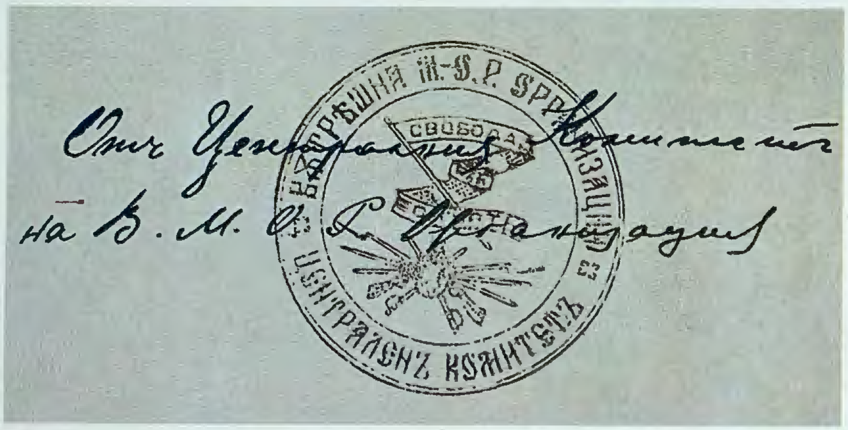

Отъ Централния Комитетъ на В.М.О.Р. Организация

Печат на Задграничното представителство на Вътрешната македоно-одринска революционна организация /детайл от документ/. Държавен архив – Смолян

Печат на ВМОРО. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Най-разпространеният печат на ЦК на ВМОРО /детайл от документ/. ЦДА – София

ров, Сава Михайлов, Апостол Петков, Михаил Герджиков и мн. др. Пристигнал, бурно аклamиран от гражданите на столицата, Борис Сарафов, член на Главния щаб на въстанието в Битолския революционен окръг. Видните ръководители на организацията Д. Груев, П. Тошев, Гьорче Петров и Ан. Лозанчев останали във вътрешността, за да възстановят комитетската мрежа. Много от революционните дейци, между които и председателят на ЦК Иван Гарванов, били заловени и осъдени на дългогодишен затвор[48].

В София се състояли редица съвещания на ръководните дейци на ВМОРО. Разгледано било положението в Македония и Одринско след поражението на въстанието. Обмисляли се бъдещите насоки на освободителното дело. Избухнали остри спорове и се изказали много и рязко противоположни становища за устройството на организацията и нейните методи на борба. „Обаче у всички дейци – подчертава Георги Попхристов, един от ръководните дейци на Битолския революционен окръг – владееше едно общо убеждение, че борбата трябва да продължи.“[49]

В съвещанията участвали представители на всички революционни окръзи. При възникналите спорове по важни идейни, тактически и организационни въпроси окончателно се оформили две течения в редовете на революционното освободително движение. Сред едното течение най-внушителна била групата на „серчани“ начело с Я. Сандански. Към това течение принадлежали още М. Герджиков и Хр. Чернопеев, а като негов идеолог се очертал Димо Хаджидимов. Част от изтъкнатите дейци на това течение се числели към левите партии в България. Затова цялото течение условно било наричано „левица“ във ВМОРО. То осъждало остро начина, по който било взето решението за въстание, и начина за неговото провеждане. Те предлагали да се ограничи централизмът в управлението на организацията и да се осигури по-голяма активност на местните комитети.

Идейните позиции на другото течение, известно в историческата литература като „десница“ във ВМОРО, били изразени в разбиранията на задграничните представители Хр. Матов и Хр. Татарчев и на бившия председател на Централния комитет Ив. Гарванов, който бил амнистиран и освободен от затвора. Към това течение се присъединила и групата на Б. Сарафов. Дейците от „десницата“ одобрявали съществуващите идейни и организационни принципи на движението, изказвали положително отношение към решението за въстание, поддържали самостоятелността на организацията[50], но препоръчвали да се търсят пътища за сближаване и обединение с върховистите.

Част от кадрите на ВМОРО не се определили към някое от съществуващите течения. По своите възгледи те съставлявали своеобразен център. Основа на техните разбирания било желанието да се запази целостта и единството на организацията, като се внесат подобрения в нейното управление с цел тя да се приспособи към новите условия за борба, възникнали след поражението на въстанието.

Всички дейци на ВМОРО обаче смятали, че прокламираните от великите сили реформи не отговарят и на най-скромните искания на македоно-одринските революционери. Сред тях се формирало убеждението, че организацията трябва да се преустрои в една или друга степен, като запази своята самостоятелност и крайната си цел. В резултат на съвещанията в София било изработено специално изложение, наречено „директива“, и към средата на 1904 г. било изпратено във вътрешността на Македония и Одринско. Документът имал голямо значение и отразявал предимно схващанията на левицата. Той послужил за основа на бъдещата дейност на организацията.

Изтъквало се, че ВМОРО ще работи за подготовка на въстание, без предварително да се определя моментът на неговото избухване. Въстанието не трябвало да се предопределя и да се натрапва от отделни личности. Без да се изключват терористичните действия и наличието на четнически институт, центърът на революционната работа трябвало да се пренесе сред масите. Препоръчвало се също организацията да увеличи усилията си и да обхване и онези елементи от другите – освен българската – националности, които били недоволни от режима в Османската империя. Основите за сближение трябвало да постави идеята за Балканска федерация[51].

Възстановителна работа се извършвала в духа на принципите, залегнали в директивата, и на програмните документи на организацията от 1902 г. В невъстаналите райони комитетската мрежа се запазила напълно. Дори в пострадалите райони ръководните тела, макар и в непълен състав, продължавали да функционират. Постепенно те възстановили връзките си с нелегалните районни началства.

Най-активна организационна дейност отново развили Д. Груев, П. Тошев и Г. Петров[52]. Битоля и окръгът отново се превърнали в крепост на организацията. В Солунския, Скопския, Струмишкия и Серския окръг комитетската дейност се активизирала. По каналите на организацията започнали да се прехвърлят чети от България. Възстановителната дейност в Одринския революционен окръг се извършвала при крайно трудни условия и се ръководела от Л. Маджаров.

Въпреки тежката обстановка след поражението на Илинденско-Преображенското въстание ВМОРО запазила, общо взето, позициите си и продължавала да бъде признат ръководител на освободителното движение. Организацията не загубила влиянието си, но условията за борба станали много по-неблагоприятни. Освен турските власти срещу нея действали чуждите пропаганди, а реформената програма на великите сили фактически била насочена срещу нейните искания за политическа свобода и по-добро икономическо положение на българското население във вилаетите на Европейска Турция.

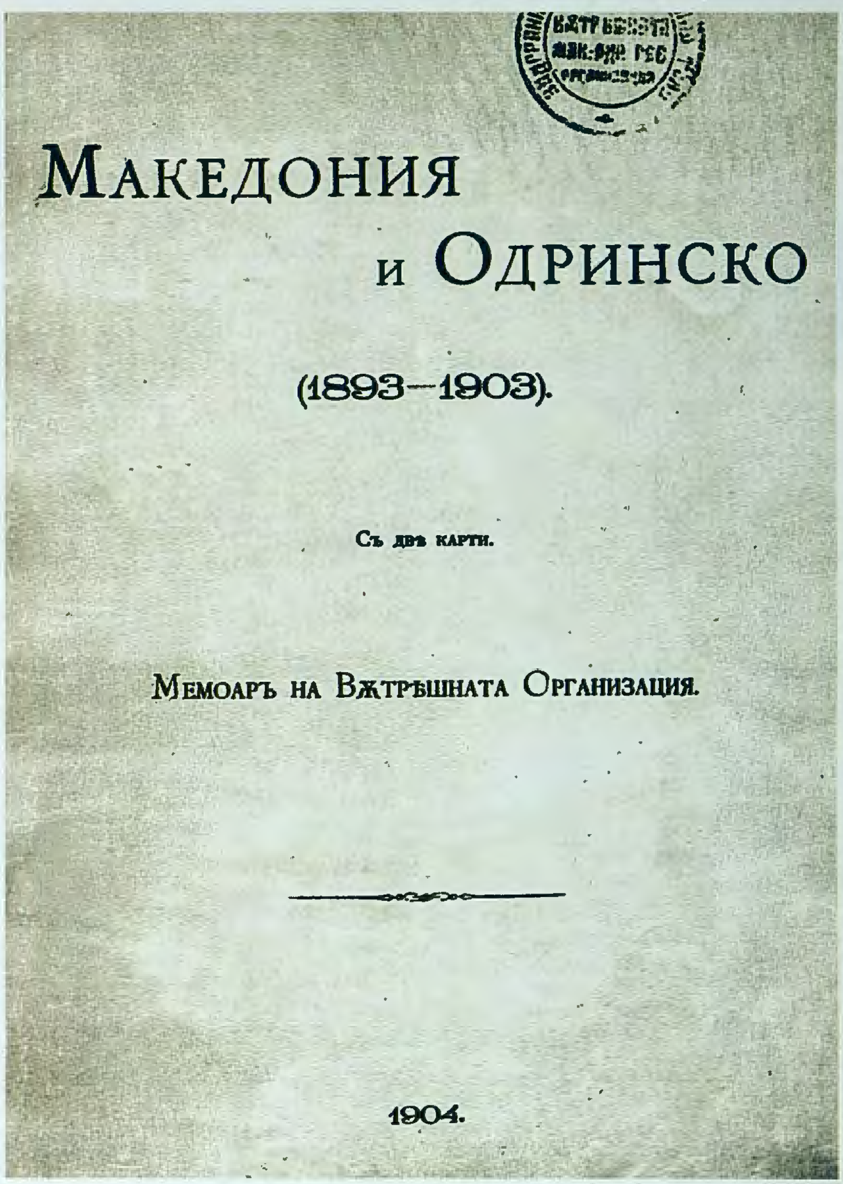
Македония
и Одринско
(1893–1903).

Съ двѣ карти.

Мемоаръ на Вѫтрѣшната Организация.

1904.

Македония и Одринско /1893–1903/. Мемоар на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, С., 1904 г. /титул/

ОКРЪЖНИТЕ КОНГРЕСИ И РИЛСКИЯТ ОБЩ КОНГРЕС НА ВМОРО. Разногласията, които възникнали сред революционните дейци, както и състоянието на освободителното дело налагали да се свикат окръжни конгреси и общ конгрес на Вътрешната организация. В кратък срок трябвало да се направи преценка на дотогавашната дейност и да се обмислят средствата и начините за борба. Също трябвало да бъдат изготвени и приети нови основни документи за устройството, управлението и тактиката на организацията. Предстояло да се избере нов състав на Централния комитет, тъй като съставът, който действал през време на въстанието и след него, нямал достатъчен авторитет и влияние.

Конгресът на Одринския революционен окръг се състоял от 12 до 25 февруари 1904 г. във Варна. Особено остри и разпалени били споровете за бъдещата тактика на организацията и нейните методи и средства за борба. Остра била и критиката срещу решението за въстание, макар че мнозина от делегатите признавали неговата неизбеж-

Гьорче Петров, фотография, 1903 г. Дирекция „Културно-историческо наследство – Благоевград

ност. Изказало се становище, че независимо от поражението и понесените жертви организацията трябвало да се стреми към подготовка на ново въстание. Избрано било ново главно боево ръководно тяло в състав Л. Маджаров, Стамат Икономов и Лазо Лазов. Решено било войводите да заминат за районите, определени им още от конгреса в местността Петрова нива преди въстанието[53].

Като окръг с най-добре възстановена комитетска мрежа Битолският революционен окръг успял пръв да свика свой конгрес, и то на собствена територия. Окръжният конгрес се състоял през първите дни на май 1904 г. в Прилепско. Той бил наречен подвижен, защото се местел от село на село, охраняван от една чета от около 30 души. За председател на конгреса бил избран Д. Груев, а за секретар – Христо Узунов.

Най-голямо внимание делегатите отделили на въпроса за уредбата на организацията. Възложено било на Д. Груев и П. Тошев да представят свои проектоустави за обсъждане. След оживени разисквания конгресът предоставил на Д. Груев да подготви проектоустав и правилник, като вземе предвид и предложенията, направени на конгреса. Новите документи били изпратени за обсъждане и мнение в другите революционни окръзи. Изработен бил и правилник за четите, който не се отличавал от действащия дотогава[54].

И според новите си документи ВМОРО трябвало да набира членовете си сред всички елементи, недоволни от турското управление, готови да се борят за освобождението на Македония и Одринско. Принципът на демократическия централизъм се запазвал, като се предвиждала избираемост на всички ръководни тела от долу до горе. Организационната структура трябвало да придобие следния вид: селски съвети, околийски ръководни тела, окръжни управления, Централен комитет и конгреси. Съставът на ЦК трябвало да се комплектува от представители на всички революционни окръзи и от няколко нелегални ръководни функционери[55].

На окръжния конгрес обстойно бил разгледан въпросът за борбата на ВМОРО срещу гръцката и сръбската пропаганда. П. Тошев настоявал организацията да прокламира открито българския си национален характер. Това всъщност отговаряло на действителното положение. Г. Петров се противопоставил на увлеченията за борба срещу чуждите пропаганди и дори препоръчвал освободителното движение да обхване и недоволната от режима част от мюсюлманското население, но не отричал необходимостта от организирана съпротива срещу пропагандите. Българите съставлявали фактическия облик на организацията. Приета била директива за борба срещу чуждите пропаганди[56].

Третият важен въпрос, разгледан на конгреса, се отнасял до разпределението на ръководните дейци по райони и за функциите, които трябвало да изпълняват. Приетият правилник за четите предвиждал въвеждането на длъжността инструктори-ревизори на четите в окръга. На практика значението и ролята на войводите в районите нараснала извънредно много. В техни ръце постепенно се съсредоточавало фактическото ръководство на комитетското дело по места. На Д. Груев било възложено да организира съпротивата срещу сръбската пропаганда в Поречие, а на П. Тошев и Йордан Тренков – в областта Азот, непосредствено до Прилепския район[57].

С окръжно от 24 юни 1904 г. приетите от конгреса на Битолския революционен окръг документи били изпратени до окръжните и околийските ръководители, войводите и задграничните представители на ВМОРО в София за сведение и проучване. С бележки по тях тези документи трябвало да послужат за основа на нов устав и нови правилници на организацията, които трябвало да бъдат утвърдени на нейния общ конгрес[58]. Последвала оживена дискусия по повдигнатите въпроси, в която активно участие взели Д. Хаджидимов и М. Герджиков като изразители на становището за децентрализация на ВМОРО и Хр. Матов, който се противопоставил на такава тенденция[59].

На 2 януари 1905 г. в с. Княжево, Кратовско /в Осоговската планина/, бил открит конгресът на Скопския революционен окръг. В неговата работа взели участие около 20 делегати нелегални и легални дейци, охранявани от 250 четници. Като ръководна фигура на конгреса се очертал Тодор Александров.

Дневният ред включвал въпроса за миналата и бъдещата дейност на организацията, разглеждане на всички проектоустави и правилници, обсъждане на директивата, която била одобрена от Струмишкия и Серския революционен окръг, и брошурата на Хр. Матов „Основи на Вътрешната революционна организация“. Изисквало се да се изрази становище за връзките между окръжния център и отделните райони. Предвиждало се да се избере задграничен представител на окръга, да се вземе отношение към външното влияние и чуждите пропаганди и да се разгледат икономически въпроси[60].

Конгресът се солидаризирал с принципите, изложени от Хр. Матов, но същевременно одобрил „директивата“ със забележки, че организацията ще преследва всички сърбомани, които не се подчиняват и се отклоняват от нейните статути. Смисълът на допълнението бил, че в редовете на организацията могат да бъдат приемани сърбомани, стига да спазват изискванията на революционната дисциплина. Онези обаче, които поддържат сръбската въоръжена пропаганда, ще бъдат преследвани като врагове. Приет бил проектоправилникът, изработен от Битолския окръжен конгрес, и веднага бил въведен в Скопския революционен окръг. По този начин се нарушавал централизмът в организацията и се създавала автономност на окръзите спрямо Централния комитет[61]. Избран бил окръжен комитет в състав: Д. Груев, председател, Ефрем Чучков, Кръстьо Българията и Атанас Бабàта. За временен задграничен представител на окръга бил определен Ив. Гарванов. Така отново бил подчертан стремежът към самостоятелност на ръководните дейци на окръга[62].

1

2

3

4

1. Войводата Таньо Николов, пощенска картичка. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

2. Михаил Даев, фотография, 1903 г. Национален военноисторически музей – София

3. Христо Узунов, фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

4. Апостол Петков, фотография. Национален военноисторически музей – София

Солунският окръжен конгрес се провел на два етапа: от 10 до 13 юни и през август 1905 г. В неговата работа взели участие предимно легални дейци, които придали умерен характер на решенията му. Представени били районите Солун, Кукуш, Гевгели, Дойран, Енидже Вардар /дн. Яница/, Воден /дн. Едеса/ и Тиквеш. Конгресът настоявал организационните чети да избягват сблъскванията с органите на турските власти и се обявил против из-

Борис Сарафов, фотография, 1907 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

ползването на индивидуалния терор като метод на борба. ВМОРО трябвало да функционира самостоятелно и да не се меси в работите на Екзархията, която да се остави спокойно да развива църковно-просветната си дейност. Поради особеното положение, в което се намирала ВМОРО, и поради неподготвеността на масите не било желателно широкото изборно начало. Основно трябвало да остане искането за автономия на Македония. Осъждал се всеки опит областта да се дели на сфери на влияние. Конгресът смятал също, че трябва да се води решителна борба срещу чуждите пропаганди[63].

В духа на Директивата за бъдещата дейност на организацията се извършвала възстановителна работа в Струмишкия революционен окръг. На 27 май 1905 г. бил свикан Струмишкият околийски конгрес, който разгледал икономически и съдебни въпроси, обсъден бил начинът за избор на районни ръководни тела, на селски съдилища и на десетници. Одобрен бил правилникът за селските чети и била избрана комисия за контролиране на управителните тела с право да свиква извънредни конгреси, ако констатира някакви нередности[64].

Окръжният конгрес се състоял през август 1905 г. в Огражден планина. За председател на конгреса бил избран Хр. Чернопеев, а за секретар – Иван Илиев. Били утвърдени войводите на районните чети: Пандо Попманушев за Петричкия, Герасим Огнянов за Малешевския, Иван Тодев за Радовишкия район. За окръжен войвода бил избран Хр. Чернопеев с помощник Мануш Георгиев. Подкрепено било искането за въвеждане на широко изборно право в цялата комитетска мрежа[65].

В Серския революционен окръг били свикани два конгреса: извънреден – на 1–4 юни 1905 г., и редовен – на 29 юли с.г. Редовният конгрес заседавал в м. Белемето в Пирин. За председател бил избран Тодор Попантов, а за секретар – Илия Балтов. Конгресът подкрепил принципа за широка изборност на управителните тела на организацията. Решено било да се засили революционната агитация сред всички националности и сред бедните турски селяни. Изтъкната била нуждата от просвещение на населението в Македония и особено на селските маси. Учителите били разпределени равномерно по всички градове и села на окръга. В работата на конгреса било отделено голямо внимание на стопанските нужди на местните жители. За решаване на аграрния въпрос организацията трябвало със сила да принуди чифликчиите да разпродадат имениата си, а селяните да ги откупуват и по този начин да се оземлят. Населението било приканено да бойкотира финансовите и стопанските мероприятия на турските власти и да саботира събирането на десятъка.

Конгресът избрал Окръжен комитет, в който като ръководна фигура се очертавал Я. Сандански. Околийските войводи били разпределени по следния начин: Я. Сандански – в Мелнишко, Таската Серски – в Серско, Георги Скрижовски – в Разложко, Петре Милев – в Неврокопско, Стою Хаджиев и Илия Карчавлията – в Демирхисарско, Илчо Бойчев – в Горноджумайско[66].

При подготовката на общия конгрес на ВМОРО редица дейци на освободителното движение се изказали по основните въпроси, които били повдигнати на окръжните конгреси. Обнародвани били редица статии в сп. „Македоно-одрински преглед“ и в органа на организацията в. „Революционен лист“, който открил специална рубрика за възникналите

1

2

3

4

1. Михаил Герджиков, фотография, 1903 г. ЦДА – София

2. Стамат Икономов, фотография, 1903 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий" – София

3. Лазо Лазов, детайл от фотография, 1903 г. Тракийски научен институт към Център за българистика – София

4. Лазар Маджаров, фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий" – София

дискусии. Отпечатан бил проект за дневния ред на общия конгрес, като за образец бил използван опитът на Серския и на Скопския окръжен конгрес[67].

След подготовка, която продължила около 2 години, станало възможно свикването на Общият конгрес на организацията. Делегатите на окръзите се събрали в София, но привържениците на Сандански настоявали конгресът да се състои във вътрешността на Македония и Одринско и с това да се подчертае неангажираността на освободителното движение. Тъй като това искане се оказало неосъществимо на практика, мнозинството от делегатите наложило Рилския манастир като най-подходящо място за организационния форум. Работата на конгреса започнала в края на септември 1905 г. и продължила около един месец. На Рилския конгрес на ВМОРО присъствали 22 делегати от шестте революционни окръга: от Битолския революционен окръг – П. Тошев, Г. Петров, Г. Попхристов, П. Христов и Б. Сарафов; от Солунския революционен окръг – Добри Даскалов, Аргир Манасиев и Борис Манчев; от Скопския революционен окръг – Д. Груев, Михаил /Мише/ Развигоров и д-р Петър Кутев; от Струмишкия революционен окръг – Хр. Чернопеев, Ст. Хаджиев, Ив. Илиев и М. Георгиев; от Серския революционен окръг – Я. Сандански, Л. Томов, Т. Попантов и Ил. Балтов, и от Одринския революционен окръг – Л. Маджаров, Стамат Икономов и Климент Шапкарев. За председател на конгреса бил избран Д. Груев, а за секретари – Ил. Балтов и Кл. Шапкарев.

Дневният ред на конгреса бил твърде обширен и разискванията били оживени и бурни, стигащи до остри пререкания[68]. В началото били изслушани докладите на ръководителите и войводите от отделните окръзи за състоянието на революционното дело. Надделявало отрицателното отношение към начина, по който било взето решението за вдигане на Илинденско-Преображенското въстание и за неговото провеждане. Не била одобрена Мюрцщегската програма за реформи и главната задача, която стояла пред революционните дейци, била да организират въоръжената борба за премахване на турския режим.

Конгресът приел Устав и Правилник на организацията, както и Правилник за нейните чети и Правилник за селските и градските чети. Крайната цел на движението, формулирана в Устава, повтаря дословно стария устав от 1902 г. Според правилника се разширява обсегът на лицата, които можели да станат членове на ВМОРО. Там е казано, че членове на организацията могат да бъдат всички жители на Европейска Турция без разлика на народност, вяра и убеждение. Тази постановка била израз на стремежа да се интернационализира борбата за освобождение. Но фактически движението не променило българския си облик.

Наред със самовъоръжаването на населението и поддържането на четнически институт новите програмни документи задължавали организацията да обърне внимание на легалните форми на борба. Изисквало се да се засилят грижите за културното и икономическото издигане на македоноодринското население и за подобряване на него-

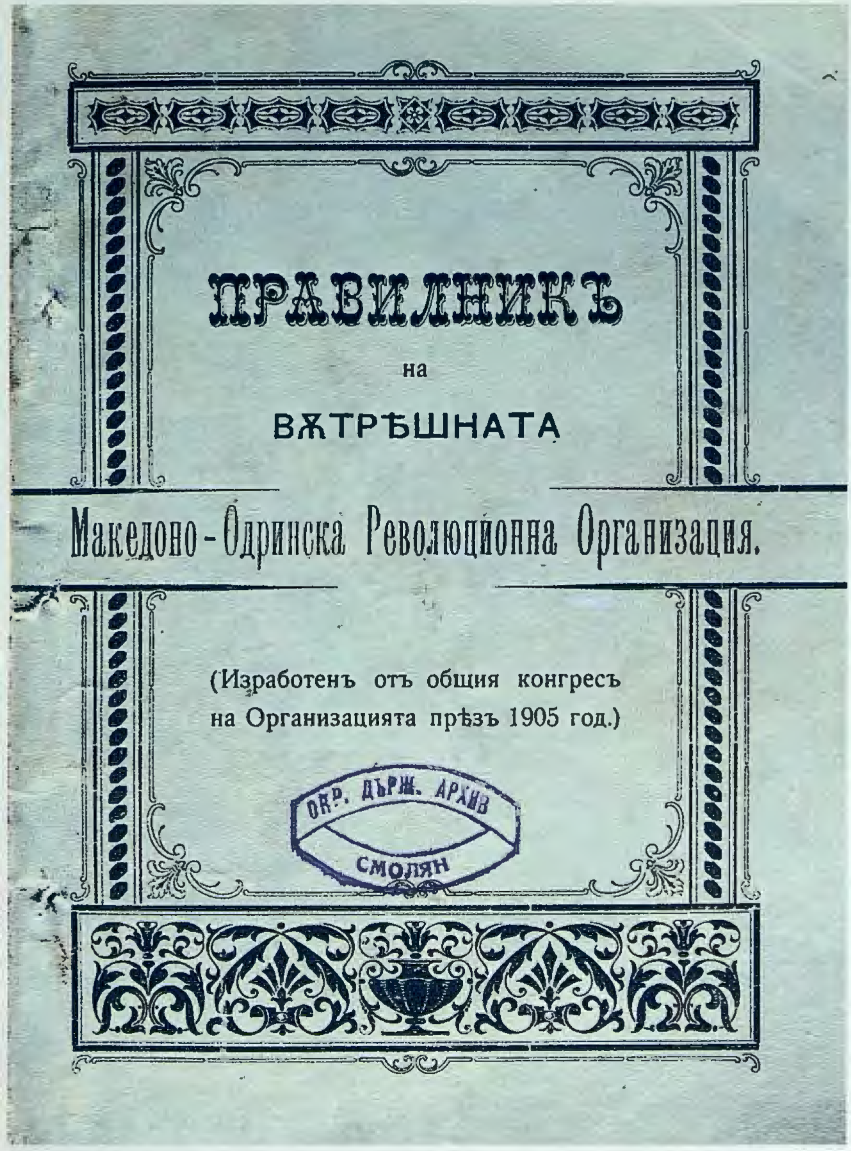

ПРАВИЛНИКЪ
на
ВѪТРѢШНАТА
Македоно-Одринска Революционна Организация.

(Изработенъ отъ общия конгресъ
на Организацията прѣзъ 1905 год.)

ОКР. ДЪРЖ. АРХИВ СМОЛЯН

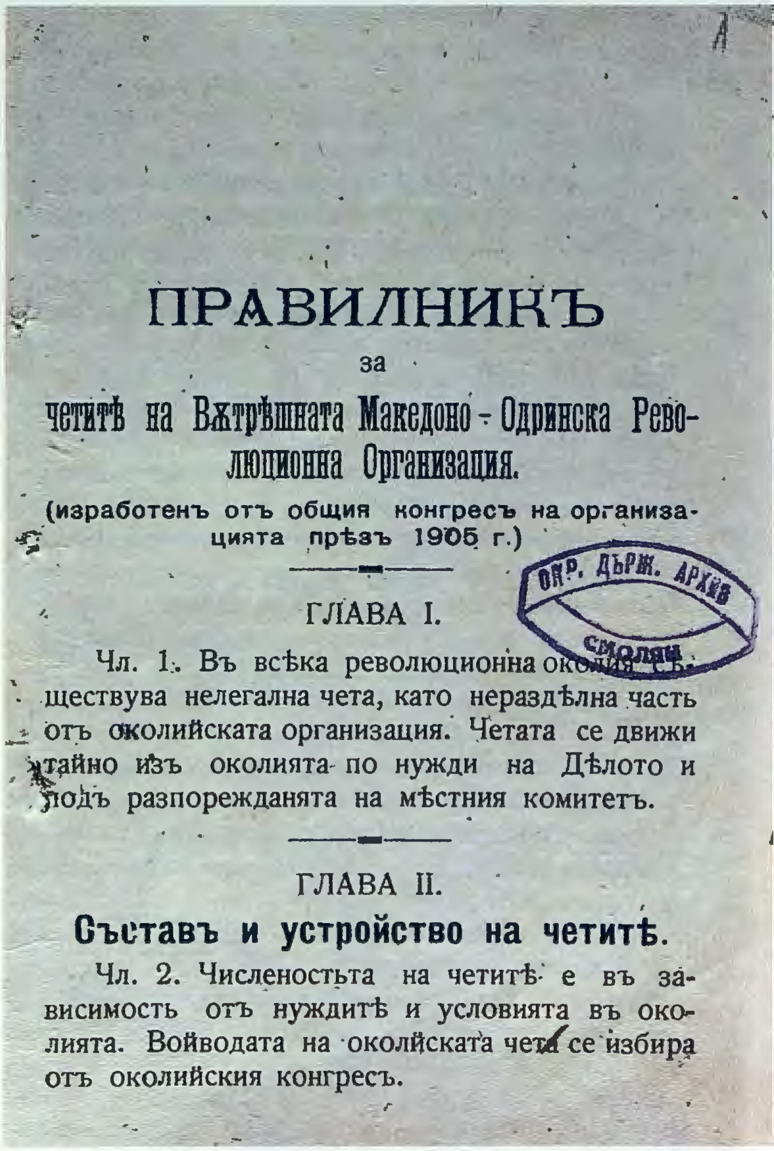

ПРАВИЛНИКЪ
за
четитѣ на Вѫтрѣшната Македоно-Одринска Революционна Организация.
(изработенъ отъ общия конгресъ на организацията прѣзъ 1905 г.)

ОКР. ДЪРЖ. АРХИВ СМОЛЯН

ГЛАВА I.

Чл. 1. Въ всѣка революционна околия съществува нелегална чета, като нераздѣлна часть отъ околийската организация. Четата се движи тайно изъ околията по нужди на Дѣлото и подъ разпорежданята на мѣстния комитетъ.

ГЛАВА II.

Съставъ и устройство на четитѣ.

Чл. 2. Численостьта на четитѣ е въ зависимость отъ нуждитѣ и условията въ околията. Войводата на околийската чета се избира отъ околийския конгресъ.

Правилник на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, 1905 г. /корица/. Държавен архив – Смолян

Правилник за четите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, 1905 г. /първа страница/. Държавен архив – Смолян

вия бит. Обръщало се сериозно внимание върху работата на революционните съдилища и за осъществяване на бойкот на турските административни и съдебни институции.

Запазвал се демократическият централизъм в управлението на организацията. В програмните документи било прокарано изискването за изборност, която се въвеждала във всички длъжности без изключение. При тежките нелегални условия, при които се развивало освободителното дело, това изискване се оказало нереално и мъчноприложимо. Неправилно било решението, според което всеки деец, напуснал Македония и Одринско, преставал да бъде член на организацията. Опасно за дисциплината било положението, според което Централният комитет не можел да ангажира някой окръг в общи акции без негово съгласие. Всички тези увлечения довели по-късно до остри спорове сред вътрешните дейци.

Независимо от бурния ход на разискванията конгресът преминал под знака на сплотяването на организационните кадри. По предложение на Г. Петров били опростени грешките и слабостите, допуснати от отделните дейци, вкл. и от Б. Сарафов, който бил най-силно критикуван за самоволното изпращане на чети във вътрешността и за преговорите му със сръбски държавни ръководители. Отклоненията от програмните документи и нарушението на дисциплината на организацията щели да бъдат наказвани строго, като в такъв случай щели да бъдат взети под внимание и старите провинения.

В ръководните органи на ВМОРО, избрани на конгреса, доминирали представители на „левицата“. В състава на Централния комитет били избрани Д. Груев, П. Тошев и Т. Попантов, а в Задграничното представителство – Г. Петров, Д. Стефанов и П. Попарсов. Редактирането на в. „Революционен лист“ било поверено на Д. Хаджидимов. Като обединяваща фигура в ръководството на ВМОРО се откроявал Д. Груев, чийто авторитет независимо от поражението на въстанието нараснал извънредно много. Той проявил умение да сплотява различните течения в движението и със своята енергия и всеотдайност тласнал напред освободителната борба[69].

Конгресът се обявил срещу сръбската, гръцката и румънската пропаганди и препоръчал решителна борба против тях. Осъждала се и политиката на българските правителства, които понякога използвали македоно-одринския въпрос за постигане на външно- или вътрешнополитически цели. Отношенията между ВМОРО и България фактически не се променили. Княжеството продължавало да служи за база на македоно-одринските революционери, които тук получавали под различна форма необходимата подкрепа.

Отношенията между ВМОРО и Екзархията се определяли от характера на тези две институции. Екзархията била призната от законите легална църковно-просветна организация, докато ВМОРО била революционна организация, която си служела с нелегални средства и методи на борба.

Конгресът имал големи заслуги за изглаждане на противоречията между ВМОРО и Върховния комитет. За да се избегнат взаимните борби, в качеството си на председател на конгреса Д. Груев изпратил писмо до ген. Ив. Цончев, с което се настоявало да се разпусне групата на върховистите, а онези нейни привърженици, които желаели да се борят за свободата на Македония и Одринско, можели да влязат в редовете на организацията. Цончев приел направените предложения и по този начин се създала възможност за изживяване на враждата. Това било важно постижение на конгреса и на освободителното движение. Върховистите престанали да изпращат чети в Македония и Одринско, но продължавали да се смятат за отделна група[70].

С Рилския конгрес завършил възстановителният етап в развитието на Вътрешната организация. ВМОРО вече набирала сили, но условията за борба станали крайно трудни, а и противоречията между двете течения в нейните редици не били преодолени.

СЪПРОТИВАТА СРЕЩУ ТУРСКИЯ ДЕСПОТИЧЕН РЕЖИМ. Наред с възстановяването на комитетската мрежа ВМОРО продължавала да стои начело на съпротивата срещу деспотичния турски режим, като използвала различни форми и средства за борба. Организацията продължавала да поддържа и да усъвършенства четническия институт, куриерската си служба и терористичните си групи, създала народни съдилища, предприела различни инициативи в защита на икономическите интереси на населението и изработила своя културна и просветна политика. Всичко това издигало нейния престиж и разширявало връзките ѝ с народа.

В борбата срещу чуждите поробители и различните пропаганди на преден план отново изпъкнали действията на четите и извършването на отделни терористични актове. Първоначално организацията възприела позиция на изчакване на резултатите от приложението на реформите и на турско-българското споразумение. Четите избягвали сблъскванията с неприятелските чети и имали задача да поддържат духа на населението, като съдействат на възстановителните работи. Постепенно ВМОРО активизирала дейността си, но срещу нея застанали не само органите на турските власти, но и четите на гръцката и сръбската пропаганда. Като противомярка срещу засилената активност на ВМОРО главният инспектор Хилми паша заповядал отново да бъдат арестувани амнистираните участници във въстанието. Учителите и свещениците били задължени да живеят в родните си места, поради което много църкви и училища били затворени. Тази политика на турските власти още повече компрометирала реформената програма.

Още през 1904 г. станали 26 сражения между четите на ВМОРО и турските потери, а през следващата 1905 г. сраженията нараснали на 72, т.е. повече отколкото през която и да е година преди Илинденско-Преображенското въстание[71]. През периода 1906–1908 г. действията на революционните чети се активизирали и сраженията с потерите зачестили. Според съобщенията на турските власти от март 1906 до юли 1907 г. техните органи – жандармерия и башибозук – водили в Македония 74 сражения[72].

В непрекъснатите сблъсквания с турските военни части и жандармерията загинали редица прославени войводи на ВМОРО като Сл. Арсов, Ат. Бабàта, Н. Караджулов, Хр. Узунов, Г. Сугарев, Хр. Янков, М. Пандуров /Влахчето/, П. Кляшев, Л. Маджаров, П. Пасков и мн. др.

Наред с четите на ВМОРО все по-широко участие във въоръжените действия вземала селската милиция. В селата било раздадено оръжие, а околийските комитети ангажирали специални лица за обучение на годните да носят оръжие.

След Илинденско-Преображенското въстание ВМОРО обърнала сериозно внимание върху защитата на икономическите интереси на населението. Ениджевардарският войвода Апостол Петков принуждавал собствениците на чифлици в околията да подобряват положението на аргатите, чифлигарите и другите бедни селяни, които работели при крайно тежки условия. Ръководителите на Струмишкия революционен окръг забранявали на селяните християни да се наемат при господари турци и заставяли християните, които имали възможност, да приемат в своите стопанства останалите без работа селяни. Конгресът на Скопския революционен окръг установил задължителен размер на заплатата на аргатите – дневно 10 гроша за мъж, 7,50 гроша за жена и 5 гроша за юноша. Той забранил на християните да откупуват десятъка и да закупуват чифлици, които постепенно трябвало да преминат в ръцете на селските труженици, като за целта било препоръчано да се създадат земеделски каси[73].

Рилският общ конгрес на ВМОРО подчертал, че организацията си остава предимно революционна по идеи и начин на действие, но наред с нелегалните форми на борба тя поемала, както гласи чл. 3 от преработения устав, и грижата за „културно-икономическото издигане на населението", като направлявала „легалната му борба против турската власт"[74].

Икономическата борба, която водела Вътрешната организация, дала положителни резултати. От една страна, били защитавани непосредствените интереси на безимотните и малоимотните, а, от друга, се засягали финансите на османската държава и се внасяла несигурност в стопанската дейност на едрите земевладелци. Революционните ръководители се надявали да постигнат решаването на аграрния въпрос едва при успешно организирано въстание.

С въпросите на просветното дело се занимавали всички окръжни и околийски конгреси. Местните комитети се грижели за училищата и за привличането на децата в тях. Отваряни били неделни училища с цел да се преодолее неграмотността. Направени били усилия да се подобри и съставът на преподавателския персонал. По този начин организацията подкрепяла усилията на Екзархията и нейната просветна и училищна политика. Спорове възникнали по въпроса за назначаването на учители, които в мнозинството си били и функционери на организацията и често попадали на места, където не можели да бъдат полезни на революционното движение. Екзархийските власти от своя страна се страхували да не се компрометират пред Високата порта, която без това имала отрицателно отношение към Екзархията като български национален институт.

ВМОРО извършвала значителна дейност за преодоляване на културната изостаналост на населението в Македония и Одринско и особено на селските маси. Ръководителите на организацията полагали усилия да се изживеят суеверията, вредните тенденциии и обичаи, покварата и тежките поражения в семейния и обществения бит на местните жители. Забранени били излишните разточителства и пилеенето на средства при различни обреди, особено сватбените, и се полагали грижи за хигиената, чистотата и здравеопазването.

Прибягвайки до разнообразни форми на дейност, организацията все по-плътно се свързвала с широките народни маси и се изявявала като техен политически ръководител и защитник. Започнало да се говори, че тя действа на територията на Македония и Одринско като държава в държавата, запазвайки, общо взето, извоюваното преди Илинденско-Преображенското въстание влияние сред населението.

РАЗЦЕПЛЕНИЕТО НА ВМОРО. Решенията на Рилския общ конгрес се отразили благотворно върху развитието на освободителното движение. Успехите в борбата срещу османските поробители и чуждите пропаганди щели да бъдат много по-значителни, ако в редовете на македоно-одринските революционери съществувало единство. За съжаление противоречията и раздорите не престанали и след конгреса. Политиката на организацията и нейните основни документи, особено някои крайни положения, били критикувани от „десницата" в движението. Като орган на Щипския околийски революционен комитет започнал да излиза в. „Революция", а след това бил създаден в. „Илинден" с цел да се обоснове ревизия на Устава и правилниците на ВМОРО. Различията между двете течения се изразявали главно по въпроса за управлението на организацията, за нейната крайна цел и средства за постигането ѝ.

Към „десницата" се присъединили не само редица дейци с центристки разбирания, но и дейци, които принадлежали към „левицата". Един от тях бил Петко Пенчев, който работел в Серския революционен окръг под непосредственото ръководство на Сандански. Отдръпвайки се от „лявото" течение, той обнародвал през 1906 г. брошура, озаглавена „По нашите спорни въпроси". Авторът оспорвал принципа на децентрализация и превръщането на ВМОРО във федеративна организация. Според него ВМОРО била българска национална организация. В нея членували съвсем малък брой власи. Привличането на членове от другите народностни групи си останало проблематично, главно поради политиката на съответните балкански държави. Оттук произлизала необходимостта в организацията да съществува централизъм и строга дисциплина. При подготовката на въстание и в борбата за автономия македоно-одринските революционери можели и трябвало да разчитат на помощта на Княжество България. Докато „левицата“ препоръчвала движението да се уповава на собствените си сили, което изисквало и по-продължителна подготовка, П. Пенчев окачествявал тази политика като еволюционистична и препоръчвал енергични революционни действия, съчетани с политиката на България. Помощта отвън била необходима и за организиране на успешна съпротива срещу чуждите пропаганди[75].

На конгреса на Скопския революционен окръг през 1906 г. били приети редица поправки на програмните документи на организацията. Направено било предложение до останалите окръзи да се свика нов общ конгрес и ако той не се осъществял в определения от статутите срок, решенията на окръжния комитет ставали валидни за окръга и окръгът се смятал за свободен от всякакви задължения спрямо другите окръзи и по отношение на Централния комитет. Така била направена решителна крачка към разцепление в организацията.

По това време ВМОРО претърпяла тежка загуба. На път от Солун за София, където се събирали делегатите за общия организационен конгрес, Дамян Груев загинал заедно с придружаващите го четници в престрелка с турска потеря на 10 декември 1906 г. в с. Русиново, Малешевско. Загинал ръководителят на организацията, който сплотявал нейните течения.

Делегатите за общия конгрес се събрали в София през декември 1906 г. Конгресът се налагал и от обстоятелството, че мандатът на Централния комитет изтекъл и трябвало да се изберат нови членове на ЦК. Веднага обаче избухнали остри спорове. Привържениците на Сандански настоявали конгресът да се състои в Македония и Одринско, както гласял Правилникът на организацията, а техните противници предпочитали да останат в София. В резултат на дълги преговори било постигнато компромисно споразумение. Конгресът трябвало да се състои отново в Рилския манастир. Голяма част от делегатите не приели споразумението и вместо общ конгрес провели съвещателно събрание, което преминало в духа на решенията, взети на Скопския окръжен конгрес. Организацията била определена като революционна по характер и по начин на действие, без да се отричат различните форми на културната и икономическата борба. Препоръчвало се да се организира решителна съпротива срещу гръцката и сръбската пропаганда. Не се отричала финансовата и другата помощ от България, към която ВМОРО трябвало да води приятелска и коректна политика. Посочвало се, че някои положения в Устава и Правилника на организацията не съдействали за заздравяване на дисциплината в нейните редове. Не били изработени нови програмни документи, нито бил избран Централен комитет. Като временни задгранични представители били определени само Хр. Матов, Б. Сарафов и Ив. Гарванов.

Групата на „серчани“ отхвърлила решенията на Софийското съвещателно събрание. През август–септември 1907 г. в с. Либяхово /дн. Илинден/, Неврокопско, тя успяла да свика окръжен конгрес. За първи път бил поставен въпросът за сътрудничество с другите революционни организации на потиснатите националности в Османската империя. Но „серчани“ не могли да сплотят основните кадри на организацията около своята програма[76].

Жертва на изострените фракционни борби станали задграничните представители Б. Сарафов и Ив. Гарванов и войводата на Драмския революционен район Михаил Даев. Така окончателно били скъсани връзките между двете течения. Фактически ВМОРО се разпаднала на две организации: едната с база Серски революционен окръг и другата, към която се присъединили и голяма част от умерените, с база Скопски и Битолски революционен окръг[77].

По инициатива на скопските окръжни ръководители бил свикан общ конгрес на организацията през март 1908 г. в с. Жабокрът, Кюстендилско. На този конгрес, известен като Кюстендилски, не присъствали представители на другото течение. В неговата работа взели участие Хр. Матов, д-р Хр. Татарчев, Петър Ацев, Ефрем Чучков, Тодор Чеваров, Хр. Шалдев, П. Пенчев, Петър Чаулев, Таньо Николов, Добри Даскалов, Т. Александров, Милан Гюрлуков, В. Чакаларов, Кл. Шапкарев, Хр. Силянов, Илия Биолчев, Мих. Монев, Ангел Узунов. За председател на конгреса бил избран Хр. Матов, а за секретари – Кл. Шапкарев и П. Пенчев[78].

Кюстендилският конгрес разгледал състоянието на революционното движение в Македония и Одринско и обсъдил програмните документи от 1906 г. Конгресът взел решение да се води решителна борба срещу чуждите пропаганди и проявил резервираност по отношение на младотурците. Уставът бил приет без изменение и така се запазили идейните и тактическите принципи на организацията. В Правилника обаче били внесени редица изменения, които засилили централизацията в управлението, без да се засяга по същество изборното начало. Възстановено било положението на Централния комитет като ръководен орган, а всички управителни тела можели да бъдат определяни от погорните, щом обстоятелствата на дълбока нелегалност налагали това. Четническият институт се запазил, засилило се значението и ролята на войводите, които по право се числели в съответните комитети.

За естествен съюзник на освободителното движение се смятала българската държава, с чия-

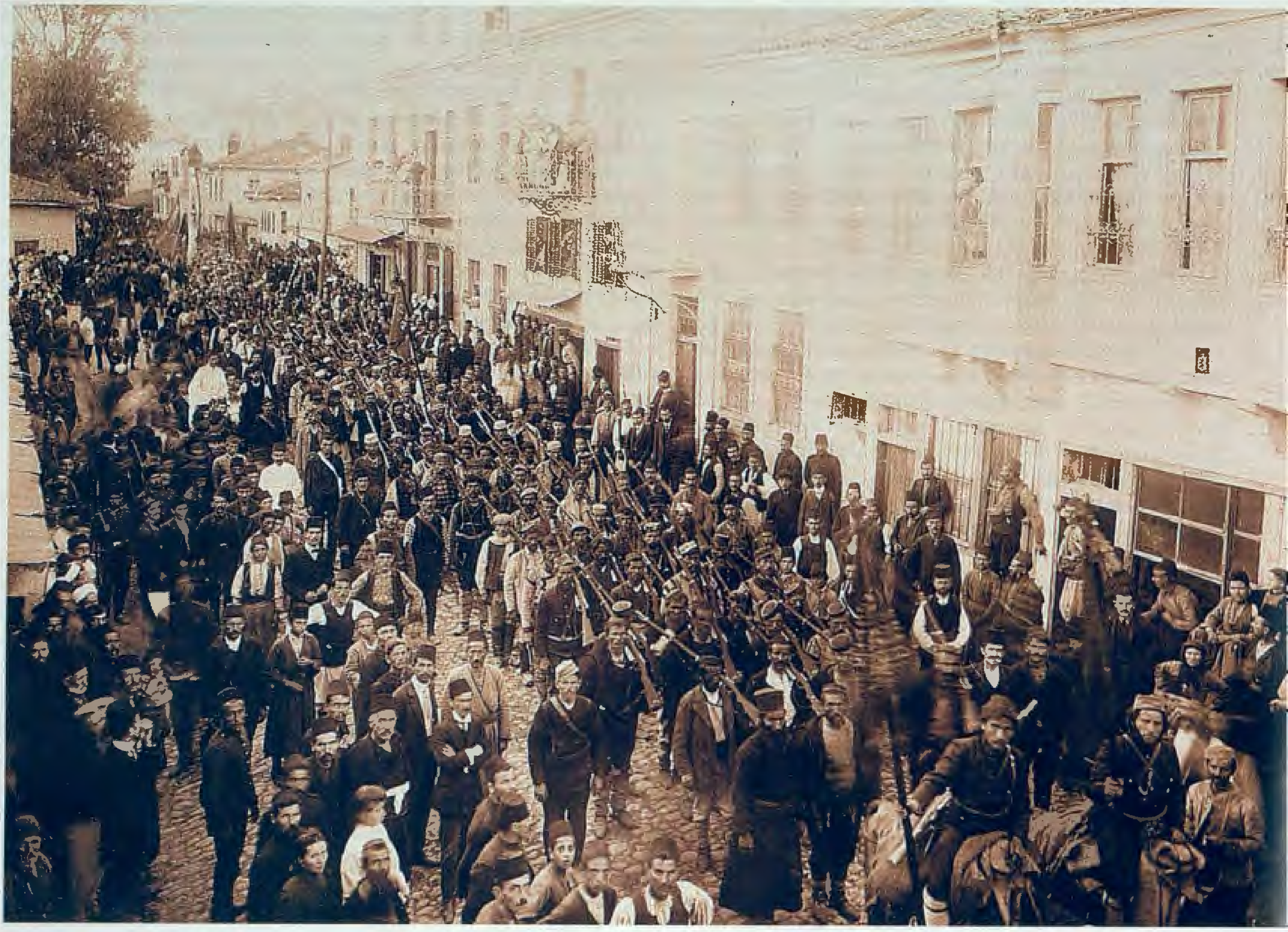

Дефилирането на българските чети в Битоля след обявяването на Младотурската революция от 1908 г., фотография. ЦДА – София

Осъдени българи на смърт или на 101 г. /т.е. на доживотен/ затвор, амнистирани от конституционния режим, фотография, 1908 г. ЦДА – София

Яне Сандански, Тодор Паница и др. с младотурски офицери, фотография, 1908 г. Семеен архив на д-р Васил Паница – Пловдив

то политика трябвало да се съобразяват и бъдещите насоки на освободителната борба, като организацията отстоявала на всяка цена независимостта и престижа си. Признавала се Екзархията като легално културно-просветно учреждение на неосвободените българи в Македония и Одринско, но не се одобрявали някои нейни действия срещу революционното движение. Замесените в убийството на Гарванов и Сарафов били изключени от редовете на организацията. Избрани били ръководни органи. В състава на Централния комитет влизали Павел Христов, Ефрем Чучков и Петко Пенчев, за задгранични представители били определени Христо Матов, Михаил Дорев и Апостол Грежов. Излизащият в София в. „Илинден“ бил обявен за официален орган на ВМОРО[79].

Тъй като дейците на другото течение не приели решенията на Кюстендилския общ конгрес, разцеплението в организацията станало пълно и окончателно. През май 1908 г. първоначално в Банско, а след това в м. Ечмище в Пирин било свикано съвещание. На него присъствали представители от Солунски, Струмишки и Серски революционен окръг: Хр. Чернопеев, Михаил Шкатров, Георги Огнянов, Петър Китанов, Мирчо Икономов, Яне Сандански, Ал. Буйнов, Ч. Кантарджиев, Г. Скрижовски, Тодор

Паница, Петър Милев, Стою Хаджиев, Георги Казепов. Павел Делирадев бил делегиран от Одринско[80].

Съвещанието се ръководело от Я. Сандански. Серчани гледали на подготовката за въстание като на продължителен и дълъг процес. Възприето било схващането за Балканска федерация. По този въпрос бил изнесен и специален доклад[81].

Идейните схващания на „левицата" в движението били изразявани от в. „Одрински глас", излизащ като орган на братствата на бежанците от Одринско. Вестникът отхвърлял външната намеса и чуждестранния контрол в работите на Османската империя и се борел за конституционни промени в страната.

Разцеплението на Вътрешната революционна организация нанесло тежък удар на бъдещото ѝ развитие. Фракционните борби сред македоно-одринските революционери се отразили отрицателно върху борбите за национално освобождение.

3.

Македония и Одринско след Младотурската революция през 1908 г.

РЕВОЛЮЦИЯТА ОТ 1908 Г. И ОБСТАНОВКАТА В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО. Младотурската революция избухнала в Македония, където комитетът „Единение и напредък" имал най-много привърженици сред младите офицери в армията. Тя бързо обхванала почти цялата османска държава и завършила с победа на 11 юли 1908 г. Султанът бил принуден да възстанови конституцията на Мидхат паша от 1876 г.

Причините за революцията се коренели в разложението на феодалния строй в османската държава, в масовото недоволство на народа от тираничния режим на султан Абдул Хамид II, в засилването на освободителните борби на българското и другото потиснато население. Първата руска революция от 1905–1907 г. също оказала влияние върху революционното движение на младотурците, начело на което стояли Енвер бей, Талаат бей, Ниязи бей и други млади командири във войската и буржоазни общественици.

Революцията на младотурците се извършила непосредствено след срещата на руския цар Николай II и английския крал Едуард VII в Ревал /дн. Талин/, където двамата владетели след неуспеха на реформената акция обсъдили въпроса за по-нататъшния ход на реформеното дело в Македония. Младотурците побързали да противодействат и да провалят взетите решения.

Младотурците се обявили за последователи на идеите на Мидхат паша. Тяхната цел била да ограничат властта на султана и да реформират разлагащата се османска държава като конституционна монархия, но в духа на отоманизма, т.е. на турския буржоазен национализъм. Това криело нова опасност за българите и другите поробени народности от прилагане на асимилаторска политика за османизиране на цялото население в империята. То означавало също да се посегне и на извоюваните вече църковно-училищни права на българите.

Младотурските ръководители в началото били заинтересовани от подкрепата на българското население, на неговата ВМОРО като организирана сила в Македония и Одринска Тракия и затова осигурявали временно известни права и свободи. Прокламираните от революцията „свобода, братство и равенство" действали тогава привлекателно върху пороботеното население. Не-

Среща на български и турски офицери и войници на граничния сектор при с. Чепеларе, фотография, юли 1908 г. Държавен архив – Смолян

Българската държавна театрална трупа на посещение в Битоля, фотография, 1908 г. ЦДА – София

Решения на Учредителния конгрес на Народнофедеративната партия /българска секция/. Солун, 1909 г. /корица/. Дирекция „Културно-историческо наследство“ – Благоевград

легалната ВМОРО решила да преустанови временно своята дейност. Българските войводи и чети слезли от планините, посрещнати с цветя от населението. Те доброволно се разоръжили.

Още в началото на конституционния режим била дадена всеобща политическа амнистия. От затворите в Македония и Одринско и от малоазиатските крепости излезли повече от 1500 български затворници. Те станали легални борци[82].

Българските революционни и просветни дейци отначало подкрепяли новия режим с убеждението, че техните борби са допринесли за победата на младотурците. Някои от групата на „серчани“ се поддали на идеите на отоманизма и погрешно смятали, че с подкрепата на младотурците тяхната борба ще стане „по-лесна и по-надеждна“. В този смисъл още на 18 юли 1908 г. Я. Сандански издал Манифест към своите „сънародници“[83]. Други били по-умерени и въздържани. Така на първото свободно събрание в Солун на 12 юли 1908 г., организирано от Българската църковна община, председателят на общината Т. Паскалев заявил, че спечелената свобода е изникнала върху гробовете на хилядите български революционери, загинали по македонските и тракийските планини и в турските зандани. Той казал също, че „ако настаналото сближение между разните народности и спечелените права не са искрени“, българите щели да поемат отново борбата[84].

Обявяването на Конституцията обнадеждило отначало и жителите на българските села в Одринско и Македония, особено тези, които се намирали под патриаршеското ведомство и насилията на чуждите пропаганди. Българските села в Тракия до самите стени на Цариград, смятани дотогава за гръцки, започнали да отхвърлят патриаршеското бреме и дори без да чакат позволение от властите отваряли български училища и черкви, а Българската екзархия била обсипана с молби да им изпрати свещеници[85]. В Серската каза българските патриаршески села веднага след Хуриета /прокламирането на свобода от младотурците/ започнали да искат църковно-училищни правдини, които дотогава им били отказвани. Селяните заявили на своите свещеници гърци или да четат в църквите „по български“, или да напуснат техните села[86]. Българите патриаршисти в някои насила обърнати в сърбомански села във Велешката нахия Азот започнали отново да се връщат към Българската църква. Така селата Нежилово, Ореше, Ново село, Извор, Смиловци, Поменово и Владиловци подали и заявления до Велешката българска митрополия, че минават под ведомството на Екзархията[87]. Аналогично движение възникнало и сред някои сърбомански села в Паланска околия, които започнали да канят в домовете си пропъдените от сръбските четнически главатари български свещеници[88].

Независимо от оказваната подкрепа на сръбската пропаганда и при новия режим и от това, че сръбските чети не се разоръжили, тази пропаганда в Македония повече не можела да отбележи никакви успехи. Тя се стремяла да запази онова, което имала дотогава, но и то вече било трудно.

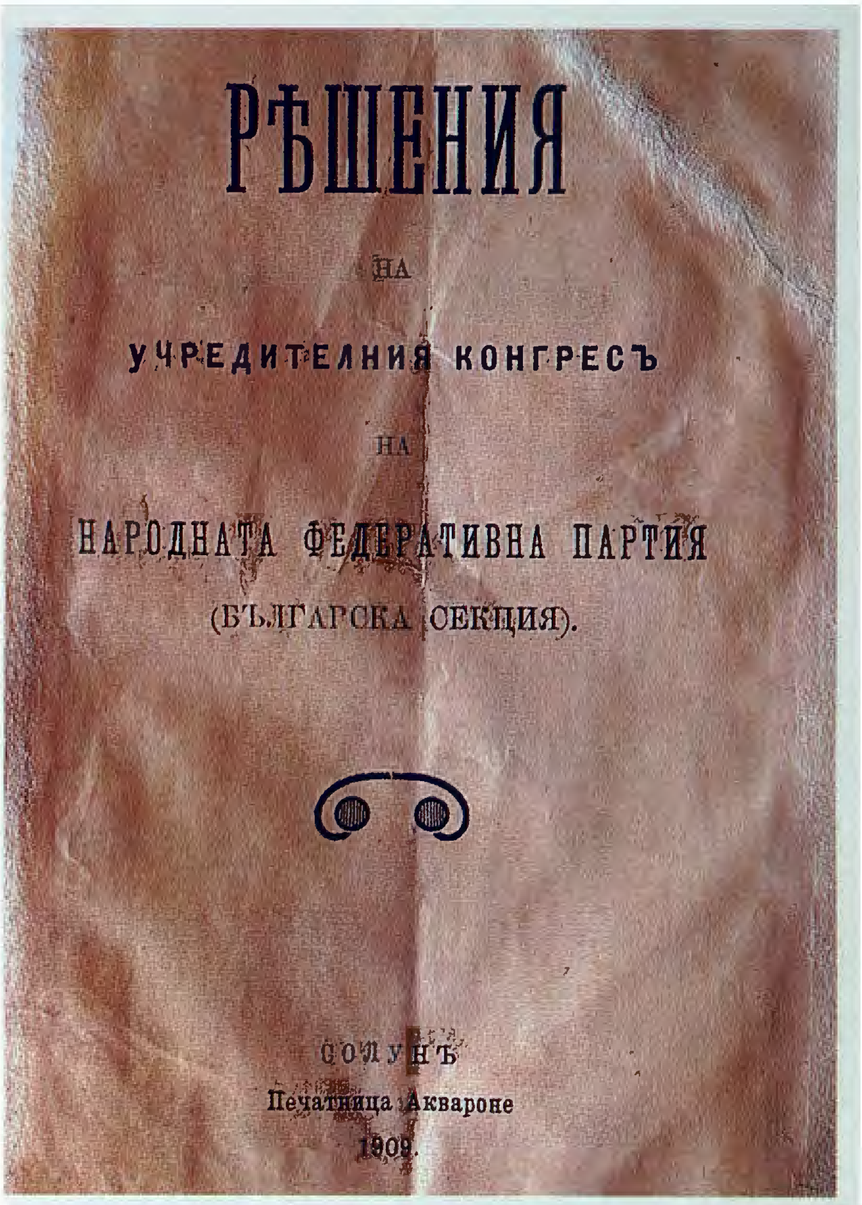

РѢШЕНИЯ
НА
УЧРЕДИТЕЛНИЯ КОНГРЕСЪ
НА
НАРОДНАТА ФЕДЕРАТИВНА ПАРТИЯ
(БЪЛГАРСКА СЕКЦИЯ).

СОЛУНЪ
Печатница Акварoне
1909.

Първото разочарование на македоно-одринските българи от новия режим било забавянето от страна на младотурците да решат с Патриаршията отдавна назрелия въпрос за т.нар. спорни църкви и училища, затворени от предишния режим. Българите се борели за ликвидирането на тази несправедливост, за правилното решаване на въпроса, като се вземе предвид мнозинството на населението в съответното селище. Българите в Битоля и Скопие, в Одринско организирали митинги. Изпращали се масови изложения до правителството. За българите въпросът за спорните църкви и училища не бил само църковен и училищен, но преди всичко народностен.

Така започнала ерата на Хуриета за българите в Турция, с немалки надежди в началото, с голямо безпокойство за бъдещето.

КОНСТИТУЦИОННИЯТ РЕЖИМ И ВМОРО. С въвеждане на Конституцията от 1876 г. османска Турция за първи път в своята история станала конституционна монархия. Дадени били ограничени конституционни права и свободи. Избирателни права получили само лицата от мъжки пол, навършили 25 години, но които имали имотен ценз, така че от право да избират били лишени бедните чифлигари и ратаите, които нямали собствена земя, а в Македония и Одринска Тракия такива били главно българските селяни. Задължителна според Конституцията, военната служба станала тежко бреме и за християнското население. Гражданите в империята получили право на организиране в политически и професионални организации, на печат и на събрания в рамките на Конституцията. С това се изчерпвали основните права и свободи при новия режим.

Ограниченият в своята власт султан и противниците на младотурците в столицата се опитали с въоръжена съпротива да спрат реформирането на държавата като конституционна монархия и дори да възстановят стария режим. С противодействието на войските от Солунския гарнизон, подкрепени и от българските чети на Я. Сандански, Хр. Чернопеев и Т. Паница, в края на март 1909 г. съпротивата им била ликвидирана чрез окупирането на Цариград от силите на новата власт. След мартенските събития се стигнало до компромис между ръководителите на комитета „Единение и напредък“ и султана: конституционният режим се запазил, но по-нататъшната реформена акция била спряна.

Младотурската революция заварила ВМОРО с разединени сили, с две течения в нея, или по-точно с две крила. По инициатива на Хр. Матов и неговите привърженици бил направен опит за споразумение между тях. Веднага след обявяването на Хуриета ръководните членове на едното крило П. Пенчев и П. Христов отишли в българското търговско агентство в Солун и предложили преговори и помирение със Сандански и неговите хора. Целта им била след постигането на споразумение между двете крила на организацията да се явят пред Младотурския комитет с искане от името на „целокупната вътрешна организация“ за получаване на широки права за българското население. Те поискали от търговския агент да им каже дали „княжеското правителство одобрява искрено последните събития в Турция“, или би желало да види пропадането на „току-що родилия се конституционен режим“, за да си „изработят линия на действие“[89].

Групата на „серчани“, или както ги наричали „левицата“ в организацията, отхвърлила предложението за помирение и обща борба. В отпечатаната от Я. Сандански на 14 август 1908 г. „Проект-програма на М.-Одр. Рев. организация“, т.е. на

„серчани“, се казвало, че организацията ще се бори за въдворяване на такова положение в Турция, при което „всяка нация, включително и нашата – българската – да има обезпечени всички гаранции за свободно политическо, икономическо и културно развитие“. Първото искане в проекта било за „пълна демократизация на цялата Отоманска империя, от която Македония и Одринско съставят неразделна част“[90]. Тази проектопрограма била проникната от духа на отоманизма. Независимо от субективните намерения на Сандански и неговата група, проектопрограмата означавала по същество искане за запазване на робското положение на българите в Македония и Одринско и откъсване от свободното отечество България; тя не можела да подпомогне националноосвободителното движение на българите в Турция.

Преговорите за обединение между двете крила във ВМОРО били прекратени, което отслабвало позициите на българското население при новия режим. От своя страна младотурците, като подкрепяли Сандански и неговата група, се стремели да засилват разединението в организацията. Командирът на военния корпус в Македония Махмуд Шефкет паша се изказал пред българския търговски агент Ат. Шопов, че „партията на Матов и Пенчев в преговорите с младотурския комитет искала автономия“, докато партията на Сандански не отивала така далеч; оттам произлизали и по-големите симпатии на младотурците към Сандански[91].

ПОЛИТИЧЕСКИ ПАРТИИ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ. При конституционния режим от двете крила на бившата единна ВМОРО се създали две легални политически партии – Съюз на българските конституционни клубове и Народнофедеративна партия /българска секция/. Разделението във ВМОРО, както и създаването на двете български партии, се дължало на класовото разделение на българското население в Турция. Крилото на Хр. Матов и другарите му и първата партия били подкрепяни от по-заможната част от населението в Македония и Одринско /банкери и търговци в Солун и други градове, ръководителите на екзархийските кръгове, част от интелигенцията и по-богатите селяни/, докато крилото на Яне Сандански и втората партия имали опора сред дребните собственици, учителите и по-бедните селяни.

Началото на конституционния съюз се поставило непосредствено след Младотурската революция с възникването на български конституционни клубове в почти всички градове на Македония и Одринска Тракия. Клубовете се създавали под ръководството на организацията от крилото на Хр. Матов, П. Пенчев и др., като легални дейци от това крило ставали техни ръководители[92]. Пръв бил основан българският клуб във Велес /20 юли 1908/, но той нямал това значение, което придобили основаните след него клубове във вилаетските центрове Солун, Битоля и Скопие.

Солунският клуб се формирал на 28 юли 1908 г. на общо събрание на българските граждани. В ръководството му били избрани представители на заможните кръгове и на българската интелигенция в града. Основните политически искания, залегнали в изработения Устав, били гарантиране на политически и граждански права на българското население в „духа на Конституцията“ и извоюване на „областно самоуправление в Македония“[93]. Битолският клуб се създал в началото на август 1908 г. В него влезли „представители от всички слоеве“ на българите. Програмата му била аналогична с тази на Солунския български клуб, но включвала и някои икономически искания. В Македония следвало да бъде признат за официален и българският език[94]. Българският клуб в Скопие бил основан също в началото на август 1908 г. Под негово ръководство се образували конституционни клубове в Тетово, Щип, Куманово, Кратово, Паланка, Гостивар и Кочани. Възприет бил уставът на Солунския български клуб. Само в точка първа се казвало по-пълно: „Областно самоуправление на Македония и Одринско“[95]. Серският български клуб също приел устава на Солунския клуб[96].

Първите български клубове в Одринския вилает се основали в Мустафа паша /дн. Свиленград/ и Лозенград в началото на август 1908 г., а след тях клубове се създали в Одрин и в други градове на вилаета. Клубовете си поставили за цел „да сгрупират всички по-събудени българи, за да обменят мисли върху правата и длъжностите на гражданите като поданици на конституционна държава...“. Тези клубове решили „да развиват чисто национални похвати по уреждане на училища, читалища и други подобни образователни центрове, които ще послужат като средство за издигане на националното чувство у българското население“. По указание на революционната организация и те възприели устава на Солунския български клуб[97].

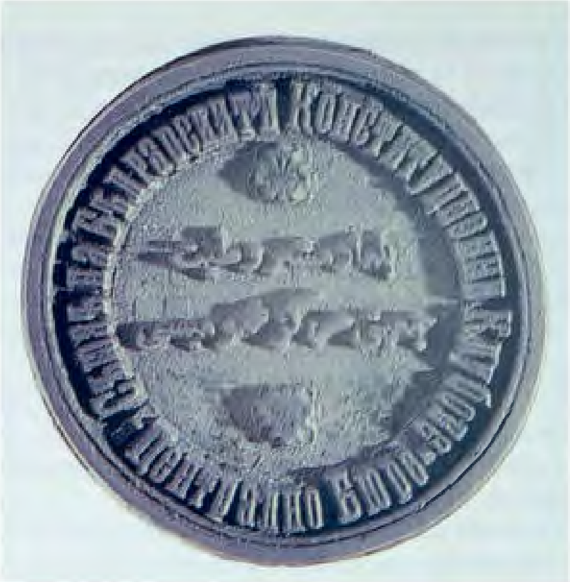

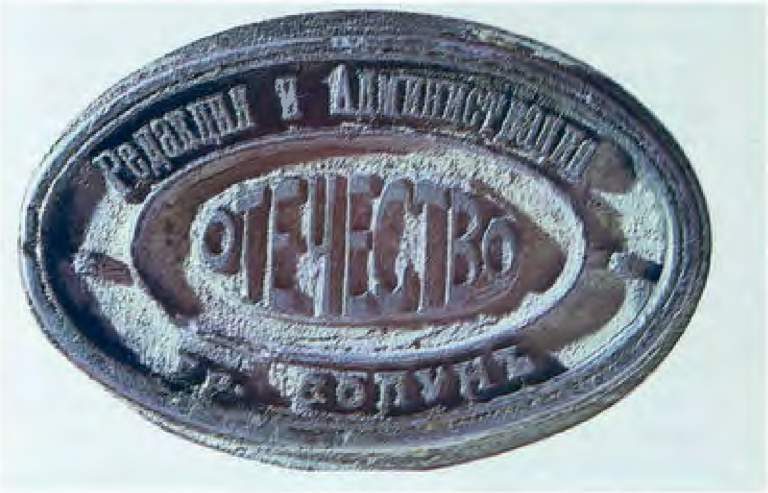

Делегатите на българския конгрес в Битоля за учредяването на Конституционните клубове, фотография, 27 авг. 1908 г. ЦДА – София

Печат на Централното бюро на Българските конституционни клубове. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Печат на в. „Отечество“, Солун. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Съюзът на българските конституционни клубове се образувал като политическа партия на Учредителния конгрес в Солун от 7 до 15 септември 1908 г. На конгреса били приети „Обща декларация“ и Програма на Съюза и било избрано Централно бюро на партията. Най-важното положение в декларацията било да се настоява за „групиране на отделните националности в нови административни единици, по възможност по-хомогенни, с областно управление“, т.е. в нея не се говорело за автономия, но тя се подразбирала[98].

В Програмата на Съюза залегнали следните по-важни искания: ревизия на Конституцията, като се дават избирателни права на навършилите 20 години и се премахва имущественият ценз; свобода на личността, убежденията, словото и печата, на сдруженията и събранията; самоуправление на общините; въвеждане за официален език езика на мнозинството от населението; снабдяване със земя на бедните селяни; реформа в данъчната система и др.[99] Програмата на Съюза на българските конституционни клубове имала демократичен характер.

Учредителният конгрес избрал Централно бюро на партията в състав: Тома Карайовов, председател, д-р Вл. Руменов, Емануил Ляпчев, Тодор Лазаров и Борис Мончев. Всички избрани били дейци на Вътрешната организация от крилото на Хр. Матов, П. Пенчев и др.

Съюзът на българските конституционни клубове започнал да издава свой печатен орган в. „Отечество“, преименуван по-късно във в. „Родина“ /1909/, излизащ в Солун. Той често бил спиран от властта поради застъпваната от него линия на Съюза за осъществяване на областно самоуправление в Македония и Одринско. Близко до позициите на вестника било и двуседмичното обществено-литературно списание „Културно единство“, започнало да излиза в Солун от октомври 1908 г. и редактирано от писателя Антон Страшимиров, от Гьорче Петров, Илия Гологанов и др. Затова то също не било гледано добре от младотурците. „Да допуснем самоуправление на областта, както вие го желаете – заявил един от младотурците пред член на редакцията на списанието, – значи да си прочетем сами смъртната присъда след толкова упорита борба да спасим империята.“[100]

Народнофедеративната партия /българска секция/ възникнала в края на 1908 г. в Серския район, Драмско и Струмишко – там, където групата на Я. Сандански, „серчани“, имала надмощие в революционната организация. Местните революционни комитети станали основни ядра за образуване на новата партия. Програмните искания, залегнали в Манифеста на Я. Сандански от 18 юли 1908 г. и Проектопрограмата на организацията от 14 август с.г., станали основни искания в програмата на новата партия, която окончателно се оформила на своя първи конгрес в Солун в началото на август 1909 г. Конгресът определил наименованието – Народнофедеративна партия /българска партия/, – въпреки че други секции в Турция към партията не се създали. В избраното от конгреса Централно бюро не влезли Сандански и неговите привърженици, които минавали за поумерени, но влезли Димитър Влахов, Лазар Томов, Хр. Янков и др., които се смятали за „леви и социалисти“. Още на първия си конгрес партията се разцепила на две крила[101].

Орган на Българската народнофедеративна партия станал в. „Народна воля“, излизащ в Солун. В уводна статия на вестника, озаглавена „Нашите позиции“, били показани добре програмните задачи на партията, характеризираща я като дребнобуржоазна демократична партия. В икономическата област ударението се поставяло в защита на интересите на онази част от българското население, която съставяли дребните собственици, безимотните и малоимотните чифлигари, дребните стопани, занаятчии и търговци. По основния политически въпрос за отношението към младотурците се казвало, че вестникът ще ратува „за закрепване на конституционния режим“, за разширяване на свободите и задълбочаване на реформите в обществения и държавния строй. Най-важният за българите въпрос – националният, се разглеждал като „въпрос за демокрация“ и следвало да се реши от „вътрешните обществени сили“. В заключение в. „Народна воля“ изтъквал, че „обединението на българската националност и нейното културно развитие“ можело да се постигне само с побратимяването на балканските народи и с „реализирането на Източната федерация“[102].

Тази позиция по националния въпрос била по същество неправилна и вредна, защото поставянето на тъй жадуваното освобождение на българите в Македония и Одринска Тракия в зависимост от „побратимяването на балканските народи“ и от създаването на една Източна федерация било при тогавашните условия чиста утопия. Нито балканските поробени народи, а още по-малко младотурците поставяли такава задача в своите програми и борби.

Разцеплението в Народнофедеративната партия /българска секция/ станало свършен факт в края на януари 1910 г., когато Д. Влахов и неговите привърженици решили да изключат от партията Я. Сандански и Хр. Чернопеев поради това, че уж подготвяли с най-близките си другари извънреден конгрес на партията без одобрението на нейното ръководство, а за Сандански се изтъкнало и че не членувал в никаква местна организация, което било само предлог. Това отслабило значително Народнофедеративната партия, но, от друга страна, се създавала възможност за умереното крило на Я. Сандански за помирение „на клубисти и санданисти“[103].

В края на август 1909 г. в Солун се провел II конгрес на Съюза на българските конституционни клубове. Голямата част от делегатите /160/ били търговци и учители, лекари /6/, адвокати, журналисти и няколко селски първенци, т.е. най-будната част от българското население. В отчетния доклад, изнесен от председателя Тома Карайовов, се казвало, че през изтеклата година се основали 98 нови български клубове, а общият брой на членовете на Съюза възлизал на 9641 души. Конгресът обсъдил отчета на Централното бюро на партията, ревизирането на партийната програма и на Устава и правилниците, аграрния въпрос, въпроса за спорните /между българи и гърци/ църкви и училища, за допускане на християните до държавните служби и др. В програмата си по аграрния въпрос Съюзът се доближавал значително до Народнофедеративната партия[104].

Младотурците следели зорко разискванията на този конгрес на най-силната българска партия в империята. Конгресът бил до известна степен и протест срещу техния режим. „Посочването от ораторите на конгреса на това – пише управляващият руското генерално консулство в Солун, – че вътрешното положение на македонските българи никак не се подобрило с новия режим и рязката критика на много правителствени мероприятия създадоха в тукашния младотурски комитет течение, враждебно на българите. По такъв начин и без това неприязнените отношения между младотурците и българската конституционна партия след конгреса още повече се изостриха.“[105]

В началото на ноември 1909 г., опирайки се на Закона против сдруженията в държавата на национална основа, младотурската власт закрила Битолския конституционен клуб на българите. Иззета била и неговата архива. За да предотврати подобна участ – с арести и вземане на архивите – и на другите клубове, както и за да предпази цялата организация, Централното бюро на съюза обявило, че от 18 ноември с.г. се закриват всички клубове на Съюза и цялата организация. За целта било изпратено и окръжно на Централното бюро на Съюза до председателите на клубовете в страната, в което се казвало, че те са „школа за политическо възпитание“ на българите, „гранитна скала“, в която се разбивали реакционните опити и произволи на лошо настроеното чиновничество[106].

Така Съюзът на българските конституционни клубове прекратил своята дейност като национална партия на българското население в Македония и Одринско. Не след дълго се разпуснала и Народнофедеративната партия /българска секция/, която и без това не развивала особена дейност след разцеплението си.

Под ръководството на Българската работническа социалдемократическа партия /т.с./, която развивала активна социалистическа пропаганда в Македония и Одринско, се създала Македоно-Одринската работническа социалдемократическа група /МОРСДГ/ при БРСДП. Започнали да се образуват партийни групи и синдикални организации в Солун, Битоля, Скопие, Велес, Ксанти и в други градове. Най-изтъкнат организатор на социалистическото движение в Македония и Одринско станал Васил Главинов, работник и член на БРСДП, роден във Велес.

Социалистическото движение в Македония и Одринско отбелязало подем в развитието си по време на конституционното управление. От януари 1909 г. до края на май 1911 г. излизал в. „Работническа искра“ – „защитник на работническите интереси в Турция“, редактиран от В. Главинов, печатан първоначално в София, а след това в Солун. Този вестник станал трибуна на трудещите се от българското население във вилаетите на Европейска Турция.

Наред с тесносоциалистическото течение в работническото движение в двете области се развивало и течението, свързано с партията на широките социалисти – БРСДП /обединена/, както и течението, свързано със социалдемократическия съюз „Пролетарий“, чиито привърженици били известни под името анархолиберали. В Солун и в някои други градове на Македония били създадени социалистически групи, обединени в Социалистическа федерация, ръководена от Ангел Томов и Аврам Бенароя, които били и отговорни редактори на „Работнически вестник“, орган на федерацията. Вестникът започнал да излиза на 14 август 1909 г. като седмичник на 8 страници, печатан отначало на 4 езика – български, еврейски /шпаньолски/, турски и гръцки. От брой 5 вестникът се печатал само на български и шпаньолски, тъй като читателите му били главно българи и евреи. Поради критичната му позиция спрямо младотурския режим органът на федерацията бил забранен през октомври 1909 г. След него започнал да излиза в. „Работническа солидарност“[107].

Анархолибералите не успели да създадат своя организация или група, но активно пропагандирали идеите си чрез в. „Работник“ и сп. „Начало“, редактирани от Н. Харлаков и П. Делирадев. Тези издания излизали в Солун почти през целия период на конституционния режим. Ограничено било влиянието, и то главно сред учащата се младеж, на социалистическия кръжок „Червени братя“, който през 1911 г. издавал в Солун нелегален вестник „Фар“[108].

Близки по програма и идейни разбирания със Социалистическата федерация били групите на Демократическата партия, създадени в Скопие и Велес от социалистите Йордан Шурков и Д. Миразчиев, последователи на Сандански. В тях членували главно българи занаятчии. Тези групи не били в опозиция на младотурците и не разполагали със свой печатен орган[109].

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИТЕ В ЗАКОНОДАТЕЛНИТЕ ИЗБОРИ И В ПАРЛАМЕНТА. НОВИ ПРИТЕСНЕНИЯ И ТЕРОР. По решение на младотурския комитет „Единение и напредък“

в края на октомври и началото на ноември 1908 г. се провели избори за отоманския парламент. Според избирателния закон изборите били двустепенни, като в първия тур се избирали само гласни, които през втория тур избирали депутатите. Избирателните секции били разпределени така, че един гласен се избирал от 250–750 гласоподаватели. Това давало възможност на властите да разпределят турското население във всяка секция така, че на 250 души да се избира един турчин /или мохамеданин/ за гласен, докато районите с българско население се разпределяли в такива секции, че един гласен се избирал от 750 гласоподаватели. С това се целело да се осигури победа на младотурския режим в изборите[110].

Младотурците използвали в Одринския вилает фалшификации и насилия, за да не бъде избран българин от вилаета за депутат. В Македония пък те се коалирали в изборите с малкото сърбомани, така че с помощта на младотурците и главно с техните гласове наред с двамата българи да се изберат и двама сърби за депутати от Скопския и Битолския санджак. При грубо изопачаване на избирателния закон за българския депутат в Скопския санджак Тодор Павлов гласували 93 256 българи гласоподаватели, които избрали 78 гласни, а за сръбския депутат 13 852 турци и сърбомани избрали 13 гласни. В Битолския санджак българският депутат Панчо Дорев бил избран от 96 000 български гласоподаватели и 55 гласни, а сръбският депутат – от 9580 гласоподаватели и 7 гласни, с помощта на турските гласоподаватели[111]. В Солунския и Серския санджак били избрани за депутати Димитър Влахов и Христо Далчев, които тогава били привърженици на Сандански и властта не ги преследвала[112]. Освен грубите нарушения от страна на властта при провеждането на изборите, които ощетявали част от българското население, друга причина било разделянето при конституционния режим на българската революционна организация и на българската интелигенция в Македония и Одринско на две течения /крила/, които често и враждували помежду си[113].

Българските депутати в парламента защитавали достойно интересите на българското население по всички въпроси, засягащи неговото положение. Когато се поставил въпросът за премахване на четите в Македония и за спорните между българи и гърци училища и църкви, затворени от Хамидовия режим /януари 1909/, от трибуната на парламента се изказали смело депутатите Хр. Далчев, Т. Павлов и П. Дорев[114]. Предложената от тях резолюция парламентът „да вземе бързи и сериозни мерки за възстановяването на нарушеното спокойствие и ред в румелийските вилаети, а правителството да разреши час по-скоро въпроса за църквите и училищата, съгласно с постановленията на основния закон“, била подкрепена със стотици телеграми, изложения и резолюции от българските църковни общини и от митинги на българското население във всички краища на Македония и Одринско[115].

Резолюцията, предложена от българските депутати, била отхвърлена. След дълги обсъждания на Законопректа за спорните църкви и училища, парламентът приел /август 1909/ Закон за спорните църкви и училища, според който те се давали на мнозинството от 2/3 от населението в дадено селище. По силата на този закон българите спечелили над 100 църкви и близо толкова училища, затворени от бившия режим или използвани чрез редуване от двете народности, въпреки че гърците имали нищожен брой привърженици в селата. По този повод в. „Петербургская газета“ писал: „И така отдавнашният спор между гърците и българите за Македония навлиза в нова фаза. Гърците ще престанат да бъдат господари на църковните и училищните дела в българските села. Българското население получава самостоятелност в църковно-училищния въпрос в Македония.“[116]

Това бил единственият важен въпрос за българите, разрешен от отоманския парламент.

Но след обявяването на българската независимост и особено след помирението на султана с младотурците от края на март 1909 г. комитетът „Единение и напредък“ все повече гледал с недоверие на българското население, започнал да нарушава неговите културни права и да спъва дейността на неговите организации[117]. Д. Благоев отбелязвал враждебното поведение на младотурците към българската народност. Преценявайки гласуваните от отоманския парламент закони, „насочени предимно против българската народност“, Благоев писал, че те „явно имат за цел да отслабят българската народност и да разпокъсат нейната хомогенност“[118].

От края на 1909 г. младотурците засилили икономическия гнет над християнските народи чрез т.нар. мухаджирска политика, която се състояла в заселване в Македония и Одринска Тракия на мухаджири-мохамедани – изселени мохамедани от Босна, Херцеговина и България – с цел да се разреди българското население и да се увеличи числеността на мохамеданите. Властите забранили откупуването на господарските /чифлишките/ земи от селяни и го обявили за изключително право на държавата. Според турски данни в Скопския санджак били настанени 10 300 мухаджири. Това се извършило за сметка на селското българско население[119].

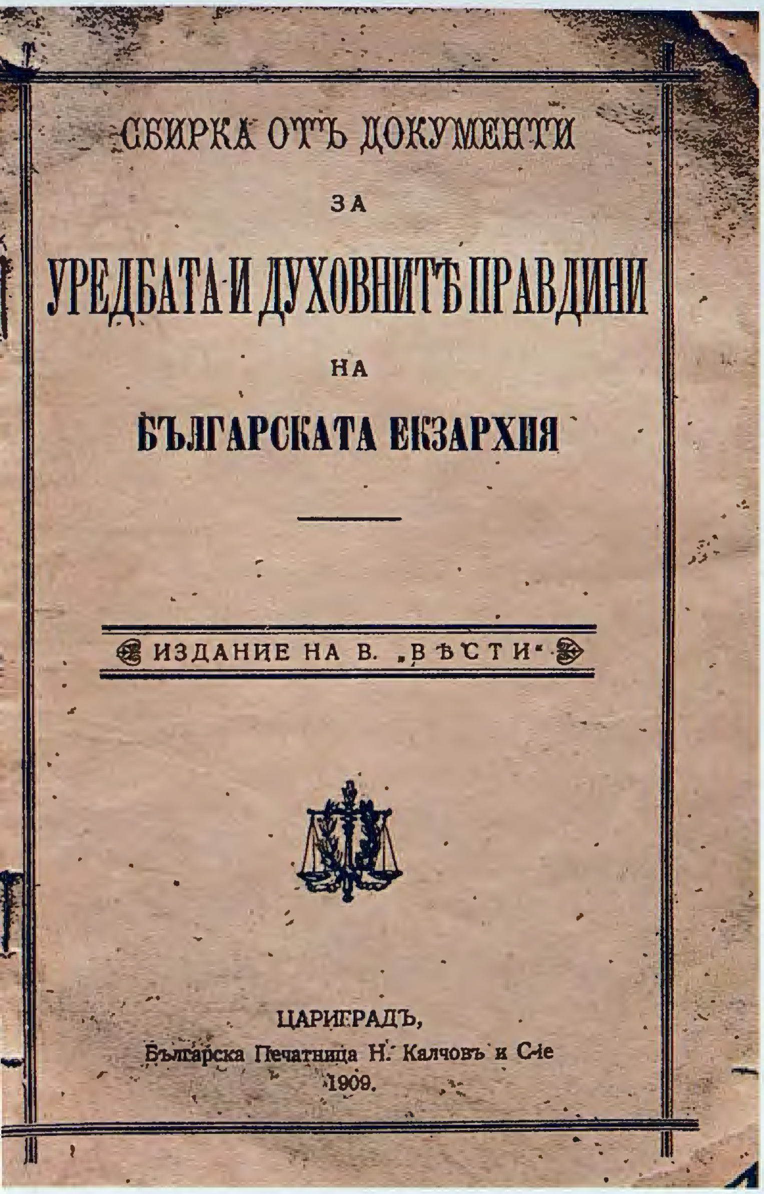

СБИРКА ОТЪ ДОКУМЕНТИ
ЗА
УРЕДБАТА И ДУХОВНИТѢ ПРАВДИНИ
НА
БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ

ИЗДАНИЕ НА В. „ВѢСТИ“

ЦАРИГРАДЪ,
Българска Печатница Н. Калчовъ и С-ие
1909.

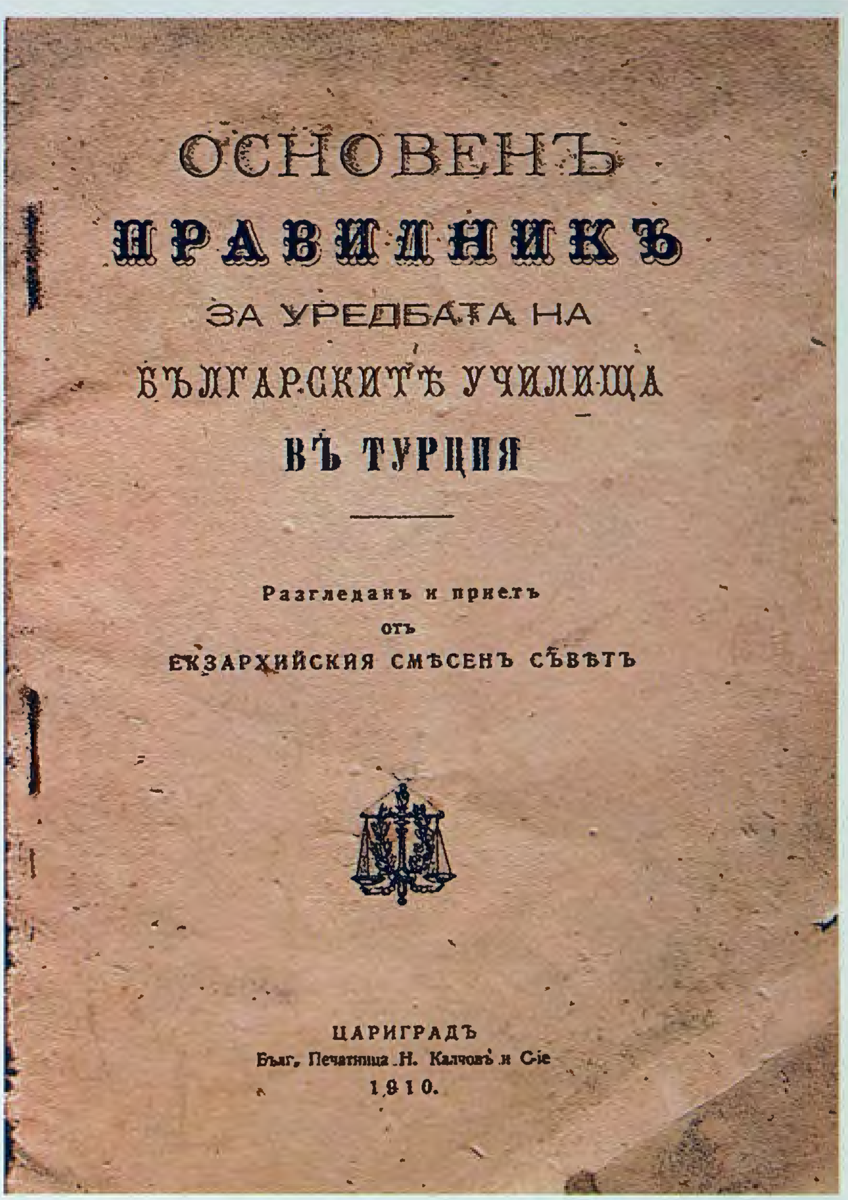

ОСНОВЕНЪ
ПРАВИЛНИКЪ
ЗА УРЕДБАТА НА
БЪЛГАРСКИТѢ УЧИЛИЩА
ВЪ ТУРЦИЯ

Разгледанъ и приетъ
отъ
ЕКЗАРХИЙСКИЯ СМѢСЕНЪ СЪВѢТЪ

ЦАРИГРАДЪ
Бълг. Печатница Н. Калчовъ и С-ие
1910.

Сбирка от документи за уредбата и духовните правдини на Българската екзархия, Цариград, 1909 г. /корица/. Градски исторически музей – Мелник

Основен правилник за уредбата на българските училища в Турция, Цариград, 1910 г. /титул/. Градски исторически музей – Мелник

Българските депутати Т. Павлов, Хр. Далчев и Д. Влахов подали на 22 май 1910 г. мемоар до великите сили, за да протестират против мухаджирската политика, която лишавала „отоманските българи от едничкото им средство за поминък“ – земята[120].

Наред с икономическия – по същество и национален – гнет младотурците предприели системни мерки и преследвания спрямо организациите на българите и самото население, и то по силата на решения на парламента. Така от есента на 1909 г. влязъл в сила Законопроект против четите, преди да е гласуван като закон. По силата на законопроекта се държали отговорни общинските власти в селата, в районите на които се появявали въоръжени чети, семействата, от които липсвал някой член, а също и цялото село, ако е дало подслон на някой „комита“[121].

По решение на правителството от лятото на 1910 г. се предприели разоръжителни акции и обиски главно сред българското население, съпроводени с мъчения и насилия над мирните жители. По този повод Екзархията подала протестно изложение до турското правителство, в което, като се излагали „побоите и изтезанията, на които е подложено паството ѝ в Скопския вилает при събирането на оръжието от населението“, се настоявало да се прекратят насилията[122]. Зачестили „афери“, затваряния в тъмница и убийства на

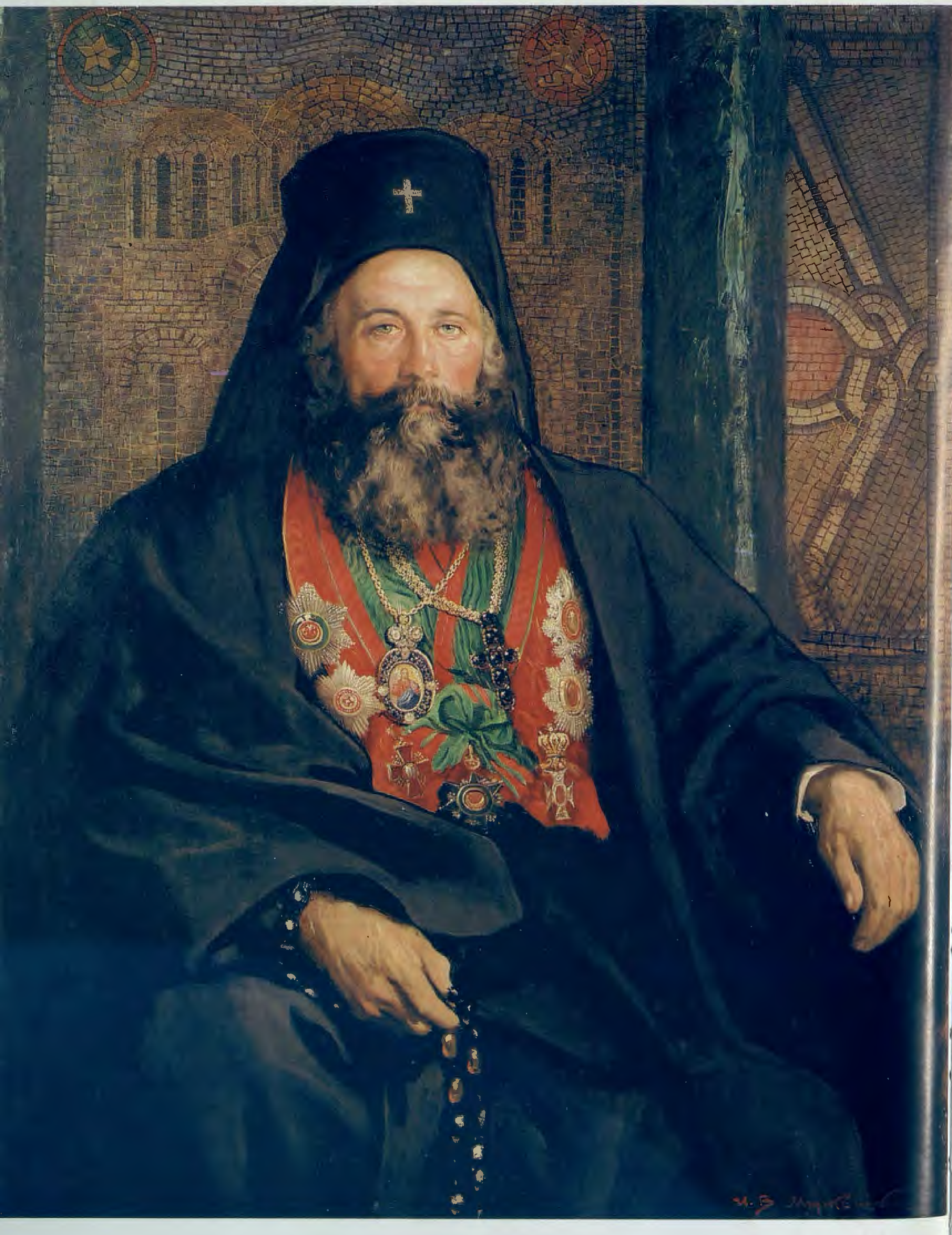

по-изтъкнати българи. За да избегнат терора, само от Македония до август 1910 г. в България се изселили 1421 души. Емигрирането на българи от Македония и Одринско, което било в интерес на „отоманската политика“ на младотурците, продължавало[123].

При създадената тежка обстановка за освободителната борба за българското население ВМОРО, ръководена от Христо Матов и българския учител от Щип Тодор Александров, решила да възобнови своята дейност. В окръжно до своите членове от 18 октомври 1911 г., което в превод на френски език било изпратено и до представителите на великите сили, организацията заявявала, че цялата отговорност за насилията спрямо българското население пада „върху водачите на младотурците“, които изменили на принципите на свободата и равенството, прокламирани при идването им на власт. В заключение в окръжното се казвало: „Вътрешната организация се вижда принудена, поради положението, в което се намира, да доведе до знанието на цивилизования свят, че тя и занапред, както в миналото, ще води борба с всички средства, с които разполага, за да постигне своята цел – автономия на Македония.“ [124]

„Отоманската политика“ на младотурците, провеждана спрямо всички нетурски народности в империята, създала предпоставки за разбирателство и споразумение между Българската екзархия и Цариградската патриаршия, между българския и гръцкия народ в Турция. Споразумение се налагало поради общите интереси спрямо режима и във връзка с участието на българи и гърци в насрочените законодателни избори през април 1912 г. То съвпаднало с преговорите между България и Гърция за координиране на политиката им по отношение на Турция и подготвило почвата „отвътре“ за техния съюз.

ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ. При конституционния режим започнал нов подем в развитието на българската просветна и културна дейност в Македония и Одринска Тракия. Като се възползвало от прокламираните в Конституцията права на съвестта, словото и печата, българското население започнало да открива затворените при султанския абсолютистичен режим свои църкви и училища. То спечелило по законен път /чрез вот на парламента/ спорните с Патриаршията църкви и училища, с което се утвърдило и се разширило ведомството на Българската екзархия. В Солун, който станал център на политическия и културния живот на македонските българи с най-силна стопанска и най-просветена българска буржоазия, започнали да излизат български вестници и списания, печатали се книги и учебници за българските училища, развивала се културна дейност.

Въпросите на народното образование били в центъра на вниманието не само на Българската екзархия и църковните общини, но и на двете български политически партии в Македония и Одринско. Те ги обсъждали обстойно на страниците на своите вестници и на конгресите си, включили ги в програмите си. Подлагала се на критика дейността на Екзархията: че централизира учебното и църковното дело за сметка на общините, че си служела със стари методи на управление и изоставала от нуждите и прогресивните изисквания на живота.

На втория конгрес на Съюза на българските конституционни клубове дори се взело решение да се свика национално съвещание, на което да се направи ревизия на Устава на Екзархията, за да се поставят всички негови членове в хармония с новите изисквания. Приета била Резолюция по екзархийския въпрос, която с писмо била изпратена на екзарха[125]. Но критиката на конституционния съюз била, общо взето, градивна, като се оценявала положително дейността на Българската екзархия.

На конгреса на Народнофедеративната партия /българска секция/ се отишло по-далеч в несправедливата критика от страна на отделни делегати от „крайните“ и от позициите на отоманизма. Според тях Екзархията не изпълнявала добре своя дълг и пречела на учебното дело. Искало се дори „Мирският съвет“ да мине под надзора на турското Министерство на просвещението – искане, което било крайно опасно за българското дело. Яне Сандански, като председател, прекъснал несправедливите изказвания: „Не закачайте Екзархията! Положението в Турция още не е затвърдено“, след което добавил: „Ако стане нужда да не се удовлетворяват българите в Македония, аз ще защитавам Екзархията с оръжие в ръка.“ Това изказване направило дълбоко впечатление на делегатите. След него в разискванията не се говорело нищо против Екзархията[126].

Въпросите на народното образование и положението на българските училища се обсъждали постоянно на страниците на ежедневния и периодичния печат. Вестниците на Екзархията „Вести“ и „Глас“ имали това като всекидневна задача. Вестниците на партиите „Родина“ и „Народна воля“, както и „независимите“ вестници на македонските българи, издавани в Солун, като „Пра-

---

Иван Мърквичка. „Портрет на Екзарх Йосиф“, 1910 г., м. б. Софийска градска художествена галерия

Печат на велешкия митрополит Мелетий, 1908 г. Национален исторически музей – София

Печат на Охридската българска митрополия, 1909 г. Национален исторически музей – София

Тържествено честване на празника „Св. св. Кирил и Методий“ от българите в гр. Драма, фотография, 11 май 1907 г. Държавен архив – Смолян

во“ /легален орган на ВМОРО/, „Истина“ и „Светлина“, социалистическият вестник „Работническа искра“, издаван в Битоля, просветните вестници „Учителски глас“ и „Учителско съзнание“, сп. „Културно единство“ и др. наред с въпросите на нараснания обществен и културен живот на българите също отразявали проблемите на народното образование и положението на българските училища и учители.

Въпреки гарантираните по новата Конституция „правдини на немюсюлманските народности“ дейността на Българската екзархия постоянно била спъвана и от новата власт. Материалните нужди за учебното дело мъчно се задоволявали поради обедняването на селските български общини, а училищният данък, който се събирал от българите, отивал в държавната хазна и се разпределял само за турските държавни училища. Българското правителство поемало повече от половината бюджетни разходи на Екзархията за училищното и църковното дело.

Младотурската власт настояла да бъдат уволнени от българските училища всички учители нетурски поданици – главно учители, дошли от България за нуждите на българските гимназии и по-главни класни училища. На уволнение до края на 1910 г. подлежали 61 учители български поданици и екзархът едва успял да запази на заеманата длъжност 10 от тях поради това, че нямал възможност да ги замести с учители отомански поданици[127].

Големи спънки се правели в Одринския вилает. Това не било случайно. Младотурците искали да разстроят българското национално дело в този район, разположен в непосредствена близост до Цариград. По нареждане от Цариград одринският валия предписал на Българската митрополия в града да бъдат уволнени 9 български учители в селата, тъй като „някога били осъждани“ за дейност против държавата. Това означавало да се затворят и училищата в съответните села[128].

За да отговори на повика за реформи, Екзархията се заела да подобри дейността си по управлението на училищата. Като първа мярка тя решила да подобри училищния инспекторат. Екзархията получила разрешение от правителството да назначи 20 училищни инспектори във вилаетите: в Солунския вилает – 6 инспектори, в Битолския – 6, в Скопския – 3, в Одринския – 4, и в Цариградския санджак – един. Те станали нейни преки органи в ръководенето на училищата по места[129].

Но и при новия режим на българските инспектори често се забранявало да изпълняват служебните си задължения.

За да повиши педагогическата и методическата подготовка на селските учители, от лятото на 1909 г. Екзархията организирала всяка година летни педагогически курсове с изнасяне на лекции от подготвени учители и инспектори. Тя обаче не успяла да повиши заплатите на селските учители и да ги уеднакви със заплатите на градските. С нищожното възнаграждение от 15–20 лири годишно Екзархията едва задържала подготвени учители в селата[130].

Екзархията изработила Основен правилник за уредбата на българските училища в Турция, одобрен от Екзархийския смесен съвет, който влязъл в сила от началото на учебната 1910/1911 година. С него българските училища получавали пълна унификация и се изграждали въз основа на единна система[131].

За развитието на народното образование и укрепването на българските училища изиграли положителна роля и възникналите почти във всички градове и по-важни селища в Македония и Одринско български учителски дружества /44/. Тяхната професионална и педагогическа дейност била обединена и ръководена от създадения в Солун на 8 август 1909 г. Български учителски съюз в Турция. Той си поставил за цел да работи за процъфтяване на българското учебно дело в Македония и Одринска Тракия и да защитава интересите на учителството. Съюзът просъществувал до април 1912 г. и през това време провел 3 конгреса и една „педагогическа конференция" /Солун, август 1910/. Наред с училищните и обсъдените педагогически въпроси на конференцията се решило: 1. Да се възнагради по-добре трудът на учителя; 2. Да се огради

учителят от неправди и огорчения и да се отстоява неговата независимост като гражданин и творец на прогреса[132].

Българският учителски съюз в Турция имал симпатиите и подкрепата на всички кръгове на българското общество, защото българските учители заемали достойно място в революционната освободителна борба на народа, а и след нея останали „фарът на светлината и прогреса в свещената народна сграда – училището“[133]. Заради обществено-педагогическата и патриотичната му дейност учителският съюз бил забранен от турската власт. Основната цел била чрез забраняването на културно-професионалната организация на българските учители да се спъне „правилното развитие на българското учебно и културно дело в Турция“[134].

Българските национални фактори в Турция – Екзархията и църковните общини, Вътрешната революционна организация, политическите партии и културно-просветните организации – полагали постоянно усилия за подобряване на материалната база на българските училища, която особено в селата била крайно незадоволителна. Заплатите не се изплащали редовно на учителите и те попадали в зависимост от местни лихвари, бакали и търговци. Не достигали печатаните в Солун български учебници и пособия. Помощта, която българското правителство оказвало на Екзархията, била значителна, но все пак недостатъчна, за да покрие големите нужди на училищното и църковното дело. Искането на българското правителство – при отпускането на помощта за 1909 г. „занапред е желателно подобряването на училищното дело да става със средствата на българските общини“ – било нереално и неизпълнимо[135].

Развитието на училищното дело било закономерен процес, защото било народно дело, дело на цялото българско население. То отбелязало особени успехи при конституционното управление. Така според училищната статистика за учебната 1908/1909 година, т.е. през първата година на Хуриета, Екзархията и българските църковни общини ръководели и издържали в Македония и Одринска Тракия общо 1255 училища с 2080 учители и 76 038 ученици. От тях училищата в Одринска Тракия през 1910 г. били 194, с 294 учители и 11 822 ученици, а останалите училища били в Македония, където българското просветно дело отбелязало големи успехи[136].

Според статистиката на Кирил Пърличев, изготвена въз основа на данните от Мемоара на македонските братства в България и обнародвана след войните, българските училища в Македония и Одринско през учебната 1911/1912 година, т.е. непосредствено преди Балканските войни, били 1373, от които 13 гимназии и други средни училища, 87 прогимназии /трикласни училища/ и 1273 основни училища. В тях се обучавали 78 854 ученици и ученички: 2191 – в гимназиите и другите средни училища, 4309 – в прогимназиите и 72 354 – в основните училища. Учителският персонал възлизал на 2266 учители и учителки, от които 148 в средните училища, 238 в прогимназиите и 1880 в основните училища. Почти всички учители били родени в Македония и Одринска Тракия и там получили образованието си в българските училища; само 15 учители били от България и четирима – чужденци.

По същото време Българската екзархия имала в Македония и Одринско 7 митрополити, 1310 свещеници, 1331 църкви, 234 параклиса и 73 български манастира[137].

Освен училищата и църквите, във всички градове и по-големи села в Македония и Одринска Тракия съществували български читалища, неделни и вечерни училища, библиотеки, театрални трупи, женски благотворителни дружества, спортни дружества /„Юнак“ и др. и пр., които имали за задача да повишават просветното, културното, общественото и патриотичното съзнание на българското население.

4.
Положение и борби на българите в Северна Добруджа

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ. Кризата в българско-румънските междудържавни отношения от 1900–1902 г. се отразила крайно неблагоприятно върху положението на севернодобруджанските българи. Били засилени репресиите и прогонването на изявени деятели, приложени били мерки за пълно ликвидиране на българското църковно и културно-просветно дело, нараснали произволите и грабежите на румънските административни и полицейско-жандармерийски служители. Това били нови прояви на провежданата още от анексията на областта политика, целеща обезправяването, стопанското разоряване и прогонване или денационализиране на българското население, сочено като главен враг на усилията за пълно румънизиране на Северна Добруджа. Така още в началото на новото столетие проличала тенденция към по-нататъшно влошаване на положението на севернодобруджанските българи.

От стопанска и социална гледна точка особено важно значение имало обстоятелството, че в земеделското стопанство било заето около 80–85% от българското население. Известно е, че със специалния Закон за регулиране на недвижимата собственост в Добруджа от 3 април 1882 г. притежателите на земи мирие били заставени или да отстъпят безвъзмездно на държавата 1/3 от признатите им във владение земи, или да заплатят стойността на 1/3 от тях, ако искат да запазят третината за себе си. Поради злоумишлено прилагане на този противоправен закон и на многобройните му изменения, вкл. през 1908 г., 1910 г. и 1912 г., извършената експроприация взела застрашителни размери. Очертала се трайна тенденция за намаляване размера на владяната от българите земя и на обезземляване на нарастващ процент от тях. Така през 1906 г. в седем общини от околия Нова Силистра /района на гр. Остров с преобладаващо български села/ имало общо 2124 души глави на семейства, от които 784 души, или 36,9%, нямали своя земя[138]. През следващата 1907 г. общо в Северна Добруджа броят на безземлените селяни бил 12 388 души глави на семейства /26,6% от всички/, изключително българи, турци и татари[139]. Национално-дискриминационен характер имал и законът от 21 март 1909 г., с който Министерството на държавните имоти било оторизирано да изкупува всички земи на изселващите се от областта семейства и да ги продава само на земеделци – „румънци по произход“[140].

Чрез експроприациите и одържавяването на общински, училищни и църковни земи, чрез разораване на целинни земи, както и с изкупените от изселниците земи, бил създаден огромен фонд обработваема земя. Той бил използван за селскостопанско настаняване на румънски селяни, довеждани от Влашко, Молдова и из емигриралите от Трансилвания и Южна Бесарабия. Броят на колонистите непрекъснато нараствал и към края на разглеждания период достигнал 16 000–17 000 семейства. Междувременно много местни и висши държавни служители, разни спекуланти и др. успели на безценица да се сдобият с огромни поземлени владения. Относно начина на оземляване и на стопанисване на неразпродадената още земя компетентен съвременник констатирал: „Това, което става в Добруджа при раздаването на земите, няма име. Една безподобна анархия, един хаос. Сдобиха се с обширни чифлици хора, които дадоха само по едно заявление, обгербвано с марка от 25 стотинки... Държавата не знае днес нито колко земя има в Добруджа, нито коя земя е нейна. От време на време се откриваше, че липсват ту 14 000 ха, ту 30 000 ха.“[141]

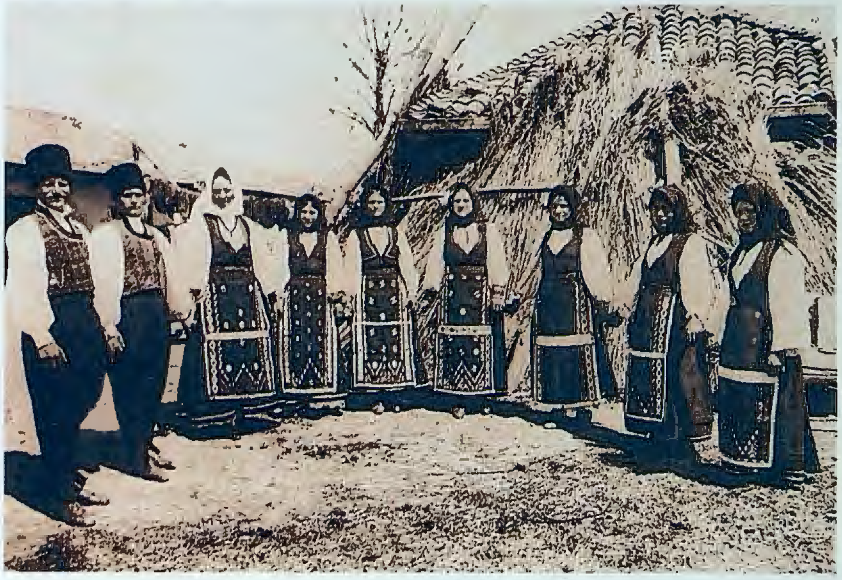

Рибарски лодки в делтата на р. Дунав при българското село Долни Дунавец. Летопис на БАН, 22, 1942, непаг. ил.

Българско хоро в с. Пелетлия, северно от Кюстенджа. Летопис на БАН, 22, 1942, непаг. ил.

Аграрната политика на румънските управляващи среди постепенно изтласкала българското земевладение на второ място след това на румънците. Така през 1906 г. от всички 41 111 души собственици общо с 666 613 ха земя собствениците румънци съставлявали вече 56,2% и владеели 64,3% от земята, а българите /8520 души със 129 231 ха/–съответно 20,7% и 19,4%[142]. По данни от фискалната статистика за 1905 г. собствениците на земя до 10 ха съставлявали 65,8% от всички, а владяната от тях земя възлизала на 32,4%; от 10 до 50 ха – съответно 31,9% и 38,6%; от 50 до 100 ха – съответно 1,4% и 6,0%, и над 100 ха /331 души със 157 433 ха/ – съответно

0,8% и 23%[143]. Средното и едрото земевладение било характерно за Северна Добруджа, като тук към 1913 г. се намирали 58% от всички земевладения в Румъния с размер от 25 до 50 ха[144]. Същевременно нараствал масивът на собствениците румънски колонисти с по 10–15 ха, а броят на малоземлените и безземлените селяни нерумънци, като резултат от аграрната политика и на обективни икономически закономерности, се увеличавал, а поради постоянни изселвания в България, Турция и Русия – се намалявал.

Приведените данни свидетелстват за напреднал процес на утвърждаване на капиталистическите аграрни отношения – съпоставимо с другите области на Румъния в това отношение Северна Добруджа заемала едно от челните места. Но и тук продължавало прилагането на системата дижма, вкл. dijma de a valma /на кесим/ и dijma la tarla /с право на плодосъбиране от едно парче земя селянинът обработвал със свой инвентар и добитък земи на едрия собственик/. Десетки хиляди хектара обработваема земя, които се „губели“, както и земи на разни спекуланти и други едри собственици румънци, които не създали свои стопанства, били обработвани предимно от български селяни при условия на системата дижма. Прилагана била още твърде широко ангарията не само за обществени нужди /особено в навечерието на Балканската война за изграждане на многобройни военноукрепителни съоръжения/, но и за обработване на земите на всесилни чиновници и жандармерийски шефове. При все това, поради проявената от българското селячество лоялност и поради факта, че румънските земевладелци били колонисти, ползващи се с редица привилагии, масовото селско въстание в Румъния от пролетта на 1907 г. не обхванало Северна Добруджа.

Посоченият начин на развитие на земевладението и земеползването водел до утвърждаване на монокултурния тип земеделско производство /около 4/5 от орната земя била засявана със зърнени култури/ и до упадък на едрото овцевъдство – изчезнал българският възрожденски тип кършли, като петнадесетината оцелели кършли се трансформирали в капиталистически стопанства[145]. Но, общо взето, през разглежданото десетилетие и в Северна Добруджа земеделското стопанство преживяло период на възходящо развитие както поради настъпилите след аграрната криза от края на XIX в. благоприятни тенденции в международната стопанска конюнктура, така и поради въздействието на някои румънски национални фактори, от които особено значение имало пренасочването на значителна част от търговския трафик през Черна вода – Кюстенджа /Констанца/. Все пак, съпоставимо с Южна Добруджа, Северна Добруджа изостанала по редица показатели, напр. през периода 1908–1912 г. в Южна Добруджа били добивани средно по 1096,5 кг от един хек-

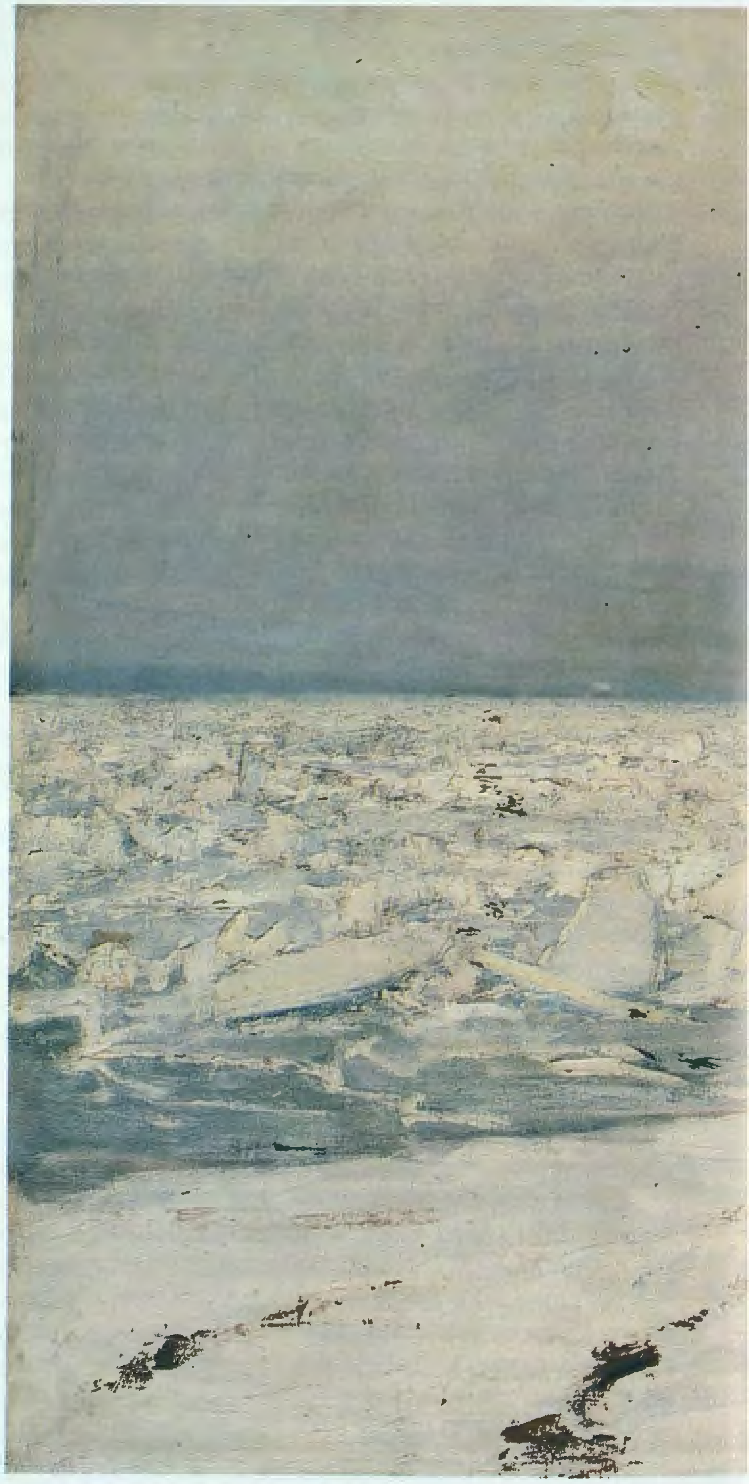

Атанас Михов. „Ледовете на Дунава край Силистра“, 1908 г., м. б. Национална художествена галерия – София

тар зърнени храни, а в Северна Добруджа средно за 1906–1910 г. – по 774 кг, или с 29,4% помалко; през 1911 г. на 1000 жители се падали в Южна Добруджа по 2880 овце, а в Северна Добруджа – по 1501 овце; едър рогат добитък – в Южна Добруджа по 650 глави, а в Северна Добруджа – по 433 глави и т.н.[146] Трябва да се уточни, че българското население продължавало да играе основна роля в развитието на земеделско-скотовъдна Северна Добруджа.

Търговията, преработвателната промишленост, транспортът и кредитното дело отбелязали чувствителен напредък. За българското северно-добруджанско население особено важни последици имало бързото разрастване на Кюстенджанското пристанище: през 1910 г. износът през него възлизал на 955 685 т, или 21,3% от целия износ на Румъния, а вносът – на 116 254 т, или 15% от

целия румънски внос[147]. Това било резултат на изпълнението на дългосрочна програма, целеща да ангажира чрез редица преференции международни стопанства и политически фактори в създаването и поддържането – освен чрез дунавското корабоплаване – и на един жп стратегически път и търговски трафик от Централна Европа през Букурещ и Кюстенджа за Близкия Изток. Извършваната през Кюстенджа търговска дейност се отразила нарастващо неблагоприятно върху развитието не само на Тулча – неотдавна един от найбългарските възрожденски градове, който започнал да запада, – но и на Силистра и Балчик. Освен това, вследствие наплива на фабрични стоки значителен упадък преживели и някои от занаятите особено в градовете, докато т.нар. домашна преработвателна промишленост специално в българските села успяла да оцелее и съдействала за опазване на традиционната българска битова култура. Това било израз както на стремежа да се избягва посредничеството на пазара при осигуряване на предмети от първа необходимост, така и на усилия за консервиране на българските национални традиции като отпор срещу натиска за румънизиране.

ПОЛИТИЧЕСКИ И КУЛТУРЕН ЖИВОТ. СЪПРОТИВА ПРОТИВ АСИМИЛАЦИОННАТА ПОЛИТИКА. Основните явления в политическия живот на севернодобруджанското население и през разглежданото десетилетие били свързани с прилагането на извънредния /извънконституционния/ режим, наложен още с присъединяването на Северна Добруджа към Румъния. Лишаването на севернодобруджанци, местни и колонисти, от право на вот в парламентарните избори; забраната да се създават политически организации и поделения на съществуващите в кралството партии, както и лишаването на местното население от реално общинско самоуправление имало за предпоставка нерумънския демографски облик на Северна Добруджа и страхът от „българската опасност" /български иредентизъм/. Макар че в Румъния в изборите за парламент пряко право на вот имали 1,3%, а за сенат – 0,3% от избирателите, в течение на две десетилетия исканията за изравняване на политическите права били свързани с инициативи преди всичко на представители на българското население – това били различни петиционни форми на протест и срещу националното угнетяване на севернодобруджанските българи. Едва към началото на XX в., след значителното увеличаване на румънското население и включването на негови представители в движението, шансовете за успех нараснали. Постепенно проблемът станал обект на демагогска пропаганда от страна на изреждащите се на власт в Румъния Консервативна партия и Националлиберална партия. През 1905–1907 г. във връзка с революцията в Русия и масовото селско въстание в Румъния проблемът бил актуализиран – изисквана била специална информация от префектите /окръжни управители с много широки пълномощия/ на Тулчанския и на Кюстенджанския окръг, проучвания правили правителствени комисии, местният и букурещкият периодичен печат давали място на много публикации. Главният дискусионен въпрос бил дали румънците доминират вече и числено, и стопански над българите /по отношение на турците и татарите била проявявана толерантност, свързана с румънско-турските отношения и т.нар. куцовлашки въпрос в Македония/[148].

Балканската криза от 1908 г. /младотурският преврат, обявяването на независимостта на България, анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария/ поставила Румъния в неблагоприятна светлина: извънконституционният режим в Северна Добруджа, оправдаван пред външния свят с необходимостта да се „цивилизова" местното население, след 30-годишно управление – в съпоставка дори със султанска Турция, в която било прокламирано въвеждане на конституционен режим – станал очевиден анахронизъм. Ето защо, не толкова под натиска на движението за даване на пълни конституционни права на „добруджанските граждани", отколкото по външнополитически причини, през есента на 1908 г. най-после било взето решение за уреждане на този проблем. През март 1909 г. бил внесен за обсъждане от законодателните тела проект на Закон за изравняване на политическите права на жителите на окръзите Констанца и Тулча. Като основен аргумент вносителите на законопроекта изтъкнали обстоятелството, че от 40 000 души през 1878 г. румънците в областта са се увеличили на 150 000 души, че са основен стопански фактор, че са добре възпитани в идеалите на румънизма и че вече се справят успешно с чуждия иредентизъм. Част от депутатите обаче смятали, че внасянето на законопроекта е все още преждевременно. Така известният историк Н. Йорга заявил: „Имаме ли ние в Добруджа достатъчно много румънци? Аз приемам, че имаме твърде много нерумънци, вярвам в съществуването на чуждата опасност в Добруджа и отправям искане към г. министъра на вътрешните работи да запази частично извънредния режим в Добруджа. Тъй като там, в Добруджа, предимно в северната ѝ част, още се кроят заговори, които не се познават достатъчно добре, трябва извънредните мерки да се запазят още известно време; трябват още грижи и много работа в областта на културата, за да се пробуди съзнанието на едните и наново да се препречва враждебното национално съзнание на другите, докато Добруджа започне своя нормален живот.“ [149]

Законът бил приет: севернодобруджанци станали „румънски граждани“ – разрешавало се да се създадат местни поделения на политическите партии и пр., но прилаганият преди това режим останал почти непроменен. Що се отнася до участието на населението в парламентарните избори, то това могло да става под контрола на префектите, които запазили всичките си предишни пълномощия. След тригодишна подготовка, през което време били направени поправки на закона, промени в административното деление с цел да се разпокъса компактността на националномалцинственото население по местоживеене, както и много промени в списъците на имащите право на вот с явна цел да се намали броят на българските и еврейските гласоподаватели, най-после през ноември 1912 г. и севернодобруджанци участвали в парламентарните избори. Водачите на Национал-либералната партия и на Консервативната партия се споразумели да издигнат по равен брой кандидатури – по четири за парламента и по три за сената. Българите от Тулча издигнали кандидатурата на Сава Дончев за сенатор, а социалдемократите от двата окръга – на Кр. Раковски за депутат в парламента. Предвидените по избирателния закон 14 места били заети само от румънци[150]. Българските дейци от групировката, която се надявала, че чрез активно участие в движението за равни конституционни права съвместно с румънските политически фактори ще може да излъчи свои представители, които в законодателните тела биха отстоявали правата и свободите на българското добруджанско население, преживели поредното дълбоко разочарование. Униние обхванало и дейците от другата групировка, които настоявали за самостоятелно националномалцинствено движение и борби.

С голяма настойчивост бил прилаган и планът за пълно румънизиране на българското културно-просветно и църковно дело.

От около 55 български училища преди Руско-турската война от 1877–1878 г., непосредствено след нея останали да съществуват около 30 училища, които по Закона за устройство на Добруджа от 1880 г. получили статут на частни училища. Последвали редица ограничителни мерки, прилагани неедновременно и диференцирано с цел да се предотврати общо противодействие. С министерска заповед от 1886 г. езикът на преподаване ставал румънският, а българският език се изучавал като учебен предмет. Новият закон за частните училища от 1896 г. задължил учениците от българските училища – срещу не малка такса – да полагат в края на всяка учебна година изпит по румънски език пред румънска комисия при големи глоби за отклонение от това изискване, като скъсаните на този изпит повтарят класа, а при повторен неуспех – постъпват задължително в румънско държавно училище. Чрез прогонване на учители българи, конфискуване на учебници по български език и с несъстоятелни обвинения за неспазване на разни формалности постепенно били румънизирани всички български селски училища. След влошаването на българско-румънските отношения през 1900–1903 г. били приложени драстични мерки – с помощта на полицията над 600 български деца от българските училища в Тулча и в Бабадаг били заставени да се учат в румънски държавни училища. А в тези училища българските деца били вписвани в учебната документация с порумънчени имена, забранено им било да говорят на български език, като на неспазилите забраната били налагани тежки физически наказания, румънските учители хулели „сичко българско и убеждавали децата да не казват, че са българи...“ [151]. Закриването на българските училища в Тулча /две основни и две класни/ и в Бабадаг /едно основно/ през 1902 г. предизвикало силен отпор, но румънското правителство останало непреклонно. През следващите години, вкл. и 1912 г., тулчанските и бабадагските българи подали много молби до румънското правителство, до краля и до кралицата; техни делегации интервенирали пред съответни органи и лица, но безрезултатно. Останало да съществува само основното училище в Кюстенджа, в което се обучавали около 70–80 деца, но при изравнена с румънските държавни училища учебна програма, с изключение на българския език, изучаван 6–10 часа седмично.

По стечение на различни обстоятелства /обикновено поради несвоевременно назначаване на учител румънец/ в няколко български села за кратко време бил изучаван и български език, но към 1912 г. и тази практика била ликвидирана[152]. Погромът върху българското учебно дело в Северна Добруджа /подобна била съдбата на българските училища в Браила и Галац, като останало да съществува училището в Букурещ/ имал трайни неблагоприятни последици: децата на над 70 000 българи в Северна Добруджа /и на милионното българско население във Влашко и в Молдова/, попадайки в румънските държавни училища, станали обект на брутална румънизаторска манипулация или били обричани на безпросветност, каквато впрочем била политиката на румънските управля-

БЪЛГАРСКИ ОСНОВНИ И КЛАСНИ УЧИЛИЩА
ТУЛЧА

Печат на българските основни и класни училища в гр. Тулча. Музей на образованието – Габрово

ващи среди и спрямо румънското селячество.

Системни били усилията за румънизиране и на българското църковно дело. От около 60 църкви преди 1878 г., през 1894 г. имало 28, а към 1911–1912 г. – само 8 български църкви. В тях било служено от български свещеници или смесено – от румънски и български свещеници, от свещеник румънец и певец българин[153]. След прилагането на разни ограничителни мерки, вкл. завземането на български църкви, забрана да се строят такива и дори събарянето на няколко църкви, фатални последици имали: а/ законът от 1894 г., с който всички свещеници получили статут на държавни чиновници, плащани от държавата; б/ окръжното от румънския Свети Синод от 1903 г., по силата на което за свещеници можело да се назначават само лица, завършили духовна академия в Румъния.

Типични за църковно-националните борби на севернодобруджанските българи били борбите на тулчанци. След завземането и румънизирането на църквата „Света Елена“ те успели да опазят от многократни опити за румънизиране църквата „Свети Георги“ – монументална постройка, редом с големите двуетажни сгради на българските Мъжко и Девическо училище. През 1904 г. починал последният в Тулча български свещеник и въпреки многобройните постъпки църквата била затворена поради невъзможност да бъде назначен свещеник българин. През 1908 г. църквата била отворена с условие да има свещеник румънец и помощник българин. През 1909 г. румънският певец бил изгонен и били направени опити да бъде изгонен и свещеникът румънец. През 1910 г. било допуснато да бъде назначен за свещеник местен българин, завършил румънска духовна академия, ако служи на румънски и на български език. По нареждане на галацкия митрополит през юли 1912 г. църквата била затворена и след нови постъпки пред румънското правителство – наново отворена през август с.г. В критични моменти българите от Тулча, а и от Кюстенджа /тук, за да се позволи построяването на църквата/ лансирали дори заплахата, че ще приемат уния с католическата църква. Междувременно броят на румънските църкви нараснал, като румънските свещеници играли значителна роля в усилията за денационализиране на българското население – в църковните регистри и в кръщелните свидетелства вписвали новородените с порумънчени имена, вместо божите повели за братство и любов между хората насаждали междуетническа вражда и т. н.[154]

С много трудности било съпроводено развитието и на българските културни институции и просветно-благотворителни организации. От седем преди 1878 г., след това останали да съществуват само две читалища: „Съгласие“ в Тулча и „Извор“ в Кюстенджа. През 1895 г. сградата и богатият библиотечен фонд на тулчанското читалище били опожарени, а след 1903 г. неговите изяви поставени под още по-строг контрол. Ограничителните мерки засегнали дейността и на кюстенджанското читалище. Намалявали възможностите за набавяне на българска художествена литература и периодични издания, за провеждане на събрания с просветен характер и за театрални постановки /изисквало се превод на румънски език и одобряване на текста на пиесата/ и т. н. В търсене на легални форми за опазване на българските културни традиции през 1906 г. в Тулча била основана Литературно-музикална задруга, но не могла да се укрепи; след издаването на няколко броя престанал да излиза „Тулча. Десетдневен вестник за политика, икономия, търговия, лозарство, земеделие, литература“ /20 декември 1905 – 10 януари 1906/[155]. Сравнително по-значима дейност развило тулчанското Женско просветно-благотворително дружество „Надежда“: провеждало вечеринки, чествания на празници, устройвало образователни курсове и др., а със събрани от дарения пари подпомагало градските училища, читалището, църквата и периодично изпращало на свои разноски по 2-3 девойки за обучение в България[156]. В Кюстенджа културно-просветните изяви били свързани с дейността най-вече на учителите. Ликвидирането на българските училища и църкви в селата и почти пълното прекъсване на преките политически, стопански, църковни и културни връзки с България поставили българското севернодобруджанско население в крайно неблагоприятно положение спрямо усилията за румънизирането му.

Причините, поради които севернодобруджанските българи не създали своя националноосвободителна организация били твърде сложни: Румъния получила Северна Добруджа като един отначало нежелан „трофей“ /израз на Н. Йорга/ заради участието си в Руско-турската война от 1877–1878 г., а сред българската политическа върхушка се утвърдило мнението, че даването на областта е цената, поискана от освободителката Русия; примиренческите позиции на българските политически фактори, които не издействали разкриване дори на едно българско консулство в Тулча или в Кюстенджа и постоянните им внушения за лоялност към Румъния; договорното обвързване на Румъния с Германия и Австро-Унгария, чиято дипломация насърчавала антиславянските домогвания и завоевателни стремежи на управляващите среди към Североизточна България; системното прогонване на най-изявените дейци и противоречия между двете групировки привърженици на легални форми на борба за отстояване на националните български интереси и др.

Но както през предшестващите векове, така и през разглеждания период севернодобруджанските българи съхранили националното си самосъзнание, стародавните си традиции и душевност – възпроизвеждани и укрепвани преди всичко чрез поддържане на здрави семейно-родствени връзки, чрез сякаш по-углъбено съпреживяване и затваряне в света на българския фолклор и чрез неугасимия стремеж за национална свобода и единение с България.

5.

Българите в Поморавието и Тимошко в началото на XX в.

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ. Въпреки ускореното индустриално развитие в началото на XX в. Сърбия не изменила облика си на изостанала аграрна страна. Три четвърти от националния ѝ доход продължавал да идва от продукцията, произвеждана в селскостопанския сектор. Това се отнасяло и до обществено-икономическото развитие на Поморавието и Тимошко, които продължавали да съставляват част от територията на Сърбия.

През първото десетилетие на XX в. в икономиката и на двете области превес имало селскостопанското производство. Близо 4/5 от населението било селско и негов основен поминък продължавало да бъде земеделието и скотовъдството. Производството на една или друга земеделска култура зависело от географското разположение на отделните селища, липсата на земеделска техника придавало голямо значение на необходимостта от работен добитък.

Развитието на индустрия, и то преди всичко преработвателна, се почувствало само в по-големите градове като Пирот, Ниш, Лесковац, Враня, Зайчар и др. Първото промишлено предприятие за преработка на коноп било изградено във Вранска баня през 1904 г. и произвеждало продукция за 180 000 динара[157]. През следващата 1905 г. в град Враня било открито предприятие за производство на обувки. Всъщност това не било фабрика в точния смисъл на тази дума, а по-скоро занаятчийска работилница[158].

По-интензивно било индустриалното развитие на град Ниш – най-големият град в Поморавието и втори по големина след столицата Белград. В края на първото десетилетие на XX в. в него съществували около 40 различни предприятия, занаятчийски работилници и търговски фирми[159]. Значителна придобивка за града била изградената хидроцентрала „Св. Петка“ на р. Нишава и пусната в експлоатация през 1908 г. Част от електроенергията била използвана и за индустриални цели[160]. По-големи предприятия в града били фабриката за обувки с годишно производство 2000 чифта, текстилно предприятие, пуснато в експлоатация през 1908 г., памукопредачна фабрика и електромелница, изградени през 1910 г. и др. Пак през 1910 г. 25 имотни граждани на Ниш обединили усилията си и положили основите на пивоварното дружество „Нишавац“[161].

Независимо от изградените индустриални предприятия и през първото десетилетие на века Ниш и другите градове от Поморавието и Тимошко продължавали да бъдат повече центрове на занаятчийското, отколкото на фабричното производство. Нагледен пример за практикуваните занаяти дава гр. Сурдулица. В него били упражнявани следните занаяти: бръснарство, зидарство, столарство, бояджийство, пекарство и др.[162] За гр. Пирот пък важна роля продължавало да играе килимарството, въпреки че то не получавало никаква подкрепа от страна на сръбската държава поради враждебното ѝ отношение към местното население, което тя определено считала за българско[163].

Наред с традиционните занаяти през първото десетилетие на века в градовете на двете области се появили и нови, напр. шлосерството, а печатарството, възникнало още в последната четвърт на XIX век, получило по-голям тласък в развитието си. Главен център на този занаят бил гр. Ниш, който в началото на XX век се обособил като своеобразно средище на излизащите вестници за двете области. През 1903 г. се появил „Нишки вечерни вестник“, който излизал около година, след което преустановил съществуването си. До избухването на Балканската война през есента на 1912 г. в града излизали с различна продължителност още няколко вестника. Повечето от тях бързо прекратявали съществуването си поради липса на финансови средства[164].

През 1903 г. в гр. Пирот се появил в. „Граничар“, наречен така поради разположението на града до границата с България, но от него излезли само два броя. Подобна била съдбата и на „Пиротски вестник“, който излязъл само в един брой. По-дълго се задържал третият вестник „Покрет“ /„Движение“/, издаван два пъти седмично от 1905 до 1910 г.[165] Първият вестник в Прокупле започнал да излиза през 1908 г., но само след три броя прекратил съществуването си поради същата финансова причина[166].

Изброените вестници имали предимно политическа и стопанска насоченост. Наред с тях се появили и литературни и сатирични вестници – „Позориште“ /„Театър“/, „Синџирић“ /„Синджирче“, „Верижка“/, „Кућа“ /„Къща“/ и др. Най-голяма популярност имал хумористичният вестник „Кућа“[167].

С появата на различни банки и акционерни дружества известен тласък получило и кредитното дело. Банки и финансови дружества възникнали в повечето градове на двете области. По-голямата част от тях разполагали с малък основен капитал, което не им позволявало да разгърнат широка дейност. По тази причина частните лихвари запазили присъствието си и през първото десетилетие на XX в.

Паралелно с икономическото развитие на Поморавието и Тимошко вървяло и формирането на работническата класа и съпътстващото я синдикално движение. Във всички по-големи градове започнали да възникват едно след друго различни работнически дружества. През различни години след 1904 г. във Враня се сдружават работниците дърводелци и книжарските работници. Свои дружества създават и работниците в занаятчийските работилници[168]. В Зайчар такива дружества създават минните, кожарските, дърводелските, бръснарските и шивашките работници, но броят на членовете им бил много малък – общо около 75 организирани работници, а в навечерието на Балканската война броят на организираните работници достигнал 91[169]. Подобно било положението и в Пирот. Известно изключение правели градовете Лесковац и Ниш, където в синдикалните организации членували съответно 640 и 358 души[170].

До 1910 г. в Сърбия липсвало работническо законодателство, а условията на труд били крайно тежки. Това била причината за стачното движение с чисто икономически искания. От 1904 до 1911 г. само в град Лесковац всяка година избухвали по една или няколко стачки, като броят на участващите в тях непрекъснато се увеличавал[171].

Засилването на работническото движение станало предпоставка за поява на социалистическо движение в двете области. Първите социалистически организации се появили през 1903 г. и станали поделения на основаната през същата година Сръбска социалдемократическа партия. На учредителния ѝ конгрес участвали и двама представители от Ниш, и двама представители от Лесковац[172].

Както ръководството на Сръбската социалдемократическа партия, така и поделенията ѝ в Поморавието и Тимошко не проявили никакво отношение към най-болезнения въпрос в тези краища – за националното самосъзнание на живеещото в тях население. По такъв начин управляващите среди в Сърбия били оставени да действат свободно както намерят за добре спрямо българското население в Тимошко и Поморавието.

ПРОДЪЛЖАВАНЕ НА ДЕНАЦИОНАЛИЗАТОРСКАТА И АСИМИЛАТОРСКА ПОЛИТИКА НА СЪРБИЯ В ПОМОРАВИЕТО И ТИМОШКО. С дворцовия преврат на 29 май 1903 г. бил сложен край на династията на Обреновичите и на сръбския престол се възкачил крал Петър Караджорджевич. Новият сръбски владетел и утвърдилата се като управляваща сила Радикална партия не променили по същество следвания дотогава курс от техните предшественици на денационализация и асимилация на българското население в двете области. Новите условия, възникнали на Балканите в началото на XX в., дали отражение само върху тактиката, но не и върху крайната цел на тази политика. Управляващите кръгове в Белград възприели курс на сближение с България предвид динамиката в международните отношения и политиката на великите сили на Балканите. През 1904 г. били подписани два договора: явен /за икономическо и културно сътрудничество/ и таен /съюзен/. Съюзният договор имал за цел гарантирането самостоятелността на Сърбия и България и запазването целостта на западната част на Балканския полуостров от посегателствата на заинтересовани велики сили[173].

Подписаните договори отговаряли повече на интересите на Сърбия, но изключвали подялбата на Македония на сфери на влияние. Поради това управляващите кръгове в Белград не били доволни от установените отношения с България. По тази причина през лятото на 1905 г. в сръбската столица било свикано важно съвещание, на което присъствали видни политици, държавници и дипломати, които подложили на всестранно обсъждане въпроса за отношенията с България. Присъстващите на съвещанието се обединили около идеята за поддържане на линия на сближение с Княжество България, но без да се накърняват главните цели на сръбската политика по македонския въпрос[174]. Поставянето на този въпрос на преден план било продиктувано от съществуващите в момента обстоятелства – положението в Македония след Илинденско-Преображенското въстание, Мюрцщегската реформена акция на великите сили и т.н. Целта на сръбските управляващи кръгове била да не загубят някои вече спечелени позиции от началото на века /сръбски митрополит в Скопие от 1902 г./, а и да осигурят условия и за нови успехи.

Едва след провъзгласяването на независимостта на България и последвалата анексия на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария през есента на 1908 г. сръбските политици и държавници отново обърнали поглед към съдбата на Поморавието и Тимошко с цел да укрепят още повече своето положение в тези две области. Формално инициативата в тази насока поели група професори от Белградския университет, които през 1910 г. предложили учредяването на т.нар. „Културна лига“. На това сдружение се възлагали същите функции за Поморавието и Тимошко, каквито имало по отношение на Македония известното сръбско националистическо дружество „Св. Сава“, основано през 1886 г. „Културната лига“ трябвало да стане ударният инструмент на сръбската пропаганда в Поморавието и Тимошко. Очевидно било, че използваните до този момент методи от сръбската администрация за денационализиране и асимилиране на българското население не удовлетворявали най-интелигентната и образована част на сръбското общество в лицето на споменатите професори. За да се даде нов тласък на тази политика, се налагало прилагането на нови мерки. Така се стигнало до идеята за учредяване на лигата. Като първа и най-главна задача учредителите си поставяли по-енергичното разпространяване на сръбските национални тежнения и идеали в тези области. Това следвало да се осъществи чрез по-широкото разпространяване на различни книги по история и география и на конкретна пропаганда в градските и селските училища, доколкото такива съществували в Поморавието и Тимошко[175].

За да бъде по-ефикасна дейността на лигата, учредителите ѝ предвидили изграждането на стройна организационна система. Функциите на централно ръководство поемало дружеството, съществуващо вече в Белградския университет. Негови поделения следвало да бъдат окръжните, околийските и общинските комитети, които трябвало да се изградят във всички градове и села. Средствата за издръжка на лигата не се посочвали. Споменавало се само за един специален фонд, а поддръжката на тези фондове по принцип се осъществявала от бюджета на страната. Следователно финансова опора на лигата ставало самото правителство в Белград.

Предварително замислената организация на лигата не била осъществена, тъй като много скоро след това на Балканите настъпили важни събития, които ангажирали изцяло вниманието на сръбските правителствени кръгове. Фактът на учредяването на „Културната лига“ сам по себе си е твърде значим, тъй като илюстрира настроенията в Белград по отношение на Поморавието и Тимошко в навечерието на Балканската война. Изходът от нея не засегнал пряко съдбата на двете области, тъй като те продължили да бъдат в пределите на Сърбия. Победата над България в Междусъюзническата война благоприятствала по несъмнен начин продължаването на следваната от Белград политика на денационализация и асимилация на българското население в Поморавието и Тимошко.

Бележки към дял I

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 21/59
СТОПАНСКО И ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ

1. *Тодорова, Ц.* Индустриализация и структурни промени в България преди Първата световна война. – *ИП,* 1991, № 5.
2. Икономика на България. 1. С., 1969, с. 373 сл.; Сто години българска икономика. С., 1978, с. 52.
3. Икономика на България. 1, с. 372; *СтГод,* 4, 1912, 181–191.
4. *СтГод,* 5–14, 1913–1922, предварителни резултати от анкетата на едрата и покровителствуваната индустрия в България през 1921 г.
5. Икономика на България. 1, с. 375; *СтГод,* 5–14, 1913–1922, предварителни резултати.
6. *СтГод,* 4, 1912, с. 266, 269, 271, 278–279, 284–293.
7. *БанкП,* 1912, № 17.
8. *СГОДА,* фирмено дело „Бъдещност", Самоков; *БанкП,* 1911, № 7; 1912, № 17.
9. *БанкП,* 1911, № 16; 1912, № 17.
10. Пак там, 1911, № 13–14; 1912, № 5, 17.
11. *ОДА Варна,* фирмено дело Анонимно индустриално д-во в Балчик; *БанкП,* 1912, № 16.
12. *ОДА Русе,* фирмено дело Акционерно д-во „Постоянство" в Русе; *БанкП,* 1912, № 11, 12.
13. Икономика на България. 1, с. 372.
14. Пак там, 381–387.
15. Стопанска история на България. 681–1981. С., 1981, с. 271.
16. *СтГод,* 4, 1912, 182–187, 189, 350, 358–361.
17. Пак там, с. 314, 328, 329, 350, 358–361.
18. *Та Ван Лонг.* Развитие на занаятчийското производство в България в края на XIX и началото на XX в. до 1912. Дис. С., 1989.
19. *Тодорова, Ц.* Индустриализация и структурни промени..., с. 29.
20. Икономика на България. 1, с. 387.
21. Пак там, с. 387, 388; *Тодорова, Ц.* Извори за социално-икономическото развитие на Габрово през 1878–1918 г. Типология и изследване. – В: *25 г. Окръжен държавен архив в Габрово.* Габрово, 1986.
22. *Попов, К. Г.* Стопанска България през 1911 г. С., 1916, 302–310.
23. Пак там, с. 310.
24. *СтГод,* 4, 1912, с. 128, табл. 4, VI, Земеделие, скотовъдство и гори; Стопанска история на България. 681–1981, с. 262, 270; *Тодорова, Ц.* Капиталистическата индустриализация на България до Балканските войни /1912–1913/. – *ИИИ,* 27, 1984, 184–188.
25. *СтГод,* 4, 1912, срв. табл. 22, 23, 24, 168–173.
26. Пак там, 132–133; Икономика на България. 1, 364–368, 370.
27. Пак там, 182–185.
28. Пак там, 292–293, 464, 466, 467; *Попов, К. Г.* Цит. съч., с. 428; Икономика на България. 1, с. 365, 368.
29. Икономика на България. 1, с. 368.
30. *Натан, Ж. и Л. Беров.* Монополистическият капитализъм в България. С., 1954, 58–72; *Йорданов, Д.* Капиталите на българските акционерни дружества в навечерието на Балканската война. С., 1914; *БанкП,* 1911–1912.
31. *Todorova, C.* Aspekte der industriellen Entwicklung Bulgariens vom Ende des 19. Jhs. bis zum Ersten Balkankrieg. – *EH,* 5, 1970, 42, 44.
32. *СтГод,* 4, 1912, 187–188, 224–239; Икономика на България. 1, с. 389.
33. Пак там, 224–239.
34. Пак там, 240–247.
35. *Натан, Ж. и Л. Беров.* Цит. съч., 54–68, 188.
36. *СтГод,* 4, 1912, с. 148, 155, 263, 368; Таблица за основните стопански параметри на външната търговия на България 1910–1911 г. – *БанкП,* 1912, № 5.
37. *СтГод,* 4, 1912, 303–304; *БанкП,* 1911, № 10; 1912, № 9.
38. Петнадесетдневните сводки за световния паричен пазар. – *БанкП,* 1909–1912.
39. *БанкП,* 1912, № 7, 11.
40. Пак там, 1911, № 1–2, 5, 6; 1912, № 9.
41. Пак там, 1912, № 6, 11.
42. Пак там, № 10, 17.
43. *Натан, Ж. и Л. Беров.* Цит. съч., с. 96, 97, 102, 103.
44. *ФСб,* 1908, № 28, таблица с балансите на българските акционерни, застрахователни и индустриални дружества; *БанкП,* 1909–1912, балансите на българските акционерни дружества и банките.
45. *Натан, Ж. и Л. Беров.* Цит. съч., 45–48; *БанкП,* 1911, № 7.
46. *СГОДА,* ф. Софийски окръжен съд. Фирмените дела на акционерните дружества.
47. *СтГод,* 4, 1912, 278–279.
48. Икономика на България. 1, 434–460; *Гешов, И. Е.* Думи и дела. С., 1899; *Благоев, Д.* Икономическото развитие на България. Индустрия или земеделие. Варна, 1901; *Съч.* 7. С., 1958; *Тодорова, Ц.* Индустриализация и структурни промени...., с. 26.
49. Новият законопроект на местната индустрия. – *БанкП,* 1909, № 7; Под режима на новия закон за насърдчение на местната индустрия. – *БанкП,* 1910, № 15, 16, 18, 19, 21–22, 23–24.
50. Икономика на България. 1, 378–379.
51. *Тодорова, Ц.* Дипломатическа история на външните заеми на България /1888–1912/. С., 1971.
52. *Бочев, С.* Законопроект за управлението на държавните и гарантираните от държавата дългове. – *БанкП,* 1912, № 5.
53. *ЦДА,* ф. 254, оп. 1, а.е. 53, л. 3.
54. *СтГод,* 4, 1912, с. 154; 5–14, 1913–1922, с. 10, 11; *БанкП,* 1914, № 1.
55. *Тодорова, Ц.* Дипломатическа история..., 446–460.
56. *Данаилов, Г.* Изследвания върху демографията на България. С., 1930, с. 339.
57. Таблицата е изготвена въз основа на данните, съдържащи се в периодичните публикации: Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31 декември 1900 г. 1. С., 1906; Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31 декември 1905 г. 1. С., 1911; Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. 1. С., 1923; Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1920 г. 1. С., 1927.
58. *Попов, К. Г.* Цит. съч., с. 4.
59. Пак там, с. 7; *Мишайков, Д.* Населението на България. – *ГСУюф,* 13–14, 1921, 8–9.
60. *Попов, К. Г.* Цит. съч. граф. прил., диагр. № 2.
61. Пак там.
62. Пак там, с. 19, 20, 22, 23.
63. *СтГод,* 15–16, 1923–1924, с. А–74; *Тотев, А.* Демографско-исторически очерк на България. – *ГСУюф,* 65, 1974, с. 167, 171.
64. *Мишайков, Д.* Цит. съч., с. 45; *Данаилов, Г.* Цит. съч., с. 240.
65. През 1906–1910 г. на 10 000 жители от населението броят на встъпилите в брак в България бе 187, в Германия – 159, във Франция – 158, в Австро-Унгария – 154 и т.н. *Мишайков, Д.* Цит. съч., с. 108.
66. Пак там, с. 110; *Данаилов, Г.* Цит. съч., с. 259.
67. *СтГод,* 15–16, 1923–1924, с. А–102.
68. Пак там; *Попов, К. Г.* Цит. съч., 49–50.
69. *СтГод,* 15–16, 1923–1924, с. А–152; *Данаилов, Г.* Цит. съч., с. 27.
70. Динамиката става още по-ясна, щом раждаемостта в градовете бъде приета за 100, в селата получава измерения 140 /1910/, 138 /1912/, 136 /1918/, 135 /1919/ и 129 /1920/.
71. *Мишайков, Д.* Цит. съч., с. 120.
72. *СтГод,* 15–16, 1923–1924, с. А–114.
73. *Данаилов, Г.* Цит. съч., с. 297.
74. Пак там, с. 305; *Попов, К. Г.* Цит. съч., 55–56.
75. *Попов, К. Г.* Цит. съч.
76. Пак там.
77. *Данаилов, Г.* Цит. съч., с. 312.
78. *СтГод,* 15–16, 1922–1923, с. А–114; *Попов, К. Г.* Цит. съч., с. 48; *Мишайков, Д.* Цит. съч., с. 148.
79. Естественият прираст на 1000 души от селското население бил: 28,3 /1899–1902/, 24,3 /1904–1907/, 18,9 /1908/, 15,9 /1909/, 20,5 /1910/. За градското население съответните цифри били: 9,1, 11,3, 8,2, 6,2, 9,4.
80. От тях 69–70 хил. от Македония, 50–60 хил. от Югоизточна Тракия, 20–25 хил. от

Румъния, 10–12 хил. от Бесарабия, 3–4 хил. от Банат. Вж. *Попов, К. Г.* Цит. съч., с. 72.

81. *Данаилов, Г.* Цит. съч., с. 2.

82. *Георгиев, Г.* Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ. С., 1979, 25–26.

83. *Попов, К. Г.* Цит. съч., с. 73.

84. Пак там; *Мишайков, Д.* Цит. съч., 177–178.

85. *СтГод,* 15–16, 1922–1923, с. А–59; *Попов, К. Г.* Цит. съч., с. 18.

86. Вж. източниците в бел. 57.

87. *Георгиев, Г.* Цит. съч., 22–23.

88. Вж. източниците в бел. 57.

89. Пак там.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 59/81
СОЦИАЛНА И ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКА СТРУКТУРА

1. *СтГод,* 5–14, 1913–1922, брой на земеделските стопани по окръзи в края на 1908 г. В навечерието на Балканската война не настъпили съществени промени.

2. Пак там, 10–13.

3. *Попов, К. Г.* Стопанска България през 1911 г. С., 1916, 133–134.

4. Общи резултати от преброяването... 1910 г. 1. С., 1923, с. 5 сл.; *СтГод,* 5–14, 1913–1922, 10–13.

5. Терминът „буржоазни" се употребява и по отношение на селото в смисъл на производствено-капиталистически обособени формации, употребяващи наемна работна сила.

6. *СтГод,* 4, 1912, табл. 4, VI.

7. Пак там, 5–14, 1913–1922, 10–13.

8. Пак там, 4, 1912, с. 346, данъци за 1912 г., с. 349, данъците върху занаятите по категории; Общи резултати от преброяването... 1910 г. 1, 2–4.

9. По преценка въз основа на статистическите данни за данъкоплатците за банкерство през 1908 г. и за новооснованите български банки 1909–1912 г. Вж. Общи резултати от преброяването... 1910 г. 1, 132–146.

10. Общи резултати от преброяването... 1910 г. 1, 132–146, 313–319.

11. *СтГод,* 4, 1912, с. 305, 394, 415, 422, 484; Общи резултати от преброяването... 1910 г. 1, 132–146.

12. Общи резултати от преброяването... 1910 г., 1, 132–146, броят на работниците по окръзи, градове и околии.

13. Пак там.

14. *Попов, К. Г.* Цит. съч., с. 288.

15. Пак там.

16. Общи резултати от преброяването... 1910 г. 1, 132–146.

17. *СтГод,* 4, 1912, с. 182.

18. Статистика на изборите за народни представители за XIII обикновено народно събрание. С., 1908; Статистика на изборите за народни представители за XIV обикновено народно събрание. С., 1910; Статистика на изборите за народни представители за XV обикновено народно събрание. С., 1914; Статистика на изборите за народни представители за V велико народно събрание. С., 1914.

19. Държавен вестник, № 32, 11 февр. 1909; № 81, 12 апр. 1910.

20. Пак там, № 32, 11 февр. 1909; № 36, 17 февр. 1911.

21. Пак там, № 65, 20 март 1912; *Николова В.* Българският парламент и опитите за превръщането му в действен орган /1887–1912 г./. – *ИП,* 1988, № 5, 3–16.

22. Статистика на изборите за народни представители на XII обикновено народно събрание. С., 1904, с. 203; Статистика на изборите за народни представители на XIII обикновено народно събрание, с. 181; Статистика на изборите за народни представители за XIV обикновено народно събрание, с. 281; Статистика на изборите за народни представители за XV обикновено народно събрание, с. 279.

23. Пак там.

24. Пак там.

25. *Грънчаров, С.* Българската буржоазна демокрация /1879–1918/ – В: *I Междунар. конгр. по българистика.* София, 1981. *Докл. Бълг. държава през вековете.* 1. С., 1982, 457–463.

26. *Дневници XIV ОНС, II РС,* 3, 993–1006.

27. *Баламезов, С.* Нашата парламентарна практика. С., 1932, с. 16.

28. Държавен вестник, № 3, 5 ян. 1904.

29. *Дневници XIII ОНС, I РС,* 4, 1593–1596.

30. *Дневници XIV ОНС, I РС,* 2, с. 440.

31. Алманах на Българската конституция. Пловдив, 1911, 905–920.

32. *Попов, Р.* Монархическият институт, буржоазните партии и проблемата за конституционното управление на България в началото на XX век. – В: *I Междунар. конгр. по българистика.* София, 1981. *Докл. Бълг. държава през вековете.* 1, С. 1982, 464–475; *Grănčarov S.* The Bulgarian Bourgeois Democracy 1879–1919. – *BHR,* 1982, No 2, 31–48.

33. *Дневник V ВНС,* с. 897.

34. *Дерменджиев, И.* Очерки по развитието на държавния апарат в България /1877–1944/. С., 1965, 52–56.

35. Държавен вестник, № 287, 30 дек. 1903.

36. Пак там, № 104, 17 май 1901.

37. *Дневници XIV ОНС, I РС,* 51 зас., 13 ян. 1909. С., 1909, кн. 6, 2229–2232.

38. Държавен вестник, № 272, 11 дек. 1904; *Гиргинов, А.* Държавното устройство на България. С., 1921, 481–518.

39. *СтГод,* 3, 1911, с. 428; 14–15, 1923–1924, с. 644.

40. *Дневници* на *IX ОНС, III РС,* 27 зас., 30 ноем. 1898. С., 1899, кн. 2, 169–181: Държавен вестник, бр. 7 от 12 ян. 1899.

41. Пак там.

42. *Дневник V ВНС,* с. 705, 761.

43. *Дневници XV ОНС, I РС,* 9, 3336–3341.

44. *Тодорова, Ц.* Борбата на българските работници против режима на Демократическата партия /1908–1911/. – *ИИБИ,* 7, 1957, 4–5; *Саздов, Д.* Демократическата партия в България /1887–1908/. С., 1987, 189–214.

45. *Стефанов, Х.* Българската радикална партия /1906–1949/. С., 1984, 9–29.

46. *Попов, Ж.* Народнолибералната /стамболовистката/ партия в България /1903–1920/. С., 1986, 27–60; *Николова, В.* Към характеристиката на Народнолибералната партия 1894–1908. – *ИП,* 1976, № 3.

47. *Николова, В.* Политическите партии в България /1885–1918/. Общи черти и специфика. – В: *Проблеми на новата и найновата политическа история на България.* С., 1991.

48. Пак там.

49. *Бакалов, Г., Р.Х.I. Kaempfer, и Н. Харлаков.* Интелигентски индивидуализъм или интелигентска диктатура. С., 1905, с. 9.

50. Пак там, с. 20.

51. *Бръшлянов, Ц.* Навременна ли е идеята за „обединение"? – *Пролетарий,* № 11, 18 апр. 1906.

52. *Пинкас, К.* Реформистката социалдемокрация в България. Идеология, политика, организация /1903–1917/., С., 1981, с. 145.

53. *Огнянов, Л.* Българският земеделски народен съюз 1899–1912. С., 1990.

54. *Еленков, И.* Политиката на българските буржоазни правителства по работническия въпрос /1903–1912 г./. Дис. С., 1988.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 81/117
ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ

1. *Малинов, А.* Странички от нашата нова политическа история. Спомени. 1. С., 1938, с. 52.

2. *АМАЕ,* Correspondance politique et commerciale 1897–1914. Bulgarie. Vol. 2 /1900–1903/, f. 255, 258, 262.

3. *Николова, В.* Към характеристиката на Народнолибералната партия /1894–1903/. – *ИП,* 1976, № 2, с. 70 сл.; *Попов, Ж.* Народнолибералната /стамболовистката/ партия в България. 1903–1920. С., 1986, с. 27 сл.

4. *НБКМ БИА,* ф. 272, а.е. 4859, л. 111–113; а.е. 2037, л. 87–88.

5. *ЦДА,* ф. 3, оп. 8, а.е. 532, л. 25–26; а.е. 437, л. 9.

6. Пак там, ф. 52, оп. 1, а.е. 55, л. 1–2; ф. 3, оп. 8, а.е. 437, л. 26; а.е. 438, л. 3.

7. *Влайков, Т. Г.* Личният режим у нас. С., 1910, с. 50.

8. *ЦДА,* ф. 52, оп. 1, а.е. 325, л. 2; Мир, № 1324, 2 окт. 1903; Нов век, № 647, 22 септ. 1903.

9. *НБКМ БИА,* ф. 272, а.е. 4260, л. 149.

10. *ЦДА,* ф. 52, оп. 1, а.е. 326, л. 3, ф. 3; оп. 8, а.е. 432, л. 5–11; ф. 468, оп. 1, а.е. 68, л. 244–245.

11. Статистика на изборите за народни представители за XIII обикновено народно събрание. С., 1909, с. 181.

12. *ЦДА*, ф. 173, оп. 2, а.е. 763, л. 4; Мир, № 1354, 18 дек. 1903.

13. Държавен вестник, № 11, 16 ян. 1904; Свободата на печата в България. Док. сб. С., 1992, 108–109.

14. *Стателова, Е.* Политика, партии, печат на българската буржоазия 1909–1912. С., 1973, 67–68; *Новакова, К.* Печатът и личният режим на Фердинанд. С., 1975, 12–14.

15. *ЦДА*, ф. 3, оп. 8, а.е. 424, л. 2–3.

16. *Васильов, Т.* Живот и спомени. С., 1938, с. 118.

17. Нов век, № 783, 25 авг. 1904.

18. Пак там, № 833, 3 май 1905; *Радев, С.* Начала и искания на Народнолибералната партия. С., 1911, с. 11.

19. Нов век, № 1088, 20 окт. 1906.

20. Пак там, № 858, 17 ян. 1905.

21. Пак там, № 1179, 25 юни 1907.

22. Пак там, № 986, 1 февр. 1906.

23. Държавен вестник, № 13, 17 ян. 1907.

24. Свободата на печата в България..., 112–117.

25. *ЦДА*, ф. 3, оп. 8, а.е. 1045, л. 23 сл. Изложение на Н. Апостолов по университетския въпрос, 14 юли 1907.

26. *Дневници XIII ОНС, V РС*, с. 330, 338, 1098; *Радева, М.* Културната политика на българската буржоазна държава. 1885–1908. С., 1982, 203–213.

27. *Шарова, Кр.* Из борбите на БРСДП и ОРСС за работническо законодателство в началото на нашия век. – *ИИБИ*, 6, 1956, 17–19.

28. Нов век, № 1001, 8 март 1906.

29. История на профсъюзното движение в България. С., 1973, 151–153.

30. *Златинчев, Й.* Борбата за трудово законодателство в България 1878–1944. С., 1961, 40–41.

31. *ЦДА*, ф. 3, оп. 8, а.е. 980, л. 51–56.

32. Пак там, а.е. 878, л. 51–52.

33. Пак там, а.е. 980, л. 46–48.

34. *Кьосев, Х.* Стопанската политика на Второто стамболовистко правителство /1903–1908/. – *ГСУик*, 60, 1967, с. 263 сл.

35. *Дневници XIII ОНС, I РС*, 2, с. 727.

36. *Кьосев, Х.* Второто стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар /1903–1908/. – В: *Българо-германски отношения и връзки.* 1. С., 1972, с. 264.

37. *Дневници XIII ОНС, III РС*, 6, с. 2192.

38. Пак там, *V РС*, 3, с. 867.

39. *Кьосев, Х.* Стопанската политика на Второто стамболовистко правителство..., 277–278.

40. Пак там, 282–283.

41. Държавен вестник, № 85, 21 апр. 1906.

42. *Дневници XIII ОНС, I РС*, 3, с. 1094; Нов век, № 995, 22 февр. 1906.

43. Икономика на България. 1. С., 1969, с. 369, 378.

44. Пак там, с. 378.

45. *Popov, Z.* Die Handelsverträge Bulgariens mit den anderen Staaten /1905–1907/. – *BHR*, 1975, № 3, 67–68; *Мартыненко, А. К.* Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905–1907 гг. Киев, 1974, 130–138.

46. *НБКМ БИА*, ф. 13, а.е. 23, л. 48–52.

47. *Кьосев, Х.* Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. – *ИБИД*, 26, 1968, с. 38 сл.; *Ђорђевић, ђ.* Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911. Београд, 1962, 116–131.

48. *Кьосев, Х.* Второто стамболовистко правителство..., 160–161.

49. *НБКМ БИА*, ф. 14, а.е. 3510, л. 13 сл.

50. *АМАЕ*, Correspondance politique et commerciale 1897–1914. Bulgarie. Vol. 6 /1899–1904/, f. 216.

51. *Влахов, Т.* Турско-българско съглашение от 1904 г. – В: *Сб. в памет на Ал. Бурмов.* С., 1973, 304–305.

52. Нов век, № 673, 23 ноем. 1903.

53. *Попов, Р.* Германия и българо-турските отношения 1902–1904 г. – *StB*, 16, 1982, 221–250.

54. *Влахов, Т.* Турско-българско съглашение..., 318–322.

55. *Мартыненко, А. К.* Цит. съч., с. 115 сл.

56. *Попов, Р.* Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г. – *StB*, 6, 1972, 215–238.

57. *НБКМ БИА*, ф. 14, а.е. 3016, л. 43–48.

58. Приложение към т. I от Доклада на Парламентарната изпитателна комисия. /Назначена с решението на XVII ОНС в 1-та му извънредна сесия в заседанието от 10 май 1914 г. за анкетиране на кабинетите на Ив. Ев. Гешов и д-р Ст. Данев по цялото им управление – вкл. подготовката и воденето на войната/. С., 1918, с. 408; *НБКМ БИА*, ф. 13, а.е. 15, л. 14 сл.

59. *Тодорова, Ц.* Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960, 47–52.

60. *ЦДА*, ф. 3, оп. 8, а.е. 693, л. 19.

61. *Попов, Р.* За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. – *ВИС*, 1970, № 2, 51–59.

62. *БВИПИД*, 2, 358–363; *АМАЕ*, Défense nationale. Commandes d'armes. Bulgarie. Vol. 2 /1899–1907/, f. 209 sq.

63. Балканската война 1912–1913. С., 1961, с. 94.

64. Пак там.

65. Пак там, 94–95. Срв. Войната между България и Турция 1912–1913 г. 1. С., 1937, с. 87.

66. *DDF*, 2 sér. 5, 1932, p. 44.

67. *ВИА*, ф. 1900–1912, оп. 9, а.е. 1055, л. 280.

68. *АМАЕ*, Défense nationale. Commandes d'armes. Bulgarie. Vol. 2 /1899–1907/, f. 277.

69. Пак там.

70. *Кабакчиев, Х.* Империализмът на Балканите. – В: Избр. произв. С., 1953, 456–457; Срв. *Тодорова, Ц.* Дипломатическа история на външните заеми на България 1887–1912 г. С., 1971, с. 325, 368 сл.

71. *АМАЕ*, Défense nationale. Commandes d`armes. Bulgarie. Vol. 2 /1899–1907/, f. 220.

72. Пак там.

73. *НБКМ БИА*, ф. 11, а.е. 11, л. 69; Мир, № 1563, 29 май 1905.

74. Пак там, ф. 192, а.е. 76, л. 78.

75. Пак там, ф. 272, а.е. 4213, л. 346–348.

76. Пак там, ф. 273, а.е. 1606, л. 1–2; ф. 15, а.е. 1196, л. 1–2; ф. 256, а.е. 9, л. 7–8.

77. Външната политика на България и опозиционните партии /1900–1914/. – *ИИИ*, 23, 1974, с. 117.

78. България, № 35, 6 февр. 1907; Пряпорец, № 19, 17 февр. 1907.

79. *НБКМ БИА*, ф. 11, а.е. 4, л. 10–13.

80. *НБКМ БИА*, II Д 5615. Дневник на С.С. Бобчев 1907 г.

81. Пак там, ф. 317, а.е. 1, л. 48–50.

82. *НБКМ БИА*, II Д 5615.

83. *ЦДА*, ф. 3, оп. 8, а.е. 951, л. 64–71.

84. *НБКМ БИА*, ф. 317, а.е. 1, л. 232–236; *Салабашев, И.* Спомени. С., 1943, 155–156.

85. *НБКМ БИА*, ф. 317, а.е. 1, л. 96–101; *ЦДА*, ф. 3, оп. 8, а.е. 1006, л. 18–36.

86. Пряпорец, № 46, 22 апр. 1908.

87. Пак там, № 50, 1 май 1908.

88. Пак там.

89. *Дневници XIV ОНС, I РС*, 1, 1–2.

90. Пряпорец, № 12–13, 28 ян./31 ян. 1908.

91. *Манафова, Р.* Просветната политика на демократическото правителство 1908–1911 . – *ИИИ*, 24, 1979, 149, 149–150.

92. Пак там, 150–161.

93. *Дневници XIV ОНС, I РС*, 1, 348–351.

94. *ЦДА*, ф. 3, оп. 8, а.е. 1214, л. 16.

95. Пряпорец, № 3, 10 ян. 1909.

96. Пак там, № 318, 31 дек. 1910.

97. *Дневници XIV ОНС, I РС*, 1, 2037–2042; *II РС*, 2, 2059–2071.

98. Пряпорец, № 318, 31 дек. 1910.

99. *ЦДА*, ф. 3, оп. 8, а.е. 1430, л. 114, 117, 129.

100. Пряпорец, № 55, 26 май 1909.

101. *ЦДА*, ф. 3, оп. 8, а.е. 1428, л. 70.

102. *Гиргинов, А.* Борбата против личния режим и неговите крепители. Ч. 1. Управлението на Демократическата партия от 1908 до 1911 г. С., 1922, с. 40, Подп. Марциус.

103. *Тодорова, Ц.* Дипломатическа история..., 347–371.

104. *Дневници XIV ОНС, I РС*, 11, 3354–3361.

105. Пак там, *I ИС*, 1, 1–2.

106. Пряпорец, № 9, 28 ян. 1908; № 13, 31 ян. 1908.

107. *Влахов, Т.* Криза в българо-турските отношения 1895–1908. С., 1977, 137–140.

108. *ЦДА*, ф. 176, оп. 2, а.е. 2, л. 2; Документи по обявяване на независимостта на България 1908 година. С., 1969, 13–15.

109. Документи по обявяване на независимостта..., с. 129.

110. Пак там, с. 26.

111. *Малинов, А.* Цит. съч., с. 73.

112. Спомени за обявяване на независимостта на България 1908. С., 1984, 19–22.

113. *ЦДА*, ф. 176, оп. 2, а.е. 2, л. 7; а.е. 19, л. 1, 7, 9–10.

114. Пак там, а.е. 19, л. 27.

115. *OUAP*, 1, 41–50, 78–83.

116. Пак там.

117. *Тодорова, Ц.* Обявяване независимостта..., с. 78.

118. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 2, л. 10.

119. Пак там, л. 33; *Дневници XIV ОНС, II РС,* 1, с. 751.

120. Документи по обявяване на независимостта..., с. 34.

121. *OUAP,* 1, р. 97.

122. *Тодорова, Ц.* Обявяване независимостта..., с. 83.

123. *Малинов, А.* Цит. съч., 78–82.

124. Спомени за обявяване на независимостта..., 24–31.

125. Пак там, с. 88.

126. Пак там, с. 92; *Малинов, А.* Цит. съч., с. 85.

127. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 4, л. 17–23.

128. Пряпорец, № 109, 23 септ. 1908.

129. Държавен вестник, № 208, 22 септ. 1908.

130. *ЦДА,* ф. 476, оп. 2, а.е. 4, л. 77–78, 87, 103.

131. Пак там, л. 187.

132. Пак там, а.е. 19, л. 25–26.

133. Пак там, а.е. 17, л. 109; а.е. 4, л. 143.

134. Пак там, а.е. 4, л. 94; а.е. 19, л. 28, 31.

135. Пак там, а.е. 19, л. 40–41, 46.

136. Документи по обявяване на независимостта..., 67–68; *Тодорова, Ц.* Дипломатическа история..., 381–382.

137. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 19, л. 62.

138. Пак там, л. 63, 67.

139. Документи по обявяване на независимостта..., 83–84.

140. Пак там, с. 85.

141. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 19, л. 90–93, 96–97; а.е. 18, л. 116.

142. Пак там, л. 98, 102–103.

143. Пак там, л. 114, 117.

144. Пак там, л. 120, 201.

145. Документи по обявяване на независимостта..., с. 89; *Тодорова, Ц.* Дипломатическа история..., 390–391.

146. Документи по обявяване на независимостта..., с. 96, 101.

147. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 19, л. 130.

148. *Крачунов, К.* Външната политика на България; /Кабинетът Малинов 1908–1911/. Според документи. С., 1931, 77–78.

149. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 19, л. 137, 141.

150. Пак там, л. 143–144, 149–150.

151. *Салабашев, И.* Цит. съч., 195–202.

152. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 19, л. 152, 156–157.

153. Документи по обявяване на независимостта..., 112–113.

154. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 19, л. 161.

155. Пак там, л. 170.

156. *Кесяков, Б.* Принос към дипломатическата история на България. 1. 1878–1925. С., 1925, 29–33.

157. Документи по обявяване на независимостта..., с. 121.

158. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 12, л. 4; а.е. 19, л. 178, 182.

159. Пак там, а.е. 11, л. 113.

160. Пак там, а.е. 13, л. 46, 58; а.е. 19, л. 126–129; а.е. 14, л. 47.

161. Документи по обявяване на независимостта..., с. 119.

162. *Кесяков, Б.* Цит. съч., 33–35.

163. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 14, л. 109–112, 119, 127; Пряпорец, № 65, 18 юни 1909.

164. Пряпорец, № 66, 20 юни 1909.

165. *Крачунов, К.* Цит. съч., 96–98.

166. *Малинов, А.* Цит. съч., 149–152.

167. Пряпорец, № 47, 19 февр. 1910.

168. Пак там, № 65, 9 март 1910; № 67, 11 март 1910; № 71, 15 март 1910.

169. Пак там, № 72, 16 март 1910.

170. *ЦДА,* ф. 3, оп. 8, а.е. 1877, л. 90, 93.

171. Пак там, а.е. 1461, л. 74.

172. *Стателова, Е.* Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война. – *ИВИНД,* 37, 1984, 49–52.

173. *Крачунов, К.* Цит. съч., с. 289.

174. *ЦДА,* ф. 3, оп. 8, а.е. 1498, л. 12–13; ф. 176, оп. 2, а.е. 11, л. 98–99.

175. *Дневник V ВНС,* с. 402.

176. Пак там, 897–898.

177. *МОЭИ,* сер. II, 18, ч. 1, № 298.

178. История на дипломацията. Т. 2, С., 1966, с. 821.

179. Пряпорец, № 213, 26 септ. 1911.

180. Пак там, № 215, 28 септ. 1911; *Колчаков, И.* Дипломатическа подготовка на българо-сръбския съюз от 1912 г. – *ГСУюф,* 54, 2, 1963, 445–476.

181. *Абрашев, П.* Дневник. С., 1995, с. 18.

182. *ЦДА,* ф. 3, оп. 8, а.е. 1832, л. 4.

183. *МОЭИ,* сер. II, 18, ч. 2, № 496.

184. Пак там, № 487.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Стр. 117/163

НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ПОД ЧУЖДА ВЛАСТ

1. Нов век, № 593, 9 май 1903.

2. *ЦДА,* ф. 176, оп. 1, а.е. 1879, л. 159, 189; *Влахов, Т.* Криза в българо-турските отношения 1895–1908 г. С., 1977, 53–58.

3. Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902–1904. Дипломат. док. С., 1978, 231–234.

4. *ДБИ,* 4, с. 206, 209–210.

5. Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902–1904..., 318–358.

6. Пак там, 412–426.

7. *Стателова, Е.* Илинден и неговото отражение в българския буржоазен и марксически печат. – *БЖ,* 1978, № 4.

8. *Благоев, Д.* Съч. 10. С., 1959, с. 67.

9. Работнически вестник, № 2, 27 авг. 1903.

10. Единство, № 17 и 18, 25 юли 1903; Земеделско знаме, № 28, 5 май 1903, и др.

11. *Георгиев, Г. и Й. Шопов.* Илинденското въстание. С., 1969, с. 209.

12. *Силянов, Х.* Освободителните войни на Македония. 1. С., 1933, с. 437; *Георгиев, Г. и Й. Шопов.* Цит. съч., с. 210.

13. Македония и Одринско /1893–1903/. Мемоар на Вътр. организация [С.], 1904, с. 254.

14. *НБКМ БИА,* ф. 14, оп. 1, а.е. 55, л. 14–15.

15. Нов век, № 663, 29 окт. 1903; *Силянов, Х.* Освободителните борби на Македония. Т. 2, С., 1943, с. 6.

16. *Дневници XIII ОНС, I РС,* с. 358, 399, 1033, 2100, 2185; *II РС,* с. 26, 28; *V РС,* с. 1230, и др.

17. *НБКМ БИА,* ф. 14, оп. 2, а.е. 310, л. 1–2; л. 6–7, 20–21; а.е. 55, л. 8–10; а.е. 298, л. 19–22; ф. 14, оп. 3, а.е. 2986, л. 2 и др.

18. *Шопов, Й.* Из руския печат за Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. – *В,* 1978, № 4, 18–36. *Благоев, Д.* Съч. 8, 572–578.

19. *Пантев, А.* Някои особености в отражението на Илинденско-Преображенското въстание във Великобритания. – *ИИИ,* 25, 1981, 153–154.

20. *Митев, Д.* Отражение на Илинденско-Преображенското въстание в Англия. – *ИИИ,* 25, 1981, 173–174.

21. Реформи, № 17, 20 март 1904; *Кулишев, Г.* Илинденско-Преображенското въстание. С., 1958, с. 153.

22. *Пантев, А.* Някои особености..., 157–158.

23. *Дамянов, С.* Отношението на френската дипломация и общественост към Илинденско-Преображенското въстание 1903. – *ВИС,* 1983, № 3, 38–63.

24. La Dépêche, 29 août 1903.

25. *Guida, F.* L'insurrezione Macedone del 2 augusto 1903 della stampa italiana dell'epoca. – В: *Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. С.,* 1983, 136–140; *Христова, Е.* Събитията в Македония през 1903 г., отразени в австро-унгарския печат. – *ВИС,* 1983, № 3, 90–101 и др.

26. *Трайкова, В.* Гръцката общественост и Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. – *ВИС,* 1983, № 3, 102–117.

27. *Силянов, Х.* Освободителните борби..., 2, 271–276.

28. Илинденско-Преображенското въстание и балканската демократична общественост. – В: *Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.* С., 1983, с. 156.

29. Пак там, 156–159.

30. *Силянов, Х.* Освободителните борби..., 2, 37–45.

31. Пак там, 50–51.

32. *Попов, Р.* Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903–1908. С., 1974, 73–74.

33. *Пантев, А.* Англия и реформената акция в Европейска Турция /1895–1903/. – *ИП,* 1971, № 6, 3–32; *Дамянов, С.* България във френската политика /1878–1918 г./. С., 1985, 205–296.

34. *Krainikovsky, A. J.* La question de Macédoine et la diplomatie européenne. Paris, 1938, 190–224.

35. *НБКМ БИА,* ф. 317, а.е. 79, л. 38; Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902–1904..., 554–557.

36. *Силянов, Х.* Към историята на гръцката терористическа пропаганда в Македония. – *ПСпБКД,* 70, 1909, с. 268, 311; *Кисе-*

линчев, Л. Гърците преди и след Илинденското въстание. – В: *Сб. Илинден.* С., 1907, с. 76.

37. *Силянов, Х.* Освободителните борби..., 2, 137–233.

38. *НБКМ БИА,* ф. 24, оп. 1, а.е. 460, л. 1–2, 11.

39. *Brailsford, H. N.* Macedonia. Its Races and their Future. London, 1906, p. 193.

40. *Божинов, В.* Българската просвета в Македония и Одринска Тракия. 1878–1913. С., 1982, 230–233.

41. *Тошев, А.* Балканските войни. 1, С., 1929, 153–158; *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, 321–322.

42. *Елдъров, С.* Начало на сръбската въоръжена пропаганда в Македония. – *ВИС,* 1984, № 1, 47–65.

43. *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, 127–129.

44. *Христов, Х.* Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото на XX век. – *ИП,* 1979, № 3, 23–40.

45. Интервю на Д. Груев пред кореспондент на руския вестник „Новое время". – *Ден,* № 391, 17 ян. 1905.

46. Костурско в Македонската революция. Официални документи из тайните архиви на Великото везирство и на Хилми паша. Събрани и подредени от П. Добрев. С., 1937, с. 71.

47. *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, 256–270.

48. Материали за историята на македонското освободително движение. 5. Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов. С., 1927, с. 27, 100.

49. *Попхристов, Г.* Революционната борба в Битолски окръг. Спомени. С., 1953, с. 82.

50. *Първанов, Г. и З. Първанова.* За характера на разцеплението във Вътрешната македоно-одринска революционна организация /1903–1912 г./. – *ИИИБКП,* 65, 1989, 202–235.

51. Революционен лист, № 8, 27 ян. 1905; *НБКМ БИА,* ф. 23, а.е. 1, л. 48–53. „Директива за бъдещата дейност на Организацията" и „Упътване за работене в духа на Организацията".

52. *Тошев, С.* Бунтовни времена. Документална книга за живота и дейността на Дамян Груев. С., 1981, 159–160; Материали... 8. Спомени на Гьорчо Петров. С., 1927, 189–199.

53. *Спиров, Н.* Преображенското въстание. С., 1983, 238–248; *Попниколов, Д.* Преображенското въстание. С., 1983, 119–121.

54. Материали... 8, 201–203.

55. *ЦДА,* ф. 1234, оп. 1, а.е. 13, л. 28–47; *Билярски, Ц.* Проектоправилниците на Вътрешната тайна македоно-одринска революционна организация, съставени и обсъдени на Прилепския конгрес 1904 г. – *ВИС,* 1982, № 5, 83–120.

56. *ЦДА,* ф. 3, оп. 8, а.е. 677, л. 4–6.

57. *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, 62–74.

58. *Билярски, Ц.* Цит. съч., с. 85.

59. Революционен лист, № 6, 18 ноем. 1904; *Матов, Х.* Основи на Вътрешната революционна организация. С прил. Що бяхме и що сме? 2. изд. Пловдив, 1905, с. 64. /Първото издание излиза през май 1904./

60. Илюстрация Илинден, 5, 1933, март. 11–13.

61. *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, 362–366.

62. *Александров, Т.* Първият редовен окръжен конгрес на Скопския революционен окръг в 1905 година. – В: *Сб. Илинден.* 4, С., 1925, 5–12.

63. *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, 366–369.

64. *Петров, Т. и Ц. Билярски.* Уставът и правилниците на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, приети на Рилския конгрес 1905 г. – *ВИС,* 1984, № 5, с. 120.

65. *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, с. 369.

66. Пак там, 369–373; *Томов, Л.* Спомени за революционната дейност на Серския окръг. С., 1953, 40–41.

67. Извадки цели и съкратени статии от първите 20 номера на в. Революционен лист. С., 1905.

68. *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, 373–439.

69. *Петров, Т. и Ц. Билярски.* Цит. съч., 118–153.

70. *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, 381–392.

71. *Томов, А. и Г. Баждаров.* Революционните борби в Македония. Скопие, 1917, с. 104.

72. Пак там, с. 111; *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, 533–542.

73. *Александров, Т.* Цит. съч., с. 10.

74. *Петров, Т. и Ц. Билярски.* Цит. съч., с. 124.

75. *Пенчев, П.* По нашите спорни въпроси. С., 1906, 39–43, 102.

76. *Атанасов, Й.* Цит. съч., 144–147.

77. *Палешутски, К.* Яне Сандански. Благоевград, 1982, 45–50.

78. *Силянов, Х.* Освободителните борби... 2, с. 551.

79. Пак там, 551–556.

80. *Делирадев, П.* Развитие на федеративната идея. – *МкМ,* 1945/1946, № 5–6, 203–204; Пиринско дело, № 74, 16 септ. 1959.

81. Докладът за федерацията бил изнесен от Павел Делирадев и малко разширен, излиза през 1909 г. Вж. *Делирадев, П.* Балканска конфедерация. Т. Пазарджик, 1909.

82. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 188, л. 15.

83. Пак там, л. 147.

84. Пак там, а.е. 117, л. 134.

85. *Шишков, С. Н.* Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, 1922, с. 94.

86. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 152, л. 37.

87. Пак там, л. 47–48.

88. Пак там, л. 51–52.

89. Пак там, а.е. 140, л. 118–119.

90. Пак там, а.е. 144, л. 63–68.

91. Пак там, л. 57, 71.

92. Пак там, а.е. 142, л. 43.

93. Пак там, а.е. 144, л. 8, 9.

94. Пак там, л. 9–11а.

95. Пак там, л. 17–20.

96. Пак там, л. 13.

97. Пак там, л. 23.

98. Пак там, а.е. 142, л. 28, 29.

99. Пак там, л. 29.

100. Културно единство /Солун/, 1908/1909, № 6, с. 3.

101. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 1112, л. 3–7

102. Народна воля /Солун/, № 1, 17 ян. 1909.

103. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 762, л. 1, 2.

104. Пак там, а.е. 458, л. 1–3.

105. *АВПР,* ф. Политархив, 1909. Дело № 1151, л. 51, 52.

106. Пак там, л. 132.

107. *Иваноски, О.* Работнически вестник – орган на Солунската социјалистичка федерација 1909. – *ГИНИ–Ск.,* 1971, № 3, с. 142.

108. *Velikov, S.* Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la Révolution jeun-turque de 1908. – *EB,* 1964, No 1, 29–48.

109. *ЦДА,* ф. 176, 2, а.е. 449, л. 1.

110. Пак там, а.е. 145, л. 100, 101.

111. Пак там, а.е. 460, л. 8–9.

112. Пак там, л. 14–17.

113. Пак там, а.е. 145, л. 109.

114. Отоманският парламент за положението в Македония. Прев. от дневниците на парламента. Солун, 1909, 5–6, 27–29.

115. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 794, л. 32–35.

116. Церковный вопросъ въ Македоний. – *Петербургская газета,* № 191, 15 юли 1910, с. 1.

117. Културно единство, № 6, 1903 1919, с. 21.

118. *Благоев, Д.* Турция и България. – *НВр.,* 1910, № 7.

119. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 425, л. 83.

120. *РН,* 7, 1909 1910, № 10, 255–268.

121. Закон за четите. – *Вести,* 9 септ. 1909.

122. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 780, л. 59.

123. *Landemont, A. de.* L'élan d'un peuple. La Bulgarie jusqu'au Traité de Londres 1861–1913. Paris, 1914, p. 182, 183.

124. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 1068, л. 75–77.

125. Пак там, а.е. 458.

126. Дневник, № 2522, 11 авг. 1909.

127. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 737, л. 81, 82.

128. Пак там, а.е. 1312, л. 7.

129. Пак там, а.е. 154, л. 19.

130. *Родина* Солун , № 14, 28 май 1910, с. 2.

131. Основен правилник за уреждане на българските училища в Турция. Цариград, 1910.

132. Педагогическата конференция. – *Учителски глас* /Солун , № 4, 26 авг. 1910, 4–6.

133. *Божинов, В.* Цит. съч., с. 295.

134. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 1032, л. 1, 2.

135. Пак там, а.е. 473, л. 1. /Отпуснатият кредит за 1909 г. бил 2 120 110 лева, т.е. 1/10 от бюджета на МНП в България, който възлизал на 21 670 182 лева/.

136. За българската нация в Турция и училищата ѝ. – *СМс,* 1, 1910, № 1.

137. Културна Македония. – *Мк,* № 27, 10 март 1920, с. 4 с табл.

138. *Раковски, К.* Положението в Добруджа. – В: *Съвременник,* 2, 1909, № 1, с. 44.

139. Documente privind mdrea ră scoală a ţă ranilor din 1907, Bucureşti, 1972, p. 29.

140. Desbaterile adună rii deputaţiilor /DAD/, Sesiunea ordindră prelongita. 1908–1909, 665–667] Dobrogea Noua, Constanţa, N 1, 1. 07.1911.

141. *Kogă lniceanu, V.* Dobrogea. 1877–1909. Drepturi politice fă ră Libertă ţi. Bucureşti, 1910, 180–181.

142. Пак там, 46–47.

143. Пак там, с. 75; Anuarul statistic al României pe anul 1908. Bucureşti, 1908, 218–219; *Roman, I.* Drepturile sacrificile şi munca noastra în Dobrogea fara de pretenţiile bulgarilor asupra ei. – *Analele Dobrogei,* Cernauţi, An. III, N 4, 1922, p. 471.

144. Relatiile agrare şi miscă ri tă ră neşti în România. Bucureşti, 1972, p. 27.

145. *Мишайков, Д.* Стопанско значение. – В: *Добруджа,* С., 1918, 309–311.

146. *Тодоров, П.* Аграрните отношения в Южна Добруджа. 1878–1944. В. Търново, 1982, 47–59; *Filipescu, C.* Dobrogea agricola. – *Dobrogea.* 1878–1928, Bucureşti, 1928, p. 361.

147. Evolutia portul Constranţa. – *Dobrogea.* 1878–1928, 455–479; *Пенаков, И.* Кюстенджанското пристанище. С., 1918, 3–71. *Мишайков, Д.* Цит. съч., 296–300.

148. За това движение повече: *Попов, Ж.* Българите в Северна Добруджа. 1878–1913. С., 1991, 324–353; *Kogă lniceanu, V.* Drepturile dobrogeanilor. Bucureşti, 1906; Dobrogea. 1879–1909. Drepturi politice fă ră libertă ţi. Bucureşti, 1910; *Vladescu-Olt, M.* Constituţia Dobrodjei. Bucureşti, 1908; *Roman, I.* Dobrogea şi drepturile politice ale locuitorilor Ei. Constanţa, 1905; Ibid. Situaţia asupra proprietă ţiei rurale din Dobrogea. Constanţa, 1907; *Lascu, S. Ceereşi activitatea organizaţiilor judeţene Constanţa ale partidelor politice. 1908–1916.* – Communică rii de istoriea a Dobrojei /Constanţa/, 2, 1983.

149. *DAD.* Sesiunea ordinară prelungita. 1908–1909, p. 1086.

150. *Попов, Ж.* Цит. съч., 348–353.

151. Пак там, с. 455.

152. Пак там, 459–468; Извори за историята на Добруджа. 1. 1. С., 1992, док. № № 104, 106, 107, 109, 110, 112–115, 120, 126, 131, 133.

153. *Тонев, В.* Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, 269–357; *Попов, Ж.* Цит. съч., с. 357.

154. За българското черковно дело: *Попов, Ж.* Цит. съч., 380–387; Извори за историята на Добруджа, 1. 1, док. № № 111, 116, 119, 158.

155. *Тодоров, П. и Л. Бешков,* Българският добруджански периодичен печат 1885–1918. С., 1986, с. 9.

156. *Попов, Ж.* Цит. съч., 478–485; Извори за историята на Добруджа, 1. 1, док. № 120.

157. *Павићевић, М.* Лесковацки и Врањски крај. Ист.-геогр. преглед. Лесковац, 1986, с. 49; *Костић, М.* Врањско-Бујановска котловина. – *Врањски гласник,* 1968, № 4, с. 211.

158. *Павићевић, М.* Цит. съч., с. 50.

159. Историја Ниша. 2. Од ослобођења 1878 до 1941 године. Ниш, 1984, с. 73.

160. Пак там.

161. Пак там.

162. *Вукановић, Т. П.* Сурдулица. – *Врањски гласник,* 1967, № 3, 106–107.

163. Моравски глас, № 5, 21 юни 1917.

164. *Мирчевић, Д. Т.* Штампа у новоослобођеним крајевима 1877–1912 године. – *Нишки зборник,* 1978, № 5, с. 145.

165. Пак там, с. 146.

166. Пак там.

167. Пак там.

168. Синдикални покрет у Србији /1903–1919/. 1, № 3, с. 91.

169. Радничке новине, № 137, 16 ноем. 1910.

170. Пак там, № 236, 20 окт. 1911; *Димитријевић, С.* Историја радничког покрета Лесковца и околине /1903–1914/. Лесковац, 1954, с. 184.

171. *Димитријевић, С.* Цит. съч., с. 186.

172. *Станенковић, Ž.* Развој радничког покрета у Нишу крајем XIX и почетком XX века. – *Нишки зборник,* 1983, № 13, 29–30; *Димитријевић, С.* Цит. съч., 13–14.

173. *Тошев, А.* Сръбско-българската разпра. С., 1932, с. 144; *Попов, Р.* Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г. – *StB,* 6. 1972, 215–248.

174. Тайната на сръбската политика. /Според сръбски автентични документи/. С., 1917, 1–32.

175. *Павлов, Т.* Българите в Моравско и Тимошко. История, език, нрави, обичаи, поверия, борби и очаквания. С., 1931, 59–71.

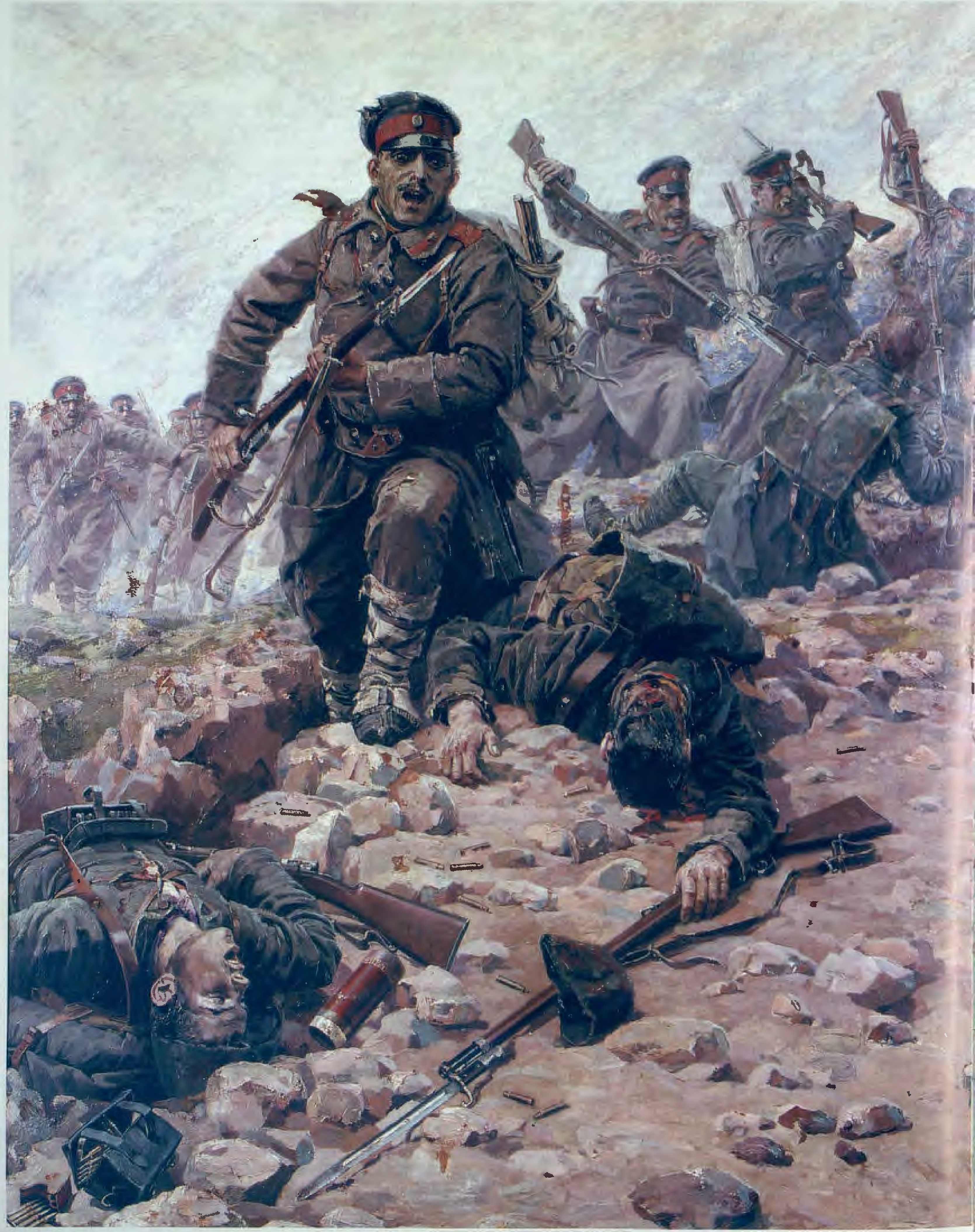

Дял II

БЪЛГАРИЯ В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ И ДО 1915 г.

Ярослав Вешин.
„Атака“ /„На нож“/, м. б.
Национален военноисторически
музей – София

ПЪРВА БАЛКАНСКА ВОЙНА /1912–1913/ Стр. 173/212. ВТОРА БАЛКАНСКА ВОЙНА /ЮНИ–АВГУСТ 1913/ Стр. 212/231. БЪЛГАРИЯ СЛЕД БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ /1913–1915/ Стр. 231/251. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ II Стр. 251/254.

ГЛАВА ПЪРВА

ПЪРВА БАЛКАНСКА ВОЙНА /1912–1913/

1.

Дипломатическа подготовка на войната

ПРЕГОВОРИ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ. От края на 1910 г. започнали преговори между България и Сърбия за разбирателство и съгласуване на тяхната политика по отношение на Турция. Силите от Съглашението – Русия, Англия и Франция – имали интереси и влияние на Балканския полуостров и затова оказали дейна подкрепа за успешния ход на преговорите между двете славянски държави. За тях създаването на българско-сръбски съюз би означавало да се пресече пътят на Централните сили към Турция; към съюза би се присъединила и Гърция и така би се образувал мощен Балкански съюз, насочен срещу Турция, а след това и в подкрепа на Съглашението при една световна война. Първенствуваща роля в постигането на „балканското разбирателство“ играела Русия, поддържана дейно от Франция[1].

Продължили деловите срещи по дворцова линия между България и Сърбия. По покана на цар Фердинанд сръбският престолонаследник Александър посетил София като гост на княз Борис, а всъщност тогава се водели преговори за споразумение между България и Сърбия[2]. При тези политически контакти на преден план излезли двамата владетели – цар Фердинанд и крал Петър. Това станало по времето, след като цар Фердинанд посетил Петербург[3]. Там му било внушено да постигне разбирателство със сръбския крал.

Външнополитическите условия станали благоприятни за преговорите след започването на Итало-турската война през септември 1911 г. Тъй като Италия влизала в Тройния съюз начело с Германия, се създало впечатление, че срещу Турция може да се действа и от страна на балканските държави без страх от германско противодействие.

Най-напред се подобрили икономическите връзки между България и Сърбия. През ноември 1911 г. Търговската камара в София започнала преговори със сръбските търговски организации за създаване на Смесен комитет за икономическо и културно сътрудничество между двете страни[4]. Търговският обмен се засилил.

През април 1911 г. сръбският министър-председател Милован Милованович предложил на българския пълномощен министър в Белград Андрей Тошев да се сключи спогодба между двете правителства за „приятелско поделяне на сферите на влияние в Македония“[5]. Постепенно започнали да се изострят и българско-турските отношения. През май 1911 г. станали инциденти и престрелки на българско-турската граница[6]. Последвали погроми на турските власти над българите в Кочани през ноември 1911 г. и в Щип през юли 1912 г.

Отначало българското правителство отхвърляло сръбското предложение за разделяне на Македония. По настояване от сръбска страна, която поставяла този въпрос като първо условие за сключване на съюзен договор, българското правителство постепенно отстъпило от своята позиция. Много важно било цар Фердинанд да се съгласи със сключването на договор със Сърбия, но съгласието му било получено, след като на българския цар бил отпуснат „заем от Русия в размер на 3 млн. златни франка“[7].

Българският премиер Ив. Евстр. Гешов, който бил и министър на външните работи, изтъквал, че причината за активизиране на преговорите за сключване на съюз със Сърбия било критичното положение на българите в Македония. Българското население в тази област в началото на века наброявало 1 181 336 души и съставяло 52,3% от общия брой на населението[8]. След Илинденско-Преображенското въстание и до 1912 г. вследствие на терора, националното потисничество и засилената икономическа експлоатация много българи главно от Югозападна Македония започнали да емигрират в България, в други балкански страни и в далечните Америка и Австралия.

При обявяването на Итало-турската война Ив. Евстр. Гешов прекъснал лечението си във френския курорт Виши, за да започне срещи с политически дейци във Франция и Австро-Унгария във връзка с международната обстановка и отно-

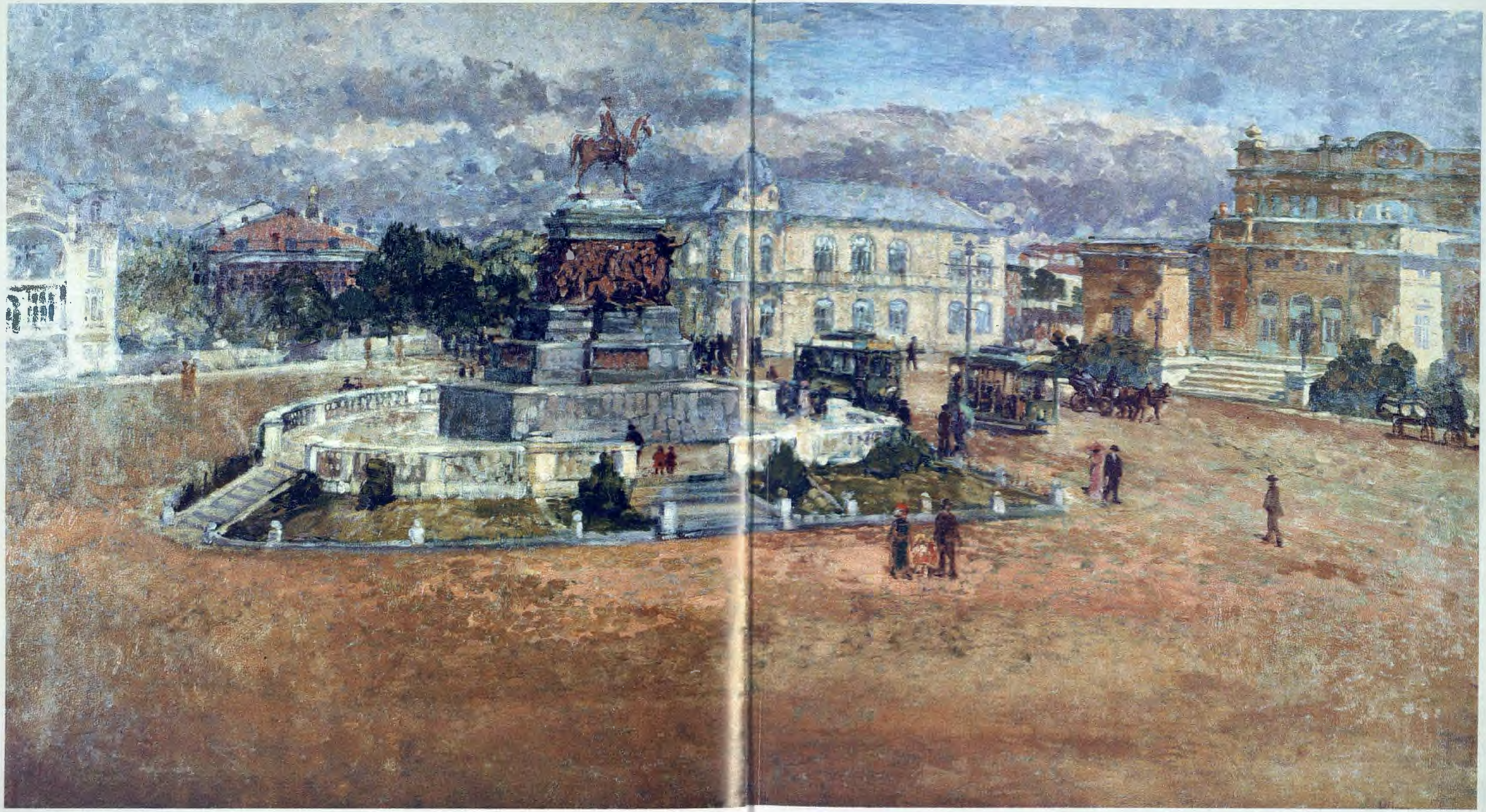

ПЪРВА БАЛКАНСКА ВОЙНА
/1912–1913/

шението на великите сили към Турция. Той съобщил в София, че френското правителство поощрявало италианското нахлуване в Триполитания /Либия/, но държало войната да се ограничи. Австро-унгарското правителство също било за ограничаване на войната. Ив. Евстр. Гешов обърнал внимание на дипломатите в Париж и Виена, че могат да настъпят „компликации от страна на Турция“ на Балканите, но България не желаела да усложнява положението[9].

По това време младотурският комитет „Единение и напредък“ изживявал дълбока криза. Неговите реформи, колкото и половинчати да били, приключили. Младотурците все повече провеждали политиката на отоманизма, засягащ християнското население. Положението на българите и другите подвластни народи все повече се влошавало. Младотурците остро нападали политиката на Англия, Франция и Русия, които настоявали да се подобри положението на християните в Турция.

Итало-турската война и политиката на младотурците съдействали за по-скорошното разбирателство между българското и сръбското правителство. При своя престой във Виена Гешов получил съгласието на цар Фердинанд, който по това време бил в Австро-Унгария, да се започнат преговори със сръбския министър-председател Милован Милованович[10]. На път за България през Сърбия, на 28 септември 1911 г. той разговарял във влака със сръбския премиер. Тази среща била предварително уредена от българския дипломат Димитър Ризов, който посрещнал Гешов във Виена и там заедно с д-р Димитър Станчов съставили една промемория като основа при преговорите за съюзен договор със Сърбия.

Основните положения в промеморията са: България настоява за автономия на Македония и ако това не е изцяло приемливо за сръбската страна, решението за оспорваната част от Македония да се остави на арбитража на руския император. Имало се предвид претенцията на Сърбия за територията на изток от р. Вардар – р. Пчиня до нейния извор, а на запад – границата между Призренския и Скопския санджак; предвиждало се влизането в сила на съюзния договор в случай на нападение от страна на Турция и евентуално на Австрия, ако тя окупира Македония или Албания; договорът можел да влезе в сила и при вътрешни неуредици в Турция, които биха заплашили „мира и тишината на Балканския полуостров“ и ако интересите на двете страни налагат да се действа; в договора можела да се включи и Черна гора, а най-важното условие за този договор било одобрението му от Русия[11].

ДОЛУ ВОЙНАТ

Митинг против войната, организиран от плевенските социалдемократи, фотография, 1911 г. Исторически музей – Плевен

Среща на балканските престолонаследници по случай пълнолетието на княз Борис в София, 30 ян. 1912 г. /отляво надясно/: престолонаследникът на Сърбия княз Александър, княгиня Евдокия, княз Борис, цар Фердинанд, принц Леополд Пруски, княз Данило, престолонаследник на Черна гора, княз Кирил, принц Филип Сакс-Кобург- Готски, престолонаследникът на Румъния принц Фердинанд, принц Леополд; /седнали/: великият руски княз Андрей, княгиня Надежда, царица Елеонора, престолонаследникът на Гърция принц Константин и ерцхерцог Карл Албрехт I Австрийски /печатно/

на стр. 174–175
Никола Петров. „Площад Народно събрание“, 1909 г., м. б. Национална художествена галерия – София

Съставителите на документа смятали, че щом като една европейска страна може да анексира земи от Османската империя, балканските държави биха могли с по-голямо основание да направят същото. Според заявлението на М. Милованович пред Ив. Евстр. Гешов Сърбия искала да подели с Гърция Албания[12]. Българският премиер не съобщава дали се е противопоставил на това сръбско предложение.

След като българско-сръбските преговори започнали, не се споменавало вече нищо за реформи в европейските провинции на Турция, предвидени по чл. 23 от Берлинския договор. За автономията на Македония настоявало българското правителство като вариант за разрешаване на българския национален проблем. Това искане било неразривна част от политиката на българските правителства още от края на XIX в., но срещало категоричната съпротива на съседните балкански държави, а също и на Турция. Предоставянето на автономия на Македония би означавало неминуем отказ от страна на управляващите кръгове в Турция. Този отказ водел неминуемо до въоръжен конфликт. Подобен конфликт можело да бъде предизвикан от намеса на някоя от великите сили или пък „ако интересите на България и Сърбия“ изисквали това.

В промеморията и при започналите преговори със Сърбия не се говорело нищо за Гърция, нито за Румъния. Вероятно българските и сръбските дипломати отбягвали тези „парливи въпроси“, като смятали, че в хода на събитията България и Сърбия щели да бъдат в по-изгодно положение. Отношенията с Румъния и с Гърция оставали въпрос на по-нататъшно уреждане.

В по-нататъшните обсъждания в преговорите за съюзния договор със Сърбия се заговорило, че българското правителство отстъпвало от принципа за автономия на Македония, за дележ на територията, при което Сърбия щяла да получи Скопие, Куманово и някои райони в Северозападна Македония. Това било в ущърб на българите в тези земи, както и на българското население в долината на р. Вардар.

Сръбско-българските преговори напредвали бавно. Международната обстановка и положението в Турция изисквали да се постигне споразумение. Заместникът на министър-председателя, а също и негов заместник в ръководството на управляващата Народна партия Т. Теодоров настоявал за незабавно разбирателство със Сърбия. Той заявил на сръбския дипломат д-р Милоевич: „Трябва да се споразумеем колкото се може поскоро и точно да уговорим какво се пада секиму.“ Теодоров добавил, че като се отстъпва Скопие на Сърбия, тя трябва да съдейства на България да завземе Солун[13]. А въпросът за Солун създавал възможности за възникване на конфликт с Гърция.

Като знаел, че „камък за препъване“ в българско-сръбските преговори ще бъде въпросът за Македония, руският император дълго не се съгласявал да стане посредник. Но образуването на съюз между България и Сърбия било особено важно за Русия. Този съюз би я улеснил да достигне по-бързо до Проливите, които тя смятала за „изключителна сфера“ на своето влияние[14]. Поради настояванията на ръководителите в София и Белград руският император приел да стане арбитър при подялбата на Македония.

През есента на 1911 г. Турция мобилизирала част от войските си и ги изпратила в Одринска Тракия[15]. Българският печат настоявал да се ускорят преговорите със Сърбия, двете страни да сключат съюз и да се подготвят за война срещу Турция. „Царят и Министерският съвет – писал Гешов – одобриха поставените от нас с Милованович основи за третиране и упълномощиха ме да вляза във формални преговори със Сърбия по сключването на един отбранителен и нападателен съюз с нея.“ Общественото мнение горещо подкрепяло избрания вече от министър-председателя път[16].

Наистина преобладаващата част от периодичния печат, който агитирал за война срещу Турция, оказвал силно въздействие върху общественото мнение и върху дипломацията. Органът на съуправляващата Прогресивнолиберална партия в. „България“ писал, че правителството води мирна политика, но при нужда щяло да „извади меча“[17]. Независимият вестник „Дневник“ изтъквал, че Турция е пред катастрофа и България трябва да действа с оръжие[18]. Вестник „Свободно слово“ внушавал, че с Портата трябва да се заговори с езика на оръдията[19]. Органът на опозиционната Либерална партия в. „Народни права“ заявявал, че е настанал моментът България да поиска това, което има да вземе от Турция[20]. Органът на Демократическата партия в. „Пряпорец“ отбелязвал, че Итало-турската война отваря „добри перспективи“ за България и че тя трябва да поеме пътя на войната „без колебание“[21].

По-късно, вече през август 1912 г. срещу откритата кампания в печата за война на съюзниците срещу Турция се разграничил в. „Земеделско знаме“. Той изтъквал, че македонският въпрос е много труден за разрешаване, тъй като ще се намесят и други сили, претендиращи за Македония[22]. От правителството се разграничила и опозиционната Радикалдемократическа партия. Ней-

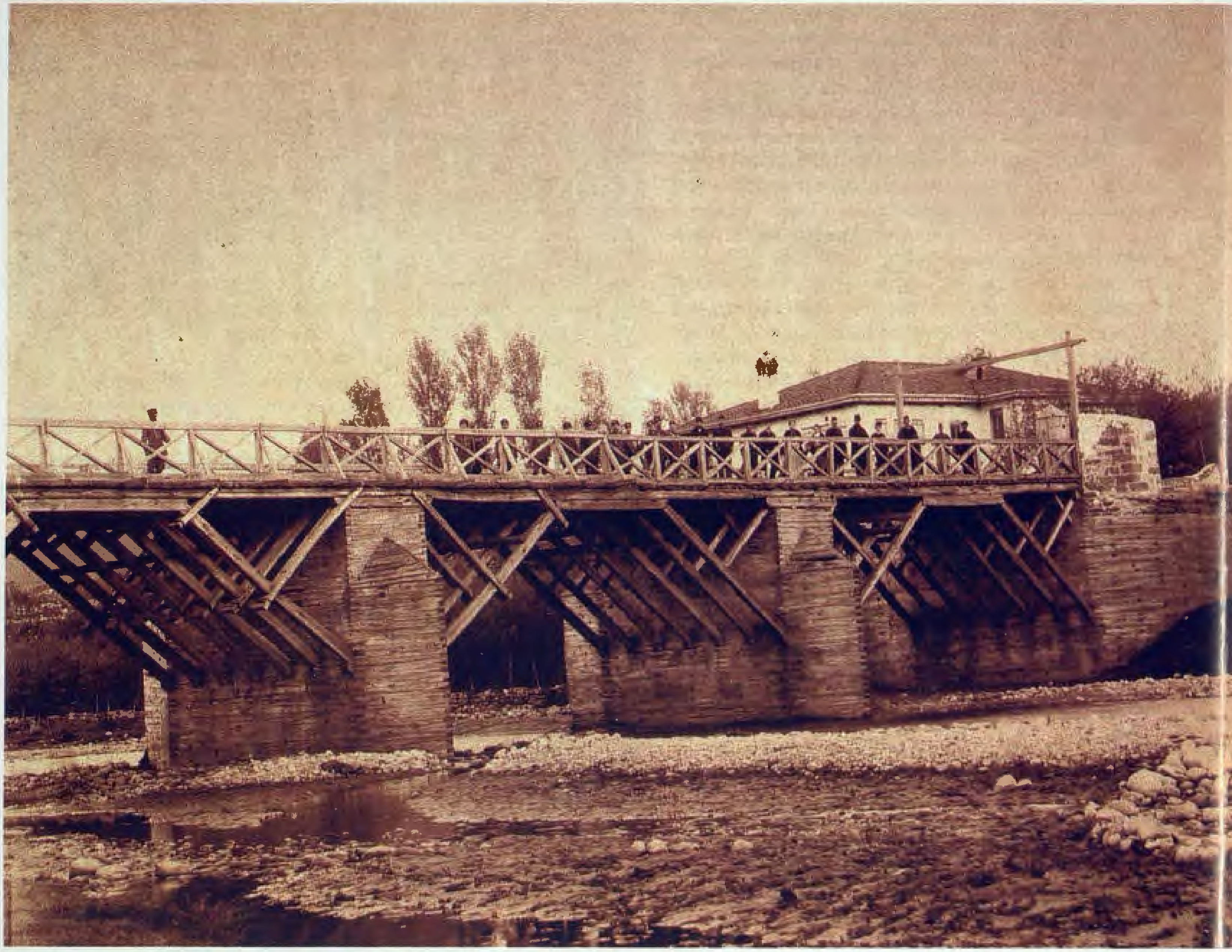

Мостът над р. Рилска при с. Бараково, където е минавала българско-турската граница до 1912 г., фотография. Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

ният орган в. „Радикал“ писал, че не могат да бъдат подкрепяни онези, които викат „война“. Вместо освобождението на Македония и Одринско – изтъквал вестникът – може да стане завземането на Добруджа от Румъния и т.н. Балканският съюз според радикалите трябвало да послужи единствено за образуването на „мечтаната Балканска конфедерация“[23].

БРСДП /т.с./ водела също активна борба срещу подготовката на война, като изтъквала, че войната не може да бъде средство за разрешаване на националния въпрос. Деветнадесетият конгрес на партията, заседавал от 15 до 17 август 1912 г., гласувал резолюция, в която се казвало, че правилното решаване на националния въпрос на Балканите може да стане само чрез създаването на Балканска федеративна република[24]. БРСДП /т.с./ се обявила против разделянето на Македония и подложила на критика политиката на българското и на съседните правителства. Конгресът осъдил и агитацията на буржоазните партии за война с Турция[25].

С руското посредничество преговорите в София за съюз между България и Сърбия потръгнали. Пълномощник на българското правителство бил министър-председателят Ив. Евстр. Гешов, а на сръбското – пълномощният министър Мирослав Спалайкович[26]. На успешния ход на преговорите между България и Сърбия държали и в Петербург[27].

В хода на преговорите сръбската страна се отказала от първоначалното си искане за определяне на споменатата в промеморията територия в Македония като „сръбска зона". Сърбия приела територията на югоизток от обсъжданата разграничителна линия като българска. Така противоречията между договарящите се страни се отложили.

Иван Евстр. Гешов съобщава, че бил принуден от „обстоятелствата" да ускори подписването на договора. Най-главното било опасението, че турското правителство би могло да научи за водените преговори в София, да сключи мир с Италия и да нападне България, която без съюзник би останала сама срещу турската армия[28]. Договорът за приятелство и съюз между Царство България и Кралство Сърбия бил подписан на 29 февруари 1912 г. от българския и сръбския министър-председатели Ив. Евстр. Гешов и М. Милованович. Той съдържал увод и 7 члена. Сключвал се от името на цар Фердинанд I и крал Петър I. Съществената част на договора бил Тайният анекс. Договорът оставал в сила за 8 години, т.е. до 1920 г.

Според договора двете държави се задължавали да си оказват помощ „с всичките сили" срещу една или няколко други страни, които биха ги нападнали, а също срещу „една която и да е от великите сили", ако „би се опитала да анексира или заеме с войската си дори временно която и да е териториална част на Балканския полуостров, намирайки се сега под турско владичество"[29]. Договорът за приятелство и съюз на България и Сърбия имал напълно отбранителен характер. Той целял ликвидиране на турското владичество на Балканите. В чл. 1 на Тайния анекс се казва, че ако в Турция настанат размирици или по някакви други причини се засегнат държавните и националните интереси на договарящите се страни, щом като една от тях реши, че трябва да предприеме военна акция срещу Портата и поиска от другата страна да изпълни договорните си задължения, тя е длъжна да направи това, при условие че Русия даде своето съгласие. В случай на руски отказ, държавата, която е за война, може да действа сама, като получи „благосклонен неутралитет" от съюзниците си. В случай, че воюващата страна срещу Турция бъде нападната от трета сила, съюзницата ѝ се задължавала да ѝ се притече на помощ.

Съюзниците се договорили всички освободени земи да „останат в кондоминиума на двете съюзени сили" и да бъдат поделени не по-късно от 3 месеца след сключването на мира. Сърбия признава за български земите на изток от Родопите и р. Струма, а България за сръбски – тези на северозапад от Шар планина. За земите включени между Шар планина, Охридското езеро, Родопите и Егейско море, т.е. Македония, се казва, че ако интересите на Сърбия и България не биха позволили тя да се организира като автономна област, същата се поделя временно до руския арбитраж по следния начин: от вр. Голем, на север от гр. Крива паланка, от турско-българската граница се спуска линия, точно означена на специално приложена карта, и излиза на Охридското езеро, близо до манастира Гъбавци. Сърбия се задължава да не иска нищо отвъд тази линия според картата, така че тя признава на България земите на югоизток към Струма и Родопите. Тук се включвали градовете Крива паланка, Велес, Щип, Прилеп, Крушево, Битоля, Охрид, също така Кукуш, Струмица, Сяр и др. Градовете Куманово, Скопие, Тетово, Гостивар, Кичево, Дебър и Струга остават на руския арбитраж. Двете правителства се задължават да изпратят преписи от договора и Тайния анекс на руското правителство в Петербург /чл. 3/. Добавяло се, че „всички различия", които биха се появили в тълкуванията на Договора и Тайния анекс, трябвало да се „подложат на окончателното решение на Русия" /чл. 4/[30].

Важно значение имала и Военната конвенция, подписана на 29 април 1912 г. във Варна от началник-щаба на българската войска ген.-майор Иван Фичев и от началник-щаба на сръбската армия ген. Радомир Путник. Тя съдържала кратък преамбюл и 11 члена. В нея се казва, че „има същата сила и стойност", както и договорът и анексът към него. В конвенцията отново се изтъквало, че двете държави могат сами да обявят война на Турция или да действат срещу нея, ако тя ги нападне. Срещу Румъния и Австро-Унгария се предвиждала обща война само ако една от съюзените страни бъде нападната. В споменатите случаи съюзниците следвало да си окажат пълна военна помощ: България трябвало да действа минимум с 200 000-на войска /без опълчението и допълващите части/, а Сърбия – минимум със 150 000-на армия. Всяка от съюзените армии да има свое командване; общо командване се предвиждало само при действие на корпус срещу „един и същи обект", като командването се поверявало на „по-старшия по чин началник". Към щабовете на главните командвания на двете сили се прикрепвал по един генерал-щабен офицер за свръзка.

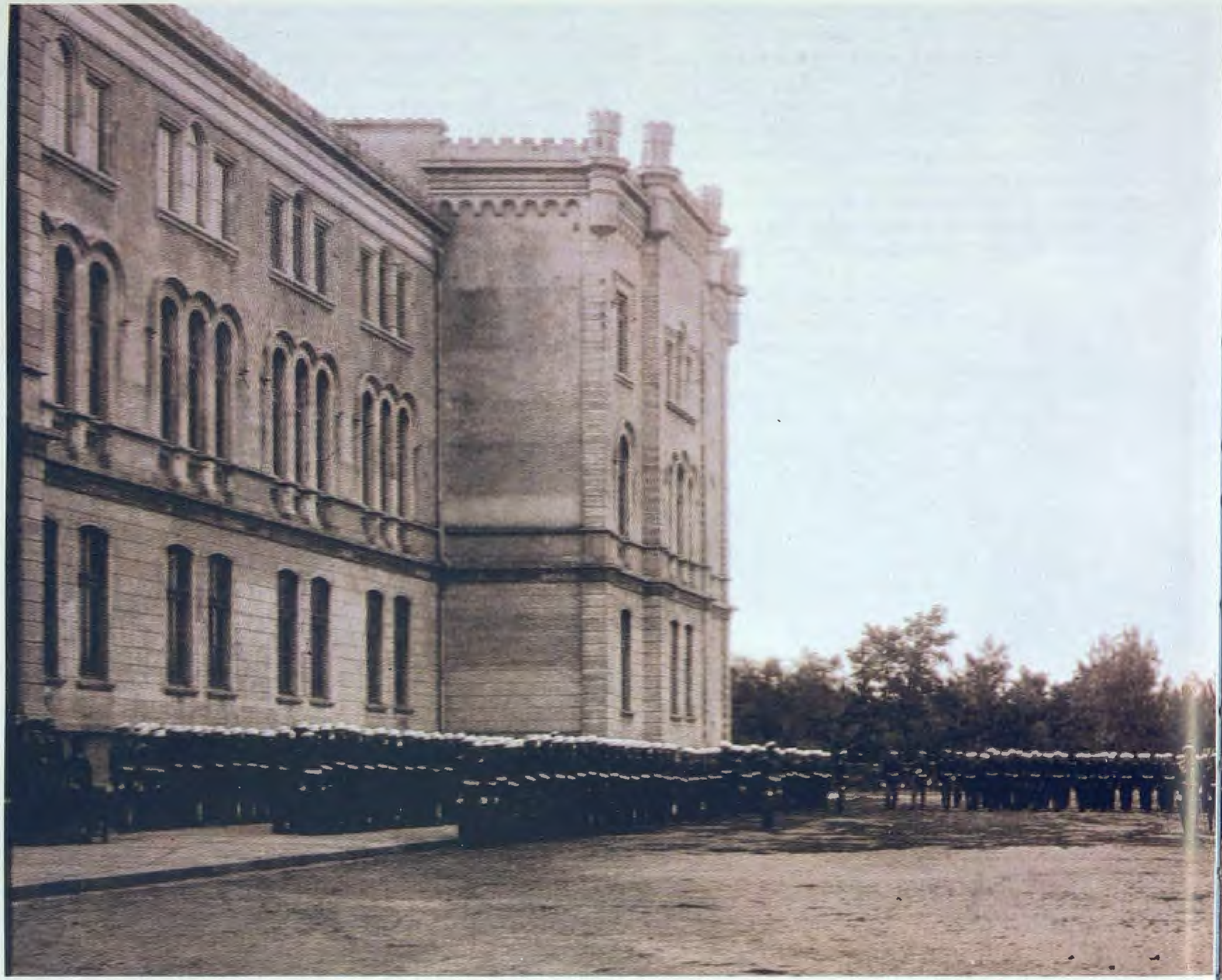

Откриване на учебната година във Военното училище в София, фотография, 1907 г., ЦДА – София

Според конвенцията двете съюзени държави се ангажирали да действат в Македония минимум с по 100 000-на войска. Една от клаузите пък задължавала България да действа с 200 000-на войска срещу Австро-Унгария при положение, че последната нападне Сърбия, а също и ако тя „изпрати войски в Новопазарския санджак" без или със съгласието на Турция[31]. С тази клауза българската дипломация поемала естествено задължение към съюзницата си Сърбия.

След подписването на Договора, Тайния анекс и Военната конвенция между съюзниците се сключили още няколко допълнителни споразумения. На 18 юни 1912 г. във Варна било подписано споразумение между щабовете на двете съюзни армии, в което се регламентирал както начинът, по който българските войски ще действат срещу Австро-Унгария, така и силите, които ще бъдат изпратени в Сърбия[32]. Същия ден се подписало и споразумение за начина, по който Сърбия би изпълнила съюзническите си задължения към България, в случай че избухне война между Румъния и България[33]. На 19 юни 1912 г. пак във Варна

било подписано споразумение между щабовете на двете армии, в което се определяло, че ако главните турски сили се намират във Вардарския оперативен театър, там ще действат силите на Сърбия, подпомогнати от 3 български дивизии. Ако Турция съсредоточи главните си сили в Маришкия оперативен театър, „потребните войски“, включително предвижданите сръбски, ще се прехвърлят там[34].

Тази клауза в споразумението била неуместна, тъй като е ясно, че за Турция първостепенно значение имал Маришкият /Тракийският/ оперативен театър, а не Вардарският; тя улеснявала сръбския план за проникване в Македония и за завладяването ѝ. Изглежда, че това накарало началник-щаба на българската войска ген. Ив. Фичев, след като подписал споразумението, да вмъкне една своя „бележка“: „Групировката на съюзните войски и първоначалната идея за операции принадлежи на сръбския Генерален щаб, за което не поемам никаква отговорност“[35]. По-късно се решило на Вардарския оперативен театър да действа само една българска дивизия.

Само 20 дни преди обявяването на войната в София било подписано едно последно споразумение между двата щаба, по силата на което ген.

Фичев в съгласие с правителството приел сръбското становище: „цялата сръбска армия ще действа на Македонския оперативен театър“ със съдействието на една българска дивизия.

БЪЛГАРСКО-ГРЪЦКИ СЪЮЗЕН ДОГОВОР. Българското правителство предприело и други ходове за дипломатическата подготовка на войната срещу Турция. То решило да сключи съюзен договор и с Гърция.

Ив. Евстр. Гешов съобщава, че още през октомври 1911 г. гръцкият пълномощен министър в София Д. Панас заявил от името на своето правителство, че ако България действа с оръжие срещу Турция, в случай че тя нападне Гърция, и Гърция би се намесила срещу Турция, ако последната нападне България. По този начин, отначало по гръцки почин и с поощрението на някои членове на Балканския комитет в Лондон, в София започнали преговори и с Гърция. Те се водели след сключване на българско-сръбския договор за съюз. От българска и от сръбска страна не се поискало включването на Гърция в българско-сръбския съюзен договор и в споразумението за разпределяне на земите, които ще се отнемат от Турция.

Ив. Евстр. Гешов пише, че главната трудност за сключването на отбранителен договор с Гърция идвала от страна на гръцкото правителство. То се обявявало против автономията на Македония, като поставяло и други условия. Накрая след взаимни отстъпки се постигнало споразумение и българско-гръцкият договор бил подписан на 16 май 1912 г. в София[36].

В договора се отбелязвало, че България и Гърция желаят да се запази мирът на Балканите и да се поддържат добри отношения с Турция „на базата на едно истинско реално политическо равенство и на зачитане правата на християнските народности в империята“[37]. Двете страни се договарят, че ако една от двете държави бъде непредизвикано нападната от Турция или пък ако Високата порта, противно на международните договори и международното право систематично нарушава правата на християнското население в Одринска Тракия и във Вардарска Македония, те се споразумяват да си окажат военна помощ „с целокупните си въоръжени сили“ и впоследствие да сключат заедно мир, както и да си окажат съдействие във всички дипломатически начинания. Договорът бил таен и щял да бъде в сила 3 години, но можел да бъде подновяван за по една година, ако една от страните не го денонсира. Накрая имало декларация, подписана от Ив. Евстр. Гешов и Д. Панас, че ако избухне военен конфликт между Гърция и Турция поради Критския въпрос, в този случай България не е длъжна да окаже на съюзницата си военна помощ, а само да пази благосклонен неутралитет[38].

Неразделна част от Договора за отбранителен съюз била и Военната конвенция, подписана в София на 22 септември 1912 г. от Ив. Евстр. Гешов и ген. Ив. Фичев, Д. Панас и кап. Й. Метаксас. Конвенцията била подписана 5 дни след като България и Сърбия обявили мобилизация. С нея се регламентират условията за участието на съюзниците Гърция и България в евентуална война на една от двете или на двете държави срещу Турция. България и Гърция се договарят да действат с всичките си сили, по-точно България минимум с 300 000-на войска, а Гърция със 120 000-на армия и с флота, която трябва да прекъсне съобщенията между Мала Азия и Европейска Турция и да стане „господарка на Егейското море“. Следователно, отбраната при определени обстоятелства можела да се превърне в нападение.

Сключените съглашения между България и Гърция не третирали териториалните проблеми. И двете държави смятали, че след военните действия срещу Турция ще могат да осъществят териториалните си претенции[39]. Черна гора не се третирала нито в сръбско-българския, нито в гръцко-българския съюзни договори. Не се вземало предвид и албанското националноосвободително движение.

ПРИВЛИЧАНЕ НА ЧЕРНА ГОРА. Българското правителство се стремяло да привлече и Черна гора в изграждания Балкански съюз. Това не било трудно, тъй като Черна гора водела открита антитурска и проруска външна политика. Крал Никола не скрил своето становище, че щом руският цар „одобрява съюза“ между България и Сърбия, и той го одобрява и се присъединява към него. Ив. Евстр. Гешов пише, че с Черна гора не се е подписал съюзен договор. Преговаряло се по дипломатически път. Важна роля в това отношение изиграл пълномощният министър в Цетине Недялко Колушев. Постигнато било съгласие, щото Черна гора се ангажирала да действа с всичките си войски срещу Турция. Самият черногорски крал, тъст на сръбския крал Петър, се показал особено активен относно започването на война срещу Турция. Но той се оплаквал, че „няма средства“, поради което България се съгласила да даде заем за издръжка на черногорската армия във време на войната, като дава на Черна гора по 750 000 лв. месечно[40]. При това българското правителство дало съгласието си Черна гора първа да обяви война на Турция, като „датата на започването на акцията“ се определи от София и Цетине „по взаимно съгласие“[41].

По този начин договорите и съглашенията между България и Гърция, както и тези, сключени между България, Сърбия и Черна гора, уреждали въпросите за една коалиционна война срещу Турция. С подписването им, през септември 1912 г. окончателно се оформил Балканският съюз.

ПОЗИЦИЯТА НА РУМЪНИЯ. След образуването на Балканския съюз българската дипломация сметнала, че вече всичко е подготвено за война срещу Турция. В това отношение твърде важно било да не се допусне противодействие от страна на Румъния, която още през 1903 г. заявила, че има претенции за Македония в случай, че се наруши статуквото на Балканите[42]. През 1909 г. тя официално уведомила Германия и Австро-Унгария, че ако станат каквито и да било уголемявания на балканските държави за сметка на Турция, Румъния ще претендира за териториална компенсация за сметка на България – до линията Русе–Варна. През 1912 г. според донесенията на българския пълномощен министър в Петербург Стефан Бобчев Румъния поддържала тези претенции и уведомила за това руското правителство[43]. Правителството на Румъния се мотивирало с обстоятелството, че в Македония живеят куцовласи /арумъни/ и че техният брой не бил малък[44]. Куцовлашкият въпрос бил нарочно повдигнат от румънското правителство с цел да обоснове териториалните си претенции спрямо България[45].

В отношенията между балканските държави при сключването на Балканския съюз известна роля играели европейските велики сили. Те ги съветвали да се въздържат от въоръжен конфликт с Турция. Всяка от тях разглеждала съюза от собствените си интереси на Балканите. Тази тяхна позиция се запазила до избухването на войната.

Така дипломатическата подготовка на Балканската война била завършена успешно с образуването на Балканския съюз против Турция. Но подготовката на съюзните договори и на конвенциите със съюзниците станала с недостатъчна

150 мм гаубица Д/14 „Круп“, образец 1910 г. Национален военноисторически музей – София

обмисленост и далновидност и криела в себе си опасности за националните интереси на България.

Основната слабост на българската дипломация при сключване на съюзните договори със Сърбия и Гърция била, че тя се съгласила на временното териториално поделяне на Македония, макар и да не се отказвала от идеята за автономия на тази област. Андрей Тошев пише, че гръцко-българският договор бил сключен „на бърза ръка“ и представлявал грешка на българските управници[46]. Сръбското правителство от своя страна още преди започването на войната наредило на своите дипломати да действат за образуване на „автономна област“ Стара Сърбия, в която да се включи част от Косовския вилает, част от Шкодренския вилает с градовете Драч /дн. Дуръч/, Алесио /дн. Лежа/, Сан Джовани ди Медуа /дн. Шънгини/ и др., част от Битолския вилает с градовете Прилеп, Дебър, Кичево, Охрид и др.[47] Така сръбското правителство непосредствено след образуването на Балканския съюз поставило искането да се ревизира сръбско-българският договор и включило в обхвата на претенциите си градовете Охрид и Прилеп, които се признавали по договора за български. То уведомило Франция и започнало да търси помощта на силите на Съглашението относно „необходимостта“ от ревизия на договора[48]. Това ставало преди и при започването на войната с Турция.

2.

Военна подготовка на балканските съюзници и на Турция

В навечерието на войната срещу Турция армиите на страните от Балканския съюз – България, Сърбия, Гърция и Черна гора – били изградени като модерни армии.

Изграждането на българската войска започнало веднага след освобождението на България[49]. Въведени били полковата и бригадната организация. С Указ №176 от 9 януари 1892 г.[50] била приета и дивизионната организация. През 1912 г. България била разделена на 9 дивизионни области, всяка от които имала по една пехотна дивизия. Създадени били и 3 военноинспекционни области, които във военно време формирали 3 групи съединения /1-ва, 2-ра и 3-а армия/[51].

Освен военно положение се въвеждало и усилено военно положение /повишена бойна готовност/. Със закон се определила продължителността на действителната военна служба в армията – до 3 години, а в запаса и опълчението от 22 до 49-годишна възраст. Офицерският корпус се подготвял във Военното училище в София. След завършване на училището и определен стаж в армията най-добрите офицери с конкурс се изпращали да следват военни академии в Русия, Франция, Белгия, Италия, Австро-Унгария и в други страни. Подготовката на подофицери се извършвала в полковите и дивизионните унтерофицерски /кандидат-подофицерски/ школи[52].

За подготовката на запасни офицери през 1901 г. в с. Княжево край София била открита Школа за запасни подпоручици[53]. През 1912 г. бил решен и въпросът за откриване на българска Военна академия, но поради започването на бойните действия откриването ѝ било отложено.

Военновременната организация на армията се регламентирала с „Щатове за военно време“ и „Наставление за мобилизация“ от 1901 г. Според тях Главното командване /Обща главна квартира/ се състояло от Щаб на Действащата армия и Главно тилово управление. Обучението и цялостната бойна подготовка на войската се извършвали предимно по руски устави, преведени на български език. В някои от тях бил взет предвид и бойният опит от Сръбско-българската война през 1885 г.

Мирновременният състав на българската армия в навечерието на Балканската война възлизал на 44 523 души, разпределени по родове войски както следва[54]:

Род войска	Численост	Процент от общата численост
Пехота	31 420	70,5
Артилерия	6182	14,5
Конница	5290	12
Инженерни войски	1631	3

От началото на XX в. се забелязвала постоянна тенденция към намаляване относителния дял на пехотата за сметка на артилерията, тъй като и в българската армия били внедрени тогавашните технически изобретения – тежката картечница, магазинната пушка, бездимният барут, скорострелната артилерия с подобрени мерни прибори, самолетът, автомобилът и др.

Оръжието и бойната техника били съвременни, но недостатъчни. При започване на бойните действия българската армия разполагала с 269 709 пушки „Манлихер“ /82% от общия брой на пушките/, 9256 карабини „Манлихер“, 51 528 пушки „Бердана“ № 2 и 12 925 пушки „Кринка“ или всичко 343 418 пушки и карабини. При 506 740 души мобилизирани[55] недостигът на пушки възлизал на повече от 160 000. В навечерието на Балканската война командването се заело да достави пушки от Австро-Унгария и Русия. Така недостигът бил запълнен. За всяка пушка имало осигурени средно по 700 бойни патрона[56].

Приблизително такова било положението и с артилерийското въоръжение. От наличните 1096 артилерийски оръдия от различен калибър само 452 /41%/ били скорострелни /закупени от Франция/, 458 били нескорострелни и 186 тежки /крепостни/ оръдия от по-стари системи. Въпреки това средната артилерийска наситеност на 1000 бойци била около 5 оръдия, т.е. приблизително такава, каквато била по онова време и в западноевропейските армии. Не достигала главно тежка артилерия за бомбардиране на турските крепости.

Внедряването на нова артилерийска бойна техника наложило да се вземат мерки за подобряване на теоретичната и практическата подготовка на командния състав и главно на артилерийските подофицери и офицери[57].

Българската армия разполагала с 232 тежки картечници „Максим“ и „Готлинг“ и 16 многоцевни картечници в крепостните батальони[58], а също така и с 22 самолета[59]. През 1904 г. били закупени и 6 миноносеца, които с Указ № 75 от 21 октомври 1908 г. били зачислени в Българския черноморски флот под имената „Смели“, „Храбри“, „Дръзки“, „Шумни“, „Летящи“ и „Строги“[60].

Обучението в българската армия било добре организирано. Под влияние на руското военно изкуство освен на огневата подготовка значително внимание се обръщало на удара „на нож“. На отбраната се гледало като на временен вид бойна дейност, осигуряваща настъплението на други, удобни направления. Нараснали ролята и значението на щабовете като органи за управление, на взаимодействието между пехотата и артилерията, на войсковото разузнаване, на планирането и организирането на огъня. Маневрите и бойните учения спомагали за подобряване подготовката на командването и за повишаване боеспособността на българската армия.

Сръбската войска била изградена почти на същите принципи, както и българската. Мъжете се числели в армията до 44-годишна възраст, като се делели на първи, втори и трети призив. От 44- до 50-годишна възраст запасните се числели към последната отбрана /опълчението/.

Най-голямото организационно съединение в сръбската армия в мирно време била дивизията. Във време на война се създавали групи съединения /армии/ с непостоянен състав. Въоръжението на сръбската армия било модерно и достатъчно. Преобладавали пушките „Маузер“ – 152 000, „Бердана“ № 2 – близо 75 000, „Маузер–Кока–Миланович“ /сръбско производство/ – 45 000 и др. – общо 328 400 броя. Наличните 230 тежки картечници „Максим“ и над 660 скорострелни оръдия „Шнайдер“, „Шкода“, „Круп“ и др. задоволявали потребностите на войските от първи и отчасти от втори призив[61].

Миноносците „Строги“, „Смели“ и „Дръзки“ с екипажите си на военния кей на пристанище Варна, фотография. Военноморски музей – Варна

Клетва на младите войници от 36-и набор на площад „Цар Симеон“ пред Военния клуб в Пловдив, фотография, 1912 г. Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

Набирането на гръцката войска също почивало на принципа на всеобщата военна служба. Деляла се на действаща армия /21–39-годишна възраст/ и опълчение /40 до 53 години/. Мобилизационните възможности на страната възлизали на около 150 000 души. В мирно време била приета дивизионната организация, а във време на война – армейската.

Гърция разполагала и с военноморски флот, наброяващ един крайцер, 3 броненосеца, 15 миноносеца, една подводница и др.

Въоръжението на гръцката армия било достатъчно и със сравнително добри тактико-технически данни – около 128 000 пушки „Манлихер–Шьонауер“ и др., 144 скорострелни оръдия „Шнайдер“ и няколко десетки нескорострелни оръдия от различни системи и калибри[62].

Черногорската войска била милиционна /нередовна/. Под знамената се числели всички мъже, годни да носят оръжие, от 18- до 62-годишна възраст. Пехотното въоръжение се състояло от руските магазинни трилинейни пушки „Бердана“ №1 и 2, пушки „Брендел“, а артилерийското – от около 150 скорострелни и нескорострелни оръдия.

В навечерието на Балканската война турската армия била в процес на реорганизация. Тя се набирала също по принципа на всеобщата военна служба.

Според закона от 1910 г. на отчет в турската армия се водели всички мъже, годни за военна служба, от 20- до 45-годишна възраст. Тези войски се делели на низами /редовни/, редифи /резервни/ и мустафъзи /опълчение/. Според главния военен съветник на султана, немския генерал Колмар фон дер Голц, Турция трябвало да бъде в състояние да мобилизира 807 000 души[63].

Турският Генерален щаб смятал, че мобилизационните възможности на държавата били много по-големи и че при война срещу Балканския съюз при 23-милионно население Турция ще може да свика под знамената 1,5 млн. войници. Всъщност при обявяването на войната тя мобилизирала около 500 000 души. Като многонационална държава Османската империя включвала и християнско население – българи, гърци, сърби, арменци и др. Според закона от 1909 г. те вече не плащали бедел /военен данък/, а служели в армията. Арабските народи и кюрдите давали войници на общо основание. Бойният дух на арабските войници паднал след поражението на Турция в Триполитанската война през 1911 г. и загубването на Триполитания /Либия/ – една от най-големите арабски провинции в империята. От всички мобилизирани 35% били християни[64]. Турското командване не ги изпращало на бойната линия.

Преобладаващата част от турските войници били без образование. Бойният им дух бил на висота. Командването се стремяло да втълпява на войниците верски фанатизъм, да насажда настървение срещу балканските християнски народи. Офицерският кадър бил добре подготвен. Половината офицери били завършили турски и европейски военни училища и академии.

Пехотното въоръжение на турската войска било разнообразно по вид и калибър /„Маузер“, „Хенри–Мартини“ и „Уинчестър“/ и достатъчно по количество /над 1 300 000 пушки/. Артилерийското въоръжение било предимно от фирмата „Круп“ – 910 скорострелни и около 1000 нескорострелни оръдия[65].

Турция разполагала и със сравнително немалък военноморски флот, наброяващ 7 броненосеца, 2 крайцера, 15 канонерски лодки и др. с екипаж около 8000 души[66].

След създаването на Балканския съюз, без създаване на общо командване, генералните щабове на съюзническите армии започнали да разработват различни варианти на планове за водене на военни действия срещу Турция.

Българският план бил изготвен от Генералния щаб, възглавяван от ген.-майор Ив. Фичев, въз основа на правилното схващане, че Тракийският оперативен театър, в който ярко се очертавали Тунджанското, Маришкото и Беломорското направление, ще има първостепенно значение при война срещу Турция. Тук били дислоцирани основните турски сили, с разбиването на които можело бързо да се излезе към Проливите и Цариград и да се разгроми Турция.

Но с това свършили правилните съображения на българското командване, тъй като според съглашението, подписано между българския и сръбския генерален щаб на 23 август 1912 г., цялата българска армия трябвало да действа на Тракийския, а цялата сръбска армия – на Македонския оперативен театър. По Беломорското направление трябвало да се водят спомагателни действия, тясно свързани с настъплението на съюзниците на Македонския оперативен театър[67]. Това разкривало противоречието между политическата и военната стратегия на българското командване, тъй като от плана не личало кои сили и средства трябвало да постигнат една от основните цели на войната – освобождаването на Македония. По Беломорското направление била насочена само една дивизия /7-а пехотна рилска дивизия – без 3-а бригада/, и то включена в състава на 2-ра съюзна армия. Нейната основна задача била да осъществи връзката между българската и сръбската армия[68]. Към Македония не било насочено дори и Македоно-одринското опълчение, този феномен на Балканската война, което било създадено и воювало в името на освобождаването на Македония. В една от клаузите на съглашението било предвидено при затягане на бойните действия за овладяването на Одринската крепост Сърбия да участва с 2 дивизии. Но поради по-малката им численост те се равнявали на една българска дивизия.

Планът на сръбското Главно командване бил чрез решително настъпление в Македония във взаимодействие с българската, гръцката и черногорската армия сръбските войски да разгромят там турските войски[69]. Според плана на гръцкото командване главните сили на гръцката войска трябвало да настъпят към Солун и Янина, като ги завладеят[70]. Гръцкото командване се стремяло да изпревари българското настъпление към Солун. Черногорският план предвиждал да се настъпи и да се разбие Шкодренският турски гарнизон, след което да се овладеят крепостта Шкодра /Скутари/ и Новопазарският санджак.

От плановете на генералните щабове на съюзническите армии се вижда, че благодарение на усилията преди всичко от страна на България и Сърбия, били съгласувани оперативните планове за действия на съюзническите войски, въпреки че не било създадено единно командване.

Турският Генерален щаб разработил няколко варианта за водене на война срещу балканските държави, но нито един от тях не предвиждал война срещу всички. Турските политически и военни дейци смятали, че до балкански съюз не може да се стигне. Затова, когато положението на Балканите започнало да се изяснява, Главното командване на Турция възприело идеята да води отбранителни бойни действия на Македонския оперативен театър и да предприеме настъпление на Тракийския оперативен театър, за да разгроми българските войски, и после да премине в настъпление срещу останалите съюзнически войски[71]. Поради това основните сили и средства на турската армия били съсредоточени в Одринска Тракия[72].

В изпълнение на утвърдените стратегически планове за водене на война срещу Турция била извършена мобилизация и съсредоточаване на войските на страните от Балканския съюз. Поради справедливия и прогресивен характер на войната мобилизацията се извършила с голям ентусиазъм под призива „За освобождение на поробените братя“. Мобилизацията на турската армия се забавила поради много неявили се или пристигнали със закъснение запасни.

Мобилизацията на българската армия се извършила при изключителен подем на духа вместо за 7 за 4–5 дни. Някои съединения и части, които имали за задача да прикриват съсредоточаването на българските войски към турската граница, завършили мобилизацията още на втория ден[73]. За това спомогнала и развитата жп мрежа в България. Докато в 1885 г. в страната имало само 384 км жп линии, в 1912 г. железопътните комуникации достигнали 1948 км с 212 локомотива, 315 пътнически и 4605 товарни вагона с обща товароподемност 63 335 т[74].

Сравнително голямо било и мобилизационното напрежение. Благодарение на това били развърнати 358 пехотни дружини, 262 артилерийски батареи, 48 конни ескадрона, 22 самолета и два прожектора, като в хода на войната армията достигнала 607 422 души[75]. Високият процент на грамотност в българската армия облекчавал подготовката на бойците и овладяването на съвременната техника.

Почти едновременно с мобилизацията се извършило и съсредоточаването на българската армия към турската граница. То било подчинено на възприетия замисъл за водене на войната.

Втора армия под командването на ген.-лейт. Никола Иванов, в състав 8-а пехотна тунджанска дивизия и 9-а пехотна плевенска дивизия, Хасковски отряд и Сборна конна бригада, се съсредоточила в района на Харманли, Търново Сеймен /дн. Симеоновград/, Хасково със задача да настъпи с основните сили и средства към Одрин, да блокира Одринската крепост и да осигури действията на останалите армии.

Първа армия под командването на ген.-лейт. Васил Кутинчев, в състав 1-ва пехотна софийска дивизия, 3-а пехотна балканска дивизия и 10-а сборна пехотна дивизия[76], се съсредоточила в района на Елхово, от двете страни на р. Тунджа, за настъпление към гр. Хавса и осигуряване както на десния фланг на 3-а армия, така и на действията към Одрин.

Трета армия под командването на ген.-лейт. Радко Димитриев, в състав 4-а пехотна преславска дивизия, 5-а пехотна дунавска дивизия, и 6-а пехотна бдинска дивизия и Конната дивизия се съсредоточила в района източно от Ямбол, на около 50 км зад 1-ва армия за настъпление в общо направление на Странджа–Еникьой–Лозенград[77].

Връзката със 7-а пехотна рилска дивизия, включена в състава на 2-ра съюзна армия, се поддържала чрез Родопския отряд на ген.-майор Стилиян Ковачев в състав 2-ра пехотна тракийска дивизия, без 3-а бригада. Той следвало да настъпи към жп гара Бук, със задача да прекъсне жп линията Солун–Дедеагач /дн. Александруполис/[78]. Към Родопския отряд били включени и някои допълнителни части и доброволчески отряди и чети[79].

С Указ от 22 септември 1912 г. цар Фердинанд се обявява за главнокомандващ на Действащата армия, за помощник-главнокомандващ се назначава ген.-лейт. Михаил Савов, а за началник-щаб на армията – ген.-майор Иван Фичев[80]. По-голяма част от висшите офицери, командващи армии и дивизии, били руски възпитаници.

Мобилизацията в съюзните на България държави също се извършила за няколко дни и при добър ред.

Сръбската армия разполагала със 175 000 бойци, или 160 пехотни дружини и 44 ескадрона и 300 оръдия[81]. Главнокомандващ армията бил крал Петър, а началник-щаб – ген. Радомир Путник.

Гърция мобилизирала 90 000 бойци, или 84 пехотни дружини и 18 ескадрона и имала 244 оръдия. Около 30 000 души първоначално били оставени в резерв[82].

Въоръжените сили на Черна гора възлизали на 30 000 бойци, или 50 пехотни дружини и 140 оръдия[83].

Мобилизацията на турската армия се извършила по-бавно. В началото на бойните действия нейните основни сили и средства не били напълно мобилизирани. В Източна Тракия била съсредоточена само част от турската Източна армия /1-ви, 2-ри, 3-и и 4-и корпус/ първоначално в състав 147 табора, 42 ескадрона и 66 батареи, или общо 128 000 души. По-късно, след завършването на мобилизацията и съсредоточаването на 16-и и 17-и корпус, съставът на турската войска на Тракийския оперативен театър на бойните действия достигнал повече от 500 000 души. Оперативната задача на тази мощна военна сила била, като разчита на Одринската крепост и на Лозенградския опорен пункт, да възспре българската армия и да настъпи по долините на реките Марица и Тунджа.

На Македонския оперативен театър действала Западната /Вардарската/ армия на Турция, в която били включени части и съединения от 5-и, 6-и, 7-и и 8-и низамски и два редифски корпуса, Шкодренският гарнизон, Струмишкият корпус и др., общо около 160 000 души[84]. Групирането на турската войска красноречиво доказвало първостепенното значение, което нейното командване отдавало на Тракийския оперативен театър на бойните действия.

С подготвената война срещу Турция държавите от Балканския съюз си поставили за цел да разрешат главната политическа задача – освобождението на поробеното християнско население от национален и социален гнет. Поради това за тях войната имала справедлив и прогресивен характер.

Справедливият характер на войната за България оказал положително въздействие за разгръщане на доброволческото движение. Македоно-одринското опълчение наброявало 15 дружини с общо 16 860 бойци. За командир на Македоно-одринското опълчение бил назначен запасният ген.-майор Никола Генев, а за началник-щаб – майор Петър Дървингов. Създадени били и много доброволчески чети, които действали в помощ на войската. В армията и в опълчението постъпили много доброволци българи, живеещи в чужбина.

Чрез изпращането на офицери в четите, подпомагането им с оръжие и снаряжение и с приемането на общ Правилник за доброволческите чети, които ще действат в Македония и Одринско в освободителната война[85], била регламентирана дейността на четите. Техните действия били подчинени на общия замисъл на българското командване за воденето на войната. Броят на четите, действащи от по-рано в тила на турската войска, бил 33, а на формираните след мобилизацията – 58, или всичко 91 чети с 2174 четници. Те били подчинени на щаба на Македоно-одринското опълчение[86].

Освен доброволческото движение на българи[87] от Русия, Чехия и други страни пристигнали в България лекари и милосърдни сестри, които подпомагали здравната служба във войската.

В навечерието на войната срещу Турция страните от Балканския съюз се намирали в по-благоприятно оперативно-стратегическо положение. Техните войски били не само мобилизирани, но значителна част от тях били съсредоточени към съответните театри на бойните действия. Турската армия отстъпвала по боеготовност на армиите на балканските държави. Един от турските военачалници – маршал Абдулах паша – се осмелил да заяви пред султана и министрите, че „императорската армия никак не е готова да влезе във война“[88].

ОБЯВЯВАНЕ НА ВОЙНАТА. Държавите от Балканския съюз се стремели да започнат по-скоро бойни действия. Черна гора била поощрена да „започне първа“ и тя го направила, като обявила война на Турция. На 26 септември 1912 г. черногорската армия минала границата при Подгорица. На 30 септември 1912 г. България, Сърбия и Гърция дали колективна нота до Високата порта, като поискали от нея „незабавно да при-

Манифест за обявяване на Балканската война, 5 окт. 1912 г. /първа страница/. ЦДА – София

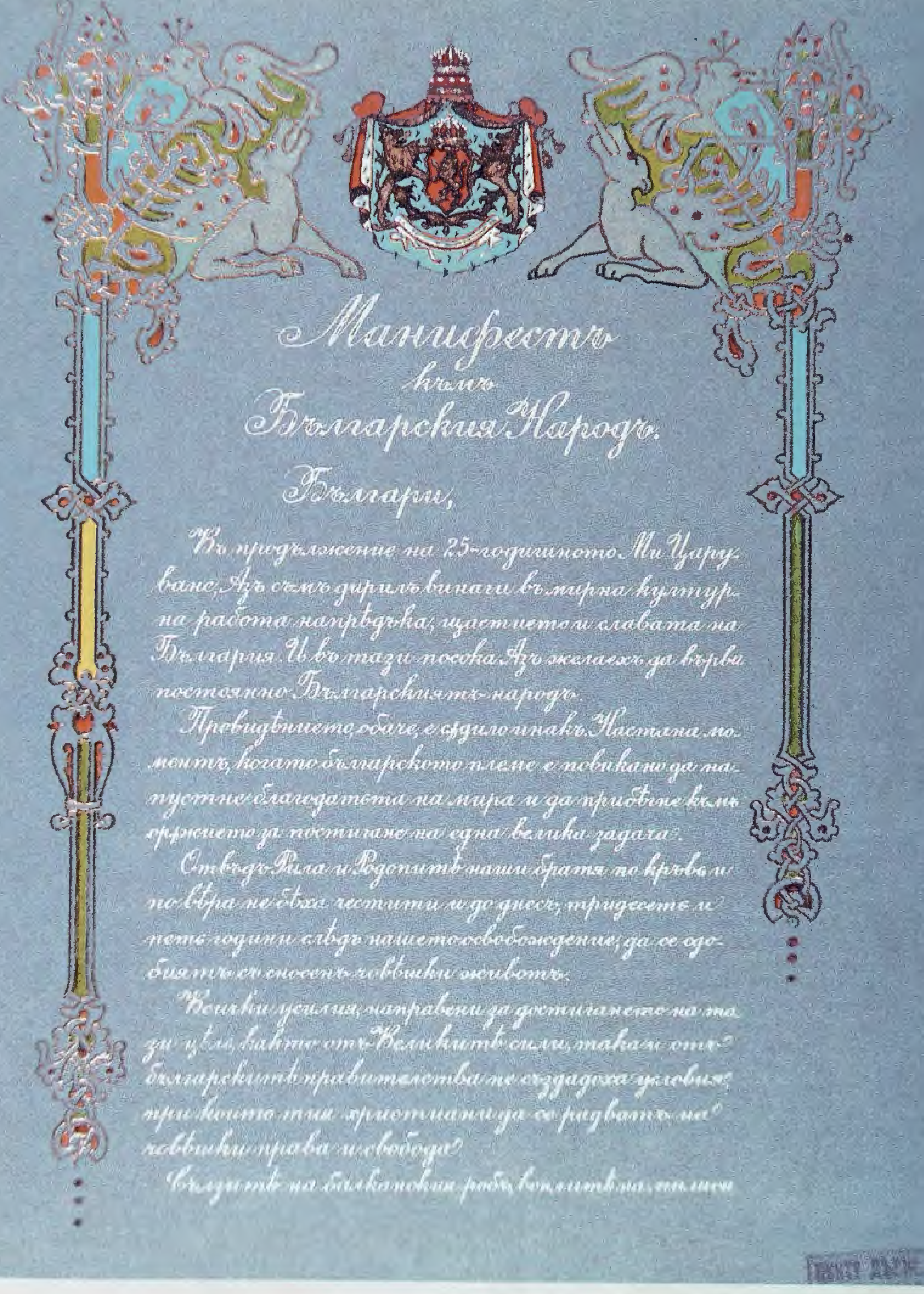

Манифестъ
къмъ
Българския Народъ.

Българи,

Въ продължение на 25-годишното Ми Царуване, Азъ съмъ дирилъ винаги въ мирна културна работа напрѣдъка, щастието и славата на България. И въ тази посока Азъ желаехъ да върви постоянно Българскиятъ народъ.

Провидението, обаче, е сѫдило инакъ. Настана моментъ, когато българското племе е повикано да напустне благодатьта на мира и да прибѣгне къмъ орѫжието за постигане на една велика задача.

Отвъдъ Рила и Родопитѣ наши братя по кръвь и по вѣра не бѣха честити и до днесъ, тридесеть и петь години слѣдъ нашето освобождение, да се добиятъ съ сносенъ човѣшки животъ.

Всички усилия, направени за достигането на тази цѣль, както отъ Великитѣ сили, така и отъ българскитѣ правителства не създадоха условия, при които тия християни да се радватъ на човѣшки права и свобода.

Сълзитѣ на балканския робъ, воплитѣ на милиони

Първи полк заминава за фронта. София, фотография, 1912 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

ступи заедно с великите сили и балканските страни към разработка и провеждане на реформи в Европейска Турция, предвидени в чл. 23 от Берлинския договор“. В нотата се пояснявало, че в управляваните от Турция провинции трябва да се установи пълна автономия с генерал-губернатор швейцарец или белгиец[89]. Българският пълномощен министър в Рим Д. Ризов, който имал найпряко отношение към дипломатическата подготовка на войната, телеграфирал до българското правителство, че то трябва да постави на Турция неприемливи условия, а именно „пълна политическа автономия с европеец генерал-губернатор, диета /парламент/, милиция без турски войски... Инак – война“[90]. С нотата фактически балканските съюзници дали ултиматум на Турция.

Поради противоречивите си интереси на Балканите великите сили се стремели да предотвратят избухването на война между балканските съюзници и Турция. Но при създалата се там политическа обстановка, това се оказало невъзможно. Италия сключила изгоден договор с Високата порта.

Тъй като през септември 1912 г. в Сърбия дошло на власт ново правителство начело с Никола Пашич, руският военен аташе уведомил Петербург, че сръбското правителство не само се готви за война, но разпространява сред народа версията, че Русия одобрявала това дело. В отговор на „зачестилите нарушения на границата с Турция от българска и сръбска страна“ на 3 октомври 1912 г. турското правителство първо обявило война на съюзените балкански държави. Но въпреки това турското командване не започнало веднага военни действия.

С цел да постигне изненада България започнала бойните действия още на 5 октомври 1912 г.[91] Цар Фердинанд в качеството на главнокомандващ издал Манифест към българския народ[92]. В манифеста и в заповед до Действащата армия от 5 октомври 1912 г., издадена от Щаба на Главното командване в Стара Загора, между другото се казва: „...храбрата българска войска да премине границата и да встъпи в борба с вековния враг“[93].

Гръцкото и сръбското правителство също обявили война на Турция, но докато гръцката армия минала гръцко-турската граница на 5 октомври 1912 г., сръбските войски настъпили на 7 октомври с.г. Турция поискала от Румъния да проведе военна демонстрация срещу България и Сърбия, но румънското правителство отказало[94]. Турция не отговорила на колективната нота на балканските страни. С това Балканската война от 1912–1913 г. започнала.

3.

Военните действия на Тракийския и на Западния /Македонския/ оперативен театър

Настъплението на българската армия в Източна Тракия започнало сутринта на 5 октомври 1912 г. след кратка артилерийска подготовка. Изненаданите турски прикриващи части не могли да удържат натиска на българския пръв ешелон и трябвало да отстъпят. Още до вечерта на първия ден 1-ва българска армия достигнала линията Узунбаир, Теке, Скрипка баир, като проникнала на дълбочина до 8–10 км[95].

В същото време настъпващата вляво 3-а армия до вечерта достигнала Ичме /дн. Стефан Караджово/, Уманкьой, Бююкбунар /дн. Бистрец/, Дермендере /дн. Мелница/. Кавалерийската дивизия към армията с командир ген.-майор Атанас Назлъмов преминала границата при с. Малкоч и проникнала чак до района на с. Ериклер, без да успее да събере пълни сведения за противника.

На 6 октомври сутринта минала в настъпление по Маришкото направление 2-ра армия. Нейната задача била да обсади Одринската крепост, като неутрализира крепостния гарнизон и осигури операциите на главните сили на 1-ва и 2-ра армия на линията Одрин–Лозенград. Тази задача била поставена в заповед на командващия 2-ра армия ген.-лейт. Н. Иванов, в която се казвало: „На поверената ми армия е заповядано да настъпи срещу Одринската крепост с цел да се формира обсервационен корпус... като има за задача да неутрализира вниманието на противника и обезпечи операциите на главните сили на линията Одрин–Лозенград.“[96] Подчиненият на 2-ра армия Хасковски отряд трябвало да настъпи към Кърджали, за да не допусне турският отряд от този район да предприеме настъпление в тила на българската армия.

ЛОЗЕНГРАДСКА ОПЕРАЦИЯ. В следващите дни 1-ва армия продължила да настъпва по Тунджанското направление и към 8 октомври 1912 г. излязла с първоешелонните си части от линията Акбунар, Ташлъмюселим, Вайсал, Коджатарлъ, Ковчаз. Българското командване решило да въведе в действие от тази линия 3-а армия, за да бъде обхванат десният фланг на Източнотракийската турска армия. При изключителен възторг и с мощен вик „ура“ армията минала българско-турската граница, преодоляла противниковата съпротива и до вечерта излязла на линията Вайса–Коджатарлъ–Тастепе–Ковчаз.

Без да среща особено противодействие на подстъпите към Одрин след освобождаването на Свиленград, 2-ра армия също успешно настъпила и към 8 октомври достигнала линията Бештепе /дн. Пендафлос/–Булгаркьой /дн. Кешанско/–Кадъ кьой /дн. Дикея/–Дуванджа /дн. Доанджа/–Юскюдар /дн. Щит/–Хаджикьой /дн. Благунци/–Фикел /дн. Маточина/[97]. Хасковският отряд овладял Кърджали и излязъл в долината на р. Арда.

При започването на бойните действия на българските войски Източната турска армия била развърната на линията Лозенград–Бостанлъ. Там командващият армията Абдулах паша възнамерявал да посрещне настъпващите български части и съединения и да ги разгроми. Но пред страха, че успехът на българите може да прекъсне връзката между Източната и Западната турска армия, турското Главно командване заповядало на 9 октомври Източната турска армия също да мине в настъпление[98].

Целта на настъплението на Източната турска армия била да обхване главните сили на 1-ва българска армия. Затова турците насочили 1-ви корпус към Селиолу /дн. Сюлеулу/ и Гечкенли, 4-и корпус към Самурджли и Караюсуф, 2-ри корпус към Кереметлик и 3-и корпус към Ериклер, Ескиполос /дн. Йоунташ/–Петра. Тези действия се предвиждало да се подпомогнат от новообразувания Одрински корпус /10-а и 11-а низамска и 1-ва сборна редифска дивизия/, частите на които трябвало да излязат от крепостта и да настъпят срещу

фланга на 1-ва българска армия[99].

При тази обстановка започнали бойните действия на 9 октомври. Първа се натъкнала на противника 3-а пехотна балканска дивизия, която трябвало да отбие удара на 11-а низамска дивизия откъм Одрин. След решителни боеве, при които на няколко пъти се стигало до бой „на нож“, 29-и пехотен ямболски и 32-ри пехотен загорски полк не само спрели, но и отхвърлили противника в посока към Одрин[100].

На другия ден с въвеждането на 10-а низамска и 1-ва сборна редифска дивизия турците подновили натиска срещу левия фланг на 1-ва българска армия. Този път те се опитали да се промъкнат във фланг на 3-а и 10-а пехотна дивизия, но въпреки натиска си не успели да спечелят тактически позиции. Тогава към Селиолу и Гечкенли решително настъпили 1-ва пехотна софийска дивизия, част от 4-а пехотна преславска дивизия /8-и и 31-и пехотен полк/. Още като наближили тези села, те срещнали основните сили на 1-ви и 2-ри турски корпус. Започнали тежки срещни боеве, при които българските части изпреварили противника, развърнали се и заели командните височини. Турците атакували българските позиции, като се опитали да обхванат фланговете им. В решителна атака и удар „на нож“ българите не само удържали заетите височини, но и разбили 3-а низамска и Измирската редифска дивизия. В редовете на неприятеля настъпила паника и той започнал да отстъпва под прикритието на нощната тъмнина[101].

Едновременно с ангажирането на част от силите на 4-а пехотна преславска дивизия ген.-лейт. Р. Димитриев въвел в боя и основните сили на 5-а пехотна дунавска дивизия. Във втори ешелон била оставена 6-а пехотна бдинска дивизия. Настъплението на 9 октомври 1912 г. на българските предни полкове било много устремно. Прикривани от огъня на артилерията, те се насочили към височините северно от Ескиполос и Петра, Гечкенли и Ериклер. Започнал ожесточен артилерийски двубой. С решителна нощна атака шуменци овладели с. Ескиполос. Страхувайки се от нощен удар и по останалия фронт, първоешелонните полкове на 8-а, 9-а и Афионкарахисарската противникова дивизия се оттеглили към височините северно от с. Петра[102].

Сутринта на 10 октомври настъплението на българските войски било подновено. Войниците се хвърлили в решителна атака и бой „на нож“. Изненадата от удара била толкова голяма, че много турски войници напуснали позициите и побягнали. В спомените си командирът на 3-и турски корпус Махмуд Мухтер паша пише: „...цялата дивизия Шукри, резервите на 9-а дивизия, батареите, войските, разположени пред Петра, с една дума, всички обръщат гръб и безумно побягват“[103].

Тези устремни действия на българските дружини и полкове, честото вдигане на бойците в атака с удар „на нож“ оправдали напълно високата оценка, която дал на българския пехотен войник руският военен кореспондент В. И. Немирович–Данченко: „Българският войник има добро военно възпитание, което беше направило от него мислещ, модерен стрелец... При Ескиполос щикът превъзходно извърши своето. Суворовските чудо богатири не биха извършили това по-добре, а скобелевци от 1877–1878 година биха признали своите ученици за равни на себе си.“[104]

В донесение за поражението при с. Петра майор Хакъ бей отбелязва: „При Петра претърпяхме тежко поражение. Задържането ни там е невъзможно. Вероятно всичките ни батареи ще останат в ръцете на противника. Положението е много опасно.“[105] Подобно било положението на турските войски и в района на с. Ериклер. Настъпващата там 5-а пехотна дунавска дивизия без 3-а бригада въпреки численото превъзходство на противника го атакувала, отблъснала го от селото и заела нови позиции.

Гимназията в Стара Загора, където се е помещавала Главната квартира на армията през октомври 1912 г., фотография, 1912 г. Национален военноисторически музей – София

Офицерите от Главната квартира на фронта, фотография, 1912 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Цар Фердинанд, князете Борис и Кирил, ген. Георги Тодоров, ген. Стилиян Ковачев, ген. Рачо Петров и др. в Солун, фотография, 1912 г. Архив на Соня Петрова-Чомакова – Рим, Италия

В това време в района на бойните действия пристигнал командващият 3-а армия ген.-лейт. Р. Димитриев. Като преценил разположението на противника, той веднага въвел в боя 3-а бригада от 5-а пехотна дунавска дивизия. Българските бойци се хвърлили в решителна атака. Мощните викове „ура“ и „напред на нож“, които се понесли над позицията, окуражили бойците и от 1-ва бригада на 5-а пехотна дунавска дивизия и 2-ра бригада на 6-а пехотна бдинска дивизия, които с развети полкови знамена и под звуците на бойните маршове, изпълнявани от духовите оркестри, подновили настъплението си и успели да разгромят противника. Турските войски отстъпили към Лозенград, преследвани от българите.

Тогава ген.-лейт. Р. Димитриев издал заповед да се атакува и овладее Лозенград[106], „ключ“ на пътя към Цариград. Съгласно тази заповед кавалерийската дивизия на ген.-майор Ат. Назлъ-

Пред Лозенград, фотография, 1912 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

мов следвало да проникне в тила на неприятеля и да прекъсне жп линията Бабаески–Лозенград, 4-а пехотна преславска дивизия да атакува по фронта Раклица–хребета Каракая, 5-а пехотна дунавска дивизия – на същия фронт до редута Скопо /дн. Юскюпдере/, 6-а бдинска пехотна дивизия била изтеглена в резерв за развитие на бойните действия към Лозенград. Артилерията заела нови огневи позиции.

Настъплението на 3-а армия за овладяване на Лозенград започнало на 11 октомври сутринта. Артилерията обсипала с огън противниковите фортове, но те не отговорили. Изпратените разузнавателни групи съобщили, че основните сили на противника са изоставили града. За отбрана били оставени само подофицерската школа, 8-и табор, картечна рота и още няколко роти[107].

Скоро слабата противникова съпротива била сломена и трите дивизии на армията, посрещнати радушно от местното, предимно българско население, влезли в града, където останали и на 13 октомври. Взети били много пленници и трофеи – пушки и 46 оръдия[108]. Преследване за пълен разгром на противника обаче не било предприето. Отстъпващите турски части и съединения преодолели паниката и се организирали за отбрана на нова позиция на линията Караагачдере–Люлебургаз–Бунархисар /дн. Пънархисар/. Ако българите „бяха запазили контакта с нас – пише Шериф паша, – те можеха да унищожат отоманската армия или най-малко, като не ѝ оставят време да се реорганизира, да стигнат в Цариград преди нея“[109].

Успешното провеждане на Лозенградската операция, увенчано с овладяването на Лозенград, било голям успех на българското военно изкуство, дошъл като резултат от успешните срещни боеве при Селиолу, Ескиполос и Петра, Гечкенли и Ериклер, при които решаващо значение имали бързината при развръщането, решителният удар „на нож" и стремителното настъпление. Затова, че българските войски не предприели веднага по-нататъшни действия за окончателното разгромяване на отстъпващите и обхванати от паника турски войски, вина имало и Главното командване, което не утвърдило исканото от командващия 3-а армия разрешение за незабавно преследване на противника[110]. Не била използвана добре и кавалерийската дивизия като бързоподвижна и маневрена сила. Поради това след тежките загуби в първите боеве Източната турска армия успяла да се оттегли и заедно с пристигналите подкрепления /17-и и 18-и корпус/ се организирала за нова отбрана. Независимо от това Лозенградската операция завършила с овладяването на Лозенградската крепост. Още тогава военният кореспондент на английския вестник „Дейли Телеграф" Луи Бързина отбелязал: „Превземането на Лозенград... е един от най-големите триумфи, каквито въобще военната история познава."[111] Руският военен кореспондент Н. П. Мамонтов писал, че ген. Р. Димитриев завзел прехвалената Лозенградска крепост само за 6 дни, като с това постигнал „колосален успех" с „нищожни загуби"[112].

ЛЮЛЕБУРГАЗ–БУНАРХИСАРСКА ОПЕРАЦИЯ. Планът на турското командване бил с оттеглилите се от 1-ви, 2-ри, 3-и и 4-и корпус сили и с пристигналите 17-и и 18-и корпус – всичко около 120 000–130 000 души, с около 300 оръдия и 65 ескадрона да заеме и организира за отбрана линията Люлебургаз–Бунархисар, на която да спре по-нататъшното настъпление на българските войски[113]. Командващ Източната армия останал Абдулах паша, който след неуспеха на Лозенградското сражение си подал оставката, но тя не била приета от турското правителство.

Българското командване заповядало на войските на 1-а и 3-а армия след малък отдих да продължат настъплението, като 1-ва армия ангажира противника по фронта, а 3-а армия нанесе решителен удар срещу десния му фланг[114], за да го отблъсне към брега на Мраморно море и да открие пътя към Цариград[115]. При получаването на тази заповед съставът и средствата на 1-ва и 3-а армия възлизали на 108 000 души, 116 тежки картечници и 360 оръдия. След пристигането на 17-и и 18-и корпус на противника съотношението на силите и средствата не само се изравнило, но по брой на бойците се изменило в полза на неприятеля.

На 17 октомври след кратка артилерийска подготовка настъплението срещу противниковата позиция на фронта Люлебургаз–Бунархисар започнало. Въпреки ожесточената съпротива 5-а пехотна дунавска дивизия успяла да овладее височините в района на Чангора, минала р. Сауджакдере и излязла към Дуванджа и Виза /дн. Визе/. Не така успешно се развило настъплението на 4-а пехотна преславска дивизия, първоешелонните полкове на която попаднали под плътния артилерийски и пушечен огън на противника, още когато се спускали към р. Караагачдере. За да се сломи противниковата артилерия, командирът на дивизията заповядал на командира на 5-и скорострелен артилерийски полк полк. Манев да обедини усилията на цялата дивизионна артилерия[116]. Това може да се приеме като зараждане на централизираното управление на артилерията не само при контрабатарейната борба, но и при осигуряване на настъплението на пехотата.

Решителни бойни действия на 17 октомври водила и 6-а пехотна бдинска дивизия, която след като пробила противниковата позиция, с активните си действия по фронта се опитала да подпомогне настъплението на 4-а пехотна преславска дивизия[117]. Но и тук противникът оказал ожесточена съпротива. Проникналите в предните окопи подразделения били контраатакувани и отхвърлени на изходното им положение. За да бъдат подтикнати бойците отново да настъпят, командващият армията ген.-лейт. Р. Димитриев заповядал на командира на дивизията ген.-майор Пр. Тенев лично да поведе резерва /56-и пехотен полк/ в атака. Атаката била неудържима. С удар „на нож" и с мощен вик „ура" предните противникови окопи в района на Туркбей били овладяни[118].

Успешно настъпила и 1-ва бригада от 6-а пехотна бдинска дивизия, която завзела Люлебургаз и го задържала до пристигането на първоешелонните дивизии на 1-ва българска армия.

Отдалечението на Главното командване от войските и това, че се отдавали директиви за всеки боен ден, сковавало инициативата на командващите армии. Затова по време на бойните действия на линията Люлебургаз–Бунархисар се почувствала остро необходимостта от междинно звено между Главното командване и армиите. Това принудило цар Фердинанд да назначи ген.-лейт. Р. Димитриев за командващ съединените 1-ва и 3-а армия[119] – факт, който може да се сметне за начален момент, за зараждане на фронтовото командване, а разпореждането на началник-щаба на Действащата армия ген. Иван Фичев до началника на инженерните войски ген. Симеон Янков да предаде в разпореждане на командващия Съединените армии два самолета за действие в посоката Лозенград–Бунархисар[120] може да се приеме като начален момент, като поява на армейската авиация.

Засилената съпротива на противника и контраударите със силите на 18-и корпус срещу 5-а пехотна дивизия и незначителният успех на 4-а пехотна дивизия към Караагач–Чангора довели командващия Съединените армии ген.-лейт. Р. Димитриев до мисълта да пренесе усилията на боя от левия фланг в центъра, като използва по това направление и 6-а пехотна бдинска дивизия. Замисълът му бил да притисне противника към труднопроходимата Странджа планина, като прекъсне пътищата му за отстъпление към Чорлу–Чаталджа–Цариград. В изпълнение на този план 1-ва армия трябвало да засили натиска си към Люлебургаз. За охрана на нейния фланг била оставена кавалерийската дивизия[121].

Неудържимото настъпление на българските части и успешното задържане на 3-а бригада от 5-а пехотна дивизия на левия фланг в района северно от с. Пуралия застрашило фланговете на турските войски. Това принудило турското командване, без да има цялостна оценка на обстановката, да започне отстъпление не само на 2-ра, но и на 1-ва източна армия[122]. Преследвайки оттеглящия се противник, 4-а и 6-а пехотна дивизия излезли на подстъпите към Чангора и Сатикьой.

На другия ден започнало оттеглянето на противника и по направление на Бунархисар /дн. Пънархисар/–Виза /дн. Визе/. След като удържала натиска на противника и отбила неговия контраудар, 5-а пехотна дунавска дивизия също минала в настъпление. Дивизиите „Джамал“, „Фаудзия“ и „Хаснъ Изет“ били разбити и принудени да отстъпят към р. Сауджакдере.

Спечеленото тежко сражение на линията Люлебургаз–Бунархисар дало основание на ген.-лейт. Р. Димитриев да даде отдих, като „се спрат двете армии – трета и първа – с цел да се устроят и попълнят запасите си“. По време на Люлебургазката операция противникът дал много убити, ранени и пленници и оставил на бойното поле 50 оръдия и много други видове оръжия и военни материали[123]. Един германски артилерийски офицер, който съпровождал турската армия и присъствал на боевете при Люлебургаз, писал: „Турските войски се оттеглят в най-голям безпорядък, корпуси без офицери, офицери без войници, всичко е смутено и в пълен безпорядък, в една ужасна бъркотия. Липсата на дисциплина, безпорядъкът, деморализацията са изключителни.“[124]

Победата на българската войска при Люле-

Македоно-одринското опълчение на брега на Мраморно море, фотография, 1913 г. Национален военноисторически музей – София

бургаз–Бунархисар била голям успех на българското военно изкуство. Военният кореспондент на в. „Таймс“ дал много висока оценка на българската пехота: „...след всичко казано истинският герой на деня е българският пехотински войник“[125]. Руският военен кореспондент Н. П. Мамонтов писал: „...след сражението при Бунархисар–Люлебургаз турската Източна армия беше поголовно разбита“[126]. Френският военен аташе, който бил на фронта при Бунархисар, телеграфирал във Военното министерство в Париж: след тридневни боеве българската войска разби турската армия и тя се „разбяга към Карай и Чорлу“[127].

За успешното настъпление на 1-ва и 3-а армия в Източна Тракия спомогнали и активните действия на доброволческите чети на Михаил Герджиков, Ст. Петров, поручик Димо Аянов и др., които заедно с 10-а гранична дружина действали в Странджа планина и не само разузнавали за противника, но и осигурявали приморското направление и левия фланг на 3-а армия[128].

Победата на българската армия при Люлебургаз–Бунархисар била заплатена с цената на 2536 убити и 17 000 ранени[129]. Загубите на турската армия в убити и ранени възлизали на повече от 40 000 души[130].

БОЙНИ ДЕЙСТВИЯ ПО ОСТАНАЛИТЕ НАПРАВЛЕНИЯ. Когато войските на 1-ва и 3-а армия провеждали Лозенградската и Люлебургаз–Бунархисарската операция, а 2-а армия блокирала Одринската крепост, самостоятелните отряди на българската армия успешно настъпили по останалите направления.

Родопският отряд в състав една бригада от 2-ра пехотна тракийска дивизия и два полка, доброволческите чети на Стефан Калфа, Ботушанов, Христо Чернопеев и Пейо Шишманов[131] и 5-а и 6-а гранична дружина настъпили от района на Ракитово, Лъджене /дн. квартал на Велинград/, Чепеларе към Разлог, Неврокоп /дн. Гоце Делчев/, Батак–Дьовлен /дн. Девин/, Доспат–Неврокоп и Чепеларе–Пашмакли /дн. Смолян/, гара Бук /дн. Паранестрион/.

Въпреки ожесточената противникова съпротива и широкия около 180 км фронт отрядът успял да сломи противниковите подразделения, да се заслони откъм Пашмакли, към 18 октомври с част от 2-ра пехотна бригада завзел Неврокоп и продължил настъплението си към с. Зърнево /дн. Като Неврокопион/–Сяр /Серес/[132]. Двадесет и първи пехотен средногорски полк начело с полк. Владимир Серафимов, подпомогнат от четата на Ст. Калфа, след като овладял Тъмръшкия клин, на 8 октомври излязъл към Дьовлен. На 12 октомври полкът разбил турските подразделения при с. Аламидере /дн. Полковник Серафимово/ и овладял Смолян. Боевете за височините около с. Аламидере влезли в историята на войната като „Родопската Шипка“.

Девети пехотен пловдивски полк с четата на Ботушанов настъпил в две колони от Батак към с. Сатовча. След сломяване на противниковата съпротива на вр. Костадин и излизане в долината на р. Доспат полкът продължил настъплението си и на 19 октомври влязъл в Неврокоп.

На 2 ноември 1912 г. Родопският отряд продължил настъплението към Драма–Ксанти–Гюмюрджина /дн. Комотини/–Дедеагач /дн. Александруполис/. Заедно с присъединилия се към него 21-ви пехотен средногорски полк на 10 ноември влязъл в Гюмюрджина, а на 13 ноември с.г. овладял Дедеагач. По време на боевете в Родопите и в Беломорска Тракия смели и успешни бойни действия в тила на противника провели четите на Н. Данаилов, Д. Николов, А. Дограмаджиев, Кръстьо Българията и др.[133]

Успешно настъпление в Източните Родопи предприел и Хасковският отряд. На 11 октомври след като овладял Кърджали, част от отряда била привлечена за осигуряване фланга на 2-ра армия. В Кърджали, обособени като Кърджалийски отряд за настъпление към прохода Балкан Тореси /дн. Маказа/, останали само 1-ви сборен полк, 3-а македоно-одринска бригада и 2-ри сборен полк.

На 6 ноември заедно с 3 бригади от Македоно-одринското опълчение ген.-майор Никола Генев като командир на отряда решил с двоен обхват и удар по фронта да овладее прохода Маказа. Ударът бил стремителен. Трите турски табора, отбраняващи прохода, били разбити. Превалът Маказа бил овладян и на 8 ноември Кърджалийският отряд продължил стремителното си настъпление към Гюмюрджина[134].

Успешното напредване на Кърджалийския и на част от Родопския отряд към долното течение на Марица прекъснало пътя за отстъпление на корпуса на Явер паша. В резултат на съгласуваните им удари, с участието на Македоно-одринското опълчение и на Сборната конна бригада, на 14 ноември 1912 г. към Мерхамлъ /дн. Пеплос/ Явер паша бил обкръжен и принуден да се предаде. Пленени били 252 офицери и 8879 войници. Като трофей били взети 8 планински оръдия, 2 тежки картечници, повече от 1000 коня и голямо количество различно военно имущество[135].

Успешно изпълнявал своите задачи за охрана на българското Черноморско крайбрежие /разделе-

Знамето на 21-и пехотен полк, фотография, окт. 1912 г. Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

но на два участъка – Варненски и Бургаски/ българският боен флот. Първоначално заедно с бреговата охрана той подпомогнал организирането на сухопътната защита срещу евентуални турски десанти. След настъплението на българските войски към Чаталджа флотът получил задача чрез активно действие /крайцеруване/ по пътя за снабдяване на турската армия Кюстенджа – Цариград да извършва нападения срещу турските търговски кораби[136].

Под командването на капитан II ранг Димитър Добрев българските миноносци „Летящи“, „Смели“, „Строги“ и „Дръзки“ провели на 7 ноември 1912 г. торпедна атака срещу турския крайцер „Хамидие“[137]. Изстреляното от миноносеца „Дръзки“ с командир кап.-лейт. Георги Купов торпедо попаднало в носовата част на турския кораб. Повече от 30 души били убити и ранени. На буксир корабът бил изтеглен в Цариградското пристанище[138]. С решителните си действия българският Черноморски флот оказал ценно съдействие на българските войски пред Чаталджа.

Победите на българската войска в Източна Тракия и напредването ѝ към Мраморно море означавали не само поражение на турските въоръжени сили, но и заплаха за столицата на империята. Султан Мехмед V напуснал Цариград и се установил в Бруса /дн. Бурса/. Великите държави, разтревожени за съдбата на Проливите, изпратили там свои военни кораби. Германският крайцер „Гьобен“ се появил при столицата, за да „защищава германските поданици“, френският адмирал Дьо Фурие бил определен за общ командващ на чуждестранните военни кораби[139]. Разбира се, най-заинтересованата държава относно режима на Проливите била Русия[140].

Портата първоначално чрез посредничеството на великите сили, а на 29 октомври 1912 г. и чрез преки контакти поискала да се спрат военните действия и да се подпише примирие. С това се създавали благоприятни условия за успешно приключване на войната за България, и то за по-малко от един месец след нейното започване.

Вместо да се възползва от изгодното положение, българското Главно командване начело с цар Фердинанд отхвърлило турското предложение[141]. Фердинанд знаел, че великите сили имали противоречиви интереси по отношение на Турция и Проливите. Германия и Австро-Унгария били против поражението на Турция и за разрив между съюзниците. Русия се опитала да наложи на Австро-Унгария политика на ненамеса, като самата тя заявила, че ще пази неутралитет[142], но усилията ѝ в тази насока не дали резултат във Виена[143]. Англия и Русия имали спорове относно бъдещето на Проливите. Руското правителство заявило, че ще допусне влизането на български войски в Цариград само временно, като преди това една руска ескадра щяла да влезе в Проливите и да остане там, докато „продължи окупацията на турската столица“[144]. Другите велики държави вече придвижвали флотите си към Дарданелите. Българското правителство се опитало да получи съгласието на Русия да му окаже подкрепа със своите военни кораби за завземането на Цариград, но му било отказано.

Цар Фердинанд забранил на ген.-лейт. Димитриев да преговаря за примирие с изпратения от турското командване парламентьор в района на Чаталджа[145]. Вместо това на 23 октомври 1912 г. от Елхово, където се бил преместил Щабът на Действащата армия, била издадена заповед българските войски да продължат настъплението си, да търсят противника и да го атакуват, където го намерят[146].

След тежкото поражение в битката при Люлебургаз – Бунархисар неприятелските войски започнали да се оттеглят към Чаталджа „с цел да бранят педя по педя земята около своята столица“[147]. Турското командване прехвърлило резерви от Мала Азия и с отстъпващите сили била формирана Чаталджанската армия в състав от 6 корпуса с около 110 000 – 120 000 души и с 343 оръдия под командването на Назъм паша.

Чаталджанската позиция, чиито флангове опирали на езерата Деркос /дн. Дурусу/ и Бююкчекмедже, преграждала най-тясната част /25 – 30 км/ от Цариградския полуостров; тя била изградена под ръководството на белгийския инженер Биалмон още по време на Руско-турската война от 1877 – 1878 г. и подсилена с нови укрепления при започване на Балканската война.

ЧАТАЛДЖАНСКА ОПЕРАЦИЯ. В изпълнение на заповедта на българското командване от 24 октомври 1912 г. 1-а и 3-а армия започнали да напредват към Чаталджанската позиция[148]. Неблагоприятно отражение върху духа на българските войници оказвали лошото снабдяване, сведенията за тежкото положение на семействата на бедните войници, появата на заболявания от холера и т.н.[149] Значителна част от артилерията изостанала от пехотата по разкаляните пътища на Източна Тракия. Редица подразделения били оставени за охрана в тила на напредващите сили на 1-ва и 3-а армия. Поради тези обстоятелства намалели броят и боеспособността на войските, които излезли пред Чаталджанската позиция. Те били около 107 000 войници с 462 оръдия. При това положение съотношението на силите почти се изравнило, а надмощието на българската артилерия било незначително /1,3:1/[150]. Не достигала голямокалибрена артилерия.

Командващият Съединените армии ген.-лейт.

Щабът на 3-а армия начело с командващия ген. Радко Димитриев и началник-щаба му полк. Константин Жостов разглеждат плана на оперативните действия, фотография, 1912 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Р. Димитриев уведомил Щаба на Действащата армия, че една прибързана атака на силната Чаталджанска позиция няма големи шансове за успех. Въпреки това цар Фердинанд се намесил грубо и заповядал да се предприеме настъпление[151]. В изпълнение на заповедта на 3 ноември 1912 г. помощник-главнокомандващият ген.-лейт. Михаил Савов се явил в щаба на 3-а армия и заповядал на ген.-лейт. Р. Димитриев: „Съединените армии да минат в настъпление и да атакуват противника на Чаталджанската позиция.“[152] Това била заповед, в която нямало замисъл за действие, не се посочвали направленията на главния и на спомагателния удар и задачите за постигане, липсвала дори увереност в победата. На възражението на ген.-лейт. Р. Димитриев, че тази прибързана атака едва ли ще успее, ген.-лейт. М. Савов заявил: „...там ще видим. Ако излезе, че противникът е дотолкова силен, че атаката бъде не по силите ни, тогава вече ще говорим за примирие.“[153]

В изпълнение на дадената от ген.-лейт. М. Савов директива на 4 ноември 1912 г. сутринта, като се възползвали от падналата мъгла, войските на 1-ва и 3-а армия минали в настъпление. Трета армия с 9-а и 3-а пехотна дивизия в първи ешелон и 4-а и 5-а пехотна дивизия във втори ешелон настъпила на фронта Гьокчели до Бююкчекмедже[154]. Кавалерийската дивизия останала в резерв на Главното командване. Въпреки ожесточената съпротива на противника българските войски настъпили успешно. В отделни участъци войниците преодолели речните корита, като газели до гърди в студената вода. На прибежки те успели да се приближат към предните позиции на противника. Шеста пехотна дивизия атакувала с удар „на нож“ укреплението Отлук, а 3-а пехотна дивизия овладяла опорния пункт Колкьой. Създали се условия да се атакува главната позиция. Останалите дивизии били спрени на предните позиции и били принудени да се окопават.

Въпреки понесените загуби на другия ден ген.-лейт. Р. Димитриев заповядал настъплението да продължи, като главните усилия се насочат срещу десния фланг на противника[155]. С пълзене, под град от куршуми и снаряди, на много участъци от фронта войските достигнали до противниковите позиции и се хвърлили в атака. Най-успешно било настъплението на 29-и пехотен ямболски полк, който овладял един от най-силните опорни пунктове – форта „Иллери табия“[156]. Останал без подкрепа и контраатакуван, полкът бил принуден да отстъпи. Отстъпил и 24-и пехотен черноморски полк, който достигнал до предните позиции на противника, но не можал да ги атакува[157].

Въпреки проявения масов и личен героизъм неуспешно било настъплението и на останалите полкове и дивизии. Само 6-а пехотна дивизия успяла да овладее чифлика Ескидже, но и този успех не бил развит.

Неуспехът на двудневната атака на Чаталджанската позиция и значителните загуби в убити и ранени принудили ген.-лейт. Р. Димитриев да вземе решение за оттегляне на войските на изходните позиции за настъпление. Оттеглянето се извършило организирано. Опитите на противника да мине в контранастъпление били осуетени. Неуспехът обаче окуражил турското командване, което по време на започналите преговори за примирие, а по-късно и на преговорите за мир в Лондон се оказало твърде неотстъпчиво.

Действията за овладяване на Чаталджа и за бързо излизане към Цариград стрували загубата на 12 012 български войници и офицери /1482 убити, 9129 ранени и 1401 изчезнали/[158]. Турските загуби, вкл. и в боевете на подстъпите към Чаталджа, възлизали на около 22 000 души[159].

Причините за неуспеха на Чаталджанската операция били много: прибързаното и безотговорно решение да се предприеме атака, неосведомеността относно отбранителните съоръжения и позициите на неприятеля, липсата на замисъл за пробив на определен участък, недоброто взаимодействие между пехотата и артилерията, недостатъчното разузнаване и др.[160]

ДЕЙСТВИЯ НА СЪЮЗНИЦИТЕ НА ЗАПАДНИЯ /МАКЕДОНСКИЯ/ ОПЕРАТИВЕН ТЕАТЪР. По време на настъпателните действия на българската армия на главния – Тракийския оперативен театър – съюзническите войски със значително по-малко жертви успешно настъпили на Западния /Македонския/ оперативен театър.

Първа сръбска армия в състав от около 108 000 бойци[161] настъпила на 7 октомври 1912 г. от Враня към Куманово. Срещу нея настъпвали частите на Вардарската турска армия с около 54 000 души[162]. Турското настъпление не само било отблъснато, но сръбските части минали в контранастъпление и на 11 октомври 1912 г. северно и североизточно от Куманово разбили противника. Турските войски понесли тежки загуби – около 12 000 души, срещу 4766 ранени и убити сърби[163].

Сръбското командване не могло да прецени добре успеха в Кумановската операция, поради което сръбските части не преследвали противника. Това дало възможност на турското командване да оттегли войските си от Скопие и да ги организира за отбрана на Битолското поле.

Настъплението на 1-ва сръбска армия към Битоля било подновено едва на 4 ноември. С големи усилия, „по време на които армията трябвало да отбива ударите на 5-и турски корпус“, първоешелонните сръбски дивизии успели да пробият противниковата отбрана в района на с. Драгожани. Загубил сражението, 7-и турски корпус се оттеглил към Ресен, а 5-и корпус – към Лерин /дн. Флорина/ – Корча[164]. По-късно, без да бъдат преследвани, тези корпуси се оттеглили към Албания и влезли в крепостта Янина, с което избегнали пълното си поражение.

По време на Битолската операция били извадени от строя 13 000 турски войници и 56 оръдия. Според сведения на сръбската войска нейните загуби възлизали на 5136 ранени и убити[165].

Като използвала значителното си превъзходство в жива сила и бойна техника, 3-а сръбска армия, с около 63 000 души, освободила областта Метохия, а след това с част от своя състав се спуснала на юг към Битоля в помощ на 1-ва армия и към Пелистер планина, а с друга част настъпила в Албания и стигнала до Драч[166].

Действията на 1-ва и 3-а сръбска армия в Македония се подпомагали от активните разузнавателни действия на българските доброволчески чети, които действали на принципа на партизанската война в тила на противника[167]. Сред тях изключителна смелост и съобразителност проявили четите на Кръстьо Лазаров – при боевете за Куманово, на Методи Стойчев – при освобождението на Крушево, на Кръстьо Маликов – при прекъсването на жп линия Лерин–Битоля, на Петър Чаулев – при боевете за Ресен и Охрид и др.

Втора съюзна армия в състав 7-а пехотна рилска дивизия и Тимошката сръбска дивизия започнала бойните си действия срещу част от Струмския корпус и Вардарската турска армия на 5 октомври 1912 г. първоначално с настъпление на българските, а от 8 октомври и на сръбските части.

Настъпвайки по посока Кочани–Царево село /дн. Делчево/–Пехчево и към Горна Джумая /дн. Благоевград/–Крупник–Рупел /дн. Клиди/, в решителни боеве 7-а пехотна рилска дивизия сломила съпротивата на части от Струмския турски корпус и още първия ден овладяла Царево село, на 10 октомври завзела Пехчево и на 14 октомври, след като отразила неприятелските контраатаки, излязла южно от Кресненското дефиле. В това време Тимошката дивизия завзела Крива паланка и се насочила към Страцин, Щип и Велес[168].

След първите успешни боеве, вместо да настъпи решително по долината на р. Струма, 7-а пехотна рилска дивизия получила заповед от командира на 2-ра съюзна армия ген.-майор Степа Степанович да насочи част от силите си към Щип, а войските в Пехчево и Кресна да останат в отбрана[169]. Само след намесата на българското командване дивизията настъпила към Рупелското дефиле, което превзела с бой на 21 октомври и освободила Струмица. След това частите на 7-а пехотна рилска дивизия продължили стремителното си настъпление на юг и на 27 октомври 1912 г. стигнали до Солун, който само един ден преди това се предал на гръцката армия. След споразумение с гръцкото командване две български дружини на 29 октомври влезли в Солун[170]. По-късно по-голямата част от 7-а пехотна рилска дивизия била пренесена по море с гръцки кораби на Тракийския боен фронт.

Настъплението на гръцките войски се извършило въз основа на плана на гръцкото командване за действие: главният удар към Солун се възлагал на Тесалийската армия в състав от 7 дивизии с около 105 000 души. За настъпление в Епир била отделена по-малка армия. Като си осигурила превъзходство /около 5:1/ по посока на главния удар, гръцката армия спечелила сражението при прохода Сарандапоро на 10 октомври 1912 г. След това гръцките войски излезли в долината на р. Бистрица, превзели Енидже Вардар /дн. Яница/ и бързо настъпили към Солун. За предаването на Солун без бой на гърците съдействали и някои от консулите на великите сили в града.

След успеха при прохода Сарандапоро 5-а гръцка дивизия настъпила в направление на Козани–Лерин–Битоля, с цел първа да овладее Битоля. При Лерин тя срещнала части от отстъпващия 6-и турски корпус, които разбили дивизията и я принудили да се оттегли към Козани[171]. Сръбската армия била завзела вече Битоля.

След редица боеве Епирската гръцка армия на 21 октомври овладяла Превеза и обсадила крепостта Янина.

Основните сили на черногорската войска, наброяваща общо около 30 000 души, настъпили в направление на крепостта Шкодра. Освен тях 4-а пехотна дивизия настъпила към Беранье–Ипек /дн. Печ/–Дяково, а 9-а пехотна бригада настъпила към Бело поле и Плевле. Черногорската армия не успяла да завладее крепостта Шкодра, поради което се наложило да я обсади. По-успешно се развило настъплението по останалите направления, където във взаимодействие със сръбските части черногорските войски освободили областта Санджака.

Победите на балканските съюзници над Османската империя улеснили освободителната борба на албанския народ. На 28 ноември 1912 г. била провъзгласена независимостта на Албания – събитие, което пречело на сръбските и гръцките планове за подялба на Албания[172].

Освен Австро-Унгария към войната на Балканите проявили голям интерес и държавите от Съглашението. По повод на бързото настъпление на българската войска в Източна Тракия и излизането ѝ на Мраморно море руският „Правительственный вестник“ цитирал изявленията на френския министър-председател Раймон Поанкаре, който формулирал становището на Съглашението в 3 точки: Великите сили да признаят териториалните разширения на балканските страни; властта на султана да се запази в Цариград и в прилежащия район /в Източна Тракия/; да се свика мирна конференция на европейските велики сили с участието на балканските страни[173].

Великите сили от двете групировки се готвели за решаваща намеса в „балканските дела“.

4.

Втори етап на войната

Преговорите между Турция и България завършили на 20 ноември 1912 г. с подписване на примирие. Поради намесата на великите сили и противоречивите искания на воюващите преговорите за мир с Турция се затруднили и били продължени в Лондон. Те се водели под „наблюдението“, а фактически с участието на шестте велики сили, които въз основа на своите съюзни договори /на Съглашението и на Тройния съюз/ съгласували своите становища. Най-важна роля играела Англия чрез своя външен министър сър Едуард Грей[174].

Ярослав Вешин.
„Бивак
пред Одрин“,
м. б.
Национална
художествена
галерия –
София

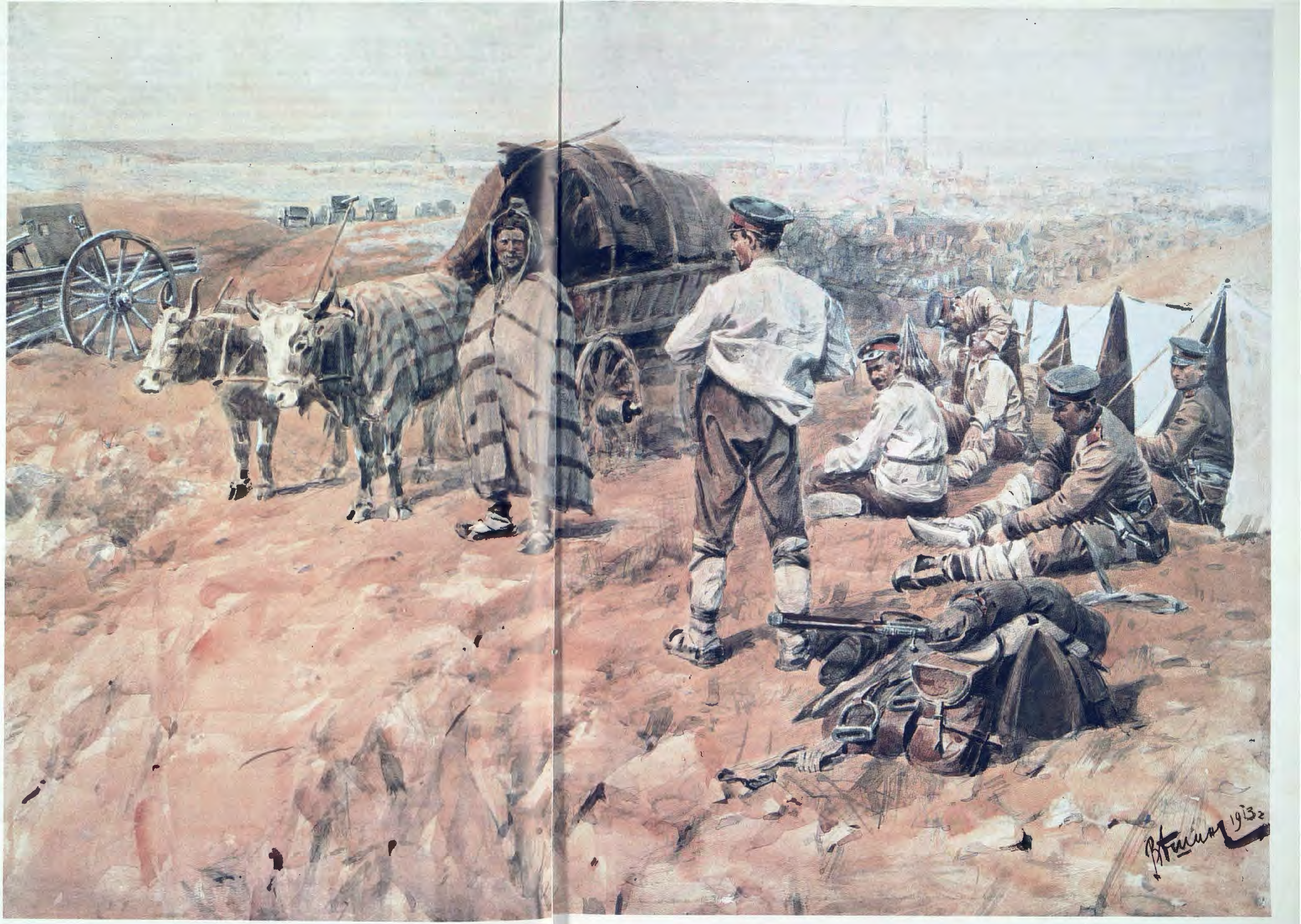

Поради противоречията между двата блока и липсата на разбирателство между балканските съюзници преговорите се проточили.

Турското правителство се възползвало от противоречията между Съглашението и Тройния съюз и започнало да бави своя отговор. Все пак свиканият на 9 януари 1913 г. Държавен съвет при султана решил, че няма друг избор освен да подпише мирния договор. Това решение предизвикало недоволството на младотурците начело с Енвер бей, които извършили преврат с поддръжката на голяма част от офицерите. На 10 януари 1913 г. правителството на Кямил паша било свалено, а военният министър убит[175]. Султанът бил принуден да назначи за велик везир Махмуд Шефкет паша. Преговорите за мир били прекъснати и от 21 януари 1913 г. бойните действия били възобновени.

С цел да се осигурят 1-ва и 3-а армия, които ангажирали противника на Чаталджа, българското командване създало нова, 4-а армия в състав 2-ра и 7-а пехотна дивизия, Македоно-одринското опълчение, Конната дивизия и Сборната конна бригада[176]. На командира на армията ген.-майор Стилиян Ковачев била поставена задачата да заеме и организира за отбрана крайбрежието на Мраморно море, като не допусне турско настъпление от Галиполското направление към Одрин и Чаталджа.

ОТБРАНАТА ПРИ БУЛАИР И ШАРКЬОЙ. Настъплението на турските войски срещу 4-а армия започнало на 26 януари 1913 г., когато двете турски дивизии от Галиполския полуостров настъпили срещу 7-а пехотна рилска дивизия. В ожесточени боеве българските войници задържали своите позиции, а с пристигането на дивизионните резерви били проведени решителни контраатаки за изтласкване на противника. Неприятелят бил принуден да се оттегли към Булаир[177].

След настъплението при Булаир започнал десант на 10-и турски корпус в района на Шаркьой /дн. Индже Бурне/. Стоварените тук два турски полка се опитали да минат в настъпление, но срещнали упоритата съпротива на Македоно-одринското опълчение, което с решителни контраатаки не само ограничило плацдарма, завзет от десантните части, но и отхвърлило неприятеля към морето[178].

На другия ден командирът на 10-и корпус смятал да продължи стоварването на нови сили и средства, но поради неуспеха на бойните действия при Булаир и решителните контраатаки на Македоно-одринското опълчение при Шаркьой заповядал да се прекрати десантът, войниците да се натоварят на корабите и да се отправят към Цариград. Четвърта българска армия успешно изпълнила поставената ѝ задача.

По това време 1-ва и 3-а българска армия, които по решение на Главното командване преминали към отбрана пред Чаталджа, провалили опитите на Чаталджанската турска армия да настъпи и да деблокира Одринската крепост. Това оказало отрицателно въздействие върху младотурското правителство, което уведомило представителите на великите сили в Лондон, че приема тяхното „посредничество“ с цел да се постигне мир[179]. Неуспехът на Булаир и Шаркьой показал, че Портата вече била загубила надеждата, че ще може да задържи Одрин под своя власт.

Българското командване добре разбирало, че за да се накара противникът да поднови преговорите за мир, следва да се превземе Одрин. Същото смятали и другите съюзни сили, които трябвало да завземат Янина и Шкодра /Скутари/. Ето защо съюзниците, като изложили своето становище относно условията за бъдещ мирен договор, на 1 март 1913 г. заявили, че военните действия ще продължат.

ОДРИНСКАТА ОПЕРАЦИЯ. Одринският гарнизон се състоял от 50 000 войници и офицери с 524 оръдия. Комендант на крепостта бил Мехмед Шукри паша, известен с потушаването на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Той високомерно твърдял, че от негова страна било направено всичко възможно за задържане на крепостта. Султанският военен съветник Колмар фон дер Голц паша също обичал да казва, че Одрин може да се превземе само от пруската армия, и то след няколкомесечна блокада.

Идеята да се атакува Одринската крепост възникнала още на 9 ноември 1912 г., но командването на 2-ра армия започнало методична подготовка за овладяване на крепостта едва към края на годината. Организирано било системно разузнаване за проучване на силите и разположението на противника, крепостта и съоръженията ѝ. В помощ на обсаждащата българска армия били привлечени 2 сръбски дивизии, които по численост се равнявали на една българска дивизия. Като резултат от проведената подготовка командващият армията ген.-лейт. Никола Иванов донесъл в Щаба на Действащата армия, че е възможен пряк щурм на Одринската крепост, при който той разчитал на успех[180].

Това смело предложение ген.-лейт. Н. Иванов направил въпреки съществуващите по онова време схващания във военното изкуство, че крепостите се блокират, а не се атакуват. При това той предложил атаката да се проведе от Източния сектор през нощта, срещу най-силната част на крепостта – фортовете Айвазбаба и съседните му Кестенлик и Таштабия и освен главен удар да се нанесат спомагателни удари за отвличане на вниманието на противника[181].

Трети артилерийски полк пред Булаир, фотография, април 1913 г. Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

Командването на Действащата армия приело направеното от ген.-лейт. Н. Иванов предложение. Само помощник-главнокомандващият ген.-лейт. М. Савов не бил напълно убеден и поставил резолюция върху доклада: „Одобрявам, но зависи как ще се сложи общата обстановка на Главния театър.“ [182]

Непосредствената подготовка на 2-ра армия за щурмуване и овладяване на Одринската крепост започнала веднага, след като било прието предложението на командващия армията. За по-лесно командване на войските обсадата била разделена на сектори и участъци. В Северозападния и Западния сектор двете сръбски дивизии трябвало да отвличат вниманието на противника и да го задържат, така че войските от Източния сектор с командир ген.-майор Георги Вазов да могат да атакуват крепостта.

На Източния сектор, между р. Тунджа и долното течение на р. Марица, били съсредоточени общо 24 пехотни полка с 328 оръдия и 70 картечници, или около 82 000 души бойци /58%/ от състава на 2-ра армия. Това давало възможност в направлението на главния удар да се постигне превъзходство в жива сила и бойна техника /3,5:1 в жива сила и 1,5:1 в артилерия/[183].

След щателната подготовка на атаката и въз основа на възприетия план за действие на 11 март 1913 г. българската артилерия открила съсредоточен огън срещу позициите на противника. Под прикритието на мощния артилерийски огън атаката започнала през нощта без вик „ура“ и без пушечна стрелба. В тъмнината напред запълзели бойци, команди и групи от бомбиери, телорезачи, първите, вторите и третите ешелони на пехотата.

Доста преди настъплението срещу Одринската крепост българската авиация извършила бомбардировка над одринската жп гара Караагач, разпръсквала позиви, а по време на дневните бойни действия направила и успешни опити за коригиране огъня на артилерията. Първата бомбардировка над гара Караагач била извършена от българските летци пор. Радул Милков и подпор. Продан Топракчиев на 16 октомври 1912 г.

Важно значение за успеха на атаката на Одринската крепост имала морално-психологическата подготовка на бойците. В заповедта на началника на войските от Източния сектор ген.-майор Г. Вазов за настъпление срещу Одрин се казвало: „Трябва да се помни, че тази нощ е необходимо да се реши съдбата на Одринската крепост. Връщане назад няма! Противникът трябва да бъде сломен. Напред ни чака слава и мир, а назад – безславие и смърт.“ [184]

Призори на 12 март атаката на предната позиция започнала с бой „на нож“. Турските войници първоначално били смутени, но след това се съвзели и оказали ожесточена съпротива. Особено тежки боеве се водили за хребетите Куштепе, Карабаир и за форта Маслак. Но скоро съпротивата на противника била сломена и предната позиция от Източния сектор била завзета. Напред настъпили и бойците от останалите сектори. Пленени били повече от 800 противникови войници, а 20 оръдия и 6 тежки картечници били взети като трофеи.

На следващата нощ настъплението на българските войски продължило. Атакувани били най-силните фортове – Айвазбаба, Илдъзтабия, Топйолу. Най-устремни били атаките на загорци, ямболци и шипченци. Неприятелят и този път не издържал и след кръвопролитна ръкопашна схватка бил принуден на отделни места да отстъпи към града; в други участъци направил опити за частични контраатаки, които успешно били отбити.

В резултат на неудържимите настъпателни действия на българите на 13 март 1913 г. противниковата съпротива била сломена и комендантът на крепостта Одрин Мехмед Шукри паша бил принуден да се предаде на българите с целия гарнизон – 14 генерали, над 2000 старши и младши офицери и повече от 50 000 войници. Като трофеи били взети 113 оръдия, 46 тежки картечници и около 12 000 пушки. Другото оръжие било унищожено от противника, който го хвърлил в р. Тунджа. По този повод командващият 2-ра армия ген.-лейт. Н. Иванов на 13 март телеграфирал до Щаба на Действащата армия: „Сега се връщам от Одрин, гдето ходих да приема Шукри паша, който ми се предаде с щаба си.“ [185]

Загубите на българската армия по време на Одринската операция възлизали на 1316 убити, 451 безследно изчезнали и 6329 ранени[186]. Сръбските загуби възлизали на 292 убити и 1229 ранени и безследно изчезнали[187].

Успехът на българите се дължал на много фактори: сериозната подготовка на предстоящите бойни действия, правилния замисъл, съобразително избраните и точно определени направления на главния и на спомагателните удари, изключителната храброст и бойното умение на българския войник, отличната подготвеност на офицерите и пр.

Превземането на Одрин дало основание на командващия войските на 2-ра армия ген.-лейт. Н. Иванов в благодарствената си заповед от 13 март 1913 г. да заяви: „Гордея се, че съм ваш началник! Гордея се, че съм българин.“ [188] Безспорно найважна роля за овладяването на Одринската крепост изиграла изключителната храброст на българските войни. Това направило много силно впечатление на чуждестранните военни наблюдатели. Френският военен аташе в София Матарел уведомил своя Генерален щаб за особените прояви на храброст на войниците и на офицерите при щурмуването и превземането на Одрин: „Смелостта им е наистина много голяма. Увериха ме, че след обед на 12 март въпреки силния огън на турците, който ги заставяше да се притискат към земята, офицерите и войниците от някои полкове са молели началниците на големите единици да им разрешат да вървят напред.“ Матарел добавя, че смелостта на българските войни се съединява с преданост. Това правело от „българина прекрасен войник“ [189].

С овладяването на Одринската крепост действията на българската армия срещу Турция били преустановени. Балканската война от 1912–1913 г. завършила за България. Победата във войната била заплатена с цената на 61 278 убити, ранени и безследно изчезнали, т.е. около 5,6% от числения състав на армията[190], значително повече от загубите на Сърбия и Гърция, взети заедно.

Малко преди падането на Одрин гръцката Епирска армия завзела крепостта Янина, отбранявана от Есад паша с 15 000 войници и офицери. На 20 февруари крепостта била превзета с щурм, но част от защитниците ѝ успели да се изтеглят към Албания. В западната част на Балканския полуостров останала непревзета само Шкодренската крепост. Тя се бранела от голям гарнизон – 25 000 души. Черногорската войска предприела няколко смели атаки, но била отблъсната. Черногорското командване поискало помощ от Сърбия.

На 25 януари Шкодра била щурмувана от обединените сили на Сърбия и Черна гора. Атаката отново завършила с неуспех. След падането на Одрин се предприели постъпки за сключване на мир. Преговорите в Лондон под „контрола“ на великите сили били възобновени. Решено било да се образува албанска държава. Като научил за това, комендантът на Шкодра решил да предаде крепостта с право да се оттегли във вътрешността на Албания[191]. На 10 април 1913 г. Шкодра – последната турска крепост на Балканите – била завзета от съюзническите войски. Черна гора искала обаче не само да окупира, но и да завладее албанския град Шкодра. Това обстоятелство твърде усложнило мирните преговори в Лондон[192]. Сърбия пък държала да получи териториален излаз на Адриатическо море.

ЛОНДОНСКИ МИРЕН ДОГОВОР. Скоро след падането на Одринската крепост главнокомандващият турската армия Изет паша изпратил телеграма до Щаба на българската действаща армия, с която помолил да се прекратят бойните действия[193]. Портата изразила съгласие да се сключи примирие, а по-късно и мир в Лондон. Пет дни по-късно, на 1 април 1913 г., Турция поискала примирие и от останалите страни от Балканския съюз. То било сключено за 10 дни[194]. След изтичането на този срок примирието се възобновявало, докато се сключи мирният договор. Само Гърция отказала да подпише споразумението за примирие. Тя искала, преди да го подпише, да освободи всички острови в Егейско море, за да добие по-изгодна позиция на преговорите за мир в Лондон.

Преговорите в Лондон се водили вече при по-благоприятни условия за съюзниците. Младотурското правителство, което започнало втората фаза на войната с девиза „София или смърт", претърпяло пълно военно и морално поражение. Преговорите за мир били възобновени, но противоречията между балканските съюзници вместо да утихнат, още повече се изострили. Същевременно в хода на преговорите се очертали противоречивите стремежи на Балканите на Съглашението и Тройния съюз[195]. Въпреки че преговорите официално се водели от делегациите на съюзниците и Турция, всичко се решавало от великите сили в момент, когато форсирали въоръжаването си и се готвели за война[196]. И ако Балканската война не прераснала в европейска, за това съдействали главно бързото приключване на войната с победа на балканските съюзници и това, че някои от великите сили още не били завършили военните си приготовления.

Правителствата на великите сили упълномощили своите представители в София да заявят, че ще посредничат за сключване на мир. Министър-председателят Ив. Евстр. Гешов, като приел „по принцип" това предложение, натоварил българските пълномощни министри в Атина, Белград и Цетине да уведомят съответните правителства, че Балканският съюз пръв трябвало да направи своите искания за териториални промени и военни обезщетения от страна на Турция, като наблегнат, че България ще претендира за земите до линията Мидия /дн. Кънкьой/–Родосто /дн. Текирдаг/[197].

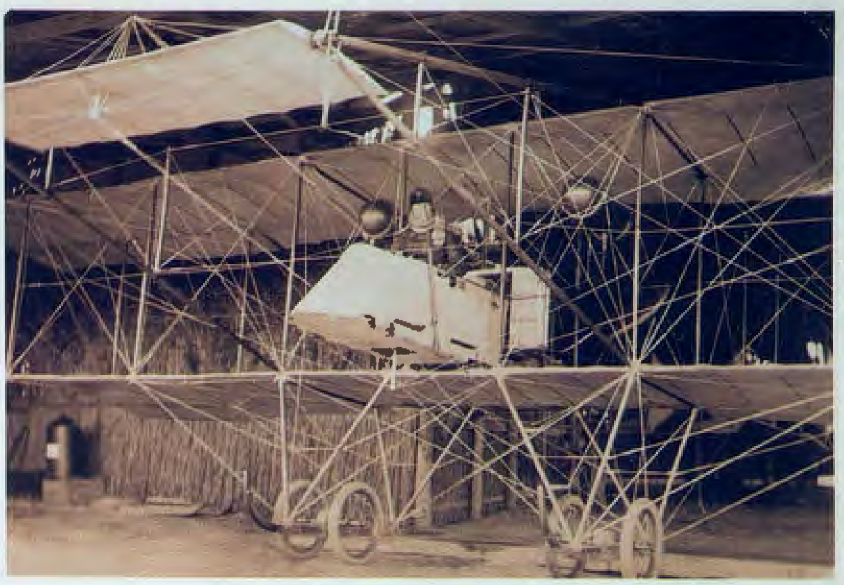

Българският аероплан, извършил за първи път въздушна бомбардировка във война над Одрин на 18 окт. 1912 г., фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий" – София

Из позициите на Одринската крепост след превземането й от българите, фотография, март 1913 г. Народна библиотека „Иван Вазов" – Пловдив

Особено енергично действала за сключване на мир английската дипломация. Още преди превземането на Одрин министърът на външните работи на Великобритания Едуард Грей предложил да се сключи мир при следните условия: а/ Турция да запази земите в Европа само до линията Мидия–Ер-

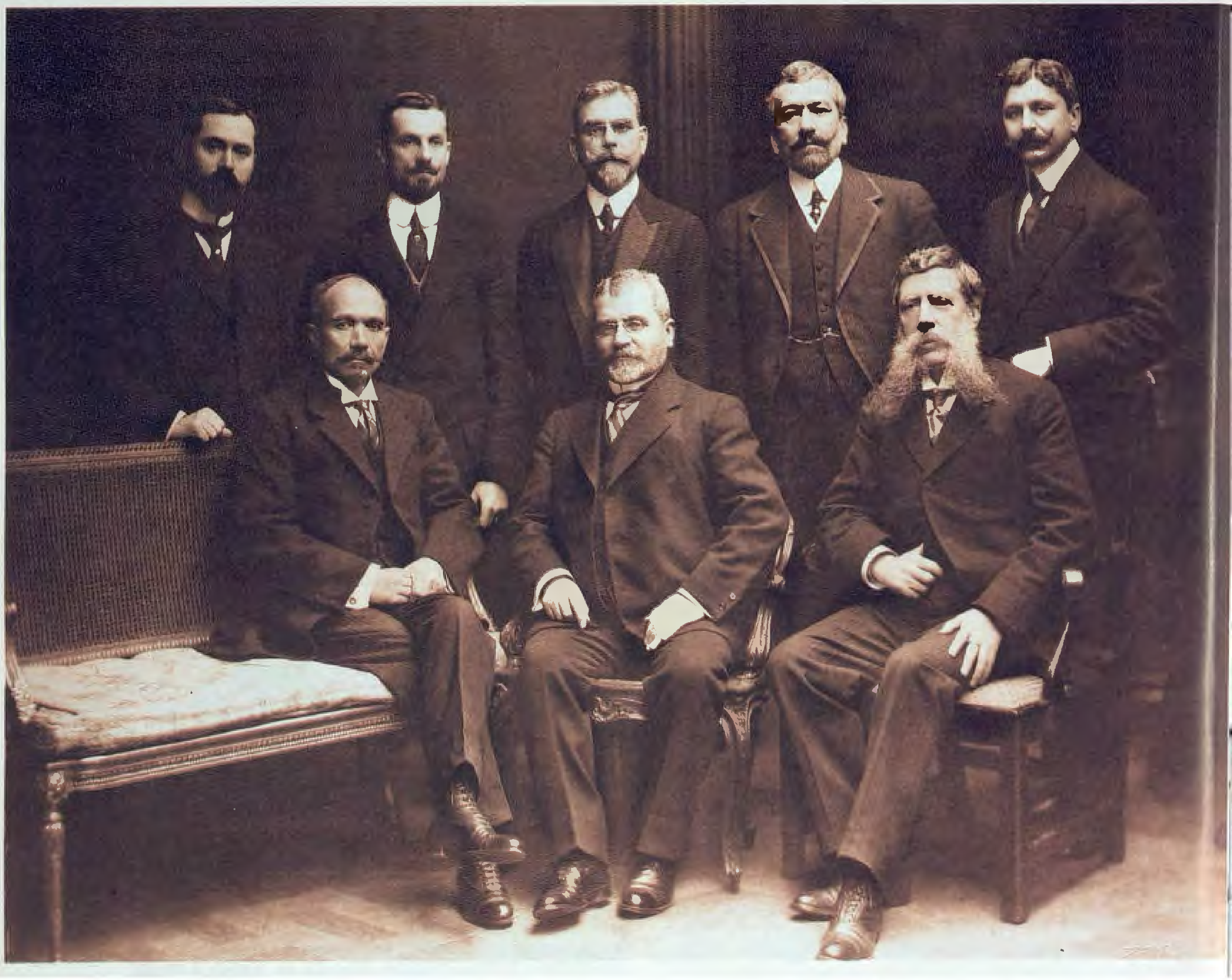

Членовете на българската делегация за подписването на мирния договор в Лондон, фотография, 1913 г. /седнали/: ген. Стефан Паприков, д-р Стоян Данев, Михаил Маджаров; /прави/: Михаил /Михалаки/ Милчев, Стефан Чапрашиков, полк. Константин Жостов, Йосиф Ангелов и проф. Михаил Поповилиев. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Договор за мир между България, Гърция, Черна гора и Сърбия, от една страна, и Турция. Лондон, 17 май 1913 г. /втора страница/. ЦДА – София

кене–Енос; б/ въпросът за владеенето на егейските острови и Албания да се реши от великите сили; в/ Портата да не плаща военни обезщетения на балканските държави; г/ последните да поемат част от дълговете на Турция към европейските държави. Едуард Грей не успял да постигне съгласие със своите партньори, освен с германския посланик. Условията били неприемливи и за балканските държави. На последвалата в Париж международна конференция било решено балканските съюзници да не участват в изплащането на турския държавен дълг срещу освобождаването на Турция от военно обезщетение за победителките. Скоро Одрин паднал и преговорите тръгнали по-ускорено. Трудностите се явили по-късно, когато черногорският крал Никола поискал на всяка цена да присъедини към своята държава крепостта Шкодра. По този повод Австро-Унгария заявила, че ако това стане, тя ще противодейства с военна сила. Само поради противоречията между Италия и Австро-Унгария по отношение на Шкодра не се стигнало до австрийска военна интервенция срещу Черна гора и срещу Сърбия, която искала излаз на Адриатическо море. През май 1913 г. поради опасение от влошаване на отношенията на Балканите великите сили се съгласили да намерят компромисно решение. Черна гора била принудена да отстъпи Шкодра, която била определена да остане във владение на Албания[198].

С това трудностите, съпровождащи преговорите за сключване на мир, не били преодолени. Австро-Унгария заплашила с война, ако се даде излаз на Сърбия на Адриатическо море.

Румънското правителство, което още със започването на войната не криело своята симпатия към Турция, поискало „териториална компенсация“ от България заради нейното разширяване за сметка на турските владения на Балканите. В Букурещ оправдавали своите искания с това, че в Македония имало влашко население /куцовласи, арумъни/. Австро-Унгария подкрепила румънската теза за куцовласите[199].

След падането на Одрин и подписването на примирието с Турция Румъния отправила официално „териториални искания“ спрямо България. Конфликтът, предизвикан от Румъния, бил разрешен от представителите на великите сили в Петербург. За целта била свикана дипломатическа конференция. След трудни преговори на 26 април 1913 г. бил подписан Петербургският протокол, по силата на който България трябвало да отстъпи на Румъния гр. Силистра. На българските граждани, които желаели да напуснат града, Румъния се задължавала да осигури обезщетение; България се задължавала да даде църковно-училищна автономия на куцовласите в земите, които биха останали под българска власт, и да не издига укрепления на българско-румънската граница. Така великите сили се разпореждали произволно със съдбините на България – откъснали от нея чисто български град.

Подписването на Петербургския протокол от шестте велики сили оказало влияние на преговорите в Лондон. Както за балканските държави, така и за Турция станало ясно, че големите европейски държави решавали основните въпроси, свързани с балканската криза, въз основа на своите интереси, като правели компромиси, за да избегнат една обща война, за която не били готови.

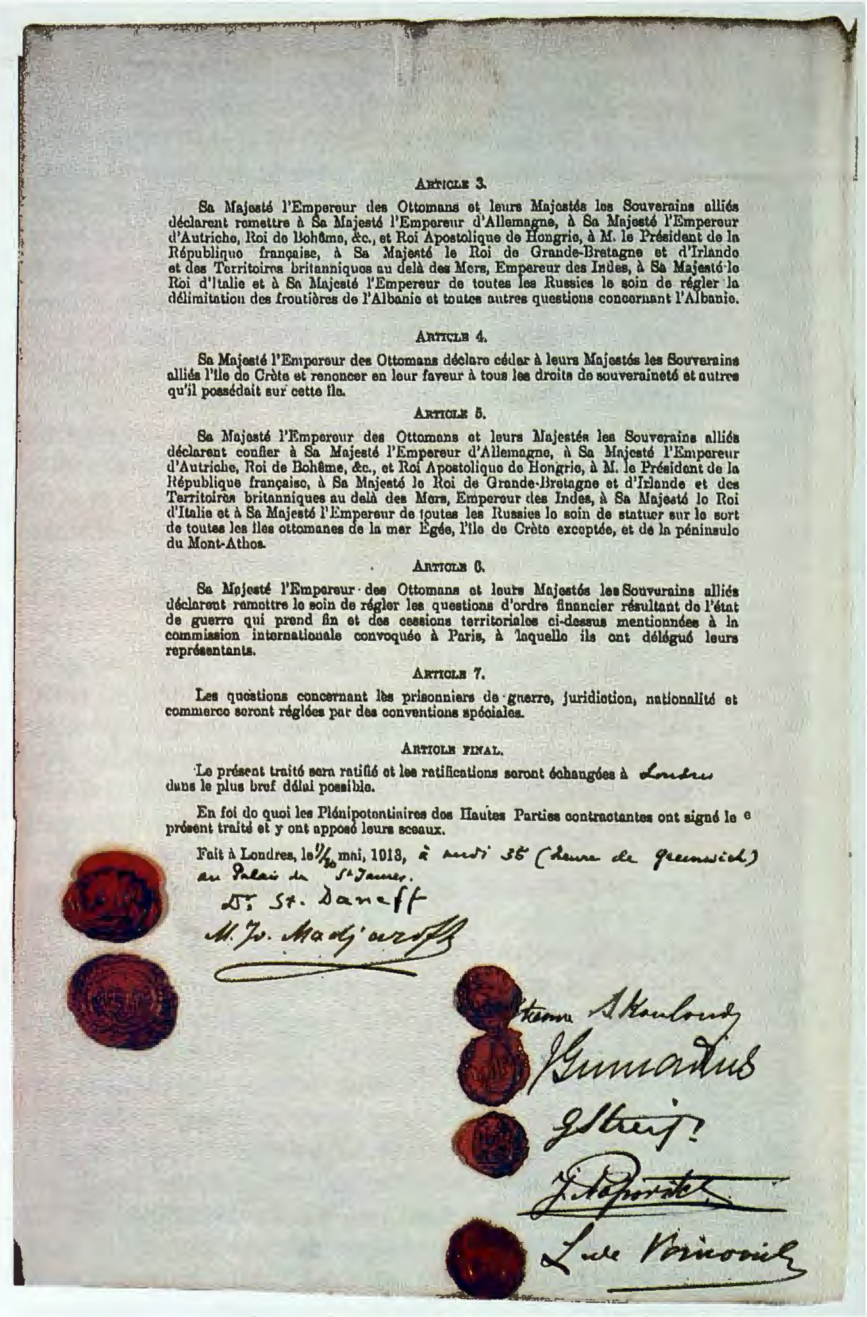

ARTICLE 3.

Sa Majesté l'Empereur des Ottomans et leurs Majestés les Souverains alliés déclarent remettre à Sa Majesté l'Empereur d'Allemagne, à Sa Majesté l'Empereur d'Autriche, Roi de Bohême, &c., et Roi Apostolique de Hongrie, à M. le Président de la République française, à Sa Majesté le Roi de Grande-Bretagne et d'Irlande et des Territoires britanniques au delà des Mers, Empereur des Indes, à Sa Majesté le Roi d'Italie et à Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies le soin de régler la délimitation des frontières de l'Albanie et toutes autres questions concernant l'Albanie.

ARTICLE 4.

Sa Majesté l'Empereur des Ottomans déclare céder à leurs Majestés les Souverains alliés l'île de Crète et renoncer en leur faveur à tous les droits de souveraineté et autres qu'il possédait sur cette île.

ARTICLE 5.

Sa Majesté l'Empereur des Ottomans et leurs Majestés les Souverains alliés déclarent confier à Sa Majesté l'Empereur d'Allemagne, à Sa Majesté l'Empereur d'Autriche, Roi de Bohême, &c., et Roi Apostolique de Hongrie, à M. le Président de la République française, à Sa Majesté le Roi de Grande-Bretagne et d'Irlande et des Territoires britanniques au delà des Mers, Empereur des Indes, à Sa Majesté le Roi d'Italie et à Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies le soin de statuer sur le sort de toutes les îles ottomanes de la mer Égée, l'île de Crète exceptée, et de la péninsule du Mont-Athos.

ARTICLE 6.

Sa Majesté l'Empereur des Ottomans et leurs Majestés les Souverains alliés déclarent remettre le soin de régler les questions d'ordre financier résultant de l'état de guerre qui prend fin et des cessions territoriales ci-dessus mentionnées à la commission internationale convoquée à Paris, à laquelle ils ont délégué leurs représentants.

ARTICLE 7.

Les questions concernant les prisonniers de guerre, juridiction, nationalité et commerce seront réglées par des conventions spéciales.

ARTICLE FINAL.

Le présent traité sera ratifié et les ratifications seront échangées à Londres dans le plus bref délai possible.

En foi de quoi les Plénipotentiaires des Hautes Parties contractantes ont signé le présent traité et y ont apposé leurs sceaux.

Fait à Londres, le 17/30 mai, 1913, à midi 35 (heure de Greenwich) au Palais de St James.

Dr. St. Daneff

M. Iv. Madjaroff

Skouloudis

Gennadius

G. Streit

J. Popović

L. de Voinović

Преговорите в Лондон били затруднени не само от Турция, но и от противоречивите становища и интереси на съюзниците[200]. Бавният напредък на споразуменията между пълномощниците на съюзните балкански държави и турската делегация се използвал за прегрупиране на войските с оглед на нова война. Между български и гръцки войскови единици започнали да възникват стълкновения, прерастващи понякога в истински боеве. Според донесения на френски дипломатически представители на Балканите сблъскванията в Сяр и в други селища заплашвали да се разгорят във военен конфликт[201]. Сърбия и Гърция започнали да концентрират войски срещу България, подписали тайни спогодби и започнали военни приготовления. Българското командване също прибягнало до подготвителни мерки[202].

Особено се изострили отношенията между Сърбия и България заради Македония, тъй като Сърбия не искала да напусне окупираните от нея територии в Македония, предвидени да се дадат на България по съюзния договор. Австро-Унгария, която мобилизирала част от военните си сили, отказала да ги демобилизира, докато не се реши сръбско-българският конфликт[203]. Това още повече усложнило условията за подписване на мирния договор.

Въпреки съществуващите противоречия представителите на великите сили в Лондон били принудени да вземат решение границата на Турция в Европа да минава по линията Мидия–Енос. На 8 април 1913 г. съюзниците връчили колективна нота до представителите на великите сили в Лондон, в която се казвало: „1. Линията Енос – Мидия ще бъде взета като база на преговорите, а не като окончателна линия; 2. Отстъпването от страна на Турция на островите в Егейско море се приема в зависимост от решенията, които ще има да се вземат досежно някои от тях." По-нататък в нотата се обяснявало становището на съюзниците относно Албания и въпросите, свързани с военните обезщетения[204].

Затрудненията по подписването на мирния договор били главно около положението на егейските острови, статута на Албания и островите близо до българската граница – Тасос и Самотраки. Русия, Франция и Англия били съгласни о. Тасос да се даде на България[205]. Цар Фердинанд пък искал да получи о. Самотраки като лично владение. В Петербург смятали, че само островите близо до Дарданелите – Тенедос, Имброс, Лемнос и Самотраки – трябвало да се неутрализират[206]. При затягането на преговорите цар Фердинанд като главнокомандващ и неговият помощник ген.-лейт. М. Савов заявили, че България може да сключи сепаративен мир с Турция – стъпка, която категорично се отхвърляла от великите сили[207].

Главното командване на българската армия започнало да води „собствена политика", без да се съобразява с решенията на Министерския съвет. То отказало да демобилизира част от войските, за да се смекчи обстановката[208]. Останалите балкански страни също отлагали подписването на договора и не демобилизирали част от армиите си, като все по-определено ги насочвали срещу България.

Великите сили посредничели делегациите на балканските съюзници и на Турция да подпишат на 17 май 1913 г. Договор за мир между държавите от Балканския съюз и Османската империя. Най-важен бил чл. 2: „Негово величество императорът на отоманите отстъпва на Техни величества съюзните владетели всички територии на своята империя върху Европейския континент на запад от линията Енос на Егейско море до Мидия на Черно море, с изключение на Албания." В следващите членове се отбелязвало, че о. Крит се предава на Гърция, а въпросите за владението на Архипелага, статутът на Албания и финансовите въпроси ще се решат от великите сили[209]. Всеки от делегатите на балканските страни направил декларация относно решаването на финансовите и други въпроси[210].

Подписаният мирен договор бил голям успех за балканските народи. Той утвърждавал победите на техните армии над Турция, която повече от 500 години държала под непоносимо иго народите в освободените чрез Балканската война земи. Осъществен бил девизът „Балканите за балканските народи". Безспорно прогресивно значение имало създаването на независима албанска държава.

ГЛАВА ВТОРА

ВТОРА БАЛКАНСКА ВОЙНА /ЮНИ–АВГУСТ 1913/

1.

Причини за войната

БАЛКАНСКАТА КРИЗА. Подписването на Лондонския мирен договор довело не до омиротворяване на Балканите, а до още по-голямо изостряне на балканската криза. Подготовката за нова война се извършвала с ускорен темп. Правителството на Никола Пашич заявило, че иска ревизия на договорите между България и Сърбия. То претендирало целият басейн на р. Вардар да стане сръбско владение[1]. Сръбските дипломати в чужбина застъпвали открито гледището, че войната на Сърбия срещу България „е неизбежна"[2]. В Белград Стоян Новакович декларирал пред австро-унгарския пълномощен министър, че Сърбия „не ще се съгласи да опразни териториите, окупирани от нейните войски"[3].

Френският пълномощен министър в София Панафьо съобщил в Париж, че искането на Сърбия за ревизия на договорите с България и за поставянето на Македония във фактическа и трайна окупация от сръбските войски води до изостряне на кризата на Балканите и до реална опасност от война[4]. Сръбското командване предало на френската легация в Белград специално изработена карта относно претенциите на Сърбия за Охрид, Битоля, Крушево и други градове от безспорната зона. Френската дипломация съчувствала на Сърбия, която мотивирала своите претенции с това, че не получавала във владение Албания и излаз на море[5].

На 12 май 1913 г. сръбският пълномощен министър в София Мирослав Спалайкович връчил официална нота до българското правителство. В нея се заявявало, че сръбската войска решила изхода от войната срещу Турция на Вардарския военен театър, който според сърбите бил главен, че в Македония се създало съвместно управление на трите сили – Сърбия, Черна гора и Гърция – и т.н. и затова Сърбия не признава спорна и безспорна зона, а иска земите, които е окупирала[6].

Гръцкото правителство на Елефтериос Венизелос също смятало, че България трябва да бъде лишена от Македония. Освободените от владичеството на Портата земи според становището на Атина не трябвало да се разпределят въз основа на националния принцип, а въз основа на окупацията, т.е. там, докъдето са достигнали съответните армии, ще бъде границата. Това означавало населената предимно с българи Македония, окупирана от сръбски и гръцки войски, да бъде разделена между Сърбия и Гърция, макар че българският характер на Македония се признавал и от чуждестранни учени и държавници[7].

Руското правителство като арбитър не изказало открито своето отношение към възникналия конфликт. В официалния руски печат много се пишело, че Сърбия и България трябва да се разберат „по мирному“. Дори и тогава, когато конфликтът заплашвал да се разрази във война, в Петербург не отхвърлили завоевателните стремежи на Белград. Така „Правительственный вестник“, след като цитирал отговора на българската нота до Сърбия относно сръбското искане за ревизия на договора, не взел отношение по бъдещото владение на освободена Македония[8]. Външният министър Сергей Сазонов смятал, че претенциите на Сърбия и България трябва да се решат въз основа на принципа „на равновесието“. Все пак Сазонов признавал, че прекомерната претенция на Сърбия, а именно да владее Охрид, Битоля, Прилеп и др., „коренно нарушава... основанията на сръбско-българското съглашение“[9].

Сръбското и гръцкото правителство сметнали, че международната обстановка е благоприятна и им дава възможност да действат. Те си поставили за цел да разгромят България. Докато българските войски се намирали при Чаталджа и се биели за общата кауза, Сърбия и Гърция свикали под знамената нови войски и здраво се установили в Македония.

Между Сърбия и Гърция още на 22 април, преди сключването на Лондонския мир, били подписани спогодби за война срещу България. На 19 май 1913 г. в Солун били подписани Съюзен договор, Военна конвенция и Протокол за общи действия. Това станало само два дни след сключването на Лондонския мир. Според един от най-важните членове на сръбско-гръцкия съюзен договор /чл. 3/ двете държави се договаряли да не допуснат България да владее земи западно от р. Вардар. По този начин те си осигурявали „обща граница“, която трябвало да минава на 3 км южно от Гевгели. Член 4 пък гласял, че се отхвърля националният принцип за определяне на гръцко-българската и сръбско-българската граница и се възприема принципът на военната окупация и на равновесието между трите държави. Това означавало, че двете държави, които били окупирали земите на запад от р. Вардар, ги определяли за свои владения. За целта те се договорили, ако българското правителство не приеме тяхното решение, „да си окажат помощ с всички въоръжени сили“. Накрая се казвало, че договорът се сключва за 10 години и ще се пази „в голяма тайна“[10]. Съюзният договор определял установяването на обща граница, почиваща на принципа на „действителната окупация“, осигурявал окупирането и подялбата на Македония между Сърбия и Гърция[11].

Тайната на сръбско-гръцките военни споразумения срещу България не могла да бъде запазена. На 13 май 1913 г. Н. Пашич споменал публично, че имало сръбско-гръцки „отбранителен съюз“[12]. На 15 май в Скупщината той отправил заплахи срещу България[13]. Гърция също не криела, че е сключила съюз със Сърбия[14]. Малко по-късно Пашич заявил, че „една велика сила“ подкрепя Сърбия в нейните териториални претенции[15]. Правело се намек за Русия[16].

В сключения съюзен договор Сърбия и Гърция се задължили „паралелно да увеличат военните си сили“. На страната на Сърбия и Гърция преминала Черна гора, която изпратила войски в Македония. Румъния пък заявила, че при конфликт между балканските държави било невъзможно да запази неутралитет[17]. В дипломатическите среди вече се знаело, че победена Турция зорко следяла развитието на отношенията между съюзниците и чакала избухването на конфликт между тях, за да действа с военна сила срещу България[18].

Същевременно сръбското и гръцкото командване в Македония упражнявали терор спрямо българското население под тяхна окупация и правели всичко възможно, за да сломят съпротивата му. На 4 май 1913 г. френският консул в Скопие съобщил на Ке д'Орсе, че отношенията между сръбската войска и българите в Македония се изострят. Той писал: „Българите от Егри паланка /дн. Крива паланка/ и Кратово, област, окупирана от сръбските войски, емигрират в България.“[19] Крал Петър подписал манифест до армията без дата, в която се казвало, че след свършването на войната срещу Турция съюзните сръбско-гръцки войски трябвало да започнат обща война „против българите“, в която ще участват и черногорците[20].

В Скопие бил образуван сръбски военен съд, който щял да съди всички четници и бунтовници българи, които не са напуснали съответните селища „за 24 часа“. За носене или укриване на оръжие се предвиждали най-тежки наказания, а срещу гр. Велес, в който съпротивата на българите била най-силно изявена, се отправила заплахата: „Целият град Велес ще бъде наказан с военна контрибуция.“[21] Същевременно според донесенията на френския консул в Скопие новоизградената сръбска власт в Битоля взела извънредни мерки за предотвратяване на едно „българско въстание“[22] Сръбски четници извършили насилия спрямо българите в Скопие. По искане на чуждите дипломати четниците били изпъдени оттам, но започнали да вършат още по-големи злодеяния по селата. Наказателни войскови подразделения и части грабели и убивали[23]. Сръбските военни и административни власти си поставили за цел да доведат до „пълно изкореняване на българщината в Македония“. От своя страна гръцките власти предприели избивания и гонения на българите в окупираната от тях Южна Македония, които напомняли за геноцид[24].

При създалата се сложна обстановка българското правителство не направило всичко необходимо за неутрализиране на Румъния и за пресичане на нейните претенции спрямо Южна Добруджа. Цар Фердинанд и правителството се съгласили да отстъпят Силистра, без да осигурят обединението на българското население от Македония с българската държава. Те подценили компромисните решения и възможността за създаване на автономна област Македония, която според изявленията на сръбския консул в Битоля Михайло Ристич щяла да представлява за България „нова Източна Румелия преди Пловдивския преврат“[25].

Българският пълномощен министър в Букурещ д-р Георги Калинков предупредил българското правителство, че Румъния няма да остане неутрална при война между съюзниците и ще се намеси срещу България[26]. Подценявайки предупреждението от Букурещ, цар Фердинанд и правителството се поддали на предизвикателствата на Сърбия и Гърция за изостряне на политическата обстановка, и то не в полза на България. България имала „обещания“ за подкрепа от страна на Австро-Унгария, но най-общи, нескрепени с никакъв договор. Другите държави, особено Италия и Франция, не подкрепяли българската кауза. Германия провокирала военното съперничество между балканските държави, за да разбие Балканския съюз[27].

Българското командване след подписването на мира с Турция започнало предислоциране на войската от Чаталджа и Булаир към Македония. Прегрупирания извършили и сръбската и гръцката армия.

Русия направила опити с натиск върху правителствата на четирите съюзнически страни – България, Гърция, Сърбия и Черна гора – чрез техните министър-председатели да уреди конфликта. Но нейните усилия се оказали безрезултатни[28].

Българското правителство поискало от руския цар като върховен арбитър в спора между България и Сърбия да се произнесе по въпроса за спорната зона в седемдневен срок. Поискано било също български войски да бъдат допуснати в земите, окупирани от Сърбия и Гърция. За да получи свобода на действие, цар Фердинанд предизвикал оставката на правителството на Ив. Евстр. Гешов[29].

Вместо по пътя на преговорите и мира се тръгнало по пътя на войната – нещо, което се очаквало и желаело от правителствата на бившите съюзници на България, за да ѝ нанесат военен разгром. В началото на юни 1913 г. сръбските дипломати смятали, че войната между Сърбия и България била назряла и неизбежна[30]. Цар Фердинанд фактически поставил новото правителство на д-р Стоян Данев в невъзможност да води преговори. Той смятал, че Австро-Унгария ще подкрепи България срещу бившите ѝ съюзници. Австро-Унгария обаче водела своя политика. Кръвопролитията между сърби и българи се оценявали във Виена като средство за общо отслабване на България и на Сърбия[31].

Като поощрявали Гърция и Сърбия в техните териториални претенции, Англия и Франция също съдействали за избухването на Междусъюзническата война.

След гръцкото нападение срещу български пост на линията на прекратяването на военните действия срещу Турция, на 16 юни 1913 г. цар Фердинанд след заседание на кабинета заповядва чрез помощник-главнокомандващия ген.-лейт. Михаил Савов дългоочакваното от сръбското и гръцкото правителство настъпление на българските войски срещу сръбската и гръцката армия. С това Втората балканска /Междусъюзническата война започнала. Избухването на военния конфликт между бившите съюзници било особено желано от Румъния и Турция.

Сръбското правителство веднага наредило на своята армия да предприеме „решителна офанзива“, за да не се стигне по никой начин до примирие[32]. На страната на Сърбия и Гърция се включила и част от черногорската армия[33]. Румъния извършила мобилизация и се готвела да нахлуе в България, за да завземе Южна Добруджа. Турция, която внимателно следяла развитието на взаимоотношенията между съюзниците, се готвела да настъпи срещу България в Източна Тракия.

АНТИВОЕННО БРОЖЕНИЕ СРЕД БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ. Предислоцирането на войските към Македония срещу Сърбия и Гърция довело до войнишки бунтове. Преобладаващото мнозинство от българските войници били грамотни, политически добре ориентирани и командването не можело да ги залъже, че предислокацията се извършвала, за да се даде възможност на дипломатите да постигнат по-благоприятно за България разпределение на териториите. За войниците било ясно, че се готви авантюра, като се започва война срещу всички останали балкански държави, и че тя не може да завърши по друг начин освен с поражение и национална катастрофа. Някои войници пишели открито за „нашата некадърна дипломация“ и искали до 20 май „демобилизация“ и „война никаква!“[34]

Железничарите, някои от които били тесни социалисти, превозвайки войските, влияели на войниците, като ги призовавали да се вдигнат на бунт. Командващият 1-ва армия ген.-лейт. Васил Кутинчев предлагал да се „арестуват всички тесни социалисти“, мобилизирани във войската. Особено силно било влиянието на тесните социалисти във флота, където също имало бунтовни прояви[35].

Бунтовете в българската армия имали за цел да провалят братоубийствената война между съюзниците. По този начин войниците смятали, че българската войска най-добре ще може да защити националните интереси на България. Обратно, командването и лично помощник-главнокомандващият ген.-лейт. М. Савов били на мнение, че броженията и бунтовете във войската се дължали главно на това, че тя бездействала и че една война срещу бившите съюзници щяла да ги вдъхнови за нови, още по-големи победи[36].

Разбунтувалите се войници от 2-ра пехотна тракийска дивизия /28-и и 10-и пехотен полк/ издигали открито лозунги против политиката на правителството[37]. Войниците от 4-и пехотен плевенски полк, които били изпратени във Фердинанд /дн. Монтана/ с оглед да започнат военни действия срещу сръбската армия, в навечерието на боевете /26 май 1913/ се разбунтували. В дневника на 4-а дружина на полка, воден от офицер, се казвало: „Бунтующите се въоръжени тръгнаха за град Фердинанд, за да отмъщават на стражарите, които уж били стреляли срещу коларите-селяни.“[38] Разбира се, бунтовниците имали намерение да действат с оръжие не срещу стражарите, а срещу властта. Те търсели отговорност „от правителството“[39]. Като не могъл да овладее положението, командирът на Отделната бригада полк. Пенев се самоубил. Някои от бунтовниците си поставили по-ясна цел – „да тръгнат към София“, за да действат срещу централната власт[40].

Ген.-лейт. Васил Кутинчев взел мерки за „укрепване на дисциплината“, но те се оказали неефикасни и на 31 май той трябвало да уведоми Главното командване, че бунтовете вземат масови размери и имат политически характер. С тревога той съобщил, че не може да предприеме репресии срещу бунтуващите се, защото няма под ръка „надеждни войски“. Един офицер, който се опитал грубо да противодейства на бунтуващите се, бил убит[41].

Особено големи размери взели бунтовете в 33-и пехотен свищовски и 34-и пехотен троянски полк на 9-а пехотна плевенска дивизия. Командването на 1-ва армия смятало, че подбудители са тесните социалисти, които били твърде много между запасните войници. Наред с тях се сочели привържениците на БЗНС, които в миналото участвали в „земеделчески брожения“ в Свищовска и Никополска околия. На трето място между подбудителите се поставяли „дошлите от Америка запасни долни чинове“, които там се научили да „правят стачки“ и заради това бунтът в 33-и пехотен полк, станал на 25–27 май, бил наречен „стачка“. Брожението започнало още на Чаталджанската позиция, но се разразило в бунт при гара Бойчиновци и гр. Фердинанд /дн. Монтана/. Между бунтуващите се имало „много подофицери“ от Свищовския и Троянския полк. Офицерите се върнали на командните си длъжности едва след прекратяването на бунта[42]. В бунта на 33-и и 34-и полк участвали почти всички войници. Нямало части, които можели да бъдат използвани за потушаването му. В 34-и полк за командир на полка бил избран подофицер Митко Пенев[43].

При тази обстановка командирът на дивизията съветвал да се проявява търпение и „легалност“, т.е. да се въздейства на войниците със слово, за да се прекрати бунтът. Действително само чрез увещания от страна на командирите този масов бунт бил прекратен[44]. Войниците искали мир, не желаели да водят нова война. Затова командването на 1-ва армия на 9 юни 1913 г., само 7 дни преди започване на Междусъюзническата война, издало заповед до командирите на някои части да отстранят от тях „при пръв удобен случай всички тесни социалисти“[45].

Вълнения и бунтове станали и в други части, взели позиции срещу гръцката и сръбската армия. Бунтът на 11-и пехотен полк взел значителни размери. Този полк бил на бивак близо до гр. Струмица. Стигнало се дотам, че офицерите не можели да проведат следствие за бунта. Те поискали обезоръжаване на целия полк, иначе имало „опасност от изстъпления“[46]. Това станало само два-три дни преди започването на Междусъюзническата война. Бунт избухнал и в 22-и, 37-и и 49-и пехотен полк, които били дислоцирани между Струмица и Дойран. Командването обяснило бунта в 22-и пехотен полк с агитацията на „самоковските комунари“, мобилизирани в полка. Бунтовниците се готвели да потеглят за София, за да „свалят правителството и царя“[47]. Бунтът на 22-и пехотен полк поставил командването пред големи затруднения, тъй като войниците отстранили офицерите. Ръководителите на бунта били арестувани и предадени на военнополеви съдебен следовател[48].

Със започването на Междусъюзническата война антивоенното брожение в българската армия намаляло, но не стихнало напълно. На 16 юни, когато по заповед на Главното командване започнало настъплението срещу сръбската войска, избухнал бунт в 36-и пехотен козлодуйски полк от 6-а пехотна бдинска дивизия. Полкът бил разположен в полите на Беласица планина за действие срещу сръбските части. Фактически командването на полка било свалено – офицерите били отстранени. В донесение на бригадния командир се казвало, че войниците от Козлодуйския полк унищожили „офицерските палатки и тяхното имущество“. Те заявили, че ще разбунтуват цялата Бдинска дивизия и сами ще си изберат „полкови и ротни командири“[49]. Бунтът бил потушен.

Намаляването на бунтовете със започването на бойните действия може да се обясни с извънредните мерки, взети от командването и контранастъплението на противника.

2.

Развитие на бойните действия. Намеса на Румъния и Турция

ДЕЙСТВИЯ СРЕЩУ ГЪРЦИЯ И СЪРБИЯ. Замисълът на сръбското и гръцкото командване бил да разгромят българската армия в Македония, след което да настъпят към София и да принудят българското правителство да обяви капитулация.

Българското командване възприело следния план за действие: 1-ва и 3-а армия да настъпят към Пирот–Ниш, след което да проникнат към долината на р. Българска Морава /дн. Южна Морава/ и заедно с 4-а и 5-а армия, настъпващи към Крива паланка и р. Брегалница–Струмица, да обкръжат и унищожат сръбската войска; 2-ра армия да организира отбраната на беломорския бряг и заедно с част от силите на 4-а армия, която имала задача да настъпи на фронта Злетово–Щип към Удово, Криволак и долината на р. Вардар, да проникне към Солун; 5-а армия с активни действия на фронта Крива паланка–вр. Китка трябвало да ангажира противника по фронта. В изпълнение на този план за действие било извършено прегрупирането на българската войска към българско-сръбската граница[50].

При започване на бойните действия командванията на воюващите страни разполагали със следните сили: Сърбия – с 348 000 души и 644 оръдия, в т.ч. една черногорска дивизия в състав 13 000 души[51]; Гърция – с 200 000 души, или двете заедно имали около 561 000 бойци. Ако към тях се прибавят навлезлите в България 437 000-на румънска армия и след нея 255 000-на турска армия, се вижда, че България трябвало да воюва с всичките си съседи, разполагащи с повече от 1 250 000 бойци. Срещу тези сили, въпреки огромното мобилизационно напрежение, България успяла да противопостави 500 490 войници[52]. При това положение противникът имал 2,5 пъти числено превъзходство. Най-голямото му предимство било, че поставял българската войска в изключително тежко оперативно-стратегическо положение.

На 17 юни 1913 г. войските на 2-ра армия под командването на ген.-лейт. Никола Иванов в състав 3-а и 11-а пехотна дивизия, Драмска и Серска бригада, Портолагоски гарнизон /2 пехотни дружини/, Дедеагачки гарнизон /4 пехотни дружини/ и др. заели изходно положение за настъпление на повече от 100 км фронт от Дойран до устието на р. Места с основни сили на фронта Дойран–Негован и преминали в настъпление с главен удар по Солунското направление. След редица успешни боеве те изтласкали гръцките войски и заели линията на р. Струма от Чаяли до ез. Тахино[53]. Въпреки умората от дългите преходи българските войници се биели храбро. И когато се готвела да продължи настъплението, на 18 юни армията получила заповед да премине към отбрана и да осигури комуникациите Демирхисар /дн. Сидерокастрон/–Горна Джумая /дн. Благоевград/; Демирхисар–Петрич–Струмица и Сяр–Дедеагач /дн. Александруполис/. Ако в първата заповед за настъпление се казвало: „...по заповед на главнокомандващия“, в заповедта от 18 юни изрично се споменавало: „...по заповед на правителството и предвид на положението 2-ра армия да прекрати всякакви настъпателни действия, като премине към отбрана“[54]. Тези противоречиви заповеди от две инстанции говорят за разногласия между политическата и военната стратегия, изявени още в началото на Междусъюзническата война.

На 17 юни гръцкото командване заповядало да се унищожи малкият български гарнизон в Со-

Бивак на крепостна артилерия, фотография, 1913 г. Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

лун. Най-напред била обстреляна с артилерия българската болница, а след това – войниците и двете български гимназии в града. При неравния бой били убити и ранени много български военнослужещи, както и граждански лица – учители, свещеници и др. По заповед на българското командване оцелелелите от българската дружина се предали. Взетите в плен били подложени на инквизиции.

Два дни по-късно, на 19 юни, било организирано настъпление на гръцката армия, която се състояла от 8 пехотни дивизии и една кавалерийска бригада[55]. При голямо надмощие на силите, след редица ожесточени боеве в района на Кукуш /дн. Килкис/, Калиново /дн. Сутуянейка/, Дойран, Лахна, гръцките войски овладели Кукушката позиция и принудили българската 6-а пехотна бдинска дивизия и части от 3-а пехотна балканска дивизия да изоставят Южна Македония и да се оттеглят на север. Чисто българският град Кукуш бил изгорен от гърците, а населението му се изтеглило пред отстъпващата българска армия, за да търси подслон в България.

По-късно под натиска на превъзхождащите сили на противника 2-ра българска армия била принудена да се оттегли Беломорска Тракия още по на север със задача да отбранява Кресненското дефиле[56]. Поради ограничената пътна мрежа и многото български бежанци оттеглянето се извършило твърде бавно.

След известно прегрупиране и след съгласуване с настъплението на сръбските войски на 4 юли гръцката армия подновила настъплението си. До 7 юли западната група в състав от 3 гръцки дивизии завладяла вр. Биязтепе. Средната, най-голямата група, в състав от 5 пехотни дивизии и една кавалерийска дивизия, настъпила по долината на р. Струма. След тежки боеве тя из-

Разпределение на запасните войници при мобилизацията за Втората балканска война, пощенска картичка, 1913 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

тласкала българските войски, отбраняващи Кресненското дефиле, овладяла го и към 11 юли излязла в Горноджумайското /Благоевградското/ поле. Тук по-нататъшното настъпление на противника било спряно. Българската армия започнала подготовка за решително контранастъпление, известно като Кресненска операция[57].

Източната гръцка група с 2 пехотни дивизии от района на Демирхисар и Сяр настъпила на север през Драма и Неврокоп /дн. Гоце Делчев/. Поради това че тук съпротивата на българските войски била по-слаба, тя успяла към 7 юли да завладее Неврокоп, а към 9 юли да проникне в Разложкото поле. Създала се реална опасност за излизане на противника към Долнобанската котловина, а оттам към Самоковското поле и София. Това принудило българските войски да засилят отбраната. По-нататъшното настъпление на противника и по това направление било спряно[58].

Оттеглянето на 2-ра българска армия северно от Кресненското дефиле принудило българските гарнизони в Кавала, Портолагос дн. Балустра/ и Дедеагач почти без бой да се оттеглят на старата българско-турска граница. С това отбранителните действия на 2-ра българска армия завършили и тя започнала прегрупиране и подготовка за контранастъпление срещу гръцката армия.

След прехвърлянето си от Източна Тракия към Македония 4-а българска армия под командването на ген.-майор Ст. Ковачев в състав 2-ра, 7-а и 8-а пехотна дивизия, Македоно-одринското опълчение и части от 3-а и 4-а пехотна дивизия, или 99 пехотни дружини, 63 батареи и 6 ескадрона, всичко около 130 000 души[59], заела позиция на фронта северно от Кочани, Щип и Радовиш. На 16 юни армията получила заповед да настъпи срещу 1-ва и 3-а сръбска армия в състав 104 пехотни дружини и 36 ескадрона, всичко 175 000 души[60].

На 17 юни рано сутринта армията настъпила по целия фронт. Въпреки ожесточената съпротива на сръбските части Македоно-одринското опълчение овладяло вр. Китка. Части от 4-а пехотна преславска дивизия проникнали към Злетово и завладели вр. Градище, а 7-а пехотна рилска дивизия – вр. Дренак. По-трудно било настъплението на 8-а пехотна тунджанска дивизия към вр. Богослов, но с излизането на 2-ра пехотна тракийска дивизия към Удово връзката между сръбската и гръцката армия била прекъсната и се създали благоприятни условия за проникване не само към долината на р. Злетовска, но и към Криволак. Настъпление не последвало. Сръбското командване се възползвало от бездействието на 4-а армия и преминало към частични контраатаки, преди тя да е изпълнила задачата си да овладее линията Кратово–Клисели /дн. гр. Св. Никола/–Велес. За подновяване на настъплението 4-а армия била усилена с 6-а пехотна дивизия, но поради упоритата съпротива и численото превъзходство на противника настъплението на армията било спряно и тя била принудена да мине към отбрана. Тогава се получила и заповедта на българското командване от 18 юни за спиране на бойните действия[61].

Това разстроило действията на 4-а армия – обстоятелство, което било умело използвано от сръбското командване. То прегрупирало и организирало отбраната с 3-а армия и заповядало 1-ва армия да настъпи срещу десния фланг на българските войски. Отбраняващата се там 7-а пехотна рилска дивизия била принудена да се оттегли, като понесла тежки загуби[62]. На левия фланг към Криволак настъплението на сръбските войски било спряно и им били нанесени значителни загуби. Въпреки това поради недостиг на резерви българската войска не могла да използва успеха и от 24 юни започнала да се оттегля и на този участък. Оттеглянето се налагало и поради проникването на гръцките войски до долината на р. Струма.

Цялата вина за неуспеха на 4-а армия цар Фердинанд хвърлил върху командващия армията ген.-майор Ст. Ковачев, който бил обвинен в „неверие в победата“ и от 28 юни бил освободен от длъжност. На негово място бил назначен дотогавашният началник на Главното тилово управление на щаба на Действащата армия ген.-майор Вичо Диков[63]. По същото време бил сменен и помощник-главнокомандващият ген.-лейт. М. Савов. На негово място Фердинанд назначил ген.-лейт. Радко Димитриев.

Оттеглянето на 4-а армия окуражило сръбските войски. В следващите дни те засилили натиска си и към 27 юни излезли пред Калиманската позиция. Опитите им в следващите дни да я овладеят останали без резултат. Четвърта армия успешно задържала настъплението и на 3-а и 10-а гръцка дивизия, които се опитали да се съединят със сръбските войски, настъпващи към Царево село. Упоритите отбранителни бойни действия на 4-а армия дали възможност на българското Главно командване да замисли, организира и предприеме контранастъпление срещу гръцката войска в Кресненското дефиле[64].

В това време, когато 2-ра и 4-а българска армия в изпълнение на плана на Главното командване за решително действие срещу гръцката и сръбската армия направили опити да задържат противника и да започнат контранастъпление, 5-а, 3-а и 1-ва армия поради противоречиви разпореждания водели нерешителни действия[65].

Пета армия под командването на ген.-майор Стефан Тошев, в състав 4-а и 12-а пехотна дивизия, Одринска бригада, части от 5-а пехотна дивизия и 6-и конен полк, първоначално получила задачата да настъпи от Кюстендил към Куманово срещу част от 1-ва сръбска армия[66]. Но още в хода на изнасянето, на 17 юни 1913 г., се получила заповед на Главното командване, в която се разпореждало войските да останат на своите позиции. На следващия ден тази заповед отново била коригирана и на войските било наредено да се подготвят за настъпление, като атакуват противника на участъка Добровница–Крива паланка[67].

В изпълнение на това нареждане 4-а и 12-а пехотна дивизия настъпили отначало твърде бавно и до вечерта на 19 юни действията се ограничили само между охранителните подразделения. След това настъплението станало по-енергично. Противникът бил отхвърлен и към 24 юни линията вр. Църноок–вр.Голем–вр.Голеш била овладяна. На следващия ден във връзка с оттеглянето на 4-а българска армия, на войските от 5-а армия било заповядано да преустановят настъплението и да се оттеглят на старата българска граница[68].

Противоречивите заповеди на българското командване поради неизяснената обстановка по целия фронт парализирали до известна степен и действията на 1-ва и 3-а българска армия. Това се отразило неблагоприятно върху бойния дух на войниците.

Трета армия в състав 1-ва и 13-а пехотна дивизия, части от 5-а пехотна дивизия и Конната дивизия /всичко 40 дружини, 17 ескадрона и 30 батареи/ имала за задача да настъпи срещу Тимошката и Шумадийската дивизия по посока на

Пирот и Враня. За тази цел били създадени 2 групи. Настъплението на деснофланговата група към Пирот започнало на 24 юни 1913 г. След тежки боеве противникът бил принуден да се оттегли към Пиротския укрепен район. Сравнително успешно, но много бавно се извършило настъплението на левофланговата група към р. Власина и Враня. След редица успешни боеве към 23 юни групата овладяла върховете Огурелица и Шипковица, а към 30 юни след тежки боеве излязла на линията вр. Стрешер–вр.Бели камък –Иванова могила. Тук по-нататъшните опити за настъпление били спрени от противника и армията трябвало да мине към отбрана. На тази линия я заварило примирието[69].

Действията на 1-ва армия с командир ген.-лейт. В. Кутинчев северно от Стара планина също имали нерешителен характер. Съсредоточена в района на Видин, Берковица и Фердинанд, армията в състав 5-а и 9-а пехотна дивизия, Отделната бригада и един ескадрон от 4-и конен полк, заедно с Видинския гарнизон, или общо с 34 дружини, 2 ескадрона и 19 батареи имала за задача да настъпи към Зайчар срещу сръбските войски при Тимок, а с част от силите да съдейства на 3-а армия при овладяването на Пирот.

Въпреки широкия фронт и силно пресечената местност на 22 юни армията настъпила с основните си сили и средства в направление на прохода Св. Никола–Княжевац срещу 2-ра сръбска армия, преодоляла проходите Св. Никола, Кадъбоаз и Връшка чука и навлязла в сръбска територия, като нощувала с 5-а пехотна дунавска дивизия на линията вр. Китка–вр. Росовити камък[70], с Отделната бригада на линията Кръстина равнина–вр. Тресък и с 9-а пехотна плевенска дивизия на линията Алденска река–вр. Яна–Църни връх[71]. В следващите дни настъплението продължило. Към 24 юни 5-а пехотна дивизия овладяла Княжевац, а 9-а пехотна дивизия – Горна и Долна Каменица, височините Остра чука и Модра стена. С това 1-ва армия създала благоприятна възможност за проникване към Алексинац–Ниш и Зайчар–Болевац[72].

Поради общото неблагоприятно положение на 2-ра и 4-а армия и нахлуването на румънски войски в България било наредено 1-ва армия да се оттегли към границата, като част от нея /5-а пехотна дивизия и Отделната бригада/ се прехвърлят към Кюстендил–Гюешево. Това силно разстроило частите и духа на войниците. В 9-а пехотна плевенска дивизия избухнал бунт. Българ-

Знаме на Одринската опълченска дружина. Национален военноисторически музей – София

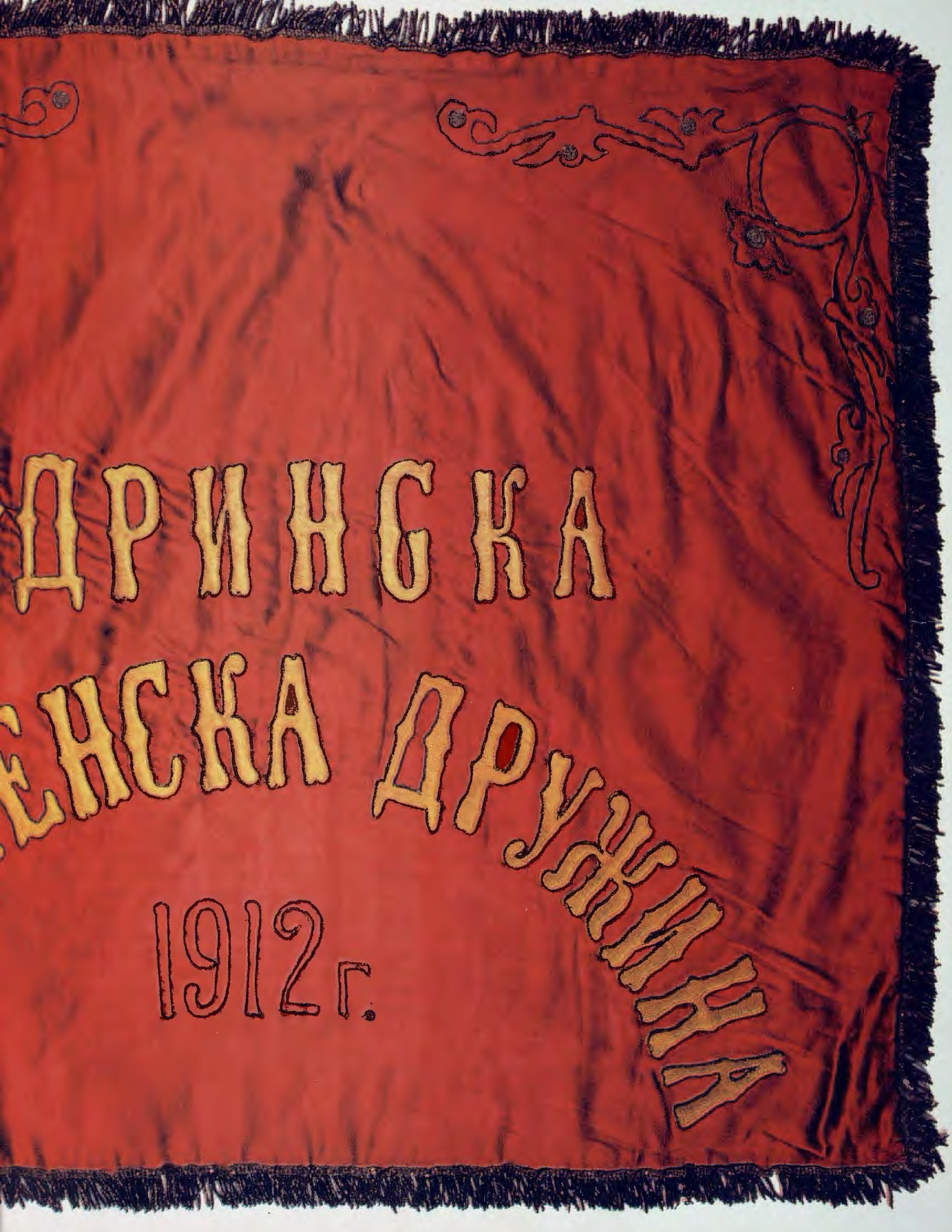
ДРИНСКА
ЕНСКА ДРУЖИНА
1912 г.

Превързочен пункт под връх Парадли, фотография, 1913 г. Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

ското командване било принудено да създаде Сборна бригада, която по-късно станала основа на Самоковския отряд.

Оголването на Северния фронт било умело използвано от сръбското командване. На 2 юли сръбски войски настъпили към Белоградчик и го овладели. На 1 юли противникът се опитал да завладее с щурм Видинската крепост, но не успял. В следващите дни и дори на 18 юли 1913 г., когато влязло в сила Букурещкото примирие, той направил нови безуспешни опити да овладее града[73]. С героичната отбрана на Видинската крепост българските войни затвърдили и доразвили българското военно изкуство от времето на Сръбско-българската война от 1885 г.

Активно съдействие при настъплението на българските войски срещу Сърбия оказало българското население в Македония. Още при обявяване на Междусъюзническата война в Тиквешко с център Неготино, Кавадарци и с. Ваташа избухнало въстание /Тиквешкото въстание . Под ръководството на ВМОРО въстаническите чети атакували сръбските части, разбили ги и на 19 юни освободили Кавадарци. Учредено било временно българско управление, което продължило до 24 юни. Българското командване вместо да използва това решително действие на българските чети в тила на противника, наредило чрез Христо Чернопеев четите да се оттеглят в планините. Завзелите този район сръбски части предприели жестока разправа с българското население. Цели семейства били избити, много къщи изгорени, други ограбени. Въстанието в Тиквешко и мъжествената борба на българското население в този край е „първият масов въоръжен протест на българите във Вардарска Македония срещу сръбската власт“[74].

Масов и личен героизъм в Междусъюзническата война проявили и петнадесетте български доброволчески дружини от Македония и Одринско. На 16 юни 1913 г. част от тях участвали в редица атаки срещу сръбските войски, като на 22 юни завзели височините на Парадели /дн. Румена бука/. При оттеглянето на българските войски доброволческите дружини успешно действали в ариергардните боеве.

РУМЪНИЯ И ТУРЦИЯ ВЪВ ВОЙНАТА. Намесата на Румъния и Турция във войната срещу България още повече влошила и без това тежката военностратегическа обстановка, тъй като поради недалновидната политика на цар Фердинанд и управляващите България се оказала във война с всички останали балкански държави.

Настъплението на румънската Дунавска армия в състав 4 корпуса, 2 кавалерийски и 3 резервни дивизии и 2 резервни бригади[75] започнало на 2 юли 1913 г. с едновременно преминаване на р. Дунав при Бекет–Оряхово, Корабия–Гиген и Турну Мъгуреле–Никопол. Основните усилия били насочени към София. Без да срещнат организирана съпротива, румънските войски проникнали към Фердинанд /дн. Монтана/, Орхание /дн. Ботевград/, а с отделни кавалерийски подразделения – към Петроханския и Искърския проход. Предни румънски части навлезли в Софийското поле и застрашили столицата[76]. Въпреки започналите преговори за примирие някои кавалерийски части продължили да настъпват, като до 15 юли конни патрули проникнали към Пирдоп, Златица и Горни Богров[77].

В Добруджа настъпил 5-и румънски корпус и след като сломил съпротивата на малобройните прикриващи гранични подразделения, към 4 юли окупирал Добрич, а на следващия ден завзел Балчик и Варна[78]. Загубите на румънската армия по време на този удар в гърба на България възлизали само на няколко души убити и ранени. Незначителните български подразделения почти не водили бойни действия срещу имащия многократно числено превъзходство противник.

В разгара на Междусъюзническата война, на 30 юни 1913 г. минала в настъпление в Източна Тракия турската войска. Победената в Балканската война Турция успяла да възстанови и въоръжи своята армия чрез заем, отпуснат от Франция. Русия се опитала да спечели Франция и двете заедно да принудят Турция да спазва установената по Лондонския мир граница Мидия–Енос, но Франция отказала поради влошените френско-германски отношения[79]. Отначало турското командване нямало определен план за водене на бойни действия. Но след като турските войски преминали линията Енос–Мидия, преодолявайки съпротивата на малобройните български гранични подразделения, те продължили настъплението си към Одрин, който почти без бой бил завзет на 10 юли. Отделни конни патрули проникнали към Свиленград и Любимец, но били отблъснати. Други настъпили към Елхово. Турски части навлезли и в Беломорска Тракия. Войските и особено башибозукът извършили кланета над българското население. В някои селища в Одринско много българи били избити или отвлечени в плен. Голяма част от българското население в Източна Тракия, което се спасило от ужасите на турската реокупация, потърсило убежище в България. Това улеснило турския план за обезбългаряване на тази област[80].

При създалите се тежки условия помощник-главнокомандващият ген.-лейт. Р. Димитриев направил оценка на оперативно-стратегическата обстановка и доказал пред Фердинанд, че е невъзможно българската армия да оказва по-нататък съпротива[81]. Той предложил правителството да започне незабавни преговори за примирие и мир. Настъпила правителствена криза. На 4 юли цар Фердинанд назначил ново правителство начело с д-р Васил Радославов.

КРЕСНЕНСКА ОПЕРАЦИЯ. Въпреки тежкото положение, в което се намирала българската войска, с цел да облекчи положението на българската делегация на преговорите за мир в Букурещ Главното командване замислило с вътрешните флангове на 4-а и 2-ра армия и със Самоковския и Родопския отряд да проведе решително контранастъпление към долината на р. Струма за обкръжаване на гръцката армия, проникнала на север от Кресненското дефиле.

Въпреки изключително трудните планински условия започналото на 10 юли прегрупиране на войските завършило успешно. Усилената 2-ра армия /110 пехотни дружини, 10 ескадрона и 40 батареи/ получила задача да спре по-нататъшното проникване на гръцките войски в Горноджумайското поле. Нейната дясна групировка /6-а и 2-ра пехотна дивизия и 1/3 пехотна бригада/ трябвало да атакува левия гръцки фланг по посока на Кресненското дефиле. Лявата групировка /Самоковският и Западнородопският отряд/ трябвало да разпръсне слабите гръцки части в Разложко и да продължи да настъпва през Предела към Симитли–Крупник.

Контранастъплението започнало на 15 юли 1913 г. С овладяване на височината Биязтепе и успешното настъпление по фронта към Предела гръцката армия била застрашена от обкръжаване. Съпротивата на противника се засилила. Въпреки

това през следващите дни при изключително трудни условия дясната групировка продължила настъплението към Пехчево – вр.Занога. Успешно се развило контранастъплението на фронта на лявата групировка към Предела. На 17 юли били прекъснати пътищата за оттегляне на гръцката армия през Пехчево–Струмица и Предела–Кресна–долината на р. Струма. При тази обстановка, когато българските войски се готвели да продължат контранастъплението за пълното обкръжаване на гръцката армия, се получило съобщение, че гръцкият делегат на Букурещката конференция подписал примирието с България. То влязло в сила от 13 ч. на 18 юли 1913 г.[82]

Новото правителство на д-р В. Радославов поело властта, когато военните действия били в разгара си и неприятелските войски правели всичко възможно да окупират цяла България. Румънската армия се намирала в Северна България и установила контакти със сръбски части. При тази обстановка правителството започнало преговори за примирие и мир.

БУКУРЕЩКИ И ЦАРИГРАДСКИ МИРЕН ДОГОВОР. След като властта била взета от трите либерални партии, в Берлин и Виена вече гледали на България като на своя бъдеща „естествена съюзница“, но това не значело, че те искат да ѝ помогнат. Преди всичко германското и австро-унгарското правителство искали да заздравят съюза си с Турция и затова не се противопоставили на турската реокупация на Одринска Тракия. Освен това в Берлин гледали да засилят влиянието си в Букурещ и Атина и да не допуснат преминаването на Румъния и Гърция към Съглашението. Австро-Унгария все пак настояла пред румънското правителство да се започнат преговори за примирие с България, обаче извън „дипломатическото съдействие“ друга помощ тя не оказала[83]. Русия от своя страна все още разчитала на едно бъдещо „съживяване“ на Балканския съюз и затова била против пълния разгром на България.

При такава крайно сложна военнополитическа обстановка в Ниш били установени първите контакти между воюващите. Румъния, която изиграла „най-важна роля“ в хода на войната и чиито авангардни части били пред вратите на София, настояла „мирната конференция“ да се състои в Букурещ. Военните успехи на българите срещу сърбите при Калиманци и срещу гърците в Кресненското дефиле накарали Белград и Атина да приемат това предложение. Конференцията била открита в Букурещ на 17 юли, под председателството на румънския министър-председател Титу Майореску [84]. Българската делегация се водела от министъра на финансите Димитър Тончев, сръбската – от Никола Пашич, гръцката – от Елефтериос Венизелос, черногорската – от Янко Вукотич. Представителите на великите сили нямали контрол над преговарящите, освен че всеки поотделно упражнявал натиск съгласно собствените си интереси.

Преговорите се водели при крайно изострена обстановка. Българската делегация била посрещната враждебно. Сръбската делегация отправила заплахи срещу България с груб език, непознат в историята на дипломацията. Фактически победителите можели да завземат всички земи от Македония, Беломорска и Източна Тракия и Добруджа, за които претендирали[85]. Румъния откъснала Южна Добруджа. Сърбия завзела не само спорната, а и безспорната зона в Македония, без окръзите Струмица и Горна Джумая. Изобщо Сърбия се оказала в твърде благоприятно положение, тъй като Германия принудила своята съюзница Австро-Унгария да не се противопоставя на завземането на Битолската област от Сърбия. От друга страна, и Русия била благосклонна към Белград[86]. Отказът на Австро-Унгария да отговори на апелите на цар Фердинанд и В. Радославов за помощ довел до разочарование в българското правителство и това откривало възможност Русия да си възвърне влиянието в България. Преди всичко тя се стремяла да осигури на България по-широк излаз на Бяло море, като Турция ѝ върне Одрин[87].

В окупираните земи се разпореждали сръбски, гръцки, турски и румънски войски и това имало много важно значение за териториалния „дележ“. Въпреки поражението на България не можел да ѝ бъде отказан излаз на Бяло море. Това се наложило не само защото българското население в Беломорска Тракия било най-многобройно, но и поради „особените съображения“ на румънското и сръбското правителство. Румъния и Сърбия смятали, че за да могат да „узаконят“ анексирането на

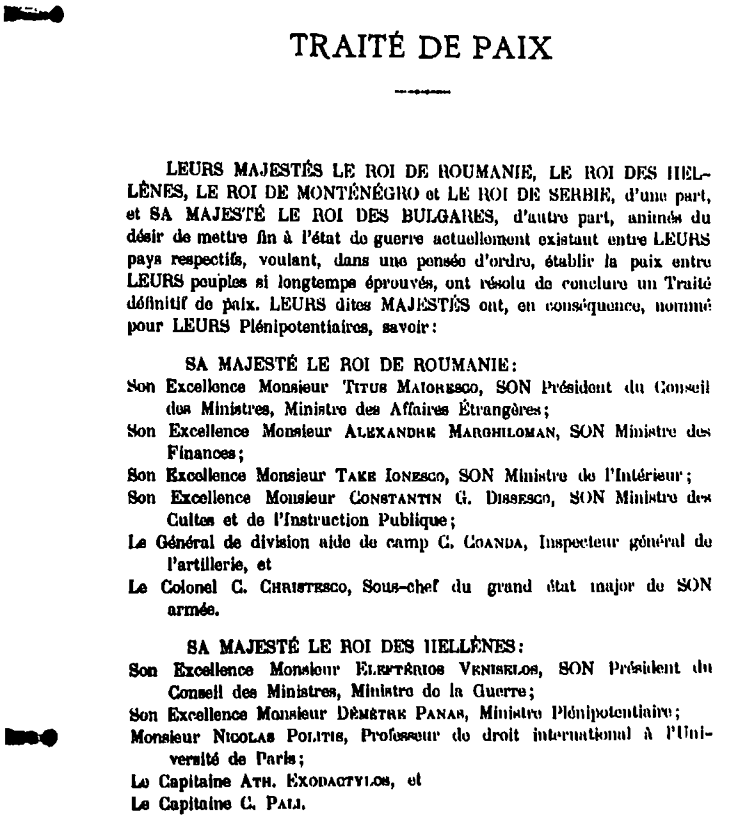

TRAITÉ DE PAIX

LEURS MAJESTÉS LE ROI DE ROUMANIE, LE ROI DES HELLÈNES, LE ROI DE MONTÉNÉGRO et LE ROI DE SERBIE, d'une part, et SA MAJESTÉ LE ROI DES BULGARES, d'autre part, animés du désir de mettre fin à l'état de guerre actuellement existant entre LEURS pays respectifs, voulant, dans une pensée d'ordre, établir la paix entre LEURS peuples si longtemps éprouvés, ont résolu de conclure un Traité définitif de paix. LEURS dites MAJESTÉS ont, en conséquence, nommé pour LEURS Plénipotentiaires, savoir:

SA MAJESTÉ LE ROI DE ROUMANIE:

Son Excellence Monsieur Titus Maioresco, SON Président du Conseil des Ministres, Ministre des Affaires Étrangères;

Son Excellence Monsieur Alexandre Marghiloman, SON Ministre des Finances;

Son Excellence Monsieur Take Ionesco, SON Ministre de l'Intérieur;

Son Excellence Monsieur Constantin G. Dissesco, SON Ministre des Cultes et de l'Instruction Publique;

Le Général de division aide de camp C. Coanda, Inspecteur général de l'artillerie, et

Le Colonel C. Christesco, Sous-chef du grand état major de SON armée.

SA MAJESTÉ LE ROI DES HELLÈNES:

Son Excellence Monsieur Eleftérios Venisélos, SON Président du Conseil des Ministres, Ministre de la Guerre;

Son Excellence Monsieur Dèmètre Panas, Ministre Plénipotentiaire;

Monsieur Nicolas Politis, Professeur de droit international à l'Université de Paris;

Le Capitaine Ath. Exodactylos, et

Le Capitaine C. Pali.

Членовете на комисията по определяне на демаркационната линия от примирието на Втората балканска война, фотография, 1913 г. Национален военноисторически музей – София

Мирен договор между Румъния, Гърция, Черна гора и Сърбия, от една страна, и България. Букурещ, 28 юли 1913 г. /първа страница/. ЦДА – София

български земи в Македония и Добруджа, на България трябвало да се даде излаз на Бяло море.

Силите на Съглашението се разделили по отношение владението на Кавала. Руският делегат Шебеко настоявал енергично този пристанищен град да се отстъпи на България[88]. Австро-Унгария също държала на своите съображения Кавала да се даде на България, противно на становището на съюзницата си Германия, която подкрепила Гърция. Италианският крал настоявал градът да се даде на Гърция. Англия формално обещала да подкрепи българското искане, но не устояла на думата си и подкрепила Гърция[89]. Франция решително застанала на страната на Гърция[90]. Изобщо Англия и Франция смятали Лондонския договор за рухнал още преди победата над България, но искали Цариград и Проливите да останат владение на Турция. Франция се противопоставила на „прекомерното" разширение на България на Егейския бряг. Тя изпратила в Кавала и Дедеагач военни кораби[91]. Това много спомогнало за утвърждаване на гръцката власт в Кавала.

„Дележът" в Букурещ се извършил и поради желанието на европейските сили за по-скорошното сключване на мир. Победена България била ограбена от своите съседи. По отношение на Кавала Русия и Австро-Унгария заявили, че си запазвали правото допълнително да вземат становище по възникналия въпрос за този пристанищен град, т.е. те допускали ревизирането на подготвения договор[92]. Това щяло да стане само в зависимост от бъдещата обстановка и развитието на отношенията между двете велики сили. Руският министър на външните работи С. Сазонов смятал, че България трябва да получи „поне източната част от Македония с цялата долина на Струма"[93]. Но след като Кавала с окръга бил даден на Гърция, балканските делегации наложили земите във Вардарската долина, вкл. и Щипски окръг, да бъдат дадени на Сърбия, т.е. тя да бъде също възнаградена, и то повече от това, което се предвиждало за разпределение в съюзния договор между Сърбия и Гърция.

На 28 юли 1913 г. бил подписан Договор за мир между България, от една страна, и Гърция, Черна гора, Румъния и Сърбия, от друга страна. Той съдържал един преамбюл и 9 члена[94].

Договорът узаконявал грабителството спрямо България, извършено от бившите ѝ съюзници и присъединилата се към тях Румъния[95]. Българската делегация направила предложение в договора да се фиксират църковно-националните права на българите, оставащи под чужда власт. Такова предложение направил и пълномощният министър на САЩ в Букурещ[96]. Сърбия обаче отхвърлила тези предложения, докато гръцката делегация била склонна да води преговори. Договорът не засягал никакви въпроси относно българско-турските отношения. Това поставяло България в много трудно положение, още повече че в Букурещ било решено тя веднага да демобилизира своята войска[97].

Според чл. 2 на договора Румъния завзела земите в Добруджа до линията Екрене на Черно море и западно от Тутракан на Дунава. България се задължавала да „събори всички укрепления" в Русе, Шумен и районите близо до Балчик, който също се завземал от Румъния.

В чл. 3 се определяла новата граница между Сърбия и България: от вр. Патарица до Беласица планина, като Пирин и гр. Струмица с окръга оставали в България. По този начин Сърбия завзела голяма част от Македония и увеличила територията си с 39 000 кв. км. Член 4 постановявал, че промените по старата сръбско-българска граница се уреждат със специален протокол между двете страни. Общата най-югоизточна точка на сръбско-гръцката граница била установена на „гребена на Беласица планина". С това се осъществил стремежът на Сърбия и Гърция да си поделят Македония.

Член 5 определял новата граница между Гърция и България, която започвала от Беласица планина и излизала на устието на р. Места и Бяло море. С това Гърция увеличила почти два пъти територията си – с общо 55 000 кв. км.

Тъй като между България и Черна гора нямало обща граница, в договора не се третирали никакви въпроси от българско-черногорските отношения. По Букурещкия договор Черна гора получила териториални придобивки и достигнала 15 491 кв. км. площ.

За българския излаз на Егейско море в договора дори нямало специален член. Нищо не се казвало и за правото на България да получи земите до линията Енос–Мидия, които вече били реокупирани от Турция. В договора правото на български излаз на Егейско море се обосновавало с това, че източната граница на Гърция се определяла от Беласица планина до устието на р. Места.

Членове 6, 7, 8 и 9 третирали въпросите за временната демаркационна линия, за пленниците, за финансовите задължения относно реквизициите, издръжката на пленниците и т.н. Важно значение имал чл. 6, който постановявал България да извърши демобилизация и да сведе армията си „към състава ѝ от мирно време". Твърде чудноват текст имал чл. 1, който постановявал, че след ратифицирането на договора ще се установи „мир и приятелство" между „високодоговарящите се страни"[98]. Тази формулировка била наложена от победителите, за да покажат, че България трябва да признае създаденото положение за вечни времена. Със задължението на България да извърши

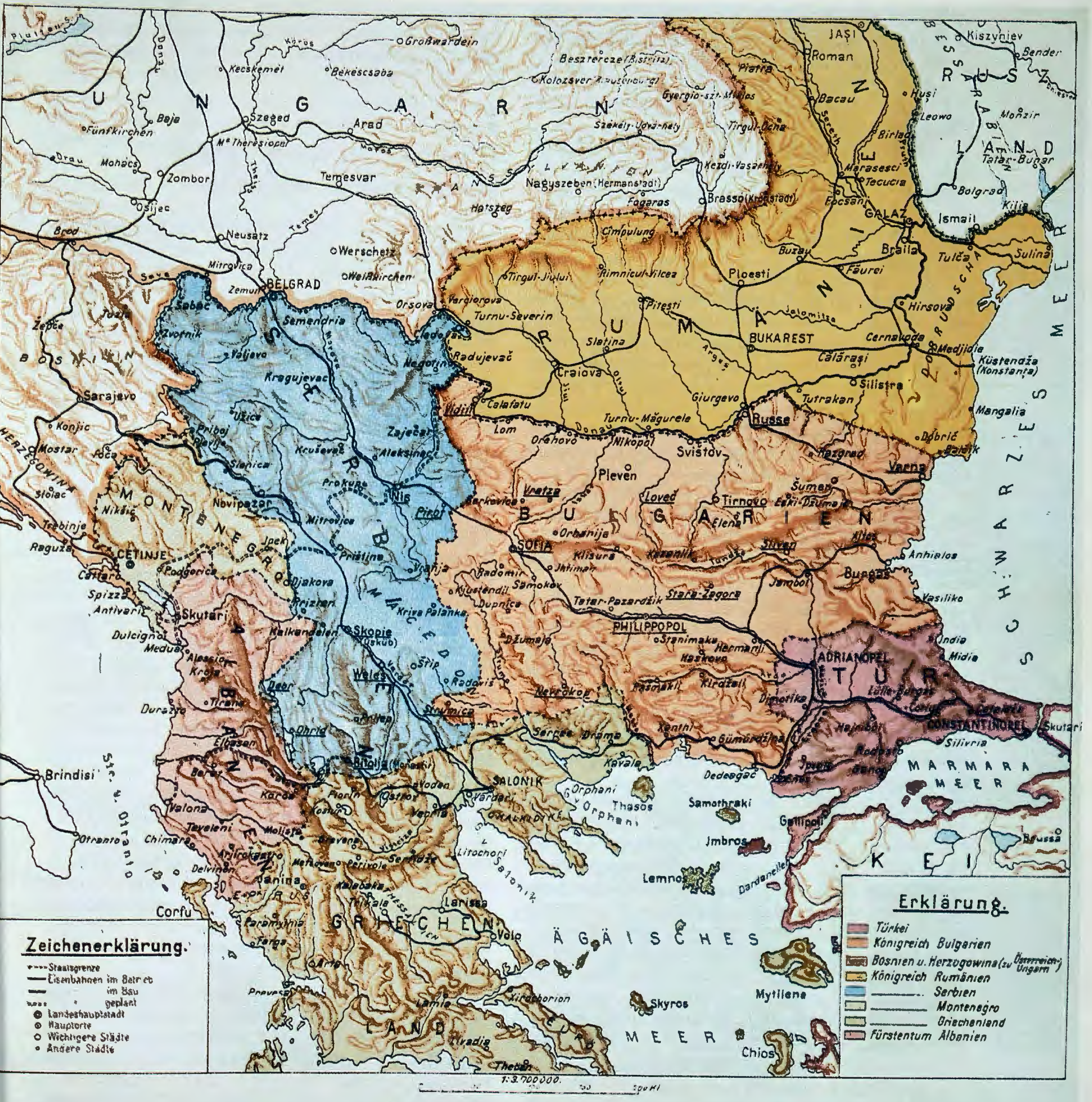
U N G A R N
R U M Ä N I E N
B E S S A R A B I E N
R U S Z L A N D
S E R B I E N
B O S N I E N
H E R Z E G O W I N A
M O N T E N E G R O
A L B A N I E N
B U L G A R I E N
M A K E D O N I E N
T Ü R K E I
G R I E C H E N L A N D
D O B R U D S C H A
S C H W A R Z E S M E E R
Ä G Ä I S C H E S M E E R
M A R M A R A M E E R
Str. v. Otranto
BELGRAD
BUKAREST
SOFIA
PHILIPPOPOL
ADRIANOPEL
CONSTANTINOPEL
SALONIK
CETINJE
Sarajevo
Skopie (Üsküb)
Bitolja (Monastir)
Varna
Russe
Burgas
Kavala
Dedeagač
Zeichenerklärung.
Staatsgrenze
Eisenbahnen im Betrieb
im Bau
geplant
Landeshauptstadt
Hauptorte
Wichtigere Städte
Andere Städte
Erklärung.
Türkei
Königreich Bulgarien
Bosnien u. Herzogowina (zu Österreich-Ungarn)
Königreich Rumänien
Serbien
Montenegro
Griechenland
Fürstentum Albanien
1:3.700000.

Карта на България според Букурещкия мирен договор, 1913 г.
Димитър Ризов. Българите в техните исторически, етнографически и политически граници /атлас/, Берлин, 1917 г.

незабавна демобилизация ѝ се отнемала всякаква възможност да противодейства на турската окупация на Одринска /Източна/ Тракия.

Към договора се прилагали и подписаните протоколи и карти, на които били означени териториалните промени с границите.

Делегатите на страните победителки се опитали да наложат в договора да се впише, че териториалното разпределение е станало на принципа на равновесието, обаче българската делегация отказала такова определение в един грабителски мирен договор.

Българското правителство се опитало да предизвика намесата на великите сили, за да се задължи Портата да спазва Лондонския договор, но това се оказало илюзия. Мнозинството от западните сили и особено Англия, Германия и Франция имали големи капиталовложения в Турция. Франция даже отпуснала нов заем на Портата. Германия искала на всяка цена да укрепи приятелските си отношения с Турция. Само Русия се опитала да упражни натиск върху Портата, но без успех[99]. Опити за въздействие върху Цариград да върне Одрин на България оказала и Австро-Унгария, но тя изхождала от други цели – да се противопостави България на Русия. Естествено че при такава позиция на великите сили Турция отказала да се подчини.

Българското правителство смятало, че с Турция не трябва да се преговаря, тъй като тя вече е подписала Лондонския договор. Но положението се изменило. Портата предприела военни приготовления за евентуално ново нападение срещу България. По съвета на Русия започнали преки преговори между България и Турция[100]. Те завършили с подписването на Цариградския договор от 16 септември 1913 г.

По силата на този договор България придобила само гр. Мустафа паша /дн. Свиленград/ с околията, гр. Малко Търново с околията и няколко селища в Странджа и по Черноморското крайбрежие до р. Резовска. Границата криволичела по Странджа планина, пресичала р. Тунджа и излизала на р. Марица южно от Свиленград. С това Турция си върнала Одринска област /Източна Тракия/ и дори гр. Димотика /дн. Дидимотикон/ на запад от Марица. След това границата вървяла по талвега на р. Марица, до устието на Бяло море. Железопътната линия по долината на Марица останала в турска територия.

Договорът съдържал 20 члена, повечето от които се отнасяли до стопански, религиозно-национални, военнопленнически, митнически и други въпроси[101]. Петнадесет дни след подписването на договора двете страни се задължили да изтеглят войските си от териториите, които принадлежали на противната страна. Това постановление на договора /чл. 2/ било твърде важно за България, тъй като турските войски окупирали земите на запад от долното течение на Марица.

3.

Национална катастрофа. Последици от войната

С Букурещкия и Цариградския мирен договор и приложените към тях протоколи била приключена Втората балканска /Междусъюзническата/ война. Тези договори имали грабителски характер и били много тежки за България. Те утвърдили националната катастрофа на България. Наистина България получила 23 000 кв. км площ в Странджа, Родопите, Беломорието и Източна Македония, но загубила Южна Добруджа /7695 кв. км/ – житницата на страната.

Заграбването на Южна Добруджа било акт, осъден и от прогресивната общественост в Румъния. Още при нахлуването на румънската войска в Южна Добруджа „Работнически вестник“ отразил отрицателното отношение на румънските социалдемократи спрямо действията на своето правителство. Румънската социалдемократическа партия обявила несъгласието си със заграбването на Южна Добруджа и чрез органа на Германската социалдемократическа партия „Форвертц“. Като обобщава тези заявления на румънските социалдемократи, „Работнически вестник“ писал, че Южна Добруджа е „населена с българи“ и „нищо не оправдава румънското нашествие в България“[102]. При подписването на Букурещкия договор Румънската социалдемократическа партия призовала работническата класа на борба срещу несправедливите клаузи на договора. Работниците издигнали лозунга „За свобода на народите“. Против заграбването се изказал и водачът на РСДП Добруджану-Геря. Румънските социалдемократи се обявили срещу подобни завоевания на олигархията и за „освобождението на работническата класа и народите от всякакъв икономически, политически, национален и социален гнет“[103].

Със завладяването на Южна Добруджа от Румъния последвали трудности за задоволяване на страната с хляб. От Добруджа бягали и търсели спасение в България хиляди изселници, преследвани от румънската власт. Демобилизираните войници, родени в Южна Добруджа, не желаели да се върнат там, за да търпят национален гнет.

Тежки последици имала и реокупацията на Одринска Тракия от Турция. В навечерието на Балканската война според изследванията на редица чуждестранни учени българското население в Одринска Тракия било 470 000 души, а турското – 350 000 души[104]. Грамадна част от българското население било ограбено, прогонено или избито. Почти всички жители на с. Булгаркьой, Кешанско, били избити или прогонени. Подобна участ имали жителите и на редица други български села.

Придошлите бежанци от Одринска Тракия, Македония и Добруджа били лишени от всякакви средства за живот. Така, като резултат от войната, България не само загубила земи и част от своята територия с български характер, но приела и много бежанци, които изнемогвали и гладували. Либералното коалиционно правителство правело всичко възможно да облекчи тяхната съдба. Бежанците от Одринска Тракия пристигали в Хасково и в други градове „голи и боси“[105]. Нужно било правителството да вземе необходимите мерки за изхранването на тези бежанци и за лекуване на болните.

Нарушаването на Лондонския договор от страна на Турция донесло и други бедствия за българския народ. Турски войски навлезли в Беломорска Тракия, където също извършили обири, жестокости, кланета и прогонили много българи. Едва след сключването на Букурещкия и Цариградския договор прогонените българи се върнали в родните си места, където намерили къщите и имота си ограбени.

В Беломорска Тракия и в Южна Македония пък се настанили гръцките власти, които извършили жестоки злодеяния над българското население. Размерите на изтребленията и прогонванията на българите от Южна Македония били много големи. Те били отбелязани в Карнегиевата анкета. Изгаряне на цветущи български градове като Кукуш и др., убийства, прогонване на българското население – това било нещо обикновено. В писма на гръцки войници, участвали в наказателни акции, се казва: „По заповед на краля ние изгаряхме всички български села... Тук /в Македония – б.а. Ст. П./ сме разположени, за да горим селата и да убиваме българите... Ние заловихме само малко /пленници – б.а. Ст. П./ и ги убихме, защото такива са заповедите... Това, което правим с българските войници, както и с мирните български селяни, е неописуемо. То е една касапница; няма български град или село, които да не са изгорени... От 12 000 души, които затворихме в Нигрита, не останаха повече от 41 в тъмниците, а навсякъде, дето минахме, не сме оставили нито семе от тази раса.“ Опустошени били 160 български селища[106].

Подобна била съдбата и на българското население, което останало под сръбска власт. Убийствата, грабежите и другите ексцесии на властта не спирали. Но новите поробители искали да извършат преди всичко дебългаризация на завладените от тях земи. Затова те затваряли всички български училища и църкви, избивали и прогонвали учителите, свещениците и монасите[107]. Безпощадно били избивани съпротивляващите се български четници. Създадените с огромни усилия училища от Екзархията били ликвидирани. Антибългарската политика на сръбската власт продължила години наред. Алберт Лондр писал: „Сърбите закриха българските училища в Македония. Те наказват децата, които говорят български... Свещеникът от Берово бе осъден на шест години затвор, само загдето кръстил с името Крум – име на един български владетел – някое дете от своята енория.“ Белград прилагал последователна политика на денационализация[108]. Още в хода на войната срещу Турция в Македония били създадени военни съдилища за българите, които водели борба срещу турското потисничество. Така положението на българското население при новия режим, създаден след войната от Гърция и Сърбия, станало по-тежко, отколкото при режима на султанска Турция.

Сръбските и гръцките окупатори извършвали духовното обезглавяване на българите в Македония. Сърбия забранила българския език и книга във Вардарска Македония. Дори самото име Македония било забранено, като тази част се наричала „Южна Сърбия“. Арестувани и прогонени били пет български митрополити с центрове на техните епархии в Скопие, Велес, Битоля, Дебър и Охрид. Архиерейският наместник в Солун архимандрит Евлогий намерил смъртта си на дъното на морето заедно с мнозина свои известни и влиятелни сънародници[109]. Затворени били 677 български църкви, обслужвани от 647 свещеници, а също 596 български училища, като били уволнени 1005 учители. На 36 000 български ученици било забранено да се учат на родния си език.

В Южна Македония били затворени 300 български църкви и прогонени 299 свещеници, а също били закрити 340 български училища с 589 учители и 19 000 ученици[110].

През септември 1913 г. жители на гр. Крушево писали до митрополит Борис Охридски, че след като българските учители и свещеници били подложени на гонения и терор, сръбските власти им поискали декларации, че са „чисти сърби“. Това било единственото условие да останат в родните си места.

След сключването на мирния договор в Букурещ емигрантският поток от Македония в България не престанал. Както писал „Работнически вестник“, със „завладяването на българското население в Македония“ от Сърбия се създало „ново, сръбско робство“. Вестникът публикувал и стано-

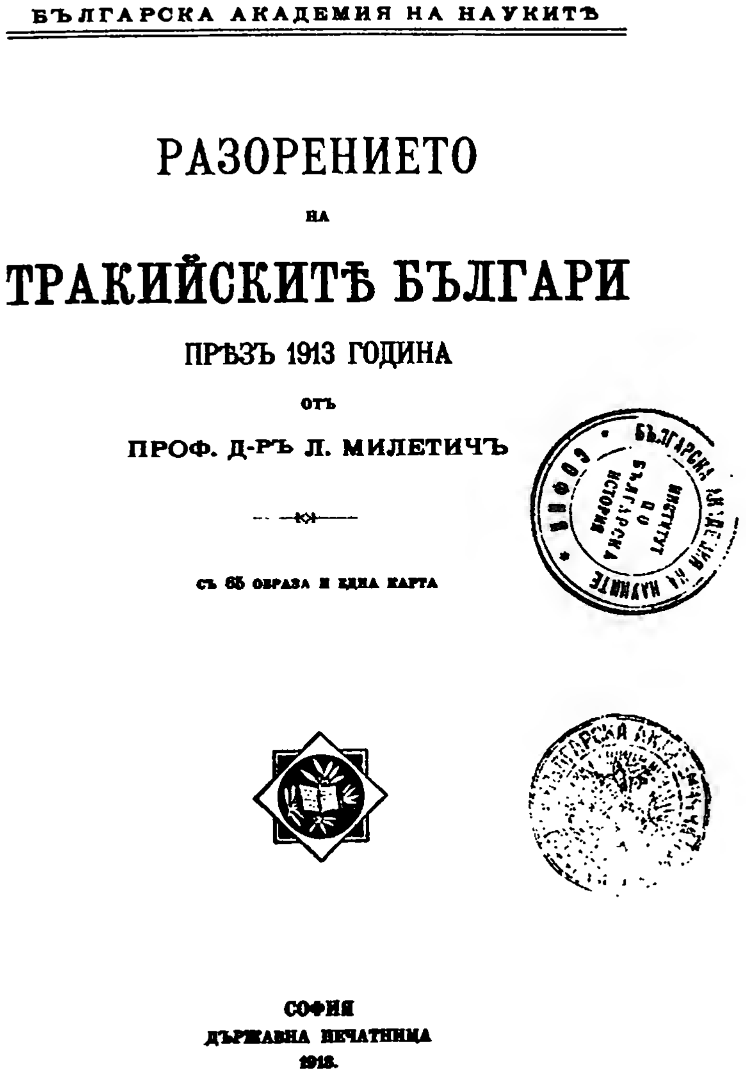

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТѢ

РАЗОРЕНИЕТО
НА
ТРАКИЙСКИТѢ БЪЛГАРИ
ПРѢЗЪ 1913 ГОДИНА
ОТЪ
ПРОФ. Д-РЪ Л. МИЛЕТИЧЪ

СЪ 65 ОБРАЗА И ЕДНА КАРТА

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1918.

Българска академия на науките
Институт по българска история
София

Любомир Милетич. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918 г. /титул/

вището на лидера на австрийските социалдемократи Ото Бауер, че македонското славянско население, което попаднало под друго национално робство, говори „навсякъде български език“[111].

Сръбската власт водела системна политика на насилия за убиване на националното съзнание на българското население, за денационализация. Властта се ръководела от Правилник за обществената безопасност, който бил подписан от крал Петър и публикуван на 24 септември 1913 г. „Сигурността“ в Македония се гарантирала от полицейските и военните сили, като всеки, който се съпротивлявал по какъвто и да било повод, се осъждал на 6 години затвор, а ако се укривал, „може да бъде убит от всеки граждански чиновник или офицер“.

Сръбската власт в Македония получавала право да разселва всички, които проявявали недоволство. В селища, където имало недоволни, се изпращали войскови подразделения на издръжка от населението – наказателна мярка с тежки икономически последици за местните жители. За няколко „престъпления“ се искало смъртно наказание или многогодишен затвор. Под ударите на правилника попадали и онези, които отказвали да служат в сръбската войска[112].

Английският вестник „Манчестър Гардиан“ писал, че Македония след окупацията представлявала „чисто и просто ад“[113]. Против денационализаторската политика на сръбската власт в Македония се изказали и сръбските социалдемократи. „Радничке новине“ писал: „Ако е вярно, че тия територии са освободени, защо се въвежда там един изключителен режим?... Ако войните имаха за цел обединението, защо това обединение не е признато на дело и защо се създават тия изключителни наредби, които само завоеватели могат да създават за покорени страни?“ Друг сръбски вестник писал, че „населението в анексираните /от Сърбия – б.а. Ст. П./ земи ще има сега по-малко права, отколкото имаше под турския режим“[114].

В окупираните от Сърбия, Гърция и Турция български земи действали чети на ВМОРО. Те се борели както срещу войските на окупаторите, така и срещу техните чети[115]. Вътрешната Македоно-одринска революционна организация възглавила борбата на българите срещу сръбското, гръцкото и турското владичество. В Охридско, където живеело компактно българско население, недоволството взело масови размери. След влизането в сила на Букурещкия договор ВМОРО решила да вдигне въоръжено въстание. Тук действали като организатори видните дейци на ВМОРО Петър Чаулев, Павел Христов /задграничен представител на организацията/, Милан Матов, Христо Атанасов, Лев Огненов, Нестор Георгиев, Лев Кацков и др. ВМОРО активизирала своята организационна и въоръжена дейност главно в Охридско, Дебърско, Стружко и др. Сръбските войскови части били разбити. Въстаниците, водени от четите на П. Чаулев и П. Христов, освободили Охрид на 12 септември 1913 г. Градът бил окичен с български знамена. Учредено било Временно българско управление. В катедралата и във всички църкви бил отслужен молебен. Българите действали в споразумение с местните албанци и турци. В Охрид се събрали няколко хиляди въоръжени въстаници – българи и албанци, които избрали за главнокомандващ на въоръжените въстанически сили Петър Чаулев. Но и Охридското въстание /в Охридско, Стружко и Дебърско/ от септември 1913 г. било удавено в кръв. То било израз на народното негодуване срещу несправедливите клаузи на Букурещкия мирен договор, съпротива срещу потисниците в Македония[116].

В Стружко и Дебърско въстанието имало масов характер. Обаче въстаническото ръководство не започнало настъпление към Битоля, където народното недоволство също било много голямо. Сръбското командване съсредоточило в Битоля многобройна войска. Още на 11 септември Сърбия обявила, че започва „нова война“ – срещу българското население в Югозападна Македония и срещу българските чети. На 19 септември сръбската войска разбила въстаниците и влязла в Охрид. От юг тя била подпомогната от гръцки чети. Въстанието в Западна Македония било потушено. Дебър бил почти напълно разрушен от сръбската войска. Избивани били българи, албанци и турци[117]. Както отбелязвали чуждестранните анкетьори, Сърбия установила в Македония режим на „постоянен терор“[118]. Независимо от това четническата борба на българите продължила.

Терористичният режим на сръбската власт в Македония принудил мнозина българи да емигрират. Повечето търсели убежище в България, други емигрирали в Америка. Населението, което останало в родните си места, било подложено на жестоко потисничество, но въпреки всичко не склонило глава и не признало властта на окупаторите. Призованите в сръбската войска младежи от български произход бягали в България или отказвали да се закълнат да служат на сръбския крал. През април 1914 г. в гр. Крагуевац, където били повикани да служат в сръбската армия множество български младежи, те не само отказали да се закълнат, но се разбунтували[119], заради което били жестоко наказани.

След поголовното обезбългаряване на Източна Тракия в Османската империя останали да живеят около 20 000 българи. Ето защо екзарх Йосиф, като глава на Българската православна църква, пожелал да пренесе „час по-скоро“ седалището на Екзархията от Цариград в София. Високата порта приела оставането на един архиерей, който да управлява българската православна църковна община. Старият деец за българското освобождение и обединение „чрез кръст и перо“ страдалчески преживявал разрушаването на великото дело: „От 40 години аз се мъчех да обезпеча бъдещето на българския народ в Македония, в 4 дни Негово Величество унищожи всичко!“[120] На 26 ноември 1913 г. екзархът отпътувал от Цариград и на следващия ден бил тържествено посрещнат в София.

Най-тежката последица от войната била, че вместо да бъдат освободени единоплеменниците – заветна мечта на поколенията след Освобождението – България претърпяла национална катастрофа. Основна причина за това било неизпълнението на договорните задължения от страна на Сърбия и Гърция, както и непредизвиканата намеса на Румъния във войната. Своята вина носят цар Фердинанд и правителството. Те приели създаването в Македония на т.нар. спорна зона, на територията на която живеело преди всичко българско население. При правилния от военна гледна точка план за водене на войната на Тракийския боен театър, където били съсредоточени основните сили на противника, бранещи подстъпите към Цариград, там останали да действат българските войски, в т.ч. и Македоно-одринското опълчение. А основната политическа цел на войната било освобождаването на Македония.

Неумението да се прави политически компромис довело България до война с всички останали балкански страни при крайно неблагоприятна политико-стратегическа обстановка. Бойните действия започнали само по отделни направления, без ангажиране на всички сили и средства. Те били спрени по разпореждане на правителството, с което се разкрили противоречията между политиката и стратегията. По тези причини били проиграни мъжеството и жертвоготовността на българските войни, които трябвало с огорчение да приемат поражението, без да бъдат бити на бойното поле.

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРИЯ СЛЕД БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ /1913–1915/

1.

Стопанско възстановяване

ИНДУСТРИЯ. Балканските войни не постигнали националното обединение. В стопанско отношение обаче те преминали без особени сътресения[1]. Чрез държавните заеми от европейските банки кредитори се доставили нови милиони, с които се покрили военните разходи. На плащанията на заемите бил наложен мораториум, докато траели войните.

След приключването им, до края на 1913 г. националната икономика успяла да преодолее военновременните разстройства[2]. Индустриалното развитие започнало да се нормализира. За кратък срок влезли в експлоатация 49 нови индустриални предприятия[3]. Заедно с това нараснал броят на

Интериор от фабриката за мрежи и трика на Селвелиев и Цончев в Габрово, фотография, 1912 г. ЦДА – София

заетите и свързаните с промишлена дейност лица[4]. До 1915 г. обложените с данък за индустриална и занаятчийска дейност се увеличили с 14 573 души, а сумата на събирания данък се уголемила с 20,5%. Търговците се увеличили с 10 572 души; събраният данък занятие бил близо с 32% повече, отколкото през 1913 г.

През краткия период след Балканските войни до 1915 г. в България се открили най-едрите индустриални предприятия в дотогавашната ѝ стопанска история. На първо място били захарните фабрики в Русе и Горна Оряховица, изградени на модерно европейско равнище. За построяването и съоръжаването на фабриката в Русе били изразходвани повече от 8 млн. лв. Машините се движели с електричество, което произвеждала мощна парна турбина. Въздушна линия свързвала фабриката с пристан на брега на Дунава, където акостирали търговски кораби – собственост на фабриката. Наети били 1250 работници и още през 1913–1915 г. произведената от фабриката захар надхвърлила повече от 2,5 пъти захарното производство в страната през 1912 г.

През 1915 г. предстояло пускането на захарни фабрики в Бургас и Пловдив. Открити били фабрика за стъкло и стъклени изделия и фабрики за копринени платове в София и Враца. Влязла в експлоатация фабриката за цимент и хидратна вар на дружество „Гранитоид“ в Пернишко. Подготвяло се пускането в действие на втора такава фабрика в Бургаския край. През 1914–1915 г. циментовата индустрия задоволявала местните строителни нужди и увеличила износа на български цимент. Влезли в експлоатация предприятия за химически торове в Софийски и в Плевенски район.

Както през войните, така и след тях продължили да се развиват ускорено текстилната, кожаро-обущарската, металната индустрия и пр., които задоволявали нуждите на армията от платове, облекло, ботуши и бойни припаси, масла, железарски изделия и пр. Стимулираща роля играели многобройните военни търгове[5].

Показателни били данните за износа на националното фабрично производство[6]. През 1915 г. по обем то било 4 пъти, а по стойност почти два пъти по-голямо, отколкото през 1912 г. В това отношение значение имали преди всичко такива произведения на българската текстилна индустрия, като дебели вълнени платове, аби, шаяци, килими и черги. През 1914–1915 г. износът на платове, аби и шаяци надхвърлил значително изнесените количества през 1912 г. Нараснал износът на коприна. Била достигната половината от износа на храни и питиета отпреди войната.

Данните за вноса също свидетелствали за успешното развитие на индустриалното производство. Особено се увеличил вносът на вълна. През 1914 г., обработвайки меките вносни вълни, националната вълненотекстилна индустрия задоволила местните нужди от фини вълнени платове. Доставяни били също големи количества суров памук, коноп, лен и всякакви видове прежди. Осигурени със суровина, памучната, конопената и ленената предачна, тъкачна и плетачна индустрия след спад през 1913 през следващата, 1914 г., достигнали довоенното равнище на производителността. Успоредно с вноса било разширено и местното производство на суровини[7].

Кожарско-обущарската индустрия също разчитала главно на вноса на суровини. Както по време на войните, така и през двете мирни години след тях обемът на производството в този отрасъл порастнал значително.

Вносът на желязо, стомана, мед, цинк, калай, чугун, никел, алуминий и пр. за изработване на различни изделия за индустриална и строителна дейност през 1914 г. надхвърлил значително обема на съответния внос през 1912 г.

Химическата, текстилната, кожарската и железарската индустрия се нуждаели от все по-разнообразни природни и производни елементи, съединения, екстракти и пр. Вносът на такива суровини и артикули към 1915 г. бил 1,5 пъти по-голям, отколкото през 1912 г. При това се боравело с едни от най-големите количества в целия внос.

Индустриализацията-модернизация на България продължавала.

СЕЛСКО СТОПАНСТВО. Последиците от войните били най-тежки в селското стопанство. Загиналите по фронтовете в мнозинството си били селяни. Работната ръка намаляла, намалял и броят на работния добитък. Териториално страната била силно ощетена – загубата на Южна Добруджа се почувствала особено тежко. Поради това засетите площи през 1913 и 1914 г. се оказали помалко в сравнение с довоенните, съответно с 3,34 и 2,07 млн. дка. Селското стопанство обаче успяло да се справи – напрегнали се работните сили, засети били всички налични площи. Бързо се догонвало довоенното производствено равнище[8]. Данните за износа-вноса показали това[9]. Балансът за 1913–1914–1915 г., сравнен с този към 1912 г., в областта на зърнените храни и варивата по най-важните видове се оказал положителен за България. Това означавало количествено нарастване, както и благоприятна продажба в стойностно отношение на българската продукция на външния пазар. Износът на пшеница, която заедно с царевицата преди войната била основният износен артикул в количествено и стойностно измерение, само за една година, през 1913, почти запазил равнището на предвоенния износ. Износът на ръж достигнал 2/3 от износа през 1912 г., на просото и боба още през 1913 г., а на ориза през 1914 г. надвишил чувствително износа през 1912 г., на триците и ярмата през 1913 г. почти се изравнил по количество и надхвърлил по стойност износа през 1912 г. През 1915 г. износът на картофи превишил значително равнището на 1912 г. както по количество, така и по стойност – повече от 17 пъти.

По онова време животни почти не се изнасяли, напротив, осигурен бил масов внос главно на едър добитък. Още през 1913 г. този внос се оказал два пъти по-голям от стойността на внесения през 1912 г. добитък. Бързо били попълнени загубите от животинска сила, претърпени по време на войните. През 1913 и 1914 г. не били изнесени нито един бивол, биволица, крава, кон и кобила, а били внесени 11 800 животни. Изнесени били само 4200 вола. Традиционно, предвид сравнително послабото развитие на животновъдството, страната разчитала на износ на кози, свине и птици /кокошки и гъски/. Но за да се задоволят нуждите на населението с месо и яйца, през 1913 г. износът им бил намален наполовината отпреди войните.

Продукцията от животните, докарани отвън, и от отгледания местен добитък увеличила националното производство на най-ценни продукти за масова консумация. Същевременно се разширил източникът за едни от най-доходните износни артикули на България – продукти от животни, главно млечни произведения. Производството на тези основни храни било разширено и количеството на износа им, без кашкавал, сирене и яйца, още през 1913 г. в значителна степен надминало предвоенното равнище. През 1913 и 1914 г. кашкавалът, сиренето и яйцата били насочени за местна консумация. През 1915 г. обаче и тези продукти били изнесени в значително по-големи количества, отколкото преди войната /1912/.

Българското селскостопанско производство получило много добри цени на международния пазар /по-добри, отколкото през предвоенните години/ за земеделската и за скотовъдната си продукция. Причината за това бил стремежът в чужбина към запасяване поради подготвящата се световна война.

Успешно се развивало и производството на интензивни и индустриални култури. В износната си листа България предложила повече видове произведения, отколкото вносителите отвън. Почти при всички видове, с изключение само на 3, и то второстепенни произведения, износът се покачил значително[10]. В същото време вносът на плодове, зеленчуци и пр. намалял силно. Увеличил се износът им, което бележело добро развитие на селската икономика. Увеличили се и площите с индустриални и интензивни култури, чиято продукция имала висока стойност на международния пазар[11].

Между т.нар. колониални стоки силно се намалило количеството на вносната захар, което потвърдило нарасналото производство на захарно цвекло и на националната захарна индустрия. Запазил се в довоенните размери вносът на кафе и многобройни видове чай, цитрусови плодове, смокини, маслини, какао, шоколад, захаросани плодове, бонбони и рибни консерви.

В износната листа на едно от челните места бил тютюнът. През 1914 и 1915 г. площите, засадени с тютюн, значително се разширили. Данните за данъчните облагания свидетелствали за много бързо нарастване на социалната група на тютю-

Низане на тютюн, Дупнишко, фотография. Архив на Зефир Кукушев – София

Българско търговско акционерно дружество с централа в Русе и клонове в София, Пловдив и Варна, пощенска картичка, нач. на XX в. Дирекция „Културно-историческо наследство“ – Русе

нопроизводителите. През 1914 г. данъкоплатците тютюнопроизводители били 45 537, а само година по-късно станали 57 056 души. При това от статистическите данни за земите, засадени с тютюн, и съответно за броя на натоварените с данък върху тютюна се виждало, че през 1914, както и през 1915 г., данъчните чиновници все още не били успели да обложат всички тютюневи площи[12].

Добивът на суров тютюн през тези две години бил много голям благодарение на присъединените към България райони в Родопите и Беломорието. Създавала се значителна по количество собствена суровина за развитие на тютюневата промишленост. Същевременно се произвеждал високодоходен износен артикул. От добивите на тютюна през 1914 и 1915 г., които се оказали над 2,5 пъти по-високи от 1912 г., станало възможно да се отделят за износ рекордно големи количества. През 1914 г. износът на тютюн надхвърлил предвоенното си равнище 5,67 пъти[13]. Високите добиви на суров тютюн направили възможно бързото разрастване на местната тютюнева промишленост – производството на цигари. През 1915 г. количеството на произведените цигари било почти два пъти по-голямо в сравнение с началото на XX в., когато в рамките на възходящото капиталистическо развитие на страната българската тютюнева промишленост била твърде слаба.

Ако износът на суров тютюн – положителен показател за разширяващото се тютюнево производство – растял, то износът на обработен тютюн и особено на цигари продължил да бъде незначителен. Тютюневата промишленост увеличила възможностите си да изнася повече обработен тютюн и цигари, обаче външният пазар предпочитал суровия ориенталски български тютюн. Тази стопанска взаимна обвързаност с Европа тогава все още нямала особено отрицателно въздействие. Тя се проявила по-късно.

ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ПАРИЧНАТА КРИЗА. Балканските войни предизвикали парична криза в България, която продължила през цялата 1913 г. В това отношение, като първа последица от войната, кредитът в страната и на външния пазар бил силно ограничен. Частните и държавните покупки, които пораснали извънредно поради военните нужди, трябвало да се плащат в злато. При това положение на България помогнало обявяването на мораториум върху плащанията по държавните дългове. Благодарение на мораториума средствата на държавните банки, както и на останалите банково-кредитни учреждения в страната, замогнали се през предвоенните години, били в състояние да покрият разходите за войната и да устоят на паричната криза.

Значение имали благоприятните резултати от успешно развиващия се български износ. Настъпилото покачване на цените на европейския пазар осигурило на българския експорт добра печалба от високото камбио /разликата в разменните курсове/. А поради това, че камбиото се увеличило, високи се оказали курсовете на българските държавни фондове. Вследствие на това държавните финанси запазили стабилност. Българската народна банка /БНБ/, за да предотврати евентуални спекулации с камбиото не в полза на държавата, създала специално оперативно учреждение – Камбинален синдикат[14]. Освен това БНБ се справила с обстановката, тъй като се възползвала целесъобразно от мораториума. Той ѝ позволил да разполага със златната си наличност и БНБ, действайки гъвкаво, успяла да я увеличи значително. В края на октомври и през ноември 1913 г. златната наличност на държавната банка била най-голяма – такава, каквато тя никога дотогава нямала в хранилищата си. А през 1913–1914 г. БНБ осигурила и най-високата в дотогавашната си дейност сума на банкнотно обръщение в страната[15]. БНБ пуснала в обръщение банкноти без спадане на курса на лева. По отношение на френския франк левът запазил предишната си стойност.

Критичен момент настъпил след вдигането на мораториума в края на 1913 г. Но натискът на европейската парична криза бил вече преодолян. БНБ продължила сравнително нормално дейността си.

КРЕДИТ. След известно чувствително съкращаване на кредитните си операции за частния сектор по време на войните, през 1914 г. БНБ увеличила повече от два пъти кредита за всички стопански среди – търговци, индустриалци, бакали, занаятчии, земеделци, дружества[16]. Равнището от 1911–1912 г. обаче не било достигнато, тъй като банката се оказала ангажирана и по-нататък с финансиране на държавните военни нужди. Усилено кредитиране на икономиката предприела втората държавна банка – Българската земеделска банка /БЗБ/. Върху нея легнали редица извънредни задължения – реквизициите, издръжката на бежанците, компенсациите на селяните за мобилизирания по време на войната добитък и т.н. Това обаче не ѝ попречило да развие широка инвестиционна стопанска дейност, което станало възможно в резултат на голяма парична мобилизация, предприета от нейна страна. След известно свиване през 1912–1913 г. на оборотните си и на чуждите средства, влогове и депозити, Земеделската банка постигнала голям успех през 1914 г. Надхвърлено било значително равнището на тези средства от 1910 и 1912 г.[17] Годишният баланс на банката превишил най-високия ѝ предвоенен баланс /от 1910/ с повече от 76 млн. лв. Това позволило на свой ред да се отпускат заеми на частни лица и дружества. През 1914 г. БЗБ дала нови заеми за 78 718 497 лв. Същевременно били погасени стари заеми от частни лица и дружества за близо 55 млн. лв. Част от населението имало натрупвания и било способно да погасява и да сключва нови заеми. Държавните банки имали през 1909 г. на 100 лв. банков капитал средно по 243 лв. частни средства и спестявания на населението, а през 1914 г. – 308 лв.

Разраснал се и частният банков сектор. През 1914–1915 г. към списъка на 78 „по-големи" български акционерни дружества се прибавили 30 нови банки и банково-кредитни дружества. Между тях били банката на габровските индустриалци, която започнала дейността си с 5 млн. лв. основен капитал, Българската банка и Акционерно дружество „София" с 1 млн. лв., 2 нови големи застрахователни дружества – дружество „Витоша" с 500 000 лв. и Кредитно дружество „Съединение" в Нови пазар с 285 000 лв., всички напълно внесени капитали[18].

Разширило се участието на богатите хора в страната във формирането на капиталите при едни от най-големите банки: Генерална банка, Българска търговска банка, Софийска банка и Банка „България". На 100 лв. собствени средства в тези банки през 1909 г. се падали средно по 149 лв. частни влогове, а през 1914 г. – 279 лв.[19] Много се увеличили частните влогове в Българската търговска банка. В нея през 1914 г. на 100 лв. собствен капитал частните вложения били 317 лв. Капиталите и резервите на споменатите банки се увеличили средно с 312%, а влоговете в тях – с 476%.

Нарастване отбелязали банковите спестовни, кредитни и застрахователни градски и селски кооперативни сдружения, които капитализирали паричните натрупвания на по-широките градски и селски среди. Ударението падало върху новообразуваните селски кооперативни сдружения, които били неколкократно повече от градските. Към тях се прибавили популярните банки, множеството местни кооперативни банки и разни кредитни взаимоспомагателни сдружения – почти всички селски. Разрастването на тези кредитни учреждения достигнало своя връх през 1914 г.[20] Значително се увеличили влоговете в Пощенската спестовна каса. Издадените нови спестовни книжки през 1913 и през 1914–1915 г. били главно на лица, заети в селскостопанското производство – земеделци, стоковъдци, лозари, но също и на занаятчии, работници, търговци и посредници[21].

ИНВЕСТИЦИОННА ДЕЙНОСТ. Съответно на растящите натрупвания и на стабилизирания банков кредит през 1913 и 1914 г. капиталовложенията в индустрията не намалели. Напротив, общата им сума през двете мирновременни години надхвърлила значително довоенното равнище. Дори само сумата за 1913 г. превишила капиталовложенията през върховата 1912 г.[22] Главни инвеститори били индустриалните и търговско-индустриалните акционерни дружества, увеличили дружествените си капитали през 1913 г. до пълни 100%.

Капиталовложенията запазили предимството

Монета от 2 лева, сребро, емисия 1913 г. /лице/. Музей за история на София

си в сферата на модерното техническо съоръжаване на индустрията. Най-много капитали били вложени за машини, апарати, инструменти и резервни части. През 1913–1915 г. за транспортна и строителна техника, за земеделски машини и машини за индустрията, вкл. апарати и инструменти, били употребени близо 60 млн. лв. Капиталовложенията за техника през 1913 г. значително превишили инвестираните за тази цел суми през 1912 г., а през 1914 г. били още по-високи. През 1914 г. големи суми се насочили за закупуване на машини и инструменти за земеделието. Капиталовложенията доближили равнището на 1912 г. – най-високият връх в инвестирането на средства за селскостопанска техника през периода на индустриализацията на България от началото на XX в. до 1914 г.[23]

Капиталовложенията, както и всички други стопански фактори през 1914–1915 г., подготвяли разширяващото се индустриализиране на страната. Но България продължила да се готви за нова война и обективният икономически процес добил друга посока.

Мораториумът изтекъл и над страната отново се надвесила сянката на външните заеми. При това обстановката била вече значително променена.

Покриването на останалите много по-високи, отколкото до 1912 г. висящи плащания по външните заеми, осигурени за известно време от авансите на неемитирания през 1912 г. заем, както и от подготвяното сключване на нов голям заем от берлинската банка Дисконто Гезелшафт, станало трудно. Този заем бил предназначен за посрещане на плащанията по продължаващите военни поръчки. Обременена с тези операции, през 1914 г. БНБ чувствително ограничила икономическата си функция. Тежестта на външния дълг, макар потулена зад ефектите на икономическото развитие, приближавала критичната точка на задлъжнялостта на българското държавно съкровище към европейските кредитори.

Към 31 декември 1912 г. държавното съкровище имало да изплаща над 1,384 млрд. лв. от главницата на външните заеми. Към 1 януари 1914 г. дългът пораснал на повече от 813 млн. лв. номинални, а в края на годината той бил 955 млн. лв. номинални[24]. Това правело над 2 млрд. лв. действителна сума за изплащане. Със заема от Дисконто Гезелшафт през 1915 г. външният държавен дълг, поставен изцяло в служба на военните нужди, надхвърлил 3 млрд. лв. действителна сума за изплащане. С такъв дълг – срещу държавен приходен бюджет за същата 1915 г. в размер на 292 млн. лв. – след намесата на България в европейската война критичната точка в зависимостта от чуждия финансов капитал била достигната.

2.

Управление на коалиционното либерално правителство

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ. На 4 юли 1913 г., в края на Междусъюзническата война, цар Фердинанд утвърдил ново правителство начело с д-р Васил Радославов, шеф на Либералната партия. В правителството влезли и Народнолибералната /стамболовистката/ партия с нейния шеф Никола Генадиев, който станал министър на външните работи, и Младолибералната партия на Димитър Тончев, който бил назначен за министър на финансите. Новото коалиционно правителство изразявало интересите на онази част от българската буржоазия, която била свързана икономически с Централните сили /Австро-Унгария и Германия/, а не с Русия и другите страни от Съглашението. Опитът на Русия да помири отново България и Сърбия непосредствено след сключването на мира в Букурещ се оказал безуспешен.

Правителството на В. Радославов получило тежко наследство. Трябвало да се лекуват раните от двете Балкански войни. Загубата на Македония се почувствала като тежка рана, а отнемането на Южна Добруджа, откъсната от старите предели на родината, предизвикало небивало недоволство. Реокупацията на Източна Тракия от турците принудила десетки хиляди българи да търсят спасение и подслон в България. Трябвало да се уредят икономически и културно новопридобитите земи – Пиринският край и Родопската област с Беломорието.

Според установената практика правителството разпуснало XV обикновено народно събрание, избрано през 1911 г., и насрочило нови избори за Народно събрание на 24 ноември 1913 г. Противно на очакванията либералната коалиция не получила желаното мнозинство. Избрани били 95 депутати на правителството и 110 на опозиционните партии. Съгласно с парламентарната практика правителството на В. Радославов трябвало да си даде оставката и да бъде заменено с ново правителство. Но тъкмо това не искали нито цар Фердинанд, нито В. Радославов.

С указ било разтурено новоизбраното Народно събрание и били насрочени нови избори на 8 март 1914 г. За да спечели тези избори, правителството си послужило с терор и демагогия. От всичко 245 депутати правителството спечелило 126 и след като касирало трима депутати на опозицията, увеличило мнозинството си на 129 души[25].

ВЪНШНА ПОЛИТИКА. След приключването на Междусъюзническата война България била гледана с недоверие от своите съседи. За да излезе от обръча на враждебност и изолация, правителството на В. Радославов смятало за необходимо да провежда приятелска политика с Австро-Унгария и Германия и да постигне разбирателство с техния съюзник Турция. Привърженик и проводник на тази политика бил министър-председателят, а неин двигател – цар Фердинанд.

В срещата си с външния министър на Австро-Унгария граф Леополд Берхтолд на 6 ноември 1913 г. Фердинанд направо поискал да узнае дали Австро-Унгария смята един съюз с България за осъществим и получил отговор, че това може да стане след като България се разбере с Румъния[26], тогава съюзник на Централните сили. Същият отговор Фердинанд получил и от император Франц Йосиф. Самият сондаж във Виена говорел за явни симпатии към Австро-Унгария.

От своя страна австро-унгарските политици гледали на ръководената от Фердинанд и Радославов България като на свой бъдещ съюзник, предназначен да играе определена роля при дипломатическите и политическите ходове на Виена. Австро-унгарската дипломация демонстрирала шумно доброжелателството си към България, за да не се създаде сред българския народ впечатлението, че единствено Русия е готова да помогне на България след Междусъюзническата война[27]. Тя търсела в лицето на България свой евентуален съюзник на Балканите против Сърбия. Още преди да избухне въоръженият конфликт, началникът на австро-унгарския Генерален щаб фелдмаршал Конрад фон Хьотцендорф, като разработвал плановете на войната, отреждал именно на България задачата да разгроми Сърбия[28]. След разпадането на Балканския съюз Австро-Унгария възнамерявала да помири и сближи България с Румъния и Турция и да създаде от тези три държави нов блок, с чиято помощ да неутрализира руското влияние на Балканите.

Макар по различни причини да не се стигало до формален съюз на България с Австро-Унгария, в края на 1913 г. всички действия на цар Фердинанд и на правителството били насочени към засилване на икономическите и политическите

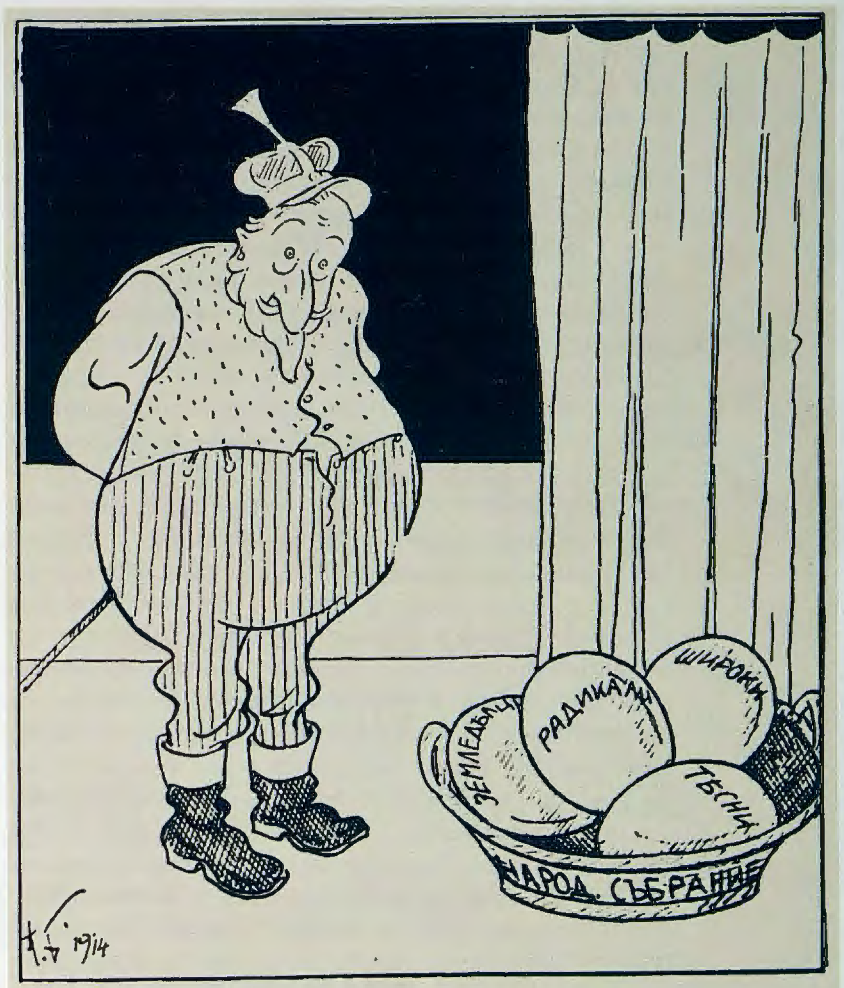

Фердинанд: – Хубави яйца ми нашари тая година моят уважаем министър-председател д-р Радославов!

Александър Божинов, карикатура, 1914 г. Карикатури и скици, С., 1957 г., с. 32

връзки на страната с Централните сили. Българските управляващи кръгове смятали да осъществят в съюз с Австро-Унгария и Германия при една бъдеща война своите национални цели по отношение на балканските си съседи. Изпълнявайки внушенията и желанията на Виена, кабинетът на д-р В. Радославов положил много усилия да се разбере с Румъния и да постигне сближение с Турция. Румънските държавници посрещнали българските сондажи крайно резервирано. Що се отнася до политиката на сближение с Турция, нещата тръгнали по-добре. Изработеният съюзен договор на България с Турция трябвало да бъде подписан към края на януари 1914 г. До подписването му не се стигнало поради противопоставянето на Германия и взаимното недоверие между двете държави. Въпреки това отношенията на България с Турция значително се подобрили. Но когато Младотурският комитет съсредоточил въоръжени сили в Източна Тракия и изявил претенции Турция да си възвърне онова, което загубила в полза на България, отношенията между двете страни отново се влошили. Пратеникът на цар Фердинанд в Цариград Андрей Тошев предупредил, че главната цел на турците била да се настанят в Западна Тракия с твърдото намерение да останат там завинаги. Д-р В. Радославов отговорил на предупреждението, че за „настаняване на турски войски в Западна Тракия и дума не може да става“. Главната цел на неговите преговори с Портата била да отстрани тази опасност и същевременно да осигури българския тил в случай на война[29].

ЗАЕМ ОТ ДИСКОНТО ГЕЗЕЛШАФТ. Централните сили се опитали да обвържат България и финансово-политически. Радославовото правителство търсело настоятелно да сключи пореден заем в чужбина, с който да заздрави държавните финанси и да осигури въоръжаването на армията. Предложеният от английското правителство в края на 1913 г. заем от 8 млн. лири стерлинги /около 200 млн. лв./ не бил приет от българска страна, тъй като министър-председателят не искал да се ангажира още тогава с държава от Съглашението[30]. Радославов помолил Германия да му осигури необходимите средства.

Германското правителство и германските банкери, макар и да желаели да дадат заем на България, не бързали да започнат преговори – първо, поради липса на свободни капитали и, второ, поради нестабилното политическо положение на правителството на В. Радославов. Едва след изборите на 8 март 1914 г., спечелени от управляващата коалиция, берлинските банкери станали по-благосклонни към исканията на Радославов.

Австро-унгарското правителство, особено силно заинтересувано България да бъде по-здраво свързана с Централните сили, настояло пред германския министерски кабинет да се отпусне на българското правителство исканият заем. Външният министър Л. Берхтолд изтъкнал пред посланика на Германия в Австро-Унгария колко голямо значение би имало за Централните сили паричната нужда на България да бъде задоволена от германските банки.

Като научило за преговорите с Берлин, Съглашението решило да противодейства. В началото на март 1914 г. парижката банкерска къща Перие и съдружие решила да предложи на България заем от 500 млн. франка при условие, че Русия ще поеме гаранция за изплащането на лихвите и погашенията. Българското правителство отказало предложението и продължило да търси заем от Германия.

Русия и Франция разбирали добре, че със сключването на български заем в Германия ще се затвърди положението на симпатизиращия на Централните сили Радославов кабинет и че заедно с това България ще попадне напълно под политическото влияние на Берлин и Виена. Затова те предприели всичко възможно, за да осуетят сключването на заем с Берлин. Представителите на Русия и Франция в София Савински и Алфред дьо Панафьо се заели активно да доказват на обществено-политическите кръгове, а чрез дворцовия съветник Страшимир Добрович и на цар Фердинанд, че финансовата ориентация на правителството е гибелна за страната. Савински недвусмислено внушавал, че е време да се смени Радославовото правителство. Панафьо също заявил пред Добрович, че съвсем не може да разбере защо държавният глава държи за така непопулярното както в страната, така и в чужбина Радославово правителство[31].

Със започването на Сараевската криза като последица от убийството на австро-унгарския престолонаследник Франц Фердинанд в Сараево на 15 юни 1914 г. борбата в страната около предстоящия заем се изострила до крайна степен. Всички опозиционни партии нападнали остро чрез своите органи заемната политика на правителството. Партиите на антантофилски настроената буржоазия – народняци, прогресивнолиберали, демократи и партиите на земеделци, радикали и широки социалисти обвинили правителството, че със сключването на заем в Германия ще зароби икономически България и ще я направи зависима от австро-унгарско-германския блок. Буржоазните неправителствени партии твърдели, че в Париж със съдействието на Русия може да се сключи заем при по-леки условия.

В. Радославов и финансовият министър Д.

Тончев разбирали добре, че условията за заем в Берлин са сравнително по-тежки от условията на банката Перие. Разбирали също, че общественото мнение ще реагира остро. Затова те скрили предложението на банката Перие не само от българския народ, но и от правителствените народни представители. Пред свиканата на 11 юли 1914 г. сесия на Народното събрание министър Тончев споменал само за мартенските предложения на банката Перие, които тогава били отхвърлени като неприемливи. Радославов и Тончев развили пред депутатите тезата, че заем се сключвал в Берлин, тъй като само германските банки се били съгласили да го дадат без „никакви политически гаранции и обвързвания“, че всъщност заемът щял да бъде чисто финансова сделка[32].

На 12 юли 1914 г. бил подписан договор за заема с Дисконто Гезелшафт в размер на 500 млн. франка при 5% лихва. От тях само 60 млн. щели да постъпят в България. Останалите пари били предназначени за погасяване на задълженията по стари заеми и за изплащане на военни поръчки. До август 1915 г. България следвало да получи половината от заема, т.е. 250 млн. франка, а до август 1917 г. – другата половина. На 14 юли договорът бил внесен в Народното събрание за одобрение. Същия ден руската легация в София в съгласие с френската с цел да опровергаят изявленията на Радославов и Тончев издали комюнике, в което се казвало, че банката Перие уведомила българското правителство, че тя е готова да сключи държавния заем при условия, във всяко отношение много по-изгодни за държавата от онези, които предлагали германските банки, без да иска нито концесии, нито гаранция или условия от политическо естество[33].

Комюникето, както и условията на заема, сключен с Дисконто Гезелшафт, ставайки известни на обществото, предизвикали негодуване в цялата страна. В Народното събрание от името на тесносоциалистическата парламентарна група Христо Кабакчиев разкритикувал подготвената финансова сделка. Д. Благоев направил от името на групата на БРСДП /т.с./ декларация, с която остро била осъдена заемната политика на Радославовото правителство – политика, която водела към икономическа зависимост на страната. Против сключването на заема в Берлин излезли с обща декларация и всички останали опозиционни партии[34].

Въпреки силното народно недоволство, въпреки протестите на депутатите от опозицията и внушенията на представителите на Съглашението в София правителственото мнозинство в Народното събрание одобрило и цар Фердинанд утвърдил закона за заема с Дисконто Гезелшафт[35]. Българското правителство предоставило като гаранция за плащането на лихвите и погашенията по заема приходите от тютюневия бандерол, гербовия налог, цигарените книжки и вносните мита.

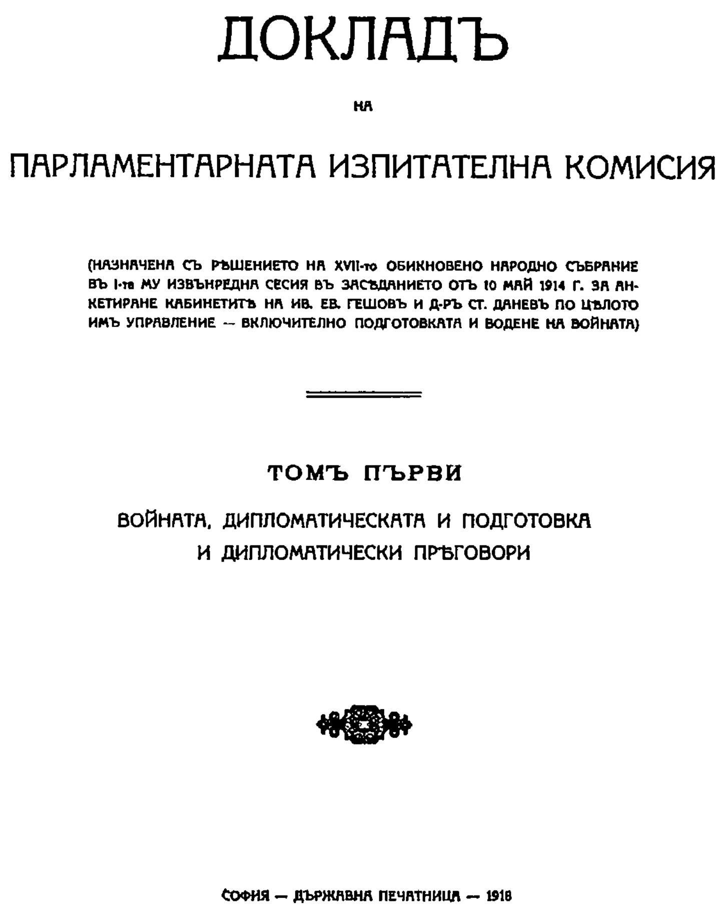
ДОКЛАДЪ

НА

ПАРЛАМЕНТАРНАТА ИЗПИТАТЕЛНА КОМИСИЯ

(НАЗНАЧЕНА СЪ РѢШЕНИЕТО НА XVII-то ОБИКНОВЕНО НАРОДНО СЪБРАНИЕ ВЪ I-то МУ ИЗВЪНРЕДНА СЕСИЯ ВЪ ЗАСѢДАНИЕТО ОТЪ 10 МАЙ 1914 Г. ЗА АНКЕТИРАНЕ КАБИНЕТИТѢ НА ИВ. ЕВ. ГЕШОВЪ И Д-РЪ СТ. ДАНЕВЪ ПО ЦѢЛОТО ИМЪ УПРАВЛЕНИЕ — ВКЛЮЧИТЕЛНО ПОДГОТОВКАТА И ВОДЕНЕ НА ВОЙНАТА)

ТОМЪ ПЪРВИ

ВОЙНАТА, ДИПЛОМАТИЧЕСКАТА И ПОДГОТОВКА
И ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ПРѢГОВОРИ

СОФИЯ — ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — 1918

Доклад на парламентарната изпитателна комисия за анкетиране кабинетите на Ив. Ев. Гешов и д-р Ст. Данев по цялото им управление. Т. 1, С., 1918 г. /титул/

Срещу заема берлинските банки получили концесия за построяването на жп линия Михайлово–Хасково–Портолагос /дн. Балустра/. Българското правителство се задължило да достави чрез банката всичко необходимо за строежа и експлоатацията на жп линията. Дирекцията на Дисконто Гезелшафт имала право да се откаже от постройката на жп линия за Портолагос и да иска построяването на друга жп линия на стойност 50 млн. лв.[36]

С друг отделен договор, пак свързан органично с договора за заема, кабинетът на Радославов се споразумял с Дисконто Гезелшафт за съвместна експлоатация на каменовъглените мини „Перник“ и „Бобов дол“. За целта било основано Дружество за експлоатация на мини, в което Българската народна банка и Българската земеделска банка участвали общо с 30% от основния капитал. Договорът давал право на дружеството да експлоатира мините, като осигурява изцяло потребността на България от въглища и остатъка изнася за Германия[37].

Условията на заема с Дисконто Гезелшафт били благоприятни за икономиката на страната. Дотогава българският добив на въглища не успявал да задоволи нуждите на стопанството. Пак в интерес на българската икономика се предвиждали жп линии.

3.

Избухване на Световната война. Ориентиране на България към съюз с Централните сили

ХОД НА ВОЙНАТА. На 15 юли 1914 г. Австро-Унгария, като използвала за повод убийството на престолонаследника Франц Фердинанд в Сараево месец преди това, обявила война на Сърбия. Русия се обявила в защита на Сърбия и пристъпила към обща мобилизация. Германия, като съюзник на Австро-Унгария, обявила на 19 юли война на Русия и на 21 юли – на Франция, като същевременно нахлула на 22 юли в Белгия. Англия в защита на Белгия на 22 юли обявила война на Германия. Така пламнала от дълго време подготвяната Първа световна война между двата блока – Централните сили /Германия и Австро-Унгария/ и Съглашението /Франция, Англия и Русия/.

Първата световна война по характер била война за световно господство между двата воюващи лагера, за надмощие на пазарите и за преразпределяне на териториите в Европа и колониите в света.

Войната се водела с променлив успех. След първоначалния успех на Германия на Западния фронт срещу Франция постепенно военните операции придобили благоприятен за Съглашението обрат. В битката при р. Марна германското настъпление било спряно и немските войски били принудени да се оттеглят на нови позиции на р. Ен.

За успеха на силите от Съглашението на Западния фронт значителен принос дала руската войска с внезапното си навлизане в Източна Прусия и Галиция /на Източния фронт/. Независимо от поражението на руските войски при Мазурските езера и частичния успех в Галиция това настъпление постигнало целта си – германското командване било принудено да изтегли войскови части от Западния фронт и по спешност да ги прехвърли на Източния фронт. Последица от това било осуетяването на германския план за бързо поражение на противника.

Военните действия на Балканския /Сръбския/ фронт имали второстепенно значение за общоевропейската война. След първоначалните успехи на австро-унгарските войски срещу Сърбия през декември 1914 г. те били изтласкани от сръбска територия. Така кампанията през 1914 г. не оправдала надеждите на управляващите кръгове в страните от воюващите коалиции за постигане на бърза победа. Към края на 1914 г. войната на Западния фронт добила позиционен характер.

Сред проблемите, които поставила на преден план позиционната война, особено значение имало спечелването на нови съюзници между неутралните държави. Двете коалиции положили усилия да въвлекат във войната и България. Особено дейна била австро-германската дипломация, която отлично разбирала значението на преминаването на България на страната на Централните сили за установяването на непосредствена териториална връзка със съюзна Турция и за изваждането на Сърбия от строя на воюващите. Дипломатическата борба за привличането на Италия във войната завършила с победа на Съглашението. В края на май 1915 г. Италия обявила война на Австро-Унгария, а старанията за привличане на нови съюзници продължили. Военните действия по фронтовете оказвали съществено влияние върху поведението на малките държави при вземането на решение за намеса във войната към една или друга групировка.

Сред меродавните германски военни кръгове надделяло разбирането, че през 1915 г. най-целесъобразно военно решение щяло да бъде да се активизират военните операции на Източния фронт и там да бъде нанесен главният удар. Тъй като на този фронт все още съществувала възможност за водене на маневрена война, те се надявали да извършат пробив в отбраната на руската армия, която страдала от хроничен недостиг на бойни припаси. Този план се защитавал чрез печата и меморандуми от генералите Хинденбург и Лудендорф. Сред доводите в негова полза определено място заемало очакването, че военните успехи ще окажат решаващо влияние върху поведението на колебаещите се неутрални страни в района на Балканите, сред които била и България.

В изпълнение на решението за пренасяне на военните усилия на Централните сили през 1915 г. на Източния фронт началник-щабът на германската армия ген. Фалкенхайн започнал да съсредоточава на този фронт войските, които относителното затишие на Западния фронт направило разполагаеми. На 2 май 1915 г. австро-германските войски предприели голямо настъпление. Пред превъзхождащите ги по отношение на въоръжението и снабдяването германски войски русите били принудени да отстъпят и почти цяла Полша и Литва се озовали в ръцете на германските войски. Но въпреки постигнатите успехи усилията на австро-германците да обкръжат и унищожат руските войски не се увенчали с успех. Руската армия се оттеглила навътре, за да посрещне неприятеля на нови отбранителни позиции. Германското командване не успяло да разгроми Русия и по такъв начин да премахне втория фронт на Изток, като наложи на Русия сепаративен мир.

Без успех завършили съглашенските опити през зимата на 1914–1915 г. за пробиване на германската отбрана при Нотр Дам дьо Лорет и в Шампан. Под непосредственото впечатление от тези неуспехи съглашенското командване решило да предприеме акция за форсиране на Дарданелите. Като официален мотив за тази военна операция се сочело желанието на Франция и Англия да възстановят непосредствената връзка със съюзна Русия. Взетото решение било предшествано от остри дискусии относно военната целесъобразност на тази акция. Много меродавни и военни фактори, между които бил и френският главнокомандващ Жофр, смятали Западния фронт за най-важен. Според тях Дарданелската военна диверсия щяла да отвлече силите от главния боен театър, където се решавала съдбата на войната.

Акцията за форсиране на Дарданелите, която започнала на 19 февруари 1915 г., била замислена първоначално без участието на пехотата. Но нападението на 18 март с участието на значителен брой кораби не успяло, което струвало на англичаните и французите големи загуби в тонаж. Постепенно се наложила мисълта да се привлекат сухопътни войски. Въпреки очерталите се още в самото начало незначителни изгледи за успех експедицията не можела да бъде изоставена. По думите на английския министър на войната лорд Кичинер изпращането на експедиционен корпус е „единственото средство да запазим нашия престиж на Изток“[38].

На 25 април 1915 г. съглашенските войски дебаркирали при входа на Дарданелите. С това започнал вторият етап от операцията – с участието на десантни войски. Но и този път съюзниците не могли да сломят турската съпротива. Германотурското командване не само привело в бойна готовност бреговите укрепления, но и докарало нови войски. Боевете при Галиполи били крайно ожесточени. Борбата продължила с променлив успех до 9 януари 1916 г., но още в началото на ноември 1915 г. англо-френското командване решило да евакуира главните си сили.

Провалът на Дарданелската операция оказал непосредствено влияние върху поведението на България. Нейното правителство отклонило домогванията на Съглашението за привличането ѝ във войната на негова страна. То се ориентирало към още по-тясно сближение с австро-германския блок. В Гърция германофилите укрепили своите позиции.

Кръвопролитната едногодишна война не донесла победа нито на едната, нито на другата коалиция, а само частично променила съотношението на силите между воюващите страни. Стратегическото положение на централните сили в резултат на военните действия значително се подобрило. Техните армии завзели нови територии на противника, като почти навсякъде опустошителните военни действия се водели върху територията на съглашенските страни. Германия получила възможност да използва суровинните и продоволствените ресурси на завзетите или контролираните от нея области и да укрепи своя военно-икономически потенциал.

Въпреки ефектните успехи централните сили не могли да принудят противниковата коалиция да иска мир. Необходимостта да продължат войната на два фронта означавала по-нататъшно изтощаване на икономическите ресурси и на човешките им резерви. Скоро се проявили и отрицателните последици от затягането на морската блокада около Германия. С превръщането на войната във война на изтощаване изгледите на централните сили за победа намалявали. Призракът от вероятно поражение при продължаването на войната не давал спокойствие на управляващите кръгове в централните империи, особено в Австро-Унгария.

Стратегическото положение на Съглашението, въпреки понесените във военните действия през 1915 г. загуби, оставало сравнително стабилно. Съглашението имало голямо предимство пред противника, защото притежавало по-значителни човешки ресурси и по-голяма възможност за снабдяване със суровини и продоволствие. Съотношението на силите постепенно започнало да се изменя в полза на съглашенския блок. Времето „работело“ в негова полза.

Вярвайки във военното благополучие на австро-германския блок, българското правителство, чиято политика имала сериозни противници в

страната, се стараело да си осигури подкрепата на по-широки слоеве от обществеността. Не било пренебрегнато нищо за формиране на благоприятно за неговия прогермански курс обществено мнение. Важно място заемала едностранчивата версия, която правителственият печат давал за хода на военните действия и шансовете на двете воюващи коалиции. Книжният пазар бил залят с издания, целящи да убедят обществеността в превъзходството на немската политика и култура. Настойчивият и системен подбор на информация, макар и не веднага, имал известен ефект.

Докато в началото на войната инициативата за привличането на България към Съглашението принадлежала на Русия, през лятото на 1915 г. Франция и Англия също се активизирали в преговорите с българското правителство.

В усилията на австро-германската дипломация да привлече България в края на 1914 и началото на 1915 г. проличал неизменният стремеж да я склонят да се намеси във войната. Австро-германската дипломация преследвала целта да се използва българската армия, за да се прикове част от сръбските въоръжени сили на българско-сръбската граница, което да позволи на Австро-Унгария да прехвърли част от войските си в Сърбия срещу Русия. Австрия и Германия се стремели да изтръгнат от България задължението да воюва, с което тя щяла да придобие „реално право на владение“[39].

Българското правителство основателно подозирало, че в условията на австро-унгарското отстъпление в Сърбия и прехвърлянето на австрийски войски в Галиция срещу Русия „сътрудничеството“ между българската армия и войските на двойната монархия на практика би се превърнало в единоборство между българската и сръбската армия при подозрителното поведение на Румъния и Гърция.

Когато се провалил опитът на съглашенския флот да форсира Дарданелите, отговорните съглашенски държавни и военни ръководители потърсили изход в проекта за обхождане на турските позиции при Проливите по суша през територията на България и с участието на български войски. Министърът на външните работи на Русия Сазонов бил на мнение, че само България е в състояние да облекчи положението на съглашенския флот при Дарданелите, като отвлече силите на Турция към Цариград. Срещу евентуалното съгласие на България да се намеси във войната Съглашението с нота от 16 май 1915 г. обещавало щедро да я възнагради. Но обещанията, с които Съглашението искало да спечели България, носели неопределен и условен характер[40].

Правителствен телефонен апарат с българския национален герб, произведен във Франция в началото на XX в. СО „Съобщения“ – музейна сбирка

В изпълнение на дадените обещания съглашенската дипломация настояла пред сръбското и гръцкото правителство да проявят готовност да направят на България отстъпки. Гръцкото правителство категорично отхвърлило съглашенското внушение. То окачествило искането да се отстъпи Кавала като посегателство върху независимостта и териториалната цялост на Гърция. В завързалия се по този повод диалог с представители на гръцкото правителство само Сазонов бил категоричен. Съглашенските постъпки в Атина укрепили позициите на т.нар. германофили неутралисти, които черпели материал за агитация пред гръцката общественост в изявената от Германия готовност да гарантира териториалната цялост на Гърция срещу нейния неутралитет. Сръбските ръководители били още по-малко склонни да правят отстъпки на България. В края на май 1915 г. Н. Пашич обещал на своите съглашенски събеседници да даде окончателен отговор, след като вземе мнението на краля и престолонаследника. От думите, с които той се обърнал към тях, можело да се очаква, че отговорът ще бъде отрицателен.

На 15 юни 1915 г. Радославов поискал от съглашенските дипломати допълнителни разяснения за размера на предлаганите на България компенсации и проявил жив интерес относно датата, когато ще ѝ бъдат предадени обещаните територии. Приложената от д-р В. Радославов в преговорите с представителите на Съглашението тактика се възприела от тях като опит за печелене на време. Преговорите се водели на фона на рязкото влошаване на стратегическото положение на Съглашението. При тези условия съглашенските предложения не можели да бъдат привлекателни за Фердинанд и Радославов.

До лятото на 1915 г. всички опити на Съглашението да спечели България оставали без резултат. Във връзка с това в България пристигнали агентите на руското финансово министерство Грубе и Поляк. В откровен разговор с тях, обсъждайки начините как България да бъде спечелена за Съглашението, министър Н. Генадиев, който явно симпатизирал на Съглашението, подхвърлил идеята Русия да закупи реколтата на зърнените храни в България. Грубе възприел идеята на Генадиев и с докладна записка от 1 юли 1915 г. съобщил това на руското правителство. Правителствата на Русия, Англия и Франция възприели мнението на Грубе и решили да участват в изкупуването на българската реколта[41]. Търговията със зърнени храни била свободна, а и реколтата през лятото на 1915 г. – богата.

Използвайки благоприятното положение в търговията със зърнени храни и със съглашенски кредити, Фернан Деклозиер, представител на френските кредитори в България, и Н. Генадиев организирали изкупуването на реколтата чрез мрежа от агенти, принадлежащи към разни партии, от политически дейци и от някои търговци. Наглед чисто стопанска сделка, изкупуването всъщност било политическа акция.

По предложение на английския външен министър Ед. Грей четирите съглашенски сили /Англия, Франция, Русия и миналата на тяхна страна Италия/ трябвало да участват в закупуването на българските храни с по 50 млн. златни лв. Закупчиците под формата на комисионно възнаграждение следвало да получат около 16,5 млн. златни лв. Според изработения от съглашенските представители в София заедно с Генадиев план трябвало да бъдат вербувани близки до правителството депутати, да бъдат заинтересовани също и „някои влиятелни лица от правителствените кръгове като зетят на Радославов Христо Георгиев, депутат и подпредседател на банка „България“[42]. С телеграма от 25 август 1915 г. Савински съобщил в Петроград, че работата по изкупуването вече е тръгнала. Той отбелязал със задоволство, че Н. Генадиев бил на съглашенска страна заедно със своите съмишленици, вкл. и министъра на железниците, пощите и телеграфите Никола Апостолов.

Новоназначеният английски пълномощен министър в София О'Бейрн, който заместил Бакс-Айрънсайд, заработил също енергично, за да спечели с пари някои от министрите и обществените дейци. „Аз се опитах – писал той на 19 юли 1915 г. до Грей – да подкупя някои от министрите, но работата е трудна и тя не може да замести ефективното гарантиране на безспорната зона.“ Той настоял за повече пари, за да има успех в мисията си и да закупи повече жито чрез фирмата на Деклозиер[43].

Но аферата на Деклозиер и неговите посредници в България била разкрита и участниците в нея, вкл. Н. Генадиев и Райко Даскалов, били осъдени на затвор[44].

Успоредно с преговорите със Съглашението българското правителство преговаряло и с австро-германския блок. На 2 юни 1915 г. Австро-Унгария обещала на България цяла „сръбска“ Македония като цена за „благоприятното държане“ на българското правителство. Австро-унгарската дипломация обещала на България да съдейства за връщането на всички отнети от нея територии през 1913 г. в случай, че Румъния и Гърция обявят война на Централните сили. Внезапната готовност на Австро-Унгария и Германия да направят такива щедри предложения на България само срещу неутралитета ѝ се обяснява с опасението, че България можела да последва примера на Италия. Само няколко месеца преди това австро-унгарската дипломация не давала да стане и дума за териториални обещания на България срещу неутралитета под предлог, че това щяло да насърчи българите към „бездействие“. Австро-унгарският жест целял да укрепи позициите на правителството в борбата с неговите противници в страната.

Европейската война поставила на изпитание обществените организации и политическите партии в България, техните вътрешно- и външнополитически програми. В условията на войната въпросите на външната политика застанали във фокуса на вниманието на обществеността и политическите партии в страната. Правителството на Радославов осъществявало своята външна политика в сложна обстановка на остра борба за една или друга ориентация. Докато управляващият екип ратувал за ориентация към Централните сили, на които възлагал надеждите си за осъществяване на националното обединение, просъглашенската опозиция се надявала, че България ще постигне националното си обединение с помощта на Русия и нейните съюзници. Съдържанието на външнополитическата платформа на двете партийни групировки било сходно – техният идеал бил националното обединение, в което те влагали един и същ смисъл. Разногласията се отнасяли до средствата и пътищата за осъществяване на националния идеал, т.е. те били от тактическо естество. Спорело се по въпроса дали осъществяването на националното обединение да стане наведнъж или на етапи. При предположението, че обединението ще се извърши постепенно, се спорело относно предимството на една или друга територия, която можела да бъде освободена.

Като най-значителна опозиционна сила Земеделският съюз се обявил за „строг и искрен неутралитет“. Стамболийски призовавал към умереност в поставянето на националните искания: „Ако е възможно, искайте, но ако това не е възможно, не се отказвайте от онова, което ви се дава срещу цената на нашия неутралитет.“[45] Запазването на България извън пожара на войната трябвало да се съчетае с опити за поетапно национално обединение.

Оценявайки войната като „империалистическа“, тесните социалисти също се застъпили за „строг и последователен неутралитет“, но според тях победата на „пролетарската революция“ ставала възможна, та дори неизбежна. Благоев се стремял да надникне в близкото бъдеще: „След общата война иде общата революция в Европа.

Нещо повече – ~~всред разгара на войната можем~~ да очакваме избухването на революцията.“[46] Спасението се виждало в изграждането на Балканска федеративна република.

Първоначално БРСДП /о/ настоявала за „пълен неутралитет“, обаче предпочитанията били в полза на Съглашението. За Я. Сакъзов по-висше благо от защитата на отечеството не съществувало, защото „ние сме синове на тази грешна още земя, и по възпитание, и по психология се поддаваме на тази велика национална идея и на нея не можем да се противим“[47]. Националните интереси стоели над класовата борба.

Правителството се надявало, че дипломатическото състезание между двете коалиции за привличането на България ще му позволи да убеди българската общественост в предимствата на прогерманската ориентация като по-изгодна за България. То трябвало да се съобразява и с обстоятелството, че още бил голям броят на онези, които вярвали, че България може и без да пролива кръв, да постигне значителни териториално-политически придобивки срещу своя неутралитет. Създалото се равновесие на бойните театри не предразполагало към незабавна намеса и по други съображения: само след провала на „светкавичната война“ през есента на 1914 г. потребността от съюзници станала актуална. Едва след преминаването към позиционна война воюващите коалиции започнали да проявяват по-голяма щедрост в пазарлъците с набелязаните съюзници.

В правителствените и дворцовите среди взели връх привържениците на крайните решения. За тях единствената достойна за външната политика на България цел била обединението на българския народ в неговите етнически граници. За разлика от тях съглашенофилските партии, когато разкривали публично своето външнополитическо кредо, се съобразявали до известна степен с внушенията на Съглашението, което по обясними причини не можело да обещае на България придобивки в онези размери, които можела да ѝ обещае Германия. И сред съглашенофилските партии обаче съществували силни и влиятелни привърженици на по-широки териториално-политически искания. Официално съглашенофилските партии се придържали към по-скромна програма, но не като крайна цел, а като средство и етап за осъществяване на всички национални искания. В зависимост от развоя на военните действия доскорошните привърженици на по-умерени искания без особено затруднение преминавали на позициите на максималистите. Едно обаче било несъмнено независимо от хода на действията на бойните театри. Искането за връщане на Македония в границите на съюзния договор със Сърбия от 1912 г. оставало неизменно главното българско въжделение на привържениците както на правителството, така и на опозицията.

Обективното развитие на военните събития в края на 1914 г. създало алтернативата: неутралитет или намеса във войната на страната на Съглашението. Омаловажавайки съзнателно или не съглашенските успехи, прогерманските кръгове начело с правителството обявили преустановяването на германското настъпление при Марна като досадна случайност. Запазили вярата си в крайната победа на австро-германския блок, те заели позата на защитници на неутралитета – поза, която осигурила на правителството редица предимства пред общественото мнение в страната. В. Радославов използвал неутралитета, за да притисне и разобличи политическите си противници като войнолюбци. Много показателен в това отношение бил начинът, по който той агитирал в кампанията за проведените в края на 1914 г. общински избори: който иска война, да върви с народняци, демократи и цанковисти[48].

Ролята, която поело правителството тогава като защитник на неутралитета, била съзвучна с настроенията на онези, в очите на които политиката на неутралитет още не се била изчерпала. Те се надявали, че срещу своя неутралитет България ще получи желаните териториални придобивки. Позицията на правителството временно съвпадала с горещото желание на народа България да остане настрана от военния пожар. Радославов използвал антивоенните настроения на народните маси, за да ги обърне срещу опозицията. Той бил улеснен в това отношение от обстоятелството, че срещу обещаваните от Съглашението придобивки съглашенската дипломация настоявала, особено през лятото на 1915 г., страната активно да се намеси във войната.

Обратът във военните действия в полза на Централните сили през лятото на 1915 г. окрилил привържениците на незабавната намеса на страната на австро-германската коалиция. Под влияние на германските успехи управляващите кръгове постепенно надвили страха си от „прибързаното“ присъединяване към Централните сили. Препоръчваното от някои български дипломати благоразумие не било вече по вкуса на германофилите и те разгърнали срещу привържениците на Съглашението широка печатна кампания. Като продемонстрирали временното военно превъзходство на германците, военните събития, особено на Източния фронт, променили условията на вътрешнополитическата борба в България. Просъглашенските среди започнали да „свиват знамената“, а някои привърженици на Съглашението дори преминали в лагера на неговите противници. Тази промяна в настроението сред просъглашенските кръгове не убегнала от погледа на дипломатическите представители на Съглашението в София. Савински докладвал в края на юли 1915 г., че „на нас не може да се разчита". „Военното положение – отбелязал той – създаде нова алтернатива – сътрудничество с нас или косвена намеса против нас чрез завземането на Македония."[49] Хипнотизирано от военните успехи и подпомогнато от по-щедрите предложения на Централните сили, българското правителство се готвело да вземе решение.

Някои слоеве на българското население, възприемчиви към доводите на прогерманската пропаганда, приветствали успехите на Централните сили, в които виждали естествен и желан съюзник срещу Сърбия. Подобни настроения имало и сред партиите, привърженици на политиката на неутралитет като БЗНС. Пронемската ориентация печелела все повече почва в страната. В края на август 1915 г. В. Радославов сондирал лидерите на БЗНС дали биха приели да влязат в неговия кабинет, като им предложил 2 – 3 места[50]. С предприемането на тази необичайна стъпка той целял в навечерието на съдбоносните решения да си осигури солидно мнозинство в Народното събрание. Вероятно той се надявал, че участието на БЗНС в кабинета ще позволи да се предотврати разгръщането на активна опозиция към предрешената вече от цар Фердинанд и правителството намеса във войната на страната на Централните сили.

Към лятото на 1915 г. онези кръгове, които залагали на неутралитета за постигане на народното обединение, трябвало да се убедят, че равносметката на тази политика е неутешителна. Срещу неутралитета България получила само най-общи обещания без реално покритие. Като съпоставяли предложенията срещу неутралитета с предложенията срещу военното съдействие, споменатите кръгове започнали да мислят, че само военната намеса можела да приближи осъществяването на заветния идеал за обединение. Пренебрегвайки обстоятелството, че политиката на неутралитет би спестила на българския народ много кървави жертви и лишения, които щяла да предизвика една намеса, привържениците на военното разрешение приели риска на войната. Съдбата на българския неутралитет била решена от цяла съвкупност от обстоятелства, сред които най-важно място заели военните успехи на Централните сили. Отстъплението на руските войски на Източния фронт се отразило неблагоприятно на политическия престиж на Русия при преговорите с България. С цел да бъде неутрализиран отрицателният отзвук на военните събития, Сазонов наредил на руските представители в чужбина да разяснят, че русите „временно" са принудени да се придържат към „отбранителен начин на действие"[51]. Положените от руската дипломация усилия обаче не произвели желаното впечатление върху управляващите кръгове в България.

ПОВЕДЕНИЕТО НА РУМЪНИЯ И ГЪРЦИЯ. В светлината на поуките от Балканските войни българските управляващи кръгове започнали да се убеждават, че България не е в състояние при ново военно изпитание да воюва едновременно с всички съседи; затова търсели повод и възможност за нормализиране на отношенията с Румъния. Те се съобразявали и с внушенията на австро-германската дипломация, която им повтаряла, че пътят за съюз с немските империи минава през Букурещ. Още първите сондажи разкрили, че управляващите кръгове в двете страни преследват противоположни цели. Българското правителство се домогвало да получи от Й. Братиану обещание за румънски неутралитет, което щяло да му развърже ръцете за война срещу Сърбия. С цел да отклони вниманието на българската общественост и управляващите кръгове от Южна Добруджа Братиану дал вид, че не възразява против насочването на българската политика на запад, срещу Сърбия. Той обаче отказал да даде изрично обещание да запази неутралитет. За австрийската и германската дипломация било ясно, че България можела да стане пълноценен съюзник на централните сили при въоръжена акция срещу Сърбия само когато си осигури тила. Затова дипломацията на централните държави се заела да изтръгне от Братиану желаните изявления за неутралитет. Румънското правителство обаче отклонило исканията ѝ.

През лятото на 1915 г. българско-румънските отношения еволюирали под въздействието на военните събития. Присъствието на победоносната германска армия в непосредствена близост до румънската граница подействало върху румънските управляващи кръгове. С изчезването на страха от вероломно румънско нападение, което дотогава парализирало свободата на действие на българското правителство, то можело да направи своя окончателен избор. Радославов запитал пълномощния министър Симеон Радев относно възможната реакция на Румъния в случай на българска намеса във войната срещу Сърбия. Веднага последвал отговорът на пълномощния министър: „Няма досега причини да предполагам, че при сегашните обстоятелства Румъния би ни нападнала в случай, че ние участваме заедно с Централните сили в обща офанзива срещу Сърбия." С. Радев уверил, че Румъния няма да отиде по-далеч от дипломатически натиск, за да „ни отклони от такъв план". „Румъния – продължил той – в този момент е твърде уплашена за себе си, за да мисли сериозно да плаши когото и да било."[52]

На „благосклонен неутралитет" от страна на Румъния обаче не можело да се разчита, защото Братиану не желаел да се компрометира пред Съглашението с поемането на изрични ангажименти. И така намесата на България във войната се предшествала от продължителни явни или задкулисни преговори с Румъния. Когато предложението за неутралитет на Румъния спрямо България се превърнало в увереност, в София взели решение за участие във войната. Въпреки безспорното значение на румънското поведение за решението на българското правителство да се намеси във войната на страната на Централните сили неговата роля не трябва да се преувеличава. Всъщност временното военно надмощие на Централните сили на бойните театри осигурило на България неутралитета на Румъния.

Опасно било и поведението на Гърция. Дори когато българско-германските преговори за съюз стигнали твърде далеч, една недвусмислена декларация на гръцкото правителство, че то възнамерява да приложи гръцко-сръбския съюзен договор от 1913 г. в случай на българско нападение срещу Сърбия, би накарала правителството на В. Радославов да се замисли. В самата Гърция между съглашенофилите начело с Венизелос и германофилите-неутралисти начело с крал Константин I и Генералния щаб на гръцката армия се завързал остър спор около задълженията на Гърция спрямо Сърбия. Венизелос бил готов да окаже помощ на Сърбия. Но той не успял да преодолее възраженията на краля и на военните. Под предлог, че Сърбия не е в състояние да изпълни задължението по военната конвенция, като съсредоточи 150 000 бойци срещу България, Генералният щаб обявил, че договорът не е валиден повече и че Гърция няма задължение за военно сътрудничество със Сърбия срещу България. Опитът на Венизелос да излезе от затруднението, като предложи вместо Сърбия Съглашението да достави 150 000 войници, бил за онези времена на бързи решения операция с далечен замисъл. Обезсилването на договора за съюз със Сърбия по настояване на гръцките германофили помело и последните колебания в правителството на В. Радославов.

Заслужава също да се отбележи едно обстоятелство, което ускорило намесата на България във войната. Лондонският договор от 1915 г. с Италия предизвикал голямо недоволство сред управляващите кръгове в Сърбия. На тази почва в Белград възникнали настроения в полза на сепаративен мир с Дунавската монархия. Знаейки за наличието на подобни настроения, австро-германската дипломация се опитала да ги използва. С цел да не затварят пътя на Сърбия към мир с Централните сили фон Ягов и Тиса препоръчвали тя да бъде щадена. Българската дипломация научила за тези намерения на Централните сили, като заподозряла Австро-Унгария и Германия в желание да не изпълнят дадените на България обещания относно Македония. До сепаративен мир, разбира се, не се стигнало. Австро-германската дипломация преднамерено раздухвала тези слухове, за да увеличи тревогата на управляващите кръгове в България и да надвие колебанията им.

КОЛЕБАНИЯТА НА БЪЛГАРИЯ. Въпреки симпатиите на българското правителство към Централните сили военнополитическата обстановка внесла някои поправки в позицията на цар Фердинанд и Радославов. Те били принудени да коригират сроковете за намесата на България във войната. Българското правителство в съгласие с короната отклонявало многократно австро-германските призиви за незабавна намеса всеки път, когато това не било изгодно за българския партньор. От друга страна, те не можели да не се съобразяват с опозицията. В обстановката, когато много български дипломати като Андрей Тошев и др. сигнализирали на правителството за намеренията на австро-германските управляващи кръгове да водят войната срещу Сърбия до последния български войник, елементарна повеля на здравия смисъл било да се отклонят австро-германските внушения.

За оформянето сред правителствените кръгове и сред част от българската общественост на убеждение за надмощие на немската коалиция дал своя принос и офицерският корпус в лицето на някои негови представители. Известни са усилията в това отношение на ген. Михаил Савов, който разяснявал пред отговорните фактори основанията за вярата си в по-големите военни изгледи за успех на австро-германския блок. В писмо до В. Радославов от 27 май 1915 г. ген. Савов споделил увереността си, че и след намесата на Италия в полза на Съглашението „победата ще си остане пак на страната на силите на Двойния съюз". Той „доказвал", че силите на Съглашението повече не съществували. Те според него били „бити или почти разбити", англо-френската армия била „съвършено разнебитена и неспособна на никаква сериозна акция". След отстъплението през 1915 г. руската армия

щяла да се „обърне на тълпа, неспособна по-нататък за никаква борба“. Генералът предричал, че не по-късно от 4–6 седмици щяла да настъпи „пълна криза в руската армия“. С цел да избегне революцията руската династия вероятно щяла да побърза да сключи сепаративен мир с Австрия и Германия. Генерал Савов изказвал опасението, че ако това станело преди сключване на съюз с Централните сили, „ще бъдем пожертвани“. Той увещавал Радославов да побърза да сключи съюз с Централните сили, „за да не бъде после късно“. С тон, изключващ всякакво двоумение, генералът споделил със своя приятел, „че моментът за влизането ни в преговори за съюз с Централните държави е дошъл“. Той завършвал писмото си с призива „да не се пропусне“ този момент, защото добрите моменти в живота „не се повтарят“.

Булевард „Цар Освободител“ в София с австро-унгарската и италианската легация, фотография, 1912 г. Архив на арх. Иван Дуковски – София

В резолюцията Радославов написал: „В това писмо намирам твърде важни истини; споделвам съдържанието му.“[53] Възгледите на ген. М. Савов получили известна гласност. Те били добре дошли за прогерманските кръгове, които, вземайки желаното поражение на Русия за действително, окончателно надвили своите колебания и съмнения и уверено пристъпили към обвързването на България с австро-германската коалиция.

Възгледите на ген. Савов се споделяли от по-младото поколение офицери, възпитаници на австрийски и германски военни училища и академии. Те изпитвали преклонение пред немските стратези и възхищение от германските военни успехи. Характерно за антуража на главнокомандващия ген. Никола Жеков, по собственото му признание, било непоколебимото убеждение в надмощието на германската коалиция. Офицерите от по-възрастното поколение, учили предимно в Русия, не желаели да вървят по пътя, който им сочели привържениците на германската ориентация. Част от тях били пенсионирани или отстранени от отговорни постове. Военните, настроени срещу Съглашението, допринесли за оформянето сред част от българската общественост на убеждението за по-големите военни възможности и шансове на немската коалиция.

Военните успехи на Централните сили през 1915 г. подкопали позициите на съглашенската дипломация в София, където обещанията ѝ не се ценели повече. Въпреки това тя не можела безучастно да наблюдава развитието на събитията. Независимо от някои отклонения руската дипломация смятала, че трябва да се направи всичко възможно за привличането на България в лагера на Съглашението. И доколкото водените дотогава преговори убедително разкрили, че интересите на балканските държави взаимно се изключват, Сазонов се изказал съвсем определено за ориентиране към България, защото бил убеден, че това щяло да донесе „най-големи изгоди за общото дело“[54]. Така той изразил интимното становище на руските меродавни фактори за водените преговори на Балканите. Поради тази тяхна убеденост в значението на България като политически и военен фактор те положили много усилия да склонят Сърбия и Гърция към по-съществени отстъпки на България. Оттам възникнало и раздразнението на сръбските управляващи среди срещу руската дипломация. В отговор на руските, респ. съглашенските настоявания, сръбското правителство заявило, че по-скоро „ще предпочете да остави цяла Сърбия на австрийците, отколкото да отстъпи къс от Македония на българите“[55].

Съюзниците увещавали сръбското правителство да се съгласи българските войски незабавно да заемат Македония като цена за участието на България във войната. Сърбите възразявали, че това би било неравностойна сделка – срещу незабавното отстъпване на част от Македония съюзниците предлагали на Сърбия проблематична компенсация след войната. Развитието на събитията не позволило на съюзниците да влязат в разпореждане на териториите, с които обещавали да възнаградят Сърбия и Гърция. Определен минус за съглашенската дипломация в преговорите ѝ със Сърбия относно компенсациите била липсата на категоричност. Италия възразявала против намеренията на съюзниците да възнаградят Сърбия за сметка на Австро-Унгария, като се позовавала на Лондонския договор. Половинчата мярка била инциативата на Грей да се намекне в София, че англо-френските войски щели да завземат обещаните на България територии като гаранция за предаването им на България след войната; съюзниците щели да заявят на Сърбия и Гърция, че последните няма да получат обещаните компенсации, преди българите да бъдат напълно удовлетворени. Окупирането на Македония от съюзниците като гаранция за изпълнение на поетите към българите ангажименти страдало от същия недъг, който съдържали и предишните им предложения – оставал без отговор въпросът за предаването на обещаните територии или краят на войната се сочел като вероятна дата за това.

Едва на 19 август 1915 г. съюзниците получили отговор на своята нота до сръбското правителство от 22 юли. Пашич изявил формално готовност да отстъпи безспорната зона на България, но веднага обезсилил тази „готовност“ с уговорката, че сръбското правителство ще стори това само след като получи обещаните му компенсации, т.е. след войната. Освен това той настоявал само за гранични поправки, намаляващи територията, която трябвало да бъде отстъпена на България. При това умишлено поискал обширни компенсации на запад, с което издигнал непреодолими затруднения за споразумение. Най-сетне съюзниците връчили на 21 юли отговор на исканите от Радославов на 1 юни разяснения, който не бил удовлетворителен и затова съюзниците не постигнали с него нищо. На 31 август те връчили поредната нота на българското правителство, с която обещавали на България Македония в пределите на договора със Сърбия от 1912 г. независимо от компенсациите на Сърбия и Гърция при условие, че България в „кратък срок“ се намеси във войната на тяхна страна. Но и в тази нота премълчавали главния въпрос – въпросът за датата на предаването на България на обещаваните територии.

СКЛЮЧВАНЕ НА ДОГОВОР ЗА СЪЮЗ С ЦЕНТРАЛНИТЕ ДЪРЖАВИ. Официално преговорите за съюз между България и Централните сили започнали със заминаването на подполк. Петър Ганчев за германската Главна квартира на 1 август 1915 г. Успоредно с тях се водели преговори и с Турция за ректификацията /поправката/ на границата по долината на р. Марица в полза на България. С намесата на германската дипломация тези преговори завършили успешно. На 24 август 1915 г. в София официално било подписано споразумението с Турция, по силата на което тя отстъпвала на България ивицата на запад от ре-

8

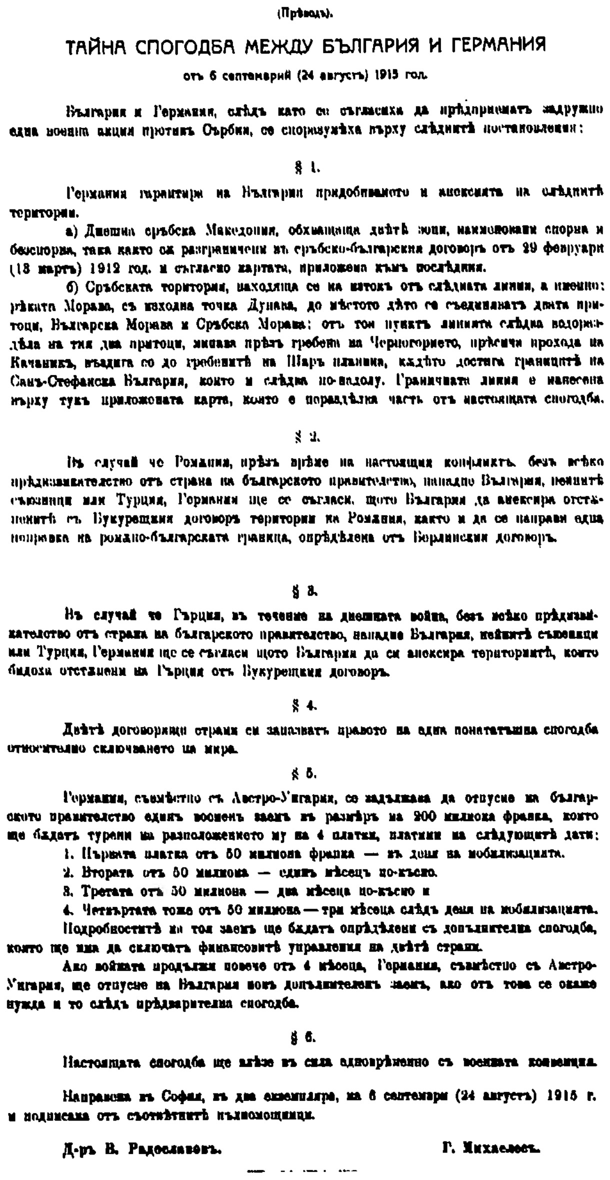

(Прѣводъ).

ТАЙНА СПОГОДБА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ГЕРМАНИЯ

отъ 6 септемврий (24 августъ) 1915 год.

България и Германия, слѣдъ като се съгласиха да прѣдприематъ задружно една военна акция противъ Сърбия, се споразумѣха върху слѣднитѣ постановления:

§ 1.

Германия гарантира на България придобиването и анексията на слѣднитѣ територии.

а) Днешна сръбска Македония, обхващаща двѣтѣ зони, наименовани спорна и безспорна, така както сж разграничени въ сръбско-българския договоръ отъ 29 февруари (13 мартъ) 1912 год. и съгласно картата, приложена къмъ послѣдния.

б) Сръбската територия, находяща се на изтокъ отъ слѣдната линия, а именно: рѣката Морава, съ изходна точка Дунава, до мѣстото дѣто се съединяватъ двата притоци, Българска Морава и Сръбска Морава; отъ тоя пунктъ линията слѣдва водораздѣла на тия два притоци, минава прѣзъ гребена на Черногорието, прѣсича прохода на Качаникъ, възлиза до гребенитѣ на Шаръ планина, кѫдѣто достига границитѣ на Санъ-Стефанска България, които и слѣдва по-надолу. Граничната линия е нанесена върху тукъ приложената карта, която е неразделна часть отъ настоящата спогодба.

§ 2.

Въ случай че Романия, прѣзъ врѣме на настоящия конфликтъ, безъ нѣкакво прѣдизвикателство отъ страна на българското правителство, нападне България, нейнитѣ съюзници или Турция, Германия ще се съгласи, щото България да анексира отстѫпенитѣ съ Букурещкия договоръ територии на Романия, както и да се направи една поправка на романо-българската граница, опрѣдѣлена отъ Берлинския договоръ.

§ 3.

Въ случай че Гърция, въ течение на днешната война, безъ нѣкакво прѣдизвикателство отъ страна на българското правителство, нападне България, нейнитѣ съюзници или Турция, Германия ще се съгласи щото България да си анексира териториитѣ, които бидоха отстѫпени на Гърция отъ Букурещкия договоръ.

§ 4.

Двѣтѣ договорящи страни си запазватъ правото на една понататъшна спогодба относително сключването на мира.

§ 5.

Германия, съвмѣстно съ Австро-Унгария, се задължава да отпусне на българското правителство единъ воененъ заемъ въ размѣръ на 200 милиона франка, които ще бѫдатъ турени на разположението му на 4 платки, платими на слѣдующитѣ дати:

1. Първата платка отъ 50 милиона франка — въ деня на мобилизацията.
2. Втората отъ 50 милиона — единъ мѣсецъ по-късно.
3. Третата отъ 50 милиона — два мѣсеца по-късно и
4. Четвъртата тоже отъ 50 милиона — три мѣсеца слѣдъ деня на мобилизацията.

Подробноститѣ на тоя заемъ ще бѫдатъ опрѣдѣлени съ допълнителна спогодба, която ще има да сключатъ финансовитѣ управления на двѣтѣ страни.

Ако войната продължи повече отъ 4 мѣсеца, Германия, съвмѣстно съ Австро-Унгария, ще отпусне на България новъ допълнителенъ заемъ, ако отъ това се окаже нужда и то слѣдъ прѣдварителна спогодба.

§ 6.

Настоящата спогодба ще влѣзе въ сила едновременно съ военната конвенция.

Направена въ София, въ два екземпляра, на 6 септември (24 августъ) 1915 г. и подписана отъ съотвѣтнитѣ пълномощници.

Д-ръ В. Радославовъ. Г. Михаелесъ.

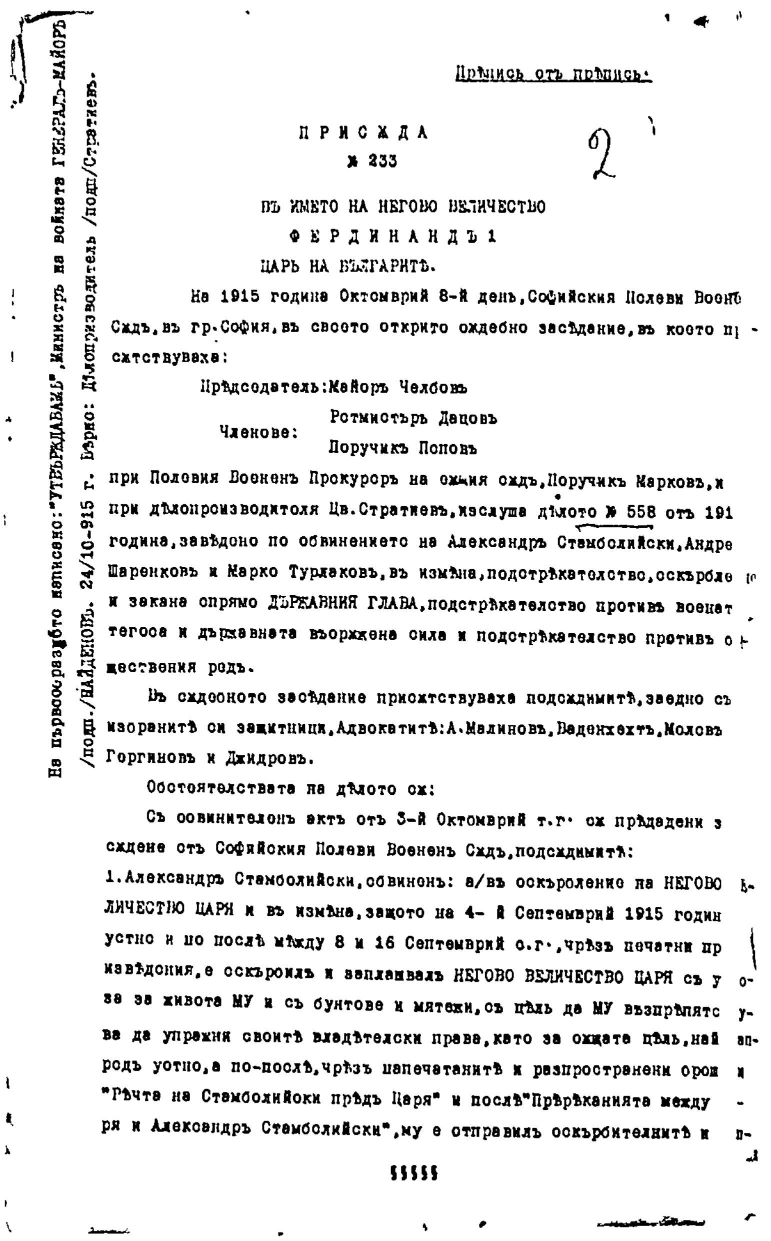

На първообразното написано:"УТВЪРЖДАВАМЪ",Министръ на войната ГЕНЕРАЛЪ-МАЙОРЪ /подп./НАЙДЕНОВЪ. 24/10-915 г. Вѣрно: Дѣлопроизводитель /подп/Стратиевъ.

Прѣписъ отъ прѣписъ.

П Р И С Ж Д А
№ 233

2

ВЪ ИМЕТО НА НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО
Ф Е Р Д И Н А Н Д Ъ 1
ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ.

На 1915 година Октомврий 8-й день,Софийския Полеви Военѣ Сждъ,въ гр.София,въ своето открито сждебно засѣдание,въ което пр сжтствуваха:

Прѣдседатель:Майоръ Челбовъ

Членове: Ротмистъръ Дацовъ
Поручикъ Поповъ

при Половия Воененъ Прокуроръ на сжщия сждъ,Поручикъ Марковъ,и при дѣлопроизводителя Цв.Стратиевъ,изслуша дѣлото № 558 отъ 191 година,заведено по обвинението на Александръ Стамболийски,Андре Шаренковъ и Марко Турлаковъ,въ измѣна,подстрѣкателство,оскърбле и закана спрямо ДЪРЖАВНИЯ ГЛАВА,подстрѣкателство противъ военат тегоса и държавната въоржжена сила и подстрѣкателство противъ о щественния родъ.

Въ сждебното засѣдание присжтствуваха подсждимитѣ,заедно съ избранитѣ си защитници,Адвокатитѣ:А.Малиновъ,Ваденхехтъ,Моловъ Горгиновъ и Джидровъ.

Обстоятелствата на дѣлото сж:

Съ обвинителенъ актъ отъ 3-й Октомврий т.г. сж прѣдадени з сждене отъ Софийския Полеви Воененъ Сждъ,подсждимитѣ:

1.Александръ Стамболийски,обвиненъ: а/въ оскърбление на НЕГОВО ЛИЧЕСТВО ЦАРЯ и въ измѣна,защото на 4- й Септемврий 1915 годин устно и по послѣ между 8 и 16 Септемврий с.г.,чрѣзъ печатни пр извѣстия,е оскърбилъ и заплашвалъ НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАРЯ съ у за за живота МУ и съ бунтове и метежи,съ цѣль да МУ възпрѣпятс ва да упражни своитѣ владѣтелски права,като за сжщата цѣль,най родъ устно,а по-послѣ,чрѣзъ напечатанитѣ и разпространени сред "Рѣчта на Стамболийски прѣдъ Царя" и послѣ"Прѣрѣканията между ря и Александръ Стамболийски",му е отправилъ оскърбителнитѣ и

§§§§§

Тайна спогодба между България и Германия, 24 авг. 1915 г. /първа страница/. Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война. Т. 1, 1913–1915 г., С., 1920 г., с. 690–691

Присъда на Софийския полеви военен съд, с която Ал. Стамболийски за обида на царя е осъден на доживотен строг тъмничен затвор, 8 окт. 1915 г. /първа страница/. ЦДА – София

ките Тунджа и Марица – около 2000 кв. км[56]. България получавала отсечката на жп линия от границата до Дедеагач с гарата и предградието на Одрин Караагач. Тази териториална отстъпка дала материал на правителствената пропаганда да представи пред българската общественост незначителната корекция на границата за сериозна придобивка. Сделката имала за цел да покаже предимствата на пронемската политическа ориентация на правителството. В изявление в печата Радославов се позовал на постигнатото споразумение, за да изтъкне положителните резултати от водената от неговото правителство политика.

Договорът за съюз и приятелство между България и Германската империя бил подписан на 24 август 1915 г. в София за срок до 1920 г. Преговорите и подписването се извършили в дълбока тайна и дори някои членове на кабинета не били посветени във всички подробности. По силата на този договор и приложената към него Военна конвенция България се задължавала в срок от 15 дни да проведе мобилизация и в срок не подълъг от 35 дни да предприеме военни действия срещу Сърбия. Според приложената Тайна спогодба срещу това Германия гарантирала на България не само Вардарска Македония, но и територията на изток от следната линия: от вливането на р. Морава в Дунав до водослива на Българска Морава и Сръбска Морава, после по водораздела между тези реки, за да стигне границата в Македония, определена от Санстефанския договор. Австро-германските партньори удовлетворили стремежа на цар Фердинанд и управляващите среди да завземат и някои сръбски земи, за да се установи обща граница с Австро-Унгария. В договора залегнало и обещанието на Германия, че България ще получи правото да присъедини Кавала и Южна Добруджа, ако Румъния и Гърция обявят война на Централните сили[57]. Пак на 24 август в Плес била подписана Военна конвенция от началниците на генералните щабове на Германия и Австро-Унгария и от подполк. Ганчев. България трябвало да се намеси във войната на страната на Централните сили.

Така правителството на В. Радославов обвързало страната с Централните сили. При вземането на това решение то било подпомогнато от благоприятното развитие на военните действия през лятото на 1915 г. в тяхна полза. На второ място по значение било обстоятелството, че австро-германските предложения в преговорите с България били по-съблазнителни и по-категорични от тези на Съглашението. Следва да се добави и мудността на съглашенската дипломация, която трудно съгласувала противоречивите становища на силите от Съглашението. От друга страна, отказът на Сърбия и Гърция да направят исканите от тях отстъпки в полза на България улеснил прогерманските управляващи кръгове в страната.

Опозиционните партии направили последен опит да спрат съдбоносното развитие на събитията. На 4 септември 1915 г. техните ръководители поискали среща с цар Фердинанд. На срещата Ал. Малинов, Ив. Евстр. Гешов, Ст. Данев, Н. Цанов и Ал. Стамболийски обърнали внимание на монарха върху опасните последици от определянето на България на страната на централните сили. Най-смело се държал Стамболийски, който предупредил Фердинанд, че ще бъде държан лично отговорен за последиците от този акт[58]. Акцията на опозиционните лидери завършила безрезултатно. България влязла във войната политически разединена.

Бележки към дял II

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 173/212
ПЪРВА БАЛКАНСКА ВОЙНА /1912–1913/

1. *Зайончковский, А.* Подготовка России к мировой войне в международном отношении. М., 1926, 246–249.

2. *Тошев, А.* Балканските войни. 1. С., 1929, с. 251.

3. *Жебокрицкий, В. А.* Болгария накануне балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1960, с. 130, 161–162.

4. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 685, л. 1.

5. История на дипломацията. 2, 848–849.

6. Мир, № 17, 11/24 май 1911.

7. *КА*, 1925, № 9, с. 20, док. 73.

8. *Гешов, И. Е.* Балканският съюз. Спомени и документи. С., 1915, с. 10; *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. С., 1900, с. 289 сл.

9. *Гешов, И. Е.* Балканският съюз..., 11–12.

10. *АИИ БАН,* арх. кол. IV, оп. 206, а.е. 65, л. 291–292.

11. *Гешов, И. Е.* Балканският съюз..., 13–14.

12. *Тошев, А.* Цит. съч., с. 315.

13. Пак там, с. 312.

14. *КА*, 1928, № 7, с. 10.

15. *Тошев, А.* Цит. съч., с. 316.

16. *Гешов, И. Е.* Балканският съюз..., 15–16.

17. България, № 1, 1 окт. 1911.

18. Дневник, 26 ноем. 1911.

19. Свободно слово, № 664, 13 дек. 1911.

20. Народни права, № 203, 19 септ. 1911.

21. Пряпорец, № 208, 19 септ. 1911.

22. Земеделско знаме, № 69, 8 авг. 1912.

23. *Стефанов, Х.* Българската радикална партия. 1906–1949. С., 1984, 106–108.

24. Работнически вестник, № 229, 18 авг. 1912.

25. *Панайотов, Л.* Балканският съюз и войната от 1912–1913 г. – *ВИС,* 1982, № 4, с. 22; *БРП /к/ РР,* 1, 288–289.

26. *Гешов, И. Е.* Балканският съюз..., с. 16, 19.

27. *ЦДА,* ф. 568, оп. 1, а.е. 727, л. 3.

28. *Гешов, И. Е.* Балканският съюз..., с. 25.

29. *Кесяков, Б.* Принос към дипломатическата история на България. 1. С., 1925, 36–37.

30. Пак там, 37–38.

31. *Гешов, И. Е.* Балканският съюз..., 39–42.

32. Пак там, 42–43.

33. Пак там, 43–45.

34. Пак там, 45–46.

35. Пак там, с. 46.

36. Пак там, 28–29.

37. Пак там.

38. *Кесяков, Б.* Цит. съч., 48–49.

39. *Гешов, И. Е.* Балканският съюз..., 28–29.

40. Пак там, с. 29; *Кесяков, Б.* Цит. съч., с. 45.

41. *ЦДА,* ф. 568, оп. 1, а.е. 692, л. 34.

42. Пак там, а.е. 731, л. 1.

43. Пак там, а.е. 727, л. 8–9; *Виноградов, В. Н.* Об участии Румынии в первой мировой войне. – *ВИ,* 1982, № 8, с. 58.

44. *Васил Кънчов* изчислява броя на куцовласите на 80 767 /цит. съч., с. 289/.

45. *ЦДА,* ф. 368, а.е. 692, л. 112.

46. *Тошев, А.* Цит. съч., с. 339.

47. Пак там, с. 389.

48. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 7, а.е. 307, л. 770.

49. *Пенков, С.* Българската армия в Балканската война /1912–1913 г./ – война на прехода към машинния период. – *ВИС,* 1982, № 4, 46–58.

50. *ЦВА,* ф. 1, оп. 5, а.е. 25, л. 272.

51. Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 129, л. 105.

52. Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 171, л. 218–226.

53. Пак там, а.е. 181, л. 116.

54. Войната между България и Турция. 1912–1913. 1. С., 1937, 123–124.

55. Пак там, с. 99, 130.

56. Балканската война 1912–1913. С., 1961, с. 109.

57. *ЦВА,* ф. 1, оп. 5, а.е. 180, л. 91–92.

58. Войната между България и Турция 1912–1913. 1, с. 236.

59. *Иванов, Т.* Българското въздухоплаване в Балканската война. – *ВИС,* 1946, № 60, с. 34.

60. *ЦВА,* ф. 1, оп. 5, а.е. 44, л. 132; Войната между България и Турция 1912–1913. 1, с. 421.

61. Балканската война 1912–1913, с. 113.

62. Пак там.

63. Войната между България и Турция 1912–1913. 1, с. 245.

64. Пак там, 245–248.

65. Балканската война 1912–1913, с. 118.

66. Войната между България и Турция 1912–1913. 1, с. 258.

67. Оперативен план за война с Турция от 1908 г. Ръкопис *ВИБ,* с. 70, 75, 78, 83, 84; *Фичев, И.* Висшето командуване през Балканската война 1912 от началото на войната до Чаталджа вкл. С., 1927, с. 56; Планът за воденето на Балканската война 1911 г. Ръкопис *ВИБ.*

68. *ЦВА,* ф. 40, оп. 21, а.е. 194, л. 7–8.

69. Балканската война 1912–1913, с. 152.

70. Войната между България и Турция 1912–1913. 6, с. 4, 142.

71. *Абдулах паша.* Спомени от войната против България 1912 г. – *ВИС,* 1929, № 1–2, 25–26.

72. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 125, л. 1.

73. Пак там, а.е. 302, л. 36.

74. *СпГод.,* 4, 1912, с. 165.

75. Войната между България и Турция 1912–1913. 1, с. 308.

76. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 13, л. 134.

77. Войната между България и Турция 1912–1913. 2, с. 40, 45–46.

78. Пак там. 1, с. 416.

79. *Митев, Й.* Доброволческото движение през време на Балканската война 1912–1913 г. – *ВИС,* 1958, № 2, 78–100.

80. *ЦВА,* ф. 40, оп. 1, л. 34.

81. *Лазаровић, М.* Наши ротови за ослобођење и уједињење. 1. Србско-турски рат 1912. Београд, 1929, с. 16; *Милутиновић, М.* Тимочка дивизия II поз. нар. војске у I и II балканском рату 1912–1913 г. Београд, 1926, с. 10.

82. *Христов, А.* Кратка история за освободителната война 1912–1913 г. С., 1921; *Стратигос, К.* Гръцко-турската война. Атина, 1932. Превод. Ръкопис. *ВИБ,* с. 84.

83. *Христов, А.* Цит. съч., с. 33, 45.

84. Войната между България и Турция 1912–1913. 1, с. 511.

85. *Дървингов, П.* История на Македоно-одринското опълчение. 1. С., 1919, с. 8.

86. Пак там, с. 14.

87. *Митев, Й.* Доброволческото движение..., с. 94 сл.

88. *Cherif pacha.* Quelques réflections sur la guerre turco-balcanique. Paris, 1913, p. 7.

89. *МОЭИ,* 20. Ч. 2, с. 442.

90. *ЦДА,* ф. 177, оп. 2, а.е. 1172, л. 120.

91. Балканската война 1912–1913, с. 195.

92. Войната между България и Турция 1912–1913. 2, с. 7.

93. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 129, л. 13.

94. *МОЭИ,* 20, Ч. 2, с. 481.

95. *ЦВА,* ф. 48, оп. 5, а.е. 18, л. 11.

96. Балканската война 1912–1913, с. 149.

97. Пак там, с. 198.

98. *Абдулах паша.* Цит. съч., 88–90.

99. Войната между България и Турция 1912–1913. 2, с. 200; *Христов, А.* Цит. съч., с. 58.

100. Балканската война 1912–1913, с. 203.

101. *Атанасов, Щ., Д. Христов и Б. Чолпанов.* Българското военно изкуство през капитализма. С., 1959, с. 137; *ЦВА,* ф. 48, оп. 5, а.е. 18, л. 25.

102. *ЦВА,* ф. 74, оп. 5, а.е. 5, л. 17.

103. *Мухтар паша, М.* Моята дейност през Балканската война 1912 г. С., 1913, с. 29.

104. Войната между България и Турция 1912–1913. 2, с. 273.

105. *Мухтар паша, М.* Цит. съч., с. 29.

106. *Димитриев, Р.* Трета армия в Балканската война 1912 г. С., 1922, с. 114; *ЦВА,* ф. 50, оп. 2, а.е. 129, л. 25.

107. *Мухтар паша, М.* Цит. съч., с. 35.

108. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 134, л. 121.

109. *Георгиев, Т.* Командуването на Трета-та отделна армия в Лозенградската операция през войната с Турция в 1912 г. – *ВИС,* 1945, № 57, с. 94; *Cherif pacha.* Цит. съч., с. 28.

110. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 141, л. 85–87.

111. *Бриса, Х.* Войната на Балканите 1912–1913. Прев. от исп. Ръкопис. *ВИБ,* с. 115.

112. *Мамонтов, Н.* С болгарскими войсками от Балкан до Чаталджи. М., 1913, 102–103.

113. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 126, л. 34.

114. *Фичев, И.* Висшето командуване през Балканската война 1912..., с. 136.

115. *ЦВА,* ф. 740, оп. 4, а.е. 2, л. 23.

116. Пак там, а.е. 1, л. 39.

117. Войната между България и Турция 1912–1913. 3, с. 252.

118. Балканската война 1912–1913, с. 245.

119. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 129, л. 105.

120. Пак там, а.е. 265, л. 40.

121. *Димитриев, Р.* Цит. съч., с. 253.

122. *Абдулах паша.* Цит. съч., с. 154 сл.

123. *Мамонтов, Н.* Цит. съч., 119–120.

124. *Божинов, В.* Френската политика спрямо Балканските войни и българското население в Македония. – *ИП,* 1967, № 6, с. 99.

125. Мир, № 3698, 30 окт. 1912.

126. *Мамонтов, Н.* Цит. съч., с. 115, 120.

127. Балканската война през погледа на един французин. – В: *Сб. документи.* С., 1977, с. 99.

128. *Митев, Й.* Доброволческото движение..., 78–100.

129. Войната между България и Турция 1912–1913. 3, с. 252.

130. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 126, л. 35.

131. Войната между България и Турция 1912–1913. 4, 254–259.

132. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 126, л. 31.

133. *Митев, Й.* Доброволческото движение..., с. 95 сл.

134. Войната между България и Турция 1912–1913. 5, с. 360.

135. Пак там, с. 560; Балканската война 1912–1913, с. 309; *ЦВА,* ф. 474б, оп. 1, а.е. 13, л. 70.

136. *ЦВА,* ф. 988, оп. 2, а.е. 6, л. 15–16.

137. Войната между България и Турция. 5, 474–484.

138. *Гешов, И. Е.* Престъпното безумие и анкетата по него. С., 1914, с. 32.

139. Одесский листок, № 2711, 21 ноем. 1912.

140. *Зайончковский, А.* Цит. съч., 246–249.

141. Балканската война или Руската оранжева книга. С., 1914, 26–29.

142. *МОЭИ,* 20. Ч. 2, с. 326.

143. *Жогов, П. В.* Дипломатия Германии и Австровенгрии и Первая балканская война 1912–1913 гг. М., 1969, 228–232.

144. История на дипломацията. 2, с. 861.

145. *Бобчев, С. С.* Страници из моята дипломатическа мисия в Петроград (1912–1913). С., 1940, 36–38.

146. *Фичев, И.* Чаталджа. С., 1930, 36–38.

147. *Христов, А.* Цит. съч., с. 118.

148. *ЦВА,* ф. 740, оп. 4, а.е. 10, л. 11–13.

149. Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 125, л. 10.

150. *Атанасов, Щ., Д. Христов и Б. Чолпанов.* Цит. съч., с. 164.

151. Пак там, с. 158; *Папанчев, А.* Едно престъпно царуване. С., 1946, 69–70.

152. Войната между България и Турция 1912–1913. 4, с. 229.

153. *Димитриев, Р.* Цит. съч., с. 318.

154. *ЦВА,* ф. 740, оп. 4, а.е. 10, л. 13.

155. Войната между България и Турция 1912–1913. 4, с. 332.

156. *ЦВА,* ф. 80, оп. 2, а.е. 47, л. 25–27; ф. 76а, оп. 3, а.е. 4, л. 11–12.

157. История на 24 пех. Черноморски полк в Балканската, Междусъюзническата и Европейската война. Б.м. 1939, с. 146.

158. Войната между България и Турция 1912–1913. 4, с. 613.

159. *ЦВА,* ф. 126, оп. 2, а.е. 1369, л. 161.

160. Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 125, л. 12.

161. *Ратковић, Б.* Први Балкански рат 1912–1913. 2. Београд, 1975, с. 216.

162. Балканската война 1912–1913, с. 315, 317.

163. Пак там, с. 320.

164. *Ратковић, Б.* Цит. съч., с. 191.

165. Пак там, с. 215.

166. Пак там, с. 292.

167. *Дървингов, П.* Цит. съч., с. 628, 644.

168. *Ратковић, Б.* Цит. съч., с. 15.

169. Войната между България и Турция 1912–1913. 6. с. 122; *ЦВА,* ф. 60, оп. 2, а.е. 2, л. 26.

170. Войната между България и Турция 1912–1913. 6, с. 195.

171. *Жогов, П. В.* Цит. съч., с. 291.

172. *Сенкевич, И.* Освободительное движение албанского народа 1895–1912 г. М., 1959, с. 238.

173. Правительственный вестник, № 232, 24 окт. 1912.

174. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 7, а.е. 226, л. 571–573.

175. *Тарле, Е.* Соч. 5. М., 1959, с. 209.

176. Балканската война 1912–1913, с. 383.

177. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 160, л. 223–224.

178. Пак там, а.е. 126, л. 72.

179. Войната между България и Турция 1912–1913. 5, с. 31.

180. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 126, л. 43.
181. Пак там, а.е. 1431, л. 104–106.
182. Пак там, а.е. 380, л. 70.
183. Балканската война 1912–1913, с. 426.
184. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 126, л. 79.
185. Пак там, а.е. 143, л. 104–106, 108–110.
186. Балканската война 1912–1913, с. 440.
187. *Ратковић, Б.* Цит. съч., с. 444.
188. *ЦВА,* ф. 362, оп. 1, а.е. 3, л. 74.
189. Балканската война през погледа на един французин, 267–268.
190. *БИБ* - III–900, с. I.
191. Войната между България и Турция 1912–1913. 6, 214–218, 237; *Петров, Ф.* Балканские страны. М., 1946, с. 473.
192. *Митев, Й.* Героизмът на българския народ през Балканската война. С., 1958, с. 210.
193. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 126, л. 164.
194. Войната между България и Турция. 7, с. 415.
195. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 7, а.е. 226, л. 571–578.
196. *Жогов, П. В.* Цит. съч., 341–346.
197. *ЦДА,* ф. 568, оп. 1, а.е. 6921, л. 18.
198. *Жогов, П. В.* Цит. съч., с. 317.
199. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 9, а.е. 21, л. 51–53.
200. *Калинков, Г.* Румъния и нейната политика спрямо България /през 1911–1912 и 1913 г. . С., 1917, с. 196, 197.
201. *Данев, С.* Лондонската конференция през 1912–1913 г. – *Р,* 1939, № 4, с. 36.
202. *НА БАН,* арх. кол. XII, оп. 8, а.е. 36, л. 71–72; а.е. 2, л. 8–9.
203. Пак там, оп. 8, а.е. 40, л. 77; оп. 9, а.е. 35, л. 85–93.
204. Войната между България и Турция 1912–1913. 7, с. 496.
205. *Божинов, В.* Цит. съч., с. 100.
206. *Жогов, П. В.* Цит. съч., 375–376.
207. *Коларов, Н.* Очерк върху дипломатическата история на Балканските войни. 1. С., 1938, с. 97.
208. Балканската война или Руската оранжева книга, с. 108, док. 208.
209. *Коларов, Н.* Цит. съч., с. 96.
210. *Кесяков, Б.* Цит. съч., с. 51.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 212/231
ВТОРА БАЛКАНСКА ВОЙНА /ЮНИ–АВГУСТ 1913/

1. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 8, а.е. 44, л. 84; оп. 9, а.е. 1, л. 3–7; *Протич, С.* Сербы и болгары в Балканской войне. СПб., 1913, 99–100. Подп. Balcanicus.
2. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 9, а.е. 161, л. 413–414.
3. *Božinov, V.* La politique française et la Bulgarie au temps des guerres Balkaniques /1912–1913/. - *ЕВ,* 1974, No 4, p. 71.
4. *АИИ БАН,* оп. 9, а.е. 301, л. 687–692.
5. Пак там, арх. кол. XII, оп. 7, а.е. 307, л. 770.
6. *БВИПИД,* 2, 598–605.
7. Карнегиевата анкета по войните през 1912–1913. С., 1914, 86–96.
8. Правительственный вестник, № 123, 8 юни 1913.
9. *Зайончковский, А.* Подготовка России к мировой войне в международном отношении. М., 1926, с. 274, 385.
10. Междусъюзническата война 1913 г. С., 1963, прил. I, IV, 199–200, 205–206; Сръбско-гръцкият договор е публикуван в: Les Pourparles diplomatiques. 1913–1917. 13. La Livre blanc grec. Paris, 1918.
11. Войната между България и другите балкански държави през 1913 г. 1. С., 1941, 47–53.
12. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 9, а.е. 93, л. 202.
13. Пак там, а.е. 129, л. 276.
14. Пак там, а.е. 169, л. 425.
15. Пак там, а.е. 156, л. 425.
16. *De Grunwald, C.* Trois siècles de diplomatie russe. Paris, 1947, p. 257.
17. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 9, а.е. 224, л. 534–535; а.е. 232, л. 550; а.е. 236, л. 555.
18. Пак там, а.е. 234, л. 552.
19. Пак там, а.е. 16, л. 44.
20. Междусъюзническата война..., прил. II /факсимиле/, с. 201.
21. *ВИА,* ф. Хр. Чернопеев, с. 345. Подчертано в оригинала.
22. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 9, а.е. 439, л. 1002; а.е. 457, л. 1038–1039.
23. *Милетич, Л.* Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912–1913 г. С., 1929, с. 87, 95 сл.
24. Карнегиевата анкета..., с. 32, 99.
25. *Косев, К.* Подвигът. С., 1983, с. 180, 190.
26. *Калинков, Г.* Румъния и нейната политика спрямо България /през 1911–1912 и 1913 г./. С., 1917, 213–215; *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 182.
27. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 9, а.е. 188, л. 459.
28. Междусъюзническата война, с. 19.
29. *Маджаров, М.* Дипломатическа подготовка на нашите войни. С., 1932, с. 149.
30. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 9, а.е. 161, л. 413–414.
31. *Влахов, Т.* Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912–1913 г. С., 1954, 63–64.
32. *АИИ БАН,* арх. кол. XII, оп. 9, а.е. 428, л. 976.
33. Междусъюзническата война..., 61–63.
34. Работата на БКП в армията /1891–1918/. С., 1966, 143–144.
35. Пак там, 139–142.
36. *Велева, М.* Войнишките бунтове през 1913 г. - *ИП,* 1958, № 1, с. 10.
37. *ВИА,* VII, д. 56, л. 67, 12, 32; VIII, д. 8 а, л. 47.
38. Работата на БКП в армията..., с. 146.
39. *Велева, М.* Цит. съч., с. 17.
40. Работата на БКП в армията..., с. 148.
41. *Марков, И.* Причини и характер на недоволствата и бунтовете в българската войска през Балканската и Междусъюзническата война 1912–1913 г. – *ИВИНД,* 19–20, 1975, 169–172.
42. Работата на БКП в армията..., с. 162.
43. Пак там, 165–168, 182.
44. Пак там, с. 183.
45. *ЦВА,* ф. 50, оп. 2, а.е. 16, л. 57, 72.
46. Пак там, ф. 740, оп. 4, а.е. 48, л. 226.
47. Работата на БКП в армията..., 184–185.
48. *ЦПА,* ф. 143, оп. 1, а.е. 69, л. 1.
49. Междусъюзническата война..., с. 30.
50. Войната между България и другите балкански държави... 1, с. 182.
51. *Скоко, С.* Други балкански рат 1913. I. Београд, 1968, с. 255, 257.
52. Войната между България и другите балкански държави... 1, с. 158, 177.
53. *ЦВА,* ф. 317, оп. 7, а.е. 33, л. 83.
54. Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 145, л. 238.
55. Междусъюзническата война..., с. 145.
56. *Христов, А.* Исторически преглед на войната на България срещу всички балкански държави - 1913. С., 1924, с. 87.
57. Междусъюзническата война..., с. 159.
58. Пак там, с. 157.
59. Войната между България и другите балкански държави... 1, 161–162.
60. *Скоко, С.* Цит. съч. 1, с. 354.
61. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 145, л. 238.
62. Междусъюзническата война..., с. 122.
63. Пак там, 124–125.
64. Пак там, с. 129.
65. *ЦВА,* ф. 51, оп. 2, а.е. 7, л. 3; ф. 40, оп. 2, а.е. 162, л. 86–88.
66. *Скоко, С.* Цит. съч. 1, с. 339.
67. Войната между България и другите балкански държави... 1, с. 425.
68. *ЦВА,* ф. 51, оп. 2, а.е. 51, л. 69.
69. Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 128, л. 252.
70. *Скоко, С.* Цит. съч. 2, с. 263.
71. *ЦВА,* ф. 48, оп. 5, а.е. 33, л. 226.
72. *Скоко, С.* Цит. съч. 2, с. 266.
73. *Христов, А.* Цит. съч., с. 194.
74. *Гоцев, Д.* Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915. С., 1981, 46–52.
75. Един корпус от румънската армия броял около 80 000 офицери и войници.
76. Балканската война или Руската оранжева книга. С., 1914, с. 145.
77. Междусъюзническата война..., с. 172.
78. *Тошев, А.* Балканските войни. 2. Пловдив, 1931, с. 59.
79. *Готлиб, У.* България в международната политика /1914–1915/. – *ИИИ,* 23, 1974, 96–97.
80. *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.
81. *ЦВА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 247, л. 145–146.
82. Documents diplomatiques. 37. Affaires Balkaniques. 1. Paris. 1922, p. 380, 244; Междусъюзническата война..., 160–167.
83. *Влахов, Т.* Цит. съч., 65–66, 71.
84. *Тошев, А.* Балканските войни. 2, с. 410.
85. История на дипломацията. 2. С., 1966, с. 882.
86. Пак там, 878–879.
87. Пак там, с. 880.
88. *Готлиб, У.* Цит. съч., с. 96.
89. *Маджаров, М.* Цит. съч., с. 163; История на дипломацията. 2, с. 880.

90. *Poincaré, R.* L'Europe sous les armes. Paris, 1926, p. 229.

91. *Дамянов, С.* Европейската дипломация и България в навечерието и по време на Първата балканска война /1912–1913/. - *ВИС,* 1982, № 4, с. 37.

92. *ДД,* 1, с. 1, док. 1.

93. *Влахов, Т.* Цит. съч., с. 72.

94. Documents diplomatiques. 37. Affaires Balkaniques. 1, 296–299.

95. История на дипломацията. 2, с. 282; *Жебокрицкий, В. А.* Болгария в период Балканских войн 1912–1913. Киев, 1961, с. 248.

96. Пак там, с. 248 сл.

97. Междусъюзническата война..., с. 207.

98. *Стефанова, С.* Международни актове и договори. /1648–1918/. С., 1958, 330–332.

99. *Жебокрицкий, В. А.* Цит. съч., с. 248.

100. *ДД,* 1, с. 422, док. 81.

101. *Стефанова, С.* Цит. съч., 333–338.

102. Работнически вестник, № 4, 18 юли, № 88, 31 юли 1913.

103. *Жебокрицкий, В.А.* Цит. съч., с. 246.

104. *Попниколов, Д.* Одринска Тракия. С., 1919, 33–35, 64–65.

105. Земеделско знаме, № 6, 17 окт. 1913.

106. Карнегиевата анкета..., с. 25, 32.

107. Българските екзархийски училища в Македония в навечерието на Балканската война били 702, църквите – 1078. При това тези цифри се отнасят само за селата. В градовете имало гимназии и други средни училища. Вж. *Божинов, В.* Българската просвета в Македония и Одринско 1878-1913. С., 1982, 308-310.

108. *Тошев, А.* Сръбско-българската разпра. С., 1932, с. 68, 94–95; Карнегиевата анкета..., 104–105, 108–109.

109. *Гоцев, Д.* Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915. С., 1981, 112–113.

110. *Божинов, В.* Цит. съч., с. 345.

111. Работнически вестник, № 22, 6 апр., № 80, 4 юли 1918.

112. Карнегиевата анкета..., 88–92.

113. Пак там, с. 101.

114. *Тошев, А.* Сръбско-българската разпра, 83–84.

115. *Гоцев, Д.* Цит. съч., с. 118.

116. Пак там, с. 126 сл.

117. Пак там, с. 236 сл.

118. Карнегиевата анкета..., 115–117.

119. Македония. Сб. от док. и материали. С., 1978, 591–595.

120. *ЦДА,* ф. 176, оп. 2, а.е. 1374, л. 199, 217.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 231/251

БЪЛГАРИЯ СЛЕД БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ /1913-1915/

1. *Беров, Л.* Икономиката на България през Балканската и Междусъюзническата война /1912–1913/. - *ИП,* 1985, № 11, 19–31.

2. *Тодорова, Ц.* Проблеми на индустриализацията на България. 1912–1915 г. – *ИП,* 1982, № 1, 3–20.

3. *Димов, х.Д.* Индустриални концесии в България. – *БанкП,* 1915, № 6; Период на индустриално плодородие. – *БанкП,* 1915, № 10–11.

4. *СтГод,* 5–14, 1913–1922, с. 3, 8–9.

5. Съдебните фирмени дела в съответните окръжни държавни архиви, за София, Търново, Русе, Варна, Пловдив и пр.

6. *СтГод,* 5–14, 1913–1922, с. В 384.

7. Пак там, с. В 26–27.

8. Пак там, с. В 186–383.

9. Пак там, с. В 74–75, 78–79.

10. Пак там, с. В 30–31, 38–42.

11. Пак там, с. В 26–27.

12. Пак там, с. С 3.

13. Пак там, с. 400–401.

14. *Колев, К.* Българският камбиален синдикат. - *БанкП,* 1914, № 1.

15. *СтГод,* 5–14, 1913–1922, с. 305, 307; Икономика на България. 1. С., 1969, с. 423.

16. *СтГод,* 5–14, 1913–1922, с. В 416–417.

17. Пак там, с. В 422–425, 430–431.

18. *БанкП,* 1915, № 23–24.

19. Пак там, № 13–14.

20. *СтГод,* 5–14, 1913–1922, с. В 432–438. Обработени са данните за капиталите и пласментите на всички видове кооперативни сдружавания през периода 1911–1918.

21. Пак там, с. С 137.

22. Икономика на България. 1, с. 424, таблица за капиталовложенията в индустрията през 1901–1914 г.

23. *СтГод,* 5–14, 1913–1922, с. С. 14, В. 86.

24. *БанкП,* 1914, № 1; *СтГод,* 5–14, 1913–1922, с. С 10–11, 36–37.

25. История на България. 2. С., 1962, с. 290.

26. *Q̈UAP,* 7, No 8969.

27. Пак там, 6, № 8152; 7, № 8192, 8343, 8345.

28. *Conrad, F. von Hötzendorf.* Aus meiner Dienstzeit. 3. Wien, 1921, 392–393.

29. *Готлиб, У.* България в международната политика /1914–1915/. - *ИИИ,* 23, 1974, с. 19.

30. Пак там, с. 80.

31. *МОЭИ,* сер. III, 2, № 205, 207, 301 324, 336.

32. Мир, № 4271, 1 юли 1914.

33. Пак там.

34. *Дневници XVII ОНС I ИС,* 3, 2187–2188; 4, 2859–2869.

35. *МОЭИ,* сер. III, 4, № 237, 250; *Гринберг, С. Ш.* Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне Первой мировой войны 1912–1914 гг. – В: *Слав, сб.* М., 1947, с. 326.

36. Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913–1918 г. С., 1921. Приложение – договори за заема, с. 545.

37. Пак там, с. 539; *Гринберг, С. Ш.* Цит. съч., с. 329.

38. Цит. по *Renouvin, P.* La crise européenne et la première guerre mondiale 1904–1918 . Paris, 1969, p. 300.

39. *ДД,* 1, с. 240, телеграма на Н. Станчов, 22 септ. 1914.

40. *Pingaud, A.* Histoire diplomatique de la France pendant la Grande guerre. 2. Paris, 1937, p. 35.

41. *МОЭИ,* сер. III, 8, № 224, 274, 279, 289, 326, с. 369, заб. 2.

42. Пак там, № 456, Паметна записка на английското посолство в Петроград, № 481 и прил. към нея.

43. *Готлиб, У.* Цит. съч., с. 98.

44. История на България. 2, с. 300.

45. *Дневници XVII ОНС, I РС,* с. 1513.

46. *Благоев, Д.* Съч. т. 16, с. 401.

47. Народ, № 255, 8.11.1914.

48. *Дневници XIX ОНС, I РС,* с. 1601.

49. *МОЭИ,* сер. III, 8. Ч. 1, № 395.

50. Земеделско знаме, 30 авг. 1915.

51. *МОЭИ,* сер. III, 8. Ч. 1, № 403.

52. *ДД,* 1, № 1057.

53. *ЦДА,* ф. 313, оп. 1, а.е. 959, л. 1–6. Оригинал. Ръкопис.

54. *МОЭИ,* сер. III, 8. Ч. 1, № 201, 219.

55. Пак там, № 434.

56. *ДД,* 1, 748–751.

57. Пак там, 684–691.

58. *Стамболийски, А.* Двете ми срещи с цар Фердинанд. С., 1919, с. 17.

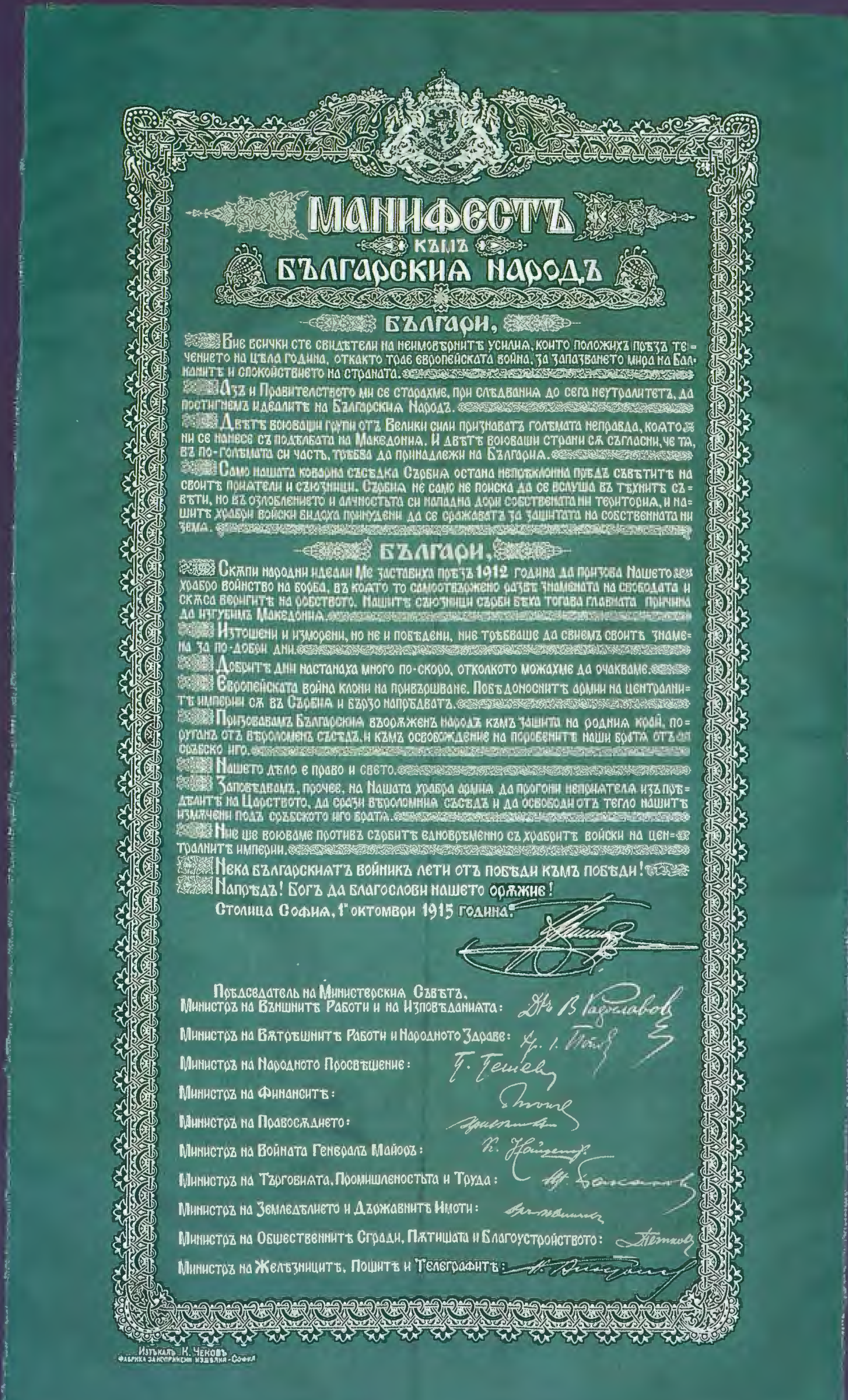

МАНИФЕСТЪ

КЪМЪ

БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ

БЪЛГАРИ,

Вие всички сте свидѣтели на неимовѣрнитѣ усилия, които положихъ презъ течението на цѣла година, откакто трае европейската война, за запазването мира на Балканитѣ и спокойствието на страната.

Азъ и Правителството ми се старахме, при слѣдвания до сега неутралитетъ, да постигнемъ идеалитѣ на Българския Народъ.

Двѣтѣ воюващи групи отъ Велики сили признаватъ голѣмата неправда, която ни се нанесе съ подѣлбата на Македония. И двѣтѣ воюващи страни сѫ съгласни, че та, въ по-голѣмата си часть, трѣбва да принадлежи на България.

Само нашата коварна съсѣдка Сърбия остана непреклонна предъ съвѣтитѣ на своитѣ приятели и съюзници. Сърбия не само не поиска да се вслуша въ тѣхнитѣ съвѣти, но въ озлоблението и алчностьта си нападна дори собствената ни територия, и нашитѣ храбри войски бидоха принудени да се сражаватъ за защитата на собствената ни земя.

БЪЛГАРИ,

Скъпи народни идеали Ме заставиха презъ 1912 година да призова Нашето храбро войнство на борба, въ която то самоотвержено развѣ знамената на свободата и скѫса веригитѣ на робството. Нашитѣ съюзници сърби бѣха тогава главната причина да изгубимъ Македония.

Изтощени и изморени, но не и побѣдени, ние трѣбваше да свиемъ своитѣ знамена за по-добри дни.

Добритѣ дни настанаха много по-скоро, отколкото можахме да очакваме.

Европейската война клони на привършване. Побѣдоноснитѣ армии на централнитѣ империи сѫ въ Сърбия и бързо напредватъ.

Призовавамъ Българския въорѫженъ народъ къмъ защита на родния край, поруганъ отъ вѣроломенъ съсѣдъ, и къмъ освобождение на поробенитѣ наши братя отъ сръбско иго.

Нашето дѣло е право и свето.

Заповѣдвамъ, прочее, на Нашата храбра армия да прогони неприятеля изъ предѣлитѣ на Царството, да срази вѣроломния съсѣдъ и да освободи отъ тегло нашитѣ измѫчени подъ сръбското иго братя.

Ние ще воюваме противъ сърбитѣ едновременно съ храбритѣ войски на централнитѣ империи.

Нека българскиятъ войникъ лети отъ побѣди къмъ побѣди!

Напредъ! Богъ да благослови нашето орѫжие!

Столица София, 1" октомври 1915 година.

Прѣдседатель на Министерския Съвѣтъ,
Министръ на Външнитѣ Работи и на Изповѣданията: Д-ръ В. Радославовъ
Министръ на Вѫтрешнитѣ Работи и Народното Здраве:
Министръ на Народното Просвѣщение:
Министръ на Финанситѣ:
Министръ на Правосѫдието:
Министръ на Войната Генералъ Майоръ: К. Найденовъ
Министръ на Търговията, Промишленостьта и Труда:
Министръ на Земледѣлието и Държавнитѣ Имоти:
Министръ на Обществениитѣ Сгради, Пѫтищата и Благоустройството:
Министръ на Желѣзницитѣ, Пощитѣ и Телеграфитѣ:

Изтъкалъ К. Чековъ
Фабрика за копринени издѣлия - София

Дял III

БЪЛГАРИЯ В ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1915–1918/

Манифест за влизането
на България
в Първата световна война.
1 окт. 1915 г. Текстът е изтъкан
във фабриката за копринени изделия
на К. Чеков в София.
Национален исторически музей – София

УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ВЪВ ВОЙНАТА /1915–1916/ Стр. 259/283 ОТ КРАЯ НА 1916 И ПРЕЗ 1917 г. Стр. 283/304 ВОЙНАТА ПРЕЗ 1918 г. И ИЗЛИЗАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ НЕЯ Стр. 304/328 БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ III Стр. 328/331

ГЛАВА ПЪРВА

УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ВЪВ ВОЙНАТА /1915–1916/

1.

Намеса във войната

СЪЮЗНИК ВЪВ ВОЕННООПЕРАТИВНИТЕ ПЛАНОВЕ НА ЦЕНТРАЛНИТЕ СИЛИ. Непосредствено след започването на бойните действия между двата блока българското Министерство на войната усилено провеждало занятия и учения с войските и щабовете, за да се подготвят за участие в европейския конфликт. В разпоредбите прозирала външнополитическата ориентация на правителството. На щабно учение с висшия команден състав на армията, проведено през ноември 1914 г., в директива се сочело, че по време на война Главната квартира ще бъде в Кюстендил. Сърбия се определяла като противник, а Гърция – като готова да мобилизира и да се намеси във войната съгласно съюзния ѝ договор със Сърбия от 1913 г. Преценявало се, че Турция ще съхранява благосклонен неутралитет спрямо България, а Румъния ще се стреми да увеличи териториалните си придобивки на Балканския полуостров за сметка на България[1].

Очакваните военни действия от страна на България били координирани с балканските военностратегически планове на Централните сили. Утвърдено било успоредно с източната кампания на Централните сили България да продължи войната срещу Сърбия и Черна гора до пълното им изваждане от войната, тъй като двете държави междувременно укрепили своята отбрана и пречели на военната поддръжка за Турция от страна на Германия и Австро-Унгария[2]. При съставянето на стратегическия план за по-нататъшната война срещу Сърбия и Черна гора възникнали различия относно нанасянето на главния удар от съюзническите войски, съсредоточаването и първоначалното групиране на българската армия.

При определяне на главния удар на 1-ва българска армия възникнал спор между германската и австро-унгарската Главна квартира. Ген. Конрад фон Хьотцендорф, началник-щаб на австро-унгарската армия, настоявал българската армия да съсредоточи основните си усилия южно от Стара планина, за да може по-бързо да излезе в долините на реките Морава и Вардар, да прекъсне съобщенията със Солун и да отреже пътя за отстъпление на сръбската армия към Адриатика. Германската Главна квартира обаче настояла 1-ва българска армия да нанесе главен удар в направлението Белоградчик–Ниш, а 2-ра армия да нанесе спомагателен удар от Кюстендил и Струмица в направление на Скопие, за да отреже пътя за оттегляне на сръбската армия на юг и да прекъсне жп линията Ниш–Скопие–Солун[3].

Преди да приеме общосъюзния план, Щабът на българската ария имал уточнен свой оперативен план „Г“ за война срещу Сърбия, който се отличавал от становището на германската Главна квартира. В него бил изразен стремежът на българското командване да се нанесе поражение на сръбската армия с две български армии – едната на второстепенно направление, северно от Стара планина, а другата по главното направление София–Ниш. При успех на българските армии, които трябвало да действат концентрично, щяло да се постигне разделение на сръбските войски в Македония и на главните сили в Сърбия и Косово[4].

В зависимост от важността и значението на оперативните направления били създадени групировките на двете български армии. Армията, която трябвало да настъпи северно от Стара планина, била по-малобройна, докато армията по Софийско–Нишкото направление била с по-голям състав. Но под натиска на германското командване Щабът на армията се съгласил с неговия проект, който предвиждал само една дивизия да настъпи по Софийско–Нишкото направление.

След размяна на писма между ген. Фалкенхайн и ген. Хьотцендорф бил уточнен следният общосъюзнически стратегическо-оперативен план: главният удар да нанесе 11-а германска армия, дислоцирана североизточно от Белград, в направление на Белград–Ниш по протежение на р. Морава; от изток 1-ва българска армия да настъпи в направление на Белоградчик–Ниш и София–Ниш със задача да се съедини с германско-австрийските войски и съвместно да унищожат сръбската армия; 3-а австро-унгарска армия да блокира действията на черногорските войски, за да не отидат на помощ на сръбската армия и да съдейства на 11-а германска армия за настъплението ѝ на юг по р. Морава[5].

Двете армии на Централните сили и българската 1-ва армия съставлявали групата армии под командването на федмаршал Август фон Макензен и с началник-щаб ген. Ханс фон Сект.

Междувременно относно назначаването на фон Макензен и по въпроса, кое върховно командване ще го ръководи, между германската и австро-унгарската Главна квартира се разгорял остър спор. Генерал фон Хьотцендорф не бил против назначаването на Макензен, но настоявал австро-унгарското Главно командване да поеме върховното ръководство на операциите на Балканския фронт[6].

Българското командване заело страната на германското командване и с писмо от 29 август 1915 г. ген. фон Фалкенхайн уведомил ген. фон Хьотцендорф, че фелдмаршал Макензен ще получава задачи само от германското Главно командване. Освен това на Макензен се давали неограничени права да определя разграничителните линии на етапните зони в завзетите територии[7].

На фон Макензен се възлагала задачата „да бие сръбската армия, където я намери, и колкото може по-скоро да отвори и осигури свръзката по суша между Унгария и България“[8]. От тази формулировка се вижда нетърпението на германското Върховно командване да се открие по-скоро свободен път по суша за оказване на всестранна помощ на Турция, която търпяла неуспехи по фронтовете.

При назначаването на главнокомандващ на българската Действаща армия бил взет предвид чл. 2 от Устава на полевата служба, според който, ако царят не командва лично мобилизираната армия, поверявал своите прерогативи на друго лице[9]. Цар Фердинанд решил да възложи своите права на главнокомандващ на военния министър ген. Никола Жеков. Министерският съвет обсъждал въпроса за главнокомандващ и бил на мнение вместо ген. Жеков да се назначи някой по-опитен военачалник[10]. Независимо от опозицията на някои от министрите и генералите с царски указ на 25 септември 1915 г. за главнокомандващ бил назначен именно ген. Никола Жеков, а за началник-щаб на Действащата армия ген. Константин Жостов[11]. Генералите Жеков и Жостов имали само 4–5 дни да помислят за подготовката и съсредоточаването на войските.

МОБИЛИЗАЦИЯ И СЪСРЕДОТОЧАВАНЕ.

На 10 септември 1915 г. правителството обявило обща мобилизация. Тя не вървяла в предвидените срокове. Причините се коренели в недобрата организация на войсковия тил и в липсата на народен ентусиазъм. Покрусата от националната катастрофа в Междусъюзническата война била толкова дълбока и масова, че някои от мобилизираните се явили в частите със закъснение. Сред войниците дори имало настроение, щом получат муниции, без да се съобразяват с командирите си, да се обявят против Германия и да отидат да се бият срещу Турция[12]. Това обстоятелство било забелязано и от съглашенските дипломатически представители. На 10 септември френският пълномощен министър Панафьо съобщил на своето правителство, че народът е разтревожен и не се поддава на никакви манифестации, така както се случило по време на войната срещу Турция[13].

Твърде неблагополучно се развивала военно-техническата страна на мобилизацията. В мирния период не било планирано мобилизационно изнасяне и съсредоточаване на войските и затова Щабът на Действащата армия не проявил необходимата оперативност при изпращането на войските към границата. Главното командване се опасявало от неизясненото положение на Гърция и Румъния и затова то мобилизирало 11 дивизии вместо предвидените по конвенцията 4 дивизии за бойни действия срещу Сърбия, една конна дивизия и една дивизия за навлизане в Македония с общо 559 000 души. Наскоро след мобилизационния период била сформирана и една сборна дивизия, която да охранява дунавския бряг.

Главното тилово управление на армията не било подготвено да посрещне такъв голям числен състав. Независимо от това, че още от мирно време били взети спешни мерки за ушиване на облекло и направа на ботуши и обувки, все пак не достигали хиляди шинели, куртки, панталони, фуражки, ботуши, бельо и друго имущество[14]. Мобилизирането на селяни, работници, занаятчии и служители поставило пред затруднение цялото народно стопанство[15].

За поддържане на морално-боевия и патриотичния дух на армията били мобилизирани поети, писатели и журналисти, които да работят във военния печат и като кореспонденти към армиите и дивизиите. Сред тях били Кирил Христов, Йордан Йовков, Елин Пелин, Антон Страшимиров, Людмил Стоянов, Андрей Протич и др.[16]

Военното министерство в София, фотография, 1912 г. Архив на арх. Иван Дуковски – София

Обявяването на войната в Плевен, фотография, 1 окт. 1915 г. Исторически музей – Плевен

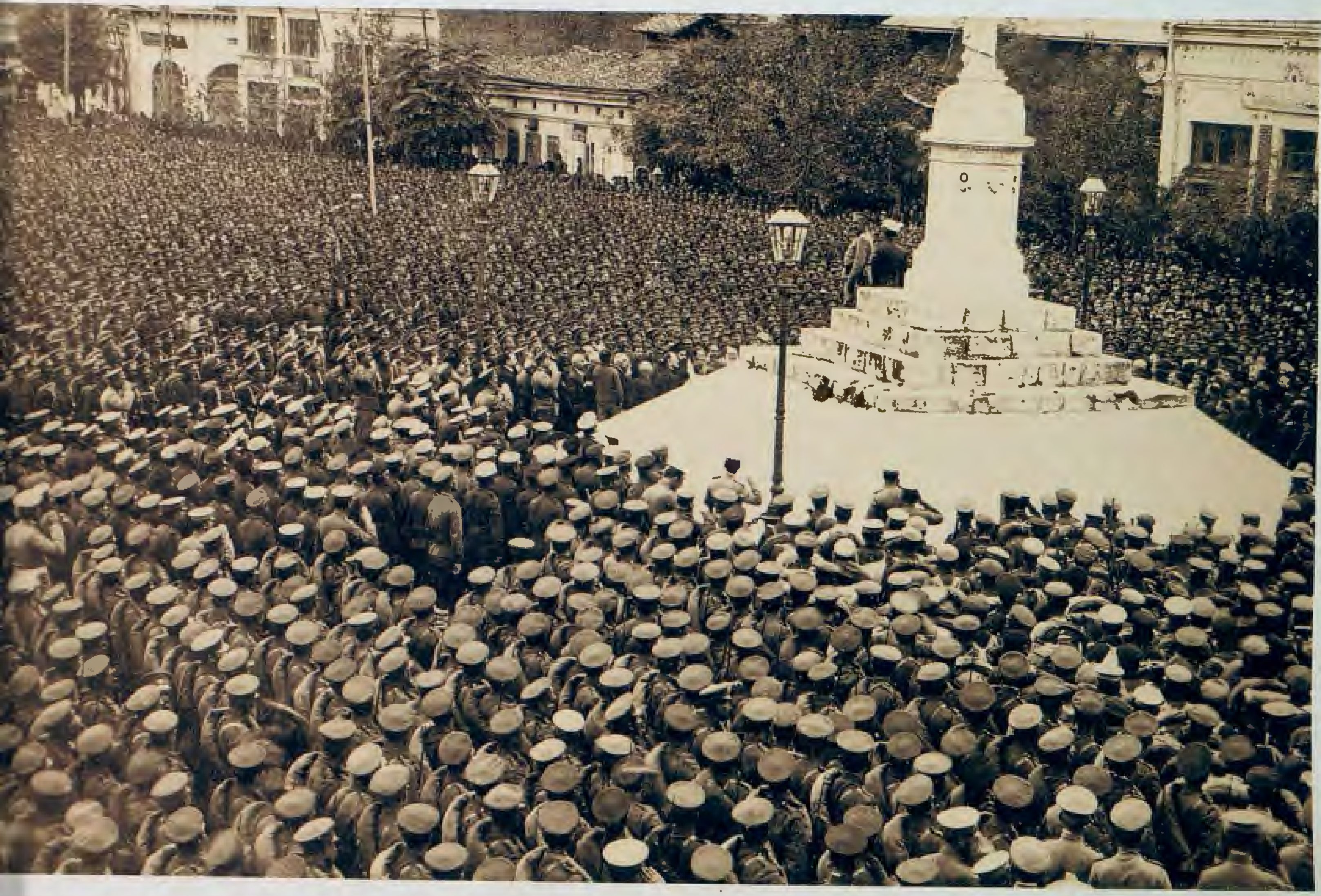

Още по време на мобилизацията се появило недоволство в някои части. Антивоенните настроения били плод на несполучливата неотдавнашна Междусъюзническа война и на нежеланието на войнишкия състав да води нова, още по-изтощителна война. В резултат на тези настроения избухнали откъслечни брожения, най-значително от които било в 7-а рота на 27-и пехотен чепински полк, превърнало се в бунт.

Бунтът избухнал на 22 септември 1915 г. Към разбунтувалите се присъединили войниците от 6-а и 8-а рота. Повод за бунта били лошата храна и недобрите битови условия на ротите, настанени в с. Дъбница, Неврокопско /дн. Гоце Делчевско/. Освен това войниците не получавали редовно писма и били против тежките реквизиции. В организирането на бунта взели участие тесни социалисти и членове на БЗНС.

Командването взело бързи и строги мерки за потушаване на бунта. Десет души били осъдени на смърт, един на 15 години затвор и четирима били освободени по недоказаност[17]. За да се сплашат войниците, още в началото на войната била изготвена специална заповед, която включвала и присъдата на първия бунт. Тя била прочетена пред цялата армия[18].

Българското командване формирало три армии: 1-ва армия в две групи с командващ ген. Климент Бояджиев, 2-ра армия с командващ ген. Георги Тодоров и 3-а армия с командващ ген. Стефан Тошев.

Първата група от 1-ва армия била съсредоточена в района на Брегово–Кула–Белоградчик, а втората – в района на Цариброд /дн. Димитровград/–Трън. Армията получила оперативна задача да настъпи от линията, включваща граничния пункт до р. Дунав и на юг до вр. Стрешер в направление Белоградчик–Ниш и София–Ниш, и като достигне рубежа Парачин–Алексинац–Ниш, да разбие Тимошката армия и да се съедини с германските войски, настъпващи от север[19]. Тя влязла в оперативно подчинение на фелдмаршал Макензен.

Втора армия с конната дивизия била съсредоточена в района на Кюстендил–Горна Джумая /дн. Благоевград/ със задача от линията вр. Стрешер–вр. Лешко да настъпи срещу противника в Македония в направление на Куманово–Скопие, като конната дивизия достигне Овче поле и прекъсне жп линията, а един полк да настъпи към Враня и да разруши жп мост на р. Българска Морава[20].

Трета армия била съсредоточена в района на

Четвърти артилерийски полк заминава за фронта, фотография, окт. 1915 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ
ВЪВ ВОЙНАТА /1915–1916/

Русе–Разград–Варна–Шумен със задача да охранява добруджанската граница от евентуално румънско нападение.

Втора пехотна тракийска дивизия била съсредоточена в района на Мехомия /дн. Разлог/–Неврокоп /дн. Гоце Делчев/, Доспат–Широка лъка, със задача да се отбраняват долините на реките Места и Струма от гръцко настъпление. Десета пехотна беломорска дивизия останала в своята област Западна Тракия. Тя съсредоточила полковете си в районите на Ксанти, Гюмюрджина, Дедеагач, Пашмакли /дн. Смолян/ със задача да отблъсне евентуален десант на Съглашението. Единадесета пехотна македонска дивизия била сформирана в София и след кратко обучение заминала за фронта на 2-ра армия в Македония. Сборната дивизия /от юли 1916 г. наречена 12-а пехотна дивизия/ била съсредоточена около Плевен и по целия дунавски бряг от Видин до Русе.

На 1 октомври 1915 г. България обявила война на Сърбия. В обнародвания царски манифест се сочел „близкият край на войната“, когато всъщност тя била още в началния си стадий.

ПОДГОТОВКА И ХОД НА ВОЕННИТЕ ДЕЙСТВИЯ СРЕЩУ СЪРБИЯ И ИЗТОЧНАТА СЪГЛАШЕНСКА АРМИЯ /ОКТОМВРИ–ДЕКЕМВРИ 1915/.

Сръбското Главно командване било сигурно, че България няма да остане неутрална. Затова държало голяма част от армията си на българската граница и в Македония. Сръбската Действаща армия се състояла от 4 отделни армии и 3 отряда[21]. Тя била съсредоточена на два фронта в две основни групировки: северозападна групировка срещу германските и австро-унгарските сили, за отбрана от р. Тимок до черногорската граница; източна групировка срещу българската армия за отбрана на фронт от устието на р. Тимок до старопланинските проходи, със задача да не допусне българската войска към долината на р. Морава. Втора армия заела за отбрана фронт на юг от Тимошката армия до прохода Дъсчан кладенец със задача да отбранява направлението по долината на р. Нишава. Власотинският отряд имал задачата да отбранява сектора от прохода Дъсчан кладенец до вр. Патарица. Македонският отряд /Брегалнишката и Вардарската дивизия/ имал задачата да отбранява подстъпите към долината на р. Вардар. Освен тези сили сръбското командване формирало три отделни отряда със задача да отбраняват албанската граница от евентуално нападение. Сръбската армия, която действала само срещу българската армия, наброявала 148 200 души пехота, артилерия и кавалерия, а българската армия била в състав 250 000 души[22]. Сръбската армия била разтеглена на фронт около 650 км с едноешелонно построение на бойния ред, неподсигурен с достатъчно резерви.

Англо-френското командване решило да стовари войски в Солун и да ги изпрати в помощ на сръбската армия. На 22 септември в Солунското пристанище започнали да дебаркират части от 156-а френска и 10-а английска дивизия. Венизелос заявил пред парламента, че правителството няма да предприеме никакви мерки против дебаркиралите войски. Крал Константин остро реагирал на тази съглашенофилска политика и заменил Венизелос със Заимис, който имал прогерманска ориентация[23].

На 23 септември ген. Сарай заминал с една бригада за Солун и на 29 септември пристигнал там със задача да формира Източна армия от войски, изтеглени от Дарданелите и прехвърлени в Солун. На 30 септември ген. Сарай получил телеграма от френското Министерство на войната, с която му било заповядано да настъпи във Вардарската долина и да овладее всички комуникации между Солун и Сърбия[24]. На 3 октомври Англия и Франция обявили война на България. Същото сторила и Русия.

До 10 октомври съглашенската Източна армия достигнала 150 000 души[25]. Но съглашенските сили пристигнали твърде късно и не могли да спасят от разгром сръбската армия[26].

През октомври и ноември между Англия и Франция се водела оживена дипломатическа преписка за изпращане на нови подкрепления в помощ на Сърбия, като резултат от настойчивата молба на Н. Пашич за бърза помощ от Съглашението[27]. На 23 септември 1915 г. артилерията на 3-а австро-унгарска и на 11-а германска армия започнала да бомбардира десните брегове на реките Дунав и Сава в пунктовете, определени за форсиране.

Съгласно с военната конвенция българската армия трябвало да влезе във войната 5 дни след като германските и австро-унгарските войски започнат военни действия. Но и след като изтекли петте дни, българската армия не започнала бойни действия. Това разтревожило щаба на фелдмаршал Макензен и той изпратил телеграма до българското Главно командване, с която го задължил българската армия да настъпи най-късно до 1 октомври. Рано сутринта на 1 октомври, с 3 дни закъснение, българската армия започнала военни

Военният парад за посрещането на кайзер Вилхелм II и цар Фердинанд в Нишката крепост на 5 ян. 1916 г. Фотографията е направена от каптивен балон на височина 360 м. Национален военноисторически музей – София

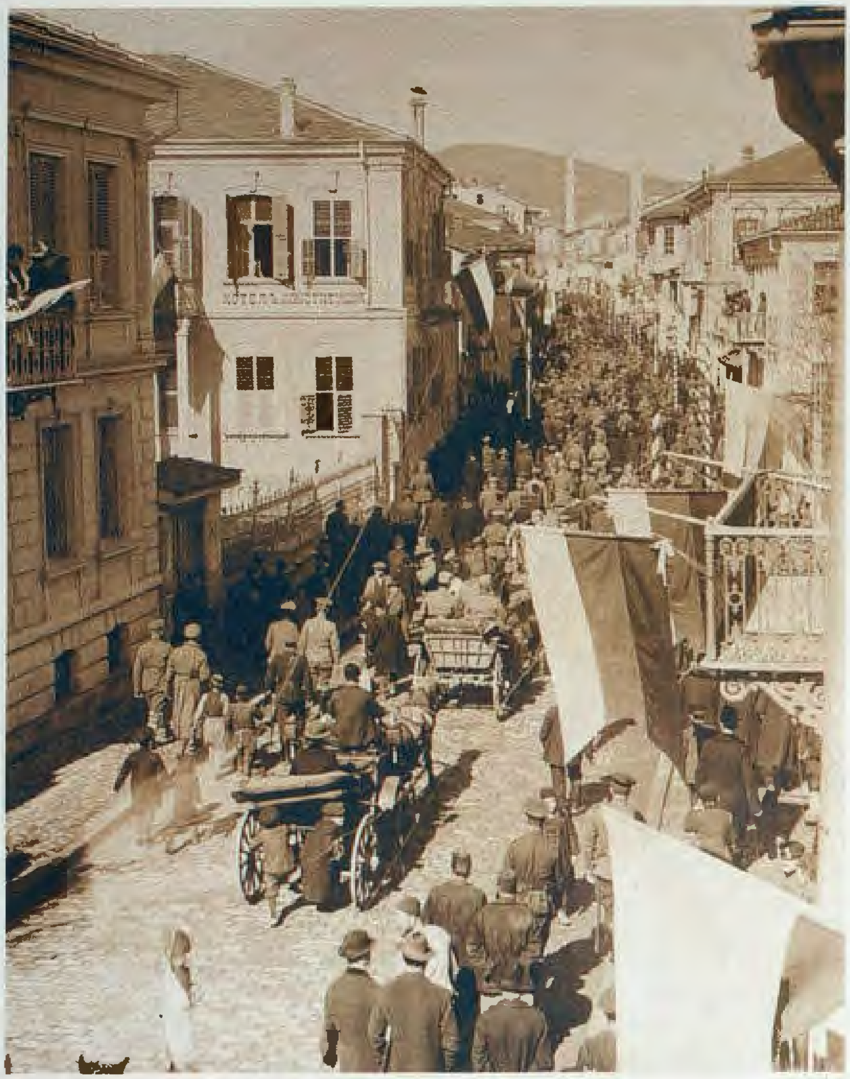

Преминаване на български войски през Скопие, фотография, 1915 г. ЦДА – София

Минохвъргачка от Първата световна война. Национален военноисторически музей – София

действия срещу Сърбия[28]. Закъснението било продиктувано от две обстоятелства: първо, цар Фердинанд и правителството искали да видят резултатите от действията на австро-унгарските и на германските войски и, второ, налице били съществени слабости в мобилизацията на армията.

След като получил директива от Главното командване в Кюстендил, командващият 1-ва армия дал заповед за настъпление на широк фронт. Дивизиите на армията бързо пробили отбраната на противника и се насочили към районите, които им било заповядано да достигнат. Сръбските войски оказали голяма съпротива, но стремителните атаки на войските на 1-ва армия ги обърнали в бягство на много участъци от фронта. На 23 октомври българските войски превзели Ниш /тогава временна столица на Сърбия/ и застрашили десния фланг на сръбските войски, които успешно се отбранявали срещу германските и австро-унгарските войски. Българският натиск продължил и принудил сръбските сили да се оттеглят по посока на Косово поле.

След овладяването на Ниш Щабът на Действащата армия изпратил Директива 3 от 24 октомври до 1-ва армия, на която се поставяла нова оперативна задача: да продължи настъплението си по долината на р. Морава; също така да прекъсне пътищата на сръбската армия за отстъпление на юг, както и да се съсредоточат сили около Лесковац–Власотинци със задача да действат на Македонския фронт[29].

Войските на 2-ра българска армия за десетина дни достигнали долината на Вардар и лишили от възможност сръбската армия да се съедини с настъпващите от юг съглашенски части. Седма пехотна дивизия получила задача, щом овладее Куманово, да настъпи към Щип и Велес с цел да създаде фронт срещу съглашенските части, достигнали селището Криволак.

Настъплението на 1-ва и 2-ра българска армия поставило сръбската армия в критично положение. В средата на ноември 1915 г. разбитата сръбска армия се отбранявала с последни усилия на фронт: реките Западна Морава и Южна Морава–Скопска Черна гора–Шар планина. При създалата се стратегическа и оперативна обстановка сръбското командване решило основните сили на сръбската армия да настъпят през прохода Качаник към долината на р. Вардар, за да се съединят със съглашенските части при Криволак–р. Черна. Българското командване разгадало замисъла на противника и усилило пехотните дивизии към Криволак, които отбили натиска на съглашенците[30].

В същото време българското Главно командване решило 1-ва армия и част от силите и средствата на 2-ра армия да обкръжат и унищожат сръбската армия в Косово поле. На 9-а пехотна дивизия било заповядано да настъпи в направление на Прокупле–Куршумлия, а на 1-ва пехотна дивизия към Лебане–Прицина. Предприетите действия намерили подкрепа от страна на ген. фон Хьотцендорф, който настоявал да се усилят българските войски с две немски дивизии по долината на р. Българска Морава на юг[31].

Командващият 2-ра армия разделил силите и средствата ѝ на две оперативни групи: северна група със задача да настъпи от Скопие към Качаник в помощ на 1-ва армия и южна група със задача да овладее Велес и да разбие окончателно съглашенската войска в долината на р. Вардар[32].

На 2 ноември 1-ва и 2-ра българска армия настъпили. Въпреки ожесточената съпротива на сръбските войски настъплението на българските войски било успешно и за една седмица те навлезли в Косово поле, затворили прохода Качаник и отрязали пътя на противника на юг, като му попречили да се свърже със съглашенските войски. Англо-френското командване не изпълнило настойчивата молба на сръбското командване да се нанесе контраудар във фланг на 2-ра българска армия с цел да се установи връзка със сръбската армия. Но пълно обкръжаване и разгромяване на сръбската армия не било осъществено. Немалка част от нея успяла да се изтегли през Албания и Черна гора към Адриатическото крайбрежие, откъдето с френски и италиански кораби била прехвърлена на о. Корфу.

Южната група на 2-ра армия не само спряла напредването на съглашенските войски, но и преминала в решително настъпление, като ги принудила да отстъпят към Солун. Българското Главно командване искало да преследва противника и на гръцка територия да бъде ликвидиран солунският десант на Съглашението. Германското командване не разрешило на българската армия да премине гръцката граница и тя останала на неизгодни позиции в този район. С това завършил настъпателният период във войната против Сърбия. В боевете българската армия претърпяла големи загуби – 37 000 души убити и ранени, австро-унгарската армия – 18 000, германската армия – 12 000. Сръбската армия и съглашенските войски дали много по-големи жертви, а пленените наброявали 116 000 души[33]. Въпреки това не била постигната стратегическата цел – окончателният разгром на Сърбия и изваждането ѝ от войната.

Главната причина за непълния успех на военната кампания срещу Сърбия трябва да се търси във военностратегическия и оперативния план на Централните сили. Интересите на Германия и до известна степен на Австро-Унгария диктували бързо да се овладее територията на Сърбия, да се разбие в движение сръбската армия и да се свържат по суша и по вода всички фронтове в Европа и Предна Азия. Още след превземането на Ниш германското Главно командване заповядало на отделни свои части да се прегрупират и оттеглят северно от Дунав. Така ударната сила от север намаляла и в боевете на Косово поле, където трябвало да бъде окончателно разгромена сръбската армия, не участвали германски и австрийски части.

Липсвало единно оперативно ръководство на всички войски, действащи срещу Сърбия. Втора българска армия и австро-унгарските части, действащи срещу Черна гора, не били подчинени на щаба на Макензен, което породило разногласия в хода на кампанията.

В края на 1915 г. българските войски заели дълъг фронт по гръцката граница от р. Шкумби на албанската граница до р. Места. По политически причини обаче българската армия трябвало да спре на тази граница. След десанта на Съглашението мобилизираната гръцка армия поела задачата евентуално да окупира Дойран и Гевгели и по този начин да провокира България и ако тя нападне Гърция, последната да може да оправдае влизането си във войната на страната на Съглашението. Но кайзер Вилхелм II внушил на крал Константин, че български войски няма да преминат границата. Цар Фердинанд и Радославов също уверили гръцкия крал, че българските войски няма да нарушат границата и дори няма да навлязат в района на Дойран и Гевгели[34]. Това станало под натиска на германския пълномощен министър Г. Михаелис, който поискал по поръчение на своето правителство Дойран и Гевгели да се дадат на Гърция като компенсация за нейния неутралитет.

Щабът на Макензен издал специална заповед българските войски да спрат пред гръцката граница. Това съдбоносно нареждане дало възможност на съглашенските войски да се организират за отбрана и да очакват нови подкрепления от Солун. Претекстът бил да не се нарушава националният суверенитет на Гърция, макар той да бил нарушен вече от Съглашението, и да не се създава в нейно лице нов противник. Всъщност целта била да се остави да гори огнището на фронт далеч от Германия, който да задържа голяма съглашенска армия.

Българското Главно командване настойчиво предлагало да се ликвидира Солунският фронт. То изтъкнало военнополитическите предимства от провеждането на една успешна операция, която би осуетила създаването на Македонския фронт и би подействала благоприятно върху поведението на Гърция и Румъния спрямо България. Изхождайки от важния принцип на военното изкуство – да се преследва разбитият противник, без да има отдих, без да може да се организира и подготви за нова борба, българското командване настояло пред германската Главна квартира да се предприеме настъпление срещу съглашенските войски. Ген. Фалкенхайн признал, че прогонването на съглашенските войски от Солун щяло да има за България благоприятни последици, защото би я освободило от всякаква непосредствена заплаха[35]. Въпреки че се провели няколко официални срещи на високо равнище в края на 1915 и в началото на 1916 г., българската теза не била приета.

След разбиването на сръбската армия главната грижа на българското командване била да се отхвърлят съглашенските части, които се намирали в Беломорска Македония. То се безпокояло, че всяко отлагане ще им даде възможност да струпат нови войски и тогава срещу българската армия ще се яви още по-силен противник. Наистина към 22 декември 1915 г. дебаркирали 180 000 съглашенски войници и офицери. От тях в боевете с българската армия били извадени из строя 25 000 души, така че в началото на 1916 г. срещу българската армия стояла една екипирана армия от 155 000 души[36]. А оцелялата около 120 000-на сръбска армия след няколко месеца също щяла да се изправи срещу българските войски.

2.

Международното и вътрешното положение през 1916 г.

ОТНОШЕНИЯТА СЪС СЪЮЗНИЦИТЕ. Поражението на Сърбия дошло, а краят на войната не се виждал. Започнала да изчезва вярата на онези, които възприели за достоверна версията за „светкавична война“. С течение на времето тази вяра постепенно отстъпила място на по-трезва оценка на положението. Определена изненада за мнозина била очерталата се перспектива за изнурителна война, каквато България най-малко била подготвена да води.

Възникнала и нараствала опозицията срещу прогерманския курс на правителството. Сериозна причина за това било и обстоятелството, че след приключването на кампанията срещу Сърбия германците започнали да разкриват, че имат свои планове относно следвоенното устройство на Балканите. Тези планове се противопоставяли в много отношения на българските „мирни цели“.

Първите търкания в отношенията с големите съюзници възникнали още в края на 1915 и началото на 1916 г. Стремежът на австрийското военно командване да разшири за сметка на България своята военноадминистративна област довел до сериозни разногласия, които в Призрен, Прищина, Дяково прераснали във въоръжени сблъсквания.

Военните цели на „големите“ съюзници на България се разминавали с целите на България. Това се изяснявало постепенно за българската общественост. Някои български дипломати като Панчо Хаджимишев, Андрей Тошев, Симеон Радев и др. още през 1916 г. споделили с правителството загрижеността си да не би големият германски съюзник да пренебрегне българските интереси при бъдещото мирно уреждане.

Неравноправното положение на България в австро-германската коалиция особено ярко се изявило във взаимоотношенията между българското Главно командване и германската Главна квартира. Продължаването на войната наложило на страните от австро-германската коалиция да използват най-рационално наличните средства и да съгласуват военните усилия. Всеки участник в коалицията се стремял да щади своите сили с оглед да ги използва след края на войната при мирните преговори за натиск върху противника и съюзниците. Германската Главна квартира найхладнокръвно се домогвала да стовари върху плещите на българския си съюзник тежестта на военните действия на Балканския боен театър.

Все пак особено докато въоръжените сили на Германия били ангажирани в битката за Вердюн и същевременно търпели неуспехи и на руския фронт срещу войските на ген. Алексей А. Брусилов, очерталото се във вреда на Германия съотношение на силите на бойните театри позволило на българската армия да запази национална самоличност, да избегне обезличаването си в системата на обединените съюзнически войски. А след освобождаването на Македония и последвалото през 1916 г. освобождение и на Добруджа проявеното от българския народ нежелание да продължава да воюва за целите на Германия действало отрезвяващо и върху част от офицерския корпус. Лудендорф писал по този повод: „Българската армия и българското правителство възнамеряват да водят войната до този предел, който удовлетворяваше техните национално-сепаратистки стремежи, в резултат на които България трябваше да стане голяма балканска държава.“[37] Зародилите се съмнения в целесъобразността и антибългарската насоченост на разпорежданията на щаба на Макензен подхранили сред българското командване стремеж да се освободи от придирчивата германска опека над своите оперативни инициативи. Високомерното отношение на германските генералщабни офицери на свой ред усложнило отношенията между „братята по оръжие“.

ВЛОШАВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКОТО ПОЛОЖЕНИЕ. Управляващите кръгове се стремели да прехвърлят тежестите на войната върху плещите на трудещите се. Това се вижда от законодателните и другите мероприятия на правителството. Военното положение развързало до голяма степен ръцете на спекулантите и гешефтарите. За кратки срокове те натрупали баснословни състояния. Фабрикантите и търговците на едро извлекли огромни печалби от възлаганите им държавни доставки. Мъжете в най-работоспособна възраст били свикани под знамената и изпратени на фронта. На много места мобилизираните работници били заместени с жени и малолетни деца, в резултат на което се понижила производителността на труда. При тези условия неизбежно се стигало до намаляване на производството, до закриване на предприятията, които не работели за нуждите на армията. С пълен капацитет функционирали само предприятията, предназначени да задоволяват потребностите на войната.

Фабрикантите изисквали от работниците безусловно послушание. Те отчасти постигнали това, защото войната разстроила дейността на социалдемократическите партии и на профсъюзите, чиито членове и активисти били мобилизирани. Побудните работници, които отстоявали своите интереси и предявявали справедливи искания, били заплашвани с уволнение и изпращане на фронта. Почти във всички предприятия бил установен казармен вътрешен ред. През 1916 г. броят на militaризираните предприятия възлизал на около 92[38]. Военното положение открило широки възможности за произвол и за системно нарушаване на трудовите закони. И най-безобидният опит да се противодейства на работодателите и спекулантите чрез стачки, бойкоти и други средства бил смятан за „покушение срещу бъдещето на отечеството“. Подобни опити строго се потискали от органите на властта, военната администрация и военните съдилища. Военната цензура отнела възможността да се използва печатът в защита на справедливите искания на трудовите хора.

Бургаската митница, фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА БАНКА
А № 02705 *
ПЛАЩА ПРѢДЯВИТЕЛЮ ВЪ
ЗАМѢНА НА ТОЙ КАСОВЪ БОНЪ
ХИЛЯДА ЛЕВА
ЗЛАТНИ
УПРАВИТЕЛЬ:
КАСИЕРЪ:
1916
А № 02705 *
А № 02705 *

Касов бон на Българската народна банка, 1000 лв. златни, емисия 1916 г. /лице/. Колекция на Кирил Божилов – София

Положението се влошило извънредно много не само поради стремежа на работодателите да заобикалят предвидените в законите задължения. Поскъпването на живота и необузданата спекула с предметите от първа необходимост изострили до крайност продоволственото положение. Скъпотията фактически ликвидирала придобивките на работниците и служещите от номиналното увеличение на заплатите. Надниците и заплатите се изплащали с обезценени пари. Според официалната статистика животът поскъпнал „след двете войни повече от 10 пъти, когато надниците са повишени само 3 пъти“[39]. Колкото и приблизителни да са тези изчисления, те дават известна представа за тежкото положение на отруденото градско и селско население.

Поради недостатъчното покритие на купонните дажби неимуществените маси трябвало да си набавят на черна борса много стоки. „Фактически хлебната дажба на населението в София и Пловдив стигнала до 100–200 грама дневно, като понякога дни наред нямало хляб.“[40] За семейния бюджет на трудещите се, които прибягвали до услугите на черната борса, това означавало непоносимо бреме.

Поради големия процент на мобилизираните трудоспособни мъже селското стопанство останало без пълноценни работоспособни хора. Не достигал работен добитък, който частично бил реквизиран за нуждите на войската. Селскостопанският инвентар започнал да се износва. Всичко това се отразило отрицателно на селскостопанското производство; най-много пострадало производството на зърнени храни, което значително намаляло. Докато през 1908–1912 г. средното производство на зърнени храни се колебаело около 2,5 млн. т годишно, през 1916 г. то спаднало на 1,85 млн. т[41].

От разстройството в стопанството и неуредиците в продоволствието страдало не само населението в тила, но и бойците на фронта. Известна, макар и много бледа представа за продоволствените неблагополучия в армията през 1916 г. дава поверителната телеграма на ген. Н. Жеков до Министерството на финансите. Положението с прехраната на армията станало „даже критично по отношение на хляба: зърнеста храна от старата реколта няма, от новата реколта до днес нищо не постъпва, няма вече нищо в магазините на царството с изключение на няколко вагона царевично брашно, а запасите при армиите са малки и едва стигат за 8–10 дни“; с цел да се облекчи прехраната на армията военните власти се разпоредили да бъде преустановено продоволстването на цивилното население „с изключение на София“; в заключение ген. Жеков предлагал да се сложи ръка „било по насилствен реквизиционен начин, било чрез търговци върху всичкото складирано жито край гарите“[42].

След политиката със страните от съглашенския лагер се прекъснали традиционните външнотърговски връзки на България с тях.

Българските търговци Никола Алтимирски, Константин Хаджикалчов, Христо Гендович и др., с помощта на влиятелни правителствени фактори, въпреки забраната, лесно получавали разрешение да изнасят дефицитни продоволствени храни за Германия, Австро-Унгария и Турция. На фона на мизерията на хората особено ярко се откроявали редките дори за военните години печалби на едрите търговци. Например Съединените тютюневи фабрики при капитал 5 млн. лв. реализирали чиста печалба 2 586 429 лв., т.е. повече от 50% [43]. Тъмните сделки на капиталистите предизвикали справедливото негодуване на народните маси.

С помощта на създадения през 1915 г. Централен комитет за стопански грижи и обществена предвидливост /СГОП/ правителството се опитало да сложи известен ред в продоволствието, респ. да обуздае вилнеещата спекула. Противно на очакванията ЦК за СГОП не се справил със задачата да нормализира снабдяването на страната. В ЦК за СГОП наред с представителите на държавата вземали участие търговци ангросисти, банкери, едри житари и мелничари и други богаташи. Под влиянието на настанилите се в ЦК за СГОП спекуланти от орган за борба със спекулата той се превърнал в оръдие на спекулантите, които така си осигурили пълна безнаказаност.

Поскъпването на живота и спекулата с предметите от първа необходимост се отразили отрицателно на снабдяването на населението в тила. Решаването на въпроса за подпомагане на бедстващите войнишки семейства не търпяло никакво отлагане. Правителството било принудено да покаже, че взема мерки в тази насока. То отпуснало на нуждаещите се войнишки семейства скромна помощ, която възлизала на 25 стотинки дневно за всеки член. През декември 1915 г. правителството предложило в Народното събрание да бъдат гласувани 30 млн. лв. за допълнително подпомагане на войнишките семейства. Парламентарната група на БРСДП /т.с./ настояла тази сума да бъде увеличена на 100 млн. лв. Предложението на тесните социалисти било посрещнато съчувствено от страна на земеделци и радикали[44].

Акция на Безименно акционерно дружество за фабрикация и експорт на тютюн. Русе, юни 1916 г. Исторически музей – Габрово

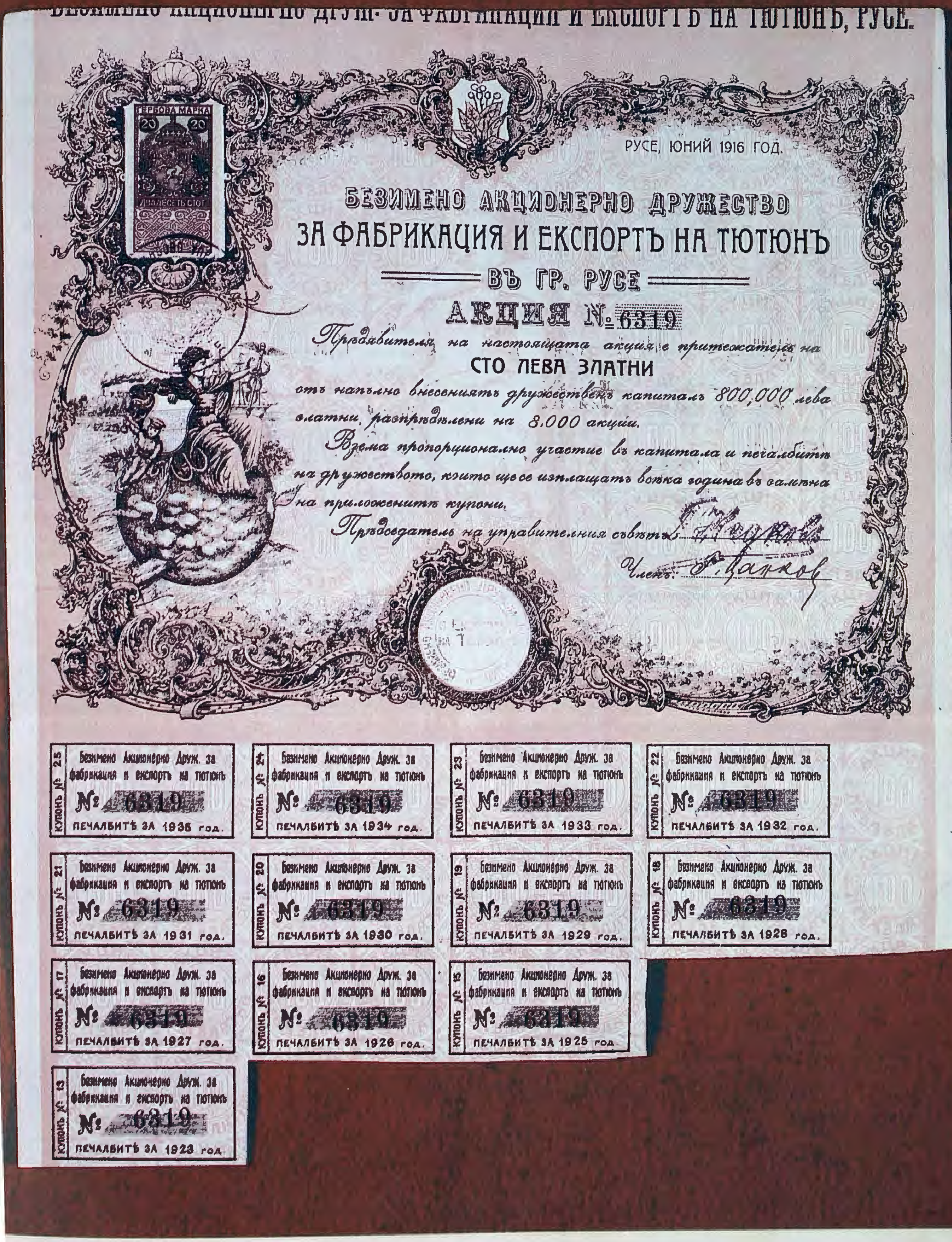

БЕЗИМЕНО АКЦИОНЕРНО ДРУЖ. ЗА ФАБРИКАЦИЯ И ЕКСПОРТЪ НА ТЮТЮНЪ, РУСЕ.

ГЕРБОВА МАРКА 20 20 ДВАДЕСЕТЬ СТОТ.

РУСЕ, ЮНИЙ 1916 ГОД.

БЕЗИМЕНО АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО
ЗА ФАБРИКАЦИЯ И ЕКСПОРТЪ НА ТЮТЮНЪ
ВЪ ГР. РУСЕ

АКЦИЯ №. 6319

Прѣдявительтъ на настоящата акция е притежатель на

СТО ЛЕВА ЗЛАТНИ

отъ напълно внесенийтъ дружественъ капиталъ 800,000 лева златни, распрѣдѣлени на 8.000 акции.

Взема пропорционално участие въ капитала и печалбитѣ на дружеството, които ще се изплащатъ всѣка година въ замѣна на приложенитѣ купони.

Прѣдседатель на управителния съвѣтъ:

Членъ: Г. Цанков

Купонъ № 25
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1935 год.

Купонъ № 24
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1934 год.

Купонъ № 23
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1933 год.

Купонъ № 22
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1932 год.

Купонъ № 21
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1931 год.

Купонъ № 20
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1930 год.

Купонъ № 19
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1929 год.

Купонъ № 18
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1928 год.

Купонъ № 17
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1927 год.

Купонъ № 16
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1926 год.

Купонъ № 15
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1925 год.

Купонъ № 13
Безимено Акционерно Друж. за фабрикация и експортъ на тютюнъ
№ 6319
ПЕЧАЛБИТѢ ЗА 1923 год.

В началото на 1916 г. по настояване на тесните социалисти бил обсъден и приет от Народното събрание Закон за подпомагане на войнишките семейства през време на мобилизация и война. След някои изменения той бил окончателно приет през април 1916 г. В закона се предвиждало право на държавна помощ за всяко войнишко семейство, в състава на което влизали съпругата и децата, родителите, братята и сестрите, когато били издържани от мобилизираните. Размерът на помощта бил определен на 40 стотинки за всеки член от семейството на войника. Правителството се съгласило да даде добавъчно, макар и твърде скромно, възнаграждение на изпратените на фронта държавни служители и работници[45].

Тъй като продоволствието не се подобрило чувствително чрез въвеждането на разпределителни карти за хляба, месото и мазнините /т.нар. купонна система/, наложило се да бъде преустроена дейността на СГОП. През август 1916 г. бил приет нов Закон за стопански грижи и обществена предвидливост, на който се отреждала ролята на регулиращ фактор в стопанския живот. Между правителството и опозицията се разгоряла борба около комплектуването и дейността на СГОП. Правителството приело Централният комитет за СГОП да се избира от Народното събрание и в него да влезе по един представител от всички влизащи във върховния законодателен орган политически партии. С този жест правителството целяло да прехвърли върху опозицията част от отговорността за състоянието на продоволствието.

Централният комитет за СГОП разполагал с широки пълномощия за намеса в стопанския живот на страната. Той имал правото да определя площите за засяване, да нормира цените, да милитаризира определени браншове, да се намесва по въпросите за вноса и износа и др. И този път резултатите били незадоволителни. Поразен от размерите на спекулата и гешефтарството, министър П. Пешев отбелязал в дневника си: „Спекулацията не знай граници... спекулантите са толкоз зинали за богатеене, щото са готови да погълнат цяла България.“[46] Български и немски спекуланти се занимавали с тъмни сделки и изнасяли за Германия и съседна Турция месо, бобови храни, кожи и кожени изделия и др., които отдавна били дефицитни на българския пазар.

След като неспособността на ЦК за СГОП да внесе ред в снабдяването се изявила така драстично, се намесило Главното тилово управление на войската. То започнало да изземва „излишъците“ от селските стопани чрез реквизиции. Поради царящата корупция произволите при реквизициите станали обикновено явление.

ЗАСИЛВАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ БОРБИ. Към средата на 1916 г. в страната възникнала политическа криза. Партиите отново се активизирали. Опозиционните настроения се подхранвали и от нежеланието на австро-германската дипломация да поддържа българските искания за Добруджа и др. Сериозен източник за засилването на опозиционните настроения била и успешната руска офанзива под командването на ген. А. Брусилов.

Опозицията решила да използва гласуването на бюджета в Народното събрание, за да бламира правителството. Когато Радославов поискал от Народното събрание да гласува 1/2 от бюджета, д-р Н. Генадиев заявил, че ще гласува с групата си против. Умишлената оставка на министър Н. Апостолов, привърженик на Генадиев, изправила правителството пред сериозна криза. Главният инициатор на акцията в Народното събрание против правителството бил Ал. Малинов. Освен на Демократическата партия той разчитал и на подкрепата на стамболовистите, земеделците, прогресистите и народняците. А и представителят на левицата в партията на обединените социалисти – Н. Харлаков, се обявил против военните кредити.

Правителството успяло с големи усилия да предотврати министерската криза. Радославов наредил да се възобновят временно преустановените по негово указание процеси срещу замесените в Деклозиеровата афера лица. Заплахата, че ще се разправи по съдебен път със своите противници, се оказала изпитано средство в ръцете на правителството. Радославов съумял да откъсне от опозицията депутатите от Народната партия. Срещу подкрепата им в Народното събрание той обещал на Т. Теодоров да издаде оправдателни присъди за подведените под отговорност по Деклозиеровата афера видни банкери Г. Губиделников и Ив. Буров, главни акционери на Българската търговска банка. Т. Теодоров излязъл от името на своята парламентарна фракция в Народното събрание с предложение за гласуване на 1/4 от бюджета. Той заявил, че „всички трябва да гледаме започнатото дело да се изкара на добър край“. И добавил: „Когато се намираме със своята колесница пред една река, нормално е да се разисква през кой брод може по-лесно да се мине, но когато колесницата се намира сред реката, трябва да се употребят всички усилия, за да се излезе на другия бряг.“[47]

Широките социалисти в лицето на Ас. Цанков, лидер на германофилското крило в обединената партия, осъдили опита на демократите да съборят правителството. В държането на демократите Ас. Цанков видял „желание да изнудят един свой противник, който се намирал натясно“[48]. На някои от обвиняемите по Деклозиеровата афера Радославов внушил, че могат да избегнат тежки присъди, ако окажат поддръжка на правителствената политика. Всички депутати, които излезли с декларации в подкрепа на правителството, наистина били оправдани. Така била избягната правителствената криза.

След гласуването на исканите военни кредити /1/4 от бюджета/ правителството пристъпило към разправа с неудобните за него депутати и политически дейци. По указание на Радославов били арестувани замесените в Деклозиеровата афера, сред които и Н. Генадиев. Арестуваните били обвинени в „съзаклятие с цел за предателство“ срещу държавата в полза на Съглашението. С издадената на 21 октомври 1916 г. от Софийския военнополеви съд присъда неудобните за правителството депутати били отстранени от политическата сцена.

Въпреки разрастването на опозиционните настроения правителството все пак можело да разчита на обстоятелството, че още след намесата на България във войната фактически партиите се придържали към общото разбиране, че за победоносното завършване на военните действия е необходимо да се запази гражданският мир. Върховните интереси на нацията трябвало да стоят над всички други – класови, партийни и частни интереси и стремежи.

Наложило се разбирането въпреки оказваната от някои делови среди съпротива, че само със социални отстъпки може да се върви напред и сплотено към победоносното завършване на войната. За мнозина, вкл. и за общоделските ръководни дейци, трудовите закони и социалните придобивки били призвани да отнемат „жилото на революцията“; те щели да отклонят социално слабите от съблазънта „да се повлекат по ума“ на нарушителите на националното единство, т.е. на тесните социалисти[49].

Позовавайки се на необходимостта от национално единство в усилните за народа времена, управляващите среди се стремели да притъпят у трудещите се желанието да предявяват искания за срочно решаване на наболелите въпроси. Официозната пропаганда със своя печат водела постоянна борба срещу тесните социалисти, които в защита на работническите интереси настоявали за такова решение. Тя се стремяла да ги злепостави в очите на патриотично настроената българска общественост. Обвинявала ги, че в дните на върховни усилия за постигане на националното обединение те се занимават с „дребни грижи“ и поставят интересите на една класа от населението над общонародните.

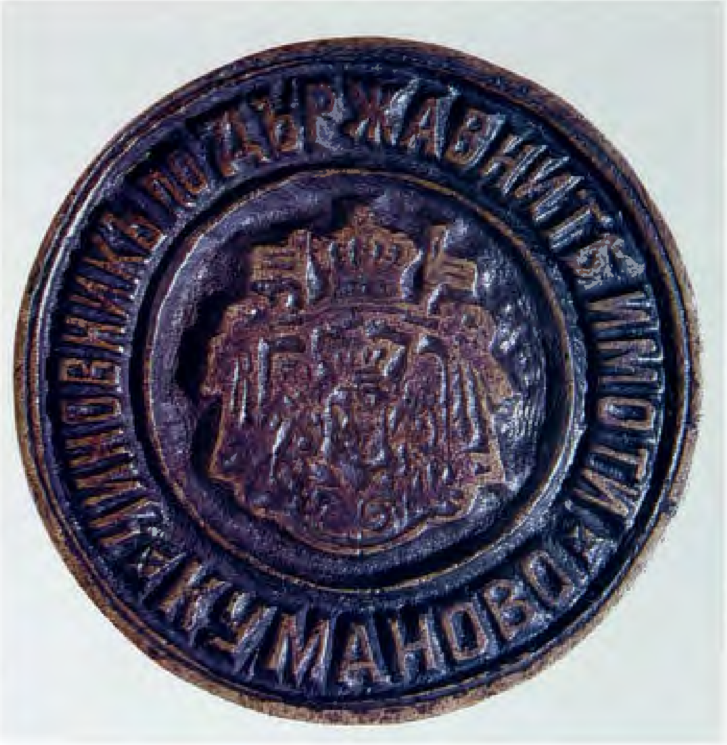

Един от печатите на българската администрация в Моравско и Македония през 1915–1918 г., Куманово. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – БИА

Приетите през 1916 г. закони за закрила на труда не отговаряли напълно на очакванията на народните маси. Въпреки това въведените закони и мерки били стъпка към ограничаване произвола на работодателите в частните предприятия и произволите в държавните учреждения.

ЗАДЪЛБОЧАВАНЕ НА НЕДОВЕРИЕТО. През 1916 г. по време на пробива, извършен от руската армия на австро-унгарския фронт, опозиционните партии в България се опитали да наложат преориентиране на външната политика на страната. Проявили се центробежни тенденции в австро-германската коалиция. Възникнали също така спорове и търкания по различни поводи и в отношенията с България.

Появилите се конфликти все още носели епизодичен характер, тъй като през 1916 г. войната се водела с променлив успех. Военните събития, макар и да подкопавали сляпото дотогава доверие във възможностите на Германия, мъчно можели да предизвикат обрат в поведението на България. Общите интереси и цели във войната били онази спойка, която временно притъпявала противоречивите интереси и стремежи, макар и да не ги отстранявала.

Все пак надеждите за бърза победа отслабвали и започнало да си проправя път съзнанието, че войната няма да бъде лека и че евентуалната окончателна победа ще струва още много усилия и жертви. Започнали да се прокрадват съмнения в целесъобразността на избрания път. В този смисъл налице били първите симптоми на криза в доверието между съюзниците, както и в доверието на българското общество към правителството.

Към това като допълнително затруднение за правителството и за прогерманските среди се прибавило известно възраждане на русофилски настроения сред обществеността. Всъщност още след влизането на България във войната русофилският, а отчасти и правителственият печат обявили за досадно „недоразумение“ състоянието на война с Русия и с нейните западни съюзници, от които нищо не разделяло българския народ. Изтъкнало се, че България се намирала във война с тях заради Сърбия. В подтекста на тези твърдения прозирало желанието страната да остане в полувръзки със Съглашението, да не се закриват възможностите за възобновяване на прекъснатите от войната отношения. И само с опасения от поведението на народните маси при евентуален руски десант на черноморския бряг може да се обясни решението на правителството да повери на германските войски отбраната на източната граница на България.

С увеличаването на трудностите на фронта и в тила се засилвала неприязънта към „големия“ съюзник. Все пак през 1916 г. вярата на значителна част от българската общественост в съюзника не била напълно разколебана, още не били налице условия за провеждане на по-независима от Германия политика.

3.
Военните действия на Македонския фронт, в Добруджа и в Румъния през 1916 г.

МАКЕДОНСКИ ФРОНТ. С откриването на Македонския фронт положението на българската армия значително се усложнило. Освен уголемената съглашенска армия през юли 1916 г. оцелялата 120 000-на сръбска армия, подновена и екипирана, била стоварена в Солун и незабавно изпратена на фронта. Българската армия била изчерпила до голяма степен своите резерви. Тревога създавала изчаквателната позиция на Гърция и Румъния, чиито тежнения вече наклонявали към Съглашението. Въпросът за спечелването им излязъл непосредствено на дневен ред пред дипломацията и генералните щабове на двете коалиции.

Съглашенското командване изнесло линията на фронта по протежение на гръцката граница, стремейки се да заеме важни тактически обекти, които да използва в планираната офанзива срещу българската армия. Не убягнало от погледа му и Рупелското дефиле, което имало възлово значение. Българското командване също правилно оценило важността на Рупелското дефиле. То настояло пред правителството да уведоми Германия, която да влезе в преговори с гръцкото правителство да се разреши на българската армия да заеме дефилето. Разрешение се получило и на 26 май 1916 г. 7-а пехотна рилска дивизия овладяла Рупел, като нейните предни части достигнали линията Ченгелдаг /Сенгеловска планина/–билото на Алиботуш /дн. Славянка/–с. Ветрен, където се укрепили[50].

Съглашението се стремяло да направи прелом във войната – от позиционна да я превърне в маневрена, като се търси решителен изход от нея. През лятото на 1916 г. то организирало общо настъпление срещу Централните сили, в т.ч. и на Македонския фронт. Повод и тласък за решението за общо настъпление срещу австро-унгарските войски дал успехът на руската армия. Съглашенското командване смятало за целесъобразно да се търси връзка с руската армия през Балканския полуостров. За целта трябвало да се разгроми българската армия и да се спечели Румъния. По този начин щял да се открие път на Солунската армия за Румъния и Русия[51]. На ген. Сарай била възложена задачата да направи пробив на фронта в участъка между р. Вардар и Дойранското езеро. На 9 август настъпила колониална френска дивизия, подкрепена с английски части, но българските войски отблъснали противника на изходното му положение[52]. Съглашенското командване струпало нови големи сили. На фронта пристигнали италианска дивизия и една руска бригада, която впоследствие прераснала в дивизия[53]. На 16 и 17 август съглашенците повторили атаките си, но отново били отбити.

Централните сили също засилили борбата

Отделение войници с противогази и бомби бухалки, фотография. Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

за спечелване на Румъния, въздействайки с успешни военни действия на Македонския фронт. Особено настойчива била българската Главна квартира, която отлично разбирала, че България нямала сили да води война на два фронта. Главнокомандващият уведомил германската Главна квартира, че съглашенската армия на ген. Сарай се готви да направи пробив на фронта между р. Вардар и Дойранското езеро и предложил 1-ва и 2-ра българска армия да настъпят от двата фланга и да принудят съглашенците да отстъпят. Освен добрите военни резултати, които българското командване очаквало от тази операция, то било уведомено, че успехът ѝ ще произведе „голям политически ефект в Румъния“[54]. Главнокомандващият телеграфирал на командващия 1-ва армия „по политически съображения“ да подготви настъпление на армията към Лерин. Командващият армията докладвал своето решение, в което била изразена идеята да се усили десният фланг /8-а пехотна дивизия/, с който да се нанесе главният удар по противника, а с левия фланг /3-а пехотна дивизия/ да се настъпи към р. Мъгленица и с демонстративни действия да се задържа противникът[55].

На 17 август 8-а пехотна дивизия настъпила в направление на Островското езеро–вр. Чеган. Поради труднодостъпната планинска местност дивизията напредвала в отделни колони, които не били в състояние да нанесат силен удар върху противника. За няколко дни частите достигнали и освободили Лерин, с. Баница и Костур[56]. Обаче тяхното настъпление било спряно от противника.

Особено кървави боеве се водили за голия връх Чеган, където българските бойци провели няколко фронтални атаки, завършили безуспешно.

Трета пехотна дивизия настъпила към р. Мъгленица със задача да достигне линията на Сборско–Пътеле /дн. Агиос Пантелеймон/, да разбие противника и да осигури пътища за по-нататъшно настъпление. Отначало дивизията имала успехи и била близо до осъществяване на поставената задача, обаче срещнала упоритата съпротива на сръбските части, които с цената на извънредно много жертви успели да спрат напредването ѝ. Така след упорити боеве в края на август 1-ва българска армия преустановила своето настъпление и се закрепила на линията Малко Преспанско езеро–гр. Лерин–вр. Каймакчалан–вр. Сокол–вр. Добро поле–вр. Мала Рупа.

Спирането на настъплението на 1-ва армия вдъхнало увереност на съглашенското командване, което решило не само да си възвърне загубените позиции, но и да започне контранастъпление за овладяване на Битоля, за да повдигне духа на сръбската армия и да се настани там сръбското правителство[57]. Положението на 1-ва българска армия се усложнило. Тя преминала изцяло към отбрана срещу превъзхождащия я в количествено отношение противник. Ген. Жеков потърсил съдействието на германската Главна квартира, като посочил, че е целесъобразно да се вземат подкрепления от неангажираната 11-а германска армия, командвана от ген. фон Винклер. Фелдмаршал фон Хинденбург отговорил, че българските войски били достатъчни и не бивало да очакват подкрепления[58].

От средата на септември ген. Сарай заповядал контранастъпление по целия фронт на 1-ва българска армия. Епични боеве се разразили на вр. Каймакчалан, където позицията се отбранявала само от 1-ва бригада на 3-а пехотна дивизия, съставляваща левия фланг на 8-а пехотна дивизия. Позицията се държала от 5 изтощени дружини и 4 батареи срещу цялата сръбска Дринска дивизия, снабдена с 50 тежки оръдия и с изобилни бойни припаси. Боят се водел на живот и смърт от двете страни, докато едва на 30 септември вр. Каймакчалан бил изоставен от оцелелите български бойци. Сръбските загуби били още по-големи, но овладяването на такъв команден масив, какъвто бил Каймакчалан, донесло голямо предимство на противника при Добро поле, Битолското поле и завоя на р. Черна. На 2 октомври

Знамето на 51-ви пехотен полк. Национален военноисторически музей – София

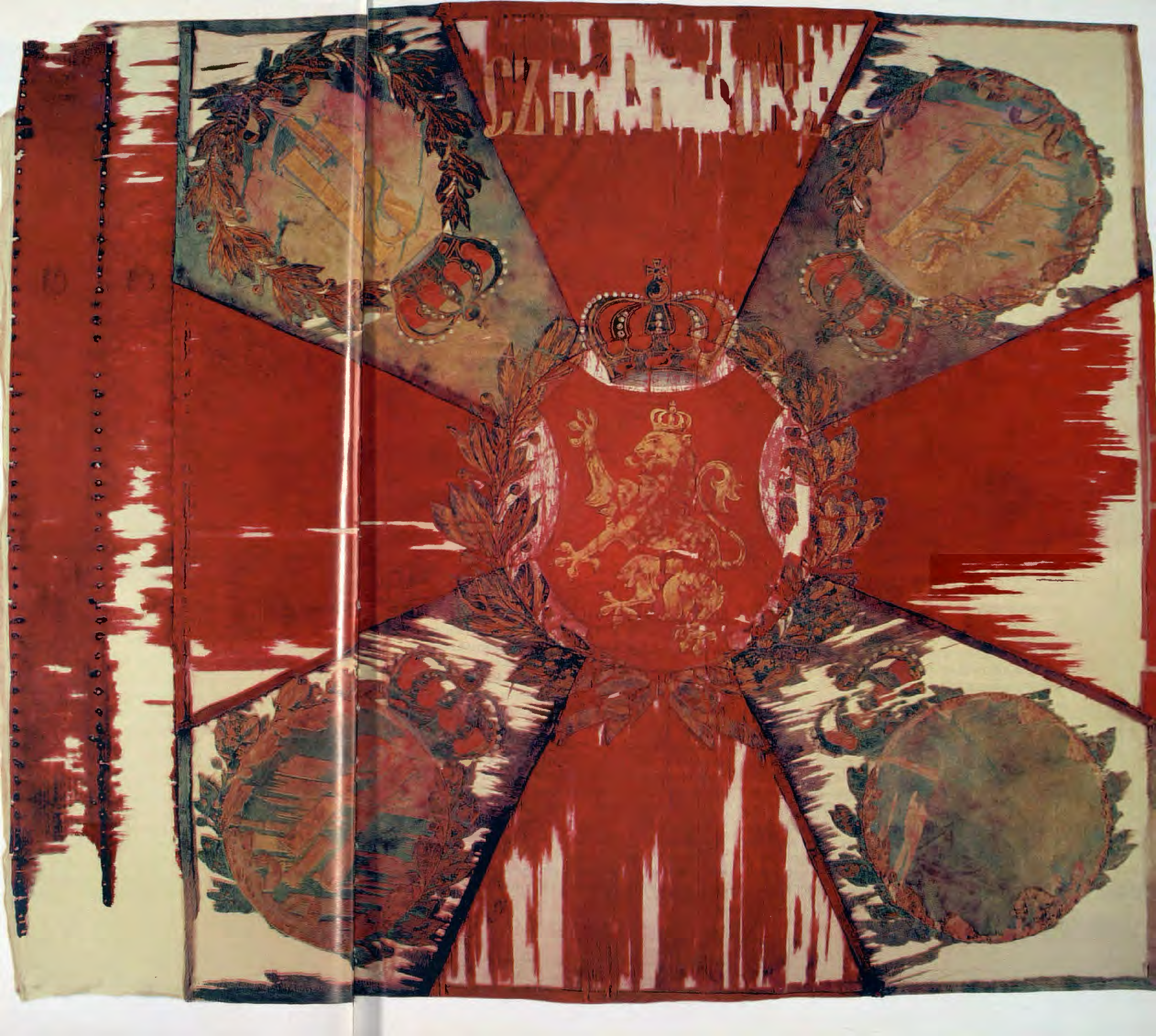

частите на 8-а пехотна дивизия се оттеглили и заели за отбрана линията с. Кенали–с. Брод[59].

Германското Главно командване било недоволно от развоя на бойните действия на Битолския фронт и решило да се направи размяна на командванията на 1-ва и 11-а армия, която станала на 26 септември. Ген. Арнолд фон Винклер поел командването на 1-ва армия, преименувана на 11-а армия на Битолския фронт, а ген. Димитър Гешев, който заменил ген. Климент Бояджиев, поел командването на 1-ва армия, бившата 11-а армия в долината на р. Вардар. На 13 октомври 1-ва и 11-а армия образували отново група армии под командването на ген. фон Белов[60].

На 5 октомври 11-а армия заела линия за отбрана: 8-а пехотна дивизия от Битоля до Добро поле отбранявала Кеналийската позиция, а 3-а пехотна дивизия от Добро поле до Мала Рупа. Задачата на армията била да се отбраняват естествено силните позиции на Баба планина и завоя на р. Черна и да не се допусне противникът да проникне в Битолското поле, което щяло да застраши тила на целия български фронт.

На 6 октомври с превъзхождащи сили противникът започнал настъпление с главен удар срещу Кеналийската позиция в направление на с. Кенали–Битоля. В тежки неколкодневни боеве в сектора на 8-а пехотна дивизия се създало критично положение при завоя на р. Черна. Дивизията почти нямала резерви, но въпреки това командването заповядало да се предприемат контраатаки от линията Брод–Скочивир, които излезли несполучливи. В каменистата почва при завоя на р. Черна българските части не могли да укрепят своята позиция. Ген. Сарай непрестанно усилвал войските и преследвал своята цел да се нахлуе в Битолското поле. След продължителни и кръвопролитни боеве на 19 ноември 1916 г. противникът овладял Битоля[61].

На 18 август 2-ра българска армия настъпила със задача да отхвърли противника на запад от р. Струма и да достигне Бяло море. При настъплението частите трябвало да заобиколят градовете Сяр, Драма и Кавала, където били дислоцирани части на гръцки корпус. На 21 август частите на 7-а пехотна дивизия разбили в Серското поле една френска част. Командващият 2-ра армия смятал за целесъобразно да нанесе на противника удар, като настъпи през р. Струма към Круша планина и по този начин да помогне на 1-ва армия. Армията настъпила според първоначалния замисъл да достигне Бяло море. До края на август тя изпълнила задачата си, като обезоръжила гръцкия корпус, но личният състав и оръжието му били предадени на германците.

От военна гледна точка заетите от 2-ра армия позиции в Беломорска Македония били изгодни и до края на войната не били подложени на сериозни съглашенски удари. Тилът на армията за известно време бил изложен на несигурност, защото там останали гръцките власти, които създавали големи трудности на българските войски. Това предизвикало намесата на българското и германското командване пред атинското правителство, което наложило гръцките власти да се изтеглят във вътрешността на страната.

На 11 декември 1916 г. съглашенските войски прекратили настъплението си.

През ожесточените августовски боеве на Македонския фронт двете страни имали почти изравнени сили. В края на кампанията през есента на 1916 г. обаче Съглашението вече разполагало с 18 пехотни дивизии /5 френски, 5 английски, 6 сръбски, една руска и една италианска/ срещу 11 български пехотни дивизии и незначителни на брой германски подразделения. И въпреки това, макар че съглашенската армия постигнала някои успехи срещу 1-ва и 11-а армия и овладяла редица важни тактически обекти, тя не се почувствала победителка.

От август до декември 1916 г. войските на Съглашението дали много загуби – 47 000 убити и ранени. Освен това около 80 000 умрели от малария и други болести или били евакуирани в тила поради заболяване. Близо 130 000 души били извадени от строя – число, което съставлявало 1/3 от целия боен състав на съглашенските войски на Балканите[62]. Равносметката от кампанията на Македонския фронт през 1916 г. не била положителна и за българската армия, която дала около 40 000 убити и ранени[63]. Освен това не била постигната политическата цел – спечелването на Румъния.

ФРОНТЪТ В ДОБРУДЖА И РУМЪНИЯ. През лятото на 1916 г. румънското правителство преценило момента като най-подходящ за намеса във войната. Руската армия на Югозападния фронт имала забележителни успехи срещу австроунгарските войски. А настъплението на австрийците на Италианския фронт се провалило. На Западния фронт германците не постигнали очакваните успехи. Напротив, станало ясно, че Германия и Австро-Унгария нямали достатъчно резерви, за да запълнят понесените загуби, а англо-френската коалиция непрекъснато се попълвала с нови сили, набирани от колониите.

При тази обстановка на 17 август 1916 г. румънското правителство се решило да сключи договор със Съглашението. Преди това българският пълномощен министър в Букурещ Симеон Радев

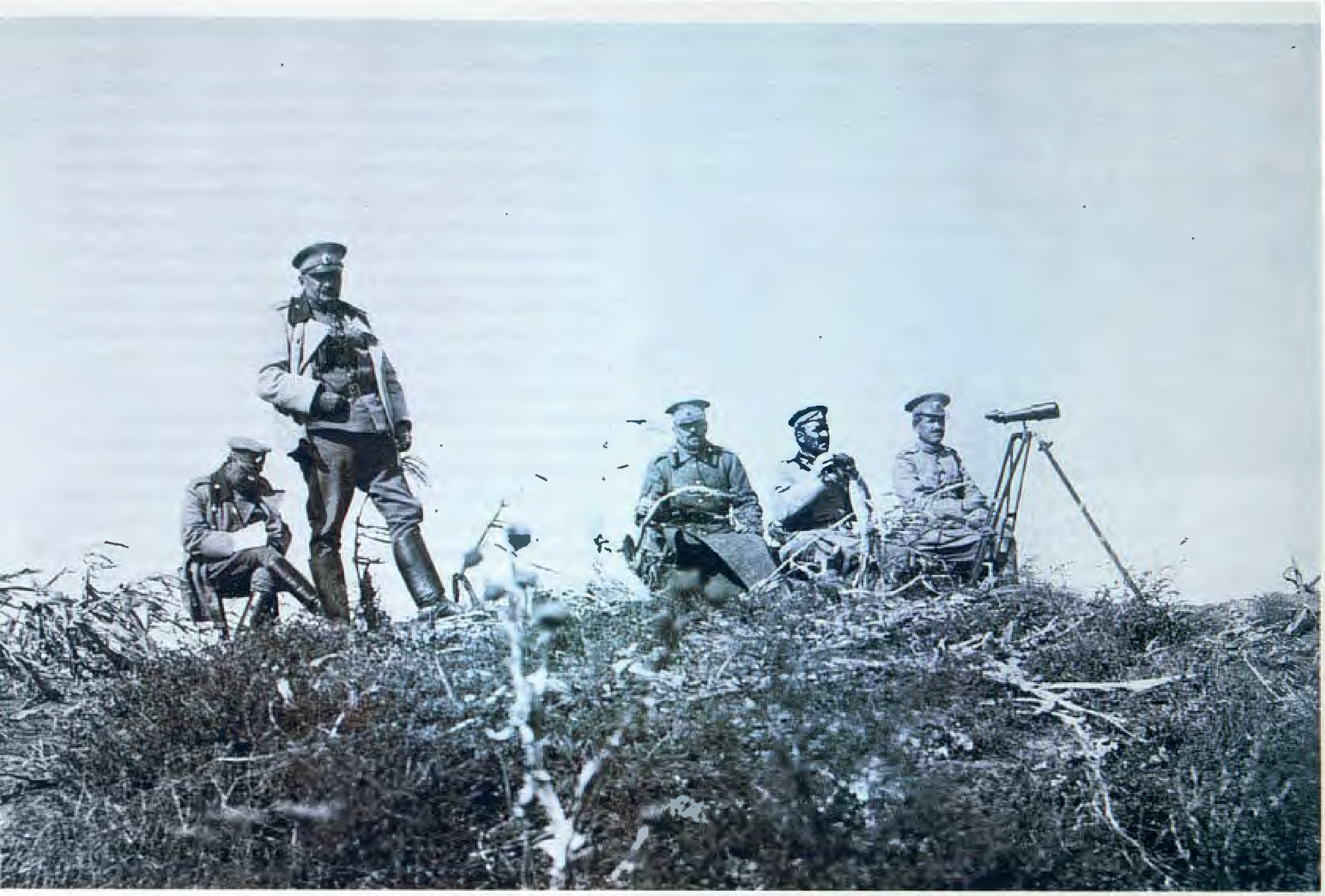

Командният пункт на 4-а пехотна преславска дивизия с ген. Пантелей Киселов при атаката на Тутракан, фотография, септ. 1916 г. Архив на Станчо Станчев – София

нееднократно предупреждавал австро-унгарския си колега граф Отокар Чернин и германския пълномощен министър фон Буше за евентуално присъединяване на Румъния към Съглашението, но фон Буше сляпо вярвал на Братиану и на краля, надявайки се, че Румъния няма да се отметне от Централните сили[64].

Докато политическите и военните кръгове на Централните сили мъдрували, на 27 август 1916 г. Румъния обявила война на Австро-Унгария. Изненадата в германската Главна квартира и сред берлинската дипломация била много голяма. Естествено несполуката на дипломацията и на Фалкенхайн довела до персонални промени в командването. От 29 август 1916 г. Фалкенхайн бил заменен с фелдмаршал Хинденбург и неговия помощник генерал Лудендорф.

Още по време на дипломатическата борба за спечелване на Румъния генералните щабове на Централните сили изработили оперативен план за евентуална война с нея. В плана залегнали следните основни положения:

а/ при война с Румъния настъпателните операции срещу нея ще започнат в следния ред: германо-австрийските войски ще настъпят от северозапад, българската 3-а армия ще настъпи в Добруджа и впоследствие ще подготви войски за преминаване на Дунав и за участие в овладяването на Букурещ;

б/ австро-унгарската дунавска флотилия ще достави мостови материал за преминаване на българските войски през Дунав, а Германия ще даде далекобойни оръдия, тежка артилерия, минохвъргачки, самолети, войскови отряд и част от дивизия;

в/ турската Главна квартира да изпрати един корпус, което ще се смята за турска помощ на Германия, а не на България[65].

Този план бил приет с големи уговорки и съпротива от страна на австро-унгарската Главна квартира, която настоявала главният удар на 3-а българска армия да бъде не в Добруджа, а направо срещу Букурещ. Българската страна подкрепила германското Върховно командване и планът не претърпял промяна.

Румъния започнала войната с огромна сила – 830 000 души в четири армии. Румънският план бил съгласуван и подчинен на плана на Съглашението за обща офанзива срещу армиите на Централните сили и на България. Основните сили на румънската армия били съсредоточени в Трансилвания за нанасяне на главен удар срещу Австро-Унгария в направление на Будапеща. Първоначално една румънска армия трябвало да прикрива добруджанската граница и едва след като пристигнат руски войски да премине в настъпление срещу 3-а българска армия в направление на Търново[66].

Още с обявяването на войната 1-ва, 2-ра и 4-а румънска армия прекосили границата в Карпатите и разбили слабите австро-унгарски сили. За десетина дни те овладели част от Трансилвания, но били принудени да спрат настъплението си поради българските успехи в Добруджа и закъсняването на руските войски на Карпатския фронт. Това дало възможност на германското Върховно командване да внесе промяна в първоначалния план с цел да се постигне бърза и окончателна победа над Румъния. В нов план залегнали следните задачи: главен удар срещу противника да се нанесе от германска и австро-унгарска армия през Карпатите; 3-а българска армия, усилена с един турски корпус, да продължи настъплението в Добруджа; щом австро-германските войски навлязат във Влашката равнина, българските войски да преминат Дунав и съвместно да овладеят Букурещ, като се стремят да обкръжат цялата румънска армия[67].

Румънската армия на Добруджанския фронт срещу България била разделена на две части: Източната ѝ група се намирала около Добрич и в нея влизали наред с румънските части още и руски корпус, съставен от три дивизии и една сърбохърватска дивизия. Западната група на армията била разположена по дунавския бряг от Калафат до Силистра и южно от Букурещ със задача да се отбранява столицата от евентуално българско напредване и да се форсира Дунав с цел да се предприеме настъпление в българска територия.

Командващ българската 3-а армия бил ген. Стефан Тошев, а за главнокомандващ всички войски, които щели да действат против Румъния, бил назначен фелдмаршал Макензен, макар българското Главно командване да се противопоставяло, тъй като имало предвид горчивия опит от войната срещу Сърбия.

Оперативният план на българското Главно командване предвиждал да се предприеме стремително настъпление в Добруджа, да се изпревари пълното съсредоточаване на румънските войски и пристигането на руския корпус. Първоначалната цел на настъплението била да се извърши атака за овладяване на Тутраканската крепост, а тя се състояла от две отбранителни линии в полукръг, които опирали с фланговете си на Дунав. На главната отбранителна линия били изградени 15 форта с много окопи, ходове за съобщения, гнезда за картечници и куполни оръдия. Зад фортовете и междините били изградени позиции за батареи, по-голямата част от които били бетонни. Във фортовете имало укрития за бойците и бойните припаси.

Българските войски настъпили по целия Добруджански фронт. Главният удар бил насочен срещу Тутракан. Създадена била специална ударна групировка под командването на ген. П. Киселов. В групировката влизали две дивизии и Дунавски българско-германски отряд. Тази групировка настъпила стремително срещу тутраканската крепост и въпреки укрепените ѝ линии за два дни, от 4 до 6 септември, я овладяла. Пленени били 450 офицери и 28 000 войници, взети били 150 оръдия и голямо количество военни материали[68]. Заедно с убитите и ранените били извадени от строя 40 000 души[69]. Но и българските войски дали значителин загуби – 1517 загинали, 7407 ранени и 257 безследно изчезнали[70].

Тутраканската операция била блестящ успех на българското военно изкуство. Победата при Тутракан накарала румънското командване да спре настъплението на Карпатския фронт в Трансилвания и разстроила изцяло неговия първоначален план. От друга страна, тя облекчила тежкото положение на австро-унгарските и германските войски в Трансилвания, като им дала възможност да подведат още резерви, докато румънското командване не изтеглило две дивизии и ги изпратило на Добруджанския фронт[71]. Били изпратени нови руски подкрепления, така че руско-румънските войски на Добруджанския фронт достигнали 13 дивизии[72].

В същото време, когато се провеждала Тутраканската операция, румънските части изоставили почти без бой Силистра. Българските части и по-специално 1-ва конна дивизия под командването на ген. Ив. Колев нанесли редица поражения на противника при Кочмар, Добрич и Карапелит. Забележителни били успехите на конната дивизия. Тя изпълнила важни тактически задачи, разкрила групировката на противника, прекъснала връзката между противниковите войски, намиращи се при Тутракан–Силистра и при Добрич. С активни действия дивизията осигурила десния фланг на атакуващите Тутраканската крепост и оказала решително съдействие на Добричката групировка за отбиване на удара срещу нея, с което осигурила десния фланг на 3-а армия и не позволила на противника да излезе в тила ѝ.

Така за десетина дни войските на 3-а българска армия освободили Южна Добруджа. Щабът на Макензен, който се намирал дотогава в Търново, останал с впечатление, че отстъплението на румънско-руските войски е паническо и дълбоко навътре в Добруджа, затова наредил да се преследват енергично, за да не им се даде възможност да се организират за отбрана. От разузнаването обаче било ясно, че все още силният противник ще се стреми да се организира на позиция при Кубадин, където да приеме решителен бой за прикриване на жп линия Черна вода–Кюстенджа и ген. Тошев не се съгласил да настъпи с разпръснат боен ред, какъвто в онзи момент се бил оформил. Но германското командване се наложило на Щаба на Действащата армия, който наредил на генерала да продължи настъплението към Кюстенджа заради минералните масла и храните в Добруджа. Тогава ген. Тошев заповядал на армията да настъпи на фронт от 60 км. Настъплението се извършило в походни колони, по метода на марш-маньовъра, тъй като авангардните части не срещнали силна съпротива от страна на противника. На 13 и 14 септември противниковите войски били развърнати на линията Дунав–Кара Омур /дн. Смилец/ и източно от него. Точно срещу техния център настъпили две пехотни дивизии, но без успех, веднага след което Сборна дивизия от варненски войскови части разбила левия фланг на противника и той се оттеглил на укрепената позиция при с. Кубадин.

Предстояла атака на Кубадинската позиция. Операцията започнала без достатъчна предварителна подготовка. На 18 септември българските войски атакували и овладели отделни опорни пунктове, но атаката не постигнала определената ѝ цел. Липсвали пресни сили и резерви, които да направят пробив и да разширят успеха в дълбочина. Макензен настоявал на 20 септември атаката да се поднови, но ген. Тошев решително отказал. Със съдействието на Щаба на Действащата армия, който намерил за сериозни мотивите на ген. Тошев, втората атака се отложила[73].

През време на оперативната пауза, която направила българската армия, в съгласие с руското командване румънското изготвило план за форсиране на Дунав при с. Рахово, Русенско, със задача основните сили на румънската армия да се врежат в тила на българската армия. Изгубването на Тутракан налагало заздравяване на Добруджанския фронт. Подготовката на противниковата операция продължила 15 дни. За успешното провеждане на операцията били привлечени 5 дивизии от Карпатския фронт, от които 4 трябвало да форсират Дунав. На 1 октомври започнало форсиране на реката при с. Рахово. Една румънска дивизия била прехвърлена на българския бряг. Ако противникът успеел да проникне в тила

Български пост на дунавския бряг при с. Преслава, източно от Тулча, май 1917 г. Летопис на БАН, 22, С., 1942 г.

Влизането на български войски в Кюстенджа, май 1917 г. Летопис на БАН, 22, С., 1942 г.

на българската армия, имало реална опасност да се прекъснат нейните съобщения с вътрешността на страната и да бъде разгромена с концентрични удари от север и югозапад. Обаче операцията не била добре организирана във военнотехническо отношение и това дало възможност на ген. Тошев да отдели войски за ликвидиране на десанта. За това помогнала и австрийската флотилия, която попречила на форсирането[74].

След отблъскването на румънския десант командването на 3-а българска армия пристъпило към подготовка на второ настъпление срещу Кубадинската позиция. В хода на подготовката отново се появили разногласия между командването на армията и щаба на Макензен главно по избора на направлението на главния удар и групирането на силите и средствата. Планът на ген. Тошев предвиждал Кубадинската позиция да се атакува в участъка с. Кубадин–Расово, по посока на Меджидие, с което се прониквало най-бързо до линията Черна вода–Кюстенджа, откъдето противникът получавал подкрепления; бързият пробив в това направление пресичал съобщенията на противника и се удавала възможност той да бъде притиснат към морето и разбит, без да може да се задържи на никакви други позиции[75].

Щабът на Макензен обаче предложил друг план, според който направлението на главния удар трябвало да бъде срещу левия фланг на противника, в участъка от двете страни на с. Топракхисар, където имало и германски части[76]. Въпреки съпротивата на Щаба на Действащата армия и особено на ген. Тошев планът на Макензен влязъл в действие. Съгласно с плана армията била разделена на две групи: Източна под командването на ген. Тодор Кантарджиев и Западна под командването на ген. Стефан Тошев.

На 19 октомври двете оперативни групи едновременно започнали повторно настъпление срещу Кубадинската позиция. Западната група, която била по-малобройна и имала за задача само да привлече противника и да води демонстративни действия, по инициатива на ген. Тошев пробила противниковия фронт и с изключение на турските части успяла да достигне набелязаните пунктове. Източната група настъпвала по-бавно, защото отделните части не съгласували действията си. За нанасяне на главен удар била определена германска дивизия, която вместо да овладее Топракхисар, се отклонила надясно от него и понесла големи загуби от артилерийския огън на противника[77]. В тридневни ожесточени боеве двете групи овладели Кубадин и Топракхисар, но резултатите не били пълни, защото противникът успял да се оттегли организирано в Северна Добруджа. Той бил преследван и за два-три дни били овладени Кюстенджа, Черна вода и други населени пунктове.

След завършването на Кубадинската операция двете групи се разформирали, германската дивизия и германската тежка артилерия заминали за Свищов и се включили в създадената Дунавска армия, предназначена за действия във Влахия[78]. На Добруджанския фронт останали три български дивизии и един полк, резервен германски полк и временно турският корпус[79].

Щабът на фелдмаршал Макензен смятал, че след поражението при Кубадин и овладяването на Черна вода–Меджидие–Кюстенджа противникът е окончателно разбит и няма да предприеме сериозни опити за защита на Северна Добруджа. Трета армия била значително намаляла, с непопълнени запаси, изморена от двумесечните непрекъснати боеве. Затова Макензен наредил да се преследва противникът само с конна дивизия, а основните сили на армията останали на линията Бонасчик–ез. Ташавлу. Но и конната дивизия била изтощена и не постигнала желания успех.

От 28 октомври до 11 ноември руски корпус се опитал да пробие отбраната на българската армия, но не успял. В това време германско-австрийските войски на Карпатския фронт преминали през отбранителните позиции на румънските войски и се спуснали във Влашката низина. Това дало възможност на българската 3-а армия, командвана вече от ген. Стефан Нерезов, да настъпи на 15 декември и до края на месеца да заеме Северна Добруджа.

Преди още да завършат бойните действия на Карпатския и на Добруджанския фронт, назряло решението да се разгроми окончателно румънската армия и да се овладее Румъния с нейните големи запаси от суровини и петрол, необходими за Четворния съюз. За целта бил изработен конкретен оперативен план, в който залегнали следните задачи:

а/ решителният удар срещу румънската армия да се нанесе от германска и австро-унгарска армия;

б/ да се сформира нова армия /Дунавска/ от български, германски и турски войски, която да премине Дунав при Свищов. С концентрични удари на Дунавската армия от юг и на австро-германските войски от Карпатския фронт да се разгроми румънската армия и да се овладее Букурещ;

в/ 3-а българска армия временно да се отбранява на линията Бонасчик–ез. Ташавлу, за да може да се отделят от нея войски за Дунавската армия. След като се започне общото настъпление на съюзническите войски във Влашко, българската армия да настъпи и овладее северната част на Добруджа – задача, която армията изпълнила успешно.

Дунавската армия, командвана от германския генерал Кош, била съсредоточена в района на Свищов и имала в състава си две пехотни български дивизии, непълна конна дивизия и отряда на ген. Назлъмов[80], три германски дивизии, част от австрийската флотилия и понтонни подразделения и турски корпус от две дивизии. /Последните били привлечени едва на Серетския фронт/[81]. Армията получила нелека задача – да форсира голяма водна преграда, да настъпи в североизточно направление към Букурещ срещу югозападния фронт на румънската армия, която поела отбраната на Букурещ.

Форсирането на Дунав било добре организирано, но голяма част от българските войници го посрещнали с негодувание. Те не желаели да отидат в чуждата земя и да се бият за чужди интереси. Най-ярко недоволството се очертало в 1-ва пехотна софийска дивизия, в която отделни роти и войници решително отказали да преминат Дунав. Протестът на войниците от пехотния Драгомански полк се превърнал в бунт. Командването на дивизията било разтревожено. На 22 ноември то уведомило щаба на полка, че „някои войници стреляли във въздуха и викали: „Не искаме да минаваме Дунава!“[82] На другия ден била изпратена нова телеграма до Щаба на Действащата армия относно вълненията в други полкове. Командването бързо потушило бунта. Инициаторите били осъдени и разстреляни.

Частите на Дунавската армия се прехвърлили от 23 до 25 ноември на румънския бряг при Зимнич и западно от града. След овладяването на Букурещ от съюзническите войски Дунавската армия продължила настъплението си в североизточно направление. В редица краткотрайни боеве частите на армията достигнали р. Серет и организирали фронт срещу противника.

ГЛАВА ВТОРА

ОТ КРАЯ НА 1916 И ПРЕЗ 1917 г.

1.

Военнополитическата обстановка към февруари 1917 г.

МИРНО ПРЕДЛОЖЕНИЕ НА АВСТРО-ГЕРМАНСКИЯ БЛОК. Изгледите за победа във войната на изтощение били на страната на Съглашението, което разполагало с по-големи материални и човешки ресурси. Злополучният за Германия изход на Вердюнската битка през 1916 г. и съглашенското настъпление при р. Сома показали нарасналите военни възможности на Съглашението. Постепенно съглашенците изтръгнали стратегическата инициатива от ръцете на германското командване.

В страните и от двете воюващи коалиции започнало да се шири недоволство от продължаването на войната. В резултат на това възникнали настроения в полза на сключването на мир по споразумение или сепаративен мир. Мирното уреждане на конфликта имало много привърженици дори сред ръководните среди в Австро-Унгария и Русия.

Виенският министър на външните работи граф Чернин докладвал на император Карл, че „тъпо отчаяние“ е обзело всички слоеве на населението, което прави невъзможно „по-нататъшното продължаване на войната“[1]. Заедно с австро-унгарския си съюзник германските управляващи кръгове, които давали тон в коалицията на Централните сили, макар и да не се отказвали от своите планове за световно господство, за да притъпят народното недоволство от продължаването на войната, прибягнали до мирна маневра.

На 12 декември 1916 г. те отправили нота до противника за започване на мирни преговори. Почина да се обърнат към противника поела германската дипломация, като обаче предварително решително отклонила австро-унгарските внушения да бъдат върнати завзетите противникови територии. На състоялото се съвещание за обсъждане на предложението за мир германските представители се придържали към очерталата се сред управляващите кръгове в страната, особено сред военните, т.нар. политика да се издържи докрай. Преговорите се водели без участието на Османската империя и България, които германската дипломация не сметнала за необходимо да посвети в замисления ход.

Нотата била подадена след завземането на Букурещ от войските на Централните сили. С това се целяло да се предотврати изкушението противникът да изтълкува мирната инициатива като израз на слабост. В текста на нотата се говорело с най-общи фрази за основата на мирните преговори. След като отбелязвали, че не желаят „да унищожат противниците си“, Централните сили завършвали с високомерно заявление, че ако противникът има неблагоразумието да отхвърли предложението им, страните на блока щели да водят войната до победа. Те заявявали, че снемат от себе си отговорността пред човечеството и историята за продължаване на кръвопролитието[2].

Правителството на В. Радославов изразило солидарността си с мирната декларация на Централните сили и инструктирало българските дипломати в чужбина да дадат широка гласност на това становище. Сам министър-председателят им предписал да следят отзивите на общественото мнение, както и на професионалните дипломати в страните, където били акредитирани[3]. Характерни за настроенията на българските дипломати от това време били донесенията, в които се изтъквало, че мирното предложение поставило противника в затруднено положение, защото ако се откажел да преговаря, върху него щяла да падне цялата отговорност за продължаването на войната[4].

Съглашенската дипломация приела с голяма резервираност нотата на Централните сили. Още на другия ден министър-председателят на Франция А. Бриан окачествил мирното предложение като маневра, предназначена да внесе смут сред хората и разцепление в съглашенския лагер[5]. Изявленията на Бриан пред Долната камара и пред Сената завършили с гласуване доверие на правителството. Правителството било упълномощено да продължи енергично войната до „победоносен завършек“[6]. Отговорните фактори в останалите съглашенски страни реагирали по същия начин на предложението на Централните сили.

След размяна на мисли съглашенските страни отхвърлили официално предложението на австро-германския блок за мирни преговори. В това отношение те били много облекчени от липсата на конкретни предложения и от нежеланието на Германия да опразни завзетите от нея през войната територии на противника. В официалния отговор на Съглашението противниковото предложение било окачествено като военна маневра. Ако приемем предложението на противника в този момент – се изтъквало в отговора – съюзниците не могат да осъществят „високите цели, които те преследват с наложената им война“[7].

Този отговор на Съглашението не бил изненада за българското правителство. Още преди нотифицирането му то било информирано от своите пълномощни министри за намерението на Съглашението да отхвърли предложението за мир[8].

Отговорните фактори в съглашенския лагер основателно подозирали, че германската дипломация, опряна на последните си военни успехи в Румъния, ще се опита да води мирните преговори от позиция на силата с цел да наложи на противника „германски мир“. В отговора на Съглашението

Германският кайзер Вилхелм II на посещение в София, фотография, окт. 1917 г. Национален военноисторически музей – София

било изразено и намерението му да възстанови довоенното положение на Балканския полустров.

Последното предизвикало голямо разочарование сред опозиционните среди в България, които все още хранели някакви илюзии по отношение на Антантата. „Възвръщането особено на Балканския полуостров към състоянието му преди войната – писал по този повод видният публицист от Народната партия Борис Вазов – ще бъде една жестока присъда върху нашето отечество.“[9] В резултат сред опозиционните буржоазни партии се засилили настроения за лоялност към прогерманския външнополитически курс на правителството. Ръководните хора в тези партии стигнали до извода, че при създалите се условия трябва да „продължаваме борбата докрай, рамо до рамо с нашите лоялни съюзници“.

БЪЛГАРСКО-ГЕРМАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ СЛЕД МИРНОТО ПРЕДЛОЖЕНИЕ. Независимо от малките изгледи за започване на мирни преговори в онзи момент, българската дипломация усърдно се занимавала с въпроса дали българските искания ще получат необходимата поддръжка на мирната конференция от страна на съюзниците. Вземало се предвид обстоятелството, че отношението на германските управляващи кръгове и на германското Главно командване към България давало на опозицията допълнително основание да подозира, че българското правителство не е в състояние да отстоява пред съюзниците справедливите български искания. Повод за такива подозрения станали изявленията на В. Радославов пред сътрудник на „Фосише Цайтунг“, че „германската вярност към съюзниците е тъй чиста, както е страшна германската мощ за враговете“[10].

Българските дипломати познавали добре манталитета на министъра на външните работи, затова в своите донесения предпазливо се изказвали по въпроса за българско-съюзническите отношения. Те избирали околни пътища, за да доведат съображенията си до знанието на правителството. След като отбелязал в едно свое донесение за опасенията на Високата порта, че германската дипломация можела да пожертва обещаните на Турция придобивки с цел да направи отстъпки на противника за нейна сметка, Недялко Колушев подсещал Радославов, че и България може да бъде сполетяна един хубав ден от подобна участ[11]. Не без основание много български дипломати намирали, че германската дипломация ще поддържа на мирната конференция само онези български искания и само в такъв размер, в какъвто те са изгодни за Германия и не противоречат на нейните планове за световно господство[12].

Обсъждането на бюджета на Министерството на външните работи в края на декември 1916 г. дало повод на различните партии и особено на опозиционните да изразят своето отношение към злободневните въпроси на деня – респективно към българско-съюзническите отношения – в изтъкнатия по-горе смисъл. Опозицията препоръчала понезависима политика спрямо съюзниците[13]. Опозиционните оратори аргументирано доказвали несъстоятелността на правителствените обяснения относно предоставянето на Българските държавни железници в разпореждане на германците. Йосиф Фаденхехт изтъкнал, че германците са злоупотребили с оказаното им доверие, като използвали военни ешелони, за да изнасят храната и природните богатства на България. В безотговорното поставяне на българските войски под германско командване той виждал накърняване суверенитета на България. Фаденхехт станал изразител пред Народното събрание и на широко разпространената в страната мълва, че съюзниците не щадят кръвта на българските войници, като ги изпращат да се бият на най-застрашените участъци. По повод на упоритият слух, че германците искат да използват българските войски зад пределите на България, Фаденхехт заявил, че това е в противоречие с политиката, в името на която българският народ бил призован да се нареди на страната на австро-германската коалиция. Правителството трябвало да „положи всички усилия да не допусне, щото българските войници да проливат кръвта си в една чужда територия“[14]. От речите на опозиционните депутати се виждало, че в страната се зараждало известно съмнение относно изгледите за сключване на мир в близко време.

При създалите се условия обаче парламентарната опозиция и като цяло опозицията, която не изключвала евентуална победа на германското оръжие, не поставяла под съмнение целесъобразността на съюза с Германия. Доколкото опозиционните депутати критикували външната политика на България, те по думите на Малинов критикували „само някои нейни нежелателни прояви“, но като цяло тя била „държавна необходимост“, която „трябва да бъде поддържана“[15].

ВОЕННИТЕ ДЕЙСТВИЯ НА СОЛУНСКИЯ ФРОНТ. РЕВОЛЮЦИЯ В РУСИЯ, ФЕВРУАРИ 1917 Г. В началото на 1917 г. съглашенското ко-

Обстрелване на английските аероплани на Южния /Солунския/ фронт, фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Войници на фронта с лозунга „Да живее руската революция – носителка на мира“, фотография, 24 май 1917 г. Исторически музей – Габрово

НИЕ НА МИРА!

мандване в Македония в лицето на ген. Сарай възнамерявало да предприеме активни действия с цел да пробие Солунския фронт по посока на р. Вардар. Съгласно с приетия план на 22 април англичаните започнали атаки срещу 9-а пехотна плевенска дивизия. Участващите в настъплението французи били отблъснати и били принудени да оставят временно завзетия от тях вр. Яребична. Завършили с неуспех и предприетите на 9 май атаки на сръбската пехота при завоя на р. Черна. Българските войски успешно отбили повторните нападения на англичаните при Дойран, като им нанесли големи загуби. С това пропаднали опитите на съглашенската Солунска армия да пробие фронта.

Насърчено от постигнатите резултати, българското Главно командване се изкушавало да предприеме настъпление. Но то не получило многократно обещаваната помощ от германците. Изтеглените от Румъния български войски не били достатъчни за формиране на общ резерв, с който Главното командване да маневрира. Затова независимо от постигнатите успехи българските войски се ограничавали да отбиват ударите на противника. Разигралите се военни събития показали, че и противникът, който също не получил желаните попълнения, не бил в състояние да извади България от строя на воюващите. Междувременно след абдикацията на крал Константин Гърция влязла във войната на страната на Съглашението и това влошило военното положение на България. Последвалите отделни частични победи на съглашенските войски не били неочаквани, те били предопределени от надмощието на противниковата артилерия и авиация. Съглашенската армия на Солунския фронт вече брояла над 600 000 души.

Настроението на българската армия било понижено. За това допринесли редица условия. Войниците и офицерите започнали да губят вяра в съюзника, който в критичен за българската армия момент изтеглял своите войски. За разклащане на морала на войниците допринесли и лошото им продоволствено положение и необузданата спекула в тила. Отчасти българската армия била повлияна и от съглашенската пропаганда, която усилено внушавала на българските бойци чрез позиви, хвърлени в окопите от самолети, че е безпредметно да се бият, тъй като уж противникът чрез устата на Уилсън изказал готовност да гарантира обединението на българския народ.

По същото време в Русия събитията се развивали стремително. Войната изострила всички социални и национални противоречия в страната. На тази почва назрявало масово народно движение, „с революционен характер за хляб, мир, за действителна свобода“ [16].

През февруари революционният подем в Русия прераснал в победоносна буржоазнодемократична революция, която сложила край на царския режим. Либералната буржоазия съставила Временно правителство с участието и на есерите и меншевиките. Като първи външнополитически акт министърът на външните работи Павел Милюков заявил, че Временното правителство ще зачита международните задължения, които е наследило от падналия режим. Естествено това предизвикало най-благоприятни отзвуци в съглашенските кръгове и в буржоазния печат за извършената революция. Зад външното благополучие обаче съглашенците едва успявали да скрият опасенията си, които предизвикало започналото разложение на царската армия и антивоенните настроения на жадуващото за мир население.

2.
Отражение на Февруарската революция

ОТНОШЕНИЕ НА УПРАВЛЯВАЩИТЕ СРЕДИ. Управляващите кръгове в страните от австро-германския блок посрещнали с явно злорадство вътрешните затруднения на Русия. Не без известно основание те предполагали, че революционните събития ще предизвикат разложение в руската армия и ще се отразят отрицателно на нейната боеспособност – обстоятелство, с което свързвали своите надежди за спечелване на войната. В първите дни на събитията тези кръгове все още не били в състояние да схванат, че „революционната зараза“ ще подкопае, както впоследствие признал Лудендорф, и боеспособността на съюзните армии [17].

Отношението на хората към революционните събития в Русия било почти еднакво и в двете враждуващи коалиции. Измъчените от войната и нейните последици народи приветствали революцията, защото виждали в нея фактор, който ще ускори сключването на желания от всички мир. Под непосредственото въздействие на революцията се активизирало стачно движение. Стачките в Германия и в Австро-Унгария били потушени от полицията и войската. Изострянето на класовата борба под влияние на събитията създало допълнителни грижи на властите. Отношението на управляващите кръгове в Германия и Австро-Унгария към събитията в Русия се споделяло и от правителството в България. Но обстоятелството, че България

Щандарт на Първи конен полк. Национален военноисторически музей – София

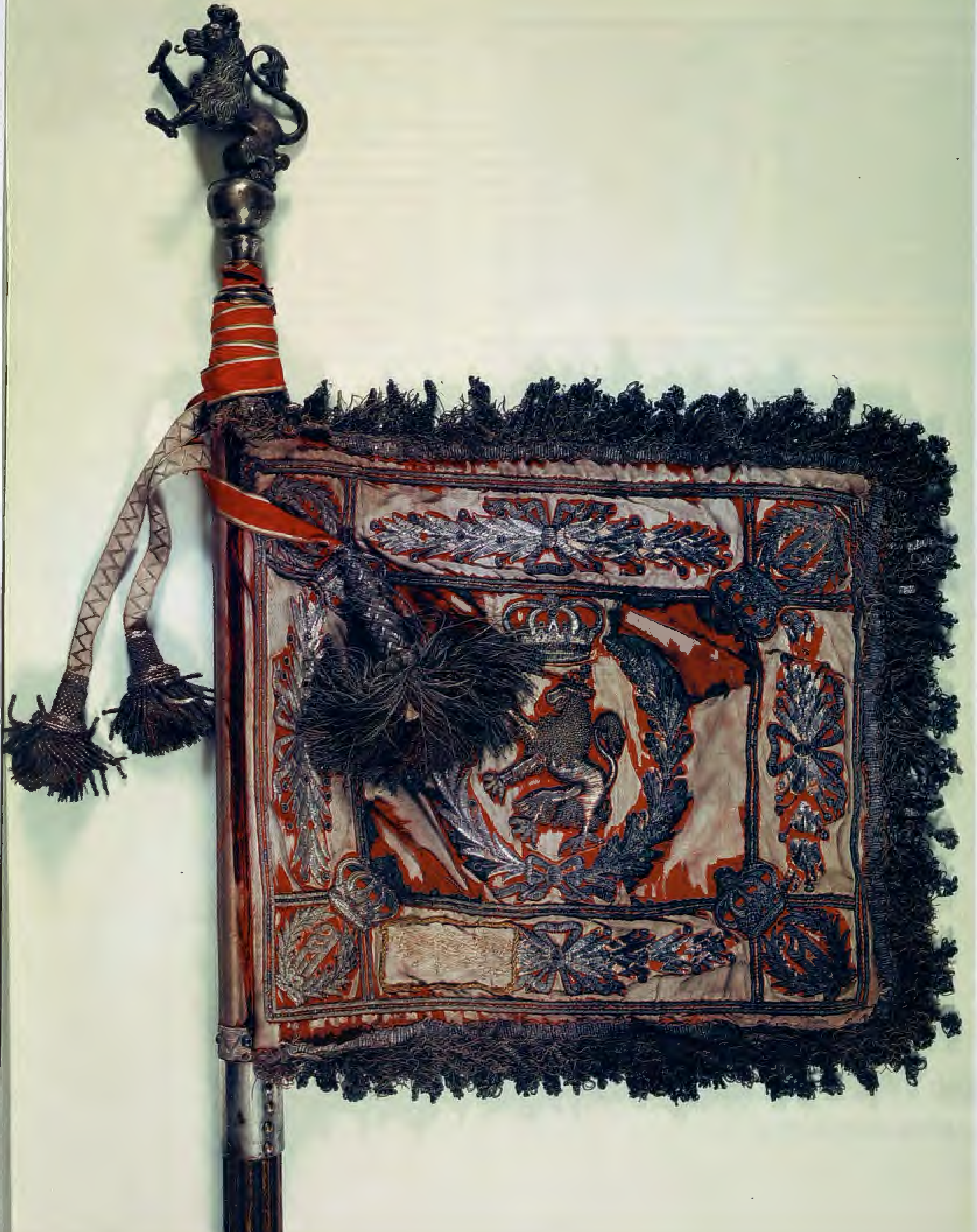

била славянска страна, освободена от Русия, наложило отпечатък върху отношението на ръководните кръгове в София към руските събития.

Още в най-ранните информации официалната правителствена пропаганда се стремяла да представи революцията като събитие, което ще облекчи и ускори победата на Германия и нейните съюзници над противниците им. Официозът на българското правителство „Народни права“ преднамерено се стремял да внуши на читателя мисълта за пълната икономическа безпомощност и военната несъстоятелност на Русия. С това твърдение се преследвала целта да се злепостави революцията в очите на българите и по този начин да се ограничи въздействието на руския революционен пример върху тях[18].

Перспективите на революцията се разглеждали в най-тясна връзка с възможното им отражение върху хода на войната. Заета с уреждането на вътрешните си работи, Русия щяла да прекрати борбата срещу външния враг; с това тя щяла да облекчи Централните сили да смажат останалите членове на съглашенската коалиция. В съответствие с тази версия руската революция се третирала „като най-близък етап на мира“ [19]. Подобно на своите съюзници от Берлин и Виена, управляващите кръгове в България хранели надежда за споразумение с Временното правителство. Изявлението на Милюков обаче, в което той говорел за международните задължения към съюзниците на Русия, наследени от падналия режим, предизвикало първото разочарование в София от политиката на Временното правителство.

Като съюзници България и другите държави от австро-германския блок се стремели да поддържат обща линия на поведение към събитията в Русия. Тон на тази политика давали германските управляващи кръгове. В реч на 29 март 1917 г. в Райхстага имперският канцлер Бетман-Холвег изявил готовността на Германия да сключи с Русия „почетен мир“. Малко след това В. Радославов направил подобни изявления в Народното събрание. Във връзка с това в. „Народни права“ отбелязал, че съюзните правителства искат да сложат край на „разпространяваната от съглашенските държави клевета, че Централният съюз не одобрявал промяната в Русия и особено Германия искала да се намеси във вътрешните работи, за да възстанови стария ред на нещата“ [20].

Когато в София се получила новината за оставката на Милюков, който олицетворявал решимостта на руските управници да продължат войната, тя била приветствана от правителствените среди като стъпка за премахване на главната пречка по пътя на сепаративния мир. Възлаганите на новото коалиционно правителство начело с Керенски надежди за сключване на мир обаче бързо се стопили поради предприетото по негово нареждане настъпление на руската армия през лятото на 1917 г. Българското правителство не съчувствало на реставраторските планове и на руските монархисти в лицето на ген. Корнилов. То се опасявало, че при евентуален успех на контрареволюцията българските искания нямало да получат подкрепата на представителите на царска Русия на бъдещата мирна конференция. Царската дипломация минавала за традиционна покровителка на Сърбия и Черна гора. Аналогични надежди, че нова Русия ще бъде по-благосклонна към териториално-политическата програма на България хранели и опозиционните партии[21].

В Русия болшевиките се обявили против продължаването на войната. Те зовели масите на безкомпромисна борба за мир. Това обстоятелство обяснява повишения интерес на управляващите кръгове от австро-германския блок към Ленин и неговата партия. Преодолявайки своята неприязън към „крайната левица“ начело с Ленин, правителствената пропаганда в България започнала все по-често да дава положителни отзиви за представяното от Ленин течение в руския обществен живот, изтъквайки на преден план борбата на болшевиките за мир. Понякога възниквали опасения, изразител на които станал управляващият българската легация в Стокхолм Ал. Греков, че болшевиките като „крайни доктринери“ ще предяват искания за мир без анексии и контрибуции като основа на евентуалните мирни преговори[22]. Но българските управляващи кръгове, както и техните съюзници от Берлин и Виена, виждали в тържеството на привържениците на Ленин в Русия възможност за сключване на изгоден сепаративен мир. Оттам и тяхното двойнствено отношение към болшевиките.

Правителството в лицето на Радославов представяло националното обединение на българския народ като официална цел на войната, която водела страната. Предизвиканите под влиянието на Февруарската революция надежди за спечелване на войната подхранили стремежа обединението да се извърши във възможно максимални предели. Обсъждането на този въпрос поставило правителството в много сложно положение. От една страна, благоприятното развитие на събитията за Централните сили го предразполагало да отстоява териториалната програма-максимум, а от друга – натискът на демократичното обществено съзнание в България, което се намирало под влиянието на руската мирна програма, го принуждавал да облича в по-предпазливи формули военните си цели[23].

Поради затягането на войната започнали да се оформят и по-реалистични възгледи относно военните цели на България. Техен изразител станал ръководителят на Народната партия Ив. Евстр. Гешов. Той заявил в Народното събрание, че добре разбраните национални интереси на България изискват тя да се задоволи само с такива безспорни български територии като Македония и Добруджа.

ОПОЗИЦИОННИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ ПАРТИИ И РЕВОЛЮЦИЯТА. Преди революционните събития в Русия правителственият печат вдигал много шум около действителните или мнимите тайни домогвания на царизма на Балканите. В тази обстановка дори и партиите, които традиционно се придържали към русофилска ориентация, не се осмелявали да вземат под защита политиката на руското самодържавие. Революцията в Русия коренно изменила съществуващото положение. Предоставяйки демократични права и свободи на руския народ, Февруарската революция затруднила прогерманската пропаганда срещу Русия. Това създало определени предпоставки за активизиране на русофилските патии.

В миналото демократично настроените слоеве в България странели от русофилските партии – Народната, Прогресивнолибералната и Демократическата, поради безкритичното им отношение към политиката на царизма. След премахването на царизма ръководните дейци на тези партии провели съвещания във всички по-големи градове на страната с цел да се развие широка политическа дейност и сред тези слоеве на населението. Сведенията за тази активност предизвикали гнева на техните политически противници от правителствените среди[24]. Добре дошли за правителството били изявленията на Милюков от 27 март, че „Сърбия и Румъния ще възкръснат по-големи, отколкото всеки друг път“. Тези думи били ловко използвани срещу опозицията. След тези изявления русофилските вестници все по-трудно можели да поддържат тезата, че с идването на Милюков на власт каузата на България в Русия ще спечели.

По такъв начин под влияние на Февруарската революция външнополитическата платформа на русофилските партии в България почти се покрила с платформата на прогерманското правителство. Съществувала разлика главно в това, че въпросните български партии разчитали на помощта на обновена Русия и нейните съюзници и проявявали по-голяма умереност. За разлика от германофилите те страдали по-малко от сляпо доверие в надмощието на германското оръжие.

Известно единство на целите между управляващите и опозиционните партии се проявило в очакването, че революционните събития в Русия ще облекчат победата на австро-германския блок. Демократи и народняци споделяли увереността, че в новородена Русия не мислят за война. „Истинските господари на положението в Русия в тоя момент – писал в. „Мир“ – мислят засега почти изключително как да уредят Русия вътрешно и съвсем не мислят за продължение на войната. Ще продължи ли това настроение по-дълго? Това е най-важният въпрос.“[25] Ако това е така, революцията ще означава „основно разслабване“ на Съглашението.

Опозиционният печат бил по-малко оптимистичен по отношение на изгледите за сепаративен мир с Русия. Въпреки направените в изявленията на Бетман-Холвег и Чернин аванси към Русия в. „Пряпорец“ отбелязал, че „няма почти никакви изгледи“ за такъв мир, напротив, твърде голяма била вероятността от нови кръвопролития[26]. Опозиционните вестници изказвали увереност, че бъл-

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ
25
ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА
СТ

Пощенска марка от серията „Първо военно издание“, Освободителна война, 1917 г., 25 стотинки /каре/. Колекция на Васил Караиванов – София

гарите можели единствено да хранят надежди за по-радостно бъдеще на руско-българските отношения: „Ние имаме интерес в Русия да се затвърди един режим на свободен ред и справедливост, защото той може да даде гаранция за миролюбиво разбирателство между България и Русия.“ [27] В съответствие с убеждението, че новият режим в Русия ще бъде благосклонен към България, водачът на Демократическата партия Ал. Малинов приветствал победата на Февруарската революция [28].

При оценката на руската революция опозиционните партии се придържали към разбирането, че тя олицетворявала такова начало в международните отношения, което е благоприятно за България. Ярък израз на това разбиране дал Б. Вазов: „Никой не може да откаже на нашия народ да се обедини тъкмо във времето, когато се изтъква тъй тържествено народностното начало.“ [29] За да можел българският народ да осъществи националното си обединение, трябвало да включи в пределите на обединена България цяла Добруджа. Това искане Б. Вазов обосновал със стратегически съображения.

Органът на Демократическата партия посветил специална статия от Г. Тодоров на лозунга за мир без анексии. Статията потвърждавала, че този лозунг предизвиквал загриженост и в опозиционните партии. Той можел да бъде изтълкуван във вреда на българските „военни цели“ и да се обърне „от един лозунг за достигане на траен мир в една легализация на едно статукво, пълно със запалителни вещества“. Мирът без анексии, „Некоригиран от принципа на националностите“, щял да се превърне в „санкция на робство и тирания в Балканите“ [30]. Видният деец на Демократическата партия Михаил Такев писал, че България се намесила във войната „с единствената цел да освободи и присъедини към общото българско отечество всички български земи, откъснати от него през разни времена и с разни международни договори“ [31].

Въпреки отделни призиви на опозицията да се прояви по-голяма умереност към противника при евентуални мирни преговори, налице било известно сближаване на становищата на опозиционните партии с мнението на правителството по въпросите за бъдещите граници на България. Възгледите на опозиционните партии за военните цели на България еволюирали по посока на максимализма под влияние на провала на априлската офанзива на ген. Нивел във Франция, на несполучливия край на руската офанзива на Източния фронт и успехите на германския подводен флот.

За разлика от повечето опозиционни партии под влияние на революционните събития в Русия ръководството на БЗНС още повече се разграничило от политиката на правителството на Радославов. Широките кръгове на БЗНС посрещнали Февруарската революция с надежди за сключване на скорошен мир. Вестник „Земеделско знаме“, след като възобновил своето излизане /10 септември 1917 г./, я характеризирал като „едно от най-великите събития през настоящата война“ [32]. Когато в затвора Ал. Стамболийски научил за Февруарската революция, той споделил със свой близък съмишленик: „Вниманието ни е в руската революция.“ [33]

Широките социалисти споделяли в основни линии външнополитическите цели на другите опозиционни партии и правителствени среди. Ето защо, когато избухнала Февруарската революция, подобно на тях, те видели в нея щастливо събитие, което ще позволи сключването на изгоден за Централните сили и България мир. Те изпратили приветствена телеграма до Керенски и Чхеидзе [34]. В борбата между теченията на руската революция симпатиите на БРСДП /о/ били безрезервно на страната на меншевиките и есерите. Като отбелязвал със задоволство участието на руските им съмишленици – есери и меншевики – в коалиционното правителство, в. „Народ“ писал: „Идеите, изработени през младенческия период на социализма, когато в таблицата на греховете беше вписан като най-голям грях участието във властта през време на буржоазния строй, нямат значение.“ [35] С това БРСДП /о/ правела недвусмислен намек за готовността си при известни условия да участва в бъдеще в едно коалиционно правителство.

Партията на тесните социалисти в първите си отзиви приветствала революцията като знамение за близко сключване на демократичен мир. „Революцията в Русия – писал „Работнически вестник“ – изменя издъно положението на всесветската война. Защото е вече несъмнено, че руският народ извърши революцията не за да продължава да воюва за империалистическата политика на Милюковци, а за да тури край на войната и да осигури вътрешна свобода.“ БРСДП /т.с./ била една от първите извън пределите на Русия, която схванала благотворното влияние на Февруарската революция върху усилията на народите да сложат край на войната. „Руският революционен пролетариат – писал органът на партията – вече с великото дело на революцията застана начело на движението за мир на народите.“ [36]

3.
Военните и политическите събития до октомври 1917 г.

НАМЕСАТА НА САЩ ВЪВ ВОЙНАТА И БЪЛГАРСКО-АМЕРИКАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ. Отхвърлянето от съглашенската дипломация на предложението за мирни преговори в края на 1916 г. развързало ръцете на германското командване да предприеме безогледна подводна война. Австро-германската пропаганда пуснала в обръщение версията, че подводната война ще даде в близките два-три месеца очакваните от германското Върховно командване резултати. Между българските дипломати най-яркият проводник на насаждания от германците оптимизъм за благополучния изход на подводната война бил дипломатическият представител в Берлин Димитър Ризов. „Надеждата е пълна – писал той, – че наскоро Италия, след това Франция и най-късно до август Англия ще бъдат турени в невъзможност да продължат войната.“[37] Българските дипломати били обект на усилено обработване от германците, които се стремели да ги убедят в целесъобразността на предприетата от тях стъпка без предварително сондиране на България.

Прогерманските управляващи кръгове в София, повлияни от цифрите, с които ги снабдявали германците относно потопения тонаж, повярвали в близкото тържество на германското подводно оръжие. Поради своето доверие в германската стратегия те се превърнали в съучастници на австро-германската пропаганда и уверявали, че подводната война ще предизвика в непродължително време обрат на военните действия. Отначало вярата в германския успех се споделяла не само от българското правителство, но и от представители на опозиционните среди. Скоро обаче у някои опозиционни лидери и български дипломати възникнали съмнения относно ефективността на подводното оръжие.

Вместо очаквания от германското Върховно командване положителен обрат, подводната война предизвикала всеобщ протест и негодувание. Безцеремонността, с която германските подводници потопявали без предупреждение търговски и пътнически параходи, вкл. и на неутрални държави, влязла в разрез с правосъзнанието на народите.

Като заявило, че се солидаризира с решението на германското Върховно командване за започване на неограничена подводна война, правителството в България предизвикало неприязнеността на народите към страната, съучастник на кайзерова Германия в това дело. Равносметката от моралната подкрепа, която българското правителство оказало на подводните действия на своя голям съюзник била отрицателна. В отговор на някои, макар и плахо изказани съмнения, че подводната война ще доведе до по-нататъшно изолиране на австро-германския блок на международната арена, контролираният от правителството печат продължил усилено да насажда необоснована вяра в предвидливостта на съюзника[38].

Влошаването на дипломатическите отношения между САЩ и Германия в резултат на подводната война нарочно се подценявало в правителствените печатни органи. От изявленията на най-отговорните американски фактори начело с президента Удроу Уилсън, че са за мир без победители и победени, се стигало до заключението, че няма да последва намесата на САЩ, въпреки подводната война[39].

Наскоро обаче това, което умишлено се представяло за невероятно, станало факт. На 3 април 1917 г. Съединените щати обявили война най-напред на Германия.

Като подобрила изгледите за победа над австро-германската коалиция, намесата на САЩ предизвикала основателни опасения от по-нататъшно затягане на войната и нормално било българската общественост да постави под съмнение целесъобразността на следваната от правителството политика. Поради това правителствената пропаганда положила огромни старания да разсее опасенията, да доказва, че по редица причини американските войски ще пристигнат твърде късно на бойните театри, за да променят хода на военните събития в Европа във вреда на Централните сили.

Германската дипломация положила големи усилия да убеди своите съюзници да обявят и те война на САЩ. Обявяването на война на САЩ според нея трябвало да демонстрира пред външния свят солидарността и единството на всички участници в австро-германската коалиция. По мнението на германската дипломация България трябвало да направи същия жест, за да пресече спекулациите, че в нея има среди, които се стремят час по-скоро да излязат от войната[40]. Радославов отклонил съюзническите внушения, като се позовал на общественото мнение в страната, което било против скъсването на отношенията със САЩ.

Германското военно командване, поддържано и от германското правителство, се възползвало от посещението на Фердинанд и Радославов в Бад Кройцнах, за да поиска отново отзоваването на представителя на САЩ от София[41]. Това германско искане било в противоречие с постановленията на съюзния договор от 6 септември 1915 г., според който Германия можела да иска въоръжена помощ от България, само ако бъдела нападната от „граничещи с България държави“, без предизвикателство от българска страна. Германското искане за намеса на България във войната срещу САЩ било равносилно на разширяване на задълженията ѝ към нейните съюзници. То можело да има опасни последици за България – като появяването и на американски войски на Солунския фронт.

Българското правителство сметнало, че може да използва въпроса за скъсване на отношенията със Съединените щати като средство за натиск върху поведението на германската дипломация по спорните между България и Централните сили териториално-политически въпроси. Радославов намирал, че моментът е много подходящ да принуди Германия да се съгласи „цяла Добруджа да остане в наше управление“. След като Германия направела това, Радославов обещавал да изтръгне „съгласието на другарите си в Министерския съвет за прекъсване на сношенията ни с Америка“. Той предписал на Ризов при пръв удобен повод да заяви на германския министър на външните работи, че България ще изпълни това искане само когато фелдмаршал Макензен започне да зачита българските съюзнически права. А на Цимерман било обещано да бъдат скъсани отношенията със САЩ, когато германците ревизират становището си по спорните с България въпроси относно Кюстенджа и Северна Добруджа[42].

Сред българските дипломати имало такива, като П. Хаджимишев и Н. Колушев, които намирали за целесъобразно чрез Съединените щати България да остане в полувръзки с противниковата коалиция[43]. Чрез запазването на нормални дипломатически отношения със САЩ те се стремели да осигурят известно предимство в дипломатическите преговори на България на бъдещата мирна конференция. Вярата, че Съединените щати ще проявят повече разбиране към българските искания, се споделяла и от ръководните дейци на опозицията. Изразител на това гледище станал в. „Мир“, който изказал предположението, че Америка „в края на краищата ще даде може би една насока на мира, каквато не ще бъде съвсем по угодата на англичани и френци и техните съюзници“[44]. С цел да упражнят натиск върху отношенията на България със САЩ турците с активната поддръжка на германците проточили ратифицирането на постигнатото между България и Турция споразумение от 1915 г. относно ректификацията на българско-турската граница. Подложен на продължително обработване по внушение на германската дипломация, Колушев въпреки предишното си становище започнал да пледира, че България трябвало да стори същото, каквото и турският съюзник /т.е. да скъса отношенията със САЩ/[45]. Усилията и на турската дипломация обаче не се увенчали с успех.

Изправено пред необходимостта да определи своето отношение към България, американското правителство сондирало мнението на съюзниците си по този въпрос. В отговор английските управляващи кръгове изтъкнали пред американската дипломация, че ако Съединените щати не обявят война на България, те няма да имат моралното право да вземат участие в разрешаването на проблемите на този район. Въпреки внушенията от страна на Англия във Вашингтон надделяло мнението, че обявяването на война на България е нецелесъобразно. Против обявяването на война били мнозина влиятелни лица в САЩ, между които и държавният секретар на външните работи Лансинг. Своето становище те мотивирали с факта, че на западноевропейския фронт нямало български войски; България „се бие за вътрешните свои интереси“, следователно „не се бие за пангерманските империалистически планове“. В този смисъл се изказал в американския сенат бившият президент Теодор Рузвелт[46].

МИРНА ИНИЦИАТИВА НА ВАТИКАНА И БЪЛГАРСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО. След пропадането на опита на германското правителство да завърже преговори с противника за сключване на мир меродавните фактори в Берлин възложили надеждите си на папския престол. В резултат на задкулисни преговори и комбинации била съставена и на 1 август 1917 г. била изпратена нота на папата до воюващите страни, подканваща ги да посочат своите цели във войната с оглед да се пристъпи към преговори за сключване на мир. В нотата били включени някои от най-популярните германски искания, като свобода на мореплаването и др. Като се изказал за възстановяване независимостта на Белгия, папата пазел пълно мълчание относно съдбата на окупираните от Германия руски територии. Явно било, че той се стремял да насочи Германия на Изток, където тя щяла да получи компенсации в замяна на териториалните отстъпки, които трябвало да направи на противника на Запад. Срещу възстановяването на суверенитета на Белгия обаче решително възразявали германската Главна квартира и пангерманските кръгове. Поради същото починът на папата срещнал сериозни възражения и от страна на Съглашението.

Управляващите кръгове в България от своя страна изказали опасение, че въпросът с възстановяването на Белгия може да създаде опасен прецедент, който да постави под съмнение законните български искания за национално обединение. Папската нота давала повод на България и Турция отново да изразят подозренията си да не би техните интереси да бъдат пренебрегнати от големите им съюзници при евентуални мирни преговори.

Командващите на отделните български армии заедно с фелдмаршал фон Макензен пред Главната квартира в Кюстендил, фотография. Архив на Станчо Станчев – София

В нотата-отговор до папата, като изтъквал, че българското правителство не преследва никаква незаконна цел с войната, цар Фердинанд уточнил, че тази цел „се състои преди всичко в това да осигури правата на нашия пълен и абсолютен суверенитет върху цялото протежение на националните ни граници“[47]. Сега през лятото на 1917 г. в атмосфера на опиянение от наново постигнати военни успехи на Централните сили в Русия Фердинанд и правителството на Радославов влагали твърде широко съдържание в представата за националните граници. В заключението на своята нота Фердинанд заявил, че всички пречки за започване на преговори за мир ще отпаднат от момента, когато противниците потвърдят, че и те се вдъхновяват от същите идеи и чувства, „съвместими с горепосочената справедлива наша цел“. Под властта на това опиянение се намирали и дипломати като А. Тошев, който докладвал на Радославов на 28 август 1917 г.: „Тъй или иначе при настаналите промени след постигнатите военни успехи на Съюза и след папската нота тезата на Австрия, която визираше един „мир без анексии и контрибуции“, изгуби почва под краката си. Това съзнава, види се, и сам граф Чернин.“[48]

По такъв начин мирната инициатива на Ватикана пропаднала не само по вина на Съглашението, но и по вина на германската дипломация, която отказала да поеме задължение за възстановяване независимостта на Белгия и не изявила желание да разкрие своите военни цели. Заедно с това в страните от австро-германския блок, респективно в България, взели връх крайните националистически кръгове, които, повлияни от военните успехи, се обявили против идеята за отстъпки на противника.

НАЧАЛО НА ПОЛИТИЧЕСКА КРИЗА. През пролетта и лятото на 1917 г. в България назрявала стопанска и политическа криза. Разстройството на стопанския живот още повече се задълбочило. ЦК за СГОП през януари 1917 г. бил заменен с Главно тилово управление. На него било възложено снабдяването на населението и войската с храни и предмети от първа необходимост. През април 1917 г. с изменението на Закона за стопански грижи и обществена предвидливост била създадена Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост при Военното министерство. Върховният надзор над дирекцията се осъществявал от Министерския съвет. Дирекцията била снабдена с големи пълномощия и призвана да се намесва в стопанския живот с цел да се внесе повече плановост в него. Противно на очакванията, новосъздадената дирекция не съумяла да сложи ред в продоволствието, нито да обуздае спекулата.

През 1917 г. още повече намаляло производството на селскостопански продукти поради засилващия се недостиг на работен добитък и по-нататъшното износване на селскостопанския инвентар. Според някои източници през 1917 г. работният добитък в страната бил с 20 до 25% по-малко, отколкото през 1910 г.[49] Неблагополучно било положението и със снабдяването на населението и войниците с продукти от скотовъдството. Населението било задължено да доставя наряди за млечни продукти. По инициатива на Дирекцията за СГОП били открити мандри за производство на сирене, кашкавал и масло. Предприетите мерки обаче не били в състояние да нормализират продоволствието с млечни продукти. Недостатъчно било и месото.

Липсата на много продукти на пазара подсилвала спекулативната търговия. Търговците на едро продавали на цени, много по-високи от нормираните. Освен на намаленото производство и реквизициите за войската покачването на цените се дължало и на нарастването на паричното обръщение[50], довело до голяма инфлация на лева. Въпреки създаването на Дирекцията за СГОП през 1917 г. едва било достигнато непълно покритие на хлебните дажби. За останалите хранителни продукти покритието на купоните било под 50%. Най-лошо било положението с облеклото и обувките.

Снабдяването на населението през 1917 г. катастрофално се влошавало поради разширяващата се дейност на разни германски служби /изкупвателни бюра и военни части/ в България и в присъединените земи. Техни съучастници и през 1917 г. били българските спекуланти, които изнасяли за Германия, Австро-Унгария и Турция вълна, вълнени платове, кожи и кожени изделия, хранителни и много други стоки.

През 1917 г. продължило разстройството в индустрията. Голяма част от фабриките били закрити или работели с намален капацитет било поради мобилизирането на работната ръка, било поради нарастващия недостиг на суровини и резервни части. Работели предимно онези предприятия, които непосредствено обслужвали войската. Броят на военизираните предприятия от 92 през 1916 нараснал на 143 в края на 1917 г.

Въпреки някои подобрения в пропускателната способност и построяването на нови жп линии, увеличените военни превози претоварвали и ускорявали износването на наличния подвижен парк на Българските държавни железници. Германските военни власти напълно използвали БДЖ за превозване на свои войски в Сърбия и за транзитен превоз между Централните сили и Турция. Представа за износването на подвижния парк на БДЖ дават следните цифри: към края на войната 41% от локомотивите и 6% от вагоните били вече негодни за работа[51].

През 1917 г. продължило да се влошава положението и на селяните. Те страдали от разликата в цените на селскостопанските и промишлените стоки. Само заможните слоеве от селското население имали излишъци, които продавали на черна борса. Въвеждането на реквизиционната система се превърнало в тежко бедствие за отруденото селско население.

Управляващите среди били принудени да осъществят поредица от мероприятия, за да преустановят масовото народно недоволство и съпротива. На 26 март 1917 г. Народното събрание приело Закон за положението и заплатите на работниците и служещите от частните заведения и предприятия през време на войната, с който се увеличавали надниците и заплатите. Приемането на Закона за хигиената и безопасността на труда било също във връзка със събитията в Русия. При разискването му в Народното събрание някои оратори, между които представителят на широките социалисти Кр. Пастухов, изказали съмнение дали правителството с този законопроект не искало отново „да подхвърли на българското страждуще работничество само една примамка“[52].

Един от наболелите въпроси, с обсъждането на който се заело срочно Народното събрание, бил въпросът за прехраната. Ораторите на левицата и преди всичко на тесните социалисти изнесли убедителни данни за необходимостта от неотложно подобряване на продоволствието. По време на дебатите представители на опозиционните партии посочвали примери на скандално обогатяване на средите, близки до правителството, както и за мизерията на бедния народ и произвола на радославистките административни органи в страната.

В Народното събрание бил поставен за разглеждане и въпросът за свободата на устното и печатното слово. От името на тесните социалисти Хр. Кабакчиев на заседанието от 16 март 1917 г. се изказал за вдигане на цензурата. В подкрепа на това искане той се позовал на отменянето на цензурата в Русия след Февруарската революция. След Кабакчиев взели думата представители на другите опозиционни партии, които също мотивирали необходимостта от премахване на цензурните ограничения със събитията в Русия. За разлика от тесните социалисти те не били против цензурирането на информацията относно военните операции; те се обявили главно срещу използването на цензурата от правителството като оръдие за борба с опозицията[53]. Правителството се противопоставило и на едното, и на другото становище за премахване на цензурата.

В Народното събрание били внесени за обсъждане и други законопроекти – за наемите на семействата на военнослужещите по време на войната, за увеличаване надниците на бедните войнишки семейства и др. Гласуваните в Народното събрание законопроекти подобрили до известна степен положението на народните маси. Но борбата срещу скъпотията продължила. Положението на войниците на фронта оставало тежко. Липсата на достатъчно храна, облекло и ботуши, а също и голямата корупция в страната влияели силно върху дисциплината и боеспособността на войниците. А в такава обстановка революционните събития в Русия не можели да не предизвикат дълбок отзвук както в тила, така и сред войниците.

Всички жадували прекратяване на войната и по-скорошно сключване на мир. Страната се заливала от протестни събрания и демонстрации против войната, скъпотията, спекулата и глада. В тях участвали много жени и деца[54]. В София, Пловдив, Сливен и други градове избухнали работнически стачки[55]. Затягането на войната, катастрофалното състояние на прехраната, грабежите и насилията на свои и чужди експлоататори под полъха на революционния вятър от Русия се отразявали крайно зле особено върху настроението на войниците на фронта. „Революцията в Русия – писал Христо Халачев – завладя умовете на войниците на фронта. Около мен, както и около другарите тесняци в полка постоянно се събираха група войници, за да четем „Работнически вестник" и да им разказвам за събитията в Русия. Във връзка с тия събития се появи надежда за туряне край на войната."[56] За четене и разпространяване на „Работнически вестник" се формирали войнишки групи, които прераснали по-късно във войнишки комитети. Нелегалните войнишки групи и комитети революционизирали армията. Те разпространявали нелегални позиви, лозунги, вестници и други антивоенни материали и организирали войнишки акции-протести, демонстрации, брожения и бунтове. Наред с тесните социалисти в тези събития взели участие и членове на БЗНС и някои безпартийни войници, подофицери и дори офицери.

През пролетта и лятото на 1917 г. започнало побратимяването между българските и руските войници на фронта по р. Серет и в Дунавската делта. По случай 1 май по инициатива на руски войници на Серетския фронт станала среща между 16 руски войници, подофицери и офицери и 14 български бойци от 36-и и 16-и пехотен полк. За тази среща Георги Добрев си спомня: „Сключено бе войнишко побратимяване и примирие между полковете на нашата дивизия и тия на Сибирския стрелкови корпус, който заемаше сектора срещу нас. Това бе едно от първите големи войнишки примирия на Източния фронт."[57] Случаите на побратимяване ставали все по-чести. Руските войници започнали да прехвърлят на фронта при р. Серет плакати и позиви към българските войници, с които ги призовавали „да свалят царя и да станат граждани на свободна България"[58].

В разпространяваните от българските войници позиви се заявявало, че те няма да се бият с братския руски народ и че искат час по-скоро да се сложи край на войната[59]. В позиви и писма войници пишели: „Фердинанд или да сключи мир, или да демобилизира, или вулканът ще избухне." „...Ще има разправия вътрешна." „...Стига да търпим, долу оръжието и по руски, стига да теглим, революция."[60]

Зачестили бягствата на военнослужещи от войската. В един рапорт на Главната квартира от 16 февруари 1917 г. до министъра на войната се изтъквали причините за това явление – преди всичко „мисълта за неправдата, която съществува във вътрешността на страната, че едни воюват, а други се обогатяват на техен гръб". Като съществена причина за недоволство се изтъквало лошото състояние на санитарното дело, по-малкото грижи, които се полагали за ранените и болните български войници, отколкото за германските войници[61]. В рапорт на командващия 3-а армия ген. Тошев като една от причините за дезертьорството се сочела „недостатъчната храна... Храненето на германските войници предизвиква завист и тъга, а като следствие – разложение на духа и дисциплината... Германският войник получава кафе, пури, мармалад, бисквити, вино, масло, консерви и други лакомства вън от постоянната храна, а на нашия войник само от време на време се отпускат пакети тютюн."[62]

В своите заповеди до командващите отделните армии Главното командване наредило освен налагането на най-строги наказания на провинилите се да се провежда настоятелна и широка разяснителна работа сред войниците. В заповед на Главната квартира на Действащата армия от 15 юни 1917 г. се казвало, че е крайно необходимо „да се даде известно осветление на събитията в Русия, които без друго са станали добре известни на всички войници; тук следва да се обясни, че революцията в Русия е предизвикана от събития, които не съществуват у нас... Особено внимание да се обърне на въпроса за мира, който без друго най-много интересува чиновете на армията; тук преди всичко трябва да се обясни, че сключването на мира не зависи от нас, че както ние, така и нашите съюзници сме готови да посрещнем сключването на мир..., но че вината за продължаването на военните действия лежи изключително в нищо неоправданата упоритост на нашите противници“ [63].

На Южния фронт влиянието на революционните събития в Русия също се чувствало силно. Тук обаче не станало побратимяване, както на Северния фронт при р. Серет между българските и руските войници[64].

Войниците от Южния фронт изпращали заплашителни анонимни писма до Радославов и Фердинанд. В едно писмо от 25 август 1917 г., озаглавено „До най-големия политически разбойник д-р В. Радославов“, войниците заплашвали управниците със справедливо възмездие: „Часът на революцията не е далеч и нека не бъде чудно, ако един ден въоръженият народ от юг подири сметка от политическите апаши и като възмездие изземе главите им с тая на предателя цар.“ [65]

Към средата на 1917 г. опозиционните партии се активизирали. На 22 юли с.г. водачите на Народната, Демократическата, широкосоциалистическата, Прогресивната и Радикалната партия изпратили до Радославов изложение с настояването час по-скоро да се свика Народното събрание на извънредна сесия, в която българското правителство да хвърли светлина „върху положението в свръзка със сключените договори и съглашения“ и да чуе неговата „суверенна дума“ [66].

Поради отказа на правителството да свика Народното събрание парламентарните групи на опозиционните партии изпратили на 18 септември 1917 г. второ писмо до Радославов със същото искане, което било оставено без отговор. На 22 септември представителят на БЗНС Стоян Омарчевски заедно с представители на другите опозиционни партии на среща в кабинета на Радославов изтъкнал пред него, че „той трябва да си отиде, защото представлява държавна и обществена опасност и че Народното събрание трябва да се свика на заседание, за да бъдат разгледани и разисквани военните цели на България“ [67]. На Радославов бил връчен протест, подписан от Ал. Димитров, Н. Атанасов и Ст. Омарчевски, против преместването на Ал. Стамболийски във Видинския затвор.

На 12 септември 1917 г. група земеделски ръководители посетили главнокомандващия генерал Никола Жеков в Главната квартира в Кюстендил, а след това на 22 септември му изпратили писмено изложение, подписано от Александър Димитров, Недялко Атанасов, Стоян Омарчевски и Иван Желев. В изложението, след като се обосновавали причините, поради които правителството на Радославов трябвало „веднага да напусне властта“, се настоявало „на всяка цена и с всички усилия да искаме и да работим за мира“ [68]. Въпреки че ръководителите на БЗНС /групата на Ал. Димитров/ се обявили против вътрешната политика на Радославовото правителство, те, както и водачите на останалите опозиционни партии, тогава още не били против скъсването на съюза с Централните сили. Това се виждало и от изложението от 22 септември, в което изрично се подчертавало, че свалянето на Радославовото правителство съвсем не би означавало да се „сменя курса на нашата външна политика... Днес, когато цял свят е застанал против нас, да искаме да се делим от днешните си съюзници е не само вредно, но и катастрофално. То е решително невъзможно“ [69].

От водачите на БЗНС Ал. Стамболийски се ползувал с най-голяма популярност сред народа. Той също споделял мнението на останалите земеделски ръководители, че трябва да се запази фронта. В писмо от затвора до земеделеца Г. Йорданов от 4 юли 1917 г. той писал: „На вас предстои още по-голям героизъм, че скъса ли се фронта, всичко е загубено.“ [70] Запазването на фронта според Стамболийски означавало, че България може да сключи мир по споразумение и по този начин да осъществи своите национални идеали. Осъждайки правителството на Радославов, Стамболийски смятал, че тогава властта можела да се вземе по мирен път. Но от две други негови писма може да се допусне, че той не бил чужд и на идеята за сваляне на правителството с помощта на войската и сформиране на ново правителство само от членове на БЗНС[71].

Срещу правителството на Радославов се обявил и главнокомандващият ген. Жеков, който се стремял да прехвърли върху него отговорността за лошото продоволствие на населението и войската. Той дори преговарял с водачите на опозицията за сваляне на кабинета и за образуване на ново правителство от представители на някои опозиционни партии. Не одобрявал политиката на Радославовото правителство и министърът от неговия кабинет, водачът на Народнолибералната партия Добри Петков[72]. Положението на правителството се усложнило от оставката на министъра на железниците, пощите и телеграфите Н. Апостолов през март 1917 г. В резултат на това възникнала правителствена криза. Домогванията на опозицията да събори правителството на Радославов изправили управляващите кръгове пред голямо изпитание.

Борейки се против Радославовото правителство, опозицията на авторитетните буржоазни партии търсела начин да задуши недоволството и брожението на народните маси. Като стоварили цялата вина за икономическата криза в страната и неблагополучията във външната политика върху правителството на Радославов, опозиционните партии искали да отклонят народните маси от революционния път на борбата. Въпреки усилията на Радославовото правителство, което с различни средства и мерки успяло временно да преодолее правителствената криза, вътрешното и международното положение на България си оставало все така сложно и напрегнато.

4.

Революция в Русия, октомври 1917 г. и ходът на войната

СЪВЕТСКО ПРЕДЛОЖЕНИЕ ЗА СКЛЮЧВАНЕ НА ВСЕОБЩ МИР. През есента на 1917 г. руското правителство на Керенски засилило терора върху революционното движение на масите. Протестните събрания и демонстрации били разгонвани с въоръжена сила. Терорът бил засилен и на фронта, където действали голям брой войнишки съвети. По внушение и с подкрепата на западните съглашенски държави правителството на Керенски се стремяло да разгроми революционното движение и да продължи участието на Русия във войната. Руската социалдемократическа партия /болшевики/ била поставена извън законите и била издадена заповед за арестуване на ръководителя ѝ В. И. Ленин, който през пролетта на 1917 г. се завърнал в Русия и се установил в Петроград.

При създадената обстановка в развитието на вътрешнополитическия живот на Русия били възможни две решения: едното – потушаване на революционното движение, и другото – събаряне на буржоазно-помешническия строй и установяване на съветска власт. В края на октомври 1917 г. под ръководството на В. И. Ленин болшевишката партия се насочила към осъществяване на втория изход от революционна криза в страната.

На 7 ноември 1917 г. въоръжени работнически отряди, подпомогнати от преминали на страната на народа войници и матроси, завзели главните административни, транспортни и военни обекти в Петроград и свалили от власт правителството на Керенски. Заседаващият по това време в столицата Съвет на работническите и войнишките депутати одобрил състава на ново революционно правителство начело с В. И. Ленин. По негово предложение Съветът приел две важни постановления: Декрет за мира и Декрет за земята.

В Декрета за мира се изразявала решимост да се сложи край на войната. За тази цел Съветът на народните комисари /новото революционно правителство/ бил натоварен със задачата да се обърне към народите и правителствата на другите воюващи страни за започване на преговори за мир. Декретът за земята постановявал премахването на едрото манастирско, императорско и помешчическо земевладение и предаване на обработваемата земя на селяните.

Едновременно с подготовката на въоръженото въстание в столицата на Нева била извършена подготовка за завземане на властта чрез въоръжена сила и в другите големи градове на руската държава. В края на октомври и началото на ноември в Москва, Киев, Харков, Казан, Самара и в други големи градове била установена съветска власт. Същото било извършено в стотици по-малки градове и хиляди села и селски райони. В началото на революцията била извършена национализация на едри промишлени предприятия и банки[73].

Във външнополитически аспект най-важната задача на новото правителство била прекратяването на войната и сключването на мир между воюващите страни. За тази цел Съветът на народните комисари се обърнал с предложение за сключване на всеобщ мир до правителствата на държавите от двата воюващи блока.

Особено голям бил отзвукът на Октомврийската революция в двете големи държави от Четворния съюз – Германия и Австро-Унгария. В тях избухнали масови работнически стачки и протестни демонстрации против продължаването на войната. Засилило се антивоенното движение във войската. Това била една от причините да се приеме предложението на съветското правителство за сключване на мир. Друга причина се криела в надеждите на правителствата на Германия и Австро-Унгария в случай на мир с Русия да прехвърлят всичките си военни сили на Запад за спечелване на победа над противниците си.

Антон Митов.
„Варненско море“,
м.б., Национална
художествена
галерия –
София

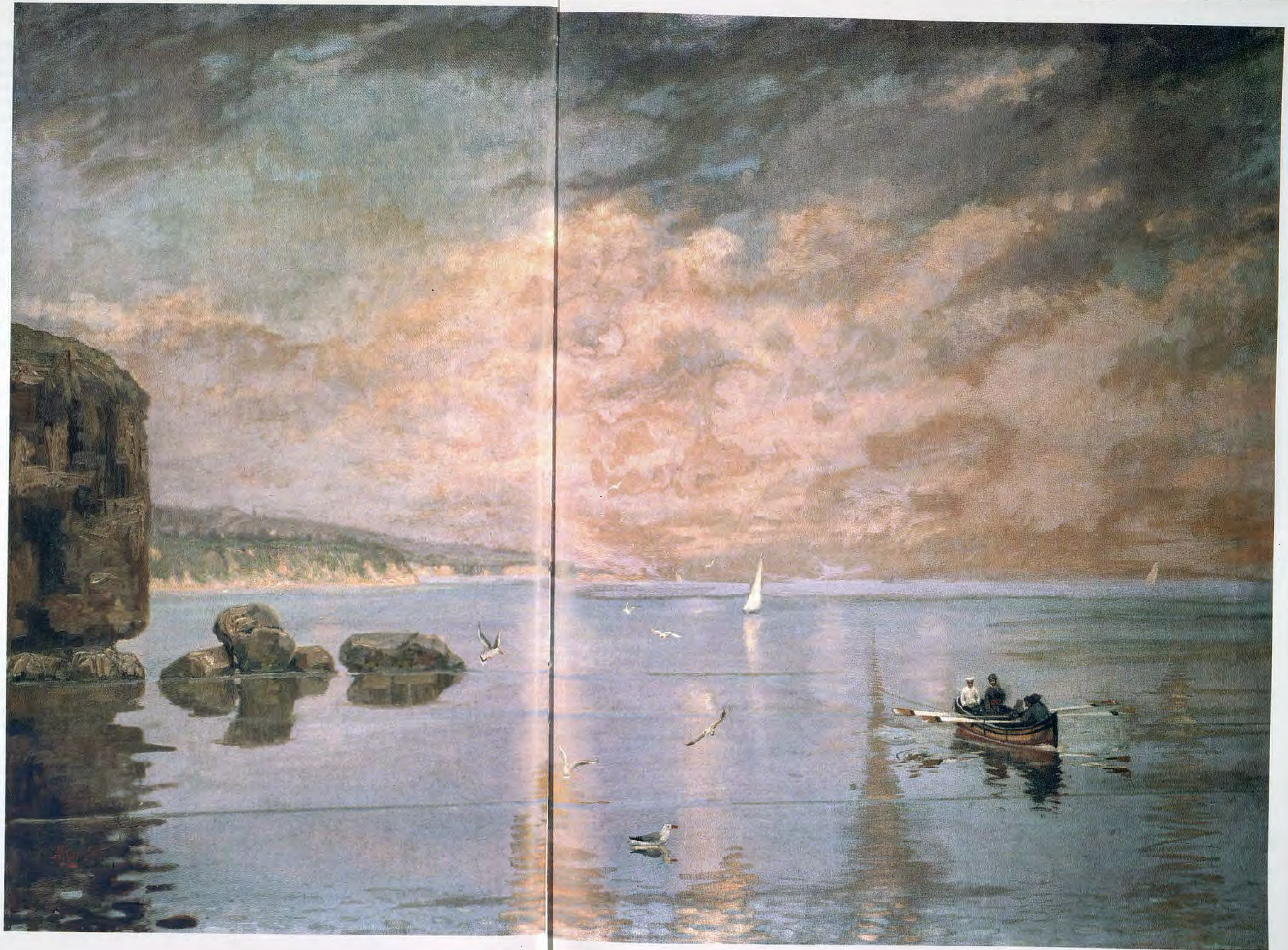

Окуражени от намесата на Съединените американски щати във войната и с надежди да съборят съветското правителство и да възстановят буржоазната власт в Русия, която да продължи изпълнението на „съюзническите задължения“, правителствата на главните съглашенски държави отхвърлили предложението на Съвета на народните комисари за сключване на мир. Тогава съветското правителство било принудено самó да влезе в преговори за мир с държавите от Централния съюз. Преговорите били водени в Брест–Литовск, където най-напред се сключило примирие. За пълномощник на България бил назначен полк. П. Ганчев, пълномощник при германската Главна квартира. Преговорите завършили на 15 декември 1917 г. с подписване на протокол за примирие, след което продължили и самите преговори за мир. В тях участвали представители на Съветска Русия, от една страна, и на Германия, Австро-Унгария, България и Турция, от друга. От българска страна участвал министърът на правосъдието Хр. Попов, заменен по-късно от министър-председателя В. Радославов[74]. Преговорите протичали трудно поради големите териториални и други претенции на държавите от Четворния съюз. За известно време те били прекъснати, но започнало германско настъпление в западните територии на Русия и съветското правителство било принудено да приеме предложените условия на мира, подписан в Брест–Литовск на 3 март 1918 г.

ОТЗВУК НА ОКТОМВРИЙСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ В БЪЛГАРИЯ. ОТНОШЕНИЕТО НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ СИЛИ. Въоръженото въстание в Петроград и установяването на съветска власт предизвикали дълбок отзвук в България. Борбата срещу участието на България във войната добила масов характер. В движението за мир се включили работниците, селяните, дребната и голяма част от средната буржоазия и интелигенцията[75]. Стихийното недоволство на трудещите се прераснало в целенасочена дейност за прекратяване на войната и за извършване по подобие на Русия на революционни преобразования в социално-икономическия и в политическия живот. Революцията станала катализатор на революционни мисли, идеи и действия в България.

Октомврийската революция била посрещната с опасения от българското правителство и от средите на едрата буржоазия, макар пред България да се разкривала перспектива за сключване на мир. Водачите на буржоазните партии се обявили против нейните идеи за ликвидиране на частната собственост – за обобществяване на земята и национализация на индустриалния и банковия сектор. Още в първите дни след въоръженото въстание в Петроград печатните органи на либерали, народняци, демократи и прогресисти изразили открито своята „увереност“, че съветската власт няма да се задържи за дълго[76].

Водачът на Демократическата партия Ал. Малинов в парламентарна реч заявил, че болшевиките били „анархореволюционери, анархисти, които временно са взели властта“[77]. Органът на Народната партия в. „Мир“ в статията „Болшевизмът“ предупредил: „Пазете се от болшевизма! Той е по-лош и от чума.“[78] Същото отношение изразил министър-председателят и водачът на Либералната партия В. Радославов. На връщане от Брест–Литовск, където започнали мирните преговори между Съветска Русия и държавите от Централния съюз, в интервю пред берлинския кореспондент на в. „Нойе Фрайе Пресе“ той заявил: „Дните на болшевиките са преброени. Анархията е вече доста голяма... Що се касае до българите аз казвам само това, че болшевиките са наши врагове.“[79]

В духа на своето отрицателно отношение към революционния марксизъм в антисъветската кампания се включили водачите на Радикалната и широкосоциалистическата партия. Вестник „Народ“ се обявил срещу установяването на диктатура на пролетариата в Русия и отрекъл възможността за изграждане на социалистическо общество[80].

На по-други позиции застанали редакторите на органа на БЗНС „Земеделско знаме“. В няколко статии те прокарали мисълта, че болшевиките „най-добре разбирали болките на руския народ“ и се проявили в осъществяването на някои „дребни неща“. Такива били искреният им стремеж да сключат мир и реформаторската им смелост[81]. „На болшевиките – се казва в една от статиите – остава за коз само смелостта за реформите.“ Изтъквало се: „Те /болшевиките – б.а. Х.Х./ не се церемонят с преустройството на обществения и държавен живот. В нова Русия няма вече съдилища, в които да боравят като съдии и защитници само хора с юридическо образование. Там има народни съдии и народни съдилища. Вижда се, между болшевиките няма адвокати, заради това прокарват реформи, които са тъй близки на Земеделския съюз в България.“[82]

В друга статия се заявявало убеждение, че Октомврийската революция е „най-великото събитие в тия времена“[83]. В статия, озаглавена „Съзнанието народно расте“ пишело, че войната разрушила безброй предразсъдъци на човечеството, за което „най-силно и най-грандиозно доказателство е руската революция“. След нейната победа изчезнал „страшният кошмар на бруталния монархизъм“ и настъпило „прояснение в душата на народите“[84].

Цитираните мисли на редакторите на „Земе-

Среща на побратимени български и руски офицери на Серетския фронт, фотография, 1917 г. Национален исторически музей – София

делско знаме“ не трябва да се възприемат като цялостно одобрение на Октомврийската революция. В органа на БЗНС намерили израз съждения и оценки, които били против „радикалните увлечения“ на болшевиките. В една от статиите на вестника например се казва, че болшевиките извършили две „колосални безумия“: обявили земята за обща собственост и разгонили Учредителното събрание, което било свикано след победата на въоръженото въстание в Петроград[85].

Няколко дни след избухването на революцията БРСДП /т.с./ обнародвала в органа си „Работнически вестник“ уводна статия, в която се казвало: „Това, което днес се извършва в Русия, има всемирно, велико историческо значение.“[86] В друга уводна статия, обнародвана малко по-късно, се изтъква, че със своята смела революционна борба руският пролетариат е станал знаменосец в борбата за мир, демокрация и социализъм в света: „Руският пролетариат събори абсолютизма и превърна Русия от крепост на европейската реакция, каквато тя беше, в крепост на европейската демокрация и на революцията.“

БРСДП /т.с./ се солидаризирала с делото на Октомврийската революция, но отначало не била наясно относно характера на властта, която се установила в Русия. Партийните ръководители приели установената власт в Русия като диктатура на пролетариата, но я определяли като „революционна, работническо-селска власт“ и най-често като „работническа демокрация“ в противовес на буржоазната демокрация[87].

Освен на страниците на „Работнически вестник“ БРСДП /т.с./ изразила своята солидарност с делото на Октомврийската революция и в Народното събрание. В парламентарна реч, произнесена на 10 ноември 1917 г., като защитавал болшевиките от нападките на буржоазните народни представители, Д. Благоев ги нарекъл „нашите другари“. Депутатът Г. Кирков в друга реч порицал правителството на В. Радославов заради антисъветската му политика при водене на преговорите за мир в Брест–Литовск и осъдил заплахите по адрес на болшевиките. „Тези заплахи не могат нищо да им направят“, тъй като болшевизмът в целия свят не е нещо случайно, нещо измислено от някого; болшевизмът според Г. Кирков не бил нищо друго „освен самият социализъм“. Той се носел от широките народни маси и бил тяхна едничка надежда за добиване на траен мир[88]. Организирана била широка пропагандна дейност – отпечатвали се и се разпространявали множество нелегални преводни и оригинални позиви и брошури, чрез които БРСДП /т.с./ по-активно от всички други популяризирала идеите на революцията.

АНТИВОЕННО ДВИЖЕНИЕ. Още при първите известия за издаването на Декрета за мира Централният комитет и парламентарната група на БРСДП /т.с./ започнали широка акция за приемане от българското правителство на съветското предложение. По поръчение на ЦК Декретът за мира бил преведен на български език и разпространен във вътрешността на страната и на фронта. На 10 ноември парламентарната група на партията внесла искане да се свика Народното събрание, „за да бъде разгледан въпросът за предложението на руското революционно правителство за примирие и мир“[89]. Едновременно с това в „Работнически вестник“ започнали да се печатат статии и материали, разясняващи и популяризиращи съветското предложение. Цензурата не възпрепятствала тази дейност на партийния орган, тъй като се преценявало, че сключването на примирие и мир с Русия ще бъде благоприятно за Централните сили.

По инициатива на ЦК на БРСДП /т.с./ на 2 декември 1917 г. в София бил свикан митинг, на който присъствали хиляди граждани и войници отпускари от фронта. На митинга произнесли речи Д. Благоев, Г. Димитров и Хр. Кабакчиев. Гласувана била резолюция, която Д. Благоев прочел в Народното събрание, в подкрепа на предложението за сключване на мир. Резолюцията била отпечатана и широко разпространена. В нея се приветствало образуваното в Русия „социалистическо работническо правителство“ и се заявявало, че българските работници и работнички смятат делото на руския пролетариат за свое собствено дело и са готови да положат всички усилия за пълното му възтържествуване[90]. По инициатива на местни организации на БРСДП /т.с./ събрания в подкрепа на съветското предложение за мир били свикани и в някои други градове.

Известията за започването на преговорите за мир били посрещнати с голяма радост и надежди за прекратяване на войната както в тила, така и сред войниците на фронта. Радостта и надеждите се засилили след подписването на протокола за примирие. Но преговорите за мир се затегнали. Тогава из страната се разгърнало широко движение за съставяне и разпространяване на нелегални ръкописни позиви и други материали, призоваващи към незабавно сключване на договор за мир, със заплахи по адрес на административните и военните власти.

Борбата за сключване на незабавен демократичен мир била основен лозунг и най-съществена проява в дейността на БРСДП /т.с./ в края на 1917 и в началото на 1918 г. По сведения на администрацията и военното командване в страната били създадени „забранени от властта организации“, в които наред с граждански лица влизали войници и офицери. На фронта засилили своята дейност създадените след Февруарската революция войнишки комитети[91].

ГЛАВА ТРЕТА

ВОЙНАТА ПРЕЗ 1918 г. И ИЗЛИЗАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ НЕЯ

1.

Вътрешното положение и съюзническите отношения през първата половина на 1918 г.

РАЗРАСТВАНЕ НА АНТИВОЕННОТО ДВИЖЕНИЕ. През пролетта на 1918 г. скъпотията и гладът в страната нараснали много. Отпусканите продоволствени дажби на населението били крайно ограничени. В София хлебната дажба била 250–300 г дневно, приготвена от примеси, главно от лошокачествено царевично брашно.

Още по-тежко било продоволственото положение в провинцията, особено в отдалечените и слабопроизводителните райони на страната. По нареждане на Дирекцията за СГОП през май 1918 г. хлебната дажба за работещото население в цялата страна била сведена до 200 г дневно, намалени били дажбите на месо, мазнини, захар и други хранителни стоки.

Скъпотията и гладът били най-големи в планинските и полупланинските райони на страната, където населението и при мирновременна обстановка се снабдявало с храни от равнините и големите плодородни полета. Такива райони били Родопският край, Средногорието, Странджа, северните склонове на Стара планина, Западна и Югозападна България. От май хлебната дажба в Пещера и околията била намалена на 4 кг царевично брашно на човек месечно /около 140 грама дневно/. Един килограм брашно на „свободния пазар“ се продавал по 15 лв., а цената на крина пшеница стигала до 200 лв. Месо било дадено само един път от началото на годината[1].

Към всичко това се прибавяли масовите злоупотреби на градските и селските управници, които превръщали продоволствените комитети в доставчици на храни за себе си и за своите приятели и роднини. Голяма част от отпусканите храни били укривани и продавани на „свободния пазар“ на баснословно високи цени. Спекулации се вършели и с изкупуваните от населението мляко, вълна, памук, тютюн, сурова коприна, захарно цвекло и др. Продоволствената криза не намаляла и след прибирането на реколтата от зимните и пролетните култури. През пролетта и лятото на 1918 г. продължителна суша сполетяла страната. Зимните и пролетните посеви били необикновено слаби. Производството на зърно се оказало два пъти помалко, отколкото през 1911 г. Сушата засегнала силно овощните и зеленчуковите градини.

При тези условия масов характер добили женските бунтове. Главно участие в тях вземали войнишките майки, жени и сестри, участвало и останалото трудещо се население – възрастни мъже, ученици, фабрични и транспортни работници и войници отпускари, включили се и селяните. Ръководството осъществявали главно местните организации на БРСДП /т.с./ или местни жени социалистки.

В началото на 1918 г. протестни демонстрации против войната, скъпотията и глада били проведени в Асеновград и Самоков[2]. В селата протестното движение било предизвикано главно от насилията и произволите на реквизиционните комисии. Но и там то имало подчертан антивоенен характер. На 19 февруари 1918 г. голяма група жени в с. /дн. гр./ Долни Дъбник, Плевенско, се събрали пред общината, заловили кмета и секретар-бирника и пуснали събрания от реквизиционната комисия добитък[3]. Два месеца по-късно началникът на реквизиционните комисии в Белослатинско съобщил, че жени и деца, въоръжени със сопи, нападнали членовете на комисията за реквизиране на храни. Подобни бунтове имало в редица села на Северозападна България и другаде[4].

Протестното движение срещу войната, скъпотията и глада се засилило, когато през май 1918 г. Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост издала нареждане за намаляване на хлебните дажби. На 18 май в София демонстрирали около 1000 души, предимно жени и деца, които издигнали лозунги за подобряване на продоволствието на населението и за прекратяване на войната. Срещу тях били изпратени значителни военно-полицейски подразделения, но те не успели да разпръснат напълно демонстрацията. Сериозни вълнения станали в Сливен. Демонстрантите носели червено знаме и издигали възгласа: „Искаме хляб и мир!“ В помощ на военно-полицейските сили в града били докарани подкрепления от Нова Загора и Ямбол. Открита била стрелба и паднали убити и ранени няколко демонстранти[5].

Най-организиран и масов характер имали протестните демонстрации в Пловдив. Там движението било организирано от членове и съмишленици на БРСДП /т.с./. Основната маса на демонстрантите съставлявали работнички от тютюневите складове, трудещи се от крайните квартали и ученици от горните класове на гимназиите. Първата протестна демонстрация се състояла на 15 май, след което последвала втора, по-масова, която се превърнала в бунт против местните административни власти.

Антивоенни демонстрации и бунтове имало също в Айтос, Пещера, Казанлък, Ловеч, Ямбол, Никопол, Варна, Котел, Видин и др., както и в селата Яхларе /дн. Драгомир/ Пловдивско, Паталеница, Ферезлий /дн. Овчеполци/, Пазарджишко, Ново село, Русенско, и мн. др.[6] Народните маси решително предприели самостоятелни действия в защита на своите жизнени интереси и настоявали за неотложно прекратяване на войната.

Не само трудещите се в тила страдали от лишения и глад. През пролетта на 1918 г. настъпило рязко влошаване в снабдяването на войската с храна, облекло, ботуши. Това било признато и в официално „Изложение за духа на частите от Действащата армия в последно време“, изпратено от главнокомандващия ген. Н. Жеков до Министерския съвет. „След постепенно намаление на хлебната дажба – пише Жеков – сега се получава 400 г хляб от един състав почти 100% царевичак, и то от брашно, в което нерядко се констатират смлени кочани; облеклото и обущата приблизително на 50% от войниците се намират в такова състояние, че за да постъпи на служба една смяна, принудена е да облече дрехите и ботушите на другата смяна.“[7]

Крайно тежко било снабдяването с фураж на военния товарен и впрегатен добитък. Поради недостатъчна храна, липса на трева, която още не била пораснала, а също и поради силното изтощение от зимния студ – донася командирът на един артилерийски полк до командващия 2-ра армия

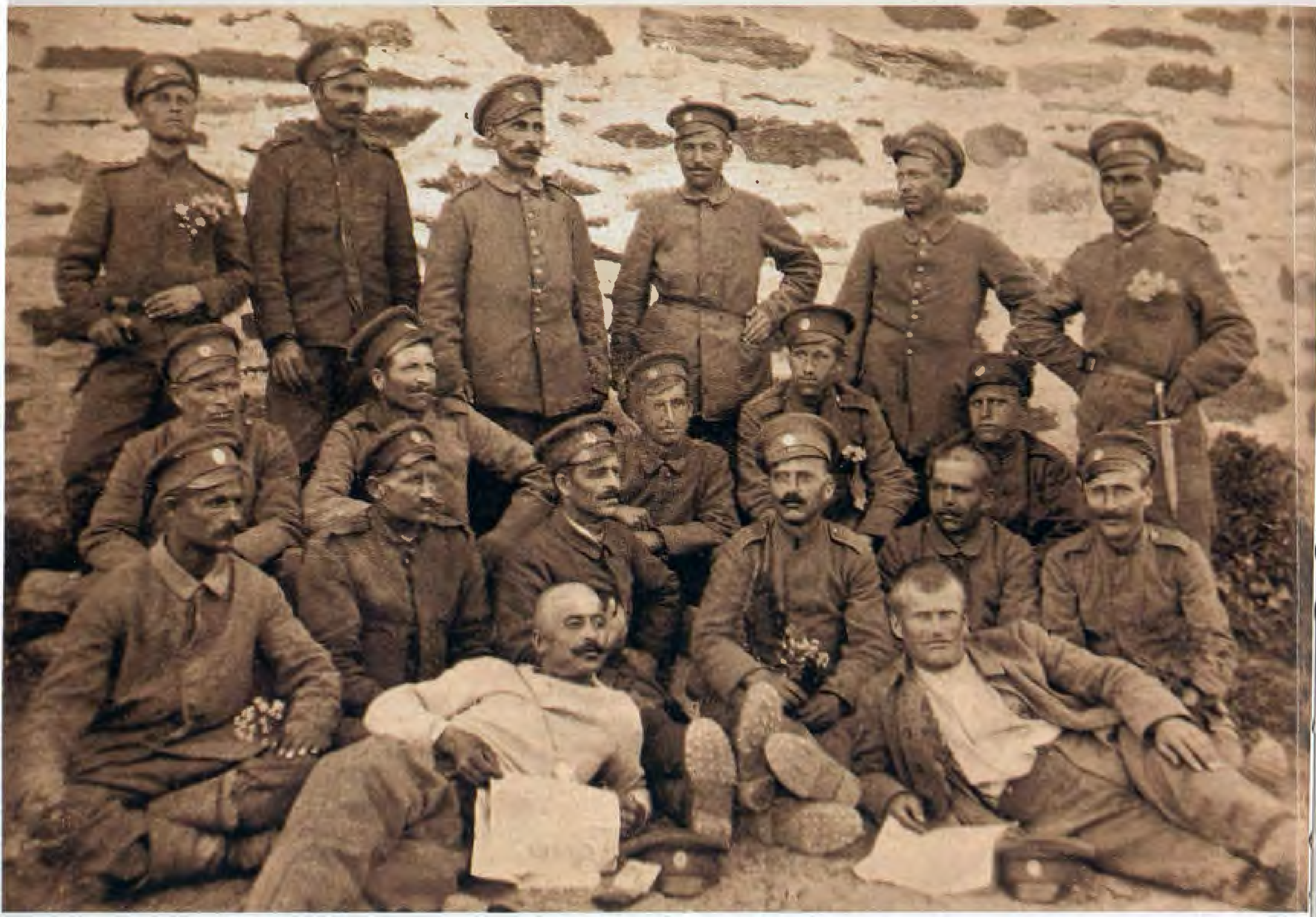

Арестувани войници от с. Стрелча, участвали в бунта на 27-и пехотен чепински полк през 1918 г., фотография. Национален исторически музей – София

през април 1918 г. – „частите са загубили почти напълно способността си за каквото и да е движение или превозване“[8].

При това положение особено застрашително се усилило антивоенното движение в Действащата армия. За това повлияло бързото нарастване на издаваните и разпространяваните на фронта ръкописни позиви и други антивоенни материали. Това били главно издаваните от ЦК на БРСДП /т.с./ печатни материали. Важен документ бил позивът, озаглавен „Правда. Вестник на войнишките, работническите и селски революционни съвети в България /по подобие на руските такива/“. Той бил съставен и разпространен в Главната армейска артилерийска работилница в София, в Артилерийската стрелкова школа и в други войскови части.

В позива се съобщавало за водените в Брест–Литовск преговори за мир и за отказа на Германия и Австро-Унгария да се оттеглят от окупираните от тях полски и прибалтийски земи, че дори и да се сключи мир на Източния фронт, войната няма да бъде прекратена, тъй като ще продължи на другите фронтове. „Другари войници, работници, селяни – се казва в позива, – ясно е, че монархо-капиталистическите разбойници няма да ни дадат мир... докато народите в самите воюващи държави, т.е. ние, войниците, работниците и селяните, не се слеем в едно цяло и заедно вдигнем оръжието, което е в ръцете ни, вместо да се избиваме един друг, срещу капиталистите, единствени виновници за всесветската война, и ги смъкнем позорно от властта.“

В много от писмата и позивите на войниците се съдържали не само антивоенни призиви, но и лозунг за насилствено събаряне на правителството; войниците бивали призовавани да обърнат оръжието си срещу управниците и „да наредят страната както в Русия“[9].

Някои от авторите на антивоенните писма и позиви били членове и съмишленици на БЗНС. В едно писмо, като се осъждали големите злоупотреби и грабежи по селата, се отправял призив към войниците да повторят примера на Тръстеник, Дуранкулак и Шабла, които през 1900 г. спасили българския народ от „мръсното правителство на радославистите“. Писмото свидетелства за голямата популярност, с която се ползвал Ал. Стамболийски сред войниците земеделци: „Хайде, мили другари, да извикаме: Навън продажниците на майка България... Да живее селският народ... да живее свободата. Да живее нашият защитник Александър Стамболийски.“[10]

Друга проява на засилващото се антивоенно движение на фронта били отказите на войниците да изпълняват заповедите на командирите. Найчесто това ставало при даване на заповеди за настъпление срещу противника. Типичен пример за това бил отказът на 5-а пехотна дивизия да контраатакува височините Яребична в началото на юни 1918 г. По мнението на майор Л. Малеев, адютант на главнокомандващия, причината за това се криела в апатията на офицерите, които очаквали да се сключи мир и затова във всяко недоволство на войниците виждали признак, че „не може вече да се върви напред“ [11].

Причината за отказа на дивизията да контраатакува всъщност се криела преди всичко в наличието на общо недоволство в армията. Това добре разбирал държавният глава, който бил уведомен от главнокомандващия за случая. В телеграма до него той писал: „Благодаря за съобщението касателно обиколката Ви на фронта. Много съм доволен, че направихте преглед на нашите войски, и че положението в 5-а пехотна дунавска дивизия е закрепено. Знам, че духът на войските е много лош и че те за жалост са съвършено заразени от разни престъпни агитации. Нещо, което считах за невъзможно, е станало печален и опасен факт... Катастрофалните последствия от това грозно положение няма да закъснеят да турят край на моята дейност на Изток.“ [12]

Като проява на съпротива срещу участието на България във войната зачестили бягствата от фронта, при все че сред войнишката маса съзрявало убеждението, че мирът ще дойде не чрез бягство, а чрез борба против политиката на българското правителство и на цар Фердинанд. В израз на този дух се разраствала дейност по изграждане на нелегални войнишки комитети, в които наред с тесните социалисти участвали членове и съмишленици на БЗНС, безпартийни, войници, подофицери и офицери.

Мнозина от напусналите фронта войници се установявали в тила на армията в Неврокопско /дн. Гоце Делчевско/, Радовишко, Пехчевско, Беровско и др., като образували нелегални въоръжени групи. Други се отправяли към вътрешността на страната, обикновено около своите родни места, и също образували въоръжени групи. Такива имало в Средна гора и в Северните Родопи, където групите наброявали от 5 до 30 души. В Карловско въоръжени групи имало в селата Слатина, Богдан, Мали Богдан, Каравелово, Домлян, Крушево и др. Там те водели агитация против войната, свързвали се с донаборници и отпускари и се обявявали срещу органите на властта и реквизиционните комисии.

В някои войскови части антивоенната пропаганда и призивите за съпротива срещу продължаването на войната довели до избухване на бунтове. Те започнали най-напред в частите на 3-а армия, които след подписването на примирието в Брест–Литовск получили заповед за прехвърляне от фронта по р. Серет на Южния фронт. Така при получаването на заповедта за това прехвърляне на 4-а дивизия според рапорта на нейния началник избухнало брожение сред „някои ненадеждни крайни елементи, повлияни и подбуждани вероятно от злоумишленици във вътрешността на страната или от последните събития в Русия – болшевишката революция“. Последвал бунт в 28-и пехотен полк, организиран от създадения в полка комитет начело с редник Д. Крахтов. Бунтът избухнал на 10 януари 1918 г., когато две от ротите на полка отказали да изпълнят заповедта за нападение срещу неприятеля. Причините за отказа изложил Д. Крахтов, който излязъл пред строените роти и заявил, че войниците не желаели повече да се бият за интересите на българските и германските капиталисти: „Идете и кажете това на нашите висши началници и управници. Ние искаме мир.“ За тези смели думи той заплатил с живота си[13]. Още 26 души били предадени на съд и повечето осъдени на смърт или на дългогодишен затвор[14].

През пролетта на 1918 г. бунтове избухнали в 5-и, 8-и, 34-и, 36-и, 49-и, 61-ви, 83-и и други полкове. Най-голям бил бунтът в 27-и пехотен чепински полк. Той бил организиран от нелегален войнишки комитет, в който влизали войници тесни социалисти начело със запасния подпоручик Николчев. Част от ротите на полка /2-ра, 7-а, 9-а и половината от картечната рота/ били изтеглени от фронтовата линия и разположени на почивка в с. Долно Чаирли, край р. Черна. Бунтът започнал в 9-а рота, в която войниците отказали да изпълнят заповед на ротния командир. След това об-

Българската делегация начело с д-р В. Радославов за подписването на мира в Брест–Литовск, сред които ген. Петър Ганчев, проф. Любомир Милетич, Андрей Тошев и др., фотография, март 1918 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

хванал и други роти. На 6 юни 1918 г. било свикано масово събрание, на което не били допуснати началстващите лица. Решено било да се изпратят агитатори в съседните части и „отново да се настои пред високото началство за близък край на войната“. На следващия ден били уговорени условията на бъдещия мир.

В същото време, когато се провеждали войнишки събрания и ръководителите се съвещавали какво да предприемат, командването на 2-ра пехотна тракийска дивизия, към която се числял 27-и пехотен полк, взело мерки за потушаване на бунта. През нощта на 8 срещу 9 юни разбунтуваните роти били обградени от български и германски войскови подразделения. Офицери от картечната рота извадили тайно затворите на картечниците. Обкръжени от всички страни, разбунтувалите се войници се разколебали. Започнати били преговори, които завършили с предаване и обезоръжаване на ротите. Последвали арести и даване под съд на близо 700 души; част от тях – 68 души били подведени под отговорност като „инициатори и подстрекатели“, 410 като съчувственици, а останалите като участници[15]. Мнозина били осъдени на смърт, други на затвор.

Военните власти жестоко се разправяли с всяка проява на неподчинение в Действащата армия, но това не можело да спре вълната на антивоенното движение. За да се спаси от надвисналата нова национална катастрофа, страната се нуждаела от сключване на незабавен мир. Към това се стремели бунтуващите се войници на фронта.

ИЗОСТРЯНЕ НА ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ПРАВИТЕЛСТВОТО И ОПОЗИЦИЯТА. Засилването на антивоенното движение през пролетта на 1918 г. предизвикало изостряне на вътрешнополитическата обстановка. След като подкрепили войнолюбивата политика на Радославовото правителство в началото на войната, през пролетта на 1918 г. ръководителите на опозиционните партии – Народна, Демократическа, Прогресивнолиберална, Радикална, Социалистическа /ш.с./ и БЗНС, започнали борби против него. То било обвинявано в неспособност да се справи с тежкото продоволствено положение в страната, за повсеместната корупция на органите на властта. Причините за борбата срещу Радославовото правителство се криели и другаде. При неуспеха на Централните сили да вземат надмощие над Съглашението опозиционните партии започнали да се съмняват във възможността за запазване на освободените български земи. По силата на подписания в Брест–Литовск мир между Четворния съюз и Съветска Русия и на последвалия го мирен договор между Четворния съюз и Румъния, обещаната на България Северна Добруджа се поставяла под общо управление /кондоминиум/ на Четворния съюз. Това било изтъквано от буржоазните опозиционни партии като предателство спрямо българските национални интереси.

През пролетта на 1918 г. опозиционните партии се обединили в опозиционен блок. В него влизали привърженици на Народната партия, на Прогресивнолибералната, Демократическата и Радикалната партия, широки социалисти и земеделци. Блокът започнал широка кампания против правителството на Радославов, настоявайки за неговата оставка и за образуване на ново правителство. Водачите на опозиционните партии започнали да изразяват открито становището, че България погрешно се е свързала с Централните сили. Дори били направени опити да се установят връзки със Съглашението[16]. Големи надежди в това отношение се възложили на ръководителите на външната политика на САЩ, които след Октомврийската революция засилили своята активност в България и на Балканите.

След победата на Октомврийската революция, предизвикала масово антивоенно движение в редица европейски страни особено с издаването на Декрета за мира, американският президент У. Уилсън излязъл с декларация на 8 януари 1918 год., известна като „Четиринадесет точки“, за прекратяване на световната война. В декларацията се правели предложения за изтегляне на германско-австрийските войски от окупираните земи, възстановяване на полската държава, излаз на Сърбия на адриатическия бряг, териториално разширение на Румъния в Северна Добруджа, Трансилвания и Бесарабия и др. България запазвала Южна Добруджа и се предлагало да ѝ се отстъпят земите на запад от линията Мидия–Енос. Съдбата на Македония трябвало да се реши след безпристрастна анкета, като се вземе за база българско-сръбският договор отпреди Балканската война.

Американската дипломация виждала в лицето на България място за развитие на икономическо и политическо влияние и позиции на САЩ на Балканите и в Близкия изток. Стратегията ѝ предвиждала разчленяване на Османската империя, образуване на нейна територия на нови държави /Армения, Палестина и др./ и обособяване на самостоятелна „Константинополска държава“ под американски или общосъюзнически /съглашенски/ протекторат. България трябвало да заслони тази въображаема държава и да служи като опора на американското влияние на Балканите в противовес на Румъния, Сърбия и Гърция, които били в орбитата на Англия и Франция. В България действали протестантски мисионери, които били в помощ на американската политика. Заедно с това обаче, познавайки добре страната, те работели сред американската общественост и правителствените среди в защита на българските национални интереси. Особено активна била тази тяхна дейност след обнародването на Уилсъновата декларация за мир[17].

През пролетта на 1918 г. българската общественост започнала да изразява открито недоволството си от поведението на германско-австрийските си съюзници. Въпреки сключените военни споразумения и непрекъснатото увеличаване на бойните сили на Съглашението на Южния фронт, през пролетта на 1918 г. германското командване изтеглило почти всичките си войски оттам с изключение на някои артилерийски батареи, картечни и свързочни подразделения. Поради икономически затруднения германското правителство престанало да отпуска на България предвидената финансова помощ от 50 млн. лв. тримесечно за водене на войната и не изпращало необходимите военни материали[18]. От друга страна, деловите стопански кръгове не били доволни от германската икономическа експанзия в България. Съществувало недоволство от безконтролния износ на храни и сурови материали от старите предели на страната и от освободените земи. Влакове с храни и фураж, изпращани за българската армия на Южния фронт по жп линията София–Ниш, били отклонявани за Германия, тъй като линията се намирала под германски контрол. Това принудило командването на българската армия да охранява военните влакове със специална стража.

Негодуванието срещу позицията на управляващите среди в Берлин и Виена се засилило по време на преговорите за мир в Брест–Литовск, а също и на преговорите в Букурещ, където германските и австро-унгарските делегати явно пренебрегнали българските си съюзници. По силата на Букурещкия мир /7 май 1918/ България получила Южна и само част от Северна Добруджа /до линията Черна вода–Кюстенджа/. Останалата част от Северна Добруджа била смятана за съвместно владение на всички съюзници /кондоминиум/.

Българските обществено-политически кръгове като цяло били недоволни особено от политиката на Австро-Унгария, която се стремяла да заграби Източна Сърбия и специално Неготинско, където живеело подложено на сърбизация българско население. С германска подкрепа пък Турция претендирала да получи Западна /Беломорска/ Тракия, включена в границите на България по силата на Букурещкия и Цариградския мирен договор от 1913 г.

Всичко това будело голямо раздразнение сред българската политическа общественост, която се видяла измамена от съюзническите централни сили. Вината за това се стоварвала върху правителството на В. Радославов.

ОБРАЗУВАНЕ НА НОВО ПРАВИТЕЛСТВО И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ИЗЛИЗАНЕ ОТ ВОЙНАТА. Противоречията между управляващите и опозиционните партии бързо нараствали през пролетта на 1918 г. Най-важна роля в политическия живот на страната обаче играели промените в настроението на масите. Антивоенните демонстрации в тила и засилването на революционното движение в армията решили съдбата на правителството. През май и юни положението в страната станало опасно за интересите на цялата нация. Очаквало се избухване не на локални, а на общи и повсеместни протестни демонстрации и на масови войнишки бунтове. При това положение държавният глава цар Фердинанд бил принуден да се вслуша в настойчивите искания на опозицията. На 18 юни той приел оставката на Радославовото правителство и натоварил Александър Малинов – водач на Демократическата партия – да състави новия кабинет.

Още същия ден Малинов започнал преговори с лидерите на партиите от опозиционния блок за образуване на коалиционен кабинет. Преговорите продължили на 19 и 20 юни, но не довели до обединяване на опозиционните партии. На проведените съвещания ръководителите на БЗНС и на партията на широките социалисти отказали да участват в правителството. Ръководителите на БЗНС предявили като предварително условие за своето участие в правителството искане да бъдат освободени от затвора Ал. Стамболийски и осъдените заради участието им в Деклозиеровата афера съюзни членове, между които бил и Райко Даскалов. Малинов отказал да поеме такъв ангажимент без съгласието на царя, пък и той самият не бил склонен да приеме предложението за освобождаване от затвора на осъдените по Деклозиеровата афера. Това според него щяло да означава отхвърляне на цялата дотогавашна политика на България, която той лично и партията на демократите подкрепяли от началото на войната[19].

Въпреки че отказали да участват в образуването на коалиционно правителство, ръководителите на БЗНС и от двете крила, едното начело с Александър Димитров и другото начело с Димитър Драгиев, заявили, че ще подкрепят правителството, което Малинов ще състави. Примерът на ръководителите на БЗНС бил последван от широките социалисти. Причините за позицията на последните са изложени в една политическа брошура на Петър Джидров: „Положението в страната и на фронта е такова, че ние утре може би ще бъдем изправени пред една голяма опасност. Нима за тези дни, които идват, България няма да има никакви политически резерви? Тази мисъл за политическите резерви на страната се появи много съществено и намери известен резон и следователно ние и земеделците, които държахме за това, рекохме да служим за политически резерв на страната.“[20]

Не приели да участват в новия кабинет и представители на Народната и Прогресивнолибералната партия. Те се страхували да поемат отговорност пред прага на настъпващите революционни събития и искали да се образува коалиционно правителство от всички опозиционни партии, включително БЗНС и широките социалисти.

При това положение новото правителство било образувано на 21 юни само от Демократическата и Радикалната партия. Министър-председателят Ал. Малинов бил едновременно и министър на външните работи и вероизповеданията. Други членове на кабинета били: Михаил Такев – министър на вътрешните работи и народното здраве; Стоян Костурков – министър на народното просвещение; Андрей Ляпчев – министър на финансите; Йосиф Фаденхехт – министър на правосъдието; ген. Сава Савов – министър на войната; Георги Данаилов – министър на търговията, промишлеността и труда; Рашко Маджаров – министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството и Владимир Моллов – министър на железниците, пощите и телеграфите. Демократическата партия участвала в правителството със седем представители, а Радикалната с двама. Ген. Савов бил смятан за безпартиен. При това положение правителствената политика очевидно се определяла от демократите. Макар и да не участвали в правителството, всички партии от бившия опозиционен блок изявили готовност да му окажат пълна подкрепа.

Новото правителство нямало парламентарно мнозинство. От общо 245 народни представители то разполагало само с гласовете на 101 /30 демократи, 5 радикали, 45 земеделци, 9 широки социалисти, 10 народняци и двама прогресивни либерали/. При условията на нарастващата революционна обстановка правителството нямало намерение да свиква Народното събрание, за да получи неговото одобрение. По-важна задача била България да се спаси от надвисналата катастрофа. Но правителството не могло да реши тази задача.

Още в първите дни след образуването си новото правителство обявило своята програма, в която се предвиждало: първо, подобряване снабдяването на населението и армията с храни, облекло и обуща; второ, прочистване на административния апарат от корумпирани и негодни чиновници; трето, уреждане на отношенията със съюзниците, за да бъдат защитени по-добре интересите на България[21].

Въпреки очакванията на народните маси новото правителство не обявило, че ще се стреми към сключване на мир. По принцип то не било против излизането на България от войната, но не прокламирало декларация за сключване на мир. Това не било направено поради намерението да остане вярно на съюзническите си задължения и надеждите да се пристъпи към преговори за мир съвместно с Германия, Австро-Унгария и Турция. Друга причина била поведението на цар Фердинанд, който държал на съюза с Германия и Австро-Унгария. Най-важната причина за отсъствие в програмата на правителството на декларация за

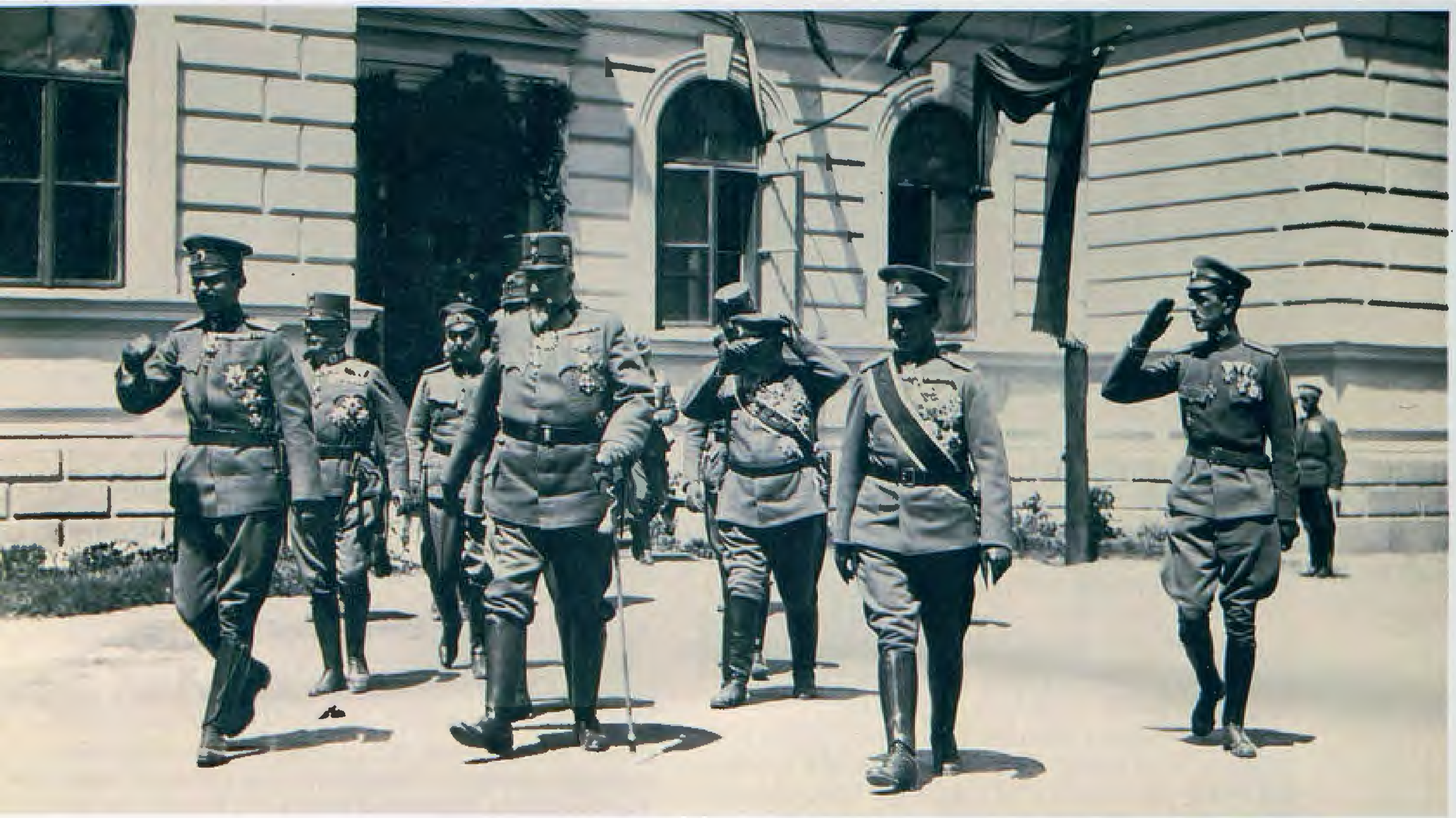

Император Карл I Австрийски – Карл IV, крал на Унгария /крайният вляво/ в българска генералска униформа, цар Фердинанд в австрийска фелдмаршалска униформа, главнокомандващият на българската Действаща армия ген. Никола Жеков, адютантът му Лука Малеев и др. пред Главната квартира в Кюстендил, фотография, май 1918 г. Национален военноисторически музей – София

сключване на мир се криела в обстоятелството, че Съглашението решително отказвало да признае териториалните придобивки на България, спечелени в хода на войната. Неблагоприятното за Централните сили развитие на военните действия на Западния фронт и засилващото се революционизиране на масите карали правителството на Малинов да предположи и възможността за установяване на връзки със Съглашението. Но това не излязло от сферата на плахите помисли в кабинета, тъй като направените по неофициален път от някои политици сондажи показали несъгласието на Съглашението да признае присъединяването към България на Македония и Южна Добруджа. От друга страна, образуването на правителството на Малинов–Костурков породило надежди в лагера на Съглашението за откъсване на България от Централните сили и за нанасяне на флангов удар през Балканите върху Австро-Унгария и Германия. Англо-френската и американската дипломация влезли във връзка с новото българско правителство за сключване на сепаративен мир. За тази цел се прибягнало към услугите на американския генерален консул Мърфи, който няколко пъти предложил услугите си на посредник за започване на мирни преговори. Ал. Малинов и цялото правителство не приели предложението му[22].

Идеята за мир не била чужда на правителството Малинов–Костурков, но такъв не можел да се постигне, без да се отрече дотогавашната външна политика на България, без да се признае, че националното обединение на българския народ не може да се постигне по пътя на войната. Опиянени от спечелените през 1915–1916 г. победи, тези, които стояли зад правителството, а и тези, които подкрепяли либералните партии, не били изгубили надеждите си за успешно завършване на войната. Затова още в първите дни след образуването на новото правителство били предприети мерки не за прекратяване, а за продължаване на военните действия.

За да закрепи духа на войската, новото правителство настояло пред главнокомандващия ген. Жеков да бъде затегната военната дисциплина. С писмо от 7 юли военният министър наредил да се държат далеч от армията „и най-слабите пораженски попълзновения“ [23]. Пред германското и австро-унгарското правителство били направени постъпки за „нормализиране на съюзническите отношения“ и специално за изпълнение на поетите договорни задължения за отпускане на парични средства и военни материали на България за водене на войната. С нота от 12 август 1918 г. до германския и австро-унгарския пълномощен министър Ал. Малинов заявил, че желанието на българското правителство е да поддържа „пълно съгласие и сътрудничество със съюзниците“ [24]. Едновременно с това бил засилен натискът върху селското население за събиране на „излишни“ зърнени храни.

Най-корумпираните служители на Радослововото правителство – околийски началници, кметове, секретар-бирници и др. – били уволнени и на тяхно място от фронта били изтеглени и назначени привърженици на Демократическата и Радикалната партия. Уличените в груби нарушения на законността и в извършване на насилия и жестокости служители на бившия режим били дадени под съд, а някои изпратени на фронта.

Промените в административния апарат и наказанията на някои местни насилници и грабители обаче не можели да подобрят положението. Основния въпрос – за мира – правителството решавало по същия начин, както и предишният режим – война до победа.

В стремежа си да укрепи разклатената военна дисциплина правителството Малинов–Костурков предприело широка акция да убеди войниците в необходимостта да се продължи войната. На фронта били изпратени видни представители на управляващите партии и учени, които произнасяли пред войсковите части „патриотични речи“, силейки се да докажат необходимостта от продължаването на войната. Пропагандната акция на правителството се провалила. Войниците на фронта открито изразявали негодуванието си от продължаването на войната и настоявали за сключване на незабавен мир.

2.

Военните действия на Южния фронт

ПОЛОЖЕНИЕТО НА ФРОНТА. ПАДАНЕТО НА ГОЛЯМА ЯРЕБИЧНА. През пролетта на 1918 г. Южният фронт започвал от гр. Валона в Албания, пресичал Преспанското и Охридското езеро, минавал северно от Битоля, пресичал р. Вардар и Дойранското езеро и по течението на р. Струма достигал Беломорския бряг. Западно от Охридското езеро действал австрийски корпус; между Охридското и Дойранското езеро била разположена групата армии под командването на немския генерал Шолц в състав на 11-а германска армия /преобладаващата част от войските ѝ били български/, разположена от р. Шкумба до вр. Мала Рупа, и 1-ва българска армия, групирана източно от нея; на изток от Дойранското езеро в долината на р. Струма била разположена 2-ра българска армия, а беломорският бряг от устието на р. Струма до устието на р. Марица се заемал от Беломорската дивизия от състава на 4-а българска армия; европейското и малоазиатското крайбрежие на Турция от устието на р. Марица до гр. Алайе се отбранявало от две турски армии [25]. В състава на 11-а армия влизали два корпуса източно и западно от р. Черна.

През март 1918 г. германското командване изтеглило на Западния фронт трите немски дивизии, които до това време държало на Южния фронт. В подкрепа на българските войски останали съвсем незначителни части.

От Орфанския залив до р. Вардар била разположена английската армия, командвана от ген. Милн, в състава на която влизали два английски корпуса; между р. Вардар и р. Бистрица се намирали френска дивизия и гръцкият Корпус на народната отбрана; от р. Бистрица до р. Черна били разположени две сръбски армии, западно от тях до Албания била Източната френска армия, командвана от ген. Анри, в състава на която влизали 6 френски и една италианска дивизия. В Албания действал италиански корпус [26].

През януари–февруари съглашенските войски на Южния фронт, които се намирали под командването на ген. Гийоме, общо възлизали на 22 дивизии – 8 френски, 4 английски, 6 сръбски, 3 гръцки и от италианска страна една дивизия и един корпус. До средата на годината Гърция трябвало да завърши мобилизацията на още 6 гръцки дивизии [27]. С тези сили ген. Гийоме не смятал, че е възможно да се проведе решително настъпление. На 1 март 1918 г. той представил в Париж план, в който се предвиждало да се проведат настъпателни действия с ограничена цел: „Прочее действията в Македония ще се ограничат да се постигне подобрение на една част от фронта или да се безпокои противникът, за да се изтощят силите му и да изразходва резервите си.“ [28]

Офанзивите на германските войски на Западния фронт попречили да се осъществи този план. Само в края на май било предприето настъпление срещу българските войски в района на вр. Голяма Яребична и срещу австрийските войски в Албания по протежение на Адриатическото крайбрежие.

През пролетта на 1918 г. съглашенското командване решило да предприеме замисленото настъпление с ограничена цел, за да ликвидира вдадената като клин в неговото разположение българска позиция в района на вр. Голяма Яребична. Тя имала командно положение над околната местност и предоставяла възможности на българските войски за наблюдение и водене на огън в тила на противника, чиято позиция била изградена само на 400–500 крачки от тяхната. С това настъпление се целяло също да се повдигне бойният дух на гръцките войски. Още на 28 март започнало прегрупиране на няколко гръцки дивизии към района на вр. Голяма Яребична.

Секторът от фронта, срещу който противникът подготвял своя удар, се отбранявал от 5-а пехотна дунавска дивизия.

Овладяването на Голяма Яребична било възложено на гръцкия корпус, в състава на който влизали три дивизии. Настъплението му трябвало да бъде подкрепено от 3 френски полка. Като създал тази ударна групировка, противникът постигнал голямо числено превъзходство.

Рано сутринта на 29 май бил открит силен артилерийски огън по позицията на българските войници, който продължил и на 30 май. По-голяма част от централната позиция на върха попаднала в обкръжение. Въпреки това защитата продължила, като била организирана кръгова отбрана. Но едва след като повечето от защитниците паднали убити, неприятелят успял да завладее върха[29].

Противникът съсредоточил силен артилерийски огън и към височините Рошавата и Гърбавата и употребил отровни вещества, но бил отблъснат. С пристигането на подкрепления след обяд на 31 май положението на височините напълно се закрепило. Противникът не подновил атаките си, а се заел да организира завладяната част от централната българска позиция[30].

С цената на загуба от 2804 души неприятелят успял да ликвидира клина от позицията на българските войски на вр. Голяма Яребична с обща дължина около 3 км. В плен паднали около 1700 български войници. Освен голямото превъзходство в жива сила противникът имал значително огнево надмощие. Неговата артилерия изстреляла 167 647 снаряда, а българската – само 33 000[31].

Постигнатият успех от съглашенското командване все пак бил минимален. Той не успял да окаже непосредствено значително въздействие върху хода на бойните действия на Южния фронт, макар съглашенската пропаганда да му придала голямо значение.

Падането на вр. Голяма Яребична разкрило съществени слабости в отбраната на Южния фронт, като недобре организирано взаимодействие между пехотата и артилерията, несвоевременно насочване на поддръжките и намалена боеспособност на българските войски.

НАСТЪПЛЕНИЕ НА СЪГЛАШЕНИЕТО. ПРОБИВ НА ДОБРО ПОЛЕ. След като настъпателните възможности на германската армия на Западния фронт били изчерпани, към есента на 1918 г. съглашенското командване имало реални възможности да поеме инициативата в действията на Южния фронт.

Още в началото на войната френският генерал Франше д'Епре лансирал идеята да се нанесе съкрушителен удар срещу Германия през Балканския полуостров[32]. След като на 18 юни 1918 г. поел командването на съглашенските войски на Южния фронт, той се заел незабавно с подготвянето на такъв план за решително настъпление на Балканите. На 16 юли планът бил изпратен в Париж.

Одобряването и осъществяването на плана д'Епре се затруднявало от разногласия между съюзниците. Английското правителство смятало, че с териториални отстъпки Съглашението може да постигне сепаративен мир с България. Окончателното решаване на въпроса обаче се възложило на една военно-дипломатическа комисия, която на 29 юли дала своето заключение. В него между другото се казвало: „Сегашното положение в Македония е изключително благоприятно... От една страна, моралното и материалното състояние на съюзните армии никога не е било по-добро. Тяхната военна мощ е достигнала вече своя максимум. От друга страна, българската армия, изоставена сама на себе си след оттеглянето на германските войски, страда от явна морална криза, която намалява нейната способност за съпротива. Впрочем сегашното положение на България е такова, че един военен успех на съюзниците може да предизвика тежки политически отражения... Необходимо е незабавно да се използва това благоприятно положение.“[33]

На 4 септември английското правителство дало съгласието си вече подготвеното настъпление да започне, а на 9 септември се съгласило и италианското правителство[34]. На 10 септември ген. Франше д'Епре получил телеграма от френския министър-председател Жорж Клемансо, с която му се предоставяла свобода на действие[35].

Съглашенското командване разполагало на Южния фронт с превъзхождаща техническа огнева мощ и с общ личен състав от 717 000 души, от които 195 000 французи, 125 000 англичани, 190 000 сърби, 165 000 гърци, 40 000 италианци и 2000 албанци[36]. Общият брой на българските войски възлизал на 560 000 души[37].

Главното командване на българската армия, което се намирало в зависимост от германското Върховно командване, продължавало да се придържа към порочната идея, че с позиционна отбрана, като се нанасят възможно повече загуби на противника при опитите му за настъпление, може да се постигне успех и да се внесе обрат във военните действия. Но дори след като възприело тази стратегия, командването не изградило сигурна отбранителна система, а разпределило почти равномерно силите, с които разполагало, на един фронт от р. Шкумба в Албания до устието на р. Струма в дължина от 354 км: 11-а армия отбранявала полосата от р. Шкумба до вр. Мала Рупа на Кожух планина; 1-ва армия била разположена източно от нея до вр. Висока чука на Беласица планина; 2-ра армия заемала фронта до р. Ангиста в Сярско поле, а източно от нея до устието на р. Струма била разположена 10-а пехотна дивизия[38]. Не били оставени стратегически резерви.

Продължителният опит от войната показал необходимостта в армиите да се изградят две отбранителни полоси, всяка от които да се състои от няколко позиции. Въпреки това на огромно протежение от фронта била изградена само една позиция, която на места се състояла само от два реда окопи. Изкуствените препятствия пред позицията били слаби. Голяма част от укритията не били солидни. Дивизиите, разтегнати на широк фронт, разполагали бригадите и полковете си в една линия, като оставяли слаби резерви. Отрицателно влияние върху организацията и воденето на отбраната изиграло и обстоятелството, че български съединения, в които процентът на германски войски бил съвсем незначителен, се намирали под прякото командване на германски офицери.

Съглашенското командване взело решение да извърши пробив, като нанесе главен удар в направление Воден–Добро поле–Градско и спомагателни удари в направленията Кукуш–Струмица и Битоля–Прилеп с цел да разедини 1-ва и 11-а армия и да ги разгроми, след което да развие успеха в направление на Скопие[39]. Българската позиция в участъка за настъпление на противника била изградена на Доброполския масив, който господствал над околните височини и част от Нидже планина. Но българската позиция, предният край на която минавала по южните склонове на височините Сокол, Скалистата височина, Канарите, Несторовата скала, Продановата височина, Петерник, била слабо укрепена. Тя се състояла от две линии окопи и само на отделни места имало трета линия[40].

Началник-щабът на първа бригада на 8-а пехотна тунджанска дивизия майор Коста Янков дал следната оценка на укрепяването в Доброполския сектор: „Въпросът за укрепяването в

105 мм полско оръдие „Шнайдер“, образец 1913 г. Национален военноисторически музей – София

дълбочина бе най-големият и най-опасният недостатък... Цялата наша фортификационна система почиваше на идеята за водене на бой по фронта, а не в дълбочина... Само първата линия от височините бе работена. Зад нея ние бяхме в пълния смисъл на думата беззащитни.“ [41]

Положението на войниците от полковете, срещу които противникът предприел настъпление, било неимоверно тежко. Поради недояждане войниците „заприличали на привидения“[42]. Прехраната на добитъка била в още по-плачевно състояние. Това водело до изтощаването и измирането му, което рязко намалявало маневреноспособността на артилерията и затруднявало дейността на обозите. Налагало се войниците на гръб да пренасят на 4 – 5 км продоволствие и боеприпаси[43]. В донесение на щаба на 2-ра пехотна тракийска дивизия до Главното командване от 18 август 1918 г. се казвало: „Маса войници без нищо на краката. Часовият бос! Облекло, горното – парцали. Долното – парцали, и грамадната част войници няма.“ [44]

В края на август българското командване вече разполагало със сведения получени от разузнаването в Женева, че съглашенските войски се готвят за решително настъпление към 15 септември, като главният удар ще бъде насочен към Добро поле. В навечерието на настъплението се предали един сръбски офицер и трима войници, които съобщили за пристигането на две френски дивизии и за предстоящата голяма офанзива[45], но и това не подтикнало командването да вземе мерки за прегрупиране на войските и за своевременно привличане на сили към застрашеното направление. Нещо повече, в навечерието на боевете на Добро поле в Кюстендил били извикани, за да участват в тържествата по посрещане на баварския крал 200 войници и подофицери от 10-и пехотен родопски полк, избрани измежду най-храбрите, и 18 офицери начело с командира на полка. Те съставлявали 15% от личния състав на полка и не взели участие в боевете при Добро поле[46].

При тази крайно неблагоприятна за българските войски обстановка започнало съглашенското настъпление срещу Добро поле. То се предшествало от изключително мощна артилерийска подготовка, която започнала в 7 часа на 14 септември и продължила без прекъсване цяло денонощие. Противникови самолети също бомбардирали българската позиция[47]. Артилерийският огън на противника причинил тежки, непоправими разрушения[48]. На места земята била толкова гъсто покрита от парчета снаряди, че пръстта под тях не се виждала. Гъстият барутен дим задушавал войниците. Но те стояли на своите места. Френският майор Казей – участник в боевете, си спомня: „Частите от първата линия изпратиха патрули, за да видят и узнаят размерите на разрушенията. Техните донесения са пълни с отчаяние. Въпреки ужасните изпитания, на които бяха подложени от сутринта, българите не изглеждат ни най-малко деморализирани и нашите патрули навсякъде са отблъснати с пушечен огън. Навсякъде българите са по местата си.“ [49]

Артилерията на българската войска не била в състояние да води ефикасна противобатарейна борба поради своята малобройност и недостига на снаряди. Въпреки че артилерийската подготовка на противника ясно очертала посоката на главния му удар, към застрашения участък бил насочен само един пехотен полк.

Противникът, чиито окопи на места били отдалечени само на 20–60 крачки от позициите на българските войски, преминал в настъпление в 6 ч на 15 септември. Настъплението било своевременно открито. Артилерията дала преграден огън, но той не бил достатъчно силен и не можел да спре напредването на противника, настъпващ в 10 до 14 вериги[50]. Първата атака на противника била отбита с тежки загуби за него. След като привлякъл сили от дълбочина, той подновил настъплението си. Една от френските дивизии се насочила към височините Сокол и Добро поле, които имала за задача да овладее[51]. Скалистият връх Сокол /1825 м/ се отбранявал от една дружина от 10-и пехотен родопски полк. В продължение на 5 часа бойците от дружината отбили пет неприятелски атаки[52].

Височината Руйчета се отбранявала от втора дружина от същия Родопски полк все така упорито, но, притисната от големи противникови сили, дружината започнала да се оттегля. С това тя изложила на опасност източния фланг на защитниците на вр. Сокол и към 21 ч българските войници били принудени да отстъпят височината[53]. С контраатаки и огън полкът продължил да задържа настъплението на противника. Едва през нощта по заповед на командира на бригадата той се оттеглил на втората позиция в района на Тунджанския гребен[54].

Главните сили на френската дивизия настъпили срещу вр. Добро поле /1875 м/, отбраняван от 30-и пехотен шейновски полк. Ожесточен бой се водил на височината Боруна в района на Канарите[55]. Четири пъти противникът безуспешно атакувал. С цената на големи загуби французите успели да проникнат в позицията на полка и го принудили да се оттегли. Но и след това отделни картечници продължавали да стрелят по противника и да задържат неговото настъпление. Французите вкарали в действие огнехвъргачки и само огнените им струи сломили съпротивата на самоотвержените бойци[56].

Упорито се отбранявали защитниците на Доб-

Участието на България в Първата световна война /1915–1918/. Български военнен атлас, С., 1979, с. 189

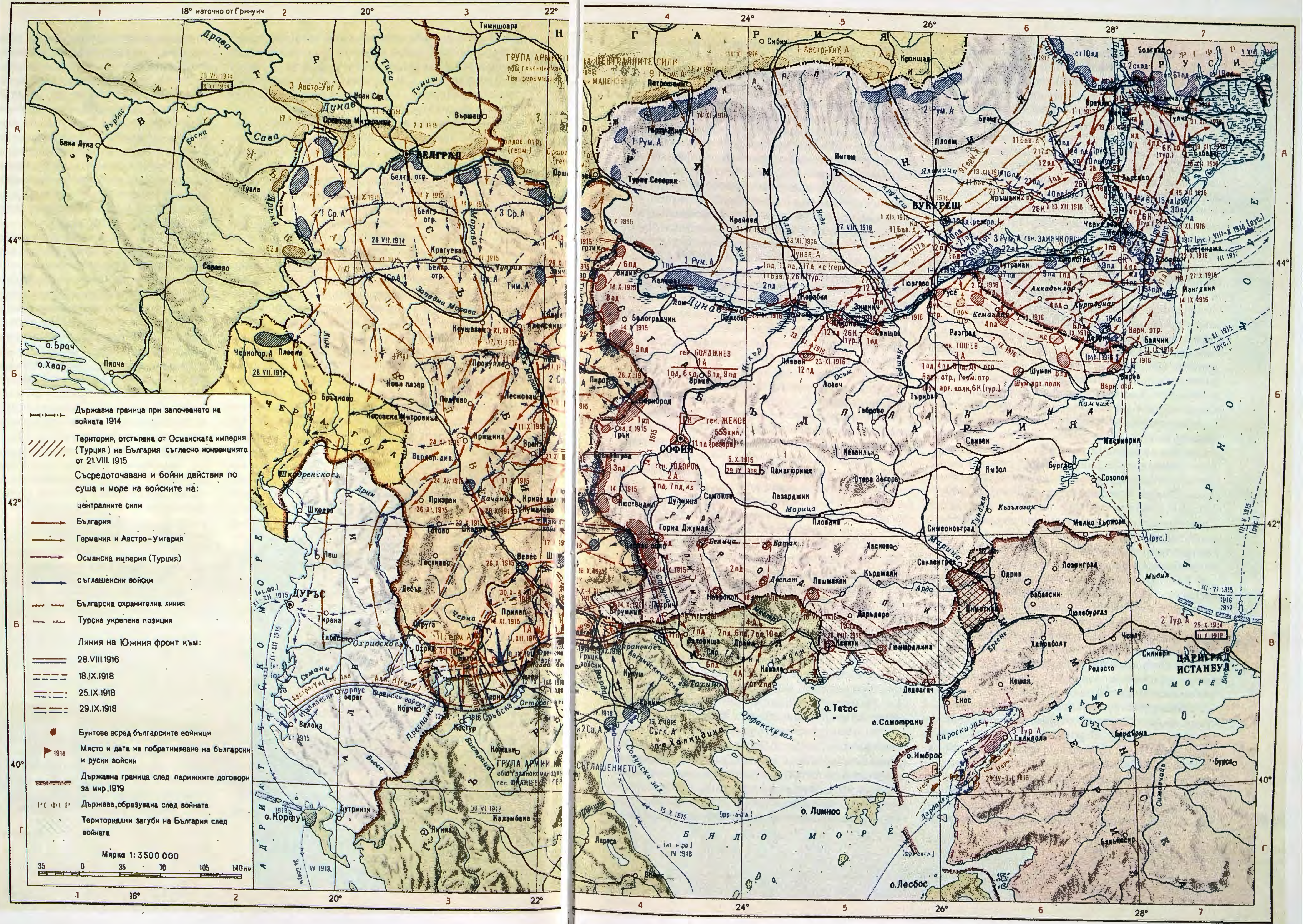
18° източно от Гринуич
Държавна граница при започването на войната 1914
Територия, отстъпена от Османската империя (Турция) на България съгласно конвенцията от 21.VIII. 1915
Съсредоточаване и бойни действия по суша и море на войските на:
централните сили
България
Германия и Австро-Унгария
Османска империя (Турция)
съглашенски войски
Българска охранителна линия
Турска укрепена позиция
Линия на Южния фронт към:
28.VIII.1916
18.IX.1918
25.IX.1918
29.IX.1918
Бунтове всред българските войници
1918
Място и дата на побратимяване на български и руски войски
Държавна граница след парижките договори за мир, 1919
Държава, образувана след войната
Териториални загуби на България след войната
Мярка 1: 3500 000
35
0
35
70
105
140 км
БЕЛГРАД
БУКУРЕЩ
София
ДУРЪС
ЦАРИГРАД ИСТАНБУЛ
Дунав
ЧЕРНА ГОРА
гр. ЖЕКОВ
ген. БОЯДЖИЕВ 1А
ген. ТОДОРОВ 2А
ген. ТОШЕВ 3А
3 Рум. А ген. ЗАЯНЧКОВСКИ
ГРУПА АРМИИ МАКЕНЗЕН
Сълг. А
ЧЕРНО МОРЕ
БЯЛО МОРЕ
МРАМОРНО МОРЕ
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
о. Тасос
о. Самотраки
о. Имброс
о. Лимнос
о. Лесбос
о. Корфу

ро поле. Особено силна съпротива оказал картечният взвод на пор. Андреев. Противникът отново вкарал в действие огнехвъргачки. В пламъците им изгорели пор. Андреев и неговите картечари[57].

Под натиска на многобройния противник полкът се оттеглил на отсечната позиция на Шейновския рид, където отново успял да спре неговото настъпление. Оттеглянето се извършило в пълен ред под прикритието на отделни картечници. След като привършвали патроните, картечарите хвърляли ръчни гранати. Над позицията на полка се появили самолети, които открили картечен огън и пуснали бомби. Шейновци ги посрещнали с пушечен и картечен огън и успели да свалят един самолет. Французите привлекли нови сили от дълбочина и принудили полка да се оттегли към Стояновата височина. Въпреки героичната защита височината била овладяна.

Втората френска колониална дивизия настъпила срещу височините Шейновец и Кравица, които имала за задача да овладее. 29-и пехотен ямболски полк оказал упорита съпротива. Застрашени от обкръжаване, отбраняващите подразделения по обед се оттеглили на скалистата височина Кравица. Тук настъплението на колониалната дивизия било спряно с огън и контраатаки[58].

Още по-ожесточена борба се водила на височината Шейновец. Противникът успял да я овладее, но бил отхвърлен с контраатака, водена от подполк. Ламбринов, командир на 3-и пехотен полк, изпратен в помощ на защитниците на Доброполската позиция. Стигнало се до кървав ръкопашен бой. Две роти преследвали разбития неприятел. Противникът подновявал неколкократно настъплението си, но бивал отблъскван със стремителни контраатаки. При последната от тях бил ранен смъртоносно храбрият подполк. Ламбринов[59].

Като открил масиран огън и привлякъл подкрепления, неприятелят успял да овладее височината. След падането на Шейновец неприятелят успял с обход да завладее височината Кравица, въвеждайки в боя свежа сръбска дивизия[60]. През нощта 29-и пехотен ямболски полк, от който останали живи само 231 войници и офицери, се оттеглил на втората позиция в района на височините Голям и Малък Козяк[61].

Шумадийската сръбска дивизия настъпила срещу хребета Петерник, отбраняван от 32-ри пехотен загорски полк. Огромното числено и огнево превъзходство на противника принудило полка да се оттегли на височината Малък Кукуруз, а вечерта – на втора позиция в района на височините Малък Козяк и Камила[62]. Части от Шумадийската дивизия настъпили и срещу позициите на 80-и пехотен полк, но безуспешно. Всичките атаки били отблъснати. Настъпили, другите две сръбски дивизии от 1-ва сръбска армия – Дринската и Дунавската – също се натъкнали на съпротива, която показала непоколебимостта на българската пехота. Атаките на двете дивизии завършили безуспешно[63].

На 15 септември противникът успял да се вклини в позицията на българските войски на дълбочина около 6 км, без да постигне разкъсване на фронта. В направление на главния удар той загубил 2000 души, а общо – 3300 души[64]. Българските полкове, които самоотвержено отбранявали своите позиции, също понесли големи загуби. Повечето от тях останали с по 200 до 400 бойци. Войниците основателно нарекли Добро поле „Кърваво поле“[65].

Остатъците от оттеглилите се на втората позиция български пехотни полкове не били в състояние да я удържат, още повече че тя не била укрепена. Те били лишени от необходимата артилерийска подкрепа. При оттеглянето част от батареите били изоставени, като артилеристите взели затворите на оръдията, за да не бъдат използвани от противника. Положението можело да бъде закрепено само с помощта на поддръжките, но голямото им отдалечаване от фронтовата линия попречило на своевременната им намеса. Само 31-ви пехотен полк успял да пристигне навреме на втората отбранителна позиция и заел височините Бригадната и Голям Козяк[66].

През цялата нощ срещу 16 септември противникът обстрелвал със силен артилерийски огън българските части, разположени на втората позиция. Сутринта на 16 септември огънят станал ураганен. През този ден главните усилия на противника били насочени към височината Голям Козяк, която имала господстващо положение над цялата позиция. Атаките на сръбската Югославянска дивизия били отбити с огън, а по обед и с контраатака. Тимошката дивизия била задържана пред хребетите Камила и Тополец. Благодарение на огромното числено превъзходство привечер неприятелят успял да овладее височината Голям Козяк и да развие успеха си към нейните флангове[67]. Отбраната на българската войска била разкъсана на фронт около 15 км и в дълбочина до 10 км.

На 17 септември Югославянската дивизия била задържана пред Железни врати и Кучков камък. Тимошката дивизия успяла да овладее височината Камила[68]. Широчината на пробива достигнала 20 км, а дълбочината му – 12 км. Българското командване не разполагало с резерви, за да се противопостави на противника. Той продължил настъплението си, без да среща сериозна съпротива. На 20 септември размерите на пробива достигнали 50 км в ширина и 45 км в дълбочина. Вече не било възможно фронтът да се стабилизира.

ВЕЛИЧАВА ЗАЩИТА НА ДОЙРАНСКАТА ПОЗИЦИЯ. Английската армия, командвана от ген. Милн образувала дясната ударна група на съглашенските войски. Тя включвала: гръцки корпус, разположен от устието на р. Струма до Бутковското езеро; английски корпус, съставен от една английска и една гръцка /Критска/ дивизия, разположени от Бутковското до Дойранското езеро, и втори английски корпус, съставен от три английски и една гръцка /Сярска/ дивизия, разположени от Дойранското езеро до Мая даг.

Английската армия имала за задача да извърши пробив западно от Дойранското езеро, след което да развие успеха към Струмица–Берово[69]. Ген. Милн решил да нанесе главен удар с единия английски корпус западно от Дойранското езеро към вр. Дуб и с втория източно от Дойранското езеро.

Западно от Дойранското езеро на фронт от 14 км до вр. ГолямаВаровита се отбранявала българската Плевенска дивизия[70]. Позицията била добре укрепена с дълбоки непрекъснати окопи и телени мрежи пред тях. Изработени били солидни наблюдателници и укрития, а оръдията били защитени от бетонни куполи. Доброто укрепване на позицията изиграло голяма роля по време на боевете[71]. Осигурена била дивизионна поддръжка на втора линия окопи от главната позиция. На втората позиция бил разположен армейски резерв. Командирът на дивизията ген. Владимир Вазов и неговият щаб взели мерки за сравнително по-доброто снабдяване с продоволствие и облекло, което допринесло за укрепване на бойния дух на личния състав.

Противникът съсредоточил западно от Дойранското езеро срещу Плевенската дивизия силно превъзхождащи сили: 42 батальона срещу 17 български дружини, 300 картечници срещу 184, 231 оръдия срещу 133, а по посока на главния удар на фронт от 4 км насочил 28 батальона срещу 10 дружини, 184 картечници срещу 72, 147 оръдия срещу 67. Съглашенските войски били отлично снабдени с боеприпаси, докато българските разполагали с много ограничено количество и били принудени да ги пестят. По време на артилерийската подготовка противникът изстрелял срещу Дойранската позиция 150 000 снаряда, а българската артилерия изразходвала само 4000[72].

Артилерийската подготовка на противника започнала на разсъмване на 16 септември и продължила с малки прекъсвания две денонощия, но нито едно укритие на българската позиция не било съборено и затова човешките жертви били незначителни – 9 убити и 25 ранени[73].

Настъплението на противника започнало в 4,40 часа на 18 септември. Българската артилерия открила унищожителен преграден огън. Частите на една от английските дивизии от втория корпус успели да овладеят само опорните пунктове Слатина и Габаре от предната позиция, но с контраатаки били отхвърлени обратно[74]. Частите на втора английска дивизия от същия корпус настъпили срещу опорните пунктове Солун и Цербер, а придаденият към нея полк от гръцката Сярска дивизия – към опорните пунктове Свищов и Съединение. Последните отбранявал българският 33-и свищовски полк. Англичаните овладели опорния пункт Солун на предната позиция и проникнали в опорния пункт Цербер на главната позиция, но с контраатаки в ожесточен ръкопашен бой били отблъснати и принудени да се оттеглят на изходните си позиции[75].

Гръцката пехота успяла да овладее опорния пункт Свищов, а след това и Съединение, но със стремителни контраатаки била отхвърлена, като понесла големи загуби. При една от контраатаките загинал като храбрец майор Васил Манолов, набучен на вражеските щикове[76]. Съглашенските части, които настъпили срещу участъка на 17-и пехотен доростолски полк, след ожесточен бой успели да овладеят опорните пунктове Канарата и Лерин[77], след което завзели и височината Ловчанска на междинната позиция. Оттам противникът продължил настъплението си и проникнал в опорните пунктове Царевец, Тигър и Бончев, а един батальон се насочил към Кала тепе, но със смели контраатаки бил отхвърлен, като понесъл големи загуби. Българските части отново заели загубените опорни пунктове. Взети били 200 пленници. В участъка, отбраняван от българския 58-и гюмюрджински полк, противникът заел опорните пунктове Жеков и Кирил от предната позиция, след ожесточен бой овладял разрушения от артилерийския огън гр. Дойран и настъпил към главната позиция. Той успял да овладее първата линия окопи на опорните пунктове Бошнаков, Вазов и Йотовски от главната позиция, но и тук бил отхвърлен с контраатаки[78].

На 18 септември източно от Дойранското езеро срещу позицията на 11-а македонска дивизия настъпили Критската гръцка дивизия и бригада на английската дивизия от първия корпус на ген. Милн. Още през нощта предните противникови части се изнесли напред и заели позиция зад насипа на жп линия, която минавала пред българската позиция. Неприятелските вериги настъпили по откритото поле и затова понесли големи загуби от огъня на българската артилерия. Противникът не издържал и започнал да се оттегля[79].

С цената на големи загуби на 18 септември противникът успял да достигне пред главната позиция на Плевенската дивизия. Много неприятелски подразделения и части били разгромени. Един от английските батальони останал с трима офицери и 100 войници, друг – с един офицер и 55 войници, трети – с един офицер и 40 войници.

През нощта срещу 19 септември противникът продължил да води силен артилерийски огън по позицията на Плевенската дивизия, като я бомбардирал със снаряди със задушлив газ. Предприетото настъпление на 20 септември било спряно и новите противникови части били принудени да отстъпят. Напълно разстроен от понесените загуби, привечер неприятелят се оттеглил на изходните си позиции.

Размерите на поражението на английския корпус се виждат от понесените от него жертви: 11 673 убити и ранени и 547 пленници. Българските загуби възлезли на 518 убити, 998 ранени и 1210 безследно изчезнали[80]. При Дойран в самия край на войната българската армия извоювала една от най-големите си победи. Англичаните нарекли Дойран „Българския Вердюн“.

Френската източна армия, командвана от ген. Анри, образувала лявата ударна група, като включвала пет френски дивизии, плюс френска конна бригада, една италианска и една гръцка дивизия. Тя имала задача да извърши пробив западно от р. Черна, след което да развие успеха към Прилеп, за да разкъса силите на 11-а армия и да отхвърли към албанските планини групировката в района на Преспанското и Охридското езеро. След това с главните си сили трябвало да продължи настъплението към Скопие, където да се съедини с главната ударна група[81].

На 14 септември започнала мощна артилерийска подготовка на противника. На 15 септември съглашенските войски атакували позицията на 1-ва пехотна софийска дивизия в района на шосето Битоля – Прилеп и планинския участък западно от него, както и позицията на 8-и приморски полк в района на кота 1050, но всичките им атаки завършили с големи загуби за тях, без да постигнат успехи. Противникът нарекъл местността пред кота 1050 „участък на страданието“[82].

И при отбраната на Дойранската позиция, където нанесли тежко поражение на противника, и северно от Битоля, където успели да удържат своите позиции, и при Добро поле, където успех постигнал противникът, българските войници проявили голяма храброст и себеотрицание. Те били крайно изтощени от войната, борели се за постигане на мир, готвели се да наложат своите искания с оръжие и все пак стояли до смърт в окопите, защото милеели за своята родина и търсели пътища за нейното спасение.

И след пробива при Добро поле българското Главно командване не се отказало от мисълта да продължи войната. Разисквани били планове за настъпление с фланговете на 11-а и 1-ва армия, които удържали натиска на противника, за нанасяне на концентрични удари по долината на р. Вардар и откъм долното течение на р. Струма към Солун за разгромяване на основната комуникационна база на съглашенските войски. Поради тяхната несъстоятелност те били изоставени[83]. Усилията на командването се насочили към ограничаване на противниковия пробив и стабилизиране на фронта. За целта на 20 септември 1918 г. то издало заповед за оттегляне на 11-а и 1-ва армия към долината на р. Вардар и взело мерки за прехвърляне на части от 2-ра и 4-а армия към района на пробива. Сред войнишките маси обаче бил възпламенен революционен взрив, който не можел да бъде потушен.

3.

Войнишко въстание, септември 1918 г.

ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕ НА РЕПУБЛИКА В РАДОМИР. При напрегната вътрешнополитическа обстановка, когато народните маси се насочвали към самостоятелно действие, за да сложат край на участието на България във войната, в средата на септември 1918 г. настъпилите събития на Южния фронт развързали възела на противоречията и послужили като тласък за избухване на войнишко въстание.

След пробива при Добро поле съглашенското командване вкарало в сражението кавалерийски части. Те преминали р. Черна в посока към гр. Прилеп. После достигнали гр. Велес и по р. Вардар се насочили към гр. Скопие. Българските войски, които се намирали на запад от мястото на пробива, наброяващи към 100 000 души, били заплашени от обкръжаване. Те започнали да се изтеглят на североизток, но това станало твърде късно и се извършвало бавно. Поради това, когато наближили Скопие, градът се оказал завзет от съглашенски войски. Пътят за отстъпление към България бил затворен.

Българските войски, намиращи се източно от пробива до р. Вардар, започнали да отстъпват към старите граници на България. Постепенно отстъплението особено на частите от 2-ра тракийска и 3-а балканска дивизия изгубило организирания си характер. Частите на 1-ва армия, намираща се източно от р. Вардар, също били принудени да отстъпят, заплашени от обкръжаване. Така отбраната на Южния фронт рухнала по цялата дължина.

Положението на фронта можело да се закрепи и като се изпратят в помощ на българската армия значителни германски и австро-унгарски войски. Поради това още в първите дни на съглашенското настъпление при Добро поле заместник-главнокомандващият ген. Тодоров /главнокомандващият ген. Жеков се намирал на лечение във Виена/ в телеграма до германската Главна квартира настоял да бъдат изпратени подкрепления в размер на 6 дивизии. Искането било отхвърлено под предлог, че войната щяла да се реши на Западния, а не на Балканския фронт[84].

Командването на армията създало войскови кордони пред отстъпващите части. Издадени били заповеди за разстрелване без съд на проявилите „малодушие“. Но и това не помогнало. Движението на напуснали фронта войници към вътрешността на страната продължавало да се засилва. Към градовете Берово, Пехчево, Царево село, а след това към Горна Джумая и Кюстендил се движели войскови групи, наброяващи 50, 100 и дори 250 души начело с новоизбрани командири и специално съставени антивоенни комитети.

Отстъплението на българските войници и напускането на фронта не било предизвикано от малодушие или от страх пред настъпващия противник. Срещу него те устояли в продължение на 3 години и му нанесли множество поражения. Но търпението на войниците било изчерпано. Пробивът при Добро поле отприщил бента на натрупаната в продължение на години народна мъка.

Идеята за въоръжено въстание зреела дълго сред войнишките маси, но се оформила окончателно и се проявила с взривна сила на 24 септември по горното поречие на р. Брегалница. Там сред множеството отстъпващи от фронта войници започнало Войнишкото въстание[85]. От Берово и Пехчево въстаналите войници се насочили към Кюстендил, Горна Джумая и Радомир с ясно осъзната цел – превземане на София, събаряне на правителството и сключване на примирие и мир. На път за София една организирана въстаническа група начело с войнишки съвет, оглавяван от подпор. Димитров, нападнала и превзела през нощта на 24 срещу 25 септември Главната квартира на Действащата армия в Кюстендил, арестувала всички офицери и ги повела под конвой през Конявската планина към Радомир. След съвещание на войнишкия съвет в планината арестуваните били освободени, а въстаниците продължили към Радомир[86].

По време на превземането на Главната квартира в София заседавал коронен съвет. На него присъствал царят, престолонаследникът княз Борис, личният секретар на царя Страшимир Добрович, всички министри и началник-щабът на армията ген. Христо Бурмов. Последният изнесъл доклад, в който обрисувал положението на фронта оптимистично. След закриването на коронния съвет от Кюстендил било съобщено за нападението на Главната квартира. Решено било Министерският съвет да се събере на заседание рано сутринта на следващия ден. Същевременно военният министър ген. С. Савов дал първите нареждания за отбраната на София срещу настъпващите въстаници.

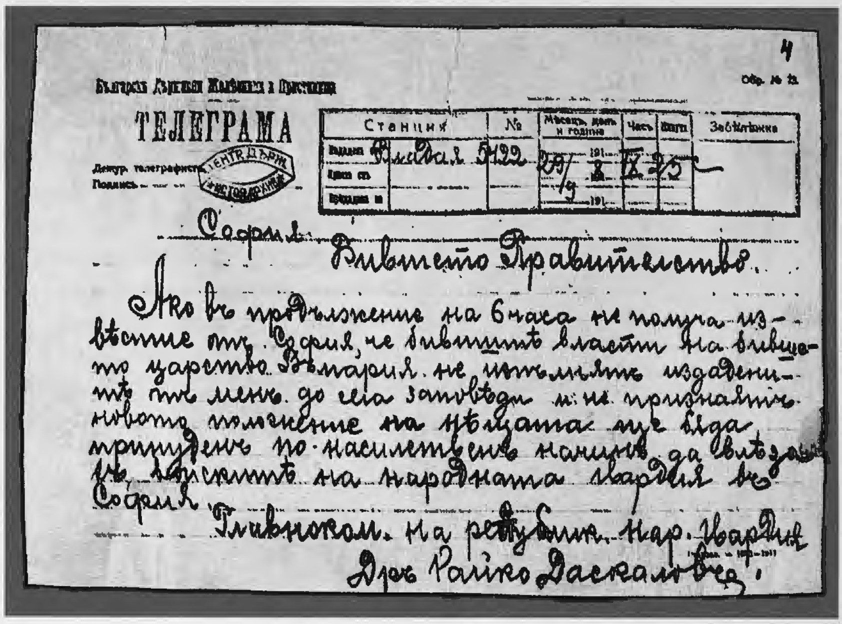
ТЕЛЕГРАМА

София.

Бившето Правителство.

Ако въ продължение на 6 часа не получа известие отъ София, че бившитѣ власти на бившето царство България не изпълнятъ издаденитѣ отъ менъ до сега заповѣди и не признаятъ новото положение на нѣщата ще бѫда принуденъ по насилственъ начинъ да възложа функциитѣ на народната гвардия въ София.

Главноком. на републик. нар. гвардия
Д-ръ Райко Даскаловъ.

Телеграма от Райко Даскалов до правителството в София, Владая, 29 септ. 1918 г. ЦДА – София

Известието за нападението над Главната квартира и за насочването на въстаниците към София създало голяма тревога сред членовете на правителството и Двореца. На заседанието си на 25 септември сутринта Министерският съвет взел по спешност решение да бъде поискано от Съглашението сключване на примирие. За тази цел била избрана делегация в състав Ан. Ляпчев и ген. Ив. Луков. Към делегацията бил аташиран С. Радев. Срещу решението на Министерския съвет се обявил само цар Фердинанд. По-късно той не скрил намерението си да поиска оставката на Малиновото правителство, за да се продължи войната, като се образува фронт по билото на Стара планина[87]. Пред заплахата от настъплението на въстаналите войници към Радомир той отложил изпълнението на замисления план.

Делегацията за сключване на примирие със Съглашението заминала за Солун на 25 септември. Същия ден по предложение на военния министър бил освободен от затвора Александър Стамболийски. Малко по-късно по настояване на

Митинг пред Народния дом в София свикан от БРСДП /т.с./, фотография, 1918 г. Национален исторически музей – София

Стамболийски от затвора бил освободен и Райко Даскалов. Освобождаването на Стамболийски от затвора било извършено с цел да се използва неговият авторитет сред войниците за спиране на отстъплението и за заздравяване на фронта[88].

Известията за избухването на Войнишкото въстание принудили правителството да вземе решение за изпращане на делегация, която да съдейства за спиране на отстъплението на войниците от фронта и за прекратяване на започналата въоръжена акция. За целта била съставена група от видни политически дейци, която заминала на 26 септември след обяд за Радомир. В нея влизали Ал. Стамболийски, ген. С. Савов, Н. Сакаров, Ал. Гиргинов, Ил. Георгиев, Ст. Момчев, Р. Даскалов и Ал. Механджийски. Те пристигнали в Радомир вечерта на същия ден и заедно или поотделно агитирали въстаниците да се върнат на фронта и там да дочакат сключването на примирие с неприятеля. Сутринта на 27 септември агитациите били подновени, но не дали резултат. Въстаниците изразили твърда решимост да продължат движението си към София, за да съборят правителството и да наложат сключването на примирие и мир.

След неуспеха в Радомир делегатите решили да отидат в Кюстендил, за да се осведомят за положението на фронта и да съдействат за спирането на потока от отстъпващи и разбунтували се войници. Началник-щабът на армията дал „успокоителни уверения“, но те не отговаряли на действителността. От горното поречие на Брегалница в Кюстендил пристигали все нови и нови групи въстанали войници, които бързали да заминат с влакове за Радомир. На гара Кюстендил Стамболийски държал реч пред въстаниците, с която ги призовал да се върнат на фронта, но думите му били посрещнати с неодобрение.

По време на посещението на делегацията в Кюстендил Р. Даскалов се отделил от групата и се върнал в Радомир. Той решил да застане начело на въстаниците и с въоръжена сила да принуди управляващите в София да капитулират. От Радомир Даскалов се свързал по железопътния телеграф със Стамболийски, уведомявайки го за взетото решение и го поканил да подкрепи замислената акция, като дойде в лагера на въстаниците. Той помолил Стамболийски да се съгласи да бъде провъзгласен за председател на временното правителство, което трябвало да се образува. Стамболийски заминал за Радомир, но не останал там, а се върнал в София с цел да убеди правителството доброволно да се откаже от властта, за да се избегнат ексцесии и кръвопролития между въстаниците и правителствените войски. В София той бил заплашен с арестуване и бил принуден да се укрие[89].

Преди да бъде предприето настъпление на въстаниците към София, на 27 септември към 13 ч със специална прокламация временното правителство в Радомир обявило премахването на монархическия режим и провъзгласяването на България за република. Прокламацията гласяла: „Днес, 27 септември 1918 г., българският народ скъса веригите на робството, катурна деспотичния режим на Фердинанд и неговите помощници, обявява ги за народни врагове, прокламира се за освободен, с републиканско управление народ и подава ръка на европейските народи за примирие и разбирателство. От днес цар Фердинанд и династията му и бившето правителство са свалени. Всички окръжни управители, околийски началници, коменданти, кметове и войнишки началници ще изпълняват заповедите на временното правителство на републиката. Председател: Ал. Стамболийски. Главнокомандуващ: Райко Даскалов.“[90]

В деня на провъзгласяване на републиката сред въстаниците били разпространени позиви, издадени от образувания в града революционен комитет, в състава на който влизали представители на БРСДП /т.с./, БЗНС и един анархист. Войниците искали да се прекрати войната и да бъдат наказани виновниците за народните страдания и жертви. В един от позивите се казвало: „Затова, другари, в името на народното спасение ние, 30 000 души войници, се вдигнахме като един и искаме да ги премахнем /царя, неговите генерали и българските думбази/, да премахнем и техните закони, които са създадени против народа, а не за народа.“[91]

ОТНОШЕНИЕТО НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ. Избухването на Войнишкото въстание било посрещнато с неодобрение и осъждане от ръководителите на парламентарните политически партии. На 28 септември във вестниците било отпечатано „Изявление на целокупната парламентарна земеделска група“, в което се осъждала въоръжената акция на въстаналите войници. След няколко дни, в разгара на боевете между въстаническите части и правителствените войски, изявлението било отново отпечатано с добавка, в която още по-категорично се осъждали станалите „смутове“. Един ден преди това парламентарната група на БЗНС имала заседание, на което било взето решение да се действа в съгласие с всички парламентарни групи за „умиротворяване на страната“. В специално издадено съобщение за това заседание между другото се казва, че парламентарната група на БЗНС била сплотена с правителството за бързо сключване на мира и че тя била дълбоко потресена от известията за поведението на Р. Даскалов[92].

Главно действащо лице при съставянето на двете изявления и на решението на парламентарната група на БЗНС бил Димитър Драгиев. Той провеждал политиката на десницата в ръководството на съюза. Но с него били солидарни в дните на Войнишкото въстание и други земеделски ръководители, разбира се, без Ал. Стамболийски, който се укривал в София, и Р. Даскалов, който оглавил въстанието.

Против Войнишкото въстание се обявила и парламентарната група на Социалдемократическата партия /широки социалисти/. На 30 септември 1918 г. във в. „Народ“ била обнародвана „Декларация на Работническата социалдемократическа партия /обединена/“. Заявявало се, че парламентарната група на БРСДП /о/ поддържа най-енергично предложението за сключване на примирие и мир. Заедно с това тя осъжда всяка „анархия“, откъдето и да идва, и апелира към войската да запази единодушие и самообладание[93].

Отрицателно отношение към Войнишкото въстание побързали да изразят и ръководителите на „Съюза на съюзите“, които се намирали под ръководството на партията на широките социалисти. На 28 септември „Съюзът на съюзите“ излязъл с декларация, в която призовал всички „прогресивни и демократични сили“ да бъдат готови и ако е потребно, да влязат в борба за отстояване „гражданските и политически права на нацията“, както и за завършване докрай делото на мира, предприето от правителството. Въстаналите войнишки маси били определени като „реакционни сили“, опитващи се да създадат „поврат в демократическото развитие на страната“[94].

Политическите партии от двата лагера – управляващите Демократическа и Радикалдемократическа партия и подкрепящата ги Народна партия, от една страна, и миналите в опозиция на правителството либерални партии, от друга страна, всичките в лицето на своите ръководители се обявили най-категорично срещу въстанието и призовали към неговото бързо и безмилостно потушаване. Въстанието застрашило съществуващия обществено-икономически и политически строй в страната и това ги обединявало, притъпявало разногласията между тях.

Тесните социалисти не осъдили, но не се и обявили в подкрепа на въстанието. Макар да водела непримирима борба срещу буржоазно-монархическия строй и да се вдъхновявала от делото на болшевиките, БРДСП /т.с./ схванала Войнишкото въстание само като стихиен антивоенен бунт. Участието на селските войнишки маси в борбата против войната и против онези, които я предизвикали и водели, според партийното ръководство щяло да продължи до подписването на мира. След това селяните нямало да участват в борбата за събаряне на капиталистическото господство. Поради всичко това ЦК на БРСДП /т.с./ отхвърлил предложението на Ал. Стамболийски за обща борба срещу правителството Малинов–Костурков и за съвместно вземане на властта[95].

ПОТУШАВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО. Провъзгласяването на република било последвано от усилия за внасяне на организираност в редовете на въстаниците и за тяхното приближаване към подстъпите за София. Движението се извършило с влакове и в пешеходни колони от Радомир през Перник и Владая към столицата. Наред с въстаническите роти и дружини по пътищата към града се движели много неорганизирани войници, които напуснали фронта и се отправяли към родните си места.

Когато в София научили за провъзгласяването на републиката и за насочването на въстаническите войски към столицата, уплахата сред управляващите среди се засилила извънредно много. Фердинанд се оттеглил в специален влак, охраняван от немски войници на гара Надежда. Оттам, при засилване на опасността, той възнамерявал да отпътува за Австро-Унгария. Тревога обхванала военното командване и членовете на Министерския съвет. Главната квартира на армията, нападната за втори път от въстаниците, била преместена от Кюстендил в София. Настойчиво било поискано да се ускори прехвърлянето на 217-а германска пехотна дивизия в столицата за охраната ѝ заедно с частите на местния гарнизон. София била обявена за крепост в обсадно положение. За неин комендант бил назначен военният министър ген. Савов, заменен по-късно от ген. Ал. Протогеров. Районът на крепостта обхващал града и разположените в околностите му села. За охрана на пътищата, водещи към София, били поставени военни застави при Захарната фабрика, в Княжево, Бояна, Горна баня, на Коньовишките възвишения, в Панчарево и на други места[96].

На 27 септември въстаниците достигнали Перник. Там при Р. Даскалов се явили представители на пернишките миньори с искане да се присъединят към въстаническите части. Даскалов отклонил предложението под предлог, че не трябва да се разгаря гражданска война в страната. Преди това, при приближаването на въстаниците към Перник, по инициатива на местния комитет на БРСДП /т.с./ и ръководството на Рудничарския съюз в София били изпратени двама миньори за установяване на връзка и получаване на указания от ЦК на партията. Те се явили при Хр. Кабакчиев, който ги уведомил за решението на ЦК на партията да не се намесва в развиващите се събития[97].

На 28 септември от гара Владая към София заминал влак, с който пътували неорганизирани и ранени войници и граждански лица. Той бил спрян при Захарна фабрика и пътуващите били подложени на унищожителна пушечна и артилерийска стрелба. Убити били към 500 души, а останалите откарани в Софийския централен затвор[98].

Вестта за масовия разстрел при Захарна фабрика достигнала движещите се към София въстанически части и засилила решимостта им за превземане на столицата и наказване на виновниците за народните страдания и жертви. На 29 септември сутринта във Владая били събрани 6000–7000 организирани въстаници. От Радомир и Перник продължавали да пристигат нови въстанически отряди. Всички настоявали за настъпление към София, но то се бавело. Към 9 часа Даскалов изпратил до правителството телеграма: „Ако в продължение на шест часа не получа известие от София, че бившите власти на бившето Царство България са признали новото положение на нещата, ще бъда принуден по насилствен начин да вляза с войските на народната гвардия в София.“ [99]

Р. Даскалов хранел надежда за доброволна капитулация на правителството. Той не бил запознат с взетите мерки за отбрана на столицата и за пристигането в нея на части от 217-а германска пехотна дивизия. Очакването му за капитулация се оказало напразно. Вместо това няколко часа след изпращането на телеграмата над въстаническите войски прелетели самолети, които хвърлили печатни позиви, призоваващи въстаниците да напуснат „лагера на разбойниците“. Няколко часа по-късно въстаническите сили били обстрелвани от самолети с картечници и бомби. Но походът към София продължил.

Настъплението към София започнало около 16 ч на 29 септември. Въстаническите войски били организирани в 3 колони. Първата се насочила през м. Сврачар към Бояна и Боянския редут, втората /най-многобройната/ – по шосето от Владая към Княжево, а третата – вляво от шосето през южните склонове на Люлин към Горна баня. Начело на средната колона застанал Р. Даскалов, който бил запасен офицер и имал познания за водене на бойни действия. Началник-щаб на въстаническите войски бил фелдфебел Георги Дамянов. За разузнаване на разположението на противника пред всяка колона били изпратени разузнавателни групи[100].

Първата схватка с правителствените войски станала при Александровия мост над Княжево. Правителствените войски не издържали натиска и се оттеглили към Княжево, а след това към Павлово и Овча купел. Към 19–19,30 ч на 29 септември въстаниците от средната колона овладели Княжево. Приблизително по същото време през Бялата вода въстаниците от дясната колона наближили Бояна и проникнали в Боянския редут, където били разположени правителствени подразделения. Въстаниците от лявата колона достигнали Горна баня.

С настъпването на нощта настъплението към София било преустановено по заповед на Даскалов под предлог, че можели да станат „изстъпления“ в града. Нанасянето на решителния удар било отложено за другия ден, 30 септември, в 5 ч. С това на правителствените войски била дадена възможност да се организират и да получат подкрепления. Между тях била една германска дружина с картечници и артилерия. Когато настъплението на въстаниците трябвало да започне, те били нападнати от правителствените войски, които настъпили също в 3 колони. Средната, в която била включена германската дружина, след упорит бой овладяла Княжево и продължила настъплението си към Владая. Преодолели съпротивата на въстаническите войски и частите, които действали по северните склонове на Витоша и Люлин. Към обяд на 30 септември правителствените войски завзели с. Владая и тамошната жп гара. Броят на убитите въстаници възлизал на 2500 – 3000 души. Пленени били около 2000 въстаници. В боя при Княжево Р. Даскалов бил ранен, а Г. Дамянов пленен[101].

Така опитът на въстаническите войски да превземат столицата завършил с неуспех. Боевете се пренесли от подстъпите към София в Пернишкото поле. Там на 30 септември и на 1 октомври въстаниците оказали силна съпротива на правителствените войски при селата Мошино и Църква. Но те били нападнати от преминала през Мало и Голямо Бучино правителствена кавалерия и били принудени да напуснат Перник. От Кюстендил продължили да пристигат нови въстанали войници, но съотношението на силите ставало все по-неблагоприятно за въстаниците и отстъплението им на юг продължило. На 2 октомври правителствените войски овладели Радомир. С това бил сложен край на организираната въстаническа съпротива.

Раненият Даскалов се укрил в радомирските села. След това със съдействието на Александър Димитров той се предал на настъпващите от юг съглашенски войски[102]. Пленените въстаници били откарани в Софийския централен затвор, а след това с товарни влакове били преместени в шуменските казарми. Там били подложени на репресии и подведени под съдебна отговорност като „държавни престъпници“[103].

Войнишкото въстание зреело дълго. Но въпреки това не била създадена организация, която цялостно, премислено и системно да го подготви, обяви и ръководи. Във въстанието участвали войници, нисш команден състав и офицери с различни политически убеждения. Едни били членове и съмишленици на БЗНС, други на БРСДП, а трети – безпартийни или симпатизирали на някои от дребнобуржоазните партии. Обединявала ги идеята за мир, за събарянето на „буржоазно-монархическото правителство“ и за прогонване на цар Фердинанд. Оттук и ентусиазмът, с който било посрещнато провъзгласяването на Радомирската република. Събарянето на правителството и прогонването на царя се свързвали с излизането на България от войната. Това било основната цел на въстаналите войници, но то не било достатъчно, за да служи като програма на започналата въоръжена борба.

Войнишкото въстание завършило с неуспех на първо място поради подценяване от страна на въстаническото ръководство на силите на правителството Малинов–Костурков и на Главното командване на армията. Оттук прибързаността, с която започнало настъплението към София, и спирането му, когато били овладени решаващи позиции при Княжево, Горна Баня и Бояна. Обявяването на Радомирската република било едно от преломните събития по време на участието на България в световната война. Кървавата схватка между изтерзаните войнишки маси и правителствените войскови части станала показател за навлизането на страната в дълбока криза и остро противостоене. Въстанието принудило правителството да вземе спешни мерки за излизане на страната от войната.

4.

Излизане от войната

СКЛЮЧВАНЕ НА СОЛУНСКОТО ПРИМИРИЕ. Още в деня на вземане на решение за примирие, на 25 септември, българската делегация се отправила за Солун. Тя преминала пътищата, по които се движели въстаналите войници, и наближила фронта при Долна Струма, където 2-ра армия устоявала успешно на натиска на английските войски.

Бързината, с която се движела делегацията, била обяснима. В една шифрована телеграма до ле-

ДЪРЖАВЕНЪ ВѢСТНИКЪ

ИЗЛИЗА ВСѢКИ ПРИСѪТСТВЕНЪ ДЕНЬ

ГОДИШЕНЪ АБОНАМЕНТЪ: ЗА БЪЛГАРИЯ — 10 ЛЕВА, ЗА СТРАНСТВО — 40 ЛЕВА, ПРѢДПЛАТЕНИ. АБОНАМЕНТА ЗАПОЧВА ОТЪ 1. ЯНУАРИ. ОБЯВЛЕНИЯ, ОПРѢДѢЛЕНИЯ, РѢШЕНИЯ И ПРИЗОВКИ ОТЪ СѪДЕБНИТѢ УЧРѢЖДЕНИЯ СЕ ТАКСУВАТЪ ПО [illegible] СТ. НА ДУМА. ОСВОБОЖДАВАТЪ СЕ ОТЪ ТАКСА САМО ОБЯВЛЕНИЯТА ЗА НАБРОЧЕНИ ДѢЛА И СЪОБЩЕНИЯТА НА ВЪРХОВНИЯ КАСАЦИОНЕНЪ И АДМИНИСТРАТИВЕНЪ СѪДЪ.

ОБЯВЛЕНИЯ ЗА ТЪРГОВЕ, РѢШЕНИЯ НА ДУХОВНИ СѪДИЛИЩА, ОБЯВЛЕНИЯ ЗА ИЗГУБЕНИ ПРѢДМЕТИ И ДР. — ПО [illegible] СТ. НА ДУМА. ЗАГЛАВИЕ, ДАТА И ПОДПИСИ — ПО [illegible] СТ. НАРЕДЪ. ТЪРГОВСКИ ОБЯВЛЕНИЯ, ФИРМИ И ДР. — ПО [illegible] ЛЕВА ЗА ВСѢКИ 100 ДУМИ ИЛИ ЧАСТЬ ОТЪ 100 ДУМИ. СУМИТѢ СЕ ВНАСЯТЪ ВЪ БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА БАНКА СЪ ВНОСНИ ЛИСТОВЕ.

Година XL. София, петъкъ, 4 октомврий 1918. Брой 223.

МАНИФЕСТЪ

КЪМЪ

БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ.

Българи,

Прѣдъ видъ стеклитѣ се обстоятелства въ Царството, които изискватъ отъ всѣки добъръ гражданинъ жертви до самопожертване за благото на милото Ни Отечество, Азъ желая да дамъ пръвъ примѣръ на това самопожертване и въпрѣки священитѣ звена, които Ме свързватъ отъ 32 години тъй крѣпко съ тая страна, за процъвтяването и величието на която Азъ дадохъ всичко, което бѣше по силитѣ Ми, рѣшихъ да се **откажа отъ Царския Прѣстолъ на Българитѣ** въ полза на Моя първороденъ Синъ НЕГОВО ЦАРСКО ВИСОЧЕСТВО ПРѢСТОЛОНАСЛѢДНИКА БОРИСЪ КНЯЗЪ ТЪРНОВСКИ.

Като обявявамъ това си рѣшение на Моя възлюбленъ Народъ, призовавамъ всички вѣрни поданици и истински патриоти да се сплотятъ като единъ около Прѣстола на ЦАРЬ БОРИСА, името на когото е свързано съ толкова велики дѣла отъ Историята на Старото Българско Царство, за да изведатъ Отечеството отъ това тежко положение и България да се издигне отново на оная висота, която й е прѣдопрѣдѣлена отъ сѫдбата.

гациите в чужбина, като обяснявал причините за взетото решение да се иска примирие, председателят на Министерския съвет Ал. Малинов писал: „Друга опасност /едната – пробивът при Добро поле и разлагането на фронта/ налагаше на правителството да действа със стремителна бързина. Разбягалите се войници почнаха да слизат на тълпи от хиляди души към Дупница, Кюстендил, Радомир, където провъзгласиха република, задръстиха пътищата, разграбиха складовете, нападнаха Главната квартира, спряха движението на влаковете и се насочиха застрашително към столицата.“ [104]

Едновременно с изпращането на делегацията по нареждане на правителството българският пълномощен министър в Хага се обърнал към правителството на Съединените щати с молба американският президент да упражни влиянието си за сключване на примирие. Удроу Уилсън се съгласил да посредничи пред Съглашението при положение, че българското правителство приеме условията, които той ще предложи [105].

Съгласието на Уилсън да посредничи за сключване на примирие не се дължало само на „традиционните приятелски връзки“ между Съединените щати и България. Тук играело роля и друго, по-важно обстоятелство. Американското правителство, което било осведомено за събитията в България след пробива на Южния фронт, допускало възможността борбата за сваляне на правителството Малинов–Костурков и за прогонване на Фердинанд от престола да прерасне в открита борба по подобие на революцията в Русия.

Още при първите известия за избухването на Войнишкото въстание американският генерален консул в София Д. И. Мърфи побързал да се постави в услуга на българското правителство за сключване на примирие. Той добре познавал положението в страната и бил осведомен за широкото недоволство на народа от политиката на правителството и на царя. Поради това, когато избухнало въстанието, решил да помогне на управляващите среди да сключат примирие.

Заедно с членовете на българската делегация за сключване на примирие заминали Д. И. Мърфи и сътрудникът на американското генерално консулство в София А. Уокър. Когато делегацията пристигнала на фронта, двамата представители на САЩ помогнали да се установи връзка с командващия английските войски ген. Милн, а по-късно и с командването на съглашенската Източна армия [106]. В деня на заминаването, 25 септември, Ал. Малинов изпратил до българската легация в Берн телеграмата на Мърфи до американския държавен секретар на външните работи Робърт Лансинг, уведомяваща за решението на българското правителство да поиска сключване на примирие със Съглашението и за отпътуването на генералния консул на фронта, за да окаже съдействие на българските делегати [107].

Манифест за абдикацията на цар Фердинанд, 3 окт. 1918 г. /първа страница/. Държавен вестник, № 223, 4 окт. 1918 г.

На другия ден, 26 септември, Ал. Малинов изпратил телеграма до Уилсън и Лансинг с молба да посредничат за „туряне край на кръвопролитията на Южния фронт, като се сключи за тази цел едно примирие, след което да последват и прелиминарни преговори за мир, като се предостави окончателното уреждане на въпросите на Балканския полуостров на бъдещия конгрес за мира“ [108]. Преди това, на 25 септември, Малинов изпратил телеграма до заместник-главнокомандващия ген. Тодоров, с която го упълномощил да предложи на командването на съглашенската Източна армия да се преустановят военните действия по целия Южен фронт [109]. Въз основа на тази телеграма още преди пристигането на делегацията за примирие в Свети Врач /дн. Сандански/ ген. Тодоров изпратил на фронта парламентьора майор Траянов, който връчил на съглашенското командване чрез ген. Милн писмо за преустановяване на военните действия [110].

С активното съдействие на американската дипломация командването на съглашенските сили решило да приеме исканото от българското правителство примирие. На 28 септември 1918 г. българската делегация пристигнала в Солун и била приета от ген. Франше д'Епре. Преговорите започнали вечерта в деня на пристигането ѝ и завършили на другия ден, 29 септември. За основа ген. Франше д'Епре предложил проект, който с известни изменения влязъл в текста на споразумението за прекратяване на военните действия [111].

Договорът за примирие бил изработен под диктовката на Франше д'Епре. Той се състоял от две части – явна и тайна. В точка първа на явната част се предвиждали незабавна евакуация на завзетите от българите гръцки и сръбски територии и забрана да бъдат изнесени оттам зърнени храни, добитък и други провизии и материали. Точка втора постановявала незабавна демобилизация на българската армия с изключение на три дивизии от по 16 батальона и 4 полка кавалерия – две дивизии „за отбрана на източните граници на България и Добруджа“ и една дивизия за охрана на железопътната мрежа. Третата точка предвиждала да се предадат на Съглашението в определени от командването на Източната армия места оръжието, мунициите и транспортните средства на

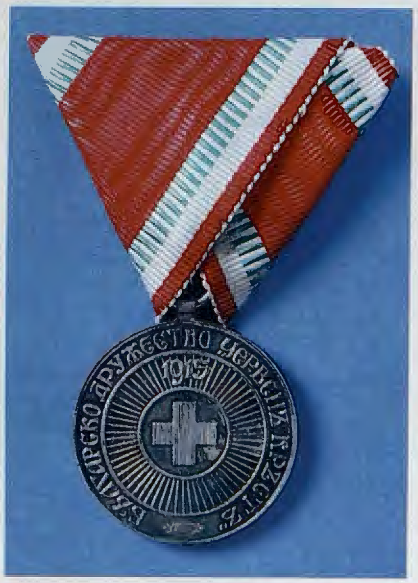

Медал „Червен кръст“, сребърен, за награждаване на лица със „заслуга по делото на милосърдието“ през Първата световна война, учреден на 15 февр. 1918 г. /аверс/. Национален военноисторически музей – София

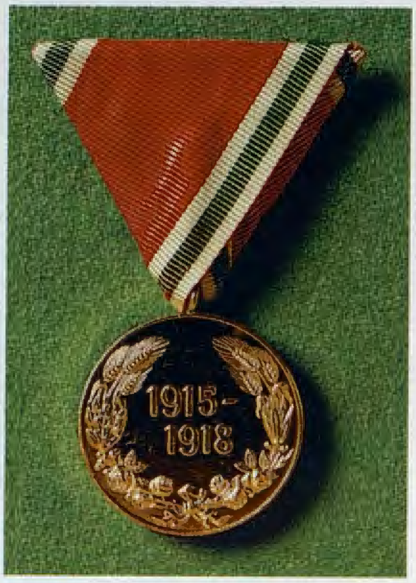

Възпоменателен медал за участие в Първата световна война /1915 – 1918/, златен, учреден на 9 дек. 1933 г. /реверс/. Национален военноисторически музей – София

демобилизираните части. Четвъртата точка се отнасяла до връщането на взетите от предалия се в плен на българската армия 4-и гръцки армейски корпус оръжие и военни материали.

Тежка със своите последици била точка пета. В нея се предвиждало разоръжаване на българските войски, намиращи се в деня на подписването на примирието западно от Скопския меридиан, и превръщането им в заложници на Съглашението. Съгласно точка шеста българските военнопленници щели да бъдат задържани и използвани от съюзниците до подписването на мира. Последната, седма точка предвиждала предоставяне срок от 4 седмици на Германия и Австро-Унгария да изтеглят своите войски и военни организации от България. Дипломатическите и консулските им представители, както и гражданските лица, трябвало да се изтеглят в същия срок [112].

Тайната част на договора за примирие се състояла от четири точки. В първата се предвиждало „евентуалното преминаване през българска територия на съюзнически военни сили, както и използването на жп линии, сухоземни и водни пътища и пристанища“ да бъдат уредени със специален договор, подписан от българското правителство и командването на Източната армия. Преговорите по този въпрос трябвало да започнат най-късно 8 дни след подписването на договора за примирие. Те щели да засегнат също съюзнически контрол на телефонните, телеграфните и радиопредавателните станции. По силата на точка втора „известен брой стратегически пунктове във вътрешността на българската територия“ щели да бъдат окупирани от съюзническите войски. Това щяло да е временно и да служи като гаранция за изпълнението на договора за примирие. То нямало да дава основание за произволни реквизиции. Главното командване на съглашенската Източна армия дало уверения, че без възникването на „необикновени обстоятелства“ София нямало да бъде окупирана. Следващите трета и четвърта точка предвиждали „право“ на главнокомандващия Източната армия в случай на необходимост да поиска пълно прекъсване на всякаква връзка между България и нейните бивши съюзници и отваряне на българските пристанища за корабите на съюзниците и неутралните страни [113].

Договорът за примирие бил неимоверно тежък за България. Клаузите за демобилизиране и разоръжаване на българската войска, за предаване като заложници на Съглашението на около 100 000 български войници и офицери и за настаняване в страната на съглашенски окупационни части я предавали напълно в ръцете на командването на съглашенската Източна армия.

Бележки към дял III

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 259/283
УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ВЪВ ВОЙНАТА /1915–1916/

1. *ЦДА*, ф. 3, оп. 5, а.е. 20, л. 21.
2. Deutschland im Ersten Weltrieg. 2. Berlin, 1970, 63–64.
3. *Kuhl, H. von.* Der Weltkrieg 1914–1918. I. Berlin, 1933, 256–257.
4. *ЦВА*, ф. 24, оп. 3, а.е. 35, л. 74–81; *НА БАН*, сб. IV, оп. 1, а.е. 53, л. 160; *ЦДА*, ф. 3, оп. 5, а.е. 74, л. 74–75.
5. Deutschland im Ersten Weltkrieg. 2, p. 102.
6. *Larcher, M.* La grand guerre dans les Balkans. Direction de la guerre. Paris, 1929, p. 66.
7. *Öst,* Abteilung Kriegsarchiv, Bestände 535, AÖK-op 1015, B-grp., Dok. № 15228.
8. *ДД,* 1, с. 685.
9. *НА БАН*, сб. IV, оп. 1, а.е. 53, л. 284.
10. Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913–1918 г. С., 1921, с. 480.
11. *ЦВА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 507, л. 203.
12. Пак там, ф. 42а1, оп. 1, а.е. 4, л. 1.
13. *AMAE*, fond Bulgarie, vol. 239, p. 54, 72.
14. *Ганчев, А.* Мобилизация, поход, бой. С., 1934, с. 109.
15. *ЦДА*, ф. 284, оп. 1, а.е. 3381, л. 1.
16. Пак там, ф. 281, оп. 1, а.е. 3583, л. 1; ф. 131, оп. 2, а.е. 5, л. 29.

17. *ЦВА*, ф. 106, оп. 1, а.е. 14, заповед № 20, 9 ноем. 1915 по II Тракийска дивизия.
18. Пак там, ф. 347, оп. 1, а.е. 38, л. 207–256.
19. Пак там, а.е. 98, л. 48.
20. Пак там, а.е. 498, л. 49; а.е. 507, л. 65.
21. *Христов, А.* Исторически преглед на Общоевропейската война и участието на България в нея. С., 1925, с. 115.
22. *ЦВА*, ф. 3, оп. I, а.е. 1008, л. 2; *Нойков, С.* Защо не победихме 1915–1918. С., 1922, с. 49.
23. *Нотович, Ф. И.* Дипломатическая борьба в годы Первой мировой войны. 1. М., 1947, с. 690.
24. *АИИ БАН,* ф. XII, оп. 23, а.е. 156, л. 221.
25. История Первой мировой войны 1914–1918. 2. М., 1975, с. 86.
26. Пак там.
27. *АИИ БАН,* ф. XII, оп. 23, а.е. 201а, л. 303; а.е. 139, л. 199; а.е. 255, л. 439.
28. *ЦВА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 498, л. 51.
29. Пак там, л. 54.
30. *НА БАН*, сб. IV, оп. 1, а.е. 53, л. 162.
31. Öst, Abteilung Kriegsarchiv..., Dok. № 17730.
32. Българската армия в Световната война 1915–1918 г. 3. С., 1938, 292–307.
33. Ганчев, А. Войните през Третото българско царство. 1877–1918. 2. С., 1937, с. 76.
34. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 260, л. 26.
35. *Falkenhayn, E. von.* Die Oberste Heeresleitung 1914–1916. Berlin, 1920, p. 160.
36. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 219, л. 1–147.
37. *Людендорф, Э.* Мои военные воспоминания. 1914–1918 гг. 1. М., 1925, с. 239.
38. Икономика на България. 1. С., 1969, с. 421.
39. „Новите милионери", банките и скъпотията. – Народ, 7 авг. 1919. Подп. И. Т.
40. Икономика на България. 1, с. 426.
41. *Цонев, С., Л. Беров и П. Горанов.* Курс по стопанска история на България. Варна, 1964, с. 107.
42. *НА БАН*, ф. 57к, а.е. 34, л. 3.
43. *Димитров, Г.* Съч. 4. С., 1952, 313–314.
44. *Пинкас, К.* Реформистката социалдемокрация в България 1903–1917. С., 1981, 250–251.
45. *Златинчев, Й.* Борбата за трудово законодателство в България. 1878–1944. С., 1961, с. 140.
46. Обвинителен акт..., с. 489.
47. Мир, 20 юни 1916.
48. Народ, 13 юли 1916.
49. *Дневници VII ОНС,* III РС, 1, с. 458.
50. *ЦВА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 574, л. 122.
51. Der Weltkrieg 1914 bis 1918, 10. Berlin, 1936, p. 337.
52. *Христов, А.* Цит. съч., 250–252.
53. *АИИ БАН,* ф. XII, оп. 24, а.е. 131, л. 280; а.е. 145, л. 304.
54. *ЦВА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 587, л. 51.
55. *Христов, А.* Цит. съч., 245–247, 258.
56. *Ганчев, А.* Войните през Третото българско царство... 2, с. 414.
57. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 224, л. 186.
58. *ЦВА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 587, л. 335–341.
59. *Христов, А.* Цит. съч., 410–411.
60. *НБКМ БИА*, ф. 267, а.е. 15, л. 44.
61. *ЦВА, ф.* 48, оп. 5, а.е. 129, л. 1.
62. История Первой мировой войны...2, 219–220.
63. *НБКМ БИА*, ф. 267, а.е. 15, л. 44.
64. *ЦДА*, ф. 313, оп. 1, а.е. 15, л. 44.
65. *Христов, А.* Цит. съч., с. 274.
66. Пак там, 268–269.
67. Пак там, с. 273, 276.
68. *Тошев, С.* Действията на III армия в Добруджа през 1916 г. С., 1921, 13–14.
69. *Недев, Н.* България в Световната война /1914–1918/. С., 1925, с. 82.
70. Българската армия в Световната война... 8, с. 677.
71. *Тошев, С.* Цит. съч., с. 475.
72. *ИЖ*, 3, 1933, 160–161.
73. *Жеков, Н.* Българското войнство. 1878–1928 г. С., 1928, с. 408.
74. *Авереску, А.* Действията при фламънда. С., 1923, с. 5, 70–78.
75. Българската армия в Световната война... 9, 605–607.
76. *ЦВА*, ф. 740, оп. 4, а.е. 76, л. 1.
77. *Тошев, С.* Цит. съч., 196–197.
78. *ЦВА*, ф. 740, оп. 4, а.е. 76, л. 201.
79. Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 593, л. 270. 6-и турски корпус се състоял от 25-а и 26-а пехотна дивизия, комплектувани предимно от араби, които не били боеспособни, без артилерия и кавалерия, непълни по състав, дошли непосредствено преди второто настъпление срещу Кубадинската позиция.
80. Пак там, а.е. 557, л. 248–249; ф. 41, оп. 1а, а.е. 84. л. 116.
81. *Христов, А.* Цит. съч., с. 380.
82. *ЦВА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 334, л. 391.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 283/304
ОТ КРАЯ НА 1916 И ПРЕЗ 1917 Г.

1. *Чернин, О.* В дни мировой войны. Мемуары. М., 1923, с. 162.
2. Народни права, № 274, 14 дек. 1916; Народ, № 271, 13 дек. 1916.
3. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 468, л. 6.
4. Пак там, а.е. 459, л. 25.
5. Пак там, л. 26; Народни права, № 277, 16 дек. 1916.
6. *Bormefous, G.* Histoire politique de la troisième République. 2. La Grande guerre 1914–1918. Paris, 1957, 208–209.
7. Народни права, № 3, 4 ян. 1917.
8. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 459, л. 59, 69.
9. Мир, № 5059, 17 ян. 1917.
10. Народни права, № 284, 25 дек. 1916.
11. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 468, л. 115–117.
12. *ДД*, 2, с. 755.
13. Пак там, с. 676.
14. Пак там, с. 677.
15. *Дневници XVII ОНС, III РС,* 1, с. 658.
16. *Ленин, В. И.* Съч. 23, с. 329.
17. *Ludendorff, E.* Kriegserinnerungen. 2. Berlin, 1919, с. 327.
18. Народни права, № 59, 16 март 1917.
19. Пак там, № 60, 17 март 1917.
20. Пак там, № 75, 4 апр. 1917.
21. Мир, № 5178, 12 юни 1917.
22. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 693, л. 288.
23. Народни права, № 238, 23 окт. 1917.
24. *Дневници XVII ОНС, III РС*, 2, с. 1215.
25. Мир, № 5107, 19 март 1917; Пряпорец, № 64, 22 март 1917.
26. Пряпорец, № 75, 4 апр. 1917.
27. Пак там, № 76, 7 апр. 1917.
28. Пак там, № 86, 24 апр. 1917.
29. Мир, № 5173, 8 апр. 1917.
30. Пряпорец, № 106, 14 май 1917.
31. Пак там, № 140, 25 юни 1917.
32. Земеделско знаме, № 48, 9 март 1918.
33. Цит. по *Тишев, Д.* Великата октомврийска социалистическа революция и БЗНС. С., 1967, с. 15.
34. Народ, № 90, 24 апр. 1917.
35. Пак там, № 111, 19 апр. 1917.
36. Работнически вестник, № 264, 5 апр. 1917.
37. *ДД*, 2, 700–701.
38. Народни права, № 24, 26, 1 и 3 февр. 1917.
39. Мир, № 5059, 5060, 13 и 16 ян. 1917.
40. *ДД*, 2, с. 743.
41. *Ludendorff, E.* Kriegserinnerungen. Berlin, 1919, p. 374.
42. *ДД*, 2, 742–743.
43. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 617, 80–81 и др.
44. Мир, № 5211, 24 юли 1917.
45. *ДД*, 2, с. 717.
46. Пак там, с. 876.
47. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 613, л. 13.
48. Пак там, л. 84.
49. Икономика на България. 1. С., 1969, с. 428.
50. Пак там, с. 432.
51. Пак там, с. 430.
52. *Дневници XVII ОНС, III РС,* 2, с. 1153, 1397; срв. *Ников, Н.* и *Е. Диловска.* Отношението на прогерманските управляващи среди в България към Февруарската революция в Русия 1917 г. В: *В чест на Х. Христов.* С., 1976, 275–277.
53. *Дневници XVII ОНС, III РС,* 2, с. 1213, 1217.
54. *Дневници XVIII ОНС, I РС,* 1, с. 3156.
55. Работнически вестник, № 94, 98, 2 и 4 авг. 1917; Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960, с. 189.
56. *Халачев, Х.* Бунтът в 28 пехотен полк. С., 1949, с. 94.
57. 17-а година. С., 1957, с. 8.
58. *Кантарджиев, Т.* Българската армия в Румъния и на Серет. С., 1925, с. 48.
59. Великата октомврийска социалистическа революция и революционните борби в България през 1917 – 1919. С., 1957, с. 4.
60. *ЦВА*, ф. 317, оп. VII, а.е. 571, л. 429.
61. *ВИА*, д. 2717, оп. 1, л. 343–347.
62. Пак там, л. 128.
63. Пак там, л. 393.

64. *Христов, Х.* Революционната криза в България през 1918–1919. С., 1957, с. 104.
65. Великата октомврийска социалистическа революция..., с. 45.
66. *Омарчевски, С.* Българските управници през Световната война. Факти и документи. С., 1921, 40–41.
67. Пак там, с. 73.
68. Пак там, с. 68.
69. Пак там, 62–63.
70. *Христов, Х.* Цит. съч., с. 110.
71. *Велев, А.* Болгарский земедельческий народный союз и идея Балканской федерации /1908–1919/. – ЕН, 6, 1973, с. 312.
72. *Петков, Д.* Виновниците за погрома на България през септември 1918 г. С., 1927.
73. За подготовката и победата на Великата октомврийска социалистическа революция вж. *Минц, И. И.* История Великого Октября. 1–3. М., 1968–1973.
74. Документы внешней политики СССР. 5. М., 1957, с. 47 сл.
75. История на Българската комунистическа партия. С., 1981, с. 176, 181–182; Великият Октомври и Българският земеделски народен съюз. С., 1978, с. 17, 29, 80, 118 и др.
76. *Христов, Х.* Великата октомврийска социалистическа революция и българският периодичен печат. – *ИИИ БКП*, 47, 1982, 175–188.
77. *Дневници XVII ОНС, IV РС*, с. 817; *Христов, Х.* Революционната криза в България през 1918–1919. С., 1957, с. 116; *Бирман, А. М.* Революционная ситуация в Болгарии в 1918–1919 г. М., 1957, с. 53.
78. Мир, № 5355, 20 февр. 1918.
79. *Дневници XXII ОНС, IV РС*, с. 1255.
80. *Христов, Х.* Великата октомврийска социалистическа революция и българският периодичен печат, 188–191.
81. Земеделско знаме, № 16–17, 18 ноем. 1917; *Хаджиниколов, В.* Революционният дух на Октомври и Българският земеделски народен съюз. – В: *Великият Октомври и БЗНС*. С., 1978, с. 31.
82. Земеделско знаме, № 46, 2 март 1918.
83. Пак там, № 47, 6 март 1918.
84. *ЦПА*, д. XX, 32-А, л. 469.
85. Земеделско знаме, № 46, 2 март 1918; *Геновски, М.* Някои страни от влиянието на Октомврийската социалистическа революция върху земеделското движение в България. – В: *40 г. Велика октомврийска социалистическа революция.* С., 1957, с. 207 сл.
86. Пак там, № 151, 12 ноем. 1917.
87. Пак там, № 150, 10 ноем. 1917.
88. *Дневници XVII ОНС, IV РС*, с. 1043.
89. *Дневници XVII ОНС, IV РС*, с. 148; *Хаджиниколов, В.* Борбата на съветското правителство за мир непосредствено след Октомврийската революция и партията на тесните социалисти. – ИП, 1957, № 5, с. 3.
90. *ЦПА*, д. XXVI, 16-а, л. 463.
91. Пак там, л. 434; д. 2721, л. 257, 288 и др.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 304/328
ВОЙНАТА ПРЕЗ 1918 г. И ИЗЛИЗАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ НЕЯ

1. *ЦПА*, д. XX, 62-а, л. 124.
2. *ЦПА*, д. XXVI, 12-а, л. 261. За женски бунтове вж.: *Христов, Х.* Революционната криза в България през 1918–1919. С., 1957, с. 197 сл.; *Цанев, Г.* Гладните бунтове в Търновски окръг през 1918 г. – *ИДА*, 5, 1961, с. 14; *Радев, Г. и С. Арабаджиев.* Великата октомврийска социалистическа революция и революционното движение в Търновски окръг /1918–1919 г./. – *ИИИ БКП*, 18, 1968, с. 151.
3. *ЦПА*, д. 2721, л. 198.
4. Пак там, л. 177; д. 2759, л. 427; д. XX, 58-а, л. 567, и др.
5. Пак там, д. XXV, л. 376.
6. Пак там, д. 2759, л. 402.
7. *Нойков, С.* Защо не победихме в 1915–1918. С., 1922, с. 129.
8. *ЦПА*, 56-а, л. 101.
9. Пак там, д. XXVI, л. 497, 555.
10. Пак там, л. 294; *Петрова, Д.* Движението в българската армия против Първата световна война. – *ВИС*, 1957, № 1, с. 96 сл.
11. *Малеев, Л.* Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 г. С., 1921, с. 124.
12. Пак там, с. 110.
13. *Халачев, Х.* Бунтът на 28-и пехотен полк. С., 1949, с. 140.
14. *ЦПА*, д. XXX, 39-а, л. 305.
15. Пак там, д. XXV, 46-а, л. 37; д. XXVI, 16-а, л. 323; д. XXII 39-а, л. 187.
16. *ЦДА*, ф. 176, оп. 3, а.е. 3149, л. 7 сл.
17. *ЦПА*, д. 2718, л. 189.
18. Пак там.
19. *Огнянов, Л.* Войнишкото въстание 1918. С., 1978, с. 78.
20. *Джидров, П.* Нашето участие в управлението. С., 1918, с. 25.
21. *Гиргинов, А.* От война към мир. С., 1937, с. 35.
22. Доклад на Парламентарната изпитателна комисия за анкетиране на управлението на бившия кабинет Ал. Малинов–Костурков. С., 1923, с. 80.
23. *Малеев, Л.* Цит. съч., с. 253.
24. *ДД*, 2, с. 1071.
25. *Лудшувейт, Е.* Турция в годы первой мировой войны. 1914–1918 гг. М., 1966, с. 141, 256.
26. Французките армии в Световната война. 7. Войната на Изток, Дарданелите и Солун. ч. 5. Победата в Македония /апр.–дек. 1918 г./. – *ВИС*, 1942, № 53, с. 3.
27. *Корсун, Н.* Цит. съч., с. 90.
28. Французките армии в Световната война..., с. 6; *Ларше, М.* Световната война на Балканския полуостров. Ръководство на войната. – *ВИС*, 1940, № 47, с. 217.
29. *Спиропулос, Н.* История на Първата световна война 1915–1918 г. Боят при Ярсбична 17–30 май 1918 г. Прев. от гр. ръкопис. *ВИБ*, л. 32.
30. *Кусев, Г.* Цит. съч., с. 26.
31. *Христов, А.* Цит. съч., с. 471; Французките армии в Световната война... с. 27, 28.
32. Французките армии в Световната война. 7. Войната на Изток. Дарданелите и Солун. ч. 5. Победата в Македония апр.–дек. 1918 г. . – *ВИС*, 1943, № 55, с. 73.
33. *Ларше, М.* Световната война на Балканския полуостров. Ръководство на войната. – *ВИС*, 1940, № 47, с. 176.
34. *Дейга, Ф.* Източната армия в Световната война 1915–1918 г. . – *ВИС*, 1934, № 15, с. 26, 27.
35. *Д'Епре, Ф.* Съглашенските армии на Изток. От 18 юни до 30 септ. 1918 г. – *ВИС*, 1939, № 39, с. 116.
36. Французките армии в Световната война..., с. 45; *Белич, В.* Сражението при Добро поле. Пробивът на Солунския фронт 14–16 септ. 1918 г. . – *ВИС*, 1928, № 1–2, с. 878; Сръбската войска при пробива на Солунския фронт на 15, 16 и 17 септ. 1918 г. – *ВИС*, 1939, № 39, с. 40. Подп. И. К.
37. *Нойков, С.* Цит. съч., 149–150.
38. Пак там, с. 149; *Dieterich, D.* Weltkriegsende an der mazedonischen Front. Berlin, 1926, 22–23.
39. Французките армии в Световната война..., 75–77; *Ларше, М.* Цит. съч., 220–221; Сръбската войска..., 47–48.
40. Сръбската войска..., с. 40.
41. *Янков, К.* Добро поле и пробивът на фронта. С., 1919, с. 32.
42. *Станчев, Б.* Шейновци на Добро поле. – ВИС, 1937, № 32, с. 29.
43. *Драганов, Б.* Доброполската трагедия. С., 1933, с. 5.
44. *Янков, К.* Цит. съч., с. 110.
45. *ВИА*, XXX, д. 49-а, л. 87; *Драганов, Б.* Цит. съч., с. 14; *Станчев, Б.* Цит. съч., с. 44.
46. Бойна история на 10-и пех. родопски полк. С., 1942, с. 310.
47. Cordier, L. Ceux du premier armistice. Souvenirs d'un marsouin de la Division Pruneau Armée d'Orient 1918. Aurillac, 1972, 35–36.
48. *Драганов, Б.* Цит. съч., 76, 77, 92–93.
49. *Cazeilles.* Пробивът на българския фронт. 17-а колониална дивизия в боя при Добро поле. 15 септ. 1918 г. – *ВИС*, 1931 1932, № 4, с. 25.
50. *Драганов, Б.* Цит. съч., с. 6.
51. *Раниери.* 122-а французка дивизия в сражението при Добро поле. – *ВИС*, 1927 1928, № 7–8, 71–72; Francais, P. Uskub c'est loin Balkans 1918. Paris, 1976, p. 56.
52. *Дейга, Ф.* Цит. съч., с. 32.
53. Бойна история на 10-и..., 322–323.
54. *ВИА*, ф. 43, оп. 1, а.е. 125, л. 143.
55. *Револ, Ж.* Цит. съч., с. 45.
56. Пак там, 68–69.
57. *Станчев, Б.* Цит. съч., с. 77.
58. Сръбската войска..., с. 63.
59. *Ларше, М.* Цит. съч., с. 44.
60. Сръбската войска..., с. 65.
61. *Христов, А.* История на Първата световна война. Т. 18. Ръкопис. *ВИБ*, л. 117.

62. Пак там, л. 307.
63. Сръбската войска..., с. 66.
64. *ВИА*, ф. 26, оп. 1, л. 404; *Белич, В.* Цит. съч., с. 92.
65. *Станчев, Б.* Цит. съч., с. 95.
66. *Dieterich, D.* Цит. съч., с. 31.
67. ВИА, XXXII, д. 16-е.
68. Сръбската войска..., с. 64; *Ландфрид, О.* Последната борба в Македония през 1918 г. Изложена по поръка на бившия щаб на армейската група Шолц. С., 1928, с. 25 сл.
69. Французките армии в Световната война, с. 74.
70. *ВИА*, XXXV, д. 24-е, л. 133 сл.; *Георгиев, Т.* Боят при вр. Дуб от 14 до 25 септември 1918 г. С., 1924, 91–98.
71. *Фолс, С.* История на великата война. Съгласно официални документи, указания на историческата секция при Комитета за имперска отбрана. Военните действия в Македония от пролетта на 1917 г. до края на войната. Лондон, 1935. Прев. от англ. Ръкопис *ВИБ*, с. 182.
72. *ВИА*, XXXVI, д. 52-д, л. 14.
73. Пак там, XXXV, д. 24-е, л. 27.
74. *Георгиев, Т.* Цит. съч., с. 43, 47.
75. *ВИА*, XXXV, д. 24-е, л. 33-34.
76. Пак там, л. 37–38.
77. *Фолс, С.* Цит. съч., л. 194.
78. *ВИА*, XXXV, д. 24-е, л. 45.
79. *Недев, Н.* Дойранската епопея 1915–1918. С., 1921, 166–167.
80. *Недев, Н.* Цит. съч., 175–176; *Фолс, С.* Цит. съч., 213–214.
81. Французките армии в Световната война, с. 137, 141.
82. *Миланов, В.* В отговор на италианския генерал Маравиня по действията на 35-а италианска дивизия през 1918 г. в „Източна Черна". – *ВИС*, 1932, № 7, с. 95.
83. *Тодоров, И.* Спомени от последните дни на Световната война. – *ВИС*, 1942, № 52, с. 40; *Кирх, П.* Цит. съч., с. 17.
84. *ЦДА*, ф. 176, оп. 1, а.е. 5156, л. 61.
85. *Дамянов, Г.* Истината на Септемврийската революция в България от 17 до 30 септ. 1918 г. С., 1921, с. 27.
86. Войнишкото въстание. Сб. от документи и спомени. С., 1968, с. 191; *Христов, Х.* Войнишкото въстание 1918 г. С., 1961, с. 55.
87. *ЦДА*, ф. 176, оп. 1, а.е. 5156, л. 42.
88. *Огнянов, Л.* Войнишкото въстание 1918. С., 1978, с. 110.
89. *Христов, Х.* Революционната криза в България през 1918–1919, С., 1957, с. 293.
90. *Дамянова, В.* Бележник-дневник на Райко Даскалов. – *ИДА*, 16, 1968, с. 243; *Кожухаров, К.* Радомирската република 1918–1948. С., 1948, с. 17; *Огнянов, Л.* Цит. съч., с. 125, смята, че обявяването на републиката е станало между 15–17 ч, а не в 13 или 13,30 ч.
91. Великата октомврийска социалистическа революция и революционните борби в България през 1917–1919. Сб. от документи и материали. С., 1957, с. 375.
92. Пак там, с. 377.
93. Пак там, с. 374.
94. Мир, № 5519, 28 септ. 1918.
95. Работнически вестник, № 274, юни 1918.
96. *ЦВА*, д. X, 61-а, л. 5.
97. *Христов, Х.* Революционната криза в България..., с. 292.
98. Доклад на Парламентарната изпитателна комисия за анкетиране..., с. 299.
99. *Николов, К.* Радомирската „република". Владайските събития. – Мир, № 11489, 16 ноем. 1938.
100. *ЦВА*, д. X. 61-а, л. 312.
101. *Дневници XVIII ОНС, I ИС*, с. 546.
102. *ЦДА*, ф. 176, оп. 1, а.е. 524, л. 213.
103. Доклад на Парламентарната изпитателна комисия за анкетиране..., с. 226.
104. *ЦДА*, ф. 176, оп. 1, а.е., 514, л. 48.
105. *Христов, Х.* Революционната криза в България..., с. 326.
106. Пак там.
107. *ЦДА*, ф. 176, оп. 1, а.е. 514, л. 151.
108. Пак там, л. 172.
109. Пак там, л. 155.
110. *Христов, Х.* Революционната криза в България..., 326–327.
111. *ЦДА*, ф. 176, оп. 1, а.е. 515, л. 40.
112. *Кесяков, Б.* Принос към дипломатическата история на България. 1. С., 1925, с. 78.
113. Пак там, с. 80.

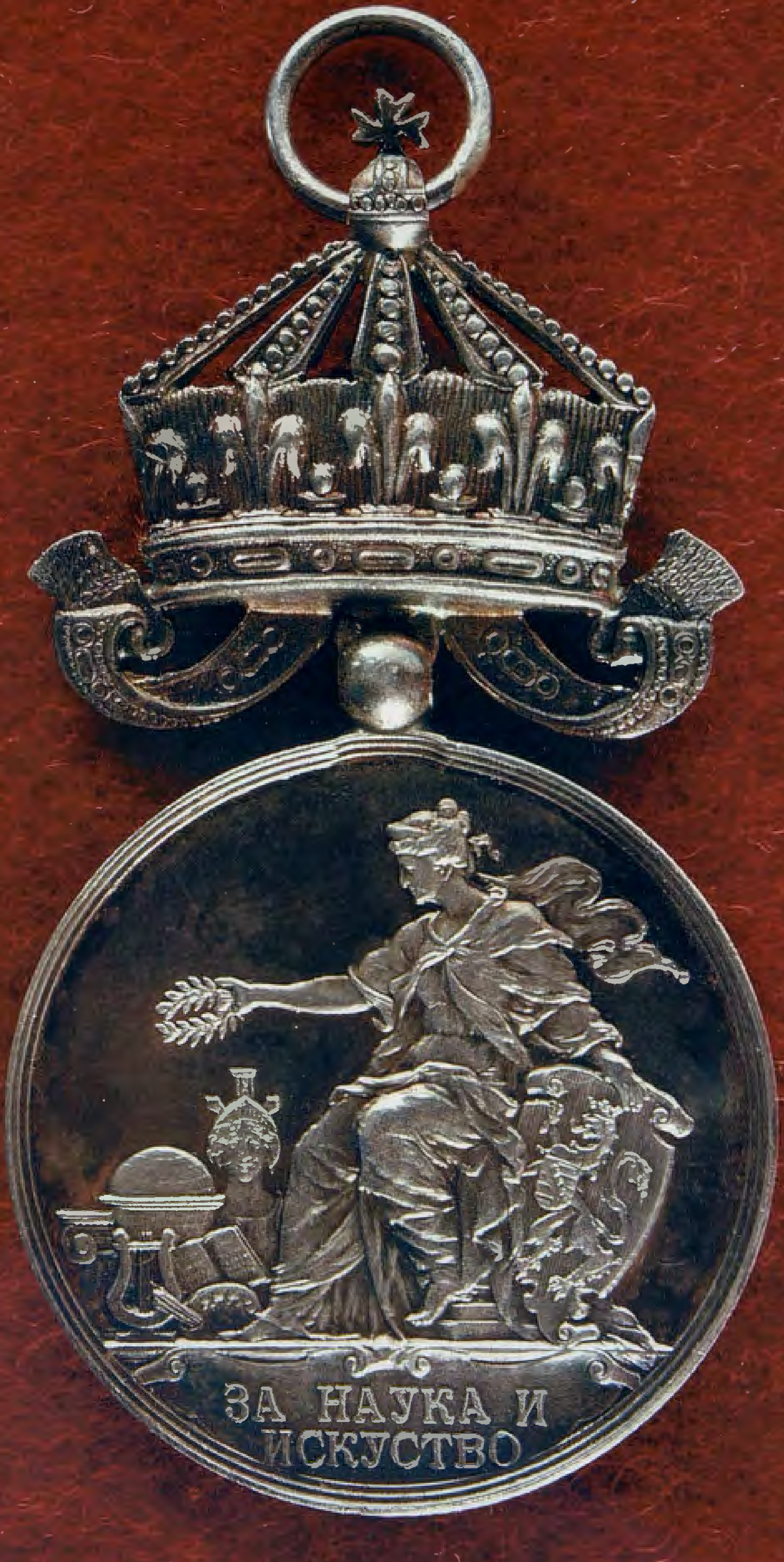
ЗА НАУКА И
ИСКУСТВО

Дял IV

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ /1878–1918/

Медал
„За наука и изкуство“, сребърен,
учреден на 24 март 1883 г. /реверс/.
Национален
военноисторически музей – София

ПРОСВЕЩЕНИЕ И ПЕЧАТ Стр. 335/363 ХУМАНИТАРНИ И ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ Стр. 364/397 ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИ И ХИМИЧЕСКИ НАУКИ Стр. 397/409 БИОЛОГИЧЕСКИ НАУКИ Стр. 409/424 НАУКИ ЗА ЗЕМЯТА Стр. 424/434 ЛИТЕРАТУРА И ИЗКУСТВО Стр. 434/477 БЛАГОТВОРИТЕЛНОСТ И ДАРИТЕЛСТВО Стр. 478/487 БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ IV Стр. 487/491

ГЛАВА ПЪРВА

ПРОСВЕЩЕНИЕ И ПЕЧАТ

1.

Образование и педагогика

ИЗГРАЖДАНЕ И УСПЕХИ НА УЧЕБНОТО ДЕЛО. ОБЩООБРАЗОВАТЕЛНА СИСТЕМА. Българската държава се нуждаела от създаването на образователна система, която да удовлетворява културно-просветните, социално-икономическите, политическите и идеологическите потребности на новото българско общество. Учебното дело в трите основни области – Княжество България, Източна Румелия и Македония с Одринска Тракия – се развивало при различни обществено-политически условия. То се характеризирало обаче с единно народностно българско, педагогическо и идейно-политическо съдържание.

Отделът за народното просвещение и духовните дела с управляващ българският учен проф. Марин Дринов с първия си нормативен документ – „Привременен устав на народните училища“, издаден на 29 август 1878 г., поставил българското училище върху буржоазните принципи за народна просвета: държавно ръководство, единна училищна система с единни учебни планове и програми, задължително и безплатно първоначално образование за децата от двата пола, светски характер на образованието, обучение на литературния български език, държавна система за подготовка на учители и издаване на учебници. Търновската конституция узаконила задължителното и безплатно първоначално образование за всички граждани.

Към първия нормативен документ в началото на 1880 г. Княжеството въвежда Закон за материалното поддържане и учебното преустройство на училищата. Установяват се три степени: първоначални училища с тригодишен курс на обучение, средни или двукласни училища и главни или четирикласни училища. Училищата се откривали и издържали от общините. За тях се грижели училищни настоятелства и окръжни училищни съвети, избирани от населението. Научните и идейните начала на учебните програми се съставяли и контролирали от държавата, респ. от Министерството на народното просвещение.

Учителите били зависими от общините: началните учители се назначавали от училищните настоятелства, както и учителите от главните училища, които се одобрявали и от училищния инспектор; заплатите им се определяли от общинските съвети и се изплащали от общините ежемесечно или най-късно на всеки два месеца. В специално „Условие“ между училищното настоятелство и учителя се определяли срокът за назначаването на учителя, правата и задълженията на двете страни. На учителя се забранявало да заема каквато и да било общинска или държавна служба, да се занимава с търговия или занаят.

Със закона от 1880 г. курсът на първоначалното училище се удължил с една година. А със закон от 1885 г. двукласното и четирикласното училище се преименували в „главно“ и гимназия с четиригодишен курс на обучение и с два отдела – реален и класически. Първите държавни и средни училища или гимназии били мъжките класически гимназии в София и Габрово, основани били мъжки реални гимназии във Варна, Кюстендил, Лом и Русе, девически гимназии в София, Търново и Варна и педагогически училища в Шумен и Враца. Към гимназиите и педагогическите училища се организирали пансиони[1]. Така се изградила системата на образованието с 3 степени, които били свързани не само организационно, но и чрез приемственост на учебното съдържание. Още през 1880 г. при Министерството на народното просвещение бил учреден Учебен съвет, а през 1895 г. – Висш учебен съвет /ВУС/, който с известни прекъсвания и промени съществувал през целия период. Този орган имал за цел да подпомага министерството в решаването на всички въпроси на образователното дело, да разработва законопроекти, учебни планове и програми, правилници и др., да обсъжда проблеми на учебната и възпитателната работа, да рецензира учебници и методически ръководства, да дава мнение за училищната система, за откриване на нови учебни заведения и пр. Негов председател бил министърът на народното просвещение[2].

Законът от 1885 г. създал известна централизация в образованието[3]. През целия период обаче децентрализацията доминирала над централизма, а общественото начало – над държавното. Традиционното самоуправление на народните училища се запазило. Организирането и провеждането на учебно-възпитателна работа, създаването на ред и дисциплина в училището се предоставяло на учителите, които образували учителския съвет под председателството на главния учител, който бил и член на училищното настоятелство. Учебните планове и програми на началните и главните училища се изработвали от учителите на учителски събори, свиквани всяка година от Министерството на народното просвещение, което ги утвърждавало и узаконявало. Така творческите сили и самодейността на учителите се свързвали с централизираното ръководство на народното образование.

В първоначалното училище се наблягало главно върху възпитателните, а в следващите училищни степени – върху образователните функции на училището. За подготовката на подрастващите за трудово-професионална дейност законът предвиждал, където има възможност, към главните училища да се откриват индустриални, земеделски или търговски учебни заведения. Препоръчвало се откриване на неделни и вечерни училища за ограмотяване на останалите без образование възрастни.

В Източна Румелия /1879–1885/ Органическият устав утвърдил също буржоазнодемократичните принципи на народната просвета: задължително начално образование за всички деца от всички народностни групи от 7 до 13-годишна възраст.

Просветната дейност в областта се развивала върху основата на два законодателни акта: Временни правила за началното учение /10 септември 1879/ и Закон за началното учение в Източна Румелия /4 декември 1880/, допълнени и пояснени с редица правилници и окръжни. Създадената единна система на образование обхващала незадължителна детска градина за децата от 3 до 7 години, начално училище с 6-годишен срок на обучение, което имало два курса: първостепенен с 4 години /4 отделения/ и второстепенен с 2 години /два класа/ и средно /или гражданско/ училище с 4-годишен курс над първостепенните, или с 2-годишен курс – над второстепенните училища. В Източна Румелия били създадени четири от първите гимназии – мъжки в Пловдив и Сливен, и девически гимназии в Пловдив и Стара Загора, открити през септември 1881 г.

Началните училища се издържали от общините, а средните от областната власт. Ръководството на образованието се осъществявало от Областен училищен съвет с председател директора на народното просвещение, департаментални /окръжни/ училищни съвети с председатели окръжните управители, околийски училищни инспектори, назначавани от директора на народното просвещение, и училищни настоятелства, председателствани от кметовете. В изграждането на учебното дело в автономната област дейно участвали както училищните настоятелства, така и учителите в автономната област[4].

В Македония и Одринска Тракия през 1878–1913 г. народното образование се ръководело от Българската екзархия с материалната и моралнополитическата подкрепа и педагогическата помощ от страна на Княжеството. То запазило възрожденския си характер, функции и задачи, съхранило националния си облик, служело като опора на националноосвободителната борба, възпитавало българските ученици и българското население в любов към свободата и борба за национално освобождение[5].

След съединението на Княжество България и Източна Румелия учебното дело се ръководело от два основни закона: Закон за народното просвещение от 1891 г., приет по времето на Ст. Стамболов и Георги Живков като министър на народното просвещение, и Закон за народното просвещение от 1909 г., създаден при управлението на Демократическата партия от министъра на народното просвещение Н. Мушанов. Те били допълвани и изменяни в някои пунктове от правителствата на различните политически партии.

Със закона от 1891 г. изменение претърпяло първоначалното образование. Срокът на началното училище се увеличил от 4 на 6 години. То се разделяло на 3 курса /първи, среден и горен с по 2 години/, задължителни за всички деца. Законът постановил откриването на детски градини, основни, вечерни и неделни, средни, специални и висши училища, както и специални педагогически, духовни, търговски и индустриални училища.

Включването на вечерни и неделни училища за младежи и възрастни в системата на народното образование отразявало потребностите от преодоляване на неграмотността и по-високо модерно просвещение на населението.

Средното училище запазило общообразователния си характер и двустепенната си структура, формирани след Освобождението в Източна Румелия и в Княжеството. Съгласно закона от 1891 г. то имало за цел да даде на младежите по-обширни общи знания и да ги подготви за висше образование.

Най-общо характеризиран, законът от 1891 г. създавал по-голяма централизация на образованието, укрепвал държавно-обществената основа

Проф. Иван Шишманов, министър на просвещението, фотография. Научен архив на БАН – София

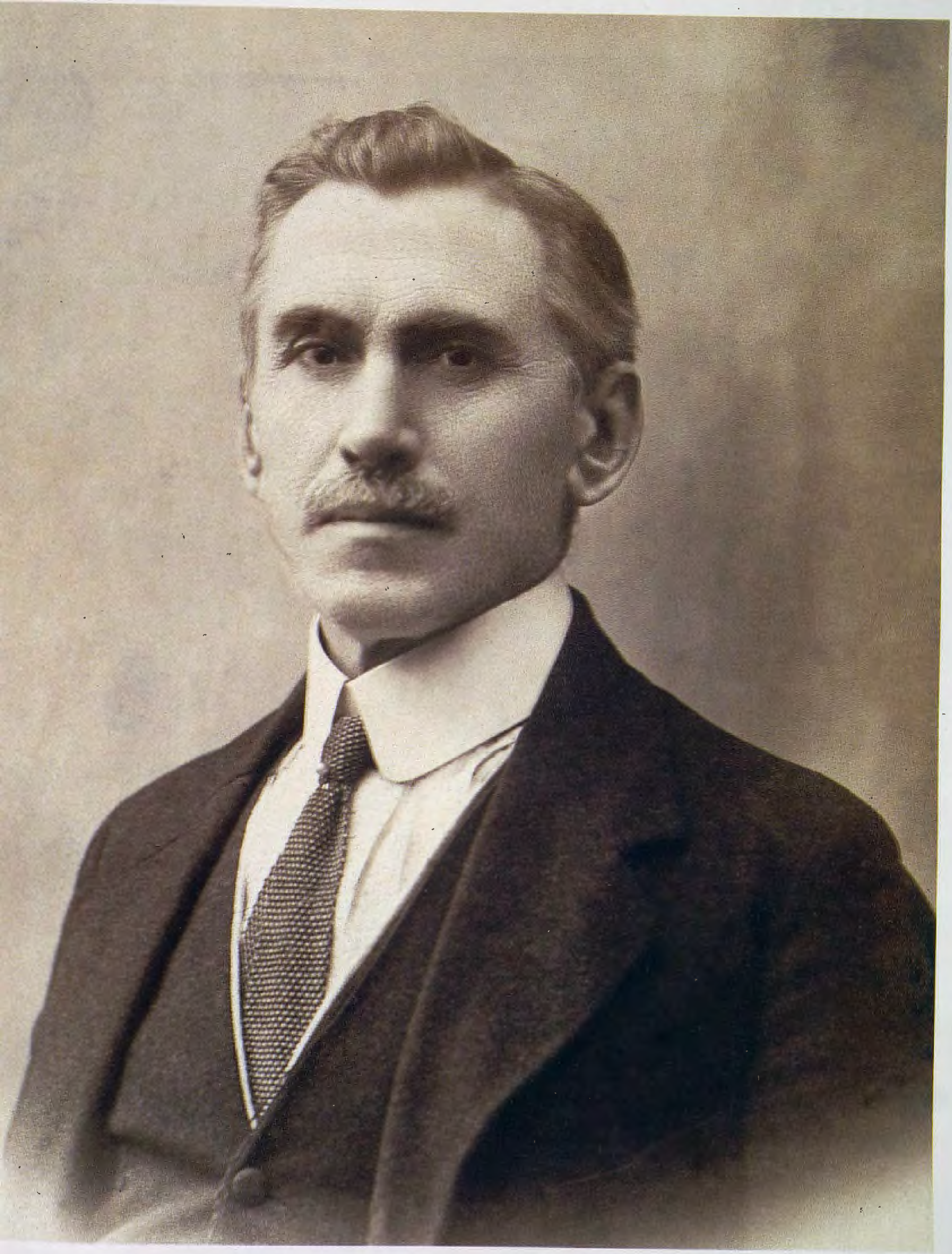

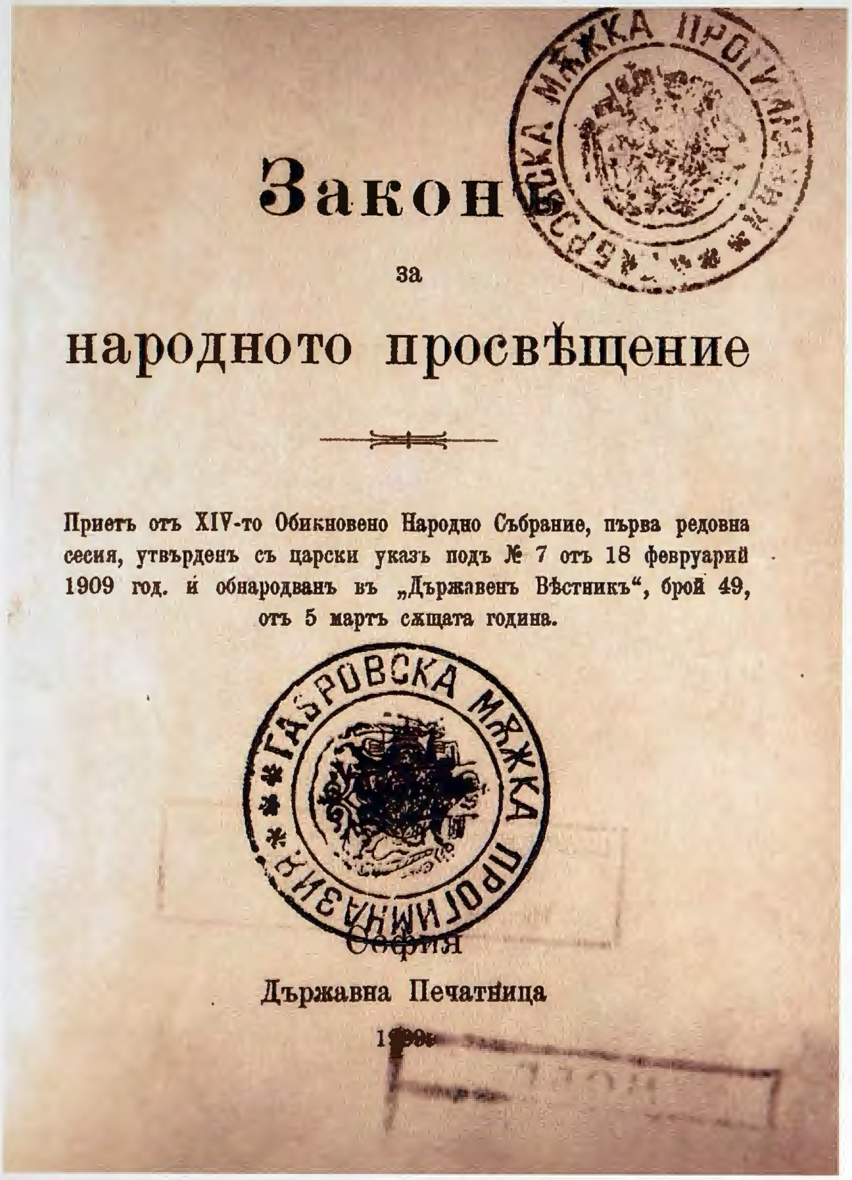

Законъ

за

народното просвѣщение

Приетъ отъ XIV-то Обикновено Народно Събрание, първа редовна сесия, утвърденъ съ царски указъ подъ № 7 отъ 18 февруарий 1909 год. и обнародванъ въ „Държавенъ Вѣстникъ“, брой 49, отъ 5 мартъ сѫщата година.

София

Държавна Печатница

1909.

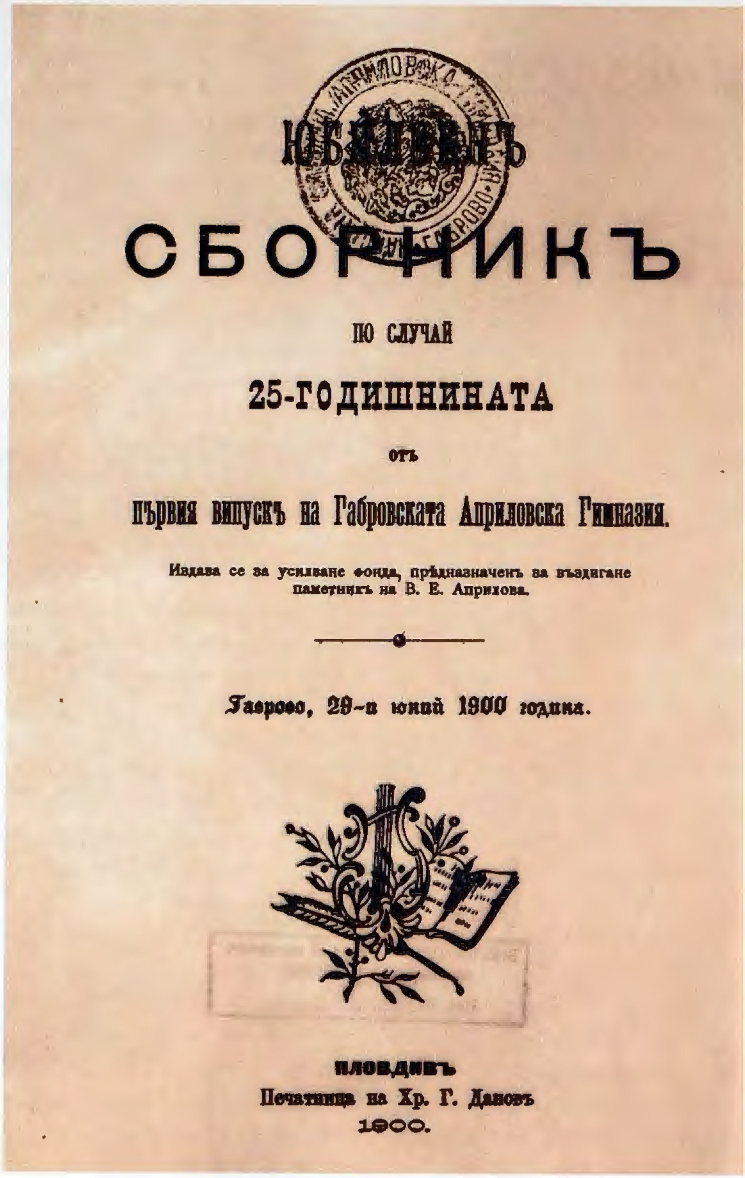

Юбилеенъ

СБОРНИКЪ

по случай

25-ГОДИШНИНАТА

отъ

първия випускъ на Габровската Априловска Гимназия.

Издава се за усилване фонда, прѣдназначенъ за въздигане паметникъ на В. Е. Априлова.

Габрово, 29-и юний 1900 година.

ПЛОВДИВЪ

Печатница на Хр. Г. Дановъ

1900.

Закон за народното просвещение, 1909 г. /титул/. Музей на образованието – Габрово

Юбилеен сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на Габровската гимназия „Васил Априлов“, 1900 г., /титул/. Музей на образованието – Габрово

на издръжката, ръководството и управлението на българското училище, запазвал и доразвивал общообразователния характер на училището[6].

Законът от 1909 г. запазил общообразователния характер на основното и средното образование, но утвърдил нова система, като обединил принципите на централизма и демократизма. Новата образователна система имала следния вид: първоначално училище с 4-годишен курс, прогимназия с 3-годишен курс и гимназия с 5-годишен курс на обучение.

По този начин била формулирана целта на първоначалното училище: да положи основите на цялостно и хармонично развитие на децата, което включвало умствено, физическо, нравствено, патриотично, религиозно, трудово и естетическо възпитание.

Прогимназията имала за цел да разшири знанията, получени в първоначалното училище, и да положи основите на по-нататъшното образование на младежите в средните училища. Тя увеличавала курса на основното образование с една година – от 6 на 7 години, повишавала общото образование на децата и професионалното образование. Обучението в прогимназията било безплатно, но не и задължително.

Мъжките и девическите гимназии се изравнявали по срок на обучение и учебно съдържание, като в девическите гимназии се изучавали допълнително домашна икономия, наука за възпитанието и ръкоделие. В учебния план на гимназите се включили нови учебни предмети: философска пропедевтика /психология, логика, етика/, политическа икономия, църковна история, която се добавяла към българската и общата гражданска история и факултативно стенография.

Законът от 1909 г. разработил цялостна система за подготовка на учители за всички степени на общообразователното училище.

Системата за подготовка на учители се усъвършенствала. Курсът на педагогическите училища за начални учители се удължил с една година и станал 5-годишен. Създали се образцови училища за провеждане на педагогическа практика. За подготовката на учители за прогимназиите се открили двугодишни висши педагогически курсове над гимназията с два профила: историко-филологически и физико-математически. Подготовката на учителите за средните училища се осъществявала чрез двустепенна система: след завършване на висшето си образование кандидатите провеждали едногодишна педагогическа практика в гимназия, след което полагали държавен изпит за учителска правоспособност. Поставило се началото на подготовката на учителки за детските градини, наричани детски училища.

Законът за народното просвещение от 1909 г. потвърждавал забраната за учителите да „предвождат“ тълпи, да оскърбяват вярванията на населението, да заемат ръководна работа в политическите организации и всички други действия, „забранени и наказуеми от общите закони на страната“. Той обобщавал опита на българската и световната педагогическа теория и практика, на демократичните традиции от Възраждането, на законодателните и практическите постижения на българската просвета в продължение на първите три десетилетия от възстановяването на българската държава[7].

От Освобождението до 1918 г. българското учебно дело отбелязало значителен напредък. През учебната 1884/1885 г. училищата – начални, класни, гимназии и педагогически, вече били 2532, а през 1917/1918 учебна година – 3925. От тях 3472 били първоначални, 449 прогимназии и 4 детски, с 9447 учители /7566 в първоначалните училища и 1881 в прогимназиите/. Учениците били 576 504, като 493 188 от тях в първоначалните училища, а 83 316 в прогимназиите, при население на България 5 075 800 души. През 1917 г. съществували 37 гимназии, 9 педагогически училища, 50 непълни гимназии, 3 висши педагогически курса, едно музикално училище, едно художествено училище, един университет, един институт за слепи и два института за глухонеми деца[8].

ПРОФЕСИОНАЛНО И СПЕЦИАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ. Наред с общото се развило професионалното и специалното образование. Подготвяли се специалисти за различните отрасли на народното стопанство. Били създадени професионално-занаятчийски, професионално-технически, земеделски и търговски училища, организирани и ръководени от съответните заинтересовани министерства и институции[9]. Учебните планове осигурявали общообразователна и специална професионално-техническа и практическа подготовка. Срокът на обучение бил от 2 до 5 години. Възпитаниците им се приемали след завършване на началното училище или прогимназия.

Първите земеделски училища били създадени в Образцов чифлик край гр. Русе в началото на 1880 г. и в с. Садово, Пловдивско, през 1883 г. и имали за цел да подпомогнат развитието на земеделието в България. След тях били открити още значителен брой земеделски училища и курсове за младежи и девойки.

Началото на професионално-техническото образование положила откритата през 1883 г. в с. Княжево до София Учебна занаятчийница, която имала четири отдела: столарство, коларство, ковачество и ключарство, развили се по-късно като самостоятелни учебни заведения.

През 1882 г. при текстилната фабрика в гр. Сливен бил открит едногодишен практически курс по тъкачество и бояджийство. В Пловдив през 1883 г. бил организиран 8-месечен курс за кондуктори и пикьори.

През 1884 г. в Свищов се открило държавно търговско училище с 8-годишен курс на обучение над трикласното училище. По-късно търговски училища се открили във Варна, Бургас, Пловдив и София. През 1893 г. в Свищов било открито първото средно девическо професионално /стопанско/ училище по облекло и готварство.

Количественият ръст на професионалните училища се вижда от следните данни[10]: през учебната 1900/1901 г. техният брой бил 51 /2 търговски, 2 занаятчийски, 7 селскостопански и 40 домакински с общо 2325 ученици и 125 учители/, а през 1910/1911 г. станали 134 /9 търговски, 24 занаятчийски, 14 селскостопански и 87 домакински с общо 5625 ученици и 342 учители/.

Създали се и специални училища: медицински /акушерско, фелдшерско и за медицински сестри/, духовни за подготовка на служители на църквата и 2 училища по изкуствата в София. Държавното рисувално училище /1896/ било преименувано през 1909 г. в Художествено-индустриално училище, а частното музикално училище /1904/ през 1912 г. станало Средно държавно музикално училище. Открили се и 3 специални училища за деца с физически недостатъци. До 1918 г. България вече имала цялостна система за подготовка на учители за всички степени на общообразователното и професионално училище.

Нагледна представа за отношението между общото, професионалното и специалното образование за учебните 1900/1901, 1910/1911 и 1917/1918 г. дава таблица 1[11].

ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ. Образователната система получила своята цялост със създаването на първото висше учебно заведение в България – Софийския университет[12]. Основите на националния български университет били положени на 1 октомври 1888 г. с откриването на Висш педагогически курс към Първа мъжка гимназия в София, с 43 ученици и едно отделение – Историко-филологическо. Целта на курса била да подготвя учители за народните 3-класни училища. Само след три месеца, от 1 януари 1889 г., съгласно Закона за висшето училище /18 декември 1888/, курсът бил наречен Висше училище и се отделил от Първа мъжка гимназия. Висшето училище имало за цел да дава висше образование по разни клонове на науката, да подготвя учители за средните училища и да осигури откриването на национален университет. Структурно то се състояло от отдели. Ръководело се от Съвет на преподаватели и ректор. За пръв председател на Съвета на преподавателите на Висшия педагогически курс, а след това и за пръв ректор на Висшето училище бил избран Александър Теодоров-Балан.

На 1 октомври 1889 г. бил открит Физико-математически отдел на училището, а през октомври 1892 г. и Юридически отдел.

На 20 декември 1894 г. бил утвърден нов Закон за Висшето училище, с който отделите били оформени във факултети със свои декани и факултетски съвети; Съветът на преподавателите бил наречен Академически съвет; званията преподавател били заменени със звания професор и доцент, а учениците били наречени студенти.

С този закон Висшето училище получило структура и организация на образователно учреж-

Таблица 1

Учебна година	Общо образование гимназии					Професионално образование				Специално образование	
	про-гимназии	непълни гимназии	пълни гимназии	частни училища	общо	технически и промишлени училища	селско-стоп. училища	търговско-икономически училища	общо	общо	от тях педагогически училища
1900/1901	110	29	16	76	231	42	7	2	51	30	5
1910/1911	297	18	30	59	404	111	14	9	134	28	8
1917/1918	374	49/50/	40	41	504/505/	32	3	8	43	19	9

Ученици и учители от Първа мъжка гимназия в София, фотография, ок. 1910 г. /първият вдясно седнал е Ал. Балабанов/. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

дение от университетски тип. На 1 октомври 1904 г. със Закон за университета Висшето училище се преименувало в Университет и получило юридически статут на университет.

До края на войните Софийският университет се развил структурно с четири факултета и осем специалности: Историко-филологически факултет с три специалности – философия и педагогия, история и география, славянска филология и литература; Физико-математически факултет с три специалности – математика и физика, химия, естествена история; Юридически факултет с една специалност – право; и Медицински факултет, открит на 10 април 1918 г., с една специалност – медицина.

Във Висшето училище курсът на обучение бил три години. В университета първите три факултета имали четиригодишен курс на обучение, а медицинският – шест.

През 1902 г. Висшето училище си избрало за патрон старобългарския учител и книжовник, основоположник на висшето образование в България св. Климент Охридски и определило за патронен празник именния му ден 25 ноември.

Софийският университет се развил не само като образователен, но и като научен център. Преподавателите в Софийския университет, получили образованието си в европейски университети, преминали през различни научни школи, овладели чужди езици, защитили докторски дисертации, създали контакти с известни европейски учени, завръщайки се в родината си, продължавали научното дело на учителите си от чуждестранните университети. Те поставили началото на научните изследвания в езикознанието, литературната история, етнографията, фолклора, педагогиката, историята на българското образование, на философията, социологията, психологията, на историята, географията, геологията, ботаниката, зоологията, физиката, химията, математиката, правото.

Създаването на Софийския университет имало важни последици за българското следосвобожденско общество. За три десетилетия той се утвърдил като образователен, научен, културен и духовен център, който осигурявал на българското общество: висококвалифицирани учители за средните училища; формирал специалисти за различни области на социалната практика; подготвял кадри на европейско равнище, които положили основите на редица клонове на българската наука; извършвали се научни изследвания, които се включили в системата на европейската наука; приобщавал българските младежи към европейските и световните образователни и научни постижения; формирал българската следосвобожденска национална интелигенция.

2.

Българското книжовно дружество / Българската академия на науките

В изграждането на културата на България след освобождението ѝ в 1878 г. съществено допринесли науките и художествата. Българското книжовно дружество / Българската академия на науките и Висшето училище / Софийският университет били главните центрове за захранването и развитието на интелектуалните възможности и талант за научна дейност на последното възрожденско и първото след Освобождението поколение.

През 1880–1882 г., като се опирал на главния секретар и министър на просвещението д-р Константин Иречек, свързан с БКД от основаването му, княз Александър I Български разпоредил прибирането на Дружеството от Браила в София. Това станало през м. февруари 1882 г. За председател отново бил избран първият дружествен председател М. Дринов, а Васил Д. Стоянов – отново уредник и редактор на „Периодическо списание". Заедно с това последният поел ежедневната ръководна дейност, като застъпник на председателя, зает с професорската си работа в Харков.

От 30 юли до 8 август 1884 г. под председателството на М. Дринов БКД провело първото си след Освобождението Главно /общо/ събрание. Внесени били ред изменения в устава от 1869 г. и били избрани ръководните органи, съобразно организационната структура на Дружеството според новия устав. За председател бил преизбран М. Дринов, подпредседател В. Д. Стоянов и деловодител Т. Пеев. Съобразно възприетата в Европа класификация на научните дисциплини структурата на БКД се изграждала в три клона научни области – историко-филологически, клон на природните и медицинските науки и трети такъв на държавните науки – право, финанси. Клоновете се ръководили от председател и деловодител – учени от съответните области. Те, заедно с дружествения председател и деловодителя съставлявали Управителния съвет. Висш орган на Дружеството оставало Главното /общо/ събрание, което трябвало да се свиква ежегодно на 11 май, деня на славянската българска писменост и култура. Научната дейност се осъществявала в клоновете. През същата 1884 г. започнало издаването, като отделна научна поредица на „Българска библиотека", БКД поело също така съставянето и обнародването на основаното от Министерството на просвещението фундаментално издание „Сборник за народни умотворения, науки и книжнина"/СбНУНК/.

През 1890 г., на 5 октомври бил положен основният камък за построяване на собствена сграда на БКД върху представително място в София, дарено на Дружеството от Столична община. В положения в основите акт на тържественото освещаване била записана заветната цел[13] на просветните българи, БКД „да бъде сборно място на всички радетели за всестранно изучаване на българския народ и на отечеството му България, за развитието на българския език и книжнина и за разработването и разпространението у нас на науките изобщо".[14]

През 1898 г. БКД избрало нови ръководства – председател Ив. Евстр. Гешов, подпредседател Д. Моллов, главен деловодител А. Теодоров–Балан, ковчежник Михаил К. Сарафов и допълнителни членове Хр. Павлов, Георги Я. Кирков и Р. Каролев. В ръководствата на клоновете влезли съответно: в историко-филологическия Ив. П. Славейков председател и В. Кънчев деловодител, в природо-медицинския и физико-математическия Георги Златарски и Стефан Ватев, в клона на държавните науки Марко Балабанов и Антон Каблешков. На годишното събрание 1898 г. били приети за членове значителен брой утвърдили се имена от различните научни области.[15] Това били вече изтъкнати учени – 34 души /половината от тях съставлявали преподавателската колегия на Висшето училище/, добили междувременно образование и научни степени или специализации в европейски университети.

Към края на 1899 г. А. Теодоров–Балан в качеството си на деловодител разработил нови промени в устава. От 14 ноември до 5 декември се заредили осем заседания на Главното събрание, последното от които приело измененията. Учреден бил четвърти клон – за художествата /поезия, живопис, скулптура, архитектура, музика и сценично изкуство/.

Въведен бил принципът за подразделяне на членовете на действителни и дописни при висока взискателност за встъпване и приобщаване в дейността на БКД. Ограничен бил броят на членовете, а всеки член непредставил „самостоятелен труд“ в продължение на 3 години, трябвало да се счита доброволно напуснал Дружеството. От своя страна, като едно цяло, членовете следвало да обединяват около БКД изявяващите се интелектуалци и творци, като ги привличат за научните обсъждания в клоновете и за сътрудничеството в публикаторската дейност на „Периодическо списание“ и другите дружествени издания, като ги подкрепят материално, награждават техните трудове, финансират предложени сериозни проекти. По такъв начин – като ядро авторитетни учени – БКД можело да осъществява целта си да поощрява създаването на интелектуални сили, които да се посветят на научно-изследователска работа и развиват науките в България. По същия начин, чрез научна критика, конкурси и награди в клона за художествата се поощрявали и изкуствата.

В естественото си развитие формално и фактически БКД се превръщало в академия от европейски тип. През 1907 г. на годишното събрание била избрана комисия, която да проучи и подготви академичното оформяне на БКД. Следващата година председателят Ив. Евстр. Гешов направил лично дарение на Дружеството, поемайки изплащането на целия твърде голям ипотечен заем от 120 000 лв., сключен за построяването на и до днес изящно издигащата се на площада на Народното събрание сграда – дом на БАН.

На 6/18 март 1911 г. на последното Главно събрание на БКД Дружеството тържествено било преименувано в Българска академия на науките. Академичният устав бил готов, през 1912 г. Народното събрание приело Закона и Вътрешния правилник /устав/ на БАН. Правителствената субсидия, дотогава 18 000 лв., била увеличена на „минимум 60 000 лв.“ годишно. Опростен бил натрупания междувременно голям дълг на БКД към Държавната печатница. Организационната структура, както и ръководните и научни органи останали в старите уставни рамки. Възприети били въведените преди 1911 г. няколко изменения в названията на клоновете, също на научните издания. От 1913 г. излизала нова голяма поредица „Сборник на БАН“, където през 1916 г. в осмия том било отпечатано забележителното изследване на Кирил Г. Попов „Стопанска България“. За председател бил преизбран Ив. Евстр Гешов, подпредседател Любомир Милетич /той бил и председател на историко-филологическия клон/, главен деловодител/секретар Иван Пеев–Плачков и ковчежник Стоян Аргиров. В Управителния съвет влезли още, като председатели и деловодители/секретари на клоновете – Васил Златарски, М. Балабанов, Димитър Моллов, Михаил Поповилиев, Спас Вацов.

Академичното дооформяне на институцията било посрещнато приветствено от европейските академии на науките, университетите, научни дружества, издатели на научна литература, книжари. Изградените от БКД връзки с ред такива субекти се разширил, задълбочавало се междуинституционалното научно сътрудничество и такова между отделни учени. Изследвания на български учени намирали все повече място в европейските издания, чуждестранни учени публикували в изданията на БАН, вървяла размяната на книги, специализации и т.н.

Същинската – научната дейност на БАН след 1911 г. имала зад гърба си забележителни резултати от изследванията под крилото на БКД.

След 1882 г. приоритетно се развивали хуманитарните обществени науки, на първо място историята. Централно място заемали проблемът за българския етнос. Почти целият кръг дружествени членове, а и приобщаващи се към Дружеството нечленове проучватели, като Васил Кънчов или Кузман Шапкарев, удостоени с членство по-късно, насочили усилията си към разкриване на дългия и сложен път на формиране на народностно-културната общност на българите. Вървели големи проучвания върху развитието на българския език, на литературата, песните, обичаите и пр. културнотворчески фактори на етническото обособяване. Търсело се да се разкрие първичната вътрешна сила и духовните връзки в образуващия процес на социалната общност и единеното общонародностно българско самосъзнание. Още до края на 80-те години, наред с академични студии, БКД обнародвало незагубил до днес стойността си огромна маса исторически автентичен материал от писменолитературен и етнографски/етноложки вид. Също така описания и научни съобщения за археологически, епиграфски, нумизматични и пр. паметници, участвали във формирането на българската нация.

Още към средата на 80-те години авторите на тези трудове били повече от тридесетина. /Преди Освобождението БКД, респ. „Периодическо списание“, било регистрирало публикации на не повече от десет души./ През 80-те – 90-те години дружественото списание отпечатало близо 120 студийни работи, а издирените материали и тяхното документално обнародване, вкл. първите томове на СбНУНК, като научноинформационен масив и начална научна обработка, превишили във висока степен студийните публикации.

Акцентирало се върху проучването на демографската динамика в историкоетноложкия, както и в етнополитически аспект на проблема. Същото като основно изследователско направление продължило през годините и по-нататък, вкл. и особено интензивно през военния период 1912–1918 г. Запазили завинаги непокътнато значението си осъществените през това време комплексни етнографско-стопански, културно-исторически, етноложко-статистически и пр. проучвания на България по райони и по отделни селища. Първите от кръга на БКД, които заработили в това поле – историци и филолози, етнолози и социолози, литературни и стопански историци, статистици и икономисти били Петко Р. Славейков, К. Иречек, М. К. Сарафов, М. Дринов, Петко Каравелов, Андрей Тошев, В. Кънчов, М. Балабанов, Л. Милетич, Антон Н. Стоилов, К. Г. Попов, Георги Т. Данаилов, Анастас Иширков, А. П. Шопов, Д. Моллов, Евтим Спространов, Гаврил Кацаров, Димитър Маринов, Хр. п. Константинов, Г. Стрезов, Й. Георгиев, Т. Васильов, П. Карапетров. Към тях се присъединили дори и естественици като П. Бахметиев, С. Ж. Дацов.

До 1911 г. по историческото формиране на българската нация и нейното демографско състояние в края на XIX в. и началото на XX в., БКД внесло в българската историография над 200 студийни и монографически труда плюс още по-голяма маса записани по места форми на поетичнопесенната и философската/умотворческата изява на народностното българско самосъзнание.

Появилите се чрез изданията на БКД конкретно-исторически публикации били типични за съвременния стил на европейската наука. Следван бил нейният изследователски метод: осветляване на събитията и проблемите единствено върху документите на историята. /Този метод бил заложен още с основаването на Дружеството, твърдо отстояван от М. Дринов и В. Д. Стоянов/ Тежестта падала върху фактологическите проучвания, но без уклон във фактографията. Историческото мислене се насочило към обяснение на развитието чрез географския и икономическия фактор, с характера на управленческата власт, с имперските, геополитически цели на външната политика на големите държави, с интересите на същите тези по-специално в Балканския регион, с непреднамерените положителни или отрицателни последици за хората от взаимодействието на всевъзможните социалногрупови и класови интереси и цели.

Почти без дистанция от време в духовното българско пространство се разпространявали идеите и постиженията на всички модерни науки на XIX в., както в хуманитарните, така и в естественонаучните области. Добри били пътищата на европейското съществуване чрез непосредствените личности контакти посредством книгите, обучението и специализациите в европейските университети и висши училища. Към 1911 г., от проучени 56-има от членовете в БКД – историци, икономисти, статистици, философи, социолози, юристи, богослови, филолози, фолклористи, етнографи, археолози[16] само 6 били учили в центровете на европейската наука.

При това положение, вече от към началото на XX в., когато в догонване на европейските страни в България стартирала икономическата модернизация, виското развитие на естествените науки в Европа – решаващо силният фактор на икономиката ѝ – не можело да не въздейства върху посоката на науката в България. През първите петнадесет-осемнадесет години на новия век, в установилата се хуманитарна насоченост на научната дейност на БКД/БАН настъпило изменение. В края на XIX в. по отношение на публикуваните в „Периодическо списание“ трудове но всички науки, тези по история били 75%. По нататък обаче естественонаучните изследвания ускорено заемали все по-голям дял в рецензирането и обсъжданията в клоновете, както и в изданията на Дружеството. Бил нарушен дори изключително хуманитарния характер на СбНУНК /след 1903 г. сборникът се нарича „Сборник за народни умотворения и народопис“/. В него бил обособен специален раздел за природните науки, който от 1905 г. вече излизал като втори отделен голям том /част/ на сборника. Естествено, растял броят на приобщаващи се учени към природо-медицинския и физико-математически клон на БКД/БАН. Към 1918 г. действителните и дописните членове заедно със сътрудничещите в научната работа в клоновете и изданията на БАН наброявали 137 души /През периода 1878–1918 г. починали 72 – първите, найстарите и някои от младото поколение учени при БАН./ От действащите по това време сътрудници, тези от историко–филологическия ѝ клон за държавните науки, които разработвали проблеми в хуманитарната област били 78, в природните науки и теоретичната сфера на физико-математическите науки 44, към художествата – литературата и изкуства 15.

„Четиридесет и четиримата“ – медици и биолози, ботаници и зоолози, химици, географи и геолози, инженери, математици и физици осъществили забележителна изследователска работа. Регистрирани били ред научни разработки и приноси, както в теоретичната сфера, така и в значителна степен в практическото прилагане на науките. Така, успоредно с антропологични и микробиологични /бактерийни, вирусни/ теоретически изследвания забележителни били резултатите от клиническите разработки за диагностика и лечение на страшните болести на времето като дифтерита, туберкулозата, венерическите болести. През годините на войните по-специално били реализирани особено важни изследвания на скорбута, холерата и чумата, вкл. по добитъка /Богомил В. Берон, Ст. Ватев, Васил Д. Моллов, Ст. х. Добрев, Стефан Ангелов/.

През 80-те години в кръга на учените при БАН започнали проучвания на флората и фауната в България. Дружествените издания обнародвали огромен масив описания и материали и още през 90-те години била разработена терминологията на българската флора. Извършени били фундаментални проучвания на сладководната фауна и в много голям мащаб на фауната в Черно море /Стефан Георгиев, Стефан Петков, Ан. Тошев, Анани Явашов, Иван Урумов, Г. Шешкен, Стефан Юринчин/. През 1910 г. в „Периодическо списание“ били публикувани първите забележителни научни резултати от изследванията на Методи Попов в областта на биологията по стимулиращите въздействия върху клетъчно-тъканната регенерация. Сериозни били заниманията в органичната химия като наука, както и проучвания и разработка на органичната химическа технология в България /Пенчо Райков, Георги Колушки/. Разработвало се физико-химическото направление с важни изследователски резултати в проучване процесите на абсорбация /Ал. Христов/. Едни от първите членове на БКД Г. Златарски, Георги Бончев, Лазар Ванков основали геологическата наука, разработили стратиграфията, съставили геологическата, също минната карта на България.

Споменатите и ред неспоменати изследвания изхождали от теоретическите основания на еволюционно развиващите се природни науки и се насочвали към реализацията в социално-икономическата практика, отговаряли на изискванията на модернизацията на България и на най-важни социални проблеми. Но осъществявана била и висша теоретична работа. Последователно от края на 90-те години и през последвалия мирен и военен период от новия век до 1918 г. математиците и физиците извършили особено забележителни изследвания със също така забележителни резултати във водещи направления на европейската наука – теория на числата, математически анализ, геометрия, небесна механика, теория на функциите /Иван Гюзелев, Емануил Иванов, Кирил А. Попов, Иван Ценов, Любомир Чакалов/.

Трудовете на споменатите учени – тези от „четиридесет и четиримата“ били публикувани главно в изданията на БКД/БАН и Софийския университет, а също и в списанията на научните дружества и естествените науки. Основните, найважните изследвания наброявали 357 заглавия. От тях най-малко 100 безспорни приноса били обнародвани на немски и по-малко на френски език в най-реномираните специализирани научни издания в Европа.[17]

Под крилото на БКД/БАН се развил научноизследователският подход и към художествата. Като редовни членове или по-късно удостоени с такова членство, приобщилите се към академическото сдружение едни от най-изявените литературни дейци писатели, поети, критици, също така художници, скулптури, архитекти, театрални дейци, музиканти, развивали важното за културата направление на литературната критика, както и на историкотеоретичните изследвания в областта и на литературата, и на изкуствата. Константин Величков, един от първите членове на БКД, наред с писателските си творби през 1891 г. публикувал първата голяма част на първата в България „Всеобща история на литературата“ /без да смогне да завърши труда си, умирайки в 1907 г./. Андрей Протич обнародвал през 1907 г. монографично изследване върху историята на изкуствата, театъра и литературата, вкл. изящното изкуство в България. През 1912 г. Николай Райнов изследвал проблеми на историческото развитие на литературата и изкуствата.

През 1913 г. СбНУН отпечатал историкотеоретичния труд на Добри Христов върху ритмичните основи на музиката, през 1905–1910 г. той вече бил обнародвал първите си изследвания върху музиката, допринасяйки за началото на формиране на националната българска музикална школа. Влязъл официално след 1918 г. в кръга на художниците при БАН, през 1906–1910 г. Александър Божинов публикувал първите си научни работи, основополагайки критичното направление в живописта, поставяйки карикатурата в България на равнището на изкуствата. Антон Митов, дописен член на БАН от 1918 г., дотогава през първото десетилетие на XX в. направил изключително много за подготовката на новото поколение художници, скулптори, архитекти, работейки дейно като основател и преподавател в Държавното рисувално училище. Той разработил ред проблеми на историята на изкуствата, публикувал изследвания върху техниките на художествата, по-специално при реставрация на историческа живопис.

В клона за художествата били обсъждани трудовете на най-талантливите писатели и поети, били те членове или нечленове на БКД/БАН. Въз основа на обсъжданията били провеждани годишни конкурси и били удостоени с парични награди или специализации в чужбина Антон Страшимиров, Петко Ю. Тодоров, К. Величков, Пейо К. Яворов, Кирил Христов, Пенчо П. Славейков, Елин Пелин.

Макар и със сравнително скромни финансови възможности, академичното сдружение БКД/БАН държало твърде много за материалното подпомагане на общо взето не особено имущата българска интелигенция и стимулирало със специализации и парични награди творците във всички научни области.

Един елит, формирал се в лоното на БКД/БАН, който през четирите първи десетилетия на възкръснала България наброявал малко над 200 учени от хуманитарните и от естествените науки, вкл. художествата, изпълнявал достойно дълга си – развивал успешно науките в страната ни.

3.
Педагогическа наука

До 1918 г. тя се формирала и развивала под влияние на класическите педагогически ситеми на Я. А. Коменски, Дж. Лок, Ж.-Ж. Русо и Й. Х. Песталоци, на руската и европейската педагогика. От 90-те години на XIX в. особено разпространение получили идеите на немския педагог Й. Фр. Хербарт и на неговите последователи К. Щой, Т. Цилер, В. Райн, Ст. Басаричек. Влияние оказва социалната педагогика на П. Наторп, Ц. Бергеман, Р. Рисман и др. От края на XIX и началото на XX в. педагогическата мисъл попаднала под влияние и на движението „Ново възпитание“. Проникнали идеите на дидактиците художници Дж. Ръскин, Х. Шарелман, Фр. Гансберг, Е. Вебер и др.

Под тези влияния се полагали основите на българската педагогика, в която започнали да се обособяват като отделни дисциплини: обща педагогика, дидактика, теория на възпитанието, експериментална педагогика, педагогическа социология, история на българското образование, дефектология и пр.

Педагогическата наука се развивала в два центъра: официален – на Министерството на народното просвещение – представен от служители на министерството, директори и преподаватели в педагогически и общообразователни училища, просветни дейци, учители и втори – университетски център – представен главно от преподавателите по специалност философия и педагогика в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

ОБЩАТА ПЕДАГОГИКА се разработвала най-рано, тъй като обхващала цялата педагогическа проблематика и задоволявала най-цялостно потребността от педагогически знания. Първият отпечатан курс по педагогика след Освобождението е „Лекции по педагогиката, четени в привременните педагогически курсове през 1879, 1880, 1881 г. във Видин, от Д. Ц. Коцов“, издаден през 1882 г. Първите трудове на български език били всъщност авторизирани и побългарени руски и западноевропейски педагогически съчинения, като това на В. Лядов „Ръководство към възпитание и обучение на децата“, Пловдив, 1880; „Учител или Книга за наставници за народни учители. Стъкмена по Мирополский, Соколова, Острогорский и др“, под редакцията на Вълкана Славова, Пловдив, 1881; на П. Роштин „Очерк на най-главните практически основи по педагогиката, дидактиката и методиката“, Пловдив, 1882 г.; на М. Миличевич „Педагогически учения за родители и учители и за всички приятели на народното образование“, Русе, 1882; на К. Елницки „Обща педагогика“, Русе, 1883 г.; на Х. Спенсър „Възпитание. Умствено, нравствено и физическо“, Сливен, 1884.

Като източници на изброените съчинения са използвани трудовете на Коменски, Русо, Песталоци, Фрьобел, Базедов, Дистервег, Ушински и др.

Като видни представители на българската педагогическа мисъл се наложили Йосиф Ковачев, Христо Максимов, Никола Алексиев, Петър Нойков.

Девическата гимназия във Варна /съвременен вид/

Й. Ковачев /1839–1898/ бил първият университетски преподавател по педагогическите дисциплини в Софийския университет. Той разработил университетските курсове по педагогика, история на педагогиката, педагогическа психология и социология. Благодарение на високото си образование и чуждоезиковата си подготовка той поставил българската педагогическа мисъл на равнището на съвременното тогава научнопедагогическо знание.

Хр. Максимов /1867–1902/ бил самобитен български педагог. Той защитавал идеята за народността в педагогиката, образованието и възпитанието в духа на педагогическото учение на К. Д. Ушински и руските революционери демократи. „Нашата образователна система – пишел той – не бива да следва чужди образци. Тя трябва да съответства на българските условия, да отговаря на потребностите и просветните традиции на българския народ.“

Н. Алексиев /1877–1912/ бил основоположник на българската психология, доцент по психология и история на философията в Софийския университет. Ученик е на В. Вундт, Й. Фолкелт, Е. Мойман в Лайпциг. Поставил началото на експерименталната психология в България.

П. Нойков /1868–1921/, професор по педагогика в Софийския университет, следвал философия и педагогика в Лайпциг и Берлин при В. Вундт, Фр. Паулсен, Й. Фолкелт и др. Работил е в областта на общата педагогика, на дидактиката, методиките на обучението по различни учебни дисциплини, детската и педагогическата психология, историята на педагогиката и историята на българското образование[18].

Етап в развитието на педагогическата наука в България било свързването ѝ с хербартианската педагогика, която Министерството на просвещението възприема и налага като официална педагогическа теория и практика. Хербартианската педагогика се основавала на следните идеи: идеята за философията, психологията и етиката като основа на педагогиката; идеята за степените на обучението; за многостранен интерес; за възпитаващо обучение.

Усвояването на хербартианската педагогика ставало по два основни канала: чрез обучението на български младежи в хербартианските центрове – в Загреб при Ст. Басаричек, от 1880 г.; във Виена при Фр. Дитес; в Йена при К. Ф. Щой и неговия ученик В. Райн; в Лайпциг при Т. Цилер и др. след 1885 г., и чрез превеждане на основните съчинения на видните представители на хербартианската педагогика: Ст. Басаричек, В. Райн, Т. Цилер, Т. Вигет, Ф. Шолц, К. Кер, А. Матиас, Т. Полак, Ш. Уфер, Т. Циен и др.

За налагането на хербартианската педагогика в България най-голяма роля играят съчиненията на Ст. Басаричек и В. Райн. Педагогиката на Басаричек „Педагогия в четири части: Част I. Възпитание. Част II. Дидактика. Част III. Специална методика. Част IV. История на педагогията“, които се отпечатали като отделни книги през периода 1886–1892 г. и претърпели по няколко издания, станала задължително теоретическо и практическо-методическо ръководство за българските учители. Съчиненията на В. Райн, които били преведени на български език: „Система на педагогията“, Пловдив, 1898; „Принципи на общата дидактика“, Стара Загора, 1902; „Педагогика, изложена систематично“, Търново, 1905; „Възпитателни и образователни идеали“, Кюстендил, 1905; „Очерк по етика“, Кюстендил, 1901; „Хербарт като педагог“, Пловдив, 1901, оказват силно влияние върху формиращата се българска педагогическа наука и практика.

Педагогиките на Басаричек и Райн били изградени върху основните педагогически идеи на Хербарт, но те били силно повлияни от класическата и съвременната им педагогика. За възприемане на трудната за разбиране педагогика на Хербарт допринася съчинението на Ш. Уфер „Подготвителен курс на Хербартовата педагогика“, Цариград, 1898.

Основните съчинения на Хербарт представил на български език през 1904 г. Димитър Грънчаров, превеждайки почти изцяло „Очерк на педагогическите лекции“ на Хербарт под заглавие „Хербартовата педагогика. Систематическо изложение на Хербартовата етика, психология и педагогика“, Станимака, 1904.

Известни български хербартианци, които превеждали съчиненията на своите учители, но и сами разработвали учебници и методически ръководства върху основните принципи на хербартианската педагогика, били Тодор Бенев, Илия Гудев, Иван Бракалов, Васил Николчев, Васил Манов, Сава Велев, Константин Свраков, Ст. Донев, Д. Грънчаров, П. Минев, Стоян Чакъров и др.

Т. Бенев е автор на „Учебник по педагогика“, Пловдив, 1900, на „Ръководство по педагогика, ч. I: психология, логика, дидактика, телеология, ходегетика, практическа педагогика“, Пловдив, 1903, и на „История на педагогиката“, Пловдив, 1906. В съавторство със С. Велев и В. Николчов той отпечатал „Ръководство по педагогика, ч. II. Специална методика“; Пловдив, 1904, II изд. само със С. Велев, Пловдив, 1907.

В. Манов и В. Николчов съставили „Теоретическа педагогика, ч. I. Теология и ходегетика“. София, 1907, и „Теоретическа педагогика, ч. II. Дидактика“, София, 1908.

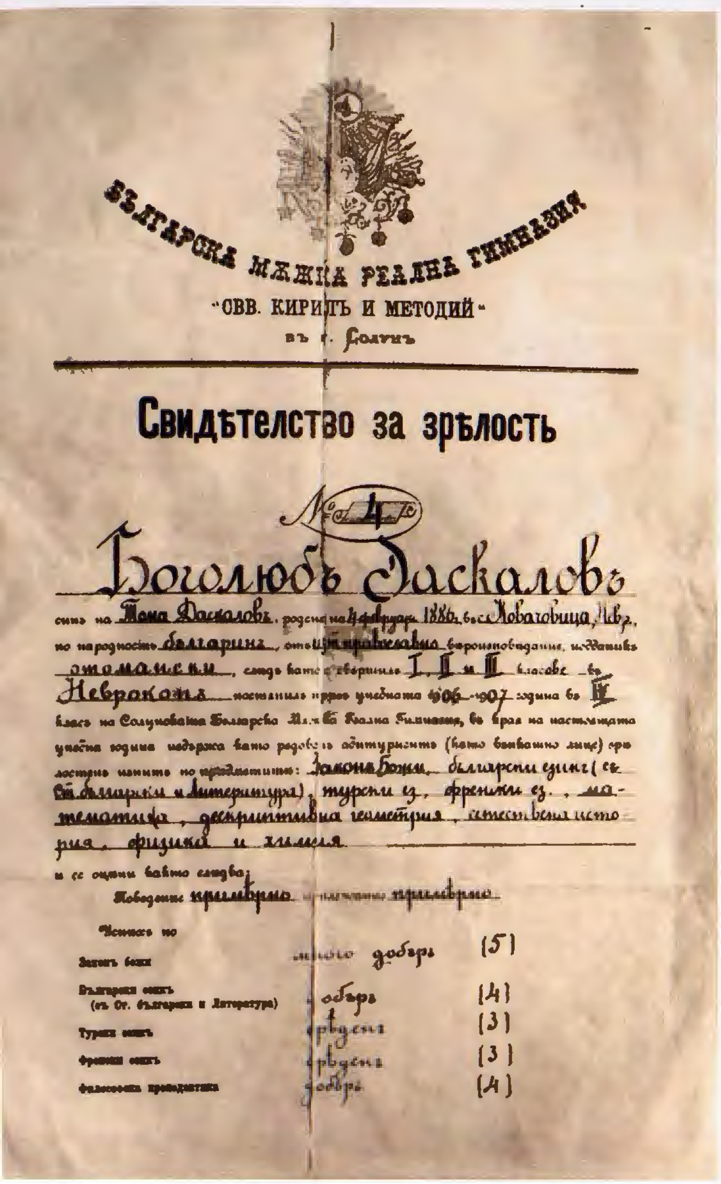

БЪЛГАРСКА МЪЖКА РЕАЛНА ГИМНАЗИЯ
„СВВ. КИРИЛЪ И МЕТОДИЙ"
въ г. Солунъ

Свидѣтелство за зрѣлость

№ 4

Боголюбъ Даскаловъ

синъ на Тона Даскаловъ, роденъ на 4 февруарий 1886 въ с. Новаговица, Нвр., по народность българинъ, отъ източноправославно вѣроизповѣдание, иоданикъ отомански, слѣдъ като е свършилъ I, II и III класове въ Неврокопъ постъпилъ прѣзъ учебната 1906–1907 година въ IV класъ на Солунската Българска Мъжка Реална Гимназия, въ края на настоящата учебна година издържа като редовенъ абитуриентъ (като външно лице) зрѣлостенъ изпитъ по предметитѣ: Законъ Божии, български езикъ (съ Ст. български и литература), турски ез., френски ез., математика, дескриптивна геометрия, естествена история, физика и химия

и се оцени както слѣдва:

Поведение примѣрно прилежание примѣрно

Успѣхъ по

Законъ божий	много добъръ	(5)
Български езикъ (съ Ст. български и Литература)	добъръ	(4)
Турски езикъ	срѣденъ	(3)
Френски езикъ	срѣденъ	(3)
Философска пропедевтика	добъръ	(4)

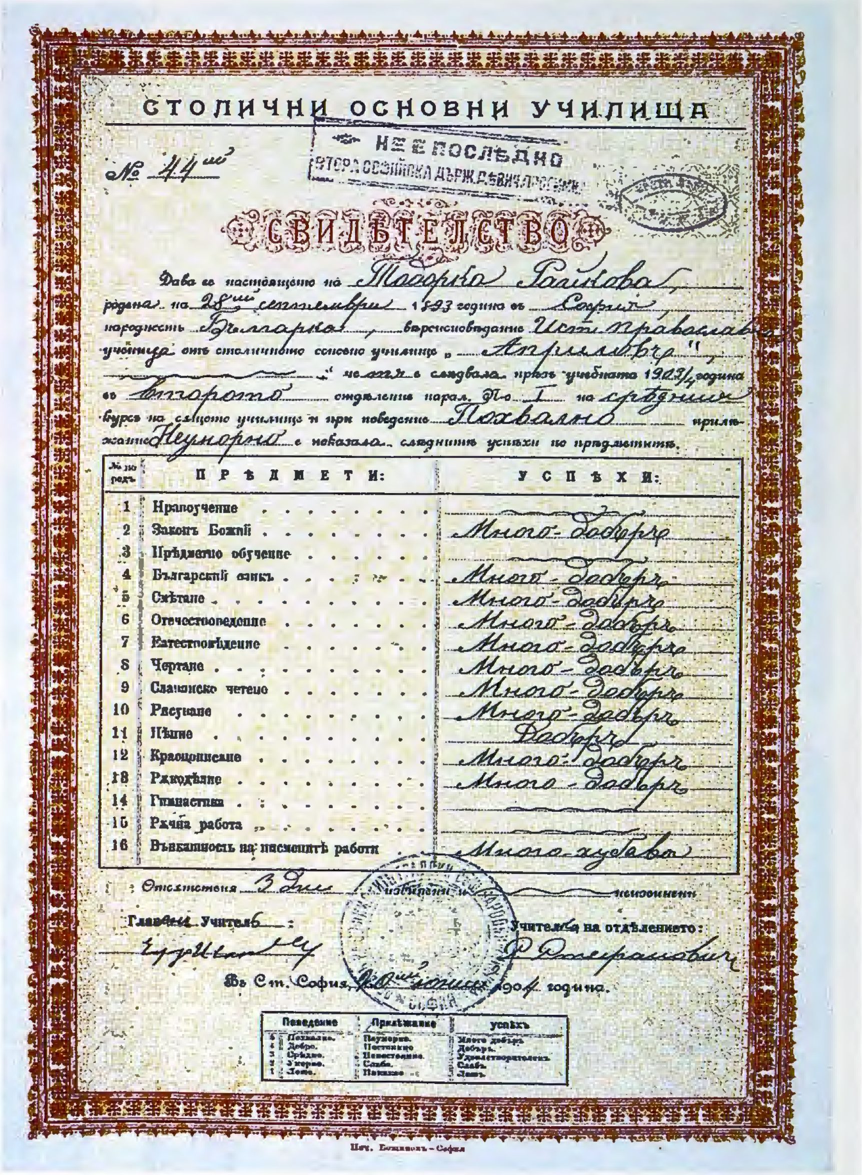

СТОЛИЧНИ ОСНОВНИ УЧИЛИЩА

№ 44-ий

НЕЕ ПОСЛѢДНО
ВТОРА СОФИЙСКА ДЪРЖ. ДЕВИЧ. ПРОГИМН.

СВИДѢТЕЛСТВО

Дава се настоящето на Тодорка Райкова, родена на 28-ий септемврий 1893 година въ София, народность българка, вѣроизповѣдание източноправославно, ученица отъ столичното основно училище „Априловъ", — която е слѣдвала прѣзъ учебната 1903/4 година въ второто отдѣление парал. № I на срѣдния курсъ на същото училище и при поведение похвално прилежание неуморно е показала слѣднитѣ успѣхи по прѣдметитѣ.

№ по редъ	ПРѢДМЕТИ:	УСПѢХИ:
1	Нравоучение	
2	Законъ Божий	Много-добъръ
3	Прѣдметно обучение	
4	Българский езикъ	Много-добъръ
5	Смѣтане	Много-добъръ
6	Отечествоведение	Много-добъръ
7	Естествовѣдение	Много-добъръ
8	Чертане	Много-добъръ
9	Славянско четене	Много-добъръ
10	Рисуване	Много-добъръ
11	Пѣние	Добъръ
12	Краснописание	Много-добъръ
13	Ржкодѣлие	Много-добъръ
14	Гимнастика	
15	Ржчна работа	
16	Външность на писменитѣ работи	Много-хубаво

Отсѫтствия 3 дни извинени и — неизвинени

Главенъ Учитель:

Учителка на отдѣлението:

Въ Ст. София, 20-ий юний 1904 година.

	Поведение	Прилежание	Успѣхъ
5	Похвално.	Неуморно.	Много добъръ.
4	Добро.	Постоянно.	Добъръ.
3	Срѣдно.	Непостоянно.	Удовлетворителенъ.
2	Укорно.	Слабо.	Слабъ.
1	Лошо.	Никакво.	Лошъ.

Печ. Божиновъ – София

Свидетелство за зрелост от българската мъжка реална гимназия „Св. св. Кирил и Методий" в Солун, 6 юни 1910 г. /първа страница/. Дирекция „Културно-историческо наследство" – Благоевград

Свидетелство от основно училище „Априлов" за завършено второ отделение, София, 20 юни 1904 г. ЦДА – София

П. Минев и М. Стоянов отпечатват „Ръководство по практическа педагогика", Кюстендил, 1909 г.

В България хербартианската педагогика се прилагала главно към процеса на обучението и към методиките на обучението по отделните учебни дисциплини в основното училище. Въвеждането на формалните степени довело до формализъм и шаблон, които станали предмет на критика от страна на В. Манов, Петко Цонев, Виолино Примо, Д. Кацаров, Димитър Благоев, Вела Благоева, Тодор Самодумов, Теню Стоилов, Ламби Кандев, Иван Георгов и др.

Хербартианската педагогика не била единствената педагогическа теория, която се разпространявала в България. На български език се превеждали и разпространявали съчиненията на Фр. Дитес – песталоцианец, противник на хербартианската педагогика. Превеждали се съчиненията на представителите на руската демократична школа: на И. В. Скворцов, К. Елницки и др., на представителите на руското обществено-педагогическо движение от 60-те години на XIX в. К. Д. Ушински и Л. Н. Толстой. Били преведени съчиненията на класиците на педагогиката Я. А. Коменски – „Великата дидактика", София, 1905, Дж. Лок – „Мисли върху възпитанието", София, 1905, Ж.-Ж. Русо – „Емил или за възпитанието", София, 1907, Й. Х. Песталоци – „Изповед", Пловдив, 1897, „Как Гер-

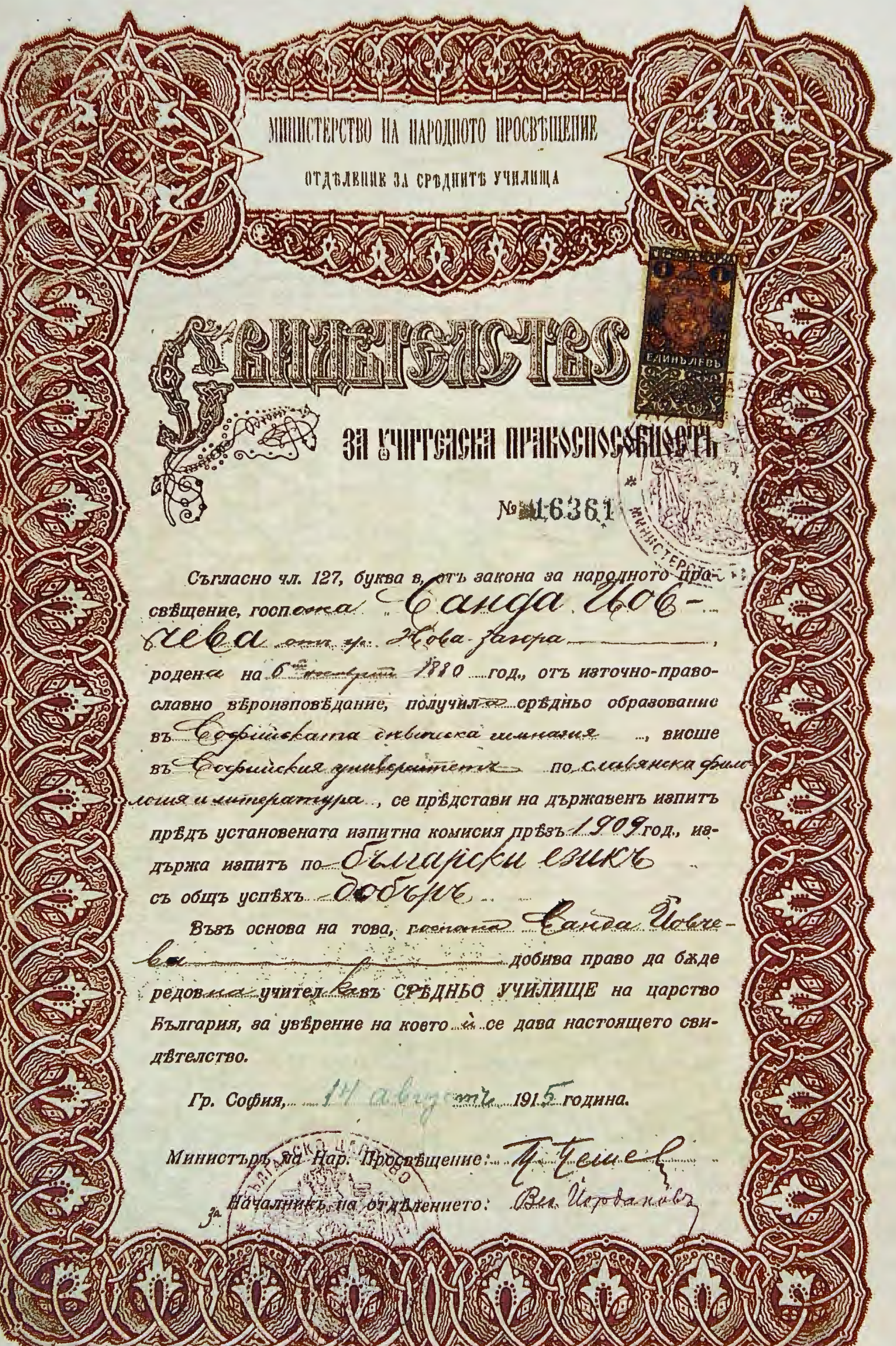

МИНИСТЕРСТВО НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

ОТДѢЛЕНИЕ ЗА СРѢДНИТѢ УЧИЛИЩА

СВИДѢТЕЛСТВО

ЗА УЧИТЕЛСКА ПРАВОСПОСОБНОСТЬ

№ 16361

Съгласно чл. 127, буква в, отъ закона за народното просвѣщение, госпожа Санда Йовчева отъ гр. Нова-Загора, родена на 6-ти [illegible] 1880 год., отъ източно-православно вѣроизповѣдание, получила срѣдньо образование въ Софийската девическа гимназия, висше въ Софийския университетъ по славянска филология и литература, се прѣдстави на държавенъ изпитъ прѣдъ установената изпитна комисия прѣзъ 1909 год., издържа изпитъ по български езикъ съ общъ успѣхъ добъръ.

Възъ основа на това, ~~госпожа~~ Санда Йовчева добива право да бѫде редовна учителка въ СРѢДНЬО УЧИЛИЩЕ на царство България, за увѣрение на което ѝ се дава настоящето свидѣтелство.

Гр. София, 14 августъ 1915 година.

Министъръ на Нар. Просвѣщение: П. Пешевъ

за *Началникъ на отдѣлението:* Вл. Йордановъ

1633—1911

труда учи децата си“, София, 1905, „Лебедова песен“, София, 1906, „Линхард и Гертруда“, София, 1913 и др.

ДИДАКТИКА. Първите съчинения по дидактика били в превод на К. Елницки: „Курс по дидактика“, Русе, 1882, и „Дидактика – пособие за учебните заведения, гдето се преподава педагогика“, Сливен, 1883; на известния хербартианец Г. А. Линднер и споменатите вече дидактически съчинения на Ст. Басаричек и В. Райн – последния в сътрудничество с А. Пикел и Е. Шелер.

Първото българско съчинение по дидактика принадлежи на Д. Ц. Коцов „Дидактически упътвания за народните учители“, Русе, 1881, II изд. 1890. Други българи автори на учебници и ръководства по дидактика били: К. Сваков и П. Минев, които отпечатили „Ръководство по дидактика“, Кюстендил, 1905, II изд. 1906, и споменатата вече „Дидактика“ на В. Николчов и В. Манов.

Дидактическите си възгледи българските педагози формирали под влияние на различни педагогически направления: хербартианство, експериментална дидактика, дидактическо художество, цялостно обучение и образование, функционална педагогика и психология и др. Всички дидактици разглеждали логиката като пропедевтика на дидактиката, поради което дидактическите съчинения започвали с голям раздел „Логика“.

ТЕОРИЯ НА ВЪЗПИТАНИЕТО. Първото съчинение принадлежало на В. Манов, който през 1907 г. отпечатал „Теория на възпитанието“.

За формирането на българската теория на възпитанието изиграли роля редица преведени на български език съчинения като тези на Л. Седов, „Социологически основи на възпитанието“, 1901; на И. А. Сикорски „Психологически основи на възпитанието“, 1904; на К. Гюнцбург, „Нравствена педагогия“, 1880; на К. Н. Вентцел, „Средата като фактор на нравственото възпитание“, 1901; „Основни задачи на нравственото възпитание“, 1896; на Е. Лозински „Задачи на половата педагогика“, 1905, и др.

ИСТОРИЯТА НА ПЕДАГОГИКАТА И ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ били разработени в системата на педагогиката, включваща два основни дяла: систематическа и историческа педагогика.

Първите курсове по всеобща история на педагогиката били тези на К. Спатаки „История на педагогиката“, Пловдив, 1883, към която преводачът Димитър Душанов добавил собствено кратко изложение на историята на българското образование от 892 до 1883 г.; на швейцарския педагог Ю. Пароц „Всеобща история на педагогията“, София, 1883, на Ст. Басаричек „История на педагогията“, София, 1891; на Фр. Дитес „История на възпитанието и обучението на учители и възпитатели“, Пловдив, 1892; на Т. Мас „Извод от историята на педагогиката“, Стара Загора, 1902.

Първите самостоятелни курсове по история на българското образование принадлежат на Никола Ив. Ванков: „История на учебното дело в България“, Ловеч, 1903, и „Развой на учебното дело и училищното законодателство в България“, Търново–Кюстендил, 1906. През 1906 г. П. Минев и К. Сваков съставили „Всеобща история на педагогиката“, издадена в Кюстендил, а Т. Бенев отпечатил в Пловдив „История на педагогиката“. И докато курсовете по всеобща история на педагогиката са компилативни, курсовете по история на българското образование са напълно оригинални.

ДВИЖЕНИЕТО НОВО ВЪЗПИТАНИЕ включвало редица направления: експериментална педагогика, социална педагогика, прагматическа педагогика, дидактическо художество, естетическо възпитание, гражданско възпитание, трудово училище и пр. Основното в тези направления била теорията и практиката на европейската експериментална педагогика, представена от В. Вундт, В. Анри, В. А. Лай, Е. Мойман, В. Щерн и др.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНАТА ПЕДАГОГИКА, наричана в България по-често опитна педагогика, намерила у нас добър прием поради обоснованата връзка на педагогиката с психологията, изискванията на новата педагогика от изследване на детето; стремежът за поставяне на педагогиката върху научни основи чрез експериментални изследвания; убеждението на българските педагози, че създаването на българска национална педагогика изисква изследвания върху българското дете, върху учебното съдържание в българското училище и пр. елементи на педагогическата система.

Най-видните представители на българската опитна педагогика били Ив. Георгов, Н. Алексиев, П. Нойков, Д. Кацаров, Христо Негенцов, Михаил Герасков и П. Цонев.

Първоначално експерименталната педагогика се представяла от преводни съчинения. През 1902 г. била преведена книгата на В. Анри „Експериментална педагогика“. От Е. Мойман били преведени „Лекции по експериментална педагогика“, 1912 г., и неговите експериментални изследвания „Говорът на детето“, Кюстендил, 1904; „Изследване интелигентността на децата в основното училище“, Кюстендил, 1906, „Ново изслед-

Свидетелство за учителска правоспособност, издадено от Министерството на народното просвещение. София, 14 авг. 1915 г. ЦДА – София

ДЪРЖАВНА ДЪВИЧЕСКА ГИМНАЗИЯ ВЪ ТЪРНОВО

Печат на Държавната девическа гимназия в Търново. Музей на образованието – Габрово

ване върху самоубийството на децата“,София, 1909; „Опитни изследвания в методиката на рисуването и опитни изследвания в методиката на смятането“, Шумен, 1909. В. А. Лай бил представен с „Експериментална педагогика“, Шумен, 1912; „Ръководство за първоначално обучение по смятане“, Кюстендил, 1905; „Ръководство за обучение по писане“, Шумен, 1910. От Ед. Клапаред била преведена „Психология на детето и Експериментална педагогика“, София б. г.

Експерименталната педагогика присъствала в учебния план на специалност „Философия и педагогика“ в Софийския университет в продължение на тридесет години. Първия лекционен курс чел Н. Алексиев. След него „Въведение в експерименталната педагогия и дидактика“ чел П. Нойков. Неговият приемник Д. Кацаров водел два курса – „Експериментална педагогия“ и „Опитна детска психология“.

Свои собствени съчинения по експериментална педагогика отпечатали П. Цонев – „Увод в експерименталната педагогика“, Кюстендил, 1904, който съставил и учебник „Ръководство по педагогическа психология и възпитание /върху опитни основи/ за мъжки и девически педагогически училища и основни народни учители“, Пловдив, 1904. Д. Кацаров издал „Опитното изследване в педагогията. Опитна педагогия“, София, 1904.

Пръв, който прави и публикува резултатите от опитните си педагогически изследвания бил Ив. Георгов. Това били „Експериментални изследвания върху домашните задавки на ученика“, 1903, и „Развой на детския говор. Материали от собствени наблюдения, наредени в хронологичен строй“, б. м., б. г. Педагогически изследвания правел и Н. Алексиев, който пръв основал в университета психолого-педагогическа лаборатория и изследвал психологията на чувствата и волята на детето.

През 1907–1908 г. П. Нойков, заедно с Н. Алексиев и Д. Кацаров, създал педагогическа лаборатория и семинар по експериментална педагогика, дидактика и психология. Лабораторията реализирала три големи изследвания: за половото съзряване на българските ученици и ученички, за идеалите на българските ученици и за философските и научните интереси на учениците, с които тя получила висока обществена и научна оценка и признание.

Лабораторни изследвания провеждали Хр. Негенцов и П. Цонев.

СОЦИАЛНАТА ПЕДАГОГИКА била основана на идеята за социалната природа на човека и необходимостта възпитанието да подготви младите поколения като полезни граждани на обществото. Представена от немските педагози В. Вундт, П. Наторп, Р. Рисман, Н. Барт, Бамбергер, Е. Лютге и др., тя имала своите привърженици в България в лицето на В. Манов, Д. Грънчаров, К. Д. Свраков, Хр. Негенцов, М. Герасков и др.

На български език били преведени капиталното съчинение на Бергеман „Социална педагогика“, Търново, 1901–1902, и „Еволюционната етика като основа на научната педагогика“, Пловдив, 1907; съчинението на Р. Рисман „Индивидуална и социална педагогика“, Станимака, 1904; на Е. Лютге „Съвременните идеали на образованието и значението им за възпитанието и обучението. Принос за оценка социално-педагогическите реформени стремежи“, Търново, 1902.

В. Манов и Д. Грънчаров посветили свои съчинения на социалната педагогика. В. Манов – „Индивидуална ли или социална педагогика? /Наторп, Бергеман, Райн/“, София, 1904; Д. Грънчаров – „Социалният въпрос и училището“, Пловдив, 1907, II изд. София, 1931, под заглавие „Социално възпитание“.

ДИДАКТИЧЕСКОТО ХУДОЖЕСТВО, представено главно от немските дидактици художници Ернст, Линде, Е. Вебер, Л. Гурлит, Х. Шарелман, Фр. Гансберг и пр., се поддържало от Виолино Примо, Ст. Чакъров и художниците Г.

Палашев и Борис Денев, които разработили самостоятелно редица идеи на дидактическото художество и ги прилагали с успех в практиката на българското училище.

Г. Палашев отпечатил „Новите посоки в обучението по рисуване и новите стремежи в областта на художественото възпитание“, София, 1905, и „Естетическа култура и общо възпитание“, София, 1907. Виолино Примо отразил педагогическите си възгледи в книгата „В зората на Освобождението“, Шумен, 1910, и „Школско звънче“, 1914, б.м., а заедно със Ст. Чакъров издали през 1911 г. учебници по обществознание „Из нашето далечно минало“, за III отделение, и „Нашата татковина – борби и борци за свобода“, за IV отделение, изградени върху принципите на дидактическото художество.

СРАВНИТЕЛНАТА ПЕДАГОГИКА е друга научна област в българската педагогика, която възникнала и се развивала до края на войните. Тя била представена от Д. П. Николов, Ж. Чанков, Ю. Петров, Г. Разлогов, Христо Увалиев, Т. Стоилов, С. Велев, В. Манов и др. В Софийския университет започнали първите лекционни курсове върху образованието в други страни. „Немско образование“ и „Английско образование“ били четени от проф. П. Нойков, който разработвал и теорията на сравнителния метод и приложението му при изследване на педагогическите явления и процеси. Неговият приемник Хр. Негенцов чел лекционни курсове „Съвременни педагогически движения“, „Организация на образованието в Европа“, „Образованието в скандинавските страни“, „Образованието в Германия, Чехословакия и Австрия“, а Д. Кацаров – курс „Съвременна педагогическа мисъл“. Сравнителната педагогика давала информация за учебното дело и педагогическата мисъл в други страни и осигурявала възможност за ползване на техния опит.

МАРКСИЧЕСКАТА ПЕДАГОГИКА като направление в българската педагогика под влияние на немската социалистическа педагогика, наричана най-често педагогика на немската социалдемокрация и представяна от дейците на немското работническо движение К. Либкнехт, А. Бебел, Кл. Цеткин, К. Дункел, Х. Шурц, Т. Нойбауер, О. Рюле и др., се представлявала от Д. Благоев, Т. Стоилов, Л. Кандев, Братован Илиев и др.Те превеждали брошури и статии на представителите на немската социалдемокрация. Бр. Илиев написал книга „Буржоазна и пролетарска педагогика“, София, 1911. Марксическата педагогика разглеждала въпросите на образованието и възпитанието от позициите на работническата класа, която трябвало да създаде новото социалистическо общество.

Така българската педагогическа наука след Освобождението до края на войните съдържала многообразие на идеи, теории и направления, чието развитие бележи високи измерения.

4.
Журналистика и книгоиздаване

ЖУРНАЛИСТИКАТА В УСЛОВИЯТА НА СВОБОДАТА. След Освобождението българският печат трябвало да се развива в Княжество България и в Източна Румелия, изкуствено разделени по силата на Берлинския договор. Това обстоятелство ограничавало материалните му възможности, пречело да се създадат трайни и големи издания. Конкретната обстановка и условията, при които съществували свободната държава и автономната област, предизвиквали някои макар и незначителни различия в техния печат. Независимо от това в развитието на следосвобожденската периодика имало общи тенденции, обусловени от икономическата, културната и националната общност и единство на Княжеството и Източна Румелия.

Развитието на печата било благоприятствано от установения в Северна и Южна България правен режим. Търновската конституция гарантирала свободата на печата без всякаква цензура или необходимост от материален залог /чл. 79/. Според чл. 81 отговорност в делата по печата носели последователно издателят, печатарят или разпространителят. Органическият устав на Източна Румелия постановявал също свобода на печата и забранявал предварителна цензура /чл. 40/. Той бил по-демократичен в този пункт от Търновската конституция, тъй като не предвиждал никаква отговорност за издаването на вестници.

Периодът, в който се поставило началото на българската следосвобожденска журналистика, бил един от най-бурните и наситени с драматични събития и моменти от новата българска история. Печатът отразявал усилията за изграждане и укрепване на самостоятелната българска държава, за утвърждаване на нейното международно положение и подготовката за осъществяване на националното обединение. Той разкривал острите борби в обществото около характера на държавното устройство и управление.

В идейното съдържание на периодичните издания имало две насоки – либерална и консервативна. Либералният печат продължавал традициите на революционния и прогресивен печат на Възраждането, като изразявал интересите на преобладаващата част от българския народ – дребната буржоазия. Консервативният печат като наследник на просветителския и еволюционистки печат от периода на османското робство отстоявал интересите на по-малобройната група заможни българи.

Развитието на новата българска журналистика започнало още по време на Освободителната война. Първото издание на родна земя било списанието на Любен Каравелов „Знание“ /1878/. На 25 юли с. г. със субсидия от руските власти в Пловдив се появил първият български вестник в новоосвободената страна – „Марица“ /1878–1885/. Печатът постепенно навлизал в нормално русло на развитие. По-значителните издания съжителствали с незначителни, краткотрайни и без определен идеен облик. Водещо място заемали политическите органи. Най-ярки представители на либералния печат били вестниците „Целокупна Бъл-

Печатарска машина от края на XIX в. Дирекция „Културно-историческо наследство“ – Варна

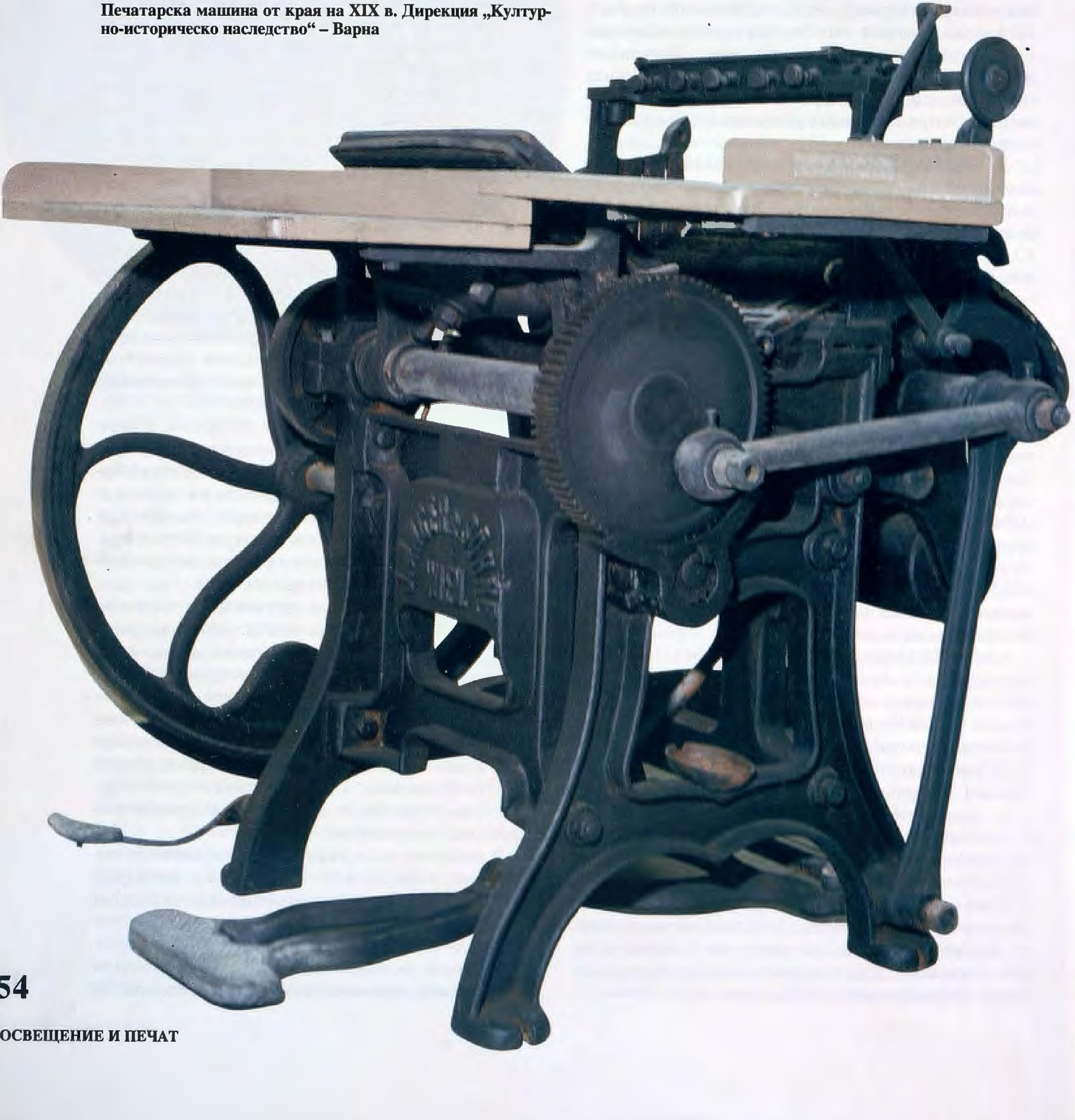

гария“ /1879–1880/, „Независимост“ /1880–1881/, „Търновска конституция“ /1884–1888/ и др.

Интересно явление било появяването на сатирично-хумористичния вестник „Свирка“ /1883–1885/ – своеобразна форма на борба за демократични права на народа. Либералните вестници се борели за демократично-конституционно устройство на държавата, за ограничаване правата на княза, в защита на националната независимост от посегателствата на Великите сили и за политика на тясно сътрудничество с Русия. В Източна Румелия либералният фронт се поддържал от вестниците „Независимост“ /1881–1882/, „Южна България“ /1883–1885/, „Борба“ /1885/ и др. Вестникът на Захари Стоянов – „Борба“, изиграл важна роля в подготовката на Съединението.

Сред консервативния печат изпъквали вестниците: „Витоша“ /1879–1880/, „Български глас“ /1879–1883/, „Работа“ /1882/, „Отечество“ /1884–1885/ и др. Периодичните издания, които отстоявали консервативни позиции, се застъпвали за засилване прерогативите на княза, за политика на разбирателство с всички Велики сили, за отстъпчивост в отношенията с тях и в защита на икономическите интереси на имотните слоеве от обществото. Южнобългарските вестници с консервативна насоченост били „Марица“, който имал общонационално значение, „Народний глас“ /1879–1885/, „Съединение“ /1882–1886/ и др. Те се отличавали с последователна русофилска ориентация и умереноконституционни възгледи.

След Освобождението се появил „Държавен вестник“ /1879/, който излиза и досега. Той бил дело на първото българско правителство и имал за задача да служи за официален орган на държавата.

Периодиката през тези години била представена и от редица списания, главно научни, научнопопулярни и отраслови. Най-значителни между тях били „Периодично списание на Българското книжовно дружество в Средец“ /1882–1884/, „Учебен вестник“ /1883–1884/, „Медицинска сбирка“ /1883–1884/, „Сборник на телеграфите и пощите“ /1882–1884/ и др. В Източна Румелия излизали големите литературно-обществени списания – „Наука“ /1881–1884/ и „Зора“ /1885/, които подпомогнали развитието на следосвобожденската ни книжнина[19].

През разглеждания период нямало професионални журналисти с изключение на някои чужденци, живеещи в България. Редакторите на периодичните издания били общественици, политици и културни дейци. Много от тях се проявили на журналистическото поле още през Възраждането – Л. Каравелов, П. Р. Славейков, Иван Богоров, М. Балабанов, Драган Цанков, Тодор Бурмов, Светослав Миларов, Ст. Стамболов, Стефан С. Бобчев, Димитър К. Попов и др. Израснали и нови сили – Димитър Петков, Захари Стоянов, Димитър Мишев, Стефан Данев, Михаил Маджаров и др. В публицистиката се изявили и големи писатели – К. Величков, Иван Вазов, З. Стоянов, Стоян Михайловски и др. Трябва да се подчертае, че в областта на журналистиката работели хора висококообразовани и културни, с широки интереси, знаещи чужди езици.

В първите години от свободния живот на нова България печатът имал слаба материална база. Постепенно започнали да се откриват печатници не само в двете столици, а и в някои провинциални градове. Наред с частните печатници в София била основана Държавна печатница, а в Пловдив – Областна печатница. Развивали се и телеграфо-пощенските съобщения, което било особено важно за разпространяване на пресата и в не по-малка степен за нейната информираност.

Вестниците черпели сведения за събитията в чужбина от европейския печат и телеграфните агенции „Хавас“, „Волфбюро“ и „Ройтер“. Министерският съвет станал абонат на тези агенции и получавал от тях по-важните телеграми, които предоставял на печата. Той предавал на агенциите и телеграми от България. През 1885 г. към Министерския съвет се създала специална служба за поддържане на кореспонденция с европейските телеграфни агенции[20].

Слабите материални възможности и често изменящата се политическа обстановка пречели да се създадат ежедневници и трайни периодични издания. Печатът понесъл и първите юридически ограничения. По време на режима на пълномощията /1881–1883/, когато Конституцията била суспендирана, в Княжеството се въвел турският закон за печата, а от февруари 1883 г. влязъл в сила нов закон с още по-големи ограничения. Приетите след възстановяването на конституционния режим Наказателен закон за престъпленията по печата /12 декември 1883/ и Допълнителен отдел към наказателния кодекс за престъпленията по делата на печата /18 февруари 1885/, макар че създали по-нормални правни условия за съществуването на периодиката, не възстановили свободния режим от първите години след Освобождението[21].

Политическата криза, която разтърсила България след Съединението, и установилият се диктаторски режим на Ст. Стамболов /1887–1894/ имали неблагоприятно влияние върху развитието на периодиката. Основен въпрос в печата станали отношенията с Русия и в зависимост от третирането му вестниците се разделили на русофилски и русофобски. Между тях се водели остри полемики, сипели се взаимни нападки и клевети, езикът постепенно ставал все по-невъздържан и нецензурен. Това налагало да се направят известни промени в правния режим. През 1887 г. бил приет специален Закон за печата, който определял строги наказания за нападки срещу „властта или неприкосновеността на княза“, за подстрекаване към неспазване на законите, предателство или измяна на държавата. Забранявал се достъпът в страната на чуждите вестници, в които имало предвидените от закона престъпления. Предвиждал се къс срок за разглеждане на делата по печата[22]. При създадените в страната условия законът трябвало да укрепи положението на взелите надмощие политически сили и да заглуши гласа на опозицията.

Централен политически вестник бил „Свобода“ /1886–1920/ – органът на стамболовистите. Той се издавал с държавни средства, бранел политиката на правителството и възприетия външнополитически курс на страната. В подкрепа на в. „Свобода“ били вестниците „Пловдив“ /1886–1907/ и „Балканска зора“ /1890–1900/, на чиито страници активно се насърчавало развитието на капиталистическото производство. На антируски позиции, макар и опозиционен спрямо правителствения печат, стоял и органът на либералната фракция на д-р Васил Радославов „Народни права“ /1888– 1932/. Русофилският лагер в печата се представял от „Търновска конституция“, „Истина“ /1886/, задграничните вестници на Св. Миларов „Девети август“ /1887–1888/ и „19 февруари“ /1887/ и др. Насилието над печата скоро задушило всеки глас, който се обявявал за политика на разбирателство и сближаване с Русия[23].

Ако след Освобождението политическите въпроси били главните в печата, след 1885 г. в периодичните издания взели превес стопанските проблеми. Това се обуславяло от засилените темпове на развитие на капитализма в страната след Съединението. Новоизрастващата буржоазия проявявала подчертан интерес към индустриализацията и постиженията на европейското машинно производство. В печатните издания навлязла деловата статия, в която се пледирало за изследване на природните богатства, за необходимостта от държавна подкрепа за развитието на промишлеността и пр. Появили се научно-икономически и специализирани издания – сп. „Промишленост“ /1887–1891/, „Български търговски вестник“ /1893–1919/, „Юридическо списание“ /1888–1899/ и др. Наложените ограничения върху свободата на словото довели до рязко намаляване броя на вестниците. Невъзможността за свободна изява на политическите възгледи насочила журналистите към издаване на списания с научно-литературен и популяризаторски характер[24].

Разглежданият период от историята на журналистиката е характерен с появата и на социалистическия печат. Началото се поставило с организираното от Д. Благоев списание „Съвременний показател“ /1885/ – първото издание за пропаганда на марксистките идеи в България. Опит да продължи разпространението на научния социализъм направил в. „Росица“ /1886/. Появата на обществено-литературния тримесечен сборник „Ново време“ /1891/ и на списанията „Ден“ /1891–1896/ и „Социалдемократ“ /1892–1893/ показва, че марксическите възгледи си пробивали път в българската журналистика. Скоро след основаването си Българската социалдемократическа партия излязла със свой орган – в. „Работник“ /1892–1894/. „Работник“ се заел с разпространение на идеите на научния социализъм сред малобройната работническа класа и с отстояване правото на съществуване на социалистическото движение[25].

Икономическият подем на България от края на XIX в. и свързаното с него стабилизиране на политическата структура на българското общество довели до дълбоки промени в развитието на журналистиката. След падането на Стамболовото правителство настъпило оживление в печата. Родили се много нови вестници и списания, някои с краткотрайно съществуване, други за по-продължително време, пъстри в идейно отношение и приповдигнати. Краят на режима създал известна демократизация на обществения живот и това обусловило както нарасналия брой, така и основния тон на периодичните издания. Израз на стремежа да се ликвидират ограниченията на печата дал първият събор на журналистите в България, свикан през юли 1894 г. Присъстващите на него публицисти и писатели настояли за премахване на действащия Закон за печата, осъдили „непристойния“ език в периодиката и се поклонили на гроба на убития при Стамболовия режим журналист Св. Миларов[26].

Развоят на обществено-политическия живот скоро опровергал надеждите за пълно възстановяване на демократичните права и свободи. Правителството на Народната партия /1894–1899/ не само че не премахнало Закона за печата, но и създало нови ограничения. През декември 1894 г. бил приет специален закон за защита особата на княза и членовете на княжеското семейство, който предвиждал и наказания за престъпления чрез печата. Последвали две изменения на Закона за печата, с които се изисквало средно образование за отговорния редактор, увеличавали се глобите, налагала се отговорност на издателя наравно с автора и др. Правителството на д-р Константин Стоилов премахнало привилегията за освобождаване на периодичните издания от пощенската такса и обложило вестниците и списанията с данък по Закона за патента.

Към тази линия се придържали и следващите правителства. През 1900 г. кабинетът на Тодор Иванчов–В. Радославов изменил съществуващия закон за печата, като въвел „Временни правила за престъпленията по печата“. Те съдържали нови изисквания – отговорният редактор трябвало да има висше образование, отговорността по печата да се носи съвместно от автора и отговорния редактор и пр. В резултат на това спрели да излизат около 150 вестници и списания[27].

ПРОФЕСИОНАЛИЗЪМ И РАЗНООБРАЗИЕ В ПЕРИОДИКАТА. В развитието на българския печат в края на XIX в. се забелязали редица нови явления. На първо място между тях била появата на класическия партиен печат. Оформилите се политически партии създали свои органи – трайни вестници, издавани с партийни средства и под прякото ръководство на партийните щабове. Започнали да излизат в. „Мир“ /1894–1944/ – орган на Народната партия, в. „Знаме“ /1894–1898/, заместен с „Пряпорец“ /1898–1932/ – орган на Демократическата партия, от вестник на либералната фракция, в. „Народни права“ /1895–1932/ станал орган на Либералната партия на д-р В. Радославов, в. „България“ /1898–1921/ – орган на Прогресивнолибералната партия. Продължавал да се печата вестникът на Народнолибералната партия „Свобода“, преименуван по-късно в „Нов век“ /1899–1919/. Наред с централните партийни органи непрестанно се раждали незначителни, слаби и краткотрайни провинциални вестници с местно значение.

Появили се и значителни обществени и литературни списания – „Мисъл“ /1892–1907/, „Български преглед“ /1893–1900/, „Българска сбирка“ /1894–1915/, „Летописи“ /1899–1905/. Тяхното богато и разнообразно съдържание илюстрирало културния подем в страната, творческите търсения на българската интелигенция и нейния интерес към духовните ценности на Европа.

От края на XIX в. българската периодика се обогатила с нови представители – независими или т. нар. жълти вестници. Началото на този печат в страната поставил в. „Отзив“ /1897–1903/, последван от „Новини из целия свят“ /1901–1904/ и др. Предимно информационни и несвързани с политическите партии, тези вестници имали по-широка читателска аудитория[28].

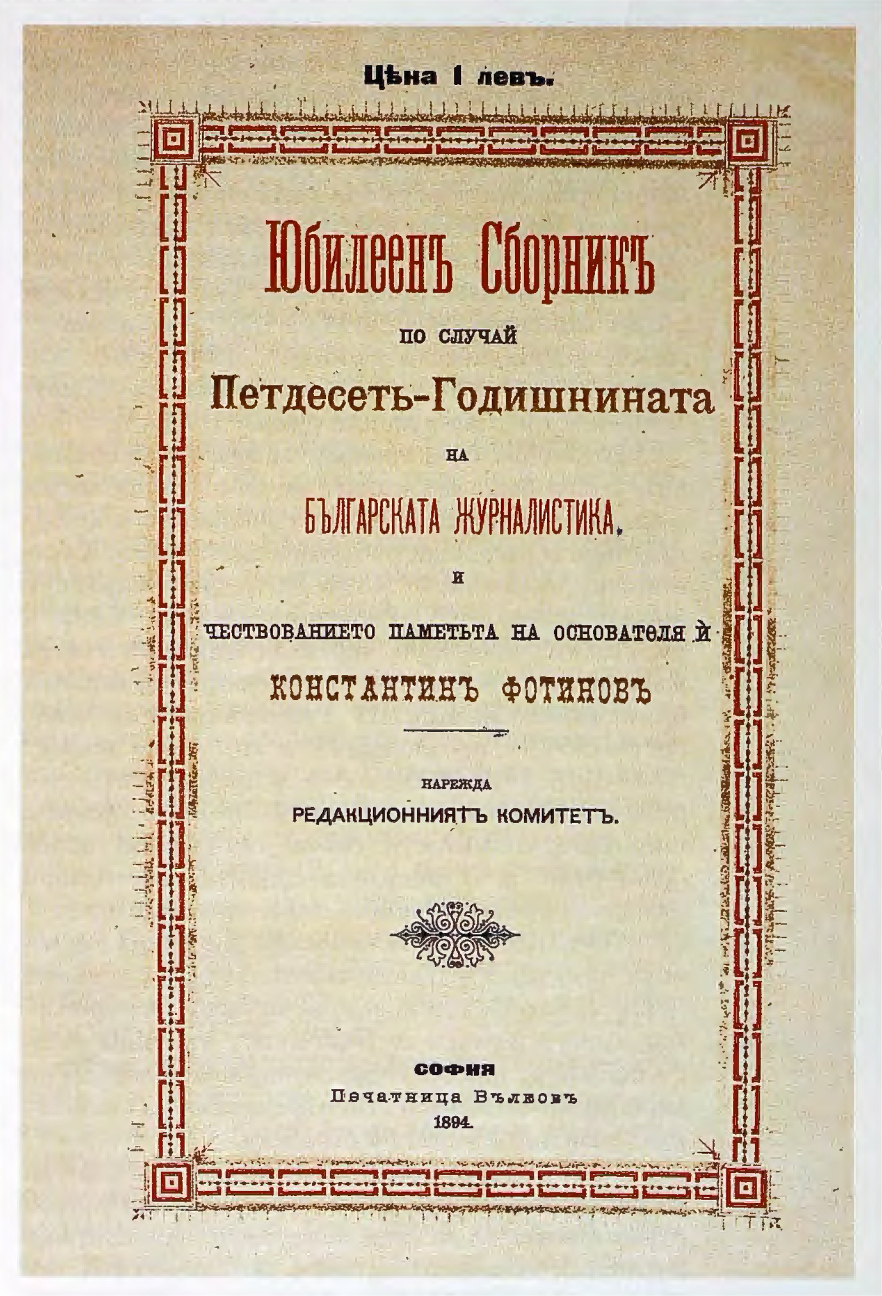

Цѣна 1 левъ.

Юбилеенъ Сборникъ
по случай
Петдесеть-Годишнината
на
Българската журналистика,
и
чествованието паметьта на основателя ѝ
Константинъ Фотиновъ

нарежда
Редакционниятъ комитетъ.

София
Печатница Вълковъ
1894.

Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на българската журналистика и честване паметта на нейния основател Константин Фотинов. София, 1894 г. /корица/

Възникнал и печатът за българското село. В него се защитавали специфичните интереси на трудовото селско население и се пропагандирала идеята за самостоятелното му организиране. Началото било поставено от „Селски вестник“ /1893–1897, 1901–1908/, последван от множество типични селски издания с общодемократичен дух. След основаването на Българския земеделски народен съюз негов временен орган станал в. „Земледелска защита“ /1899–1902/, който през 1902 г. се слял със „Справедливост“ /1899–1902/, за да започне живот историческият вестник „Земеделско знаме“ /1902–1934 и от 1945 до края на 80-те години/. Той развивал и отстоявал програмата на БЗНС, съдействал за неговото организационно укрепване и за избистряне на политическите му принципи.

Важността на проблема за завършване на националното обединение на българския народ и за съдбата на Македония и Одринска Тракия обусловила създаването на своеобразен периодичен печат. Многобройните вестници на българската емиграция от Македония отразявали идейните течения сред нея, борбите за разрешаване на създадения от Берлинския конгрес македонски въпрос, мястото му във вътрешно- и външнополитическия живот на България. Между тях се откроили „Глас македонски“ /1893–1898/, „Революция“ /1895/, „Политическа свобода“ /1898–1899/, „Реформи“ /1899–1905/, Яворовият вестник „Дело“ /1901–1902/ и „Свобода или смърт“ /1903/.

Разраснал се и социалдемократическият печат, който имал амбицията не само да пропагандира идеите на марксисткото учение, но и да организира и ръководи работническата класа. Вестниците „Социалист“ /1894–1897/, „Работнически другар“ /1894–1895/, „Работнически глас“ /1896/ и сп. „Дело“ /1894–1896/ чертаели неравния път на марксистката журналистика. Най-трайни издания били органът на БРСДП „Работнически вестник“ /1897–1937/, с прекъсвания, и сп. „Ново време“ /1897–1916, 1919–1923/, което се превърнало в теоретичен орган на партията. Те полемизирали с широките социалисти около сп. „Общо дело“ /1900–1905/ и с анархолибералите, отстоявали нуждата от революционна работническа партия.

През 1898 г. била основана Дирекция на печата, по-късно – Българска телеграфна агенция /БТА/, която имала за задача да поддържа информационната връзка на България с външния свят. Създаването на собствена агенция отговаряло на нараслия интерес на българската общественост към събитията в света и страната.

През първото десетилетие на XX в., с възхода на капитализма в България, печатът също разширявал влиянието си сред обществото. Активизирането на буржоазните партии в икономическия, политическия и идеологическия живот се отразило и върху печатните им органи – те станали ежедневници, увеличили тиража и формата си, подобрило се и тяхното списване. Количеството на информационния материал постепенно нараствало, но въпреки това главно оръжие на партийната преса оставала добре обоснованата, задълбочена и умело написана статия. В партийния печат се появил журналистът професионалист, принадлежащ към дадена партия или близък до нея в идейно отношение.

Независимата преса също укрепнала, като се представяла вече от цяла група конкуриращи се ежедневници с голям за онова време тираж и широка печатна база. Периодиката се обогатила от частни информационни и независими издания, като вестниците „Ден“ /1903–1923, с прекъсвания/, „Воля“ /1911–1915/, „Време“ /1908–1909/, „Реч“ /1900–1913/ и др.

Икономическото и политическото укрепване на страната през първото десетилетие довело до активизиране на външната ѝ политика за освобождаване на Македония и Одринска Тракия. Затова и периодичният печат нашироко се занимавал с въпроса за националното обединение. С оглед на този въпрос се определяло отношението на пресата към Великите сили, Турция и съседните балкански държави. Буржоазните вестници не само отразявали назряването на обществено-икономическите и политическите условия за неговото уреждане, но и с материалите, които публикували, активно съдействали за това[29].

С масовизирането и укрепването на Българския земеделски народен съюз нараснало значението и на неговия орган. От демократични позиции в. „Земеделско знаме“ критикувал вътрешната политика на буржоазията и отстоявал идейните принципи на БЗНС. В навечерието на Балканските войни започнал да излиза всекидневник на БРСДП /о/ – в. „Народ“ /1911–1934/. Списанието „Демократически преглед“ /1902–1928/ и в. „Демократ“ /1905–1948/ пропагандирали възгледите на образуваната през 1905 г. Радикалдемократическа партия[30]. Органът на БРСДП /т.с./ „Работнически вестник“ станал ежедневник. Той запазил своята идейна линия, стоял на интернационални позиции и настоявал за разрешаване на националния въпрос чрез създаване на Балканска федеративна република[31]. Различните професионални съюзи излезли със свои вестници, които имали пοограничено разпространение. Важно място заемали „Синдикална библиотека“ /1907– 1914/, „Печатар“ /1906–1923/, „Шивашки работник“ 1909–1919/, „Кожарообущар“ /1909–1923/, „Металоработник“ /1910–1923/, „Рудничар“ /1908–1923/ и др. Единствен по рода си както в България, така и в международното работническо движение бил в. „Самоковска комуна“ /1910–1923/ – орган на Самоковската работническа социалдемократическа организация, която чрез избори поела управлението на Самоковската градска община[32].

И през първото десетилетие на XX век българските правителства се занимавали с правния режим на печата. Станало практика всяко правителство да създава нов закон и да поставя печата в определени рамки в зависимост от своите конкретни политически задачи и цели. Така през 1904 г. бил приет Закон за престъпленията, извършени чрез печата против държавния глава и членовете на неговото семейство, който три години по-късно бил изменен и допълнен, а през 1907 г. Народното събрание гласувало нов Закон за печата. Този закон обобщавал установените с предишните закони основни изисквания, но разширявал кръга на престъпленията чрез печата и увеличавал наказанията.

Под натиска на общественото мнение правителството на Демократическата партия /1908–1911/ отменило посочените закони. То обаче приело през 1908 г. два нови закона – за допълнение на Наказателния закон и на Углавното съдопроизводство, с които се правели някои уточнения и се увеличавали наказанията за престъпленията по печата[33]. Независимо от това в навечерието на Балканската война българската периодика съществувала при сравнително благоприятни условия и относителна политическа свобода.

Неделим елемент от общото идейно и професионално развитие на журналистиката било образуването на Дружеството на столичните журналисти. То се основало през 1907 г. като професионална културно-просветна организация[34]. През 1908 г. в София се учредило „Дружество на вестникарските настоятели“, което поело грижата за пласиране на периодичните издания. По този начин се осигурявало по-организирано, редовно и бързо разпространение на вестниците.

ЖУРНАЛИСТИКА С НАРАСНАЛА ОБЩЕСТВЕНА ЗНАЧИМОСТ. Големите политически събития, които разтърсили България – Балканските войни и Първата световна война, оказали решително влияние върху развитието на българския печат. Преди всичко нараснали ролята и значението на печата като организатор и изразител на общественото мнение. По това време периодиката била главен, най-масов и леснодостъпен пропагандатор. Тя чувствително регистрирала колебанията в амплитудата на обществените настроения и станала действена и активна сила в обществено-политическия живот. Увеличила се и обществената значимост на хората на перото. Дружеството на столичните журналисти се утвърдило като професионално-творческа организация, която представяла и отстоявала интересите на голяма част от българските журналисти. През 1914 г. Дружеството на вестникарските настоятели се разраснало и се преименувало в дружесво „Куриер“[35].

През войните броят на периодичните издания значително намалял. Много от тях временно спрели поради мобилизиране на издатели и редактори, други били подложени на ограниченията на военната цензура /1912–1913, 1914–1918/, която била особено строга по време на Първата световна война.

Политическата обстановка сложила отпечатък върху стила и духа на пресата. Нарасналият интерес към събитията в страната и чужбина наложил увеличаване на информационния материал, който се получавал главно чрез Българската телеграфна агенция. През август 1914 г. БТА и Отделението по печата при Министерството на външните работи и на изповеданията се слели в Дирекция на печата. За пръв неин директор бил назначен Йосиф Хербст – опитен журналист с висока култура и международна известност.

Независимо от бюлетините на БТА редица вестници сключвали частни договори със западни агенции. Започнала конкуренция за снабдяване с пресни новини. Особена активност проявили издателите на независимите вестници, които откликнали на обществения интерес към положението в България и Европа. Те изпращали свои кореспонденти на бойното поле и в съседните страни, а дори и в някои европейски столици.

По време на Балканската война цензурният режим почти не засегнал правителствените, независимите и основните опозиционни вестници, тъй като те подкрепяли избрания път за завършване на националното обединение. Той се разпрострял главно върху пресата с антивоенна ориентация. По искане на Генералния щаб „Работнически вестник“, който препоръчвал Балканският съюз да се използва за мирно решаване на балканските проблеми, бил спрян от правителството от 5 октомври 1912 до 15 март 1913 г. Същата участ постигнала и органа на сдружените земеделци в. „Земеделско знаме“, който пледирал за мир и сближение на Балканите и обявил „война на войната“. Антивоенната платформа се отстоявала и от вестника на БРСДП /о/ „Народ“.

След приключване на Междусъюзническата война настъпило известно оживление в печата, което спряло с намесата на България в Първата световна война. През този двегодишен период се увеличил броят на периодичните издания, главно вестници[36]. Появили се в. „Епоха“ /1913/, „Варненски новини“ /1912–1919/ – първият провинциален ежедневник в България, „Дневен бюлетин“ /1913–1915/ и др.

Централният проблем в печата бил националното обединение на българския народ, което се провалило поради печалния за България край на Междусъюзническата война. България била ограбена от своите съседи и бивши съюзници. Вестниците се поляризирали по въпроса за силите, на които страната трябвало да се опре за постигане на националните си идеали. Органите на трите либерални партии и някои независими вестници като „Дневник“ и „Утро“ залагали на помощта на силите от Централния съюз, а останалите държали на страните от Съглашението. „Мир“, „България“, „Пряпорец“ и „Радикал“ открито настоявали цар Фердинанд да се откаже да води българската външна политика.

Борбата между двата лагера продължила до намесата на България във войната на страната на Централните сили. След първите победи на българските войници съглашенофилските издания се обявили в подкрепа на правителствената политика. Във всички буржоазни партийни и независими вестници възкръснала надеждата, че с тази война ще се осъществи националното обединение.

След Междусъюзническата война в. „Народ“ критикувал буржоазните правителства и цар Фердинанд, настоявал да бъдат съдени виновниците за националната катастрофа, издигал антивоенни лозунги. Основният девиз на в. „Земеделско знаме“ бил „Никакви авантюри, абсолютен, строг, искрен и пълен неутралитет“. Но през 1914 г. в тона на двата вестника проличала известна промяна[37].

В. „Народ“ се обявил за необходимостта да се поправят извършените спрямо България неправди, да се воюва в името на историческата справедливост. Затова радослависткото правителство не само че не подлагало вестника на строга цензура, но и го разпространявало на фронта безплатно. Безплатно се изпращали на войниците и вестниците „Мир“, „Пряпорец“, „Радикал“ и др.[38]

Единствено печатът на революционната социалдемокрация останал докрай на своите антивоенни позиции. По време на Първата световна война органът на БРСДП /т.с./ „Работнически вестник“ воювал срещу цялата българска преса. Въпреки строгата цензура, която оставяла незаличими следи по страниците на вестника, той достигнал тираж 20 000 броя[39].

Цензурните ограничения довели до промени в съдържанието на независимата преса. Мястото на политическите материали се заело от криминални сензации и сантиментални истории. Появили се нови издания – „Аз знам всичко“ /1913–1925/, „Седмична илюстрация“ /1913–1914/, „Балкански папагал“ /1915–1917/. Това били седмични илюстровани списания с политико-обществена насока, смесено съдържание и приповдигнат тон[40].

В навечерието и по време на Първата световна война в развитието на печата се забелязвало едно ново явление. В усилията си да спечелят България за съюзник двата блока на Великите сили финансирали издаването на вестници, които да водят пропаганда в тяхна полза. Съглашенската агентура се насочила към 3 издания – сп. „Свободно мнение“ /1913–1915, 1922/, в. „Балкански сговор“ /1915/ и в. „Балкански куриер“ /1915/. Със

Държавната печатница в София, фотография, ок. 1882 г. ЦДА – София

Членове на комитета по отпразнуване 50-годишния юбилей на издателя Христо Г. Данов заедно с юбиляра, фотография, 1905 г. Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив

средства от Русия се родил в. „Заря“ /1914–1917/ като сутринно издание на в. „Балканска трибуна“ /1909–1917/. Руският дипломатически представител в България А. А. Савински настоявал пред своето правителство да се подпомогнат с хартия вестниците „Мир“, „Пряпорец“, „България“, „Народ“, „Радикал“ и „Земеделско знаме“[41].

Не останали настрана и Централните сили. Техни представители отпускали средства на издателите на вестниците „Балканска поща“ /1914–1918/, „Камбана“ /1908–1935/, „Утро“ /1911–1944/ и др. Създаденото през 1916 г. Германско-българско дружество в Берлин организирало издаването на вестник на немски език – „Дойче Балканцайтунг“ /1917–1918/. Вестникът имал за задача да улеснява немското икономическо, политическо и културно проникване в страната. Той бил ежедневник с ежеседмична илюстрована притурка „Витоша“, със собствена печатница и информационна служба. От 1918 г. по нареждане на Генералния щаб в. „Варненски новини“ започнал да се издава на български и на немски език. Той трябвало да информира и германските войници на Северния фронт[42]. Предприети били взаимни посещения и обиколки на български и германски журналисти по фронтовете и в тила[43].

Събитията в Русия през 1917 г. били широко отразени от цялата българска преса, която първоначално била изкушена от надеждата, че те ще доведат до отслабване на Съглашението и по-бързо сключване на благоприятен за страната мир[44]. Твърде скоро обаче големите вестници като „Мир“, „Пряпорец“, „Утро“ и други проумяли същността на установената съветска власт и много точно информирали читателите за вилнеещия терор, избиването на царското семейство и ширещия се глад из руската земя. „Земеделско знаме“

и „Радикал“ заели колебливи позиции, а „Работнически вестник“ изразил безрезервна солидарност с болшевишката революция и публикувал първите документи на съветската власт[45].

КНИГОИЗДАВАНЕ. Още с навлизането на руските войски Димитър Паничков пренесъл браилската си печатница в Свищов. Той бил последван от букурещките печатници на Л. Каравелов и Киро Тулешков, установили се в Търново. От Гюргево се преместили в Русе Райко Блъсков и Христо Бъчваров. В Русе създал печатница и Спас Попов, работил в дотогавашната Областна печатница, основана от Митхад паша. По настояване и с помощта на руското гражданско управление в Пловдив възобновили дейността си възрожденските книгоиздатели Христо Г. Данов и Драган Манчов. Там била пренесена основаната през 1874 г. печатница, притежание на съдружниците Данов и Янко Ковачев. Те купили със средства, предоставени им с помощта на княз Дондуков-Корсаков, нова скоропечатна машина и други печатарски съоръжения.

Със съдействието на славянското общество в Петербург Др. Манчов открил друга добре обзаведена пловдивска печатница. С цел да подпомогне издаването на учебници и учебна литература княз Дондуков-Корсаков авансирал с 22 000 лв. създаването на печатница и в София. С тази сума Я. Ковачев купил нови печатарски съоръжения от Виена. През 1879 г. в София се открили още печатниците „Витоша“ и „Народен печат“ на Б. Прошек. Най-добре снабдени и с най-многоброен персонал били откритите в 1881 г. Държавна печатница в София и Областна печатница в Пловдив. Общият брой на печатниците в страната за десетина години нараснал повече от 5 пъти – през 1878 г. те били 16, а през 1890 г. – 86.

Наред с вестниците първите български свободни печатници печатали и книги. От 80–100 заглавия, издавани годишно в края на робството, към края на 80-те години те се увеличили на близо 400.

В края на XIX в. и до войните от 1912–1913 г. настъпили интелектуален подем и напредък в книжовното дело. Българската интелигенция започнала да цени книгите като важно средство за духовно извисяване. Това били: възпитаниците на първото българско висше учебно заведение, от чиито среди най-вече израствало българското учителство; първите учени от Университета и Книжовното дружество, по-късно прераснало в Българска академия на науките; утвърждаващите се и получили социално признание български писатели, поети и критици. В края на XIX в. сп. „Дело“ очертавало прозорливо пътищата за издигане на качеството и авторитета на българската книга: „Грижете се за процъфтяването и напредъка на литературното дело! Развивайте вкуса към четенето! Устройте издателското дело!“[46]

Докато в първите години след Освобождението водеща в книгоиздаването била фигурата на печатаря издател, който не се отличавал с висока образованост, по-късно вече издателят заемал водеща позиция. През 90-те години няколко столични книжари издатели, сред които се откроявал със заслугите си Тодор Ф. Чипев, установили трайно сътрудничество с Ив. Вазов, утвърдил се като водач на литературния живот. Началото на XX в. отбелязало нов подем. Тогава Стоян Атанасов издал научнопопулярната „Библиотека за самообразование“, събраните съчинения на К. Величков и първата самостоятелна книга на Ел. Пелин. Георги Бакалов подготвил с неизтощима енергия книги на „Универсална библиотека“ и на „Нова библиотека“, а старият Хр. Г. Данов бил честит да ознаменува своята петдесетгодишна издателска дейност, свързана главно с възхода на образователното дело. По това време Александър Паскалев превърнал издателството си в своеобразно литературно средище.

Броят на книгите нараснал от 350–400 заглавия годишно в началото на 90-те години от XIX в. към края на първото десетилетие на XX в. на 1400–1700. Печатниците от 87 през 1891 г. станали 152 през 1901 г. и 205 през 1911 г. Обновила се и печатарската техника. Въвеждали се закупени от Европа ротационни и полуротационни печатни машини „Дубли“, при които производителността достигала до 1000 екземпляра в час. Работникът печатар, който задвижвал печатарските машини, се заменял от механични двигатели. Към 1910 г. били закупени и първите наборни машини[47].

С нова печатарска техника и с амбиция за създаване на нов стил в художественото оформление на книгите работели редица издатели. Оригинални илюстрации към първите Чипеви издания на Ив. Вазов създали художниците Иван Мърквичка, А. Митов, Й. Обербауер, А. Пиотровски, а в началото на века се изявили Ал. Божинов, Никола Петров, Христо Станчев и др. Следосвобожденските печатници разполагали с непълни комплекти от шрифтовете средна и тясна антиква. След 1900 г. шрифтът латине например бързо се наложил като най-предпочитан. За цялостното оформяне на българските книги се създавали концепции, давали се насоки. Успехите в литературата и книгоиздаването създавали ново самочувствие на книжовниците. Един книжовник писал на Ал. Паскалев: „Става мило човеку, като вижда, че и у нас е възможно вече и техника, и съдържание като в чужбина.“[48]

ГЛАВА ВТОРА

ХУМАНИТАРНИ И ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

1.

Философия и социология

ФИЛОСОФИЯ. Интересът към новите възможности пред общественото развитие на България непосредствено след нейното освобождение обяснява по-значителното присъствие на социологически идеи в периода. Собствено философската мисъл у нас била ориентирана към европейските образци[1]. Повечето от нейните представители получили философското си образование в Германия, център на европейския философски живот от края на XIX и началото на XX век; имали шанса да контактуват с изтъкнати личности от културния пейзаж на епохата. Така възгледите на Ницше, Фолкелт, Ремке, философско-психологическите идеи на Вундт и Кюлпе намерили разпространение и у нас.

Както е известно, едно от събитията в биографията на тогавашната наука било създаването на първата психологическа лаборатория в Лайпциг /1879/ от В. Вундт. С възможностите, които предоставяла за стандартизиране на експериментите с недостъпните дотогава психични явления, лабораторията била съзвучна на силните позитивистки, сциентистки настроения. Фактът, че сред интернационалния поток сътрудници в Лайпцигската лаборатория имало и неколцина българи[2], почти изцяло предопределял насоките в развитието на философско-психологическата мисъл в България в първите години на века. По подобие на Лайпцигската и у нас през 1910 г. в Софийския университет се създала психологическа лаборатория /главни заслуги в това отношение имал ученикът на Вундт Н. Алексиев/, в която трайно се утвърдила представата за психологията като емпирична наука. Разбира се, възможностите, които образованието в различни университетски центрове на Германия предлагало, съвсем не се изчерпвали с въздействие само в сферата на психологията; твърде силна била неокантианската общофилософска ориентация на българските участници в немските философски семинари.

Изключение в контекста на казаното, като немски възпитаник, правел Ив. Гюзелев /1844–1916/. Той не изпитал непосредствено влияние от страна на чуждестранни философски учители. Сфери на неговите интереси били математиката /където се изявил като оригинален мислител/, логиката и гносеологията. В основните си съчинения[3] Гюзелев изградил своеобразен синтез на бърклиански идеи с енергетизма на Оствалд. Философското творчество на Ив. Гюзелев центрирало вниманието на следосвобожденската философска мисъл към проблемите на теорията на познанието, която станала приоритетна област за българските философи в периода между двете световни войни.

Към доминиращата неокантианска тенденция в развитието на българската философия принадлежал видният естет, литературен критик, философ и общественик Кръстьо Кръстев /1866–1919/, получил образование в Лайпциг. Във философските му съчинения – главно статии и студии, поместени в сп. „Мисъл“[4], се чувствало влиянието на Вундт и Кюлпе. Българският мислител проявявал първоначална ориентация към въпросите на метафизиката /в докторската му дисертация върху метафизиката на Х. Лотце/, а като цялостна житейска позиция – оспорването на философския материализъм. Но в историята на българската култура д-р Кръстев останал не с философските си трудове, които нямат оригинален характер, а с основаното от него сп. „Мисъл“ – първото българско списание за литература, изкуство и философия, както и със създадения около списанието литературно-философски кръжец, проводник и на европейски идеи.

Н. Алексиев, друг представител на следосвобожденската българска култура, получил философското си образование в Лайпциг. Личното участие в лабораторията по психология като сътрудник на Вундт определило дълготрайния интерес на българския учен към психологията, в която са създадени и главните му трудове[5]. Оригинални в тях били някои от методиките на изследване, както и самото експериментиране – доразвитие на насоките от Лайпцигската лаборатория. Доминираща в съчиненията била идеята на Вундт за психологията като емпирична наука, занимаваща се с факта на непосредствения опит и минаваща покрай метафизичните хипотези за отношението психично – телесно. Тази идея оставила отпечатък и върху заниманията на Алексиев с проблеми от историята на философията и философията на историята /той бил автор на редица изследвания: върху Н. Макиавели, Ж. Боден, Фр. Ницше, И. Тен/, където по аналогичен начин на историята се гледало като на опитна наука, т.е. тя се заменяла с народопсихология. Особено характерно било това за книгата му върху схващанията на И. Тен[6].

Под въздействие на идеите на Кант и Вундт било творчеството и на Ив. Георгов, когото историята на философията също особено привлича. Ив. Георгов /1862–1933/, получил образованието си в Йена, систематизира първата в България история

Димитър Михалчев, детайл от фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Иван Георгов, детайл от фотография, 1898 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

на философията. Амбициозният замисъл включвал 8 тома, а са реализирани първият и четвъртият. В разсъжденията върху предмета на историята на философията е декларирана неангажираността с определена методологическа позиция на изследването, а представянето на конкретните философски системи разкривало неговата компетентност и ерудиция. Ив. Георгов се изявил и в областта на етиката и психологията на детския говор.

За разлика от предимно еклектичния характер на българската идеалистическа философия в периода, възгледите на Димитър Михалчев /1880–1967/ са изцяло в руслото на ремкеанството. Негов бил най-същественият философски труд в българския културен живот от началото на века – съчинението „Философски студии. Приноси към критиката на модерния психологизъм“ /1909/[7], публикувано в Лайпциг. Трудът веднага получил множество отзиви, сред които и от философски знаменитости като Дж. Мур, Е. Дюр, Б. Яковенко и мн. др. „Студиите“ на младия български философ, участвал в семинарите на Шупе и Ремке, привлекли интереса върху себе си както с проявения в тях критицизъм, така и с амбициозните си цели. Симпатии и уважение спечелила решимостта да се демаскира вътрешният враг на теорията на познанието – психологизмът. Позициите за непосредственост на познанието, отстоявани в „Студиите“ на Михалчев, били изцяло в духа на все по-влиятелното в съвременната философия презентационистко течение – в част от немските школи, в англо-американския неореализъм, руския интуитивизъм и т.н. В по-късното си философско творчество – най-значимият факт в развитието на българската философия, Д. Михалчев запазил и доразвил първоначалните си позиции в теорията на познанието, изразени в неговия ранен труд от 1909 г.

Периодът след Освобождението бил период на формирането и на българския марксизъм. В трудовете на неговия главен представител Д. Благоев /1856–1924/, предвид социално-историческата насоченост на марксизма, се дискутирали проблеми главно от социално-философски[8] и социологически характер. Изключение правел цикълът статии, които Благоев публикувал в основаното от него сп. „Ново време“ и които представят отговора на Благоев във водената в началото на века полемика между него и Д. Михалчев по основни гносеологически теми[9].

СОЦИОЛОГИЯ. Първите стъпки на социологическата мисъл у нас след Освобождението били свързани с обсъждането на належащи проблеми на общественото развитие на страната при новите условия. Поради това първоначално липсвали собствено социологически концепции, а по-скоро епизодично се изразявали някои социологически схващания в съответствие с конкретния израз на идейните борби.

Една от ранните прояви на социологически ориентирано мислене в този период била идеологията на сиромахомилството – социално движение с егалитаристки и анархистичен уклон, организирано на конспиративна основа. Движението не успяло да придобие популярност и скоро отзвучало. Главен идеолог бил учителят по история Спиро Гулабчев. Ръководната му идея била, че историята не трябва да се занимава само с дейността на определен елит – царе, генерали и пр., а неин обект трябва да бъде животът на народа. Социалната революция според Гулабчев е следствие от узряването в умовете на мнозинството на конкретни социални идеи – с други думи, за него идеите са движещата сила на общественото развитие. Като основна задача на революцията той виждал премахването на властта, зависимостта, привилегиите и установяването на равенство в труда и живота[10].

Известно разпространение в този период получила и народническата социологическа мисъл. Тя била пренесена през 80-те г. на миналия век от Русия благодарение на руските емигранти Вл. Мокриевич /Прокопиев/, Б. Минцес, Д. Пасманик. В тяхната концепция се съчетавали възгледите на руски народници като Лавров, Михайловски, Воронцов и представители на II интернационал[11]. Поддръжници в България били още Г. Баламезов, Петър Габе, Н. Рудевич и др. Българските народници изрязавали своите идеи във връзка с полемиките, които водили с българските марксисти относно материалистическото схващане на историята. Те защитавали известното неокантианско схващане за липсата на обективни закони на обществения живот. Доминиращо значение в обществения живот те придавали на интелектуалния фактор, като в крайна сметка признавали действието на комбинация от фактори в различно съчетание в конкретните ситуации. Като един от главните аргументи срещу марксистката социология на българска почва народниците изтъкнали отсъствието на класически капиталистически отношения в нашата страна по това време[12].

По-значително влияние през дадения период придобила марксистката социологическа концепция. Особена активност проявявали Д. Благоев и групата негови последователи – Г. Кирков, Гаврил Георгиев, Тодор Петров, Кръстьо Раковски, Петър Генов, Т. Стоилов, Ив. Манев и др.[13] Тази група ортодоксални марксисти развивала социологически идеи във връзка със стремежа си да наложи марксисткото учение за социалното развитие в чист, доревизионистки вид. Централната теза била, че България е тръгнала по пътя на модерното капиталистическо развитие и поради това марксовата социологическа теория, както и социалистическото движение имат благоприятна почва у нас. В особеност Д. Благоев, на основата на конкретни анализи на развитието на промишления пролетариат в страната, направил социологически изводи за обществените тенденции. Лайтмотивът бил, че има определени неумолими закони на общественото развитие и икономическият фактор е определящ в това отношение.

Малко по-други концепции развили група неортодоксални марксисти, или ревизионисти – Янко Сакъзов, Никола Харлаков, Димитър Димитров и др. Те били по-гъвкави и следвали по-новите схващания на неокантианци и дейци на II интернационал. Основа на техните идеи били неокантианските концепции за спецификата на обществените науки като неосноваващи се на обективни закономерности. Също така те развили в полемика с ортодоксалните марксисти тезата за сътрудничество между различните социални слоеве /те се обединили около сп. „Общо дело“, поради което носели и названието общоделци“/[14].

Някои социологически идеи развил и известният философ Ив. Гюзелев. В историческата си студия „Значението на Балкана за историческото развитие на България“ /1900/ той застъпил, под влияние на английския историк Бокъл, тезата за цивилизаторската роля на трудните в географско и политическо отношение условия на живот. Така той утвърдил положителната роля на Балкана по време на османското иго за запазването и развитието на българското самосъзнание и култура[15].

Н. Алексиев също застъпил някои идеи в социологията, възприети от И. Тен. В обширното си изследване „Иполит Тен и неговата философия на историята" /1915/ Алексиев застъпил схващането на Тен за расата, историческия момент и средата като определящи фактори на общественото развитие. Той възприел това схващане като метод, благодарение на който историята от обикновен разказ за събития може да се превърне в емпирична наука.

Един от най-изявените представители на социологическата мисъл по това време – Александър Недялков, също бил под мощното влияние на тогавашната неокантианска социология /Р. Щамлер, П. Наторп и др./. Главен негов труд бил „Основни проблеми на социологията" /1908/. Тук Недялков обосновал редица тези върху собствената предметна област на социологията, като съществено място било отделено и на критика на концепциите на ортодоксалните марксисти. По-късно Недялков продължил и с критика на позитивистката социология в книгата си „Предпоставки на еволюционната социология. Критически преглед на социал-философската теория на Спенсер" /1912/[16]. Като последователи на А. Недялков се проявили Михаил Нинов, Д. Гаврийски и др.

Д. Михалчев на ранния етап от своята дейност също развил социологически схващания в серия от статии „Проблеми из философията на научния социализъм" и „Историята наука ли е?" /сп. Мисъл, 1904–1905/. Той лансирал тезата, че марксистката философия на историята /историческият материализъм/ е научна теория, но тя трябва да бъде свързана и с научна гносеология[17]. По това време Михалчев предлагал като такава гносеологическа концепция тази на неокантианството /по-късно – ремкеанската/.

През този период били направени и първите стъпки в емпиричната социология в България. Те са свързани с името на Илия Янулов. Още от 1899 г. той започва да прилага анкетния метод за изследването на различни страни от обществения живот у нас. До Първата световна война той успял да проведе десетина социологически проучвания, по-важни от които са тези за трудовите условия на печатарските работници /1899–1900/, бита на учениците в София /1902/, бита на децата работници в килимарската фабрика в Панагюрище /1904/, условията за работа в Бургаското пристанище и южните железници /1907/. Въз основа на тези и други анкети /напр. тази за трудовите злополуки, провеждана в течение на 15 г./ се създава част от трудовото законодателство през този период[18].

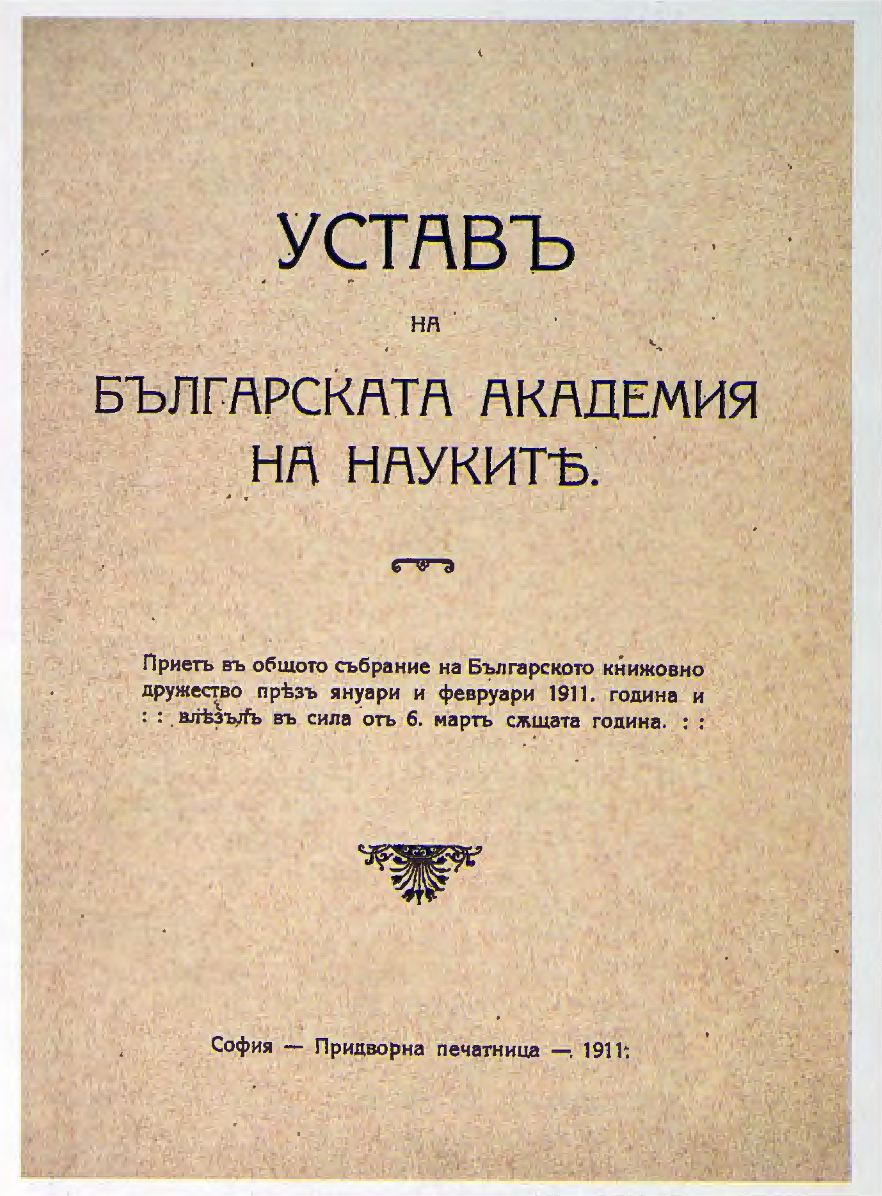

УСТАВЪ
НА
БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТѢ.

Приетъ въ общото събрание на Българското книжовно дружество прѣзъ януари и февруари 1911. година и : : влѣзълъ въ сила отъ 6. мартъ сѫщата година. : :

София — Придворна печатница — 1911.

Устав на Българската академия на науките, 1911 г. /корица/

2.
Исторически науки

Условията за развитието на историческите науки след Освобождението се изменят в значителна степен. Установяването на българската политическа власт, на държавни институции било едно от най-важните условия, които определяли бъдещия път на науката. През 80-те години в Княжество

България и в Източна Румелия върховните законодателни органи гласували закони, които предвиждали събиране, пазене и описване на старини, старопечатни книги, ръкописи, монети, архитектурни паметници и др. Гласували се суми за „книжовни и научни предприятия“. Редица общински съвети и окръжни комисии отпускали пари за написването на исторически изследвания – биографии на изтъкнати възрожденски дейци или на значими събития /например Априлското въстание/.

В периода след Освобождението и до Първата световна война за българската историческа наука имали значение положителните страни на буржоазната демокрация. Чрез нея българското общество преминало към буржоазно-капиталистическата държавност и се приобщавало към нормите на живот на напредналите европейски страни. Това бил важен елемент, определящ атмосферата на културния живот и на първите научни дирения в България. Другият основен момент, който предопределял тематиката и концепциите в българската историческа мисъл, бил нерешеният национален въпрос и необходимостта от продължаване на дейността по укрепване на българското национално съзнание. Третият момент са класовите борби в българското общество и въпросът за отношенията с Русия и западноевропейските държави.

НАУЧНИ ЦЕНТРОВЕ И ИСТОРИЧЕСКА ПЕРИОДИКА. Постепенно в новоосвободената държава се създавали различни по ранг и обхват центрове на историческата наука. Още в 1881 г. от Браила в София се преместило Българското книжовно дружество /БКД/. С различен темп и променлив успех в началото Дружеството постепенно набирало сили и през 1911 г. се преименувало в Българска академия на науките /БАН/. Една от главните насоки в неговата дейност били историческите науки – грижата за разкриване на миналото на българския народ[19]. Първият факултет на създадения Висш педагогически курс /през 1889 г. станал Висше училище/ бил Историко-филологическият. От самото начало Висшето училище възприело структурата, статута, изискванията на университет[20].

В края на XIX и началото на XX в. постепенно се оформила система от разграничени по тематика и обхват музеи в столицата и множество музейни сбирки в по-големите градове на страната. Музеите си поставили разнообразни задачи – да събират етнографски материали, документи от Възраждането, да издирват и съхраняват археологически паметници и пр.

През 1901 г. се създало Софийското археологическо дружество, което обединявало интересите, ентусиазма и загрижеността на многобройните почитатели на археологията за издирването и запазването на паметниците на материалната култура в страната. Около Археологическия музей и Археологическото дружество се обединили първите български археолози праисторици като Рафаил Попов, античници като В. Добруски, Г. Кацаров, братя Шкорпил и др. В областта на средновековната археология работели Йордан Иванов, В. Златарски, Петър Мутафчиев и др., а между първите нумизмати бил Никола Мушмов. В първите години на XX в. се оформили археологически дружества и във Варна, Видин, Преслав, Търново, Стара Загора, Свищов, Шумен и др. През 1910 г. в Пловдив се открил специализиран нумизматичен кабинет.

През 1901 г. в София се основало и Историческото дружество. Още на първото заседание се решило да бъдат поканени за участие в работата му преподаватели по география и литература с мотивировката, че това са „науки, тясно свързани с историята“. Дружеството си поставило няколко важни задачи: научноизследователски, учебно-възпитателни, популяризаторски и научноинформационни[21]. С финансовата помощ на държавата през 1905 г. то осъществило своя план за издаване на Известия на историческото дружество. Около дружеството се обединявали преподавателите от Историко-филологическия и Юридическия факултет и софийските учители историци: В. Златарски, Ан. Иширков, Й. Иванов, Йордан Трифонов, Г. Кацаров, Георги Баласчев, Ст. С. Бобчев, Н. Алексиев, Георги Дерманчев и др.

През 1906 г. се поставило начало на дейността на специална Археографическа комисия към Министерството на народното просвещение, от 1914 г. прехвърлена към БАН. Комисията, в състав Беньо Цонев, В. Златарски, Ст. Аргиров и др., представлявала всъщност редакционна колегия за научно издаване на „по-важните български езикови, исторически, етнографски, художествени паметници“[22].

В страната имало отделни архивни сбирки към библиотеки, читалища и музеи, които възникнали в десетилетието преди войните от дарения или частични закупувания. Най-значителните от тях се оформили към Народния музей и Народния етнографски музей в София /т. нар. Архив на Възраждането/ и при народната Софийска, Пловдивска, Търновска и някои други библиотеки и учреждения. През 1914 г. се създал Военноисторически архив, който събирал и пазел много архивни документи[23].

За напечатването на своите изследвания българските историци разполагали с няколко научни периодични органа и с редица обществено-политически, литературно-обществени и други списания, които също помествали значително и интересно по съдържание историческо четиво. В научните списания българските учени публикували резултатите от своите изследвания главно в областта на античната, тракийската и средновековната българска история. В другите списания тази тематика отстъпвала на възрожденската и новата история на България.

Първите български историци, възпитаници на руски или западни университети, постоянно проявявали интерес към международния научен живот. Свидетели за това са преди всичко обширните реферативни и рецензентски рубрики на почти всички периодични издания. Българските учени участвали в международни конгреси на историците. Така на първия исторически конгрес в Рим през 1903 г. от България присъствал Димитър Агура. На страниците на българските списания се публикували информации за основните проблеми, които се обсъждали на втория /Берлин, 1908/ и на третия /Лондон, 1913/ конгрес. Историкът В. Златарски и други български учени участвали в работата на XI руски археологически конгрес през 1899 г. в Киев[24].

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПОЗИЦИИ. Разбиранията на българските историци по проблемите на философията на историята, по теоретическата същност на историческия процес били в духа на позитивизма. Особено релефно изпъквали философските им възгледи във встъпителните лекции, които младите доценти четели в началото на преподавателската си работа в Университета, в предговорите към научните им изследвания и в методиката на разработване на научните проблеми.

Във встъпителната лекция на В. Златарски, една от първите от този род, четена през есента на 1895 г., авторът изтъкнал, че „Историкът не създава събитията, нито пък може да измени тяхното течение; те възникват, следват и се развиват по естественоисторически закони, а поради това те в силата пак на тези естествени закони сами се групират и определят границите на известни епохи или периоди.“[25] В духа на позитивистките теории В. Златарски изложил разбирането си за обективността на историческия процес, движен от „естественоисторически закони“, т.е. закони, които също са обективни, извън съзнанието на автора, подобни на природните закони. За В. Златарски „прогресивното“ развитие на човечеството било безкраен процес. Освен това той отричал случайността. Според него „...случаят не може да има място в историята, докато признаваме съществуването на историческите закони“.

В една редакционна статия, „Бележка за основаването на Историческото дружество“, е изразено много ясно разпространеното сред българските историци типично позитивистко разбиране за историческия процес[26].

За прогресивност, закономерност, обективност на историческия процес пишели Г. Кацаров, Георги Данаилов, Боян Пенев[27]. Всички намирали начин да изразят разбирането си, че развитие имало, но то било еволюционно, постепенно, плавно.

Българските историци посочвали различни фактори в развитието на историята – географския, културния, но също и икономическия. Макар че най-много се занимавали с политическа история и с установяването на факти и събития, всички одобрявали и изказвали предпочитание към т.нар. „социална школа“ на германския историк К. Лампрехт[28], т.е. към школата, която смятала, че важно и съществено било изследването на културно-историческите процеси и състояние, а не изброяването на събитията и изясняването на политическата история.

Българските историци не били всякога достатъчно последователни в провеждането на възприети и предпочитани методологически принципи, но винаги се отнасяли с внимание към най-новите постижения и идеи в историческата наука. Във времето след Освобождението до войните на страниците на периодичния печат като отделни книги излезли преведени на български език произведения на Х. Бокъл, Дж. Дрепер, Х. Спенсър, Дж. Ст. Мил, И. Тен, особено много на Н. Кареев, М. Ковалевски и др.

По проблеми на историята и социологията пишели и философи професионалисти като д-р Кр. Кръстев, Д. Михалчев и др., а също руските емигранти народници Д. Пасманик, Б. Минцес. Именно тези автори поели задачата да водят теоретическа борба от позициите на позитивизма, а Д. Михалчев и д-р Кр. Кръстев – малко по-късно, и от позициите на неокантианството срещу марксисткото разбиране на историческия процес. Марксистко-материалистическото разбиране на историческия процес в разглеждания период се представяло главно от привърженици на социалдемократическата партия и получава резонанс в професионалните научни среди главно чрез дискусия. Проявите на това разбиране се изразявали чрез активна преводна дейност на основни историко-теоретични съчинения на К. Маркс, Фр. Енгелс и на много други представители на световния социалдемократизъм. Освен това привържениците на това течение правели първите си опити за историческо изследване в областта на някои икономически проблеми, възрожденска тематика и по ис-

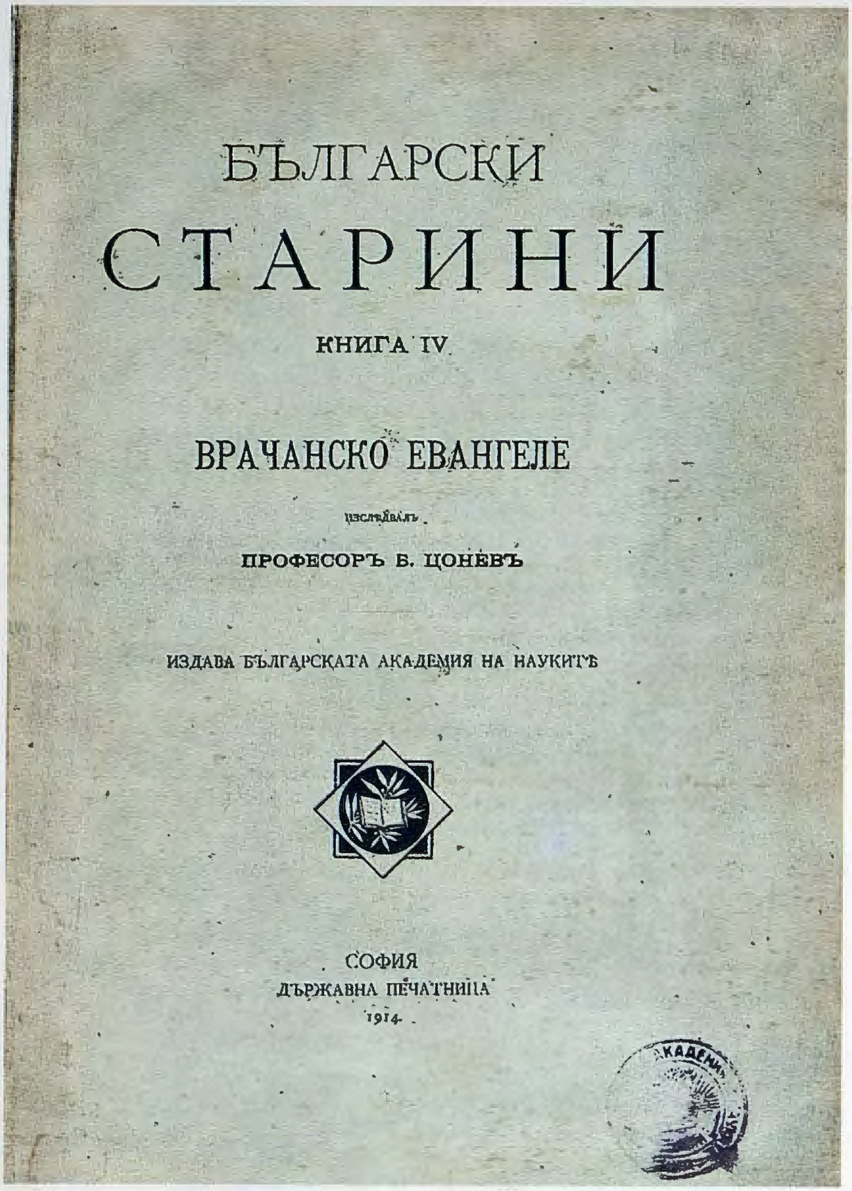

БЪЛГАРСКИ
СТАРИНИ
КНИГА IV
ВРАЧАНСКО ЕВАНГЕЛЕ
изслѣдвалъ
ПРОФЕСОРЪ Б. ЦОНЕВЪ
ИЗДАВА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТѢ
СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1914.

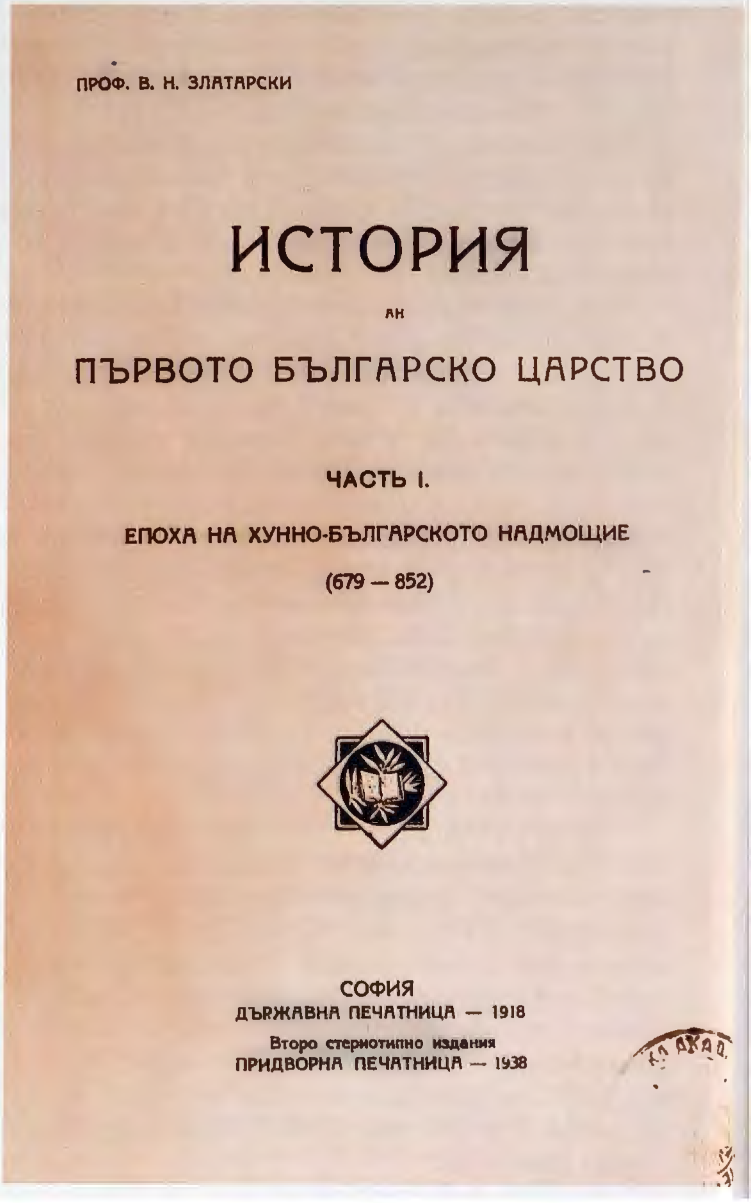

ПРОФ. В. Н. ЗЛАТАРСКИ
ИСТОРИЯ
НА
ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО
ЧАСТЬ I.
ЕПОХА НА ХУННО-БЪЛГАРСКОТО НАДМОЩИЕ
(679 — 852)
СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — 1918
Второ стериотипно издания
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — 1938

Български старини, кн. IV. Врачанско евангелие. Изследвал проф. Беньо Цонев. София, 1914 г. /титул/

Проф. Васил Златарски. История на Първото българско царство. София, 1918 г. /титул/

торията на зародилото се работническо и социалистическо движение в България. Най-изтъкнати представители на това течение били Д. Благоев, Г. Бакалов, Я. Сакъзов, Кр. Раковски и др.[29]

Трудно може да се говори за отделни школи сред общото позитивистко направление на буржоазната историческа наука, тъй като и учените били малко, а и времето, в което създавали научните си трудове, било също твърде кратко. Затова най-общо може да се отбележи, че се оформили две главни научни области, към които те се придържали: държавноправната научна област /към нея условно могат да се причислят В. Златарски, Ст. С. Бобчев, Никола П. Благоев, Петър Ников, П. Мутафчиев и други историци на политическата и правната история/ и културно-историческата област /към нея принадлежали Иван Шишманов, Б. Пенев, Димитър Страшимиров, Михаил Арнаудов, Й. Иванов и др./.

ИЗВОРИ И ИЗВОРОЗНАНИЕ. Българската историческа наука след Освобождението се опирала не само на постиженията на световната наука, но и на разработките по българска история от славистиката в Русия и в западноевропейските и другите славянски страни. Освен това в чужбина съществували редица публикации на извори: византийски хроники и летописи, старославянски книжовни и литературни паметници и др. Българските историци използвали най-широко тези издания. Те обаче съзнавали, че всичко това било твърде недостатъчно за пълно и всестранно изследване на българското минало. Обнародвали се грамоти, държавни договори и документи /писма, дневници, протоколи, спомени/.

Сборници с документи до войните представлявала поредицата „Български старини", издание на БАН, от което до 1918 г. излезли 5 тома: Добрейшовото евангелие, под ред. на Б. Цонев; Копривщенски дамаскин от XVII в., редактиран от Л. Милетич; Охридская рукопись Апостоли конца XII в., под ред.на С. М. Кулбакин; Врачанското евангелие /XIII в./, редактирано от Б. Цонев; Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис /IX в./, под ред. на митрополит Симеон и В. Златарски[30].

Други важни издания били отделни сборници от документи. Например Ал. Теодоров-Балан събрал в два тома документи за живота и дейността на Кирил и Методий; Ст. С. Бобчев издал „Старобългарски правни паметници" /1903/, в които били включени известните 8 български грамоти. Същите грамоти и много други писмени паметници – надписи, приписки, жития и пр., издал Й. Иванов в известната си книга „Български старини в Македония" /1908/.

Несистемно и откъслечно излизали и изворите, свързани с Възраждането. Най-значително било изданието, което подготвил Д. Страшимиров, „Архив на българското възраждане" в два тома, през 1908 г. Всъщност само първият том съдържа възрожденски материали от архива на Панайот Хитов и на други дейци – писма, разменяни между тях във връзка с подготовката на националната революция. Другото значимо издание е публикацията на Теодор Панчев „Из архива на Найден Геров", т. I /1911/ и т. II /1914/ – изключително голяма по обем и богата по съдържание сбирка. Преиздадени били съчиненията на изтъкнати български възрожденски революционни идеолози или просветни и църковни дейци. Така били издадени съчиненията на Л. Каравелов /8 тома, издал З. Стоянов, 1886–1888/, на Христо Ботев /един том през 1888 и второ издание – 1910, с редактори Иван Клинчаров и Иванка Ботева/, на П. Р. Славейков /редактор П. Славейков, 1909/. Ив. Шишманов издал част от съчиненията на Неофит Бозвели, „Просвещений европейц, полумершая Мати Болгария и син Болгарии" /1901, СбНУНК, т. XVIII/, а Й. Иванов – първообраза на Паисиевата история /1914/ и др.

Вниманието на историците било привлечено от документи, свързани с дипломатическата и външнополитическата история на България след Освобождението. Така през 1885 г. излезли преведени от френски език от Тодор Икономов „Протоколите на Цариградската конференция", също „Протоколите на Берлинския конгрес" и др.

Макар и малко по количество и несистемно подбрани, първите публикации на документи били основа, върху която, трупайки опит, се развивало българското изворознание.

СТАРА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ. Най-много и научно издържани били изследванията на старата история на българските земи и историята на средновековна България. С тези проблеми се занимавали високообразовани, квалифицирани специалисти. По отношение на старата история на българските земи работили М. Дринов и К. Иречек. Освен общата идея, че тракийският компонент е играл съществена роля при образуването на българската народност, те и специално К. Иречек имали и няколко приноса върху географията и топонимията на тракийската епоха[31]. В периода преди войните Р. Попов /1876–1940/ започнал разкопки в различни пещери и могили и установил факта за съществуването на праисторически човек в българските земи[32].

Г. Кацаров /1874–1958/ водел курсове по история на източните народи, на антична Гърция и Рим във Висшето училище. Научноизследователската си работа той посветил на древните траки, но се занимавал също и с периода на римското владичество на Балканския полуостров[33]. В изследванията си Г. Кацаров се опитал да намери и докаже специфични и самобитни черти на древните траки, т.е. това, което ги отличавало и от гърците, и от римляните. Големи са заслугите на Г. Кацаров и в проучванията му върху древна Македония. В периода преди войната публикувал първите си работи по проблемите на древната история на българските земи и Димитър Дечев /1877–1958/. Той посочва тракийски корени в редица географски названия[34].

Проблемите на средновековната българска история от създаването на българската държава до падането ѝ под османско иго били обект на изследване на мнозина български учени, които се занимавали с история на литературата, на църквата, на правото, на икономиката, на българския език, а също и на краеведи, етнографи и археолози.

Един от най-изтъкнатите историци в периода от Освобождението до войните бил В. Златарски /1866–1935/. Той си поставил голямата и амбициозна задача да изследва монографично и да напише цялостно историята на средновековната българска държава. В. Златарски, като М. Дринов, приемал, че нейното начало трябва да се търси в две събития, които се извършили на Балканския полуостров: заселването и закрепването на славяните и основаването на българската държава в северната му част. Той смятал, че това събитие дало възможност да се появи „нов културноисторически тип на Югоизточна Европа – славянобългарски“[35].

И другите български медиевисти разработвали проблеми, постепенно разкриващи хода на българското историческо битие. Например Г. Баласчев изследвал историята, географското разположение и пр. на различните славянски племена, веществената култура на старобългарското ханство, отделни важни исторически надписи и др., Ст. С. Бобчев проучил Крумовото законодателство, Ан. Иширков писал за епохата на Крум, Й. Иванов – за Беласишката битка; приноси имали Ив. Шишманов, Н. П. Благоев и др.[36]

Въпреки преобладаващия интерес към политическата история някои от авторите се обръщали към важни социални и икономически проблеми като богомилското движение или българското стопанство. Г. Данаилов стигнал до извода, че в икономическо отношение със затвореното си домашно стопанство България приличала на Европа[37]. В края на XIX в. се появила статия от Никола Филипов за произхода на богомилството[38]. Малко по-късно излязло монографичното изследване на Н. П. Благоев „Правни и социални възгледи на богомилите“[39]. В периодичния печат по същото време намерили място някои материали от богомилската книжнина.

Българските историци проявявали интерес и към периода на византийското робство, но особено много към епохата на Втората българска държава. Преобладавали изворoведски и генеалогически статии. Вниманието било насочено към първия период на Втората българска държава, създаването ѝ и успехите на Асеневци и към годините преди падането на държавата под османска власт, а също към проблемите на културната и книжовната история. По тези проблеми работели изтъкнати автори като В. Златарски, П. Мутафчиев /1883–1943/[40], П. Ников /1884–1938/[41], също А. Иширков, Димитър Матов и др.

Една от концепциите, възприета от повечето изследователи, се отнасяла до отрицателната роля на Византия за съдбата на българската държава. Според тях тя била главната причина за вътрешните раздори в българския царски двор, за опорочаването на нравите на българската управляваща класа, за неуспехите в борбата срещу османските нахлувания, за раздробяването и отслабването на българското царство. Друга, също наложила се концепция, било становището за осъзнатата национална обособеност на българския народ по време на Втората българска държава /през XII–XIV в./.

Периодът на османското робство предлагал много материали, важни за българската история. Първите разработки направили М. Дринов и К. Иречек. Много плодотворно с изучаването на този период се заели езиковедите и литературните историци, които използвали дамаскини с разнообразно съдържание, летописни разкази, приписки към различни стари книги и пр. Всички тези произведения, извори за историческия живот на българския народ, свидетелстват за книжовния му труд и традиции, за неговата култура и самосъзнание. Обща представа за старопечатните книги и за съдържащите се в тях приписки и летописни разкази дава „Описът“, който Б. Цонев съставил на ръкописите и книгите в Народната библиотека, и подобният опис на Е. Спространов за ръкописите в библиотеките на Рилския манастир и на Светия синод[42].

Веднага след Освобождението предмет на интерес като извор за историята на българите през османското иго станали многобройните пътеписи на чужди пътешественици – учени, дипломати, военни и пр. Частично преведени, такива пътеписи публикували и К. Иречек, Христо Кесяков, Л. Милетич, Ив. Шишманов, В. Златарски, А. Иширков и др.[43]

Известни опити се правели за изучаването на икономическата същност на османската държава, на нейната правова и политическа система, на състоянието на поробеното българско население и други проблеми. Първите усилия в това отношение положил Диаманди Ихчиев, който работил около десетина години като уредник на Османския отдел при Софийската народна библиотека[44].

Българските историци съзнавали добре научната необходимост да бъдат изучавани проблемите от периода на османското иго. Като титуляр на катедрата по история на България В. Златарски положил грижи да привлече високообразовани специалисти, занимаващи се с този период. Такъв бил Никола Милев, който след специализация във Виена при К. Иречек станал доцент по периода XV–XVIII в. Но традиционното отрицателно отношение към османското иго и на учени, и на широката общественост не предразполагало към подобни изследвания[45].

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ. Времето на Възраждането заемало първо място в историческите интереси на най-широките маси в България. Това е лесно обяснимо както с близостта на събитията и причастността към тях на огромен брой хора, така и с факта на недовършеното национално обединение на българите.

Характерна особеност при разработките на възрожденските теми било обстоятелството, че най-голямата част от тях се правели от автори неспециалисти, бивши учители или свидетели на възрожденските събития. Малко били подготвените за научна дейност автори, които се занимавали с тези проблеми.

Сред многобройните статии, студии, книги, спомени, публикации на документи за Възраждането и пр. ясно могат да се очертаят няколко проблемни групи от теми, около които те се концентрирали. Това била преди всичко тезата за културно-просветното и църковно-националното движение. Вниманието било насочено към перипетиите на църковно-националната борба, нейните местни и централни прояви, към историята на училищата, читалищата, на периодичния печат; засягали се проблеми на гръцкото, особено руското, и други влияния и пр. Преобладавал обаче интересът към дейността, съдбата и личността на много възрожденски будители: Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Петър Берон, П. Р. Славейков, Сава Доброплодни, Неофит Бозвели, Николай Павлович, Гаврил Кръстевич, Константин Фотинов, Райно Попович и мн. др.

Общият тон на всички изследвания, спомени и очерци бил спокоен и утвърдителен, но в много от работите личал стремежът да се изтъкне изключителното значение на просветата за сметка на революционното движение. Най-сериозни и значими произведения на тази тема подготвили Ив. Шишманов[46], Б. Пенев[47], Ал. Теодоров-Балан[48], Беньо Цонев[49] и др. Особен интерес представлява трудът на Т. Бурмов за църковно-националните борби[50].

Друга голяма тема била за националнореволюционното движение. Проучвали се разнообразни страни и прояви на движението като участието на българи във войните на Русия и Австро-Унгария срещу Турция, във въстанията на сърби и гърци, първите големи селски въстания в Северозападна България, хайдушкото движение и т.н. Най-много работи обаче били посветени на Априлското въстание и на биографиите на революционните дейци Георги С. Раковски, Хр. Ботев, Васил Левски, Л. Каравелов, Стефан Караджа, Хаджи Димитър, Филип Тотю и др. Най-големи успехи бележат трудовете на З. Стоянов[51] и Д. Страшимиров[52]. Те авторитетно защитавали становището, че Априлското въстание, както и цялото националнореволюционно движение са самостоятелно българско явление, породено от нуждите на българския народ и осъществени от него, и че те са главният вътрешен фактор, който довел България до освобождение.

Третата основна тема, посветена на Възраждането, била икономическото развитие на България. Тя заемала твърде малко място в сравнение с другите две. Имала главно описателен и краеведски характер. Интересът бил насочен към историята на търговията и развитието на отделните занаяти, към еснафските организации и към техническото равнище на земеделието, особено в някои отрасли и т.н.

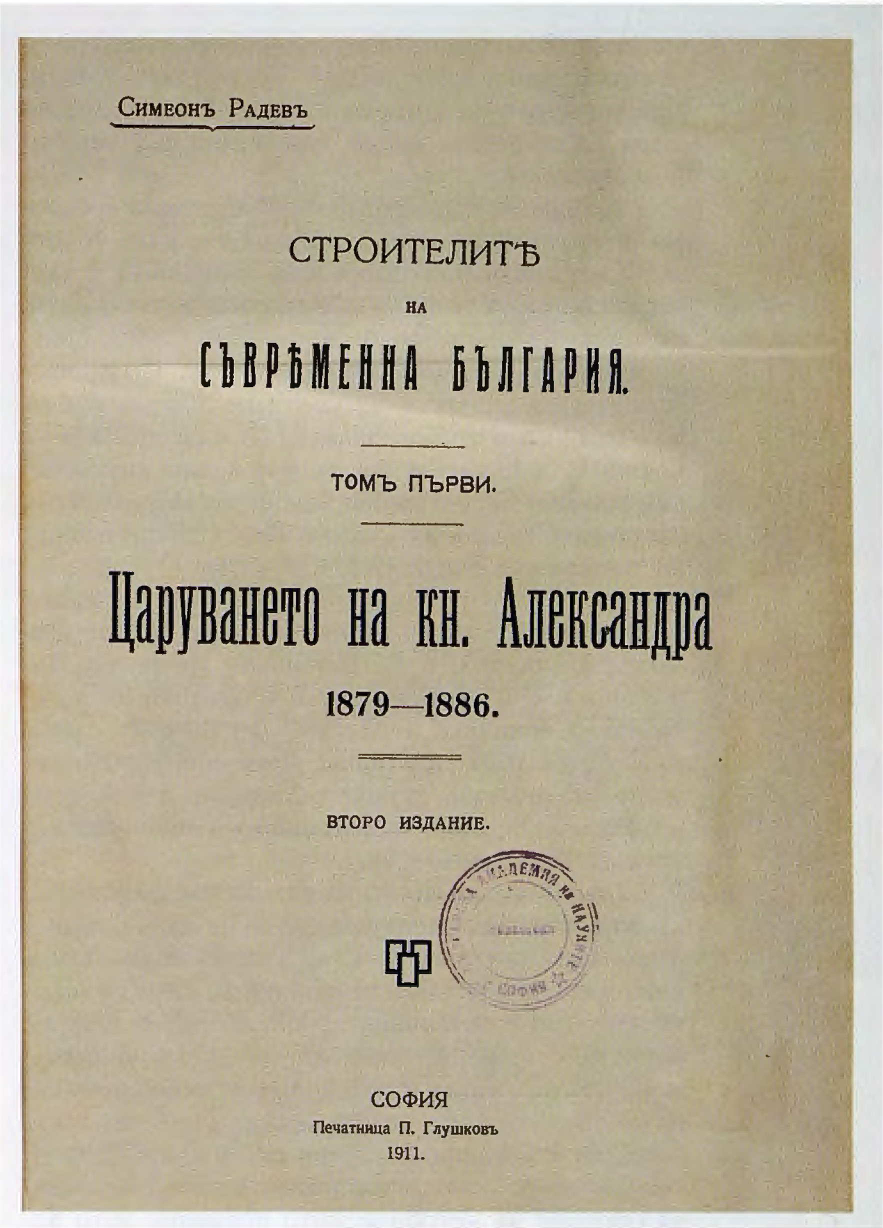
Симеонъ Радевъ

СТРОИТЕЛИТѢ
НА
СЪВРѢМЕННА БЪЛГАРИЯ.

ТОМЪ ПЪРВИ.

Царуването на кн. Александра
1879—1886.

ВТОРО ИЗДАНИЕ.

СОФИЯ
Печатница П. Глушковъ
1911.

Симеон Радев. Строителите на съвременна България. София, 1911 г. /титул/

Общата заслуга на всички изследователи по различни въпроси от историята на Българското възраждане се състояла в това, че те извършили стотици по-малки и по-големи издирвания и уточнения и направили достояние на науката голям документален и фактологичен материал, като написали редица важни научни трудове.

НОВА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ. Новата история на България, т.е. историята на България след Освобождението, била самата жива съвременност. Школуваните историци естествено не се докосвали до такива теми. С това време се занимавали някои военни специалисти и политически лица – дипломати, висши чиновници, публицисти и икономисти.

На преден план изпъквала темата за военната история на младата българска държава. В спомени и изследвания авторите се спирали на руско-турската война от 1877–1878 г., специално на историята на българското опълчение, на Съединението и на Сръбско-българската война. Интересът към вътрешнополитическия живот от този период се изразявал в проследяването на биографията на някои от бележитите тогавашни дейци, като княз Александър[53], Ст. Стамболов[54] и др. Най-силно се откроявал трудът на Симеон Радев „Строителите на съвременна България“ /1910–1911/.

С проблемите на икономическото развитие на България се занимавали Ив. Евстр. Гешов, Димитър Яблански, Г. Т. Данаилов, Димитър Мишайков и др. Особено ценна е книгата на К. Г. Попов „Стопанска България“ /1916/, която авторът, тогава ръководител на Дирекция на българската статистика, съумял да напише въз основа на изключително богат икономически и статистически материал.

Първите десетилетия на свободен политически живот на България били твърде важен етап в развитието на българската историческа наука. Българските историци разполагали, макар и ограничено, със собствени центрове за развитието на науката, с научен периодичен печат и имали възможност да влязат в тесен досег с постиженията на световната историческа мисъл, стремели се да наваксат пропуснатото преди тях. Били поставени основите и се отбелязали първите успехи на такива отрасли на историческото познание като археология и етнография и много други от спомагателните и специалните исторически науки – изворознание, палеография, епиграфика, нумизматика, сфрагистика, архивистика, историческа география, краезнание, археография и др.

БЪЛГАРСКАТА ЕТНОГРАФИЯ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА. Българската етнография след Освобождението запазила и доразвила демократичните принципи на своето формиране при Възраждането, като останала вярна на националния идеал и на идеите на славянството.

Научното и организационното устройство на етнографската наука след Освобождението е свързано с името на Ив. Шишманов /1862–1928/ – общественик и културен деец, литературен историк и критик, етнограф и фолклорист с голяма заслуга за подема в научния и културния живот. В програмната статия на т. I от „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ /1889 г./ той направил оценка на историята на българската етнография и подложил на критичен анализ европейските научни направления. Ив. Шишманов се спрял по-специално на трите школи: миграционната или историческата, представена от Теодор Бенфай, която разглежда общите сюжети в европейските приказки като резултат от заемка и разпространение от изтока; митологическата школа на братя Грим, която обяснява приликите, сходството в митовете, легендите и приказките с общо потекло и като остатък от митологията на индоевропейците; антропологическата школа на Е. Ланг, продължител на схващанията на Е. Тайлър, търсеща родството на сюжети и идеи в единството на човешката психика и като отражение на определен етап в историческото и културното развитие на човечеството. Ив. Шишманов отбелязал, че тези хипотези са изградени на здрава основа, но смятал, че нито една от тях поотделно не може да обясни произхода на народните умотворения – „всеки опит да се приложи изключително една води неизбежно до абсурдни заключения“. Според него системното изследване на това, „което знае или вярва народът за себе си, за ближните си или за природата, която го окръжава“ било предмет, от една страна, на литературната история, а от друга – на етнологията и психологията на народите, т.е. на естествената и културна история на един народ. Като очертал задачите пред българската етнографска наука, той обосновал необходимостта от научен подход, професионална квалификация и дал програма за събирателска и проучвателска работа.

След Освобождението развитието на етнографията вървяло главно в две насоки: събиране и публикуване на етнографски материали и научни изследвания, които за разлика от предосвобожденския период се извършвали системно и целенасочено по определена програма. Научно-организационната дейност на проучването на народната култура била съсредоточена в няколко държавни и научни института. Министерството на народното просвещение и издаваният от него „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина /1889, от 1903 – от Книжовното дружество, от 1911 г. от БАН/, станали обединяващо научно звено за събирателска и проучвателска дейност в цялата страна. Друг център било Българското книжовно дружество /от 1911 г. БАН/ с печатен орган „Периодично списание“ /след 1910 г. – „Списание на БАН“/, в който се печатали много етнографски и фолклорни материали. Във Висшето училище /1888, по-късно Софийски държавен университет/ се четели лекции по обща етнография /Ан. Иширков/, по славянска етнография /Д. Матов, Л. Милетич, Стоян Романски/, подготвяли се специалисти етнографи и се публикували първите самостоятелни студентски проучвания в „Известия на семинара за славянска филология“ от 1903 до 1948 г. В център за събирателска и популяризаторска дейност се превърнал и откритият през 1906 г. Народен етнографски музей. Определена роля в развитието на етнографията имали и някои списания. Статии с етнографска тематика излизали и в сп. „Български преглед“ /1893–1900/, „Българска сбирка“ /1894–1915/. Регионален характер имали „Родопски напредък“ /1903–1912/, „Родопски сборник“ /1887–1892/.

Характерно за събирателската дейност било и съчетанието на възрожденския ентусиазъм с по-високата научна и професионална подготовка на събирачите, главно квалифицирани специалисти и учители. Основната задача, която стояла пред етнографията през този период, била да се опише и проучи народната култура, която бързо се изменяла в резултат на социално-икономическите и културните процеси след Освобождението. Събирали се преди всичко сведения за духовната култура и устното народно творчество от цялата етническа територия, както от отделни области и селища и особено от Родопите, Македония и Западна Тракия /Марко Цепенков, Кузман Шапкарев, Стою Шишков, Христо Попконстантинов, Васил Дечов, В. Кънчов/ така и от българите преселници в други държави /Л. Милетич, Н. С. Державин/. Много от тези материали, записани професионално и на съответния диалект, имат голяма научна стойност. Изключително голямо значение имали проучванията на Д. Маринов върху духовната, соционормативната и материалната култура, публикувани в сп. „Жива старина“ и „Сборник за народни умотворения“. Неговият обемист труд „Народна вяра и религиозни народни обичаи“ е истинска енциклопедия на народните вярвания и празници.

В началния /следосвобожденския/ период етнографските материали се събирали едностранчиво. Преобладавал фолклорът, народните обичаи, обреди, вярвания и др. Ив. Шишманов отчитал тази неравномерност, като посочвал необходимостта от проучването и на други страни от народната култура, „материалната, икономическа страна на народния бит и самия народ като етнически тип“.

Научното направление в етнографията се представяло от учени, получили своето образование в чужбина или в Софийския университет. Макар етнографията да заемала второстепенно място сред научните им интереси, именно те допринесли за теоретичното и научно развитие на етнографската наука. Те оставили сериозни етнографски и фолклорни проучвания на сравнителна общославянска и общобалканска основа като прилагали сравнително-историческия метод и някои идеи на миграционната теория. /Ив. Шишманов, Д. Матов, М. П. Драгоманов/. Етнографският и фолклорен материал се включвал в исторически, литературни и лингвистични проучвания и се използвал с доказателствена стойност при изследване на културно-исторически, етнодемографски и етногенетични процеси /М. Дринов, К. Иречек, Л. Милетич, Ст. Младенов, Й. Иванов/.

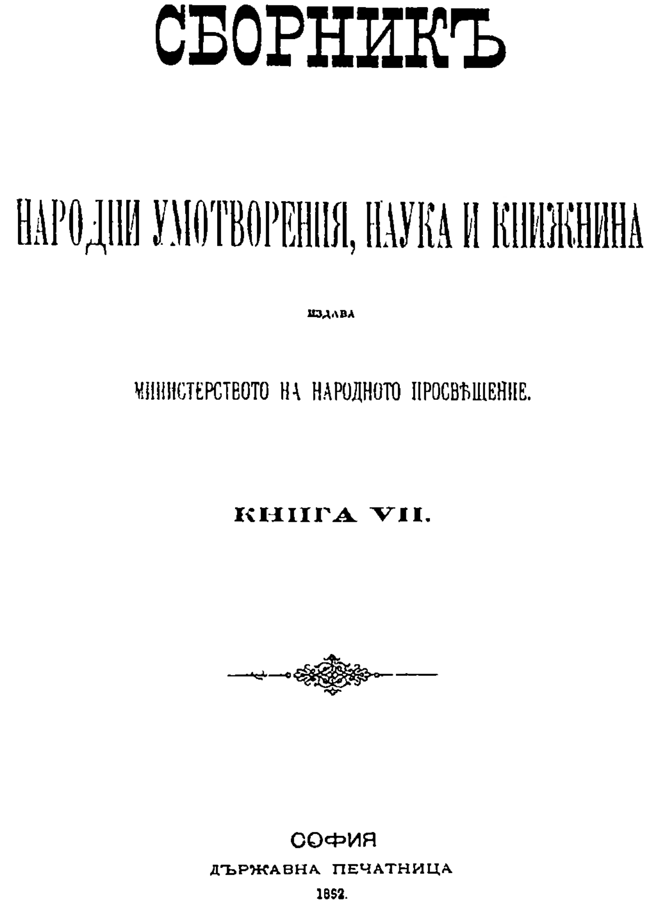

СБОРНИКЪ

НАРОДНИ УМОТВОРЕНІЯ, НАУКА И КНИЖНИНА

издава

МИНИСТЕРСТВОТО НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ.

КНИГА VII.

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1892.

Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. VII, С., 1892 г. /титул/

Постепенно се разширявала събирателската и научноизследователската проблематика, която включвала отражението на околната среда /флора, фауна, астрономия/ върху културата и психиката на българите /Атанас Илиев, А. Н. Стоилов, А. Тошев, Й. Ковачев/. Етнографите продължили и предосвобожденските традиции върху проучването и соционормативната култура. Извършвала се събирателска и научноизследователска работа върху българските правни обичаи, семейно-родовите отношения, стопанските сдружения /Д. Маринов, Ив. Евстр. Гешов и преди всичко Ст. С. Бобчев/.

В редица изследвания започнала да се отчита и ролята на географския фактор и на историко-географските условия върху народната култура /Ан. Иширков/ и се появили първите антропогеографски регионални монографии /Йордан Захариев/.

Етнографията след Освобождението станала приемник на възрожденските демократични и национални традиции. Тя преодоляла романтичното направление и извършила огромна по размах събирателска работа, поставена на нови организационни и научни изисквания. Тази дейност обхванала цялата етническа територия, като особено място се отделяло на райони, останали вън от пределите на българската държава. Поставило се началото на етнографското краезнание и се появили първите регионални и поселищни монографии.

Предмет на етнографските изследвания била народната култура, която се отъждествявала и с културата на селското население. По своята точност, прецизност и пълнота много от описанията на различни дялове на народната култура превъзхождали направените след Първата световна война. Те били не само необходим етап в научноизследователската работа, но са и ценно градиво за българската наука.

Етнографията се развивала предимно като филологическа наука, но етнографският материал започнал да заема голямо място в историческите, езиковите, географските и демографските проучвания. През този период преобладавало събирането на материали от духовната култура, започнало проучването на материалната култура и се задълбочили изследванията на социално-нормативната култура.

Българската етнография не се развивала изолирано от европейския научен живот. Представителите на научното направление, учени с голяма ерудиция, познавали добре съвременните научни теории и методи, без да отдават предпочитание на една или друга школа.

НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ. Българските земи са част от класическия средиземноморски свят. Интересът към тяхната стара култура и нейните паметници бил съвсем естествен, когато през XIX в. европейските учени обърнали поглед към Източното Средиземноморие. Пътешественици, прекосяващи тази част от Османската империя, отбелязали археологически останки по своя път. Сведения за българската старина давали и родолюбци като Ст. Захариев, Г. С. Раковски, П. Р. Славейков.

През 1868 г. Френската археологическа школа в Атина възложила на археолога А. Дюмон обиколка и археологическо проучване, свързани със съвременна Южна България. За шестте месеца, посветени от учения на античните и средновековните паметници на Тракия, била събрана обилна информация, ползвана години наред от европейската археология. Ученият-пътешественик, унгарецът Ф. Каниц, в продължение на 15 години /1860–1875/ обхождал, откривал и описвал множество антични и средновековни паметници в Дунавската равнина и около Балкана. Неговите, на места придружени и с гравюри, добросъвестни описания на различни развалини са неоценим източник и за съвременната наука.

Така още преди Освобождението на България българската археология живяла в своя романтичен, събирателски период на подготовка и първоначално ориентиране. Този процес намерил естествено продължение в дейността на К. Иречек /1854–1913/, един от първите организатори на просветата и науката в новоосвободена България, секретар на Министерството на народното просвещение/1879–1881/ и министър /1881–1882/, член на Българското книжовно дружество от 1884 г., негов почетен член от 1898 г. Посветил значителна част от пребиваването си в България на издирване и описване на археологически факти и паметници, той издал на чешки език своите „Пътувания по България“[55], появили се в превод към края на века и на български.

Привличането в организацията на новата държава на този високообразован историк довело след себе си създаването на траен интерес у учени от чешки произход към изучаване на културата и подпомагане развитието на науката в братската славянска страна. Учител първо в Пловдив /1881–1886/, а след това в София /1886–1893/ станал първият директор на Народния музей в София /1893–1905/, а по-късно и на Археологическия музей /1905–1911/, завършилият класическа филология в Прага В. Добруски /1858–1916/. Той преподавал години наред и гръцка и римска археология в Софийския университет. Предприетите от него археологически проучвания поставили начало и на организираната теренна дейност по проучване на археологическите паметници в България. Съби-

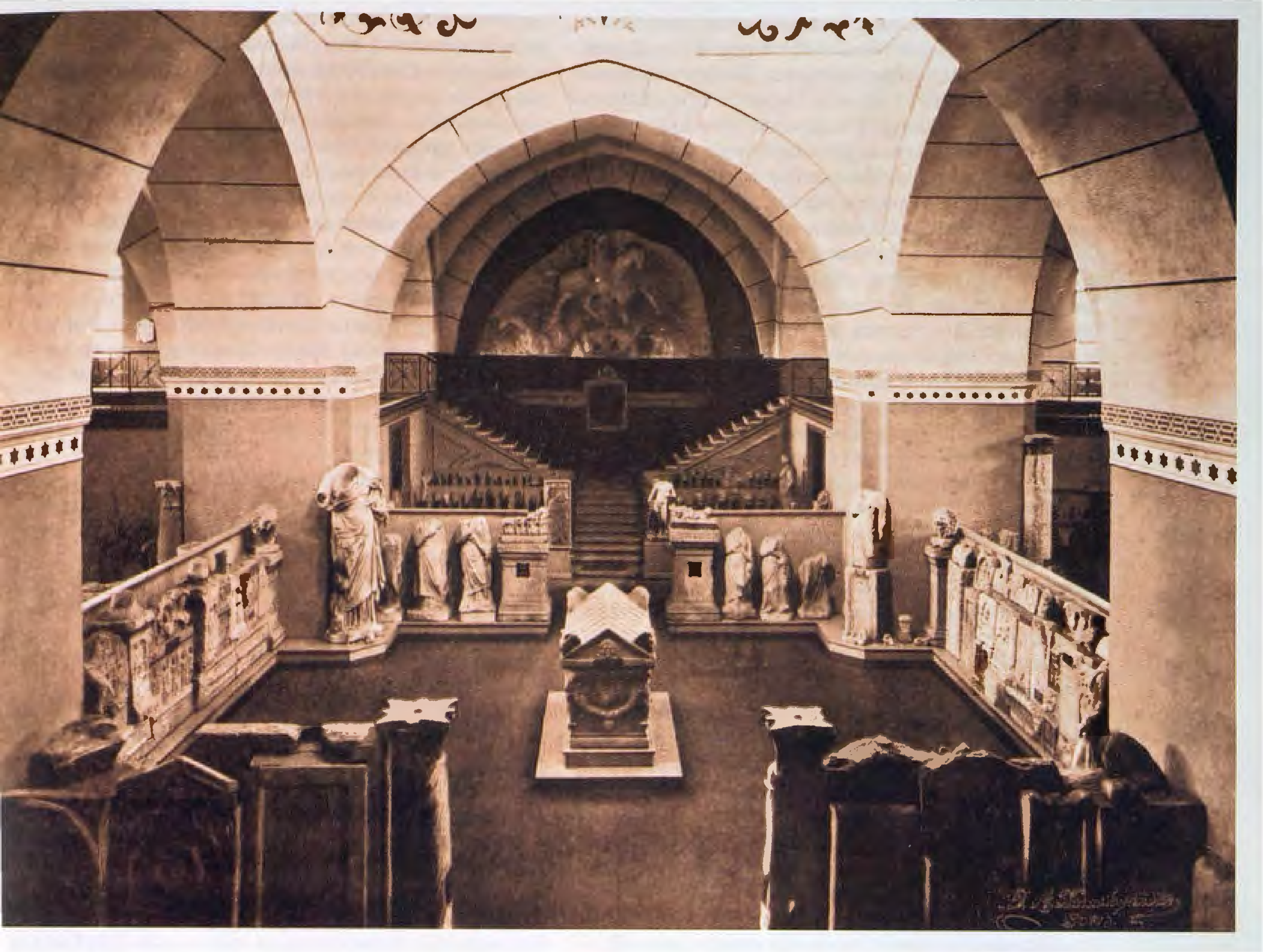

Интериор от Народния археологически музей в София, фотография, 1912 г. Архив на арх. Иван Дуковски – София

рането и издаването на „Материали по археологията на България“[56], както била наречена серия негови публикации, се превърнало в първостепенна задача за учените археолози през този начален емпиричен стадий за науката.

В изграждането на археологическата наука в България, свързвайки завинаги съдбата си с нея, взели особено активно участие двама братовчеди на К. Иречек – братята Х. и К. Шкорпил. Издирването, научното описване и професионалното проучване на многобройни археологически паметници от различни епохи и с различен характер, научната и популяризаторската им дейност са най-забележителното явление в създаването на науката археология и на музейната организация в България. Започвайки към края на XIX в. своята дейност в България, братята Шкорпил, подпомагани от разпалени почитатели на българските старини, открили богатството на старата българска култура за българите и за света. Висококомпетентното проучване, извършено от тях, е не само начало, но и до днес бележи изключително високо професионално ниво. Резултатите от проучванията им била обилна, добросъвестно и достоверно събрана информация, която учените ползват като най-надежден източник, невлизащ в противоречие и с модерните методи, прилагани от археологията в практиката. Значителната по обем публикационна дейност на братята, особено на К. Шкорпил, е тази документална основа, която и до днес се ползва в изследванията на българските паметници. Значителна част от изводите, направени в тези изследвания, са неоспорими и до днес.

К. Шкорпил /1859–1944/ дошъл в България през 1883 г. след завършване на Физико-математическия факултет в Прага. Между 1883 и 1906 г. учителствал в Пловдив, Сливен, Русе, Търново и Варна. Основал Археологическо дружество /1901/ и Археологически музей във Варна и станал негов пръв директор. Той пръв оценил ролята на старините и се опитал да организира обществеността за подпомагане на изучаването и опазването им и всъщност създал онези обществени предпоставки, довели до създаването на Археологически институт. Той станал редовен член на БАН от 1918 г., на Чешката академия и на Руския археологически институт в Константинопол[57]. Брат му, Х. Шкорпил /1858–1923/, също свързал дейността си с изучаването на старините в България. Като естественик неговите усилия се насочили към разкриване на праисторията на българските земи. Той също станал член на БАН.

През този период в България в най-големите ѝ градски средища възникнали огнища на активна научноизследователска дейност, започнало постепенното формиране на общността на учени археолози и музееведи. Дейността на В. Добруски и братята Шкорпил за организиране на проучвания и музейно дело в България срещнала привърженик и последовател в лицето на завършилия класическа история и археология в Сорбоната в Париж Борис Дякович /1868–1937/. Той станал основател и пръв директор на Археологическия музей и на Народната библиотека и музей в Пловдив. Неговите изследвания върху тракийските паметници и останките от античните култови центрове в Пловдив и по долината на Марица са капитални за археологическата наука.

Целият начален период на археологията в България се характеризира с изграждането и организирането на музейни сбирки и оформянето на отношение в обществото към старините и тяхното опазване. Само Шкорпил изградил няколко такива колекции – в Сливен, Русе, Търново, Варна. Тези сбирки, обикновено с недиференциран характер, включващи различни по характер останки – природни, етнографски, археологически, исторически, били началото на музейна мрежа в България и на съществуващи и днес основни и престижни музейни учреждения с традиционна и разгърната дейност.

Постепенно в най-добрите висши учебни заведения на Европа получили образование и висока квалификация необходимите за формирането на археологическата наука в България учени. В Хайделберг, Лайпциг и Дрезден учил А. Протич /1875–1959/. Възпитаник на водещите в археологията немски школи бил Богдан Филов /1883–1945/, доктор на класическата филология, стара история и археология, специализирал в Бон, Париж и Италия, директор на Народния музей в София /1910–1920/ и доцент /1914/, а после професор в Софийския университет. Неговите изследвания в областта на античната цивилизация по българските земи са безспорни и до днес и са съвършени в методическо отношение. Той направил и първите обобщения на основата на античните паметници и следите от културата на Средновековието по нашите земи.

Един от първите служители в центъра на археологическите изследвания в България – Народния музей в София, бил завършилият политически науки в Париж Н. Мушмов /1869–1942/, създател на българската нумизматика и пръв изследвач на собственото българско средновековно монетосечене и сфрагистика.

Доктор на Лайпцигския университет, специалист по класическа филология и стара история бил проф. Г. Кацаров /1874–1958/, член на БАН от 1909 г., един от най-забележителните проучватели на античните паметници от България, член на ред други академии и институти по света, учител по класическите древности и тяхното изучаване за много български учени от следващите поколения[58].

Наред с учените специалисти, с първите стъпки на българската археология били свързани ентусиасти като д-р Васил Берон /1824–1909/, положил началото на организирана работа по издирване на източници за историята на Търново и свързан със създаването веднага след Освобождението на археологическо дружество в града. Негов председател, организатор на разкопки и проучвания на известни паметници в старата столица бил учителят и директор на търновската библиотека Моско Москов /1862–1947/. Праисторията дължи забележителни изследвания по Дунав, в Софийско и Шуменско на естественика Анастас Чилингиров /1884–1916/, учил и специализирал предистория и археология в Белград и Берлин, нещатен сътрудник на Народния музей в София. Ан. Явашов /1855–1934/, инженер-химик, член на БАН от 1898 г., положил начало на археологически проучвания още през 1887 г. в Разград. Още с първите си стъпки археологията в България търсила и намерила подкрепа в широки слоеве интелигенция и любители на старините – практика, която останала в сила и до днес.

След първите проучвания на историка В. Златарски втората столица на средновековна България – Велики Преслав, дължи особено много за изучаването и запазването, за формиране на отношение към цивилизацията ѝ на един ентусиаст –

учителя Йордан Господинов /1872–1953/. Той основал съществуващото и днес Археологическо дружество „Тича“, организирал проучвания с помощта на гражданството на Преслав и открил за света и науката забележителни паметници и прояви на ранносредновековната българска култура, като прочутата преславска рисувана керамика. Негово дело било създаването на археологически резерват парк в руините на старата столица. Затова създаването на обществени организации, събиращи почитатели на старините в различни райони на България, ръководени от идеята за опознаване и защита на археологическите ценности на българските земи, може да се смята като едно от големите постижения на този етап. Такива дружества покрили цяла България. Още през 1882 г. Х. Шкорпил създал дружество в Сливен. Организирана дейност през 1884 г. започнало създаденото веднага след Освобождението Археологическо дружество в Търново. Особено активно и с широка обществена подкрепа било изграденото от К. Шкорпил през 1901 г. във Варна дружество, чиято музейна сбирка се превърнала в един от най-значимите музейни центрове в България. Неговият устав определял високоблагородната цел да издирва, проучва и съхранява старините. В дейността му се канализирали действията на широк кръг граждани. Важни археологически изследвания срещнали финансовата подкрепа и на държавата. Започнало се издаването на първата популяризаторска археологическа литература. Редовни отчети и научни вести се издавали особено от 1906 г. нататък.

На 16 декември 1901 г., по инициатива на Св. Синод, било основано Българското археологическо дружество в София. Уставът му бил утвърден от Министерството на народното просвещение /29 март 1902/. В него се определяло съществуването на клонове /от тях трайно се запазили тези в Плевен, Търново, Карлово/, структура и състав. Започнала организирана научно-пропагандна дейност, държавата отпускала средства за проучването на паметниците и тяхното опазване. Това довело до по-системни и цялостни разкопки за по-продължителен период и разкриването на нови паметници. Тогава започнала и организираната дейност по едно мероприятие, основно за българската наука, продължаващо интензивно и в съвременната епоха, но вече с модерни средства и информационна система, а именно – събирането на материали и информация за съставяне на археологическа карта на България. Тези материали започнали да се обнародват през 1914 г. Софийският градски фонд за написване история на София, създаден през 1910 г., поставил началото и на издаване на „Материали за историята на София“ – предвестник на съвременните поредици от изследвания върху паметниците и историята на други градове в България. На конференция в Търново, проведена между 6–10 юни 1910 г., представители на дружествата от София, Варна, Шумен, Преслав, Плевен, Видин, Казанлък, Стара Загора, Кюстендил, Търново и на Министерството на просвещението разгледали съществени въпроси, свързани с обединението на усилията на отделните организации, с издаването на научен печатен орган, с изработване и приемане на Закон за старините. Опитите за обединение продължили на Първия археологически събор на представители на археологическите дружества в София през 1912 г. Подготвено било обединението на 11 дружества, предложен бил проектоустав, избран бил Временен управителен съвет. Войните спрели провеждането на планувания Втори събор. Въпреки всичко, на основание първите взети решения, през 1910 г. излязъл първият том от „Известия на Българското археологическо дружество“. Положени били основите за създаването на национална организация за археологически проучвания, което станало само десет години по-късно с основаването на Археологическия институт.

Забележително било това, че през първото десетилетие на века била изградена необходимата законова основа за опазване на старините. В София през 1909 г. излязло „Упътване за събиране и запазване на старини“. Подготвен бил проектозакон за старините, който влязъл в сила на 18 февруари 1911 г. Работата по подготовката на Археологическата карта на България се поела от Комисия по старините. Регистрацията и консервацията на паметниците, тяхното заздравяване и поддържане се контролирали от квалифицирани специалисти[59].

Въпросът за първите проучвания в останките на старите български столици винаги е вълнувал особено родолюбците и учените. Руините на Плиска привлекли Ф. Каниц още през 1878 г. През 1884 г. К. Иречек споменал, че това може да е първата столица. Представителна комисия от историка В. Златарски и двамата професори в Руския археологически институт в Константинопол – Ф. Успенски и М. Попруженко, приела обосновката на К. Шкорпил за необходимостта от проучвания там. И в самия край на XIX в. били предприети значителни разкопки за разкриване на останките от най-забележителните монументални архитектурни паметници в първата столица. Успех била подробната и задълбочена публикация на резултатите от проучванията[60] – незаменим източник и най-прецизно публикувано съчинение в археологическата наука в България и до днес.

По-противоречиво и сложно стоял въпросът

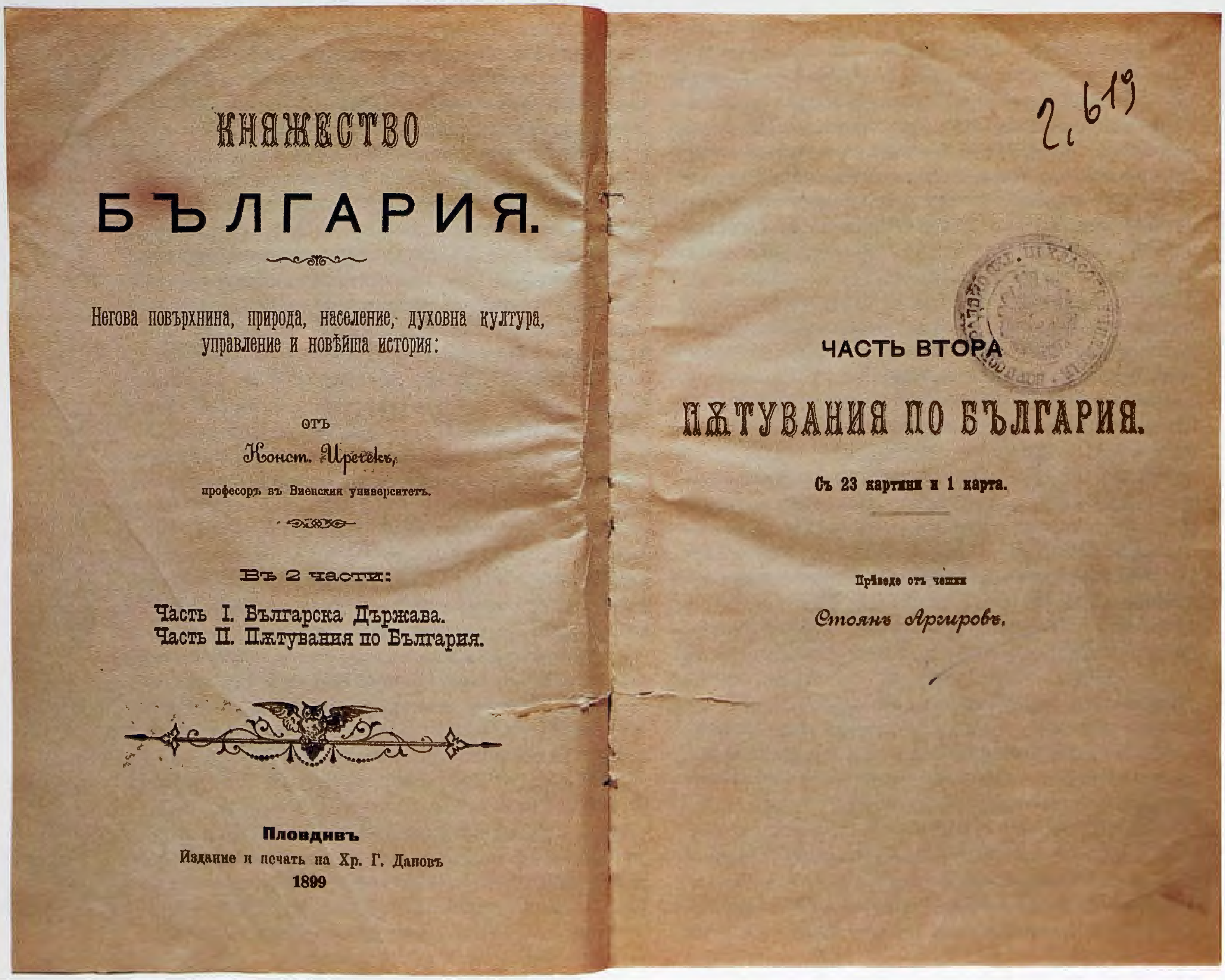

КНЯЖЕСТВО

БЪЛГАРИЯ.

Негова повърхнина, природа, население, духовна култура,
управление и новѣйша история:

отъ
Конст. Иречекъ,
професоръ въ Виенския университетъ.

Въ 2 части:

Часть I. Българска Държава.
Часть II. Пжтувания по България.

Пловдивъ
Издание и печать на Хр. Г. Даповъ
1899

2,619

ЧАСТЬ ВТОРА

ПЖТУВАНИЯ ПО БЪЛГАРИЯ.

Съ 23 картини и 1 карта.

Прѣведе отъ чешки
Стоянъ Аргировъ.

Първото издание на съчиненията на К. Иречек „Княжество България“. Част II „Пътувания по България“, 1899 г. /титул/

с разкриването на останките от втората столица – Велики Преслав. Не излезли в публикация откритията на В. Златарски при кратките му проучвания там на най-бележитото място – предполагаемите Симеонови дворци, през 1897 г. Естествено било това, че на няколко пъти поглед към старините на Преслав обърнал и К. Шкорпил. Пълна публикация на резултатите от предприетите там разкопки на Руския археологически институт в Константинопол с участието на К. Шкорпил също не се появила[61]. Големите разрушения и тежкото състояние на руината не вдъхвали надежди за резултатност в изследването. И точно тогава, където ерудицията не помагала, дошъл на помощ ентусиазмът – Й. Господинов постигнал поразяващи резултати при разкопките на манастир в извънградската територия на втората столица – местността Патлейна.

Още през 1856 г. д-р В. Берон прокарал идея за разкопки на личащите дори тогава останки от постройки върху хълма Трапезица в Търново. Този въпрос стоял на дневен ред още веднага след Освобождението. В доклад на К. Шкорпил се препоръчва да бъде поканен френският археолог-класик Ж. Сьор и княз Фердинанд възложил именно на него проучването на някои места в столицата на Второто българско царство. Ж. Сьор бил автор на значими публикации върху класическите древности на България във френската научна литература. Но неизкушен в старините от Средновековието, той не оставил подробна документация на проучванията си в Търново, нито публикувал резултатите от тях. През 1903 г. в Народния археологически музей в София постъпили известен брой материали от тези разкопки. Проучванията в Търново продължили и през следващите години върху разкриването на плановете и историята на бележити паметници, свързани с българската история, като църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и „Св. Димитър“[62].

Обхождания и публикации на резултатите от тях от страна на братята Шкорпил и други учени очертали в този период кръг от паметници, които би следвало да бъдат проучени в значителен период от време, някои от които се проучват системно и днес. Кратки били разкопките на А. Явашов на останките от античния Абритус при Разград през 1887 и 1893 г. Привличащите внимание старини на Мадара били обект на първи проучвания под ръководството на Р. Попов през 1898 г. Тогава станали известни отделни етапи от забележителната история на традиционния култов център на траките и българите. Образуването на дружествата и поредовното финансиране на проучванията от държавата довели до активизирането им. Установило се известно планиране на разпределението на средствата за проучвания. През сезона 1909–1910 г. продължили вече започнатите разкопки на Хисарлъка над Кюстендил, били направени открития, свързани с важни паметници в Хисар, била разкрита част от манастира в местността Патлейна при Преслав, извършвали се решаващите проучвания около и в църквата „Св. София“ в центъра на столицата, работело се в останките от средновековния град Червен на р. Русенски Лом, изследвали се праисторически поселения. През следващите години се обогатили познанията за паметниците на старата българска култура с работата по църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, проучвала се „Св. Георги“ – бележита постройка в центъра на София. Цяла серия църковни постройки от раннохристиянската епоха, открити при Перущица, Църквище, Пирдоп, Овчарово, показали богатата картина на това строителство от IV–VI в. по нашите земи. Експедиции открили по Странджа и в Югоизточна България, в Тракия и Македония нови паметници. Разкрит бил забележителният некропол при Требенище до Охрид.

Особено значение за развитието и престижа на българската наука имали създадените международни връзки и интерес към българските изследвания от страна на престижни институции. С изучаването на първите български столици се ангажирал Руският археологически институт в Константинопол. През 1906 г. по инициатива на неговия директор проф. Ф. Успенски се създала Балканска археологическа комисия с участието на български, руски и сръбски учени. Между 1897– 1898 г. Виенската академия направила проучвания на Черноморското крайбрежие на Северна България и Добруджа, като в експедицията взел участие и К. Шкорпил. Този траен интерес у австрийските учени към българските старини се съхранява и до днес. Различни институции и фондове взели участие във финансирането на археологически проучвания. Дори по време на войните дейността във връзка с паметниците не изчезнала. Това бил период, в който били заздравени църквите на Несебър, работело се по реставрацията на „Св. София“ в София, почиствали се стенописите на Боянската църква, провеждали се експедиции из териториите, включени във военните действия на българската армия.

Така за четири десетилетия след Освобождението археологическата наука в България преминала през различни етапи на предистория, на зараждане, организиране и достигане до своята зрялост. Това бил период на изграждане на структурата, създаване на системата, оказала се ефективна и до днес. Започнало набирането и формирането на висококвалифицирани кадри за извършването на изследвания на най-високо ниво. Създали се първите музеи и институции по опазване на старините, били приети първите правилници и закони за проучването и опазването им. Бележити учени поставили началото на всички клонове и направления в изследванията на българската археология. Проучвали се и се популяризирали в света едни от най-забележителните паметници на старата цивилизация на българските земи.

3.
Езикознание

Утвърждаването на българското езикознание след Освобождението вървяло успоредно с укрепването на възстановената държава и на нейните административни, просветни, културни, научни и други институции.

Първите школувани университетски преподаватели с езиковедска ориентация били излъчени между млади българи, завършили предимно славянски висши учебни заведения и специализирали при световноизвестни слависти. Те не закъснели да се проявят като сериозни изследователи и скоро утвърдили високо равнище на родното езикознание още в неговите начални стъпки. След преместването си от Браила Българското книжовно дружество също постепенно организирало и разширявало своята научноизследователска дейност и в областта на българския език.

Напълно естествено ранните следосвобожденски прояви на младата лингвистика се отнасяли до целокупния български език. Още повече, първите български езиковеди произхождали от стародавни области на българското население – Тракия с Балкана и Средногорието /М. Дринов, Найден Геров, Манол Иванов/, Македония /Л. Милетич, Д. Матов/, Мизия /Беньо Цонев, Й. Трифонов/. В Бесарабия, в преселническо българско семейство бил роден Ал. Теодоров–Балан. Така чрез свои „представители“ всички тези области непосредствено участвали в книжовноезиковото строителство след Освобождението.

Освен в „Периодическо списание...“ /от 1911 г. – „Списание на Българската академия на науките“/ и в други специализирани издания били помествани изследвания върху българския език: в „Български преглед“ /1893/ и особено в „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ /1903/, създаден по почин и с близките грижи на проф. Ив. Шишманов. Основани били и по-широко профилирани издания /например „Училищен преглед“, 1896/, които също предоставяли страниците си за езиковедски публикации. По-късно започнал да излиза „Годишник на Софийския университет“ /1905/, а постепенно разширявала своите издателски възможности и Българската академия на науките /например „Летопис на Българската академия на науките“, 1911/ и др. Успоредно с развитието на езиковедската наука в България била осигурявана необходимата издателска основа.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК. Младите езиковеди започнали нашироко изследвания върху писмени паметници, териториални диалекти, лексикални особености във връзка с всестранния живот на народа през вековете /история, битови, етнически и културни особености/. Проучванията се правели с оглед на единната българска езикова територия. Първите стъпки и в областта на българското езикознание били непосредствено свързани с цялостния подем сред народа – в Княжеството и в останалите под чуждо владичество краища.

Предмет на сериозно внимание още в началото станали езиковите особености на ръкописните паметници из наши и чужди хранилища. Пионерски публикации в тази област направил проф. М. Дринов /„Български летописен разказ от края на XVII в.“, 1882/, но по-системна работа започнали младите езиковеди. Проф. Б. Цонев събрал няколко тома с описи, необходими и днес за всеки езиковед – българист и славист: на ръкописните и старопечатните книги в Софийската народна библиотека /т. 1, 1910/, на кирилските ръкописи и старопечатните книги в Загреб /1912/, на славянските ръкописи в Българската академия на науките /1916/ и в други библиотеки. Той проучил и издал ценни стари езикови паметници като „Врачанското евангелие. Среднобългарски паметник от XIII в.“ /1914/.

Към ръкописното наследство обръщал поглед и проф. Л. Милетич. Той издирил и обстойно проучил българската писменост на север от Дунав, особено т.нар. влахо-български грамоти /XIV–XVII в./. Тези писмени паметници са съхранили много важни извори за историята на българския и на румънския език. Л. Милетич проучил и издал много ценни старинни ръкописи в основаната от него поредица „Български старини“. Между тях е и „Търлиско евангелие“ /XIX в./, писано на народен език с гръцки букви.

Изследователска и издателска дейност във връзка с езика на стари български ръкописи развивали Ал. Теодоров–Балан, Ст. Аргиров, Ст. Романски, Д. Матов, Й. Иванов.

Издирването на старо- и среднобългарски ръкописи, проучването на техните езикови особености, както и самите издания не се правели самоцелно, а в непосредствена връзка с основни проблеми от историята на българския език. Наред с началните приноси на М. Дринов много са проучванията на Б. Цонев, който с рядка настойчивост и последователност проучвал развитието на народно-разговорната и книжовната реч, отделяйки много време и особено внимание на книжнината преди Паисий Хилендарски. Този първи наш университетски преподавател по история на българския език е оставил публикации, основополагащи и класически за нашата наука и със значение за науката на други славянски и на неславянски народи. В българската и славистичната лингвистична литература е известно неговото становище, че началото на новобългарския книжовен език трябва да се търси в дамаскините след XVI в.

Б. Цонев изследвал задълбочено и на широка сравнителна основа характерни процеси и явления от историята на българския книжовен език в техния вековен развой /звуков строеж, морфологични, синтактични и лексикални категории/. Още в докторската си дисертация, защитена в Лайпциг /„За ударението в българския език“/, той разработил за първи път съществените проблеми на българската акцентна система с оглед на нейното развитие и на връзките ѝ с други славянски акцентни системи. Класически са и неговите проучвания върху езиковите взаимности на българския народ с руси, румънци, унгарци и др. Широко известни са например публикуваните в начало-

ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ
НА
БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО
ВЪ СРѢДЕЦЪ.

РЕДАКТОРЪ В. Д. СТОЯНОВЪ.

Умъ царува,
Умъ робува.
. . . .
Нар. пословица.

КНИЖКА I.

СРѢДЕЦЪ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1882.

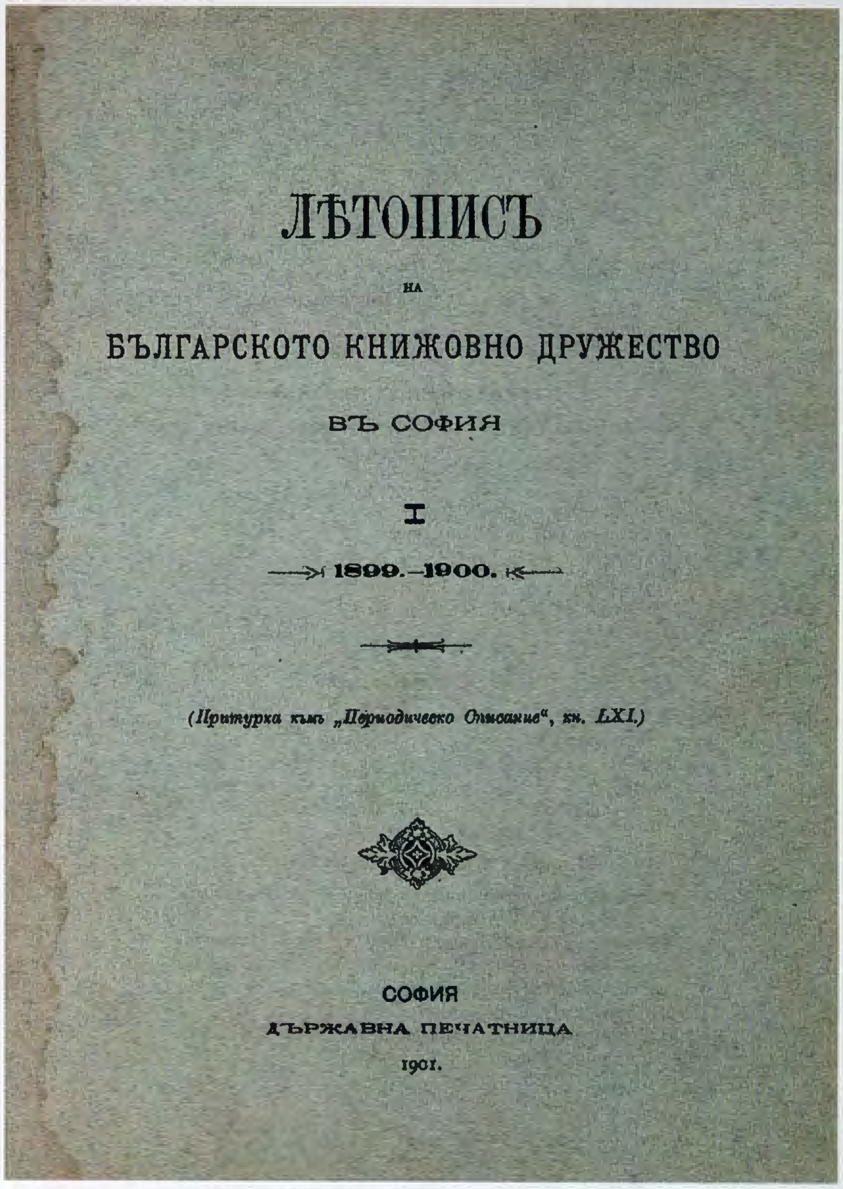
ЛѢТОПИСЪ
НА
БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО
ВЪ СОФИЯ

I

1899.–1900.

(Притурка къмъ „Периодическо Списание“, кн. LXI.)

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1901.

Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София, кн. I, 1882 г. /корица/

Летопис на Българското книжовно дружество, т. I, 1899–1900 г. София, 1901 г. /корица/

то на века „Руско-български паралели“ /1902/. Своите многобройни приноси Б. Цонев замислял да събере и обобщи в цялостна многотомна „История на българский език“, от която приживе успял да издаде само първия том /1919/.

Първият, който системно започнал да се занимава със старобългарски език, бил Л. Милетич /1863–1937/. Освен многобройни студии той написал и учебник по старобългарски /„Старобългарска граматика с упражнения, текстове из старобългарските паметници и речник“, 1888/. Но най-много внимание той отделял на историята на езика. Още в докторската си дисертация, защитена в Загреб /„Членът в българския и руския език“, 1901/, Л. Милетич утвърждавал характерен изследователски подход – да търси в развитието на българския език преди всичко неговите вътрешни, присъщи на системата му двигателни сили и закономерности, а след това да взема под внимание и да преценява различни доводи и възгледи на чуждестранни и български автори за външни влияния.

Един от най-добрите познавачи на езика, нравите, бита и книжнината на българското население извън пределите на езиковата ни територия бил пак Л. Милетич. Той проучвал цялостно езика, бита, историята и културата на т. нар. седмоградски българи. Изследванията му са пълни и много задълбочени, например „Седмоградските българи и техният език“ /1926/, „Седмоградските българи“ /1896/. Занимавал се сериозно и с езика и книжнината на т.нар. банатски българи, изселили се след Чипровското въстание /1688/ в Банат; техни потомци и днес живеят в Бешенов /дн. Дудеще Веке/ и Винга /Румъния/. Тамошните наши сънародници създали през XIX в. своя книжнина на латиница, имали български училища, печатали учебници за своите деца, издавали вестник, списание, специални календари и др.[63] Проучванията от този род са особено ценни от езиковоисторическо гледище, като се има предвид, че в новите си заселища българите съхранявали характерните си езикови черти векове наред.

Твърде важни и много добре изпълнени проучвания върху историята на българския език оставил и Д. Матов /1864–1896/, солидно подготвен филолог, етнограф и фолклорист, ученик на М. Дринов. Той се занимавал с широк кръг проблеми от историята на българите особено от родните му македонски краища – с техния език, бит, фолклор, култура. Въпросите от историята на българския език той разглежда на широка сравнителна основа, вземайки под внимание взаимностите със съседните езици, например „За историята на новобългарската граматика“ /1889/, „Гръцко-български студии“ /1893/ и др. С преждевременната кончина на Д. Матов нашата наука изгубила един от своите ярки и обещаващи представители, отличен познавач на българския език в югозападните области.

Почти всички езиковеди от първото поколение имали публикации също из историята на българския книжовен език. Такава е например една от първите пространни студии на А. Теодоров–Балан под наслов „Към историята на българския език. Български книжовен език и правопис“ /1890/, както и някои от споменатите работи на Л. Милетич и Б. Цонев. Много ценен е лекционният университетски курс на Б. Цонев върху историята на новобългарския книжовен език[64].

Историческите проучвания върху българския език неизбежно трябвало да влязат и в други области – етимология, ономастика, сравнително славянско и балканско езикознание. Такива въпроси са поставяни или разработвани в трудовете не само на езиковеди, но и на литературоведи и историци. Проф. Ив. Шишманов например посветил пространна студия на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и за етимологиите на името българин /1900/. Дълбоко в етимологията навлиза Ст. Младенов, възпитаник на Софийския университет, най-яркият представител на българските езиковеди. Той защитил в Прага докторска дисертация на тема „Промените на граматичния род в славянските езици“ и продължил със солидни публикации в наши и чужди издания – монографии върху старите германски елементи в славянските езици /1909/, серия изследвания на имената на по-големите български реки и др. Заслужават внимание и работите на Стоян Romански, също възпитаник на Софийския университет, защитил докторска дисертация в Лайпциг на тема „Поучението на влашкия воевода Нягое Басараб до сина му Теодосий“. Много негови публикации са върху българско-румънските езикови, народностни и културно-исторически връзки, върху бита на българското население на север от Дунав, в Добруджа и в други крайдунавски области.

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ. Успоредно с изследванията из историята на българския език се правели и първите сериозни проучвания в областта на диалектологията, където всички наши езиковеди непосредствено след Освобождението са оставили пионерски и класически трудове. Например с името на Л. Милетич са свързани редица обстойни проучвания на обширни диалектни области, както и разработки върху по-конкретни въпроси. Това са неговите цялостни описания на източнобългарските /1903/ и родопските 1911 говорни области, изследванията му за езика на покатоличеното българско население[65], както и редица приноси, особено върху българските говори в Македония.

Важни са диалектоложките трудове и на Б. Цонев, например относно т.нар. ятова граница между източното и западното българско наречие. Той очертал и границите на българския език на запад и югозапад. За изследване на български диалекти Б. Цонев изработил и специална програма, чиито основни положения остават валидни и за съвременната диалектоложка наука. Като отличен познавач на българския език в неговата хилядолетна история и в съвременното му диалектно членение, той групирал териториалните диалекти с оглед на техните характерни звукови особености /например рефлексите на някогашните звукове ъ, tj, dj и др./. Тези групировки на българските говори запазват своята актуалност и за съвременната диалектология.

Диалектоложки са по същество и първите приноси на Ал. Теодоров–Балан /1859–1959/. Той е автор на изследвания върху западните и родопските говорни явления /„Западните български говори“, 1886; „Родопското наречие. Име и положение между източното и западното“, 1905/. Тук трябва да се имат предвид и работите на Д. Матов върху югозападните български говори, например в Костурско /1889/.

Нашите първи езиковеди изследвали в своите диалектоложки трудове на практика целокупната българска езикова територия, която обединява населението исторически, етнографски, културно-политически. Това население открай време говорело един език – български, пазело своето българско съзнание през вековете, водело единен културно-исторически живот на Балканския полуостров. В този смисъл диалектоложките и езиковоисторическите проучвания на първите български лингвисти са органично свързани; те са поставили основите на солидни традиции и са утвърдили резултатна методология.

Свой съществен принос в проучването на българските диалекти и на българската езикова история имат и първите ученици на българските езиковеди от първото поколение. Сред тях найизтъкнати по онова време са младите Ст. Младенов и Ст. Романски. Още студентската научна публикация на Ст. Младенов е по същество диалектоложка – „Към въпроса за езика и националната принадлежност на Ново село /Видинско/“ /1901/. Той правил диалектоложки изследвания през целия си творчески живот. Особено ценни са неговите проучвания върху крайните западни диалекти – в защита на българския им характер, срещу опитите за тяхната дебългаризация, например „К вопросу о границе болгарским и сербским языком“[66]. Ст. Младенов, както и останалите наши езиковеди, последователно защитавал единството на българския език в неговите диалекти. Историко-диалектоложки изследвания са правени и от други автори /Антон и Христо Попстоилови/, от будни българи, предимно учители.

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК. На границата между двете столетия се появили и първи по-обстойни изследвания върху съвременното състояние на българския език. Става дума преди всичко за характерни морфологични категории, особено в областта на глагола. Тук могат да се посочат работи на Ал. Теодоров–Балан върху системата на глаголните времена, по-специално върху т.нар. от него приказни /преизказни/ форми /1889/, на М. Иванов върху морфологичната класификация на българските глаголи /1892/ и др. Висока стойност имат класическите студии на Й. Трифонов върху системата от изявителни и преизказни глаголни времена в тяхната последователна съотносителност: „Синтактични бележки за съединението на минало действително причастие с глагола съм в новобългарския език“ /1905/ и „Значение на сложните /описателните/ бъдещи времена в новобългарския език“ /1908/.

Съвсем естествено вниманието на първите български езиковеди започнало да се насочва към най-важните структурно-морфологични характеристики на съвременния български език: член, аналитизъм /безпадежие/ при имената, система на глаголните времена, условно и преизказно наклонение, причастия и други неличини глаголни форми. Тези първи по-обстойни разработки са важни и за това, че по правило авторите прилагали исторически подход към явленията, проследявайки тяхното развитие в сравнение с положението в другите славянски и балкански езици. Особено важна е например ректорската реч на проф. Б. Цонев – „Определени и неопределени форми в българския език“ /1911/, в която се излага възгледът за наличия на основно противопоставяне „определеност – неопределеност“ в българската езикова система.

Александър Теодоров–Балан, фотография, 1910 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

През последното десетилетие от XIX в. самата действителност неотложно изисквала езикове-

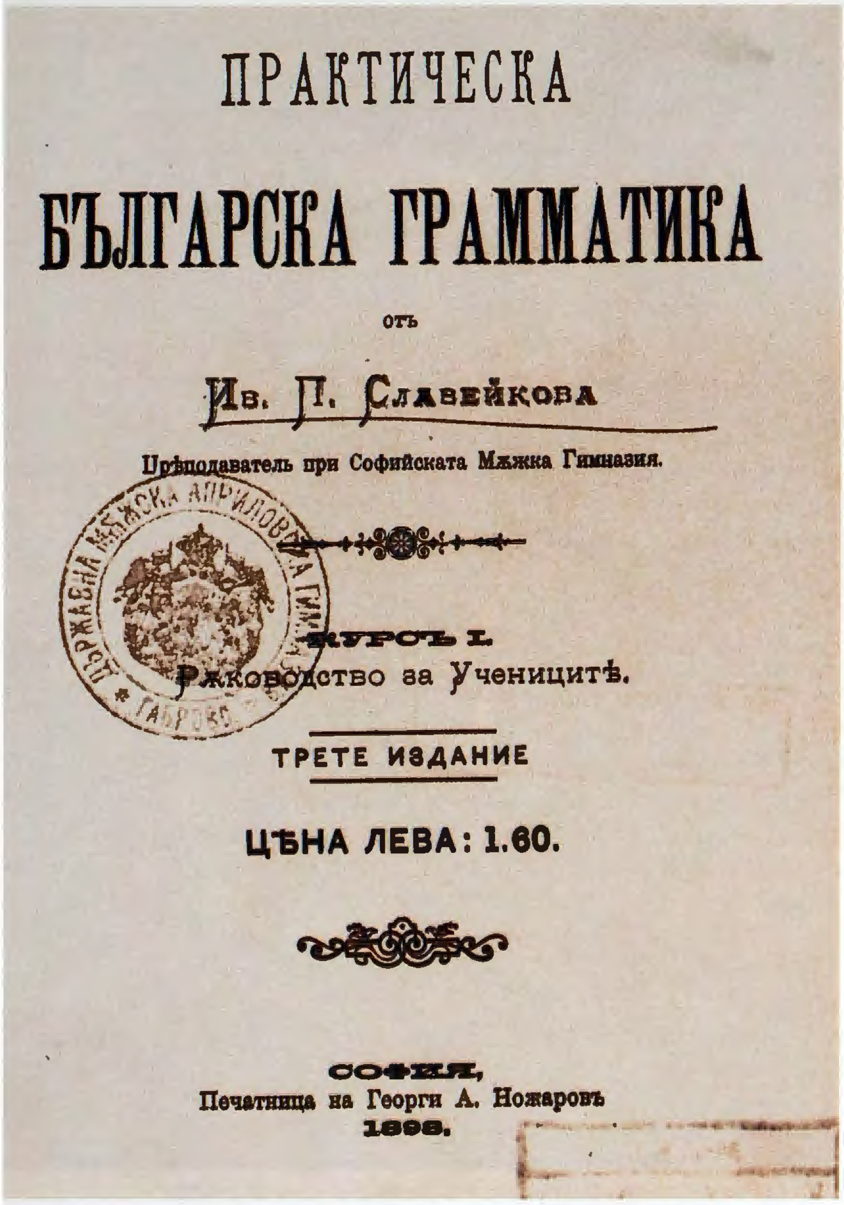

ПРАКТИЧЕСКА
БЪЛГАРСКА ГРАММАТИКА
отъ
Ив. П. Славейкова
Прѣподаватель при Софийската Мѫжка Гимназия.

Държавна мъжка Априловска гимназия * Габрово *

КУРСЪ I.
Рѫководство за Ученицитѣ.
ТРЕТЕ ИЗДАНИЕ
ЦѢНА ЛЕВА: 1.60.

СОФИЯ,
Печатница на Георги А. Ножаровъ
1898.

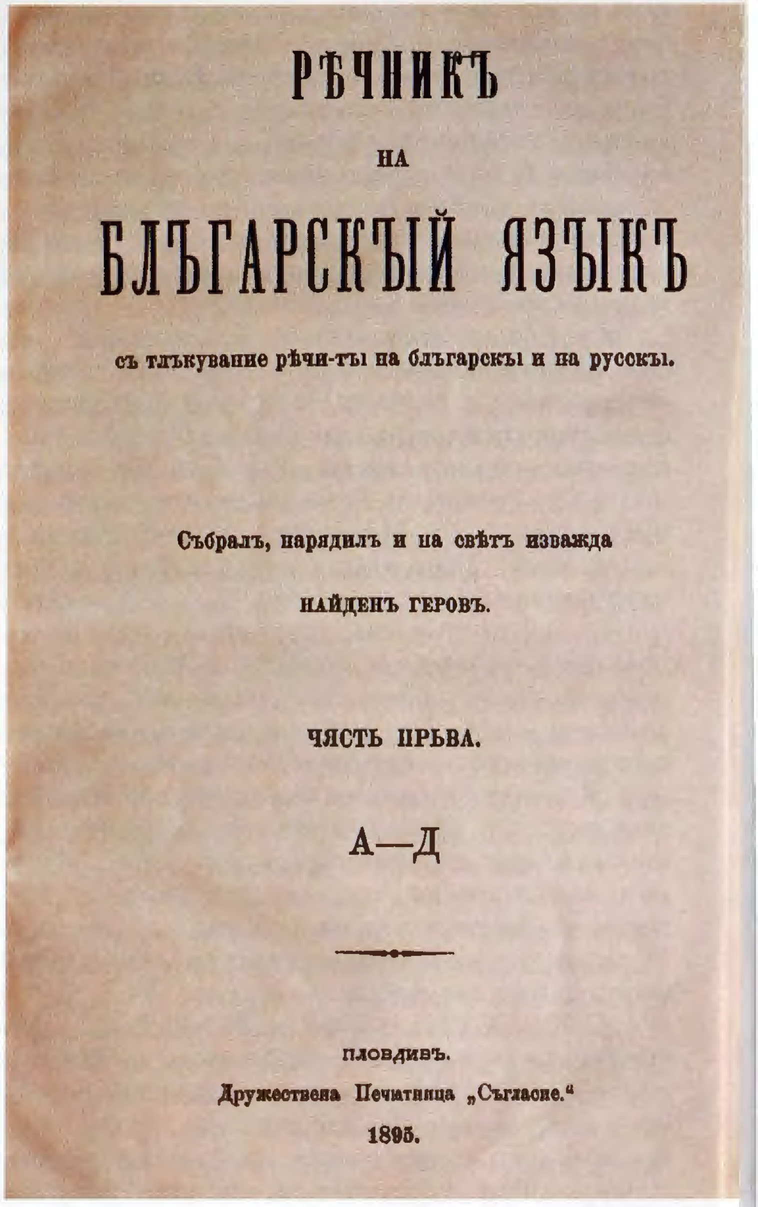

РѢЧНИКЪ
НА
БЛЪГАРСКЪЙ ЯЗЫКЪ
съ тлъкувание рѣчи-ты на блъгарскы и на русскы.

Събралъ, нарядилъ и на свѣтъ изважда
НАЙДЕНЪ ГЕРОВЪ.

ЧЯСТЬ ПРЬВА.

А—Д

ПЛОВДИВЪ.
Дружествена Печатница „Съгласие."
1895.

Практическа българска граматика от Иван П. Славейков, София, 1898 г., /титул/. Музей на образованието – Габрово

Речник на българския език от Найден Геров, Пловдив, 1895 г. /титул/

дите и по-широките културни среди да се заемат с една от най-назрелите задачи – с устройството на българския правопис. Тъкмо по онова време започнали много оживено да се обсъждат въпроси от книжовноезиковото строителство във връзка с уредбата на правописа. В 1892 г. била назначена първата официална правописна комисия, в чийто състав влизали млади филолози, обществени и културни дейци. Предложеният правописен проект /1893/ бил твърде радикален, т.е. последователно фонетичен и предизвикал разгорещени спорове. След продължителни обсъждания и на други предложения от други комисии, през 1899 г. бил найсетне въведен, с известно закъснение, първият официален български правопис. Той бил съобразен с установилата се вече практика по онова време, с принципите за умереност и приемственост, вземани под внимание от М. Дринов още през 1870 г. в класическата статия „За новобългарското азбуке" /краесловни ерове, букви и др./, застъпени били и някои елементи от правописа на Л. Каравелов.

Този акт осигурявал единство в печатните издания, макар че споровете не приключили окончателно. Във всеки случай самото въвеждане на официален правопис утвърждавало реалността на книжовноезиковата система с установени вече основни закономерности и норми. Не само това – в официалния и общозадължителен правопис намирал израз естественият стремеж сред обществеността към единство на писмената реч.

Оживените правописни спорове неизбежно засягали и много явления от самата система на книжовния език, преди всичко свързани с неговия фонетичен и граматичен строеж. Налагало се заедно с уредбата на правописа да намерят неотложно решение конкретни фонетико-морфологични и словообразувателни въпроси, засягащи характерни особености на имена и глаголи /членуване, отглаголни съществителни, причастия, деепричастия и др./. Трябвало да излизат със специални статии Б. Цонев, Л. Милетич и други автори, за да бъдат изяснявани различни явления, особености, правила и пр. Всъщност още от Възраждането правописните спорове протичали много оживено, понякога доста бурно и разгорещено, защото правописните проблеми са не само свързани с процесите в книжовноезиковата система – тяхното конкретно решаване зависи и от извънезикови, т.е. културно-исторически и обществено-политически фактори. Мнозинството от първите български езиковеди имали поначало верен поглед по тези въпроси и утвърждавали демократични принципи в правописа.

Паралелът между миналото и сегашното столетие отбелязал и първия връх в българската лексикография. Забележително явление от онова време е „Речник на българский язик с тълкувание речите на български и руски“ /5 ч., 1895–1904/ от Н. Геров /1823–1900/. Това внушително издание /последният, шести том е съставен през 1908/ надхвърляло далеч рамките на чисто лексикографски труд. Тук е налице голямо научно дело – колкото езиковедско /лексиколожко, лексикографско/, толкова и етнографско, фолклорно и културно. Авторът събирал материалите за своя речник /думи, устойчиви изрази, пословици и поговорки, откъси от народни песни/ практически през целия си живот, обработвал ги, обмислял структурата на изданието. Словният запас е събиран от живата народна разговорна реч на българското население из Тракия, Македония, Мизия и старопланинско-средногорските краища. Като резултат от десетилетни усилия авторът е завещал на поколенията изключителен научен и културно-исторически труд, високо ценен у нас и в чужбина. Иван Вазов например използвал този речник като настолна книга и възторжено се изказвал за неговите положителни качества.

Останалите лексикографски прояви стоели в сянката на Героевия речник. Всекидневните нужди изисквали също други практически издания и на първо време се появили чуждо-български речници.

Сериозните и активни изяви на младата българска лингвистика естествено давали положително отражение и върху състоянието на училищната граматична литература. Предосвобожденските граматики, както и твърде елементарните ръководства по български език били постепенно заместени от нови издания. Автор на много добри учебни български граматики станал Ал. Теодоров–Балан „Българска граматика за долни класове на средните училища“, кн. първа, 1898; кн. втора, 1900/.

Много нараснал и интересът към българския език в чужбина. Той започнал да се изучава в най-известните славянски и неславянски университети /Москва, Прага, Виена, Лайпциг, Краков/. Изтъкнати слависти преподаватели насочвали към българистиката млади научни сили. През първите следосвобожденски десетилетия се появили и редица български граматики от чуждестранни автори – руски, чешки, австрийски, полски, немски. Скоро след Освобождението в Москва излиза от печат и „Словарь болгарского языка“ на А. Дювернуа /т. I 1885; т. II 1889/. Той е изработен въз основа на възрожденски печатни извори /книги, периодични издания и др./ и затова е своеобразно „допълнение“ към речника на Н. Геров.

Първото десетилетие на XX в. показва, че българското езикознание достигнало равнището на науката в страните с богати и продължителни традиции, че то вече си извоювало място в европейската славистична и лингвистична наука.

4.

Литературознание

СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО И ДО НАЧАЛОТО НА XX ВЕК. През първите две десетилетия след Освобождението, поради своето естество, литературната критика определяла облика на българското литературознание. Под различни форми се стремяла да съдейства за решаване на актуални национални обществени и културни задачи и преди всичко да бъде издигнато идейно-естетическото равнище на обществото. Непрестанно се призовавало да се изучат и художествено да се пресъздадат културното минало на българите, както и новите социално-нравствени процеси.

На страниците на умножаващите се през 80-те години на XIX в. периодични издания както в Княжеството, така и в Източна Румелия все по-често се появявали критико-оценъчни статии, обзори, рецензии и т.н. Но само в някои от тях /в. „Народний глас“, сп. „Наука“, сп. „Зора“ – редактирани от Ив. Вазов и К. Величков, подновеното в София „Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец“, сп. „Труд“ на Цани Гинчев, вестниците на Либералната партия/ намирали мяс-

то по-сериозни литературнокритически работи[67].

Те излизали изпод перото на същите автори, които били и автори на най-значителните художествени произведения – Ив. Вазов, З. Стоянов, К. Величков. С различни жанрови форми те участвали в книжовния живот. И когато утвърждавали или отхвърляли дадено произведение, те правели и по-общи характеристики и оценки на литературния живот.

По думите на Ив. Вазов, за да може литературата да изпълнява своето предназначение като средство за познание и възпитание, за народностно самопознание и емоционално-нравствени изживявания, тя трябвало да пресъздава миналото и настоящето на народа, неговите социални и духовни тежнения чрез високохудожествени образи. Вазов настоявал българската литература да се развива по свой самобитен път, да има национален облик, писателят да бъде дълбоко сроден с бита, терзанията и идеалите на своя народ. Подобно на големите възрожденски писатели и критици, Ив. Вазов също обосновавал взаимната обусловеност между национално и общочовешко, между лично и обществено, между народ и писател.

В литературнокритическите изяви на З. Стоянов намирали най-ярко продължение възрожденските реалистични литературни традиции. Оценките му за литературния живот са категорични. Той критикувал от дълбоко осъзнати естетически позиции и статиите му раздвижвали цялата българска интелигенция.

В края на 80-те години на литературнокритическото поприще се изявявали такива големи литератори като Ив. Шишманов и д-р Кр. Кръстев. Школувани в западноевропейски университети, и двамата вървели в руслото на онези принципи, които насочвали към създаване на жизнено правдивата, национално и хуманистично осмислена литература, която да бъде двигател на обществения прогрес. От тези позиции бъдещият последовател на естетическия модернизъм д-р Кр. Кръстев високо оценявал творчеството на Ив. Вазов, бранел го от преднамерени нападки и необосновани отричания.

Все от подобни ясно изразени реалистични позиции Ив. Шишманов критикувал драматургичните произведения „Винчензо и Анжелина“ на К. Величков и „Апостоли на свободата“ на Петър Иванов. Тези две рецензии имат характер на разгърнати критико-аналитични студии. Младият литературовед разглеждал важни теоретико-методологически въпроси, обосновал жанровите особености на драмата, аргументирано сочел къде се коренят несполуките на двамата драмописци. По научната си и историко-литературна аргументираност тези статии били нещо ново в тогавашната литературнокритическа книжнина. Характерен за ония години бил и критическият дебют на Алеко Константинов, когато оценявал „Поема за злото“ от Ст. Михайловски. Като критик се изявявал и К. Величков. Но неговите статии имали по-скоро импресионистичен характер и свидетелствали за някои противоречиви концепции в оценката на творчеството на възрожденските писатели. Те не били лишени и от идейно-политически пристрастия. Подобни тенденции се откроявали и в критическата дейност на книжовника Петър Пешев, постоянния критик на „Периодическо списание“.

Несъмнено борбата, която се разгръщала между отделните политически партии, давала отражение и върху литературнокритическата дейност. Макар всички да апелирали за обективност и безпристрастност при оценка на литературните явления, малцина съумявали да надмогнат политическите си симпатии и антипатии, личните си отношения и т.н.

Относно характера и насоките на теоретико-критическото мислене интерес представляват и проявите на Д. Благоев в тази област[68]. В една от първите си статии, озаглавена „Нашата литература“ /1885/, авторът развива теоретико-естетическите си разбирания, че литературата, от една страна, е продукт на общественото развитие, от друга – самата тя влияе върху обществения живот. Затова и критерий при оценка на едно произведение трябвало да бъде доколко то е съдействало за решаване на задачите, които стоели пред дадено общество. Тези съждения и изводи на начеващия критик марксист се родеят с възгледите на Л. Каравелов и Хр. Ботев, които през 70-те години, по думите му, единствени са създали творби, отразяващи действителните нужди на хората, възпитаващи ги на борба в името на свободата и човешкото щастие.

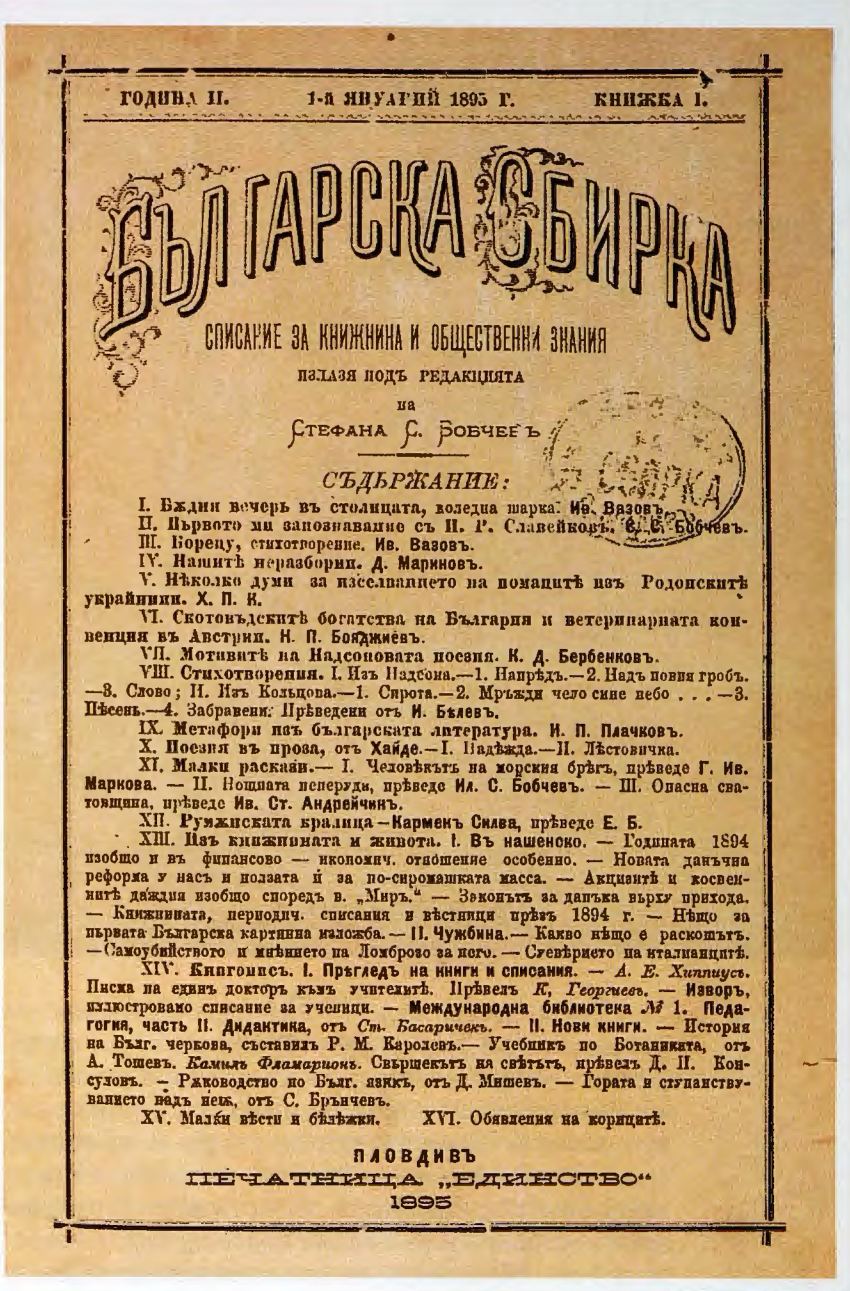

ГОДИНА II. 1-й ЯНУАРИЙ 1895 Г. КНИЖКА I.

БЪЛГАРСКА СБИРКА

СПИСАНИЕ ЗА КНИЖНИНА И ОБЩЕСТВЕННИ ЗНАНИЯ

ИЗЛАЗЯ ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

на

СТЕФАНА С. БОБЧЕВЪ

СЪДЪРЖАНИЕ:

I. Бѫдни вечерь въ столицата, коледна шарка. Ив. Вазовъ.
II. Първото ми запознаванне съ П. Р. Славейковъ. С. С. Бобчевъ.
III. Борецу, стихотворение. Ив. Вазовъ.
IV. Нашитѣ неразбории. Д. Мариновъ.
V. Нѣколко думи за изселванието на помацитѣ изъ Родопскитѣ украйнини. Х. П. К.
VI. Скотовъдскитѣ богатства на България и ветеринарната конвенция въ Австрии. Н. П. Бояджиевъ.
VII. Мотивитѣ на Надсоновата поезия. К. Д. Бербенковъ.
VIII. Стихотворения. I. Изъ Надсона.—1. Напрѣдъ.—2. Надъ новия гробъ. —3. Слово; II. Изъ Кольцова.—1. Сирота.—2. Мрѫжди чело сине небо . . . —3. Пѣсень.—4. Забравени. Прѣведени отъ И. Бѣлевъ.
IX. Метафори изъ българската литература. И. П. Плачковъ.
X. Поезия въ проза, отъ Хайде.—I. Надѣжда.—II. Лѣстовичка.
XI. Малки раскази.— I. Човѣкътъ на морския брѣгъ, прѣведе Г. Ив. Маркова. — II. Нощната пеперуди, прѣведе Ил. С. Бобчевъ. — III. Опасна сватовщина, прѣведе Ив. Ст. Андрейчинъ.
XII. Румѫнската кралица – Карменъ Силва, прѣведе Е. Б.
XIII. Изъ книжнината и живота. I. Въ нашенско. — Годината 1894 изобщо и въ финансово — икономич. отношение особенно. — Новата данъчна реформа у насъ и ползата ѝ за по-сиромашката масса. — Акцизитѣ и косвеннитѣ даждия изобщо споредъ в. „Миръ.“ — Законътъ за данъка върху прихода. — Книжнината, периодич. списания и вѣстници прѣзъ 1894 г. — Нѣщо за първата Българска картинна изложба. — II. Чужбина.— Какво нѣщо е раскошътъ. —Самоубийството и мнѣнието на Ломброзо за него. — Суевѣрието на италиянцитѣ.
XIV. Книгописъ. I. Прѣгледъ на книги и списания. — *А. Е. Хиппиусъ.* Писма на единъ докторъ къмъ учителитѣ. Прѣвелъ *К. Георгиевъ.* — Изворъ, илюстровано списание за ученици. — Международна библиотека № 1. Педагогия, часть II. Дидактика, отъ *Ст. Басаричекъ.* — II. Нови книги. — История на Бълг. черкова, съставилъ Р. М. Каролевъ.— Учебникъ по Ботаниката, отъ А. Тошевъ. *Камилъ Фламарионъ.* Свършекътъ на свѣтътъ, прѣвелъ Д. П. Консуловъ. — Рѫководство по Бълг. езикъ, отъ Д. Мишевъ. — Гората и стопанствуванието надъ нея, отъ С. Брънчевъ.
XV. Малки вѣсти и бѣлѣжки. XVI. Обявления на корицитѣ.

ПЛОВДИВЪ
ПЕЧАТНИЦА „ЕДИНСТВО“
1895

Иван Вазов и проф. Иван Шишманов с кучето Хектор, фотография, 1913 г. Къща-музей „Иван Вазов“ – София

Списания „Българска сбирка“, редактирано от С. С. Бобчев, год. II, кн. 1, Пловдив, 1895 г. /корица/

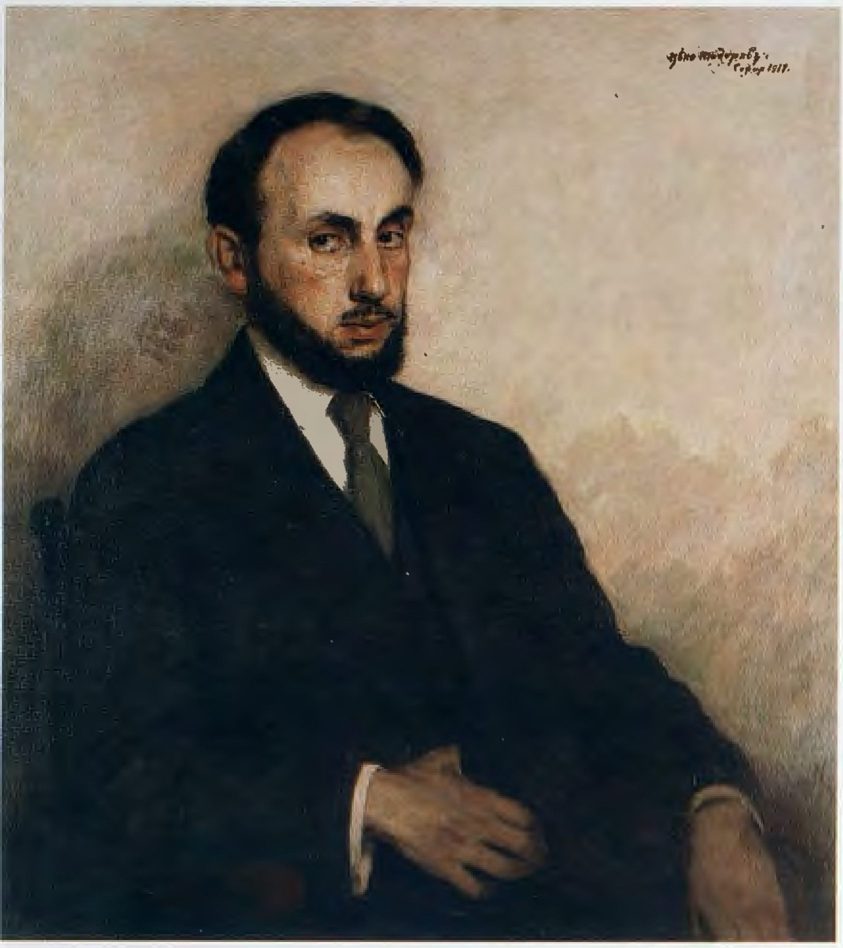

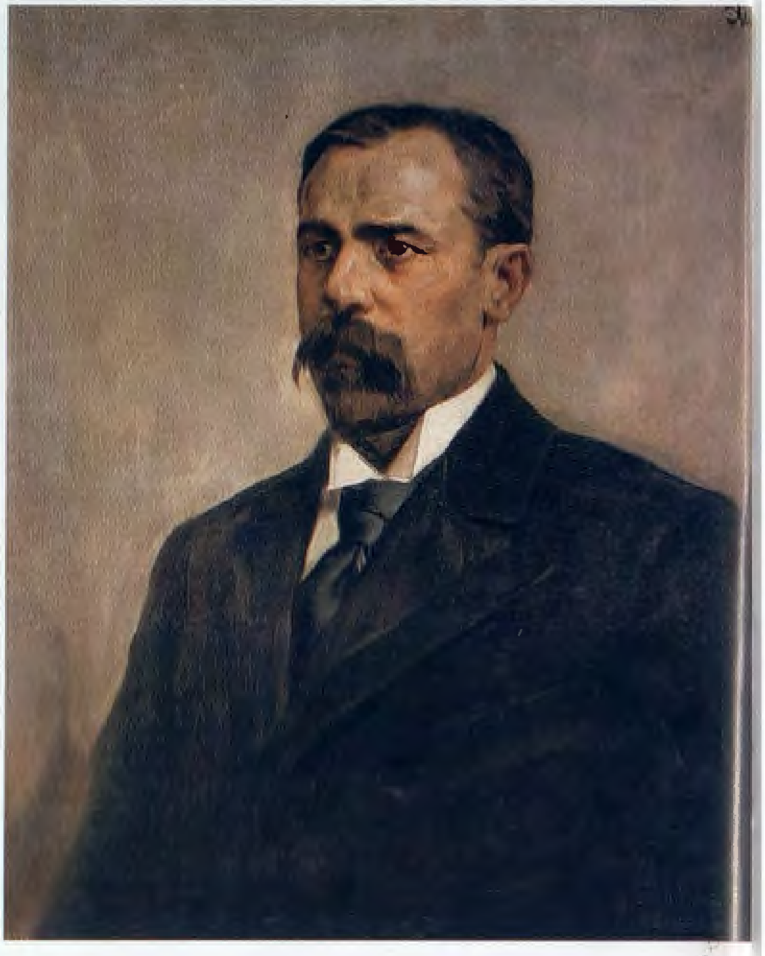

Цено Тодоров. „Портрет на Боян Пенев“, 1919 г., м. б. Национална художествена галерия – София

Борис Митов. „Портрет на Константин Величков“, м. б. Музей при Висш институт за изобразителни изкуства „Николай Павлович“ – София

Д-р Кръстьо Кръстев, фотография. Научен архив при БАН – София

Общо взето, хората на критическото перо се стремели към по-всеобхватен поглед върху литературния живот. По различни поводи и в различни форми те подлагали на преценка всичко, което засягало обществените интереси и духовните потребности на нацията. Най-често те били в конфликт с официалната общественост. Статиите им са изпълнени със силно недоволство, с вътрешен бунт, обусловени от несъответствието между обществено-етични и културно-естетически пориви и тежнения, от една страна, и примитивизма, пошлостта, некомпетентността, от друга страна. От този конфликт между идейно-естетическия идеал и литературната практика се раждали най-добрите прояви на литературнокритическата мисъл след Освобождението. Очертала се идейно-методологическа поляризация в областта на литературната теория и критика. Продължила линията на реалистичната критика и на марксическата теоретико-критическа мисъл. Същевременно се откроили първите прояви на индивидуалистично-модернистичната естетика. Всяко от тези три основни направления се борело за утвърждаване на своите принципи в литературния живот и от страниците на своите печатни органи воювало за налагане на естетическото си верую. Появили се писания с твърде хетерогенен характер и противоречиви тенденции. За това многообразие от художествени и теоретико-критически прояви свидетелстват главно новите периодични издания „Български преглед“, оформило се като „професорско списание“ с претенции да стане център на националния духовен живот, „Българска сбирка“, в което се печатали материали с реалистична, но твърде аморфна идейна насоченост, „Ново време“, което утвърждавало някои от принципите на социалистическата литература. Списание „Мисъл“ постепенно се обособило като трибуна на индивидуалистите и модернистите, но в него печатали и редица писатели реалисти.

Започнали да излизат и други списания като „Ден“, „Общо дело“, „Летопис“, „Училищен преглед“, които имали различна идейно-политическа насоченост. Печатаните в тях литературни материали били твърде многопосочни по естетическа основа и социален патос.

Изобщо картината на литературно-художествения и особено на литературнокритическия живот с всяка година ставала все по-пъстра. Ако през първото десетилетие след Освобождението литературоведческата мисъл в България се изявявала главно в областта на критиката, в края на 80-те и особено през 90-те години вече били налице и първите опити за историко-литературна трактовка на художествените произведения. Литературната история все по-настойчиво започнала да предявява своите права. Интересът към литературното наследство особено се засилил след откриването на Висшето училище в София. То станало средище за формиране на новата българска интелигенция. В неговата учебно-преподавателска и научноизследователска работа били привлечени първите академично школувани литератори, формирани като учени в европейски университети. Тези млади учени имали за опора и пример трудовете на големите славяноведи, завоеванията на славянознанието, което по онова време било в подем. Те не само издавали стари български книжовни паметници, но осветлявали и редица моменти от литературния живот на българския народ през различните исторически епохи[69].

Интересът към по-всестранно научно осветляване на културното минало, особено на фолклора, на старобългарската и на възрожденската литература, непрестанно растял. Все по-остро се осъзнавала необходимостта да се направят достояние на новите поколения духовните богатства от предходните епохи като предпоставка за по-нататъшен културен прогрес и народностно утвърждаване. Първите учени филолози станали и преподаватели в новооткрития университет. Те проявили широки интереси към почти всички клонове на хуманитарното знание, на духовното наследство. И проф. Ал. Теодоров–Балан, и проф. Ив. Шишманов, и проф. Й. Иванов се изявили не само като литературни, но и като общокултурни историци, като филолози в най-широкия смисъл на това понятие. Дори и онези, чийто облик като учени бил подчертано езиковедски, като проф. Л. Милетич, проф. Б. Цонев, проф. Ст. Младенов нерядко пишели по проблемите на литературата. А проф. М. Дринов публикувал ценни изследвания по въпросите на общокултурното и литературното развитие.

Широката ерудираност и разнообразните научни интереси на първите български учени в областта на хуманитарните науки им позволявали да видят отделните явления в тяхната взаимовръзка, да открият техния по-далечен генезис, да улавят пулса на цялостния интелектуален живот. Те добре разбирали, че преди да се пристъпи към по-цялостни характеристики и изводи за едни или други страни на духовния живот, трябвало да се издирят и обнародват оцелелите разнообразни книжовни паметници, и разгърнали извънредно плодотворна дейност в това отношение.

Направени били опити за обзорно разглеждане на българската книжнина или за формиране и развитие на определени литературни жанрове, например Д. Маринов, Стефан Минчев и др. Ив. Шишманов осветлил в обемисти студии делото на едни от възрожденските дейци, за да покаже истинския им ръст като мислители и книжовници, проф. Б. Цонев по-късно проследил в хронологичен план формирането и развитието на новата българска литература. Този негов капитален труд излязъл посмъртно под заглавие „История на новата българска литература“ /1936/ в 4 тома.

За нуждите на литературното образование проф. Ал. Теодоров–Балан написал цялостен труд за развитието на българската литература – от нейното зараждане, от Кирил и Методий, до най-ново време, т.е. до 90-те години, когато издал книгата си „Българска литература“ /1896/. През същата година излиза и трудът на проф. Й. Иванов „История на славянските литератури“, замислен също като учебно помагало.

Учени, особено Ив. Шишманов и Б. Пенев, изследвайки делото на писатели и книжовници, сложили начало на направлението за сравнително-историческо разглеждане на литературните процеси и явления. В усилията си да осветлят социално-историческите и индивидуално-психологическите предпоставки на художествените и общоестетическите изяви, те отделяли особено внимание и на преходните традиции – национални и чужди. Изобщо налице бил стремежът към по-всеобхватна трактовка на литературните процеси[70].

Към края на XIX и особено в началото на XX в. се наложило едно по-ново и разнообразно философско и културно-естетическо мислене. Все по-настойчиви ставали усилията за извеждане на българската художествена и теоретико-естетическа мисъл към нови хоризонти, за сродяването ѝ с нашумели по онова време модерни философски и литературни течения, характерни тогава за европейския духовно-интелектуален живот. Философският индивидуализъм и естетическият модернизъм станали особено привлекателни и за мнозина от българската творческа интелигенция.

И ако в областта на художествената литература тези нови концепции и течения не били реализирани така всеобхватно, а продължавали да съжителстват с принципите на реалистичната, прогресивно-романтичната естетика и поетика, то в областта на теоретико-критическото мислене и практика завоят бил по-рязък и с по-дълбоко отражение върху интелектуалния живот. Противоречиви концепции и съждения характеризирали дейността на мнозина.

Трибуна на нови философски и културно-естетически концепции станало сп. „Мисъл“, чиито идеолози били д-р Кр. Кръстев и П. П. Славейков. Но на страниците на това списание се появявали и творби с народностна, реалистична насоченост – явление, характерно и за други списания от онова време, свидетелство също за съжителство на разнообразни разбирания и хетерогенна практика у творците, които се смятали за вестители на нова естетика и поетика. При това невинаги имало пълно тъждество между възвестени теоретически постулати и конкретна критическа практика или художествени изяви, както например при П. П. Славейков, или между теоретика и критика д-р Кр. Кръстев. Подобно нещо се наблюдава и при други литератори, които се смятали за модернисти. Дейността на тази генерация литературни дейци била сложна и всяка еднолинейност в тълкуване, характеристика и оценка би я представила в невярна светлина[71].

Ако в началото на творческия си път д-р Кр. Кръстев се застъпвал за реалистична литература, ценял високо Ив. Вазов и другите писатели реалисти, по-късно той говорел за литература, която „да изтръгне душата от грубия реален живот и да я униса в един създаден от волния полет на човешката фантазия мир, мир на идеална хармония и нравствена хубост“. Той и П. П. Славейков обосновали тезата, че изкуството няма пряка връзка с живота, отричали неговата социална, конкретно-историческа обусловеност, утвърждавали писатели и творби, които били настрани от реализма. Те искали българската литература да опоетизира вечните въпроси на човешкото битие, а не да се занимава с „врявата на деня“, с житейски повседневното. Не приемали теорията „изкуството за самото изкуство“, но искали да направят и българската литература съпричастна на новите европейски философско-естетически течения. Застъпвали се, като хора с будна гражданска съвест, за висококохуманна, нравствено-етична литература, която да стимулира културно-естетическото извисяване.

В литературнокритическото русло, очертано от д-р Кр. Кръстев и П. П. Славейков, вървели и следовниците на символизма, в чиито творчески концепции се срещат и някои по-крайни съждения. Това литературно течение, основано на модернистичната естетика, прокламирало за свое кредо принципи, чужди на всякакъв реализъм.

ДВЕТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XX в. През първото десетилетие на XX в. активна критика към символизма развивали Иван Ст. Андрейчин, Димо Кьорчев, Иван Радославов, Людмил Стоянов и др. Те обаче не се стремели към по-оригинални концепции и обикновено преповтаряли някои от естетико-критическите принципи, познати от европейския символизъм. Заедно с това за оценъчните им съждения били характерни немалко противоречия. Понякога те се обявявали в защита на писателите реалисти, както правели например Ив. Радославов и др. за Ив. Вазов. Сам Ив. Вазов в бележития си предговор към „Легенди при Царевец“ /1910/ остро критикувал поети и писатели, които увлечени по символизма, създавали „поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва“[72].

Появили се нови списания – „Наш живот“ на Ан. Страшимиров, „Демократически преглед“ на

Списание „Мисъл“, год. I, кн. VI и VII, София, 1892 г. /корица/

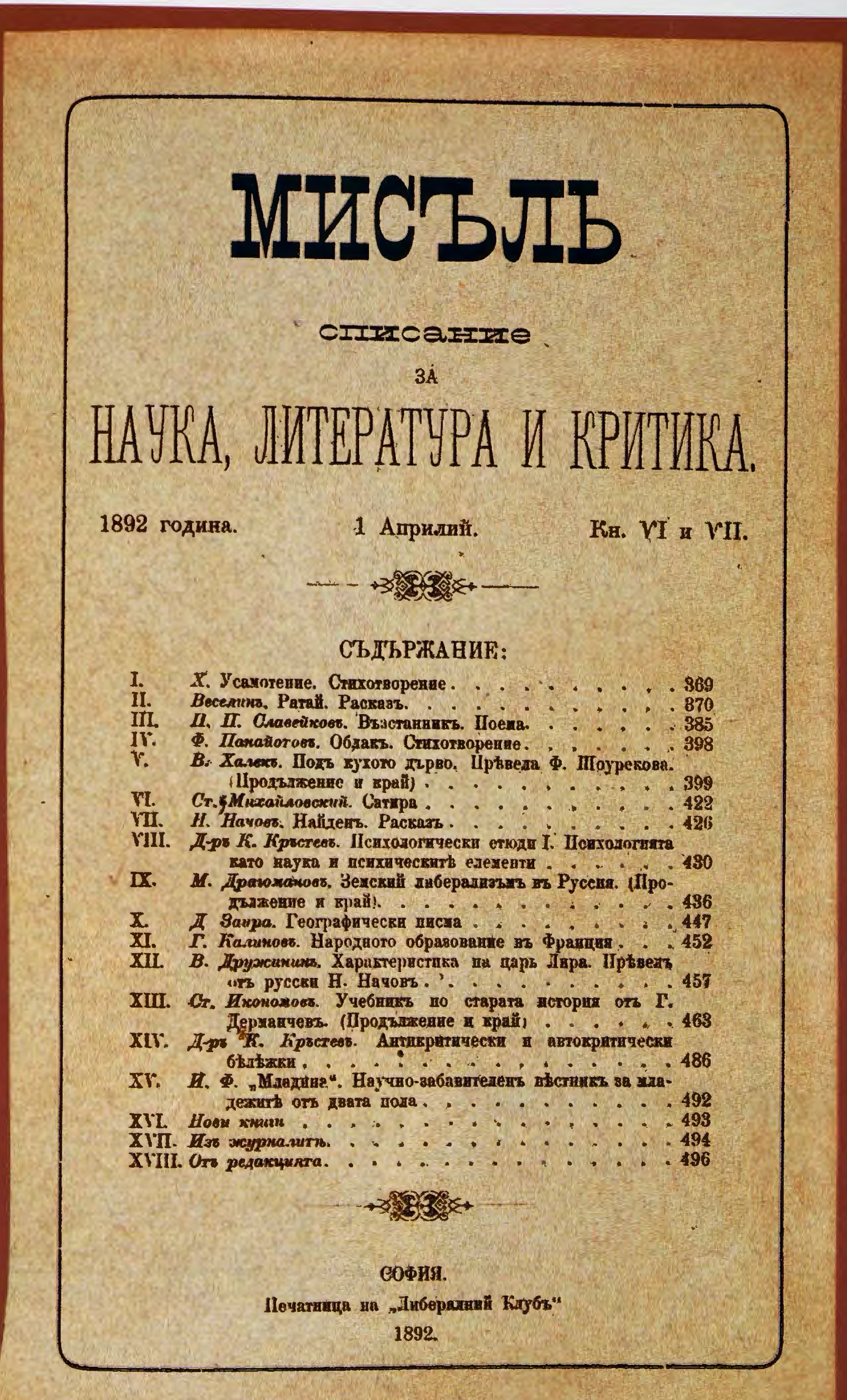

МИСЪЛ

списание

за

НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И КРИТИКА.

1892 година. 1 Априлий. Кн. VI и VII.

СЪДЪРЖАНИЕ:

I. *Х.* Усамотение. Стихотворение 369
II. *Веселинъ.* Ратай. Расказъ. 370
III. *П. П. Славейковъ.* Въстанникъ. Поема. 385
IV. *Ф. Панайотовъ.* Облакъ. Стихотворение. 398
V. *В. Халекъ.* Подъ кухото дърво. Прѣвела Ф. Шоурекова. (Продължение и край) 399
VI. *Ст. Михайловский.* Сатира 422
VII. *Н. Начовъ.* Найденъ. Расказъ 426
VIII. *Д-ръ К. Кръстевъ.* Психологически етюди I. Психологията като наука и психическитѣ елементи 430
IX. *М. Драгомановъ.* Земский либерализъмъ въ Руссия. (Продължение и край). 436
X. *Д Заира.* Географически писма 447
XI. *Г. Калиновъ.* Народното образование въ Франция . . . 452
XII. *В. Дружининъ.* Характеристика на царь Лира. Прѣвелъ отъ русски Н. Начовъ 457
XIII. *Ст. Икономовъ.* Учебникъ по старата история отъ Г. Дерманчевъ. (Продължение и край) 463
XIV. *Д-ръ К. Кръстевъ.* Антикритически и автокритически бѣлѣжки 486
XV. *И. Ф.* „Младина“. Научно-забавителенъ вѣстникъ за младежитѣ отъ двата пола 492
XVI. *Нови книги* 493
XVII. *Изъ журналитѣ.* 494
XVIII. *Отъ редакцията.* 496

СОФИЯ.
Печатница на „Либералний Клубъ“
1892.

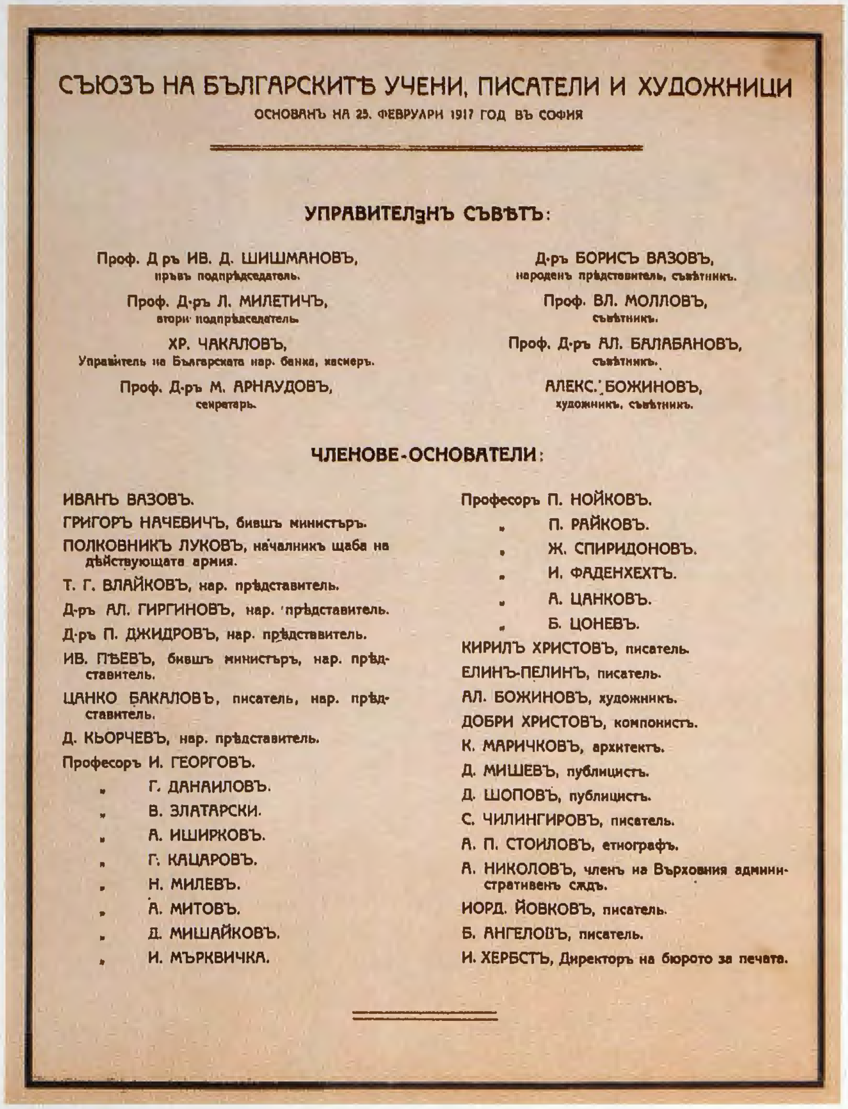

СЪЮЗЪ НА БЪЛГАРСКИТѢ УЧЕНИ, ПИСАТЕЛИ И ХУДОЖНИЦИ
ОСНОВАНЪ НА 25. ФЕВРУАРИ 1917 ГОД ВЪ СОФИЯ

УПРАВИТЕЛЗНЪ СЪВѢТЪ:

Проф. Д-ръ ИВ. Д. ШИШМАНОВЪ,
пръвъ подпрѣдседатель.

Проф. Д-ръ Л. МИЛЕТИЧЪ,
втори подпрѣдседатель.

ХР. ЧАКАЛОВЪ,
Управитель на Българската нар. банка, касиеръ.

Проф. Д-ръ М. АРНАУДОВЪ,
секретарь.

Д-ръ БОРИСЪ ВАЗОВЪ,
народенъ прѣдставитель, съвѣтникъ.

Проф. ВЛ. МОЛЛОВЪ,
съвѣтникъ.

Проф. Д-ръ АЛ. БАЛАБАНОВЪ,
съвѣтникъ.

АЛЕКС. БОЖИНОВЪ,
художникъ, съвѣтникъ.

ЧЛЕНОВЕ-ОСНОВАТЕЛИ:

ИВАНЪ ВАЗОВЪ.
ГРИГОРЪ НАЧЕВИЧЪ, бившъ министъръ.
ПОЛКОВНИКЪ ЛУКОВЪ, началникъ щаба на дѣйствующата армия.
Т. Г. ВЛАЙКОВЪ, нар. прѣдставитель.
Д-ръ АЛ. ГИРГИНОВЪ, нар. прѣдставитель.
Д-ръ П. ДЖИДРОВЪ, нар. прѣдставитель.
ИВ. ПѢЕВЪ, бившъ министъръ, нар. прѣдставитель.
ЦАНКО БАКАЛОВЪ, писатель, нар. прѣдставитель.
Д. КЬОРЧЕВЪ, нар. прѣдставитель.
Професоръ И. ГЕОРГОВЪ.
„ Г. ДАНАИЛОВЪ.
„ В. ЗЛАТАРСКИ.
„ А. ИШИРКОВЪ.
„ Г. КАЦАРОВЪ.
„ Н. МИЛЕВЪ.
„ А. МИТОВЪ.
„ Д. МИШАЙКОВЪ.
„ И. МЪРКВИЧКА.

Професоръ П. НОЙКОВЪ.
„ П. РАЙКОВЪ.
„ Ж. СПИРИДОНОВЪ.
„ И. ФАДЕНХЕХТЪ.
„ А. ЦАНКОВЪ.
„ Б. ЦОНЕВЪ.
КИРИЛЪ ХРИСТОВЪ, писатель.
ЕЛИНЪ-ПЕЛИНЪ, писатель.
АЛ. БОЖИНОВЪ, художникъ.
ДОБРИ ХРИСТОВЪ, композиторъ.
К. МАРИЧКОВЪ, архитектъ.
Д. МИШЕВЪ, публицистъ.
Д. ШОПОВЪ, публицистъ.
С. ЧИЛИНГИРОВЪ, писатель.
А. П. СТОИЛОВЪ, етнографъ.
А. НИКОЛОВЪ, членъ на Върховния административенъ съдъ.
ИОРД. ЙОВКОВЪ, писатель.
Б. АНГЕЛОВЪ, писатель.
И. ХЕРБСТЪ, Директоръ на бюрото за печата.

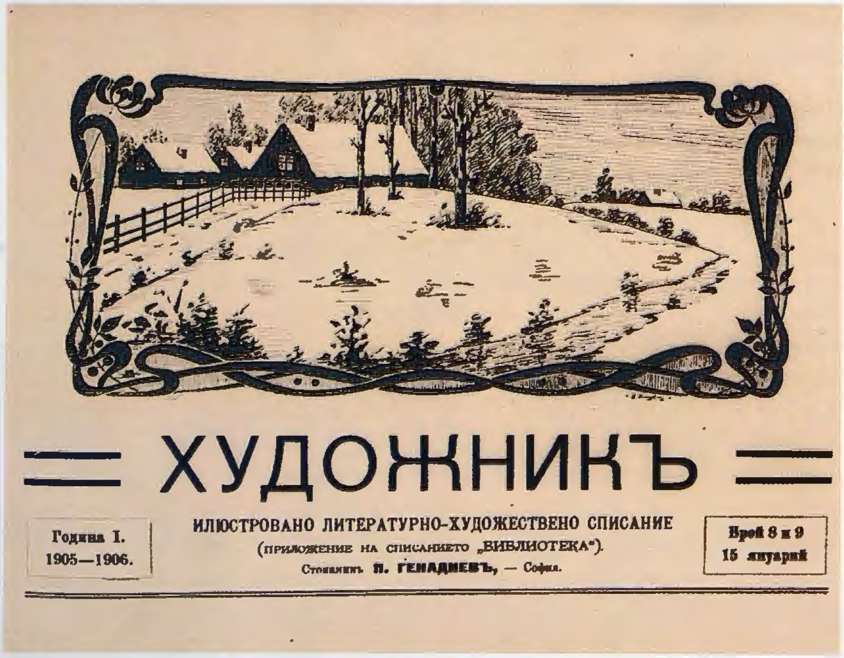

ХУДОЖНИКЪ
ИЛЮСТРОВАНО ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕНО СПИСАНИЕ
(приложение на списанието „Библиотека“).
Стопанинъ П. ГЕНАДИЕВЪ, — София.

Година I.
1905—1906.

Брой 8 и 9
15 януарий

Тодор Г. Влайков, „Художник“ на С. Радев, Павел Генадиев и Александър Балабанов, „Из нов живот“ на Ив. Ст. Андрейчин, „Съвременник“ на Г. Бакалов. Те помествали статии с твърде пъстро, противоречиво съдържание и идейно-естетически патос. Мнозина от представителите на тази критика се застъпвали за литература, свързана с живота на народа, отразяваща актуалните проблеми на времето и затова критикували символизма. В същото време намирали Вазовата тематика и поетика за остарели, за преодолени от обществено-историческото и културно-естетическото развитие.

С подобни черти се отличавала критическата дейност на литератори като Йордан Маринополски, Ст. Минчев, Алберт Гечев, Божан Ангелов и др. Някои от тях като Ст. Минчев и Б. Ангелов проявявали и историко-литературни интереси. Ст. Минчев написал студията „Из историята на българския роман“, а Б. Ангелов обнародвал два цялостни исторически прегледа за развитието на българската литература от зараждането ѝ до Първата световна война.

Развивала се марксистката литературна критика. С марксическата критика Д. Благоев обосновавал социално-историческата, гносеологическата, нравствено-философската същност и роля на художественотворческата дейност. Значимостта на едно произведение се обуславяла от „правдивостта на картините и образите, които го съставляват“, от това дали са „верни на действителността“. Той отхвърлял твърденията за безсъзнателния характер на художествената дейност. Ярка изява на марксистката литературна критика била дейността на Г. Бакалов /1873–1939/. Като сътрудник и редактор на редица социалистически издания той превеждал и издавал разнообразна марксистка литература, неуморно се стремял да осветлява многообразните литературни явления от позициите на „диалектическия метод на марксизма“.

Картината на литературоведческата дейност през първите четири десетилетия на свободен национален и културен живот била твърде пъстра, сложна и противоречива.

5.
Правна наука

Правната наука след освобождението на България била неразривно свързана с дейността на Юридическия факултет на Софийския университет.

Привлечените способни правници в Университета, получили юридическото си образование в Русия или в Западна Европа, били с голяма юри-

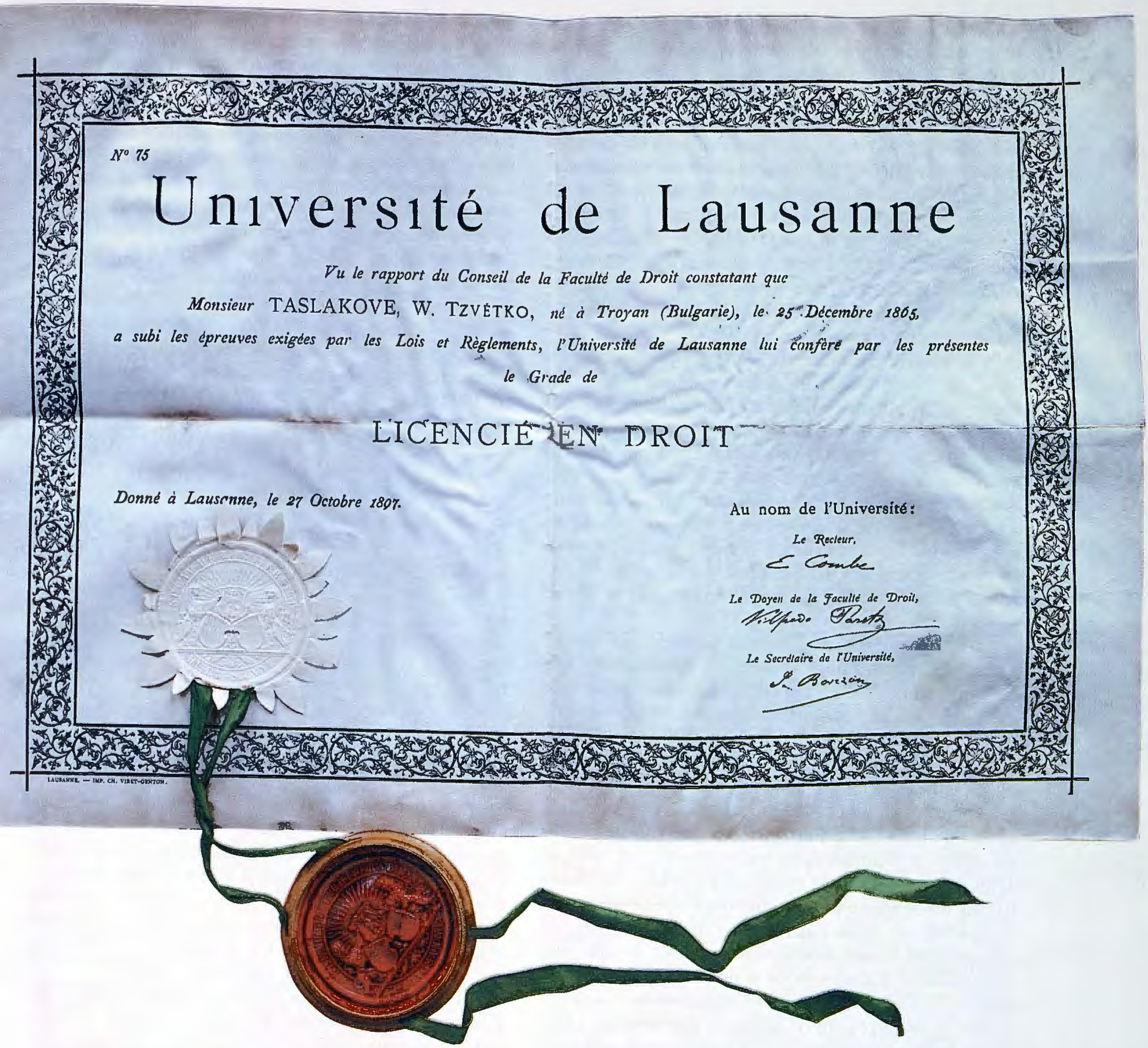

N° 75

Université de Lausanne

Vu le rapport du Conseil de la Faculté de Droit constatant que

Monsieur TASLAKOVE, W. TZVÉTKO, *né à Troyan (Bulgarie), le 25 Décembre 1865,*

a subi les épreuves exigées par les Lois et Règlements, l'Université de Lausanne lui confère par les présentes le Grade de

LICENCIÉ EN DROIT

Donné à Lausanne, le 27 Octobre 1897.

Au nom de l'Université:

Le Recteur,

E. Combe

Le Doyen de la Faculté de Droit,

Le Secrétaire de l'Université,

LAUSANNE. — IMP. CH. VIRET-GENTON.

Списък на Управителния съвет и на членовете основатели на Съюза на българските учени, писатели и художници, София, 22 февр. 1917 г. Национален исторически музей – София

Списание „Художник“ на Павел Генадиев, год. I, бр. 8 и 9, 1905–1906 г. /глава/

Диплома за докторат по право на Цвятко Таслаков от университета в Лозана, 27 окт. 1897 г. /фр. ез./ Исторически музей – Плевен

дическа култура и с добър практически опит в правоприлагането. Това били: Христо Стоянов, възпитаник на Московския юридически факултет, назначен за преподавател по гражданско право; Васил Маринов, завършил право в Одеса – за преподавател по наказателно право; Георги Згурев, завършил също Одеския университет – за преподавател по наказателно и гражданско съдопроизводство; Иван Славов, завършил Московския университет – за преподавател на енциклопедия на правото; А. Каблешков, получил юридическо образование в Петербург – за преподавател по гражданско и по търговско право /от 1894/; д-р Петър Данчов, завършил с докторат Юридическия факултет в Йена – за преподавател по римско право. Само Васил Балджиев, първият преподавател по история на българското право, следвал в Париж и завършил право с докторат в Лайпциг, не бил касационен съдия. На М. Балабанов, преподавател по гръцки език и литература в Историко-филологическия факултет на Висшето училище, било възложено четенето на лекции по римско-византийско право.

Научните публикации по правни проблеми в началото били свързани със съдебната практика. В студии и статии се разглеждали въпроси, пряко свързани с правоприлагането – силата на писмените доказателства в гражданските дела: ролята на „вещите лица“ в дознанието, с което започвал наказателният процес; значението на касационна жалба срещу едно окончателно съдебно решение, в която не били посочени поводите за отменяне на това решение. Специално изследване от А. Каблешков било посветено на проблема за отменянето на законите[73].

На по-високо теоретично равнище се издигнала българската правна мисъл в края на XIX в. и в началото на XX в., когато се хабилитирали преподаватели, като доцентите във Висшето училище Йосиф Фаденхехт, М. Поповилиев, Стефан Киров и др., посветили усилията си изцяло или предимно на развитието на българската правна наука. Й. Фаденхехт е роден в 1873 г., следвал философия и право в Лайпциг и Гьотинген, защитил докторат по право в Лайпцигския университет, от 1897 до 1939 г. е професор по гражданско право. Неговата първа по-значителна публикация представлявала началото на един системен курс по българско гражданско право, който той не успял да завърши поради своите адвокатски и политически ангажименти. Тя била посветена на владението[74] или по-точно на защитената от правото фактическа власт върху имота и вещите. Друга значителна монография на проф. Й. Фаденхехт засяга интересен въпрос в областта на наследственото право[75].

М. Поповилиев /1873–1928/ завършил право и дипломация /1895/ в Париж, бил преподавател, редовен доцент и професор по международно право и по енциклопедия на правото от 1899 до 1916 г. Проф. Поповилиев оставил ръководство по енциклопедия и обща теория на правото, учебник по международно право и грижливо разработена монография върху международното частно право[76]. В трудовете му се разглеждат подробно редица проблеми, свързани с приложението на капитулационния режим в България[77], на който авторът бил решителен противник.

Както проф. Фаденхехт, така и проф. Поповилиев били привърженици на школата на правния позитивизъм, който признавал само действащото, позитивно право и не вземал под внимание принципите на т.нар. естествено право. За времето си научните трудове и на двамата учени представлявали безспорно стъпка напред в развитието на младата българска юридическа наука.

Ползотворна и богата била научната дейност и на Ст. Киров /1861–1943/, завършил право и административни науки в Брюксел, извънреден преподавател по държавно и конституционно право от 1894 г., професор от 1902 г. Автор на кратък курс по общо държавно право, на изследвания върху устройството на българската буржоазна държава и на редица статии, публикувани в „Списание на Юридическото дружество“, „Годишник на Софийския университет“, сп. „Гражданин“, сп. „Демократически преглед“ и др.[78]

С консервативни възгледи се отличавали преподавателите от Юридическия факултет Владимир Моллов, Ст. Данев и Петър Абрашев, изтъкнати представители на българските буржоазни партии и министри в различни кабинети. П. Абрашев е автор на грижливо написан тритомен курс по гражданско съдопроизводство и на няколко студии по същата материя на български и на руски език[79].

Различен по правните си концепции от своите колеги бил проф. Ст. С. Бобчев, изследовател на българското обичайно право. Най-важният му труд е върху българското обичайно право. Три тома съдържат обичайноправни материали – сведения, събрани от различни краища на България по изготвен от автора въпросник, а последните включват историко-сравнителни проучвания на българското обичайно право[80]. Проф. Ст. С. Бобчев е автор и на голям брой монографии, студии и статии[81].

Развивало се гражданското, търговското, наказателното и административното право. Създавала се единна правна система. По теория на правото и по гражданско право работели Венелин Ганев и Симеон Ангелов.

В. Ганев, завършил право в Лайпциг и Женева, бил редовен доцент по енциклопедия и философия на правото от 1908 и професор от 1913, а от 1918 г. – професор по теория на правото и по търговско право. Неговите трудове върху правните отношения и правните институти, дружественото право и развитието на търговското право обслужвали непосредствено както правната теория, така

С. Ангелов /1881–1925/ следвал право в Йена, Берлин и Тюбинген, специализирал в Берлин, Париж и Рим. Назначен бил за редовен доцент по гражданско право от 1909 и професор от 1914 г. Автор е на няколко важни студии от областта на гражданското право[83].

ГЛАВА ТРЕТА

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИ И ХИМИЧЕСКИ НАУКИ

1.

Математика

В новосъздадените народни училища след Освобождението се отделяло голямо внимание на изучаването на природонаучните дисциплини и по-специално на математиката, а през втората учебна година на Висшето училище /1889–1890/ бил открит Физико-математическият отдел. Курсът на обучение бил тригодишен и се водел в 2 групи: математика и физика и математика и дескриптивна геометрия. Общи предмети за тях били: алгебричен анализ, диференциално и интегрално смятане, аналитична и синтетична геометрия, специфична тригонометрия с приложение в астрономията. Специални предмети за първата група били физика и аналитична механика, а за втората – дескриптивна геометрия. В учебния план били предвидени и лекции по химия.

За първия семестър на учебната 1889/1890 г. се записали 37 „ученици“ за Физико-математическия отдел. За техни преподаватели били назначени: Т. Монин /1858–1893/, чех по народност, по дескриптивна и аналитична геометрия; Ем. Иванов /1857–1925/ по алгебричен анализ и физика; П. Райков /1864–1940/ по органична химия и Никола Добрев /1861–1925/ по неорганична химия. През следващите 2 учебни години преподавателският състав се попълнил с А. Шоурек /1857–1926/, чех, редовен преподавател по математика и дескриптивна геометрия, и Спиридон Ганев /1869–1961/, извънреден преподавател по аналитична механика. През 1890 г. според специалностите се обособили 3 групи: физико-математици, химици и естественици с отделни програми.

За кратко време били привлечени Вл. Шак, чех, за лекциите по алгебра и геометрия, и Михаил Момчилов – за лекциите по аналитична механика.

В края на декември 1894 г. се обособил Физико-математическият факултет и се подготвили условията за създаване на първите катедри в него. През 1899 г. за извънреден професор по алгебричен анализ бил назначен хонорува̀ният доцент Атанас Тинтеров /1857–1927/.

На тази основа през периода 1888–1904 г. се развивали обучението по физико-математическите дисциплини и се подготвяли преподавателски кадри за средните училища. Нуждата от учители по математика от 1892 г. се задоволявала от випускниците на Физико-математическото отделение на Висшето училище /през 1892 г. те са 23, от които 14 по математика/. Тъй като преподаването във Физико-математическия отдел имало и задача да развива науките по подобие на западноевропейските университети, студентите не получавали достатъчна педагогическа подготовка. Тази празнота в подготовката на учителите по математика и физика било призвано да запълни основаното през 1898 г. Българско физико-математическо дружество.

Предварителната подготовка за създаването на физико-математическото дружество започнала през 1897 г. във Физико-математическия факултет на Висшето училище по инициатива на Ем. Иванов. Учредителното събрание на дружеството се провело на 2 февруари 1898 г. в София. В т. 1 на неговия устав се посочвали целите му: да спомага за усъвършенстването на членовете, да следи развитието на специалната литература, да обсъжда въпроси на учебното дело, да изработва терминология, да разглежда критически учебниците и съчиненията по физика и математика /особено българските/, да помага морално и материално за разпространението на научните трудове и учебниците.

В първото ръководство /настоятелство/ на дружеството влизали: Иван Салабашев /председател/, Ем. Иванов /секретар/, Ив. Гюзелев и Стефан Лафчиев /съветници/. Следващите председатели на дружеството били Ем. Иванов, Ст. Лафчиев, А. Шоурек, Г. Я. Кирков, Сп. Ганев и др. Печатно издание на дружеството станал „Годишник на Българското физико-математическо дружество“, от който излезли само два броя /през 1898 и 1901/. През 1904 г. се създало „Списание на Физико-математическото дружество в София“, чиято цел била „да следи развитието на физико-математическите знания, да ги разпространява и популяризира у нас“. В него са застъпени следните раздели: 1/ методика на елементарната математика и физика; 2/ реферати и научни вести. Списанието помествало конкретни методически указания за изложението на учебния материал и по двете дисциплини. В неговия първи редакционен комитет влизали Ем. Иванов, А. Шоурек,

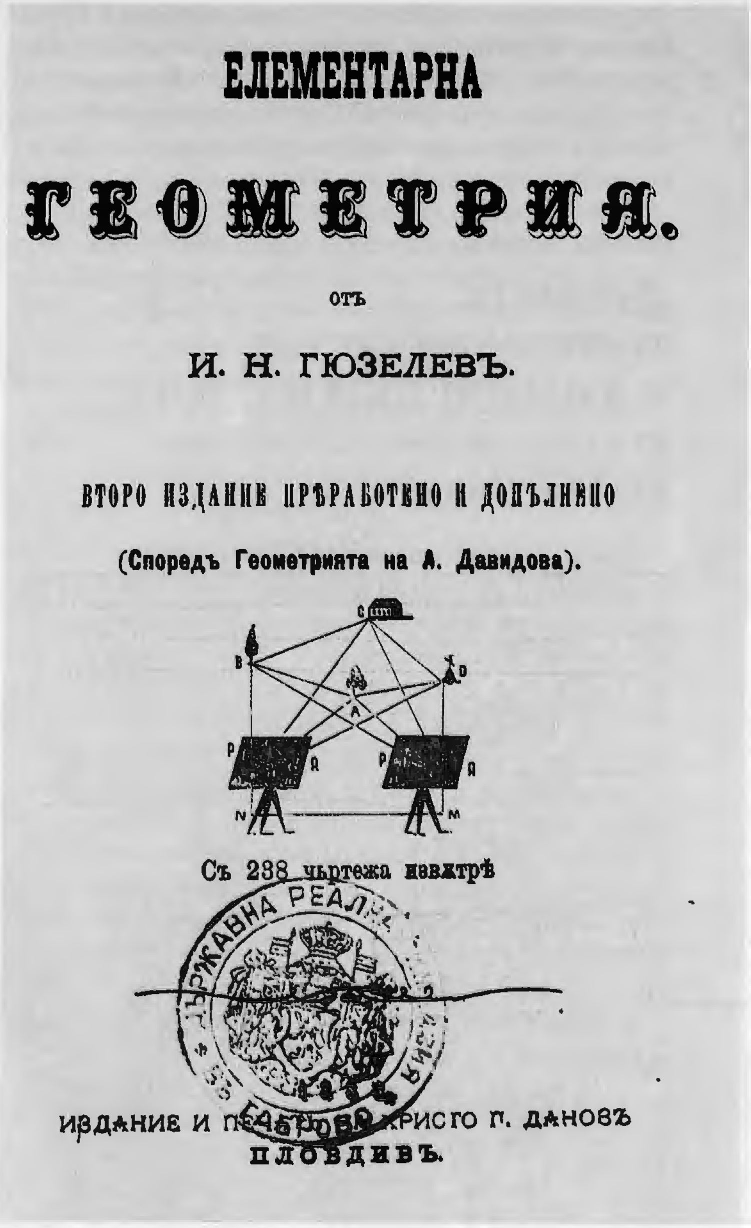

ЕЛЕМЕНТАРНА

ГЕОМЕТРИЯ.

ОТЪ

И. Н. ГЮЗЕЛЕВЪ.

ВТОРО ИЗДАНИЕ ПРѢРАБОТЕНО И ДОПЪЛНЕНО

(Споредъ Геометрията на А. Давидова).

Съ 238 чъртежа извътрѣ

ИЗДАНИЕ И ПЕЧАТЪ НА ХРИСТО Г. ДАНОВЪ

ПЛОВДИВЪ.

Иван Салабашев, фотография, 1893 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Елементарна геометрия от Иван Гюзелев, II изд., Пловдив, б. г. /титул/. Музей на образованието – Габрово

Сп. Ганев, Г. Я. Кирков, Ст. Лафчиев и др.

Със Закон за университета /1904/ в София се утвърждавали следните катедри във Физико-математическия факултет: основи на висшата математика, висш анализ и геометрия. Преподаването на аналитична механика се осъществявало от Катедрата по математическа физика и аналитична механика. Първите ръководители на математическите катедри били Ат. Тинтеров, редовен професор от 1 януари 1904 г. /катедра „Основи на висшата математика“/; Ем. Иванов, редовен професор от началото на 1895 г. /катедра „Висш анализ“/, и А. Шоурек, редовен професор от 1903 г. /катедра „Геометрия“/. Създала се и нова катедра – по практическа геометрия и топография. Основните четения по математическите дисциплини във Висшето училище, а по-късно в Университета, се съпровождали и от упражнения. Първоначално те се водели от самите професори, а в последствие били привличани и асистенти. От асистентите заслужава да се спомене постъпилият през учебната 1905/1906 г. Димитър Табаков /1879–1973/ след двегодишна научна специализация във Франция. През 1909 г. за асистенти по математика били назначени Л. Чакалов /1886–1963/ и Ив. Ценов /1883–1967/.

Появили се редица оригинални учебници по математика от български автори. Заслужава да се отбележи, че в тях намерили място кратки исторически бележки за развитието на математическите знания, а също и практически задачи. Учебниците по математика през този период се пишели в серии за различните класове от един и същ автор или авторски колектив, което осигурявало приемственост в съдържанието, съгласуваност на стила и методите на изложение, както и по-добро систематизиране на материала. Някои от идеите в тези учебници изпреварвали значително тогавашната училищна практика. Например в излезлите след 1911 г. учебници по геометрия на Хр. Балтаджиев, Иван Куюмджиев и Цанко Арнаудов залегнала идеята за геометричните трансформации.

Законът за народната просвета от 1909 г. създал нова номенклатура на катедрите в Университета. Учредили се следните катедри по математическите дисциплини: диференциално смятане, висша алгебра, теория на функциите и геометрия /аналитична, диференциална, проективна и дескриптивна/. Четенията по аналитична механика извършвали преподаватели от физическите катедри.

В развитието на Физико-математическия факултет 1914 г. била забележителна с назначаването на тримата доценти: К. Г. Попов /1880–1966/ по основи на висшата математика, Ив. Ценов по аналитична механика и Л. Чакалов по висш анализ, с чиито имена са свързани и първите сериозни научни постижения в областта на математическата наука в България.

Първата известна научна публикация на български математик принадлежала на Ив. Салабашев /1853–1924/ и била отпечатана в чешко списание през 1875 г. Придобитата от следването си в чужбина математическа култура Ив. Салабашев използвал и в политическата си дейност като началник на канцеларията при Дирекция на народното просвещение в Източна Румелия.

Първите, макар и скромни постижения с приносен характер към математическата наука в България принадлежат на Ем. Иванов. Оригиналният му труд „Тетранниони“, публикуван в „Годишник на Софийския университет“ за 1905–1906 г., въвеждал нов вид хиперкомплексни числа с 4 единици. По-късно тези изследвания на Ем. Иванов били продължени от други наши математици: Георги Стоянов, Л. Чакалов, Аркадий Стоянов и др. На Ем. Иванов принадлежат и някои изследвания в елементарната теория на числата. Той изучавал и някои задачи от теорията на квадратичните форми на две променливи. През 1910 г. Д. Табаков дал частично решение на една задача за композиране на квадратични форми. Цялостно решение на тази задача предложил Л. Чакалов през следващата година. До 1918 г. приноси към аналитичната механика имали Ив. Ценов и К. Г. Попов.

В небесната механика значителен принос имал К. Г. Попов, който приспособявал теорията на френския учен А. Поанкаре за пертурбациите на телата от Слънчевата система за обяснение на привидното несъответствие на движението на астероида 108 Хекуба с първоначалния вариант на теорията на френския учен. Под ръководството на Поанкаре той изработил своята „теза“ /дисертация/, която защитил в Париж през 1912 г. През 1914 г. в „Списание на БАН“ излиза обзорната работа на К. Попов върху интегралните уравнения на Фредхолм – твърде актуална за времето си област на математическия анализ. През с.г. бил публикуван и хабилитационният труд на Л. Чакалов, в който се прави принос към теорията на римановата дзета-функция. През 1915 г. в авторитетното немско списание „Mathematische Analen“ излязла една от най-значителните работи на Л. Чакалов по аналитична теория на числата, в която се обобщавали резултати на немските математици О. Сас и Ф. Бернщайн.

Началото на оригиналните български научни изследвания в областта на математиката било свързано и с появата на периодични издания за научни публикации. Първото българско научно периодично издание е „Годишник на Софийския университет“, който започнал съществуването си от 1905 г. През 1908 г. той бил разделен на няколлко „отдела“, според факултетите. Във втори отдел на годишника публикували трудовете си преподавателите от Физико-математическия факултет. В някои издания на Българската академия на науките също има публикации по математика от този период /„Сборник на БАН“, 1913, и „Списание на БАН“, 1912/.

Действителни членове на БАН по онова време, които имали математическо образование и работели в областта на математиката, били Ив. Гюзелев /1844–1916/, Васил Василиев /1849–1923/, Ем. Иванов /1857–1925/, Ив. Салабашев /1853–1924/ и Г. Я. Кирков /1848–1929/.

Общо за периода 1878–1918 г. са характерни редица важни прояви и дейности, свързани с математиката. Тези дейности били предизвикани главно от обществената необходимост за създаване и развитие на математическо образование. Правели се и първите стъпки в развитието на математиката като наука. Това били важни предпоставки за следващия по-зрял период, през който българските математици достигат до световнозначими постижения.

2.
Физически науки

РАЗВИТИЕ НА ФИЗИЧЕСКИТЕ НАУКИ В СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ. Пръв четял лекции по физика във Висшето училище физико-математикът Ем. Иванов. Завършил Мюнхенската политехника през 1883 г., при откриването на Физико-математическия отдел при Висшето училище той бил назначен за преподавател по алгебрически анализ и физика. Изграждането на основите на висшето образование в областта на физическите науки обаче е свързано с името на П. И. Бахметиев /1860–1913/, който започнал работа като преподавател по физика през октомври 1890 г.

П. И. Бахметиев е роден в Русия, която напуснал през 1878 г., за да следва физика в Западна Европа. През 1884 г. завършил физика и химия в Цюрихския университет, а след това останал да работи като асистент и частен доцент по физика[1]. Препоръка за назначаването му в България направил ректорът на Цюрихския университет.

Благодарение на Бахметиев преподаването на физика във Висшето училище още от самото начало било поставено на високо равнище, а заедно с това Физико-математическият отдел скоро се превърнал и в средище на научни изследвания в областта на физическите науки.

По инициатива на Бахметиев през 1892 г. Физико-математическият отдел при Висшето училище взел участие в първото Пловдивско изложение. Били показани 34 апарата и модели, 13 от които били оригинални или съдържали оригинални идеи и елементи[2].

В началото на учебната 1891–1892 г. за преподавател по физика във Висшето училище бил назначен Герчо Марковски, защитил докторат в Лайпцигския университет /1891/. През февруари 1892 г. преподавател по астрономия станал Марин Бъчеваров /1859–1926/, завършил Физико-математическия факултет на Московския университет /1884/ като стипендиант на българското правителство.

При преустройството във връзка с приемането на нов закон за Висшето училище /в края на 1894/ и правилник за неговото приложение в отдела по физика на Физико-математическия факултет се обособили 2 катедри – по експериментална физика и по астрономия. Титуляр на първата катедра и първи професор по експериментална физика станал П. И. Бахметиев, а М. Бъчеваров – професор по астрономия и титуляр на втората катедра. През 1895 г. в катедрата по физика бил назначен първият асистент – Петър Пенчев /1873–1956/, завършил през 1894 г. Физико-математическия отдел в София. По същото време във Висшето училище започнала организаторска работа по създаването на помощни институти към някои от отделите, с главна задача да се осигуряват условия на преподаватели и студенти за практическа работа.

С усилията на М. Бъчеваров през 1894 г. към Висшето училище се създала астрономическа обсерватория. Първоначално тя разполагала само с предадената през 1892 г. от Българското книжовно дружество на училището малка астрономическа тръба на бележития наш възрожденец д-р Петър Берон. През 1897 г. проф. М. Бъчеваров доставил първия екваториал с обектив 160 мм. Закупени били зенитен телескоп /1904/ с обектив 55 мм и още един екваториал /1913/ с обектив 20 мм[3].

През 1901–1904 г. в астрономическата обсерватория като асистент работел Йордан Ковачев /1875–1934/, който след това заминал на специализация в Париж и Берлин. През 1891 г. се поставило началото на преподаването на аналитична механика във Физико-математическия отдел. Тази дисциплина тогава се намирала в междинно положение между физиката и математиката. Първият преподавател по аналитична механика бил възпитаникът на Дрезденската политехника М. Момчилов. През 1893 г. лекциите се поели от Сп. Ганев, защитил докторат по физико-математически науки в Лиежкия университет, Белгия. През 1904 г. Сп. Ганев бил избран за извънреден професор по аналитична механика и ръководил катедрата до 1911 г. През 1909 г. за редовен доцент по експериментална физика бил избран Александър Христов /1872–1951/, защитил докторат по физика в Лайпцигския университет. По-късно той станал извънреден професор.

Към петнадесетгодишнината от създаването на Висшето училище през 1903 г. броят на завършилите Физико-математическия факултет достигнал 284 души. След приемането на Закона за университета /1904/ бил направен опит да се разшири преподаването на физика, като се създаде нова катедра – по индустриална физика.

В края на 1918 г. Физическият институт при Университета разполагал с апаратура с обща стойност 83 000 лв. Негов уредник тогава бил проф. Ал. Христов, ръководител на катедрата по експериментална физика. В катедрата работели трима асистенти – П. Пенчев, Янаки Въжаров и Кирил Сеизов. Уредите на астрономическата обсерватория възлизали на стойност около 50 000 лв. Неин ръководител продължавал да бъде проф. М. Бъчеваров, основател на катедрата по астрономия и на обсерваторията.

МЕТЕОРОЛОГИЯ. Метеорологията е първата физическа наука, която започнала да се развива след Освобождението. По това време вече имало известни традиции по отношение на разпространението на знания от областта на метеорологията. Калоферецът Димитър Мутев /1818–1864/ дълги години живял в Одеса, където завършил Ришельовския лицей, защитил в Берлинския университет /1842/ дисертация на тема „За психометрията“[4]. Тя имала за предмет един от най-разпространените и досега методи за измерване на влажността на въздуха – психометричния. Това била първата дисертация в областта на физическите науки, защитена от българин.

Тласък за развитието на метеорологията в следосвобожденска България дал Вторият международен метеорологически конгрес, проведен през април 1879 г. в Рим. На него се изтъквало голямото значение, което би имало откриването на метеорологически станции в България, Румъния и Сърбия. Под влияние на тези препоръки през 1880 г. към австро-унгарското консулство в София била открита първата в страната метеорологическа станция. Един от инициаторите за нейното създаване бил Ю. фон Хан, директор на Метеорологичния институт във Виена. През 1881 г. били направени и първите опити за откриване на български метеорологични станции, предприети от Министерството на народното просвещение, възглавявано тогава от проф. К. Иречек. От чужбина били закупени необходимите уреди за създаване на второкласни метеорологични станции към гимназиите в София, Кюстендил, Лом, Габрово и Варна. Уреди за метеорологична станция и наблюдения били закупени и за Земеделското училище в Садово в Източна Румелия. Станциите обаче не започнали да работят веднага поради липса на подготвени специалисти.

Първата действаща метеорологична станция била открита през 1887 г. при тогавашната Софийска класическа гимназия. Откриването ѝ се дължало изключително на инициативата и настойчивостта на учителя по физика в същата гимназия М. Бъчеваров. В продължение на две години М. Бъчеваров лично водил ежедневните наблюдения в метеорологичната станция. Изводите от тези наблюдения той публикувал в първите у нас трудове по метеорология: „Метеорологически наблюдения в София от 1 март 1887 до 1 март 1889г.“ и „Няколко бележки за климата на София“[5]. През същия период някои проучвания върху климата в София направил и Ю. фон Хан, който използвал данните от станцията при австро-унгарското консулство[6].

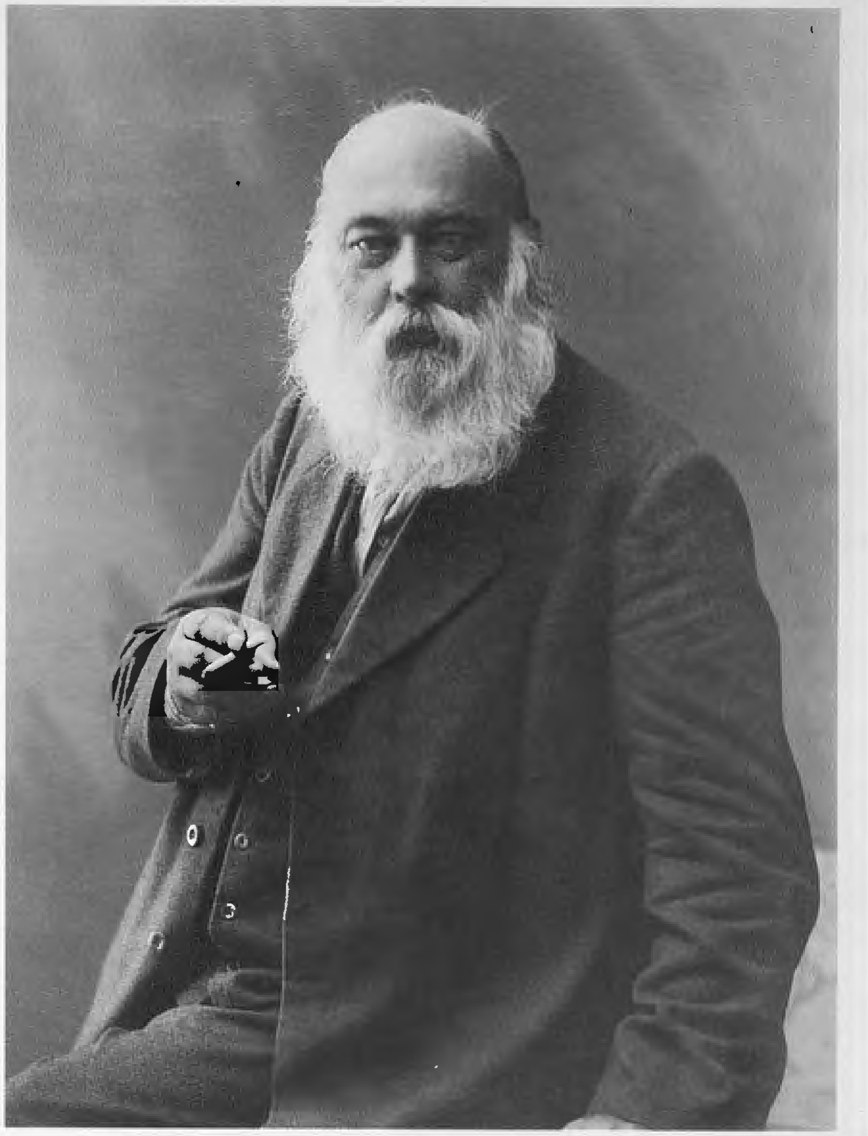

Порфирий И. Бахметиев, фотография. Научен архив при БАН – София

Най-големи заслуги за създаването и развитието на метеорологическата мрежа в нашата страна от Освобождението до Първата световна война имал българинът от Пирот проф. Сп. Вацов /1856–1928/. От 1884 г. той бил действителен член на Българското книжовно дружество. Дълги години бил секретар на Природо-математическия клон на БАН, както и един от членовете-основатели на Българското природоизпитателно дружество и негов дългогодишен председател. През 1889 г. той издал първото упътване на български език за провеждане на метеорологични наблюдения[7]. През 1890 г. Сп. Вацов бил назначен за завеждащ Софийската метеорологична станция. През 1891 г. били открити метеорологични станции в Пловдив, Садово и Образцов чифлик край Русе и се подготвило откриването на още 10 метеорологични и 50 дъждомерни станции[8]. През 1893 г. Софийската метеорологична станция била преименувана в Централна метеорологическа станция, а през 1894 г. в Дирекция на метеорологията или Централен метеорологически институт /ЦМИ/. През 1915 г. броят на метеорологичните станции нараснал на 45, а на дъждомерните – на 162. Бюджетът на ЦМИ достигнал 66 570 лв., от които 50 970 за заплати и 15 600 за веществени разходи[9].

Още от началото на дейността си като директор на ЦМИ Сп. Вацов се заел и със задачата да уреди своевременното публикуване на резултатите от провежданите наблюдения. Отпечатан бил първият свитък – „Резултати от метеорологическите наблюдения в София от 1891 до 1893 година“. От 1894 до 1903 г. свитъци излизали вече ежегодно, като в тях се публикували не само резултатите от метеорологичните наблюдения в София, но също и в Пловдив, Габрово и Плевен. Като продължение на тази поредица от 1906 г. започнал да излиза „Метеорологически годишник“. Първият му том съдържал резултатите от метеорологичните измервания за периода 1903–1906 г., след което издаването на годишника продължило редовно.

През 1906 г. бил публикуван трудът на Г. Марковски „Дъждовете в България“[10]. Той съдържал първите изохиетни карти за дъждовете на нашата страна. Четири години по-късно бил публикуван трудът на германския учен К. Каснер „Валежите в България“[11]. Поместените в него карти на изохиетите били по-точни, тъй като се основавали на наблюдателни данни от по-голям брой метеорологични станции и за по-дълъг период. През 1905 г. К. Каснер съставил и първите карти на изотермите за хоризонталните средни годишни и месечни температури в България. Работата по този въпрос продължил на по-високо равнище Стайко Стайков. Въз основа на по-богат наблюдателен материал той съставил карти за разпределението на средните температури както в хоризонтално, така и във вертикално направление. Въз основа на тези изследвания през 1912 г. той защитил в Берлин докторска дисертация на тема „Принос към климатологията на България. Разпределение на температурата“. Негови работи по тези въпроси били отпечатани в „Meteorologische Zeitschrift“, „Das Wetter“ и „Списание на Българското физико-математическо дружество“ за периода 1905–1915 г.

През 1900 г. излязла от печат и книгата на Сп. Вацов „Народна метеорология“. В нея били събрани интересни народни поговорки и пословици, свързани с времето, както и правила и практически признаци, възприети от народа за предвиждане на времето.

В Софийския университет метеорологията добила известна самостоятелност като наука след Първата световна война. Преди това елементи от метеорологията се преподавали в рамките на общия курс по физика от М. Бъчеваров.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА ФИЗИКА. До Първата световна война най-значителна научноизследователска дейност в областта на физиката развивал П. И. Бахметиев. Научните му интереси като физик експериментатор били съсредоточени върху две основни области – физиката на магнетизма и термоелектричеството. Първите си пет научни статии по магнетизъм Бахметиев публикувал в „Журнал на руското физико-химическо общество“ през периода 1883–1884 г. В България П. И. Бахметиев задълбочил изследванията си по термоелектричество и магнетизъм и с тях сложил начало на развитието в нашата страна на експерименталната физика на кондензираното състояние. Той е пионер и в редица други области на физиката и в приложението ѝ. През 1896 г., едва една година след откриването на рентгеновите лъчи, той конструирал в България рентгенов апарат и заедно с руския лекар Павлов направил първата в страната рентгенова снимка на човешко тяло. През 1903 г. по негово предложение се изградила първата българска електроцентрала – над с. Кокаляне, Софийско, която работи и до днес. Широка известност получило първото изобретение на Бахметиев, направено още в Цюрих, т.нар. от него телефотограф, в известен смисъл един от предшествениците на съвременните телевизори.

През разглеждания период в България се положило началото на изследвания в още две други важни насоки на експерименталната физика – физика на йонизираните газове и на газовите разряди, и радиометрия и естествена радиоактивност. Това било свързано с името на първия асистент на Бахметиев П. Пенчев[12]. Той започнал научноизследователска дейност още като студент заедно със своя учител. През 1904–1906 г. специализирал три семестъра в Германия и един във Франция. В Гьотинген П. Пенчев работил в лабораторията на световноизвестния физик, лауреат на Нобелова награда от 1919 г., Й. Щарк. Под негово ръководство младият българин навлязъл във физиката на йонизираните газове и газовите разряди. Тук през 1906 г. той завършил и първия си самостоятелен научен труд, в който се изследвал падът на напрежението в положителния стълб на тлеещ разряд във водород[13]. В Сорбоната в Париж П. Пенчев специализирал в лаборато-

Сферометър. Музей на образованието – Габрово

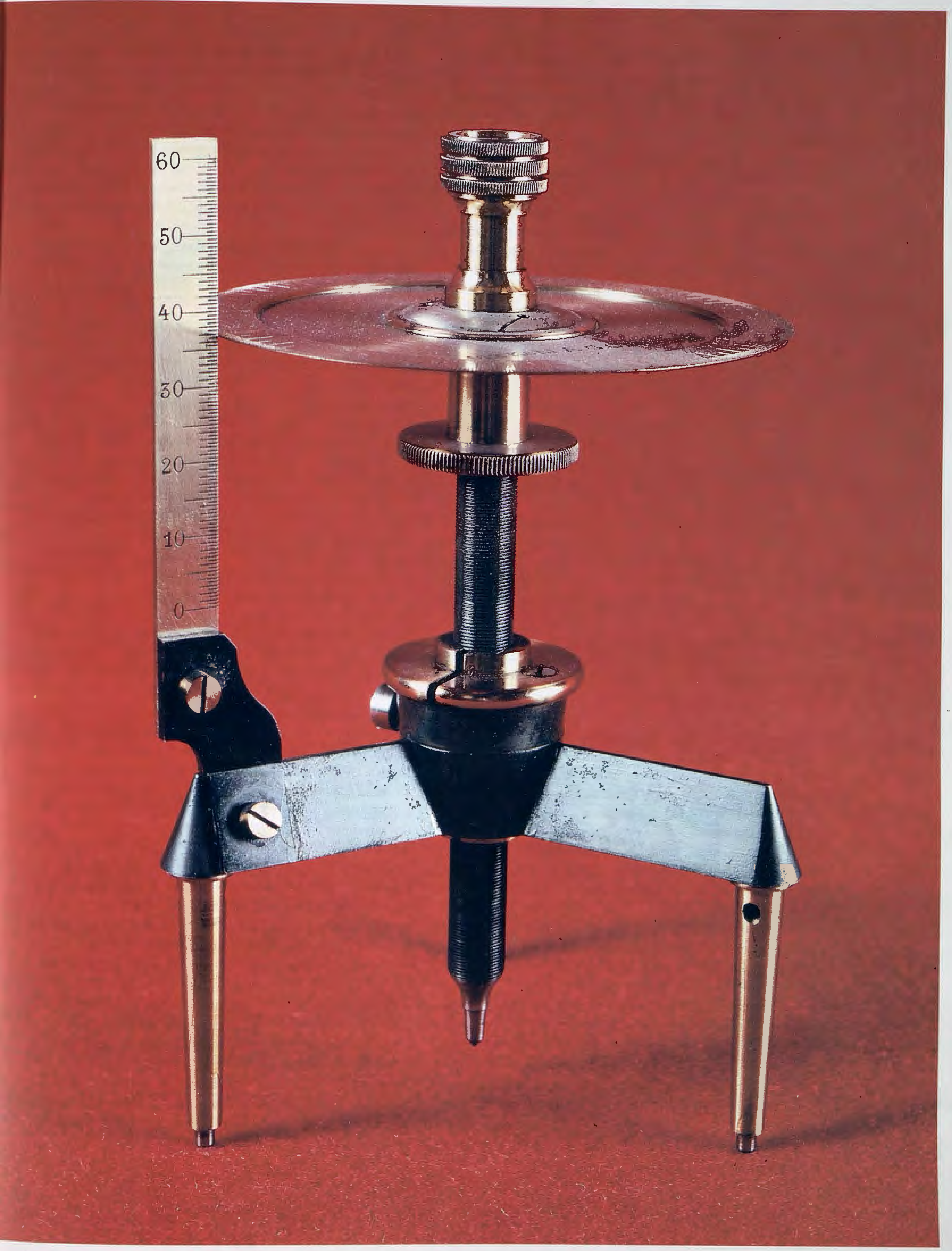

60
50
40
30
20
10
0

рията на П. Кюри. Там той се запознал с методите на изследване на радиоактивността. След завръщането си в България той продължил да работи по усъвършенстването на тези методи и тяхното приложение за измерване на радиоактивността на води и минерали. През 1914 г. бил публикуван хабилитационният му труд „Принос към методите за количествено определяне на радия и радиоактивност на някои изворни води в България“.

Вторият ръководител на катедрата по експериментална физика при Софийския университет Ал. Христов публикувал през 1902 г. в сп. „Училищен преглед“ статията „Нови възгледи във физико-химията“. От 1905 до 1918 г. той обнародвал общо 11 работи на български и немски език, посветени на разтварянето на газове в течности и на влиянието на това разтваряне върху повърхностното напрежение на течностите, както и върху контракцията и дилатацията при разтваряне.

БИОФИЗИКА. В началото на века в България започнала и научноизследователска работа в областта на биофизиката. Основоположник и на това направление бил П. И. Бахметиев. През 1902 г. в трудовете на руското ентомологично общество била отпечатана монографията му „Пеперудите в България“ – първото капитално съчинение в областта на ентомологията у нас. Бахметиев свързал своите изследвания в областта на ентомологията с тези в областта на физиката. Най-напред той разработил надежден и точен метод за измерване на температурата на насекоми с фини термоелектрични термометри. С помощта на разработения си нов измерителен метод Бахметиев открил, че при постепенното охлаждане на насекомите до температури под 0°C между състоянието на живот и смърт съществува междинно състояние на мнима смърт, т.нар. анабиотично състояние, от което насекомите можели да бъдат върнати към живот чрез повишаване на температурата. При по-нататъшно охлаждане на намиращото се в анабиотично състояние насекомо, когато температурата се понижи под „границата на смъртта“, то умира вече необратимо. През 1912 г. Бахметиев правел и първи опити върху анабиозата при прилепи.

Изследванията на П. И. Бахметиев върху анабиозата са обобщени в неговия тритомен труд „Експериментални ентомологически изследвания от физико-химична гледна точка“[14]. Първият том с обем 160 с. на това забележително съчинение бил отпечатан в Лайпциг през 1901 г. Предговорът му е написан от световноизвестния биолог А. Вайсман. Вторият том е отпечатан през 1907 г. в България. Третият том останал недовършен и не бил отпечатан. Откриването на анабиозата при охлаждане на организмите и изследванията на Бахметиев намерили широк отзвук в чужбина. През 1909 г. Руската академия на науките му присъдила за тези трудове високата награда на името на акад. Бер. Бостънският университет го поканил на работа в САЩ. Бахметиев обаче предпочел през 1913 г. да замине за Русия, където бил назначен за професор в Московския университет. На 14 октомври 1913 г. П. И. Бахметиев починал.

ГЕОФИЗИКА. Първи измервания на земното магнитно поле били извършени в Астрономическата обсерватория при Висшето училище в София още в края на XIX в. от Георги Стамболиев и М. Бъчеваров[15]. Изследванията на разпределението на земното магнитно поле продължили и по време на Балканската война. Сред пионерите в тази дейност бил К. Попов, който като мобилизиран в артилерията извършил някои измервания на местни магнитни аномалии. По-късно К. Г. Попов се свързал с проф. А. Ниполд и сътрудника му А. Шедлер в Потсдам, които се готвели за провеждането на систематично магнитно изследване на Балканите. Колективът направил тези изследвания през периода 1917–1920 г. К. Попов направил измервания в 73 станции, Ниполд в 33, а Шедлер – в 24. Събраните данни били използвани по-късно от проф. Шурнер от Грац при съставянето на първата карта на земния магнетизъм на Балканския полуостров[16].

Още през 1891 г. Сп. Вацов започнал подготовка за създаването към ЦМИ и на една сеизмична и хронометрична служба. Той разпратил окръжно писмо до много лица в страната да събират наблюдателен материал за земетресенията. През 1894 г. написал инструкция и програма как те да се наблюдават и описват. През 1902 г. Сп. Вацов публикувал и първата обобщаваща работа за земетресенията в България[17]. Веднага след основаването на Международната сеизмологична организация през 1903 г. България станала неин член. През 1905 г. се поставило началото и на инструментални наблюдения на земетресенията у нас. Ст. Стайков доставил и монтирал два сеизмографа, система Омори–Бош, с маса по 10 кг. Създали се условия в България да започнат и наблюдения в областта на микросеизмологията. През 1912 г. започнало публикуването на наблюдателните данни за микро- и макроземетресенията в България в 2 поредици: „Земетресенията в България“ и „Bulletin Seismologique“. Заедно със сеизмометрията в ЦМИ се развила и хронометрията[18].

Начало на развитието на гравиметрията и геодезията в България поставя Й. Ковачев /1875–1934/. От 1906 до 1909 г. той специализирал висша

Астрономическата обсерватория в София, фотография, 1912 г. Архив на арх. Ив. Дуковски – София

геодезия в Париж, Потсдам и Берлин. От 1908 до 1918 г. излезли от печат около 15 негови статии върху строежа на земната кора, за определяне на силата на земното притегляне с помощта на махала, върху приливите и отливите на земната кора, за барометричните формули за определяне на надморската височина, за формата и размерите на земята. През 1916 г. бил публикуван хабилитационният му труд „Изследване на вариациите на силата на тежестта в България по наблюдения с хипсометър и живачен барометър“[19].

АСТРОНОМИЯ, АНАЛИТИЧНА МЕХАНИКА, ТЕОРЕТИЧНА ФИЗИКА. Началото на развитието на астрономическите науки в България било поставено още през Възраждането с натурфилософските съчинения на д-р П. Берон[20]. Пионери на научноизследователската работа по астрономия след Освобождението били Й. Ковачев, Никола Стоянов и К. Г. Попов.

През 1904 г. Й. Ковачев, тогава асистент по астрономия, отпечатил първата си работа „Наблюдения над променливата звезда алфа от Касиопея“. По-късно публикувал поредица от статии на тема „Нова хипотеза за произхода на слънчевата топлина“[21]. През учебните 1898/1899 и 1900/1901 г. Н. Стоянов специализирал астрономия в Тулуза. През 1903–1910 г. той публикувал три статии на френски език върху наблюдения на спътниците на Юпитер, на малките планети Веста и Палада и върху един от методите на Льоверие за определяне на орбитите на планетите. От 1903 до 1906 г.

Н. Стоянов специализирал математическа физика в Берлин и Гьотинген. През 1910 г. се появили две негови теоретични работи по електродинамика на спиралата, а през следващата година във „Физико-математическо списание“ излиза негова статия, посветена на електромагнитната теория на светлината.

Най-големи успехи в областта на теоретичната астрономия през разглеждания период имал К. Попов /1880–1966/. След завършване през 1902 г. на Висшето училище в София и назначаването му през 1904 г. за асистент по астрономия той продължил учението си в парижката Сорбона и в Колеж дьо Франс през 1907–1909 г. След това до 1912 г. специализирал в Берлин, Гьотинген и Мюнхен и работил в обсерваториите в Ница, Париж, Хайделберг и Потсдам. В обсерваторията в Ница извършвал меридианни наблюдения на големите планети, които публикувал в „Bulletin astronomique“. В Париж К. Г. Попов работил при знаменития математик, астроном и физик-теоретик А. Поанкаре. К. Г. Попов е първият българин, чиято диплома от младия Софийски университет била призната за равностойна на френските университетски дипломи[22]. При Поанкаре К. Г. Попов завършил своята докторска дисертация „Върху движението на малката планета Хекуба“. Резултатите от тази дисертация станали известни в средите на специалистите. Младият докторант бил мобилизиран поради Балканската война и се завърнал в България. През време на войните у К. Г. Попов се зародил интерес към вътрешната и външната балистика, но основните си резултати в тази област той получил след Първата световна война.

През разглеждания период в България започнало развитието на научноизследователска работа и в областта на аналитичната механика. Началото на това развитие неразделно било свързано с името на бележития български математик и механик Ив. Ценов /1883–1967/. През 1911–1912 г. той бил на специализация в Париж при знаменития П. Апел. Тук се запознал и с трудовете на А. Поанкаре върху основите на качествената теория на диференциалните уравнения. През 1913 г. Ив. Ценов завършил хабилитационния си труд „Движение на твърдо, тежко, въртящо се и хомогенно тяло“. Това изследване се отнасяло за случая на т.нар. холономни системи. В по-нататъшните си работи той се насочил главно към механиката на нехолономните системи и през 1911–1918 г. предложил известните си нови уравнения за движението на такива системи, известни в литературата като първи уравнения на Ценов. Работите на Ив. Ценов върху механиката на нехолономните системи получили широко международно признание.

Известно отношение към теоретичната физика имали и някои философски работи от началото на века на Ив. Гюзелев /1844–1916/. Под влияние главно на идеалистическата философия на Дж. Бъркли Ив. Гюзелев създал първата в България затворена и в известен смисъл самобитна идеалистическа философска система[23]. В труда си „Стойността на теориите във физиката“ той прави опит да анализира и някои основни физически понятия като причинност, пространство, време, движение. В схващанията му за същността на физическите понятия и величини се чувства силно влияние на модния по онова време махизъм.

3.
Химически науки

ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО СЪЗДАВАНЕТО НА ВИСШЕТО УЧИЛИЩЕ. Още през август 1878 г. руската военна администрация в България издала подготвения от М. Дринов „Привременен устав за народните училища“, с който химията окончателно се въвеждала като редовен учебен предмет. През 1880 г. Васил Атанасов, тогава още студент в Пражкия университет, написал и издал „Начална неорганическа химия по новата химическа теория за българските реални училища и гимназии“ – първият български оригинален учебник по химия.

Икономическото развитие на България след Освобождението наложило изграждането на държавни химикоаналитични лаборатории. Първата лаборатория била създадена в София към Медицинския съвет. Наскоро такава лаборатория била основана и към Медицинския съвет на Източна Румелия в Пловдив. Като пръв химик в софийската лаборатория бил назначен А. Тегартен, завършил фармация в Киев. Той извършил първите, макар и само качествени анализи на минералните извори в София и Горна баня. В Пловдивската лаборатория бил назначен д-р Шостернак, като в негова помощ през 1884 г. бил привлечен и Александър Ив. Найденович. Година след Съединението двата медицински съвета се слели в един със седалище в столицата, при което химическата лаборатория първоначално се оглавявала от Тегартен, а от 1887 г. от Найденович, който останал на този пост до 1915 г. Найденович работил върху състава на български минерални води, на медикаменти, хранителни продукти и др.

В съответствие с увеличаващите се потребности през първото десетилетие след Освобождението бързо нараснал броят на будните и даровити младежи, които се стремели да придобият висше химическо образование в чужбина, предимно в Германия и Русия. Някои от тях завършили с докторат и в страната се появили собствени кадри, подготвени за учебно-преподавателска и научноизследователска работа във Висшето училище.

СЛЕД СЪЗДАВАНЕТО НА ВИСШЕТО УЧИЛИЩЕ. Откриването на Висшето училище в София пораждало потребност и се предоставяли възможности за организиране на експериментални изследвания в областта на природните науки, вкл. и в химията. Първоначално във Висшето училище се създал отдел, общ за физико-математическите науки, в който се предвиждали и лекции по химия. Още през 1889 г. били привлечени като извънредни преподаватели д-р Н. Добрев по неорганична химия и д-р П. Райков по органична химия. Впоследствие били привличани за различни срокове и редица други химици. От тях трайно се задържал само Г. Колушки, специалист по химична технология и земеделска химия. По аналитична химия и по технология три години преподавал Димитър Гериловски, защитил докторат и получил много високи оценки от световноизвестни учени[24].

Първият випуск химици, на брой 7 души, завършил Висшето училище през 1892 г. Тези първи български химици изучавали неорганична и органична химия, химична технология, теоретична химия и токсикология. От 1896 г. в учебния план било постановено да се изучават от студентите химици „всички химически науки", както и редица допълнителни науки, за да могат бъдещите гимназиални учители по химия да преподават и сродни предмети.

През този все още организационен период на Висшето училище пръв д-р П. Райков /1864–1940/ успял да създаде научноизследователска лаборатория, в която по своя идея разработил усъвършенстване на титриметричния метод за определяне на сребърни и халогенни йони – по-конкретно намерил начин за предотвратяване на образуването на трайни суспензии чрез добавка на инертен органичен разтворител. На получените резултати той придавал принципно значение, но ги публикувал съвсем накратко на немски език в австрийското научно списание „Österreichische Chemiker Zeitung" през 1894 г. и още през с.г. реферирано в „Chemisches Centralblatt". Тази работа на Райков днес се разглежда като начало на българската химическа наука. Райков бил сръчен експериментатор и талантлив конструктор на нови стъклени прибори за химически изследователски цели. Той разработил докторската си дисертация при видния немски учен Й. Вислиценус, показал, че може самостоятелно да продължи научноизследователската си работа в България и бързо се утвърдил като международно известен учен. Райков се стремял да бъде непосредствено полезен на своя народ, което определя и избора на темата на неговата първа научна публикация – усъвършенстването на споменатия аналитичен метод било нужно за борба с някои фалшификации, твърде зачестили по онова време. По негов пример подобни изследвания се извършвали и в някои държавни контролни химични лаборатории. На същата цел служела и оформилата се в средата на последното десетилетие на XIX в. Химическа лаборатория на Висшето училище[25], в чиито рамки била изградена Райковата лаборатория. В нея се провеждали и учебните лабораторни занятия със студенти. Но лабораторията извършвала и значителна приложно-аналитична работа по заявки на министерствата на железниците, на фи-

Пенчо Райков като студент в Лайпциг, фотография. Научен архив при БАН – София

Преподаватели по химия в Софийския университет заедно с първите студентки по химия, фотография. /в средата – проф. Пенчо Райков, вдясно – Георги Колушки/. Научен архив при БАН – София

нансите и др., когато им била необходима по-квалифицирана помощ[26].

При преименуването на Висшето училище в Софийски университет /1904/ вече имало и химически катедри: неорганична и аналитична химия, органична и теоретична химия, химична технология и земеделска химия. От учебната 1901/1902 г. наред със студенти започнало приемането и на студентки. Първата жена, придобила висше образование по химия, била Евгения Юркевич. От 1905 г. с издаването на „Годишник на Софийския университет" преподавателският състав започнал да публикува трудовете си /дотогава българските химици имали възможност да печатат свои трудове на български език в издавания от Министерството на народното просвещение „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" и в някои други сборници и списания/. Към 1910 г. в Университета работели трима редовни професори химици – титуляри на катедри, един извънреден професор, четирима доценти, шест асистенти и двама лаборанти.

Освен в Университета и в някои държавни химически лаборатории научноизследователска работа в началото на XX в. се извършвала и в кабинетите по химия към някои от гимназиите, преди всичко в Русенската гимназия. Началото било положено от Франц Мавров, който скоро бил назначен за началник на химическата лаборатория към Дирекцията на народното здраве в София. Научните изследвания в Русенската гимназия обаче продължавали, което било заслуга на

Д. Гериловски и Димитър Баларев. Баларев именно там извършил съществена част от своите изследвания върху равновесията при фосфорните киселини, някои от които впоследствие били преценени като класически.

През 1901 г. се създало Българското химическо дружество по инициатива на проф. д-р Н. Добрев, проф. д-р П. Райков и проф. Г. Колушки, всички от Висшето училище. Дружеството бързо развило широка дейност. То провеждало редовни заседания, на които се изнасяли оригинални трудове, научни съобщения и обзори. То организирало и широка обществена дейност, като давало мнения по редица въпроси, интересуващи държавното ръководство, особено по въпроса за създаване на Централна държавна химическа лаборатория с няколко отдела. Пред нея бил поставен много сериозно проблемът за по-последователна и настойчива борба с разрастващите се фалшификации на хранително-вкусови стоки. Дружеството защищавало и професионалните права на своите членове, които били накърнявани от професионалния егоизъм на други съсловия. То си създало и връзки с чужди химически дружества и делегирало свои членове на важни международни химически научни мероприятия.

Важна роля за развитието на естествените науки, вкл. и на химията през този период имало и Българското книжовно дружество, преименувано през 1911 г. в Българска академия на науките. То субсидирало някои научни изследвания, организирало докладването или публикуването им и подпомагало български учени при участието им в международни научни мероприятия. Действителни членове на Природо-медицинския /по-късно Природо-математическия/ отдел на БКД, респ. на БАН, през този период били проф. д-р П. Райков и проф. Г. Колушки[27].

Научното наследство на проф. П. Райков обхваща над 100 труда, повечето от които са публикувани в чужди научни издания. Неговите научни изследвания започнали още като студент в Лайпцигския университет, където конструирал редица оригинални прибори, широко използвани от производствени фирми и пуснати в серийно производство. Научните трудове на проф. Райков спадат към неорганичната, аналитичната и органичната химия и в по-голямата си част имат фундаментален характер. Само малка част, главно по-ранните му трудове, са с приложен характер. В изследванията на проф. Райков са описани синтезата и свойствата на геометрично-изомерните алфа-метил-канелени киселини, пръв случай на геометрични изомери с 4 различни заместителя при двойната връзка, при който номенклатурата „цис-транс“ става неприложима. В други трудове той е разработил проблеми за структурата на водородния прекис, за химическите процеси при редукцията на ароматни нитросъединения до ароматни амини, за зависимостта между структурата и киселинността на феноли и т.н.

Проф. Г. Колушки завършил висшето си образование по индустриална химия с титла „технолог“ в Петербургския технологически институт. Дълги години бил професор по химическа технология в Софийския университет. Автор е на редица икономически трудове и на учебници по органична технология.

Съществени приноси за развитието на химическата наука и подготовката на кадри по химия имал и проф. д-р Н. Добрев, специалист по неорганична и аналитична химия, въвел пръв лабораторни студентски занятия по тези предмети. За създаването и развитието на химически лаборатории в България допринесли химиците Ал. Найденович, д-р Георги Панайотов и Цани Калянджиев.

Основните успехи в областта на българската химия от Освобождението до края на Първата световна война се заключавали в изграждането и бързото издигане на нивото на редица държавни химически лаборатории, в постепенното оформяне и повишаването на равнището на специалността химия във Висшето училище, респ. в Софийския университет и на трето място – в поставянето на успешно начало на българската химическа наука. Тези успехи се дължат на съдействието на държавната власт и на усилията на редица млади и надарени българи, намерили възможност да получат добра школовка при видни световни учени в чужди университети.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

БИОЛОГИЧЕСКИ НАУКИ

1.

Биология. Ботаника и зоология

Условия за същинско развитие на биологичните науки в България започнали да се създават след основаването на Висшия педагогически курс, към който още през учебната 1889/1890 г. във Физико-математическия отдел бил обособен естествено-научен клон.

До това време образовани в чужбина български учители с наклонности и талант за научно дирене вече публикували първите извършени в свободна България изследвания върху българската природа. През 1887 г. в „Периодическото списа-

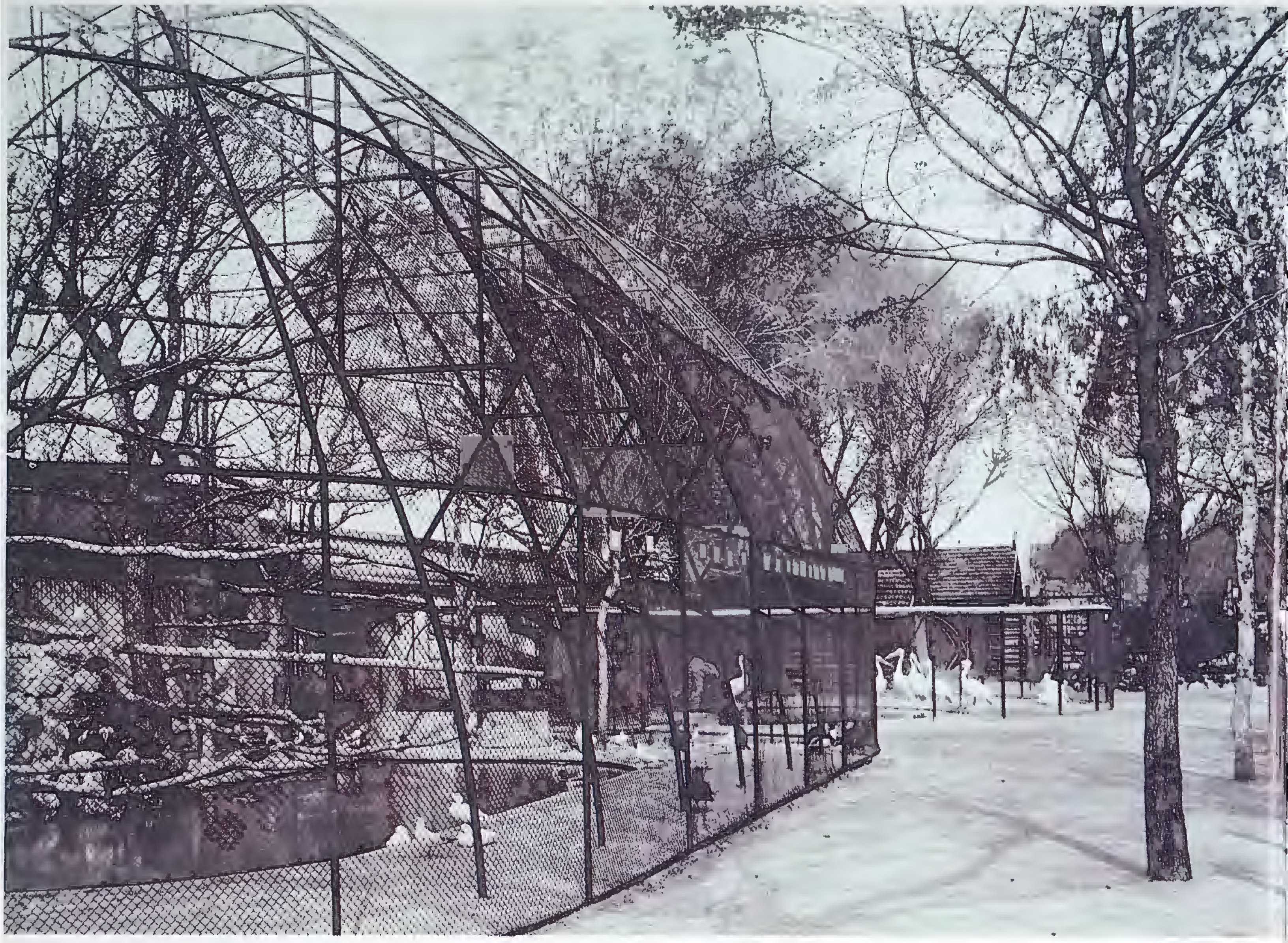

ние на Българското книжовно дружество“ се появил първият следосвобожденски български изследователски труд „Принос за познание на българската флора“ от Ан. Явашов /1855–1934/, член на Българското книжовно дружество /БКД/, завършил индустриална химия и посещавал лекции по ботаника, зоология, минералогия и геология в Пражкия университет. Той изучавал дълго време флората на Източна България, като обръщал особено внимание на лечебните растения. През 1905 г. публикувал „Принос към българската ботаническа медицина“. Работил и по съставянето на справочника „Материали за български ботанически речник“, издаден посмъртно.

Интерес към развитието на българската биология предизвикали редовно организираните научни екскурзии и събрания на създаденото през 1896 г. Българско природоизпитателно дружество. На събранията на дружеството, наред с рефератите по различни въпроси на природознанието и медицината, се изнасяли и научни съобщения за резултатите от оригинални изследвания върху българската флора и фауна. В започналия да излиза „Годишник на Българското природоизпитателно дружество“ /1897/ освен организационни материали се помествали и редица научни реферати и изследвания в областта на биологията и медицината. От 1900 г. като орган на дружеството започнали да излизат и „Трудове на Българското природоизпитателно дружество“, в които се помествали само материали от изследване на природата в България и на резултати от експериментални природонаучни изследвания. През 1902 г. излезли и първите, написани от българин, трудове по зоология от Георги К. Христович /1863–1926/, член на БКД. Той следвал естествени науки в Женева, поставил началото на първата в България зоологическа сбирка при Първа софийска мъжка гимназия, основал през 1893 г. сп. „Природа“ /излизало до 1947 г./ и бил много години негов редактор. Създал и Ловното дружество в София през 1900 г.[1]

БОТАНИКА. В първите години след Освобождението флората на България се изучавала главно от професора по ботаника в Пражкия университет Й. Веленовски, който посветил на нея 40 публикации. В обобщителния си труд „Флора булгарика“ /1891/, с притурка към него, се съдържали сведения за 2877 вида растения. С това завършил периодът на предимно чуждестранните изследвания и започнал периодът на българските изследователи.

Появили се публикациите на Ан. Явашов за флората на Варненско и Разградско /1887–1891/. Десетки научни и научнопопулярни статии и съобщения за флората, главно на Тревненския и Русенския край, публикувал и гимназиалният учител ботаник и зоолог Васил Ковачев /1866–1926/. Регионални изследвания върху българската флора, свързани с учителската им дейност извършвали и А. Тошев, Ив. Урумов и Б. Давидов.

В началото на 90-те години на XIX в. започнала изследователска дейност по ботаника и в Естественонаучния клон на Физико-математическия отдел /по-късно факултет/ на Висшето училище. През 1891 г. преподавател по ботаника в създадения към този клон Ботанически институт и негов пръв ръководител станал завършилият естествени науки в Прага и Лайпциг д-р Ст. Георгиев /1859–1900/, впоследствие професор и член на Българското книжовно дружество. Той организирал лаборатории и създал първите ботанически сбирки при Института. Наред с ценния хербарий от 5500 растения, преждевременно починалият Ст. Георгиев дал значителен принос в изучаване флората на Тракия, Родопите и др. В тази дейност той бил подпомаган от своя също твърде рано починал асистент Сава Казанджиев, който пръв започнал изучаването на лишеите.

Работата в Ботаническия институт продължила под ръководството на Ст. Петков /1866–1951/, завършил естествени науки и защитил докторска дисертация в Белгия. Той се занимавал с изучаване на водорасловата флора в България. През 1909 г. в Института започнал работа като асистент и бъдещият ръководител на Катедрата по обща ботаника Никола Арнаудов.

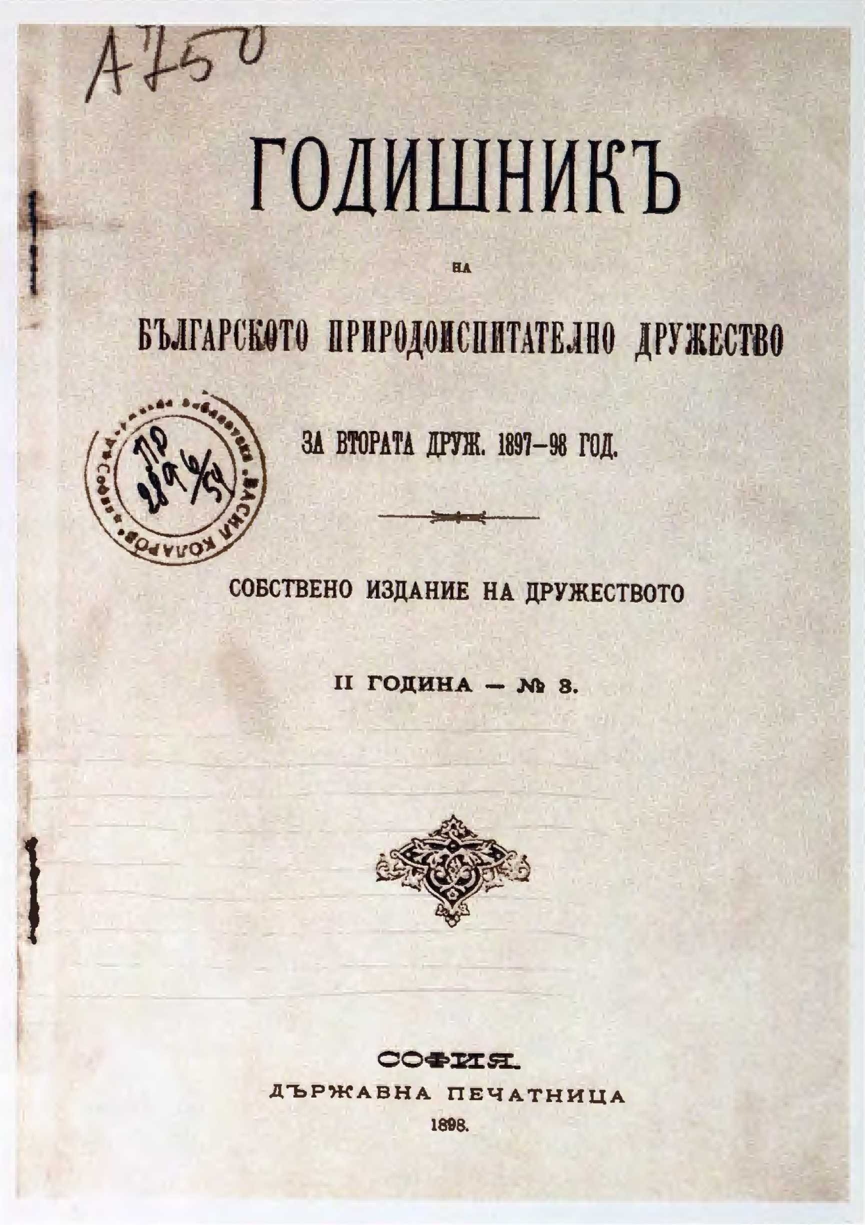
А750

ГОДИШНИКЪ

НА

БЪЛГАРСКОТО ПРИРОДОИСПИТАТЕЛНО ДРУЖЕСТВО

ЗА ВТОРАТА ДРУЖ. 1897–98 ГОД.

СОБСТВЕНО ИЗДАНИЕ НА ДРУЖЕСТВОТО

II ГОДИНА — № 3.

СОФИЯ.
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1898.

Васил Коларов София
ПР 2896/54

Зоологическата градина в София, фотография, 1907 г. ЦДА – София

Годишник на българското природоизпитателно дружество, год. II, кн. 3, София, 1898 г. /титул/

Известна роля за развитието на ботаниката в България играела и Ботаническата градина, създадена от проф. Ст. Георгиев към Ботаническия институт. В нея отглеждали български и присадни чуждестранни растения, вкл. и растения с ограничено разпространение, интересни от научна гледна точка.

ЗООЛОГИЯ. Развитието на зоологията в България започнало с проучвания на фауната от българи, завършили естествени науки в чужбина. Известно време, дори и след откриването на Естественонаучния клон на Висшето училище, изследванията на първите български зоолози – учители или други служители в различни градове на страната, се водели откъснато, съпроводени с много трудности, тъй като нямало официална организация, която да ги подкрепи.

Пръв преподавател по зоология към Естественонаучния клон на Физико-математическия отдел на Висшето училище през 1891 г. бил д-р Боне Баев. Действително научно звено обаче се създало през 1897 г. с учредяването на самостоятелен Зоологически институт към Висшето училище. Основател на този институт бил проф. Георги Д. Шишков /1865–1943/. Преди постъпването му в университета той учителствал в Търново и Пловдив. Като доцент и професор четял лекции по анатомия и систематика на безгръбначните животни, по обща ембриология и паразитология. Утвърдил се като солиден учен, член на Българското книжовно дружество, той обнародвал в наши и чужди списания много ценни трудове върху различни групи от българската фауна. Главното му внимание било насочено към водната фауна – сладководна и морска. С неговите изследвания се сложило началото на българската хидробиология. Г. Шишков е създател и на Морската биологична станция /Аквариум/ във Варна.

От 1899 г. за професор по зоология и сравнителна анатомия на гръбначните животни бил назначен хърватинът Ст. Юринич /1855–1947/, член на Българското книжовно дружество, който преди това бил гимназиален учител в различни градове на България. Проф. Ст. Юринич има заслуги за проучването на различни групи гръбначни и безгръбначни животни, както и за развитието на образователното дело в България.

В Зоологическия институт през 1902 г. се учредили 2 катедри: по зоология и ембриология и по сравнителна анатомия и хистология. През 1909 г. били назначени за асистенти М. Попов /1881–1954/ и Стефан Консулов /1885–1954/, и двамата завършили естествени науки в Софийския университет. М. Попов защитил докторска дисертация при проф. Р. Хертвиг в Мюнхен и няколко години работил при него като асистент. През 1910 г. той бил избран за доцент по зоология, а през 1913 г. започнал да чете курс по обща биология.

Центрове, занимаващи се с изследвания в областта на зоологията, ботаниката и геологията били и създадените през 1888 г. Царски природонаучни институти със Зоологическа и Ботаническа градина, Естественоисторическият музей и научната библиотека.

През 1905 г. Ентомологическият отдел на Естественоисторическия музей се обособил в Царска ентомологическа станция със задача да изучава насекомната фауна на България, вкл. и вредните за земеделието, лесовъдството и домакинството насекоми. За уредник на Ентомологическата станция през 1911 г. бил назначен д-р Иван Й. Буреш /1885–1980/, специализирал в Мюнхенския зоологически институт. По-късно той станал директор на Царските природонаучни институти. Първите му научни изследвания /1908/ били върху пеперудната фауна в Софийската област. Той имал заслуга за създаване на богат зоологически отдел на Естественоисторическия музей.

Публикуването на изследванията в областта на зоологията през първите десетилетия след Освобождението срещало големи затруднения поради липса на специализирани списания. Те били отпечатвани в изданията на Българското природоизпитателно дружество, в Годишника на Софийския университет /от 1904/, в „Периодическо списание“ на Българското книжовно дружество и в „Сборник за народни умотворения и народопис“. Някои автори били принудени да издават своите трудове и на собствени разноски.

Характерно за първите две-три десетилетия от развитието на българската зоология било, че тя се занимавала почти изключително с описанието – „инвентаризацията“ на фауната в нашата страна. От това, разбира се, имало първостепенна нужда новоосвободеното ни отечество. Липсвали обаче изследвания в областта на биологията /морфологията, физиологията, ембриологията, екологията, еволюцията и пр./ на животинските организми.

До Първата световна война с въпроси от общобиологичен характер се занимавал почти само М. Попов. В Катедрата по зоология той разработвал фундаментални въпроси на общата и експерименталната биология и допринесъл за нейното обособяване като самостоятелна наука. През 1909 г. докладвал пред Мюнхенското дружество за морфология и физиология наблюденията си относно „Влиянието на някои химични агенти върху функционалното състояние на клетката“ – първите данни, обосноваващи неговата концепция и по-късно теорията за общоклетъчната стимулация. По това време /1905–1909/, пак в Мюнхен, М. Попов провел и бележитите си, цитирани и до днес в най-авторитетни монографии проучвания за съотношението между големината на ядрото и на цялата клетка, което обуславя делителния процес /размножаването/ при инфузориите. Като доцент по обща биология в София /1914–1915/ М. Попов доказал, че „агентите на изкуствената партеногенеза“ и други открити от него „общоклетъчни стимуланти“ действат не само върху

Морската научноизследователска биологическа станция /Аквариум/ във Варна /съвременен вид/

АКВАРИУМ
AQUARIUM

едноклетъчните животни, но и върху половите и соматичните клетки на многоклетъчните животни и върху семената на земеделските култури. През Първата световна война във фронтовите болници М. Попов получил благоприятни резултати от прилагането на разработения от него и публикуван през 1916 г. метод за лечение на трудно зарастващи рани чрез обливане със стимулационни разтвори. Така той създал и разработил едно съвсем ново направление на общата биология с голямо теоретично и приложно значение – проучване ефектите от стимулационно-инхибиционните въздействия.

Наред със създадените специализирани катедри към Физико-математическия факултет на Висшето училище, изключителен тласък за широкото развитие на биологичните науки в България през този период дало основаното през 1895 г. Българско природоизпитателно дружество. В публикуваните „Годишници на Природоизпитателно дружество" /1896–1904/ се помествали не само подробни протоколи за заседанията на дружеството, за негови научни екскурзии и конференции, но и резюмета от редовно изнасяните публични лекции и „реферати", текущи библиографии по всички раздели на природознанието, инструкции за създаване на колекции и др. В започналата през 1900 г. поредица „Трудове на Българското природоизпитателно дружество" се публикували изцяло докладваните на неговите заседания „реферати" и други научноизследователски приноси. От отпечатаните в тази поредица архивни материали се вижда, че Природоизпитателното дружество, чиито председатели последователно били: Г. Златарски, Стефан Бончев, Ст. Юринич, М. Попов, Г. Бончев, Ст. Петков и др., работело в най-тясно връзка с Българското книжовно дружество и развивало полезна научна дейност, поддържайки активни контакти с природонаучни общества и академии в Русия, Германия, Австро-Унгария, Великобритания, Италия, САЩ, Канада и др. Член основател на Българското природоизпитателно дружество бил и тогавашният директор на Картографическия институт Г. Я. Кирков /следвал картография във Виена през 1892–1895/.

Характерна особеност за този активен период в развитието на естествознанието в България било утвърждаването на материалистическия подход към разработваните проблеми на основата на еволюционното учение на Ч. Дарвин. Специален научноизследователски принос към ево-

Преподаватели и студенти по естествена история в Софийския държавен университет, фотография, юни 1912 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий" – София

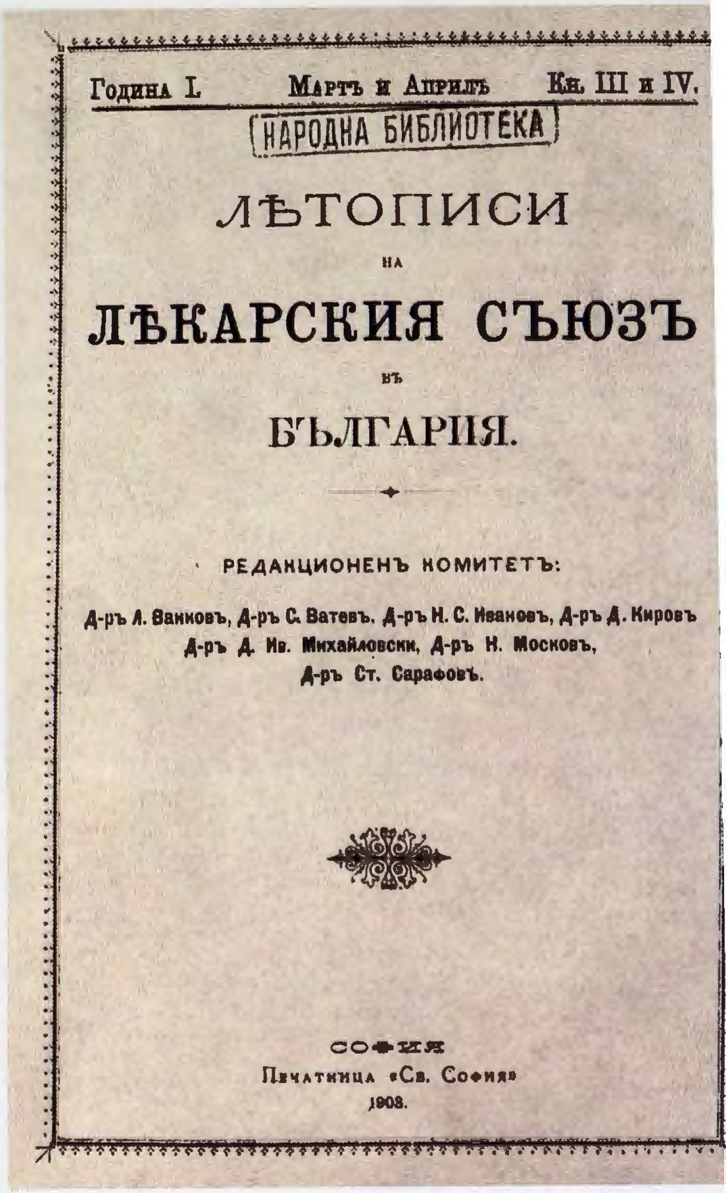

Година I.　Мартъ и Априлъ　Кн. III и IV.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

ЛѢТОПИСИ
НА
ЛѢКАРСКИЯ СЪЮЗЪ
ВЪ
БЪЛГАРИЯ.

РЕДАКЦИОНЕНЪ КОМИТЕТЪ:

Д-ръ Л. Ванковъ, Д-ръ С. Ватевъ. Д-ръ Н. С. Ивановъ, Д-ръ Д. Кировъ
Д-ръ Д. Ив. Михайловски, Д-ръ Н. Московъ,
Д-ръ Ст. Сарафовъ.

София
Печатница «Св. София»
1903.

Методи Попов, Мюнхен, фотография. Архив на проф. Вълчан Вълчанов – София

Летописи на Лекарския съюз в България, год. I, кн. 3 и 4, София, 1903 г. /корица/

люционното учение направил проф. М. Попов с проучванията си върху цвета на рибите /1906/. С университетския си курс по обща биология, издаден като учебник през 1919 г., той окончателно утвърдил възприемането на дарвинизма в българското естествознание.

2.
Микробиология и антропология

Наченки на българската микробиология в чисто приложен аспект датират още след създаването /1881/ на първата в България Лаборатория за производство на противошаркова ваксина към Разградската болница, ръководена от руския микробиолог Б. А. Окс и на Ветеринарна бактериологична лаборатория към Военното министерство /1889/ с началник д-р Ф. Й. Хелковски. През 1897 г. в София била открита Медико-бактериологична, а през 1901 г. – Ветеринарно-бактериологична станция. Първата българска публикация в тази област направил през 1892 г. Ст. Аджаров, съобщавайки за свои „бактериологически и клинически наблюдения и опити по диагнозата на шапа“. Микробиологичната работа се ограничавала до борба с отделни инфекциозни заболявания по хората и животните и провеждане на профилактични и лечебни мероприятия при избухване на епидемии[2].

Първият експериментален микробиологичен принос принадлежи на д-р Стамен Григоров /1878–1945/, който при разработката на докторската си дисертация в Швейцария /1905/ изследвал микрофлората на българското кисело мляко и открил в него „българската бактерия“ /Лактобактериум булгарикум/. Д-р Ст. Ангелов /1878–1964/ специализирал по микробиология в Германия, проучвал /1908/ бактериологично и серологично хеморагичната септицемия /характеризираща се с кръвоизливи инфекциозна болест/ у говедата и доказал някои причинители на инфекции при животните.

Д-р Владимир Н. Марков /1883–1962/ определил бактериологично причинителите на заразната бронхопневмония по телетата /1909/, а по време на специализацията си в Германия и Швейцария /1910–1912/ направил приноси по микробиологичната диагностика на родилния устрел при говедата.

Командированият да специализира медицинска микробиология в Париж и Берлин през 1911-1912 г. д-р М. Попов направил оригинални приноси по серодиагностиката на сифилиса. През Балканската война по време на голямата холерна епидемия на Чаталджанския фронт той доказал експериментално, че чесънът убива холерните вибриони. През 1915 г. М. Попов и Ст. Консулов създали серологичен метод за доказване на примеси в растителните масла.

През Първата световна война М. Попов проучвал бактериологично епидемичните взривове на фронта в Македония и работил върху изолиране на причинителя на петнистия тиф, а Вл. Марков изолирал причинителя на гнилостни инфекции при животните и изследвал анафилактичните реакции и серумната болест. Като началник на Ветеринарно-бактериологичната станция /1909–1922/ Ст. Ангелов развил особено полезна микробиологична диагностична и имунопрофилактична дейност.

С малки изключения, характерна черта на всички тези микробиологични разработки до края на 1918 г. била тяхната изолираност една от друга и недостатъчната им теоретична обосновка. Трябва да се изтъкне обаче изключителната им насоченост към спешно решаване на остро възникнали проблеми в здравеопазването и селското ни стопанство.

В областта на паразитологията първи оригинални български приноси направил Теодор Ст. Моров /1877–1941/. Като асистент в Зоологическия музей и в Опитната биологична станция за рибовъдство в Мюнхен /1901–1905/ той открил и описал причинителите на два опасни за шарана паразитни заболявания. Той направил подробни изследвания /1915/ и върху мускулните цисти на саркоспоридните /едноклетъчни/ паразити в животните.

АНТРОПОЛОГИЯ. Първите антропологични изследвания в България се ограничавали предимно в събиране на антропометрични данни. Работещият в България руски лекар и обществен деец д-р Ив. Басанович /Йонас Басановичус/ /1851–1927/, литовец по народност, член на БКД, наред със санитарно-етнографските си проучвания, през 1891 г. измерил по определени индекси 3000 българи. Резултатите му били цитирани от френски антрополози. Въз основа на измерванията на височината и гръдната обиколка на младежи донаборници през периода 1897–1909 г. Я. Помадов написал „Военна антропометрия“, публикувана в „Трудове на Българско природоизпитателно дружество“. С този труд той допринесъл за историко-етнографското изучаване на българското население.

Същински приноси обаче по „антропологическо изследване на България“ направил д-р Ст. Ватев /1866–1946/, член на БКД, по-късно професор-педиатър, който през периода 1898–1911 г. публикувал у нас, във Франция и в други страни резултати от много индексни проучвания върху ръста, главата, формата и цвета на очите, цвета на кожата и на косата, формата на лицето, носа, небцето, челото, обиколката на главата и др., на 36 500 войници, 236 884 жители на Княжество България, 28 523 български ученици от Македония и Одринско и 54 424 ученици от други части на България, 275 жени от Княжеството и Македония, 1330 черепа и 550 мозъци от същите области. В докторската си дисертация /Брауншвайг, 1914/ Крум Дрончилов също съобщава научни данни по антропология на българите. По време на Първата световна война той направил антропологични проучвания и върху албанския народ, публикувани през 1921 г.

3.
Медицина

Княз В. А. Черкаски, началник на гражданското управление /1877–1878/, назначавал при губернските /областни/ и окръжни управи в по-големите градове и лекари българи, които отговаряли и за болниците. Така в Свищов бил назначен д-р Стоян Радославов, в Търново д-р Стамен Антонов, в Габрово д-р Алекси Христов, във Видин – д-р Д. Моллов и др. В окръжните и други градове били открити болници, които обслужвали българското население.

Забележителна е лекарската и научната дейност на видните руски учени медици, работили в

България по време на Освободителната война, като проф. Н. И. Пирогов, проф. С. П. Боткин, проф. Н. В. Склифосовски /ученик на Пирогов/, проф. Ф. Ф. Ерисман и мн. др., както и на румънския професор К. Давила. И след Освобождението бележити руски лекари и професори дошли и работили в България, като предавали големия си опит и знания на младите български медицински работници.

Още при Временното руско управление княз А. М. Дондуков-Корсаков разпоредил да се създаде Медицинско управление към Отдела за вътрешните работи. Това било належаща нужда, тъй като според преценката на лекаря при Главното командване д-р Ю. Кехнер в България по онова време лекарите изобщо били малко, медицински закони не съществували, нямало правила за аптеките и за снабдяването с лекарства. Задължително ваксиниране против едра шарка не се правело, поради което се появявали епидемии с тежки загуби сред населението[3].

През юни 1878 г. назначеният за управляващ Отдела за вътрешните работи и медицинското управление ген. П. А. Гресер поискал от всички губернатори писмени мнения за уреждане дейността на лекарите, болниците и аптеките. Най-добрите предложения били получени от областния лекар във Видин д-р Д. Моллов, поради което той бил извикан в София и натоварен да състави проект за уреждане на медицинската част. Съставените от д-р Д. Моллов „Временни правила за устройството на медицинската част в България“ били одобрени на 1 февруари 1879 г. Те предвиждали образуването на Медицински съвет, който да ръководи и отговаря за медицинското дело в страната. В него влезли д-р Моллов – председател, и членове: д-р Димитър Калевич, д-р Петър Протич и главният лекар на войската д-р Константин Бонев.

С учредяването си, първоначално с 4-членния, а по-късно с 6- до 10-членния си състав, Медицинският съвет изработвал и обсъждал проектозаконите и правилниците за създаване на медицински учреждения, клиники, болници, специализирани болнични заведения, лаборатории и изследователски институти. Противовариолният, бактериологическият и противочумният институти били обединени /1909/ под названието Централен хигиенен институт с директор д-р Тошко Петров. Медицинският съвет решавал и чисто научни въпроси. Например във връзка с препоръчването на метод за лечение на туберкулозата чрез туберкулин Медицинският съвет през 1918 г. наредил туберкулинът да се прилага само при открити външни форми на туберкулоза. Медицинският съвет приел правилник за зъболечението /1887/, одобрил Санитарен закон /1889/, а през 1890 г. представил списък на болестите и телесните недъзи и взел решение за основаване на болница за душевно болни в Бяла.

През войните условията на живот се влошили и допринесли за разпространение на болести между войниците, бежанците и гражданите, което засилило нуждата от медицинско обслужване и изострило въпроса за спешна подготовка на лекарски кадри за страната и фронтовете.

На 29 ноември 1917 г. в „Държавен вестник“ излязъл Закон за откриване и уреждане на Медицински факултет от 1 януари 1918 г. в Софийския университет. Нарочна комисия от двама членове на Академичния съвет на университета и 5 видни лекари, посочени от Висшия медицински съвет избрала след обявени конкурси първите професори на факултета: Параскев Стоянов – по хирургична пропедевтика, В. Моллов – по клиника на вътрешните болести, Константин Пашев – по очни болести, Атанас Теодоров – по съдебна медицина и Т. Петров – по хигиена.

Осъзната била нуждата и от периодични медицински научни и популярни издания. През 1901 г. по почин на д-р Петър Ораховац бил основан Български лекарски съюз /БЛС/, който започнал да издава от 1903 г. свое списание „Летописи на Българския лекарски съюз“, излизащо до 1949 г. Варненското медицинско дружество започнало от 1885 г. издаването на сп. „Медицински напредък“ по-късно преименувано „Български лекар“. Под редакцията на д-р Александър Недялков и по-късно на проф. Стоян Киркович се печатало /1885–1948/ „Медицинско списание“. До края на Първата световна война се наброявали около 15 медицински списания, вкл. и един вестник – „Медико-санитарен работник“. От монографичните книги до 1918 г. заслужава да се отбележи издадената през 1905 г. под редакцията на д-р Марин М. Русев „Юбилейна книга“ по повод 25-годишнината на българското здравеопазване, която съдържа и доста пълна библиография на българската медицинска книжнина.

РАЗВИТИЕ НА МЕДИЦИНСКИТЕ НАУКИ. Научните приноси на българските лекари през периода от Освобождението до 1918 г. положили началото на задълбочена изследователска работа в различни отрасли на медицината и подготвили почвата за организиране на Медицински факултет в София с високо квалифицирани български специалисти.

Проф. Ст. Ватев, създател на българската педиатрична школа, е известен и с многостранното си творчество. Той съставил първия „Български

Централната сграда на Александровската болница в София, построена през 1884 г. и надстроена с 3-ти етаж през 1906–1914 г /печатно/

медицински речник" /1894/ и „Упътване за събиране на материали по народна медицина" /1898/. В резултат на системни проучвания той написал книгата „Курортите и минералните извори в България" /1901, на нем. ез./, както и статии върху лечебните свойства на меричлерската минерална вода /1905–1908/. Със своите трудове и с монографията „Лечебни места в България" /1908/ проф. Ватев поставил основите на българската курортология и балнеотерапия. Той организирал и първата здравна съвещателна станция за майки и деца.

Специализиралият кожно-венерически болести във Виена и Париж д-р Б. В. Берон /1866–1946/, член на Българското книжовно дружество и професор в София, има редица приноси в описанието на трофичните заболявания и туморите на кожата, пръв изучил проказата в България /1900/, поставяйки остро и проблемите на социалната хигиена. Той създал и първия венерологичен диспансер в България. Не по-малко интензивна научно-изследователска, лечителска и медико-организационна дейност развил и възпитаникът на Петербургската медицинска академия – видният специалист по ушно-гърлени болести д-р Стоян И. Белинов /1872–1944/, създал и оглавил съответната катедра в Медицинския факултет. Той конструирал уникален уред „Микротимпан на Белинов", чрез който се различава истинската глухота от престорената. Проф. Белинов разработил оригинални методи за лечение на изгарянията на хранопровода, описал случаи на риносклерома у нас и пръв на Балканите въвел бронхо-езофагоскопията.

Д-р К. М. Пашев /1873–1961/, завършил в Лион и специализирал очни болести в Париж, Берлин и Лондон, описал през 1909 г. неизвестно за науката заболяване „некротизиращ фоликулит на миглите", дал оригинални приноси по хистопатологията и клиниката на пролетния катар на очите /1907/ и открил особена форма на инфекционен конюнктивит /1916/. През 1918 г. станал ръководител на катедрата по очни болести в София и бил избран за член на БАН. Негова заслуга е основното проучване на природата и етиологията на трахомата.

В областта на вътрешната медицина и клиничната паразитология значителни приноси осъществил д-р В. Моллов /1875–1938/, един от пионерите на Медицинския факултет и по-късно академик, получил висше образование и специализирал във Виена, Мюнхен, Хамбург и Берлин. В чуждестранната литература се цитират неговите фундаментални проучвания върху клиничните форми и усложнения на маларията, върху черноводната треска и някои тропически заболявания. Той участвал и в проведените по време на войните изследвания на коремния и петнистия тиф /заедно с М. Попов/, дизентерията, скорбута и подаграта. Съставил ръководство „Как трябва да става изучаването на маларията у нас /1909/ и пръв организирал в държавен мащаб многостранна борба с това масово заболяване.

Известният лекар д-р Ст. Киркович /1875–1960/, възпитаник на Виенския университет, по-късно ръководител на Катедрата по пропедевтика на вътрешните болести в София, създал първата в България Клинична лаборатория, поставяйки на съвременно равнище диференциалната диагностика. Д-р П. Стоянов /1871–1940/, впоследствие титуляр на Катедрата по хирургическа пропедевтика, въвел и сам разработил оригинални хирургически техники, пръв проучил възможностите за калолечение и морелечение у нас и бил един от организаторите на „Детски морски санаториум“ край Варна. Д-р Т. Петров /1872–1942/, микробиолог-хигиенист, създател на университетска катедра, разработил въпросите на обществената хигиена и на профилактиката в страната, изследвал възможностите за биологично пречистване на мръсните и клоачни води и на питейните води /1910/, проучил епидемиологията на тифуса /1911/ и холерата през Балканската война /1912–1913/.

Някои трудове, които българските учени медици публикували в чужбина до 1918 г., били възприети и цитирани в чуждестранната литература. Така изследванията на д-р Михаил Минев върху анатомията на главния мозък /1896/ и на д-р Стефан Драгнев върху съдовете на сърцето на човека /1897/ са цитирани в знаменития френски учебник по анатомия на Тестю. Същото се отнася и за експерименталните приноси на д-р Величко Георгиев върху пелаграта, приносите на д-р Добри Стоянов върху хистологията на щитовидната жлеза /1900/, на д-р Иван Пиперков върху хистологията на острия енцефалит /1896/ и др.[4]

Почти без изключение, работилите през този период български зоолози и лекари се изявили като видни общественици. Притежаващи отлична специална подготовка, висока професионална и обща култура, те се ползвали със забележителен авторитет. Мнозина били членове на Българското книжовно дружество /БАН/, както и на редица чуждестранни академии и научни дружества.

4.
Селскостопански науки

След националното си освобождение България била една от малкото страни в света, в които започнало да се развива земеделско научноизследователско дело[5]. Земеделието по онова време било главен поминък на българите, въпреки че било твърде изостанало в технологическо отношение. Необходимостта от решаване на проблемите за развитие на земеделието въз основа на научни опити при местните почвени, климатични и икономически условия се схващала правилно от първите български аграрни дейци и общественици.

Най-ранни средища на българската селскостопанска наука били опитните, т.нар. изпитателни полета, организирани към земеделските училища в Садово през 1882 г. от Димитър Наумов, в Образцов чифлик при Русе през 1887 г. от Иван Саранов и Никола Бъчваров и край Плевен през 1896 г. от Константин Малков[6]. Предназначението на изпитателните полета било да дават възможност учениците отблизо да изучават земеделските растения, а също да се провери кои култури биха могли да виреят по-добре при местните климатични и почвени условия. Опитното поле на земеделското училище в Образцов чифлик при Русе служело и за земеделско-ботаническа градина[7]. Опитното поле край Плевен наскоро след основаването му се преустроило в земеделска опитна станция.

Опитното поле на земеделското училище в Садово извършвало в продължение на 20 години /1882–1902/ значителна по обем и резултати научноизследователска и научноприложна дейност. Сравнително високото равнище на предприетите изследвания се определяло от обзавеждането на необходимите учебни лаборатории, т.нар. сервизи. Изучавали се задълбочено проблемите за въвеждане на нови, непознати дотогава на българското земеделие културни растения /памук, фъстъци, захарно и кръмно цвекло, репица и рапица, хмел, люцерна, червена и инкарнатна детелина/. В срав-

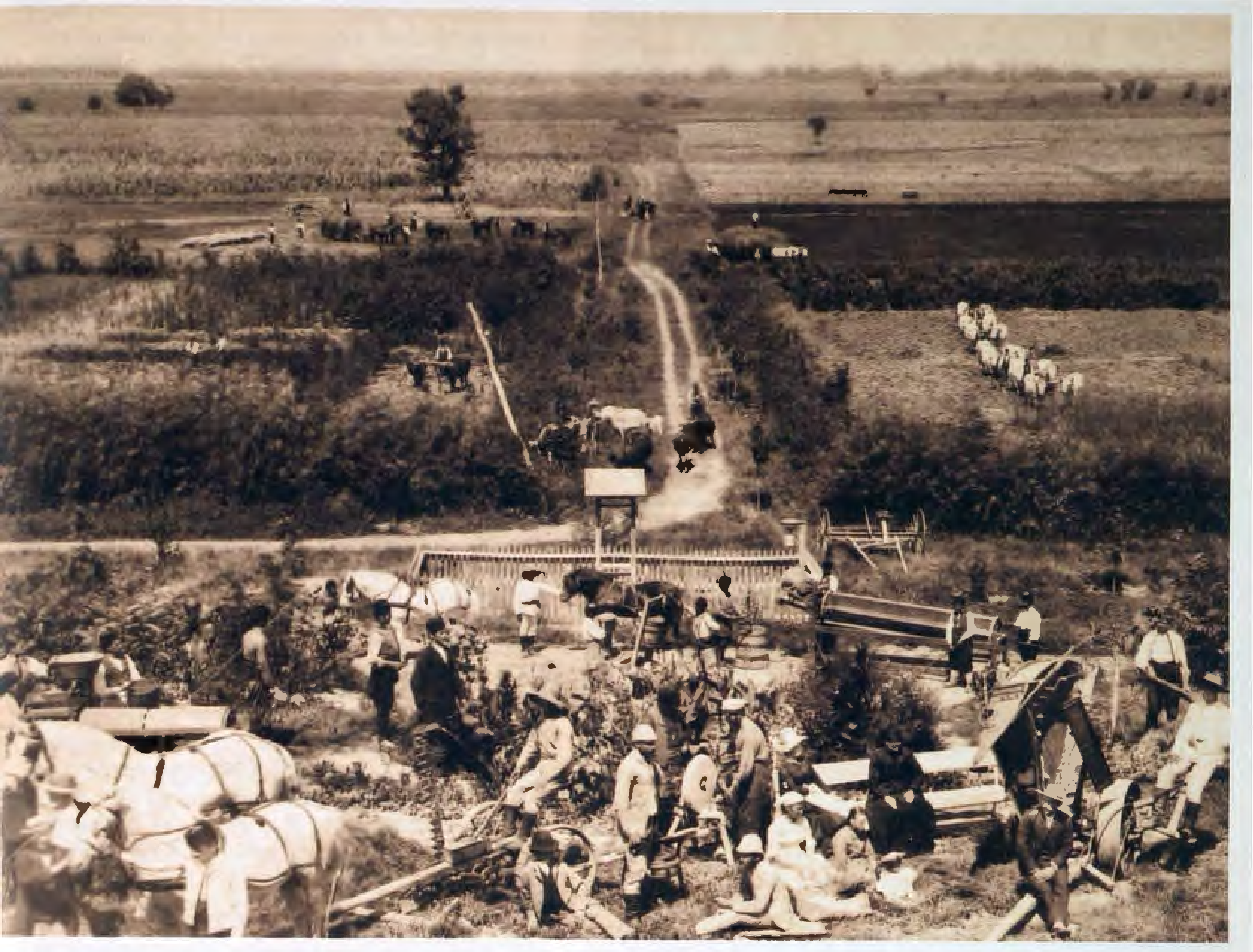

Опитното поле на Държавното земеделско училище в с. Садово, Пловдивско, фотография от нач. на XX в. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

нителни сортови опити се проучвали най-известните по това време чуждестранни сортове от културни растения /пшеница, ръж, ечемик, царевица, фасул, нахут, сусам, захарно цвекло, тютюн/. Извършвали се също грижливи проучвания на местни популации и произходи от културни растения. Начален тласък получили някои клонове на селскостопанските науки. Тук през 1883 г. било засадено първото опитно лозе, основана била опитна бубарница /1884/ и се изградила първата модерна винарска изба с ферментационно отделение и лаборатория за изследване на виното /1884/. Първите вина с българска марка били показани на Пловдивското изложение през 1892 г. Положили се и научните основи на развъдно-селекционната дейност в животновъдството чрез внасяне в страната на разплодници от различни породи коне, говеда и овце. Извършвали се проучвания върху технологията на млякото и млечните произведения и се създали първите образци ново сирене /"Садово" и „Гауда"/. С пълно основание опитното поле при земеделското училище в Садово се сочи за първото огнище, около което се зародили селскостопанските науки в България[8].

В края на XIX в. на широка обществена основа в страната се обсъждали въпросите на организацията на земеделското опитно дело[9]. Оценявайки положително придобития научен и практически опит и осъзнавайки голямата полза от науката за подобряване на земеделието, в самото начало на XX в. се създали предимно върху основата на съществуващите опитни полета при земеделските училища и на образцовата бубарница във Враца /1897/ първите държавни земеделски опитни станции в Плевен /1901/, Садово /1902/, Образцов чифлик при Русе /1905/, Враца /1910/ и в София /1910/. Те се изградили като самостоятелни научноизследователски звена към Министерство на търговията и земеделието. През 1902 г. се открила и Ветеринарно-бактериологическа станция в София. По структура и задачи някои опитни станции имали комплексен характер по проблемите на полевъдството /Садово, Русе, София/, а други били специализирани /Плевен – по лозарство и винарство, Враца – по бубарство и черничарство/.

Първото и началото на второто десетилетие на XX в. било време на интензивна и ползотворна научна работа. По широта, постановка, задълбоченост и резултати научните изследвания в България били на равнището на най-известните по онова време научни центрове за селско стопанство в Европа. Висока била ерудицията, работоспособността, всеотдайността и нравствената чистота на първите български изследователи-основоположници, сред които се откроявали К. Малков, Станислав Доспевски, Петър Козаров, Иван Иванов, Петър Сираков, Никола Пушкаров, Васил Найденов и Жельо Ганчев [10].

Въвеждането на нови видове и на нови сортове от разпространените в страната земеделски растения се възприемало от първите български учени като най-главна задача, която се поставяла за решаване и в научните програми за развитие на опитните станции. Това положение се обосновавало както в теоретичен, така и в научно-приложен аспект. Българското земеделие по онова време било екстензивно, отглеждали се предимно житни растения, нископродуктивни, неустойчиви към болести и силно изродени смеси от различни ботанични форми и разновидности.

Решаването на задачата за извеждане на земеделието от изостаналостта предопределяло и насоките на научните изследвания. В общия ход на развитие на селскостопанските науки в България първото десетилетие на XX в. било етап на изучаване на местните растителни ресурси като изходен материал за селекционно-подобрителна дейност, както и за усъвършенстване на културните растения по пътя на научната селекция и на въвеждане на ценни видове и сортове от земеделски растения.

Изучаването на местните растителни ресурси се съсредоточило поради ограничен научен потенциал предимно върху пшеницата като най-разпространено в страната земеделско растение. Изследванията обхващали цялата страна и не се ограничавали само с ботанично определяне на постъпилите образци. Местните видове, сортове и произходи се включвали в сравнителни сортови опити на широка екологична основа за определяне на добива, морфологичните белези и стопанските качества. Изпитването се извършвало в групи с чуждестранни сортове пшеница, чиято пригодност за условията на страната се установявала в успоредни проучвания с местните сортове и произходи.

Резултатите от тези проучвания [11] показали, че: а/ в страната се отглеждат три вида същинска пшеница – мека, твърда и английска, като най-големи площи заемала меката зимна пшеница; б/ най-голямо разпространение в меката зимна пшеница имали две ботанични разновидности – осилеста белокласа червенка и осилеста червенокласа червенка с лек превес на първата разновидност; в/ най-висок добив на зърно давала местната по произход Разградска осилеста червенокласа червенка, следвана от френския сорт „Ное“ и г/ пролетните форми на отглежданите в страната видове пшеница не били доходни и следвало да отпаднат. Тези изводи се потвърждавали и от всички по-късни проучвания. Разградската червенокласа осилеста червенка и френският сорт „Ное“ залягат твърдо в основите на българската селекционна школа [12].

Начало на научната селекция в България се поставило в Земеделската опитна станция в Садово от К. Малков през 1906 г., когато по метода на масовия подбор той създал два сорта английска пшеница – Нова старозагорска пшеница и Белѝя садовска, които при ограниченото разпространение на този вид в България не намерили голямо практическо приложение. Системна работа върху селекцията на пшеницата започнал И. Иванов от 1911 г. в Земеделската опитна станция „Образцов чифлик“ при Русе [13]. Неговата дейност не стояла изолирана. Тя се основавала преди всичко на огромната пионерска работа, която извършил К. Малков, а по-късно и П. Козаров. Ненапразно в своята селекционна работа той се насочил към местния сорт Разградска осилеста червенокласа червенка и френския сорт „Ное“, които в изследванията през предходното десетилетие се оказали най-добри.

Предприетата селекция в местните произходи на Разградската осилеста червенокласа червенка завършила в самия край на Първата световна война /1918/ със създаването на първите български сортове мека зимна пшеница № 14, № 16 и № 84, които още през следващата година били включени в конкурсни сортови опити. Едновременно с

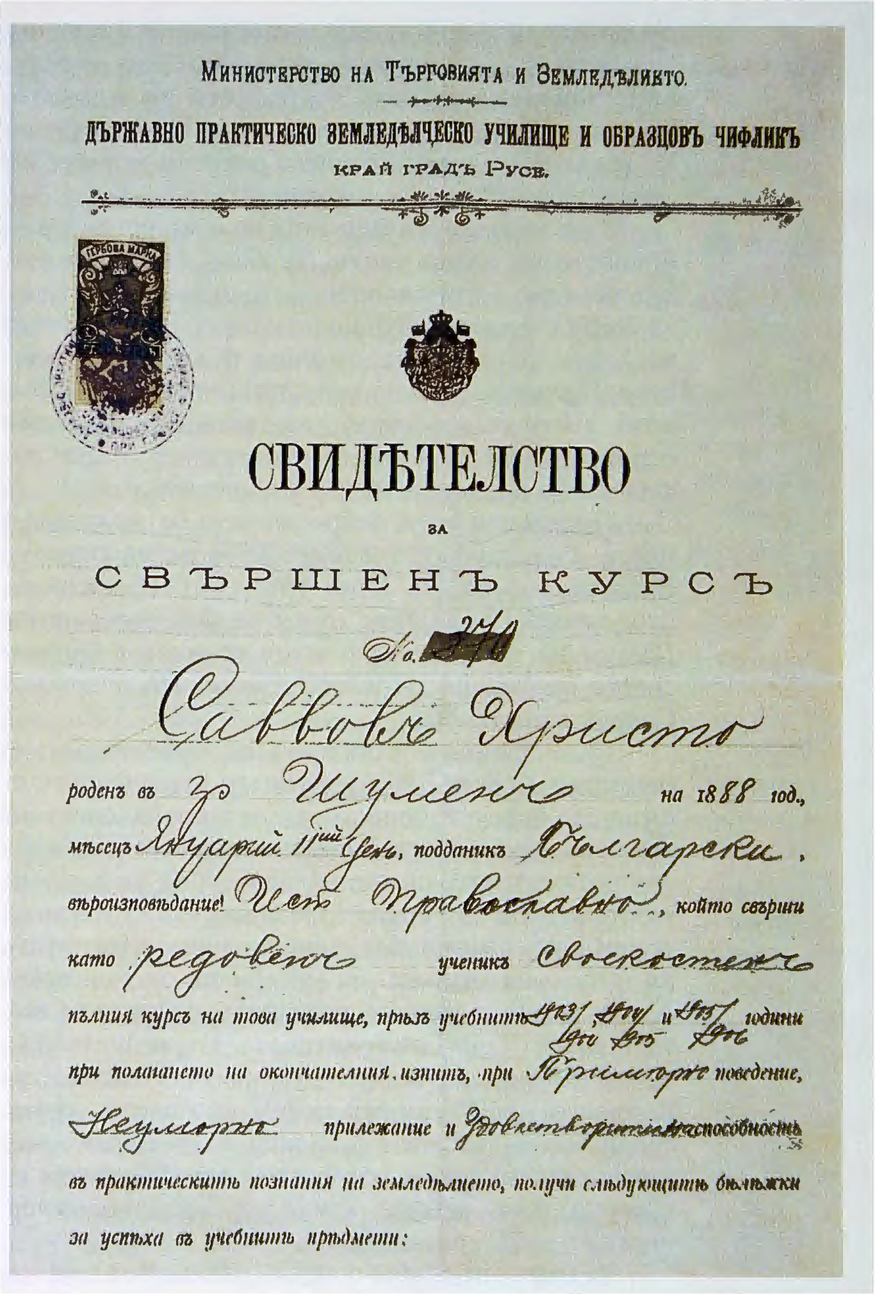

Министерство на Търговията и Земледѣлието.

ДЪРЖАВНО ПРАКТИЧЕСКО ЗЕМЛЕДѢЛЧЕСКО УЧИЛИЩЕ И ОБРАЗЦОВЪ ЧИФЛИКЪ
КРАЙ ГРАДЪ РУСЕ.

ГЕРБОВА МАРКА

СВИДѢТЕЛСТВО
ЗА
СВЪРШЕНЪ КУРСЪ

№ 270

Саввовъ Христо

роденъ въ гр. Шуменъ на 1888 год., мѣсецъ Януарий 11ий день, подданикъ Български, вѣроизповѣдание Ист. Православно, който свърши като редовенъ ученикъ своекоштенъ пълния курсъ на това училище, прѣзъ учебнитѣ 1903/1904, 1904/1905 и 1905/1906 години при полагането на окончателния изпитъ, при Примѣрно поведение, Неуморно прилежание и Удовлетворителна способность въ практическитѣ познания на земледѣлието, получи слѣдующитѣ бѣлѣжки за успѣха въ учебнитѣ прѣдмети:

Свидетелство от Държавното земеделско училище и Образцов чифлик край Русе, 29 юни 1906 г. /първа страници/. ЦДА – София

този метод Ив. Иванов използвал и метода на междусортовата хибридизация, който по онова време бил новост в световната селекция. От кръстоската между Разградска осилеста червенокласа червенка и френския сорт „Ное“, направена през 1911 г., бил стабилизиран и излъчен по-късно от Г. Пройчов първият български хибриден сорт мека зимна пшеница № 159. Тези сортове определяли облика на пшеничното производство в България до средата на 50-те години на века.

Научни резултати с практическа стойност се получили и от изследванията върху въвеждането на нови и непознати дотогава на българското земеделие културни растения, както и на ценни чуждестранни сортове от традиционни за страната растения /ръж, ечемик, картофи, памук, царевица, сусам, анасон, фасул/.

Резултатите от изследванията в това направление давали научна обосновка за широко внедряване на редица земеделски растения и ценни чуждестранни сортове. Постоянно се разширявали посевите на захарното цвекло като суровина на зараждащата се в страната захароварна промишленост. Сортовете кръмно цвекло „Мамут“, царевица „Златен конски зъб“, картофи „Ранни розови“ и „Магнум бонум“ и ръж „Петкусова“ се отглеждали през цялата първа половина на столетието. Унгарската и Провансната люцерна били в генетичната основа на българската люцерна, отличаваща се с висока добивност, дълготрайност и качество. Местният хасковски памук, който се оценявал в сравнителни проучвания с найдобри чуждестранни сортове и произходи, се използвал по-късно като изходен материал в селекцията главно поради своята висока степен на ранозрейност. Проучванията върху културата на слънчогледа се използвали още през годините на Първата световна война и главно след нея за широкото ѝ внедряване като главно маслодайно растение.

Големи научни приноси били направени в областта на фитопатологията. Те са свързани с дейността на основоположника на земеделското опитно дело в България К. Малков. Изследванията върху болестите по културните растения и установяването на средства за борба с тях стояли като първостепенна научна задача в програмата на Земеделската опитна станция в Садово. За около 5–6 години българският учен К. Малков публикувал в български и чужди списания около 50 научни и популярни статии и брошури в областта на фитопатологията и придобил световна известност. Той пръв определил и проучил редица болести по растенията, като черното гниене на сусама, причинявано от две патогенни бактерии, маната по анасона и памука, наречена в негова чест Cercospora Malkoffi. В близко сътрудничество с д-р Бубак от Таборската земеделска академия в Чехия той описал нови болести и по различни диви растения.

За пръв път в България били установени болестите бактериоза по фасула, черницата в памука, чернилка по нахута, бяло гниене по лозата и се определили техните причинители. Голямо практическо значение имали подробните изследвания върху устойчивостта на местните сортове и произходи пшеница срещу мазна главня и установяването на средства за борба с нея. Едно от първите описания на вирусни болести по житните растения в света принадлежи също на перото на К. Малков, назовани от него „червен пригор“ и „жълт пригор“ на пшеницата.

Задълбочени изследвания се извършвали и в областта на лозарството. Те били свързани изключително с изучаване на методите и средствата за борба с филоксерата по лозата, която към края на XIX в. опустошила древното българско лозарство. Предприето било преустройство на лозарството, което се основавало на засаждане на облагородени и вкоренени лози върху устойчиви на филоксера подложки на американската лоза.

Поставило се и добро начало на почвознанието като един от главните клонове на селскостопанските науки. През 1913 г. Н. Пушкаров, публикувал в годишния отчет на новооснованата Държавна земеделска опитна станция в София своето проучване „Почвено-геологичен очерк на Софийското поле“[14].

Създадената ветеринарно-бактериологическа станция в София /1901/ проучвала върлуващите в страната заразни болести по селскостопанските животни, получавала серуми, ваксини и диагностични препарати, препоръчвала мерки за борба с най-опасните болести. Тя извършвала диагностични изследвания /бактериологични, серологични и патоанатомични/ на материали от животински произход и фуражи, устройвала курсове за ветеринарни лекари от практиката. Първите биологични препарати, които станцията създала, са ваксината „май“ против шарка по овцете, серум срещу пастьорелозите /гърлица по биволите, огненица по свинете и холера по птиците/, серум и ваксина срещу антракс, както и туберкулин, малеин и други биопрепарати.

За първи път били описани редица болести по домашните животни, каквито са спирохетозата по птиците и шапът и чумата по говедата. Жертва на инфекция от шап по време на работа в лабораторията станал д-р И. Георгиев. С откриването на база на станцията в с. Лъджакьой /дн. Банево/, Бургаско, и производството на серуми против чума по говедата тази опустошителна за времето болест в България била ликвидирана бързо. Това постижение имало световно значение и се признавало от всички по-изтъкнати учени в целия свят.

Времето от Освобождението на България до края на Първата световна война, когато селскостопанските науки възниквали и получавали организационен и научен статус, протичало плодотворно. Реализирани били редица високи научни постижения.

ГЛАВА ПЕТА

НАУКИ ЗА ЗЕМЯТА

1.

Геология

След Освобождението в Министерството на финансите започнали да постъпват искания от предприемчиви българи да получат разрешение, „запазване периметри“, за експлоатиране на въглища и руди. Към същото министерство се отправял и поток от скални и рудни образци. Съответна служба още не съществувала, нямало и специалисти. През 1880 г. в България се завърнал Г. Златарски /1854–1909/ с диплома от Загребския университет, която му давала права на „гимназиален учител по естествена история“. По време на следването си той помагал на своя учител проф. Пилар при подреждането на сбирките и при полевите изследвания. По негово настояване при Министерството на финансите се създала служба геолог-минералог, която Г. Златарски заел на 1 юни 1880 г. В задълженията на първия български геолог-минералог освен текущата работа влизало „да проучи минералните богатства на страната, както и да изучи нейния геоложки строеж“.

Г. Златарски си поставил за първа задача да се запознае с условията за желязодобиване в Самоков и да предложи мерки за съживяването на тази западаща промишленост. В Държавен вестник /бр. 74, 1880/ ученият описал находищата на желязна руда в Самоковско и условията за добиването и преработката ѝ. Той стигнал до извода, че добиването на желязо в страната по примитивен начин е нерентабилно.

През с.г. в България пристигнал виенският професор Фр. Тоула, за да продължи започнатите преди Освобождението геоложки проучвания. Г. Златарски бил командирован да го придружава из Западна Стара планина. От това общуване и съвместна работа Г. Златарски извлякъл изключително голяма полза. По-късно той продължил самостоятелна теренна работа в Северозападна България.

През 1892 г. Г. Златарски отпечатал в „Периодическо списание“ на БКД първия си научен труд – „Рудите в България“. В него описва първите 45 минерала на България. Г. Златарски извършвал теренни обиколки почти из цялата територия на Княжеството: Етрополско, Плевенско, Търновско, Русенско, Варненско, из югозападните краища. Последователно изпод перото му излизат 17 научни труда, първите от тях – маршрутни описания.

Като служител в Министерството на финансите, владеещ няколко чужди езика, Г. Златарски бил многократно командирован в Западна Европа, за да следи печатането на марки, бандероли и банкноти и сеченето на монети. Той прекарал продължително време в Англия, Франция, Белгия, Австрия, където работел упорито в научните библиотеки и музеи.

В началото на 1890 г. службата „геолог-минералог“ прераснала в Минно отделение при Министерството на финансите, по-късно прехвърлено към Министерството на търговията и земеделието. Г. Златарски бил назначен за началник на това отделение. Ръководил го до началото на 1894 г., когато било създадено „Геологическо бюро“ към Министерството на търговията и земеделието. Г. Златарски станал ръководител на бюрото, но то било закрито през следващата година.

В откритият през 1889–1890 г. отдел по естествена история към Физико-математическия факултет на Висшето училище преподаването по геология било възложено на младия естественик д-р Б. Баев, току-що завършил Женевския университет. След двегодишна преподавателска дейност обаче той починал. През 1893 г. лекциите по минералогия и по петрография се поели от завършилия през с.г. Загребския университет д-р Г. Бончев като извънреден преподавател. В началото на 1894 г. Г. Златарски бил назначен за извънреден преподавател по геология и палеонтология във Висшето училище. От 1897 г. той е редовен професор по геология и палеонтология. За редовен професор по минералогия и петрография бил назначен и д-р Г. Бончев /1895/.

Висшето училище постепенно станало център на геоложките проучвания в България. Обособили се 2 катедри /по-късно института/: по минералогия и петрография и по геология и палеонтология. На работа в катедрите били привлечени: Димитър Аллахверджиев като кустос през периода 1889–1908 г.; Петър Бакалов като асистент през 1908 г. /по-късно станал доцент и извънреден професор/; Петър Андреев като асистент до 1912 г. /загинал в последния ден на обсадата на Одрин/; д-р Илия Стоянов като асистент през 1898 г., след това доцент в катедрата по минералогия и петрография.

Отделението за мините, в което останал на работа само геологът д-р Л. Ванков, по-късно професор по геология в Софийския университет, добило административни функции. Геоложките проучвания на страната се ръководели от проф. Г. Златарски, който междувременно бил избран и за действителен член на Книжовното дружество. Още в началото на кариерата си той си поставил за задача да направи геоложка карта на страната в по-едър мащаб, на която да отрази всички постижения на чужденците геолози отпреди Освобождението и на българските специалисти и главно своите след 1880 г. Във Висшето училище той намерил много добри условия за работа, осигурил средства и започнал да отпечатва лист по лист геоложката карта на България в мащаб 1:300 000. Тази карта станала най-голямото постижение на българската геология през годините до Първата световна война. В разгара на работата Г. Златарски умира /1909/. Последните 4 листа от картата били довършени от проф. Г. Бончев.

Проф. Г. Златарски съставил и редица обобщаващи трудове върху стратиграфията на България: върху горната креда в 4 последователни труда /1904–1905/; върху долната креда /1907/; върху юрската система /1907/; върху триасовата система /1909/; върху миоценската система. Отпечатал и няколко регионални проучвания за Средна гора и за Искърския пролом /1904/; съставил текста на едно обобщение за геологията на България, който бил отпечатан едва през 1927 г. в обем 266 с.

В областта на геоложките науки след Освобождението се проявили още няколко млади български учени – д-р Г. Бончев, д-р Ст. Бончев, Лука Димитров, Д. Аллахверджиев, д-р Л. Ванков, П. Бакалов, П. Андреев, Ил. Стоянов и др. Научните им разработки засягали съществени страни от проучванията на геологията на България: описание на магмените и метаморфните скали в България, геоложки проучвания на Западния Балкан, на Витоша, на Габровско, на Балканския и Пернишкия въглищен басейн, хидроложки проучвания в Меричлерско, Вършец и Сливенско, описване петрографията на Сърнена гора и т.н.

Съществен принос за развитието на българската геология имали и редица чуждестранни учени. Най-голямо значение в тази насока имали теренните проучвания на виенския професор Фр. Тоула, започнати още преди Освобождението и продължили до края на XIX в. В първите години след Освобождението се появили и няколко изследвания върху проблеми на геологията на България на френския учен А. Буе. През този период били публикувани и единични геоложки приноси на К. Фрич, А. Пелц, Х. Шкорпил, А. Занер и др.

Периодът след Освобождението до Първата световна война бил особено благодатен за развитието на българската геоложка наука. Макар и малоброен, научният елит на България развивал едновременно различни направления на геологията. Особено интензивно се работело върху регионалната геология. Теренните проучвания се вършели при тежки условия, върху неточни топографски карти с неудобни мащаби /1:126 000; 1:42 000/. Реамбулираните карти в мярка 1:40 000 се появили значително по-късно. Първоначално се работело по маршрути – наследство от единствено възможния начин на работа от чужденците геолози през робството. Такъв характер носели и първите десетина публикации на Г. Златарски. Бързо обаче се преминало на площни картировки – Искърският пролом, Централна Северна България, Западният Балкан и др.

С предимство се разработвали проблемите на стратиграфията. Това били научните интереси на Г. Златарски през университетския период на работата му. На него се дължат обобщенията за редица скални серии и на всичките в цялост – в неговата „Геология на България“ /отпечатана след смъртта му/, която всъщност представлява стратиграфията на България.

На фона на постиженията на стратиграфските проучвания била изградена „Геоложката карта на България“ на Г. Златарски в мярка 1:300 000. Тя е изключително научно постижение, оказало неоценима помощ при по-нататъшното развитие на геоложките науки и при геоложката практика. Като синтез на знания десетилетия наред тази карта била използвана по най-рационален начин за нови идеи и особено за нуждите на приложната геология.

Петрографските проучвания се разгръщали успоредно със стратиграфските. Тук особено положителна била ролята на д-р Г. Бончев и на възглавяваната от него катедра, с помощници Ил. Стоянов и П. Андреев. Г. Бончев направил и първото обобщение за магмените, а по-късно за неметаморфозните /1915/ и за седиментните скали /1917/. Тези обобщения били извлечени от неговите многобройни регионални трудове за различни области от Южна България. На особено високо научно равнище стоели петрографските разработки на д-р Ил. Стоянов. Ценно регионално петрографско проучване за Високия Балкан публикувал и Н. Пушкаров, преди да се отдаде на почвознанието.

Палеонтологията се развивала за целите на стратиграфията и успоредно с нея. Самият Г. Златарски отделил много сили и време, за да разработи своите палеонтоложки колекции, а по-късно нарочен интерес към палеонтологията проявили Р. Попов, преди да се насочи към праисторията, и П. Бакалов.

Тектониката, макар и възлова геоложка наука, се развила малко по-късно благодарение на усилията на д-р Ст. Бончев, който също работел при много трудни условия. Той съставил геоложка карта на една обширна област от Западна България и изяснил геоложкия строеж на Стара планина.

В областта на приложната геология особено внимание било отделено за развитието на въгледобива. Г. Златарски, като служител в геоложката служба, запазил за държавата въглищното богатство на Пернишкия и Бобовдолския басейн. Неговият колега проф. Л. Ванков провел задълбочени проучвания на Пернишкия басейн. Балканският въглищен басейн бил разпределен между частни концесионери. Сериозни геоложки проучвания в него извършил дьо Зони /1905/, с което насочил правилно експлоатацията му. Появили се редица описания на термоминерални находища.

2.
География

След Освобождението значителен брой учени с ентусиазъм се заели да проучат историята, геологията, географията, етнографията, археологията на България. Най-видно място между тях заел чешкият учен К. Иречек /1854–1918/. Едва 23-годишен, с труда си „Военният път от Белград за Константинопол и Балканските проходи“ К. Иречек се хабилитирал за частен доцент в университета в Прага по география и история на Югоизточна Европа. Този труд, макар и написан въз основа на литературни данни, бил важен за времето си принос към географията и историята на България.

Още като млад учен К. Иречек написал 40 статии, студии и трудове. По покана на българското правителство той пристигнал в България, към която хранел големи симпатии. В сравнение с другите чужденци тогава той имал преимуществото, че още преди да дойде в страната знаел български език.

При служебни и частни пътувания К. Иречек пребродил надлъж и шир Княжество България и Източна Румелия, като се постарал да посети и извърши изследвания в малко известни дотогава области на България. Той написал обемист труд „Княжество България“ /ч. I, „Българската държава“/, в който дал цялостен и системен географски облик на България, изпъстрен с много исторически, археологически, етнографски и други данни. В малка част от текста на този труд се третирали въпросите на орологията, хидрографията, климата, геоложкия строеж, растителността и животинския свят. Но като добросъвестен изследовател той възложил написването на частта за геоложкия строеж на България на проф. Фр. Тоула. Частта за растителността в неговия труд принадлежала също на специалист – Й. Веленовски, който изучавал флората на България.

Доброто познаване на историята на България, на старогръцки, латински, български, а в известна степен и на турски език помогнали на К. Иречек сполучливо да разкрие етимологията на много географски имена. Оригинални за времето си и ценни и до днес са изследванията на проф. К. Иречек относно географията на селищата на България. Той поотделно се спирал на произхода, развитието и характеристиката на селата и градовете. Резултатите от неговите изследвания и досега се използват в науката.

Важно значение имала и втората част на труда „Княжество България“, озаглавена „Пътувания по България“. Тази обемиста книга е подкрепена с твърде много източници, документи, сравнения и др., които давали представа за научното описание, за оригиналния подход на К. Иречек, за приносното разкриване на цялостния географски облик на проучваните територии.

За развитието на географската наука спомогнало организирането на редица институти и служби, като Централен метеорологичен институт, Военнокартографски институт, Дирекция на статистиката и др., които набирали материали и съдействали за проучването на природата, населението и стопанството на България. Но системни изследвания на равнището на тогавашната географска наука станали възможни след организирането /1898/ на Географски институт при Висшето училище в София.

Географията тогава се развила и укрепнала в рамките на Университета чрез преподавателите – възпитаници на университетите в Западна Европа.

Първият преподавател по география в Университета в София и пионер в областта на тази наука в България проф. Ан. Иширков /1868– 1937/ бил ученик и последовател на немските учени Ф. Рихтхофен и Ф. Ратцел, при които специализирал в края на XIX в. Без съмнение той се повлиял от техните концепции за предмета и същността на географията.

По това време географията в България минавала за чисто описателна наука, каквато била представена в учебниците за гимназиите. Затова разясняването на задачите, съдържанието, методологическата същност на модерната географска наука било първостепенна необходимост за българската общественост и особено за студентите. Те трябвало да проумеят, че географията не само описва, но и обяснява причинните връзки и зависимости, обуславящи възникването, развитието и разположението на географските обекти и явления. В това отношение Ан. Иширков останал последовател на географския детерминизъм на своите учители Ратцел и Рихтхофен.

ПРОФ А. ИШИРКОВЪ
БЪЛГАРИЯ

Проф. Ан. Иширков. България. Географски бележки, София, 1910 г. /корица/

Географията първоначално се изучавала като допълнителен предмет от философи, педагози и историци, но от 1909 г. тя за дълго време се свързвала с историята. Така се създал профилът на историко-географа, който много години задоволявал нуждата от учителски кадри по история и география за средните учебни заведения. До края на 1911 г. в Университета били подготвени 55 души с висше образование едновременно по история и география, които станали учители по тези предмети в българските средни учебни заведения. Но от 1912 г. се създала възможност студентите по история и география по време на университетския курс да се ориентират към един от двата предмета и да се дипломират като специалисти историци или географи. Тази диференциация се оказала много полезна за по-добрата квалификация на учителските кадри. От въвеждането ѝ до обявяването на географията като самостоятелна дисциплина през 1924 г. от Университета излезли 105 души, дипломирани като специалисти по география.

Всестранната подготовка на проф. Ан. Иширков по география, етнография и история и необходимостта от научно аргументирана защита на националните интереси на българския народ наложили да бъдат разработени редица географско-етнографски проблеми на населението на българските земи. Още през 1906 г. с публикацията си „Цвиичовите възгледи върху етнографията на Македония" въз основа на данни от гръцката, турската, сръбската, руската, българската и западноевропейската литература логично, научно аргументирано, със спокоен тон на задълбочен, добросъвестен изследовател Ан. Иширков оборил възгледите на сръбския географ Й. Цвиич относно народностната принадлежност на македонските славяни и доказал, че те са българи[1].

Големи за онова време били успехите на българската географска наука по отношение на изследванията на населението и селищата на Добруджа, Западните покрайнини на българските земи, Западна Тракия и Македония. По тези проблеми въз основа на теренни изследвания, литературни, статистически и други данни проф. Ан. Иширков публикувал голям брой статии, студии и отделни книги на български, френски и чешки език. Забележителен е неговият труд „Българите в Добруджа" /фр. ез./, излязъл в Берн през 1919 г. В изследването си „Упътване за изучаване на селищата в българските земи" /1906/ той дал първите системни насоки за географското изучаване на българските селища, съобразно с равнището на тогавашната географска наука. По онова време преобладавали историко-етнографските насоки, а малко внимание се обръщало на икономиката като важен фактор за развитието и състоянието на самите селища. Ан. Иширков отчитал и влиянието на социално-икономическите фактори. Особено ценни са поселищно-географските му из-

Български студенти в Лайпцигския университет, фотография, 1894 г. /прави/: Георги Разлогов, Петър Козарев, Йосиф Фаденхехт, Анастас Иширков, Александър Христов, Димитър Янков, Никола Войнов, Кубрат Каракашев и Йордан Данчев; /седнали/: Павел Недков, Пенчо Славейков, Богдан Чавов, Тодор Черногоров и Цветан Радославов; /полегнали/: Иван Иванчев и Велико Йорданов. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий" – София

следвания за Варна /1904/, Солун /1911/, Охридското езеро и Охрид /1915/ и др.

След организирането на Географския институт при Софийския университет в продължение на 17 години, успоредно с цикъла на икономико-географските науки се развивал и цикълът на физико-географските науки. Необходимостта от цялостно проучване на географията на България налагала проф. Ан. Иширков да чете лекции и да извършва проучвания и по физическа география на България. Той направил редица публикации върху тектониката, релефа, климата и водите на нашата страна.

Голямо научно и практично-приложно значение имали и хидроложките изследвания на този учен през периода 1900–1914 г. Те засягали много водни обекти в България – реки, езера, блата, карстови, минерални и други извори, подпочвени води. Въз основа на теренни изследвания той направил подробно и точно описание на всички реки в България. Трудът на Ан. Иширков „Хидрография на България“ /1909/ бил единственият хидрографски справочник, твърде много използван във връзка с водностопанските и водноснабдителните мероприятия у нас[2].

В резултат на многобройните теренни изследвания и анализ на статистически и други данни от вече организираните в страната институти и служби Ан. Иширков написал първата модерна за времето си „География на България“, богато илюстровано и луксозно издание, публикувано във връзка със Славянския конгрес в София през 1910 г. В този труд той последователно разглеждал положението, границите, орогеографията, хидрографията, климата, растителността, животинския свят, народното стопанство, населението и поселищните отношения на България.

Първият физикогеограф в България бил проф. Жеко Радев /1875–1934/. През 1906 г. той постъпил като асистент в катедрата по география, а през учебните 1911/1912 и 1913/1914 г. специализирал при видния физикогеограф А. Пенк в Берлинския университет. През 1915 г. бил избран за доцент. Заслугите на проф. Ж. Радев към българската географска наука са предимно в областта на геоморфологията и главно в глациалната и карстовата морфология. Новите схващания за теоретичната геоморфология, изложени във встъпителната му лекция „Задачи и методи на геоморфологията“ били на равнището на тогавашните знания в тази наука. Той бил привърженик на американската геоморфоложка школа на М. Дейвис, както и на учението на своя учител А. Пенк за преобладаващото влияние на денудацията /оголването/ в морфогенетиката на земната повърхнина и по-слабото участие на геоложкия момент. Голямо образователно и практично-приложно значение имат неговите проучвания върху картометричните приноси при изучаването на България и върху карстовите форми в Западна Стара планина.

През периода от Освобождението до края на Първата световна война се поставили основите на географската наука в България и се извършили първите изследвания от български учени географи.

3.
Геодезия и картография

България заема изключително важно местоположение на Балканския полуостров. Ето защо картографията на полуострова включва до голяма степен историята на българската държава.

През Освободителната война Генералният щаб на Действащата руска армия взел решение да се създаде топографска карта на България, която да спомогне за икономическото и културното развитие на страната и да задоволи нуждите на отбраната. Развитата от австрийските геодезисти триангулация в 1854–1855 г. в Румъния обхванала десния бряг на Дунав от Видин до Черна вода само с няколко точки. Затова още със започването на военните действия Генералният щаб на Действащата армия пристъпил към създаването на триангулация, която да послужи за основа на топографската карта. Геодезическите измервания се извършвали едновременно с настъплението на войските. Резултатите от тях съставлявали 25 тома с 3811 с., които са в ръкопис и се пазят в архивите на Руския геодезически отдел. Под редакцията на М. Н. Лебедев били отпечатани „Записки военно-топографического отдела Главного штаба“, съдържащи следните части: измерване на базите, описание на триангулацията в България, астрономични работи в България, отклонение на отвесните линии на Балканския полуостров и пр.

Обширната снимачна дейност на руските военни топографи поставила началото на нова епоха в картографията – епохата на строго научната карта, почиваща на триангулацията и топографските снимки.

За ръководител на астрономическите и геодезическите измервания при Главната квартира на Действащата руска армия бил назначен полковникът от Генералния щаб А. Йерендфелд. В негово подчинение бил придаден полковникът-геодезист от Генералния щаб М. Н. Лебедев, произведен по-късно в чин генерал. Под негово ръководство и при непосредственото му участие били извършени всички проектантски, измерителни и изчислител-

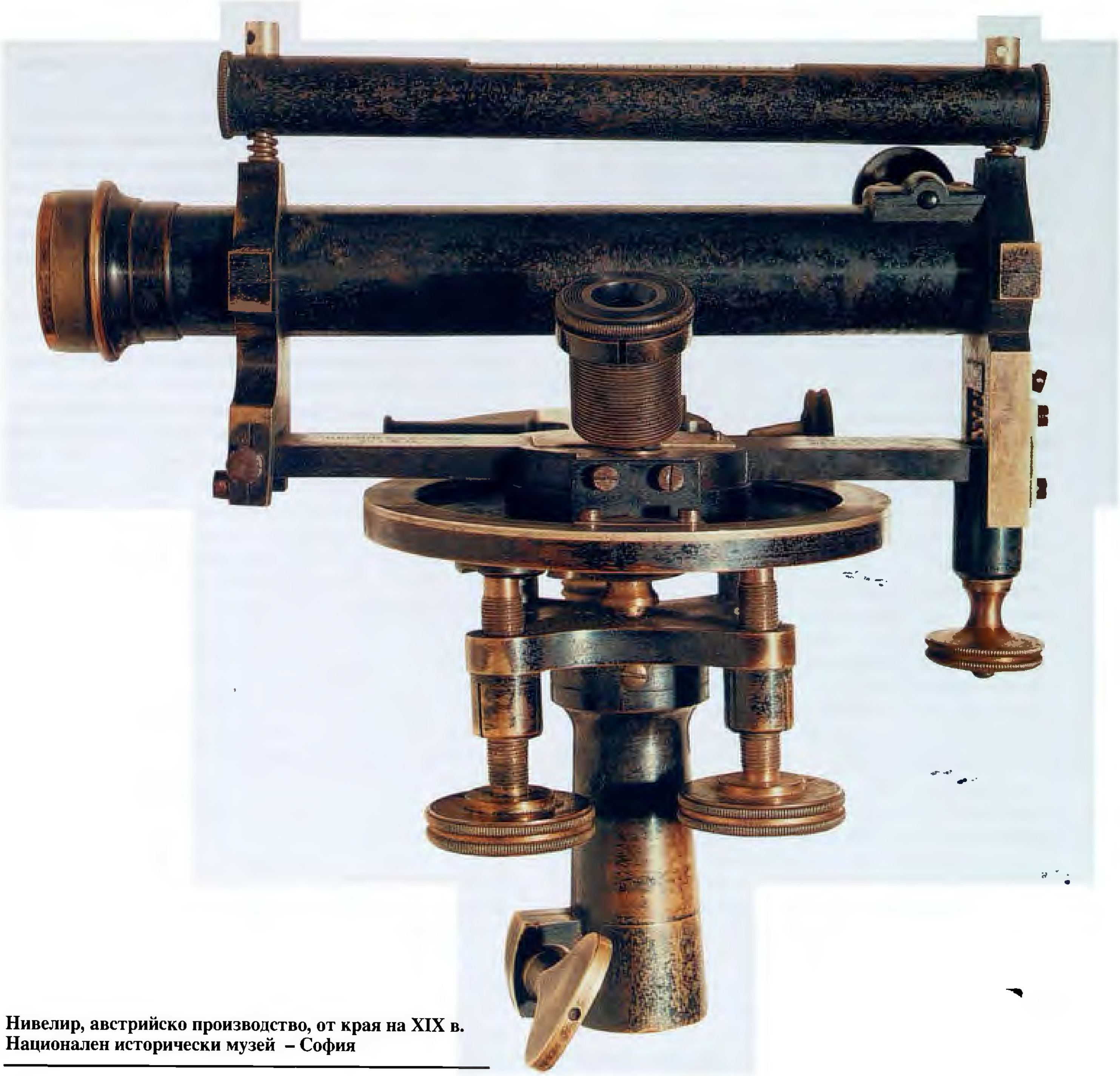

Нивелир, австрийско производство, от края на XIX в.
Национален исторически музей – София

ни работи по триангулацията на България.

Полските работи по триангулацията започнали през септември 1877 г. с 3 универсални инструмента и трима наблюдатели: полк. Лебедев, пор. Рутов, щабс-капитан Ленченски. През 1878 г. щабът на триангулаторите бил увеличен на 8 – с капитан Калугин, щабс-капитан Балтенки, поручиците Чекстер и Зайченко и придворния съветник Андреев. Тяхната дейност приключила към края на 1879 г. Общо били определени 1274 триангулачни точки. За ориентиране на триангулацията, през 1878–1879 г. от джамията в Кюстенджа били извършени астрономически наблюдения в България. Изчислителните работи за определяне на географските координати на триангулачните точки започнали от ноември 1879 и завършили окончателно през май 1883.

Създаването на триангулация в извънредно кратък срок в непознатата за руските геодезисти страна и без използването на точна карта, при извънредно тежки климатични, теренни и военни условия било забележително дело. За успеха на тази колосална по обем работа извънредно много допринесъл полк. Лебедев, притежаващ голяма теоретическа и практическа подготовка по геодезия, военна топография и астрономия. Той бил амбициозен и изключително работоспособен човек.

За задоволяване нуждите на бойните действия през Освободителната война били необходими карти в по-едър мащаб, които подробно и точно да отразяват релефа на местността. Затова към всеки корпус се придавали по двама топографи, а към Главната квартира на Действащата руска армия – специална военнотопографска секция в състав един ръководител и 16 топографи.

Топографската секция от октомври 1877 до септември 1878 г. се ръководела от полк. Артамонов от Генералния щаб. Топографската снимка на Източна България се извършвала под ръководството на полк. Жданов от Генералния щаб. При започване снимката на Източна България за по-голямата част от този район триангулачните и астрономическите измервания вече били налице, което дало възможност планшетите да бъдат правилно ориентирани и ограничени по меридиани и паралели. Всеки планшет обхващал площ приблизително 400 кв. км. Топографската снимка на Западна България била направена под ръководството на полк. А. Йерендфелд.

Въз основа на триангулачните и топографските работи Генералният щаб издал в 1882 г. известната под името „Петверстова карта на България“ в мярка 1:210 000, състояща се от 62 листа, от които всеки лист обхващал по 45' дължина и по 30' ширина. През 1892 г. била издадена „Триверстова карта на България“ в мярка 1:126 000, също от 62 листа. За начертаването на тази карта била възприета проекцията на Воппе.

За нуждите на новоосвободена България Русия предоставила фотографски копия на картата в мярка 1:105 000 и отпечатъци за картографски оригинали в мярка 1:126 000. Въз основа на тези дребномащабни карти Географският институт в България създал карта в мярка 1:42 000 – едноверстова, карта 1:50 000 и карта в мярка 1:40 000.

Като проявили прецизност, много воля, бърза и всеотдайна работа руските военни топографи изготвили една от най-добрите карти на България в края на XIX в.

По-нататък в Княжеството геодезията и картографията се развивали в две посоки – за нуждите на отбраната и за стопански цели. Снимките на населените места обаче се извършвали от различни лица с малка подготовка. Липсвала специална служба, която да ръководи и провежда единство в измерванията, както и да извършва необходимите проверки.

В 1903 г. се открила първата кооперативна планоснимачна служба при Врачанската окръжна постоянна комисия. Узаконяването на кооперативния начин на планиране на селата станало с „Правилник за кооперативното планиране и урегулиране на селата в Княжеството“, изработен от Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията и одобрен с указ, публикуван в „Държавен вестник“[3]. С узаконяването на снимачните бюра, работата по планирането на селата и малките градове само за няколко години отбелязала успех. В техническо отношение планоснимачните бюра се ръководели от отделение „Благоустройство“ на министерството, което за целта издало „Практически упътвания за прилагане и поддържане на плановете на населените места“ и „Практически упътвания за нивелация на населените места“.

Най-голяма заслуга за планирането и благоустрояването на населените места в България след Освобождението имал безспорно арх. Георги П. Ненов /1862–1935/, роден в Ловеч, следвал в Петербургския институт за граждански инженери /1885–1886/ и завършил архитектура в Белгия /1889/, където получил диплома за инженер-архитект. Той сложил началото на планирането и благоустрояването на селищата в страната и е автор на Закона за благоустройството на населените места в България. Организирал е техническите служби по благоустройство. През своята 35-годишна дейност изработил регулационни планове на 80 града и около 1000 села, като на много от тях лично направил снимка. В списанието на Българското инженерно-архитектурно дружество /БИАД/ публикувал много статии, с което обогатил българската техническа литература.

България била първата страна на Балканския полуостров, която приложила стереофотограметрията – извършване на снимки с цел съставянето на топографски карти и планове. През юли 1912 г. под ръководството на капитан Ед. фон Орел от Виенския военнокартографски институт се провели полските фотограметрични работи на водосборния басейн на р. Струма, обхващащ площ около 100 кв. км. Въз основа на тези снимки били съставени топографска карта в М 1:20 000 и топографски план в М 1:2000.

През войната 1915–1918 г. били изготвени земно стереофотограметрични снимки на Беласица и Южния фронт, между Скопие и Битоля, необходими за прокарване на жп линия.

През първите две-три десетилетия след Освобождението започнало значително строителство на пътища, железопътни линии, промишлени, административни и жилищни сгради, благоустрояване, водоснабдяване и канализация на населените места и други мероприятия. Ценна помощ в началото оказали руските и пристигналите от славянските и други страни архитекти, инженери и техници, както и завършилите в чужбина български инженери и архитекти. Чувствала се обаче голяма нужда от земемерни кадри. Затова през 1881 г. се създала двугодишна земемерна школа, издържана от Министерството на вътрешните работи.

За да се отговори на нуждата от технически кадри, през 1909 г. в София се открило специално учебно заведение като клон от Първа мъжка гимназия, с два отдела – строителен и земемерен. От 1911 г. това учебно заведение в София се именувало Държавно средно техническо училище.

В освободена България картографската дейност се поела от Министерството на войната. Държавният географски институт, основан в София през 1891 г., бил многократно преименуван съобразно с различните разбирания за неговите функции и назначения: Топографско отделение при Генералния щаб /1891/, Статистическо-топографско отделение при Генералния щаб /1895/, Картографическо и топографическо отделение при Щаба на армията /1901/, Военнокартографически институт при Щаба на армията /1906/, Топографическа и картографическа част при Щаба на армията /1910/, Географски институт при Министерството на войната /1919/.

През 1890 г. Г. Я. Кирков завършил школата за запасни офицери, а от 1892 до 1895 г. и курса по картография във Виена. След идването си в България той станал началник на Статистическо-топографическото отделение при Генералния щаб през 1896–1897 г.

На първо време новосъздадената българска войска използвала руските карти. Въз основа на тях били създадени всички карти, използвани в Балканските войни /1912–1913/ и Първата световна война /1915–1918/.

Особено ценна е картата на България от 1892 г. в М 1:420 000, изработена от Георги Кривошиев. Тя обхваща всички земи, в които живеели българи – Северна и Южна България, Добруджа, Одринския вилает и Македония. На нея са отбелязани главните и второстепенните шосета, коларски и междуселски пътища, всички градове, села, колиби, манастири и пр. Картата „Княжество България“ в М 1:500 000 била издадена в София през 1890 г. от Я. Ковачев.

Създаването на Катедра по география в Софийския университет допринесло за развитието на географията, картографията и геодезията. С течение на времето израснали подготвени научни работници. Един от първите специалисти по геодезия, картография и геофизика бил Й. Ковачев, който през 1917 г. станал хоноруван професор по математическа география. Автор е на научни статии, публикувани в България и чужбина.

4.

Океаноложки изследвания в българския сектор на Черно море

Изследванията из областта на океанологията на Българското черноморие непосредствено след Освобождението имали предимно картографски и хидрографски характер. Руските военни топографи съставили сравнително подробна карта на България, в която са уточнени релефът на морския бряг и положението на крайморските лимани и устията на реките. По-късно във връзка с преместването на базата на малката българска военна флотилия от Русе във Варна лейт. Н. Недев през 1897 г. извършил подробни изследвания с ръчен лот на дълбочините във Варненския залив и съставил батиметрична карта.

През 1894 г. започнали да се извършват метеорологични наблюдения и по Черноморското крайбрежие. През 1895 г. към тях се прибавили хидрологичните наблюдения върху промените на нивото на морето по пегели /водочетни стълбове/, установени във Варненското и Бургаското пристанище.

Ориентировъчно геоложко-петрографско описание на Черноморското крайбрежие от н. Емине до Приморско дал Г. Бончев /1900/ в статията си „Петрографски бележки за Черноморския бряг“.

Кратки геоложки данни за мочурливата ивица между морето и Варненското езеро въз основа на 4 сондажа, извършени с оглед прокопаването на плавателния канал „Залив-езерото“, се съдържат в статията на подполк. С. Добревски „Каналът Черно море – Девненското езеро“, публикувана през 1910 г.

Първите океаноложки изследвания на откритите черноморски води пред българския бряг се провели от комплексната руска експедиция през 1911 г. с кораба „Гайдамак“. Хидрологичните данни били изложени в работата на А. Лебединцев и М. Тихий /1912/ „Материалы по гидрологии Черного моря у берегов Болгарии и Румынии“. Те обхващали хлорността, солеността, температурата и плътността на черноморските води през август и септември в редица станции, разположени до 50 мили от брега. Не липсвали данни и за крайбрежните и заливните води – до н. Калиакра, във Варненския залив, в Бургаския залив, край Несебър и Созопол, а също за водите на някои езера. Проучванията на крайбрежните езера, въпреки че се отнасят към лимнологичните изследвания, имали известна връзка с океанологията. През периода 1879–1918 г. в България към тях бил проявен сравнително по-голям интерес, отколкото към чисто океаноложките проучвания.

През 1897 г. лейт. Стойков извършил подробно изследване на дълбочината на Варненското езеро, тогава напълно сладководно, като излишъкът на езерната вода се изливал в залива чрез плитката, заблатена река Варна. През 1905 г. проф. Ан. Иширков публикувал статия за това езеро, като използвал морфометричните данни на Атанас Стойков. Той също цитирал мнението на руския геолог Соколов за лиманния произход на езерото и привеждал резултатите от анализите на химика Найденович, че съдържанието на солите в 1 л варненска езерна вода е 0,35 г, предимно калциев карбонат, и че във водата се констатира освен това присъствието на разложени органични вещества, амоняк, нитрати и силициев двуокис.

След прокопаването на плавателния канал, освен посочените изследвания на Лебединцев и Тихий, разпределението на солеността във Варненското езеро се проучвало от инж. Л. Божков през 1918 г., като резултатите били обнародвани по-късно.

Хидрохимични анализи на водата от свръхсоленото езеро Балчишка тузла се извършвали от Найденович през 1905 г. Съдържанието на солите /сух остатък/ в 1 л вода се оказало 64,30 г.

Геохимичните и хидрохимичните изследвания на К. Русев на дънната тиня /лечебна кал/ от същата тузла през 1907 г. показали наличието в тинята на 25,7% гелна /порова/ вода. В нея количествено са определени хлориди, сулфати, свободен и бикàрбонатен въглероден двуокис, силициев двуокис и др. През 1909 г. д-р П. Стоянов правел опит върху радиоактивността на дънната тиня от Балчишката тузла, като изнесъл данните от хидрохимичните, геохимичните и радиологичните изследвания по-късно в статия за калолечението /1911/.

ГЛАВА ШЕСТА

ЛИТЕРАТУРА И ИЗКУСТВО

1.

Литература

ПРЕЗ 80-ТЕ И 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX в. Господстваща фигура по това време останал Ив. Вазов – най-плодовитият творец и най-авторитетният писател на десетилетието. Той създал произведения, които са класически за българската литература, прекрасни творби, свързани с миналото: одаистичните поеми „Епопея на забравените“ /1881–1883/, спомените „Неотдавна“ /1881/, повестите „Немили недраги“ /1883/ и „Чичовци“ /1889/. Ив. Вазов пишел и много стихотворения с главна тема все България и българската природа.

През 80-те години З. Стоянов написал знаменитите „Записки по българските въстания“ /1884–1887/. Това са несъмнено най-ярките прояви на интереса към миналото, което привличало и други автори. П. Р. Славейков създал трагичната си поема „Старозагорчанката“ /1883/, К. Величков – разказа „Заточеник“ /1885/.

Би могло да се каже, че духът на българския писател витаел сред сенките на близкото бурно и отшумяло време. От недалечните битки идвали въодушевленията и мощните вълни на хуманизма. Така в българската литература се сплитали реалистичност и романтичен полет. Ив. Вазов бил и реалист, и романтик, възхитен от народните борби, преценяващ правдиво народното битие. Наложила се и друга особеност: по-голямата близост до народния бит. Настъпила промяна и в художествеността: характерите в прозата станали по-индивидуализирани, подобрил се белетристичният език.

Създали се два културни центъра: София и Пловдив. При това в столицата на Княжеството през първите години културният живот бил по-беден, отколкото в полузависимия още Пловдив. В началото на 80-те години в нея живеели писатели като Ц. Гинчев и Михалаки Георгиев, временно идвал от Пловдив Св. Миларов, който четял сред познати своята патриотична драма „Падането на Цариград“. П. Р. Славейков бил за малко време в София и след суспендирането на Конституцията се преместил в Пловдив. Там били Ив. Вазов, К. Величков, З. Стоянов. В Пловдив са написани някои от най-хубавите творби на Ив. Вазов. Изобщо София била държавно-политическият център. В столицата се занимавали с устройството на освободената част от България, работели се закони и правилници. Пловдив бил повече зает с културни въпроси, повече допринасял за създаване на новата следосвобожденска литература.

Заслужава да се отбележи наред със спомените за миналото, с колебанията към драмите и конфликтите на съвременността и друго – големият полет на националното самосъзнание в българската творческа мисъл. Ив. Вазов възпял свободата. Тъкмо през тези години той възкликнал: „Не се гаси, туй що не гасне“. Той уловил духа на отрицателното, усетил дребнавостта, жалките практически цели на новоизскочилата на сцената личност. Неизтощим в усилията си да напътства, той писал дори сатирични произведения. Всичко това наред с „Епопея на забравените“, наред с творби, в които оптимизмът живеел с въодушевлението на отминалата епоха. Така в първите години на новото време Ив. Вазов се явил като продължител на предосвобожденския хуманизъм. Негов народен и човешки идеал бил патриотизмът на В. Левски.

В рамките на критицизма се движел З. Стоянов, особено с публицистиката си. Писателят отвръщал постепенно поглед от миналото, сепнат от тъжни предчувствия за съвременния му живот, се вглеждал в неизвестността.

Творческият дух на епохата се изострил през 90-те години на XIX в. Тогава българската литература се насочва от нови, модерни идеи. В нея вече по нов начин се тълкували и нашето минало, и съвремеността. Това се вижда в творчеството на Ст. Михайловски, П. К. Яворов, Ал. Константинов, П. П. Славейков, А. Страшимиров, в ранния Елин Пелин. Онова ново, оригинално българско и общочовешко, което се появявало, се откроява главно в творчеството на Ст. Михайловски, П. П. Славейков и Ал. Константинов.

Всички тези неспокойни духове, провъзгласители на нравствени норми, имали своята социална и духовна основа в българския живот – вече по-богат и по-разностранен, обладан от новото, което навлизало в живота на народа и на столичния град.

Настъпила важна промяна в материалните условия. През 90-те години София вече имала вид на малък, пъстър столичен град. Появили се предвестници на техническия напредък като например онзи „омнибус“, който с петролна лампа на тавана и тройка коне циркулирал между София и „курортното село Княжево“.

Докато през 80-те години почти нямало творческа интелигенция, художници, артисти, а само писателите представяли духовния живот на нацията, през 90-те години се зародила разнородна артистична интелигенция. Появили се различни идейни течения. Т. Влайков станал родоначалник на народничеството у нас. Руски възпитаник, той вярвал в спасението на потъналия в невежество и нищета народ чрез просветата. Дошли в България и теоретици народници от типа на руските емигранти Минцес и Пасманик. Зародило се и социалистическото течение. Наистина социалистите били с различни нюанси, от различни направления: от сиромахомилите като Сп. Гулабчев до Я. Сакъзов и Д. Благоев.

Твърде пъстра била картината на това богато с духовни начинания ново десетилетие. То се характеризирало и от критика на действителността, и от оптимизма на „абсолютното добро“ у Ив. Вазов, от тъжно-веселия демократ Ал. Константинов, от отрицателя и скептика Ст. Михайловски, до модерниста П. П. Славейков, поклонник на вечната красота и провъзгласител на нейните норми, до младия още П. К. Яворов.

Алеко Константинов, фотография. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

Важна особеност на епохата било „откриването“ на селото от художествената литература. Докато литературата отпреди Освобождението рисувала предимно човека от града или по-точно градското селище, Каравелов виждал героите си в и около Копривщица, Ив. Вазов даже и през 80-те години – в и около Сопот, то литературата на 90-те години, освен градската тема, характерна примерно за изобличителя Ал. Константинов, открила и селото. Това откривателство започнало още с наивните разкази на Т. Влайков и М. Георгиев,

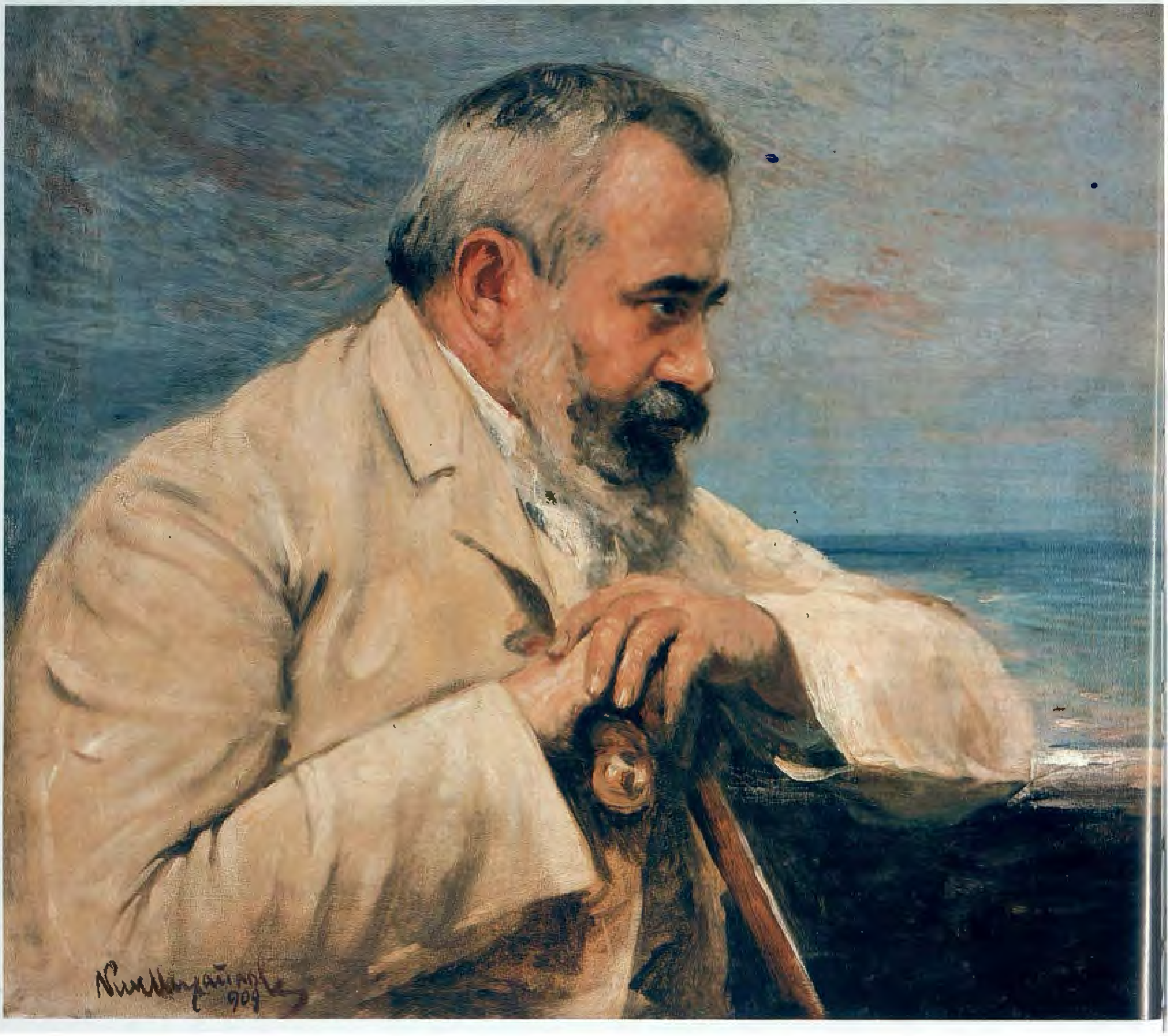

Никола Михайлов. „Портрет на Пенчо Славейков“, 1909 г., м. б. Национална художествена галерия – София

продължавало с творчеството на А. Страшимиров и достигнало в края на десетилетието и началото на века върховата си точка с Елин Пелин.

Цяла генерация писатели прониквали в интимния и социалния живот на селото и изследвали една вече нова психология, недоопозната в художествената литература. Вниманието било привлечено от обстоятелствата, че настъпило времето на разпадане на селската задруга и първоначално натрупване на капитал, че селото станало фактор в социалните и в политическите борби.

Българската селска белетристика в началото познавала леките сантиментални сюжети. Героите на Т. Влайков са наивни и простодушни, с първични емоции и с първично разбиране за морал и човещина. В тях, както и при героите на М. Георгиев, личало патриархалното съзнание, смутено от драмите на новото време. В творбите на А. Страшимиров обаче героят гледал отчасти опозиционно и презрително наоколо си, макар обезсилен от потискащата го действителност. Героят на Елин Пелин мисли, вълнува се и страда, той е личност с богат духовен свят. За десетина години – „Ратай“ на Т. Влайков излиза през 1892 г., а Елин Пелин пише „Ветрената мелница“, „Задушница“, „Андрешко“, „Гост“, „Спасова могила“ в началото на века – еволюцията била голяма. Подчертано нееднаква била и изобразителната система – Т. Влайков е предимно очеркист, докато Елин Пелин вече е овладял майсторството на психологическия анализ, синтетичната форма на разказа.

Реализмът в българската литература завоювал нови дълбочини и разрешил неподозирани преди задачи. Най-характерното явление било богатството на насоките. Безспорно преобладавало течението на критическия реализъм с Ив. Вазов, спечелил си вече огромна популярност, с Ал. Константинов с неговия жив и темпераментен изобличителен хумор, със забележителната изобличителна творба „Бай Ганьо“, със Ст. Михайловски, както и с писателите, които се насочвали към проблемите на селото – Т. Влайков, А. Страшимиров, Елин Пелин. В поезията се налагали „модерните“ – главно П. П. Славейков и П. К. Яворов. Така реализмът на епохата е с твърде разнообразни тенденции и с нееднакъв характер. П. П. Славейков стоял на противоположния полюс в сравнение с Т. Влайков. Той не само избягвал битовизма, но и го надмогнал, създал творчество с национален и общочовешки характер, въвел „европеизма“ в българската литература. Неговият реализъм, макар и със силни критически нотки, би могъл да се определи и като реализъм от „нов тип“, „етичен“ и „психологически“ реализъм. Разнообразието на мотивите в творчеството му било характерна особеност и на автора, и на епохата.

През народничеството и неговата идеология, изискваща подвижничество и жертви за страдащата и онеправдана селска маса, преминали Т. Влайков, отчасти М. Георгиев и А. Страшимиров. Особено Влайков настоявал за търпеливата жертвеност на интелигента.

Времето благоприятствало и за влиянието на социализма върху литературата. В началото на 90-те години Цанко Церковски бил пропагандатор на социалистически идеи, а по-късно станал един от ръководителите на демократическото селско движение. А. Страшимиров бил искрен привърженик на социалистическата мечта за преустройство на света. Дори Ст. Михайловски в „Пролог към живота на робите“ изразил своето уважение към социалистическото учение.

П. Ю. Тодоров писал сантиментално-бунтовни разкази в духа на социализма. П. К. Яворов бил организиран социалист и е трудно да си представим неговата бунтовническа „лермонтовска“ душа без силното влияние на социалистическата идея. Към поетите социалисти принадлежал в началото и К. Христов. През 1894 и 1895 г. в социалистическото списание „Дело“, редактирано от В. Благоева, той напечатал първите си стихотворения, както и някои преводи на Байрон и Лермонтов. Той създал в началото на XX в. и образи, проникнати от духа на съмнение в правдата на съществуващия строй, сочел идеи, близки до тези на социализма /разказът му „Душата на учителя“/.

През 1896 г. без примес на народничеството, като студент в Нанси, Димитър Полянов написал пролетарско-революционно стихотворение „Срутените кумири“. Поетът говори в него за онова, което животът следвало да събори – бога, казармата и капитала. Малко по-различен от Д. Полянов бил Г. Кирков. Той е по-близо до всекидневната действителност и е повече реалист, устремен към живите и реални отношения. Неговите герои са представители на една позната битова среда. Най-често от тяхно име сам авторът изричал новите слова като философ, сатирик на нрави, тълкувател и на традиционни, и на нови човешки отношения.

Социализмът влияел различно върху литературата, без да става обаче „художествен мироглед“ и да прераства напълно в творческо съзнание. Поради това посочените писатели освен Полянов и Кирков не принадлежали към тогавашната пролетарско-революционна литература.

Времето на 80-те години, през което господствали патриотичните идеи, било отминало. Умовете навлизали в по-сложни сфери, в различни философски области, доскоро твърде далечни и чужди на българина. Българските писатели открили Европа с нейната естетика, философия и литература и смятали, че без тяхното влияние българската култура не би могла да се развива напред. Засилва се превеждането на чужда литература: художествена и философска, която открила един нов свят. Заговорило се за Ницше и Щирнер, за индивидуализъм и за индивидуалистична естетика.

ПЪРВИТЕ ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ ОТ XX в. Началото на XX в. сочело примери за близост с 90-те години. Приемствеността била подчертана, като гражданската отзивчивост нараствала у някои от по-младото поколение, като Елин Пелин, Георги П. Стаматов, П. К. Яворов със стремежа им към правдиво изобразяване на живота.

Едно малко изключение били смътните предчувствия на П. К. Яворов, отклоненията у П. П. Славейков към етичен реализъм, към творчество, от чиито общочовешки теми все пак лъха нещо скъпо, родно. От началото на века увлеченията в социализма угасвали при някои, но се засилвало друго – бунтарско настроение под влиянието на революционното движение в Македония и Одринско. На него отдават перото си А. Страшимиров – той редактирал в. „Реформи“ /1901–1902/ – и П. К. Яворов, който изоставил провинцията и телеграфо-пощенския апарат, за да издава революционния македоно-одрински лист „Дело“ /1901–1902/. Христо Силянов не само активно участвал в македоно-одринското революционно движение, но бил талантлив публицист и поет, участник и по-късно историк на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г., а поетът Ю. Розентал загинал като четник в Македония.

Революционното освободително движение на българите в Македония и Одринско започнало да кръщава с огън и меч духовете. То тласкало личността към саможертва и към страдание. Македония присъствала в творчеството на Ив. Вазов още през 90-те години. За българския писател тя е част от земята ни, македонците са родни братя, които носят кръста на жестокото страдание, както са го носили доскоро и неосвободените българи в Княжеството.

Каузата на Македония станала съдба на П. К. Яворов. Тоя харамия-четник продължавал Хр. Ботев и с творчеството си, и с революционните си скитания из планините на Македония. И дори когато символизмът овладял духа на поета Яворов, Македония си останала за него една светиня и мъченица. Стихотворенията му, посветени на борбите на българите от Македония, са характерни с дълбоко патриотични чувства на обич и синовна преданост. Такъв е Яворов и в своите „Хайдушки копнения“, посветени на Гоце Делчев.

П. К. Яворов не бил сам. И други български писатели посветили перото си на святата за българското сърце македонска земя и на борбата за нейното освобождение. По пътеките на символизма като драматург се лутал и А. Страшимиров, но у него не угаснала любовта към поробените братя.

Началото на века напомняло 90-те години и все пак имало нещо ново. Тук-там угасвали и гражданският патос, и критичността към съвременността. Това се усетило особено в творчеството на такъв голям реалист като Ив. Вазов. Той се оттеглил в лоното на българската природа и слисан от красота, изповядвал възторга си: „Великата рилска пустиня“ /1904/, „В недрата на Родопите“ /1904/, „Утро в Банкя“ /1905/. Вазов потънал в легендите и преданията на историята. Редят се неговите творби: „Светослав-Тертер“ /1907/ – роман, „Иван Александър“ /1907/ – повест, „Борислав“ /1908/ – драма, „Легенди при Царевец“ /1910/ – стихотворения. Сатирикът и баснописец Ст. Михайловски, получил „народна пенсия“ през 1906 г., се отдалечил в сферата на философски съзерцания. Списанието „Мисъл“ продължавало да воюва за независимостта на писателя от обществения живот. Утвърждавало се схващането, че условията на живот са вече различни от тези през Възраждането. Тогава действителността властвала над твореца и създаденото от него се раждало под нейното непосредствено влияние. В началото на новия век настъпило времето, когато творецът – с чисто художническите си цели – може да властва над действителността.

П. П. Славейков отишъл твърде далеч в тази насока на мислене. В предговора към второто издание на стихотворенията на П. К. Яворов /1904/ той бил съвсем категоричен: осъдил участието в обществените борби, осъдил социалната поезия. Индивидуализмът вземал превес и във второто издание на неговите „Епически песни“ /1907/, като поетът изоставял голяма част от предишните си критико-реалистични творби. Като продължавал да работи над своя национален епос „Кървава песен“, той се отдалечавал от вълненията и изживяванията на народа в момента. И тъкмо през тези години П. П. Славейков написал едни от най-хубавите си произведения, които отпечатал в стихосбирките „Епически песни“ /1907/, „Сън за щастие“ /1907/ и „На острова на блажените“ /1910/. Те са един от върховете на българската литература.

От началото на века се забелязвал силен интерес към западната литература и култура, и то предимно към сътвореното от съвременни западни писатели, преди всичко символистите. Мнозина заминавали на Запад благодарение на щедрото съдействие на министъра на просветата проф. Ив. Шишманов /от 1903 до 1907/. Този благороден и далновиден литератор командировал във Франция Елин Пелин и П. К. Яворов, в Германия – К. Христов. Освен д-р Кр. Кръстев и П. П. Славейков на Запад бил и П. Ю. Тодоров. От младите Теодор Траянов следвал във Виена и останал известно време в Германия; Николай Лилиев следвал в Лозана, а после прекарал известно време в

Пейо К. Яворов, 1910 г., фотография Димитър А. Карастоянов – София. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

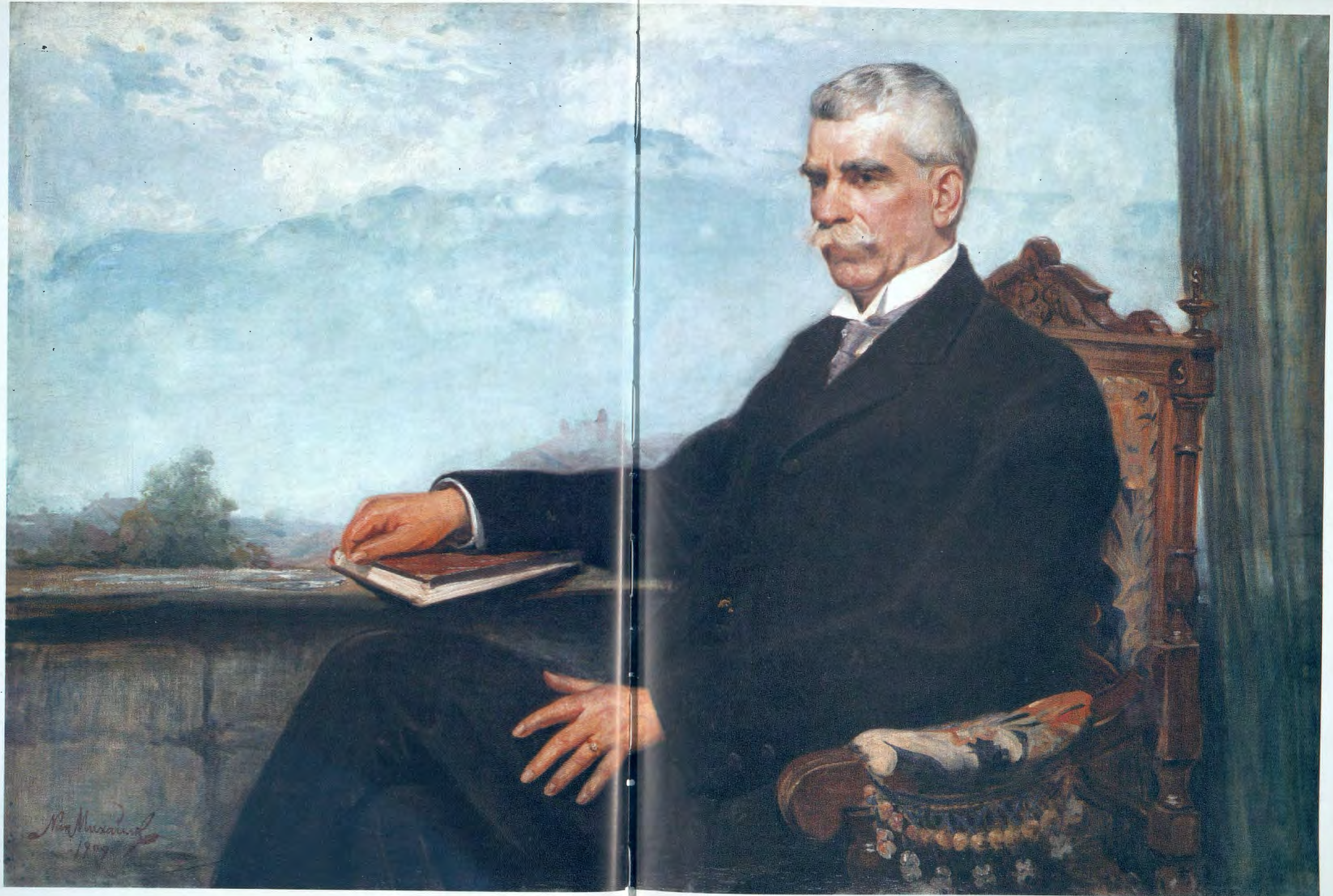

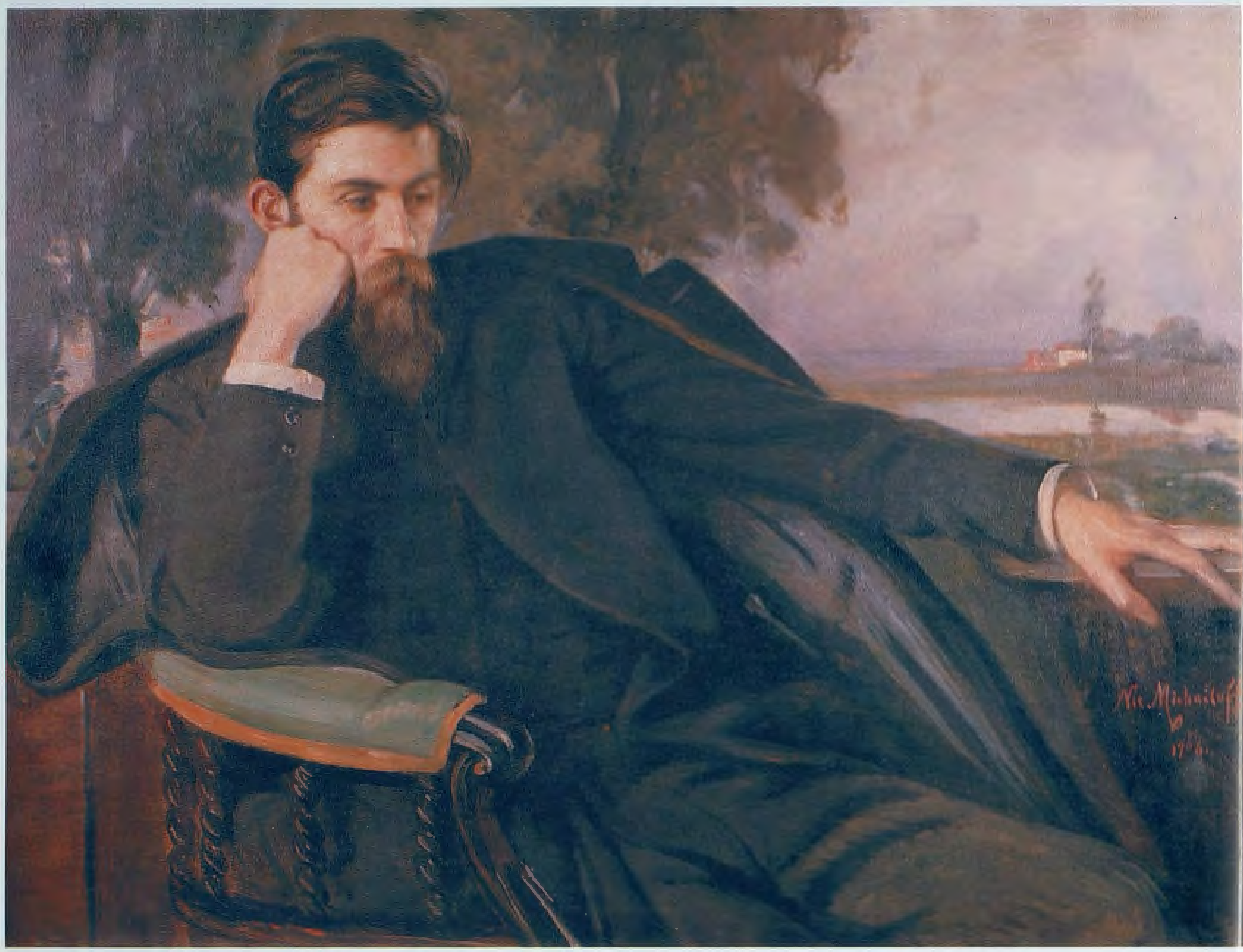

Никола Михайлов. „Портрет на Иван Вазов", 1908–1911 г., м. б. Национална художествена галерия – София

Никола Михайлов. „Портрет на писателя Петко Ю. Тодоров", 1908 г., м. б. Национална художествена галерия – София

Париж и в Мюнхен. Успоредно с този пряк допир със Западна Европа оттам нахлувала модерна художествена литература в превод, а нерядко и в оригинал.

В България П. К. Яворов е първият символист. Скоро обаче наред с него се наложили и други млади автори, увлечени от школата на символизма като Т. Траянов, Димчо Дебелянов, Н. Лилиев. Разбира се, не всички писатели, които се влияели от западната култура, следвали внушенията тъкмо на символизма. Мнозина се увличали общо от духа и културата на Европа, от богатия духовен климат на Франция или Германия.

Българските символисти преминавали от списание в списание или временно се групирали и създавали свои издания. Първите им произведения, като изключим П. К. Яворов – сътрудник на „Мисъл", се появявали в сп. „Художник" /1905/ с редактор П. Генадиев.

Силен бил стремежът към обновяване на художествените средства, стремежът към по-дълбок психологически анализ и самоанализ. Това проличало най-ярко у П. К. Яворов, който положил началото на нова лирика, намерила израз в стихосбирката „Безсъници" /1907/, а след това и в „Подир сенките на облаците" /1910/.

От Яворовите творби в „Безсъници“, та до стихотворенията на Н. Лилиев, започнали да се появяват от 1906 г., се забелязвал стремежът поезията да се сближи с музиката, да се превърне в музика. Затова тя си служела със звукописа, с повторението, нюансиращо поетичното съдържание и у Яворов, и у Лилиев, и у Дебелянов. Имало и нещо друго – Т. Траянов навлязъл в света на българско баладичното, в света на българските митове и представи и това се отразило по-късно и на неговите великолепни патриотични балади „Тайната на Струма“ и „Смърт в равнините“.

Макар че искали да се представят като „изнежени цветя“ на една нова цивилизация и бягали от реалния свят в областта на бляна, Д. Дебелянов и Н. Лилиев и др. не можели съвсем да се откъснат от живота, който притежавал и за тях огромна гравитационна сила и ги държал доста плътно до себе си, като например Д. Дебелянов. Всичко това правело доста сложна и противоречива картината на литературния живот.

Оригинално явление в литературата било нахлуването на хумора в лириката и използването на лириката за един нов, обществен хумор. Особено много се пишели пародии. Печатът се изпълвал с тях. Лирически пародии пишели и автори като Елин Пелин, и млади поети като Н. Лилиев. Пародията станала подходящ жанр за осмиване и отричане на литературната традиция.

От началото на века настъпил нов живот и за друг жанр – българската драма. Изискванията спрямо нея нараснали. Драматичната трупа „Сълза и смях“, преименувана от 1904 г. „Народен театър“, станала вече по-взискателна. А. Страшимиров пише „Отвъд“ /1904/, „Свекърва“ /1907/, „Над безкръстни гробове“ /1911/. П. Ю. Тодоров участвал с 3 постановки в репертоара на Народния театър – „Първите“ /1907/, „Зидари“ /1908/ и „Змейова сватба“ /1911/. Към театъра се насочил и Яворов с драмата „В полите на Витоша“ /1913/.

През това сложно и противоречиво време жанровото разнообразие на литературата вървяло и в друга насока. П. П. Славейков продължавал своите усилия да създава епос – стихотворния епос „Кървава песен“. Той написал книга, която по характера си е единствена в литературата ни – „На острова на блажените“ /1910/. Тя е и лирически сборник, и прозаично „естетично историческо“ изследване на българската действителност.

Твърде сложна е картината в българската проза. Реалисти като Елин Пелин и Г. П. Стаматов противостояли на писатели от типа на П. Ю. Тодоров, омагьосан и очарован от идилията на селото, от образа на несретника с тъжно-сладостна съдба. Ако те поддържали традицията на реалистичния разказ, по-видоизменен в сравнение с разказа на 90-те години, П. Ю. Тодоров въвел в българската литература жанра на разказа-идилия.

Появили се и съвсем нови по характер екзотично-психологически прозаични творби като първите разкази и повести на Н. Райнов, които свидетелстват за съвсем нова чувствителност. Нова чувствителност се усещала в началното творчество на Йордан Йовков, започнал с поезия и преминал към прозата. Българската литература овладявала все ново и ново духовно пространство, обогатявала се и разкривала своите възможности.

Някои писатели от школата на символизма имали критично и дори отрицателно отношение към действителността по време на войните. В тяхната лирика прозирали дълбоко хуманни нотки, долавяли се покруса и вълнение от безпощадното изтребление. Това личи в онзи цикъл лирически творби, който Д. Дебелянов написал на фронта. Между тях особено се откроява стихотворението „На един убит“. Дебелянов заедно с други творци като Стамен Панчев /убит в 1913 г./ и Владимир Мусаков /загинал в 1916 г./ станал жертва на войната – бил убит през 1916 г.

Войната родила един голям български писател – Й. Йовков. Или поне допринесла за сближаването му с българския селянин и за обогатяване на впечатленията му. Творчеството на Йовков е напоено с хуманизъм. Народният интелигент, обикновеният селски учител се колебае между съчувствието си към съдбата на селянина и патриотичното си въодушевление. Започнал със стихове и поетични импресии, написал няколко реалистично-психологически разказа, Й. Йовков израснал като повествовател на войната. Той е найдобрият ни белетрист в описания на военни сцени и преживявания и един от дълбоките сърцеведи на българина, истински познавач на народната душа.

А на страниците на хумористичните списания се появявали първите стихотворения на Христо Смирненски.

2.
Театър

След Освобождението и до към края на XIX в. се наблюдавала вълна от преводи на пиеси, която изглеждала подчинена главно на субективните подтици на преводачите. Тя издавала обаче наследения от Възраждането интерес към литературата за театъра и се свързвала с отворения поглед на новите генерации към европейската култура. До началото на 90-те години на XIX в. се превеждал Молиер, издавали се почти всички пиеси на Шекспир, продължавали да вълнуват героичният и трагичен идеализъм на Шилер, просветителският реализъм на Лесинг, нравствената извисеност и хуманизмът на Гьоте. От руските драматурзи били отпечатани пиесите „Ревизор“ и „Женитба“ на Гогол, „Моцарт и Салиери“ и „Скъперникът рицар“ на Пушкин и др. Наред с представителите на класиката зачестили преводите на драматичните произведения на В. Юго и Ал. Дюма, които увличали читателите с романтичната стихия на страсти и чувства.

Списъкът на преведените пиеси говорел и за друго явление – постепенното приближаване до по-актуалните проблеми на действителността. С „Книжовник“ на Е. Скриб, „Каменоделецът“ от Ал. Дюма, „Парижкият вехтошар“ на Ф. Пиа и др. се проявявал вкусът към еснафската мелодрама и филантропичното решение на социалните конфликти.

Още в първите години след Освобождението възникнала идеята за създаване на постоянен театър. Ив. Вазов пръв заговорил в печата за „нашия беден театър“, за „нашата бедна драматическа литература“ и поставил въпроса „за нуждата да се даде живот на един българский народен театър“ [1]. Тази идея обаче трудно си пробивала път не само поради предразсъдъци спрямо актьорската професия, а и поради недостатъчни средства.

В двата обособени културни центъра до 1885 г. – София и Пловдив, се полагали усилия да се образува и в двата града по една постоянна театрална трупа. В София тези опити се свързвали с основания „театрален клон“ към дружество „Славянска беседа“. На 1 септември 1881 г. от любители из средата на чиновничеството в издигнатото от руските войски дървено помещение за военен клуб била изнесена пиесата „Райна княгиня“ на Добри Войников. Тя била последвана от представленията на „Невянка и Светослав“ на К. Величков и „Иванко“ на Васил Друмев. Но идеята да се създаде постоянен театър в София не се осъществила.

Подобен бил процесът на създаването на постоянна трупа и в Пловдив. Тук той протичал в климата на по-остро усетената политическа и духовна потребност от български театър. Будните патриотични чувства, съчетани с разбирането за обществената роля на театъра, предизвикали бързата поява на представления на български език.

Решаващ подтик за осъществяването на идеята за постоянен театър в Пловдив оказало основаното през есента на 1881 г. „Печатарско работническо дружество“ към печатницата на Хр. Г. Данов [2]. На 8 декември 1881 г. то изнесло пиесите „Стоян войвода“ на Д. Войников и „Завистта на Барбуе“ от Молиер. Представлението било показано многократно, което подсказало възможността да се образува постоянна актьорска трупа. След аргументираната защита на директора на народното просвещение Йоаким Груев и на писателя К. Величков, комисията по бюджета на Дирекцията на народното просвещение отпуснала през декември 1881 г. 75 000 гроша „за съставление на една театрална трупа“ [3].

Образуваната румелийска трупа с управител Стефан П. Попов и помощник-управител Константин Сапунов открила своя сезон в Пловдивския театър „Люксембург“ с комедията „Робството на мъжете“ от дьо Лери, преведена от К. Сапунов. Междувременно в нейното ръководство се разгаряло съперничество и в края на 1883 г. театралната трупа се разделила, за да се обедини наново през февруари 1884 г. под управлението на Д. Попов. Той бил подпомаган от театрален комитет, в който участвали Ив. Вазов и К. Величков. Именно с дейността на тази трупа започнал пътят на следосвобожденския български театър.

Румелийската трупа продължила театралната си дейност до Съединението, натрупвайки онзи предварителен опит в сценичното изпълнение, в поставянето на пиеси и във взаимодействието с публиката, необходим за бъдещото развитие на българския театър. В облика на репертоара ѝ се отразил не само вкусът, емоционалните пристрастия на изпълнителския състав, но и тенденциите в общественото мислене и в разбиранията за театралното изкуство. С пиесите на Д. Войников и В. Друмев, на Георги Голчев и Т. х. Станчев се отговаряло на патриотичните настроения, на необходимостта от примери на героизъм и нравствен подвиг, които предлагала историята. Към този тематичен кръг принадлежали игнраните пиеси „Руска“ на Ив. Вазов, „Ижиния“ на С. Пелико и др., а в поставянето на пиеси със силна романтична струя, като „Винчензо и Анжелина“ на К. Величков, „Лукреция Борджия“ на В. Юго и др. проличал нарастващият интерес към моралните и социалните конфликти.

Прекъснатата от Съединението и Сръбско-българската война еволюция на театъра се подновила в края на първото десетилетие след Освобождението. Напразни били дотогава опитите на Ст. Попов и Никола Краварев, на К. Сапунов и Иван Попов да продължат с няколко любители делото на театралната трупа в Пловдив. Градът, който бил така благосклонен към театралното изкуство, в отсъствието на Ив. Вазов, К. Величков, Й. Груев и на други писатели и общественици се оказал с по-слаби театрални изяви, отколкото София.

С първото представление на мелодрамата „Хубава Сидония“ на Х. Цщоке и италианската комедия из френската действителност „Червените панталони“, показана на 4 декември 1888 г. в завършения театър „Основа“ в София, започнало отново да пулсира сърцето на българския театър.

В ръководената от Антон Попов трупа се проявявали материални интереси и честолюбиви амбиции и през 1889 г. на мястото на А. Попов бил повикан К. Сапунов, а година по-късно след завръщането на възпитаниците на Пражката консерватория Драгомир Казаков, Иван Славков и Ангел Букорещлиев театралната трупа се включила като част от създадената „Столична драматическо-оперна трупа“. За общ ръководител бил назначен Др. Казаков, диригент на оперното отделение бил А. Букорещлиев, режисьор на драматичното отделение – Ив. Попов. Образувал се и почетен театрален комитет в състав: д-р Ив. Шишманов, проф. Бончо Боев, Т. Николов и Ал. Константинов. От 1 януари 1891 г. представленията се играели в „Славянска беседа“. С уляганeто на страстите, с вътрешната спойка на актьорския състав /Васил Налбуров, Ив. Попов, Васил Кирков, Марта Попова, Д. Антонов, Анка Попова и др./ и в търсенето на най-сполучлива организационна сруктура софийската трупа отново станала самостоятелна в началото на 1892 г. под името Столична българска драматична трупа „Сълза и смях“.

В театралното изкуство на трупата се проявявали едновременно романтизмът с представяне на пиеси на Юго, Шилер и др., а с „Женитба“ и „Ревизор“ на Гогол, с „Доктор Калев“ на А. л'Аронж и др. – критицизмът. С този избор на драматични произведения окончателно били надхвърлени вкусът и мисленето на румелийската трупа, набелязвало се придвижване към репертоара на европейските театри.

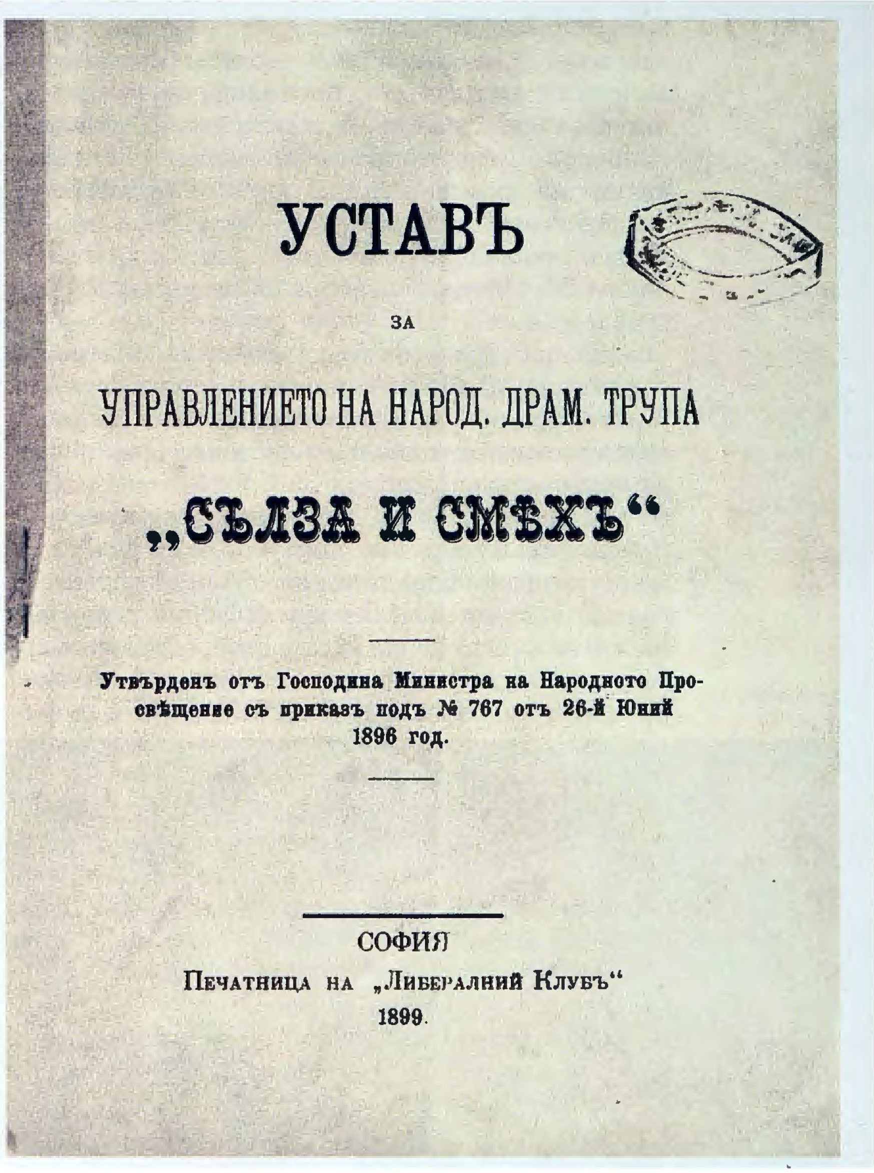

УСТАВЪ

ЗА

УПРАВЛЕНИЕТО НА НАРОД. ДРАМ. ТРУПА

„СЪЛЗА И СМѢХЪ“

Утвърденъ отъ Господина Министра на Народното Просвѣщение съ приказъ подъ № 767 отъ 26-й Юний 1896 год.

СОФИЯ

Печатница на „Либералний Клубъ“

1899.

Устав на управлението на драматическа трупа „Сълза и смях“, София, 1899 г. /корица/

ПРОМЕНИ В РАЗВИТИЕТО НА ТЕАТЪРА. През последното десетилетие на XIX и началото на XX в. настъпила промяна в общественото отношение към театъра. Неговото призвание да бъде трибуна на обновителни идеи и демократичният му характер били решаващи предпоставки за увеличената привлекателна сила на българската сцена. На театъра посветили голям дял от творчеството си почти всички писатели от онова време. Появили се комедиите и някои от историческите пиеси на Ив. Вазов, драматургията на А. Страшимиров, който през 1902 г. е и „репертьор“ в „Сълза и смях“, а в 1909 г. основал трупата „Смях и сълзи“; К. Христов превеждал и бил автор на драматични творби; с оригинални или преведени пиеси, с проблемни статии и рецензии участвали в театралния живот К. Величков, Ал. Константинов, Ив. Андрейчин, Елин Пелин и др.; Г. Бакалов пропагандирал с преводите си драматургията на М. Горки, социалните пиеси на Н. Стариков, С. Степняк-Кравчински и т.н. Със съдбата на националния театър най-тясно се свързвала също биографията на литературния кръг „Мисъл“ /д-р Кр. Кръстев, П. П. Славейков, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров/.

За широките обществени и художествени параметри на театралното изкуство може да се съди и по огромния брой преведени творби от руската и западноевропейската драматургия, написани под влиянието на натурализма или на критическия реализъм. Особено застъпена от средата на 90-те години била скандинавската и немската драматургия с Б. Бьорнсон, Х. Зудерман, Г. Хауптман и др. Техни пиеси били насочени към разкриването на вътрешните противоречия на съвременника и на социалните проблеми, пред които е изправен. Сред потока от преводи не липсвали такива на драматурзите от утопичните сфери на романтизма /Е. Скриб, Е. Легуве и др./, а по-късно и на представителите на европейския символизъм /М. Метерлинк, Ст. Пшибишевски, Л. Андреев и др./.

Разпространението в печата на модерната европейска драматургия давало възможност на читателите, от една страна, да опознаят различни художествени течения и стилистики, а, от друга – да направят при срещата си с изобразената конфликтна реалност на развитото буржоазно общество съпоставки със собственото си битие. До по-остри идейни заключения обаче те достигали главно чрез пиесите на критическия реализъм /„Силата на мрака“ на Л. Толстой, „Дамата с камелиите“ на А. Дюма-син, „Децата на Ванюшин“ на С. А. Найдьонов и др./, с драматичните творби на А. П. Чехов, които се превеждали от началото на века, и преди всичко с творчеството на Х. Ибсен и М. Горки. Ако норвежкият драматург покорявал към края на 90-те години българската интелигенция с проницателния критичен анализ на буржоазната действителност и психологическото си отдалечаване от нея, влиянието от началото на XX в. на ранния Горки се дължало на борческата романтика, на революционния му хуманизъм в пиесите „На дъното“ и „Еснафи“. При гостуването на „Съвремен театър“ на Матей Икономов в София /1903/ публиката изпращала с небивали овации представлението „На дъното“, защото била развълнувана от полемиката на Горки с морала на социалното неравенство.

В сравнение с миналото се наблюдавала и еволюция в разбиранията за естетическите функции на драматичната творба. Тя имала за непосредствен резултат създаването на български пиеси със значими достойнства. От голата илюстративност и романтичното виждане на историята /„Любов и ад“ на Ф. Г. Чиширанов, „Апостол“ на Илия Миларов и др./ националната драматургия се придвижвала към философско-поетичната и реалистична трактовка на историческите събития. В „Хъшове“ на Ив. Вазов, в пиеси, посветени на героичните борби на българите в Македония – „Прилепски светци“, „Безкръстни гробове“ и „Отвъд“ на А. Страшимиров бил проявен стремежът на писателите драматурзи да се издигнат от жизнения материал до символната обобщеност и героичните платна. Макар и да не е в точния смисъл историческа, пиесата „Зидари“ на П. Ю. Тодоров издавала вече оригинални търсения в изразността, в съчетанието на бит и поетично въображение.

Динамична била промяната и в погледа на драматурзите, които проследявали измененията в селото и града. Усилията им да навлезат в сърцевината на жизнените явления били първоначално повърхностни, затворени най-често в кръга от теми за разминаването между поколенията /„Сватбата в Болярово“ на А. Страшимиров, „Искам да живея“ от Н. Г. Данчев и др./. По-дълбокото изследване на буржоазната действителност разкривало пред тях обществени изяви, които изисквали сатиричното им отрицание /„Вестникар ли?“, „В царството на славата“, „Службогонци“ на Ив. Вазов/. Проблемите за отмирането на патриархалния живот, за сблъсъка на по-напредничавите с консервативните възгледи, заедно с проучването на черти от народопсихологията и с изобразяването на сложни характери занимавали А. Страшимиров /„Мрак“ и „Вампир“/, Елин Пелин /„Майката земя“/, П. Ю. Тодоров /„Самодива“/ и др.

В началото на века вниманието се задържало все по-настойчиво и върху градските нрави, върху кризисните състояния на личността /„Свекърва“ от А. Страшимиров, „Пробуждане“ и „Загубен живот“ на А. Карима и др./. До драматичните произведения с критични интонации се появявали пиеси с незначителен жизнен обхват, със заимствани от чуждата драматургия мотиви за женското лекомислие и предразсъдъци, за семейните недоразумения в баналния любовен триъгълник /„Женени ли сме ний“ и „Отрова“ на Ил. Миларов, „Домашен приятел“ от Н. Радулов и др./. Но със своите най-добри творби българската драматургия от 90-те години и първото десетилетие на XX в. показвала обществената си рефлективност, постигнатата до известна степен висота на психологическата мисъл и успехите в художествената композиция.

Успоредно с натрупването на познания за драматургичната специфика и повишеното съзнание за мястото на театралното изкуство в националната култура протичало професионалното развитие на театъра. На 8 февруари 1892 г. „Столична българска драматична трупа „Сълза и смях“ изнесла представлението на пиесата „Женитба“ от Гогол и побългарената комедия „Недоразумение“ на В. Налбуров. С него се продължило започнатото дело и било сложено поредното начало на търсения в чисто художествено-професионален план, съобразени с идейните и естетическите цели на театъра.

Театралната трупа на Народния театър през 1910 г., фотография /в средата – Йозеф Шмаха, крайният вдясно седнал – Пейо Яворов/. Музей при Народния театър – София

Това са художествени и организационни начинания, които трябвало да изведат трупата до репертоара и практиката на европейската сцена успоредно с осигуряването на икономическата ѝ стабилност, с усилията за нейното одържавяване.

Под ръководството на В. Налбуров /1892–1893/ и на Др. Казаков /1893–1894/ се набелязали нови положителни промени в репертоара. Представата за изкуството на театъра, подчинено на едно лишено от социални противоречия общество, се нарушила по-драстично с „Тлъстото кокалче“ /“Доходно място“/ на Островски. Пиесата била поставена от Радул Канели, завършил драматични курсове в Петербург. Общественият отзвук от представлението /3 ноември 1893/, в което централният образ /Жадов/ се изпълнявал от Канели, красноречиво говорел за дръзко прозвучалата социална критика на руския драматург.

Възникналият конфликт между професионално по-подготвения, с либерални разбирания за изкуството Р. Канели и сравнително по-консервативния в театралните си виждания Др. Казаков се решил с избора на Канели за директор-режисьор /24 декември 1894/ и с „откриването“ на едно междинно организационно звено – тричленен управителен комитет. Комитетът бил създаден да регулира отношенията в трупата, но отразявал и вече осъзнатата необходимост за по-пряк обществен контрол над „Сълза и смях“. В назначените до 1903 г. 7 управителни комитета сред включваните в тях културни дейци /Ив. Вазов, д-р Кр. Кръстев, д-р Никола Петков, д-р Д. Страшимиров/ преобладавали личности, тясно свързани с управляващите политически партии.

Дейността на Р. Канели като директор-режисьор до 15 август 1899 г. се отличавала с приобщаването на драматургията на А. Островски към българската сцена, с обогатяването на списъка от произведения на класиката и на драматурзите натуралисти. В 1897 г. той поставил пиесата „Белодушков“, изразяваща критиката на Ив. Вазов към Стамболовия режим, а през следващия сезон за

първи път била представена пиесата „Един предател“ на Х. Ибсен. Художественото мислене и възможности на Канели се оказали недостатъчни да обгърнат сложните драматични явления. Възникнали и противоречия сред актьорите. Поради това трупата „Сълза и смях“ се разделила през септември 1897 г. за няколко месеца на две трупи, ръководени от Р. Канели и от Ив. Попов.

„Разделението“ не попречило софийската драматична трупа „Сълза и смях“ да предприеме турне в Македония. По покана на Българската църковна община тя изнесла две представления в Солун на 24 и 27 септември 1898 г. в „Еден театър“. Показаните пиеси „Двете сирачета“ от А. Дениери и Е. Кормон и „Студенческа фантазия“ от К. Лауфс имали огромен успех сред местните българи, аплодирали горещо играта на артистите[4].

Необходимостта от по-високи изобразителни средства в драматургията и в актьорските изпълнения породила сред културната общественост и театралната критика идеята да се повика в театралната трупа опитен режисьор от славянска страна, който „с умела ръка да изглади натурализма на нашите актьори и им се открие пътя за художествено школуване“[5].

Намерил се възможно най-благоприятният за „Сълза и смях“ изход с поканата на хърватския режисьор А. Мандрович. Той пристигнал в България през октомври 1898 г. и по щастливо стечение на обстоятелствата първите му режисьорски прояви съвпаднали със сценичния дебют /„Василиса Мелентиева“ от А. Н. Островски и С. А. Гидеонов, „Ревизор“ на Гогол, „Сватбата на Кречински“ от А. В. Сухово-Кобилин/ на завърналите се талантливи възпитаници на руската актьорска школа – Адрияна Будевска, Христо Ганчев, Г. Кирков, Кръстьо Сарафов.

Съчетаването на аналитично-реалистичен подход към драматургичния образ на новия актьорски състав със сценичния опит на дългогодишния хърватски режисьор и педагог обуславяло бързото художествено преустройство на „Сълза и смях“. Младите членове на трупата, чийто състав непрекъснато се увеличавал със завършили театрално образование в чужбина /Вера Игнатиева, Атанас Кирчев, Неделчо Щърбанов, Владимир Николов, Султана Николова, Елена Снежина и др./, станали основното ядро, от което излизали импулсите за сценическо въплъщение на образите и за ансамблова игра. Голямата заслуга на А. Мандрович била, че се доверил и на младото ак-

Сградата на Народния театър в София, проектирана от арх. Херман Хелмер и арх. Фердинанд Фелиер, фотография. ЦДА – София

тьорско поколение при художественото обновление на „Сълза и смях". Мандрович активизирал и процеса на интегрирането на репертоара към проблематиката на европейския театър. Той укрепил също взаимодействието между националната драматургия и националния стил на изпълнение с представянето на „Сватбата в Боярово" от А. Страшимиров, „Вестникар ли?" на Ив. Вазов, „Злочестина" от Ив. Андрейчин и др.

Усилията на Мандрович да извърши художествени прелом в трупата не намерили обаче подкрепата на държавните фактори. След неговото напускане през декември 1900 г. в „Сълза и смях" започнал тригодишен период на своеобразна реставрация на „актьорската" постановъчна дейност. Последователно се редували за режисьори Г. Кирков, К. Сапунов, В. Кирков и Ив. Попов. В периода 1901–1903 г. положителните резултати в „Сълза и смях" били по-скоро изразени в подбора на пиесите. Задълбочили се и връзките с българските писатели чрез „Вампир" на А. Страшимиров, „Службогонци" на Ив. Вазов, „Подхлъзна се" от А. Карима и др.

ПОДЕМ В ДЕЙНОСТТА НА ТЕАТРАЛНОТО ИЗКУСТВО. Едва когато проф. Ив. Шишманов станал министър на народното просвещение /май 1903/, започнали сериозни реформи в структурата на трупата и нов подем в нейната дейност. Категоричното му изявление в доклад до княз Фердинанд, че „в категорията на институтите от културно-възпитателно значение, за които има да се грижи министерството, поставям на първо място тук Националния театър" [6], се придружавало от конкретна платформа за решаване проблемите на репертоара, за националното своеобразие на сценичното творчество и вътрешната организация на трупата.

От юни 1903 г. Ил. Миларов бил назначен за управител, а от юли 1904 г. за интендант. До декември 1903 г. бил режисьор Ив. Попов, а от тази дата до ноември 1905 г. е артистичен директор хърватският писател и актьор С. Тучич, познат на културната общественост с играната негова пиеса „Гнил дом" /1903/.

Назованата от проф. Ив. Шишманов за първи път в официален документ столична трупа с името „Народен театър", изразяващо лаконично мисията ѝ в националната култура, започнала от януари 1904 г. да се нарича „Български народен театър", а после само „Народен театър".

В репертоара на Народния театър заемали централно място критико-реалистичната драматургия и социално острите пиеси от натуралистичното направление. Гастролите на хърватските актьори А. Фиян и М. Шроци, назначаването в състава на С. Звонарева-Борнщик от театъра в Любляна имали за цел да укрепят професионалното майсторство на българските актьори. Сред трупата обаче зреел нов конфликт. Зачестяващите идейно-художествени отстъпления в репертоара, пренебрегването на българските драматурзи и посредствените режисьорски възможности на С. Тучич предизвикали напускането на група талантливи актьори /А. Будевска, Кр. Сарафов, Хр. Ганчев, Ат. Кирчев и др./, запознати със съвременните постижения на европейската сцена и главно с театралната естетика на Московския художествен театър. Образуваният от тях през юни 1905 г. „Свободен театър" бил приет с очаквания и надежди заради репертоара от съвременни пиеси.

След назначаването за артистичен директор на известния чешки актьор и режисьор Й. Шмаха /януари 1906/ и след уверенията на проф. Ив. Шишманов за автономност на артистичния съвет, поголямата част от актьорите „отцепници" се завърнали през август 1906 г. в Народния театър. По-нататък обединената трупа била погълната от подготовката на постановки, с които предстояло откриването на новата сграда на Народния театър.

През август 1908 г., в началото на Младотурската революция, П. П. Славейков организирал турне на Народния театър в Тракия и Македония /Одрин, Солун, Битоля и Скопие/ с пиесите „Мадам Сан Жен", „Доходно място", „Дамата с камелиите" и „Севилският бръснар". Те били посрещнати с изключителен интерес от местните българи.

Немалък дял в развитието на театралното изкуство през последното десетилетие на XIX–началото на XX в. имали многобройните полупрофесионални трупи, участвали с различен успех и продължителност в културния живот. През 90-те години изнасяли представления „Българско театрално благотворително дружество „Зора" и „Театрално българско дружество за благотворителност „Паисий", столичната трупа на Н. Щърбанов, театър „Роза Попова", театър „Скръб и утеха" на Войдан Чернодрински, трупата към студентското дружество „Наука" и др. Създаденият в 1902 г. и просъществувал до 1912 г. „Съвременен театър" със своя демократичен и социален репертоар бил посрещнат като революционно явление.

До Първата световна война функционирали пътуващите „Модерен театър", „Нов модерен театър" на напусналите Народния театър в 1910 г. артисти, „Популярен театър" на Георги Донев и др. Разнообразни театрални прояви с просветно-агитационен характер се осъществявали към работническите професионални дружества и клубовете на БРСДП. През 1898 г. бил създаден Работнически театър в Пловдив, а в 1902 г. – столичният работнически театър „Борба“; работници любители играели в Габрово, Сливен, Стара Загора, Варна и др. Представяли се пиеси на Шилер и Гогол, на Хауптман, Горки, Чехов и дори на читалищната сцена в Кюстендил /1910/ била показана първата в сценичната биография на Горки драматизация на романа „Майка“.

Представите за театъра се изменяли под влияние и на гостуващите в България чуждестранни трупи. Те внасяли оживление в ежедневието на столицата и провинцията.

ТЕАТРАЛНА КРИТИКА. Когато се проследява пътят на българския театър в нравствено-идеологическата атмосфера до Първата световна война, изпъква динамичното участие на театралната критика с нейното отношение към художественото и главно към социалното битие на сценичните явления. Първите театрални инициативи след Освобождението предизвикали закономерната ѝ поява в печата, за да защити тяхното естетическо и обществено въздействие. По театралните проблеми пишели през 80-те и 90-те години Ив. Вазов, проф. Ив. Шишманов, К. Величков, д-р Кр. Кръстев, П. Пешев и др.

Политическата поляризация и полемиките в литературните среди се отразявали от театралната критика по особен начин. Най-ярките ѝ представители се оказвали в разсъжденията си за театъра обединени от изискванията той да бъде граждански ангажиран, с демократичен облик. Това се дължало на съхраненото от Възраждането разбиране за общественото предназначение на театралното изкуство, както и на творческата насоченост и близост до реалността на пионерите на националния театър. Различия в театралнокритическата мисъл проличавали при обсъждането на проблема за позицията, от която се отразявала действителността. Дори критиката в списанията „Из нов път“, „Художник“, „Звено“, увлечена в символизма, поддържала колебливо неговата ирационалност и изповядвала демократични убеждения.

С оценъчна дейност за театъра продължили да се занимават както писателите А. Страшимиров, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров, К. Христов и др., така също критици, посветени изцяло на театъра, или с театрална култура – Р. Канели, Ил. Миларов, Ив. Андрейчин, д-р Н. Петков, А. Протич, Б. Ангелов, а след създаването на Народния театър – Ал. Балабанов, Страшимир Кринчев, д-р Михаил Тихов, Стефан Гендов и др.

Срещу възгледите за чисто изкуство и обществена пасивност на драматургията и сценичното творчество се обявявала марксическата критика. В проблемни статии и рецензии Д. Благоев, Г. Кирков, Г. Бакалов, Ив. Клинчаров, д-р Л. Дюгмеджиев и др. анализирали отделни пиеси и насърчавали социалната чувствителност на сценичните дейци.

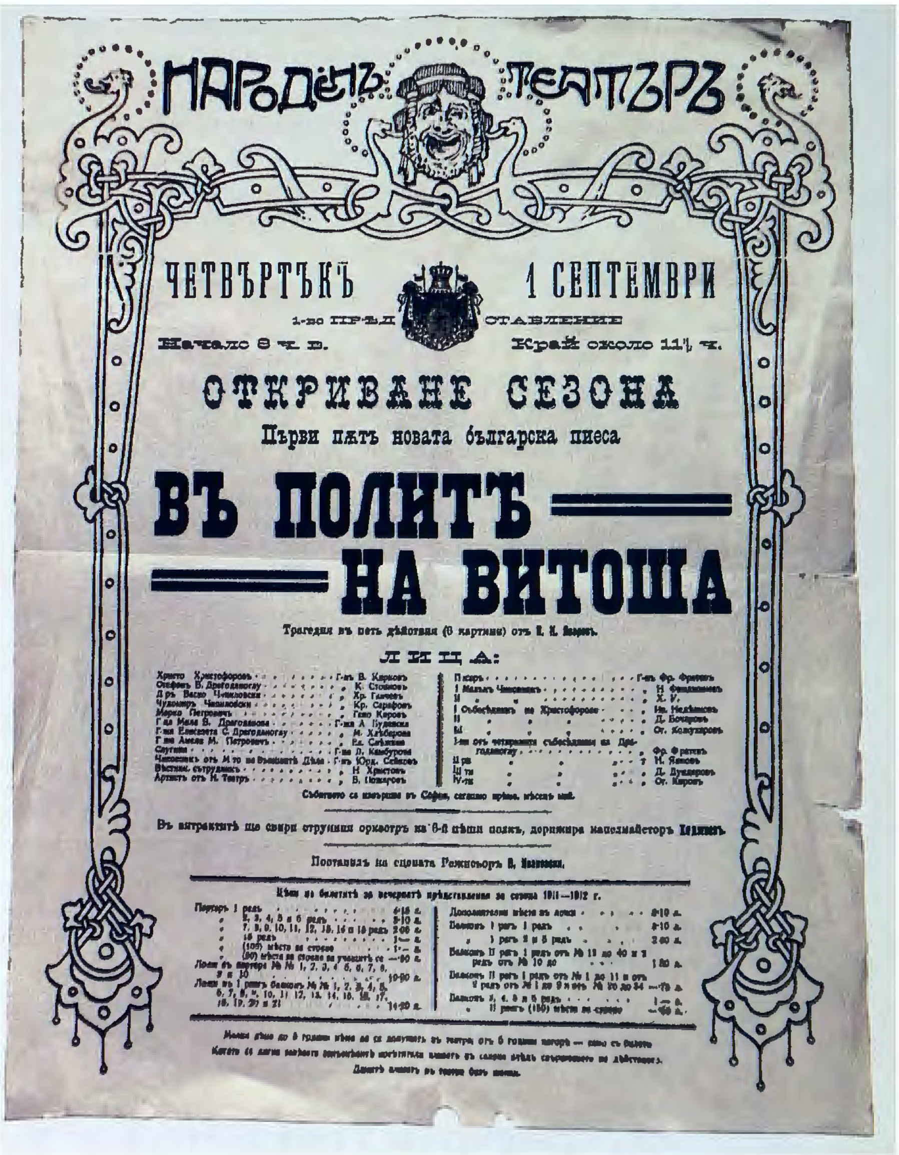

НАРОДЕНЪ ТЕАТЪРЪ

ЧЕТВЪРТЪКЪ 1 СЕПТЕМВРИ

1-во ПРЕДСТАВЛЕНИЕ

Начало 8 ч. в. Край около 11½ ч.

ОТКРИВАНЕ СЕЗОНА

Първи пѫть новата българска пиеса

ВЪ ПОЛИТѢ НА ВИТОША

Трагедия въ петь дѣйствия (6 картини) отъ П. К. Яворовъ.

ЛИЦА:

Афиш от Народния театър за откриването на сезона 1911/12 г. с новата бъргарска пиеса „В полите на Витоша“ от П. К. Яворов. 1 септ. 1911 г. Музей на Народния театър – София

Като цяло обаче театралната критика подкрепяла българския театър в трудни за него изпитания, в търсенията му на съвременен език и за отразяване на по-острите психологически и социални проблеми.

В периода от 1907 г. до войните Народният театър бързо еволюирал към по-зрелия професионализъм в творчеството, към изкуството, в което противоречията в обществото и личността се интерпретират психологически по-проникновено и мащабно със средствата на сценичния реализъм. Постигната била относителна стабилност в организационната структура, която осигурявала изявата на актьорския състав в репертоар със сравнително по-висок идейно-художествен критерий. След студентска демонстрация и освиркването на княз Фердинанд при откриване на новата сграда на Народния театър интендантът Ил. Миларов бил заменен от Н. Лазаров /1907–1908/, а после за директори били назначавани писатели и културни дейци с подчертани интереси към театралното дело: П. П. Славейков /1908–1909/, Б. Ангелов /1909–1911/, Ив. Д. Иванов /1911–1914/, д-р Д. Страшимиров /1914–1917/. За артистични секретари и драматурзи били привлечени Ал. Балабанов /1907–1908/, П. К. Яворов /1908–1914/ и Константин Мутафов /1914–1919/.

В „Сълза и смях", а в началото и в Народния театър режисьорският институт се попълвал с творци от актьорската трупа или от чуждестранни режисьори с преимуществено актьорска биография, което имало определящо значение за формирането на българската актьорска школа. В Народния театър тази практика се нарушила с постановките на П. П. Славейков /„Вуйчо Ваньо" от А. Чехов, „Самотни хора" на Г. Хауптман, „Младост" от М. Халбе/ и на П. К. Яворов /„Съдиите" на Е. Брийо, „Невяста Боряна", „Змейова сватба" на П. Ю. Тодоров и др./, за да се наложи представата за режисурата като културна и оценъчно-критична дейност. Присъствието на П. П. Славейков и П. К. Яворов в Народния театър не се ограничавало с култивираната атмосфера на взискателност и внимание към сценичното слово, а засягало чрез техните постановки проблемите за синтеза между интелектуалното и емоционалното начало при сценичните решения, за актьорския усет за националното, изразен не само в еднострачивата битова трактовка, но и в по-духовни измерения.

Режисурата защитавала извоюваното място на Народния театър в националната култура със заглавията на представените пиеси. Руската и световната класика /Шекспир и Шилер, Молиер, Калдерон, Гогол и Островски/ влизала в отношение със съвременната реалност. Изведената връзка между минало и настояще била дотолкова провокираща, че представлението на „Доходно място" от Островски /23 септември 1907/ било забранено. В по-сложен идейно-естетически план се поставяла западноевропейската драматургия, показана в амплитудата от Ибсен и Хауптман, Зудерман и Б. Шоу до развлекателните, скоропреходни творби на Е. Пайерон, Л. Фулда и др. Хуманистичният патос в репертоара продължавал да звучи по-плътно чрез пиесите на М. Горки, Л. Толстой, с новооткрития за зрителите А. Чехов.

Приближаването на Народния театър до народната душевност, до проблемите на нашето общество се извършвало с активното участие на националната художествена мисъл и литература. До Първата световна война на неговата сцена се играела драматургията на Ив. Вазов /„Към пропаст" – 1907 г., „Борислав" – 1909 г./, на П. Ю. Тодоров /„Първите – 1907 г., „Зидари" – 1908 г./, на А. Страшимиров /„Свекърва" – 1907 г., „Вампир" – 1909 г./, социалнопсихологическите драми на П. К. Яворов /„В полите на Витоша" – 1911 г., „Когато гръм удари" – 1913 г./. Тематичното и жанровото разнообразие се допълвало с представяне произведения на К. Величков, К. Христов, Стефан Л. Костов, Д. Страшимиров и др. Показаната на сцената картина на националния живот отразявала патриотичните импулси на времето и до голяма степен драматичната съдба на съвременника.

На основата на съдържателните творби от репертоара се проявявала дарбата на актьори от различни поколения. Те изобразявали със замаха на първостепенни художници най-различни драматични и комедийни герои. Зрители и критика имали възможност да се възхищават на обаятелното сценично присъствие и професионална вещина на В. Кирков, Сава Огнянов, А. Будевска, Кр. Сарафов и др. Към кръга на ярките и самобитни творци принадлежали още Г. Кирков, Роза Попова, В. Игнатиева, Тачо Танев, Ат. Кирчев, Петър К. Стойчев, Златина Недева, Ел. Снежина и др.

В сценичната им игра изкристализирали характерни черти на българската актьорска школа. Съставена предимно от ученици на руския реалистичен театър, актьорската трупа пречупвала неговите завоевания през националното си своеобразие, творяла със съзнанието, че театърът не се изчерпва с артистичните цели, а преследва по-широки социални и културни задачи.

Обявената мобилизация през септември 1912 г. прекъснала представленията на Народния театър. На фронта заминали младите актьори, но оттам нямало да се завърнат Ат. Кирчев, Хр. Ганчев, Цв. Манчев. Спуснал завесата си до октомври 1913 г., театърът подновил своята дейност в неблагоприятен за изкуството климат, предхождащ намесата на България в Първата световна война. След двегодишен художествен застой, на 8 септември 1915 г. били преустановени отново представленията, за да завърши и един от плодотворните периоди в историята на българския театър.

3.

Изобразително изкуство

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ИЗОБРАЗИТЕЛНОТО ИЗКУСТВО. Освобождението на България коренно променило структурата на изобразителното изкуство, както и характера на социалните процеси, които определят неговия видов и жанров облик.Появата на нови класи и прослойки в българското общество, както и разрастването на градовете с динамично развиващи се социално-икономически отношения подготвили почвата за възприемането на новите явления и насоки в изкуството. Искреното желание да бъдат следвани западноевропейските образци произтичало от стремежа да се „догони“ културна Европа. То създавало благоприятни социално-психологически предпоставки за сравнително бързо възприемане и асимилиране на чуждите художествени влияния, при това, предимно на ония от тях, които отговаряли в най-голяма степен на новото българско културно-историческо развитие.

Всичко това довело до определено противодействие на традиционните консервативни вкусове, възпитани в духа на иконописта, щампите, битово-художествените предмети и произведенията на непрофесионалното художествено творчество. Голямото мнозинство от българските зрители не било естетически подготвено за пълноценно възприемане на новите за страната форми на академичното изкуство или новите по тип условности на изображението, например хвърлените сенки при светлосянъчното изграждане на живописната творба, които се възприемали като черни дупки, пробиващи платното. Докато в по-големите градове постепенно се преодолявал този антагонизъм, в малките градчета и в селата традиционните художествени форми, особено на първия следосвобожденски период, продължавали да играят определяща роля при възприемане на художествените ценности. За разлика от селянина, който по начало не бил способен още дълго време да възприема форми, чужди на традиционните му естетически представи, градският човек предявявал чрез неприемането на „сенките“ едно друго изискване към художника – да бъде представен в творбата съобразно с новото му разбиране за социална представителност. Тази особеност се развивала като важна характерна черта в манталитета на българския гражданин от онова време, която определя и някои от особеностите на новото българско изкуство.

В този стремеж към социална представителност и в склонността да се предпочита светлото и жизненото начало в живота се съдържал и един друг много важен мотив – желанието да се забравят робското минало, изтърпените страдания, унижението и страха и да се утвърди в съзнанието на българина самочувствието на гордия независим човек, свободен при новите условия на живот да догони с бързи крачки напредналите народи.

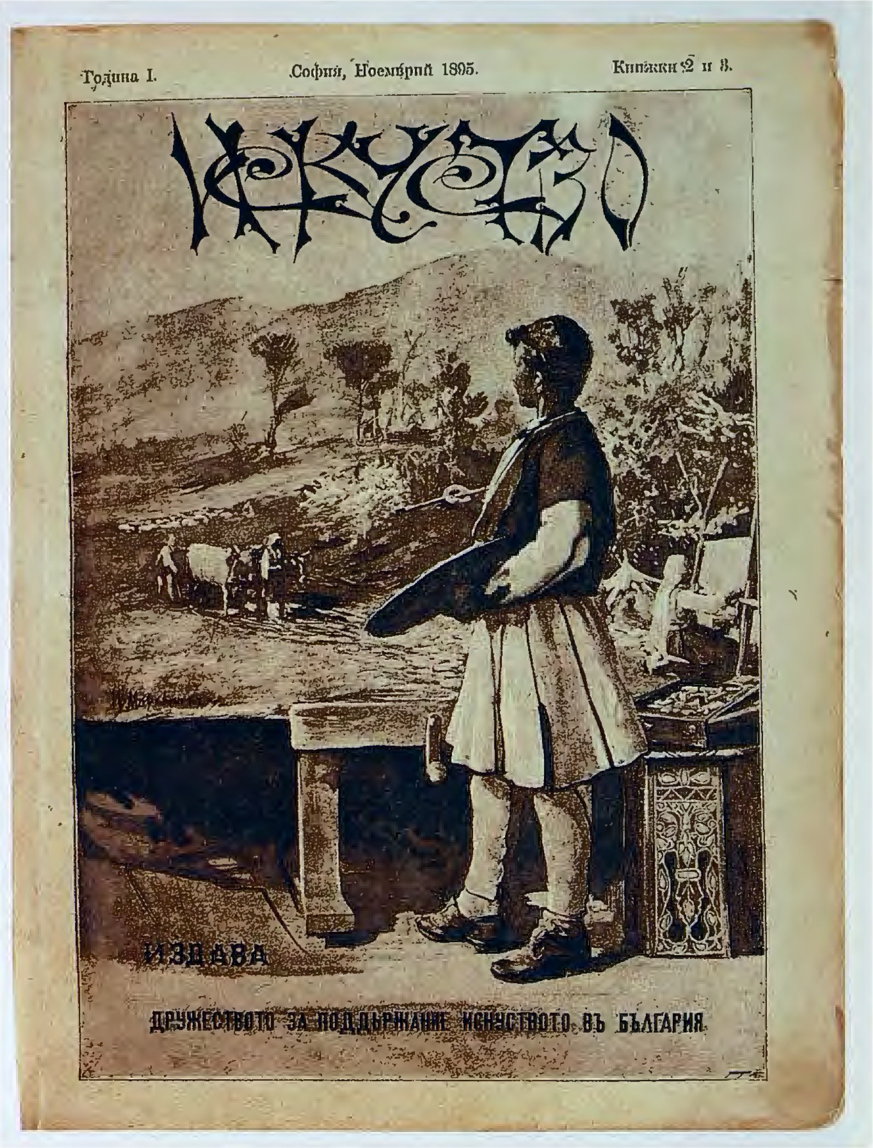
Година I.
София, Ноемврий 1895.
Книжки 2 и 3.
ИЗКУСТВО
ИЗДАВА
ДРУЖЕСТВОТО ЗА ПОДДЪРЖАНИЕ ИЗКУСТВОТО ВЪ БЪЛГАРИЯ

Списание „Изкуство“, год. I, кн. 2 и 3, София, 1895 г.

НОВИ ФОРМИ НА СОЦИАЛЕН ЖИВОТ НА ИЗКУСТВОТО.

Първите наченки на организиран художествен живот след Освобождението се наблюдавали през втората половина на 80-те години. Тези прояви на художниците обаче по своя обществен отзвук били по-незначителни в сравнение с други форми на творческа дейност през този период като например литературата и театъра. Сред първите изяви трябва да се отбележат уредената в Народното събрание през 1885 г. изложба на завърналия се току-що от Италия живописец Иван Димитров, както и изложбата на Иван Ангелов през 1887 г.

Поради липсата на кадри в областта на изобразителното изкуство, по официален и неофициален път се отправяли покани до различни художници в чужбина да дойдат на работа в България, като при това им се предлагали и много добри

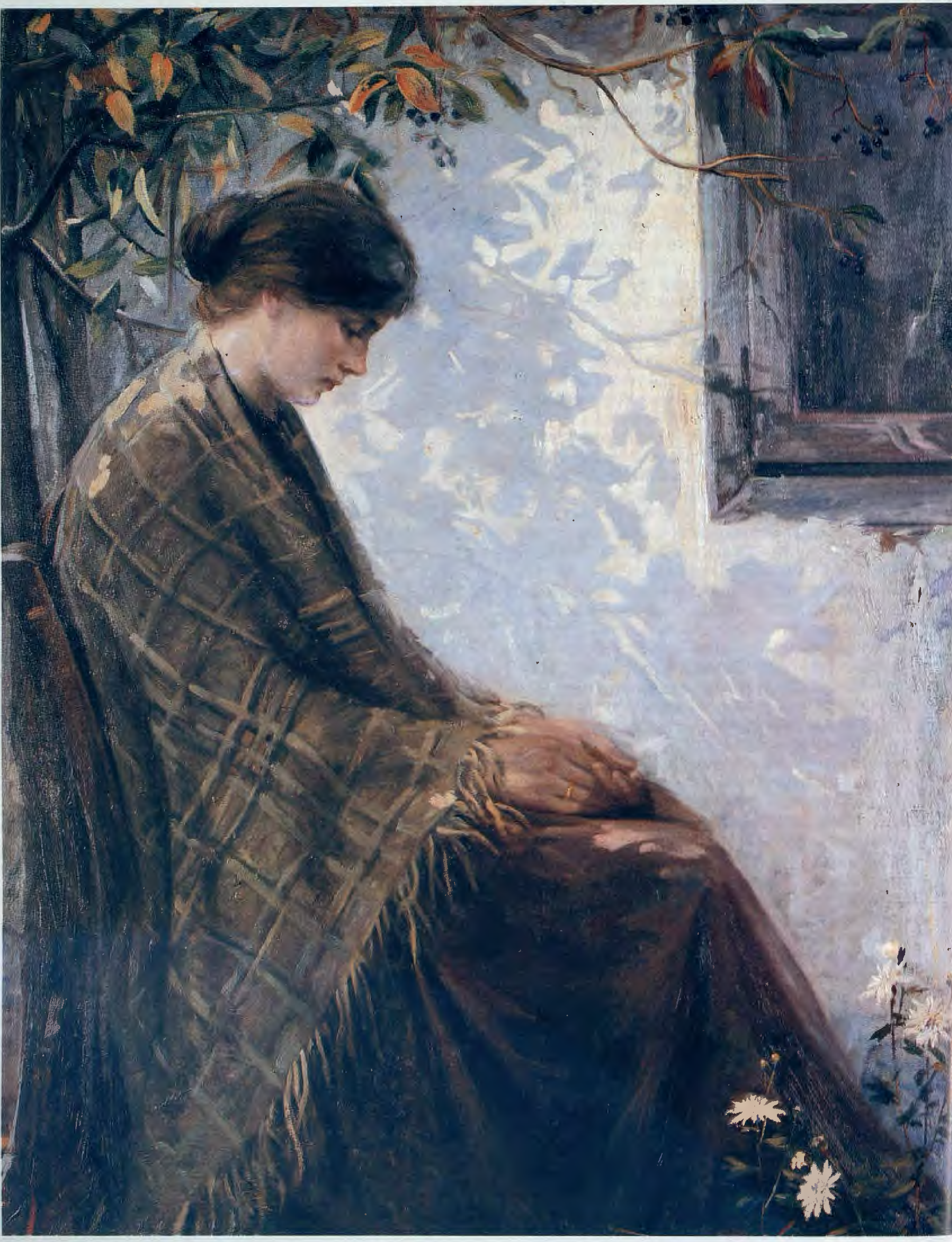

материални условия. Така към малобройната група български художници се присъединявали и новопристигналите от чужбина, които спомогнали за общата естетическа грамотност в България. Сред имената на тези художници се наложили Ив. Мърквичка, Обербауер, Арндт, Болунгаро, дьо Форкад, Улрих и др.

След като се запознали добре с реалната културно-обществена обстановка в страната, чужденците се убедили, че с единичните усилия на отделния художник българската общественост няма да обърне необходимото внимание на пластичните изкуства. Това можело да стане единствено чрез организирането на сдружение, включващо всички налични художественотворчески сили в страната, което да представлява техните колективни интереси пред държавната власт и да ангажира цялата културна общественост в младата столица на Княжество България.

През 1894 г. инициаторите за създаване на сдружение на художници, сред които личали имената на такива известни литератори и обществени дейци като Ив. Вазов, Ив. Шишманов и К. Величков, официално провъзгласили Дружеството за подпомагане на изкуството в България. Една година след образуването му започнал да излиза неговият орган сп. „Изкуство“, което било първото специализирано периодично издание в България и първото начинание за популяризиране на изкуството чрез средствата на художествената критика. От страниците на списанието, както и чрез ежегодните изложби, които дружеството уреждало, сред българската културна общественост се налагали пластичните изкуства. През всичките години от своето съществуване /1895–1899/ сп. „Изкуство“ полагало големи усилия за популяризиране на изобразителното изкуство, като помествало различни репродукции от произведения на български и чужди майстори, винаги съпроводени с обяснителни текстове. Определена роля имали публикуваните няколко „Писма върху България“ от А. Митов, в които авторът яростно воювал срещу примитивния вкус и естетическата изостаналост на народа – линия, която той развивал по-късно в многобройните си лекции по история на изкуството, придружени с диапозитиви. Дружеството допринесло много и за издигане авторитета на българския художник като съществен фактор за развитието на националната култура.

Практиката държавните институции редовно да откупуват творби от изложбите, които уреждало дружеството, съдействала не само за материалното подпомагане на българските художници, но и за изтъкването на тяхното творчество като ценен духовен капитал. Осъзнаването на това важно значение на художествената творба по-късно естествено довело до обществената необходимост да се създаде държавен музей, който не само да съхранява най-значителните произведения на националния художествен гений, но и да ги прави достояние на широката публика.

През 1896 г. чрез специален закон, приет от Народното събрание след бурни и продължителни дебати, било открито Държавно рисувално училище, което по-късно станало Българска художествена академия. Разискванията относно възможностите за откриване на училището отразявали до голяма степен утилитарно-прагматичния подход към изкуството от страна на част от зараждащата се българска буржоазия, ориентирана към ново индустриално производство.

Създаването на Рисувалното училище преследвало няколко цели. От една страна, освен преките образователни задачи, се изтъквали някои съображения, свързани с общото повишаване на качеството в работата на иконописството, както и формирането на цялостна професионална система на обучение. От друга страна, развитието на индустрията и търговията поставяло на дневен ред социалната необходимост от прогреса на декоративно-приложните изкуства.

Една от най-съществените промени, които настъпили в сферата на изобразителното изкуство, се отнасяла до социалния статут на художника в системата на професионалнотворческото му организиране. Изкуството не се приемало вече като занаят, макар и с по-сложна специфика, а като свободна творческа професия. Освен това и крайният продукт на творческия процес – художественото произведение – бил вече относително независим от пряката социална поръчка. Показано като експонат в изложбената зала, то самò „търсело“ своя потребител, заобиколено от една голяма поредица от други конкуриращи го в това отношение творби. Наред с това църквата продължавала в различни случаи да изпълнява своята традиционна роля при иконописното изкуство и предметите на църковната утвар. Забелязали се и наченки на колекционерство като белег на порасналите възможности и самочувствие у отделни градски прослойки.

СЮЖЕТНО-ТЕМАТИЧНИ ЖАНРОВЕ. Наред със стилово-художествения си облик, българското изкуство променило решително своята сюжетно-тематична проблематика. За разлика от плахите първоначални опити на нашите възрож-

Стефан Иванов. „Капят есенните листи“, м. б. Национална художествена галерия – София

денски художници в сферата на светските жанрове, при новите условия портретът, битовата картина и пейзажът окончателно ликвидирали религиозното изкуство не само като тематика, но и като цялостна идейно-естетическа концепция. Обособили се нови живописни жанрове. До края на века водещ жанр станала битовата композиция с подчертано национален облик.

Академичното влияние, което идвало от Запад, ставало стилово-пластическата основа при разработката на българските сюжети. Сред най-ярките представители в областта на битовата картина могат да се споменат Ив. Мърквичка /1856–1938/, Яр. Вешин /1860–1915/, А. Митов /1862–1930/, Ив. Ангелов /1864–1924/, Петко Клисуров /1865–1933/. Основен сюжетен кръг на тяхното живописно творчество са жътвите /„Жътва в Чепинско“ от Ив. Ангелов/, селските сватби и празници /„Задушница“ от Ив. Мърквичка/, градските пазарни сцени /„Група селяни на Софийския пазар“ от А. Митов, „Връщане от пазар“ от Яр. Вешин/, занаятите /„Дръндар“ от П. Клисуров/ и др.

Заслугата на тези първомайстори на битовата живопис в България се състояла в приноса им при развитието на тематичната картина с национални сюжети. Реалните социални конфликти на съвременното общество, които вече били част от организма на нацията като правило не получавали място в тяхното творчество по подобие на критическия реализъм, който в Западна Европа и Русия вече създал своите най-добри произведения. Тези тенденции намирали сравнително слаб израз в идейно-тематичната проблематика на младото изобразително изкуство – почти единствено у Ив. Ангелов, който е първият български следосвобожденски художник, направил опит да отрази социалните противоречия в тогавашното село /„Клетва при разпит чрез дознание“/.

Художниците – битови реалисти, субективно се стремели чрез облика на персонажите и характера на композициите, които рисували, да изразят една демократична насока на своето гражданско и социално мислене. Това намирало понякога потвърждение дори и в сюжетната завръзка; те не успявали дори в рамките на официалната идеология да стигнат до историята, до идеята да възвеличаят историческото минало на народа. Това се отдава единствено на Я. Вешин във военните му картини през Балканската война.

Съзнанието за обществените промени, порасналото самочувствие на свободния гражданин, както и посочената социално-психологическа склонност към външна представителност на дребния буржоа определяли развитието и характера на живописния портрет. Макар и да нямал значението на водещ жанр, той се развивал по посока на официалния, представителния образ /портрети на общественици, политически и културни дейци/. Единични са проявите в такива жанрове като пейзажа и натюрморта.

През този период за първи път в България се появила триизмерната скулптура като пряко отражение на влиянието на западноевропейското изкуство. Липсата на национални традиции в тази област определяла ясно изразената ориентация към чуждестранния художествен опит. До голяма степен развитието на скулптурата зависело от мемориалните и монументално-декоративните функции, които ѝ се възлагали. Основните жанрове, в които се развивала кавалетната скулптура, били портретът и голото тяло /Жеко Спиридонов /1867–1945/, Борис Шатц /1869–1932/, Марин Василев /1867–1931/.

За разлика от живописта и отчасти скулптурата, през първите две десетилетия след Освобождението графиката намирала съвсем слабо приложение в художествения живот. Единствено при литографията в лицето на по-късните творби на Н. Павлович /„Тракия, България и Македония, разделени от Берлинския конгрес“/ и Георги Данчов /„Съединение“, портрети на В. Левски, З. Стоянов и Хр. Ботев/ имало известна почва за развитие. Сравнително по-широко разпространение получили различните форми на книжната графика /оформление и илюстрация/ с оглед на новите идейно-просветни и естетиковъзпитателни задачи, които ѝ се отреждали.

ИЗОБРАЗИТЕЛНОТО ИЗКУСТВО В НАЧАЛОТО НА XX в. През първото десетилетие на XX в. буржоазната икономическа, социална и държавна структура напълно се утвърдила и стабилизирала. Разширявали се контактите със Западна Европа. Диференцирали се и се обособили по-ясно отделните сфери на културата, поради което връзките и взаимодействията между конкретната обществено-политическа ситуация и събитията и фактите в художествения живот се усложнявали. Постепенно се формирала все по-ясно градският тип култура, която се стремяла да дублира структурата на европейските центрове.

На този етап все още не се предлагали реални условия за разширяване сферата на промишлено-декоративните изкуства. Затова пластическите изкуства от своя страна претърпели по-усложнено и функционално развито взаимодействие предимно с архитектурата. Сред голяма част от интелигенцията се налагало схващането, че възрожденските идеали не са осъществени докрай и едва ли биха могли да се осъществят в новите обществено-икономически условия. Разминаването между

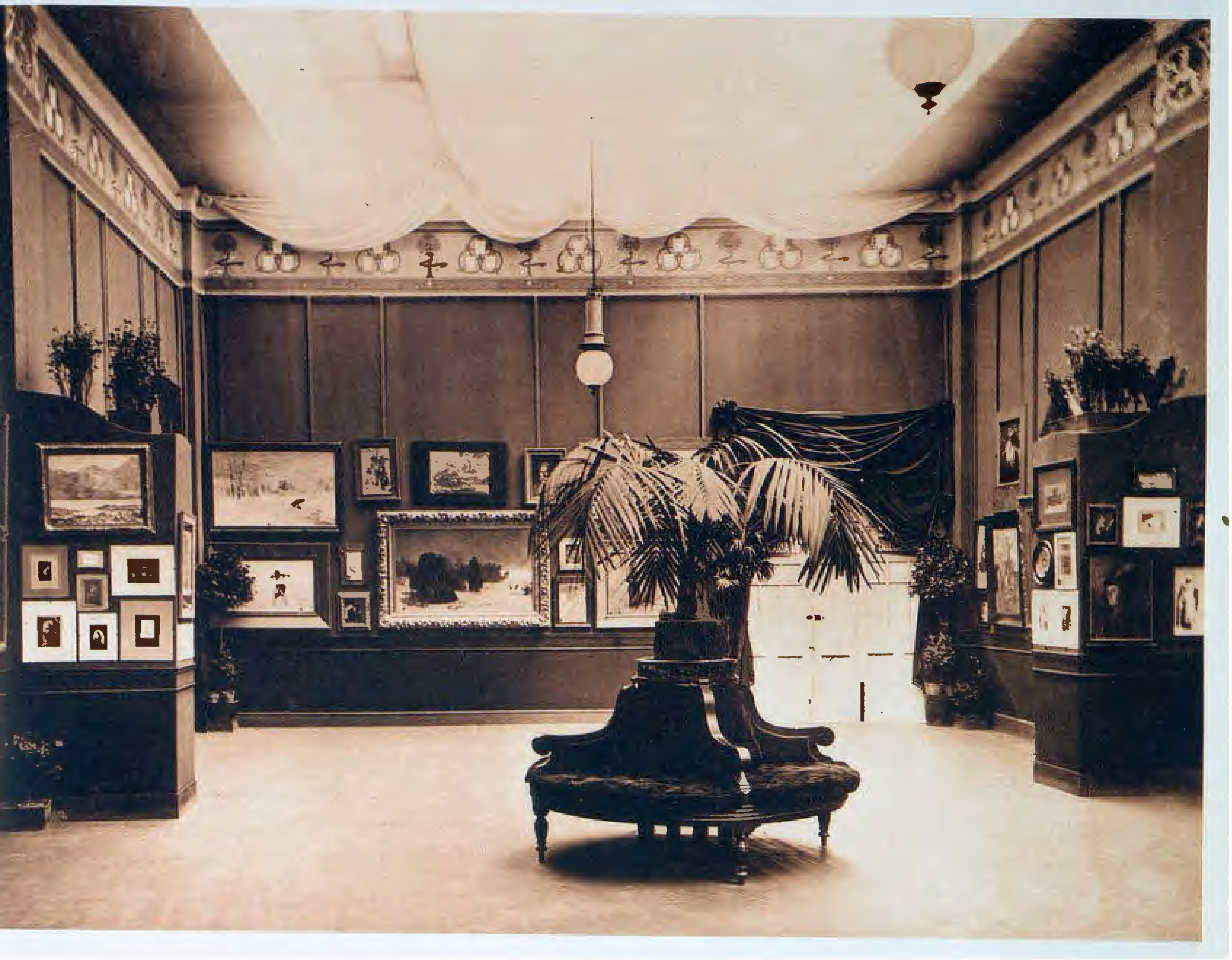

Участието на българските художници и на Рисувалното училище в Лондонското изложение през 1907 г. /част от експозицията/, фотография. ЦДА – София

идеал и действителност пораждало нови конфликти и довеждало творческата интелигенция до разочарования и дълбока вътрешна неудовлетвореност. Наред с влиянията на индивидуализма, в България проникнали сравнително рано и влиянията на социалистическите идеи, които давали пряко или косвено отражение върху творчеството на някои художници.

Отслабнала ролята на традиционните и консервативните вкусове, свързани със занаятите или религиозното изкуство. Вече определящо значение за естетическото асимилиране на изкуството имало противоборството между академичния възглед от европейски тип, изповядван от първата генерация следосвобожденски художници и влиянията на някои по-съвременни течения. Това бил осъзнат стремеж да се догонят завоеванията на напредналите в художествено отношение европейски страни.

Девет години след учредяването на Дружеството за подпомагане на изкуството в България се основало второ сдружение на творците, работещи в сферата на пластичните изкуства – „Съвременно изкуство“ /1903/. Самото му име ясно говори, че в еволюцията на българското изобразително изкуство вече назрели нови тенденции. Творческите стремежи и амбиции на редица представители от по-младата генерация художници явно не могли да бъдат удовлетворени нито от мащабите, нито от насоките на дейността на дружеството, ръководено от Ив. Мърквичка и А. Митов. Така монополното право на първото дружество било нарушено. Независимо от това, че основаването на новото дружество не било съпътствано от формулирането на програмни естетически декларации от типа на западноевропейските или руските, неговият устав, изложбите, които по-късно организирало, и цялостната му обществена дейност недвусмислено свидетелствали, че то си поставяло задачата да обнови и приближи до западноевропейския модел развитието на изобразителното и декоративно-приложното изкуство в България.

Първата обществена изява на „Съвременно изкуство" била откритата на 25 декември 1903 г. изложба в тогавашното столично казино. Издаден бил специален каталог в 500 екземпляра – първото печатно издание, съпровождащо художествена изложба след Освобождението. За разлика от първите изложби на Дружеството за подпомагане на изкуствата в България, където откупките, правени от частни лица били незначителни по брой, сега присъствието на меценатите вече било по-доловимо.

Сред учредителите и активните членове на дружеството били живописците Стефан Иванов и Никола Михайлов, приложникът декоратор Харалампи Тачев /1875–1941/, резбарят Петър Кънчев /1874–1958/, архитектите Пенчо Койчев /1876–1957/ и Кирил Маричков /1875–1922/, както и критиците Димитър П. Даскалов /1874–1914/ и А. Протич /1875–1959/.

Наличието на определени противоречия между Дружеството за подпомагане на изкуствата в България и „Съвременно изкуство", както и някои парадоксални факти в художествената политика на последното давали основание на част от критиката да направи извода, че всъщност тези различия нямали принципен характер и че противоборствата почивали по-скоро на котерийна основа – кое от двете дружества да играе ръководна роля в художествения живот. Ограничеността в идейно-художествената политика и на двете дружества обаче лишавала и едното, и другото от такава ръководна роля.

Борбата между старите и младите се изразявала не само в противоборствата между двете дружества, но и в опитите да се основе частно художествено училище в София през 1904 г. През 1908 г. Държавното рисувално училище се превърнало в Художествено-индустриално училище. Тази промяна отразявала необходимостта от по-тясно обвързване на характера и статута на училището с икономическите и социалните нужди на обществото.

Дворецът, Министерството на народното просвещение и министрите били основните меценати на изобразителното изкуство и през първото десетилетие на века. Все по-нарастващият брой на колективните и индивидуалните изложби довел до развитие и на колекционерството. Със Закона за народното просвещение /1909/ Народният музей в София се преименувал в Народен археологически музей. През 1911 г. той имал 5 отдела: предисторически, старовековен, средновековен, нумизматичен и художествен и също започнал да откупва произведения на изкуството. През 1911 г. се открила първата постоянна художествена галерия на Тъпко Василев в столицата.

Нарастването на интереса към изкуството и по-развитите форми на неговата социализация довели до нуждата от по-широка и общодостъпна форма на неговата популяризация. От началото на века датират първите статии на А. Митов по история на изкуството, а в продължение на години той редовно изнасял пред широка публика в Художествената академия лекции на същата тема. Наред с това критиката, която в предишния период се занимавала предимно с популяризаторската дейност, сега благодарение на особеностите на новия етап, в който навлизало българското изкуство, по-последователно защитавала и определени естетически възгледи.

Нараствали и контактите на българското изкуство с чуждестранната художествена култура. През 1904 г. с активно българско участие се основало Южнославянското художествено дружество „Лада", чийто първи председател бил Я. Вешин. През септември с.г. дружество „Съвременно изкуство" участвало в Общата южнославянска изложба в Белград. През 1910 г. България се представила на Венецианското биенале; устроена била изложба на българското изкуство в Мюнхен, което фигурирало и в голямата международна художествена изложба в Рим. Откупували се произведения на български художници. Те печелели награди на редица международни изложения /Париж, Сен Луи и др./.

През първите две десетилетия на XX в. в художествения живот на страната навлязло второто поколение творци, което проявявало ново разбиране и отношение към характера и задачите на изкуството. Някои художници, които спадали към това поколение, завършили висшето си образование в България. Това са първите випускници на Държавното рисувално училище – Н. Петров

Цено Тодоров. „Майка ми", 1910 г., м. б. Национална художествена галерия – София

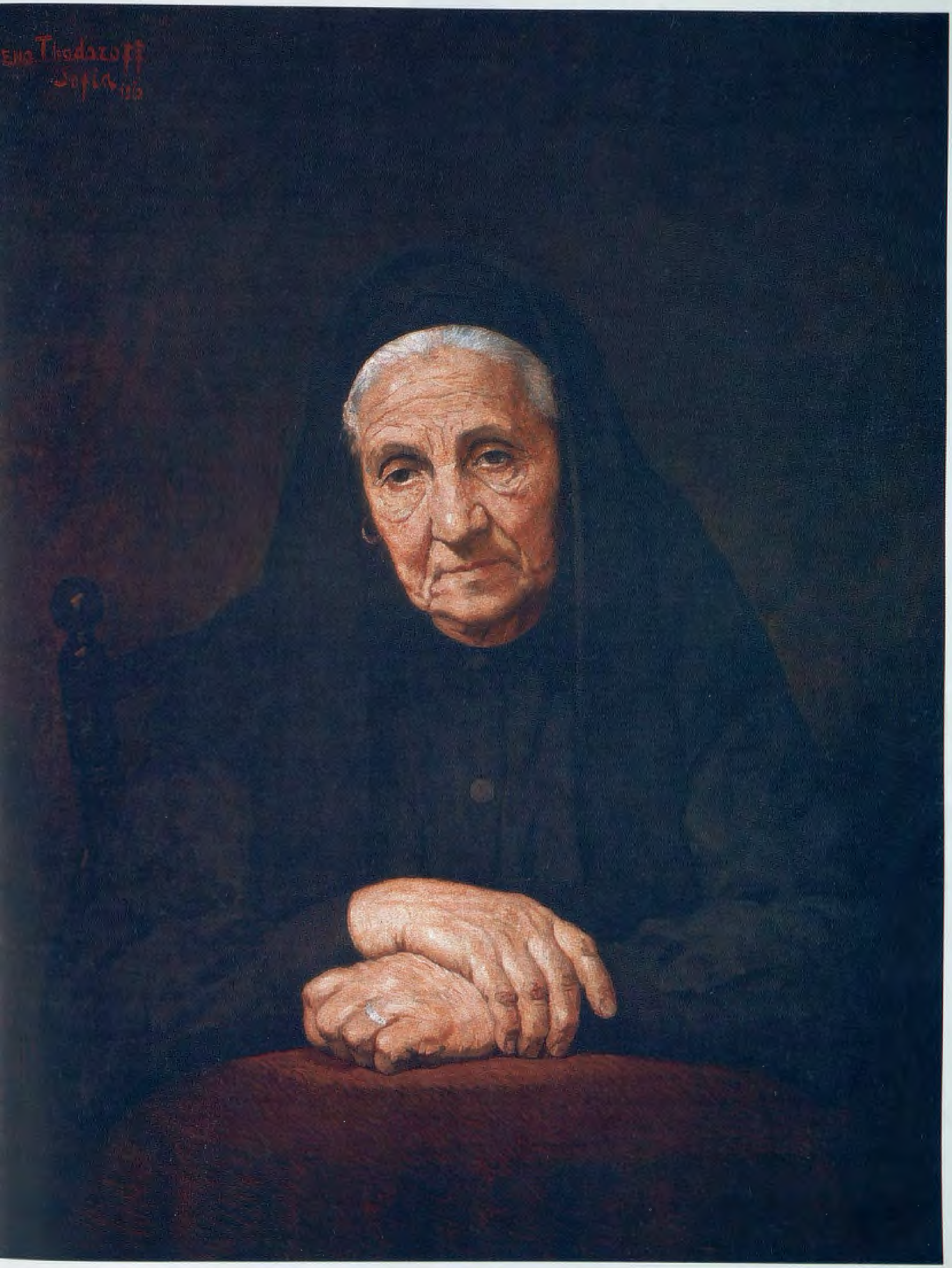
Thodoroff
Sofia

/1881–1916/, Ст. Иванов /1875–1951/, Елисавета Консулова-Вазова /1881–1965/, Цено Тодоров /1877–1953/, Васил Димов /1878–1941/, Ал. Божинов /1878–1968/ и др. Други били възпитаници на европейски художествени академии, предимно в Мюнхен, Торино и Париж, или специализирали в чужбина при известни професори като Дж. Гросо, О. Зайтц, П. Реноар, Манжан, Ал. фон Вагнер и др. Сред тях са живописците Елена Карамихайлова /1875–1961/, Никола Маринов /1879–1948/, Борис Георгиев /1888–1962/, Н. Михайлов /1876–1960/, Александър Мутафов /1879–1957/, Христо Берберов /1875–1948/, Никола Танев /1890–1962/, скулпторите Андрей Николов /1878–1959/, Иван Лазаров /1890–1952/, графикът Васил Захариев /1895- 1971/ и др. Те се учели от класическото световно наследство и достиженията на съвременните европейски художници, но останали равнодушни към крайни прояви на авангардизма в изкуството с ясното съзнание, че механичното пренасяне на негови формални достижения би било чуждо на облика и състоянието на българското изобразително изкуство в момента.

В жанровата структура на живописта – този водещ вид в изобразителното изкуство, настъпили важни промени. Интересът към битовата тематика, характерен за предишния етап, чувствително отслабнал. Сега вниманието на художниците се насочило главно към портретния и пейзажния жанр. Това обстоятелство се обяснявало както с по-голямата пригодност на тези жанрове към новите веяния и тенденции, идващи от Европа, така и със социално психологическата и личностно-творческата нагласа на художника. Важна роля в случая играели също вътрешните процеси в развитието на самата живопис като тематична и пластическа проблематика. Така пълноценното усвояване на достиженията на импресионизма и на някои стилови похвати на европейския сецесион протичало най-ограничено и последователно именно в сферата на пейзажа и портрета.

Живописният портрет от този период се отбелязва главно с разностранната си и нюансирана психологическа характеристика. Портретистите-художници през първите две десетилетия /Ст. Иванов, Н. Михайлов, Ц. Тодоров, Ел. Карамихайлова, Георги Митов /1875–1900/, Васил Стефанов /1887–1918/, Ел. Консулова-Вазова, Георги Евстатиев и др./ разработвали сравнително нови за нашата портретна живопис проблеми. Формулирани съвсем накратко, те се свеждали до пресъздаване на сложното психологическо състояние и аналитичното проникване във вътрешния свят на личността. В композиционно отношение почти всички творби се изграждали съобразно с установените класически принципи – фигурата е разположена на условен фон без допълнителни предметни добавки, като основното внимание е съсредоточено върху лицето и ръцете. Предпочитанието на художниците при избора на модела било насочено към изтъкнати дейци на обществения живот, науката и изкуството. Съществено развитие получил и интимно-психологическият дамски портрет главно в творчеството на първите жени художнички след Освобождението като Ел. Консулова-Вазова и Ел. Карамихайлова, както и в някои от портретите на Н. Михайлов.

В пейзажния жанр се наблюдавало разширяване на тематичния диапазон /градски, селски, природни, морски сюжети и мотиви/ и по-нататъшна разработка на специфични пространствени и колоритни живописни проблеми. В тази сравнително нова за българската живопис област, а също до голяма степен и в портрета навлизали и се утвърждавали постепенно някои пластически завоевания на европейския импресионизъм, които намерили израз в нарасналото богатство на тонове и нюанси. Така Н. Петров, един от най-големите български живописци, отразявал в значителна част от творбите си променящия се облик на новия модерен град с големи здания и представителни паметници, с модерно облечени минувачи /бул. Цар Освободител, Лъвов мост/. Художникът не си поставял за задача да хроникира външните страни на действителността, изписвайки с етнографска придирчивост нейните битови детайли, както прави А. Митов в своите многобройни платна с наименование „Софийски пазар“, а да предаде с вълнение на поет и художник нейната специфична атмосфера, своеобразния ритъм на заобикалящия живот.

Сред видните представители на импресионистичния пейзаж в българската живопис от първите две десетилетия на века трябва да се споменат имената на Е. Карамихайлова, А. Мутафов, В. Димов, Н. Маринов, Йордан Кювлиев /1877–1910/, Н. Танев, Б. Денев /1883–1969/, Сирак Скитник /1883–1943/ и др.

Най-характерната особеност в развитието на скулптурата в творчеството на второто поколение майстори, сред които се открояват имената на А. Николов и Кирил Шиваров, е продължаващата и задълбочаваща се ориентация към усвояването на класическите европейски традиции. В сравнение с живописта в портретното творчество на скулпторите преобладава обективната характеристика на образа. Предпочитаните художествени материали били мраморът и бронзът. Нов идейно-тематичен момент е стремежът на авторите да придадат символно-метафорично значение на някои образи

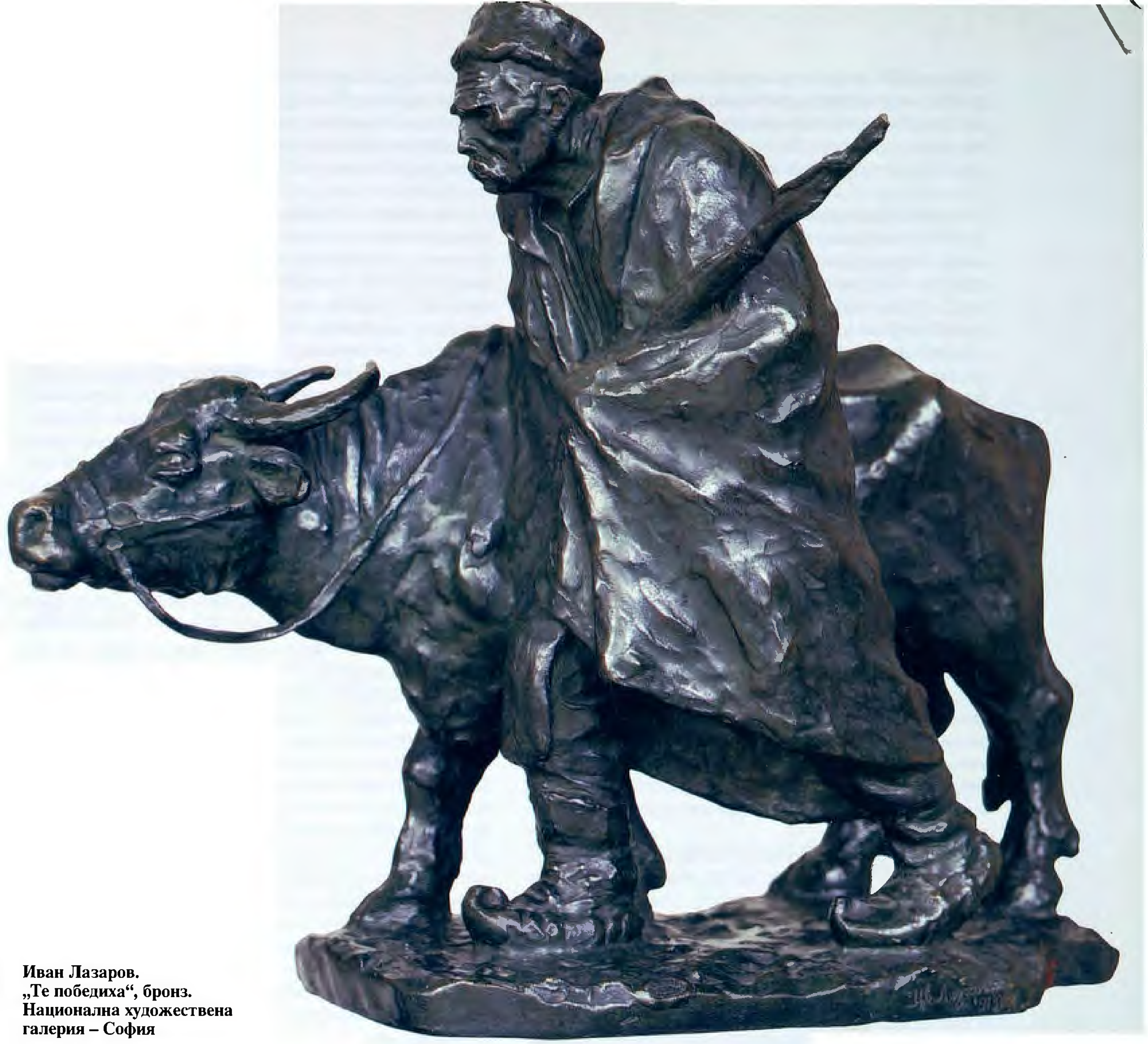

Иван Лазаров.
„Те победиха“, бронз.
Национална художествена
галерия – София

в тяхното емоционално-психологическо въздействие /„Дух и материя“ на А. Николов/.

В областта на графичното изкуство, както и при живописта значителна роля в обновителните процеси се падала на художниците чужденци, сред които особено ярко се изявявали чехите Й. Силаба /преподавател в Държавното рисувално училище от 1905 до 1908 г./, както и Й. Питер /1881–1925/. Първите български графици, дипломирани в Държавното рисувално училище, са Петър Морозов /1880–1951/ и Михаил Кръстев /1877– 1956/. През 20-те години, когато те започнали най-активните си творчески изяви, най-популярните графични жанрове били пейзажът и портретът. В областта на пейзажа се откроявало и името на Н. Райнов /1889–1954/. Обогатявал се и техническият репертоар на графиците – въвеждали се техниките на офорта и акватинтата.

През първите три десетилетия след Освобождението българската илюстрация не успяла да оформи своя национален облик като изкуство със специфични задачи и цели. Проникването към края на XIX в. на нови способи за фотомеханично репродуциране на рисунката изместили традиционните за Възраждането техники на ксилографията и медената гравюра. Съществено порасналите нужди от илюстриране на книги довеждали до необходимостта да се използват готови клишета с усвоени елементи и илюстрации от чужди образци. За повишаването на естетико-художествените изисквания в тази област допринесли първите специализирани списания „Изкуство“ /1895–1899/ и „Художник“ /1906–1909/. Върху техните страници наред с работите на чужди автори се печатали и много илюстрации и украсени винетки от Ив. Мърквичка, А. Митов, Борис Михайлов, Й. Обербауер, К. Величков, Ал. Божинов, Сирак Скитник и др.

Една от първите илюстрирани книги бил романът „Под игото“ от Ив. Вазов, издадена през 1894 г. Илюстрациите били дело на Ив. Мърквичка, А. Митов и Й. Обербауер. През второто десетилетие на XX в. илюстрацията навлязла още по-широко в книжната продукция. Най-значителни постижения като илюстратори имали Ал. Божинов /„Конско евангелие на народняците“ от Трифон Кунев, 1910/, Н. Петров в портретните рисунки към „Острова на блажените“ от П. П. Славейков 1910/, Хр. Станчев към стихотворенията на П. К. Яворов, Н. Райнов към собствените му литературни произведения /„Слънчеви приказки“, 1918/. Част от тези илюстрации притежавали самостоятелни живописни или графични качества, независимо, че участвали в цялостния организъм на книгата; в други личало силно „отчуждението“, дошло от западноевропейски или руски художествени източници.

ИЗКУСТВОТО ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНИТЕ. Войните са най-важният политически и социално-психологически фактор, който оказвал влияние на художествения живот през второто десетилетие на века.

Както и преди, възможностите за упражняване на художническата професия от гледна точка на материалната осигуреност се свеждали почти изключително до учителството. Художниците, минали на „свободна“ практика, преживявали тежки изпитания. Наред със споменатите вече дружества, през 1912 г. се основало още едно – Дружеството на южнобългарските художници в Пловдив. От друга страна, именно войните били причина за прекратяването на българското участие в дружество „Лада“. Уреждали се премии и конкурси на военна тематика, както и изложби на художници, рисували на фронта или пряко ангажирани с военната тема. Сред по-важните изложби трябва да се споменат тези на южнобългарските художници в Пловдив /1912/, първата съвместна изложба на дружество „Съвременно изкуство“ и Дружество на художниците в България /новото име на Дружеството за подпомагане на изкуството в България/.

Войните внесли определен смут и дезорганизация в работата на Художествената академия. В преподавателската и творческата практика вече се обръщало относително по-голямо внимание на декоративните и приложните изкуства, което се дължало, от една страна, на развитието на промишлеността и търговията, а от друга – било свързано с някои значителни обществени поръчки като например строителството на храма-паметник „Александър Невски“.

Без да се преустановява развитието на портрета и пейзажа, напълно естествено възникнал интересът към историческата и особено към баталната тематика, която намира отражение преди всичко в творчеството на Яр. Вешин /„Отстъплението на турците при Люлебургаз“/, на Б. Денев /„Затишие пред буря“/, на скулптора Ив. Лазаров /„Те победиха“/. Ново явление за българското изкуство били многобройните рисунки и скици от фронтовете с репортажно-документален характер от Иван Славов, Б. Денев, Владимир Димитров-Майстора, Михаил Лютов /1887–1965/, Яким Банчев /1887–1967/.

Ориентацията към баталната тематика в изобразителното изкуство през периода на войните била свързана и с основаването на Военноисторическия музей в София /1916/, както и със създаването на Студията на военните художници през с.г. Тази тематична насоченост определяла и облика на голямата военна художествена изложба, открита в София през 1918 г.

Войните намерили отражение в творчеството на част от живописците чрез скръбните и меланхолични образи на жени, олицетворяващи покрусата и отчаянието, породени от личната и общонационалната трагедия през онези години на изпитания /Ст. Иванов – „В траур“, 1918/.

Наситената с драматични политически събития епоха била обект на остра сатирична оценка от страна на такива карикатуристи като Ал. Божинов, Ив. Славов /1876–1937/, Иван Андреев – Андро /1882–1920/ и др., които печатали по страниците на хумористично-сатиричните вестници „Българан“ /1904–1909/, а по-късно и във в. „Барабан“ /1908–1921/. Тяхното творчество било проникнато от демократични идеи, намиращи израз не само в изображението, но и в текстовата легенда.

През разглеждания период българското изобразително изкуство изминало сравнително кратък, но изключително интензивен и показателен творчески път. В съкратен, „сгъстен“ вид той се разгръщал на няколко основни етапа, които в общи линии отговаряли на далеч по-продължителни фази от развитието на европейското изкуство. Това обстоятелство се дължало на особеностите на българското културно-историческо битие като нация и държава.

Един от най-съществените въпроси, които стояли пред българското изкуство през първите три десетилетия след Освобождението, е въпросът за националното своеобразие. В различните етапи той получавал различен отговор. Така, ако в първия следосвобожденски период до началото на XX в. изобразителното изкуство се стремяло да откликне на повелята на времето като в художествени образи претворявало достоверно, натуралистично бита и етнографията на селото, вече към края на периода се зараждали необходимите предпоставки за по-дълбоко, същностно проникване на самия дух и своеобразен характер на националното като етнопсихологична и характерологична категория.

4.

Музика и музикална култура

НАЧАЛНИ УСПЕХИ НА МУЗИКАТА. Творческият процес, при който се осъществява синтеза на колективното, народното и индивидуалното композиторско творчество, за да се роди онова, което се нарича национална музикална школа и традиция, започнал да се осъществява в края на XIX в. в музиката на първите български композитори.

Главният проблем в първите години след Освобождението бил за създаването на професионални кадри за национална музика. Още в началото на 80-те години Ем. Манолов се отправил за Русия, а по-късно почти всички музикални творци от поколението на Д. Христов и Георги Атанасов-Маестро учели на Запад – в Прага, Загреб, Пезаро, Милано. По същите пътища тръгнали и музикалните изпълнители – певци и инструменталисти.

Професионализацията на българската музикална култура започнала със създаването на първите военни духови оркестри и с въвеждането на предмета пеене в училищата. Още през март 1879 г. от Прага пристигнал първият „музикантски взвод“, комплектуван от музиканти на частната военномузикална школа на Павлис. Гостите взели участие в тържественото откриване на Учредителното събрание в Търново. Капелмайстор на първата „Българска военна музика“ в състав от 23 души е Й. Хохола. Само след три десетилетия броят на военните духови оркестри станал вече 50. Увеличил се и численият състав – между 35 и 40 души. Оркестрантите били предимно българи. Ученици българчета преминавали през т.нар. капелмайсторски школи, усвоявайки от по-старите майстори музиканти изкуството да се свири на различни инструменти[7].

Между десетките чешки капелмайстори, оставили трайни следи в професионалното израстване на българските музиканти и в разпространението на музикалното изкуство сред широки слоеве от населението, били: Й. Хохола, В. Кауцки, Ал. Мацек, И. Визнер, Т. Кулхави, Фр. Швестка, Фр. Щрос, Й. Душек, Фр. Свобода, А. Тайнер, И. Споуста и мн. др. Репертоарът на военните духови оркестри и на салонните състави, формирани от същите музиканти за военни и граждански вечеринки и забави, до началото на XX в. е от западни автори. Той включвал увертюри, фантазии, потпури, маршове и танци. Някои чешки капелмайстори съчинявали китки и потпури върху битуващи мелодии, назовавайки ги понякога „български“, като например първата „Българска китка“, написана от Фр. Швестка. В съавторство с Ив. Иванов, В. Кауцки участвал в създаването на операта „Камен и Цена“. Между по-развитите форми за отбелязване е симфоничната картина „Одрин“ от Ал. Мацек и „Боят при Гургулят“ от Й. Хохола.

Първият български капелмайстор Ем. Манолов бил назначен през 1890 г. По-късно броят на капелмайсторите прогресивно нараствал и в началото на 20-те години те почти изместили чужденците, като поели всички творчески и изпълнителски задачи.

Многобройните военни духови оркестри в страната въвели широки кръгове от нашия народ в европейската класическа битова музика, в нейната хармонична и жанрова структура, проправяйки път и на първите инструментални съчинения на българските композитори в различните симфонични и камерни жанрове.

Благодарение на проф. М. Дринов и проф. Ив. Шишманов още в първата официална програма от 1885 г. учебният предмет пеене бил въведен като задължителен във всички класове. Учителят по музика бил централна фигура не само в училището, но и в хоровата, оркестровата и музикално-театралната самодейност. Често той създавал училищни пиеси и оперетки. В първите години след Освобождението доминирали песни с ярко патриотично, антитурско съдържание. Показателен е например учебникът по нотно пеене на Йосиф Каломати с притурка от 35 „Български песни“, публикуван в Сливен през 1884 г. По-късно се появили песнопойките с популярни патриотични, народни и училищни песни на Анастас Стоянов /1854–1930/ и Рачо М. Рачов. Ан. Стоянов за първи път записал български народни песни в неравноделните тактове 5/8 и 7/8. В подем била хоровата и театралната самодейност в училищата. Всяко средно училище имало свой хор. По инициатива на учителя Димо Бойчев била създадена първата Детска музикална китка, последвана от много други в цялата страна. Техният репертоар са детските оперетки, създадени от Г. Атанасов-Маестро, Панайот Пипков и други български и чужди композитори.

Любовта на българина към песента намерила израз в движението на хоровата самодейност. Войнишките хорове и последвалите по-късно гостувания на славянски граждански хорове активизирали любителите на колективното многогласно пеене в България. В началото хоровете пеели в църквите, но постепенно наред с църковния репертоар се появили и светски песни. Потребността от хорово музициране обхванала културните среди на големи и малки градове на страната. Някъде хоровете се наричали „народни“, другаде „певчески дружества“, но художествено-просветителската им мисия навсякъде била еднаква.

На основата на военните духови оркестри и на бързо развиващата се гражданска и училищна хорова самодейност станало възможно още в последното десетилетие на XIX в. да се направят и първите опити в оперно-театралното изкуство. Първият публичен оперен спектакъл със сцени от „Трубадур“ и „Веселите уиндзорки“ – дело на българските певци Др. Казаков и Иван Клавков, на пианиста А. Букорещлиев и на чешките оперни артисти О. Добшова, А. Кратохвилова и Яр. Хашек бил изнесен на 1 януари 1891 г. В следващите месеци, подпомогната от Италианското певческо дружество и от няколко чужди оперни певци, малката оперна трупа представила още няколко спектакли със сцени от различни класически творби, както и оперите „Фауст“ и „Трубадур“ без хоровите епизоди. През септември 1892 г. трупата била разформирована.

Тези първи опити предизвикали дискусия в печата, която избухнала с нова сила в годините, предшестващи втория, още по-настойчив и решителен опит на пионерите на български оперен театър начело с известния певец от руските императорски театри Константин Михайлов-Стоян и семейната двойка Иван Вулпе и Богдана Гюзелева-Вулпе. Петнадесетгодишната пауза след първите спектакли била нарушена на 18 октомври 1908 г. пак със сцени от „Фауст“ и „Трубадур“, последвани от други спектакли на оперната трупа. Паметен за нашия оперен театър бил сезонът през 1910–1911 г., когато музикалната трупа „Оперна дружба“ подготвила 4 български опери: „Сиромахиня“ от Ем. Манолов и съвсем наскоро завършените „Камен и Цена“ от Ив. Иванов и В. Кауцки, „Борислав“ от Г. Атанасов-Маестро и „Тахир беговица“ от Димитър Хаджигеоргиев. С четирите български сценични творби „Оперна дружба“ вече имала моралното право да претен-

Първа столична детска музикална китка с ръководител Димо Бойчев, фотография, год. IV, 1914/15 г. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София

дира за сцената на Народния театър наравно с драматичната трупа. За известно време през Балканската и Междусъюзническата война нейните спектакли били прекъснати, но от 1913 г. тя отново ги възобновила, попълвайки певческата група с такива артисти, като Стефан Македонски, Петър Райчев, Ана Тодорова, Христина Морфова, Панайот Димитров и др.

Оркестровото музициране извън военните духови оркестри имало предимно любителски характер. Най-активна концертна дейност развил попълненият със струнни инструменти Гвардейски духов оркестър по времето, когато се ръководел от Г. Атанасов-Маестро. Под негово диригентство прозвучали за първи път много класически творби. Той включил в програмите си и някои български произведения. Самодейният оркестър при софийското музикално дружество „Родна песен“ под диригентството на В. Мирчев изнесъл 8 сезона симфонични концерти. В редица други градове на страната звучали също оркестрови творби.

През разглеждания период започвали своята артистична дейност цигуларят Саша Попов и пианистите Иван Торчанов и Андрей Стоянов.

Маестро Георги Атанасов, фотография. Научен архив при БАН – София

Ангел Букорещлиев, фотография, 1900 г. Архив на Елеонора Странска – София

С много усилия се изграждало професионалното музикално образование. Първото средно Държавно музикално училище било създадено през 1912 г. В него под ръководството на опитни певци и инструменталисти получавали по-системна професионална подготовка редица български музиканти.

Въпреки трудните условия за напредъка на музикалното изкуство просветеният българин навлизал в света на голямото европейско изкуство с ясното съзнание за реалността на своите потенциални възможности. Най-талантливите и найбудните музиканти, поели с възрожденска безкористност повелите на времето, намерили и най-вярната социална и естетико-творческа позиция, свързвайки завинаги своето изкуство със съдбата на народа.

Не бил случаен фактът, че в началото на националната българска композиторска школа е вокалната музика, песента. Нейните извори са далеч в столетията. Истинският творец не можел да се отклони от тази демократична песенна традиция. Тя се продължавала и обогатявала с композиционното умение на професионалния творец. В една съвсем млада национална композиторска традиция, каквато била българската, живата едногласна народна песен трябвало да се приспособи и въведе в новите форми на многогласното хорово и оркестрово музициране, в репертоара на певците, пианистите и цигуларите, в училищата и армията, в бита на хората.

Когато се създавали първите обработки на народни песни, българските композитори познавали само онзи „горен пласт“ от фолклора, който далеч не стигал до неговите по-дълбоки слоеве. Те просто загребвали от песенния източник, който така обилно струял от битовата песен на българския град след Освобождението. Дори най-добрият познавач на българския музикален фолклор Д. Христов се ориентирал към онези нейни по-устойчиви форми, които били най-близки до интонационното мислене на неговия съвременник. Ценни са разработките му на песните от Македония, на хайдушката и хумористичната песен, както и на родопската песен от А. Букорещлиев. Широко отворени били вратите за влияние на европейската битова песен и танци. Различните социални прослойки в българския град ги пречупвали по своему, формирайки постепенно своя градска песенна традиция с различно емоционално-образно съдържание.

КОМПОЗИТОРИ И ТВОРЦИ. Пръв със средствата на професионалния творец това извършил Ем. Манолов /1860–1902/, макар в песните на някои възрожденци например като Д. Войников да откриваме наченките на личен творчески подход към песента. Основните сфери на проява с най-широк обществен отзвук била песента на Ем. Манолов, преди всичко хоровата и китката за духов оркестър и акапелен хор.

С интуицията на композитор, който точно регистрирал интонационно-жанровия „речник“ на 80-те и 90-те години на XIX в., Ем. Манолов създал своите вокални и инструментални съчинения. Най-много са детските му училищни песни – 118, от тях 87 били отпечатани в поредицата „Славееви гори“. Чрез тях българското училище „пропя“ и заговори на роден музикален език. Много са хубави училищните песни на Ем. Манолов и между тях най-популярната е „Татковина“ по текст на П. Р. Славейков. Акапелната хорова песен „Каква мома видях, мамо“ и хоровата китка „Повей, повей“ също имали своите най-ранни образци в неговото творчество.

В зората на социалистическото движение в България Ем. Манолов откликнал и на потребностите на българския пролетариат от бойки маршови песни. По текст на Г. Кирков и Хр. Максимов той създал „Работнически марш“ и „Учителски марш“ – едни от първите образци на развития „концертен“ марш в българската музика. Капелмайсторът Ем. Манолов създал и няколко оркестрови китки – „Народен букет“ и фантазията „Вело мѝре“.

В жанра на хоровата акапелна китка и песен се ограничава творчеството на А. Букорещлиев /1870–1950/. Десетте хорови китки са създадени от него между 1895 и 1920 г. и заедно с песните и китките на Ем. Манолов и Д. Христов били основен репертоар на хоровете. Във всяка от тях са подбрани едни от най-хубавите родопски и тракийски народни песни, разработени с несложни хармонични, а на места и полифонични средства и добро познаване на хоровата звучност. А. Букорещлиев оставил трайни следи в музикалния живот на Пловдив като пръв диригент на Пловдивското певческо дружество, педагог, общественик и учен фолклорист.

В жанровите параметри на хоровата и училищната песен най-значителен музикален творец от този период бил Д. Христов /1875–1941/. Би било погрешно той да се причисли само към аранжьорите на народната песен, към която подхождал твърде свободно, внасяйки много „свое“ във фолклорния оригинал. Д. Христов е създател и на много хорови и училищни песни. С ярката си и самобитна мелодическа инвенция, Д. Христов е рядко явление в българската музика. В неговия композиторски талант ни убеждават също и двете известни хорови китки „Лиляна мома хубава“ и „Пусти моми, жеравненки“, написани през втората половина на 90-те години, преди тригодишното му следване в Пражката консерватория при А. Дворжак.

Д. Христов творял във всички жанрови разновидности на песента – от простичката детска едногласна песен до развитата хорова балада /„Дафинка и слънцето“/ и фугата /„Тенка Дафино“/. Първият му сборник с 22 детски песни излиза още през 90-те години. След него идват по-обемисти сборници „Рой звездици“ със 179 училищни песни и венецът на неговото творчество в училищната песен „Изворчето пее“ с 375 песни. Високата естетическа и възпитателна задача на неговите детски песни била да формира в съзнанието на българското дете „начин на тоноизказване“, и „...да не забравяме, че сме българи..., че си имаме хубави свои песни, чрез които и през векове на тежка робия сме се опазили като народ“ [8]. Тази национална патриотична линия е проведена в целия сборник и главно в неговия последен раздел от 64 песни.

Наред с танцовата, хумористичната и лиричната закачлива песен Д. Христов създал и свои оригинални песни с епичен химнов характер: „На български език“ /станала основна тема на рапсодия „Вардар“ от Панчо Владигеров/, „Пирин планина“ /основна тема на симфоничните вариации на Марин Големинов/, „Възпевна Македония“, маршовите мелодии „Напред към подвизи и слава“, „Поклон Родино“, „Идем, идем, сган проклета“ /на същата мелодия е известният марш на антифашистката съпротива „Партизан за бой се стяга“/. За оригиналния мелодичен стил на Д. Христов може да се съди и по такива широко известни акапелни песни, като „Леле моме“, „Ганината майка“, „Ръченица“, „Ерген дядо“, „Циганска песен“ и мн. др.

Д. Христов е създател и на българската солова песен. Покрай многобройните обработки за глас и пиано на народни мелодии, той съчинил и няколко оригинални солови песни, най-известни от които са „Хайдушка песен“, „Силвяна“, „Девойче“, „Вино пия“ и „Момина песен“. За солово изпълнение със съпровод на пиано е и сборникът „66 народни песни на македонските българи“, чиито мелодии са записани лично от Д. Христов. Тук са събрани едни от най-хубавите български народни песни от Македония, станали отдавна общонационален български репертоар. Той се интересувал и от репертоарните проблеми на църковните хорове и главно от въпроса за реформата на българското църковно пеене чрез намерените в Русия песнопения на „болгарския роспев“.

В песента значим бил приносът и на Александър Морфов /1880–1934/. Офицер от българската армия, участник в три войни, той изявил недвусмислено своя талант още на 19-годишна възраст, когато композирал марша „Ний ще победим“. По-късно последвали и други „класически“ войнишки маршове /между които „Прощален марш“/. Равностоен на тях е популярният марш „Изгрей, зора на свободата“ на българските революционери от Македония. Популярни са и някои измежду малкото негови хорови песни – „Дамнян танец води“ и „Баба Минковица“. Разностранно надареният Ал. Морфов усвоил майсторски хоровото гласоводене по пътя на самообразованието и с най-хубавото от песенното си творчество се наредил между пионерите на националната ни музика.

С две популярни песни – химна „Кирил и Методий“ /“Върви, народе възродени“/, по текст на Ст. Михайловски и „Сладкопойна чучулига“, остава в паметта на поколенията П. Пипков /1871–1942/. Химнът е едно щастливо озарение, протекло спонтанно в час по пеене в Ловешкото училище през 1901 г. В репертоара на детските музикални китки били включени неговите оперетки „Деца и птички“ и „Щурец и мравка“.

Най-хубавото от творчеството на Александър Кръстев /1879–1945/ също принадлежи на песента – хорова и солова – „Раковата“, „Милкината“, „Луд гидия“ и маршът „О, Добруджански край“, както и соловите песни „Що ме мъчиш, Яно“ и „Що ми не дохождаш“, които не са загубили и до днес своята привлекателност. Очевидно сферата на хумора и наслажденско-лирическата чувственост е най-предпочитана и присъща на Ал. Кръстев. За детската хорова самодейност са предназначени неговите литературни музикални сценки „Коледари“ и „Лазарки“.

От началото на 90-те години датирали първите стихотворения и сбирки с революционно и пролетарско съдържание, които времето превърнало в песни. Към средата на 90-те години прозвучали преведените от Г. Бакалов руски работнически песни. В пролетарските среди откликнали живо стиховете на Г. Кирков. Почти всички български композитори създали песни върху революционни стихове: вече посочените маршове на Ем. Манолов, „Дружна песен“ на Г. Кирков, „Работници, работнички“ на Димитър Долапчиев, „Песен на народа“, „Червено знаме“ и хармонизацията на „Интернационала“ на Д. Христов, „Към комунизма“ на Милан Митов, „Работнико, о, братко мой“ на Христо Антонов, маршовете на Иван Лозанов и М. Иванов, „Женски интернационал“ на Михаил Тодоров, „Младежка песен“ на Г. Атанасов-Маестро и още много други анонимни маршове и лирично-романсови песни, някои от които от чужд произход с пригодени български текстове.

С името на Георги Атанасов-Маестро /1882–1931/ е свързано създаването на българската оперна традиция. Шестте опери и четирите детски оперети свидетелстват за творческото посвещение на един жанр, извън който остава място само за няколко маршове, детски песни и малки инструментални съчинения. Силните страни на неговото оперно творчество били подчертано песенният стил, спонтанно бликащата мелодия, емоционалната непосредственост, националните теми и образи, ясната традиционна структура. След историческата опера „Борислав“ последвали най-често играните негови творби „Гергана“, „Запустялата воденица“ и „Цвета“. Те са с битово-лирически сюжет. В „Косара“ и „Алцек“ Г. Атанасов е повлиян от късноромантичната опера, която в неговото съзнание противостои на битово-лирическата от типа на „Гергана“. В началото на века с популярност се ползвали и четирите му детски оперети и най-много „Самодивско изворче“.

Инструменталната музика също се градяла върху фолклорно-битови мелодии. Многобройните военни битови оркестри изисквали от чешките капелмайстори, а по-късно и от българските композитори създаването на подходящ репертоар – маршове, китки, фантазии, ръченици, пайдушки, валсове, полки и т.н. Българската песен звучала предимно в китките и фантазиите на българските композитори: „Народен букет“ и „Вело моме“ от Ем. Манолов, „Българска китка“ и „Народни бисери“ от Д. Христов, потпури от оперети и оперетките на Г. Атанасов, китки от Ал. Кръстев, П.

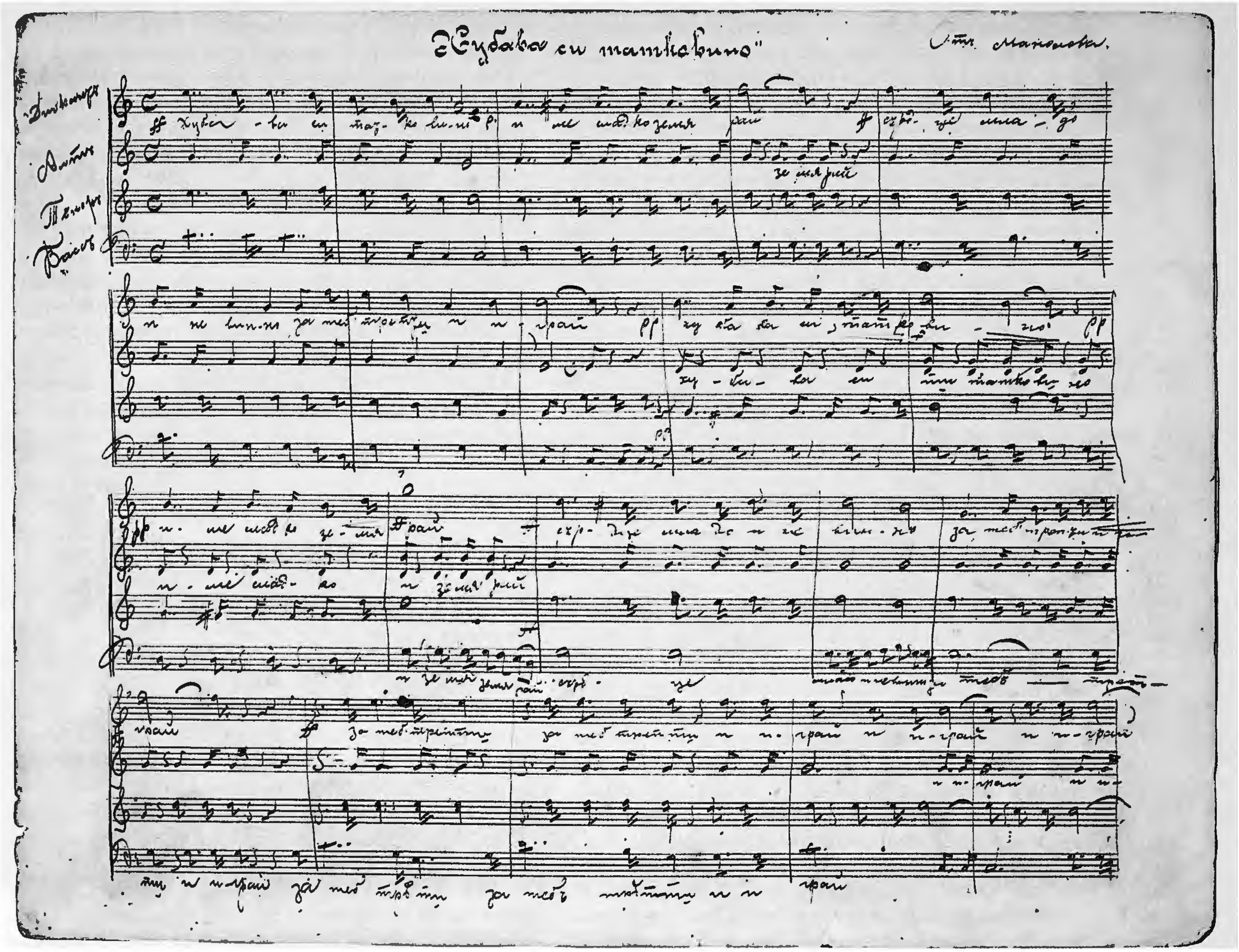

Емануил Манолов. „Хубава си татковино". Научен архив при БАН – София

Пипков, от чешки и български капелмайстори.

В по-развита форма били двете „Балкански сюити" и програмните увертюри „Ивайло" и „Тутраканска епопея" от Д. Христов. Сюжетно-тематичната насоченост на тези произведения и тяхната фолклорна песенна основа дават правото да се говори за първите стъпки на програмния български симфонизъм, независимо от професионално-драматургичните недостатъци на симфоничните произведения от това време. В преработка на М. Големинов днес звучи увертюрата „Ивайло" от Д. Христов, създадена през 1906 г. за откриването на Народния театър. На 6 септември 1996 г. прозвуча и „Тутраканска епопея" на честването ѝ.

Значително явление в симфоничната музика на този най-ранен етап е Симфония № 1 на Никола Атанасов /1886–1969/, написана през 1912 г. Тя е първа и в българската музика. Композиторът се придържал в нея към класическата форма и структура, логична разработка на тематичния материал и симфонична драматургия. Интонационално авторът е най-близък до едно осъзнато и търсено народностно звучене в четвъртата част, която била включена малко по-късно в симфонията.

Началните стъпки на българската солово-инструментална музика са също от края на XIX и началото на XX в. Автори на клавирни пиеси били Ем. Манолов, П. Пипков, Д. Христов, Ал. Кръстев, Н. Атанасов.

Социално-културните и художественотворческите проблеми на българската музикална култура намерили израз в теоретическите трудове и публицистични статии на българските композитори и музикални дейци. Несъмнено най-значимата фигура от това време бил Д. Христов, а най-забележителният му труд – „Метрическите и ритмическите основи на българската народна музика“, както той озаглавил втората редакция на своя труд „Ритмическите основи на народната ни музика“, издаден през 1913 г. Обект на музикознанието и критиката са проблемите за самобитността на българската народна музика и перспективите на българското композиторско творчество.

Още през 90-те години чешкият музикант К. Махан публикувал на страниците на своето списание „Кавал“ /1891–1901/ няколко сериозни изследвания върху българската народна музика, за да стигне до извода, че тя „...не е прост клон на югославянската, но че е напълно самостоятелна..., независима ... и по-стара от тяхната.“

Много по-аргументирано тази теза била защитена в статиите на Д. Христов за народната ни музика и особено в цитирания основополагащ труд. Повод за неговото създаване било погрешното метроритмично записване на народните песни във фолклорните сборници на Министерството на народното просвещение. Формулираните от Д. Христов метрични, ритмични и структурни особености запазват и до днес своята научна стойност. Според неговата „Метрическа теория“ „неправилните тактове“ се състоят от два вида тактови части: кратка – с два елемента и протегната – с 3 елемента. /В по-късни статии той заменил понятието „части“ с „дялове“, стигайки почти до днешното разбиране за неравноделните и равноделните тактове./ Запознал се с „метричната теория“ на Д. Христов, бележитият унгарски композитор Б. Барток нарекъл тези тактове „български“, тъй като те са особено типични за българската народна песен.

В по-късни теоретични трудове и статии Д. Христов обосновавал още по-пълно своите наблюдения върху тоналностите, структурата, хармонията и историческата съдба на народното звукотворчество. От неговото остро наблюдателно и отзивчиво перо не убегнали и най-актуалните въпроси на хоровото пеене, на музикалното образование и възпитание, на историята на българската музика и нейните най-ярки представители на средновековната ни музика и на т.нар. болгарский роспев[9].

Актуални проблеми на музикалния живот в страната третирал и Д. Хаджигеоргиев на страниците на ръководения от него в продължение на 24 години /с прекъсване между 1911 и 1920/ „Музикален вестник“. Той бил орган на Българския музикален съюз – организация, в която членували найдейните композитори, учители, капелмайстори, оркестранти и певци. В статиите и докладите на композитора Ал. Кръстев компетентно се разработвали проблемите на училищното музикално възпитание и образование.

Естествено продължение на една многовековна фолклорна традиция, творчеството на българските композитори се създавало върху битово-народностната реалистична основа. То преодоляло регионалните граници и станало художествена ценност за целия народ. На първите български композитори била близка синтетично изказаната от Д. Христов мисъл, че „художествена музика, която дълбоко се корени в простонародната, има всемирна цена и колкото по-дълбоко национална е една музика, толкова е по-интернационална“[10].

5.
Архитектура

Настъпилият икономически, социален и културен прелом във всички области на живота след Освобождението поставил градоустройственото и архитектурно дело пред големи задачи. Урбанизацията на селищата започнала да се извършва по примера на напредналите страни на техническа основа чрез регулационни, архитектурни и други планове, работени от специалисти, утвърждавани и контролирани от общински и държавни органи. А пред българската архитектура като наука и изкуство се открили благоприятни перспективи и нов етап на развитие.

ИЗГРАЖДАНЕ НА СЕЛИЩАТА. Градоустройството и мащабно общественото строителство излязли на преден план в държавното и общинското управление на страната. Трябвало да се строят железопътни линии и гари, пристанища, пътища и мостове, нови обществени и жилищни сгради, да се осъществяват модерни благоустройствени мероприятия – водоснабдяване, канализация, осветление, улични настилки и т.н. Градски общински управи и кметове ентусиазирани бързали да модернизират и преустроят градове и по-малки селища. Всичко това изисквало изработване на нови регулационни планове, а възродилата се държава не разполагала със свои технически кадри.

Поканени били технически лица от чужбина: чехи, поляци, италианци, французи, австрийци и др. Повечето от тях били добри специалисти, но имало и такива, които търсели само печалби.

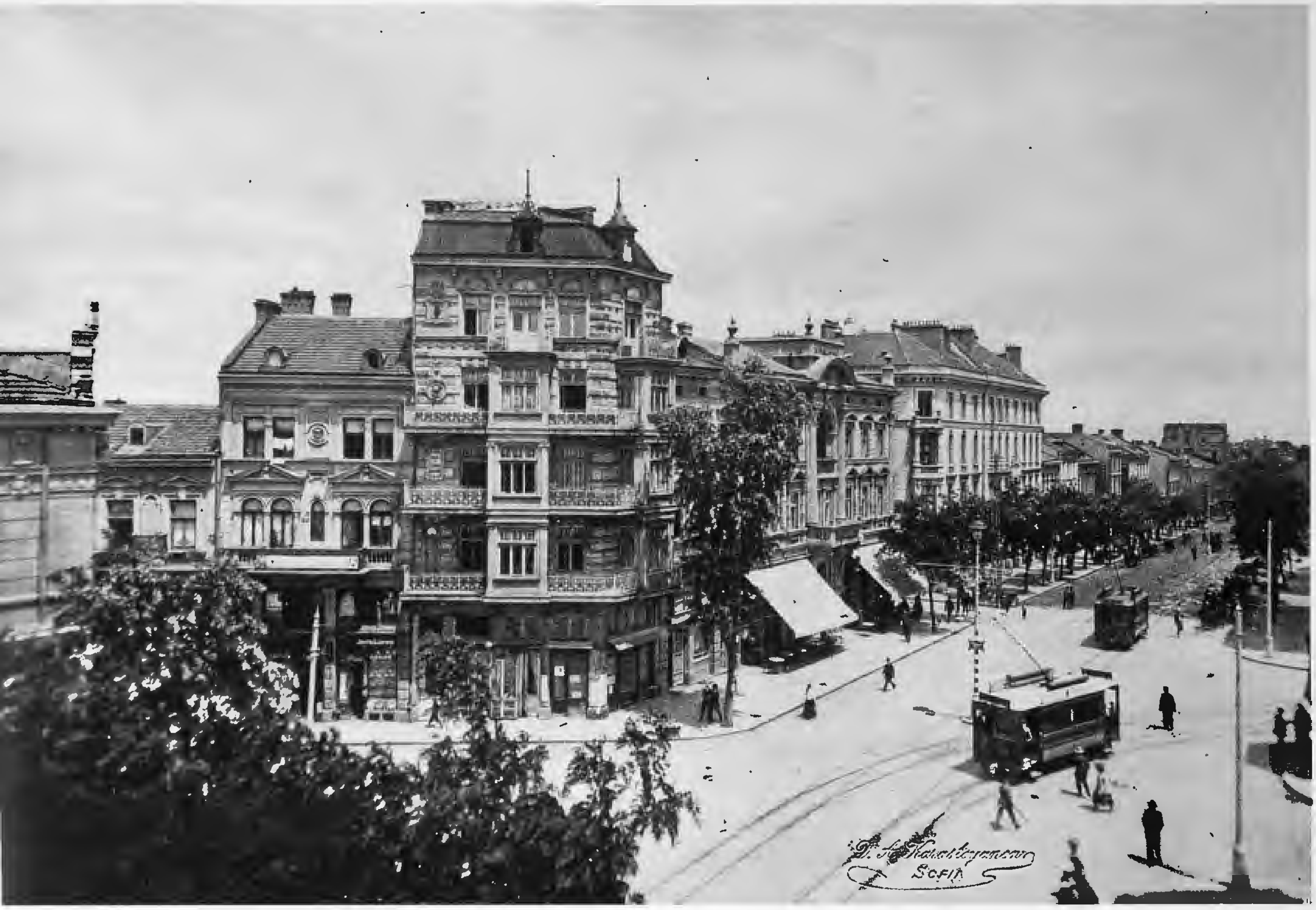

Булевард „Дондуков“ в София, фотография, 1912 г. Архив на арх. Ив. Дуковски – София

Още през 1878 г. първият кмет на Стара Загора Стойко Салабашев поканил чешкия архитектурен техник Л. Байер за градски архитект. Той проектирал регулационния план на града в строго геометрична система със стереотипни правоъгълни квартали, без да държи сметка за релефа на терена и оцелелите от пожара сгради. През 1879 г. планът започнал бързо да се прилага. В София също се предприели енергични мерки в тази насока. Чешкият инженер Й. Прошек изработил частичен „план на житния пазар“, приет през 1878 г., а в 1880 г. бил одобрен от министрите и от княза т.нар. Батенбергов план на София, проектиран геометрично от френския инженер С. Амадие с обхват между Перловската и Владайската река. Той очертал по подобие на кръговите булеварди на Париж двата диаметра и кръговата система на булевардите „Фердинанд“, „Патриарх Евтимий“, „Христо Ботев“, „Драгоман“, „Сливница“ и „Константин Стоилов“, съобразно съществуващия отбранителен окоп около града. След 1887 г. кметът Д. Петков само за 5 години смело приложил новия регулационен план на столицата, въпреки противодействието на засегнатите собственици.

И другите големи градове в страната последвали примера на столицата. През 1896 г. бил утвърден нов план на Пловдив, изработен от архитект-асистента Й. Шнитер. Полският инженер Е. Варжановски изготвил регулационен план за Варна, преработен по-късно от назначения градски инженер П. С. Каракулаков, одобрен от общинската управа през 1899 г. Чехът Л. Байер пък проектирал плановете на Нова Загора, Казанлък, Кюстен-

ЛИТЕРАТУРА И ИЗКУСТВО

дил и др., а сънародникът му Й. Керкеш – на Харманли и още няколко други селища.

Някои от тези първи регулационни планове имали сериозни слабости. Те се дължали на недостатъчната компетентност на някои от техните автори, неточността и непълнотата на кадастралните снимки, върху които били проектирани плановете, на честите смени на техниците и градските управи и на спънките, които управите създавали поради собственическа заинтересованост. Приложението обаче на новите „модерни“ регулационни планове, „скроени по американски“, унищожило възрожденския характер и образ на градовете и им придавало суха геометрична схематичност. Едва по-късно за по-голяма икономичност при планирането на някои градове започнал да се прилага друг по-реалистичен метод – „чрез оправяне и частично разширяване на съществуващите улици“, като се държала сметка и за масивните сгради. В този дух били проектирани плановете на старите части на Търново, Асеновград, Видин, Берковица и др.

Развитието на страната се съпровождало от изграждане на фабрики и други производствени и търговски предприятия, административни и културни учреждения в големите градове, които бързо се разраствали поради големия приток на населението от по-малките градове и от селата.

Увеличила се застроената площ на градовете извън първоначалните им регулационни планове. Това налагало да се проектират нови квартали, които често не били органично и композиционно свързани с първоначалното урбанизиране.

Хаотично и незаконно изникнали бездомнически бедни квартали чрез заграбване на общински имоти в периферията или чрез раздаване на места от властващите политически партии в предизборни акции. Набързо се застроявали „бежански квартали“ от българското население, емигрирало от Македония и Одринска Тракия след трагичния край на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. и по-късно от бежанците след Междусъюзническата и Първата световна война. Това изисквало все повече технически подготвени кадри.

Същевременно по мащабно разработени регулационни планове в централните части на големите градове и особено в София възниквали нови и хубави сгради. Издигали се здания за банки, търговски и застрахователни дружества, магазини, хотели, ресторанти, нови обществени и административни сгради. Строяли се паважи, улично осветление и залесяване, водоснабдяване. И това благоустрояване от 90-те години насетне ставало дело на българска генерация техници, инженери, архитекти, образовали се във висшите технически училища и университети в Европа.

Градоустройствени и строителни промени каквито се извършвали в столицата и в няколко големи града трудно можели да се предприемат за средните и особено за малките градове и за селата. Средните градове, каквито тогава били Шумен, Плевен, Враца, Видин, Кюстендил, Търново, Пазарджик, Сливен, Казанлък и др., постепенно се сдобили с нови регулационни и благоустройствени планове, но на практика те се прилагали бавно. Частичното приложение на плановете и изграждането на повече или по-малко нови обществени и жилищни постройки не изменяло решително доосвобожденския им облик.

Още по-бавно се почувствал полъх в малките подбалкански и други градове, в които през Възраждането кипял икономически подем и строителство. След Освобождението повечето от тези градчета останали настрана от новите железопътни и шосейни артерии, което ускорило техния упадък. Населението им постепенно започнало да се изселва в големите градове. В малките градове /Трявна, Копривщица, Троян, Тетевен, Елена, Карлово, Сопот, Калофер, Златица, Белоградчик, Пещера и мн. др./ се строяло предимно за лични нужди и от местни майстори, които продължавали предосвобожденската строителна традиция.

За регулационни планове в повечето села може да се говори по-определено след 1900 г. От всичко 4916 села само 198 имали утвърдени регулационни планове. Те били изготвени предимно в геометрична система[11] и с много грабителски своеволия, улеснявани и от Закона за благоустройството. Така според него дворове, които нямали 4/5 от изискваните норми за площ и лице /каквито били повечето от имотите на бедните/, нямали право на урегулиран парцел и се придавали към съседните – по-големи дворове, обикновено собственост на богатите.

Трудно се прилагали регулационните планове, затова селата запазили повече доосвобожденския си характер.

РАЗВИТИЕ НА АРХИТЕКТУРАТА. Архитектурно-идейната насока в новото строителство се обуславяла от стремежа да се изхвърли всичко, което напомняло времето на социалните и битовите отношения през османското иго и да се създадат условия за по-добър живот. Градското население се стремяло да се „поевропейчи“ предимно

Новопостроеният храм „Александър Невски“ в София, арх. Ал. Померанцев, фотография, 1912 г. Архив на арх. Ив. Дуковски – София

във външните форми на живота, в архитектурата на новите жилища.

Затова приветливите, подредени една до друга стаи, сега започнали да се разполагат механично от двете страни на тъмен коридор, обширният чардак бил заменен с тесен балкон, топлото художествено въздействие на дървото – със студенината на камъка и тухлата, лекият строеж – с масивния, надвесената широка стряха – с малкия корниз, дърворезбата във възрожденското жилище – със стилови форми, които били лошо подражание на чужди образци, заети от Запада. В малко градове като Русе и отчасти в други крайдунавски селища, където до Освобождението прониквали и били асимилирани някои положителни западни архитектурни влияния, новите жилищни сгради се отличавали с художествени качества.

Около 1900 г. в жилищното строителство в големите градове се включили вече архитектите българи, завършили образованието си в Белгия, Франция, Австрия и по-късно в Германия. Отначало те били малко, но били въодушевени от желанието да издигнат архитектурата в родината си на по-високо равнище от това, в което я заварили. Част от тях нямали отношение към българското архитектурно наследство, тъй като го смятали за отживяло, но други правели опити за неговото пресъздаване.

Творчеството на младите български специалисти за кратко време дало отражение върху архитектурата на градските жилища. Те запазили коридорната планова схема, но били обогатени с по-широки и по-просторни помещения; едноетажността се запазила за дълго време, но сградата се издигала чрез по-високия цокъл; фасадата се разнообразявала с декоративни елементи и форми, пренесени от архитектурата на ренесанса и барока, сполучливо съчетани в добри пропорции.

С материалното си укрепване градското население, особено по-заможните, повишило битовите и културните си изисквания към жилището, което намерило благоприятно отражение в плановото и фасадното решение. Коридорната система постепенно била изоставена и броят на помещенията се увеличил. Те били групирани около един централен вестибюл, с ясно функционално разграничение – спалня, трапезария, кабинет, гостна, сервизни и санитарни помещения. Отвън фасадите се изявявали богато с резалити /плоскостно издадени части от фасадата/, рустицирани ъгли /ъгли от грубо обработени каменни блокове огладени около фугите/, профилирани рамки около прозорците, ренесансови и барокови елементи и форми. Някои жилищни сгради, например на Сърмаджиев на бул. „Цар Освободител“ /дн. турска резиденция/ или на Ябланскн също на бул. „Цар Освободител“ – и двете по проект на виенския архитект Фр. Грюнангер, са изградени така богато и с художествен вкус в стил барок, че наподобяват малки дворци.

Богати жилища, по подобие на софийските, се строели и в другите големи градове като Пловдив, Варна, Русе. Но в малките градчета и особено в селата, където нямало специалисти проектанти, къщите, предимно едноетажни, се изграждали от майстори строители според искането на собствениците и в доосвобожденските архитектурни традиции.

Едновременно с жилищното започнало и строителството на обществени, административни и културно-просветни сгради, нуждата от които била голяма, особено в София като столичен град. На първо време за тези цели били използва-

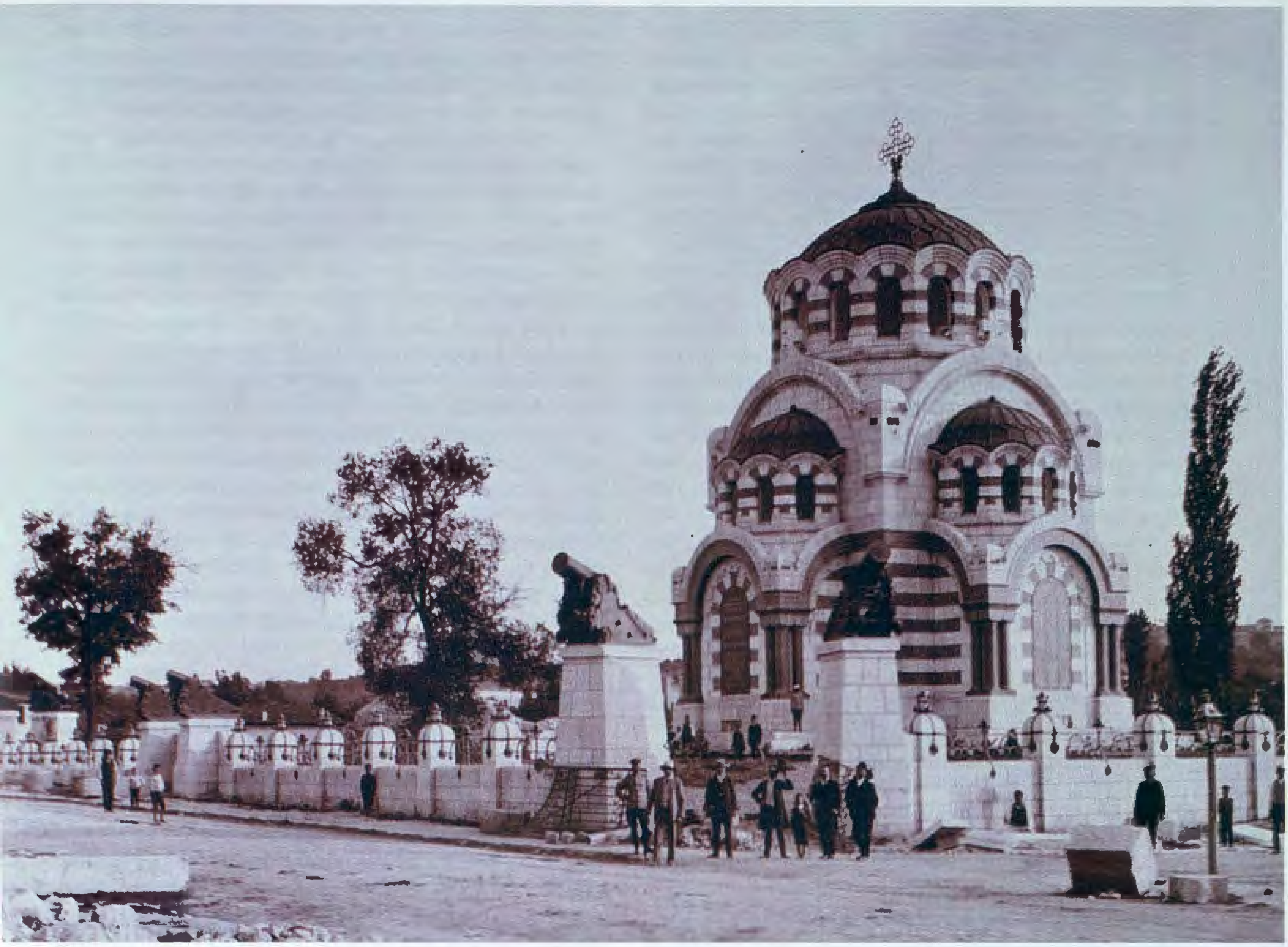

Синагогата в София, фотография, 1912 г. Архив на арх. Ив. Дуковски – София

Мавзолеят „Свети Георги“ в Плевен, арх. Пенчо Койчев, фотография, 1907 г. ЦДА – София

ни останалите от турската държава конаци, джамии и други сгради. Така в Бююк джамия /дн. Археологически музей/ била настанена отначало Държавната печатница, после Народната библиотека, а след това Народният театър. Турският конак бил приспособен за дворец на княза от виенския архитект Румпелмаер /1879/, който сполучливо пристроил към западната страна представителна част с мансарда и архитектурен акцент към тогавашния площад „Александър I“, а от северната страна голяма мраморна стълба с гипсова украса в стил рококо. По-късно, през 1887 г., виенският архитект Грюнангер отново го преустроил с жилищни помещения към източната част в стегната архитектурна композиция с барокови заемки и висок мансарден покрив. В този вид дворецът /дн. Национална художествена галерия и Етнографски институт с музей/ е запазен до днес.

По проекти на чешкия архитект А. Колар /на два етапа/ било изградено Министерството на войната /1878/, с кулообразен мотив на югозападния ъгъл, Военното училище /1878– 1882/, чиято архитектура издава романско влияние, и Военният клуб /1895–1900/ с ъглов акцент, раздвижен фасадно с колонада към бул. „Цар Освободител“ и общо с монументално въздействие. По проект на виенския архитект Шванбергер през 1882 г. се изгражда почти извън чертите на тогавашния град монументалната постройка на Държавната печатница в неокласически архитектурни форми. През 1884 г. било построено Народното събрание по плановете на арх. Константин Иванович, българин, установил се на работа във Виена. В сградата с явно планово решение доминира заседателната зала, а във фасадата са използвани пестеливо и с художествен вкус форми на ренесанса и отчасти на барока. На времето тя правела силно впечатление с архитектурата и големината си.

Истинско културно и архитектурно постижение било построяването на Народния театър /1907/ по проект на виенските архитекти Х. Хелмер и Ф. Фелнер. Раздвижената фасада била сполучливо съчетание от барокови форми и антична портика от колони с триъгълен фронтон. Сградата получила живописен характер със сдържана монументалност, уравновесена мащабно с околната среда. През 1893 г. по проект на арх. Йордан Миланов била построена Пощенската палата в София – тогава една от най-красивите с външното си въздействие и вътрешно оформяне сграда на София, издържана в неокласически стил.

Културни и обществени сгради се строели и в други големи градове: във Варна на главния площад по планове на арх. Никола Лазаров бил построен Народен театър /1910–1911/, а в Русе, също на централния площад, арх. П. Бранк /1900/ проектирал театър, включен в друго здание. Започнали да се изграждат и гимназии, пощи, читалища, казарми.

За лятна резиденция на княз Александър през 1886 г. арх. Румпелмаер построил край Варна двореца Сандрово, преустроен в Евксиноград по време на княз Фердинанд от швейцарския архитект Х. Майер и българския архитект Н. Лазаров в стил френски ренесанс.

Укрепили творческите си виждания в практиката, някои от младите български архитекти обърнали поглед към архитектурното наследство. Арх. Петко Момчилов направил сполучлив опит при строежа на Синодалната палата /1910/ и Централната софийска баня /1911/ да използва елементи и съчетания от керамичната украса на нашата средновековна и на византийската архитектура. Този опит виждаме и при строежа на Софийските хали /1910/ по проект на арх. Наум Торбов, който използвал елементи и форми от византийските паметници чрез редуване на полета от червени тухли и бял варовик. Един от първите, който проучил нашата възрожденска архитектура, бил арх. П. Койчев. Той използвал нейните композиционни похвати при строежа на лятната резиденция – двореца Бистрица в Чамкория /дн. Боровец/. Както отвън, така и отвътре там били подчертани характерни възрожденски композиционни съчетания.

За кратък период към някои минерални извори в страната били построени лечебни бани по проектите на арх. Христо Ковачевски в Кюстендил /1908/, на арх. Никола Нешев във Вършец /1910/, на мюнхенския архитект проф. К. Хохедър в Банкя /1910/ и др., с индивидуални архитектурни решения, някои под чужди стилови влияния.

Освобождението заварило българските градове и по-големи села с изградени през Възраждането църкви, някои от които са ценни архитектурни паметници. Затова първите култови сгради, построени след 1878 г. имали предимно мемориален характер – в памет на подвига на руските освободителни войски. Най-значителен и с високи архитектурно-художествени качества е храмът-паметник „Александър Невски“, строен /1904–1912/ по планове на руския архитект А. Н. Померанцев. В градоустройствено отношение той е разположен на едно от най-високите места на столицата и е важна доминанта в общоградския силует. Плановата и обемно-пространствената му композиция напомня оформилия се в Русия през края на XIX в. тип черкви с централно кубе. Вътрешното пространство е монументално и обогатено със скъпи строителни материали и висококохудожествени стенописи. През същите години по проект на руския архитект А. Томишенко, чех по народност, над с. Шипка била построена църква с характер на Ярославската църковна архитектура от XVII в. В памет на Освобождението, на главния площад във Варна е изградена триабсидната църква „Св. Богородица“ /арх. Маас от Одеса, 1883– 1886/, която е с мощно тяло и различни по вид и височина кубета. Заслужават внимание и черквите „Св. Крал“ в София /по-късно „Св. Неделя“/ с три степенувани кубета/ от руския архитект проф. Василиев, 1885–1886/, „Св. св. Кирил и Методий“ в Пловдив /от чешкия архитект Шнитер/, в Бургас – със същото име /от италианския архитект Тоскани/ и др. Към култовите сгради от този период се отнасят и редица католически църкви и еврейски синагоги.

За увековечаване паметта на загиналите за свободата на България българи герои и подвига на руските войни на различни места в страната били издигнати мемориални паметници. Един от първите, изграден непосредствено след Освобождението, бил паметникът на В. Левски в София по проект на чешкия архитект А. Колар /1880/. Той представлява гранитен обелиск с монументално въздействие, обогатен с детайли с архитектурно-ренесансови и отчасти барокови форми. За увековечаване на загиналите лекари през Освободителната война бил издигнат „Докторски паметник“ в София по проект на арх. А. Томишенко /1880/. Паметникът е скромен, но с идейно-художествено въздействие: върху каменен стилобат и квадратен постамент се извисява пресечена пирамида, изградена от грубо дялани каменни блокове с имената на загиналите лекари и санитари. Особено ценно художествено архитектурно-скулптурно постижение е паметникът „Цар Освободител“ в София, изпълнен след конкурс по проект на италианския скулптор А. Цоки /1905/. Скулптурната концепция представлява съчетание от два момента: статично ренесансов /конят с фигурата на цар Освободител/ и динамично бароков /устремът на руските войски и на Българското опълчение/. Изграден композиционно и с добри пропорции, паметникът има силно въздействие с големите си художествени качества.

Мавзолеят на княз Александър I в София е построен /1898/ от швейцарския архитект Майер с барокова композиция и форми. Мавзолеят в Плевен, посветен на загиналите в епичните боеве за освобождението на града руси, е дело /1905/ на арх. П. Койчев.

Изграждани били нови постройки – на Захарната фабрика в София, памучната фабрика във Варна, текстилната в Кюстендил и др. – с чисто функционално-инженерен строеж, макар и без особени архитектурни качества. Новият Закон за благоустройство на населените места в Княжество България /1897/ разпоредил по-големите индустриални заведения да се разполагат в специални индустриални зони извън градовете.

През 1905–1912 г. били изградени големите пристанища и жп гари във Варна и Бургас с почти еднакъв архитектурен образ по проектите на архитектите К. Маричков и Никола Костов. Всички функционални изисквания за една отговаряща на предназначението си гара са застъпени и добре степенувани в помещенията. Стройната висока часовникова кула уравновесявала различните обеми на сградата. Във външната архитектура доминирали елементи на барока и на сецесиона. От другите железопътни гари на страната може да се посочи старата Централна гара в София. Външната архитектура на сградата имала италиански ренесансови форми с подчертана представителност към гаровия площад.

Към инженерните съоръжения с архитектурно-скулптурна художествена стойност са Лъвов и Орлов мост в София, а чисто инженерно-конструктивно постижение е жп мостът в Търново, който живописно се откроява на фона на града.

Така през краткия период след Освобождението, въпреки прекъсването на строителството през войните от 1912–1913 и 1915–1918 г., изграждането на селищата и архитектурата в България отбелязали значителен успех по нови пътища на развитие.

РАЗВИТИЕ НА АРХИТЕКТУРНАТА НАУКА. КАДРИ И ЗАКОНОДАТЕЛСТВО. През първите години след Освобождението в България не може да се говори за архитектурна наука. Едва след завръщането на първите български архитекти, дипломирали се в чужбина, и след създаването на Българското инженерно-архитектурно дружество /1893/ и на неговото списание /1894/ започнали първите прояви в тази насока. Печатали се изследвания, изнасяли се доклади на събрания и конгреси. Около 1895–1905 г. сред младите ентусиазирани архитекти се зародило движение за използване на черти и елементи от българското наследство в новата следосвобожденска архитектура. Това давало повод за извършване на проучвания на паметници от миналото като Рилския манастир, църквите от Несебър и др. и за публикуването на техните изследвания. По същото време започнали да се провеждат конкурси за по-значителни архитектурни обекти, чиито резултати дали повод за широки дискусии. Това били първите прояви на архитектурна критика в България. Тя се отличавала с принципност и търсене на правилни насоки за българското архитектурно дело. Но основни трудове и книги със стойност за архитектурната наука не се появили.

Развитието на българската архитектура от този период било свързано с наличието на квалифицирани кадри, повечето чужденци. През първото десетилетие след Освобождението са известни само двама български архитекти – арх. Марков, завършил в Париж, и арх. Фитов, дипломирал се в Карлсруе, Германия. В следващото десетилетие техният брой се увеличил, но бил крайно недостатъчен за големите нужди на страната. Затова през 1908 г. в София се открило Държавно средно техническо училище с отдел за „домостроителство“.

Големите архитектурно-строителни и благоустройствени задачи наложили да се създадат държавни служби и техническо законодателство. Още през 1881 г. били утвърдени Правила за строеж на частни здания в градовете, а през 1897 г. Народното събрание гласувало първия Закон за благоустройството на населените места в Княжество България. Техническите въпроси се ръководели от Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията /от 1912 г. – Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството/ със специална служба „Благоустройство на населените места“.

През този период градоустройствените проблеми в страната се решавали главно с регулационни планове, проектирани от инженери и средни техници предимно геометрически без грижи за пространствено оформление. Архитектурата обаче създала редица красиви сгради и паметници, които днес заемат важно място в българското културно наследство.

ГЛАВА СЕДМА

БЛАГОТВОРИТЕЛНОСТ И ДАРИТЕЛСТВО

Примерът на възрожденските българи да даряват имоти и средства за народополезни цели намерила достойни следовници след Освобождението. Неголемите финансови възможности на възстановената държава за дълъг период от време не позволявали да се следва широкообхватна социална политика. Там, където средствата на хазната не достигали, често на помощ идвала частната благотворителност.

Формите и начините на подпомагане били разнообразни. Многобройни били волните пожертвования и еднократните дарения, правени по различни поводи и за разни цели. Заможни и не толкова заможни граждани, всеки според възможностите и желанието си, предоставяли средства, в пари или в натура, за осъществяването на начинанията с важно за страната или за отделно селище значение. На религиозни празници, при домашни радости и скърби българинът неизменно дарявал, било то за църквата, било за училището или за бедните. По подобен начин се събирали помощи за начинанията като построяването на сгради за Софийската духовна семинария и за Висшето богословско училище, за откриването на първите безплатни ученически трапезарии, за девическите професионални училища, за приютите за сираци и самотни възрастни хора, за църквите и училищата в Македония и Одринска Тракия, за бежанците и пр. Особено резултатно за мобилизиране усилията на обществеността действали многобройните благотворителни организации. В тях по правило членували изявени обществени, политически и стопански дейци, представители на интелигенцията, а в женските дружества – техните съпруги, дъщери, сестри и пр. Със своя пример и авторитет тези хора лесно успявали да спечелят симпатиите на гражданството в полза на благородните начинания на организациите, които представлявали.

Без да се подценява приносът на еднократните филантропични жестове, осъществяването на по-дългосрочни задачи се постигало най-вече чрез образуваните доброволно по завещание или чрез дарение фондове. Всеки от тях разполагал с определен капитал в пари, ценни книжа или имот, но ползвал само лихвите или доходите от него и то за благотворителни цели. Ръководели се от специално избран управителен съвет /ефория, комитет и пр./, който в дейността си се придържал към предписанията на завещанието, дарителския акт или допълнително изработен правилник. Някои от тях, подобно на фонд „Евлогий и Христо Георгиеви“ или на комитета „Всех скорбящих радость“ имали признат статут на юридически лица и действали като фондации. Повечето дарения по ред съображения и причини, оставали на равнище благотворителни фондове в рамките на институцията, която била юридическо лице.

В първите години след Освобождението значителните дарителски инициативи дошли от страна на българи, които живеели извън пределите на свободното княжество – в Румъния, Турция и Австро-Унгария. Причините за това се криели найвече в последствията от войната 1877–1878 г., довела до разорението на повечето български земевладелци, търговци и занаятчии и прекъснала връзките им с турския и европейските пазари. Възходящото стопанско развитие на страната в края на XIX и първото десетилетие на XX столетие и замогването на обществото като цяло разширили кръга на дарителите. В периода 1878–1918 г. централните държавни институции управлявали средствата на приблизително 100 фонда. Най-голям брой – около 52 – били даренията, контролирани от Министерство на народното просвещение /МНП/. От своя страна Екзархията разполагала с 15 дарителски фонда, Светият Синод – с 14, Българската академия на науките – с 9, Министерство на войната – с 2, Министерство на вътрешните работи и народното здраве – с 3. Няколко били даренията, оформени като фондове, за Софийския университет и други министерства.[12] Капиталът и приходите, които те носели били внушителни. Например в началото на XX век фонд „Дарители и завещатели“ при МНП бил втори по големина след пенсионния. Заедно с дарението на Евлоги Георгиев за Университета към началото на 1910 г. той възлизал на 13 521 858 лв. [13] Това бил значителен за времето си капитал, като се вземе предвид, че за същата година приходният бюджет на държавата възлизал на 172 248 400 лв. С подобни средства разполагали и много училища, читалища, общини, някои благотворителни дружества. По данни на МНП дарителските фондове, предназначени само за просветни нужди и управлявани от училища и общини към 1910 г. достигнали бройката 101.[3] Това далеч не било всичко, тъй като дарителите предоставяли пари и имоти и за други цели. Някои от фондовете по места разполагали с малък капитал, но имало и такива, които носели значителни доходи и давали добри възможности за дейност. Само в Търново благодарение на недвижимите имоти и паричния фонд, дарени на женското бла-

Семейството на Евлоги Георгиев /седнал/. До него съпругата му Елисавета Пулиева; /прави/: Ана Гешова Радева, Иван Евстатиев Гешов, Рада Герова-Теодорова и Харитина Гешова-Ябланска, фотография, Виена, 1895 г. Архив на Института по история при БАН – София

готворително дружество „Радост“ от видната общественичка Мария Попова се издържало девическото стопанско училище. Щедростта на други дарители като митрополитите Панарет Рашев и Антим Търновски, Петър Дабков, на съпрузите Мариола и Стефан Белчеви и др. давала възможност да се подпомагат бедните ученици в града с храна, облекла и учебни пособия, да се осигурява издръжката на безплатните ученически трапезарии, а по-късно да се уреди и летовище за децата.[4] За просветните и социалните нужди на родните си места отделяли средства гражданите на Варна, Габрово, Пловдив, Русе, Севлиево, Свищов и на много други селища в страната.

Разнообразни били целите, за които по волята на учредителите се изразходвали ежегодните приходи на фондовете. Ръководени от убеждението, че материалната подкрепа за образователното дело допринася най-ефективно за бъдещия напредък на страната, дарителите полагали специални грижи именно за просветата. Част от фондовете осигурявали възможности за построяване и издръжка на училища; други целели подпомагането на бедни ученици и студенти; трети предоставяли стипендии за получаване на средно и висше образование или награди за добро усвояване на учебния материал; четвърти насърчавали професионалното обучение. Желанието на някои от дарителите стояло просветното дело в останалите извън пределите на страната земи, населени с бъл-

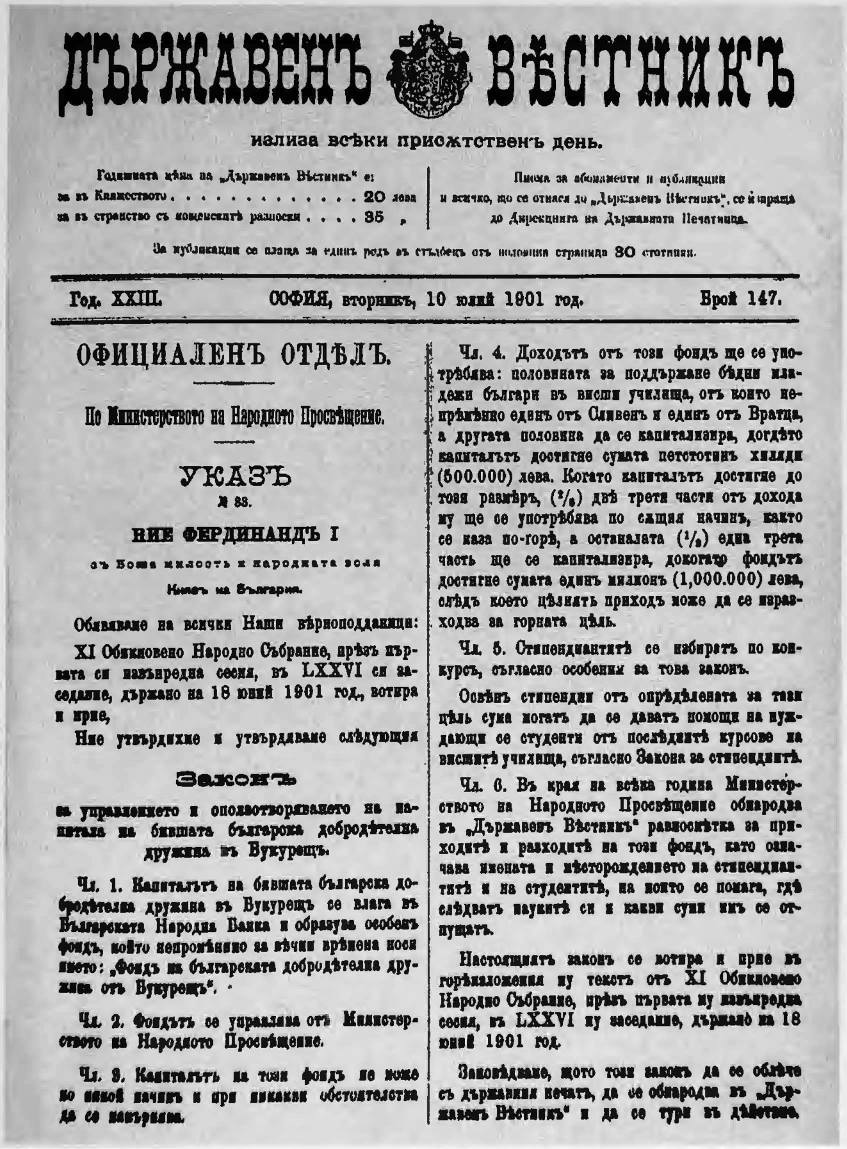

ДЪРЖАВЕНЪ ВѢСТНИКЪ

излиза всѣки присжтственъ день.

Годишната цѣна на „Държавенъ Вѣстникъ“ е:
за въ Княжеството . . . . 20 лева
за въ странство съ пощенскитѣ разноски . . . . 35 „

Писма за абонаменти и публикации и всичко, що се отнася до „Държавенъ Вѣстникъ“, се изпраща до Дирекцията на Държавната Печатница.

За публикации се плаща за единъ редъ въ стълбецъ отъ половина страница 30 стотинки.

Год. XXIII. СОФИЯ, вторникъ, 10 юлий 1901 год. Брой 147.

ОФИЦИАЛЕНЪ ОТДѢЛЪ.

По Министерството на Народното Просвѣщение.

УКАЗЪ
№ 83.

НИЕ ФЕРДИНАНДЪ I
съ Божия милость и народната воля
Князъ на България.

Обявяваме на всички Наши вѣрноподданици:

XI Обикновено Народно Събрание, прѣзъ първата си извънредна сесия, въ LXXVI си заседание, държано на 18 юний 1901 год., вотира и прие,

Ние утвърдихме и утвърдяваме слѣдующия

Законъ

за управлението и оползотворяването на капитала на бившата българска добродѣтелна дружина въ Букурещъ.

Чл. 1. Капиталътъ на бившата българска добродѣтелна дружина въ Букурещъ се влага въ Българската Народна Банка и образува особенъ фондъ, който непромѣнно за вѣчни врѣмена носи името: „Фондъ на българската добродѣтелна дружина отъ Букурещъ“.

Чл. 2. Фондътъ се управлява отъ Министерството на Народното Просвѣщение.

Чл. 3. Капиталътъ на този фондъ не може по никой начинъ и при никакви обстоятелства да се накърнява.

Чл. 4. Доходътъ отъ този фондъ ще се употрѣбява: половината за поддържане бѣдни младежи българи въ висши училища, отъ които непрѣмѣнно единъ отъ Сливенъ и единъ отъ Враца, а другата половина да се капитализира, догдѣто капиталътъ достигне сумата петстотинъ хиляди (500.000) лева. Когато капиталътъ достигне до този размѣръ, (${}^2/_3$) двѣ трети части отъ дохода му ще се употрѣбява по същия начинъ, както се каза по-горѣ, а останалата (${}^1/_3$) една трета часть ще се капитализира, докогато фондътъ достигне сумата единъ милионъ (1,000.000) лева, слѣдъ което цѣлиятъ приходъ може да се изразходва за горната цѣль.

Чл. 5. Стипендиантитѣ се избиратъ по конкурсъ, съгласно особения за това законъ.

Освѣнъ стипендии отъ опрѣдѣлената за тази цѣль сума могатъ да се даватъ помощи на нуждающи се студенти отъ послѣднитѣ курсове на висшитѣ училища, съгласно Закона за стипендиитѣ.

Чл. 6. Въ края на всѣка година Министерството на Народното Просвѣщение обнародва въ „Държавенъ Вѣстникъ“ равносмѣтка за приходитѣ и разходитѣ на този фондъ, като означава имената и мѣсторождението на стипендиантитѣ и на студентитѣ, на които се помага, гдѣ слѣдватъ наукитѣ си и какви суми имъ се отпущатъ.

Настоящиятъ законъ се вотира и прие въ горѣизложения му текстъ отъ XI Обикновено Народно Събрание, прѣзъ първата му извънредна сесия, въ LXXVI му заседание, държано на 18 юний 1901 год.

Заповѣдваме, щото този законъ да се облѣче съ държавния печатъ, да се обнародва въ „Държавенъ Вѣстникъ“ и да се тури въ дѣйствие.

Закон за управлението и оползотворяването на капитала на Добродетелната дружина, София, 1901 г.

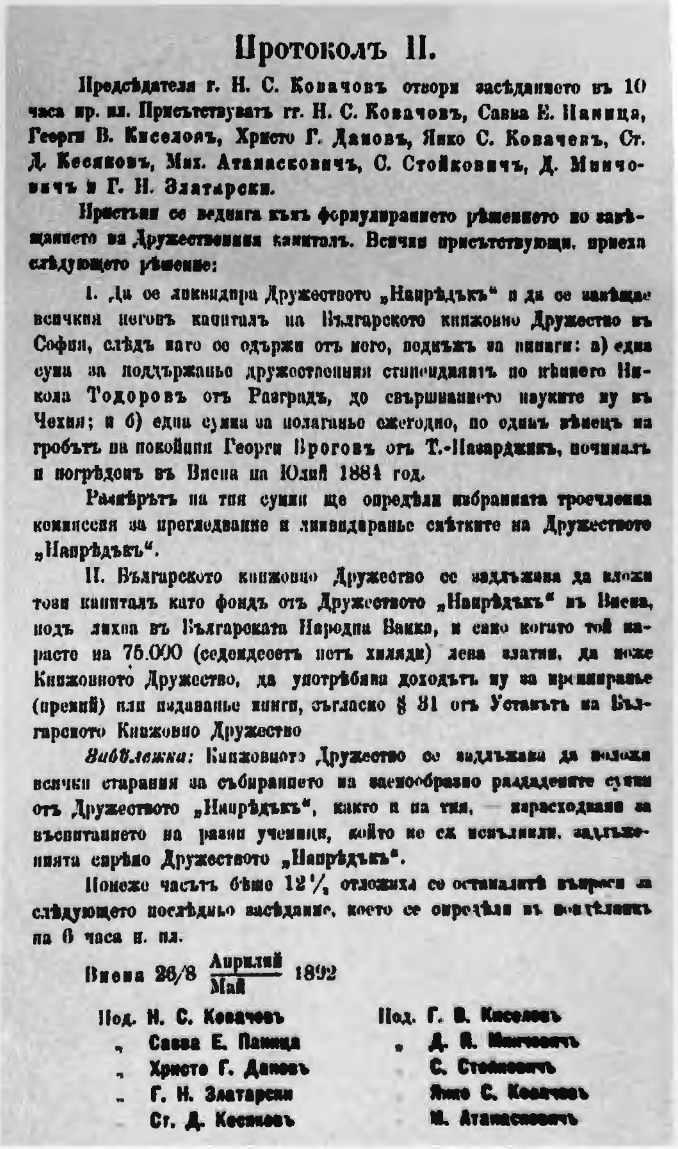

Протоколъ II.

Председателя г. Н. С. Ковачовъ отвори заседанието въ 10 часа пр. пл. Присътствуватъ гг. Н. С. Ковачовъ, Савва Е. Паница, Георги В. Киселовъ, Христо Г. Дановъ, Янко С. Ковачевъ, Ст. Д. Кесяковъ, Мих. Атанасковичъ, С. Стойковичъ, Д. Минчовичъ и Г. Н. Златарски.

Пристъпи се веднага къмъ формулирането рѣшението по завѣщанието на Дружественния капиталъ. Всичкитѣ присътствующи, приеха слѣдующето рѣшение:

I. Да се ликвидира Дружеството „Напрѣдъкъ“ и да се завѣщае всичкия неговъ капиталъ на Българското книжовно Дружество въ София, слѣдъ като се одържи отъ него, подиръ за винаги: а) една сума за поддържанье дружественния стипендиантъ по името Никола Тодоровъ отъ Разградъ, до свършването наукитѣ му въ Чехия; и б) една сума за полаганье ежегодно, по единъ вѣнецъ на гробътъ на покойния Георги Вроговъ отъ Т.-Пазарджикъ, починалъ и погрѣбенъ въ Виена на Юлий 1884 год.

Размѣрътъ на тия суми ще опредѣли избраната трочленна комиссия за прегледване и ликвидиранье смѣткитѣ на Дружеството „Напрѣдъкъ“.

II. Българското книжовно Дружество се задължава да вложи този капиталъ като фондъ отъ Дружеството „Напрѣдъкъ“ въ Виена, подъ лихва въ Българската Народна Банка, и само когато той нарасте на 75.000 (седемдесетъ петь хиляди) лева златни, да може Книжовното Дружество, да употрѣбява доходътъ му за премиранье (премий) или издаванье книги, съгласно § 31 отъ Уставътъ на Българското Книжовно Дружество

Забѣлѣжка: Книжовното Дружество се задължава да положи всички старания за събирането на законообразно раздадените суми отъ Дружеството „Напрѣдъкъ“, както и на тия, — изразходвани за въспитанието на разни ученици, които не сж испълнили задълженията спрѣмо Дружеството „Напрѣдъкъ“.

Понеже часътъ бѣше 12 ½, отложиха се останалитѣ въпроси за слѣдующето послѣдньо заседание, което се опредѣли въ понедѣлникъ на 6 часа и. пл.

Виена 26/8 $\frac{\text{Априлий}}{\text{Май}}$ 1892

Под. Н. С. Ковачовъ
„ Савва Е. Паница
„ Христо Г. Дановъ
„ Г. Н. Златарски
„ Ст. Д. Кесяковъ

Под. Г. В. Киселовъ
„ Д. В. Минчовичъ
„ С. Стойковичъ
„ Янко С. Ковачевъ
„ М. Атанасковичъ

Решението на благотворителното дружество „Напредък“ да завещае целия си капитал на Българското книжовно дружество в София

гари. Такива били задачите на фондовете „Българско човеколюбиво общество“ и „Дякон Тодор Голубински“ при МНП, „Д-р Петър Берон“, „Митрополит Мелетий“ и „Христо Касъров“ при Българската екзархия и Светия Синод и др. Материална и морална подкрепа получила и науката. Дарителските фондове при Академията на науките и Софийския университет имали за цел присъждането на премии и награди за достижения в различни научни области.

Други дарители се вдъхновявали от грижата за облекчаване съдбата на социалнослаби членове на обществото – сираци, възрастни и самотни хора, бедни семейства и техните деца. Действително на фона на средствата, отпускани за просвета и наука, фондовете, които целели материалното подпомагане на подобни слоеве, били малобройни. В това отношение се разчитало предимно на еднократните пожертвования и дарения, събирани от благотворителните организации. Съществена роля играела и православната църква като отстъпвала за безплатно ползване на църковни и манастирски сгради за сиропиталища и старопиталища, като събирала помощи в църквите или чрез личната благотворителност и дейност на отделни нейни служители. Постепенно идеята за социално подпомагане чрез образуване на дарителски фондове печелела все повече привърженици. Благодарение на дарението на Теофана Попова в началото на XX век в Стара Загора станало възможно откриването на първия в страната приют за възрастни хора. Даренията и приходите от паричните фондове представлявали сериозно перо в приходния бюджет на съществуващите в Пловдив, Русе, София и други селища домове за сираци и старци. Чрез тях се оказвала подкрепа и на някои болници. Сред целите на един от най-рано образуваните фондове, наречен „Ефорията в гр. Търново“ било именно построяването на болница.

Хората, стоящи начело на страната и нейните институции в края на XIX и началото на XX век високо ценели направените дарения. Те добре познавали неголемите финансови възможности на държавата, бедността на обществото като цяло и на отделния индивид и се стремяли да поощрят подобна дейност. От голямо значение било създаването на адекватно на условията и традицията законодателство, което да регламентира статута на фондовете и фондациите. В първите години след Освобождението това не било направено, тъй като на преден план пред българските държавници стояли задачите за правното регламентиране на вътрешното устройство, отбраната на страната, нейното стопанско и културно развитие. Конкретните проблеми по приемането на дарения и учредяването на дарителски фондове се уреждали съгласно постановленията на Отоманския граждански законник по наследството, обичайното и църковното право и опита в тази насока от епохата на Възраждането. Тъй като големите дарения и завещания идвали от българи, живеещи извън Княжеството, то те се съобразявали със законодателството на страната, в която пребивавали. Изградени върху принципите на римското гражданско право, тези закони имали универсален характер. Завещанията били направени с изключителна перфектност и опитите на съответните власти, както и на роднини, да оспорят валидността им в повечето случаи оставали без резултат. Заслужава да се припомнят съдебните процеси, свързани със завещанията на Пенчо Ралчев за габровските училища, на Иван Недялкович за Свищов, на митрополит Панарет Рашев за Светия Синод и др. Особено драстичен бил примерът с последната воля на Евл. Георгиев. Въпреки че роднините завели дело като оспорвали правото на Ив. Евстр. Гешов да бъде универсален наследник, а правителството на Р. Петров – Д. Петков ангажирало най-добрите адвокати и водило съдебни процеси в продължение на няколко години, завещанието останало непроменено.

Един от първите закони, които в значителна степен регламентирали рамките на дарителските фондове бил Законът за наследството, влязъл в сила през 1890 г.[5] В него подробно била разработена материята за промяна реда на наследяване – не по кръвна линия, а в зависимост от волята на завещателя. Така имуществото можело да се разпределя в полза на физическите или юридическите лица, които не били наследници по закон. И докато Законът за наследството давал правовите основания за учредяване на фондове и фондации чрез завещание, то Законът за задълженията и договорите от 1892 г. очертавал статута на формираните чрез дарителство.[6] Като договорен акт, с който дарителят отстъпвал нещо веднага /безвъзмездно или възмездно/, дарението трябвало, според изискванията на закона, да бъде прието от надарения с приемателен договор. В края на XIX и първото десетилетие на XX век постепенно се наложила практиката, когато надареният е държавата, дарението да се приема със закон, а когато е училище или община – с протокол от заседанието на учителския или общинския съвети. Последният подлежал на утвърждаване от съответния министър. Приети били и първите подобни закони. С цел по-доброто управление на фондовете за някои от тях били изработени и специални правилници. Общо за всички закони и административни разпоредби, които в някаква степен засягали дейността на фондовете и фондациите, било изискването за зачитане волята на дарителя. За хората, които създавали законодателството или го прилагали, това било не само правова норма, но и морално задължение.

Нарастващият брой на даренията карало управляващите все по-ясно да осъзнават необходимостта от диференциран подход към фондовете и от засилване контрола върху финансовата им дейност. От 1906 г. тяхното състояние се отчитало в специален закон за приходите и разходите им, а не съвкупно в Закона за отчетността по бюджета. Положението им подробно се разглеждало в Народното събрание. С развитието на финансовото законодателство дарителските фондове все по-отчетливо се разграничавали от другите държавни фондове и се групирали към министерствата. Към 1915 г. единствено самостоятелен останал фондът на ефорията „Братя Евлогий и Христо Георгиеви“.

Централизацията на управлението на фондовете имала редица положителни страни. На първо място това касаело разпределението на стипендиите и правилния подбор на стипендиантите. В края на XIX век Министерството на просвещението въвело конкурсното начало и върху раздаваните стипендии от фондовете. Без да нарушава волята на дарителите през 1911 г. то разпространяло върху тях и изискванията на Закона за стипендиите и временните помощи.[7] Освен че се присъждали чрез конкурс, стипендиите били уеднаквени и по размери с тези на държавните стипендианти. Ако обаче в завещанието или дарението съществували специални клаузи относно размера им, законът бил невалиден. В края на 1918 г. МНП изработило и правилник за управлението на дарителските си фондове. Между по-съществените му пунктове било условието, според което минималното дарение за образуване на фонд при Министерството се определяло на 10 000 лв., а при другите учреждения под неговото ведомство – на 1000 лв. Документът детайлизирал начина на учредяването им. Той постановявал да се изискват подробни сведения за дарителя, за наименованието и целите на фонда, за размера и вида на дарението, под чие управление да бъде и т.н. Веднага след изпълнението на тези изисквания Министерството се задължавало да издаде заповед за приемане на дарението, да открие партидна книга на фонда и да го включи в бюджета на фондовете, гласуван от парламента.[8]

Дълъг бил списъкът на дарителите, оставили средства в името на отечествени, културни и хуманни цели и всички те допринесли за напредъка на страната и нацията. Сред тях с цялостната си благотворителна дейност, с размера и мащабността на замисъла на образуваните фондове особено се откроявали отделни личности.

В историята на дарителството в България се откроява името на Евлогий Георгиев. Филантропичните му изяви започнали още през Възраждането, продължили с нарастващи размери след Освобождението. С увеличаването на богатството му пропорционално се множали и дарителските инициативи. Личност със силно развито чувство за обществен дълг, голям родолюбец и отличен финансист, Евл. Георгиев предоставял средства за издръжка на стипендианти в реномирани европейски учебни заведения, подпомагал училища, читалища, благотворителни и други дружества, раздавал помощи на пострадали и пр. Цифровият израз само на по-големите му дарителски жестове през този период възлизал на 2 млн. лв. От тях 1 млн. лв. били предназначени за Софийския университет /1896 г./, 500 хил. лв. – за фабрика в родния му град Карлово, приходите на която се употребявали за подпомагане на местните училища и за построяване на болница; 430 хил. лв. – за Цариградската болница; 50 хил. лв. за покупка на сграда за Солунската девическа гимназия. С неговите грижи и усилия били опазени и оползотворени даренията, направени от други заможни и родолюбиви българи.[9]

Венец на дългогодишната му благотворителност било дарението за Софийския университет. В завещанието си, отворено след смъртта му на 5 юли 1897 г., той оставил 6 млн. лв., предназначени за образуване на специален фонд. От приходите на капитала по волята на дарителя трябвало да се основе и поддържа Висше училище, което да носи името „Братя Евлогий и Христо Георгиеви от Карлово“. С останалата част от средствата се предвиждало да се осигурят възможности за получаване на висше образование на младежи от Карлово и Македония, които след това се задължавали да работят като учители в продължение на 4 години. Грижата за фонда се поверявала на ефория в състав: министърът на просвещението и по двама членове, избрани от Народното събрание и от универсалния наследник, и изпълнителите на завещанието.

Ефорията била сформирана през октомври 1897 г. и с поредица от закони били регламентирани нейните права и задължения. В продължение на няколко години след смъртта на дарителя, универсалният наследник Ив. Евстр. Гешов внесъл сумата по завещанието. В края на 1904 г., когато била преведена и последната вноска, капиталът вече бил нараснал на 8 200 000 лв. Многобройни и от различно естество били трудностите, през които преминала реализацията на последната воля на големия благодетел. Най-сериозното препятствие произтичало от различията в тълкуването на неговия замисъл. Като се позовавали на завещанието, според което в учебното заведение трябвало да бъдат застъпени предимно „положителните науки с приложение към индустрията“, душеприказчиците настоявали фондът да се употреби за осигуряване на сграда за висше училище с техническа насоченост. Но такова в страната не съществувало. Тълкуването на изпълнителите на завещанието срещало несъгласието и противодействието на управляващите. Според тях дарението на Евл. Георгиев било предназначено за построяване на така необходимата сграда за Софийския университет. Това мнение се ползвало с подкрепата на почти цялата културна и научна общественост. Спорът се проточил с години и забавил реализацията на завета на дарителя[10].

Подпомагането на образователното дело било свързано и с името на д-р Никола Василиади. Активен участник в дейността на българската емиграция в Румъния през Възраждането, той оставил почти цялото си имущество за благотворителни цели. На негово име през 1885 г. бил образуван фонд с първоначален капитал 245 000 лв. Желанието на Василиади било от приходите на дарените имоти да се създаде и издържа политехническо училище в Габрово. В началото фондът бил под грижите на Евл. Георгиев, а след неговата смърт – на универсалния му наследник. През 1907 г. Ив. Евстр. Гешов го предал под контрола на Министерство на търговията и земеделието. Просветното ведомство от своя страна се ангажирало с надзора на програмата и бюджета на учебното заведение. Първоначалният капитал бързо нараснал, тъй като фондът разполагал с имоти в центъра на София. Към края на 1911 г. сумата достигнала 740 102 лв. Това създавало чудесна възможност за основаването и възходящото развитие на замисленото от д-р Василиади специализирано училище. То било открито през 1899 г. и няколко пъти променяло своя профил. През 1904 г. учебното заведение разширило функциите си и приело наименованието „Техническо училище д-р Никола Василиади“. Много средства от фонда били изразходвани за строителни работи по сградата му, за направа на леярна и пещ, за оборудването му с необходимите машини и инструменти.[11] Плод на дарителската инициатива на един далновиден човек, училището подготвя вече столетие специалисти за българската индустрия.

Основа за създаването на учебно заведение, този път на българска мъжка гимназия в Одрин, послужило и наследството на видния представител на възрожденската интелигенция д-р Петър Берон. Градската недвижима собственост и селските имоти, с които бил образуван фонд на негово име, се намирали в Румъния. С цел да избегне ограниченията, налагани от законодателството на тази страна, и да оползотвори имуществото си за българската просвета, д-р П. Берон направил няколко завещания. След преждевременната му и неочаквана смърт дейците от кръга на Добродетелната дружина се заели да изпълнят смисъла на неговото желание. Първоначално делото се поело от Хр. Георгиев, а след смъртта му /1872/ – от неговия брат. Близо две десетилетия продължили разприте около завещанието, но в края на краищата, благодарение способностите и влиянието на Евл. Георгиев, основната част от състоянието било спасено.

В началото на 70-те години на XIX в. в средите на Добродетелната дружина се оформила идеята със средствата от завещанието да се образува фонд, предназначен за откриването на българската мъжка гимназия в Одрин. За тази цел бил сформиран 12-членен комитет, в който влизали: митрополит П. Рашев, Михаил Колони, Маринчо Бенли, д-р П. Протич, Евл. Георгиев и други дейци. Недвижимите имоти били продадени, а получените средства – вложени в ценни книжа. През 1889 г. фондът бил предаден под управлението на Българската екзархия. Капиталът му възлизал на 400 000 лв. Приходите от него били използвани за преустройството и развитието на Одринското четвъртокласно училище и гимназия. От 1897 г. тя носела името на д-р П. Берон. Ежегодно фондът отпускал средства за издръжката ѝ, подпомогнал покупката и преустройството на сграда за нея. В продължение на десетилетия гимназията създавала подготвени кадри, толкова необходими за отстояване на културно-националната идентичност на българите в Одринска Тракия. След 1913 г., когато учебното заведение престанало да съществува, капиталът на фонда нараснал значително. Като се придържал към духа на дарението, Светият Синод започнал да отпуска годишните му приходи за нуждите на гимназията в гр. Котел.[12] Така средствата продължили да служат за просветното издигане на българите.

Други фондове, които в продължение на десетилетия подпомагали издръжката на учебни заведения били: „Иван Недялкович“ /за казанлъшките училища/, „Стефан Хаджиенов“ /за Куленското училище в Казанлък/, „Козма Тричков“ /за врачанските училища/, „Нанчо Попович“ /за девическата гимназия в Шумен/, „Архимандрит Максим Райкович“ /за училищата в Търново, Лясковец, Дряново, Галац/, „Димитър х. Василев“ /за търговската гимназия в Свищов/, „Мариола и Стефан Белчеви“ /за построяване на основно училище в Търново/ и др.

От даренията, предназначени за издръжка на стипендианти, значително е това, направено от Петър Кермекчиев. Високо образован и с широк мироглед, в завещанието си от 1879 г. той оставил значителни суми за благотворителни цели. За фонда на „Ефорията в гр. Търново“ били определени 20 000 лв. Толкова средства получили и Мъжката гимназия в същия град, църквата и училището „Св. св. Кирил и Методий“ в Букурещ. Основната част от завещанието била за образуване на фонд при МНП. В изпълнение завета на благодетеля той бил учреден през 1882 г. и имал начален капитал 464 430 лв. Добре вложени, средствата бързо нараснали и в края на 1911 г. достигнали 500 000 лв. Годишните приходи варирали между 25-30 хил. лв. Това бил един от фондовете, който дълги години и редовно отпускал средства за стипендии. Само до 1906 г. благодарение на него получили своето образование в чужбина 77 българи, много от които по-късно станали учени, обществено-политически и културни дейци. Между стипендиантите на фонд „Петър Н. Кермекчиев – народно образование“

Софийският университет „Св. Климент Охридски“ /вид от 80-те години на XX в./

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ «КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ»

били Г. Кацаров, П. Момчилов, В. Карагьозов, А. Протич и други.[13]

Значителен принос за образователното и културното развитие на страната имал и фондът, създаден на името на Добродетелната дружина. Още в началото на своето съществуване, паралелно с подкрепата, която оказвала на политическите акции на емиграцията, тази организация разгърнала и широка благотворителна дейност. Постепенно в касата ѝ, както и в банкерската кантора на братя Георгиеви, се съсредоточили крупни суми от членски внос, от волни пожертвования, от дарения и завещания на богати български емигранти. Сред дарителите били Михаил Кефалов, д-р П. Берон, Козма Тричков, Силвестър Пенов, Иван Селимински, митрополит П. Рашев, д-р Никола Пиколо и др. До 1901 г. средствата на дружината се съхранявали в банкерската къща на Евл. Георгиев в Букурещ. Поради разпускането на организацията /1897/ на събрание на българските първенци, състояло се на 8 април 1901 г. в румънската столица, било взето решение капиталът да се предаде на българското правителство.

Фондът бил създаден през същата година със специален закон.[14] Първоначалният му капитал възлизал на 394 000 лв. Тъй като липсвало общо завещание или договор за дарение, именно законът регламентирал начина на управлението и на използването на приходите. Той предвиждал основният капитал да се внесе в БНБ и по никакъв начин да не се накърнява. Половината от годишния му доход по закон следвало да се употребява за издръжка на бедни младежи, а останалата част да се капитализира докато достигне 500 000 лв. При този размер на капитала две трети от дохода му можели да се използват за стипендии, а другата част отново да се капитализира. Едва когато фондът наберял 1 000 000 лв. приходите му трябвало да отиват изцяло за основното му предназначение.

Благодарение на оказаната помощ от страна на Добродетелната дружина и на нейните дейци много талантливи българи получили своето образование в реномирани европейски университети. Сред стипендиантите на фонда били А. Дорич, М. Момчилов, Д. Агура, Ев. Робев и др. Отпускали се и еднократни помощи, както и средства за специализации в чужбина. Такива помощи получили Ст. Михайловски, Ив. Шишманов, Велико Йорданов и др. След завръщането си в родината тези хора пълноценно съдействали за държавното, политическото, стопанското и културното устройство на България[15].

Много били фондовете, образувани със средства на дарители, които предоставяли стипендии за ученици и студенти. По-големите от тях носели имената на Ангел и Теодора Иванови, на Атанас Берон, на Георги Иванович, Цанко Килчик, на Сава Радулов, на Стефан Увалиев и др. Помощ за получаване на висше богословско образование младежите получавали чрез даренията на Софийския митрополит Мелетий, на митрополит Панарет Рашев, на Доростоло-Червенския митрополит Григорий и др. духовници.

Хора с перспективно мислене, дарителите отделяли средства и за материалното осигуряване и стимулиране на науката. През 1892 г. БКД/БАН получило крупно дарение от дружество „Напредък“ със седалище във Виена. Организацията била създадена през 1869 г. от богати български търговци и подпомагала обучението на младежи, които се готвели за учителската професия. След нейното разпускане, по желание на членовете ѝ, капиталът послужил за образуването на един от най-големите парични фондове в помощ на българската наука. От приходите му ежегодно се награждавали трудове от различни области, както и литературни произведения. Сред премираните автори били Й. Фаденхехт, Й. Иванов, Б. Филов, Н. Мушмов, Д. Христов, Д. Михалчев, Н. Ванков, Ал. Балабанов, Ст. Чилингиров, Ил. Стоянов, З. Караогланов и др. Отличия за свои творби получили и П. П. Славейков, П. Ю. Тодоров, П. К. Яворов, К. Христов, а за поезия – К. Величков. Със средства на фонда се издавали и научни изследвания. Между тях били трудовете на Л. Милетич „Старото българско население в Североизточна България“, на М. Балабанов „Страници от политическото ни Възраждане“, на Н. Сакаров „Българските държавни финанси“, крупните библиографски съчинения на Ал. Теодоров-Балан „Български книгопис за 100 години“, на Н. Михов „Библиограски източници за историята на Турция и България“ и др. Първите награди в областта на изследванията върху туберкулозата отпуснал и фондът „Д-р Христо Ничев“, управляван също от Българската академия на науките[16].

Дело на частната благотворителност било и основаването и издръжката на най-големия в страната приют за възрастни хора. Инициативата подела в началото на XX век видната общественичка Йорданка Филаретова. Тя решила в памет на съпруга си Сава Филаретов и на преждевременно починалия си син да продаде имот в центъра на столицата и със сумата от продажбата да бъде построен приют за бедни и самотни старци. След като постъпките ѝ за съдействие към Светия Синод и църковното настоятелство останали без последствие, на 7 юли 1909 г. Й. Филаретова събрала в дома си 12 души свои близки приятели и съмишленици. Те решили да се образува дружество, наречено „Всех скорбящих радость“. На 20 август с.г. се провело учредителното му събрание, а дни след това бил приет и уставът му. Според него организацията се ръководела от членовете-основатели и настоятелство в състав от 4 души. Сред тях личали имената на Гр. Начович, М. Балабанов, Й. Иванов, Драговитския епископ Йосиф и др. За председател на дружеството била избрана д-р Елена Брадел.[17] През есента 1909 г. Й. Филаретова дарила на дружеството парцел в размер 443 кв. м., намиращ се на площад „Съборни“ /по-късно пл. „Св. Неделя“/ заедно със здание с 14 дюкяна. Ръководството на организацията взело далновидното решение да не продава мястото, а върху него да съгради ново здание, чиито приходи да послужат за постройката и издръжката на приюта. Със средствата от ипотеката на парцела през 1910 г. започнал строежът на масивна сграда на няколко етажа с 84 стаи и 16 магазина. Тя била завършена за една година и дадена под наем. След погасяване на ипотеката доходите от нея се използвали за издръжка на приюта. Междувременно на мястото отпуснато безплатно от Софийската община бил построен малък приют с 18 стаи. В него се настанила дарителката Й. Филаретова, а след официалното му откриване през 1914 г. още 15 старци. Така благородството на една жена, подкрепено от усилията на други нейни съмишленици и на отговорните държавни фактори, облекчило съдбата на много бедни и самотни хора.

Личности с висок морал, за които помощта за ближния била дълбоко осъзната вътрешна потребност, дарителите заслужили почитта и благодарността на съвременниците си. Обществеността високо ценяла благотворителните жестове и се отнасяла с уважение към хората, които ги правели. Техните имена, придружени с биографични данни и информация за волята им били публикувани в местния и централен печат, портретите им били поставяни на видно място в училища, читалища и др. Ежегодно се отслужвали панахиди в памет на починалите благодетели. Първоначално това се правело несистемно и на различни дати. През 1901 г., внасяйки законопроект за образуване на фонд „Добродетелна дружина в Букурещ“, министър-председателят П. Каравелов предложил да се възприеме определен ден за панахида. „Да се постанови, за да се научат и други да правят това“ – бил доводът му.[18] Така законовото положение трябвало да се превърне в традиция. Определен бил и денят – „Неделя-православие“, по-късно преместен на последната неделя преди Деня на будителите. На тази дата в присъствието на представители на духовенството, на централната и местните власти, на ученици, учители и много граждани се отдавала почит на живите и мъртви дарители. За тяхното дело МНП подготвило и издало две „златни“ книги. Обществеността се интересувала и редовно била информирана за начина на изразходване на средствата, за спазването волята на дарителите. В много случаи държавата или отделните общини отпускали допълнителни средства, за да се реализира завета на благодетелите, с волни пожертвования участвали и гражданите. Така с общи усилия се постигала целта. Не рядко материалната помощ на държавата или общините била по-значителна по размери от самото дарение. Въпреки това на преден план се изтъквало делото на дарителите. Почитта на обществото към тези хора съхранила традицията на дарителството и дала тласък на нови изяви и инициативи.

Бележки към дял IV

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 335/363
ПРОСВЕЩЕНИЕ И ПЕЧАТ

1. *Дринов, М.* Съчинения. 3. С., 1915, 66–140, 155–157.

2. *Василев, Г.* Учебен съвет и Учебен комитет. С., 1925. Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. 3./

3. Закон за материалното поддържане и учебното преустройство на училищата. – *Държавен вестник*, № 45, 28 май 1880; Закон за обществените и частните училища. – *Държавен вестник*, № 13, 9 февр. 1885; Сборник от окръжните писма, издадени от Министерството на народното просвещение 1883–1888 г. С., 1888.

4. Сборник от закони, правилници, наредби на Дирекцията на народното просвещение в Източна Румелия /1879–1883/. Пловдив, 1884; *Негенцов, Х.* и *И. Ванев.* Образованието в Източна Румелия 1879–1885 г. С., 1959; *Стателова, Е.* Източна Румелия 1879–1885 г./. С., 1983, 251–278.

5. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия е разгледана при националните борби в тези области. *Божинов, В.* Българската просвета в Македония и Одринска Тракия, 1878–1913. С., 1982; *Дончев, Д.* Българските екзархийски училища. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. 2.* С., 1982, 36–42.

6. Закон за народното просвещение. – *Държавен вестник*, № 17, 23 ян. 1892.

7. Закон за народното просвещение. – *Държавен вестник*, № 49, 5 март 1909; *Мушанов, Н.* Реч на ... по законопроекта за народното просвещение, произнесена в Народното събрание, в заседанието му от 22 ноем. 1908 г. С., 1908.

8. *Алексиев, Н.* Нашата училищна политика. С., 1912, 131–132, 146, 253, 300–302, 305.

9. Били издадени редица закони и правилници:

Правилник за държавните практически земледелчески училища в с. Садово при гр. Пловдив и край гр. Русе /1894 г./; Закон за земледелческото учение /1897 г./; Правилник за нисшите земледелчески училища в Княжеството /1906 г./; Правилник за средните земледелчески училища в Садово, край гр. Русе и средното лозаро-овощарско училище в гр. Плевен /1906 г./; Законопроект за занаятчийското учение /1894, 1898 г./; Закон за държавните практически занаятчийски училища /1894 г./; Правилник за уредба, управление и вътрешен ред на държавните средни механо-технически училища /1917 г./; Закон за търговското образование /1906 г./; Правилник за уредбата, управлението и вътрешния ред на женските професионални училища в България /1910 г./. Нов етап в създаването на единна система на професионално образование бил законът от 1906 г. – Закон за професионалното учение, който обхващал всички видове и степени професионални училища без земеделските.

10. Професионалното и техническото образование в България. С., 1963, с. 26.

11. *Чакъров, Н.* Развитие на въпроса за отношението между общото и професионалното образование у нас. – *ИПдИ*, 11, 1962.

12. *Арнаудов, М.* История на Софийския университет. С., 1939; История на Софийския университет „Климент Охридски". С., 1988.

13. *Тодорова, Ц.* Европейската историческа наука /XIX в./. Към академично институциализиране /Браилски период/. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество 1869- 1911*, С., 1994.

14. *Периодическо списание*, 1890, № 35, с. 799–800.

15. Виж имената в *История на Българската академия на науките 1869–1969*. С., 1971, с. 39.

16. Виж имената в *Из историята на Българското книжовно дружество 1869–1911*, С., 1994, с. 45.

17. Виж *100 години Българска академия на науките 1869–1969*, I. Академици и членове-кореспонденти. С., 1971.

18. Буржоазни педагогически възгледи у нас до 1944 г. С., 1964; История на образованието и педагогическата мисъл в България. 2. С., 1982, 83–95; *Максимов, Х.* Народната педагогия като основа на училищното възпитание. – *Учител*, 6, 1898/1899, № 1; *Обрешков, О.* Йосиф А. Ковачев, дейност и педагогически възгледи. – *ИПдИ*, 12, 1962; *Кацаров, Д.* Професор Петър М. Нойков. – *УПр*, 1927, № 9–10.

19. Подробно за печата от 1878–1885 г. *Боршуков, Г.* История на българската журналистика, 387–553; *Иванов, Ю.* Българский периодически печат от възраждането му до днес. /1844–1890/. 1. С., 1893, 213–429.

20. *ЦДА*, ф. 176, оп. 1, а. е. 141, л. 38–39, 42–43; *Андреев, Б.* Начало, развой и възход на българския печат. 2. С., 1948, 200–201.

21. *Държавен вестник*, № 136, 17 дек. 1883; № 10, 1 февр. 1885.

22. Свободата на печата в България 1879–1947. Документален сборник. С., 1992, 55–60.

23. *Топенчаров, В.* Българската журналистика. 1885–1903, 98–107, 133; *Стателова, Е.* Ето ме цял пред вас /Св. Миларов/. – В: *Върхове на българската журналистика. 1.* С., 1976, 335–337.

24. *Иванов, Ю.* Цит. съч., 521–575; *Андреев, Б.* Цит. съч. 2, 186–190.

25. *Боршуков, Г.* Социалистическият печат в България, 1. С., 1946; *Бужашки, Е.* Д. Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение. 1885–1903. С., 1960, 104–126, 165–170, 323–345.

26. *Нейков, С.* Първият журналистически събор в България. – *БЖ*, 1969, № 11, 29–30.

27. *Топенчаров, В.* Българската журналистика 1885–1903..., 283–287, 533–535.

28. *Николов, Г.* История на българския всекидневен печат. 1877–1932. /Принос/. 1. С., 1932, 24–75; *Топенчаров, В.* Българската журналистика 1885–1903..., с. 547.

29. *Новакова, К.* Печатът и личният режим на Фердинанд. С., 1975, 5–122; *Стателова, Е.* Политика, партии, печат на българската буржоазия. С., 1973, 170 с.; L'idée d'un rapprochement balkanique et la presse bourgeoise en Bulgarie /1909–1912 . – *EB*, 1970, № 2, p. 74, 79.

30. *Стефанов, Х.* Образуване и начална дейност на Българската радикалдемократическа партия. – *ИП*, 1970, № 4, 28–47.

31. *Цанев, П.* Издателска дейност и издания на партийната социалистическа книжарница и печатница. 1903–1918. – *ИИИ БКП*, 7, 1960, 403–430; *Иванов, М.* Знаменосец на пролетарския интернационализъм. С., 1973, 25–99.

32. Профсъюзният печат в България. 1. С., 1958, 227–290; *Стателова, Е.* За журналистическата дейност на Г. Димитров в периода до войните /1901–1912/. – ИП, 1972, № 2, 115–116; *Диловска, Е.* Самоковската комуна. С., 1962, 55–56, 113–118 и др.

33. *Топенчаров, В.* Българската журналистика 1903–1917. С., 1981, с. 77, 95–99, 112–113.

34. *Стателова, Е.* Първата организация на българските журналисти. – БЖ, 1971, № 5, 19–21.

35. *Николов, Г.* Цит. съч. 1, с. 73; 2, 186–229; *Андреев, Б.* Цит. съч. 2, с. 211.

36. Библиографически бюлетин за депозираните периодически издания в Народната библиотека. 16–22, за 1912–1918. С., 1930, 23–25, 60–63.

37. *Огнянов, Л.* Българският земеделски народен съюз и въвличането на България в Първата световна война. – *ГСУик*, 62, 1970, 312–345.

38. *Христов, Х.* Революционната криза в България през 1918–1919. С., 1957, с. 57.

39. *Иванов, М.* Цит. съч., 48–78.

40. *Топенчаров, В.* Българската журналистика 1903–1917..., 644–649.

41. *МОЭИ*, сер. III, т. 8, ч. 1, 117–118, 317–318; ч. 2, с. 139, 301–302 и др. Дипломатически документи. Мемоарите на А. Савински. – *Слово*, № 1640, 29 ноем. 1927; *Тодорова, Ц.* и *Е. Стателова.* Към началната история на Германско-българското дружество /1916–1918/. – В: *Българско-германски отношения и връзки. 2.* С., 1978, 190–191.

42. *Николов, Г.* Цит. съч. 2, с. 154.

43. Германските журналисти в България. /Статии из герм. печат./ С., 1918, 3–109.

44. *Хаджиниколов, В.* Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България и Октомврийската революция. – В: Октомврийската революция и българо-съветската дружба. С., 1967, 69–79.

45. *Христов, Х.* Цит. съч., с. 95, 119, 152–157; *Николов, Ц.* „Ново време" и „Работнически вестник" в защита на делото на Октомври. – В: Светилник на марксическата мисъл. С., 1968, 293–297.

46. Повдигането на местната индустрия. /бегли бележки/. – *Дело*, 1895, № 4, 280–286. Подп. К. Т. И.

47. *Бенмайор, М.* Типографското производство в България. – *СБИД*, 1910, № 3–4, 230–254.

48. *НБКМ БИА*, ф. 228, а. е. 411.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 364/397
ХУМАНИТАРНИ И ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

1. *Бънков, А.* Развитие на философската мисъл в България. С., 1966, с. 209 и др.

2. *Tögel, C.* Wilhelm Wundt und seine bulgarishen Schüler. – Zeitschrift für Psychologie. 191, 1983, № 1.

3. *Гюзелев, И.* Елементи на познанието. Психологически изследвания. С., 1905; Светът като продукт на съзнанието. Трактат върху същността на научното знание. С., 1907; Абсолютното съзнание. Опит за проникване в областта на обективния съзнателен свят. – *Сп. БАН*, 64, 1942.

4. *Кръстев, К.* Философските системи. – Мисъл, 1896, № 7; Психологически етюди. – *Мисъл*, 1892.

5. *Алексиев, Н.* Основни форми на чувствата. Пловдив, 1907; Принос към учението за афектите. С., 1908; Принос към учението за волята. С., 1909.

6. *Алексиев, Н.* Иполит Тен и неговата философия на историята. С., 1915.

7. *Michaltchew, D.* Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik ales modernen Psychologismus. Leipzig, 1909.

8. *Благоев, Д.* Към марксизма. С., 1911; Основни въпроси на марксизма – *Н Вр*, 1909, № 12.

9. *Благоев, Д.* Диалектически материализъм и теорията на познанието. – *Н Вр*, 1903–1904.

10. *Славов, С.* Социологически и обществено-политически възгледи на Спиро Гулабчев. – *ИИФ*, 19, 1970.

11. История на философската мисъл в България. 2. С., 1973.

12. *Бъчваров, М.* Развитие на социологическата мисъл в България през времето на капитализма. *ИИФ*, 20, 1971.

13. История на философската мисъл в България. 2.

14. Пак там; Кратка история на българската философска мисъл. С., 1973.

15. *Бънков, А.* Цит. съч.

16. *Недялков, А.* Предпоставки на еволюционната социология. С., 1912.

17. *Михалчев, Д.* Проблеми из философията на научния социализъм. – Мисъл, 1904.

18. *Янулов, И.* Трудовите условия в килимената индустрия в Панагюрище. – *Икон. списание*, 1905, № 7.

19. История на Българската академия на науките. 1869–1969. С., 1971.

20. *Арнаудов, М.* История на Софийския университет „Св. Климент Охридски" през първото полустолетие 1888–1938. С., 1939; История на Софийския университет „Климент Охридски". С., 1988.

21. Бележки за основаването на Историческото дружество. – *ИИД*, 1, 1905, с. 4.

22. Български старини, 1, 1906, с. 5.

23. *Кузманова, М.* История и организация на архивното дело в България. С., 1965.

24. *ПСпБКД*, 70, 1909, 311–317; *ИИД*, 19, 1915, 101–104; *БП*, 5, 1899, № 8, 141–142; 6, 1899, № 1, 148–154.

25. *Златарски, В.* Главните периоди в българската история. – *БП*, 1896, № 2, с. 4.

26. Бележки за основаването на Историческото дружество..., с. 6.

27. *Кацаров, Г.* История на класическите народи, нейното значение и изучаване. – *БП*, 1899, № 2, 92–105; *Данаилов, Г.* Страница из държавното стопанство в старобългарско време. – *БП*, 1898, № 12, 41–51; *Пенев, Б.* Насоки и цели при проучване на новата литература. – *Мс*, 1910, № 2 с. 25; История на новата българска литература. 1. С., 1976, 19–47.

28. *Златарски, В.* Исторически конгрес в Инсбрук. – *БП*, 1899, 153–155; *Крачунов, К.* Лондонски исторически конгрес. – *ИИД*, 4, 1905, 101–104.

29. *Цанев, П.* Марксическата историческа наука в България. С., 1972, 5–68. *Велева, М.* Димитър Благоев – първият български историк-марксист. – В: *Благоев, Д. Избр. ист. съч. 1.* С., 1985, 7–32; Димитър Благоев – изследовател на историята на международното работническо и социалистическо движение. – В: *Благоев, Д. Избр. ист. съч. 2.* С., 1985, 7–23.

30. Български старини, 1, 1906; 2, 1908; 3, 1907; 4, 1914; 5, 1917.

31. *Иречек, К.* Приложения към антическата география и епиграфика на България и Румелия. – *ПСпБКД*, 2, 1882, 28–69.

32. *Попов, Р.* Коджа-дременската могила. Принос към предисторията на България. – *ПСпБКД*, 70, 1909, 503–562; Разкопки в „Малката пещера" при Търново през 1909 г. – *ИБАД*, 2, 1911, 248–256.

33. *Кацаров, Г.* Делата на императора Августа. – *ГСУ*, 2, 1906, 209–244; Извори за старата история и география на Тракия и Македония /съавт. Д. Дечев/. С., 1915.

34. *Дечев, Д.* Принос към античната география на България. – *ИИД*, 4, 1915, 23–36.

35. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. 1. Ч. 1. С., 1970, с. 35; Гръцко–българският съюз през 1204–1205 г. – *ГСУифф*, 8–9, 1914, 1–23.

36. *Баласчев, Г.* Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основанието му в Европа. С., 1902; Новонайденият надпис от времето на цар Симеон. – *БП*, 1898, № 12, 61–71; Новонайденият паметник в Македония. – *Мс*, 1899, № 5, 523–527; *Бобчев, С. С.* Крумовото законодателство. – *ИИД*, 2, 1906, 3–29; *Иширков, А.* Крум /802–814/. – *БП*, 1899, № 7, 10–81; *Иванов, Й.* Беласицка битка. – *ИИД*, 3, 1911, 1–15; *Шишманов, И.* Славянски селища в Крит и на други гръцки острови. – *БП*, 1897, № 3, 62–98; *Благоев, Н. П.* История на старото българско държавно право. 1. С., 1906.

37. *Данаилов, Г.* Цит. съч., 112–118.

38. *Филипов, Н.* Върху произхода на богомилството. – *БП*, 1899, № 5, 89–105; № 6, 81–97; № 8, 108–111.

39. *Благоев, Н. П.* Правни и социални възгледи на богомилите. С., 1912.

40. *Мутафчиев, П.* Избр. произведения. 1. С., 1973, 172–286.

41. *Ников, П.* Кой е бил Синадин, чичата на цар Иван Александър. – *ИИД*, 3, 1911; Цар Борил под светлината на един паметник. – *СпБАН*, 3, 1912; Българско-унгарски отношения от 1257–1277 г. – *СбБАН*, 11, 1920; Татаро-български отношения през средните векове с оглед царуването на цар Смилец. – *ГСУифф*, 15–16, 1920 и др.

42. *Цонев, Б.* Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. 1–2. С., 1910–1923; *Спространов, Е.* Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на Българската църква в София. С., 1900; Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. С., 1902.

43. Подробна библиогарфия на старите пътеписи, преведени и издадени в България у *Миков, В.* Стари пътешествия през българските земи, преведени на български език. – *АПП*, 1, 1938, № 1, 107–120.

44. *Диамандиев, А.* Д. А. Ихчиев. /По случай предстоящата 25–годишнина от смъртта му./ – *ИИД*, 14–15, 1937, 186–194.

45. *Цветкова, Б.* Българската историография по проблемите от историята на България през XV–XVIII в. – В: *I Конгр. БИД. София, 1970. 2.* С., 1972, 557–559.

46. *Бъклова-Иванова, К.* Библиография на трудовете на Иван Шишманов. – В: *Шишманов, И. Избр. съч. 2.* С., 1966, 505–515.

47. *Пенев, Б.* Петко Р. Славейков. Ист.-лит. студия. – *ПСпБКД*, 67, 1906; Паисий Хилендарски. Ист.-лит. студия. –*ПСпБКД*, 1910; и др.

48. *Теодоров–Балан, А.* Българска литература. Кратко ръководство за средни и спец. училища. Пловдив, 1896.

49. *Цонев, Б.* История на българский език. 1. С., 1919.

50. *Бурмов, Т.* Българо-гръцката църковна разпря. С., 1902.

51. *Велева, М.* Захари Стоянов историк. – В, 1972, № 1, 30–41.

52. *Велева, М.* Димитър Страшимиров. Историогр. очерк. С., 1972.

53. *Головин, А.* Княз Александър I Български /1879–1886/. Варна, 1897.

54. *Маринов, Д.* Стефан Стамболов и новейшата ни история. С., 1909.

55. *Иречек, К.* Пътувания по България. С., 1898.

56. *Добруски, В.* Материали по археологията на България. – *СбНУНК*, 11–18, 1894–1901; *АИНМ*, 1, 1907.

57. Подробни данни за дейността му и библиография вж. В: Сборник в памет на Карел Шкорпил. С., 1961.

58. *Алексиева, А.* и *В. Велков.* Гаврил И. Кацаров. Библиография, С., 1953.

59. Информация за организацията, дейността на дружествата, проучванията, може да се почерпи от започналите да излизат от 1910 г. Известия на БАД.

60. Абоба–Плиска. – *ИРАИК*, 10, С., 1905.

61. *Шкорпил, К.* Паметници от столица Преслав. – В: *България 1000 г.* С., 1930.

62. *Берон, В.* Археологически и исторически изследвания на Търново. Търново, 1886; *Москов, М.* Разкопките в черквите „Св. Димитър" и „Св. 40 мъченици" в Търново. Търново, 1913.

63. *Милетич, Л.* Книжнината и езика на банатските българи. – *СбНУНК*, 16–17, 1900, 339–482.

64. *Цонев, Б.* История на българский език. 2. С., 1934, 257–310, 371–556.

65. *Милетич, Л.* Нашите павликяни. – *СбНУНК*, 19, 1903, 1–369.

66. *Младенов, С.* К вопросу о границе между болгарским и сербским языком. – *Русский филологический журнал*, 32, 1914.

67. *Цанев, Г.* Първи борби в българската критика. – В: *Книга за критиката.* С., 1980, с. 95 сл.; *Димов, Г.* Българската литературно-теоретическа и критическа мисъл в годините непосредствено преди и след Освобождението. – *ЛМ*, 1978, № 2.

68. Съвременний показател, 1885, № 2.

69. История на славистиката от края на XIX век и началото на XX в. С., 1981.

70. *Димов, Г.* Иван Д. Шишманов – литературен историк и критик. С., 1956; *Динеков, П.* Начало на университетското образование в България. – В: *История на славистиката...* С., 1981, с. 147 сл.

71. *Зарев, П.* Панорама на българската литература. 1. Ч. 2, С., 1967, с. 7 сл.

72. *Димов, Г.* Иван Вазов и българската литературна критика. С., 1974, с. 96 сл.

73. Юридическо списание, 3, 1890/1891; 5, 1893; 10, 1898.

74. *Фаденхехт, Й.* Система на българското вещно право. 1. Пловдив, 1902, с. 208.

75. *Фаденхехт, Й.* За правото на представителството в полза на низходящите на наследник по завещание или на заветник. – *ГСУ*, 1, 1905, 257–288; 2, 1906, 79–137.

76. *Поповилиев, М.* Енциклопедия и обща теория на правото. – *ГСУ*, 1, 1905, 186–222; Международно право. 1. Т. 1. С., 1913; Международно частно право. – *ГСУ*, 2, 1906, 1–56; Правна природа на международното частно право. – *ГСУ*, 3–4, 1908, 3–240.

77. *ЮП*, 11, 1903, 469–491, 533 сл., 597 сл., 13, 1905, 345–360, 549–559, 15, 1907, с. 73 сл., 145 сл.

78. *Киров, С.* Кратък курс по общо държавно право. 1. С., 1908; Какво е нашето управление? /чл. 4 Конст./. – *СЮД*, 2, 1902/1903, № 4, 6, 7; *ГСУ*, 1, 1905; *Гражданин*, 1, 1904, № 2, № 5–6.

79. *Абрашев, П.* Гражданско съдопроизводство. 1–3. С., 1910–1918; Срок на подачу просьбы о восстановление права апеляции. – *Журнал министерства юстиции /Москва/*, 1909, № 1.

80. *Бобчев, С. С.* Сборник на българските юридически обичаи. 1–3. Пловдив, 1896–1915; Българско обичайно съдебно право; Българско обичайно наказателно право. – *СбНУНК*, 37, 1927.

81. 100 години Българска академия на науките 1869–1969. С., 1969, 54–57.

82. *Ганев, В.* Правните отношения и правните институти. – *ГСУюф*, 4, 1910; Съвременно асоционно право и дружествата с ограничена отговорност. – *ГСУюф*, 7, 1911; Историческото развитие на търговското право. – *ГСУюф*, 13, 1916.

83. *Ангелов, С.* Принципите на извъндоговорната отговорност за вреди и загуби. – *ПСпБКД*, 69, 1908, 479–582; Гражданска отговорност на държавата. – *ЮП*, 19, 1911, № 6–8; Дружества с неограничена отговорност. – *ЮМ*, 2, 1920/1921, № 6–8; 3, 1921/1922, № 2–7.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 397/409

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИ И ХИМИЧЕСКИ НАУКИ

1. *Борисов, М., Х. Стойчева, П. Лазарова.* Порфирий Иванович Бахметиев. – В: *Бележити български физици.* С., 1981, 11–34; *Наджаков, Г.* Професор П. И. Бахметиев /1860–1913/. – *ФМС*, 1961, № 1, с. 3.

2. Нашето първо изложение, № 44, 31 окт. 1892.

3. *Бонев, Н.* Кратки исторически бележки върху астрономията у нас. – В: *Астрономически календар за 1957 г.* С., 1956.

4. *Бъчварова, Н.* Димитър Мутев и неговата дисертация. – *ИДА*, 44, 1982, 141–189; *Борисов, М.* и *Г. Камишева.* Д-р Димитър Мутев и българската физика. – *Пр*, 1984, № 1, 77–82; № 2, 68–73.

5. *Бъчеваров, М.* Метеорологически наблюдения в София от 1 март 1887 до 1 март 1889 т. – *СбНУНК*, 1, 1889, 291–301; Няколко бележки за климата в София. – *СбНУНК*, 1, 1889, 302–306.

6. *Hann, J.* Klima von Sofia. – *Meteorologische Zeitschrift*, 28, 1893, № 5, 185–188.

7. *Вацов, С.* Упътване за метеорологически наблюдения. С., 1889.

8. *Калчева, Р.* Метеорологична служба. – В: *Дирекция на метеорологията /Центр. метеорол. инст./. 40-год. дейност.* С., 1934, с. 19.

9. *Янков, К.* Исторически прегледи. – В: *Дирекция на метеорологията /Центр. метеорол. инст./. 40-год. дейност.* С., 1934, с. 12.

10. *Марковски, Г.* Дъждовете в България. – *ГБПИД*, 2, 1898, № 3.

11. *Kassner, K.* Die Niederschlagsverteilung von Bulgarien. – *Petermans Geographische Mitteilungen*, 1902, № 7, 145–151.

12. *Желев, Ж.* и *П. Лазарова.* Петър Бонев Пенчев. – В: *Бележити български физици.* С., 1981, 35–41.

13. *Pencev, P.* Über den Spannungsabfall in der positiven Schicht in Wasserstoff. – *Physikalische Zeitschrift*, 7, 1906, p. 463.

14. *Bachmetijev, P. I.* Experimentale enthomologische Studien von physikalischen-chemischen Standpunkt. 1. Temperaturverhältnisse bei Insekten. Leipzig. 1901; 2. Einfluss der ausseren Faktoren auf Insekten. S., 1907; 3. Недовършен и неиздаден.

15. *Стамболиев, Г.* Принос към изучаването на земния магнетизъм в България. – *СбНУНК*, 15, 1898, 105–130; *Бъчеваров, М.* Магнитни наблюдения в България. – *СФМД*, 1, 1898, с. 44.

16. *Калфин, Х.* Магнитни измервания в България. – *ГГИ*, за 1937 и 1938, 1939; *Дацев, А.* Кирил Атанасов Попов 1880–1966 . – В: *Бележити български физици.* С., 1981, 42–50.

17. *Вацов, С.* Земетресенията в България през XIX-я век. – *ЦМС*, 1902, с. 96; Градиво за сеизмографията на България. – *ПСпБКД*, 68, 1908, 643–646; 69, 1908, 127–134.

18. *Янков, К.* Сеизмологична и хронометрична служба. – В: *Дирекция на метеорологията /Центр. метеорол. инст. . 40-год. дейност.* С., 1934, 32–41.

19. *Kovacev, J.* Untersuchungen über die Variation der Schwerkraft in Bulgarien nach Beobachtungen am Hypsometer und Quecksilberbarometer. – *Astronomische Nachrichten*, 203, 1916, p. 12.

20. *Бъчварова, Н., М. Бъчваров.* Д-р Петър Берон – живот – дейност – натурфилософия. С., 1975; *Борисов, М.* Дейността на Петър Берон и отношението ѝ към физиката. – *ФМС*, 1983, № 1, 3–13; 1984, № 2, 107–115.

21. *Ковачев, Й.* Нова хипотеза за произхождението на слънчевата топлина. – *ГБПИД*, 6–8, 1908–1910.

22. *Вачов, Д.* Кирил Атанасов Попов /1880–1966/. – *ФМС*, 1980/1981, № 1, 65–69; *Дацев, А.* Кирил Атанасов Попов /1880–1966/. – В: *Бележити български физици.* С., 1981, 42–50.

23. *Бънков, А.* Живот и философско дело на Иван Гюзелев /1844–1916/. – В: *Принос към историята на българската философска мисъл.* С., 1943.

24. *Караогланов, З.* Принос към историята на химията у нас. – *ГСУфмф*, 19, 1923, 151–187.

25. Проф. д-р П. Н. Райков. Живот и дейност. С., 1941.

26. 100 години Българска академия на науките. 1869–1969. 1. С., 1969, с. 613.

27. *Парушев, М.* Кратък очерк за развитието на химията в България. 1–2. С., 1963–1964.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Стр. 409/424

БИОЛОГИЧЕСКИ НАУКИ

1. *Христович, Г.* Материали за изучаване на българската фауна. Списък на птиците от някои местности в България. – *СбНУНК*, 2, 1890; 7, 1892; 8, 1892.

2. Ветеринарна сбирка, 1, 1892.

3. *Кехер, Ю.* Паметная записка о положении санитарной части в Болгарии. 1878.

4. *Павлова, В.* История на здравеопазването в България. С., 1954.

5. *Даскалов, Х.* Развитие и постижения на селското стопанство и селскостопанската наука през годините на народната власт. – В: *За развитието на селскостопанската наука в България.* – В: *За развитието на селскостопанската наука*, с. 145.

6. *Попов, П.* 95 години селскостопанска наука и 75 години земеделска опитна станция – Садово. – В: *Юб. сборник*, 1978, 8–9.

7. *Козаров, П.* Опитното поле в Образцов чифлик по случай 25-годишния юбилей на Земеделското училище. Варна, 1908.

8. *Сотиров, Х.* Пръв отчет за резултатите от опитите с житните растения. Из изпитателното поле при Садовското училище . – *Садово.* 2, 1899, № 2; *Илиев, К.* Из опитното поле при Садовското земеделско училище. – *Садово*, 5, 1902, № 14–19, 23, 24; Попов, П. Цит. съч., с. 9.

9. *Малков, К.* Няколко думи за основаните изпитателни полета. – *Орало*, 3, 1896, № 1; *Иванов, С.* Земледелчески изпитателни станции. – *Орало*, 8, 1901, № 11 и 12.

10. *Попов, П., И. Калайджиев* и *С. Мачев.* Комплексните опитни станции и тяхното място в системата на Академията на селскостопанските науки. – *ССН*, 1967, № 4, 171–179; *Ганев, А., С. Мачев* и *Д. Синапов.* За ефективността на българската селскостопанска наука. – *ССН*, 1976, № 2, с. 24.

11. *Малков, К.* Описание на местните пшеници. – *Научни трудове на Садовската опитна станция*, 1906, № 1; Български пшеници сивокласа загария . – *Садово*, 10, 1907, № 5 и 6, с. 1.

12. *Малков, К.* Разпространение на разните сортове зимни пшеници у нас. – *Годишен отчет на Държавната земеделска опитна станция в Садово*, 5, 1907, 156–192.

13. *Иванов, И.* Значението на новите сортове и как може да се сдобием с тях. – *Земледелие*, 24, 1920, № 4, 5.

14. *Пушкаров, Н.* Почвено-геологичен очерк на Софийското поле. – *Годишен отчет на Държавната земеделска опитна станция в София за 1910 и 1911 г.*, 1913.

ГЛАВА ПЕТА
Стр. 424/434
НАУКИ ЗА ЗЕМЯТА

1. *Иширков, А.* Цвиичовите възгледи върху етнографията на Македония. – *ПСпБКД*, 67, 1906.

2. Сто години от рождението на Анастас Иширков. – *ИБГД*, 9/19, 1969.

3. *Държавен вестник*, № 179, 16 ян. 1908.

ГЛАВА ШЕСТА
Стр. 434/477
ЛИТЕРАТУРА И ИЗКУСТВО

1. Народний глас, № 174, 24 март 1881.

2. *Попов, И.* Миналото на българския театър. 4. С., 1956, с. 153.

3. Марица, № 345, 15 дек. 1881.

4. Дописка от „Зрител". – *Новини /Цариград* , 2 окт. 1898.

5. Свобода, № 2133, 1 окт. 1897.

6. Нов век, № 608, 16 юни 1903.

7. *Христов, Д.* Изворчето пее. С., 1937, XV–XVI.

8. Пак там, с. X.

9. Кавал, 1901, № 1-5, 14 окт.–15 дек., с. 35.

10. Близо половината от теоретико-публицистичното наследство на Д. Христов беше публикувано за първи път през 1967 г. от Българската академия на науките.

11. Кратка история на българската архитектура. С., 1965, гл. V.

ГЛАВА СЕДМА
Стр. 478/487
БЛАГОТВОРИТЕЛНОСТ И ДАРИТЕЛСТВО

1. Посочените цифри са приблизителни, тъй като в различните години дарителските фондове намалявали или се увеличавали. Макар и рядко те преминавали от управлението на една институция към друга. Данните са уточнени по: ЦДА, ф. 177 к., оп. 4, а. е. 52, л. 1–8; а. е. 53, л. 1–13; НА–БАН, ф. 144 к., оп. 1, а. е. 84, л. 1–40; Статистически годишник на Българското царство 1912, С., 1915, 375–377; Книга за дарителите на Българската академия на науките, т. 1, С., 1973.

2. Архив на Министерство на народното просвещение, г. II, 1910, № 1, с. 525.

3. Пак там, 531–541.

4. Общински вестник Велико Търново, № 3–6, 31 март 1937.

5. *Държавен вестник*, № 20, 25 ян. 1890.

6. *Държавен вестник*, № 268, 5 дек. 1892.

7. Училищен преглед, 4, 1899, № 5, 498–500; *Държавен вестник*, № 37, 18 февр. 1911.

8. *Държавен вестник*, № 299, 9 ян. 1919.

9. За благотворителната дейност на Евл. Георгиев вж. подробно: *Стателова, Е.* Евлогий Георгиев и свободна България, С., 1987, 71–133, 168.

10. Вж. подробно: *Стателова, Е.* Евлогий Георгиев и ..., 134–164.

11. *НБКМ–БИА*, ф. 272, а. е. 4496, 4497; *Мартинов, А.* Д-р Н. Василиади. Живот, дело, завет 1822–1887, Скопие, 1942, с. 193.

12. Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон". Сборник от статии и документи. С., 1959.

13. *НБКМ–БИА*, ф. 272, а. е. 4504, л. 1–4; *ЦДА*, ф. 177 к., оп. 4, а. е. 290; *Велев С.* Златна книга на дарителите за народна просвета. Кн. 1, Пловдив, 1907, 85–89.

14. *Държавен вестник*, № 147, 10 юли 1901.

15. *ЦДА*, ф. 166 к., оп. 1, а. е. 131; *Стателова, Е.* Евлогий Георгиев и ..., 80, 119–121.

16. Златна книга на дарителите за..., 7–13, 22.

17. Уставът и наименованието на организацията претърпели няколко промени. От 1920 г. дружеството станало Благотворителен комитет „Всех скорбящих радость". През 1939 г. с изменение на устава то се трансформирало във фондация за обществено подпомагане.

18. Дневници на XI ОНС, I И. С., 57 зас., 26 май 1901, 2174.

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

БЪЛГАРИЯ 1903–1918

1903, началото	Под претекст за образуване на правителство, способно да се заеме с подобряване на положението на българското население в Македония и Одринско, княз Фердинанд предизвиква правителствена криза
1903, 5 май – 1906, 22 окт.	Съставен е кабинет начело с безпартийния ген. Рачо Петров и членове от Народнолибералната /стамболовистка/ партия
1903, 16 юни	Правителството отправя нота до Русия, Франция и Австро-Унгария да се застъпят за българското население в Македония и Одринско
1903, 6–12 юли	В Русе е проведен X Конгрес на БРСДП, на който се дава организационна санкция на извършеното разцепление между т. нар. широко /социалреформаторско/ и тясно /революционно/ течение в партията
1903, 1 октомври	След преговори правителствата на Русия и Австро-Унгария подписват протокол с предложение за реформи в Македония, известен като Мюрцщегска програма
1903, 19 октомври	Проведени са избори за XIII ОНС, спечелени от Народнолибералната партия
1903, декември	Приет е Закон за общественото здраве
1903, 6 декември	Провежда се трети събор на Демократическата партия, избирано е седемчленно бюро с председател Александър Малинов
1903, 31 декември	Създадена е Българска земеделска банка
1904, 24 януари	Приет е Закон за разработване на общинските мери
1904, 26 март	Подписано е Българо-турско споразумение
1904, 29 април	Подписан е Българо-сръбски съюзен договор
1904	Обособява се като самостоятелна политическа организация Младолибералната партия начело с Д. Тончев
1905, 14 януари	Приет е Закон за полицията в селските общини
1905, 22 януари	Приет е Закон за защита на женския и детски труд в индустриалните заведения
1905, 5 март	Приет е Закон за насърчаване на местната промишленост и търговия
1905, 3 юли	България и Сърбия сключват договор за митнически съюз
1905, октомври	На т. нар. Рилски конгрес Вътрешната организация се преименува на Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация /ВМОРО/ с ръководители Даме Груев, Пере Тошев, Тодор Попантов
1906, 12–15 август	Проведен е първи конгрес на новосъздадената Радикалдемократическа партия. За председател е избран Найчо Цанов
1906, 23 октомври – 1907, 26 февр.	Правителство с министър-председател Димитър Петков, водач на Народнолибералната партия. /Втори стамболовистки режим/
1907, януари	Всеобща железничарска стачка
1907, 3 януари	Студенти освиркват княз Фердинанд при проведената антиправителствена демонстрация
1907, 4 януари	Димитър Петков издава правителствен указ за закриването на Университета и уволняване на неговите преподаватели за шест месеца
1907, януари края	Създадена е антиправителствена опозиционна коалиция „Патриотичен блок“, изградена от Народната партия, Демократическата партия, Радикалдемократическата партия, БРСДП /ш.с./ и Прогресивнолибералната партия
1907, 26 февруари	Убит е министър-председателят Димитър Петков
1907, 27 февруари – 1907, 3 март	Съставен е кабинет от Народнолибералната партия с министър-председател Димитър Станчов

1907, 3 март – 1908, 16 януари	Съставен е кабинет от Народнолибералната партия с министър-председател Петър Гудев
1907	Проведен е учредителен конгрес на Главния съюз на земеделските кооперации
1907, края – 1908, средата	Разцепление на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация
1908, 8 януари	Правителството на Народнолибералната партия подава оставка
1908, 16 януари –1911, 13 март	С княжески устав се натоварва лидерът на Демократическата партия Александър Малинов да състави кабинет
1908, 26 януари	Издаден е Указ на цар Фердинанд за възстановяване на университетските преподаватели
1908, 27 януари	Австро-Унгария се отказва официално от Мюрцщегската реформа
1908, 25 май	Проведени са избори за XIV ОНС, спечелени от Демократическата партия
1908, 9–10 юни	Проведена е среща на руския цар Николай II и английския крал Едуард VII, на която е постигнато съгласие за съвместен натиск над Турция за реформи в Македония
1908, 10 юли	Турски военни от организацията „Единение и напредък“ обявяват възстановяване на конституцията. Поставя се началото на т. нар. Младотурска революция
1908, 8 август	В Солун е създаден Български учителски съюз в Турция
1908, 5 септември	Започва стачка на служители от компанията на Източните железници
1908, 9 септември	Източните железници са окончателно заети от българските власти
1908, 5–15 септ.	Учреден е Съюз на българските конституционни клубове в Македония и Одринско
1908, 22 септември	При тържествена обстановка в Иван-Асеновата църква „Св. Четиридесет мъченици“ на старопрестолния Царевец, в присъствието на правителството, е провъзгласена независимостта на България, обявена за царство. Фердинанд е коронясан за цар
1908, 23 септември	Австро-Унгария обявява анексията на Босна и Херцеговина
1909, 5 февруари	Русия признава независимостта на България. При посещението му в Петербург /8 февруари/, цар Фердинанд е посрещнат с почести, съответстващи на независим държавен глава
1909, 3 март	Подписано е Руско-турско предварително споразумение
1909, 10 март	Приет е Закон за насърчение на местната промишленост
1909, 6 април	В Цариград е подписан Българо-турски протокол, с който се признава независимостта на България от страна на Турция
1909, 6 април	Подписан е Руско-български протокол, с който се урежда финансово одържавяването на железниците
1909, 7 април	Сърбия и Черна гора признават независимостта на България
1909, 10 април	Англия, Франция и Италия признават независимостта на България
1909, 16 април	Германия и Австро-Унгария признават независимостта на България
1910, 11 февруари	Посещение на цар Фердинанд и Ал. Малинов в Петербург
1910, 10 март	Посещение на цар Фердинанд и Ал. Малинов в Цариград
1911	Създадена е Българска централна кооперативна банка
1911, 16 март – 1913, 1 юни	Коалиционно правителство на Народната и Прогресивнолибералната партия, оглавявано от Иван Евстр. Гешов
1911, 9 юни – 9 юли	Заседава V ВНС с председател Стоян Данев
1911, 4 септември	Проведени са избори за XV ОНС, спечелени от управляващата коалиция
1911, 16 септември	Италия обявява война на Турция
1912	Създаден е Съюз на запасните офицери /СЗО/
1912, 29 февруари	Подписан е Договор за приятелство и сътрудничество между Царство България и Кралство Сърбия, като съществена част от него е Тайният анекс
1912, 29 април	България и Сърбия подписват Военна конвенция, неразделна част от Договора от 29 февруари 1912
1912, 16 май	Между България и Гърция е сключен Договор за отбранителен съюз
1912, септември	Установена е Българо-черногорска спогодба за военните задължения на Черна гора във войната. Окончателно се оформя Балканският съюз
1912, 22 септември	България и Гърция подписват Военна конвенция, която е неразделна част от Договора от 16 май 1912
1912, 30 септември	България, Сърбия и Гърция дават ултимативна нота на Турция да се изпълни чл. 23 от Берлинския договор, т. е. християнското население в Османската империя да получи пълна автономия
1912, 3 октомври	Турция отхвърля искането на Балканските държави и обявява, че скъсва дипломатическите си отношения и че се намира в състояние на война с тях
1912, 5 октомври	България, Гърция и Сърбия /7 октомври/ обявяват война на Турция
1912, 5 октомври	Започват военните действия на българската армия
1912, 5–17 окт.	Първо участие във войната на българската авиация
1912, 11 октомври	Българската армия превзема Лозенград, овладява Кърджали
1912, 12 октомври	Българската армия овладява Смолян

1912, 16 октомври	Първа въздушна бомбандировка над гара Караагач
1912, 17 октомври	Българската армия превзема Люлебургаз
1912, 18 октомври	Българската армия превзема Неврокоп
1912, 26 октомври	Гръцката армия овладява Солун
1912, 29 октомври	Турското правителство иска да се спрат военните действия и да се подпише мир
1912, ноември	Успешни действия на българския боен флот
1912, 3 ноември	Започва Чаталджанската операция
1912, 4 ноември	Сръбската армия овладява Битоля
1912, 10 ноември	Българската армия овладява Гюмюрджина
1912, 13 ноември	Българската армия овладява Дедеагач
1912, 20 ноември	Подписано е временно примирие, при вече неизгодна позиция за българската страна /неподписано от Гърция/. Турция се отдръпва отвъд линията Мидия–Енос
1912, 28 ноември	Провъзгласена е независимостта на Албания
1913, 10 януари	Младотурците, начело с Енвер паша, извършват държавен преврат
1913, 21 януари	Преговорите за мир в Лондон са прекъснати и военните действия подновени от страна на Турция
1913, 26–27 януари	Българската армия отбива настъплението на Булаирския корпус на Галиполския п-в и ликвидира морския десант на турската армия при Шаркьой
1913, 20 февруари	Гръцката армия превзема Янинската крепост
1913, 12–13 март	Българската армия щурмува и превзема Одринската крепост. Преговорите за мир са подновени
1913, 1 април	По молба на Турция е сключено съглашение за спиране на военните действия /неподписано от Гърция/
1913, 22 април	Между Сърбия и Гърция са подписани спогодби за война срещу България
1913, 26 април	Подписан е Петербургският протокол от Великите сили, по силата на който България трябвало да отстъпи Силистра на Румъния
1913, 12 май	Сръбското правителство връчва официална нота до българското правителство, с което заявява, че трите сили – Сърбия, Черна гора и България, са създали съвместно управление в Македония
1913, 17 май	В Лондон е подписан Договор за мир между Балканския съюз и Османската империя
1913, 19 май	В Солун между Гърция и Сърбия е подписан Съюзен договор с Тайно допълнение и Военна конвенция и Протокол за общи действия с антибългарска насоченост
1913, май–юни	Антивоенни бунтове сред българската армия
1913, 1 юни – 1913, 4 юли	Правителство с министър-председател Стоян Данев
1913, 16 юни	Избухва Тиквешкото въстание, организирано от ВМОРО
1913, 16 юни	По нареждане на цар Фердинанд започва започва настъпление на българските войски срещу сръбската и гръцката армия. С това започва Втората балканска /Междусъюзническата/ война
1913, 18 юни	Българското правителство спира настъплението на българската армия
1913, 19 юни	Гърция се включва във военните действия
1913, 19 юни	Кукуш е превзет и унищожен от гръцката армия
1913, 22 юни	Настъпление на българската армия към Княжевац
1913, 24 юни	Настъпление на българската армия към Пирот. Обсаден е Княжевац
1913, 30 юни	Турция се включва във войната
1913, 4 юли – 1913, 20 дек.	Съставена е правителствена коалиция от Либералната, Народнолибералната и Младолибералната партия, с министър-председател Васил Радославов
1913, 2 юли	Сръбски войски овладяват Белоградчик
1913, 2 юли	Румъния влиза във войната и преминава Дунав
1913, 10 юли	Турски войски завземат Одрин
1913, 7 юли	Гръцката армия превзема Неврокоп
1913, 15 юли	Начало на Кресненската операция
1913, 17 юли	Започват преговори за сключване на примирие и мир
1913, 28 юли	В Букурещ е сключен мирен договор между Сърбия, Румъния, Гърция и Черна гора, от една страна, и България, от друга
1913, септември	Избухва въоръжено въстание в Охридско, ръководено от ВМОРО
1913, 12 септември	Чети на ВМОРО освобождават Охрид
1913, 16 септември	Сключен е Цариградски мирен договор между България и Турция
1913, 19 септември	Сръбската армия превзема Охрид, въстанието е потушено
1913, 24 ноември	Проведени са избори за XVI ОНС, спечелени от опозицията. На власт обаче остава либералната коалиция
1913, 23 декември – 1918, 21 юни	Правителство с министър-председател Васил Радославов
1914, 8 март	Проведени са избори за XVII ОНС, спечелени от либералната коалиция
1914, 15 юни	В Сараево е убит австро-унгарският престолонаследник Франц Фердинанд
1914, 15 юли	Австро-Унгария обявява война на Сърбия. Русия се обявява в защита на Сърбия и пристъпва към обща мобилизация

1914, 19 юли	Германия обявява война на Русия
1914, 21 юли	Германия обявява война на Франция
1914, 22 юли	Англия обявява война на Германия
1915, 25 април	Войски на Съглашението дебаркират при входа на Дарданелите
1915, май	Италия обявява война на Австро-Унгария
1915, 24 август	Сключена е Военна конвенция между Германия, Австро-Унгария и България в Плес (Австро-Унгария). Подписано е споразумение между България и Турция за поправка на границата
1915, 24 август	В София е сключен Договор за съюз и приятелство и тайна Военна конвенция между България и Германия
1915, 10 септември	Правителството обявява обща мобилизация
1915, 1 октомври	Цар Фердинанд с манифест обявява война на Сърбия
1915, 3 октомври	Англия, Франция и Русия обявяват война на България
1915, 23 октомври	Превзет е Ниш
1915, 20 октомври	Българската армия освобождава Куманово
1915, 22 октомври	Българската армия освобождава Скопие
1915, 29 октомври	Българската армия освобождава Велес
1915, 9 ноември	Българската армия овладява Косово поле
1915, 13 ноември	Българската армия освобождава Прилеп
1915, 21 ноември	Българската армия освобождава Босилеград
1915, 24 ноември	Българската армия освобождава Прищина
1915, 26 ноември	Българската армия освобождава Призрен
1915, 5 декември	Българската армия освобождава Битоля
1916, началото	Приет е Закон за подпомагане на войнишките семейства през време на мобилизация и война
1916, август	Приет е Закон за стопански грижи и обществена предвидливост
1916, август	Освободени са Лерин и Костур
1916, 27 август	Румъния обявява война на Австро-Унгария и навлиза в Трансилвания
1916, 1 септември	България обявява война на Румъния
1916, 6 септември	Българската армия овладява Тутраканската крепост
1916, септ. края	Българската армия освобождава Южна Добруджа
1916, 22 октомври	Превзети са Кубадин и Топраkхисар
1916, 12 декември	Германия и Австро-Унгария отправят нота за започване на мирни преговори
1916, дек. края	Българската армия овладява Северна Добруджа
1917, февруари	Избухва буржоазнодемократична революция в Русия, която слага край на царския режим
1917, 26 март	Приет е Закон за положението и заплатите на работниците и служещите от частните заведения и предприятия през време на войната
1917, 3 април	Съединените американски щати обявяват война на Германия
1917, 1 август	Изпратена е нота на Папата до воюващите страни
1917, 7 ноември	Избухва революция в Русия и се установява съветска власт
1917, 15 декември	Подписан е протокол за примирие между Съветска Русия, от една страна, и Германия, Австро-Унгария, България и Турция, от друга
1918, 3 март	В Брест-Литовск се сключва мирен договор между Съветска Русия и Четворния Съюз
1918, 7 май	В Букурещ е подписан мирен договор между Германия, Австро-Унгария, България и Турция, от една страна, и Румъния, от друга
1918, началото	В няколко военни части на изтощената българска армия избухват бунтове на недоволство
1918, 21 юни– 1918, 28 ноември	Съставено е коалиционно правителство от Демократическата и Радикалдемократическата партии, с министър-председател Ал. Малинов
1918, 16 септември	Извършен е пробив на силите на Съглашението при Добро поле и настъпление по целия фронт
1918, 21 септември	Войнишки части от българската армия се организират в две въстанически дружини и се насочват към Горна Джумая и Дупница. Започва Войнишкото въстание
1918, 24 септември	Превзета е главната квартира на щаба на българската армия в Кюстендил
1918, 27 септември	В Радомир – главния сборен пункт на въстаниците – Райко Даскалов обявява свалянето на монархията и провъзгласява България за република. За председател на временното правителство е обявен Александър Стамболийски
1918, 29 септември	В Солун е подписан Договор за примирие между България и Съглашенските сили
1918, 29 септември	Въстаническите сили настъпват към София
1918, 30 септември	Въстаническите части са разбити от правителствени войски
1918, 3 октомври	С манифест се обявява абдикацията на цар Фердинанд. Българският престол е наследен от цар Борис III

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ 1878–1918

1878, 10 декември	Основана е Публична библиотека в София
1878	Към Публичната библиотека в София е създаден Музеен отдел по ет-

	нография. През 1892 г. той се обособява в самостоятелен институт – Народен музей с три отдела – нумизматика, старовековен и етнографски. През 1903 г. се открива Архив на възраждането
1878	Започва строителството на първия паметник след Освобождението на България – паметника на Васил Левски
1879	Построен е дворецът на княз Александър I Български на мястото на софийския турски конак
1880	Създадено е първото земеделско училище в Образцов чифлик край Русе
1880	Построена е първата сграда, специално предназначена за театър – „Люксембург“ в Пловдив
1880	Построен е Докторският паметник в София
1881	Открита е Държавна печатница в София
1881	Открита е Областна печатница в Пловдив
1881, 1 септември	От театралния клон на „Славянска беседа“ е изнесена пиесата „Райна княгиня“
1882, февруари	Княз Александър I Български разпорежда преместването на Българското книжовно дружество от Браила в София
1883	Създадено е земеделско училище в Садово
1883	Излиза „Епопея на забравените“ от Иван Вазов
1884	Открито е Държавно търговско училище в Свищов
1884	Построени са първите павилиони на Александровската болница
1884	Построена е сградата на Народното събрание
1884, 30 юни – 9 август	Българското книжовно дружество провежда първото си следосвобожденско Главно събрание, за председател е избран Марин Дринов
1886	Построена е църквата „Св. Богородица“ във Варна
1886	Построена е църквата „Св. Крал“ в София /по-късно „Св. Неделя“/
1886	Започнат е двореца на княз Александър I Български в Евксиновград
1887	Приет е Закон за печата
1887	Открита е първата действаща метеорологична станция, преименувана през 1893 в Централна метеорологична станция, а през 1894 – в Дирекция на метеорологията /Централен Метеорологичен Институт/
1888	Основани са Царски природонаучни институти със Зоологическа и Ботаническа градина
1888	Основан е Естественоисторически музей
1888, 1 октомври	Открит е Висш педагогически курс към Първа мъжка гимназия, който от 1 януари 1889 г. е наречен Висше училище, а на 24 януари 1904 със Закон за университета Висшето училище е преименувано в Университет
1888, 4 декември	В София в театър „Основи“ е показана комедията „Червените панталони“
1889	На северния вход на столицата, над Владайската река, е изграден т. нар. „Лъвов“ мост, а от южната страна, на мястото над Перловската река, е посторен т. нар. „Орлов“ мост /1891/
1889, 1 октомври	Открит е Физико-математически отдел на Висшето училище
1890	Приет е Закон за наследството
1891, 2 януари	Организирано е първото оперно представление от столичната „Драматическо-оперна трупа“ в читалище „Славянска беседа“
1891	Основан е Ботанически институт към Висшето училище
1891	Основан е Държавен географски институт
1891	Построена е в София католическата болница „Княгиня Клементина“
1892	Създадена е драматична трупа „Сълза и смях“, приемник на трупата „Основи“
1892	Захари Стоянов завършва „Записки по българските въстания“, „Христо Ботйов. Опит за биография“
1892	Излиза повестта „Ратай“ от Тодор Влайков
1892, октомври	Открит е Юридически отдел на Висшето училище
1893, началото	Учредено е Българско инженерно-архитектурно дружество
1893	Открито е първото средно девическо стопанско училище по облекло и готварство
1893	Построена е Пощенската палата
1893, 24 юни	Основана е в София първата организация на художниците – „Дружество за поддържане на изкуството в България“, което по-късно се превръща в „Дружество на художниците в България“ (1902)
1894	Открита е в София първата обща изложба на художниците в България
1894	Излиза „Под игото“ от Иван Вазов
1894	Излиза „До Чикаго и назад. Пътни бележки“ от Алеко Константинов
1894	Излизат „Етюди и критики“ от д-р Кръстьо Кръстев
1894, юли	Свикан е първият събор на журналистите в България
1894, декември	Приет е Закон за защита на особата на княза и членовете на княжеското семейство
1895	Излиза „Бай Ганьо“ от Алеко Константинов
1895	Излизат „Печални часове“, „По Гергьовден“ от Цанко Церковски

1895	С указ правителството отделя фонд за закупуване на картини от ежегодните художествени салони за попълване фонда на галерията на Народния музей
1895, 14 май	Учредено е Българско икономическо дружество
1896, 14 октомври	Открито е Държавно рисувално училище в София. През 1909 г. училището е превърнато в Художествено индустриално училище
1896	Открита е Обсерватория в София
1896	Учредено е Българско природоизпитателно дружество
1897	Излизат разказите на Антон Страшимиров „Смях и сълзи“
1897	Излиза „Книга за българския народ“ от Стоян Михайловски
1897	Излизат „Разкази и повести“ от Тодор Влайков
1897	Излизат „Трепети. Стихотворения“ от Кирил Христов
1897	Основан е Зоологически институт към Висшето училище
1898	Основан е Географски институт към Висшето училище
1898	Основана е Дирекция на печата, по-късно Българска телеграфна агенция
1898	Учредено е Физико-математическо дружество
1898	Построен е мавзолеят на княз Александър I Български
1899	Въведен е първият официален правопис
1899	Излизат „В тъмница“, „Цариградски сонети“ от Константин Величков
1899	Излизат „Три срещи. Спомени от миналото“ от Михалаки Георгиев
1900	В Казанлък е поставена първата българска опера „Сиромахкиня“ от Емануил Манолов
1900	Излиза „Българската интелигенция в Македоно-одринското освободително дело“ от Антон Страшимиров
1900	В София светва електричество и е открита първата трамвайна линия /1901/
1900	Построен е Военният клуб
1901	Учредено е Археологическо дружество
1901	Учредено е Историческо дружество
1901	Учредено е Химическо дружество
1902	Построена е девическата гимназия във Варна
1902	Учредено е Дружество на българските публицисти и писатели, което на 13 септември 1913 прераства в Съюз на българските писатели
1902	Излизат „Епически песни“ от Пенчо Славейков
1903	Построена е болницата „Майчин дом“ в София
1903, 29 септември	Учредено е дружество „Съвременно изкуство“
1904	Учредено е Южнославянско художествено дружество в Пловдив
1904	Открито е частно музикално училище в София, което в 1912 е превърнато в Държавно музикално училище
1904	Излиза първият том от разказите на Елин Пелин
1905	Излиза „Днес чук, утре наковалня“ от Стоян Михайловски
1905	Излиза „Бирникът дошел. Драматизация“ от Михалаки Георгиев
1905	Кирил Христов написва „Самодивска китка“
1905	Излизат „Избрани очерки и разкази“ от Георги Стаматов
1906	Излиза „Сън за щастие“ от Пенчо Славейков
1907, 3 януари	Открит е Народният театър в София
1907	Открит е паметникът на Цар Освободител на площад „Народно събрание“ в София
1907	Д-р Кръстьо Кръстев написва „Млади и стари. Критически очерк върху днешната българска литература“
1908	Построено е първото кино – „Модерен театър“ в София
1908	Излизат „Идилии“ от Петко Ю. Тодоров
1909, 18 февруари	Приет е Закон за народното просвещение
1909	Излизат „Хайдушки копнения“ от Пейо К. Яворов
1909	Излиза стихосбирката на Теодор Траянов „Regina mortua“
1910	Излиза стихосбирката на П. К. Яворов „Подир сенките на облаците“
1910	Създадена е психологическа лаборатория в Софийски университет
1910	Построена е Синодалната палата в София
1910	Построени са Софийските хали
1910	Излиза антологията на Пенчо Славейков „На острова на блажените“
1910	Излизат „Драми“ от Петко Ю. Тодоров
1910–1911	Построена е Централната софийска баня
1911, 6 март	БКД е преименувано на Българска академия на науките (БАН)
1912	Построен е храм-паметника „Александър Невски“ в София
1912	Излизат „Химни и балади“ от Теодор Траянов
1914	Основан е Военноисторически архив
1916	Основан е Военен музей в София
1918, 1 януари	Открит е Медицински факултет на Софийски университет
1918	Основан е Военноисторическият музей
1918	Излизат „Птици в нощта“ от Николай Лилиев

ПОКАЗАЛЦИ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

А

АБДУЛАХ ПАША турски воен. деец, маршал 188, 191, 195
АБДУЛ ХАМИД II турски султан 102, 104, 141
АБРАШЕВ, ПЕТЪР юрист, професор, доп. член на БАН, министър в кабинетите на Ст. Данев и Ив. Ев. Гешов 111, 117, 396
АВРАМОВ, РУБЕН деец на БРСДП /т.с./ 79
АГУРА, ДИМИТЪР историк, обществ. деец, член на БАН 369, 486
АДЖАРОВ, СТ. бактериолог 416
АЛЕКСАНДРОВ, ТОДОР учител, деец на Македоно-Одринското рев. движение, член на Щипския окол. рев. к-т, на Скопския окр. рев. к-т и на ЦК 133, 139, 151
АЛЕКСАНДЪР I БАТЕНБЕРГ бълг. княз 342, 374, 471, 476, 477
АЛЕКСАНДЪР княз, сръбски престолонаследник, по-късно крал на Югославия 173
АЛЕКСИЕВ, НИКОЛА психолог и философ 346, 348, 351, 352, 364, 367, 368
АЛЛАХВЕРДЖИЕВ, ДИМИТЪР геолог 425
АЛТИМИРСКИ, НИКОЛА земевладелец и търговец 270
АМАДИЕ, С. френски инженер 471
АНГЕЛОВ, БОЖАН лит. историк и фолклорист 394, 451, 452
АНГЕЛОВ, ИВАН живописец, професор 453, 456
АНГЕЛОВ, СИМЕОН юрист, професор 396, 397
АНГЕЛОВ, СТЕФАН микробиолог, професор, член на БАН 345, 417
АНДОНОВ, ИВАН участник в нац.-освобод. движение, учител, адвокат, обществ. деец, мемоарист 78
АНДРЕЕВ поручик 318
АНДРЕЕВ руски придворен съветник, геодезист 431
АНДРЕЕВ, ИВАН – АНДРО карикатурист 462
АНДРЕЕВ, Л. руски писател и драматург 446
АНДРЕЕВ, ПЕТЪР геолог-петрограф 425, 426
АНДРЕЙЧИН, ИВАН писател, преводач, театр. деец 393, 445, 450, 451
АНРИ, ВИКТОР педагог, преподавател по експериментална педагогика 351
АНРИ генерал, командващ Източната френска армия на Балканите през Първата св. война 312, 320
АНТИМ ТЪРНОВСКИ митрополит, църковен и просветен деец 479
АНТОНОВ, ДИМИТЪР драм. актьор, един от създ. на професионалния театър в България 445
АНТОНОВ, СТАМЕН лекар 417
АНТОНОВ, ХРИСТО композитор 468
АПЕЛ, ПОЛ френски математик 406
АПОСТОЛОВ, НИКОЛА полит. и държ. деец, министър в кабинетите на П. Гудев и В. Радославов 86, 244, 272, 299
АРГИРОВ, СТОЯН филолог, библиотековед, член на БАН 343, 368, 382
АРНАУДОВ, МИХАИЛ литературовед, фолклорист и етнограф, професор, член на БАН 370
АРНАУДОВ, НИКОЛА ботаник, професор 411
АРНАУДОВ, ЦАНКО математик, учител 399
АРНДТ австрийски живописец, работил в България 455
АРСОВ, СЛАВЕЙКО деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Ресенско 128, 137
АРТАМОНОВ, Н. Д. руски офицер, топограф 432
АСИМ БЕЙ турски държ. деец и дипломат 116
АТАНАС БАБАТА вж. Димитров, Атанас Бабата
АТАНАСОВ, ВАСИЛ химик, стопански деец 406
АТАНАСОВ, ГЕОРГИ – МАЕСТРО композитор и диригент, пионер на бълг. оперно творчество 463–465, 468
АТАНАСОВ, НЕДЯЛКО деец на БЗНС 298
АТАНАСОВ, НИКОЛА композитор и муз. педагог 469
АТАНАСОВ, СТОЯН книгоиздател 363
АТАНАСОВ, ХРИСТО деец на Македоно-Одринското рев. движение 230
АЦЕВ, ГЕОРГИ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Прилепско, брат на М. и П. Ацеви 127
АЦЕВ, ПЕТЪР деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Прилепско, брат на Г. и М. Ацеви 139
АЯНОВ, ДИМО деец на Македоно-Одринското рев. движение, поручик, войвода на партизанска чета през Балк. война 198

Б

БАЕВ, БОНЕ зоолог 412, 425
БАЗЕДОВ педагог 346
БАЙЕР, ЛУБОР чешки архитект, работил в България 471

БАЙРОН, ДЖОРДЖ английски поет 437
БАКАЛОВ, ГЕОРГИ публицист, лит. критик, историк, преводач, един от пионерите на социализма в България 79, 363, 370, 393, 394, 445, 451, 468
БАКАЛОВ, ПЕТЪР геолог, основоположник на палеонтологията в България, професор 425, 426
БАКАЛОВ, ЦАНКО вж. Церковски, Цанко Бакалов
БАКС-АЙРЪНСАЙД, ХЕНРИ английски дипломат 244
БАЛАБАНОВ, АЛЕКСАНДЪР поет, белетрист, лит. критик, преводач, професор 393, 451, 452, 486
БАЛАБАНОВ, МАРКО полит. и държ. деец, юрист, публицист, член на БАН 343, 344, 355, 396, 486, 487
БАЛАМЕЗОВ, Г. социолог 366
БАЛАМЕЗОВ, СТЕФАН юрист, професор, член на БАН 70
БАЛАН, АЛЕКСАНДЪР ТЕОДОРОВ вж. Теодоров-Балан, Александър
БАЛАРЕВ, ДИМИТЪР химик, професор 409
БАЛАСЧЕВ, ГЕОРГИ историк и археолог 368, 372
БАЛДЖИЕВ, ВАСИЛ юрист 396
БАЛТАДЖИЕВ, ХРИСТО математик, учител 399
БАЛТЕНКИ руски офицер, геодезист 432
БАЛТОВ, ИЛИЯ деец на Македоно-Одринското рев. движение, член на Серския окр. рев. к-т 134, 135
БАМБЕРГЕР немски педагог 352
БАНЧЕВ, ЯКИМ живописец 462
БАРТ, НАУР педагог 352
БАРТОК, БЕЛА унгарски композитор 470
БАСАНОВИЧ, ИВАН /ЙОНАС БАСАНОВИЧУС/ литовски обществ. деец, лекар, антрополог и етнограф, работил в България, член на БАН 417
БАСАРИЧЕК, СТЕФАН хърватски педагог 346, 348, 351
БАУЕР, ОТО един от лидерите на австрийската социалдемокрация и на II Интернационал 230
БАУЧЕР, ДЖЕЙМС английски журналист, кореспондент на в. „Таймс“ за Балк. п-в, защитник на бълг. национална кауза 121
БАХМЕТИЕВ, П. ИВ. руски физик и биолог, професор, основоположник на катедрата по експериментална физика в СУ, член на БАН 344, 400, 402, 404
БЕБЕЛ, АВГУСТ деец на германското социалдемократическо движение 353
БЕЛИНОВ, СТОЯН И. лекар, професор, основоположник на катедрата и клиниката по болести на ушите, носа и гърлото 419
БЕЛОВ, ФРИЦ ФОН германски генерал, командващ група армии на Битолския фронт през Първата св. война 278
БЕЛЧЕВ, СТЕФАН обществ. и полит. деец, дарител 479
БЕЛЧЕВА, МАРИОЛА общественичка, дарителка 479
БЕНАРОЯ, АВРАМ журналист 147
БЕНЕВ, ТОДОР педагог 348
БЕНЛИ, МАРИНЧО търговец, член на Добродетелната дружина, завещал състоянието си за развитието на бълг. образование 483
БЕНФАЙ, ТЕОДОР етнограф 374
БЕР, К. М. руски естественик, ембриолог 404
БЕРАР, ВИКТОР френски учен, общественик и публицист, съчувстващ на бълг. кауза в Македония 122
БЕРБЕРОВ, ХРИСТО живописец 460
БЕРГЕМАН, Ц. педагог 346, 352
БЕРНЩАЙН, Ф. немски математик 399
БЕРОН, АТАНАС търговец, общественик 486
БЕРОН, БОГОМИЛ В лекар, основоположник на катедрата по кожни болести, професор, член на БАН 345, 419
БЕРОН, ВАСИЛ Х. СТОЯНОВ лекар, книжовник, просв. деец, пръв директор на Болградската гимназия 378, 380
БЕРОН, ПЕТЪР лекар, учен и просв. деец, реформатор на бълг. учебно дело през Възраждането 400, 405, 483, 486
БЕРХТОЛД, ЛЕОПОЛД граф, австро-унгарски държавник и дипломат 237, 238
БЕТМАН-ХОЛВЕГ, ТЕОБАЛД германски държ. деец, райхсканцлер 290, 291
БИАЛМОН белгийски инженер, изградил укрепленията при Чаталджа 200
БИОЛЧЕВ, ИЛИЯ деец на Македоно-Одринското рев. движение 139
БЛАГОЕВ, ДИМИТЪР основоположник на бълг. соц. движение, създател и лидер на БРСДП /т.с./, теоретик на марксизма 148, 239, 244, 304, 349, 353, 356, 366, 370, 389, 394, 435, 451
БЛАГОЕВ, НИКОЛА П. юрист, историк, професор 370, 372
БЛАГОЕВА, ВЕЛА /Виктория Живкова/ основателка на бълг. женско соц. движение, публицистка 349, 437
БЛЪСКОВ, РАЙКО възрожденски деец, учител, книгоиздател 363
БОБЧЕВ, СТЕФАН С. юрист, фолклорист, публицист, обществ. и държ. деец, член на БАН 111, 183, 355, 368, 370–372, 376, 396
БОГОРОВ, ИВАН възрожденски книжовник, журналист, езиковед, почетен член на БКД /дн. БАН/ 355
БОДЕН, ЖАН френски философ 364
БОЕВ, БОНЧО икономист, професор, член на БАН 445
БОЖИНОВ, АЛЕКСАНДЪР художник, карикатурист, писател, публицист, худ. критик, член на БАН 346, 363, 460, 462
БОЖКОВ, Л. инженер-хидролог 434
БОЗВЕЛИ, НЕОФИТ духовник, ръководител и идеолог на църковно-националното движение, книжовник и просв. деец 371, 373
БОЙЧЕВ, ДИМО муз. педагог и диригент 464
БОЙЧЕВ, ИЧКО деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Демирхисарско 134
БОКЪЛ, ХЕНРИ английски историк 367, 369
БОЛУНГАРО италиански живописец, работил в България 455
БОНЕВ, КОНСТАНТИН лекар, организатор на военното здравеопазване 418
БОНЧЕВ, ГЕОРГИ геолог, основоположник на бълг. петрография и минералогия, професор, член на БАН 345, 414, 425, 426, 433
БОНЧЕВ, СТЕФАН геолог, поставил началото на тектонските изследвания в България, професор 414, 425, 426
БОРИС бълг. княз, престолонаследник, по-късно цар 173, 321, 371
БОРИС ОХРИДСКИ митрополит, просв. деец 229
БОТЕВ, ХРИСТО поет и публицист, идеолог и ръководител на нац.-рев. движение 371, 373, 389, 438, 456
БОТЕВА, ИВАНКА ХР. учителка и общественичка, дъщеря на Христо Ботев 371
БОТКИН, С. П. руски лекар 418
БОТУШАНОВ войвода на партизанска чета през Балк. война 198
БОЯДЖИЕВ, КЛИМЕНТ генерал, командващ дивизия през Балк. война, военен министър в прави-

телството на В. Радославов, командващ 1-ва армия през Първата св. война 262, 278
БРАДЕЛ, ЕЛЕНА общественичка 487
БРАКАЛОВ, ИВАН педагог, учител, просв. деец 348
БРАНК, П. австрийски архитект 476
БРАТИАНУ, ЙОН румънски полит. и държ. деец 246, 247, 279
БРЕЙЛСФОРД, Х. английски учен и публицист 121
БРЕОЛ, МИШЕЛ френски учен-елинист 122
БРИАН, АРИСТИД френски полит. деец, многократно министър-председател 284
БРИЙО, Е. френски драматург 452
БРУСИЛОВ, А. А. руски генерал, ръководил няколко руски офанзиви в Галиция и Унгария през Първата св. война, нач.-щаб на съветската армия след Октомвр. революция 268, 272
БУБАК, ФРАНЦ чешки агроном, професор 423
БУДЕВСКА, АДРИАНА драм. актриса 449, 450, 452
БУЕ, АМИ френски геолог, с голям принос в изследването на Балк. п-в 425
БУЙНОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на Македоно-Одринското рев. движение, един от водачите на Народната федеративна партия, депутат в младотурския парламент 140
БУКОРЕЩЛИЕВ, АНГЕЛ композитор, диригент, муз. педагог и фолклорист 445, 464, 467
БУРДЖЕВ, ИВАН предприемач 29
БУРЕШ, ИВАН зоолог-ентомолог, член на БАН 412
БУРМОВ, ТОДОР книжовник и публицист, член на БКД /дн. БАН/, държ. и полит. деец, първият бълг. министър-председател 355, 373
БУРМОВ, ХРИСТО генерал, участв. в Балк. война, командващ бригада и Беломорската отбрана през Първата св. война, началник-щаб на армията /1918 г./ 321
БУРОВ, АТАНАС банкер, полит. деец, един от лидерите на Народната партия, министър в правителството на Ст. Данев 112
БУРОВ, ИВАН банкер 272
БУШЕ германски дипломат 279
БЪКСТОН, НОЕЛ англ. общест. и полит. деец, публицист, един от основателите на Балканския к-т в Лондон и негов председател 121
БЪРЗИНА, ЛУИ английски журналист 195
БЪРКЛИ, ДЖОРДЖ английски философ 406
БЪЧВАРОВ, НИКОЛА агроном, пионер на модерното земеделие в България 420
БЪЧВАРОВ, ХРИСТО възрожденски деец, книгоиздател 363
БЪЧЕВАРОВ, МАРИН астроном, професор, основател на астрономическата обсерватория и Соф. метеорологична станция 400–402, 404
БЬОРНСОН, БЬОРНСТЕРНЕ норвежки писател 445

В

ВАГНЕР, АЛЕКСАНДЪР ФОН немски живописец, професор 460
ВАЗОВ, БОРИС публицист, обществ. и полит. деец 286, 292
ВАЗОВ, ВЛАДИМИР генерал, изтъкнат артилерийски командир 319
ВАЗОВ, ГЕОРГИ генерал, през Балк. война командва сектора, където става пробивът на Одринската крепост, министър в прав. на Ст. Данев 207, 208
ВАЗОВ, ИВАН народен поет, белетрист, драматург, публицист, култ. и обществ. деец 355, 363, 387–389, 392, 434, 435, 437, 438, 444–447, 450–452, 455, 462
ВАЙСМАН, АВГУСТ немски биолог 404
ВАЛДЕК-РУСО, РЕНЕ френски полит. и държ. деец 96
ВАНКОВ, ЛАЗАР геолог, професор, член на БАН 345, 425, 426
ВАНКОВ, НИКОЛА ИВ. педагог, историк на бълг. образование 351, 486
ВАРЖАНОВСКИ, ЕВГЕНИ полски инженер 471
ВАСИЛЕВ, МАРИН скулптур, професор 456
ВАСИЛЕВ, ТЪПКО галерист, художник 458
ВАСИЛИАДИ, НИКОЛА лекар, един от основателите на Добродетелната дружина, дарител и настоятел на имоти, завещавани за благотворителни цели 482, 483
ВАСИЛИЕВ, ВАСИЛ К. математик, член на БАН 399
ВАСИЛИЕВ, Л. О. руски архитект, професор 476
ВАСИЛЬОВ, Т. член на БАН 344
ВАТЕВ, СТЕФАН лекар, антрополог, фолклорист и обществ. деец, професор, член ча БАН 343, 345, 417, 418
ВАЦОВ, СПАС метеоролог, климатолог и сеизмолог, член на БАН 343, 401, 402, 404
ВЕБЕР, ЕРНСТ немски педагог 346, 352
ВЕЛЕВ, САВА педагог 348, 353
ВЕЛЕНОВСКИ, ЙОЗЕФ чешки ботаник, проучвал бълг. флора, почетен член на БАН 411, 426
ВЕЛИЧКОВ, КОНСТАНТИН писател, живописец, държ. и обществ. деец, член на БАН 345, 346, 355, 363, 387–389, 434, 444, 445, 451, 452, 455, 462, 486
ВЕНИЗЕЛОС, ЕЛЕФТЕРИОС гръцки държ. и полит. деец 213, 225, 247, 265
ВЕНТЦЕЛ, К. Н. педагог 351
ВЕШИН, ЯРОСЛАВ живописец, по произход чех, един от създателите на съвременното бълг. изобраз. изкуство 456, 458, 462
ВИГЕТ, ТЕОДОР педагог 348
ВИЗНЕР, ИНДРИЖИХ чешки капелмайстор, пианист, муз. педагог и диригент, работил в България 463
ВИЛХЕЛМ II германски император и пруски крал 267
ВИНКЛЕР, АРНОЛД ФОН германски генерал 276, 278
ВИОЛИНО ПРИМО /Цонко Попов/ педагог и белетрист 349, 352, 353
ВИСЛИЦЕНУС, Й. немски химик 407
ВЛАДИГЕРОВ, ПАНЧО композитор, пианист, диригент и муз. педагог, професор 467
ВЛАДИМИР АЛЕКСАНДРОВИЧ руски велик княз, син на император Александър II 106
ВЛАЙКОВ, ТОДОР Г. писател, публицист и общественик, член на БАН 77, 95, 392, 435–437
ВЛАСОВСКИ, ВЛАСИ деец на БРСДП /т.с./ 111
ВЛАХОВ, ДИМИТЪР деец на Македоно-Одринското рев. движение, член на ЦК на Народната федеративна партия, публицист, преминал на антибълг. позиции 146, 148, 149
ВОЙНИКОВ, ДОБРИ просв. деец, писател-драматург и публицист 444, 467
ВОРОНЦОВ, В. П. руски икономист, социолог, един от идеолозите на народничеството 366
ВУКОТИЧ, ЯНКО черногорски държ. деец 225
ВУЛПЕ, БОГДАНА вж. Гюзелева-Вулпе, Богдана
ВУЛПЕ, ИВАН оперен певец, педагог 464
ВУНДТ, ВИЛХЕЛМ немски философ, физиолог и психолог 348, 351, 352, 364
ВЪЖАРОВ, ЯНАКИ физик 400

Г
ГАБЕ, ПЕТЪР публицист, общественик, изследовател на Добруджа 366
ГАВРИЙСКИ, Д. социолог 367
ГАНЕВ, ВЕНЕЛИН юрист, държ. и обществ. деец, професор 396
ГАНЕВ, СПИРИДОН математик, професор 397, 398, 400
ГАНСБЕРГ, ФРИТЦ немски педагог 346, 352
ГАНЧЕВ, ЖЕЛЬО животновъд, един от основателите на Агроном. ф-т, професор 422
ГАНЧЕВ, ПЕТЪР бълг. военен пълномощник при немската главна квартира през Първата св. война, по-късно генерал-адютант на цар Фердинад 249, 251, 302
ГАНЧЕВ, ХРИСТО драм. актьор, пионер на бълг. театър 449, 450, 452
ГАРВАНОВ, ИВАН деец на Македоно-Одринското рев. движение, председ. на ЦК на ВМОРО 130, 133, 139, 140
ГАТЕВ, ТОДОР обществ. и държ. деец, участник в съединисткото движение, министър във втория стамболовистки режим 78
ГЕНАДИЕВ, НИКОЛА държ. и полит. деец, публицист, един от лидерите на Народнолибералната партия, многократно министър 78, 79, 82, 83, 100, 114, 236, 243, 244, 272, 273
ГЕНАДИЕВ, ПАВЕЛ обществ. и полит. деец, учител, журналист 393, 442
ГЕНДОВ, СТЕФАН журналист, театр. критик, писател-драматург 451
ГЕНДОВИЧ, ХРИСТО банкер 270
ГЕНЕВ, НИКОЛА генерал, участник в нац.-освоб. движение, командир на Македоно-Одринското опълчение през Балк. война 188, 198
ГЕНОВ, ПЕТЪР философ 366
ГЕОРГИЕВ, БОРИС живописец 460
ГЕОРГИЕВ, ВЕЛИЧКО лекар, обществ. деец, пръв организатор на училищното здравеопазване 420
ГЕОРГИЕВ, ГАВРИЛ един от първите социалисти в България и лидер на БСДП и БРСДП /т.с./, журналист 366
ГЕОРГИЕВ, ЕВЛОГИЙ търговец, щедър спомоществовател на бълг. просвета и култ., почетен член на БКД /дн. БАН/ 478, 481–483, 486
ГЕОРГИЕВ, И. ветеринарен лекар 424
ГЕОРГИЕВ, ИЛ. обществен деец 322
ГЕОРГИЕВ, Й. член на БАН 344
ГЕОРГИЕВ, МАНУШ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Петричко 134, 135
ГЕОРГИЕВ, МИХАЛАКИ писател, публицист, обществ. деец, член на БАН 434–437
ГЕОРГИЕВ, НЕСТОР деец на Македоно-Одринското рев. движение 230
ГЕОРГИЕВ, СТЕФАН ботаник, създател на Ботаническата градина в София, професор, член на БАН 345, 411
ГЕОРГИЕВ, ХРИСТО полит. и стоп. деец 244, 483, 486
ГЕОРГОВ, ИВАН философ, педагог, професор, член на БАН 118, 349, 351, 352, 365
ГЕРАСКОВ, МИХАИЛ педагог 351, 352
ГЕРДЖИКОВ, МИХАИЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода, един от водачите на Преображенското въстание 130, 132, 158, 198
ГЕРИЛОВСКИ, ДИМИТЪР химик-органик 407, 409
ГЕРОВ, НАЙДЕН възрожденски книжовник, езиковед, учител, участник в църковно-просветното движение, почетен член на БКД /дн. БАН/ 371, 382, 387
ГЕЧЕВ, АЛБЕРТ лит. историк и критик 394
ГЕШОВ, ДИМИТЪР ИВ. генерал, командващ 1-ва армия през Първата св. война /от 1916 г./ 278
ГЕШОВ, ИВАН ЕВСТР. полит. и държ. деец, икономист и публицист, банкер, член на БАН, лидер на Народната партия, министър-председател през Балк. война 79, 92, 95, 111, 112, 116, 117, 173, 176–179, 182, 209, 214, 251, 291, 342, 343, 374, 376, 481–483
ГЕШОВ, ИВАН СТ. дипломат 102, 103
ГИДЕОНОВ, С. А. руски историк и театрален деец 449
ГИЙОМЕ, М.-Л. АДОЛФ френски генерал, главнокомандващ Съглашенските войски на Солунския фронт /от дек. 1917 г./ 312
ГИНЧЕВ, ЦАНИ писател, учител, обществен деец, член на БКД /дн. БАН/ 387, 434
ГИРГИНОВ, АЛЕКСАНДЪР полит. и държ. деец, юрист, публицист, един от лидерите на Демократическата партия 322
ГЛАВИНОВ, ВАСИЛ деец на БРСДП /т.с./, пионер на соц. движение в Македония и Охридско 147
ГОГОЛ, Н. В. руски писател 444–446, 449, 451, 452
ГОЛЕМИНОВ, МАРИН композитор, муз. педагог, публицист, професор 467, 469
ГОЛОГАНОВ, ИЛИЯ деец на Македоно-Одринското рев. движение, публицист 146
ГОЛЦ, КОЛМАР ФОН ДЕР германски генерал, воен. съветник и реорганизатор на турската армия в нач. на XX в. 186, 206
ГОЛЧЕВ, ГЕОРГИ Л. учител, автор на пиеси 444
ГОРКИ, МАКСИМ руски и съветски писател 445, 446, 451, 452
ГОСПОДИНОВ, ЙОРДАН учител, любител археолог, дал съществен принос в проучването на Велики Преслав 379, 380
ГРЕЖОВ, АПОСТОЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение 140
ГРЕЙ, ЕДУАРД английски държ. деец, дипломат 203, 209, 210, 244, 249
ГРЕКОВ, АЛЕКСАНДЪР дипломат, общественик и журналист 290
ГРЕСЕР, П. А. руски генерал 418
ГРИГОРИЙ ДОРОСТОЛО-ЧЕРВЕНСКИ митрополит, обществен деец и книжовник 486
ГРИГОРОВ, СТАМЕН микробиолог, лекар 417
ГРИМ БРАТЯ: ЯКОБ И ВИЛХЕЛМ немски писатели, фолклористи, филолози 374
ГРОС, У. директор на Източните железници 109
ГРОСО, ДЖАКОМО италиански живописец, професор 460
ГРУБЕ руски банкер 243
ГРУЕВ, ДАМЯН/ДАМЕ един от идеолозите и водачите на Македоно-Одринското рев. движение, създател на ВМОРО 128, 130–133, 135, 137, 139
ГРУЕВ, ЙОАКИМ книжовник, просв., обществ. и държ. деец, член на БАН 444
ГРЪНЧАРОВ, ДИМИТЪР педагог, просв. деец 348, 352
ГРЮНАНГЕР, ФР. австрийски архитект 474, 475
ГУБИДЕЛНИКОВ, ГЕОРГИ банкер 272
ГУДЕВ, ИЛИЯ педагог 348
ГУДЕВ, ПЕТЪР полит. и държ. деец, член на Народнолибералната партия, министър-председател на втория стамболовистки режим /1907/, журналист 84, 87, 99
ГУЛАБЧЕВ, СПИРО публицист и издател, идеолог на сиромахомилството в България 366, 435

ГУРЛИТ, ЛУДВИГ немски художник, педагог 352
ГЬОТЕ, ЙОХАН ВОЛФГАНГ немски писател 444
ГЮЗЕЛЕВ, ИВАН математик, физик, философ, обществ. и държ. деец, член на БАН 345, 364, 366, 397, 399, 406
ГЮЗЕЛЕВА-ВУЛПЕ, БОГДАНА оперна певица 464
ГЮНЦБУРГ, К. педагог 351
ГЮРЛУКОВ, МИЛАН деец на Македоно-Одринското рев. движение, прилепски войвода 139

Д

ДАБКОВ, ПЕТЪР общественик, дарител 479
ДАВИДОВ, БОЖИМИР ботаник, учител 411
ДАВИЛА, К. румънски лекар, професор 418
ДАЕВ, МИХАИЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение в Драмско 139
ДАЛЧЕВ, ХРИСТО адвокат, обществ. деец 148, 149
ДАМЯНОВ, ГЕОРГИ деец на БЗНС, началник-щаб на републик. армия през Войнишкото въстание 325
ДАНАИЛОВ, ГЕОРГИ Т. икономист, юрист, професор, член на БАН, един от лидерите на Демократическата партия 310, 344, 369, 372, 374
ДАНАИЛОВ, Н. войвода от партизанска чета през Балк. война 198
ДАНЕВ, СТОЯН полит. и държ. деец, лидер на Прогресивно-либералната партия, министър-председател /1901–1903/ и по време на Междусъюзн. война /1913/ 79, 82, 111, 214, 251, 355, 396
ДАНОВ, ХРИСТО Г. виден книгоиздател, просв. и обществ. деец, почетен член на БАН 363, 444
ДАНЧЕВ, Н. Г. драматург 446
ДАНЧОВ, ГЕОРГИ – ЗОГРАФИНА живописец, участник в национал.-рев. борби, обществ. деец 456
ДАНЧОВ, ПЕТЪР юрист, професор, член на БАН 396
ДАРВИН, ЧАРЛЗ английски учен естественик и физиолог 414
ДАСКАЛОВ, ДИМИТЪР П. живописец и график, изкуствовед 458
ДАСКАЛОВ, ДОБРИ деец на Македоно-Одринското рев. движение, тиквешки войвода 135, 139
ДАСКАЛОВ, РАЙКО полит. и държ. деец, един от лидерите на БЗНС 244, 310, 322–325
ДАЦОВ, С. Ж. естественик, член на БАН 344
ДВОРЖАК, АНТОНИН чешки композитор 467
ДЕБЕЛЯНОВ, ДИМЧО поет 442, 443
ДЕЙВИС МОРИС американски геоморфолог 430
ДЕКЛОЗИЕР, ФЕРНАН френски банков служител 244
ДЕЛИРАДЕВ, ПАВЕЛ общественик и публицист, деец на Македоно-Одринското рев. движение 141, 147
ДЕЛЧЕВ, ГЕОРГИ/ГОЦЕ идеолог и организатор на Македоно-Одринското рев. движение, ръководител на четническия институт и член на Задграничното представителство на ВМОРО 438
ДЕНЕВ, БОРИС живописец 353, 460, 462
ДЕНИЕРИ, АДОЛФ френски драматург 449
ДЕРЖАВИН, НИКОЛАЙ С. съветски историк, филолог, академик 375
ДЕРМАНЧЕВ, ГЕОРГИ офицер, историк 368
ДЕЧЕВ, ДИМИТЪР филолог, археолог, епиграф и историк, професор, член на БАН 371
ДЕЧОВ, ВАСИЛ фолклорист 375
ДЖЕЛЕБОВ, ДИКО деец на Македоно-Одринското рев. движение, охридски войвода 126
ДЖИДРОВ, ПЕТЪР деец на БРСДП /ш.с./, адвокат, публицист 310
ДИКОВ, ВИЧО генерал, командващ 4-а армия през Междусъюзн. война 219
ДИМИТРИЕВ, РАДКО генерал, командващ 3-а и обединените 1-ва и 3-а армии през Балк. война, пом.-главнокомандващ през Междусъюзн. война 187, 192, 193, 195, 196, 200–202, 219, 223
ДИМИТРОВ подпоручик 321
ДИМИТРОВ, АЛЕКСАНДЪР деец на БЗНС 298, 310, 325
ДИМИТРОВ, АТАНАС БАБАТА деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Скопско 133, 137
ДИМИТРОВ, ВЛАДИМИР – МАЙСТОРА живописец 462
ДИМИТРОВ, ГЕОРГИ деец на раб. и ком. движение, член на ЦК на БРСДП /т.с./, секретар на ОРСС 304
ДИМИТРОВ, ДЕЯН деец на Македоно-Одринското рев. движение, охридски войвода 128
ДИМИТРОВ, ДИМИТЪР лит. критик, публицист 366
ДИМИТРОВ, ИВАН живописец 453
ДИМИТРОВ, ЛУКА геолог 425
ДИМИТРОВ, ПАНАЙОТ оперен певец 465
ДИМИТРОВ, ПЕТЪР обществ., полит. и държ. деец, дипломат 105
ДИМОВ, ВАСИЛ живописец и изкуствовед, професор 460
ДИСТЕРВЕГ, АДОЛФ немски педагог, последовател на Й. Песталоци 346
ДИТЕС, ФРИДРИХ немски педагог 348, 349, 351
ДОБРЕВ, ГЕОРГИ деец на БРСДП /т.с./ 297
ДОБРЕВ, ДИМИТЪР военноморски офицер, командир на отряд миноносци през Балк. война 200
ДОБРЕВ, НИКОЛА химик, професор 397, 407, 409
ДОБРЕВ, СТ. Х. член на БАН 345
ДОБРЕВСКИ, С. подполк., геолог 433
ДОБРОВИЧ, СТРАШИМИР началник на царската канцелария 117, 238, 321
ДОБРОПЛОДНИ, САВА просв. деец и книжовник, почетен член на БКД /дн. БАН/ 373
ДОБРУДЖАНУ-ГЕРЯ, АЛЕКСАНДЪР един от основателите на Румънската ком. партия 228
ДОБРУСКИ, ВАЦЛАВ чешки археолог, историк, един от основоположниците на бълг. археология и музейно дело 368, 376, 378
ДОБШОВА, ОЛГА чешка оперна певица 464
ДОГРАМАДЖИЕВ, А. войвода на партизанска чета през Балк. война 198
ДОЛАПЧИЕВ, ДИМИТЪР композитор 468
ДОНДУКОВ-КОРСАКОВ, АЛ. М. княз, руски императорски комисар в България след Освобождението 363, 418
ДОНЕВ, ГЕОРГИ драм. актьор и режисьор 450
ДОНЕВ, СТ. педагог 348
ДОНЧЕВ, САВА деец на нац.-осв. движение в Северна Добруджа 159
ДОРЕВ, МИХАИЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение 140
ДОРЕВ, ПАНЧО учител, адвокат, историк-османист, депутат в турския парламент след Младотурския преврат, дипломат 148
ДОСПЕВСКИ, СТАНИСЛАВ агроном 422
ДРАГИЕВ, ДИМИТЪР един от основателите и лидерите на БЗНС 310, 323

ДРАГНЕВ, СТЕФАН лекар 420
ДРАГОМАНОВ, М. П. руски историк, етнограф, професор, работил в България 375
ДРЕПЕР, ДЖ. английски историк 369
ДРИНОВ, МАРИН историк, филолог, обществ. и държ. деец, професор, почетен член на БАН, един от основателите и пръв неин председател 335, 342, 344, 371, 372, 375, 382, 384, 386, 391, 406, 463
ДРОНЧИЛОВ, КРУМ географ, етнограф и антрополог 417
ДРУМЕВ, ВАСИЛ вж. Климент Търновски
ДУНКЕЛ, КЕТЕ германска социалдемократка 353
ДУШАНОВ, ДИМИТЪР учител и книжовник, преводач 351
ДУШЕК, ЙОЗЕФ чешки капелмайстор, работил в България 463
ДЪРВИНГОВ, ПЕТЪР полковник, началник-щаб на Македоно-Одринското опълчение, историк, член.-кор. на БАН 188
ДЮВЕРНУА, А. Л. руски езиковед, професор 387
ДЮГМЕНДЖИЕВ, Л. театр. критик 451
ДЮМА, АЛЕКСАНДЪР френски писател 444
ДЮМА-СИН, АЛЕКСАНДЪР френски писател 446
ДЮМОН, АЛФРЕД френски археолог, правил проучвания в България 376
ДЮР, ЕРНСТ философ 365
ДЯКОВИЧ, БОРИС археолог, муз. деец, общественик 378

Е

ЕВЛОГИЙ архимандрит, бълг. архиерейски наместник в Солун 229
ЕВСТАТИЕВ, ГЕОРГИ живописец 460
ЕДУАРД VII английски крал 102, 141
ЕЛИН ПЕЛИН писател, член на БАН 262, 346, 363, 435–438, 443, 445, 446
ЕЛНИЦКИ, К. руски педагог 346, 349, 351
ЕНВЕР БЕЙ турски полит. и воен. деец, един от водачите на младотурската партия 141, 206
ЕНГЕЛС, ФРИДРИХ немски социалист, един от създателите на научния социализъм 369
Д'ЕПРЕ, ФРАНШЕ френски генерал, главнокомандващ съглашенските войски на Солунския фронт /1918/ 313, 327
ЕРЕНТАЛ, АЛОИЗ барон, австроунгарски полит. деец, дипломат 102, 103, 106
ЕРИСМАН, Ф. Ф. руски лекар-хигиенист 418
ЕРНСТ немски художник-дидактик 352
ЕСАД ПАША турски генерал, командир на крепостта Янина през Балк. война 208

Ж

ЖДАНОВ руски офицер, полк., топограф 432
ЖЕКОВ, НИКОЛА генерал, началник-щаб на 2-ра армия през Балк. война, военен министър /1915/, главнокомандващ действащата армия през Първата св. война 249, 260, 270, 276, 298, 305, 311, 321
ЖЕЛЕВ, ИВАН деец на БЗНС 298
ЖИВКОВ, ГЕОРГИ полит. и държ. деец 336
ЖИВКОВА, ВИКТОРИЯ вж. Благоева, Вела
ЖОРЕС, ЖАН френски полит. деец, лидер на соц. партия във Франция 122
ЖОСТОВ, КОНСТАНТИН генерал, началник-щаб на 3-а и на обединените 1-ва и 3-а армии през Балк. война, началник-щаб на действащата армия през Първата св. война 260
ЖОФР, ЖОЗЕФ-ЖАК френски маршал, главнокомандващ френската армия през Първата св. война /до дек. 1916/ 241

З

ЗАИМИС, АЛЕКСАНДЪР гръцки държ. деец 265
ЗАЙТЦ, ОТО немски художник, професор 460
ЗАЙЧЕНКО руски офицер, геодезист 431
ЗАНЕР, А. геолог 425
ЗАХАРИЕВ, ВАСИЛ график и изкуствовед, професор 460
ЗАХАРИЕВ, ЙОРДАН географ и етнограф, член-кор. на БАН 376
ЗАХАРИЕВ, СТ. археолог 376
ЗВОНАРЕВА-БОРНЩИК, С. драм. актриса 450
ЗГУРЕВ, ГЕОРГИ юрист 395
ЗЛАТАРСКИ, ВАСИЛ историк, археолог и епиграф, професор, член на БАН 343, 368–372, 378, 380
ЗЛАТАРСКИ, ГЕОРГИ Н. първият бълг. геолог, професор, член на БАН 343, 345, 414, 424–426
ЗУДЕРМАН, ХЕРМАН немски писател-драматург 445, 452
ЗОНИ, ДЬО геолог, проучвал Балканския въглищен басейн 426

И

ИБСЕН, ХЕНРИК норвежки писател-драматург 446, 449, 452
ИВАНОВ, АНГЕЛ общественик и дарител 486
ИВАНОВ, ЕМАНУИЛ математик, професор, член на БАН 345, 397, 399, 400
ИВАНОВ, ИВАН агроном-растениевъд, един от основателите на Агроном. факултет 422, 423
ИВАНОВ, ИВАН Д. муз. деец, композитор 452, 463, 464
ИВАНОВ, ЙОРДАН лит. историк, фолклорист, етнограф, археолог, професор, член на БАН 368, 370–372, 375, 382, 392, 486, 487
ИВАНОВ, МАНОЛ езиковед, член на БАН 382, 385, 468
ИВАНОВ, НИКОЛА генерал, командващ 2-ра армия през Балк. война, превзела Одрин 187, 191, 206–208, 216
ИВАНОВ, ПЕТЪР ИВ. обществ. деец, книжовник, композитор, член на БАН 389
ИВАНОВ, СТЕФАН художник, професор, член на БАН 458, 460, 462
ИВАНОВА, ТЕОДОРА дарител 486
ИВАНОВИЧ, ГЕОРГИ общественик и дарител 486
ИВАНОВИЧ, КОНСТАНТИН А. виенски архитект, по произход българин 476
ИВАНЧОВ, САВА обществ. и полит. деец 77
ИВАНЧОВ, ТОДОР полит. и държ. деец, министър-председател 70, 71, 77, 83, 357
ИВЪНС, АРТЪР ДЖ. английски археолог и етнограф 121
ИГНАТИЕВА, ВЕРА драм. актриса 449, 452
ИЗВОЛСКИ, А. П. руски държ. деец, дипломат 102–104, 106, 108, 110
ИЗЕТ ПАША, АХМЕТ главнокомандващ турската армия през Балк. война /след ян. 1913/ 209
ИКОНОМОВ, МАТЕЙ драм. актьор, режисьор, театрален деец 446
ИКОНОМОВ, МИРЧО деец на Македоно-Одринското рев. движение 140
ИКОНОМОВ, СТАМАТ бълг. офицер, деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Одринско 132, 135
ИКОНОМОВ, ТОДОР полит., обществ. и просв. деец, публицист, член на БКД /дн. БАН/ 371
ИЛИЕВ, АТАНАС ТР. учител, филолог и фолклорист, общественик, член-кор. на БАН 376

ИЛИЕВ, БРАТОВАН педагог, публицист 353
ИЛИЕВ, ИВАН деец на Македоно-Одринското рев. движение от Струмишко 134, 135
ИРЕЧЕК, КОНСТАНТИН чешки историк, заемал висши админ. длъжности в България, почетен член на БАН 342, 344, 371, 372, 375–377, 379, 401, 426, 427
ИХЧИЕВ, ДИАМАНДИ османист, архивист, палеограф и библиограф 372
ИШИРКОВ, АНАСТАС географ, историк и етнограф, професор, член на БАН 344, 368, 372, 375, 376, 427, 428, 430, 434

Й
ЙЕРЕНДФЕЛД, А. руски офицер, геодезист 430, 432
ЙОВКОВ, ЙОРДАН писател 262, 443
ЙОРГА, НИКОЛАЕ румънски полит. деец, историк, литературовед, академик 158, 161
ЙОРДАНОВ, ВЕЛИКО книжовник, литературовед 486
ЙОРДАНОВ, ГЕОРГИ деец на БЗНС 298
ЙОСИФ I бълг. екзарх, почетен член на БАН 231
ЙОСИФ Драговитски епископ, църковен и просветен деец 487

К
КАБАКЧИЕВ, ХРИСТО деец на соц. и раб. движение, журналист и публицист 239, 297, 304, 324
КАБЛЕШКОВ, АНТОН юрист, член на БАН 343, 396
КАЗАКОВ, ДРАГОМИР оперен певец, един от пионерите на оперното дело в България 445, 447, 464
КАЗАНДЖИЕВ, САВА ботаник, основоположник на бълг. лихенология 411
КАЗЕЙ френски офицер, майор 315
КАЗЕПОВ, ГЕОРГИ деец на Македоно-Одринското рев. движение 141
КАЛДЕРОН ДЕ ЛА БАРКА, ПЕДРО испански поет и драматург 452
КАЛЕВИЧ, ДИМИТЪР лекар, обществ. деец 418
КАЛИНКОВ, ГЕОРГИ дипломат 214
КАЛОМАТИ, ЙОСИФ учител по музика, автор на учебник по нотно пеене 463
КАЛУГИН руски офицер, геодезист 431
КАЛФА, СТЕФАН войвода на партизанска чета през Балк. война 198
КАЛЯНДЖИЕВ, ЦАНИ химик, професор по стокознание, основател на Висш. търг. училище във Варна 409
КАНДЕВ, ЛАМБИ педагог, деец на младежкото и учителското рев. движение 349, 353
КАНЕЛИ, РАДУЛ драм. актьор и режисьор 447, 449, 451
КАНИЦ, ФЕЛИКС унгарски географ, археолог и етнограф, изучавал Балк. п-в 376, 379
КАНТ, ИМАНУЕЛ немски философ 364
КАНТАРДЖИЕВ, ТОДОР генерал 282
КАНТАРДЖИЕВ, ЧУДОМИР деец на Македоно-Одринското рев. движение, серски войвода 140
КАРАВЕЛОВ, ЛЮБЕН идеолог и ръководител на нац.-рев. движение, писател, публицист, фолклорист 354, 355, 363, 371, 373, 386, 389, 435
КАРАВЕЛОВ, ПЕТКО полит. и държ. деец, един от първостроителите на бълг. държава, основател на Демократическата партия, член на БКД /дн. БАН/ 78, 344, 487
КАРАЙОВОВ, ТОМА деец на Македоно-Одринското рев. движение, дипломат, общественик, публицист 146
КАРАКУЛАКОВ, П. С. инженер 471
КАРАМИХАЙЛОВА, ЕЛЕНА художничка 460
КАРАНДЖУЛОВ, М. деец на Македоно-Одринското рев. движение 137
КАРАОГЛАНОВ, З. химик, професор 486
КАРАПЕТРОВ, П. книжовник, член на БАН 344
КАРЕЕВ, Н. ИВ. руски историк 369
КАРИМА, АНА писателка и общественичка 446, 450
КАРЛ I последният австрийски император и унгарски крал 283
КАРОЛЕВ, Р. просветен деец, член на БАН 343
КАРЧАВЛИЯТА, ИЛИЯ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Демирхисарско 134
КАСНЕР, К. немски метеоролог 402
КАУЦКИ, ВЕНЦЕСЛАВ чешки капелмайстор и композитор, работил в България 463, 464
КАЦАРОВ, ГАВРИЛ историк, археолог и етнограф, професор, член на БАН 344, 368, 369, 371, 378, 486
КАЦАРОВ, Д. педагог 349, 351–353
КАЦКОВ, ЛЕВ деец на Македоно-Одринското рев. движение 230
КЕР, КАРЛ немски педагог 348
КЕРЕНСКИ, А. Ф. руски полит. деец 290, 292, 299
КЕРКЕШ, ЙОЗЕФ чешки архитект 473
КЕРМЕКЧИЕВ, ПЕТЪР общественик, спомоществовател на училища, болници и бълг. студенти 483
КЕСЯКОВ, ХРИСТО юрист, публицист, преводач 372
КЕФАЛОВ, МИХАИЛ общественик, книжовник, дарител 486
КЕХНЕР руски лекар 418
КИЛЧИК, ЦАНКО общественик и дарител 486
КИРКОВ, ВАСИЛ драм. актьор, един от основателите на бълг. професионален театър 445, 450, 452
КИРКОВ, ГЕОРГИ – МАЙСТОРА деец на раб. движение и на БРСДП /т.с./, публицист, журналист 304, 366, 437, 451, 467, 468
КИРКОВ, ГЕОРГИ Я. просв. деец, математик, приложник-график, член на БАН 342, 397–399, 414, 433
КИРКОВИЧ, СТОЯН К. лекар, професор 418, 420
КИРОВ, ГЕНО драм. актьор 449, 450, 452
КИРОВ, СТЕФАН юрист, професор, член на БАН 396
КИРОВ, Ц. деец на Демократическата партия 77
КИРЧЕВ, АТАНАС драм. актьор, един от пионерите на бълг. професионален театър 449, 450, 452
КИСЕЛОВ, ПАНТЕЛЕЙ генерал 280
КИТАНОВ, ПЕТЪР деец на Македоно-Одринското рев. движение 140
КИЧИНЕР, ХЕРБЪРТ лорд, английски воен. и държ. деец 241
КЛАВКОВ, ИВАН оперен певец 464
КЛАПАРЕД, ЕДУАРД швейцарски психолог 352
КЛЕМАНСО, ЖОРЖ френски полит. и държ. деец, по време на Първата св. война министър-председател /от 1917/, един от авторите на мирните договори след войната 313
КЛИМЕНТ ТЪРНОВСКИ /Васил Друмев/ висш духовник, писател, полит. и държ. деец, почетен член на БКД /дн. БАН/ 444
КЛИНЧАРОВ, ИВАН обществ. деец, лит. критик, преводач и публицист 371, 451

КЛИСУРОВ, ПЕТКО живописец, педагог 456
КЛЯШЕВ, ПАНДО деец на Македоно-Одринското рев. движение, костурски войвода 126, 128
КОВАЛЕВСКИ, М. М. руски социолог, историк, юрист, академик 369
КОВАЧЕВ, ВАСИЛ естественик-ботаник и зоолог 411
КОВАЧЕВ, ЙОРДАН Д. геодезист, математик и астроном, професор 400, 404, 405, 433
КОВАЧЕВ, ЙОСИФ обществ. и просв. деец, педагог, председател на ВМОК, член на БКД /дн. БАН/ 346, 348, 376
КОВАЧЕВ, СТИЛИЯН генерал, командир на Родопския отряд и на 4-та армия през Балк. война 187, 206, 218, 219
КОВАЧЕВ, ЯНКО С. печатар и издател 363, 433
КОВАЧЕВСКИ, ХРИСТО архитект 476
КОЗАРОВ, ПЕТЪР ботаник, агроном и стоп. деец 422
КОЙЧЕВ, ПЕНЧО архитект 458, 476, 477
КОЛАР, АНТОНИН чешки архитект, автор на паметника на В. Левски в София 475, 476
КОЛЕВ, ИВАН генерал, изтъкнат кавалерийски командир 280
КОЛОНИ, МИХАИЛ обществ. и полит. деец, един от инициаторите за създаването на Добродетелната дружина, дарител 483
КОЛУШЕВ, НЕДЕЛЧО деец на Македоно-Одринското рев. движение, дипломат 182, 286, 294
КОЛУШКИ, ГЕОРГИ химик, икономист, професор, член на БАН 345, 407, 409
КОМЕНСКИ, ЯН АМОС чешки мислител-хуманист, педагог 346, 349
КОНРАД ФОН ХЬОТЦЕНДОРФ, ФРАНЦ граф, австро-унгарски фелдмаршал, началник-щаб на армията през Първата св. война 237, 259, 260, 266
КОНСТАНТИН I гръцки крал 247, 265, 267, 288
КОНСТАНТИНОВ, АЛЕКО писател, критик 389, 435, 437, 445
КОНСТАНТИНОВ, ПАНЧО деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода 127
КОНСТАНТИНОВ, Хр. П. член на БАН 344
КОНСУЛОВ, СТЕФАН биолог, зоолог, професор 412, 417
КОНСУЛОВА–ВАЗОВА, ЕЛИСАВЕТА художничка 460
КОРМОН, Е. френски драматург 449
КОРНИЛОВ, Л. Г. руски генерал, главнокомандващ /юли–авг. 1917/, един от организаторите на контрареволюцията в Русия 290
КОСТОВ, НИКОЛА архитект 477
КОСТОВ, СТЕФАН Л. писател-драматург, етнограф, член на БАН 452
КОСТУРКОВ, СТОЯН полит. и обществ. деец, учител, един от основателите на Радикалдемократическата партия 310–312, 324, 325, 327
КОЦОВ, Д. Ц. педагог 346, 351
КОШ германски генерал, командващ Дунавската армия през Първата св. война 283
КРАВАРЕВ, НИКОЛА книжар, и книгоиздател, театр. деец 444
КРАТОХВИЛОВА, АНА чешка оперна певица 464
КРАХТОВ, ДИМИТЪР печатарски работник, социалист, един от ръководителите на бунта на 28-и пехотен полк 307
КРИВОШИЕВ, ГЕОРГИ картограф 433
КРИНЧЕВ, СТРАШИМИР писател и преводач 451
КРУМ бълг. хан 372
КРЪСТЕВ, АЛЕКСАНДЪР композитор, муз. педагог, диригент 468–470
КРЪСТЕВ, КРЪСТЬО лит. критик, философ, професор, член на БАН 364, 369, 389, 392, 438, 445, 447, 451
КРЪСТЕВ, МИХАИЛ художник, брат на Кр. Кръстев 461
КРЪСТЕВИЧ, ГАВРИЛ обществ., държ. и просв. деец, главен управител на Изт. Румелия, почетен член на БКД /дн. БАН/ 373
КРЪСТЬО БЪЛГАРИЯТА /Кръстьо Николов/ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Малкотърновско и Чокенско 133, 198
КУЛБАКИН, С. М. руски славист 371
КУЛХАВИ, ТОМАШ чешки капелмайстор и муз. педагог, работил в България 463
КУНЕВ, ТРИФОН поет, фейлетонист, журналист 462
КУПОВ, ГЕОРГИ военноморски офицер, командир на миненосеца „Дръзки" 200
КУТЕВ, ПЕТЪР деец на Македоно-Одринското рев. движение 135
КУТИНЧЕВ, ВАСИЛ генерал, командващ 1-ва армия през Балк. война, 1-ва и 2-ра /последователно/ през Междусъюзн. война 187, 215, 220
КУЮМДЖИЕВ, ИВАН математик, учител 399
КЪНЧЕВ, В. член на БАН 343
КЪНЧЕВ, ПЕТЪР художник-резбар 458
КЪНЧОВ, ВАСИЛ обществ. и просв. деец, географ, етнограф и статистик на Македония 343, 344, 375
КЬОРЧЕВ, ДИМО полит. деец, лит. критик и публицист 392
КЮВЛИЕВ, ЙОРДАН живописец 460
КЮРИ, ПИЕР френски физик 404
КЮЛПЕ, ОСВАЛД немски психолог и философ 364
КЯМИЛ ПАША турски държавник, велик везир при обявяването на независимостта на България 104, 206

Л
ЛАВРОВ, П. Л. руски философ, социолог и публицист, един от идеолозите на народничеството 366
ЛАЗАРОВ, ИВАН скулптор, професор, член БАН 460, 462
ЛАЗАРОВ, КРЪСТЬО деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Кумановско 202
ЛАЗАРОВ, Н. интендант на Народния театър 452
ЛАЗАРОВ, НИКОЛА ИВ. архитект 476
ЛАЗАРОВ, ТОДОР деец на Македоно-Одринското рев. движение, задграничен представител на ВМОРО 146
ЛАЗОВ, ЛАЗО деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Лозенградско 132
ЛАЙ, ВИЛХЕЛМ АВГУСТ немски педагог 351, 352
ЛАМБРИНОВ подполковник 318
ЛАМПРЕХТ, КАРЛ немски историк 369
ЛАНГ, ЕНДРЮ етнограф, антрополог 374
ЛАНСИНГ, РОБЪРТ американски държ. деец, държ. секретар на външ. работи по време на Първата св. война 294, 327
Л'АРОНЖ, А. френски драматург 445
ЛАУФС, КАРЛ немски драматург 449
ЛАФЧИЕВ, СТЕФАН математик и физик 397, 398
ЛЕБЕДЕВ, М. Н. руски офицер, геодезист 430, 431
ЛЕБЕДИНЦЕВ, А. руски хидролог 433, 434

ЛЕВСКИ, ВАСИЛ идеолог на нац.-рев. движение, създател и ръководител на Вътрешната рев. организация 373, 435, 456, 476
ЛЕГУВЕ, ЕРНСТ френски драматург 446
ЛЕНИН, ВЛ. И. създател на Болшевишката партия, организатор на ВОСР, основател на Съветската държава 290, 299
ЛЕНЧЕНСКИ руски щабс-капитан, геодезист 431
ЛЕРИ ДЬО драматург 444
ЛЕРМОНТОВ, М. Ю. руски поет 437
ЛЕСИНГ, ГОТХОЛД ЕФРАИМ немски писател, драматург и лит. критик 444
ЛИБКНЕХТ, КАРЛ деец на германското соц.-демократ. движение 353
ЛИЛИЕВ, НИКОЛАЙ поет, преводач, театр. деец, член на БАН 438, 442, 443
ЛИНДЕ немски художник, педагог 352
ЛИНДНЕР, ГУСТАВ АДОЛФ австрийски педагог и философ, професор 351
ЛОЗАНОВ, ИВАН композитор 468
ЛОЗАНЧЕВ, АНАСТАС деец на Македоно-Одринското рев. движение, член на главния щаб на Илинденското въстание 130
ЛОЗИНСКИ, Е. педагог 351
ЛОК, ДЖОН английски философ 346, 349
ЛОНДР, АЛБЕРТ публицист 299
ЛОТЦЕ, ХЕРМАН немски философ, физиолог, лекар, професор 364
ЛОУТЪР, ДЖ. английски дипломат 104
ЛУДЕНДОРФ, ЕРИК германски генерал, началник-щаб на немската армия през Първата св. война 240, 269, 279, 288
ЛУКОВ, ИВАН генерал, дипломат, началник-щаб на действащата армия и командващ 2-ра армия /последователно/ през Първата св. война 321
ЛЬОВЕРИЕ, Ю. френски астроном 405
ЛЮДСКАНОВ, АЛЕКСАНДЪР полит. и държ. деец, адвокат, дипломат, един от основателите на Прогресивно-либералната партия, неколкократко министър 111, 114
ЛЮТГЕ, Е. педагог 352
ЛЮТОВ, МИХАИЛ живописец 462
ЛЯДОВ, В. педагог 346
ЛЯПЧЕВ, АНДРЕЙ полит. и държ. деец, деец на ВМОК, един от лидерите на Демократическата партия, министър в кабинетите на Ал. Малинов и Т. Теодоров 104, 105, 108–110, 310, 321
ЛЯПЧЕВ, ЕМАНУИЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение 146

М

МААС руски архитект 476
МАВРОВ, ФРАНЦ химик 408
МАДЖАРОВ, ЛАЗАР деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Лозенградско 126, 131, 132, 135, 137
МАДЖАРОВ, МИХАИЛ обществ., полит и държ. деец, дипломат, публицист, член на БАН 355
МАДЖАРОВ, РАШКО общественик, деец на Демократическата партия, адвокат 310
МАЕСТРОТО вж. Атанасов, Георги – Маестрото
МАЙЕР, ХЕРМАН швейцарски архитект 476, 477
МАЙОРЕСКУ, ТИТУ румънски държ. деец, министър-председател по време на двете балк. войни 225
МАКЕДОНСКИ, СТЕФАН оперен певец 465
МАКЕНЗЕН, АВГУСТ ФОН германски фелдмаршал, командващ група армии на Балк. п-в през Първата св. война 260, 262, 265, 267–269, 280–282, 294
МАКИАВЕЛИ, НИКОЛО италиански политически мислител, историк, писател 364
МАКСИМОВ, ХРИСТО писател, педагог 346, 348, 467
МАЛЕЕВ, ЛУКА майор, адютант на главнокомандващия през Първата св. война 307
МАЛИКОВ, КРЪСТЬО деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода 202
МАЛИНОВ, АЛЕКСАНДЪР полит. и държ. деец, лидер на Демократическата партия, министър-председател /1908–1911 и 1918/ 69, 78, 97–100, 102–104, 108, 110–112, 114, 251, 272, 286, 292, 302, 310–312, 324, 325, 327
МАЛКОВ, КОНСТАНТИН агроном, основател и организатор на земед. опитно дело в България 420, 422–424
МАМОНТОВ, Н. П. руски журналист 195, 198
МАНАСИЕВ, АРГИР деец на Македоно-Одринското рев. движение, гевгелийски войвода 135
МАНДРОВИЧ, АДАМ хърватски драм. актьор и режисьор, работил в България 449, 450
МАНЕВ полковник 195
МАНЕВ, ИВАН философ-марксист 366
МАНЖАН италиански живописец, професор 460
МАНОВ, ВАСИЛ педагог, просв. деец 348, 349, 351–353
МАНОЛОВ, ВАСИЛ майор 319
МАНОЛОВ, ЕМАНУИЛ композитор и капелмайстор, родоначалник на бълг. професионално муз. творчество 463, 464, 467–469
МАНУШЕВ, АНТОН полит. деец 82
МАНЧЕВ, БОРИС деец на Македоно-Одринското рев. движение 135
МАНЧЕВ, ЦВ. драм. актьор 452
МАНЧОВ, ДРАГАН. В. книгоиздател 363
МАРИНОВ, ВАСИЛ юрист 395
МАРИНОВ, ДИМИТЪР етнограф и фолклорист 344, 375, 376, 391
МАРИНОВ, НИКОЛА художник, професор 460
МАРИНОПОЛСКИ, ЙОРДАН лит. критик и преводач 394
МАРИЧКОВ, КИРИЛ архитект 458, 477
МАРКОВ архитект 477
МАРКОВ, ВЛАДИМИР Н. микробиолог 417
МАРКОВСКИ, ГЕРЧО физик-метеоролог 400, 402
МАРКС, КАРЛ философ и социолог, основоположник на научния комунизъм 369
МАС, Т. педагог 351
МАТАРЕЛ френски офицер, дипломат 208
МАТИАС, АДОЛФ педагог 348
МАТОВ, ДИМИТЪР езиковед, фолклорист и етнограф, деец на ВМОК 372, 375, 382, 384
МАТОВ, МИЛАН деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Битолско 230
МАТОВ, ХРИСТО един от идеолозите и основателите на ВМОРО, член на ръководните органи на организацията 128, 130, 133, 139, 140, 143–145, 151
МАХАН, КАРЕЛ чешки композитор и публицист, работил в България 470
МАЦЕК, АЛОИС чешки капелмайстор и композитор, работил в България 463
МЕЛЕТИЙ софийски митрополит, обществ. деец, книжовник, член на БКД /дн. БАН/ 486
МЕТАКСАС, ЙОАНИС гръцки воен. и държ. деец 182
МЕТЕРЛИНК, МОРИС белгийски поет, белетрист и драматург 446

МЕХАНДЖИЙСКИ, АЛЕКСАНДЪР обществ. деец 322
МЕХМЕД V турски султан 200
МИДХАТ ПАША турски държ. деец 141
МИЛ, ДЖОН СТЮАРТ английски философ, икономист, обществ. деец 369
МИЛАНОВ, ЙОРДАН архитект 476
МИЛАРОВ, ИЛИЯ /Илия Николов Сапунов/ театр. деец, писател 446, 450–452
МИЛАРОВ, СВЕТОСЛАВ /Светослав Николов Сапунов/ журналист, писател, обществ. деец, член на БКД /дн. БАН/ 355, 356, 434
МИЛЕВ, НИКОЛА полит. деец, историк и публицист, член на БАН 372
МИЛЕВ, ПЕТРЕ/ПЕТЪР деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Неврокопско 134, 141
МИЛЕРАН, АЛЕКСАНДЪР френски полит. и държ. деец, публицист 96
МИЛЕТИЧ, ЛЮБОМИР филолог, общественик, професор, член на БАН 118, 343, 344, 371, 372, 375, 382–384, 387, 391, 486
МИЛИЧЕВИЧ, М. педагог 346
МИЛКОВ, РАДУЛ военен пилот, полковник, началник на аеропланното отделение през Балк. война 208
МИЛН английски генерал 312, 319, 327
МИЛОВАНОВИЧ, МИЛАН сръбски държ. деец, дипломат 173, 176, 177, 179
МИЛОЕВИЧ сръбски дипломат 177
МИЛЮКОВ, П. Н. руски държ. деец, историк и публицист, дописен член на БАН 288, 290, 291
МИНЕВ, МИХАИЛ лекар 420
МИНЕВ, П. педагог 348, 349, 351
МИНЦЕС, Б. руски народник, емигрант в България 366, 369, 435
МИНЧЕВ, СТЕФАН лит. историк и критик 391, 394
МИРАЗЧИЕВ, ДИМИТЪР деец на Македоно-Одринското рев. движение, социалист 147
МИРЧЕВ, В. диригент 465
МИСИРКОВ, КРЪСТЬО учител, публицист, общественик 127
МИТОВ, АНТОН художник, професор по история на изкуството, член на БАН 346, 363, 455, 456, 458, 460, 462
МИТОВ, ГЕОРГИ живописец 460
МИТОВ, МИЛАН композитор 468
МИТРЕ ВЛАХА /Димитър Пандуров/ деец на Македоно-Одринското рев. движение, костурски войвода 126, 137
МИХАЕЛИС, ГЕОРГ германски държавен деец, имперски канцлер /1917/ 267
МИХАЙЛОВ, БОРИС живописец 462
МИХАЙЛОВ, НИКОЛА художник-портретист 458, 460
МИХАЙЛОВ, САВА деец на Македоно-Одринското рев. движение, гевгелийски войвода 130
МИХАЙЛОВ–СТОЯН, КОНСТАНТИН оперен певец и режисьор, инициатор за създаване на оперен театър в България 464, 468
МИХАЙЛОВСКИ, Н. К. руски философ, социолог, публицист, лит. критик 366
МИХАЙЛОВСКИ, СТОЯН поет, култ. и обществ. деец, председ. на ВМОК, член на БАН 355, 389, 435, 437, 486
МИХАЛЧЕВ, ДИМИТЪР философ, социолог, обществ. деец, професор, член на БАН 365–367, 369, 486
МИХОВ, НИКОЛА В. библиограф, икономист, статистик, член на БАН 486
МИШАЙКОВ, ДИМИТЪР икономист-статистик, професор, член на БАН 374
МИШЕВ, ДИМИТЪР книжовник, секретар на Бълг. екзархия, член на БАН 355
МЛАДЕНОВ, СТЕФАН езиковед, лит. критик, професор, член на БАН 375, 384, 385, 391
МОЙМАН, ЕРНСТ немски психолог и философ 348, 351
МОКРИЕВИЧ, ВЛ. К. /ПРОКОПИЕВ/ руски народник, емигрант в България 366
МОЛИЕР /Жан-Батист Поклен/ френски писател-драматург 444, 452
МОЛЛОВ, ВАСИЛ Д. лекар, един от основателите на Мед. ф-т, професор, доп. член на БАН 345, 418, 420
МОЛЛОВ, ВЛАДИМИР юрист, професор, член на БАН, деец на Демократическата партия, държ. деец 310, 396
МОЛЛОВ, ДИМИТЪР лекар, професор, член на БАН, обществ. деец, един от организаторите на държ. здравеопазване 342–344, 417, 418
МОМЧЕВ, СТ. деец на БЗНС 322
МОМЧИЛОВ, МИХАИЛ физик 397, 400, 486
МОМЧИЛОВ, ПЕТКО архитект 476, 486
МОНЕВ, МИХАИЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение 139
МОНИН, ТЕОДОР чешки математик, работил в България 397
МОНЧЕВ, БОРИС деец на Македоно-Одринското рев. движение, член на Временния ЦК на ВМОРО 146
МОРОВ, ТЕОДОР СТ. зоолог, професор 417
МОРОЗОВ, ПЕТЪР график, живописец и изкуствовед 461
МОРФОВ, АЛЕКСАНДЪР офицер и композитор, автор на военни маршове 468
МОРФОВА, ХРИСТИНА оперна певица 465
МОСКОВ, МОСКО учител, писател, любител археолог 378
МУР, ДЖОРДЖ ЕДУАРД английски философ 365
МУСАКОВ, ВЛАДИМИР белетрист и драматург 443
МУТАФОВ, АЛЕКСАНДЪР художник-маринист, професор 460
МУТАФОВ, КОНСТАНТИН белетрист, драматург, театр. критик и преводач 452
МУТАФЧИЕВ, ПЕТЪР историк, професор, член на БАН 368, 370, 372
МУТЕВ, ДИМИТЪР физик и метеоролог 401
МУХТАР ПАША, МАХМУД турски воен. деец 193
МУШАНОВ, НИКОЛА полит. и държ. деец един от водачите на Демократическата партия, министър в кабинетите на Ал. Малинов и Т. Теодоров 114, 336
МУШМОВ, НИКОЛА нумизмат и музеен деец 368, 378, 486
МЪРКВИЧКА, ИВАН художник, един от основателите на Рисувалното училище /дн. Художествена академия/, професор, член на БАН 363, 455, 456, 458, 462
МЪРФИ, ДОМИНИК И. американски дипломат 311, 327

Н

НАЗЛЪМОВ, АТАНАС генерал, кавалерийски командир 191, 193, 283
НАЗЪМ ПАША, ХЮСЕИН турски маршал, деец на младотурската партия, министър на войната и главнокомандващ през Балк. война /до ян. 1913/ 200
НАЙДЕНОВ, ВАСИЛ агроном 422
НАЙДЕНОВИЧ, АЛЕКСАНДЪР ИВ. химик, фармацевт 406, 409, 434

НАЙДОНЬОВ, С. А. руски писател-драматург 446
НАЛБУРОВ, ВАСИЛ актьор и режисьор 445–447
НАТОРП, ПАУЛ немски педагог 346, 352, 367
НАУМОВ, ДИМИТЪР агроном, един от пионерите на модерното земеделие в България, обществен деец 420
НАЧОВИЧ, ГРИГОР полит. и държ. деец, многократно министър, дипломат, публицист, член на БАН 90, 487
НЕГЕНЦОВ, ХРИСТО педагог, професор 351–353
НЕДЕВ, Н. офицер, океанограф 433
НЕДЕВА, ЗЛАТИНА драм. актриса, режисьорка 452
НЕДЯЛКОВ, АЛЕКСАНДЪР лекар 418
НЕДЯЛКОВ, АЛЕКСАНДЪР социолог 367
НЕДЯЛКОВИЧ, ИВАН обществ. деец, член на Добродетелната дружина, дарител 481
НЕКЛЮДОВ, А. А. руски дипломат 117
НЕМИРОВИЧ-ДАНЧЕНКО, В. И. руски писател и публицист 193
НЕНОВ, ГЕОРГИ П. архитект 432
НЕРАТОВ, А. руски държ. деец 117
НЕРЕЗОВ, СТЕФАН генерал, началник-щаб на действ. армия през Междусъюзн. война, командващ 1-ва армия към края на Първата св. война 282
НЕШЕВ, НИКОЛА архитект 476
НИВЕЛ, РОБЕР френски генерал, главнокомандващ френската армия през Първата св. война /от дек. 1916/ 292
НИКИФОРОВ, НИКИФОР генерал, дипломат, министър в правителството на Ив. Ев. Гешов 111, 117
НИКОВ, ПЕТЪР историк, професор, член на БАН 370, 372
НИКОЛА/НИКИТА последният черногорски крал 111, 182, 210
НИКОЛАЕВ, ДАНАИЛ генерал, патриарх на бълг. офицерство 82, 97, 99
НИКОЛАЙ II последният руски император 102, 108, 110, 141
НИКОЛОВ, АНДРЕЙ скулптор, професор 460, 461
НИКОЛОВ, ВЛАДИМИР драм. актьор 449
НИКОЛОВ, ДИМО деец на Македоно-Одринското рев. движение 198
НИКОЛОВ, Д. П. педагог 353
НИКОЛОВ, КРЪСТЬО вж. Кръстьо Българията
НИКОЛОВ, Т. обществ. деец 445
НИКОЛОВ, ТАНЬО деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Битолско и Велешко 139
НИКОЛОВА, СУЛТАНА драм. актриса 449
НИКОЛЧЕВ, ЙОРДАН подпоручик, деец на БРСДП /т.с./, оглавил бунта в 27-и Чепински пех. полк 307
НИКОЛЧОВ, ВАСИЛ педагог и просв. деец 348, 351
НИНОВ, МИХАИЛ социолог, обществ. деец 367
НИПОЛД, А. немски геофизик, професор 404
НИЦШЕ, ФРИДРИХ немски философ 364, 437
НИЯЗИ БЕЙ турски полит. деец 141
НОВАКОВИЧ, СТОЯН сръбски езиковед, историк, държавник и дипломат 212
НОЙБАУЕР, ТЕОДОР деец на германското раб. и соц. движение 353
НОЙКОВ, ПЕТЪР педагог, професор 346, 348, 351–353
НУНКОВ, КОСТА/КОНСТАНТИН деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Дедеагачко, Гюмюрджинско и Кумановско 127

О
О’БЕЙРН, ХЮ ДЖЕЙМЗ английски дипломат 244
ОБЕРБАУЕР, ЙОЗЕФ художник и инженер, работил в България 363, 455, 462
ОБРЕНОВИЧИ сръбска владетелска династия 162
ОГНЕНОВ, ЛЕВ деец на Македоно-Одринското рев. движение, член на Охридския рев. комитет 230
ОГНЯНОВ, ГЕОРГИ деец на Македоно-Одринското рев. движение 140
ОГНЯНОВ, ГЕРАСИМ деец на Македоно-Одринското рев. движение 134
ОГНЯНОВ, САВА драм. актьор 452
ОКС, Б. А. руски лекар, микробиолог, работил в България 416
ОМАРЧЕВСКИ, СТОЯН деец на БЗНС 298
ОРАХОВАЦ, ПЕТЪР лекар, общественик, един от организаторите на здравното дело в България 418
ОРЕЛ, ЕДУАРД ФОН капитан, австрийски картограф 432
ОСТВАЛД, ВИЛХЕЛМ немски физик, химик и философ, носител на Нобелова награда 364
ОСТРОВСКИ, А. Н. руски писател-драматург 447, 449, 452

П
ПАВЛИС, ЯН чешки музикант 463
ПАВЛОВ руски лекар, рентгенолог 402
ПАВЛОВ, ТОДОР общественик, деец на Македоно-Одринското рев. движение, депутат в младотурския парламент 148, 149
ПАВЛОВ, ХР. член на БКД /дн. БАН/ 342
ПАВЛОВИЧ, НИКОЛАЙ живописец, график, сценограф, обществен деец 373, 456
ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ идеолог на Бълг. национално възраждане 373, 382
ПАЙЕРОН, ЕДУАР френски драматург 452
ПАЛАШЕВ, Г. художник 353
ПАНАЙОТОВ, ГЕОРГИ химик 409
ПАНАС, ДИМИТРИОС гръцки дипломат 182
ПАНАФЬО, АЛФРЕД френски дипломат 212, 238, 260
ПАНДУРОВ, ДИМИТЪР вж. Митре Влаха
ПАНИЦА, ТОДОР деец на Македоно-Одринското рев. движение, член на Серския окр. к-т и на Народната федеративна партия 141, 143
ПАНИЧКОВ, ДИМИТЪР възр. деец, книгоиздател и книжовник 363
ПАНЧЕВ, СТАМЕН поет 443
ПАНЧЕВ, ТЕОДОР книжовник, публицист 371
ПАПРИКОВ, СТЕФАН генерал, министър /1899–1902 и 1907–1910/, дипломат 100, 102–108, 110
ПАРОЦ, ЮЛИЙ швейцарски педагог 351
ПАСКАЛЕВ, АЛЕКСАНДЪР книгоиздател 363
ПАСКОВ, П. деец на Македоно-Одринското рев. движение 137
ПАСМАНИК, Д. С. руски народник, емигрант в България 366, 369, 435
ПАСТУХОВ, КРЪСТЮ политик, деец на БРСДП /ш.с./ 296
ПАУЛСЕН, ФРИДРИХ немски философ и педагог 348
ПАШЕВ, КОНСТАНТИН М. лекар-офталмолог, професор, член на БАН 418, 419
ПАШИЧ, НИКОЛА сръбски полит. и държ. деец 190, 212, 213, 225, 243, 249, 265
ПАЯКОВ, ЛАЗАР икономист 88
ПЕЕВ-ПЛАЧКОВ, ИВАН филолог, просв. и обществ. деец, публицист, член на БАН 343
ПЕЕВ, Т. деловодител на БКД 342
ПЕЛИКО, СИЛВИО италиански писател 444

ПЕЛЦ, А. геолог 425
ПЕНЕВ полковник 215
ПЕНЕВ, БОЯН лит. историк и критик, професор, доп. член на БАН 369, 370, 373, 392
ПЕНЕВ, МИТКО подофицер 215
ПЕНК, АЛБРЕХТ немски географ и геоморфолог 430
ПЕНОВ, СИЛВЕСТЪР обществ. деец, дарител 486
ПЕНЧЕВ, ПЕТКО юрист, журналист и общественик, деец на Македоно-Одринското рев. движение 138–140, 143–146
ПЕНЧЕВ, ПЕТЪР химик и физик, професор 400, 402
ПЕСТАЛОЦИ, ЙОХАН Х. швейцарски педагог 346, 349
ПЕТКОВ, АПОСТОЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение, гевгелийски и ениджевардарски войвода 126, 130, 137
ПЕТКОВ, ДИМИТЪР полит. и държ. деец, лидер на Народно-либералната партия, министър-председател на втория стамболовистки режим, публицист и журналист 78, 82–84, 86, 87, 99, 355, 471, 481
ПЕТКОВ, ДОБРИ полит. и държ. деец, един от лидерите на Народно-либералната партия 299
ПЕТКОВ, НИКОЛА лит. и театр. критик 447, 451
ПЕТКОВ, СТЕФАН ботаник, професор, член на БАН 345, 411, 414
ПЕТРОВ, ГЬОРЧЕ един от основателите, идеолозите и ръководителите на ВМОРО 130–132, 135–137, 146
ПЕТРОВ, НИКОЛА художник 363, 458
ПЕТРОВ, РАЧО генерал, политически и държавен деец, многократно министър, министър-председател /1900–1901 и 1903–1906/70, 82, 93, 99, 100, 117, 118, 481
ПЕТРОВ, СТОЯН деец на Македоно-Одринското рев. движение 198
ПЕТРОВ, ТОДОР деец на БРСДП /т.с./, адвокат, философ-марксист, публицист 366
ПЕТРОВ, ТОШКО лекар-хигиенист, професор, член на БАН 418, 420
ПЕТРОВ, Ю. педагог 353
ПЕТЪР I КАРАДЖОРДЖЕВИЧ сръбски крал 162, 173, 179, 182, 188, 213, 230
ПЕШЕВ, ПЕТЪР юрист, публицист, общественик, член на БАН 272, 389, 451
ПИА, ФЕЛИКС френски писател и полит. деец 444
ПИКЕЛ, А. педагог 351
ПИКОЛО, НИКОЛА лекар, просветен деец, книжовник, дарител 486
ПИЛАР геолог, професор в Загреб. унив. 424
ПИОТРОВСКИ, А. художник-илюстратор 363
ПИПЕРКОВ, ИВАН лекар 420
ПИПКОВ, ПАНАЙОТ композитор и капелмайстор 464, 468, 469
ПИРОГОВ, Н. ИВ. руски лекар-хирург и анатом 418
ПИТЕР, ЙОЗЕФ чешки график, работил в България 461
ПОАНКАРЕ, АНРИ френски математик 399, 406
ПОАНКАРЕ, РАЙМОН френски полит. и държ. деец, премиер, президент 203
ПОЛАК, Т. педагог 348
ПОЛЯК руски банкер 243
ПОЛЯНОВ, ДИМИТЪР поет 437
ПОМАДОВ, Я. антрополог 417
ПОМЕРАНЦЕВ, А. Н. руски архитект, професор 476
ПОПАНТОВ, ТОДОР деец на Македоно-Одринското рев. движение 134, 135, 137
ПОПАРСОВ, ПЕТЪР един от основателите и идеолозите на ВМОРО 137
ПОПКОНСТАНТИНОВ, ХРИСТО народовед, фолклорист 375
ПОПМАНУШЕВ, ПАНДО деец на Македоно-Одринското рев. движение 134
ПОПОВ, АНТОН П. драм. актьор и режисьор 445
ПОПОВ, ДИМИТЪР К. полит. деец, публицист и преводач 82, 355, 444
ПОПОВ, ИВАН П. драм. актьор и режисьор 444, 445, 449, 450
ПОПОВ, КИРИЛ А. математик, професор, член на БАН 345, 399, 404–406
ПОПОВ, КИРИЛ Г. икономист-статистик и математик, професор, доп. член на БАН 30, 343, 344, 374
ПОПОВ, МЕТОДИ биолог, антрополог, професор, член на БАН 345, 412, 414, 416, 417, 420
ПОПОВ, РАФАИЛ праисторик, археолог, палеонтолог и спелеолог, професор, доп. член на БАН 368, 371, 381, 426
ПОПОВ, САША диригент и цигулар 465
ПОПОВ, СПАС собственик на печатница 363
ПОПОВ, СТЕФАН П. драм. актьор и режисьор 444
ПОПОВ, ХРИСТО ИВ. полит. и държ. деец 302
ПОПОВ, ЦОНКО вж. Виолино Примо
ПОПОВА, АНКА драм. актриса 445
ПОПОВА, РОЗА драм. актриса и режисьорка 452
ПОПОВА, МАРТА драм. актриса 445
ПОПОВА, МАРИЯ общественичка, дарителка 479
ПОПОВА, ТЕОФАНА общественичка, дарителка 480
ПОПОВИЛИЕВ, МИХАИЛ юрист, професор, член на БАН 343, 396
ПОПОВИЧ, РАЙНО виден възрожденски просв. деец и книжовник 373
ПОПРУЖЕНКО, М. Г. руски славист-българист, член-кор. на БАН 379
ПОПСТОИЛОВ, АНТОН П. фолклорист и етнограф, член на БАН 385
ПОПСТОИЛОВ, ХРИСТО фолклорист, учител 385
ПОПТРАЙКОВ, ЛАЗАР деец на Македоно-Одринското рев. движение, учител, поет, костурски войвода 126
ПОПХРИСТОВ, ГЕОРГИ деец на Македоно-Одринското рев. движение 128, 130, 135
ПРЕСАНСЕ, ФРАНСИ ДЬО френски журналист 122
ПРОЙЧОВ, Г. агроном 423
ПРОТИЧ, АНДРЕЙ археолог, изкуствовед, худ. критик, белетрист, член на БАН 262, 345, 378, 451, 458
ПРОТИЧ, ПЕТЪР лекар, общест. деец и поет, член на БАН 418, 483
ПРОТОГЕРОВ, АЛЕКСАНДЪР генерал от бълг. армия, деец на ВМОК и на ВМОРО 324
ПРОШЕК, Б. книгоиздател 363
ПРОШЕК, ЙОЗЕФ чешки инженер, работил в България 471
ПУТНИК, РАДОМИР сръбски генерал, началник на ген. щаб през Балк. война 179, 188
ПУШКАРОВ, НИКОЛА почвовед и петрограф, деец на Македоно-Одринското рев. движение, скопски войвода 422, 424, 426
ПУШКИН, А. С. руски поет 444
ПШИБИШЕВСКИ, СТАНИСЛАВ полски писател 446
ПЪРЛИЧЕВ, КИРИЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода 154

Р
РАДЕВ, ЖЕКО физикогеограф, педагог, професор 430

РАДЕВ, СИМЕОН историкограф, публицист, журналист, лит. и худ. критик, дипломат, мемоарист 246, 247, 268, 278, 321, 374, 392
РАДОСЛАВОВ, ВАСИЛ полит. и държ. деец, юрист, лидер на Либералната партия, многократно министър, министър-председател /1886–1887; 1913–1918/, член на БАН 70, 71, 77, 83, 114, 223–225, 236–240, 243–251, 267, 272, 273, 284, 286, 290, 292–295, 298, 299, 302, 304, 308, 309, 356, 357
РАДОСЛАВОВ, ИВАН лит. историк и критик 392
РАДОСЛАВОВ, СТОЯН Р. лекар 417
РАДУЛОВ, Н. драматург 446
РАДУЛОВ, САВА /СТОЙНО просв. деец, един от основателите на БКД /дн. БАН/ и негов доп. член 486
РАЗВИГОРОВ, МИХАИЛ/МИШЕ деец на Македоно-Одринското рев. движение, щипски войвода 135
РАЗЛОГОВ, Г. педагог 353
РАЙКОВ, ПЕНЧО химик, професор, член на БАН 345, 397, 407, 409
РАЙН, ВИЛХЕЛМ немски педагог 346, 348, 351
РАЙНОВ, НИКОЛАЙ писател, критик, изкуствовед, художник, професор, член на БАН 345, 443, 461, 462
РАЙЧЕВ, ПЕТЪР оперен певец, режисьор 465
РАКОВСКИ, ГЕОРГИ СТОЙКОВ идеолог и ръководител на нац.-рев. движение, писател и публицист 373, 376
РАКОВСКИ, КРЪСТЮ деец на бълг., руското и румънското соц. движение, заемал висши държ. постове в СССР 159, 366, 370
РАЛЧЕВ, ПЕНЧО дарител 481
РАТЦЕЛ, Ф. немски географ, професор 427
РАЧОВ, РАЧО М. муз. издател 464
РАШЕВ, ПАНАРЕТ митрополит, общественик, един от инициаторите за създаването на Добродетелната дружина, почетен член на БКД /дн. БАН/ 479, 481, 483, 486
РЕМКЕ, ЙОХАНЕС немски философ 364, 365
РЕНОАР, ПОЛ френски художник, професор 460
РИЗОВ, ДИМИТЪР обществ. и полит. деец, дипломат, публицист 176, 190, 293, 294
РИСМАН, РОБЕРТ немски педагог 346, 352
РИСТИЧ, МИХАЙЛО сръбски дипломат 214
РИФААТ ПАША турски държ. деец 106, 108
РИТХОФЕН, Ф. немски географ и геолог, професор 427
РОЗЕНТАЛ, ЮЛИ поляк, участник в Македоно-Одринското рев. движение, поет 438
РОМАНСКИ, СТОЯН езиковед-славист и етнограф, професор, член на БАН 375, 382, 384, 385
РОШТИН, П. педагог 346
РУДЕВИЧ, Н. социолог 366
РУЗВЕЛТ, ТЕОДОР американски държавник, президент 294
РУМЕНОВ, ВЛАДИМИР деец на Македоно-Одринското рев. движение 146
РУМПЕЛМАЕР австрийски архитект 475, 476
РУСЕВ, К. океанолог 434
РУСЕВ, МАРИН М. лекар и обществ. деец 418
РУСО, ЖАН-ЖАК френски философ и писател 346, 349
РУТОВ руски щабс-офицер, геодезист 431
РЪСКИН, ДЖОН английски худ. критик, социолог, писател 346
РЮЛЕ, ОТО деец на германското соц. движение 353

С

САВИНСКИ, А. А. руски дипломат 238, 244, 246, 362
САВОВ, МИХАИЛ генерал, министър /1903–1907/, пом.-главнокомандващ през 1-вата и 2-рата Балк. война 82, 97, 99, 100, 188, 201, 207, 212, 214, 215, 219, 247, 248
САВОВ, САВА генерал, полит. и държ. деец 310, 321, 322, 324
САЗОНОВ, С. Д. руски държ. деец, дипломат 213, 226, 243, 246, 249
САКАРОВ, НИКОЛА икономист, общественик, публицист, деец на БРСДП /об./ 322, 486
САКЪЗОВ, ЯНКО деец на соц. движение, лидер на БРСДП /ш.с./, публицист 245, 366, 370, 435
САЛАБАШЕВ, ИВАН математик, финансист, полит., обществ. и държ. деец, член на БАН 108, 397, 399
САЛАБАШЕВ, СТОЙКО обществ. деец 471
САМОДУМОВ, ТОДОР педагог, член на БАН 349
САНДАНСКИ, ЯНЕ деец на Македоно-Одринското рев. движение, ръководител на Серски рев. окръг 128, 130, 134, 135, 138–148, 151
САПУНОВ, КОНСТАНТИН драм. актьор и режисьор, един от основателите на Народния театър 444, 445, 450
САПУНОВ, ИЛИЯ Н. вж. Миларов, Илия
САПУНОВ, СВЕТОСЛАВ Н. вж. Миларов, Светослав
САРАЙ, МОРИС френски генерал, главнокомандващ съглашенските войски на Солунския фронт през Първата св. война /до дек. 1917/ 265, 274–276, 278, 288
САРАНОВ, ИВАН агроном, пионер на модерното земеделие в България 420
САРАФОВ, БОРИС офицер от бълг. армия, деец на Македоно-Одринското рев. движение, председ. на ВМОК, член на Главния щаб на Илинденското въстание 130, 135, 136, 139, 140
САРАФОВ, КРЪСТЬО драм. актьор 449, 450, 452
САРАФОВ, МИХАИЛ статистик, държ. деец, дипломат, член на БАН 117, 342, 344
САС, О. немски математик 399
СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ създатели на славянската писменост 371, 391
СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ ученик и последовател на Св. св. Кирил и Методий, епископ, учител и писател 342
СВОБОДА, ФРАНТИШЕК чешки капелмайстор и муз. педагог, работил в България 463
СВРАКОВ, КОНСТАНТИН педагог, просв. деец 348, 351, 352
СЕДОВ, Л. педагог 351
СЕИЗОВ, КИРИЛ физик 400
СЕКТ, ХАНС ФОН германски генерал 260
СЕЛИМИНСКИ, ИВАН лекар, общественик, книжовник 486
СЕМЕНТОВСКИ-КУРИЛО, Д. руски дипломат 110
СЕРАФИМОВ, ВЛАДИМИР полковник 198
СИКОРСКИ, И. А. педагог 351
СИЛАБА, ЙОЗЕФ чешки художник, работил в България 461
СИЛЯНОВ, ХРИСТО деец на Македоно-Одринското рев. движение, поет, историк, публицист, журналист 139, 438
СИМЕОН ВАРНЕНСКИ И ПРЕСЛАВСКИ митрополит, книжовник, обществ. деец, член на БАН 371
СИРАК СКИТНИК /Панайот Тодоров Христов/ художник, худ. и театр. критик 460, 462
СИРАКОВ, ПЕТЪР агроном 422
СКВОРЦОВ, И. В. руски педагог 349

СКЛИФОСОВСКИ, Н. В. руски лекар-хирург 418
СКРИБ, ЕУЖЕН френски драматург 444, 446
СКРИЖЕВСКИ, ГЕОРГИ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Разложко 134, 140
СЛАВЕЙКОВ, ИВ. П. член на БАН 343
СЛАВЕЙКОВ, ПЕНЧО П. поет, член на БАН 346, 371, 376, 392, 435, 437, 438, 443, 445, 450, 452, 462, 486
СЛАВЕЙКОВ, ПЕТКО Р. поет и публицист, обществ., полит. и държ. деец, почетен член на БКД /дн. БАН/ 344, 355, 371, 373, 434, 467
СЛАВКОВ, ИВАН оперен певец 445
СЛАВОВ, ИВАН живописец, художник-карикатурист 462
СЛАВОВ, ИВАН юрист 395
СЛАВОВА, ВЪЛКАНА педагог 346
СМИРНЕНСКИ, ХРИСТО поет 443
СНЕЖИНА, ЕЛЕНА драм. актриса 449, 452
СОКОЛОВ, Н. АЛ. руски геолог 434
СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ епископ, писател, просв. деец, един от идеолозите на Бълг. нац. възраждане 373
СПАЛАЙКОВИЧ, МИРОСЛАВ сръбски дипломат 179, 212
СПАТАКИ, К. педагог 351
СПЕНСЪР, ХЪРБЪРТ английски философ и социолог 346, 369
СПИРИДОНОВ, ЖЕКО скулптор, професор, извънред. член на БАН 456
СПОУСТА, ИНДРИЖИХ чешки капелмайстор, работил в България 463
СПРОСТРАНОВ, ЕВТИМ обществ. деец, публицист 344, 372
СТАЙКОВ, СТАЙКО метеоролог и сеизмолог 402, 404
СТАМАТОВ, ГЕОРГИ П. писател 437, 443
СТАМБОЛИЕВ, ГЕОРГИ физик и математик, учител 404
СТАМБОЛИЙСКИ, АЛЕКСАНДЪР идеолог и лидер на БЗНС, държ. деец 80, 112, 244, 251, 292, 298, 307, 310, 321–323
СТАМБОЛОВ, СТЕФАН деец на нац.-рев. движение, държавник, един от първостроителите на бълг. държава 336, 355, 374
СТАНЧЕВ, Т. Х. драматург 444
СТАНЧЕВ, ХРИСТО художник 363, 462
СТАНЧОВ, ДИМИТЪР дипломат, министър по време на втория стамболовистки режим 82, 89, 102, 176
СТЕПАНОВИЧ, СТЕПА сръбски генерал 203
СТЕПНЯК-КРАВЧИНСКИ, С. М. руски публицист и драматург, народник 445
СТЕФАН КАРАДЖА деец на нац.-рев. движение, бележит войвода 373
СТЕФАНОВ, ВАСИЛ художник 460
СТЕФАНОВ, ДИМИТЪР деец на Македоно-Одринското рев. движение, задграничен представител на ВМОРО 137
СТОИЛОВ, АНТОН Н. фолклорист, етнограф и член на БАН 344, 376
СТОИЛОВ, КОНСТАНТИН полит. и държ. деец, юрист, основател и лидер на Народната партия 79, 356
СТОИЛОВ, ТЕНЮ философ, педагог, публицист, деец на учителското ком. движение 349, 353, 366
СТОЙКОВ, АТАНАС офицер, океанограф 434
СТОЙЧЕВ, МЕТОДИ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Крушевско 202
СТОЙЧЕВ, ПЕТЪР К. актьор, режисьор, театр. деец 452
СТОЯНОВ, АНАСТАС муз. педагог, издател и обществ. деец 464
СТОЯНОВ, АНДРЕЙ пианист, муз. педагог и теоретик, композитор, професор, член на БАН 465
СТОЯНОВ, АРКАДИЙ математик, професор 399
СТОЯНОВ, В. Д. член на БАН 342, 344
СТОЯНОВ, ГЕОРГИ математик 399
СТОЯНОВ, ДОБРИ лекар 420
СТОЯНОВ, ЗАХАРИ деец на нац.-рев. движение, полит. и обществ. деец, писател, публицист 355, 371, 373, 388, 434, 435, 456
СТОЯНОВ, ИЛИЯ минералог, петрограф 425, 426, 486
СТОЯНОВ, ЛЮДМИЛ писател, литературовед и общественик, член на БАН 262, 392
СТОЯНОВ, М. педагог 349
СТОЯНОВ, НИКОЛА математик, астроном и икономист 405, 406
СТОЯНОВ, ПАРАСКЕВ И. лекар-хирург, основател на катедрата по хирургическа пропедевтика, професор 418, 420, 434
СТОЯНОВ, ХРИСТО юрист, обществ. и държ. деец, член на БАН 395
СТОЯНОВИЧ, ИВАН обществ. и държ. деец 105
СТРАШИМИРОВ, АНТОН писател, публицист и общественик 146, 262, 346, 392, 435–438, 443, 445, 446, 450–452
СТРАШИМИРОВ, ДИМИТЪР историк, публицист и общественик 114, 370, 371, 373, 447, 452
СТРЕЗОВ, Г. член на БАН 344
СУГАРЕВ, ГЕОРГИ деец на Македоно-Одринското рев. движение, битолски окр. войвода 137
СУХОВО-КОБИЛИН, А. В. руски драматург, философ, академик 449
СЪРМАДЖИЕВ търговец 474
СЬОР, ЖОРЖ френски археолог, проучвал археол. обекти в България 380

Т

ТАБАКОВ, ДИМИТЪР математик, професор 398, 399
ТАБУРНОВ, ПЕТЪР обществ. и полит. деец 98
ТАЙНЕР, АНТОН чешки капелмайстор, работил в България 463
ТАЙЛЪР, ЕДУАРД английски етнограф 374
ТАКЕВ, МИХАИЛ юрист, полит. и държ. деец, деец на Демократическата партия министър в кабинета на Ал. Малинов 114, 292, 310
ТАЛААТ БЕЙ турски държ. деец, един от лидерите на младотурците, велик везир /1912–1918/ 141
ТАНЕВ, НИКОЛА художник-пейзажист 460
ТАНЕВ, ТАЧО драм. актьор и режисьор, преводач 452
ТАСКАТА СЕРСКИ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода 134
ТАТАРЧЕВ, ХРИСТО един от основателите и пръв председ. на ЦК на ВМОРО 128, 130, 139
ТАЧЕВ, ХАРАЛМПИ художник-декоратор, професор 458
ТЕГАРТЕН, АЛБЕРТ немски химик и фармацевт, работил в България 406
ТЕН, ИПОЛИТ френски лит. критик, историк и философ 364, 367, 369
ТЕНЕВ, ПРАВОСЛАВ генерал 195
ТЕОДОРОВ, АТАНАС лекар, един от основателите на Мед. ф-т, професор 418
ТЕОДОРОВ, ТЕОДОР адвокат, полит. и държ. деец, един от водачите на Народната партия, многократно министър, министър-председател /1918–1919/ 111, 112, 117, 177, 272
ТЕОДОРОВ-БАЛАН, АЛЕКСАНДЪР езиковед, лит. историк, библиограф, професор, член на БАН 340, 342, 343, 371, 373, 382, 384, 385, 387, 391, 486

ТЕСТЮ френски лекар, професор 420
ТИНТЕРОВ, АТАНАС математик, професор 397, 398
ТИСА, ИЩВАН австро-унгарски държ. и полит. деец 247
ТИХИЙ, М. руски хидролог 433
ТИХОВ, МИХАИЛ филолог, писател, лит. и театр. критик 451
ТОДЕВ, ИВАН деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Радовишко 134
ТОДОРОВ, Г. обществ. деец 292
ТОДОРОВ, ГЕОРГИ генерал, командващ 2-ра армия през Първата св. война, пом.-главнокомандващ в края на войната 262, 321, 327
ТОДОРОВ, МИХАИЛ композитор 468
ТОДОРОВ, ПЕТКО Ю. писател, драматург и общественик 346, 437, 438, 443, 445, 446, 451, 452, 486
ТОДОРОВ, ЦЕНО художник-портретист, професор 460
ТОДОРОВА, АНА оперна певица 465
ТОЛСТОЙ, Л. Н. руски писател 349, 446, 452
ТОМАШЕК/ТОМИШЕНКО, А. О. руски архитект, по народност чех 476
ТОМОВ, АНГЕЛ журналист 147
ТОМОВ, ЛАЗАР деец на Македоно-Одринското рев. движение 135, 146
ТОНЧЕВ, ДИМИТЪР юрист, полит. и държ. деец, няколко пъти министър, член на БАН 77, 83, 114, 225, 236, 238, 239
ТОПРАКЧИЕВ, ПРОДАН военен летец 208
ТОРБОВ, НАУМ архитект 476
ТОРЧАНОВ, ИВАН пианист 465
ТОСКАНИ, РИКАРДО италиански архитект 476
ТОУЛА, ФРАНЦ австрийски геолог, професор, работил в България 424–426
ТОШЕВ, АНДРЕЙ ботаник, публицист, дипломат, член на БАН 173, 184, 238, 247, 268, 295, 344, 345, 376, 411
ТОШЕВ, ПЕРЕ един от основателите и лидерите на ВМОРО, войвода в Прилепско 130–132, 135, 137
ТОШЕВ, СТЕФАН генерал, командващ 3-та армия през Първата св. война 219, 262, 280–282, 297
ТРАЯНОВ, ПЕТЪР майор, дипломат 327
ТРАЯНОВ, ТЕОДОР поет 438, 442, 443
ТРЕНКОВ, ЙОРДАН деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода 132
ТРИФОНОВ, ЙОРДАН филолог, историк, книжовник, член на БАН 368, 382, 385
ТРИЧКОВ, КОЗМА търговец, обществ. деец, завещал своето състояние за родолюбиви цели 486
ТУЛЕШКОВ, КИРО П. възрожденски книгоиздател, публицист, участник в нац.-осв. борби 363
ТУЦИЧ, С. хърватски писател и драм. актьор 450

У

УВАЛИЕВ, СТЕФАН /Станчо/ търговец, земевладелец, общественик, дарител 486
УВАЛИЕВ, ХРИСТО педагог 353
УЕСТЛАЙК английски юрист, професор 121
УЗУНОВ, АНГЕЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение 139
УЗУНОВ, ХРИСТО деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода 132, 137
УИЛСЪН, ТОМАС УУДРОУ американски държ. деец, президент 288, 293, 309, 327
УЛРИХ немски художник, работил в България 455
УОКЪР, А. американски дипломат 327
УРУМОВ, ИВАН ботаник, член на БАН 345, 411
УСПЕНСКИ, Ф. ИВ. руски историк, археолог, византолог и славяновед 379, 381
УФЕР, Ш. педагог 348
УШИНСКИ, К. Д. руски педагог 346, 348, 349

Ф

ФАДЕНХЕХТ, ЙОСИФ юрист, професор, полит. и държ. деец, член на БАН 77, 286, 310, 396, 486
ФАЛКЕНХАЙН, ЕРИХ ФОН германски генерал, началник на ген. щаб през Първата св. война /1914–1916/ 241,259, 260, 268, 279
ФЕЛНЕР, ФЕРДИНАНД австрийски архитект 476
ФЕРДИНАНД бълг. цар 82, 86, 87, 93, 97–100, 102–104, 106, 108–111, 116, 117, 173, 176, 179, 188, 191, 195, 200, 201, 212, 214, 219, 223, 225, 231, 236–239, 243, 246, 247, 251, 260, 266, 267, 293, 295, 297, 298, 307, 310, 321, 323–325, 327, 359, 360, 380, 450, 452, 476
ФИЛАРЕТОВ, САВА възрожденски просветен деец, учител и книжовник 486
ФИЛАРЕТОВА, ЙОРДАНКА общественичка, занимаваща се с благотворителност 486, 487
ФИЛИП ТОТЮ деец на нац.-рев. движение, бележит войвода 373
ФИЛИПОВ, НИКОЛА историк и писател 372
ФИЛОВ, БОГДАН археолог, професор, държавник, член на БАН 378, 486
ФИТОВ архитект 477
ФИЧЕВ, ИВАН генерал, началник-щаб на армията през Балк. война, воен. историк, член на БАН 179, 181, 182, 186, 188, 195
ФИЯН, А. хърватски актьор 450
ФОЛКЕЛТ, Й. немски психолог и философ 348, 364
ФОРКАД, ДЬО швейцарски художник, работил в България 455
ФОТИЙ Цариградски патриарх 371
ФОТИНОВ, КОНСТАНТИН просв. деец и книжовник, основател на бълг. периодичен печат 373
ФРАНГЯ, АНТОН полит. и държ. деец 111
ФРАНЦ ЙОСИФ I австро-унгарски император 103, 104, 106, 237
ФРАНЦ ФЕРДИНАНД австрийски ерцхерцог и престолонаследник 238, 240
ФРЕДХОЛМ, ИВАР шведски математик 399
ФРИЧ, К. геолог 425
ФРЬОБЕЛ педагог 346
ФУЛДА, ЛУДВИГ немски поет и драматург 452
ФУРИЕ френски воен. деец, адмирал 200

Х

ХАДЖИ ДИМИТЪР деец на нац.-рев. движение, бележит войвода 373
ХАДЖИГЕОРГИЕВ, ДИМИТЪР композитор и муз. педагог, един от основателите на Муз. училище 464, 470
ХАДЖИДИМОВ, ДИМО деец на БРСДП /т.с./ и на македонското рев. движение 130, 132, 137
ХАДЖИЕВ, СТОЮ деец на Македоно-Одринското рев. движение, демирхисарски войвода 134, 135
ХАДЖИКАЛЧОВ, КОНСТАНТИН банкер, дипломат, общественик 104, 270
ХАДЖИМИШЕВ, ПАНЧО дипломат 268, 294
ХАКЪ БЕЙ турски воен. деец, майор 193
ХАЛАЧЕВ, ХРИСТО деец на БРСДП /т.с./ 297
ХАЛБЕ, МАКС немски писател и драматург 452

ХАН, ЮЛИУС ФОН австрийски метеоролог 401
ХАРИТОВИ, БРАТЯ едри земевладелци от Монтанско 33
ХАРЛАКОВ, НИКОЛА деец на социалдемократическото движение 79, 147, 272, 366
ХАУПТМАН, ГЕРХАРТ немски драматург 445, 451, 452
ХАШЕК, ЯРОСЛАВ чешки оперен певец 464
ХЕЛКОВСКИ, Ф. Й, лекар, микробиолог-бактериолог 416
ХЕЛМЕР, ХЕРМАН австрийски архитект 476
ХЕРБАРТ, ЙОХАН немски философ, психолог и педагог 346, 348
ХЕРБСТ, ЙОСИФ журналист и общественик 359
ХЕРТВИГ, РИХАРД немски зоолог, професор 412
ХИЛМИ ПАША, ХЮСЕИН турски държ. деец 90, 102, 137
ХИНДЕНБУРГ, ПАУЛ ФОН германски воен. и държ. деец, фелдмаршал, началник на ген.-щаб през Първата св. война /от авг. 1916/ 240, 276, 279
ХИТОВ, ПАНАЙОТ деец на нац.-рев. движение, войвода 371
ХОХЕДЪР, КАРЛ немски архитект, професор 476
ХОХОЛА, ЙОЗЕФ чешки капелмайстор, муз. педагог, композитор, обществ. деец, работил в България 463
ХРИСТОВ, АЛЕКСАНДЪР физик, професор, член-кор. на БАН 400, 404
ХРИСТОВ, АЛЕКСИ лекар 417
ХРИСТОВ, ДИМИТЪР полит. и държ. деец, министър в правителството на Ив. Ев. Гешов 111
ХРИСТОВ, ДОБРИ композитор, музиковед, професор, член на БАН 345, 463, 467–470, 486
ХРИСТОВ, КИРИЛ поет, белетрист и драматург 260, 346, 437, 438, 445, 451, 452, 486
ХРИСТОВ, ПАНАЙОТ ТОДОРОВ вж. Сирак Скитник
ХРИСТОВ, ПАВЕЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение 135, 140, 143, 230
ХРИСТОВИЧ, ГЕОРГИ К. зоолог, член на БАН 411

Ц
ЦАНКОВ, АСЕН деец на БРСДП /об./ 273
ЦАНКОВ, ДРАГАН обществ., полит. и държ. деец, публицист, почетен член на БКД /дн. БАН/ 355
ЦАНКО-КИЛИЧКИ, ГЕОРГИ ИВАНОВИЧ, бесарабски българин, дарител 486
ЦАНОВ, НАЙЧО деец на Радикалната партия, публицист 71, 77, 95, 112, 251
ЦВИИЧ, ЙОВАН сръбски географ, и геолог, професор 428
ЦЕНОВ, ИВАН математик, професор, член на БАН 345, 398, 399, 406
ЦЕПЕНКОВ, МАРКО фолклорист, книжовник, църк.-нац. деец 375
ЦЕРКОВСКИ, ЦАНКО Б. поет, писател, общественик, един от основателите на БЗНС 437
ЦЕТКИН, КЛАРА немска социалдемократка 353
ЦИЕН, Т. педагог 348
ЦИЛЕР, ТУИСКОН немски педагог 346, 348
ЦИМЕРМАН, АЛФРЕД германски държ. деец 294
ЦОКИ, АРНОЛДО италиански скулптор 477
ЦОНЕВ, БЕНЬО филолог, професор, член на БАН 368, 371–373, 382–385, 387, 391
ЦОНЕВ, ПЕТКО педагог, професор 349, 351, 352
ЦОНЧЕВ, ИВАН генерал, деец на Македоно-Одринското рев. движение, председател на ВМОК 137
ЦШОКЕ, ХЕНРИХ швейцарски драматург 445

Ч
ЧАКАЛАРОВ, ВАСИЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение, костурски районен ръководител 128, 139
ЧАКАЛОВ, ЛЮБОМИР математик, професор, член на БАН 345, 398, 399
ЧАКЪРОВ, СТОЯН педагог 348, 352, 353
ЧАНКОВ, Ж. педагог 353
ЧАРИКОВ, Н. В. руски дипломат 117
ЧАУЛЕВ, ПЕТЪР деец на Македоно-Одринското рев. движение, охридски околийски войвода 139, 203, 230, 231
ЧЕВАРОВ, ТОДОР деец на Македоно-Одринското рев. движение 139
ЧЕКСТЕР руски щабс-офицер, геодезист 431
ЧЕРКАСКИ, В. А. княз, руски държ. деец, началник на гражданското управление в България /1877/ 417
ЧЕРНИН, ОТОКАР австро-унгарски държ. деец, дипломат 279, 283, 291, 295
ЧЕРНОДРИНСКИ, ВОЙДАН драматург, театр. деец 450
ЧЕРНОПЕЕВ, ХРИСТО деец на Македоно-Одринското рев. движение, член на ЦК на ВМОРО 127, 128, 130, 134, 135, 140, 143, 146, 198, 222
ЧИЛИНГИРОВ, АНАСТАС археолог 378
ЧИЛИНГИРОВ, СТ. писател, публицист 486
ЧЕХОВ, А. П. руски белетрист и драматург 446, 451, 452
ЧИПЕВ, ТОДОР Ф. основател и собственик на едно от най-големите книгоиздателства в България 363
ЧИШИРАНОВ, Ф. Г. драматург 446
ЧУЧКОВ, ЕФРЕМ деец на Македоно-Одринското рев. движение, член на ЦК на ВМОРО 133, 139, 140
ЧХЕИДЗЕ, Н. С. руски полит. деец, един от лидерите на меншевиките 292

Ш
ШАК, ВЛАДИСЛАВ чешки математик, работил в България 397
ШАЛДЕВ, ХРИСТО деец на Македоно-Одринското рев. движение 139
ШАПКАРЕВ, КЛИМЕНТ деец на Македоно-Одринското рев. движение 135, 139
ШАПКАРЕВ, КУЗМАН просвет. деец, книжовник, фолклорист 343, 375
ШАРЕЛМАН, ХЕНРИХ немски педагог 346, 352
ШАТЦ, БОРИС скулптор, един от основателите на Рисувалното у-ще /дн. Художествена академия/ 456
ШВАНБЕРГЕР, Ф. австрийски архитект 475
ШВЕСТКА, ФРАНТИШЕК чешки капелмайстор и композитор, работил в България 463
ШЕБЕКО Н. Н. руски дипломат 226
ШЕДЛЕР, А. австрийски геофизик 404
ШЕКСПИР, УИЛЯМ английски поет и драматург 444, 452
ШЕЛЕР, Е. немски педагог 351
ШЕРИФ ПАША турски воен. деец 194
ШЕФКЕТ ПАША, МАХМУД турски генерал и държавник 144, 206
ШЕШКЕН, Г. ботаник 345
ШИВАРОВ, КИРИЛ скулптор 460
ШИЛЕР, ФРИДРИХ ФОН немски поет и драматург 444, 445, 451, 452
ШИШКОВ, ГЕОРГИ Д. зоолог, професор, член.-кор. на БАН 412
ШИШКОВ, СТОЮ учител, книжовник, фолклорист 375

ШИШМАНОВ, ИВАН Д. лит. историк, фолклорист, обществ. и държ. деец, професор, член на БАН 82, 87, 370–375, 382, 384, 389, 391, 392, 438, 445, 450, 451, 455, 463, 486
ШИШМАНОВ, ПЕЙО деец на Македоно-Одринското рев. движение 198
ШКАТРОВ, МИХАИЛ деец на Македоно-Одринското рев. движение, войвода в Солунско и Тиквешко 140
ШКОРПИЛ, КАРЕЛ археолог, един от основоположниците на бълг. археолог. наука, член на БАН 368, 377–381
ШКОРПИЛ, ХЕРМЕНГИЛД археолог, един от основоположниците на бълг. археолог. наука 368, 377–379, 381, 425
ШМАХА, ЙОЗЕФ чешки драм. актьор и режисьор, работил в България 450
ШНИТЕР, ЙОЗЕФ чешки архитект 471, 476
ШОЛЦ, Ф. педагог 348
ШОЛЦ германски генерал 312
ШОПОВ, АТАНАС юрист, публицист, обществ. деец, дипломат, член на БАН 144
ШОПОВ, П. член на БКД /дн. БАН/ 344
ШОСТЕРНАК химик 406
ШОУ, БЪРНАРД английски писател и драматург 452
ШОУРЕК, АНТОН чешки математик, професор, работил в България 397
ШРОЦИ, М. хърватски актьор 450
ШУКРИ ПАША, МЕХМЕД турски генерал, комендант на Одринската крепост през Балк. война 206, 208
ШУПЕ, ВИЛХЕЛМ немски философ 365
ШУРКОВ, ЮРДАН деец на Македоно-Одринското рев. движение 147
ШУРНЕР австрийски физик, професор 404
ШУРЦ, ХАЙНРИХ деец на германското соц.-демокр. движение 353

Щ

ЩАМЛЕР, РУДОЛФ немски философ 367
ЩАРК, ЙОХАН немски физик 402
ЩЕРНЕР, ВИЛХЕЛМ немски педагог 351
ЩИРНЕР, МАКС немски философ 437
ЩОЙ, КАРЛ ФОЛКМАР немски педагог 346, 348
ЩРОС, ФРАНТИШЕК чешки капелмайстор и муз. деец, работил в България 463
ЩЪРБАНОВ, НЕДЕЛЧО оперен певец 449, 450

Ю

ЮГО, ВИКТОР френски писател, публицист и общественик 444, 445
ЮРИНИЧ, СТЕФАН хърватски зоолог, обществ. и култ. деец, професор в Соф. университет, член на БАН 345, 412, 414
ЮРКЕВИЧ, ЕВГЕНИЯ първата жена химичка в България 408

Я

ЯБЛАНСКИ, ДИМИТЪР стоп. деец, банкер 374, 474
ЯВЕР ПАША турски воен. деец 198
ЯВАШОВ, АНАНИ И. ботаник, археолог, обществ. и култ. деец, член на БАН 345, 378, 381, 410, 411
ЯВОРОВ, ПЕЙО К. поет и драматург, деец на Македоно-Одринското рев. движение 346, 435, 437, 438, 442, 443, 445, 451, 452, 462, 486
ЯГОВ, ГОТЛИБ ФОН германски държ. деец, дипломат 247
ЯКОВЕНКО, Б. руски философ 365
ЯНКОВ, КОСТА офицер от бълг. армия, деец на БРСДП /т.с./ 314
ЯНКОВ, СИМЕОН генерал 195
ЯНКОВ, ХРИСТО деец на Македоно-Одринското рев. движение 137, 146
ЯНУЛОВ, ИЛИЯ социолог, икономист, юрист, професор, член на БАН 367

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

А

АБРИТУС ант. гр. край Разград 318
АВСТРАЛИЯ 173
АВСТРО-УНГАРИЯ 41, 57, 89, 90, 92, 93, 102–104, 106–108, 110, 116, 117, 122–124, 158, 161, 163, 173 , 176, 179, 180, 183–185, 200, 203, 210, 211, 214, 225, 226, 228, 236–238, 240, 241, 243, 244, 247– 249, 251, 259, 267, 270, 278, 280, 283, 288, 295, 296, 299, 302, 306, 309–311, 324, 328, 373, 414, 425, 474, 478
АЗИЯ 267
АЗОТ обл. Велешко, Македония 126, 132, 142
АДРИАТИЧЕСКО КРАЙБРЕЖИЕ/ АДРИАТИКА 259, 267, 309, 312
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ 209, 211
АЙВАЗ БАБА одрински форт 206, 208
АЙТОС гр. 51, 305
АКБУНАР с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 191
АЛАЙЕ /АЛЕЙ гр. Ливан 312
АЛАМИ ДЕРЕ вж. Полковник Серафимово
АЛБАНИЯ 176, 177, 202, 203, 208–212, 267, 312, 314
АЛДЕНСКА РЕКА р. 220
АЛЕКСИНАЦ гр. Сърбия 220, 262
АЛЕСИО /дн. Лежа/ гр. Албания 184
АЛИБОТУШ вж. Славянка
АМЕРИКА 57, 58, 173, 215, 231
АНГИСТА р. 314
АНГЛИЯ /Великобритания/ 41, 79, 89, 92, 95, 102, 106, 108, 122, 124, 173, 176, 200, 203, 209, 212, 214, 226, 228, 240, 241, 243, 244, 265, 293, 294, 309, 414, 425
АНХИАЛО вж. Поморие
АРДА р. 191
АРМЕНИЯ 309
АРХИПЕЛАГА вж. Беломорски острови
АСЕНОВГРАД /Станимака/ гр. 64, 305, 348, 352, 473
АСЕНОВГРАДСКА /Станимашка/ околия 33, 68
АТИНА 92, 110, 124, 209, 213, 225, 243, 376

Б

БАБА пл. 278
БАБАДАГ гр. Сев. Добруджа, Румъния 159
БАБАЕСКИ гр. Югоизт. Тракия, Турция 194
БАДКРОЙЦНАХ гр. Германия 293
БАЛКАН ТОРЕСИ вж. Маказа
БАЛКАН вж. Стара планина
БАЛКАНСКИ П-В/БАЛКАНИ 44, 79, 89, 91–94, 106, 110, 116, 117, 120, 162, 163, 173, 176–179, 182, 183, 187, 190, 203, 208, 209, 211, 212, 237, 240, 249, 259, 268, 274, 278, 286, 291, 292, 309, 311, 313, 327, 359, 371, 384, 430
БАЛКАНСКИ ПРОХОДИ вж. Старопланински проходи
БАЛЧИК гр. 24, 27, 43, 44, 158, 223, 226
БАЛЧИШКА околия 33, 63
БАЛЧИШКА ТУЗЛА ез. 434
БАНАТ обл. Румъния и Сърбия 383
БАНЕВО /Лъджакьой/ с. Бургаско 424

БАНИЦА /дн. Веви/ с. Сярско, Югоизт. Македония, Гърция 275
БАНКЯ гр. 476
БАНСКО гр. 140
БАТАК гр. 198
БАТАНОВЦИ вж. Темелково
БЕКЕТ гр. Румъния 223
БЕКЛЕМЕТО местност в Пирин 134
БЕЛАСИЦА пл. 216, 226, 314, 432
БЕЛГИЯ 69, 184, 240, 294, 295, 400, 411, 425, 432, 474
БЕЛГРАД 92, 110, 122, 161–163, 173, 177, 209, 212, 213, 225, 229, 247, 259, 378, 426, 458
БЕЛИ КАМЪК вр. 220
БЕЛОВО гр. 25, 107
БЕЛОГРАДЧИК гр. 222, 259, 262, 473
БЕЛОМОРИЕ/БЕЛОМОРСКИ БРЯГ 226, 228, 234, 237, 312
БЕЛОМОРСКА /Западна/ ТРАКИЯ 74, 198, 223, 225, 229, 238, 265, 309, 375, 428
БЕЛОМОРСКА /Егейска/ МАКЕДОНИЯ 268, 278
БЕЛОМОРСКИ ОСТРОВИ /Архипелага/ 212
БЕЛО ПОЛЕ 203
БЕЛОСЛАВ /Гебедже/ гр. 25
БЕЛОСЛАТИНСКО 79, 305
БЕРАНЬЕ гр. Черна гора, 203
БЕРКОВИЦА гр. 33, 220, 473
БЕРЛИН 92, 104, 111, 224, 238, 239, 290, 293, 294, 309, 348, 362, 369, 378, 396, 400, 402, 404, 406, 417, 419, 420
БЕРН 327, 428
БЕРОВО гр. Македония 229, 319, 321
БЕРОВСКО 307
БЕСАРАБИЯ обл. Молдова 105, 309, 382
БЕШЕНОВ /дн. Дудеще Веке/ гр. Румъния 383
БЕШТЕПЕ /дн. Пендалофос/ с. Беломорска Тракия, Гърция 191
БИСТРЕЦ /Бююк бунар/ с. Грудовско 191
БИСТРИЦА р. 203, 312
БИТОЛСКА ОБЛАСТ 225
БИТОЛСКИ ВИЛАЕТ 123, 152, 184
БИТОЛСКИ САНДЖАК 123, 148
БИТОЛСКО ПОЛЕ 202, 276, 278
БИТОЛЯ гр. Македония 124, 131, 143, 145, 147, 152, 179, 202, 203, 212–214, 229, 231, 276, 278, 312, 314, 320, 432, 450
БИТОЛЯ КАЗА 124
БИЯЗ ТЕПЕ вр. 217, 223
БЛАГОЕВГРАД /Горна Джумая/ гр. 203, 216, 225, 262, 321
БЛАГОЕВГРАДСКО /Горноджумайско/ 74, 134, 218, 223
БЛИЗЪК ИЗТОК 89, 158, 309
БОБОВ ДОЛ гр. 26
БОГДАН с. Карловско 307
БОГОСЛОВ вр. 219
БОЖУРИЩЕ с. Софийско 26
БОЙЧИНОВЦИ гр. 33, 215
БОЛЕВАЦ гр. Тимошко, Сърбия 220
БОН 378
БОНАСЧИК ез. 282
БОРОВЕЦ /Чам Кория/ с. Самоковско 476
БОРУНА височина 315
БОСНА 102–104, 107, 108, 148, 158, 163
БОСТАНЛЪ с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 191
БОСФОР проток 102, 110, 177, 186, 200, 226, 243
БОТЕВГРАД /Орхание/ гр. 75, 223
БОЯНА с. /дн. кв. на София/ 324, 325
БОЯНСКИ РЕДУТ 324, 325
БРАИЛА гр. Румъния 159, 342, 368, 381
БРАУНШВАЙГ гр. Германия 417
БРЕГАЛНИЦА р. 216, 321, 322
БРЕГОВО гр. 262
БРЕСТ-ЛИТОВСК /дн. Брест/ гр. Беларус 302, 304, 306–309
БРИГАДНА ВИСОЧИНА 318
БРОД с. Битолско, Македония 278
БРУСА /дн. Бурса/ гр. Турция 200
БРУСАРЦИ с. Монтанско 33
БРЮКСЕЛ 396
БУДАПЕЩА 103, 280
БУК /дн. Паранестрион/ ж.п. гара, Беломорска Тракия, Гърция 187, 198
БУКУРЕЩ 128, 158, 159, 211, 214, 223, 225, 226, 236, 246, 278–280, 282, 283, 309, 483, 486
БУЛАИР с. Югоизт. Тракия, Турция 206, 214
БУЛГАРКЬОЙ с. Кешанско, Югоизт. Тракия, Турция 191, 229
БУНАРХИСАР /дн. Пънархисар/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 194–196, 198, 200
БУРГАС гр. 24, 26, 51, 58, 64, 103, 114, 232, 339, 476, 477
БУРГАСКА ОКОЛИЯ 33, 68
БУРГАСКИ ЗАЛИВ 433
БУРГАРСКИ ОКРЪГ 63, 64, 74
БУРГАСКО 232, 424
БУТКОВСКО ЕЗЕРО 319
БУХЛАУ гр. Германия 102, 103
БЪЛГАРСКА МОРАВА /дн. Южна Морава/ р. 216, 251, 265, 266
БЮЮК БУНАР вж. Бистрец
БЮЮКЧЕКМЕДЖЕ залив на Мраморно море 200, 201
БЯЛА гр. 418
БЯЛАТА ВОДА местност на Витоша 325
БЯЛО /Егейско/ МОРЕ 74, 179, 182, 209, 212, 225, 226, 228, 278

В

ВАЙСАЛ с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 191
ВАКАРЕЛ с. 107
ВАЛОНА гр., Албания 312
ВАРДАР р. 176, 177, 212, 213, 216, 259, 265–267, 274, 275, 278, 288, 312, 320
ВАРДАРСКА ДОЛИНА 226, 265
ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ 222, 229, 250
ВАРНА гр. 24–26, 43, 58, 64, 65, 67, 68, 75, 114, 131, 179, 180, 183, 223, 265, 305, 335, 339, 368, 377–379, 401, 412, 430, 433, 434, 451, 471, 474, 476, 477, 479
ВАРНЕНСКА ОКОЛИЯ 33
ВАРНЕНСКИ ОКРЪГ 33, 63, 64, 74
ВАРНЕНСКО 24, 63, 411, 424
ВАРНЕНСКО ЕЗЕРО 433, 434
ВАТАША с. Тиквешко, Македония 222
ВАТИКАНА 294, 295
ВАШИНГТОН 294
ВЕЛЕС гр. Македония 126, 145, 147, 179, 203, 214, 219, 229, 266, 320
ВЕЛЕШКО 126
ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ /Преслав/ 368, 378, 379, 381
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ вж. Англия
ВЕЛИКО ТЪРНОВО /Търново/ гр. 51, 64, 65, 83, 99, 104, 111, 280, 281, 348, 351, 352, 362, 368, 377–381, 412, 417, 463, 473, 477, 481, 483
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ /Търновски/ ОКРЪГ 63, 64, 69, 74, 114
ВЕЛИКОТЪРНОВСКО /Търновско/ 57, 58, 63, 424
ВЕРДЮН гр. Франция 268, 320
ВЕТРЕН с. Кюстендилско 274
ВИДИН гр. 24, 27, 33, 51, 64, 68, 220, 265, 305, 368, 379, 417, 418, 430, 473
ВИДИНСКА КРЕПОСТ 222
ВИДИНСКА ОКОЛИЯ 68
ВИДИНСКИ ОКРЪГ 33, 63, 64, 74
ВИДИНСКО 58, 63
ВИЕНА 102, 104, 106, 111, 176, 200, 214, 224, 237, 238, 290, 309, 321, 348, 363, 372, 387, 401, 414, 419, 420, 433, 438, 476, 486
ВИЗА /дн. Визе/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 195, 196
ВИЗАНТИЯ 372
ВИНГА гр. Банат, Румъния 383
ВИСОКА ЧУКА вр. в Беласица 314
ВИТОША пл. 325, 425
ВИШИ гр. Франция 116, 173
ВЛАДАЙСКА р. 471
ВЛАДАЯ с. Софийско 324, 325
ВЛАДИЛОВЦИ с. Велешко, Македония 142
ВЛАСИНА р. 220

ВЛАСОТИНЦИ гр. Моравско, Сърбия 266
ВЛАШКА НИЗИНА/РАВНИНА 280, 282
ВЛАШКО/ВЛАХИЯ 155, 159, 282, 283
ВОДЕН /дн. Едеса/ гр. Южна Македония, Гърция 133, 314
ВОДЕН КАЗА 124
ВРАНЯ гр. Моравско, Сърбия 161, 162, 202, 220, 262
ВРАЦА гр. 25, 33, 64, 65, 232, 335, 422, 473
ВРАЧАНСКИ ОКРЪГ 33, 63, 74
ВРАЧАНСКО 58, 63, 79
ВРЪШКА ЧУКА проход 220
ВЪРШЕЦ гр. 425, 476

Г
ГАБРОВО гр. 25, 26, 29, 51, 64, 67, 68, 335, 401, 402, 417, 451, 479, 482
ГАБРОВСКА ОКОЛИЯ 68
ГАБРОВСКО 425
ГАЛАЦ гр. Сев. Добруджа, Румъния 159, 483
ГАЛИПОЛИ гр. 241
ГАЛИПОЛСКИ П-В 206
ГАЛИЦИЯ ист. назв. на Зап. Украйна и Изт. Полша 240, 243
ГЕБЕДЖЕ вж. Белослав
ГЕВГЕЛИ гр. Македония 56, 133, 213, 267
ГЕРМАНИЯ/ГЕРМАНСКА ИМПЕРИЯ 41, 89, 92, 93, 105, 108, 122, 161, 173, 183, 200, 214, 225, 226, 228, 236–238, 240, 241, 243–245, 247, 248, 250, 251, 259, 260, 267–270, 272–274, 278, 279, 283, 284, 286, 288, 290, 293, 294, 296, 299, 302, 306, 309–311, 313, 328, 364, 407, 414, 417, 438, 442, 474, 477
ГЕЧКЕНЛИ с. Югоизт. Тракия, Турция 191–193, 195
ГИГЕН с. Плевенско 223
ГОЛЕМ вр. в Доганица 179, 219
ГОЛЕМО БУЧИНО с. Пернишко 325
ГОЛЕШ вр. 219
ГОЛЯМ КОЗЯК вр. в Козяк пл. 318
ГОЛЯМА ВАРОВИТА вр. 319
ГОЛЯМА ЯРЕБИЧНА вр. в Паяк пл. 312, 313
ГОРНА БАНЯ с., дн. кв. на София 324, 325, 406
ГОРНА ДЖУМАЯ вж. Благоевград
ГОРНА КАМЕНИЦА с. Княжевацко, Сърбия 220
ГОРНА ОРЯХОВИЦА гр. 25, 232
ГОРНИ БОГРОВ с., дн. кв. на София 223
ГОРНОДЖУМАЙСКО вж. Благоевградско
ГОРНООРЯХОВСКА ОКОЛИЯ 68
ГОСТИВАР гр. Македония 145, 179
ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ/НЕВРОКОП гр. 198
ГОЦЕДЕЛЧЕВСКО /Неврокопско/ 74, 134, 139, 262, 307
ГРАДИЩЕ вр. 219
ГРАДСКО с. Велешко, Македония 314
ГЪБАВЦИ с. Охридско, Македония 179
ГЪРБАВАТА вис. в Паяк пл. 313
ГЪРЦИЯ 41, 92, 93, 110, 116, 117, 122, 124, 126, 128, 151, 173, 177, 182–184, 186, 188, 208, 209, 211–216, 225, 226, 229–231, 241, 243, 244, 246, 247, 249, 251, 259, 260, 267, 268, 274, 288, 309, 312, 371
ГЬОКЧЕЛИ с. Югоизт. Тракия, Турция 201
ГЬОТИНГЕН гр. Германия 396, 402, 406
ГЮЕШЕВО с. Кюстендилско 99, 116, 220
ГЮМЮРДЖИНА /дн. Комотини/ гр. Беломорска Тракия, Гърция 198, 265
ГЮМЮРДЖИНСКА КАЗА 126
ГЮМЮРДЖИНСКИ ОКРЪГ 74
ГЮРГЕВО гр. Румъния 362

Д
ДАЛЕЧЕН ИЗТОК 91, 92, 123
ДАРДАНЕЛИ проток 102, 110, 177, 186, 200, 212, 226, 241, 243, 265
ДЕБЕЛЕЦ гр. 26
ДЕБЪР гр. Македония 179, 184, 229, 231
ДЕБЪРСКО 230, 231
ДЕВИН /Дьовлен/ гр. 198
ДЕВНЯ /Река Девня/ гр. 24
ДЕДЕАГАЧ /дн. Александруполис/ гр. Беломорска Тракия, Гърция 103, 187, 198, 216, 218, 226, 250, 265
ДЕДЕАГАЧ КАЗА 126
ДЕМИРХИСАР /Валовица, дн. Сидерокастрон/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 216, 218
ДЕМИРХИСАРСКО 134
ДЕРКОС /дн. Дурусу/ ез. 200
ДЕРМЕН ДЕРЕ вж. Мелница
ДИМОТИКА /дн. Дидимотикон/ гр. Беломорска Тракия, Гърция 228
ДОБРИЧ гр. 24, 43, 64, 68, 223, 280, 281
ДОБРИЧКА ОКОЛИЯ 33, 63, 68
ДОБРОВНИЦА с. Кривопаланско, Македония 219
ДОБРО ПОЛЕ вр. 276, 315
ДОБРО ПОЛЕ местност в Македония 276, 278, 313–315, 318, 320, 321, 327
ДОБРОПОЛСКИ МАСИВ 314
ДОБРУДЖА геогр. обл. 49, 58, 110, 111, 155–159, 178, 214, 223, 225, 226, 228, 229, 233, 237, 246, 251, 269, 272, 274, 279–281, 283, 291, 292, 294, 309, 311, 327, 381, 384, 428, 433
ДОЙРАН гр. Македония 56, 133, 216, 217, 267, 288, 319, 320
ДОЙРАНСКО ЕЗЕРО 274, 275, 312, 319
ДОЛНА КАМЕНИЦА с. Княжевацко, Сърбия 220
ДОЛНИ ДЪБНИК гр. 305
ДОЛНОБАНСКА КОТЛОВИНА 218
ДОЛНО ЧАИРЛИ/ДОЛНО ЧАРЛИЙ с. Битолско, Македония 307
ДОМЛЯН с. Карловско 307
ДОСПАТ гр. 198, 265
ДОСПАТ р. 198
ДРАГОЖАНИ с. Битолско, Македония 202
ДРАГОМИР /Яхларе/ с. Пловдивско 305
ДРАМА гр. Югоизт. Македония, Гърция 111, 198, 218, 278
ДРАМА КАЗА 124
ДРАМСКИ САНДЖАК 123
ДРАМСКО 146
ДРАЧ /Дурацо, дн. Дуръч/ гр. Албания 184, 202
ДРЕЗДЕН гр. Германия 378
ДРЕНАК вр. 219
ДРЯНОВО гр. 75, 99, 483
ДРЯНОВСКА ОКОЛИЯ 68
ДРЯНОВСКО 57
ДУБ вр. в Дойранските възвишения 319
ДУВАНДЖА /Доанджа/ с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 191, 195
ДУНАВ р. 27, 94, 223, 226, 232, 251, 262, 265, 267, 279–283, 378, 382, 384, 430
ДУНАВСКА ДЕЛТА 297
ДУНАВСКА МОНАРХИЯ вж. Австро-Унгария
ДУНАВСКА РАВНИНА 376
ДУПНИЦА гр. 64, 327
ДУПНИШКА ОКОЛИЯ 68
ДУРАНКУЛАК с. Добричко 307
ДЪБНИЦА с. Гоцеделчевско 262
ДЪСЧЕН КЛАДЕНЕЦ проход между Руй пл. и Милославска пл. в Краище 265
ДЯКОВО /дн. Джяковица/ гр., Косово, Сърбия 203, 268

Е
ЕВРОПА 24, 34, 41, 44, 51, 53, 88, 92, 109, 118, 124, 209, 212, 234, 240, 244, 267, 293, 344, 345, 357, 359, 363, 371, 372, 378, 394, 400, 422, 425–427, 437, 442, 456, 460, 473
ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ 89, 92, 110, 116–118, 120, 123, 126, 128, 131, 135, 147, 182, 190

ЕГЕЙСКА МАКЕДОНИЯ вж. Беломорска Македония
ЕГЕЙСКО МОРЕ вж. Бяло море
ЕГРИ ПАЛАНКА вж. Крива паланка
ЕКРЕНЕ вж. Кранево
ЕЛЕНА гр. 473
ЕЛЕНСКО 57, 58
ЕЛИН ПЕЛИН /Новоселци/ гр. 25, 39
ЕЛХОВО гр. 187, 200, 223
ЕМИНЕ нос на Черно море 433
ЕН р. 240
ЕНИДЖЕ ВАРДАР /Сланица, дн. Яница/ гр. Южна Македония, Гърция 133, 203
ЕНИДЖЕ ВАРДАР КАЗА 124
ЕНИКЬОЙ с. Ксантийско, Беломорска Тракия, Гърция 187
ЕНОС гр. Югоизт. Тракия, Турция 210, 212, 223, 226, 309
ЕРИКЛЕР с. Югоиз. Тракия, Турция 191, 193, 195
ЕРКЕНЕ р. 209
ЕСКИДЖЕ ЧИФЛИК Чаталджанско, Източна Тракия, Турция 202
ЕСКИПОЛОС /дн. Йоунташ/ с. Лозенградско, Югоизт. Тракия, Турция 191, 193, 195
ЕТРОПОЛСКО 424
ЕЧМИЩЕ местност в Пирин пл. 140

Ж
ЖАБОКРЪТ с. Кюстендилско 139
ЖЕЛЕЗНИ ВРАТИ 318
ЖЕНЕВА гр. Швейцария 315, 396, 411

З
ЗАГОРИЧАНЕ /дн. Василиас/ с. Костурско, Южна Македония, Гърция 126
ЗАГРЕБ гр. Хърватска 348, 383, 463
ЗАЙЧАР гр. Сърбия 161, 162, 220
ЗАНОГА вр. 224
ЗАПАДНА МОРАВА /Сръбска Морава/ р. 251, 266
ЗАПАДНА ТРАКИЯ вж. Беломорска Тракия
ЗАПАДНИ ПОКРАЙНИНИ 428
ЗЛАТИЦА гр., дн. кв. на Средногорие 223, 473
ЗЛЕТОВО гр. Македония 216, 219
ЗЛЕТОВСКА р. 219
ЗЪРНЕВО /дн. Като Неврокопион/ с. Югоизт. Македония, Гърция 198

И
ИВАНОВА МОГИЛА вр. 220
ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ 107, 214, 335, 336, 353, 355, 367, 387, 399, 401, 406, 426
ИЗТОЧНА ТРАКИЯ 188, 191, 200, 203, 214, 218, 223–225, 228, 229, 231, 237, 238
ИЗТОЧНО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ 376
ИЛДЪЗ ТАБИЯ одрински форт 208
ИЛИНДЕН /Либяхово/ с. Гоцеделчевско 139
ИЛЛЕРИ ТАБИЯ чаталджански форт 202
ИМБРОС о-в в Бяло море 212
ИПЕК /дн. Печ/ гр. Метохия, Сърбия 203
ИСКЪРСКИ ПРОЛОМ/ПРОХОД 223, 425, 426
ИСТАНБУЛ вж. Цариград
ИТАЛИЯ 41, 89, 92, 93, 95, 105, 108, 117, 122, 173, 179, 184, 190, 211, 214, 240, 244, 247, 249, 293, 378, 414, 453
ИХТИМАН гр. 75
ИЧМЕ вж. Стефан Караджово

Й
ЙЕНА гр. Германия 348, 364, 395, 396

К
КАВАДАРЦИ гр. Македония 222
КАВАЛА гр. Югоизт. Македония, Гърция 111, 218, 226, 243, 251, 278
КАВАРНА гр. 27, 43
КАДЪБОАЗ проход в Зап. Стара планина 220
КАДЪ КЬОЙ /дн. Дикея/ гр. Беломорска Тракия, Гърция 191
КАЗАН гр. Русия 299
КАЗАНЛЪК гр. 24, 64, 305, 379, 471, 473, 483
КАЗАНЛЪШКА ОКОЛИЯ 68
КАЙМАКЧАЛАН вр. в Нидже пл. 276
КАЛА ТЕПЕ вр. в Дойранските височини 319
КАЛАФАТ гр. Румъния 280
КАЛИАКРА нос на Черно море 433
КАЛИМАНЦИ с. Кочанско, Македония 225
КАЛИНОВО /дн. Сутуянейка/ с. Южна Македония, Гърция 217
КАЛОФЕР гр. 473
КАМЕНО с. Бургаско 25
КАМИЛА вис. 318
КАНАДА 414
КАНАРИТЕ вр. 314, 315
КАРААГАЧ предградие на Одрин 196, 208, 250
КАРААГАЧДЕРЕ р. 194, 195
КАРАБАИР хребет в Югоизт. Тракия, Турция 208
КАРАЙ с. Югоизт. Тракия, Турция 198
КАРАВЕЛОВО с. Карловско 307
КАРАКАЯ хребет в Югоизт. Тракия, Турция 194
КАРА ОМУР вж. Смилец
КАРАПЕЛИТ с. Добричко 280
КАРАЮСУФ с. Югоизт. Тракия, Турция 191
КАРЛОВО гр. 25, 379, 473, 482
КАРЛОВСКА ОКОЛИЯ 68
КАРЛОВСКО 307
КАРЛСРУЕ гр. Германия 477
КАРНОБАТ гр. 51
КАРПАТИ пл. 102, 280
КАЧАНИК проход между Скопска Черна гора и Шар пл. 266, 267
КЕНАЛИ с. Битолско, Македония 278
КЕРЕМЕТЛИК с. Югоизт. Тракия, Турция 191
КЕСТЕНЛИК одрински форт 206
КЕШАНСКО 229
КИЕВ гр. Украйна 299, 369, 406
КИТКА издънка на пл. Лисец 216, 219, 220
КИЧЕВО гр. Македония 179, 184
КИЧЕВСКО 126
КЛИСЕЛИ с. /дн. гр. Св. Николе/ Македония 219
КНЯЖЕВАЦ гр. Тимошко, Сърбия 220
КНЯЖЕВО с. /дн. кв. на София/ 184, 324, 325, 339, 435
КНЯЖЕВО с. Кратовско, Македония 133
КОВЧАЗ с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 191
КОДЖАТАРЛЪ 191
КОЖУХ пл. 314
КОЗАНИ 203
КОЗЯК пл. 126
КОКАЛЯНЕ с. Софийско 402
КОЛКЬОЙ укрепление при Чаталджа 202
КОНСТАНТИНОПОЛ вж. Цариград
КОНЬОВИШКИ ВЪЗВИШЕНИЯ край София 324
КОНЯВСКА ПЛАНИНА 321
КОПРИВЩИЦА гр. 435, 473
КОРАБИЯ гр. Румъния 223
КОРФУ о-в 267
КОРЧА гр. Албания 202
КОСОВО/КОСОВО ПОЛЕ обл. Сърбия 259, 266, 267
КОСОВСКИ ВИЛАЕТ вж. Скопски вилает
КОСТАДИН вр. в Родопите 198
КОСТЕНЕЦ гр. 26
КОСТУР /дн. Кастория/ гр. Южна Македония, Гърция 275
КОСТУР КАЗА 124
КОСТУРСКО 126, 384
КОТЕЛ гр. 51, 305, 483
КОТЛЕНСКО 58
КОЧАНИ гр. Македония 145, 173, 203, 218
КОЧАНСКО 126
КОЧЕРИНОВО гр. 25

КОЧМАР с. Добричко 280
КРАВИЦА височина 318
КРАГУЕВАЦ гр. Сърбия 231
КРАКОВ гр. Полша 387
КРАНЕВО /Екрене/ с. Варненско 226
КРАТОВО гр. Македония 145, 213, 219
КРАТОВСКО 126, 133
КРЕСНА/КРЕСНЕНСКО ДЕФИЛЕ 203, 217–219, 223–225
КРИВА/КРИВОРЕЧНА ПАЛАНКА /Егри паланка/ гр. Македония 145, 179, 203, 213, 216, 219
КРИВОЛАК с. Велешко, Македония 216, 219, 266
КРИТ о-в 212
КРУПНИК с. Благоевградско 203, 223
КРУША /дн. Круса или Вертискос/ пл. 278
КРУШЕВО гр. Македония 179, 202, 212, 229, 307
КРЪСТИНА РАВНИНА местност в Македония 220
КРЬОЗО гр. Франция 94
КСАНТИ гр. Беломорска Тракия, Гърция 147, 198, 265
КУБАДИН с. Сев. Добруджа, Румъния 281, 282
КУКУШ /дн. Килкис/ гр. Южна Македония, Гърция 56, 133, 179, 217, 229, 314
КУЛА гр. 262
КУМАНОВО гр. Македония 116, 145, 177, 179, 202, 219, 262, 266
КУМАНОВСКО 126
КУРШУМЛИЯ гр. Моравско, Сърбия 266
КУЧКОВ КАМЪК 318
КУШТЕПЕ хребет Югоизт. Тракия, Турция 208
КЪРДЖАЛИ гр. 191, 198
КЮСТЕНДЖА /дн. Констанца/ гр. Сев. Добруджа, Румъния 156–161, 200, 281, 282, 294, 309, 431
КЮСТЕНДЖАНСКИ ОКРЪГ 158
КЮСТЕНДИЛ гр. 64, 99, 219, 220, 259, 262, 265, 298, 315, 321, 322, 324, 325, 327, 335, 348, 349, 351, 352, 379, 381, 401, 451, 473, 476, 477
КЮСТЕНДИЛСКА ОКОЛИЯ 68
КЮСТЕНДИЛСКИ ОКРЪГ 63, 74
КЮСТЕНДИЛСКО 58, 139

Л
ЛАЙПЦИГ гр. Германия 348, 364, 365, 378, 382, 384, 387, 396, 404, 411
ЛАХНА/ЛАХАНА с. Югоизт. Македония, Гърция 217
ЛЕБАНЕ гр. Моравско, Сърбия 266
ЛЕВСКИ гр. 99
ЛЕМНОС о-в 212
ЛЕРИН /дн. Флорина/ гр. Южна Македония, Гърция 202, 203, 275, 276
ЛЕРИН КАЗА 124
ЛЕСКОВАЦ гр. Сърбия 161, 162, 266
ЛЕШКО вр. във Власина пл. 262
ЛИБЯХОВО вж. Илинден
ЛИОН гр. Франция 419
ЛИТВА 241
ЛОВЕЧ гр. 305, 351, 432
ЛОЗАНА гр. Швейцария 438
ЛОЗЕНГРАД /дн. Къркларели/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 145, 187, 191, 193–195
ЛОЗЕНГРАД САНДЖАК 126
ЛОЗЕНГРАДСКА КРЕПОСТ 195
ЛОМ гр. 24, 25, 27, 33, 335, 401
ЛОНДОН 92, 104, 108, 111, 118, 121, 182, 202, 203, 206, 208, 369, 419
ЛУКОВИТСКО 79
ЛЪДЖАКЬОЙ вж. Баньово
ЛЪДЖЕНЕ с. /дн. кв. на Велинград/ 198
ЛЮБИМЕЦ гр. 223
ЛЮБЛЯНА гр. Словения 450
ЛЮЛЕБУРГАЗ гр. Югоизт. Тракия, Турция 194–196, 198, 200
ЛЮЛИН пл. 324, 325
ЛЯСКОВЕЦ гр. 483

М
МАДАРА с. Шуменско 381
МАЗУРСКИ ЕЗЕРА 240
МАКАЗА /Балкан Тореси/ проход в Южните Родопи 198
МАКЕДОНИЯ геогр. обл. 49, 56, 74, 81, 89–93, 100, 102, 104, 107, 108, 110, 111, 114, 116–118, 120–124, 126–128, 130, 132, 134–148, 151, 153, 154, 158, 163, 173, 176–183, 186–188, 202, 211–218, 222, 223, 225, 226, 228–231, 236, 244–247, 249, 251, 259, 260, 262, 265, 269, 288, 291, 309, 311–313, 335, 336, 357, 358, 371, 375, 381, 384, 387, 417, 428, 433, 438, 446, 449, 450, 467, 468, 473, 478, 482
МАЛА АЗИЯ 182, 200
МАЛА РУПА вр. в Кожух пл. 276, 278, 312, 314
МАЛЕШЕВСКО 134, 139
МАЛИ БОГДАН с. /дн. присъед. към Каравелово/ Карловско 307
МАЛКО ПРЕСПАНСКО ЕЗЕРО 276
МАЛКО ТЪРНОВО гр. 228
МАЛКОТЪРНОВСКО 74
МАЛКОЧ с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 191
МАЛО БУЧИНО с. Пернишко 325
МАЛЪК КОЗЯК вр. в Козяк пл. 318
МАЛЪК КУКУРУЗ височина 318
МАРИЦА р. 74, 188, 198, 207, 228, 249, 312, 378
МАРНА р. Франция 240, 245
МАСЛАК одрински форт 208
МАТОЧИНА /Факел/ с. Хасковско 191
МАЯ ДАГ /дн. Фанос/ с. Гюменджен-ско, Югоизт. Македония, Гърция 319
МЕДЖИДИЕ гр. Сев. Добруджа, Румъния 282
МЕЗДРА гр. 25, 33
МЕЛНИЦА /Дермен дере/ с. Елховско 191
МЕЛНИШКО 134
МЕРИЧЛЕРСКО 425
МЕРХАМЛЪ /дн. Пеплос/ с. Беломорска Тракия, Гърция 198
МЕСТА р. 74, 216, 226, 265, 267
МЕТОХИЯ обл. Сърбия 202
МЕХОМИЯ вж. Разлог
МЕХОМИЙСКО вж. Разложко
МИДИЯ /дн. Къйкьой/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 209, 212, 223, 226, 309
МИЗИЯ геогр. обл. 381, 387
МИЛАНО гр. Италия 463
МИХАЙЛОВО с. Старозагорско 239
МОДРА СТЕНА височина 220
МОЛДОВА 155, 159
МОНТАНА /Фердинанд/ гр. 215, 220, 223
МОРАВА р. 251, 259, 260, 265, 266
МОСКВА 299, 387
МОШИНО с., присъед. към Перник 325
МРАМОРНО МОРЕ 195, 200, 203, 206
МУСТАФА ПАША вж. Свиленград
МЪГЛЕНИЦА р. 275, 276
МЮНХЕН гр. Германия 406, 412, 417, 420, 442, 456, 460
МЮРЦЩЕГ с. Австрия 123

Н
НАДЕЖДА гара, дн. кв. на София 324
НАНСИ гр. Франция 437
НЕВА р. 299
НЕВРОКОП вж. Гоце Делчев
НЕВРОКОПСКО вж. Гоцеделчевско
НЕГОВАН с. Солунско, Южна Македония, Гърция 216
НЕГОТИНО гр. Македония 222
НЕГОТИНСКО 309
НЕЖИЛОВО с. Велешко Македония 142
НЕСЕБЪР гр. 381, 433, 477
НЕСТОРОВА скала вр. 314
НИГРИТА гр. Югоизт. Македония, Гърция 229
НИДЖЕ пл. 314
НИКОПОЛ гр. 27, 223, 305
НИКОПОЛСКА ОКОЛИЯ 215
НИЦА гр. Франция 406
НИШ гр. Сърбия 161, 162, 216, 220, 225, 259, 260, 262, 266, 267, 309
НИШАВА р. 161, 265
НОВА ЗАГОРА гр. 305, 471

НОВА СИЛИСТРА околия в Сев. Добруджа 155
НОВИ ПАЗАР гр. 235
НОВОПАЗАРСКИ САНДЖАК /Санджак/ 102, 106, 180, 187, 203
НОВО СЕЛО с. Русенско 305
НОВО СЕЛО с. Велешко, Македония 142
НОВОСЕЛЦИ вж. Елин Пелин
НОТР ДАМ ДЬО ЛОРЕТ гр. Франция 241

О
ОБРАЗЦОВ ЧИФЛИК дн. кв. на Русе 26, 339, 401, 420, 422
ОВЧА КУПЕЛ кв. на София 325
ОВЧАРОВО с. Харманлийско 381
ОВЧЕ ПОЛЕ обл. в Македония 262
ОВЧЕПОЛЦИ /Ферезлий/ с. Пазарджишко 305
ОГРАЖДЕН пл. 134
ОГУРЕЛИЦА вр. 220
ОДЕСА гр. Украйна 394, 401, 476
ОДРИН /дн. Едрине/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 110, 145, 187, 191, 192, 206, 208–211, 223, 225, 228, 250, 425, 450, 483
ОДРИН САНДЖАК 126, 433
ОДРИНСКА КРЕПОСТ 187, 188, 191, 198, 206–209
ОДРИНСКА ОБЛАСТ вж. Източна Тракия
ОДРИНСКА ТРАКИЯ 49, 56, 74, 81, 89, 90, 100, 104, 108, 117, 118, 120–124, 126, 128, 130, 132, 135–148, 151–154, 177, 178, 182, 187, 188, 191, 200, 203, 214, 218, 223–225, 228, 228, 231, 237, 238, 335, 336, 357, 358, 417, 438, 473, 478, 483
ОДРИНСКИ ВИЛАЕТ вж. Одринска Тракия
ОДРИНСКО вж. Одринска Тракия
ОРЕШЕ с. Велешко, Македония 142
ОРТАКЬОЙ /дн. Ивайловградско/ КАЗА 126
ОРФАНСКИ ЗАЛИВ в Бяло море 312
ОРХАНИЕ вж. Ботевград
ОРЯХОВО гр. 27, 223
ОРЯХОВСКО 79
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ /Турция/ 41, 74, 81, 83, 90, 92, 94, 102–108, 110, 111, 114–118, 120, 122, 123, 128, 131, 139, 141, 143, 144, 146, 151, 153, 154, 156, 158, 173, 176–184, 186–188, 190, 191, 200, 203, 208–214, 216, 223–226, 228–231, 237, 238, 240, 243, 249, 259, 260, 270, 272, 283, 286, 294, 296, 302, 309, 310, 312, 358, 376, 478
ОСОГОВСКА ПЛАНИНА 133
ОСТРА ЧУКА височина в Осоговската планина 220
ОСТРОВ гр. Сев. Добруджа, Румъния 155
ОСТРОВСКО ЕЗЕРО /дн. Вегоритис/ в Южна Македония, Гърция 275
ОХРИД гр. Македония 179, 184, 203, 212, 213, 229–231, 381, 430
ОХРИДСКО 230, 231
ОХРИДСКО ЕЗЕРО 179, 312, 320, 430

П
ПАВЛОВО кв. на София 325
ПАЗАРДЖИК гр. 64, 68, 473
ПАЗАРДЖИШКА ОКОЛИЯ 68
ПАЗАРДЖИШКО 305
ПАЛАНКА вж. Крива паланка
ПАЛАНСКА ОКОЛИЯ 142
ПАЛЕСТИНА 309
ПАНАГЮРИЩЕ гр. 25, 64, 367
ПАНАГЮРСКА ОКОЛИЯ 68
ПАНЧАРЕВО с. Софийско 324
ПАРАДЕЛИ /дн. Румена бука/ височини в Осоговската планина 223
ПАРАЧИН / Паракин гр. Моравско, Сърбия 262
ПАРИЖ 94, 108, 111, 118, 176, 198, 210, 212, 238, 312, 313, 378, 395, 396, 399, 400, 402, 404, 406, 417, 419, 442, 458, 460, 471, 477
ПАТАЛЕНИЦА с. Пазарджишко 305
ПАТАРИЦА / Патерица вр. в Доганица пл. 226, 265
ПАШМАКЛИ вж. Смолян
ПЕЗАРО гр. Италия 463
ПЕЛИСТЕР пл. 202
ПЕРЛОВСКА р. 471
ПЕРНИК гр. 26, 51, 324, 325
ПЕРНИШКО 68, 232
ПЕРУЩИЦА гр. 381
ПЕТЕРБУРГ вж. Санкт Петербург
ПЕТЕРНИК/ПЕТЪРНИК вр. в Кожух пл. 314, 318
ПЕТРА с. Югоизт. Тракия, Турция 191, 193, 195
ПЕТРИЧ гр. 216
ПЕТРИЧКО 74, 134
ПЕТРОГРАД вж. Санкт Петербург
ПЕТРОХАНСКИ ПРОХОД в Стара Планина 223
ПЕХЧЕВО гр. Македония 203, 224, 321
ПЕХЧЕВСКО 307
ПЕЩЕРА гр. 51, 305, 473
ПЕЩЕРСКА ОКОЛИЯ 68
ПИРДОП гр., дн. кв. на Средногорие 223, 381
ПИРИН пл. 134, 140, 226
ПИРИНСКИ КРАЙ 53, 237
ПИРОТ гр. Сърбия 161, 162, 216, 220, 401
ПЛАЧКОВЦИ гр. 99
ПЛЕВЕН гр. 25, 26, 29, 64, 68, 83, 265, 379, 402, 420, 422, 473, 477
ПЛЕВЕНСКА ОКОЛИЯ 68
ПЛЕВЕНСКИ ОКРЪГ 74
ПЛЕВЕНСКО 58, 79, 232, 305, 424
ПЛЕВЛЯ гр. Черна гора, 203
ПЛЕС /дн. Пчшина/ гр. Полша 251
ПЛИСКА гр. 379
ПЛОВДИВ гр. 25, 26, 51, 64, 65, 67, 68, 75, 76, 99, 232, 270, 297, 305, 336, 339, 346, 348, 349, 351, 352, 354, 355, 363, 368, 376–378, 401, 402, 406, 412, 434, 444, 450, 462, 467, 471, 474, 476, 479, 481
ПЛОВДИВСКИ ОКРЪГ 63, 69, 74, 114
ПЛОВДИВСКО 58, 59, 305
ПОДГОРИЦА гр. Черна гора, 188
ПОЛКОВНИК СЕРАФИМОВО / Алами дере/ с. Смолянско 198
ПОЛША 241
ПОМЕНОВО с. Велешко, Македония 142
ПОМОРАВИЕ обл. Сърбия 110, 161–163
ПОМОРИЕ /Анхиало/ гр. 43, 51, 433
ПОРЕЧИЕ/ПОРЕЧЕ обл. Кичевско, Македония 126, 132
ПОРТОЛАГОС /дн. Балустра/ залив на Бяло море, Беломорска Тракия, Гърция 218, 239
ПОТСДАМ гр., Германия 404, 406
ПРАГА 376, 377, 387, 411, 426, 463
ПРЕВЕЗА гр. Епир, Гърция 203
ПРЕДЕЛА седловина между Рила и Пирин 223, 224
ПРЕСЛАВ вж. Велики Преслав
ПРЕСПАНСКО ЕЗЕРО 312, 320
ПРИЗРЕН гр. Косово и Метохия, Сърбия 268
ПРИЗРЕНСКИ САНДЖАК 176
ПРИЛЕП гр. Македония 179, 184, 213, 314, 320
ПРИЛЕП КАЗА 126
ПРИЛЕПСКО 132
ПРИМОРСКО с. 433
ПРИЩИНА гр. Косово и Метохия, Сърбия 266, 268
ПРОДАНОВА ВИСОЧИНА вр. 314
ПРОКУПЛЕ гр. Моравско, Сърбия 162, 266
ПРОЛИВИ вж. Босфор и Дарданели
ПРУСИЯ 240
ПУРАЛИЯ с. Югоизт. Тракия, Турция 196
ПЧИНЯ р. 176
ПЪТЕЛЕ /дн. Агиос Пантелеймон/ с. Леринско, Южна Македония, Гърция 276

Р
РАДОВИШ гр. Македония 218
РАДОВИШКО 134, 307
РАДОМИР гр. 51, 320–325, 327
РАЗГРАД гр. 64, 68, 265, 381
РАЗГРАДСКО 378, 411

РАЗЛОГ /Мехомия/ гр. 198, 365
РАЗЛОЖКО /Мехомийско/ 74, 134, 218, 223
РАКИТОВО гр. 198
РАКЛИЦА с. Лозенградско, Югоизт. Тракия, Турция 194
РАСОВО гр. Сев. Добруджа, Румъния 282
РЕВАЛ вж. Талин
РЕЗОВСКА р. 228
РЕКА ДЕВНЯ вж. Девня
РЕСЕН гр. Македония 202, 203
РИЛСКИ МАНАСТИР „СВ. ИВАН РИЛСКИ“ 135, 372, 477
РИМ 92, 104, 111, 190, 369, 371, 396, 401, 458
РОДОПИ пл. 106, 179, 198, 228, 234, 307, 375, 411
РОДОПСКА ОБЛАСТ/КРАЙ 53, 237, 305
РОДОСТО /дн. Текирдаг/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 209
РОСОВИТИ КАМЪК вр. 220
РОШАВАТА височина в Паяк пл. 313
РУЙЧЕТА височина 315
РУМЪНИЯ 57, 110, 111, 122, 128, 156–158, 160, 161, 177–180, 183, 191, 211, 213, 214, 216, 223, 225, 226, 228, 231, 237, 238, 243, 244, 246, 247, 251, 259, 260, 268, 274, 275, 278–281, 284, 288, 291, 308, 309, 401, 430, 478, 482, 483
РУПЕЛ /дн. Клиди/ с. Югоизт. Македония, Гърция 203, 274
РУПЕЛСКО ДЕФИЛЕ 203, 274
РУСЕ гр. 24–26, 38, 43, 51, 58, 64, 65, 67, 68, 75, 76, 104, 114, 183, 226, 232, 265, 335, 349, 351, 362, 363, 377, 378, 433, 474, 476, 479, 481
РУСЕНСКИ ЛОМ р. 381
РУСЕНСКИ ОКРЪГ 63, 74
РУСЕНСКО 281, 305, 411, 424
РУСИНОВО с. Малешевско, Македония 139
РУСИЯ 57, 89–93, 95, 104, 106–108, 110, 111, 117, 120, 122–124, 156, 158, 161, 173, 176, 177, 179, 184, 185, 188, 190, 200, 212–214, 223, 225, 226, 228, 236–238, 240, 241, 243, 244, 246, 248, 249, 265, 274, 283, 286, 288, 290–292, 295–299, 302–304, 306–308, 327, 355, 356, 360, 362, 366, 368, 373, 394, 400, 407, 414, 432, 456, 463, 476
РЯХОВО с. Русенско 281

С

САВА р. 265
САДОВО гр. 26, 339, 401, 420–423
САМАРА гр. Русия 299
САМОКОВ гр. 22, 51, 64, 305, 424
САМОКОВСКА ОКОЛИЯ 68
САМОКОВСКО ПОЛЕ 218, 424
САМОТРАКИ о-в 212
САМУРДЖЛИ с. Югоизт. Тракия, Турция 191
САН ДЖОВАНИ ДИ МЕДУА /дн. Шънгини/ гр. Албания 184
САНДАНСКИ /Св. Врач/ гр. 327
САНДЖАК вж. Новопазарски санджак
САНКТ ПЕТЕРБУРГ /Петербург, Петроград/ гр. в Русия 89, 102–104, 106–108, 110, 111, 118, 173, 179, 183, 190, 211–213, 243, 299, 302, 303, 363, 395
САРАЕВО гр. Босна и Херцеговина 238, 240
САРАНДАПОРО/САРАНДРАПОРО проход в Епир 203
САТИКЬОЙ с. Югоизт. Тракия, Турция 196
САТОВЧА с. Благоевградско 198
САУДЖАКДЕРЕ р. 195, 196
САЩ 33, 226, 292–294, 302, 309, 327, 404, 414
СБОРСКО /дн. Лавкотон/ с. Мъгленско, Южна Македония, Гърция 276
СВЕТИ ВРАЧ вж. Сандански
СВ. НИКОЛА връх 220
СВИЛЕНГРАД /Мустафа паша/ гр. 56, 145, 191, 223, 228
СВИЛЕНГРАДСКО 74
СВРАЧАР местност 324
СВИЩОВ гр. 27, 99, 282, 283, 339, 362, 368, 417, 479, 483
СВИЩОВСКА ОКОЛИЯ 33, 215
СЕВЕРНА ДОБРУДЖА 154–159, 161, 282, 294, 308, 309
СЕВЛИЕВО гр. 64, 479
СЕВЛИЕВСКА ОКОЛИЯ 68
СЕВЛИЕВСКО 57
СЕЛИОЛУ /дн. Сюлеулу/ с. Лозенградско, Югоизт. Тракия, Турция 191, 192, 195
СЕЛФИДЖЕНСКИ САНДЖАК 123
СЕН ЛУИ гр. Франция 458
СЕНГЕЛОВСКА ПЛАНИНА /Ченгелдаг/ пл. 274
СЕРЕС вж. Сяр
СЕРЕТ р. 283, 297, 298, 307
СЕРСКИ САНДЖАК 123, 148
СИЛИСТРА гр. 27, 64, 158, 211, 214, 280, 281
СИЛИСТРЕНСКА ОКОЛИЯ 68
СИМЕОНОВГРАД /Търново Сеймен/ гр. 187
СИМИТЛИ гр. 223
СКАЛИСТА ВИСОЧИНА в Нидже пл. 314
СКОПИЕ 143, 145, 147, 163, 177, 179, 202, 213, 214, 229, 259, 262, 266, 314, 320, 432, 450
СКОПО /дн. Юскюп дере/ с. Лозенградско, Югоизт. Тракия, Турция 194
СКОПСКА ЧЕРНА ГОРА пл. 126, 266
СКОПСКИ /Косовски/ ВИЛАЕТ 123, 149, 152, 184
СКОПСКИ /Косовски/ САНДЖАК 123, 148, 176
СКОПСКО 126
СКОЧИВИР с. Битолско, Македония 278
СКРИПКА БАИР 191
СЛАВЯНКА /Алиботуш/ пл. 274
СЛАТИНА с. Карловско 307
СЛИВЕН гр. 25, 64, 68, 297, 305, 336, 339, 346, 349, 377–379, 464, 473
СЛИВЕНСКО 425
СМИЛЕЦ /Кара Омур/ с. Силистренско 281
СМИЛОВЦИ с. Велешко, Македония 142
СМОЛЯН /Пашмакли/ гр. 198, 265
СОЗОПОЛ гр. 27, 433
СОКОЛ вр. в Нидже пл. 276, 314, 315
СОЛУН гр. 102, 110, 111, 123, 133, 139, 142–147, 151, 153, 154, 187, 203, 213, 216, 229, 259, 265, 267, 268, 274, 320, 321, 325, 327, 430, 449–451
СОЛУН КАЗА 124, 146, 177
СОЛУНСКИ ВИЛАЕТ 123, 152
СОЛУНСКИ САНДЖАК 123, 148
СОМА р. 283
СОМОВИТ гр. 27
СОПОТ гр. 435, 473
СОФИЯ 24–26, 38, 43, 44, 51, 58, 64, 65, 67, 68, 75, 76, 82, 91, 92, 96, 103–106, 109, 110, 117, 118, 128, 130, 133, 135, 139, 140, 147, 173, 176–179, 181–183, 208, 209, 212, 215, 216, 218, 223, 225, 231, 232, 238, 239, 244, 246, 247, 249, 250, 259, 262, 265, 270, 290, 293, 297, 304–306, 309, 321–325, 327, 328, 335, 339, 340, 342, 348, 349, 351–353, 355, 359, 363, 367, 368, 376, 378–381, 387, 391, 397, 400–402, 406–408, 411, 412, 416, 418–420, 422, 424, 427, 430, 433–435, 444–446, 458, 462, 471, 473, 474, 476, 477, 481, 483
СОФИЙСКА ОБЛАСТ 411
СОФИЙСКИ ОКРЪГ 63, 74
СОФИЙСКО 63, 223, 232, 378
СРЕДНА ГОРА пл. 307, 425
СРЕДНОГОРИЕ обл. 305, 381
СРЪБСКА МОРАВА вж. Западна Морава
СТАНИМАКА вж. Асеновград
СТАНИМАШКА ОКОЛИЯ вж. Асеновградска околия
СТАРА ЗАГОРА гр. 26, 43, 64, 68, 83, 191, 336, 348, 351, 368, 379, 451, 471, 480
СТАРА ПЛАНИНА /Балкан/ пл. 58, 59, 220, 259, 305, 321, 366, 376, 381, 424–426, 430

СТАРОПЛАНИНСКИ /Балкански/ ПРОХОДИ 426
СТАРА СЪРБИЯ /обл. Косово и Метохия/ 184
СТАРОЗАГОРСКА ОКОЛИЯ 68
СТАРОЗАГОРСКИ ОКРЪГ 63, 74
СТЕФАН КАРАДЖЕВО /Ичме/ с. Елховско 191
СТОКХОЛМ 290
СТРАНДЖА пл. 187, 196, 198, 228, 305, 381
СТРАЦИН с. и височина в Македония 203
СТРЕШЕР пл. и вр. 220, 262
СТРУГА гр. Македония 179
СТРУЖКО 230, 231
СТРУМА р. 179, 203, 216, 217, 219, 223, 224, 226, 265, 278, 312, 314, 319, 320, 325, 432
СТРУМИЦА гр. Македония 179, 203, 215, 216, 224–226, 259, 314, 319
СТРУМИЦА КАЗА 124
СТРУМИШКИ ОКРЪГ 74
СТРУМИШКО 74, 146
СУРДУЛИЦА гр. Сърбия 161
СЪРБИЯ 69, 92, 93, 110, 116, 117, 122, 126, 161–163, 173, 176–184, 187, 188, 190, 193, 208, 209, 211–216, 222, 225, 226, 229–231, 236, 237, 240, 243, 245–247, 249–251, 259, 260, 265–268, 274, 280, 290, 291, 296, 309, 401
СЪРНЕНА ГОРА изт. дял на Средна гора 425
СЯР /Серес/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 111, 179, 198, 211, 216, 218, 278
СЯР КАЗА 124, 142
СЯРСКО ПОЛЕ 134, 146, 278, 314

Т
ТАЛИН /Ревал/ 102, 141
ТАСОС о-в 212
ТАСТЕПЕ вр. 191
ТАХИНО ез. 216
ТАШАВЛУ ез. 282
ТАШЛЪМЮСЕЛИМ с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 192
ТАШТАБИЯ одрински форт 206
ТЕКЕ с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 191
ТЕМЕЛКОВО /Батановци/ гр. 25
ТЕНЕДОС о-в 212
ТЕТЕВЕН гр. 473
ТЕТОВО гр. Македония 145, 179
ТИКВЕШ/ТИКВЕШКО обл. в Македония 133, 222
ТИМОК р. 220, 265
ТИМОШКО 161–163
ТОП ЙОЛУ одрински форт 208
ТОПОЛЕЦ хребет 318
ТОПРАК ХИСАР с. Сев. Добруджа, Румъния 282
ТОРИНО гр. Италия 460
ТРАКИЯ геогр. обл. 142, 381, 387, 411, 450
ТРАНСИЛВАНИЯ обл. Румъния и Унгария 155, 280, 309
ТРАПЕЗИЦА хълм във Велико Търново 380
ТРЕБЕНИЩЕ с. Охридско, Македония 381
ТРЕВНЕНСКО 58, 411
ТРЕСЪК вр. 220
ТРИПОЛИТАНИЯ ист. обл. в Либия 117, 176, 186
ТРОЯН гр. 473
ТРОЯНСКО 58
ТРЪН гр. 262
ТРЪНСКА ОКОЛИЯ 68
ТРЪСТЕНИК гр. 307
ТРЯВНА гр. 99, 473
ТУЛУЗА гр. Франция 405
ТУЛЧА гр. в Сев. Добруджа, Румъния 158–161
ТУЛЧАНСКИ ОКРЪГ 158
ТУНДЖА р. 187, 188, 207, 208, 228, 249
ТУРКБЕЙ с. Югоизт. Тракия, Турция 195
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ гр. Румъния 223
ТУРЦИЯ вж. Османска империя
ТУТРАКАН гр. 27, 226, 280, 281
ТУТРАКАНСКА ОКОЛИЯ 33
ТЪМРЪШКИ КЛИН в Родопа пл. 198
ТЪРНОВО вж. Велико Търново
ТЪРНОВО СЕЙМЕН /вж. Симеоновград
ТЪРНОВСКА ОКОЛИЯ вж. Великотърновска околия
ТЪРНОВСКИ ОКРЪГ вж. Великотърновски окръг
ТЪРНОВСКО вж. Великотърновско
ТЮБИНГЕН гр. Германия 396

У
УДОВО с. Дойранско, Македония 216, 219
УЗУНБАИР вр. 191
УМАНКЬОЙ 191
УНГАРИЯ 260

Ф
ФЕРДИНАНД вж. Монтана
ФЕРЕЗЛИЙ вж. Овчеполци
ФИКЕЛ вж. Маточина
ФРАНЦИЯ 41, 79, 89, 90, 92–95, 104, 106, 108, 116, 117, 122, 173, 176, 184, 185, 212, 214, 223, 226, 228, 238, 240, 241, 243, 244, 265, 284, 292, 293, 309, 398, 402, 417, 425, 438, 442, 474

Х
ХАВСА гр. Югоизт. Тракия, Турция 187
ХАГА 93, 327
ХАДЖИКЬОЙ с. Свиленградско /дн. заличено/ 191
ХАЙДЕЛБЕРГ гр. Германия 378, 406
ХАЛКИДИЧЕСКИ п-в 123, 126
ХАМБУРГ гр. Германия 420
ХАРКОВ гр. Украйна 299, 342
ХАРМАНЛИ гр. 187, 473
ХАСКОВО гр. 64, 68, 187, 229, 239
ХАСКОВСКА ОКОЛИЯ 68
ХЕРЦЕГОВИНА 102–104, 107, 108, 148, 158, 163
ХИСАР средновек. крепост 381

Ц
ЦАРЕВЕЦ хълм във Велико Търново 104
ЦАРЕВО СЕЛО /дн. Делчево/ гр. Македония 203, 219, 321
ЦАРЕВСКО 74
ЦАРИБРОД /дн. Димитровград/ гр. Сърбия 262
ЦАРИГРАД /Константинопол, Истанбул/ гр. 90, 100, 102, 104–106, 108–110, 117, 142, 143, 152, 186, 193–196, 200–203, 206, 226, 228, 231, 238, 243, 348, 379, 381, 426
ЦАРИГРАДСКИ П В 200
ЦАРИГРАДСКИ САНДЖАК 152
ЦЕТИНЕ гр. Черна гора 182, 183, 209
ЦЪРКВА с. Пернишко, дн. кв. на Перник 325
ЦЪРКВИЩЕ ист. селище 381
ЦЪРНИ ВРЪХ вр. 220
ЦЪРНООК вр. 219
ЦЮРИХ гр. Швейцария 420

Ч
ЧАМКОРИЯ вж. Боровец
ЧАНГОРА /ЧЕНГОРА с. Югоизт. Тракия, Турция 195, 196
ЧАТАЛДЖА гр. Югоизт. Тракия, Турция 196, 200, 202, 206, 213, 214
ЧАЯЛИ/ЧАЛИ МАХЛЕ с. Сярско, Югоизт. Македония, Гърция 216
ЧЕГАН вр. 275, 276
ЧЕНГЕЛДАГ вж. Сенгеловска планина
ЧЕПЕЛАРЕ гр. 198
ЧЕРВЕН средновек. град, дн. с. Русенско 381
ЧЕРНА р. 266, 276, 278, 288, 307, 312, 320
ЧЕРНА ВОДА гр. Сев. Добруджа, Румъния 156, 281, 282, 309, 430
ЧЕРНА ГОРА 92, 111, 116, 117, 122, 176, 182–184, 188, 208, 209, 211, 213, 214, 226, 259, 267, 290
ЧЕРНО МОРЕ 27, 212, 226, 345
ЧЕРНОМОРИЕ198, 228, 433
ЧЕХИЯ 188
ЧЕХОСЛОВАКИЯ 423
ЧИРПАН гр. 64, 99
ЧОРЛУ гр. Югоизт. Тракия, Турция 196, 198

Ш
ШАБЛА гр. 307
ШАМПАН обл. Франция 241
ШАР п.л. 179, 266
ШАРКЬОЙ /Индже Бурне/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 206
ШВЕЙЦАРИЯ 33, 69, 417
ШЕЙНОВЕЦ височина 318
ШИПКА гр. 476
ШИПКОВИЦА вр. 220
ШИРОКА ЛЪКА гр. 265
ШКОДРА /Скутари/ гр. Албания 187, 203, 206, 208–211
ШКОДРЕНСКА КРЕПОСТ 208
ШКОДРЕНСКИ ВИЛАЕТ 184
ШКУМБА р. 267, 312, 314
ШУМЕН гр. 24, 26, 43, 58, 64, 65, 68, 226, 265, 335, 351, 353, 368, 379, 473, 483
ШУМЕНСКА ОКОЛИЯ 68
ШУМЕНСКИ ОКРЪГ 63, 74
ШУМЕНСКО 378

Щ
ЩИП гр. Македония 114, 145, 151, 173, 179, 203, 216, 218, 266
ЩИПСКИ ОКРЪГ 226
ЩИТ /Юскюдар/ с. Свиленградско 191

Ю
ЮЖНА СЪРБИЯ вж. Вардарска Македония
ЮСКЮДАР вж. Щит

Я
ЯМБОЛ гр. 25, 26, 64, 83, 187, 305
ЯМБОЛСКА ОКОЛИЯ 68
ЯНА вр. 220
ЯНИНА гр. Епир, Гърция 187, 202, 203, 206, 208
ЯПОНИЯ 123
ЯРЕБИЧНА вр. 288, 307
ЯХЛАРЕ вж. Драгомир

КАРТИ

Карта на Битолския въстанически окръг. Опожарявания и опустошения от турската войска и башибозук по време на Илинденско-Преображенското въстание. Съставил Н. Наумов, С., 1903 г., с. 119

Етнографска карта на Македония. Съставена от Картографска секция при щаба на армията, 1904 г., с. 124–125

Карта на България според Букурещкия мирен договор, 1913. Димитър Ризов. Българите и техните исторически, етнографически и политически граници /атлас/, Берлин, 1917 г., с. 227

Участието на България в Първата световна война /1915–1918/. Български военен атлас, С., 1979 г., с. 316–317

БИБЛИОГРАФИЯ

ИЗВОРИ

Австрийски документи за историјата на македонскиот народ. 1905–1906. Т. 1. Прев., ред. и комент. Д. Зографски. Скопје, 1977. 204 с.

АНДРЕЕВ, Д. Спомени за Георги Кирков – Майстора. Сб. Състав. ... С., 1965. 384 с.

Аустро-Угарска и Србије. 1903–1918. Документи из Бечких архива. Т. 1. 1903; 2. 1904. Собр. и уред. А. Раденић. Београд, 1973.

БАЖДАРОВ, Г. Как Македония се наложи на дипломатите. – *Мк*, 1, 1922, № 3, 7–18.
Писма на фр. и англ. дипломати, 1902–1908.

БАКАЛОВ, Г. Избрани произведения в четири тома. Т. 4. Публицистика. Ред. Ж. Натан. С., 1964. 432 с.

Балканската война през погледа на един французин. Сб. документи. Състав. С. Славова и Ц. Дойнова. С., 1977. 284 с.
Част от докладите на майор Матарел, фр. воен. аташе в София, май 1912 – апр. 1913.

Балканската война или Руската оранжева книга. Дипломатически документи, изд. от Рус. външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостров – авг. 1912 г. – юли 1913 г. С., 1914. 196, XVI с.

БАРБАР, О. Спомени от войните 1912/13 г. и 1915/18 г. Ч. 1. Спомени от балканската война 1912/1913 г.; Ч. 2. Спомени от Световната война – 1915–1918 г. – *ВИС*, 4, 1930/1931, № 5–6, 1–532.

БЕЛСТОЙНЕВА, Д. и Г. МИХАЙЛОВ. Първата комуна 13.VI.1910–12.II.1912. Сб. документи по случай 60 г. юбилей на Първата Самоковска комуна. С., 1970. 64 с.

БИЛЯРСКИ, Ц. Документи на Българската народна Македоно-Одринска революционна организация от 1910 г. – *В*, 1986, № 5, 71–80.

БИЛЯРСКИ, Ц. и И. ПАСКОВ. Документи за миналото на Охрид и Охридската каза /1898–1909/. – *ИИИ*, 25, 1981, 268–326.

БИЛЯРСКИ, Ц. Проектоправилниците на Вътрешната тайна Македоно-Одринска революционна организация, съставени и обсъдени на Прилепския конгрес през 1904 г. – *ВИС*, 1982, № 4, 83–120.

БЛАГОЕВ, Д. Сборник от документи 1875–1924 г. Състав.: Е. Диловска, В. Паскалева, П. Раденкова и К. Шарова. Под ред. на Х. Христов. С., 1956. 430 с.

БЛАГОЕВ, Д. Съчинения. Т. 8. ноем. 1902 – септ. 1903. С., 1958. 613 с.
Т. 10. апр. 1905 – юни 1906. С., 1959. 532 с.
Т. 16. ноем. 1912 – 1914. С., 1961. 546 с.

БЪКСТОН, Н. и Ч. БЪКСТОН. Мисия на Балканите. Състав, предг. и комент. И. Илчев, С., 1987.

България в Австро-Унгарските дипломатически документи 1879–1885. Т. 1. Ред. кол.: Ц. Тодорова, Е. Стателова, Р. Попов. С., 1993. 256 с.

Българска военна история. В три тома. Подбрани извори и документи. Под ред. на Х. Христов. Т. 2. 1877–1913. Т. 3. 1914–1944. С., 1984–1986. 730 с.; 756 с.

Българската армия в Световната война. 1915–1918 г. Т. 1–9. С., 1936–1946.
1. Няма сведения.
2. Войната срещу Сърбия през 1915 г. Настъплението на I армия през границата от 1-и до 14-и октомври. 1936. XVI, 931 с.
3. Войната срещу Сърбия през 1915 г. Настъпление на II армия в Македония. 1938. XII, 1163 с.
4. Войната срещу Сърбия през 1915 г. Настъплението на I армия към долината на р. Морава и това на северната група от II армия към Лясковац и Прищина от 22 до 31 октомври. 1940. XVI, 1032 с.
5. Косова операция. 1946. XIV, 747 с.
6. Няма сведения.
7. Действията на Тракийския операционен център от първото примирие до края на войната. Кн. 1–2. 1933. X, 603, 2 с.
8. Войната срещу Румъния през 1916 г. Подготовката на войната и Тутраканската операция. 1939. XII, 799 с.
9. Настъплението на III армия в Добруджа. 1943. X, 924 с.

ВАСИЛЬОВ, Т. Моят дневник. Състав.: Р. Радкова и Ц. Величкова. Предг. Р. Радкова. С., 1994. 129 с.

Войната между България и Турция. 1912–1913. Т. 1–7. С., 1928–1937.
1. Подготовка на войната. 1937. XII, 583 с.
2. Лозенградската операция. 1928. XIII, 696 с.
3. Сражението на Люлебургас – Бунар-Хисар. 1931. XII, 675 с.

4. Сражението при Чаталджа. 1932. XII, 705 с.

5. Операциите около Одринската крепост. Кн. 1–2. 1930. XVI, 638 с.; 639–1193 с.

6. Действията на Западния операционен театър. 1935. X, 273 с.

7. Действията на Тракийския операционен театър от първото примирие до края на войната. 1933. X, 606 с.

Войнишкото въстание 1918. Сб. от документи и спомени. С., 1968. 386 с.

Състав.: Д. Тишев, С. Желев, К. Кожухаров, В. Дамянов, П. Панайотов и И. Драев.

ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К. Писма на Константин Иречек до Иван Ев. Гешов. [1889–1907]. – *ИНБ „КМ“*, 12, 1972, 187–198.

ГАНЕВ, Т. Българо-румънски научни и културни връзки. 1869–1944. Документи. Отг. ред. П. Динеков. С., 1973. 351 с.

ГЕОРГИЕВ, В. и С. ТРИФОНОВ. Гръцката и сръбската пропаганди в Македония. Края на XIX – началото на XX век. Нови документи. Състав. ... С., 1995. 552 с.

ГЕОРГИЕВ, В. и С. ТРИФОНОВ. История на българите 1878–1944 в документи. Т. 1. 1878–1912. Ч. 1. Възстановяване и развитие на Българската държава. С., 1995. 632 с.; Ч. 2. Българите в Македония, Тракия и Добруджа. С., 1996. 624 с.

ГЕОРГИЕВ, В. и С. ТРИФОНОВ. Македония и Тракия в борбата за свобода. Края на XIX – началото на XX век. Нови документи. Състав. ... С., 1996. 816 с.

ГЕОРГИЕВ, В. и С. ТРИФОНОВ. Покръстването на българите мохамедани 1912–1913. Документи. Състав. ... С., 1995. 512 с.

ГЕШОВ, И. Балканският съюз. Спомени и документи. С., 1915. III, 98 с.

ГЕШОВ, И. Престъпното безумие и анкетата по него. Факти и документи. С., 1914. 144 с.

ГЕШОВ, И. След двете катастрофи. Поуки из близкото минало след 1913. – *Съвр*, 1, 1921/1922, № 7–8, 383–406.

ГЕШОВ, И. Лична кореспонденция. Състав.: Р. Попов и В. Танкова. С., 1994. 317 с.

ГИНЧЕВ, Г. Чужденците в българската армия през Балканската война 1912–1913 г. – *ВИС*, 1982, № 4, 140–151.

ДАМЯНОВ, С. Френски дипломатически документи за финансовите връзки на България с Франция в края на XIX и началото на XX в. – *ИДА*, 14, 1968, 279–309.

ДАМЯНОВА. В. Бележник-дневник на Райко Даскалов /22 авг. – 6 ноем. 1918 г./. – *ИДА*, 16, 1968, 239–251.

ДАНЕВ, С. Мемоари. Състав. и ред.: Е. Стателова и К. Гергинов. С., 1992. 290 с.

ДИМИТРОВ, Г. Съчинения. Т. 4. Септ. 1912 – юни 1914. С., 1983. 621 с.

Дипломатическая подготовка Балканской войны. 1912. Предисл. А. Л. Попова. – *КА*, 1925, № 1, 3–48; № 2, 3–31; 1926, № 2, 1–29; № 3, 3–24.

Дипломатическите документи по намесата на България в Европейската война. Т. 1–2. С., 1920–1921.

1. 1913–1915 г. 1920. 2, 751 с.

2. 1915–1918 г. /до Примирието/. 1921. 1094 с.

Дневник Министерства иностранных дел за 1915–1916 гг. Подгот. А. Л. Попов. – *КА*, 1928, № 6, 3–50; 1929, № 1, 3–87.

Дневници на Обикновеното народно събрание. Стеногр. протоколи. Събр. XIII–XVII. С., 1903–1931.

Договор за мир между България, Германия, Австро-Унгария и Турция от една страна и Румъния от друга. С., 1918. 4, 14, 15 с.

Парал. текст на рум. ез.

Договор за мир между България, Гърция, Черна Гора, Румъния и Сърбия [подписан в Букурещ]. С., 1913. 17 с.

Загл. и парал. текст и на фр. ез.

Доклад на парламентарната изпитателна комисия. Назначена с решението на XVII обикновено народно събрание в I-та му извънредна сесия в заседанието от 10 май 1914 г. за анкетиране кабинетите на Ив. Ев. Гешов и д-р Ст. Данев по цялото им управление – вкл. подготовката и воденето на войната. Т. 1–4. С., 1918–1919.

1. Войната, дипломатическата ѝ подготовка и дипломатически преговори. 1918. 1208 с. Прил. Протоколи на разпити. 1918.

2. Бойната готовност на армията, санитарната част и главното тилово управление. 1918. 472 с. Прил. Протоколи на разпити. 1919. 314 с.

3. Търговия и доставки. 1919. 112 с. Прил. Протоколи на разпити. 1919. 143 с.

4. Реквизициите. 1918. 34 с.

Доклад на Парламентарната изпитателна комисия по управлението на страната през периода от 21 юни 1918 до 18 окт. същата година относно делата на бившите министри от кабинета на Ал. Малинов. С., 1923. 260 с. XX с. прил.

Документи за българската история. Т. 4. Документи из турските държавни архиви /1564–1909/. Ч. 2. 1863–1909. Подбор и прев. П. Дорев. С., 1942. XLI, 308 с.

Документи по железничарската стачка и поуката от нея. – *НВр*, 11, 1907, № 3, 170–179. Подп.: С. F.; № 4, 238–252; № 5–6, 358–367.

Документи за българската просвета и култура в Скопската епархия /1908–1912/. – *ИИИ*, 29, 1986, 217–309.

Авт.: А. Стойчев, И. Бурилкова, К. Донова, Н. Грозева

Документи за историята на Българското книжовно дружество. Т. 2–3. С., 1966–1974.

2. 1878–1911. Състав.: И. Снегаров, П. Миятев, Д. Велева, Д. Върблянска и Л. Костадинова. 1966. 358 с.

3. Документи за историята на Българската академия на науките. 1911–1944. Състав.: П. Миятев, Д. Коен, Ц. Антова, Б. Димитрова. Под ред. Х. Христов. 1974. 358 с.

Документи по обявяване независимостта на България – 1908 г. Из тайния кабинет на княз Фердинанд. Състав.: Ц. Тодорова и Е. Стателова. С., 1968. 239 с.

Документи за революционната дейност на българските войници през Първата световна война. – *ВИС*, 1968, № 4, 87–97.

Документи о спољној политици краљевине Србије. 1903–1914. Књ. 6–7. Уред. В. Чубриловић. Београд, 1980–1981.

6. Приред. Д. Лукаћ.

Св. 1. 1/14 јан. – 31 март/13 апр. 1913. 1981. 564 с.

Св. 2. 1/14 апр. – 30 јуни/13 јули 1913. 1981. 682 с.

7. Приред. В. Дедијер и Ж. Анић.

Св. 1. 1/14 јан.– 30 апр. – 13 мај 1914. 1980. 827 с.

Св. 2. 1/14 мај – 22 јули – 4 авг. 1914. 1980. 855 с.

Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г. М., 1957. 771 с.

ДОРЕВ, П. Външна политика и причини на нашите катастрофи. Спомени, факти и документи. Македонският и Тракийският въпрос. Безумието ни в Европейската война. Генезис и развой на Югославянския въпрос. С., 1924. 79 с.

ЕЛДЪРОВ, СВ. Правилникът на ВМРО от 1908 година. – *ВИС*, 1986, № 3, 178–204.

ЖИВКОВИЋ, М. Архивски извори за историју првог светског рата у дипломатског архиву. – *АрхП*, 1966, № 1–2, 119–131.

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, А. Вокруг анексии Босны и Герцеговины. – *КА*, 1925, № 3, 41–53.

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, А. М. Записка ген. А. М. Зайончковского о Добруджанской операции 1916 г. Предисл. С. Будкевича. – *КА*, 1933, № 3, 24–45.

Из архива на Константин Иречек. Подбр. и подгот. за печат П. Миятев. Т. 1–3. С., 1953–1963.

1. Преписка с българи. Документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1914 г. 1953. 488 с.

2. Преписка с българи. Документи за обществено-политическата и културна история на България от 1871 до 1914 г. 1959. 383 с.

3. Преписка с чужденци. Документи за научната, културната и политическата история на славянските и някои неславянски народи в Европа. 1870–1914. 1963. 348 с.

Из истории русско-болгарских революционных связей в годы Первой мировой войны /1914–1915 гг./. Публ. документов. Подготов. М. А. Бирман. – *ИА*, 1959, № 3, 69–85.

ИЛЧЕВ, И. Джеймс Дейвид Баучер и българската национална кауза /1912–1920/. – *ИДА*, 50, 1985, 135–190.

ЙОСИФ I БЪЛГАРСКИ ЕКЗАРХ. Дневник. Текст, комент. и бел. Х. Темелски. Ред. Т. Събев. С., 1992. 918 с.

ЙОСИФ I БЪЛГАРСКИ ЕКЗАРХ. Писма и доклади. Състав.: В. Георгиев и С. Трифонов. С., 1994. 439 с.

КЕСЯКОВ, Б. Принос към дипломатическата история на България. Т. 1. 1878–1925. Договори, конвенции, спогодби, протоколи и други съглашения и дипломатически актове. С кратки обясн. бел. от ... Предг. С. Баламезов. С., 1925. III, 335 с.

Текст и на фр. ез.

КИРКОВ, Г. Избрани произведения. Ред. К. Добрев. Т. 1. С., 1950. 447 с.

КОЛЕВА, Т., Г. СТОЕВ и Х. ПЕЛИТЕВ. Седемнадесета година. Спомени на български революционери за Октомврийската революция и отражението ѝ у нас. С., 1957. 404 с.

КОСТАДИНОВА, Л., В. ФЛОРОВА и Б. ДИМИТРОВА. Българо-руски научни връзки XIX–XX в. Писма и документи. С., 1968. 407 с.

КОСТАДИНОВА, Л. и П. СВИРАЧЕВ. Към историята на руско-българските научни отношения през XIX–XX век. /По непубликувани материали от личните фондове на Архива на БАН/. – *СпБАН*, 1972, № 2–3, 117–129.

КРАЧУНОВ, К. Правата на българите върху Македония, Тракия и Добруджа. Според 150 дипломат. документи и видни мъже. С., 1933. 72 с.

КЪНЕВА-ДАМЯНОВА, Ж. Документи за Георги Кирков, Васил Коларов и Третата Цимервалдска конференция в Стокхолм, 1917 г. – *ИИИБКП*, 43, 1980, 368–403.

ЛАПЕ, Љ. Статути и правилници на македонските политички друштва во Швајцарија во времето на Првата светска војна. – *ГЗффУ-Ск.*, 28, 1976, № 2, 119–147.

ЛАФЧИЕВ, С. Спомени за Българската екзархия /1906–1909 г./. Предг., състав. и бел. Х. Темелски. С., 1994. 141 с.

ЛЕНИН, В. И. Съчинения. 4 изд. Т. 15, 18, 19. С., 1951–1953.

В т. 15: Събитията на Балканите и в Персия, с. 218–229.

В т. 18: Балканските народи и европейската дипломация, с. 350–351; Социалното значение на сръбско-българските победи, с. 401–403.

В т. 19: За Балканската война, с. 20–21.

МАДЖАРОВ, М. Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и повер. доклади. С., 1932. 372 с.

Македония. Сборник от документи и материали. Отг. ред. Д. Косев, Х. Христов и Н. Тодоров. Ред. В. Божинов и Л. Панайотов. С., 1978. 823 с.

Състав.: В. Божинов, Л. Панайотов, Д. Мичев, Д. Мирчева, К. Пандев, Д. Дойнов, Л. Йончев, А. Райкова, К. Палешутски, С. Жерев, М. Михайлова и Р. Стойков.

Същото на англ. ез.: Macedonia. Documents and Materials. S., 1978.

МАЛИНОВ, А. Странички от нашата нова политическа история. Спомени. 1. С., 1938. 182 с.

Материали за историята на Балканската война. С предг. от П. Стойчев. Шумен, 1913. 491 с.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства. 1878–1917 г. Сер. 2. 1900–1913. Т. 18. Ч. 1–2; Т. 19. Ч. 1–2; Т. 20. Ч. 1–2. М., 1938–1939. 470 с.; 382 с.; 332 с. 551 с.; 481 с.; 520 с.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства. 1878–1917 гг. Сер. 3. 1914–1917. Т. 1, 3, 10. М., 1931–1938. 467 с.; 614 с.; 646 с.

Мемоарът на българските депутати в Турция до великия везир. [Т. Павлов, Х. Далчев, Д. Влахов]. – *РН*, 7, 1909/1910, № 10, 255–268.

МИЛАНОВ, П. Документи за дипломатическата история на Балканските войни /1912–1913/. – *ИВИНД*, 38, 1984, 258–315.

МИЛЕТИЧ, Л. Гръцките жестокости в Македония през гръцко-българската война. С., 1913. 179 с.; същото на фр. ез.: Atrocités grecuqes en Macédonie pendant la guerre Greco-bulgare. S., 1913. 180 p.

МИЛЕТИЧ, Л. Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912–1913 години. С., 1929. XXVI, 293 с.

МУХТАР, МАХМУД ПАША. Моята дейност през Балканската война. 1912 г. Прев. под ред. на Д. Азманов. С., 1913. 158 с.

НЕЙКОВ, П. Спомени. С., 1990. 500 с.

Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913–1918 година. С., 1921. 834 с.

Одрин. 1912–1913. Спомени. Състав. М. Йонов. С., 1983. 210 с.

ОРМАНДЖИЕВ, И. Документи за българското националноосвободително и революционно движение в Тракия след Преображенското въстание през 1903. – *ИИИ*, 11, 1962, 165–208.

Освободителната борба на българите в Македония и Одринско. 1902–1904. Дипломатически документи. С., 1978. 591 с.

Състав.: Т. Добриянов, Т. Бакалов, Ц. Дойнова, Р. Попов, К. Попова, Й. Шопов, Ред. кол. Н. Тодоров /отг. ред./, Т. Добриянов, Ю. Бахнев, Р. Попов и П. Шопов.

Патриотичният блок. – *НВр*, 11, 1907, № 3, 129–140.

ПЕЕВ-ПЛАЧКОВ, И. Из гънките на миналото. Спомени и впечатления. Състав.: В. Николова и Е. Нончева. С., 1994. 232 с.

Первая балканская война. С предисл. А. Л. Попова. – *КА*, 1926, № 2, 1–29; № 3, 3–24.

Преписка на Министерството на външните работи на Русия с дипломатическите ѝ представители в балканските страни, май–окт. 1912.

ПЕТКОВ, П. Стефан Панаретов. Дневник 1917–1920 г. – *ИДА*, 48, 1984, 249–306.

ПЕТРОВ, Т. и Ц. БИЛЯРСКИ. Два документа на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация от 1904 г. – *В*, 1985, № 3, 73–81.

ПЕТРОВ, Т. и Ц. БИЛЯРСКИ. Уставът и правилниците на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация, приети на Рилския конгрес 1905 година. – *ВИС*, 1984, № 5, 118–153.

Положението в Македония от началото на 1915 г. Допълнение към мемоара на Българския народен комитет. – *БА*, 4, 1915, № 5–6, 2–37; № 7–8, 4–39.

ПОПОВ, И. Миналото на българския театър. Т. 4. Спомени и документи [1888–1913]. С., 1956. 312 с.

ПОПОВ, К. Стопанска България през 1911 г. Статистически изследвания. С., 1916. IV, 483, XX, 128 с. /СбБАН, 8/.

ПОПОВ, Л. Н. и Б. Я. ГАЛИНА. Турецкая революция 1908–1909 гг. – *КА*, 1930, № 6, 3–54; 1931, № 1, 3–39; № 2, 27–52.

Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България. Състав.: В. Николова и Д. Саздов. С., 1992. 524 с.

ПЪРВАНОВА, З. Документи, свързани с възстановяването на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация /1910–1911/. – *ИП*, 1994–1995, № 1, 163–176.

РАДЕВ, С. Начала и искания на Народно-либералната партия. С., 1911. 64 с.

РАДОСЛАВОВ, В. Дневни бележки 1914–1916. Състав. и бел. И. Илчев. С., 1993. 211 с.

САЛАБАШЕВ, И. Спомени. [Принос към историята на България след 1879 г. в политическо, финансово и стопанско отношение. 1880–1914]. С., 1943. XXIII, 604 с.

Сборник от закони, правилници, наредби на Дирекцията на народното просвещение в Източна Румелия. 1879–1883. Пловдив, 1884. 342 с.

Сборник от окръжни писма, издадени от Министерството на народното просвещение през 1883–1900 г. С., 1888–1901. 243 с., 312 с., 469 с., 583 с.

Свободата на печата в България 1879–1947. Документален сборник. Състав. В. Танкова. С., 1992. 182 с.

Северна Добруджа. Пътеписни бележки и спомени за българите /1878–1940/. Състав. Ж. Попов. С., 1993. 466 с.

СЕМЕННИКОВ, В. Эпизод из истории Балканской войны. – *КА*, 1927, № 6, 184–188.

Служебни записки, наредби и разпореждания по Отдела на народното просвещение. – В: *Дринов, М. Съчинения.* Т. 3. С., 1915, 69–185.

Спомени за обявяване на независимостта на България 1908. Състав.: Р. Попов и Е. Стателова. С., 1984. 240 с.

Спомени за Университета. Т. 1. С., 1986. 265 с.

Състав.: Н. Димитрова, К. Нешев, Ив. Попиванов, Б. Биолчев, Д. Томов. Ред. кол.: К. Нешев, Ив. Попиванов, Б. Биолчев, Д. Томов.

СПРОСТРАНОВ, Е. Дневник. Т. 1. /1901–1907/. Състав.: А. Гребенаров, М. Бошнакова-Велева, Г. Царев. С., 1994. 464 с.

Српски извори за историјата на македонскиот народ. 1912–1914. Скопје, 1979. 456 с.

СТАМБОЛИЙСКИ, А. Избрани произведения. Състав. и ред.: Н. Димов, Й. Зарчев и Б. Вълов. 2. изд. С., 1980. 524 с. 1. изд. 1979.

Статистика на българските училища в Европейска Турция. /Македония и Одринско/ за учебната 1886/87, 1893/94 – 1889/1900 година. Шумен, 1888–1901. 36 с., 84 с., 87 с., 88 с., 92 с., 94 с., 100 с.

Статистика на изборите за народни представители. За XI–XIX обикновено народно събрание. С., 1904–1928. XIV, 169 с.; XVI, 84 с., 91 с., 182 с., 203 с., 220 с., 283 с.

Статистика на средните, специалните, професионалните и висшето училище в Княжество България. 1896/97 – 1903/1904. С., 1905–1909.

Статистика на училищата в Княжество България. През уч. 1894/95–1897/98 г. Ч. 1–4. С., 1897–1900.

Статистически годишник на Българското царство. Год. 1–14. 1909–1922. С., 1910–1924.

1. 1909. 1910. 525 с.
2. 1910. 1911. XXVII, 586 с.
3. 1911. 1914. ФVIII, 587 с.
4. 1912. 1915. XXX, 538 с.
5–14. 1913–1924. XXXII, 471, 176 с.

СТЕФАНОВА, С. Международни актове и договори. 1648–1918. С., 1958., 484 с. Договорите 1912–1913 г.; 1915 г., с. 317–338; 366–369.

ТОДОРОВА-ПЕТКОВА, Б., В. ТИЛЕВА и З. НОНЕВА. Документи из историята на руско-българските културни връзки от втората половина на XIX в. до Великата октомврийска социалистическа революция, съхранявани в Българския исторически архив на Народната библиотека „В. Коларов“. – *ИНБ„КМ“ и БСУ„КО“*, 3, 1963, 139–185.

ТОШЕВ, А. Балканските войни. Т. 1–2. С., 1929–1931.

1. Предистория и причини. 1929. 438, VIII с.
2. /5/18 окт. 1912 год. – 16/29 септ. 1913 год./. 1931. 495 с.

ТРАЙКОВ, В. и Т. МИТЕВ. Документи за Македония на българската емиграция в САЩ, Канада и Австралия. Т. 1. /1900–1945/. С., 1995. 364 с.

ФИЧЕВ, И. Балканската война 1912–1913. Преживелици, бележки и документи. С., 1940. 488 с.

ХЕСАПЧИЕВ, Х. Служба на България в чужбина. Военно-дипломатически спомени /1899–1914 г./.

Състав. П. Свирачев. Ред. и предг. Е. Стателова. С., 1993. 650 с.

Царская Россия в мировой войне. Сб. документов. Т. 1. С предисл. М. П. Покровского. Л., 1926. 304 с.

ЦВЕТКОВА, Й. Балканската война и освобождението на Родопския край от османско иго. Каталог на документи. Състав. ... Смолян, 1982. 40 с.

ЧАКЪРОВ, С. и С. НОЙКОВ. Австрийски документални източници за участието на България в Първата световна война. – *ИВИНД*, 17–18, 1974, 383–400.

ШИПЧАНОВ, И. Вестители на бойната слава. /Военните кореспонденти през Балканската война от 1912–1913 г./. С., 1983. 186 с.

ШИШКОВ, С. Тракия преди и след Европейската война. Издирвания и документи. Пловдив, 1922. 176 с.

ШОПОВ, А. Дневник, дипломатически рапорти и писма. С., 1995. 287 с.

ЮРУКОВ, Д. Спомени из политическия живот на България. [1861–1918]. 2. изд. С., 1932. 276 с. 1. изд. [1921].

Anuarul statistic al României pe anul 1908. Bucureşti, 1908.

Austro-Hungarian Documents Relating to the Macedonian Struggle. 1896–1912. Ed. by F. R. Bridge. Thessaloniki, 1976. 527 p.

[Blue books].Turkey /1875–1906/. London, 1876–1906.

1903. 1. Correspondence Respecting the Affairs of South-Eastern Europe. 1903. XIX, 291 p.

2. Further Correspondence Respecting the Affairs of South-Eastern Europe. 1903. 5 p.

3. Further Correspondence Respecting the Affairs of South-Eastern Europe. 1903. V, 98 p.

1904. 1. Further Correspondence Respecting the Affairs of South-Eastern Europe. March-September 1903. XXI, 332 p.

2. Further Correspondence Respecting the Affairs fo South-Eastern Europe. September-December 1903. XI, 163 p.

1905. 1. Ottoman Public Debt. Decree Issued Sept. 1/14/1903 as an annex to the Decree of 28 Mouharrem 1299 /Dec. 8/20 1881/. 12 p.

2. Further Correspondence Respecting Thecting the Affairs of South-Eastern Europe. /In Contin. of Turkey No 4, 1904/. 1905. XI, 124 p.

3. Further Correspondence Respecting the Affairs of South-Eastern Europe. /In Contin. of Turkey No 2, 1905/. 1905. XIV, 200 p.

1906. 1. Further Correspondance Respecting the Affairs of South-Eastern Europe. /In Contin. of Turkey No 3, 1905/. XII, 154 p.

2. Further Paper Respecting the Affairs of South-Eastern Europe. /In Contin. of Turkey No 1, 1906/. 6 p.

BOGIČEVIĆ, M. Die auswärtige Politik Serbiens. 1903–1914. Bd. 1–3. Berlin, 1928–1931.

British Documents on the Origin of the War. 1898–1914. Ed. by G. P. Gooch and H. Temperley. Vol. 1, 2, 4–6, 8–11. London, 1928–1934.

2. The Testing of the Entente 1904–1906. 1928. XLII, 487 p.

4. The Anglo-Russian Rapprochement 1903–1907. 1929. LII, 656 p.

5. The Near East. The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia: 1903–1909. 1928. LXIX, 886 p.

6. Anglo-German Tension. Armaments and Negotiation. 1907–1912. 1930. LV, 867 p.

8. Arbitration. Neutrality and Security. 1932. LXIV, 797 p.

9. The Balkan Wars. 1933.

P. 1. The Prelude. The Tripoli War. LXXVI, 878 p.

P. 2. The League and Turkey. 1934. 1190 p.

10. The Near and Middle East on the Eve of War. 1936. LXX, 1009 p.

11. The Outbreak of War. 1914. 1926. XL, 389 p.

BÜLOW, B. v. Denkwürdigkeiten. Bd. 2–4. Berlin, 1930–1931.

2. Von der Marokko-Kriese bis zum Abschied. 1930. XV, 531 p.

3. Welkrieg und Zusammenbruch. 1931. X, 433 p.

4. Jugend-und Diplomatenjahre. 1931. XII, 732 p.; Същото и на фр. ез.

CAMBON, P. Correspondance. 1870–1924. T. 3. Les guerres Balkaniques. La Grande Guerre. L'organisation de la Paix. Paris, 1976. 453 p.

DAKIN, D. British Sources Concerning the Greek Struggle in Macedonia. 1901–1909. – *BSt*, 2, 1961, No 1, 71–84.

Desbaterile adunării deputaţiilor. Sesiunea ordinară prolongita 1908–1909. Bucureşti, 1910.

Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. Hrsg. im Auftrage des Auswärtigen Amtes. Bd. 1–5. Berlin, 1921.

1. Vom Attentat in Sarajevo bis zum Eintreffen der serbischen Antwortnote in Berlin nebst einigen Dokumenten aus d. vorhergehend. Wochen. 1921. XXXVI, 268 p.

2.Von Eintreffen d. serbischen Antwortnote in Berlin bis zum Bekanntwerden d. russischen allgemeine Mobilmachung. 1921. XVI, 198 p.

3. Vom Bekanntwerden der russischen allgemeine Mobilmachung bis zur Kriegserklärung an Frankreich. 1921. XV, 221 p.

4. Von d. Kriegserklärung an Frankreich bis zur Kriegserklärung Österreich-Ungarn an Russland nebst Anhang. 1921. XV, 221 p.

5. Kommentar zu den deutschen Dokumenten zum Kriegsausbruch. Inhalt: 1. B. W. v. Bülow. Die Grundlinien der diplom. Verhandlungen bei Kriegsausbruch. 2. Graf Max Montgelas. Glossen zu den Vorkriegsakten. [s.a.]

DEVILLE, G. L'Entente, la Grèce et la Bulgarie. Notes d'histoire et souvenirs. Paris, 1920. 355 p.

Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan. 13. August 1912 bis 6. November 1913. Wien, 1914. XXXIV, 463 p.

Diplomatische Aktenstücke über die Reformation in Mazedonien. 1902–1906. Wien, 1906. X, 191 p.

Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Ententepolitik der Vorkreigsjahre. Hrsg. v. B. von Siebert. Berlin, 1921. 4, 827 p.

Documente privind mdrea răscoală a ţăranilor din 1907. T. I. Bucureşti, 1972.

I documenti diplomatici italiani. Ser. 5. 1914–1918. Vol. 1, 4, 7, 8. Roma, 1954–1980.

1. 2 agosto – 16 ottobre 1914. 1954. 69, 617 p.

4. 25 maggio – 23 ottobre 1915. 1973. 72, 669 p.

  7. 10 gennaio – 15 maggio 1917. 1978. 74, 809 p.
  8. 16 maggio – 31 agosto 1917. 1980. 72, 760 p.

Documenti diplomatici Macedonia. Presentati al Parlamento italiano dal ministro degli affari esteri /di San Giuliano/. Roma. 1906. 316 p.

Documents. La diplomatie russe dans les Balkans pendant la Grande guerre. – *MSI*, 5, 1928, No 3, 422–451.

Documents diplomatiques. 1860–1939. Vol. 35–38. Paris, 1905.
  35. 3. Affaires de Macédoine. 1905. XI, 228 p.
  4. Affaires de Macédoine. Elévation des droits de douane en Turquie /1906–1907/. [s.a.] VII, 123 p.
  36. Les évènements de la Péninsule Balkanique. L'action de la Roumanie /septembre 1912 – août 1913/. 1913. X, 199 p.
  37. Affaires Balkaniques. 1912–1914.
  1. De janvier 1912 à l'armistice de Tchataldja /3 déc. 1912/. 1922. XX, 192 p.
  2. De l'armistice de Tchataldja /3 déc. 1912/ au traité de Bucarest /10 août 1913/. 1922. XXX, 305 p.
  3. Du traité de Bucarest /10 août 1913 au 1er août 1914/. 1922. XVI, 148 p.
  38. La guerre européenne 1914.
  1. Pièces relatives aux négotiations qui ont précédé les déclarations de guerre de l'Allemagne à la Russie /août 1914/ et à la France /8 août 1914/. 1915. XIX, 216 p.

Documents diplomatiques français /1871–1914/. 2e sér. /1901–1911/. T. 4–13. Paris, 1932–1955.
  4. /5 oct. 1903 – 8 avr. 1904/. 1932. XXXVII, 565 p.
  5. /9 avr. – 31 déc. 1904/. 1934. XL. 655 p.
  6. /2 jan. – 6 juin 1905/. 1935. XLV, 629 p.
  7. /7 juin – 28 sept. 1905/. 1937. XXXVIII, 611 p.
  8. /29 sept. 1905 – 15 jan. 1906/. 1938. XXXIV, 591 p.
  9. 1. /16 jan. – 1 mars 1906/. 2. /2 mars – 7 avr. 1906/. 1946. 993 p.
  10. /10 août 1906 – 16 mai 1907/. 1948. 840 p.
  11. /15 mai 1907 – 8 févr. 1909/. 1950. 1119 p.
  12. /9 févr. 1909 – 26 oct. 1910/. 1954. 1000 p.
  13. /26 oct. 1910 – 30 juin 1911/. 1955. XXXIV, 710 p.

Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914–1918. 3e sér. 1911–1914. T. 1–11. Paris, 1929–1936.
  1. /4 nov. 1911 – 7 févr. 1912/. 1929. XXXI, 659 p.
  2. /8 févr. – 16 mai 1912/. 1931. XXVIII, 473 p.
  3. /11 mai – 30 sept. 1912/. 1935. XXXV, 601 p.
  4. /1 oct. 1912 – 4 déc. 1912/. 1932. XXXVIII, 608 p.
  5. /5 déc. 1912 – 14 mars 1913/. 1933. XXXVIII, 730 p.
  6. /15 mars – 30 mai 1913/, 1933. XLIV, 798 p.
  7. /31 mai – 10 août 1913/. 1934. XXXV, 666 p.
  8. /11 août – 31 déc. 1913/. 1935. XLIV, 912 p.
  9. /1 jan. – 16 mars 1914/. 1936. XXX, 639 p.
  10. /17 mars – 23 juillet 1914/. 1936. 832 p.
  11. /24 juillet – 4 août 1914/. 1936. LII, 646 p.

Documents diplomatiques secrets russes 1914–1917, d'après les Archives des Affaires étrangères de Petrograd. Paris, 1928. 33 p.

DROSSOS, I. D. La fondation de l'alliance balkanique. Etude d'histoire diplomatique. Athènes, 1929. 122 p.

DUMONT, P. Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'Empire Ottoman au début du XXe siècle. – *EB*, 1978, No 3, 16–34.

Enquête dans les Balkans. Rapports présentés aux directeurs de la Dotation par les Membres de la Commission d'Enquête. Paris, 1914. XXVII, 496 p. /Dotation Carnegie pour la paix internationale/.

L'Entrée en guerre de la Bulgarie. Documents. – *MSI*, 6, 2, 1929, No 4, 115–144; No 5, 275–301; 6, 3, 1929, No 7, 109–134; No 8, 269–302.

Der Erste Weltkrieg. Dokumente. Ausgew.u.eingel. v. H. Otto et K. Schmiedel. Berlin, 1977. 420 p.

Exposé du ministre des Affaires étrangères et des cultes de la Principauté de Bulgarie pour l'année 1907. – *MD*, 46, 1908, No 17, 266–268; No 18, 284–285.

GREY, E. Fünfundzwanzig Jahre Politik. 1892–1916. Memoiren. Bd. 1–2. München, 1926. 322 p.; 292 p.; на фр. ез.: Mémoires. Paris, 1927. 600 p.

Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Hrsg. v. J. Lepsius, A. Mendelssohn-Bartholdy et F. Thimme. Bd. 18, 22, 23, 26, 27, 30, 33–39. Berlin, 1922–1927.
  18. Zweibund und Dreibund 1900–1904. 2. Aufl. 1–2. 1927. 1481 p.; 485–935.
  22. Die Österreichisch-Russische Entente und der Balkan. 1904–1907. 2. Aufl. 1922. 1522 p.
  23. Die Zweite Haager Friedenskonferenz Nordsee und Ostsee. Abkommen. 2. Aufl. 1–2. 1927. 1295 p.; 296–568.
  26. Die Bosnische Krise 1908–1909. 2. Aufl. 1–2. 1927. 1383 p.; 384–871.
  27. Zwischen den Balkankrisen 1909–1911. 2. Aufl. 1–2. 1927. 1431 p.; 432–963.
  30. Der Italienisch-Türkische Krieg 1911–1912. 1–2. 1926. 1337 p.; 336–593.
  33. Der Erste Balkankrieg 1912. 1926. 1400 p.
  34. Die Londoner Botschafterreunion und der Zweite Balkankrieg 1912–1913. 1–2. 1926. 1451 p.; 452–887.
  35. Der Dritte Balkankrieg 1913. 1926. 338 p.
  36. Die Liquidierung der Balkankriege. 1913–1914. 1–2. 1926. 1422 p.; 423–847.
  37. Entspannungen unter den Mächten 1912–1913. 1–2. 1926. 1470 p.; 471–900.
  38. Neue Gefahrenzonen im Orient. 1913–1914. 1926. 1361 p.
  39. Das Nahen des Weltkrieges 1912–1914. 1926. VIII, 645 p.

IONESCU, T. Some Personal Impressions [1913–1915]. London, [1919]. VI, 264 p.

ISLOVSKI, A. Der diplomatische Schriftwechsel 1911–1914. Aus dem Geheimakten der Russischen Stadtsarchive. Hrsg. v. F. Stive. 3. Aufl. Bd. 1–4. Berlin, 1926.
  1. Von Beginn der Botschaftertätigkeit Isvolskis bis zum Beendigung der Marokkokrise. 209 p.
  2. Der Tripoliskrieg und der Erste Balkankrieg. 421 p.
  3. Der Zweite und der Dritte Balkankrieg. 449 p.
  4. Vom Ende der Balkanwirren bis zum Mord von Sarajewo. 153 p.

ISVOLSKI, A. Au service de la Russie. Correspondance diplomatique. Vol. 1–2. /1906–1911/. Paris, 1937.

LAMOUCHE, L. Quinze ans d'histoire balkanique /1904–1918/. Paris, 1928. 231 p.; на бълг. ез.: Петнадесет години балканска история /1904–1918/. С., 1930. 2, 171 с.

Lettres des prisonniers de guerre en Bulgarie [1916–1917]. S., 1918. 420 p.
LLOYD GEORGE, D. War Memoirs. Vol. 1–4. London, 1933–1934. 506 p.; 529 p.; 687 p.; 712 p.
LUDENDORFF, E. Meine Kriegserinnerungen 1914–1918. 5. Aufl. Berlin, 1920. 628 p.
Mémorandum du gouvernement bulgare sur la situation en Macédoine. – *MD*, 46, 1908, No 13, 203–204.
MICHOFF, N. Contribution à l'histoire du commerce de la Bulgarie. 3. Rapports consulaires français. Documents officiels et autres documents. Svištov, 1950. VII, 815 p.
MILETIČ, L. Documents relatifs aux actions antibulgares des pouvoirs serbes et grecs en Macédoine au cours de l'année 1912–1913. Communiqués par... S., 1930. XXVI, 300 p.
Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Aussern. Ausgew. v. L. Bittner. Bearb. v. L. Bittner et H. Uebersberger. Bd. 1–9. Wien, 1930.
PALÉOLOGUE, M. La Russie des Tsars pendant la Grande guerre. /20 juillet 1914 – 17 mai 1917/. Vol. 1–3. Paris, 1921. 349 p.; 357 p.; 379 p.
PETZOLD, J. Die Forderungen des deutschen Imperialismus an Bulgarien in März 1918. – *ZG*, 27, 1979, No 3, 235–249.
La politica estera italiana e gli slavi del Sud nei rapporti delle legazioni di Belgrado e di Sofia nei periodi 1904–1908 e 1911–1913. – In: *Aspetti e problemi della politica italiana verso gli slavi del Sud nel periodo precedente la I guerra mondiale*. Perugia, 1979, 59–103.
PRIBRAM, A. F. The Secret Treaties of Austria-Hungary 1879–1914. Vol. 1–2. Cambridge, 1920–1921.
    1. Texts of the Treaties and Agreements. 1920. XVI, 309 p.
    2. Negociations Leading to the Treaties of the Triple Alliance with Documentary Appendicies. 1921. IX, 271 p.
Projectul de operaţiune în vederea Unui razboi contra Puterilor centrale şi a Bulgariei. – *AI*, 24, 1978, No 2, 125–133.
Protocoles des séances de la Conférence réunie au Palais de Saint-James à Londres en vue de la conclusion de la paix entre l'Empire Ottoman et les royaumes alliés de Bulgarie, de Grèce, du Monténégro et de Serbie. S., 1913. 50 p.
RAPPOPORT, A. Au pays des martyrs. Notes et souvenirs d'un ancien consul d'Autriche-Hongrie en Macédoine /1904–1909/. Paris, 1927. 140 p.
SARRAIL, GÉNÉRAL. Mon commandement en Orient 1916–1918. Paris, 1926. 424 p.
SASONOV, S. Les années fatales. Souvenirs de Serge Sasonov, ancien ministre des Affaires étrangères de Russie 1910–1916. Paris, 1927. 352 p.
SAVINSKI, A. La déclaration de guerre de la Bulgarie aux Alliés. – *MSl*, 6, 4, 1929, No 12, 389–413; 7, 1, 1930, No 1, 31–60.
SAVINSKI, A. Recollections of a Russian diplomat. [1914–1915]. London, s.a. 316 p.
SIEBERT, B. v. Graf Benckendorfs diplomatischer Schriftwechsel. Bd. 1. 1907–1910. Berlin etc., 1928. 416 p.
TEMPERLEY, H. et L. M. PENSON. A Century of Diplomatic Blue Books 1814–1914. London etc., 1938. 600 p.
La verité sur les accusations contre la Bulgarie. T. 1–2. S., 1919.
    1. Exposé et documents. 600 p.
    2. Facsimilés. 127 p.
VOPICKA, CH. J. Secrets of the Balkans. Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe. Chicago, 1921. XVII, 330 p.
Das zaristische Russland im Weltkriege. Neue Dokumente aus den russischen Staatsarchiven über den Eintritt der Türkei, Bulgariens, Rumäniens und Italiens in den Weltkrieg. Hrsg. v. der Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen. Übers. aus dem Russischen. Mit einem Vorwort v. A. v. Wegerer. Berlin, 1927. 337 p.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

АВДЖИЕВ, Ж. Българската литература след Освобождението /до Първата световна война/. Студии и очерци. 2. изд. С., 1977. 420 с.
АВРАМОВ, А. Политическата стратегия и тактика на БКП. 1903–1923. С., 1974. 327 с.
АВРАМОВ, С. Нещо за сръбската пропаганда в Македония [1904–1905]. – В: *Сб. Илинден*. Кн. 7. С., 1929, 61–66.
АЛЕКСАНДРОВ, И. и Д. ГОЦЕВ. Борбите на българския народ за обединение /1878–1918 г./. – *RIHM*, 60, 1984, 89–114.
АЛЕКСИЋ-ПЕЈАКОВИЋ, Л. Односи Србије са француском и Енгелеском 1903–1914. Београд, 1965. 962 с.
АЛИМПИЋ, М. Солунски фронт. Београд, 1967. 499 с.
Алманах на Софийския университет 1888–1928. Кратка история на Университета с животописни сведения за преподавателите и асистентите от основаването на Висшето училище насам. С., 1929. XI, 167, VI, 728 с.; 2. изд. Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Животописни и книгописни сведения за преподаватели. За 50 год. на Университета. 1888–1939. 1940. VIII, 726 с.
АНДОНОВ, Б. Борбата на БРСДП /т. с./ за завоюване на местните изборни учреждения и чрез тях за подобряване материалното положение на трудещите се. – *ГкмлВУЗ*, 2, 1962, № 1–2, 251–279.
АНДРЕЕВ, Б. Начало, развитие и възход на българския печат. Т. 2. Идейно-политически и всекидневен печат. С., 1948. 216 с.
АНДРЕЕВ, К. Вестител на новото време. История и теоретически борби на списание „Ново време". С., 1972. 236 с.
АНДРЕЕВ, М. История на българската буржоазна държава и право. /От Освобождението от османско иго – 1878 г. – до Великата октомврийска социалистическа революция/. 4. осн. прераб. изд. С., 1975. 287 с. 1. изд. 1961.
АНДРЕЕВСКАЯ, Е. А. Балканы в планах французской буржоазии накануне Первой мировой войны. – *УЗЛГПИ*, 307, 1969, 180–197.
АНТОНОВ, Г. Отново по въпроса за състоянието на воен-

ния флот и за участието му в Балканската война 1912–1913 година. – *ВИС*, 1985, № 1, 100–113.

АНТОНОВ, Г. Участието на Българския военен флот в Балканската война /1912–1913 г./. – *ВИС*, 1983, № 2, 62–72.

АНЧЕВ, А. Войнишките бунтове против Междусъюзническата война през 1913 г. – *ВИС*, 1955, № 4, 80–109.

АПОСТОЛОВ, М. Медицински науки. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество /1869–1911/*. С., 1994, 91–114.

АРНАУДОВ, М. Екзарх Йосиф и българската културна борба след създаването на Екзархията /1870–1915/. Т. 1. С., 1940. XVIII, 666 с.

АРНАУДОВ, М. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през първото му полустолетие 1888–1938. С., 1939. XII, 647 с.

АРСОВ, П. Характерни моменти и изводи, свързани с участието на България в Брест-Литовската конференция. – *ТВИИ „КМ“*, 1978, № 4, 215–242.

Архитектурата в България. 1878–1944. Сб. материали. Ред. кол.: Л. Тонев, Г. Стойков и Р. Ангелова. С., 1978. 430 с.

Авт.: Д. Казасов, Л. Тонев, Д. Сугарев, В. Брънеков, П. Йокимов, Н. Казмуков, Г. Репнински, К. Костов, П. Марковски, А. Делибанев, С. Ковачевски и М. Георгиева.

АТАНАСОВ, Ж. Просветната дейност на Марин Дринов през Временното руско управление. – *ГСУфиф*, 51, 2, 1957, 59–81.

АТАНАСОВ, Щ., Д. ХРИСТОВ и Б. ЧОЛПАНОВ. Българското военно изкуство през капитализма. С., 1959. 388 с.

БАЖДАРОВА, М. Борбата на Българската работническа социалдемократическа партия /т.с./ за мир и балканска федеративна република през периода на Балканската война /1912–1913/ и до въвличането на България в Първата световна война /1914–1915 г./. – *НТВСИ „ГД“ аф*, 14, 1964, 163–180.

БАЖДАРОВА, М. Борбата на Българската работническа социалдемократическа партия /тесни социалисти/ против участието на България в Първата световна война. – *ИВПШ „СД“*, 2, 1958, 309–350.

БАЛАРЕВА, А. Добри Христов за българската хорова култура. – В: *Из историята на българската музикална култура XIX и началото на XX в.* С., 1979, 157–161.

Балканската война 1912–1913. Ред.: Л. Данаилов, П. Иванов и П. Петров. С., 1961. 503 с.

Балканската война 1912–1913. Военните действия в Тракия до Чаталджанското примирие. Прев. от нем. С., 1914. VII, 238 с.

БАРБОЛОВ, Г. Политиката на Букурещ в Македония по арумънския въпрос през 1878–1913 година. – *ИП*, 1993, № 1, 148–163.

БАТАКЛИЕВ, И. Развитие и днешно състояние на българската географска наука. – *ИБГД*, 4–6, 1938, 3–15.

БЕЛИНОВ, С. Към историята на Александровската болница. 1884–1934. С., 1937. 73 с.

БЕРОВ, Л. Доходите на различните категории земеделски стопани в България при капитализма. – *ТВИИ „КМ“*, 2, 1963, 419–496.

БЕРОВ, Л. „Източните железници“ в България. 1873–1908 г. – *ИП*, 1959, № 1, 80–104.

БЕРОВ, Л. Икономиката на България през Балканската и Междусъюзническата война /1912–1913 г./. – *ИП*, 1985, № 11, 19–31.

БЕРОВ, Л. Положението на работническата класа в България при капитализма. С., 1968. 344 с.

БЕСТУЖЕВ, И. В. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1906–1910. М., 1961. 406 с.

БИКС, Р. Взаимодействието между руската и съветската опернорежисьорска култура и българския оперен театър. – *БМуз*, 1985, № 3, 61–73.

БИРМАН, М. А. Формирование и развитие болгарского пролетариата, 1878–1923 г. М., 1980. 352 с.

БЛАГОЕВ, Д. Турция и България. – *НВр*, 1910, № 7.

БОВЫКИН, В. И. Русско-французские противоречия на Балканах и Ближнем Востоке. – В кн. му: *Из истории возникновения Первой мировой войны. Отношения России и Франции в 1911–1914 гг.* М., 1961, 124–178.

БОЕВ, П. Към въпроса за отношението на БКП към Войнишкото въстание през септември 1918 година. – В: *Юб. сб. в чест на Д. Косев.* С., 1985, 299–306.

БОЕВ, Ю. А. Ближный Восток во внешней политики Франции 1898–1914. Киев, 1964. 480 с.

БОЖИЛОВА, Р. и Б. БОБЕВ. България и Албанският въпрос в началото на XX в. – *ИП*, 1982, № 4, 23–41.

БОЖИНОВ, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия. 1878–1913. С., 1982. 392 с.

БОЖИНОВ, В. Културно-национално движение на българите в Северна Добруджа /1878–1912/. – В: *Юб. сб. в чест на Д. Косев.* С., 1985, 287–297.

БОЖИНОВ, В. Солунската гимназия „Кирил и Методий“ в обществено-политическия живот на българското население /1880–1913 г./ – *ИП*, 1971, № 4, 87–95.

БОЖИНОВ, В. Френската политика спрямо Балканските войни и българското население в Македония. – *ИП*, 1967, № 6, 97–110.

БОЖКОВ, А. Българската историческа живопис. Ч. 2. От Възраждането до 1944 г. С., 1978. 375 с.

БОЖКОВ, С. Българска академия на науките. Кратък очерк. 1869–1969. С., 1969, 199 с.

БОРИСОВ, М., А. ВАВРЕК и Г. КАМИШЕВА. Физически науки. – В: *Из историята на Българското книжовно дружесво /1869–1911/.* С., 1994, 115–133.

БОРШУКОВ, Г. История на българската журналистика. 1844–1877. 1878–1885. 2. доп. изд. С., 1976. 608 с. 1. изд. 1965.

БОРШУКОВ, Г. Социалистическият печат в България. Т. 1. Първи години. Идеите на социализма в предосвобожденския печат. Социалистически вестници и списания до 1891 г. С., 1946. VIII, 203 с.

БОТЕВ, С. и Й. Ковачев. Земеделието в България. [2 изд.]. С., 1934. XV, 865 с. 1. изд. 1930.

БОТУШАРОВ, Х. Автори и подбор на учебниците по история в България /1878–1944 г./. – *ИП*, 1986, № 9, 33–42.

БРАЙКОВА, С. Културно-просветни дружества в Пловдив /1879–1885 г./. – *В*, 1977, № 1, 58–63.

БУЖАШКА, Б. БРСДП/о/ и македонският въпрос /1914–1947 г./. – В: *Изследвания по македонския въпрос.* Кн. 1. С., 1993, 178–233.

БУРЕШ, И. История на ентомологичното проучване на България. С., 1924. 136 с.

БУРЕШ, И. Кратка история на изследването в България в природонаучно отношение. – *Естествознание и география*, 5, 1920/1921, № 5–6, 183–191.

БЪЧВАРОВА, Н. Химически науки. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество /1869–1911/*. С., 1994, 134–150.

ВАНЧЕВ, Й. Солунската гимназия от 1880 до 1913 година. – В: *Пламъкът на Солунския светилник*. С., 1970, 63–93.

ВАСИЛЕВ, Б. Отношението на БРСДП/т.с./ към балканските войни. – В: *I конгр. БИД. София, 1970*. Т. 1. С., 1972, 585–590.

ВАСИЛЕВ, К. Обективни и субективни условия за създаване и развитие на тесносоциалистическото марксистко течение в България. – *НВр*, 1961, № 7, 14–30.

ВАСИЛЕВ, К. Отношенето на партията на тесните социалисти към Балканската война. – *ИВИНД*, 37, 1984, 31–39.

ВЛЧКОВ, Д. Българската политика на страниците на парижкия вестник „Тан“ /авг. 1914 – окт. 1915 г./. – *ИП*, 1994–1995, № 1, 137–162.

ВЕКОВ, А. Българо-руски революционни връзки. 1885–1917. С., 1965. 204 с.

ВЕКОВ, А. Българската социалдемокрация и Копенхагенският конгрес на Втория интернационал. – *ИП*, 1985, № 12, 34–50.

ВЕКОВ, А. Г. В. Плеханов и социалистическото движение в България. 1885–1918. С., 1978. 236 с.

ВЕКОВ, А. и П. ПАНАЙОТОВ. Връзките на Владимир Илич Ленин с българските революционни марксисти. – *ИИИБКП*, 23, 1970, 327–346.

ВЕЛЕВ, А. Болгарский земледельческий народный союз и идея балканской федерации /1908–1919 гг./. – *ЕН*, 6, 1973, 303–317.

ВЕЛЕВ, А. Политические партии в Болгарии и Балканские войны /1912–1913/. – *ЕН*. 4, 1968, 437–470.

ВЕЛЕВА, Ж. Вторият интернационал и Балканската война /1912/. – В: *I конгр. БИД. София, 1970*. Т. 1. С., 1972, 557–560.

ВЕЛЕВА, М. Войнишките бунтове през 1913 г. – *ИП*, 1958, № 1, 3–33

ВЕЛЕВА, М. Правителствената криза през май-юли 1913 г. – *ГСУфиф*, 59, 3, 1966, 81–128.

ВЕЛЕВА, М. Първата национална катастрофа. – В: *Векове. Очерци, спомени, документи*. С., 1972, 79–92.

ВЕЛЧЕВ, И. По въпроса за развитието на икономическата география у нас. – *ГСУбггф*, 48, 3, 1954, 49–105.

ВЕЧЕВ, Д. Реформите в Европейска Турция и руско-българските отношения /нач. на XX в./. – *В*, 1980, № 2, 15–23.

ВЛАХОВ, Т. Криза в българо-турските отношения 1895–1908. С., 1977. 191 с.

ВЛАХОВ, Т. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912–1918 г. С., 1957. 290 с.

ВЛАХОВ, Т. Турско-българските отношения през 1913–1915 г. – *ИП*, 1955, № 1, 3–31.

Войната между България и другите балкански държави през 1913 г. Т. 1. Причините и подготовката на войната и военните действия до 21 юни 1914 г. С., 1941. XII, 848 с.

ВОЈВОДИЋ, М. Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века. Београд, 1988. 495 с.

ВУЧКОВ, Ю. Българската драматургия. 1878–1944. С., 1983. 395 с.

Възникване, развитие и залез на опортюнизма в българското работническо движение. 1891–1948. Ред. Г. Радев и К. Пинкас. С., 1986. 699 с.
Авт.: Г. Радев, К. Пинкас, Й. Йотов, С. Димитрова, Б. Григоров, Г. Радев, П. Остоич.

ВЪЛЧЕВ, С. За отношението на българското буржоазно правителство и главното командване към мирните преговори в Брест-Литовск /декември 1917 г. – март 1918 г./. – *ВИС*, 1958, № 1, 102–114.

Външната политика на България и опозиционните партии /1900–1914/. – *ИИИ*, 23, 1974, 105–148.
Авт.: А. Пантев, Р. Попов, К. Шарова, Е. Стателова и Ц. Тодорова.

ГАЛКИН, И. С. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905–1912 гг. М., 1960. 266 с.

ГАНЕВ, Г. Добруджанското националноосвободително движение в периода 1914–1919 г. – *ГСУик*, 16, 1962, 87–166.

ГЕНОВ, Г. Унищожаването на българските национални институции и интелигенция в Егейска Македония /1912–1913 г./. – В: *България 1300. Институции и държавна традиция*. Т. 3. С., 1983, 247–255.

ГЕОРГИЕВ, В. Масонството в България. /Проникване, организация, развитие и роля до средата на тридесетте години на XX в. С., 1986. 437 с.

ГЕОРГИЕВ, Г. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ. 1877–1900. С., 1979. 266 с.

ГЕОРГИЕВ, Г. Човешките ресурси на страните, участнички в Балканската война 1912–1913 г. – *ВИС*, 1983, № 1, 86–96.

ГЕОРГИЕВ, Л. Проникване на чуждия финансов капитал в България. – *ИМ*, 1956, № 2, 114–128.

ГЕОРГИЕВ, С. Българските широки соцалисти и „патриотичният блок“ през 1907 г. – *ИП*, 1979, № 6, 82–90.

ГЕОРГИЕВ, С. Неутрализмът – главна преграда срещу обединението на българското профсъюзно движение /1900–1914 г./. – В: *Бълг. проф. съюзи*. С., 1984, 25–54.

ГЕРГОВА, А. Книжнината и българите. XIX – началото на XX век. С., 1991. 256 с.

ГЕРМАНОВ, С. Реформената акция в Македония и руската общественост /1903–1908 г./. – *ИП*, 1990, № 4, 34–51.

ГЕРМАНОВ, С. Руската общественост и революционно движение в Македония и Одринско 1893–1908. С., 1992. 250 с.

ГЕРМАНОВ, С. Руски пътешественици, учени и общественици за Македония от XVII век до 1912 г. – В: *Изследвания по македонския въпрос*. Кн. 1. С., 1993, 237–274.

ГЕЧЕВ, М. Образователни насоки и педагогическа мисъл в Княжество България и Източна Румелия /1878–1885/. – *НТПУ„ПХ“*, 17, 6, 1979, 55–67.

ГЕШЕВА, Й. Социално-политическа характеристика на избирателите и депутатите в V ВНС /1911 г./. – *ИП*, 1991, № 8, 22–43.

ГОРАНОВ, П. Икономически последици от обявяване независимостта на България през 1908 г. – *ГВФСИ-Св.*, 16, 1959, 313–375.

ГОРАНОВ, П. Икономически предпоставки за обявяване независимостта на България през 1908 г. – *ГВФСИ-Св.*, 15, 1958, 135–208.

ГОТЛИБ, У. България в международната политика /1914–1915/. – *ИИИ*, 23, 1974, 13–103.

ГОЦЕВ, Д. Бунтът на българските новобранци в Крагуевац през 1914 година. – *ВИС*, 1985, № 1, 114–124.

ГОЦЕВ, Д. и И. АЛЕКСАНДРОВ. Към въпроса за същността на водените от България войни през 1885–1918 г. и отношението към тях на българското население в Македония и Одринска Тракия. – *ВИС*, 1982, № 1, 3–21.

ГОЦЕВ, Д. Национално-освободителната борба в Македония 1912–1915. С., 1981. 208 с.

ГРИНБЕРГ, С. Ш. Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне Первой мировой войны /1912–1914 гг./. – В: *Слав. сб.* М., 1947, 291–335.

ГРІНБЕРГ, С. Ш. Иноземний капітал у промисловості Болгаріі на початку XX століття /1901–1912 рр./. – *УСл*, 12, 1975, 101–111.

ГРИНБЕРГ, С. Ш. Первая мировая война и болгарский народ. – *ИЗ*, 21, 1947, 202–221.

ГРЪНЧАРОВ, М. Към историята на културно-просветните дружества в Плевен след Освобождението /1878–1900 г./. – *ИМСЗБ*, 5, 1981, 129–143.

ГРЪНЧАРОВ, С. България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. С., 1986. 312 с.

ГУЧЕ, В. Югоизточноевропейската политика на германския империализъм от края на XIX век до края на Първата световна война. – В: *Българско-германски отношения и връзки*. Т. 2. С., 1979, 67–90.

ГЪРДЕВ, К. Към историята на Българското книжовно дружество след 1878 до 1911 г. – *ИДА*, 35, 1978, 119–145.

ДАМЯНОВ, С. България и балканските страни по време на войните 1912–1918 г. С., 1987. 184 с.

ДАМЯНОВ, С. България във френската политика /1878–1918 г./. С., 1985. 558 с.

ДАМЯНОВ, С. Българският национален въпрос в началния етап на Първата световна война. 1914–1915. – *ИИВИ*, 31, 1981, 104–122.

ДАМЯНОВ, С. Европейската дипломация и България в навечерието и по време на Първата балканска война 1912–1913. – *ВИС*, 1982, № 4, 23–45.

ДАМЯНОВ, С. Политиката на Съглашението спрямо България през Междусъюзническата война /1913 г./. – *ВИС*, 1983, № 2, 3–21.

ДАМЯНОВ, С. Проблеми на индустриалното развитие на балканските страни в края на XIX и началото на XX в. – *ИП*, 1980, № 3, 42–65.

ДАМЯНОВ, С. Проблеми на политиката на великите сили спрямо България в навечерието на Първата световна война. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 2. С., 1979, 69–77.

ДАМЯНОВ, С. Съглашенската дипломация и проблемът за сепаративен мир с България през Първата световна война /1915–1918/. – В: *Юб. сб. в чест на Д. Косев*. С., 1985, 307–330.

ДАМЯНОВ, С. Франция и кризата в турско-българските отношения 1908–1909. – *StB*, 16, 1982, 254–283.

ДАМЯНОВ, С. Френските военни доставки в България в края на XIX и началото на XX в. – *ИИИ*, 18, 1967, 5–51.

ДАМЯНОВ, С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война /1878–1914/. С., 1971. 264 с.

ДАМЯНОВА, Ж. Вторият интернационал и Балканската война. – *ИВИНД*, 38, 1984, 316–323.

ДАНАИЛОВ, Г. Социални и икономически последствия от Голямата война. – СпБАН, 48, 1934, 99–158.

ДАНКОВ, П. Развитие и борби на работническата класа в България при капитализма. С., 1968. 215 с.

ДЕРМЕНДЖИЕВ, И. Намеса на държавата в стопанството през периода на Първата световна война 1914–1919. Правно-ист. студия. – *ГСУюф*, 47, 1, 1955, 335–405; 47, 2, 1955, 323–372.

ДИЛКОВ, С. Българските банки в системата на финансовия капитал в България до 1918 г. – *ФК*, 1970, № 1, 49–59.

ДИЛОВСКА, Е. Самоковската комуна. С., 1962. 132 с.

ДИМИТРОВ, А. Някои социално-икономически и политически аспекти от историята на Добруджа по време на Първата световна война. – *ИНМ-В.*, 19, 1983, 64–79.

ДИМИТРОВ, Д. Българското изкуство 1878–1918 г. в светлината на някои изследвания. – В: *Из ист. бълг. изобр. изкуство*. 2. С., 1984, 5–47.

ДИМИТРОВ, К. Българската интелигенция при капитализма. С., 1974. 335 с.

ДИМОВ, Г. Някои общи процеси и специфични явления в развитието на теоретико-критическата мисъл в южнославянските литератури през първата половина на XX в. – *СФ*, 16, 1978, 288–301.

ДИМОВ, Г. Основни моменти и тенденции в развитието на българската литературоведческа мисъл от Освобождението до Първата световна война. – *ЛМ*, 1981, № 1, 21–38.

ДИМОВ, Д. БЗНС и Войнишкото въстание. С., 1979. 164 с.

ДИМОВ, Д. Из историята на селското движение в България. – В: *Студии по история*. В. Търново, 1975, 111–237.

ДИМОВ, Н. Александър Стамболийски и селските партии от страните на Югоизточна Европа през първите десетилетия на XX в. – *StB*, 19, 1986, 203–247.

ДИНОВ, Й. История на математиката в България. Т. 1. От древни времена до 9.IX.1944 г. Плевен, 1975. 154 с.

ДИНОВА-РУСЕВА, В. Балканската война в българското изобразително изкуство. – *ИВИНД*, 37, 1984, 234–239.

ДИНОВА-РУСЕВА, В. Българската сценография след Освобождението до създаването на Народния театър /1878–1907/. – *ИИИзИ*, 9, 1966, 23–54.

ДИНОВА-РУСЕВА, В. Идейно-политическата концепция в творчеството на българските възрожденски художници след Освобождението /1878–1917/. – *Из*, 1978, № 1, 2–9.

Дирекция на метеорологията /Централен метеорологичен институт/. 40-годишна дейност. 1894–1934. [Сб.] С., 1934. 113 с.

ДОБРИНОВ, Д. Войнишката въстаническа армия през септември 1918 г. – *ИНВИМ*, 4, 1980, 85–91.

ДОБРИНОВ, Д. Последният цар на планините. Биографичен очерк за Тодор Александров 1881–1924. С., 1992. 143 с.

ДОБРИНОВ, Д. Социалдемокрацията и националният въпрос /1891–1918 г./. – В: *Изследвания по македонския въпрос*. Кн. 1. С., 1993, 151–177.

ДРАЕВ, И. Социализъм, армия, революция. Социалистическата дейност в българската армия /1891–1918 г./. С., 1976. 244 с.

ДЪРВИНГОВ, П. История на Македоно-Одринското опълчение. Т. 1–2. С., 1919–1925. V, 659 с.; VIII, 735 с.

ЕВСТАТИЕВА, Е. Военнопленниците в България и тяхната защита от БРСДП. – *ГСУик*, 61, 1970, 319–367.

ЕЛДЪРОВ, С. Македоно-Одрински благотворителни братства в България /1896–1912/. – *ВИС*, 1991, № 2, 3–30.

ЕЛДЪРОВ, С. Сръбската въоръжена пропаганда в Македония /1901–1912/. С., 1993. 244 с.

ЕЛДЪРОВ, С. Тайните офицерски братства в българската армия и освободителните борби на Македония и Одринско 1897–1912. С., 1993. 135 с.

ЕМЕЦ, В. А. Очерки внешней политики России в период первой мировой войны. Взаимоотношения России с союзниками по вопросам ведения войны. М., 1977. 367 с.

ЕНЧЕВ, В. Законът за женския и детския труд – пръв акт на трудовото законодателство в буржоазна България. – *ГСУюф*, 72, 2, 1982, 157–185.

ЕНЧЕВА, С. Христо Кабакчиев и селският въпрос /1900–1917 г./. – *ПТАОПСУ*, 138, 1982, 95–138.

ЕСКЕНАЗИ, Ж. Проникване на руската задгранична домарксистка литература в България през последното тридесетилетие на XIX век. – *ИНБ „КМ“*, 8, 1968, 3–29.

ЖЕБОКРИЦКИЙ, В. Балканский союз 1912–1913 гг. и Болгарская рабочая социал-демократическая партия /„тесные социалисты“/. – В: *VIII наукова сесія. Тези доповідей. Секция філології. /Держ. ун-т ім. Шевченка/*. Київ, 1951, 29–32.

ЖЕБОКРИЦКИЙ, В. Болгария в период балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1961. 300 с.

ЖЕБОКРИЦКИЙ, В. Болгария накануне балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1960. 250 с.

ЖИЛА, Л. И. Трактовка болгарской рабочей социал-демократической партией /объединенной/ национального вопроса в начальный период Первой мировой войны. – *BIIR*, 1995, № 2, 94–104.

ЖОГОВ, П. В. Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и Первая балканская война 1912–1913. М., 1969. 392 с.

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, А. М. Мировая война 1914–1918 гг. Общий стратегический очерк. М., 1924. VII. 457 с.

ЗАЙЦЕВ, В. В. Германская политика на Балканах и позиция Англии в период Лондонской послов великих держав 1912–1913. – В: *Германская восточная политика в новое и новейшее время*. М., 1974, 99–107.

ЗАЙЦЕВ, В. В. Проникнения британьского капіталу и країни Балканського півострова наприкінці XIX – на початку XX ст. – *ПННІ*, 10, 1970, 54–60.

ЗАЙЦЕВ, В. В. Роль Англіі устворенні Балканського Союзу 1912 р. – *ПННІ*, 18, 1974, 82–97.

ЗАРЕВ, П. Панорама на българската литература. В пет тома. 3. прераб. изд. Т. 1–2. С., 1977. 591 с.; 599 с. 1. изд. 1966–1967.

ЗАФИРОВ, Д. и П. ЙОТОВ. Българското военно изкуство през Балканската война 1912–1913 г. – *ВИС*, 1982, № 4, 59–79.

ЗАХЕР, Я. М. Константинополь и Проливы. Очерки из истории дипломатии накануне мировой войны. – *КА*, 1924, № 6, 48–76; № 7, 32–54.

ЗИДАРОВА, Л. Театърът като национално-културна институция /от началото на XX век до края на Първата световна война/. – В: *България 1300. Институции и държавна традиция*. Т. 3. С., 1983, 91–102.

ЗЛАТИНЧЕВ, Й. Борбата за трудово законодателство в България /1878–1944/. С., 1961. 340 с.

ЗОГРАФСКИ, Д. Развитокот на капиталистичките елементи во Македонија за времето на турското владеење. Скопје, 1967. 572 с.

ИВАНОВ, В. Борбата на БРСДП/т.с./ в Народното събрание против войните 1912–1918 г. С., 1961. 224 с.

ИВАНОВ, П. Исторически бележки върху обучението по математика в България [1859–1989]. – В: *Юб. сб. Физико-математическото д-во в София*. С., 1939, 42–68.

ИВАНОВ, Ю. Българский периодически печат от възраждането му до днес. Кн. 1–3. 1844–1890. С., 1891–1892. 78 с.; 78–155 с.; 156–235 с.

Из историята на Българското книжовно дружество /1869–1911/. Сборник по случай 125-годишния юбилей на БАН. С., 1994, 247 с.

Из историята на българското изобразително изкуство. Сб. от студии. Отг. ред. А. Обретенов. Т. 1. От Освобождението до 1918 г. Ред.: М. Киров и В. Братанов. С., 1976. 224 с.

Авт. М. Киров, В. Динова-Русева, В. Иванова, М. Коева, И. Михалчева и В. Коларски.

Икономика на България. В 6 т. Т. 1. Икономика на България до социалистическата революция. С., 1969. 687 с.

Авт.: Ж. Натан, В. Хаджиниколов, Д. Ангелов, Л. Беров, С. Цонев, В. Велков, П. Горанов и Б. Цветкова.

ИЛИЕВ, И. Въоръжението и бойната техника на българската армия по време на Балканската война 1912–1913 г. – *ИНВИМ*, 6, 1984, 117–133.

ИЛИЕВ, И. Овладяването на Одринската крепост – връх на българската бойна слава. – *ИВИНД*, 37, 1984, 129–140.

ИЛИЕВА, А. Страници от книгоиздателската дейност на Христо Г. Данов през 90-те години на XIX в. – *ИМЮБ*, 12, 1986, 177–191.

ИЛЧЕВ, И. Английската външна политика и мисията на братя Бъкстон в България през есента на 1914 г. – *ВИС*, 1981, № 6, 33–47.

ИЛЧЕВ, И. Англия, България и Дарданелската операция /ян.– апр. 1915 г./; /май – окт. 1915 г./. – *ГСУиф*, 73, 1982, 29–60; 74, 1983, 195–224.

ИЛЧЕВ, И. България и Антантата през Първата световна война. С., 1990. 319 с.

ИЛЧЕВ, И. България в стратегическите планове на Великобритания на Балканите /октомври 1915 – септември 1918 г./. – *ВИС*, 1981, № 2, 30–48.

ИЛЧЕВ, И. Външнополитическата пропаганда на българската национална кауза през балканските войни. 1912–1913 г. – *ВИС*, 1982, № 4, 80–98.

ИЛЧЕВ, И. Из историята на българската пропаганда в Швейцария по време на Първата световна война и на Парижката мирна конференция 1919 г. – *ВИС*, 1984, № 1, 115–133.

Исторически преглед на медицинската част и на медицинската книжнина в България, 15 август 1878–

15 август 1903 г. Юбилейна книга. Под ред. на М. Русев. С., 1904. 272 с.
Авт. И. Иванов и Х. Докторов.

История на Българската академия на науките. 1869–1969. С., 1971. 262 с.
Авт.: С. Божков, В. Василев, В. Паскалева и Ц. Тодорова.

История на Българската комунистическа партия. Гл. ред. Р. Аврамов. 4. изд. С., 1981. 720 с. 1 изд. 1970.
Авт.: К. Шарова, П. Георгиев, Й. Митев, Л. Панайотов, Й. Йотов, Х. Христов, К. Василев, Д. Косев, Б. Григоров, Ж. Натан, П. Костов. Б. Боев, Н. Горненски, П. Петков, В. Хаджиниколов, М. Димитров, М. Трифонова, Г. Тодоров, С. Ангелов, Т. Трендафилов, М. Марков, И. Танчев, М. Цуцов и Е. Димитрова.
Ред.: К. Василев, В. Хаджиниколов, Д. Елазар, Д. Косев, Ж. Натан, Й. Йотов, П. Георгиев и С. Ангелов.

История на българската литература. В четири тома. Гл. ред.: С. Божков, П. Динеков, П. Зарев и Г. Цанев. Т. 3. Българската литература от Освобождението /1878/ до края на Първата световна война. С., 1970. 980 с.

История на дипломацията. Т. 2. В. М. Хвостов. Дипломацията в ново време. 1871–1914. Под ред. на А. А. Громико и др. [2. прераб. и доп. изд]. С., 1965. 952 с.

История на медицината в България. Под ред. на В. Павлова. С., 1980. 272 с.
Авт.: В. Василев, Х. Големанов, Н. Запрянов, С. Израел, Р. Каймкачиева, В. Куртев, Х. Михайлов, В. Павлова, П. Павлов, М. Попов и В. Топузов.

История на младежкото революционно движение в България. Ред.: Д. Мичев, Ц. Тодорова, И. Димитров и Н. Генчев. 2. доп. изд. С., 1972. 618 с. 1. изд. 1971.
Авт.: Ц. Тодорова, Т. Колева, Ф. Панайотов, Б. Григоров, Д. Мичев, Т. Ангелова, С. Петрова, И. Димитров, Н. Генчев и К. Петров.

История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 2. Период на капиталистическо господство. Отг. ред. Н. Чакъров. С., 1982. 344 с.
Авт.: Н. Чакъров, Д. Дончев, И. Григоров, О. Димиев, Г. Недев, Ж. Атанасов, Т. Цингилев, В. Вълков, М. Гечев, Р. Георгиева, П. Кандев и Б. Ганов.
Дял 1. Образованието и педагогическата мисъл в България от Освобождението до Великата октомврийска социалистическа революция, с. 7–185.

История первой мировой войны 1914–1918. Ред. И. И. Ростунов. Т. 1–2. М., 1975. 446 с.; 607 с.

История на профсъюзното движение в България. 2. прераб. и доп. изд. Науч. ред. В. Хаджиниколов. С., 1973. 803 с. 1. изд. 1968.
Авт.: Д. Младенов, С. Великов, Д. Мичев, В. Василев, В. Георгиев, Д. Шарланов и В. Хаджиниколов.

История на учителското профсъюзно движение в България. С., 1982. 304 с.
Авт.: П. Кандев, О. Обрешков, К. Иванов, Д. Янев, С. Янев, И. Стаменов и П. Илиев.

История на философската мисъл в България. Т. 2. Под ред. на: Р. Караколов, М. Бъчваров и К. Андреев. С., 1973. 420 с.
Авт.: Р. Караколов, Г. Грозев, Д. Гърдев, К. Андреев, В. Субашки, В. Карачивиев, С. Славов, Й. Иванчев, А. Тодоров, А. Бънков, Б. Ценков и И. Калайков.

ИСУСОВ, М. Връзки между работническото движение в България и Сърбия в началото на XX в. – *ИП*, 1965, № 3, 3–32.

ИСУСОВ, М. Изграждане, дейност и борби на Общия работнически синдикален съюз /ОРСС/ /1903–1917 г./. – В: *История на българското профсъюзно движение*. С., 1980, 19–36.

ИСУСОВ, М. Революционното профсъюзно движение в България 1903–1912 г. С., 1962. 232 с.

ИШИРКОВ, А. Брой и разпределение на българите в Добруджа в 1918 г. – *ИНЕМ*, 8–9, 1928/1929, 29–54.

ЙОВЕВСКА, М. Тракия в политиката на България и Гърция /1878–1919 г./. – *ИП*, 1991, № 3, 44–51.

ЙОНОВ, М. Освобождението и съдбата на българите в Македония през Балканските войни /1912–1913 г./. – В: *Изследвания по македонския въпрос*. Кн. 1. С., 1993, 422–460.

ЙОРДАНОВ, В. История на Народната библиотека в София. По случай 50-годишнината ѝ 1879–1929. С., 1930.

ЙОРДАНОВ, В. Нашето просветно дело през време на войните /1913–1919/. С., 1925. 163 с.

ЙОРДАНОВ, В. Развитие на нашето просветно дело от Освобождението до войните /1878–1913/. С., 1925. 198 с.

ЙОРДАНОВ, Т. Заслугите на Константин Иречек за географското изследване в България. – *ИГИ*, 12, 1969, 235–247.

ЙОТОВ, Й. Из борбите на тесните социалисти против опортюнизма на Втория интернационал. С., 1964. 198 с.

ЙОТОВ, Й. Центризмът и българското социалистическо движение 1905–1920. С., 1969. 427 с.

ЙОТОВ, Й. Антивоенната дейност по време на мобилизацията и намесата на България в Първата световна война /1915–1918 г./ – *НТАОНСУ*, 27, 1981, 122–154.

ЙОТОВ, Й. Борбата на БРСДП/т.с./ против Първата световна война сред армията на фронта. – *ВИС*, 1962, № 1, 111–118.

ЙОЦОВ, Я. Буржуазная демократия в Болгарии 1879–1923 гг. – *ЕН*, 5, 1970, 387–408.

ЙОЦОВ, Я. Класи и партии у нас до 1923 г. – *ИП*, 1947/1948, № 2, 177–193.

КАБАКЧИЕВ, Х. Благоев и партията на тесните социалисти. Ред. Т. Колева. С., 1979. 397 с.

КАБАКЧИЕВ, Х. Социалдемокрацията и работническите синдикати. С., 1905. 120 с.

КАЛИНКОВ, А. Европейската дипломация и Балканската война /1912–1913/. – *ГкнкиБКПВУЗ*, 15, 1, 1981, 181–266.

КАЛИНКОВ, А. Русия и подготовката на Балканската война 1912–1913 г. – *ВИС*, 1980, № 3, 58–70.

КАЛИНКОВ, А. Руската политика на Балканите в навечерието и по време на Балканската война 1912–1913 г. – *ИВИНД*, 30, 1980, 85–117.

КАЛИНКОВ, Г. Румъния и нейната политика спрямо България през 1911, 1912 и 1913 год. С., 1917. 259 с.

КАЛЧЕВ, К. Генерал Данаил Николаев. Биографичен портрет. С., 1995. 176 с.

КАНДЕВ, П. Борбата на българското учителство за прогресивна педагогика. 1868–1915. Ист. очерк. С., 1970. 172 с.

КАНДЕВ, П. Зараждане и развитие на учителското движение в България /до 1895 г./. – *ИИИБКП*, 7, 1960, 241–262.

КАНДЕВ, П. Професионалното учителско движение в

България от основаването на Българския учителски съюз до разцеплението му през 1905 г. – *ИП*, 1962, № 1, 59–75.

КАНТАРЏИЕВ, Р. Класните училишта во Македонија. – *ГЗффУ-Ск.*, 23, 1971, 81–104.

КАРАВЕЛОВ, П. Учебното дело в Македония. Опровержение на „Из современната история на Македония“ в „Балкан“, № 29, 30, 31. Пловдив, 1883. 67 с.

КАРАКОСТОВ, С. Българският театър. Основи на социалистическия реализъм. 1881–1891–1945. С., 1982. 570 с.

КАСТЕЛОВ, Б. Димо Хаджидимов. Живот и дело. С., 1985. 348 с.

КИНОВ, И. Кратка история на военното изкуство. Т. 2. С., 1960. 696 с.

КИРОВ, М. Социалният живот на българското изкуство през първите три десетилетия след Освобождението. – В: *Из ист. бълг. изобр. изкуство.* Т. 1. С., 1976, 9–43.

КИРОВА, Е. Ученическите библиотеки в България /1878–1914/. – *ГСУфиф*, 62, 3, 1968, 391–447.

КИШКИЛОВА, П. Кризисни моменти в управлението на Радославовия кабинет и падането му от власт през 1918 г. – *ИП*, 1993, № 2, 36–59.

КОВАЧЕВ, Й. Принос към историята на картата на България. – *СбБАН*, 23, 1928, 1–56.

КОЕН, Д. Военновременната организация на икономиката в буржоазна България. – В: *Студии по нова българска история /1878–1944/.* С., 1985, 324–359.

КОЛЕВ, Й. Към характеристиката на „Закона за народното просвещение от 1891 година. – *НП*, 1979, № 5, 87–96.

КОЛЕВ, Н. Навлизане на земеделска просвета сред селското население след Освобождението. – В: *Освобождението на България и развитието на българската народна култура.* С., 1978, 189–197.

КОЛЕВ, С. Българската историческа наука за отношението на БЗНС към Февруарската и Октомврийската революция. – *ИИИБКП*, 50, 1983, 75–113.

КОЛЕВ, С. Трите руски революции и влиянието им в България. С., 1986. 298 с.

КОЛЕВА, Т. Октомврийската революция и болшевизацията на Българската комунистическа партия. 1917–1923. В: *Октомврийската революция и българо-съветската дружба.* С., 1967, 41–65.

КОНДАРЕВ, Н., С. СИРАКОВ и П. ЧОЛОВ. Народните читалища в България. Т. 2. Народните читалища след Освобождението. С., 1979. 339 с.

КОНЕВ, И. Из българо-сръбските литературни взаимоотношения от Освобождението на България до Балканската война. С., 1968. 204 с.

КОНЕВА, Р. Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918 г. С., 1995. 227 с.

КОНЕВА, Р. Държавните културни институции в България /1912–1918/. – *ИП*, 1991, № 3, 52–66.

КОНСТАНТИНОВА, Е. Някои проблеми на периодизацията на нашата литература след Освобождението. – *ЛМ*, 1977, № 3, 83–95.

КОСЕВ, К. Подвигът 1912–1913 г. 2. доп. изд. С., 1986. 257 с. 1. изд. 1983.

КОСТОВ, А. Белгийският капитал и захарната промишленост в България /1895–1915 г./. – *ИП*, 1986, № 9, 17–32.

КОСТОВ, Е. Генерал Рачо Петров и строителството на железопътната линия Радомир–Кюстендил–Турската граница. – *ИП*, 1991, № 10, 95–111.

КОЧЕВ, Н. Просветното дело сред българските евреи в края на XIX и началото на XX век. – *ГОКПОЕ*, 15, 1980, 113–126. Авт. подп. Н. Цвятков.

Кратка история на българската архитектура. Отг. ред. Л. Тонев. С., 1965. 628 с.
Авт.: Д. Димитров, К. Миятев, Б. Цветкова, Г. Кожухаров, П. Кантарджиев, Д. Косев, Л. Тонев, Г. Стойков, Х. Христов, Й. Йорданов и К. Николов.
Гл. 5. Архитектурата на България от Освобождението до Деветосептемврийското народно въстание, с. 437–571.

КРЪСТЕВ, В. Музикалното творчество след Освобождението. – В кн. му: *Очерци по история на българската музика.* С., 1977, 111–236.

КУЗМАНОВА, М. История и организация на архивното дело в България. С., 1965. 260 с.

КУКОВ, К. Войнишкото въстание – връхна точка на революционното движение на фронта през Първата световна война. /По случай неговата 60-годишнина/. – *ВИС*, 1978, № 3, 14–25.

КУЮМДЖИЕВ, Б. Дипломатическа и материална подкрепа от Русия на България по време на Балканската война 1912–1913 г. Руски доброволци и проявена храброст от тях. С., 1968. 112 с.

КЬОСЕВ, Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар. 1903–1908 г. – В: *Българско-германски отношения и връзки.* Т. 1. С., 1972, 141–165.

КЬОСЕВ, Х. Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. – *ИБИД*, 26, 1968, 35–57.

ЛАЛКОВ, М. Балканската политика на Австро-Унгария. 1914–1917. Австро-унгарската дипломация и борба за съюзници през Първата световна война. С., 1983. 420 с.

ЛАЛКОВ, М. За ролята на Адам Тарновски в българската външна политика /1911–1915 г./. – В: *Изсл. в чест на Х. Гандев.* С., 1983, 317–339.

ЛАЛКОВ, М. Националноосвободителното движение в Македония и Одринска Тракия 1878–1915 г. през погледа на дипломатите на Великите европейски сили. – *RIIIM*, 60, 1984, 115–134.

ЛАФЧИЕВ, С. Странички из историята и дейността на Физико-математическото дружество по случай 40-годишнината от основаването му. [1898–1938]. – В: *Юб. сб. Физико-математическото д-во в София.* С., 1939, 3–20.

ЛЮЛЮШЕВ, М. и К. МИТЕВ. Българската просвета в Северна Добруджа по време на Първата световна война. – *В*, 1983, № 4, 42–49.

МАГАЗІНЕР, С. І. Балканські війни 1912–1913 рр. І агрсівні прагнення німеччини. – *НЗОДПІ*, 17, 1957, 27–48.

МАЖДРАКОВ, П. За устройството на нашето земеделско опитно дело. – *СЗОИ*, 12, 1942, № 4, 171–179.

МАНАФОВА, Р. Интелигенция с европейски измерения 1878–1912. С., 1994. 325 с.

МАНАФОВА, Р. Култура и политика. България в навечерието на Балканската война. С., 1987. 272 с.

МАНАФОВА, Р. Културното развитие на България при

Временното руско управление /1877–1879/. – *ИИИ*, 29, 1986, 101–136.

МАНАФОВА, Р. Отношението на българската интелигенция към Славянския събор в София /1910 г./. – В: *Студии по нова българска история /1878–1944/*. С., 1985, 161–189.

МАНАФОВА, Р. Постижения на българската национална култура /1878–1912 г./. – *ИП*, 1985, № 8, 18–28.

МАНАФОВА, Р. Просветната политика на демократическото правителство /1908–1911/. – *ИИИ*, 24, 1979, 129–166.

МАНОЛОВА, М. Международноправното положение на българската държава през периода 1878–1908 г. – *МО*, 1974, № 4, 60–76.

МАНОЛОВА, М. Основни насоки и правната регламентация на българската буржоазна образователна система. – *ГСУюф*, 70, 1979, 111–143.

МАРИНОВА, М. Българските марксисти и германското работническо движение. 1900–1912. С., 1979. 252 с.

МАРКОВ, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913. С., 1989. 460 с.

МАРКОВ, Г. България и нейните съюзници през Балканската война /1912–1913 г./. – *ИП*, 1983, № 1, 31–48.

МАРКОВ, Г. Българското крушение 1913 г. С., 1991. 240 с.

МАРКОВ, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб. 1914–1916. С., 1995. 290 с.

МАРКОВ, Г. За съгласуваността между външната политика и военната стратегия на България по време на Балканската вона 1912–1913 г. – *ВИС*, 1985, № 1, 84–99.

МАРКОВ, Г. Обявяване и признаване независимостта на България през 1908–1909 г. – *ВИС*, 1983, № 5, 3–19.

МАРКОВ, Г. Правата и отговорностите на българското главно командуване в Междусъюзническата война 1913 г. – *ВИС*, 1983, № 2, 50–61.

МАРТЫНЕНКО, А. К. Позиция России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г. – В: *Из истории русско-болгарских отношений*. М., 1958, 3–112.

МАРТЫНЕНКО, А. К. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905–1907. Киев, 1974. 176 с.

Материали по историята на профсъюзното движение в България. С., 1973. 176 с.

Авт.: Д. Младенов, М. Исусов, С. Великов, В. Василев, А. Наков, Г. Георгиев, Б. Калаора, Д. Шарланов и Ж. Калдерон.

Междусъюзническата война 1913 г. Ред. ком.: Г. Гинчев, П. Иванов, Б. Чолпанов и П. Петров. С., 1963. 216 с.

МЕЛЬОВ, А. Изменения в етнодемографската характеристика на населението от Пиринския край след Освободителната война. – В: *Освобождението на България и развитието на българската народна култура*. С., 1978, 99–107.

МЕРЕНИ, Л. Унгарското обществено мнение в защита на България и съюзниците ѝ през есента на 1912 г. – *ИП*, 1962, № 6, 64–74.

МЕТОДИЙ КУСЕВИЧ. Църковно-училищното дело в Македония след войната в 1877–1878 г. Извлякъл Вл. Г. Кусев. – В: *Сб. Солун*. С., 1934, 17–26.

МЕЧЕВ, С. Отражение на националното освобождение върху икономическото развитие на България през първите десетилетия. – *ПС*, 1978, № 1, 22–31.

МИЛЕТИЧ, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918. 344 с.

МИЛКОВА, Ф. Основни въпроси на общинското самоуправлени в българската буржоазна държава от създаване на Търновската конституция до Балканската война. – *ГСУюф*, 50, 2, 1959, 393–431.

МИЛКОВА, Ф. Централни и местни органи на управление в българската буржоазна държава през периода 1878–1912 г. – *ГСУюф*, 66, 2, 1977, 63–113.

МИНЧЕВ, Д. Участието на населението от Македония в българската армия през Първата световна война 1914–1918. С., 1994. 197 с.

МИНЧЕВ, Д. Биологически науки /ботаника и зоология/. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество /1869–1911/*. С., 1994, 77–90.

МІРЗАЕВ, А. Економічне становище Болгарії напередні першої світової війні. – *УСл*, 1970, № 2, 115–120.

МИТЕВ, Д. Партията на тесните социалисти и някои аспекти на националния въпрос. – *ГкмлВУЗ*, 4, 3–4, 1964, 274–304.

МИТЕВ, Й. Българо-сръбският съюзен договор от 1912 г. и дипломатическата подготовка на Балканската война 1912–1913 г. – *ИВИНД*, 37, 1984, 40–47.

МИТЕВ, Й. Войнишкото въстание в България през септември 1918 г. и участието на германските войски в неговото потушаване. – В: *Българско-германски отношения и връзки*. Т. 1. С., 1972, 279–293.

МИХАЙЛОВ, П. Южна Добруджа. Статистико-икономичен етюд върху отстъпените по Букурещкия договор през 1913 г. земи на Румъния. – *ТСпГДС*, 3, 1–2, 1932, 1–48.

МИХАЙЛОВА, М. Държавноправни науки. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество /1869–1911/*. С., 1994, 51–76.

МИХАЛЧЕВА, И. Нови тенденции в българската живопис от началото на XX в. – В: *Традиция и нови черти в българското изкуство*. С., 1976, 154–170.

МИХАЛЧЕВА, И. Основни идейни художествени насоки в българската живопис. 1900–1918. С., 1977. 223 с.

МИХЕЕВА, А. Болгарский театр 1871–1918. – В: *Ист. западноевроп. театра*. Т. 6. М., 1974, 545–567.

МИЧЕВ, Д. БРСДП и националният въпрос /1891–1918 г./. – В: *Изследвания по македонския въпрос*. Кн. 1. С., 1993, 80–150.

МИШЕВ, Р. Българо-руски културни връзки в началото на XX в. /1900–1914 г./. – *ИП*, 1986, № 4, 30–45.

МИШЕВ, Р. Българо-руското научно сътрудничество в областта на историческите науки /1900–1914 г./. – *ИП*, 1982, № 4, 56–64.

МИЯТЕВ, П. Константин Иречек и българо-чехословашките културни отношения /1878–1918 г./. /По случай 120 години от рождението му/. – *ИП*, 1974, № 3, 82–85.

МЛАДЕНОВ, С. История на българския език. Прев. и ред. И. Дуриданов от нем. изд. през 1929 г. С., 1979. 412 с.

МОЛХОВ, Я. Дейността на щаба на армията по разработването на оперативния план за водене на война срещу Турция /1903–1912/. – *ВИС*, 1986, № 5, 124–135.

МОРОЗОВ, А. В. Политика России и европейских держав на Балканах в период подготовки сербоболгарского договора 1912. – *ВМУси*, 1978, № 1, 17–27.

МУТАФОВ, В. Аграрният преврат след Освобождението и традиционната земеделска култура. – В: *Освобождението на България и развитието на българската народна култура*. С., 1978, 179–188.

НАТАН, Ж. и Л. БЕРОВ. Монополистическият капитализъм в България. С., 1958. 388 с.

НАТАН, Ж. Стопанска история на България. С., 1957. 572 с.

НЕГЕНЦОВ, Д. Борби и придобивки на Българския учителски съюз. Принос към историята на учителското движение в България /1895–1925/. С., 1925. 333 с.

НЕГЕНЦОВ, Х. и И. ВАНЕВ. Образованието в Източна Румелия. 1879–1885. С., 1959. 163 с.

НЕДЕВ, Н. Асен Златаров. Книга за него и неговото време /1885–1936/. С., 1970. 427 с.

НИКОВ, Н. и Е. ДИЛОВСКА. Отношението на прогерманските управляващи среди в България към Февруарската революция в Русия през 1917 г. – В: *В чест на Х. Христов*. С., 1976, 257–279.

НИКОВ, Н. Транзитът на австро-германското оръжие за България и Турция в началото на Първата световна война. – В: *Българско-германски отношения и връзки*. Т. 1. С., 1972, 167–243.

НИКОЛОВ, Г. Дейността на Физико-математическото дружество в София [1898–1938]. – В: *Юб. сб. Физико-математическото д-во в София*. С., 1939, 69–76.

НИКОЛОВ, Г. История на българския всекидневен печат. 1877–1932. /Принос/. Кн. 1–2. С., 1932. 215 с.; 230 с.

НИКОЛОВ, Й. Учителското революционно движение в навечерието на Балканската война. – *НП*, 1963, № 4, 81–90.

НИКОЛОВ, Й. Учителското революционно движение в България през годините на Балканската и Междусъюзническата война. – *НП*, 1963, № 12, 95–105.

НИТОВ, Й. Изземване на Източните железници и обявяване на независимостта на България през 1908 г. – *ИВИНД*, 33, 1982, 120–136.

НОВАКОВА, К. Печатът и личния режим на Фердинанд. С., 1975. 159 с.

НОЙКОВ. С. Българската армия в Балканската война 1912–1913 г. през погледа на германския и австро-унгарския генерален щаб. – *ИВИНД*, 38, 1984, 235–241.

НОТОВИЧ, Ф. И. Дипломатическая борьба в годы Первой мировой войны. Т. 1. Потеря союзниками Балканского полуострова. М., 1947. 748 с.

НОТОВИЧ, Ф. И. О попытках австрийско-германской дипломатии вовлечь Болгарию в мировую войну в августе 1914 года. – *ННИ*, 1960, № 1, 116–123.

ОГНЯНОВ, Л. Антивоенната дейност на Александър Стамболийски. 1914–1918. – *ИП*, 1979, № 2, 22–40.

ОГНЯНОВ, Л. Борбата на БЗНС против Първата световна война. С., 1977. 115 с.

ОГНЯНОВ, Л. Българският земеделски народен съюз 1899–1912. С., 1991. 288 с.

ОГНЯНОВ, Л. Войнишкото въстание 1918. С., 1978. 214 с.

ОГНЯНОВ, Л. Идеология, програма и дейност на Българския земеделски народен съюз /от основаването му до Балканската война/. – В: *Проблеми на новата и най-новата политическа и стопанска история на България*. С., 1991, 84–107.

ОМАНОВА, Р. Второто Стамболовистко правителство и реформите в Европейска Турция /5 май 1903 – 16 ян. 1908/. – В: *България и Балканите. 681–1981*. С., 1982, 415–430.

Организации и борби на българските рудничари. 1878–1944. С., 1967, 268 с.
Авт.: Г. Георгиев, С. Великов, Г. Йорданов и Й. Костов.

ОТЧЕВ, З. Димитър Благоев, марксизмът и историческият път на България. – *ИП*, 1976, № 3, 58–65.

ПАНЧЕВИЋ, М. Лесковачки и Врањски крај. Ист. геогр. преглед. Лесковац, 1986. 200 с.

ПАВЛОВ, В. Българският военно-морски флот в Първата световна война 1915–1918 г. – *ВИС*, 1971, № 2, 54–78.

ПАВЛОВ, Т. Българите в Моравско и Тимошко. История, език, нрави, обичаи, поверия, борби и очаквания. С., 1931. 183 с.

ПАВЛОВА, В. История на здравеопазването в България. С., 1954. 226 с.

ПАВЛОВА, М. Италията, България и идеята за балканско сближение /1903–1908 г./. – *ИП*, 1990, № 1, 18–32.

ПАНАЙОТОВ, Г. Румъния и Балканската война /1912–1913 г./. – *ИВИНД*, 37, 1984, 68–77.

ПАНАЙОТОВ, Г. Южна Добруджа през балканските войни 1912–1913 г. – *ВИС*, 1982, № 5, 3–18.

ПАНАЙОТОВ, И. Из руско-българските отношения през балканските войни 1912–1913. – *ИИИ*, 20, 1968, 53–94.

ПАНАЙОТОВ, Л. Балканският съюз и войната от 1912–1913 г. – *ВИС*, 1982, № 4, 3–22.

ПАНАЙОТОВ, Л. България в началото на ХХ в. – В: *Страници от историята на България*. Т. 2. С., 1980, 25–63.

ПАНАЙОТОВ, Л. Националният проблем на Балканите и балканските войни. – В: *I конгр. БИД. София, 1970*. Т. 1. С., 1972, 573–583.

ПАНАЙОТОВ, Л. Националноосвободителното движение в края на XIX и началото на ХХ в. – В: *Юб. сб. в чест на Д. Косев*. С., 1985, 271–286.

ПАНДЕВ, К. Политически искания и програми на българското националноосвободително движение в Македония и Одринско /1878–1912 г./. – *ИП*, 1980, № 6, 21–48.

ПАНДЕВ, К. Солунската гимназия и националноосвободителното движение в Македония и Одринско. – В: *Светилник*. С., 1983, 90–106.

ПАНТЕВ, А. и П. ПЕТКОВ. САЩ и България по време на Първата световна война. С., 1983. 152 с.

ПАСКОВ, И. и Ц. БИЛЯРСКИ. Въпросът за схизмата в българо-гръцките отношения /1898–1912/. – *ИДА*, 48, 1984, 117–140.

ПАСКОВ, Р. Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация. – *ИВИНД*, 41, 1986, 93–115.

ПЕНЕВ, Б. История на новата българска литература. Лекции в четири тома. Под ред. на П. Зарев и И. Сарандев. Т. 4. Българската литература през втората половина на XIX в. С., 1978. 767 с.

ПЕНКОВ, С. Българската армия в Балканската война /1912–1913 г./ – война на прехода към машинния период. – *ВИС*, 1982, № 4, 46–58.

ПЕНКОВ, С. Международноправни въпроси на Балканската война от 1913 година. – *ПМ*, 1985, № 1, 74–85.

Периодика и литература. Поредица от изследвания за литературата в българския периодичен печат /1877–1944/. Т. 1. Литературни списания и вестници, смесени списания, хумористични издания /1877–1892/. С., 1985. 1065 с.

Ред.: Е. Димитрова, Е. Константинова, Й. Василев, М. Цанева.

ПЕТКОВ, П. Американските протестантски мисионери и България. 1917–1918 г. – *ИП*, 1981, № 2, 75–87.

ПЕТРОВ, С. Обучението по физика в нашите училища [1849–1924]. – В: *Юб. сб. Физико-математическото д-во в София*. С., 1939, 21–41.

ПЕТРОВ, Т. и С. ЕЛДЪРОВ. Българските доброволчески чети в Източна Тракия през Балканската война. – *ИВИНД*, 37, 1984, 98–104.

ПЕТРОВ, Т. Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско /1904–1912/. С., 1991. 125 с.

ПЕТРОВ, Ц. Аграрните реформи в България до войните и отношението на Партията към тях. – *ГкнкиБКПВУЗ*, 3–4, 1968, 119–157.

ПИНКАС, К. Реформистката социалдемокрация в България. Идеология, политика, организация. 1903–1917. С., 1981. 272 с.

ПИСАРЕВ, Ю. А. Великие силы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985. 285 с.

ПОБОРНИКОВА, С. Борбата на БРСДП/т.с./ за спечелване на общините. Първите комуни в България и тяхната дейност. 1891–1918 г. – В: *Общинската политика на БКП 1891–1944*. С., 1974, 11–101.

ПОПОВ, Ж. Буржоазните опозиционни партии и Второто народнолиберално правителство. 1903–1908 г. – *ИП*, 1982, № 1, 47–58.

ПОПОВ, Ж. Българите в Северна Добруджа 1878–1913. Науч. ред. Е. Стателова. С., 1991. 539 с.

ПОПОВ, Ж. Народнолибералната партия и Фердинанд 1903–1908. – *В*: 1976, № 3, 22–28.

ПОПОВ, Ж. Народно-либералната /Стамболовистката/ партия в България. 1903–1920. С., 1986. 203 с.

ПОПОВ, К. Българското езикознание в края на XIX и началото на XX век. – В: *История на славистиката*. С., 1981, 117–146.

ПОПОВ, Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция. 1903–1908. С., 1974. 225 с.

ПОПОВ, Р. Балканските държави и краят на кризата от 1908–1909 г. – В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 253–263.

ПОПОВ, Р. Германия и българо-турските отношения 1902–1904. – *StB*, 16, 1982, 220–253.

ПОПОВ, Р. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. – *ВИС*, 1970, № 2, 40–60.

ПОПОВ, Р. Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г. – *StB*, 6, 1972, 215–249.

ПОПОВ, Р. Монархическият институт, буржоазните партии и проблемата за конституционното управление в България в началото на XX в. – В: *Българската държава през вековете*. Т. 1. С., 1982, 463–476.

Профсъюзният печат в България. Ч. 1. Начало и период на тесния социализъм /1878–1918 г./. С., 1958. 328 с.

Авт.: А. Георгиев, Д. Коджейков, В. Хаджиниколов и М. Исусов.

ПЪРВАНОВ, А. Македонският въпрос от Освобождението 1878 г. до Балканската война1912 г. – В: *Изследвания по македонския въпрос*. Кн. 1. С., 1993, 357–421.

ПЪРВАНОВ, Г. Българският периодичен печат в Македония и Одринско /1908–1912 г./. – *ИП*, 1984, № 3, 67–79.

ПЪРВАНОВ, Г. Българското социалистическо движение и събитията в Турция 1908–1910 г. – *ИИИБКП*, 50, 1983, 177–211.

ПЪРВАНОВ, Г. Димитър Благоев и българският национален въпрос в края на XIX и началото на XX в. – *ИИИБКП*, 54, 1985, 99–138.

ПЪРВАНОВ, Г. Димо Хаджидимов и националноосвободителното движение /края на XIX в. – 1912 г./. – *ИП*, 1991, № 2, 55–70.

ПЪРВАНОВ, Г. и З. ПЪРВАНОВА. За характера на разцеплението във Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация /1904–1912 г./. – *ИИИБКП*, 65, 1989, 202–235.

ПЪРВАНОВ, Г. Създаване на Съюза на българските конституционни клубове /юли – септ. 1908 г./. – *В*, 1982, № 6, 5–21.

ПЪРВАНОВ, П. и Т. ТУРЛАКОВА-ДИМИТРОВА. Балканската война и социалдемокрацията на Балканите. – *ИВИНД*, 38, 1984, 324–333.

ПЪРВАНОВА, З. Българската политика по македонския въпрос след Младотурския преврат /юли – окт. 1908 г./. – *ИП*, 1993, № 4–5, 118–129.

Работническото движение в България. 1878–1904. Т. 1. Състав.: Д. Коджейков и К. Ламбрев. С., 1953. 440 с.

РАДЕВА, М. Идеята за национално единство и достойнство в просветната политика на българската държава след Освобождението. – *ИБИД*, 35, 1983, 154–171.

РАДЕВА, М. Културната политика на българската буржоазна държава. 1885–1908. С., 1982. 247 с.

РАДЕВА, М. Културни взаимоотношения между България и нейните съседи /1903–1907/. – В: *България и Балканите 681–1981*. С., 1982, 407–414.

РАДЕВА, М. Университетский кризис в Болгарии /1907–1908/ и его отражение в славянском мире. – *ЕН*, 8, 1978, 319–328.

РАДЕВА, М. Учебниците по българска история /1879–1900/ и възпитаването на национални чувства и национално съзнание. –*ГСУиф*, 75, 1986, 88–123.

РАДОНОВ, З. Международните културни връзки и изяви на българските музеи в миналото /1878–1944/. – *ИП*, 1976, № 4, 57–66.

РАЧЕВА, И. Музикалнотворческото дело на Добри Христов. – В: *Из историята на българската музикална култура XIX и началото на XX в.* С., 1979, 136–141.

РОМАНЧЕНКО, І. Михайло Драгоманов у Болгарії. – *Жовтень /Львів/*, 1958, № 5, 145–151.

РУСЕВА, М. Организираното българско учителство и националният проблем /1895–1912 г./. – *НТАОНСУи*, 6, 1985, 7–57.

РУСЕВА, М. Формиране и развитие на тютюневия капитал в България от Освобождението до края на Първата световна война. – *НТАОНСУи*, 7, 1986, 88–159.

РУСИНОВ, Р. Българският книжовен език след Освобождението /1878–1944/. В. Търново, 1985. 160 с.

САВОВ, Н. Из историята на науката в Историко-филологическия клон на Българската академия на науките /1911–1945/. – *СпБАН*, 1992, № 4, 87–95.

САЕВ, Г. Пътища и просветление. Критика и театър 1879–1915 г. С., 1986. 314 с.

САЗДОВ, Д. Българският национален въпрос в програмните документи на буржоазните политически партии /1879–1918/. – В: *Изследвания по македонския въпрос*. Кн. 1. С., 1993, 15–79.

САЗДОВ, Д. Демократическата партия в България. 1887–1908. С., 1987. 316 с.

САМАРДЖИЕВ, Б. Англия и някои проблеми на реформеното дело в Македония през 1903–1908 г. – *ИП*, 1984, № 6, 24–43.

СЕМОВ, М. Победителят проси мир. Балканските войни 1912–1913. С., 1995. 275 с.

СИЛЯНОВ, Х. Освободителните борби на Македония. Т. 2. След Илинденското въстание. С., 1943. X, 570 с.

СИМЕОНОВ, С. Учебни заведения в Източна Румелия. – *ИДА*, 34, 1977, 81–101.

СОТИРОВ, П. Характерни моменти и изводи, свързани с участието на България в Брест-Литовската конференция /1917–1918/. – *ТВИИ„КМ“*, 4, 1978, 215–242.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Кратка история за 50-год. от основаването му. С., 1939. 78 с.

Средните Родопи и Балканската война 1912. Сб. Състав.: Б. Давидов, Н. Гигова и М. Богданова. Пловдив, 1972. 123 с.

СРЕТЕНОВА, Н. Дискусии върху проблема за автономия на науката в контекста на университетската криза от 1907 г. – *СпБАН*, 1991, № 5, 79–95.

СРЕТЕНОВА, Н. Начало и институционизиране на метеорологическата наука в България. – *СпБАН*, 1992, № 2, 79–89.

СРЕТЕНОВА, Н. Принос на българската наука към европейската наука в края на XIX век – учението за анабиоза и идеите за самоорганизация на проф. П. Бахметиев. – *СпБАН*, 1992, № 3, 77–84.

СТАМЕНОВ, И. Идеята за трудово възпитание и обучение след Освобождението. – *НП*, 1958, № 7, 88–98.

СТАМЕНОВ, И. Ролята на Временното руско управление за развитието на учебното дело след Освобождението. – *НП*, 1978, № 3, 71–78.

СТАТЕЛОВА, Е. Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война. – *ИВИНД*, 37, 1984, 48–58.

СТАТЕЛОВА, Е. За българо-сръбските отношения в периода 1909–1911 г. – *ИП*, 1969, № 5, 20–38.

СТАТЕЛОВА, Е. Иван Евстатиев Гешов или трънливият път на съзиданието. С., 1994. 288 с.

СТАТЕЛОВА, Е. Идея сближения балканских народов в Болгарии в первой десятилетии XX-го века. – В: *Велике сили и Србија пред Први светски рат*. Београд, 1976, 109–131.

СТАТЕЛОВА, Е. Източна Румелия /1879–1885/. Икономика, политика, култура. С., 1983. 379 с.

СТАТЕЛОВА, Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия. 1909–1912. С., 1973. 172 с.

СТАТЕЛОВА, Е. Руско-български политически отношения /1908–1912 г./ – *ИП*, 1973, № 1, 3–17.

СТАТЕЛОВА, Е., Р. ПОПОВ и В. ТАНКОВА. История на българската дипломация 1879–1913. С., 1994. 503 с.

Стачните борби на работническата класа в България. Под ред. на Д. Коджейков и В. Хаджиниколов. С., 1960. 608 с.
Авт.: В. Хаджиниколов, Д. Младенов, М. Исусов, А. Георгиев и В. Василев.

СТЕФАНОВ, Х. Българската радикална партия. 1906–1949. С., 1984. 379 с.

Сто години българска икономика. Ред.: Н. Попов /глав. ред./, Ж. Аройо и А. Милошевски. С., 1978. 460 с.
Авт.: Н. Попов, А. Милошевски, Ж. Аройо, И. Костов, Л. Беров, В. Аврамов и С. Бъчваров.
За 1903–1918, с. 45–60, 113–117, 177–187, 250–256, 328–347.

СТОИЛОВ, Й. Културната политика на правителството на Народната партия и отношението на БРСДП към нея /1894–1899/. – *ГкмлВУЗ и БКП*, 19/1, 1985, 267–312.

СТОИЛОВ, П. За характера на българската армия и на водените от нея войни през периода 1877–1918 г. – *ИИВИ*, 31, 1981, 9–54.

СТОЙКОВ, Р. Административното деление на Македония преди Балканската война. /Въз основа на османското официално салнаме за 1908 г./. – *БСМКПД*, 1975, № 7, 17–22.

СТОЙКОВ, Р. Административно устройство и народностен състав на Одринския вилает в края на XIX и началото на XX в. – *ИИИ*, 25, 1981, 112–151.

СТОЯНОВ, С. България на Лондонската мирна конференция /1912–1913 г./ – *ИВИНД*, 37, 1984, 78–89.

СТОЯНОВА, Р. Държавната политика към земеделските кооперации в България /края на XIX в. – 1944/. – *ИП*, 1993, № 6, 36–57.

ТАНЧЕВ, И. Българската държава и учението на българи в чужбина, 1879–1892. С., 1994. 219 с.

ТАНЧЕВ, И. Българи в американските учебни заведения в Цариград /от Освобождението до началото на XX век/. – *ИП*, 1993, № 3, 91–110.

ТОДОРОВ, Д. Освобождението и развитието на Българската етнографска наука. – В: *Освобождението на България и развитието на българската народна култура*. С., 1978, 57–68.

ТОДОРОВ, П. Аграрните отношения в Южна Добруджа. 1878–1944. В. Търново, 1982. 307 с.

ТОДОРОВ, П. Идейни течения и борби в Добруджанското националноосвободително движение до 1919 г. – В: *Бълг. нац. въпрос след Берлинския конгрес*. С., 1986, 111–169.

ТОДОРОВА, Ц. Борбата на българските работници против режима на Демократическата партия /1908–1911/. – *ИИБИ*, 7, 1957, 3–54.

ТОДОРОВА, Ц. БРСДП/т.с./, БРСДП/об./ и БЗНС по външната политика на българските буржоазни правителства /1908–1912/. – В: *Външната политика на България 1878–1944. Изследвания по бълг. история*. Т. 3. С., 1978, 186–234.

ТОДОРОВА, Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България /1888–1912/. С., 1971. 500 с.

ТОДОРОВА, Ц. Индустриализация и структурни промени в България преди Първата световна война. – *ИП*, 1991, № 5, 22–43.

ТОДОРОВА, Ц. Капиталистическата индустриализация на България до Балканските войни /1912–1913/. – *ИИИ*, 27, 1984, 180–223.

ТОДОРОВА, Ц. Исторически науки. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество /1869–1911/*. С. 1994, 24–50.

ТОДОРОВА, Ц. и Е. СТАТЕЛОВА. Към началната история на Германо-българското дружество /1916–1918/. – В: *Българско-германски отношения и връзки*. Т. 2. С., 1979, 159–206.

ТОДОРОВА, Ц. Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960. 200 с.

ТОДОРОВА, Ц. Парижката комуна и българското революционно социалистическо движение през 1891–1919 г. – *ИИИБКП*, 8, 1961, 248–272.

ТОДОРОВА, Ц. Проблеми на индустриализацията на България. 1912–1915 г. – *ИП*, 1982, № 1, 3–20.

ТОДОРОВА, Ц. Първи стъпки на младежкото революционно движене в България. С., 1960. 124 с.

ТОДОРОВА, Ц. Софийският университет „Климент Охридски“. Професорска колегия /1888–1915/. – *ИП*, 1989, № 2, 32–51.

ТОДОРОВА, Ц. Стопанската политика на българската буржоазия и Балканската война. – *ИВИНД*, 37, 1984, 59–67.

ТОПЕНЧАРОВ, В. Българската журналистика. Т. 1. 1885–1903. С., 1963. 632 с.

ТОПЕНЧАРОВ, В. Българската журналистика. 1903–1917. С., 1981. 737 с.

ТОШЕВ, С. По кървав път. Очерк за живота и дейността на Пере Тошев [1885–1912]. Пловдив, 1969. 272 с.

ТОШЕВА, К. Театър-новатор. /„Съвременен театър“ 1902–1912 г./. – В: *Традиция и нови черти в бълг. изкуство*. С., 1976, 243–254.

ТРАЙКОВ, В. По някои въпроси на нашата военна история от 1885 до 1918 г. – *ИИВИ*, 31, 1981, 123–129.

ТРИФОНОВ, Д. Първият бунт в българската войска през Първата световна война. – *ИВИНД*, 16, 1973, 153–167.

ТРИФОНОВ, С. Административна уредба и управление на Западна Тракия /1913–1915/. – *ГСУиф*, 76, 1986, 211–260.

ТРИФОНОВ, С. Бежанският въпрос в българо-турските отношения /1913–1918/. – *ИБИД*, 37, 1985, 169–204.

ТРИФОНОВ, С. Българското учебно дело в Западна Тракия /1912–1920/. – В: *Бълг. нац. въпрос след Берлинския конгрес*. С., 1986, 76–110.

ТРИФОНОВ, С. За съдбата на българите в Егейска Македония /1913–1914 г./. – *ВИС*, 1984, № 3, 57–74.

ТРИФОНОВ, С. Тракийското военно губернаторство /10 ноем. 1912 – 10 юли 1913 г./. – *ВИС*, 1983, № 6, 30–48.

ТРИФОНОВ, С. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915. С., 1992. 276 с.

ТРУХНОВ, Г. М. Второй этап Балканской войны и германская политика в феврале–марте 1913 г. – *УЗБГУ*, 30, 1956, 178–197.

ТРУХНОВ, Г. М. Германская империалистическая политика на Балканах в период Первой балканской войны: 18 октября–30 мая 1913 г. Минск, 1948. 360 с.

ТУПОЛЕВ, Б. В. Германский капитал и железные дороги в Юго-Восточной Европе в конце XIX– начале XX вв. – В: *Германский империализм и милитаризм*. М., 1965, 217–256.

УГРИНОВА, А. Балканската война в творбите на художниците, участвували в нея. /Из фондовете на НВИМ/. – *ИНВИМ*, 2, 1976, 57–66.

УРИБЕС, Э. Балканский кризис 1911 г. и европейские державы. – *СовС*, 1977, № 1, 39–48.

ФИЛИПОВ, И. Относно прилагането на закона за женския и детския труд в тютюневата промишленост в Пловдив /1905–1912 г./. – *СбТВМИ-Пл.*, 14, 1960, 553–558.

ХАВРАНКОВА, Р. Отношенията между чешкото и българското работничество и социалдемократическите партии на двете страни през периода 1878–1917 г. – В: *Чехословакия и България*. С., 1963, 173–201.

ХАДЖИНИКОЛОВ, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България и Октомврийската революция. – В: *Октомврийската революция и българо-съветската дружба*. С., 1967, 83–96.

ХАДЖИНИКОЛОВ, В. Великата октомврийска социалистическа революция и Българския земеделски народен съюз. – В: *В чест на Х. Христов*. С., 1976, 281–293.

ХАДЖИНИКОЛОВ, В. и Л. БЕРОВ. Изследвания върху социално-икономическата и политическа структура на България при капитализма. – В: *Проблеми на българската историография*. С., 1973, 397–417.

ХАДЖИНИКОЛОВ, В. Отражение на Първата руска революция в България. С., 1956. 195 с.

ХАДЖИНИКОЛОВ, В. Проблеми относно влиянието на Първата руска революция в България. – *ИП*, 1975, № 4, 19–30.

ХРИСТОВ, А. Исторически преглед на войната срещу всички балкански държави 1913 г. С., 1924. 242 с.

ХРИСТОВ, Д. Музикално-теоретическо и публицистическо наследство. Т. 1–2. Състав., ред. и авт. на увода В. Кръстев. С., 1967–1970. 352 с.; 372 с.

ХРИСТОВ, Х. Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964. 214 с.

ХРИСТОВ, Х. Великата октомврийска социалистическа революция и развитието на революционното движение в България. – В: *Октомврийската революция и българо-съветската дружба*. С., 1967, 9–40.

ХРИСТОВ, Х. Войнишкото въстание 1918 г. С., 1961. 84 с.

ХРИСТОВ, Х. Революционната криза в България през 1918–1919 г. С., 1957. 608 с.

ЦАЛОВА, П. Нови сведения за творческата и музикално-обществена дейност на Добри Христов. – В: *Из историята на българската музикална култура XIX и началото на XX в.* С., 1979, 173–177.

ЦАНЕВ, П. Издаването на социалистическата книга през легалнитя период на БКП. 1885–1923. Ист.-библиогр. преглед. С., 1962. 344 с.

ЦАНЕВ, П. Издателска дейност и издания на партийната социалистическа книжарница и печатница.

1903–1918. Ист.-библиогр. очерк. – *ИИИБКП*, 7, 1960, 403–430.

ЦАНЕВ, П. Марксистката историческа наука в България. 1885–1914. Ист.-библиогр. очерк. С., 1972. 178 с.

ЦОНЕВ, М. Военни науки. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество /1869–1911/*. С., 1994, 199–213.

ЦОНЕВ, М. Географски и геологически науки. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество /1869–1911/*. С., 1994, 151–176.

ЦОНЕВ, М. Технически науки. – В: *Из историята на Българското книжовно дружество /1869–1911/*. С., 1994, 177–198.

ЦОНЕВ, С. За държавно-монополистическия капитализъм в България през годините на войните 1912–1918. – *ИВИНС„ДБ“*, 1965, № 3, 46–62.

ЧАКАЛОВ, А. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България /1878–1944/. С., 1962. 140 с.

ЧАКИР, Н. Румынская политика на Балканах в период авг. 1913 г. – авг. 1914 г. – В: *Велике силе и Србија пред Први светски рат*. Београд, 1976, 363–369.

ЧЕРНЯВСКИЙ, Г. И. Возникновение и развитие пролетарского молодежного движения в Болгарии /1903–1939 гг./. – *УЗИС*, 15, 1957, 44–104.

40 години дейност на Централния земеделски научноизследователски институт /1910–1950/. Под ред. на К. Павлов. С., 1951. 288 с.

ШАРОВА, Кр. Буржоазната историография и участието на България във войните /1912–1918 г./. – *ИП*, 1950/1951, № 2, 120–157.

ШАРОВА, Кр. Из борбите на БРСДП и ОРСС за работническо законодателство в началото на нашия век. – *ИИБИ*, 6, 1956, 3–46.

ШАРОВА, Кр. Разцеплението на БРСДП през 1903 г. С., 1955. 163 с.

ШИПЧАНОВ, И. Балканската война 1912–1913 г. през погледа на военните кореспонденти при българската армия. – *ИВИНД*, 19–20, 1975, 147–168.

ШИПЧАНОВ, И. Чуждестранните кореспонденти за военните добродетели на българите през Балканската война 1912–1913 г. – *ВИС*, 1981, № 5, 30–41.

ШОПОВ, Й. Българската екзархия и националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878–1910. – *ИБПЦИАИ*, 3, 1985, 326–350.

ШПИЛЬКОВА, В. И. Младотурецкая революция 1908–1909 гг. М., 1977. 295 с.

Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на българската журналистика. С., 1894. 116, II, 98 с.

ЮРКЕВИЧ, М. В. Двадцатипятилетние итоги Княжества Болгарии. 1879–1904. Т. 1. Кн. 1. СПб, 1904. 398 с.

ЯКОВКИНА, И. И. К истории русско-болгарских культурных связей во второй половине XIX в. – *УЗЛГУин*, 205, 24, 1956, 109–124.

ЯНОВСКИ, Б. Студентите от Македония и Одринска Тракия във Висшето ни училище през 1902–1904 г. – *В*, 1977, № 3, 62–70.

ЯНУЛОВ, И. Социално законодателство в България. Т. 1. С., 1938. 370 с.

ЯРАНОВ, А. Стопанската политика на България. /От 1878 до 1928/. С., 1934. IV, 392 с.

ЯХИМОВИЧ, З. П. Италия и Балканы в 1908–1914 гг. – В: *Освободительное движение на Балканах*. М., 1978, 89–110.

AMORTOVÁ, B. Průkopnik česko-bulhareského přatelstvi J. V. Mrkvička. – *SIP*, 1980, No 6, 521–528.

BACHMAIER, P. Über die Kulturbeziehungen zwischen Österreich und Bulgarien im Bereich des Bildungswesen. /1878–1918/. – *BHR*, 1981, No 4, 58–61.

BÂLDESCU, E. Din istoria legăturilor revolutionare Româno-Bulgare /1909–1916/. Bucureşti, 1966. 183 p.

BIAGINI, A. Momenti di storia balcanica /1878–1914/. Aspetti militari. Pref. A. Tamborra. Roma, 1981. 315 p.

BICKEL, O. Russland und die Entstehung des Balkanbundes 1912. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Weltkrieges. Dargestellt vorwiegend auf Grund des amtlichen Aktenmaterials. Königsberg, 1933. V, 173 p.

BOŽINOV, V. La politique française et la Bulgarie au temps des Guerres balkniques /1912–1913/. – *EB*, 1974, No 4, 71–78.

BRAŠOVANOVA, L. Zur Geschichte der bulgarischen Musikkultur von 1878 bis 1915. – *BHR*, 1979, No 2, 62–77.

Bulgarische marxistische Literaturtheorie und Literaturkritik 1891–1941. Hrsg. v. G. Dimov et D. Wičev. Berlin, 1978. 408 p.

BUXTON, N. et C. L. LEASE. Balkan Problemes and European Peace. London etc., 1919. 135 p.

BUXTON, N. With the Bulgarien Staff. London, 1913. XII, 165 p.

CALGREN, W. M. Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexions-Krise. Russische und österreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906–1908. Uppsala, 1955. 334 p.

Collegium Germania. Probleme der Modernisierung Bulgariens in 19. und 20. jh. Red. Z. Todorova. S., 1994. 128 p.

CONWELL-EVANS, T. P. Foreign Policy from a Back Bench 1904–1918. A Study Based on the Papers of Lord Noel Buxton. Introd. N. Buxton a. G. P. Geech. London, 1933. 185 p.

COOPER, M. B. British Policy in the Balkans 1908–1909. – *HJ*, 7, 1964, No 2, 258–279.

CRAMPTON, R. J. The Balkans as a Factor in German Foreign Policy. 1912–1914. – *SEER*, 55, 1977, No 3, 370–390.

CRAMPTON, R. J. The Decline of the Concert of Europe in the Balkans, 1913–1914. – *SEER*, 52, 1974, No 128, 393–419.

CRAMPTON, R. J. Hollow Detente. Anglo-German Relation in the Balkans 1911–1914. London, 1981. 255 p.

CRAMPTON, R. J. The Second Stambolovist Ministry. Public Order and Internal Unrest. 1903–1908. – *BHR*, 1982, No 1, 37–48.

DAMJANOV, S. Aspects économiques de la politique française dans les Balkans au début du XXe siècle. – *EB*, 1974, No 4, 8–26.

DAMJANOV, S. La diplomatie française et les réformes en Turquie d'Europe 1903–1908. – *EH*, 7, 1975, 345–370.

DAMJANOV, S. Les efforts de la France pour gagner la Bulgarie à la cause des Puissances de l'Entente dans la Première guerre mondiale. – *EH*, 5, 1970, 461–488.

DAMJANOV, S. La France et la Bulgarie à l'époque des Guerres balkaniques /1912–1913/. – *EB*, 1971, No 2, 18–46.

DAMJANOV, S. Sur le développement industriel du Sud-Est européen à la fin du XIXe et au début du XXe siècle. – *EB*, 1979, No 4, 3–30.

DAMJANOV, S. Sur l'importance des investissements nationaux et étrangèrs dans l'industrie du Sud-Est européen /fin du XIXe – début du XXe siècles/. – *EB*, 1980, No 3, 60–73.

DANEVA-MIHOVA, H. La France et les événements aux Balkans en 1908–1911. – *EB*, 1974, No 4, 31–41.

DELLA CROCE di DOJOLA, A. L'intervento bulgaro nella prima guerra mondiale alla luce dei documenti diplomatici. – *SP*, 1967, No 4, 689–700.

DIMITROV, D. Le problème de la Thrace et l'acoès de la Bulgarie à la Mer Egée. /Les différentes phases du problème thracien depuis le Traité de San Stéphano jusqu'à nos jours/. Paris, 1936. 126 p.

DITTRICH, Z. Russian Foreign Policy on the Eve of the First War. – *SU„B-B"sh*, 27, 1982, 31–43.

La Dobroudja. Géographie, histoire, éthnographie, importance économique et politique. S., 1918. IV, 348 p.
Auct.: A. Iširkov, V. N. Zlatarski, L. Miletič, K. Škorpil, S. Romanski, M. Arnaudov, S. Čilingirov, D. Mišajkov et V. Vollov.

DRAGANOV, La Macédoine et les réformes. Préf. de V. Bérard. Paris, 1906. XXII, 326 p.

Evolutia portul Constanţa. – In: *Dobrogea 1878–1928*. Bucureşti, 1928.

FILIPESCU, C. Dobrogea agricola. – In: *Dobrogea 1878–1928*. Bucureşti, 1928.

FOCIEF, O. La justice turque et les réformes en Macédoine. Aperçu sur leur histoire et leur organisation, leur fonctionnement et leur abus. Paris, 1907. 314 p.

FRIEDRICH, W. U. Bulgarian-Turkish Relations in the Summer of 1915. – *BSt*, 18, 1977, No 2, 363–379.

GABÉ, P. La question de la Dobroudja dans son essence. /A propos de l'expropriation des terres de la population locale faite par la législation roumaine/ 1913–1925. S., 1925. 97 p.

GALANTAI, J. Die Problematik des Vertragsschlusses zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien im Jahren 1913–1914. – В: *България и Балканите. 681–1981*. С., 1982, 339–358.

GENADIEV, N. Rapport sur la position à prendre par la Bulgarie dans la guerre /1915/. *MSl*, 13, 3, 1936, No 9, 407–435.

GERGOVA, A. Ruch Wydawniczy w Bułgarii od wyzwolenia do kónca pierwzej wojny światowej /1878–1918/. – In: *Studia o ksiazce*. 8. Wrocław etc., 1978, 253–263.

GESCHKE, A. Die deutsche Politik in der Makedonischen Frage bis zur türkischen Revolution von 1908. Danzing, 1932. 122 p.

GIRAULT, R. Les Balkans dans les relations franco-russes en 1912. – *EB*, 1974, No 4, 49–70; и в: *RH*, 1975, No 514, 155–184.

GOTTLIEB, W. W. Studies in Secret Diplomacy During the First World War. London, 1957. 431 p.

GRĂNČAROV, S. The Bulgarian Bourgeois Democracy. 1879–1919. – *BHR*, 1982, No 2, 31–48.

GRĂNČAROV, S. Die gegenseitigen Beziehungen der Grossmächte auf dem Balkan und das Fürstentum Bulgarien um die Wende des 20 Jahrhunderts. – *EH*, 8, 1978, 287–303.

GRIMM, G. Promotionen bulgarischer Studenten an der Universität in München von ihrer Gründung in Ingolstadt /1472/ bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. – In: *Bulgarische Sprache, Literatur und Geschichte*. Neuried, 1980, 261–274.

GUIDA, F. La politica italiana nei confronti della Bulgaria dopo la Prima guerra mondiale. /La question della Dobrugia/. – *EB*, 1983, No 1, 49–58.

GUTSCHE, W. Zur Südosteuropapolitik des deutschen Imperialismus vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Ende der Ersten Weltkrieges. – *JGOE*, 15, 1977, 235–260.

HALLGARTEN, G. W. E. Imperialismus vor 1914. Die sociologischen Grundlagen der Aussenpolitik europäischen Grossmächte von dem Ersten Weltkrieg. Bd. 1–2. 2. Durchges. u. stark erw. Aufl. München, 1963. XXVI, 676, p.; VII, 721 p.

HEIMREICH, E. CH. The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913. Cambrige, 1938. XIV, 523 p.

HERING, G. Die Serbisch-bulgarischen Beziehungen am Vorabend und während der Balkankriege. – *BSt*, 3, 1962, No 2, 297–326; 4, 1963, No 2, 347–378.

HRISTOV, H. Mouvements idéologiques en Europe du Sud-Est au cours des XIXe et XXe siècles. – *EH*, 5, 1970. 101–112; на рус. и фр. ез. отд. изд. М., 1970. 21 с.

ILČEV, I. L'Etat bulgare et l'agence „Havas". Historie de leurs relations depuis la Libération jusqu'à la Première guerre mondiale. – *BHR*, 1985, No 4, 19–32.

ILČEV, I. Great Britain and Bulgaria's Entry into the First World War /1914–1915/. – *BHR*, 1982, No 4, 29–48.

JARANOV, A. L'Autriche-Hongrie et l'Uion douanière serbo-bulgare. – *REcI*, 7, 3, 1910, No 8, 332–342.

KACARKOVA, V. Über den Urbanisierungsprozess in Bulgarien zwischen 1900 und 1910. – In: *La révolution industrielle dans le Sud-Est européen XIXe s*. S., 1977, 309–314.

KOGĂLNICEANU, V. Dobrogea 1877–1909. Drepturi politice fără Libertăţi. Bucureşti, 1910.

KOGĂLNICEANU, V. Drepturile dobrogeanilor. Bucureşti, 1906.

KOLEJKA, J. Balkanská otázka 1908–1914. Mezinárodni socialistické hnuti o Mladoturecké revoluci a o Balkanskych válkách. Brno, 1979. 144 p.

KOSAROV, T. S. La Dette publique extérieure de la Bulgarie. [1879–1932]. 2. éd. Paris, 1933. X, 338 p.

KOSEV, K. Gustav Weigand und die Bulgaren. – *EH*, 6, 1973, 175–187.

KRAINIKOWSKI, A. La question de Macédoine et la diplomatie européenne. Paris, 1938, VI, 339 p.

LAMOUCHE, L. La question macédonienne et la paix. – *RPP*, 26, 100, 1919, 292–295.

LAMPE, J. R. Finanse and pre-1914 industrial stirrings in Bulgaria and Serbia. – *SEE*, 2, 1975, 23–52.

LASCU, S. Geere şi activitatea organizaţiilor judeţene Constanţa ale partidelor politice 1908–1916. – In: *Communičarii de istoriea a Dobrogea*. T. 2, Constanţa, 1983.

LEMKE, H. Der Abschluss der Handelsveträge Deutschlands mit Bulgarien und Serbien 1904–1905. Ein Beitrag zur ökonomischen Rivalität der Mittelmächte auf dem Balkan. – В: *Великите сили и Балканите в ново и най-ново време*. С., 1985, 152–162.

MACFIE, A. L. The Straits Question in the First World War, 1914–1918. – *MESt*, 19, 1983, No 1, 43–74.

MAKEDONSKI, S. L'Exarchat Bulgare et l'enseignement scolaire en Macédoine /1870–1912/. *EB*, 1971, No 2, 104–119.

MAKEDONSKI, S. Le régime jeune-turc et les deuxièmes élections parlementaires de 1912 en Macédoine et Thrace Orientale. – *EB*, 1978, No 2, 58–71.

MAKEDONSKI, S. La révolution jeune-turque et les premières élections parlementaires de 1908 en Macédoine et en Thrace Orientale. – *EB*, 1974, No 4, 133–146.

MAMATEY, V. The United States and Bulgaria in World War I. – *ASEER*, 12, 1953, No 2, 233–257.

MANAFOVA, R. For Bulgarian-American Cultural Ties /1878–1915/. – *BHR*, 1980, No 4, 63–71.

MARKOV, G. Bulgaria at the Peace Conference in Bucarest /July-August 1913/. – *EH*, 13, 1985, 135–161.

MARKOV, G. The Bulgarian Delegation at the London Peace Conference /Dec. 1912 – May 1913/. *BHR*, 1984, No 3, 29–45.

MARKOV, W. Akteure der Balkandiplomatie 1878–1912. – *JGDSBGOME*, 2, 1958, 226–262.

MICHEL-DURANDIN, C. La Bulgarie alliée possible de la France? Le point de vue de l'attaché militaire français à Sofia en 1912–1913. – *EB*, 1974, No 4, 79–86.

MIHOV, P. Le conflit serbo-bulgare de 1913. Lausanne, 1919. 258 p.

MILIĆ, D. Die ökonomischen Folgen der Balkankriege. – In: *7th Internat. economic history congr. Proc. 2.* Edinburgh, 1978, 316–323.

MÜLLER, K.-H. Die Unterwerfung Bulgariens unter den deutschen Imperialismus am Vorabend des Ersten Weltkrieges. – *JGUdSSRvdLE*, 4, 1960, 265–292.

NASTOVICI, E. Les négotiations entre la Bulgarie et les Puissances Centrales de septembre 1915 et leurs implications dans les relations avec la Roumanie. – *AUBsi*, 1973, No 2, 81–94.

NASTOVICI, E. Cu pirvire la unele aspecte ale relaţiilor româno-bulgare in anii 1914–1916. – *AUBsi*, 17, 1968, 129–139.

NIKOLOVA, V. Le système politique du capitalisme en Bulgarie /1878–1912/. Les partis politiques bourgeois et l'institution monarchique dans l'historiographie bulgare. – *BHR*, 1986, No 1, 78–89.

NIKOV, N. La Bulgarie et les Grandes puissances durant la période s'étendant entre la Seconde guerre balkanique et la Prémière guerre mondiale /1913–1914/. Sur l'histoire des relations bulgaro-autrichiennens. – В: *Велике силе и Србија пред Први светски рат. Београд*, 1976, 285–306.

NIKOV, N. Le condominium en Dobroudja et les rapports bulgaro-roumains /1918/. – In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966.* Act. 5. S., 1970, 35–38.

NIKOV, N. Les relations franco-bulgares /1913–1915/. – *EB*, 1974, No 4, 87–93.

PANAJOTOV, L. L'Alliance balkanique et la guerre de 1912. – *BHR*, 1983, No 3, 23–39.

PANAJOTOV, L. L'attitude du Parti ouvrier social-démocrate bulgare à l'égard du problème national dans les Balkans /jusqu'en 1917/. – *EH*, 2, 1965, 301–317.

PANTEV, A. Britain and Bulgaria, 1879–1915. – *SEE*, 7, 1980, No 2, 191–204.

PANTEV, A. Bulgaria's Place in the Political Strategy of Great Britain /1879–1912/. – *BHR*, 1973, No 4, 16–35.

PAVLOV, V. Construction d'un port moderne à Varna et son rôle dans la vie de la ville /1896–1918/. – In: *Le pouvoir central et les villes en Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle au début de la révolution industrielle.* S., 1985, 87–95.

POPOV, R. Diplomatische Initiativen der Grossmächte unmittelbar nach dem Ausbruch des Aufstands vom Eliastag 1903. – *EH*, 10, 1980, 179–195.

POPOV, R. Österreich-Ungarn und die Annäherung zwischen Bulgarien und Serbien im Jachre 1904. – *EH*, 8, 1978, 305–318.

POPOV, R. Sur les relations politiques entre la Bulgarie et le Monténégro /1903–1905/. *EH*, 6, 1973, 267–282.

POPOV, R. Über die Innenpolitik Bulgariens am Anfang des 20. Jh. – *BHR*, 1979, No 1, 25–43.

POPOV, Ž. Die Balkanpolitik der Liberalen Volkspartei /Stambolovs/ in den Jahren 1903–1912. – *BHR*, 1984, No 2, 18–40.

POPOV, Ž. Die Handelsverträge Bulgariens mit den anderen Staaten /1905–1907/. – *BHR*, 1975, No 3, 65–78.

RĂDULESCU-ZONER, S. România şi Tripla Alianţă la inceputul secului al XX-lea 1900–1914. Bucureşti, 1977. 191 p.

REDLICH, J. Habsbury Policy in the Balkans Before the War. – *FA*, 6, 1927/1928, No 4, 645–657.

Relatiile agrare şi miscări tărăneşti în România. Bucureşti, 1972.

ROBBINS, K. British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915. – *SEER*, 49, 1971, No 117, 560–585.

RÖHLING, H. Internationale wissenschaftliche Beziehungen Bulgariens von 1900–1918 im Spiegel von Dissertationen. – In: *1300 Jahre Bulgarien.* 1. Neuried, 1981, 65–81.

ROMAN, I. Dobrogea şi drepturile politice ale locuitorilor ei. Constanţa, 1905.

ROMAN, I. Drepturile sacrificile şi munca noastra în Dobrogea fără de pretenţiile bulgarilor asupra ei. – *Analele Dobrogei*, No 4, Cernauţi, 1922.

ROMAN, I. Situaţia asupra proprietăţiei rurale din Dobrogea. Constanţa, 1907.

ROSSOS, A. Russia and the Balkans. Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy. 1908–1914. Toronto, 1981. XV, 313 p.

SAMARDŽIEV, B. Great Britain and Some Aspects of Turkish-Bulgarian Political Relations after the Ilinden Uprising /1903–1905/. – *EB*, 1984, No 3, 59–74.

SCELLE, G. La politique de l'indépendance bulgare [1908–1910]. – *RPP*, 17, 64, 1910, 502–519.

SCELLE, G. La situation diplomatique de la Bulgarie avant la proclamation de son indépendance le 5 octobre 1908. – *RDIP*, 1908, 524–537.

SCHELLENBERG, J. Zu einigen Problemen der Diskonto-Gesellschaft-Anleihe vom Juli 1914 an den Bulgarischen Staat. – В: *Българо-германски отношения и връзки.* Т. 3. С., 1981, 177–221.

SIUPIUR, E. Relaţii literare române-bulgare în perioda 1878–1918. Bucureşti, 1980, 202 p.

STATELOVA, E. L'idée d'un rapprochement balkanique et la presse bourgeoise en Bulgarie /1909–1912/. – *EB*, 1970, No 2, 74–89.

STATELOVA, E. Sur la question des relations bulgaro-turques au cours de la période 1909–1911. – *EH*, 5, 1970, 443–460.

TAMBORRA, A. Nascitá dell'Italia industriale e mondo balcanico dal 1900 al 1914. – *RESEE*, 1977, No 4, 751–763.

THADEN, E. C. Russia and the Balkan Alliance of 1912. Pennsylvania, 1965. 192 p.

TODOROVA, C. Aspekte der industriellen Entwicklung

Bulgariens vom Ende des 19. Jhs. bis zum Ersten Balkankrieg. – *EH*, 5, 1970, 423–442.

TODOROVA, C. Die europäische Anleihenpolitik und die bulgarische Souveränität /1908–1909/. *EH*, 6, 1973, 283–302.

TODOROVA, C. Die Industrialisierung Bulgariens vor dem Ersten Weltkrieg. – *ÖO*, 24, 1982, No 1, 213–224.

TODOROVA, C. Österreich-Ungarn und die bulgarische Unabhängigkeitsfrage /1878–1909/. *EH*, 2, 1965, 283–300.

TODOROVA, C. La politique d'emprunts de la Bugarie 1911–1912 sur les préparatifs des guerres balkaniques. – B: *Велике силе и Србија пред Први светски рат*. Београд, 1976, 371–386.

TODOROVA, C. Probleme der kapitalistischer Industrialisierung Bulgariens vom Anfang des 20. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. – *BHR*, 1980, No 4, 3–23.

TRAYLOR, J. R. JR. International Legal Aspects of the Great Powers' Mediation of the Rumanian-Bulgarian Territorial Dispute 1912–1913. – *EEQ*, 14, 1980, No 1, 23–37.

TRUMPENER, U. Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918. Princeton, 1968. XVI, 433 p.

TUKIN, C. Die politischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden. Hamburg, 1936. 236 p.

TURCZYNSKI, E. Österreich-Ungarn und Südosteuropa während der Balkankriege. – *BSt*, 5, 1964, No 1, 11–46.

VELIKOV, S. Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la Révolution jeune-turque de 1908. – *EB*, 1, 1964, 29–48.

VLADESCU-OLt, M. Constituţia Dobrogei. Bucureşti, 1908.

VOJNOV, J. F. La question macédonienne et les réformes en Turquie. Paris, 1905, 208 p.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ*

АПП	Архив за поселищни проучвания. София
АрхП	Архивски преглед. Београд
БА	Български архив. София
БанкП	Банков преглед. София
БВИПИД	Българска военна история. Подбрани извори и документи
БЖ	Български журналист. София
БКПДокЦРО	Българска комунистическа партия. Документи на Централните ръководни органи
БКПРР	Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК
БМуз	Българска музика. София
БП	Български преглед. София
БСМКПД	Бюлетин на Съюза на Македонските културно-просветни дружества в България. София
Бълг. профсъюзи	Българските професионални съюзи /1904–1984/. С., 1984
В	Векове. София
В чест на Х. Христов	В чест на академик Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976
ВИ	Вопросы истории. Москва
ВИС	Военноисторически сборник. София
ВМУси	Вестник Московского университета. Серия история. Москва
ВРД	Вопросы рабочего движения. Орджоникидзе
ГББИ	Годишник на Българския библиографски институт. София
ГБПИД	Годишник на Българското природоизпитателно дружество. София
ГВФСИ-Св.	Годишник на Висшия финансово-стопански институт – Свищов
ГГИ	Годишник на Географическия институт при Министерство на войната. София
ГЗффУ-Ск.	Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот. Скопје
ГИНИ-Ск.	Гласник на Институтот за национална историја. Скопје
ГкмлВУЗ	Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. София
Гкнки БКПВУЗ	Годишник на катедрите по научен комунизъм и история на БКП при ВУЗ. София
ГНМ „ГД“	Годишник на Националния музей „Г. Димитров“. София
ГОКПОЕ	Годишник на Обществената културно-просветна организация на евреите в НРБ. София
ГСУ	Годишник на Софийския университет. София
ГСУбггф	Годишник на Софийския университет. Биолого-ѓеолого-географски факултет. София
ГСУик	Годишник на Софийския университет. Идеологически катедри. София
ГСУиф	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. София
ГСУифф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София

---

* В библиографията и бележките.

ГСУфиф	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София
ГСУфмф	Годишник на Софийския университет. Физико-математически факултет. София
ГСУюф	Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. София
ГЦМ„ГД“	Годишник на Централния музей „Г. Димитров“. София
ДБИ	Документи за българската история. Т. 4. Документи из турските държавни архиви /1564–1909/. Ч. 2. /1863–1909/. С., 1942.
ДД	Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война. Т. 1–2. С., 1920–1921
Г. Димитров	Георги Димитров. Изследвания по случай 100 г. от рождението му. Сб. статии. С., 1982
Дневник... ВНС	Дневник на ... Велико народно събрание
Дневници ... ОНС ... ИС	Дневници на ... Обикновено народно събрание ... Извънредна сесия
Дневници ... ОНС ... РС	Дневници на ... Обикновено народно събрание ... Редовна сесия
ЖРФХО	Журнал Русского физико-химического общества при С. Петербургском университете. СПб.
З	Звезда. София
ИА	Исторический архив. Москва
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София
ИБГД	Известия на Българското географско дружество. София
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. София
ИБПЦИАИ	Известия. Българска патриаршия. Църковно-исторически и архивен институт. Централен църковен историко-археологически музей. София
ИВИНД	Известия на Военно-историческото научно дружество. София
ИВИНС„ДБ“	Известия на Висшия институт за народно стопанство „Д. Благоев“ – Варна
ИВПШИ„СД“	Известия на Висшата партийна школа „Ст. Димитров“. София

ИГИ	Известия на Географския институт. София
ИДА	Известия на държавните архиви. София
ИЖ	Исторический журнал. Москва
Из	Изкуство. София
ИЗ	Исторические записки. Москва
Из ист. бълг. изобр. изкуство	Из историята на българското изобразително изкуство. Т. 2. 1878–1918. С., 1984
Изсл. в чест на Х. Гандев	Изследвания в чест на проф. Х. Гандев. С., 1983
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София
ИИВИ	Известия на Института за военна история. София
ИИД	Известия на Историческото дружество. София
ИИИ	Известия на Института за история. София
ИИИБКП	Известия на Института по история на Българската комунистическа партия при ЦК на БКП. София
ИИИзИ	Известия на Института за изобразителни изкуства. София
ИИФ	Известия на Института по философия. София
ИМ	Икономическа мисъл. София
ИМСЗБ	Известия на музеите в Северозападна България. София
ИМЮБ	Известия на музеите от Южна България. София
ИНБ„КМ“	Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. София
ИНБ„КМ“ и БСУ„КО“	Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“ и Библиотеката на Софийския университет „Климент Охридски“
ИНВИМ	Известия на Националния военноисторически музей. София
ИНЕМ	Известия на Народния етнографски музей. София
ИНМ-В.	Известия на Народния музей – Варна. Варна
ИП	Исторически преглед. София
ИПдИ	Известия на Педагогическия институт „Т. Самодумов“. София
КА	Красный архив. Москва
I Конгр. БИД. София, 1970	I Конгрес на Българското историческо дружесво. София, 1970. Т. 1–2. С., 1972
ЛД	Летопис на дружбата. София

ЛМ	Литературна мисъл. София
Мк	Македония. София
МкМ	Македонска мисъл
I Междунар. конгр. по българистика. София 1981. Докл. Бълг. държава през вековете. 1.	I Международен конгрес по българистика. София, 1981. Доклади. Българската държава през вековете. Т. 1. Средновековна българска държава. Българската държава през епохата на капитализма. С., 1982
МО	Международни отношения. София
МОЭИ	Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917
МПК	Музеи и паметници на културата. София
Мс	Мисъл. София
НВр	Ново време. София
НЗОДПІ	Наукові записки Одес. держ. пед. Інститута. Одесса
ННИ	Новая и новейшая история. Москва
НП	Народна просвета. София
НПр	Научен преглед. София
НТАОНСУ	Научни трудове на АОНСУ при ЦК на БКП. София
НТАОНСУи	Научни трудове на АОНСУ при ЦК на БКП. История. София
НТВМИкмл	Научни трудове на Висшия медицински институт – София. Катедра по марксизъм-ленинизъм. София
НТВПШ„СД“	Научни трудове на Висшата партийна школа „Станке Димитров“. София
НТВССИ„ГД“аф	Научни трудове на Висшия селскостопански институт „Г. Димитров“. Агрономически факултет. София
НТПУ„ПХ“	Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Пловдив
ОД	Общо дело. София
ПЖ	Партиен живот. София
ПМ	Правна мисъл. София
ПННІ	Питання нової та новітньої історії. Київ
Пр	Природа. София
Пр М.	Природа. Москва
ПС	Планово стопанство. София
ПСпБКД	Периодическо списание на Българското книжовно дружество. София
РДБ	Работническо движение в България. 1878–1904
РН	Родопски напредък. София
Сб. Илинден	Сборник Илинден. Кн. 4, 7. С., 1925, 1929
Сб. в памет Ал. Бурмов	Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973
Сб. Солун	Сборник Солун. С., 1934
СбБАН	Сборник на Българската академия на науките. София
СБИД	Списание на Българското икономическо дружество. София
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
СбТВМИ-Пл.	Сборник трудове на Висшия медицински институт – Пловдив
СЗОИ	Списание на земеделските опитни институти в България. София
Слав. сб.	Славянский сборник. М., 1947
СМс	Съвременна мисъл. София
СовС	Советское славяноведение. Москва
СоПр	Социологически преглед. София
СпБАН	Списание на Българската академия на науките. София
СПр	Социологически проблеми. София
ССН	Селскостопански науки. София
СтГод	Статистически годишник на царство България. София
СФ	Славянска филология. София
СФМД	Списание на Физико-математическото дружество. София
Съвр	Съвременник. София
СЮД	Списание на Юридическото дружество. София
ТБПИД	Трудове на Българското природоизпитателно дружество. София
ТВИИ„КМ“	Трудове на Висшия икономически институт „К. Маркс“. София
ТВТУ„КМ“	Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“
ТРЭО	Труды Русского энтомологического общества. Москва
ТСпГДС	Тримесечно списание на Главната дирекция на статистиката. София
УЗБГУ	Ученые записки Белорусского государственного университета. Минск
УЗГГПИ	Ученые записки Гомельского государственного пе-

	дагогического института. Минск
УЗИС	Ученые записки. Институт славяноведения АН СССР. Москва
УЗЛГПИ	Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института. Ленинград
УЗЛГУин	Ученые записки Ленинградского государственного университета им. А. А. Жданова. Ленинград
УЗМГУ	Ученые записки Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова. Москва
УЗХГУткмл	Ученые записки Харьковского государственного университета. Труды кафедры марксизма. Харьков
УПр	Училищен преглед. София
УСл	Українське слов'янознавства. Львів
ФК	Финанси и кредит. София
ФМ	Философска мисъл. София
ФМС	Физико-математическо списание. София
ФСб	Финансов сборник. София
Юб. сб. в чест на Ц. Косев	Юбилеен сборник в чест на академик Димитър Косев. С., 1985
ЮМ	Юридическа мисъл. София
ЮП	Юридически преглед. София

AI	Analele de istorie. Bucureşti
ASEER	American Slavic and East European Review. New York.
AUBsi	Analele Universitâtii Bucureşti. Ser. istorie. Bucureşti
BHR	Bulgarian Historical Review. Sofia
BSt	Balkan Studies. Thessaloniki
I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Act.	I Congres international des - études balkaniques et sud-est européennes. Sofia, 1966. Actes
DDF	Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914. Paris
EB	Etudes balkaniques. Sofia
EEQ	East European Quarterly. Boulder, Colo.
EH	Etudes historiques. Sofia
FA	Foreign Affairs. New York
HJ	Historical Journal. London
JGDSBGOME	Jahrbuch für Geschichte der Deutsch-slawischen Beziehungen und Gescichte Ost- und Mitteleuropas. Halle/S
JGOE	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Wiesbaden
JGUdSSRvdLE	Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. Berlin
MD	Mémorial diplomatique. Paris
MESt	Middle Eastern Studies. London
MSl	Monde slave. Paris
ÖO	Österreichische Osthefte. Wien
ÖUAP	Österreich-Ungarische Aussenpolitik. Wien
RDIP	Revue de droit international public. Paris
REcI	Revue économique internationale. Bruxelles
RESEE	Revue des études sud-est européennes. Bucureşti
RH	Revue historique. Paris
RIHM	Revue internaionale d'histoire militaire. Paris etc.
RPP	Revue politique et parlementaire. Paris
SEE	Southeastern Europe. Pittsburch
SEER	Slavonic and East European Review. London
SIP	Slovanský přehled. Praha
SP	Storia e politica. Praha
StB	Studia balcanica. Sofia
SU„B-B“sh	Studia inuversitatis „Babes-Bolyai“. Ser. hist. Cluj
ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin

СЪКРАЩЕНИЯ НА АРХИВИТЕ

АВПР	Архив внешней политики России. Москва
АИИ БАН	Архив на Историческия музей при БАН. София
ВИА	Военноисторически архив. София
ВИБ	Военноисторическа библиотека. София
НА БАН	Научен архив на БАН. София
НБКМ БИА	Народна библиотека „Кирил и Методий“. Български исторически архив. София
ОДА Варна	Окръжен държавен архив – Варна
ОДА Русе	Окръжен държавен архив– Русе
ОИМ Благоевград	Окръжен исторически музей – Благоевград
СГОДА	Софийски градски и окръжен държавен архив – София
ЦВА	Централен военен архив. В. Търново
ЦДА	Централен държавен архив. София
ЦПА	Централен партиен архив при ЦК на БКП. София
AMAE	Archives du Ministère des Affaires étrangères. Paris
ÖSt	Österreichische Staatsarchiv. Wien

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ТОМ VIII

Автори
МИХАИЛ АНДРЕЕВ, ВОИН БОЖИНОВ, ВЕРА БОЙЧЕВА, ЕКИМ БОНЧЕВ, ПЕТКО БОНЧЕВ, МИЛКО БОРИСОВ, БОТЬО БОТЕВ, АЛЕКСАНДЪР ВАВРЕК, МАРГАРИТА ВАКЛИНОВА, ДИМО ВЕЛЕВ, МАРИЯ ВЕЛЕВА, ТУШЕ ВЛАХОВ, ВЪЛЧАН ВЪЛЧАНОВ, ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ, ИВАНИЧКА ГЕОРГИЕВА, АНИ ГЕРГОВА, ЖИВКО ГЪЛЪБОВ, СИМЕОН ДАМЯНОВ, ХРИСТО ДАСКАЛОВ, ЕЛЕНА ДИЛОВСКА, НИНА ДИМИТРОВА, ГЕОРГИ ДИМОВ, ЛЮБОМИР ДИМОВ, ИВАН ДИМОВСКИ, ПАНТАЛЕЙ ЗАРЕВ, ТЯНКО ЙОРДАНОВ, ГЕНЧО КАМБУРОВ, МАКСИМИЛИЯН КИРОВ, ВЕНЕЛИН КРЪСТЕВ, МИЛЕН КУМАНОВ, БОГДАН КУРТЕВ, ДАТЬО ЛАТЕВ, ГЕОРГИ МАРКОВ, СИМЕОН МАЧЕВ, ЙОНО МИТЕВ, НИКО НИКОВ, ВЕСКА НИКОЛОВА, ЛЮБОМИР ПАНАЙОТОВ, СТОЯН ПЕНКОВ, РАДОСЛАВ ПОПОВ, ЧАВДАР ПОПОВ, ХРИСТО ПЪРВЕВ, АЛЕКСАНДЪР РОЖДЕНСТВЕНСКИ, ГЕОРГИ САЕВ, ЕЛЕНА СТАТЕЛОВА, СТОЙКО СТОЙКОВ, РОСИЦА СТОЯНОВА, ПЕТЪР ТОДОРОВ, ЦВЕТАНА ТОДОРОВА, ЛЮБЕН ТОНЕВ, АСЕН ХАДЖИОЛОВ, ХРИСТО ХРИСТОВ, БОРИС ЧОЛПАНОВ, СТОЯН ЯЧЕВ

Редакционна колегия
ГЕОРГИ МАРКОВ, РАДОСЛАВ ПОПОВ,
ЦВЕТАНА ТОДОРОВА

Редактор на научния апарат,
библиографията и показалците
ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

Съставители на хронологическата таблица
КИРИЛ ВЕЛИЧКОВ, ТАТЯНА РАШКОВА

Съставители на библиографията
ДОРА АЛАДЖЕМОВА, ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ,
БОЯНКА ТОНИНСКА-ДЪНЧЕВА

Съставители на показалците
ВЕСКА ВАСИЛЕВА, КИРИЛ ВЕЛИЧКОВ
ДИВНА ГОЦЕВА, ЛИЛИЯ РАДКОВА

Художник-оформител
КОНСТАНТИН ЖЕКОВ

Върху обложката: Звездата към най-високия български орден „Св. св. равноапостоли Кирил и Методий“; Велик кръст, учреден на 18 май 1909 г. по повод обявяването на независимостта на България. Национален военноисторически музей – София.

БЪЛГАРИЯ 1903–1918. КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ 1878–1918

Фотографи
ЕЛЕНА ЖЕКОВА, НИКОЛАЙ КУЛЕВ, ГЕОРГИ МАРИНКОВ, ВЕНКО МИТЕВ, АНАТОЛИ МИХАЙЛОВ, ДИМИТЪР ТЕНЧЕВ, ПЕНЧО ТИХОВ, ФЕДЯ ТОПАЛЕНКОВ, КАЛИНА ШИВАРОВА

Фотоилюстратор
КРАСИМИРА ТОПАЛЕНКОВА

Подбор на илюстрациите
КОНСТАНТИН ЖЕКОВ, ГЕОРГИ МАРКОВ, РАДОСЛАВ ПОПОВ, ЦВЕТАНА ТОДОРОВА, КРАСИМИРА ТОПАЛЕНКОВА

Музейни експонати и архивни илюстрации предоставиха: Националният исторически музей – София, Националният военноисторически музей – София, Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София, Народната библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив, Националната художествена галерия – София, Софийската градска художествена галерия, Етнографският институт с музей при БАН – София, Военноморският музей – Варна, Музеят на образованието – Габрово, Музеят за история на София, Музеят на Народния театър – София, Тракийският научен институт към Център за българистика – София, Музеят при Висшия институт за изобразителни изкуства „Николай Павлович“ – София, Музеят за нова история – Пловдив, Етнографският музей – Русе, Музеят на розата – Казанлък, градските исторически музеи в градовете Благоевград, Варна, Велико Търново, Враца, Габрово, Мелник, Плевен, Русе, Сливен; Музейната сбирка при СО „Съобщения“ – София, къщата-музей „Иван Вазов“ – София; Научният архив на БАН – София, Научният архив на Института по история при БАН – София, Централният държавен архив – София, Архивът на Управителния съвет на БЗНС – София, Софийският градски окръжен архив, Държавният фотоархив – Русе, Държавният архив – Смолян; личните и семейни архиви или колекции на Кирил Божилов – София, проф. Вълчан Вълчанов – София, проф. Иван Димовски – София, архитект Иван Дуковски – София, Васил Караиванов – София, Зефир Кукушев – София, д-р Васил Паница – Пловдив, Соня Петрова-Чомакова – Рим, Италия, Станчо Станчев – София, Елеонора Странска – София.

Издателство ГАЛ–ИКО
България, София 1000
пл. „П. Р. Славейков“ 11
тел. /+2/ 986-7785, факс /+2/ 986-3961
e-mail: gvt@bgnet.bg

Редактор
МАРТА ВЛАДОВА
Технически редактор
КИРИЛ ВЕЛИЧКОВ, ДОРА МИЧЕВА
Коректори
СТАНКА ИВАНОВА, ЛЮБОМИРА КОСТАНДИЕВА
Набор
ДАНИЕЛА АЛЕКСОВА, КРАСИМИРА ИВАНОВА

Предпечатна подготовка
Datex Pre-Press Center – ЯНУШКА ВАСИЛЕВА

Печат и подвързия
ПОЛИГРАФИЧЕСКИ КОМБИНАТ „Д. БЛАГОЕВ – 2“
София, ул. „Н. Ракитин“ 2

Формат 230x297мм. Хартия хромова полумат 115 г/м^2 от Zanders – Австрия, кожа от Relutex – Франция. Печатни коли 69,5.
ISBN 954-8010-85-2 /т. 8/